Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Харківська асоціація політологів

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2015

УДК 32(038)
ББК 66(0)я2
П50

За планом науково-дослідних робіт
Міністерства освіти і науки України 2013–2015 рр.

Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 20 лютого 2015 р.)

Рецензенти:

В. М. Бебик – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна», Голова Всеукраїнської асоціації політичних наук;

В. Д. Гончаренко – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України;

В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана

Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М. П. Требіна / уклад.:
П50 [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]. – Х. : Право, 2015. – 816 с.

ISBN 978-966-458-848-2

Політологічний енциклопедичний словник охопив аналіз основних категорій політичної науки. Основний зміст словника розкриває сутність, поняття, цінності та значення політики, її ролі в житті особи та суспільства, нації і держави, у долі народів і людства загалом. Призначення Словника – сприяти формуванню нової політичної культури українського суспільства, що орієнтована на ідеї демократії, свободи і європейські цінності. У Словнику розглянуто понад 600 найважливіших понять політології.

Для науковців, політичних діячів, викладачів, аспірантів, студентів ВНЗ, а також усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою.

УДК 32(038)
ББК 66(0)я2

©

ISBN 978-966-458-848-2

© Видавництво «Право», 2015

ВСТУПНЕ СЛОВО

Складний і суперечливий розвиток суверенної Української держави на початку XXI ст. зумовлює підвищений інтерес нашої громадськості до феномену політики, політичної думки та еволюції політичних процесів. Сучасний світ стає дедалі складнішим, змінюються світові центри політико-економічного впливу, посилюють ризик глобальних катаклізмів і криз, що мають політичні, соціально-економічні, етнонаціональні, екологічні, духовні та інші причини і наслідки; усе це актуалізує необхідність визначення і впорядкування дефініцій політичної науки на енциклопедичному рівні.

Фундаментальна політична наука на категоріальному рівні фіксує не тільки еволюційні, а й революційні зміни внутрішніх і зовнішніх умов існування політично організованих спільнот, формування нових, більш складних соціально-політичних зв'язків між народами і країнами, що потребує аналітичної переоцінки всієї суспільно-політичної динаміки. Модерність «світу політики» вимагає такої теоретичної презумпції: політичні процеси та явища, політичні інтереси та дії áкторів повинні отримати раціональне змістовне трактування і набути чіткої форми, бути концептуально впорядкованими у доктринальній системі політологічних понять.

За сучасних умов розуміння політики як галузі суспільних відносин регулятивного і контрольного характеру, де відбувається реалізація влади і функціонують політичні інститути, потребує більш глибокої феноменологічної інтерпретації вченими-теоретиками. Високодинамічний соціум, зорієнтований на прогрес і демократію, пред'являє до політики суперечливі вимоги: з одного боку, вбачає в ній соціальну технологію з покращення громадського статусу людей; з другого – засіб впорядкування відносин і згортання небезпечних «соціальних стихій» силою законної влади. Політичні відносини все більше ускладнюються, перетворюючись на універсальну сферу буття держави та суспільства з об'єктивними законами і джерелами розвитку, необхідністю збалансування соціальних інтересів, внутрішніми зв'язками і глобальними викликами з боку світового цивілізаційного ареалу.

Неперевершений евристичний досвід у пізнанні процесів еволюції та модернізації політичного життя надає методологія інституційного, системного, феноменологічного, структурно-функціонального, конфліктологічного підходів, теорії політичної влади, елітизму, лідерства, політичної дії та культури тощо. Так, призначення системного підходу полягає у виявленні засобів досягнення стабільного стану політичної організації суспільства, забезпеченні її адаптації до впливів зовнішнього середовища. Системний політичний аналіз містить ідею багатоканальної, багатофакторної обумовленості, яка базується на тому, що політичні явища та інститути, поряд із соціальними інтересами та економічними чинниками (інколи всупереч їм), залежні також від культурного середовища, національного менталітету, традицій і звичаїв, від структури панівних у суспільстві цінностей, геополітичних умов та ситуативного змісту різних подій.

Багатоманіття «мови політики» походить з інтегральної якості політичної практики і наукової теорії; отже, всі складові політичного буття пов'язані між собою та взаємодіють у межах загального політичного простору й політико-культурного семантичного коду. Зокрема, концепт «політичної системи» у різноманітті її структурних елементів та функцій не тільки розкриває засоби соціальної інтеграції (дезінтеграції), важелі політичного регулювання, стримання впливу деструктивних процесів і руйнівних суперечностей, а й є джерелом суттєвих політичних понять і передусім ключових категорій політології – «влада», «політика», «держава».

Так, комплексна дефініція «світ політики», по-перше, розкриває її сутність як цілісності; по-друге, відображає єдність різних сторін – політичної організації та діяльності, структури та дії; по-третє, висвітлює канали впливу політичної поведінки на характер політичних інститутів і структур; по-четверте, надає засоби аналізу форм її взаємодії з природою, економікою, культурою, соціальною структурою; по-п'яте, доводить головне призначення політики із забезпечення єдності, соціальної інтеграції, мобілізації ресурсів суспільства.

Онтологічне трактування «влади» як феномену, що проектується людьми і має специфічні ознаки, аналізує її соціально-політичну природу, різновиди, форми та риси як інституту держави і публічної політики. Влада відображає специфічні «вертикальні» відносини між лідерами та керованими, оскільки вона виникає і функціонує в асиметричному суспільстві, а у державній формі – системно втілює суспільний договір, якому призначено долати соціальні розбіжності.

Величезну кількість сталих і нових понять породили власне політичні й політико-правові практики – цілеспрямовані дії політичних суб'єктів, упорядковані за формою, змістом і логікою, що мають дуалістичну природу і чітко корелюють із характером режиму влади. Традиційно їх трактували у діяльнісному аспекті, але нині постмодерністська парадигма суперечливо проголошує: «політичне слід пояснювати політичним», а не апелювати до економічної, історичної, моральної та іншої необхідності. Звідси, у змісті політичних практик відбивається головна суперечність політики постмодерного типу: чим більш автономною є політична система («відтворення влади заради влади»), тим меншу підтримку вона отримує з боку суспільства. Адже за умов орієнтації на вузькі політичні норми й інтереси, на замкненість політичного виміру, дійсні політичні рішення стають «тіньовими результатами гри» груп впливу чи тиску, та не збігаються із жодним соціальним замислом, навіть – із суспільно домінуючим інтересом.

Автономія політичного поля не є абсолютом; як наслідок, будь-який статус у політичній системі визначається виключно у ході інтеракцій – співвідношення сил і впливів (у т. ч. лобістських) усередині «фабрики влади», а суспільна ж доцільність чи користь часто лишаються поза її межами. Як стверджує М. Крозьє, по-перше, за нових умов лідери і учасники системи політичних рішень часто не володіють апріорним сенсом політичних цілей, які уточнюються в ході політичного діалогу і взаємодії. По-друге, політика передбачає, що на «полі гри» її суб'єктам протистоять суперники, які мають порівняну силу впливу; з такої дійсної змагальності та непередбачуваності, згідно з постмодерною логікою, і складається політичний процес у демократичних багатопартійних системах.

Світ політики дуже складний і багатоманітний, йому потрібні добрі «лоцмани», яким, на мою думку, може стати цей «Політологічний енциклопедичний словник», ініціатором і головним виконавцем якого є кафедра соціології та політології нашого Університету, але

виконати таку величезну роботу самостійно дуже складно, тому до співпраці долучилися кафедри конституційного права України, культурології, теорії держави і права, філософії Університету, інших вузів міста Харкова, а також науковці з Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Луцька, Львова, Рівного. Матеріал Словника, який охоплює понад 600 понять із політології, згрупований у вигляді статей, розташованих в алфавітному порядку. У Словнику застосовувався ряд звичайних для довідкових видань скорочень, перелік яких наведено нижче. Якщо термін, що позначає назву статті, складається з декількох слів, то всі вони подаються в тексті першими літерами.

Енциклопедичний словник адресований насамперед науковцям, професійним політикам, тим, хто вивчає політологію, але разом з тим буде цікавим і корисним для широкого кола читачів, які цікавляться політичними проблемами.

Ректор
академік НАН України
В. Я. Тацій

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ВИКОРИСТОВУВАНИХ У СЛОВНИКУ

абс. – абсолютний
австр. – австрійський
адм.-тер. – адміністративно-територіальний
адмін. – адміністративний
амер. – американський
аналог. – аналогічний –.
анарх. – анархістський
англ. – англійський
араб. – арабський
афр. – африканський
банк. – банківський
б-ка – бібліотека
бл. – близько (з числом)
б-ба – боротьба
брит. – британський
буд-во – будівництво
букв. – буквально
бюрокр. – бюрократичний
верх. – верховний
вид-во – видавництво
визв. – визвольний
вир-во – виробництво
виробн. – виробничий
військ. – військовий
вітчизн. – вітчизняний
внутр. – внутрішній
всесв. – всесвітній
геогр. – географічний
глобал. – глобальний
голланд. – голландський
гол. – головний
грец. – грецький
громад. – громадський
громадян. – громадянський
гуманіст. – гуманістичний
демогр. – демографічний
демокр. – демократичний
д-ва – держава
держ. – державний
дипломат. – дипломатичний
досл. – дослівно
дух. – духовний
еволюц. – еволюційний
егоїст. – егоїстичний
екол. – екологічний
екон. – економічний
етн. – етнічний
європ. – європейський
заг. – загальний
заруб. – зарубіжний
зах. – західний
зовн. – зовнішній
ідеолог. – ідеологічний
іноз. – іноземний
ін-т – інститут
інформ. – інформаційний
ін. – інші
італ. – італійський
істор. – історичний
к-сть – кількість
кн. – книга
колект. – колективний
конкур. – конкурентний
концепт. – концептуальний
культ. – культурний
лат. – латинський
літ-ра – література
майн. – майновий
максим. – максимальний
методол. – методологічний
міжнар. – міжнародний
мін-во – міністерство
млн – мільйон
млрд – мільярд
місц. – місцевий
монарх. – монархічний
напр. – наприклад
народ. – народний
наук. – науковий
нац. – національний
нім. – німецький
нормат. – нормативний
олігарх. – олігархічний
оптим. – оптимальний
орг-ція – організація
осн. – основний
офіц. – офіційний
парлам. – парламентський
парт. – партійний

період. – періодичний
под. – подібний
політ. – політичний
політол. – політологічний
порівн. – порівняльний
прав. – правовий
президент. – президентський
прив. – приватний
продукт. – продуктивний
профес. – професійний
психол. – психологічний
раціон. – раціональний
револ. – революційний
регіон. – регіональний
реліг. – релігійний
республ. – республіканський
рос. – російський
самост. – самостійний
світ. – світовий
слов'ян. – слов'янський
соц. – соціальний
соціол. – соціологічний
спец. – спеціальний
специф. – специфічний
сусп. – суспільний
сусп-во – суспільство
суч. – сучасний
теорет. – теоретичний
територ. – територіальний
терор. – терористичний
т-во – товариство
традиц. – традиційний
укр. – український
універс. – універсальний
ун-т – університет
управл. – управлінський
уряд. – урядовий
фізич. – фізичний
філос. – філософський
фін. – фінансовий
фр. – французький
функц. – функціональний
ф-ція – функція
хар-р – характер
харизм. – харизматичний
християн. – християнський
центр. – центральний
церк. – церковний
цив. – цивільний
юрид. – юридичний

А

АБСЕНТЕЇЗМ (лат. *absentia* – відсутність) – свідоме ухиляння громадян від сусп. життя, від виконання громадян. обов'язків, передусім від участі у виборах. **А**., як усвідомлена неучасть у політ. житті, являє собою демонстрацію ставлення до влади, незадоволеність можливостями політ. вибору, відчуття непередбачуваності й безглуздості політики, уявлення окремих людей про те, що від них у політиці нічого не залежить. **А**. може свідчити про відчуження громадян від влади, виступати показником втрати довіри населення, інтересу до всього, що пов'язане з політикою. Перетворюючись на масове явище, **А.** може становити серйозну загрозу легітимності влади, приводячи або до повної політ. апатії, або до екстремізму.

Природа **А.** полягає в самій особистості виборця та його ставленні до навколишнього світу. Громадян, які не беруть участі в голосуванні, іменують абсентеїстами. **А**. як явище присутній у будь-якому сусп-ві в поведінці виборців: високорозвиненому чи слаборозвиненому, в демокр. чи тоталітарному, його зростання свідчить про кризу легітимності політ. системи, її норм і цінностей. Масштаб **А.** і форми його вияву нерозривно пов'язані з істор. умовами становлення ін-тів демократії, з відмінностями в менталітеті народів, з існуванням різних традицій і звичаїв в цьому сусп-ві.

Причини **А**. різноманітні: нестабільність політ. системи, неефективне представництво громадян в органах держ. влади, відсутність віри громадян в ефективність політ. ін-тів, низький рівень політ. культури, інфантильність або ж усвідомлення власного політ. безсилля, нездатність впливати на прийняття політ. рішень, відчуження власних політ. цінностей і потреб від можливостей їх задоволення, б-ба за ситуативне задоволення інтересів та ін.

А. має два різновиди – **А.** виборців і **А.** парламентаріїв. Під **А.** виборців розуміється систематична відмова від голосування за наявності права голосу. Парлам. **А**. може виражатися в навмисній відсутності делегатів, депутатів або парламентарів (суб'єктів влади) на зборах, засіданнях та з'їздах, що через відсутність кворуму не дозволяє прийняти певні постанови чи законопроекти, або в ігноруванні депутатами своєї роботи, на яку їх обрав народ. Напр., опозиція може покинути парламент на знак протесту або, за зручних обставин, залишити засідання без кворуму. Відбувається блокування ухвалення будь-яких рішень через ігнорування участі в роботі парламенту. Под. акти **А.** є порівняно мирною формою б-би між парт. фракціями. У деяких ситуаціях парлам. **А.** виражає не стільки байдужість депутатів, скільки їх темперамент, манеру поведінки і спілкування. Іноді **А.** стає формою політ. б-би. Так чи інакше, парлам. **А.** зумовлено ухиленням народ. обранців від голосування при прийнятті рішень, перенесення роботи до комітетів, комісій, делегування повноважень виконавчій владі.

Залежно від мотивів неучасті у виборах виділяють такі види **А**.: політ., екон., соц., аполіт. Політ. **А.** може бути

пов'язаний із сумнівами виборця щодо можливості проведення чесних виборів. Політ. **А.** – це відмова виборців від участі у виборах представницьких органів, глави д-ви, і взагалі, аполітичність. Являє собою одну з форм свідомого бойкотування виборцями виборів – відмова від участі у них; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політ. режиму, прояв байдужості до виконання людиною своїх прав та обов'язків. При екон. та соц. **А.** виборець висловлює протест стосовно складної екон. чи соц. ситуації, що виникла в сусп-ві (безробіття, недостатня соц. захищеність, погана екологія тощо), він не вірить у бажання та здатність всіх кандидатів боротися з цими негативними явищами. Аполіт. **А.** не пов'язаний із політ. демонстрацією, він полягає в байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів та політики в цілому. Щоб зменшити аполіт. **А.** уводять такі ін-ти: голосування поштою, голосування за дорученням (напр., в Андоррі), юрид. обов'язок, громадян. та ін. види відповідальності.

Явище **А.** має досить негативні наслідки. Адже для визнання виборів демокр. і такими, що відбулися, і для того, щоб за їх результатами можна було визначити переможців, потрібна участь певної к-ті зареєстрованих виборців. Неявка виборців не дозволяє сформувати виборні органи чи заповнити виборні посади. За таких умов виникає потреба у проведені нових виборів, а отже, й у додаткових фін. витратах. У зв'язку з цим у деяких д-вах (Австрія, Австралія, Бельгія, Греція, Італія, Туреччина, країни Лат. Америки) участь у виборах вже розглядається не як право, а як обов'язок виборців, бо там встановлена адмін. чи кримінальна відповідальність за неучасть у виборах. У таких країнах за ухилення від виборів накладаються штрафи, обмежуються право займатися підприємницькою діяльністю, право вступу на держ. службу, позбавляють водійських прав. Масовий **А.** може підірвати демокр. механізми управління соціумом, зробити населення об'єктом маніпулювання, абсолютно підвладним «верхам», сформувати пасивну особистість. Політ. сенс встановлення обов'язкового голосування має на меті штучне збільшення числа голосуючих і тим самим зведення **А.** до мінімуму. Однак на практиці обов'язковий вотум на виборах, як правило, лише допомагає політ. партіям отримати голоси тих виборців, які не беруть активну участь у політ. житті країни. Як не парадоксально, **А.** найчастіше присутній у країнах, що забезпечують демокр. процедури проведення виборів. Для д-в із тоталітарними і авторитарними політ. режимами явище **А.** майже відсутнє, тому що влада жорстко контролює виборчий процес, особливо на стадії голосування.

Шляхами подолання **А.** можуть стати підвищення престижу д-ви в очах її громадян, підняття рівня політ.-прав. культури сусп-ва (через освітні заклади та ЗМІ), облік впливу соц. факторів у передвиборчій кампанії, подолання кризових явищ та їх наслідків у сусп-ві. *(О. Сахань)*

АВАНТЮРИ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (фр. *aventure* – пригода, ризик) – діяльність політ. лідерів, окремих осіб, партій, рухів, держ. та ін. ін-тів, в основі якої лежить відсутність реальних знань про об'єктивну політ. ситуацію, абсо-

лютизація політ. суб'єктами своїх можливостей і здібностей, непродумані, необґрунтовані дії. Авантюристи не володіють усіма необхідними засобами та механізмами політ. діяльності, тому на конкретній ділянці політ. простору використовують якийсь не адекватний часу спосіб політ. дії без урахування його ефективності, дієвості. Для них характерний спосіб встрявання у бій поза його зв'язку з результатами діяльності, нереалістичний ризик. Тому авантюристична політика безвідповідальна, непродумана, нереальна і закінчується зазвичай поразкою. Прояви **А. п.** обумовлені тим, що в політ. сфері, як у жодній ін. галузі сусп. життя, надзвичайно велика роль суб'єктивного чинника: помислів, інтересів, волі мас, соц. груп, панівних еліт, політ. лідерів. За певних умов суб'єктивний фактор можна абсолютизувати, що виявляється у прийнятті вольових рішень, що часто призводять до сваволі. **А. п.** пов'язаний, як правило, з корисливими цілями та інтересами правлячих еліт, амбіціями схильних до такої діяльності політ. лідерів.

А. п. веде до зростання соц. напруженості, породжує конфлікти різного рівня. Світ. і вітчизн. історія свідчить про значне поширення **А. п.**, який особливо небезпечний для сусп-в перехідного розвитку (насамперед у військ. і держ. сферах, де йдеться про долі д-ви і народів), оскільки діяльність його суб'єкта не інтегрує сусп-во і д-ву, а дезінтегрує їх, веде до розколу, тяжких політ. та ін. наслідків. У цей період вона може «вбиратися» в популістський «одяг», можлива «правдоподібна» оцінка діяльності своїх носіїв. Відсутність реальної демокр. культури у політ. суб'єктів, культури політ. ризику, суб'єктивістське розуміння об'єктивної політ. ситуації ставить авантюристів поза полем норм. людської політики, в якому понад усе інтереси людини, соц. спільнот, цінність людського життя, а не прагнення будь-якою ціною захопити владу. **А. п.** дуже небезпечний, оскільки способи і особливо результати політ. дії спрямовані на маси людей. Авантюрні дії суб'єктів політики негативно позначаються на умовах життя людей. Прикладом **А. п.** служить політика фашистської Німеччини, що почала Другу світ. війну, що закінчилася нищивним розгромом гітлеризму силами антигітлерівської коаліції. Ефективний засіб боротьби з **А. п.** – науково обґрунтоване управління соц. процесами і сусп-вом у цілому, демократизація політ. життя. Від **А. п.** слід відрізняти авантюризм у політиці. Останній означає діяльність людини, соц. групи у політиці, при якій можуть робитися спроби здійснити політ. інтереси, цілі політ. засобами. Результат такої діяльності не має заг. хар-ру. Він є антигуманним і непрогресивним. *(Є. Мануйлов)*

АВТОКРАТІЯ (грец. αὐτοκράτεια – самовладдя) – система управління сусп-вом, д-вою, при якій одній особі належить виключна і необмежена верхов. влада. Типовими ознаками автократичного правління є одноосібність володаря, влади (монарх, цар, князь), система успадкування влади, особливий хар-р її легітимності. Класичні автократичні режими – деспотії Стародавнього Сходу, Римська та Візантійська імперії, абс. монархії нового типу – характеризуються відсутністю контролю над діяльністю верхов. правителя з боку сусп-ва,

цілковитою залежністю підлеглих від його волі. Воля автократа має силу закону, оскільки він водночас здійснює і законодавчі й виконавчо-розпорядчі ф-ції й навіть цілковитий контроль за діяльністю судових органів. Термін повноважень автократа законодавчо не обмежений або ж встановлюється ним самим. З метою надання видимості підтримки автократа населенням організовуються референдуми і плебісцити, здійснення яких, втім, не забезпечує адекватного відображення волі електорату. До того ж автократ не несе юрид. відповідальності за свої дії, або ж існуючий держ.-прав. механізм фактично забезпечує йому можливості ухилятися від відповідальності.

А. – істор. феномен. У рабовласницьких і феодальних д-вах самовладдя виступає у формі деспотії, яка нерідко набувала рис абс. свавілля і насильства – тиранії. За своєю суттю автократична влада близька до крайнього авторитаризму, тобто до типу правління, в умовах якого не реалізується принцип поділу влади, не визначаються прав. обмеження правлячої верхівки, ігноруються вимоги автономії особи, не гарантуються права і свободи громадян. Спільні риси **А.** і авторитаризму полягають і в тому, що відносини між владою і підлеглими за цих систем здійснюються переважно засобами примусу, насильством, легітимні та моральні норми сусп. відносин відіграють другорядну роль або взагалі ігноруються. Саме це характерне для політ. режимів крайнього авторитарного типу – диктатури фашистського тоталітаризму. Отже, коли д-ва перебуває під загрозою, концентрація влади в одних руках до певної міри виправдана. Але коли особистість, наділена владою, розглядається як щось самодостатнє, що підпорядковує собі сусп. інтереси, це стає небезпечним як для самої держ. влади, так і для всього сусп-ва. *(Г. Клімова)*

АВТОНОМІЗА́ЦІЯ (грец. αὐτονομία – незалежність) – надання самостійності частині або деяким частинам д-ви у вирішенні внутр. проблем. Адмін. **А.** передбачає надання прав на самоврядування в адмін. сфері. Політ. **А.** передбачає надання широкого внутр. самоврядування, що стосується не лише адмін., а й ін. сфер життя і діяльності, а також деяких питань законодавства. Автономія здебільшого надається окремим ентонац. спільнотам, які компактно проживають у межах однієї д-ви і відрізняються від осн. маси населення мовою, культурою, релігією тощо. На території автономії поряд із загальнодерж. діють власні «автономні закони» з певного кола питань; незалежно від центру формується власний «автономний» парламент – представницькі збори, здатні приймати певні закони, а також власний «автономний» уряд, здатний забезпечувати виконання загальнодерж. і «автономних» законів; статус автономії регламентується конституцією, статутом або ін. нормат.-прав. актом, що визначає її прав. становище, повноваження і порядок діяльності. В унітарних д-вах статут автономії встановлюється або затверджується центром; закони або прав. акти автономії мають відповідати конституції країни та загальнодерж. законам, інакше вони скасовуються; владні установи здійснюють свою діяльність під наглядом центру. Хоча автономія визнається однією з форм самовизначення народів, гарантованою між-

нар. правом, **А.** не має універс. статусу. Кожна д-ва, де є передумови для **А.**, самостійно вирішує питання про надання територіям широких чи обмежених повноважень. *(Т. Панченко)*

АВТОНО́МІЯ (грец. αυτος – сам і грец. νομος – закон) букв. означалє «сам собі закон» чи «незалежний у законах», або «самоврядний». У загальновживаному значенні цього слова під **А.** розуміють відокремленість, самостійність, незалежність (напр., **А.** розуму, **А.** прав, **А.** волі тощо). Як загальноуправл. поняття «**А.**» означає обмежену самостійність у рамках системи управління (**А.** підприємства, що входить до складу більшої комерційної структури або **А.** первинного або регіон. осередку громад. об'єднання тощо). У прав. аспекті **А.** слід віднести до категорії конституційного права як заг. поняття, яке відображає особливий статус території чи орг-ції в д-ві, що передбачає відносно самост. розв'язання внутр. проблем поза межами прав і повноважень д-ви чи орг-ції, до складу яких входить ця самоврядна одиниця. За визначенням Н. Мяловицької, **А.** в конституційному праві – форма орг-ції державності, при якій д-ва для врахування нац., істор., екон., геогр., реліг. та ін. особливостей населення окремих територ. одиниць надає їм розширені права з питань місц. управління або забезпечує політ. та культ. запити різних форм цих груп населення шляхом їх екстериторр. самоорг-ції. **А.** фактично означає надання будь-якій частині д-ви (напр., Аландські острови у Фінляндії), декільком частинам д-ви (двом округам, населеним індіанськими племенами в Нікарагуа, двом округам, населеним гагаузами в Молдові), всім однопорядковим одиницям д-ви (напр., областям в Італії), нарешті, всім різнопорядковим адмін.-територ. одиницям (префектури в Японії) внутр. самоврядування, самостійності у вирішенні власних місц. питань.

А. усіх форм і видів об'єднують заг. принципи, відповідно до яких будується порядок їх формування, прав. регулювання та гарантії самостійності у здійсненні ними наданих д-вою владних повноважень. В основі вирішення питання про утворення будь-якої форми **А.** лежить легітимно виражена воля суверенного народу або його складової частини. Право народу або його частини на автономне самовизначення і розвиток не залежить від рівня екон. та соц.-культ. розвитку даного народу, його чисельності, наявності чи відсутності істор. форм нац. державності, оскільки осн. критерієм є самоцінність цього народу або етносу. Види і форми **А.** не мають обмежень. Народ має пріоритетне право вибирати будь-яку форму **А.** при визначенні свого політ.-прав. статусу. Будь-яка форма автономного утворення у складі суверенної д-ви розвивається на конституційно-прав. основі.

А. поділяють на два осн. типи: 1) територ. та 2) екстериторр. (культ.). Територ. **А.**, у свою чергу, класифікують на певні групи за такими критеріями: а) за підставами, що спонукали до їх утворення, вони поділяються на: **А.**, що утворені за нац.-мовними ознаками (нац.-територ. чи етнотериторр.). Вони утворюються в регіонах з компактним проживанням груп населення з певними відмінностями, які можуть визначатися як народи, народності, нації, національності залежно від політ. традицій; **А.**, підставою для утворення яких є не нац.

чи етн. ознаки, а врахування особливостей істор. традицій, звичаїв побуту, реліг. вірувань населення, що проживає на території **А.**; **А.**, що були утворені в результаті певних істор. обставин на територіях, що характеризуються особливостями політ. або екон. відносин; **А.**, що утворилися внаслідок реалізації заг. принципу територ. орг-ції влади; б) за обсягом повноважень усі територ. **А.** поділяються на два види: політ. та адмін. Політ. **А.**, яку ще часто називають держ. або законодавчою, може мати ознаки державності, її органам надаються права приймати деякі законодавчі акти з місц. питань. Повноваження **А.** визначаються конституцією д-ви або спец. законом. Адмін. **А.** передбачає, що органи відповідного територ. утворення не мають законодавчих прав, їхні акти завжди мають підзаконний хар-р. Але й при цьому можливості автономних органів все одно є дещо ширшими у тій сфері, яка послужила підставою для надання **А.** Низка суч. унітарних д-в Європи мають автономні утворення. Серед них: Іспанія (автономні утворення – Країна Басків, Каталонія), Португалія (Азорські острови), Данія (Гренландія), Фінляндія (Аландські острови) та ін.

Екстериторн. **А.** полягає гол. чином у наданні представникам окремих етносів (національностей) певної самостійності в питаннях орг-ції різноманітних форм культ. життя, її нерідко іменують також культ. або нац.-культ. **А.** Так, за визначенням у теорії конституційного права, нац.-культ. **А.** – це такий вид **А.**, при якому націям, нац. меншинам, народностям, етносам надається можливість вільно розвивати свою культуру і нац. самобутність, у той же час політ. права особами цієї національності чи народності реалізуються так само, як і ін. громадянами в д-ві. Ін-т нац.-культ. **А.**, зазвичай, використовують в суч. д-вах для кращої реалізації прав нац. меншин. Залежно від того, як проживають етнічні спільноти – компактно чи розрізнено, а також від деяких ін. обставин, екстериторн. **А.** в юрид. літ-рі поділяють на персональні та корпоративні. Персональна **А.** (нац.-персональна) утворюється гол. чином тоді, коли певні нац. меншини, що не проживають компактно в даній д-ві, а розпорошені в різних її регіонах, об'єднуються у громад. спілки для реалізації своїх культ.-побутових запитів. В окремих випадках їм надається право брати участь у політ. житті шляхом представництва в деяких центр. органах д-ви. Корпоративна **А.** пов'язана з певними лінгвістичними спільнотами, яким виділяються місця в держ. апараті, а держ. службовці, які є представниками ін. національності, але працюють у районах проживання корінної нац. групи, мають знати їх мову, звичаї та особливості побуту і враховувати їх у своїй практичній діяльності.

Явище **А.** слід чітко відрізняти від ін-ту федералізму. Найістотніші відмінності цих явищ з огляду на практику їх реалізації у світі: 1) **А.** – тільки форма децентралізації держ. влади; 2) **А.** не виникає внаслідок акта самовизначення, вона надається д-вою; 3) **А.** не порушує сутності унітарної д-ви; 4) автономні органи, як правило, не можуть називатись держ. утвореннями, тому, коли йдеться про **А.**, то правильніше було б говорити про область, округ, а не республіку, як це було в колишньому СРСР.

Аналіз світ. практики держ. буд-ва свідчить, що до визначення поняття «**А.**» слід виходити з реально існуючого розмаїття форм автономних утворень, допускаючи, що в майбутньому вони можуть мати нові різновиди. *(О. Волянська)*

АВТОРИТАРИЗМ (фр. *autoritarisme*, від лат. *autoritas* – вплив, влада) – антидемокр. і антиправ. концепція і практика владарювання. Історично **А.** існував у різних формах у різні епохи і в різних країнах (напр., античні грец. і східні деспотії і тиранії – Персія, Спарта, багато ін. феодальних абсолютистських режимів і т. ін.). Його теорія була вперше розроблена ультраконсервативними і реакційними теоретиками початку XIX ст. як відповідь на Фр. революцію і соціалістичні рухи фр. філософами і політиками графом Ж. де Местром (1753–1821) і Л. Г. А. де Бональдом (1754–1840). Із розвитком індустріального сусп-ва ідея **А.** почала набувати відтінків конструктивної політ. ідеології. Контрреволюційна (у Ж. де Местра) ідея порядку втратила монархічну орієнтацію, відпала концепція абсолютистського **А.**: абс. і незалежна від людей влада короля – це причина політики; його міністри (апарат влади) – це засоби; сусп-во підданих, які покоряються, – це слідство (Л. де Бональд).

А. став у XIX ст. постійним і важливим перебігом нім. політ. думки і поповнився ідеями нац. і держ. єдності, які він призначений реалізувати. До кінця століття **А.** почав розглядатися як засіб могутньої нац. і соц. мобілізації і управління зверху процесом держ. буд-ва (Г. Трайчке). Іспанець Д. Кортес бачив в авторитарному політ. порядку, що забезпечує святість покори, умову згуртованості нації, д-ви і сусп-ва. О. Шпенглер також вважав, що, на відміну від лібералізму, що породжує анархію, **А.** виховує дисципліну і встановлює в сусп-ві необхідну ієрархію. Багато вчених і політиків розглядають цей тип владарювання (як, напр., І. Ільїн, у вигляді «авторитарно-виховуючої диктатури») як найоптимальнішу форму політ. забезпечення переходу відсталих країн до суч. демократії.

У першій половині XX ст. виникла авторитарна доктрина украй правого фр. ідеолога і політика Ш. Морраса (1868–1952), для якого індустріалізація, проникнення д-ви в сусп-во, висока мобілізація народу як засіб здійснення політики – об'єктивні і неминучі умови **А.** У подібних трактуваннях **А.** XX ст. почав дедалі частіше набувати націоналістичного антидемокр. хар-ру, пов'язувався з б-бою проти внутр. і зовн. ворогів. Зазвичай **А.** поєднується з диктатурою. Політ. опозиція при **А.** неможлива, проте в неполіт. сферах, напр., в економіці, культурі або прив. житті, зберігаються автономія особи і відносна свобода. Фашизм довів теорію і практику **А.** до крайніх тоталітарних форм. У післявоєнний період з'явилися нові уявлення про елітарний і технократичний **А.**, в якому роль авторитарного правління відводиться вищій адміністрації д-ви, що перевершує ін. рівні політ. системи високою профес. компетенцією. **А.** став, кінець кінцем, формою вирішення політ. проблем (реформ, перетворень, перебудов) зверху, силою влади, і опинився в цьому сенсі вельми уразливим і залежним від ставлення сусп-ва до дій авторитарної вла-

ди, перед вибором: демократизувати режим і отримати підтримку народу, або посилити політику і перейти до примушування і диктату. Поширений варіант **А.** – режим сповільненого розвитку, сталих ієрархічних відносин, репресивного контролю, екон. стагнації. Див.: *Авторитарний політичний режим. (М. Требін)*

АВТОРИТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – метод здійснення держ. влади, що характеризується формальним проголошенням політ. прав і свобод громадян, наявністю багатьох обмежень демокр. норм та ін-тів, реалізація влади без врахування громад. думки більшості. Один з осн. видів політ. режиму (поряд із демокр. і тоталітарним). **А. п. р.** має перехідний, сембіотичний та проміжний сенс, адже поєднує елементи демокр. та тоталітарного режиму. Характеризується доволі високим ступенем обмеження політ. свобод, насамперед свободи діяльності опозиційних політ. сил і преси, концентрацією осн. владних повноважень у руках однієї особи (монарха, президента, прем'єр-міністра та ін.) або вузької групи осіб, що становлять найвищу політ. еліту. За умов **А. п. р.** вибори і референдуми проводяться під жорстким контролем уряду і часто мають формальний або фальсифікований характер. Реальний механізм здійснення влади і хар-р соц.-політ. відносин розходяться з демокр. нормами конституції і законів або нормотворча база змінюються у бік обмеження прав і свобод громадян. Разом з тим при **А. п. р.** контроль уряду над сусп-вом не є всеосяжним, що і відрізняє його від тоталітаризму.

Комплексні характеристики **А. п. р.** є такими: 1) скасування народовладдя як режиму політ. стосунків, фактичне знищення суверенітету народу, яке часто прикривається псевдодемокр. конституційними деклараціями. Як наслідок виникає серйозне обмеження і приниження місця і ролі насамперед представницьких органів влади, а то й пряме їх придушення. Виникає повне відчуження народу від держ. влади; 2) держ. влада займається в основному питаннями забезпечення власної безпеки, громад. порядку, оборони, зовн. політики, хоча вона може впливати і на стратегію екон. розвитку, проводити досить активну соц. політику, не руйнуючи при цьому механізми ринкового самоврядування; 3) висока централізація держ. управління; панування командно-адмін. методів здійснення влади; фактична відмова від місц. самоврядування та елементів автономії регіон. ін-тів держ. влади; 4) рекрутування (формування) політ. еліти, як правило, відбувається шляхом введення до складу виборного органу нових членів без проведення додаткових виборів, призначенням зверху, а не в результаті конкурентної електоральної б-би; 5) Широке застосування репресивних, примусових, насильницьких, здебільшого неправ. методів і способів владарювання; ігнорування у діяльності держ. влади права та закону, нерідке втручання армії у внутр. життя сусп-ва; 6) заперечення політ. та ідеолог. плюралізму або його серйозне обмеження; панування нав'язаної однодумності і недопущення альтернативних ідеологій, які виступають проти основ панівного ладу; 7) відмова від справжнього розподілу і рівноваги гілок влади при можливому формальному їх визна-

нні; гіпертрофовані місце і роль виконавчої влади за рахунок зменшення впливу представницької і судової влади, які практично позбавляються незалежності й опиняються в підлеглому, залежному становищі; фактична передача частини законодавчих ф-цій виконавчій владі, коли акти глави д-ви стають прирівняними або навіть вищими за рішення законодавчої влади; 8) демокр. ін-ти є формальними та декларативними, реальної сили в сусп-ві не мають; 9) порядок, сильна влада та підпорядкування цінуються більше, ніж свобода, згода й участь народу в політ. житті. У таких умовах пересічні громадяни змушені платити податки, коритися законами без особистої участі в їх обговоренні.

А. п. р. ґрунтується на індивідуальному або колект. диктаті, різноманітних недемокр. засобах, у т. ч. й прямому насильстві. Разом з тим авторитарна влада не втручається у ті сфери життя, які безпосередньо не пов'язані з політикою. Відносно незалежними можуть залишатися економіка, культура, міжособистісні відносини, тобто в обмежених рамках функціонують ін-ти громадян. сусп-ва. Певною перевагою **А. п. р.** є його висока здатність забезпечувати політ. стабільність та громад. порядок, мобілізувати сусп. ресурси на вирішення важливих для сусп-ва завдань, долати політ. хаос, а також здатність вирішувати прогресивні завдання, пов'язані з виходом країни з кризи. Напр., **А. п. р.** показав високу ефективність у деяких країнах після Другої світ. війни, на тлі існуючих у світі гострих екон. і соц. суперечностей.

А. п. р. є доволі різноманітними. Певним різновидом **А. п. р.** є персональна тиранія, за якої влада належить сильному лідеру та відсутні дієві ін-ти влади (режим М. Каддафі в Лівії, режим С. Хусейна в Іраку). Одним із його різновидів є військ.-диктаторський режим. Подібні режими існували у більшості країн Лат. Америки, в Португалії, Іспанії, Греції, Південній Кореї. Ін. різновидом **А. п. р.** є теократичний режим, який передбачає владу реліг. клану. Такий режим існує в Ірані з 1979 р. Конституційно-авторитарний режим характеризується зосередженням влади в руках однієї партії при формальному існуванні багатопарт. системи. Цей режим тривалий час існував у Мексиці. Ще один вид **А. п. р. –** абс. монархія (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія тощо). За суч. умов «чистий» **А. п. р.**, що не спирається на активну масову підтримку і деякі демокр. ін-ти, навряд чи може бути інструментом прогресивного реформування сусп-ва. Він здатний перетворитися на кримінальний диктаторський режим особистої влади. *(І. Поліщук)*

АГЕНТ ВПЛИВУ – особа, яка здійснює систематичну діяльність щодо реалізації інтересів певного політ. середовища. Роль **А. в.** зазвичай виконують сусп., політ., громад. діячі, які користуються довірою сусп-ва, у якому вони діють. Практика інфільтрації **А. в.** відома з античних часів. Напр., Олександр Македонський у 328 р. до н. е. захопивши Согдіану, викликав із Македонії і Греції 100 юнаків із вищих сусп. верств і своєю владою оженив їх на дівчинах із місц. знаті, особисто виступаючи в ролі свата і керівника весільних свят. Зовні ідея цієї акції виглядала як акт примирення колишніх ворогів і зміцнення уз дружби між ними. Водночас завдяки цій операції Македон-

ський створив потужну владну структуру нової знаті, що забезпечувала корінні інтереси греко-македонської імперії. Сьогодні «агентура впливу», як правило, не впроваджується ззовні, а формується з людей того середовища, яке обране об'єктом впливу. З цією метою можуть використовуватися різні міжнар. конференції, профес. міжнар. асоціації, т-ва дружби, візити, особисті контакти. А. в. часто стають представники наук. інтелігенції, високопоставлені співробітники держ. установ, що мають доступ до закритої інформації, власники великих банків чи фірм, службовці, що виконують різні допоміжні ф-ції, члени родин перших осіб д-ви, які симпатизують інтересам того політ. середовища, яке зацікавлене в їх використанні. **А. в.** можуть розрізнятися за позиціями, формами і способами дії. Найчастіше вони діють легально, лобіюючи «чужі» інтереси в органах законодавчої, виконавчої і судової влади, на своїй службовій ниві в галузі науки, техніки, економіки, у засобах масової інформації. Діяльність А. в. виявляється у створенні атмосфери, сприятливої для прийняття рішень, у яких зацікавлений суб'єкт, що спрямовує його діяльність. Виділяють ряд характерних ознак, властивих **А. в.**: здатність впливати на усп. свідомість; об'єктивна спрямованість їхньої діяльності на сприяння досягненню певних цілей; належність до числа функціонерів другого плану, що перебувають у тіні перших осіб («сірі кардинали»). При довгостроковій стратегічній оперативній комбінації агентура впливу розділяється на актуальну (таку, що відіграє відведену їй роль на певному етапі) і перспективну (таку, що має замінити першу після її дискредитації). /*О. Волянська*/

АГРЕСІЯ (лат. *aggressio* – напад) – 1) дія, поведінка, спрямована на заподіяння шкоди (моральної, фізич. і т. ін., аж до повного знищення) ін. істоті чи об'єкту; 2) у політ. соціології – насильницьке вторгнення в межі ін. д-ви; 3) у міжнар. праві – будь-яке незаконне застосування збройної сили однією д-вою проти суверенітету, територ. недоторканності або політ. незалежності ін. д-ви. Включає як обов'язкова ознаку першості або ініціативи (застосування будь-якою д-вою збройної сили першою); 4) у психології **А.** трактується або як результат внутр. властивої людині агресивності (психологізм), або як результат фрустрації (гіпотеза фрустрації – агресії), або як продукт процесу навчання, або як наслідок недостатньої чи невдалої соціалізації. У соціології **А.** розглядається як певна соц. дія, тобто поведінка, що є мотивованим заподіянням шкоди людині або групі, що не бажають такого із собою поводження. У цьому випадку **А.** досліджується з точки зору мотивації суб'єкта дії і соціокульт. особливостей ситуації, в якій ця дія відбувається.

У суч. політології **А.** кваліфікується як пряме чи непряме застосування збройної сили однією д-вою проти політ. незалежності або територ. цілісності ін. Цей напад характеризується ініціативою та задумом. Найнебезпечніша форма **А.** – збройний напад. Визначення **А.**, прийняте 1974 р. XXIX сесією Генеральної Асамблеї ООН, є таким: «До прямої **А.** належать: вторгнення збройних сил д-ви на територію ін. д-ви; військ. окупація території д-ви; анексія території д-ви; застосування будь-якої зброї однією д-вою проти ін.; воєнна блокада портів або берегів д-ви

збройними силами ін. д-ви; напад збройних сил д-ви на збройні сили ін. д-ви; застосування д-вою власних збройних сил, розташованих на території ін. д-ви за угодою, проти третьої д-ви на порушення умов угоди; перебування таких збройних сил на території ін. д-ви після припинення дії угоди». У тому ж джерелі ті самі дії визначаються як «насильство воєнне – примусовий вплив на реального чи потенційного противника… Його ознаками виступають: політ. хар-р цілей і змісту; використання особливої орг-ції (армії та ін. збройні формування); застосування спец. засобів (зброї); багатоманітність форм реалізації… Виокремлюються два осн. види збройного насильства: безпосереднє фізич. використання воєнної сили і загроза її застосування». Отже, у політ. науці **А.** часто ототожнюється з насильством. Більше того, у воєнній сфері **А.** розглядається як окремий випадок насильства. При цьому зауважується, що **А.** може бути екон., психол., ідеол. тощо, тобто водночас поняття «**А.**» поширюється за межі воєнної сфери. *(О. Волянська)*

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА (лат. *adaptatio, adaptare* – пристосовувати) – процес активного пристосування соц. і політ. суб'єктів до мінливих зовн. умов, а також до сусп. середовища за допомогою спец. засобів. Цей процес виражається у зміні ф-цій, постановці нових цілей і виробленні нових підходів до вирішення проблем. **А. с.-п.** має дві формі: активну (характеризується активним впливом на соц.-політ. середовище, прагненням змінити його) і пасивну (визначається конформістським сприйняттям умов соц.-політ. існування, відсутністю прагнення змінити, пристосувати їх до власних норм, оцінок, засобів діяльності). У процесі **А. с.-п.** людина засвоює моральні норми й цінності найближчого оточення; традиції і звичаї сім'ї, етносу, профес. та неформальних груп; домінуючі політ. гасла у соціумі тощо. Завдяки **А. с.-п.** людина самоідентифікується, намагається віднайти ті соц.-політ. орієнтири, якими вона керуватиметься у власній діяльності. На процес **А. с.-п.** впливають різні макро-, мезо- й мікрочинники. Макрочинники – сусп-во, д-ва з її соц. і політ. ін-тами, ЗМІ; мезочинники – етнос, регіон (місто, село), місц. ЗМІ, навчальний заклад або підприємство; мікрочинники – сім'я, друзі, навчальна група, неформальна група, труд. колектив та ін. Мікрочинники можуть служити провідниками ідей ін. соц.-політ. чинників.

Соц.-політ. чинники впливають на **А. с.-п.** через особливі механізми. Традиц. механізмом цього роду є засвоєння індивідом цінностей, норм і правил, що є панівним у соц.-політ. оточенні та закріплених у звичаях і традиціях. Механізмом впливу на **А. с.-п.** певних чинників є також рефлексія – внутр. (уявний) діалог із собою та з ін. людьми щодо певної події, ситуації, поведінки, взаємодії. Аналізуючи факти реального життя, людина створює власну систему переконань і доказів. Міжособовий механізм припускає спілкування зі «значущими іншими» – особами, схвалення яких цей індивід прагне і чиї вказівки він сприймає (за А. Хеллером). Такі особи здійснюють найбільший вплив на **А. с.-п.**, установки індивідів і формування їхнього власного Я. «Значущими іншими» можуть бути батьки, талано-

виті вчителі, наставники, громад. і політ. діячі тощо. У цьому випадку процес **А. с.-п.** здійснюється через перейняття індивідом їхніх ролей та наслідування їм. Механізм сусп. свідомості працює в разі адаптації людини під впливом думок ін. людей про неї та групу її належності. Виокремлюються також стилізований механізм, або стиль життя, характерний для певної субкультури; інституційний механізм, що діє через ін-ти культури та соціуму, тобто виховання й освіту; виробн., політ., механізми ЗМІ тощо. Соц.-політ. ін-ти дозволяють людині засвоїти соц.-політ. ролі, норми, цінності. **А. с.-п.** є особливо актуальною за потреби засвоєння будь-яким соц. або політ. суб'єктом тих форм соц. і політ. взаємодії, цінностей і норм, що склалися в новому для нього сусп. середовищі. **А. с.-п.** – складний, важкий і суперечливий, але необхідний процес. Сусп-во, д-ва, сусп.-політ. орг-ції і партії, соц. і політ. групи й об'єднання, індивіди не можуть успішно функціонувати та розвиватися без здатностей і засобів **А. с.-п.** *(М. Требін)*

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС – здатність органів держ. влади здійснювати законний чи незаконний вплив на політ. процес, щоб досягнути особистих чи групових цілей. Однак найповніше **А. р.** виявляється під час виборів. Тому **А. р.** переважно трактують у вузькому значенні як явище, що стосується дій влади під час виборчого процесу. Є кілька підходів до тлумачення поняття **А. р.** у вузькому значенні. Зокрема **А. р.** розглядають як один із ресурсів виборчої кампанії і під ним розуміють комплекс додаткових ресурсів, якими володіє кандидат, що перебуває при владі чи якого вона підтримує. Згідно з ін. підходом **А. р.** – сукупність адмін. важелів, які можуть бути використані на користь тієї чи ін. політ. сили з метою забезпечення бажаного результату на виборах. Бажаного результату можна досягати і за допомогою законних методів, і порушуючи законодавство. Під **А. р.** також розуміють нелегітимний вплив на підготовку, проведення та підбиття підсумків виборів із метою підтримки певного кандидата, політ. партії чи ін. політ. груп. Ще одним підходом є тлумачення, за яким **А. р.** – політол. термін, що вживається для пояснення використання органами держ. влади та місц. самоуправління або кандидатами в народ. депутати, які є держ. службовцями, своїх повноважень задля досягнення політ. або корпоративних цілей шляхом порушення норм чинного законодавства. Вважають також, що **А. р.** – спроможність тієї чи ін. партії в такий спосіб побудувати вертикаль своїх структур, щоб забезпечити їй чіткість і злагодженість у роботі, вплив на громад. думку та відповідальність представників партії, які обіймають владні посади, перед партійцями та виборцями. **А. р.** – усі представники обласних, районних, міських адміністрацій, яких використовують для виконання того чи ін. завдання. Тому якісна характеристика **А. р.** у цьому випадку буде залежати від того, які саме завдання треба розв'язати. Досить поширеним є і такий підхід, що трактує **А. р.** як евфемізм, який вигадали для того, щоб незаконні дії назвати нейтральними наук. словами. **А. р.** – фальсифікація виборів виконавчою владою певної д-ви. **А. р.** вважають безкарне порушення закону, прав. норм у ході виборів.

Отже, є і суто негативне тлумачення **А. р.**, і позитивне чи нейтральне. Загалом **А. р.** – наявність у суб'єкта виборчого процесу з огляду на його належність до влади, додаткових ресурсів, які дозволяють йому здійснювати законний чи незаконний вплив на виборчий процес і волевиявлення виборців, щоб досягти особистих чи групових цілей. Виокремлюють три осн. способи використання **А. р.**: 1) прямий адмін. тиск на виборців, порушення органами держ. влади виборчого законодавства; 2) тиск на конкурентів і тих, хто їх підтримує; 3) використання **А. р.** для ефективної побудови кандидатом від влади чи провладною партією власної виборчої кампанії. Однак рідко у виборчих кампаніях застосовують лише один спосіб використання **А. р.** Найчастіше влада застосовує всі три способи одночасно. *(О. Волянська)*

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ – поділ території д-ви на усереднені складові частини – адмін. одиниці, відповідно до якого будується система орг-ції держ. влади і місц. самоврядування, а також здійснюються процеси централізації та децентралізації. Необхідність **А.-т. у.** зумовлена потребою представництва держ. влади на окремих територіях та забезпечення зв'язку у відносинах між держ. владаю і громадянами. Будучи однією з визначальних характеристик державності, **А.-т. у.** віддзеркалює екон., соціодемогр., етнокульт. та етногеогр. риси країни. Цей поділ «закріплює» історично утворений соц. та екон. поділ праці (регіони промислового чи аграрного виробництва), структуру поселень (регіони із значним коефіцієнтом урбанізації чи регіони із сіткою невеликих міст, селищ міського типу) та схему держ. управління територіями. Утвердження **А.-т. у.** потребує значного часу, організаційних, фін. та політ. зусиль. Базовою характеристикою **А.-т. у.** є адмін.-територ. одиниця як цілісна частина території д-ви в установлених законом межах, що за наявності відповідних геогр., демогр. та соц.-екон. умов є територ. основою для орг-ції та діяльності органів держ. влади і органів місц. самоврядування. Зазвичай адмін.-територ. одиниця становить просторову цілісність, до складу її території не може включатися територія ін. адмін.-територ. одиниці того ж рівня або її частина. **А.-т. у.** має кількаступінчасту будову, як правило, з двох, трьох, чотирьох рівнів. Трирівневий поділ (регіон – район – громада) досі був найпоширенішим типом внутр. поділу д-ви. Зустрічаються також дволанцюгова (випадає район) і чотириланцюгова (регіон – департамент – район – громада) територ. орг-ції. **А.-т. у.** в країнах Європи класифікується за системою NUTS (The Nomenclature of Territorial Units for Statistics), яку запроваджено у 1988 р. із метою формування єдиних критеріїв збирання статистичної інформації у д-вах із різними моделями **А.-т. у.** NUTS, що з 2001 р. стала обов'язковою, є шостирівневою ієрархічною класифікацією, яка містить держ. рівень (NUTS-0), три регіон. рівні (NUTS 1–3) та два місц. (NUTS 4–5 або LAU 1–2). Для кожного рівня встановлено орієнтовний кількісний критерій щодо чисельності населення. **А.-т. у.** спирається на такі принципи: територ. суміжності одиниць **А.-т. у.**; пропорційності; наступності; відповідності самосвідомості населення, гнучкості й адаптивності; наявності потужних центрів; політико-ін-

ституціональної адекватності й адекватної стратегії управління. Вказані принципи рекомендується ураховувати при проведенні реформ **А.-т. у**. Реформа **А.-т. у**. – процес болісний та складний, адже територ. устрій д-ви – відносно консервативна система з дуже обмеженою к-тю параметрів, що можуть бути революційно змінені. Вона передбачає комплексний вплив на систему держ. устрою в цілому, тому часто виникає необхідність подолання спротиву всієї системи внутрішньодерж. ін-тів і внутрішньодерж. відносин. **А.-т. у.** д-ви виконує широкий спектр ф-цій: виступає базою формування всієї територ. орг-ції сусп-ва та його окремих систем, основою формування системи територ. орг-ції влади, забезпечує стійкість д-ви в умовах виникнення зовн. і внутр. загроз її територ. цілісності. Забезпечення цих ф-цій вимагає проведення реформ **А.-т. у.** у тісному взаємозв'язку з реформуванням бюджетним, податковим, муніципальним, а також всього комплексу галузей сфери послуг. За таких умов вона здатна привести до підвищення ефективності управління в д-ві та зростання якості життя населення, забезпечення співмірного рівня послуг кожному громадянину незалежно від місця його проживання. /*Т. Панченко*/

АДХОКРАТІЯ (лат. *ad hoc* – для конкретного випадку, призначений лише для даної мети і грец. *κράτος* – сила, влада) – тип політ. еліти, що притаманна інформ. сусп-ву; тип політ. еліти, що ґрунтується на принципах компетентності, інновації, взаємної узгодженості та координованості, управління сусп-вом здійснюється через встановлення горизонтальних зв'язків між сусп. групами. Поняття «**А.**» позначає також відкриту, вільну, гнучку, спонтанну, творчу форму орг-ції спеціалістів-інтелектуалів, які збираються для вирішення певних короткострокових завдань установи, фірми або компанії. Термін «**А.**» був уведений у наук. обіг у 1960-ті рр. експертом з питань лідерства У. Беннісом у праці «Тимчасове сусп-во». Концепція **А.** була описана Е. Тоффлером та набула широкої популярності у 1970-ті рр. завдяки його праці «Future Shock» («Шок майбутнього»). Він зауважував, що всі країни переживають політ. кризу через несучасність, застарілість управл. установ (таких, як парламент, сенат тощо). На його думку, нові умови існування індустріальних країн потребують всезаг. переходу до **А.**, яка часто змінює свою форму, постійно реорганізується (усталені та масштабні структури руйнуються, формуються нові і знову демонтуються). Децентралізація суч. інформ. сусп-ва вимагає наявності не одного політ. лідера, а групи лідерів, залежних від значної к-ті людей, які готують кваліфіковані рішення та виконують їх. На межі XX–XXI ст. концепція **А.** була розроблена проф. менеджменту Г. Мінцбергом у книзі «Strategy-making and Adhocracy» («Створення стратегії і адхократія»). Він вважає **А.** майбутнім формальних орг-цій, яку характеризують неформальна поведінка і вузька спеціалізація її учасників. Осн. координаційним механізмом **А.** є взаємне узгодження. Визначають два види **А.**: оперативна, яка працює на замовлення клієнта (виборці, громадяни); адмін., яка реалізує проекти для власних цілей та служить сама собі. **А.** має характеристики горизон-

тальної або ієрархічної орг-ції, де на принципах самоврядування діють команди працівників (робочі, експертні, цільові групи, робочі центри, штаби, команди і т. ін.), які наділені конкретними повноваженнями і отримують можливість вільно виявити свої таланти і здібності. Такі орг-ції є тимчасовими (час їх існування становить від декількох днів до кількох років, що залежить від складності поставленого завдання), на відміну від функц. відомств і підрозділів традиц. бюрокр. орг-ції, які розраховані на постійне існування. **А.** може створюватись усередині бюрокр. орг-ції для розв'язання спец. завдань, які не може вирішити орг-ція в цілому, використовує матричну структуру й водночас функц. принципи групування. **А.** є більш ефективною у нестабільній екон. ситуації, у той час як бюрократія є ефективнішою у стабільній екон. ситуації. **А.** створює можливість об'єднувати фахівців із різних галузей знань, різного віку та рівня досвіду у багатопрофільні команди для створення конкретного інноваційного проекту. Ефективність **А.** забезпечується руйнацією звиклих меж спеціалізації і диференціації праці. Сутнісними ознаками **А.** як форми орг-ції є: мобільність; інноваційність; нестандартність підходу до вирішення проблем; генерація нових знань та досвіду як комбінація вже існуючих; нерегламентованість; відсутність єдиного керівника як стримуючого фактора для реалізації вищеозначеного. /*О. Стасевська*/

АКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (лат. *activus* – діяльний) – один із видів сусп. активності, а саме – свідома діяльність соц. суб'єктів, що спрямована на реалізацію їхніх інтересів у політиці та здійснення впливу на прийняття політ. рішень. Поняття «**А. п.**» якісно характеризує майже всі види політ. поведінки – усвідомлену та неусвідомлену, організовану і спонтанну, постійну та епізодичну. Вчені пояснюють її сенс і зміст через ті або ін. форми політ. участі людей, сполучаючи об'єктивні й суб'єктивні чинники у свідомих політ. діях, що ґрунтуються на раціон. засадах; але в політиці не менш значущим є вплив суб'єктивного фактора, тобто особистісних мотивацій і настанов. Розрізняють такі форми **А. п**.: міжнар. (дипломат., міжуряд., громад.); сусп. (місц., регіон., колект.); особистісна (позиціонування, відставка, голодування, абсентеїзм тощо).

Застосовуючи поняття «політ. участь» і «політ. діяльність», політологи прагнуть відокремити раціон. дії суб'єктів політики від ірраціон. форм **А. п. –** тип поведінкових актів, які є надмірно емоційними, або частково неусвідомленими. Якщо ж поведінка має свідомий, цілеспрямований хар-р, то вона, без сумніву, може вважатися політ. діяльністю. Різні типові форми політ. участі не тільки обумовлені стійкими зовн. регуляторами, а й змістовно відрізняються за рівнем **А. п.: А. п.** особи, що обмежується сумлінним виконанням громадян. обов'язків у політ. сфері; належність до певної групи політ. інтересів, що відображає наявність між її членами солідарних відносин; членство в політ. орг-ції – формалізованій, структурованій групі, яку створено для здійснення конкретних цілей у політиці (активісти, послідовники); політ. роль – соц. (чи нормативно) визначені ф-ції політика, рамки поведінки, які бере на себе учасник політ. дій

(лідер, стратег, політтехнолог, «кумир думок» тощо); політ. статус – ієрархічна позиція в політ. ін-тах (елітарна, лідерська, апаратна т. ін.), що визначається специфікою політ. впливу або сукупністю владних можливостей, обсягом управл. компетенцій, які належить реалізувати в політ. діяльності.

Політ. орієнтири і установки різних поколінь у розвинених країнах світу помітно відрізняються за цінностями та рівнем **А. п**., тоді як осн. демокр. ін-ти не зазнають суттєвих змін. Це стосується також форм і способів політ. участі; у результаті цей дисбаланс між віковими поколіннями все частіше розглядається як каталізатор можливих соц.-політ. змін у континентальній Європі і країнах англосакської культ. моделі.

Зокрема, падіння рівня **А. п.** молоді пояснюється не стільки зниженням довіри до дій осн. політ. ін-тів, скільки ін., неформальними видами участі нових поколінь у політ. житті, заснованими на менш структурованих формах. Це не завжди традиц. форми політ активності (мітинги, пікети, підписання петицій), а й, напр. – носіння елементів одягу з політ. гаслами, політ. ходи і маніфестації, концерти, флеш-моби; проте вони часто не враховуються у контексті соціополіт. аналізу. В той же час, як зазначають М. Готьє, Р. Інглхарт, В. Гелстон, В. Шапіро, посилаючись на власні дослідження, нові покоління більш прихильні основам демократії, ніж попередні. Демокр. д-ви вбачають у розвитку **А. п.** одну з гол. умов успішного здійснення своєї політики та забезпечення соц. стабільності в цілому.

Найважливішим стимулом активації політ. участі є інтерес, в основі якого лежать певні проблеми буття політ. спільноти (людини); зокрема, за Г. Лассуеллом, політ. інтерес – продукт прив. мотивацій, які перенесені на публічний об'єкт та раціоналізовані у політ. категоріях. Для того щоб розуміння політ. інтересу переросло в усвідомлену потребу до дії, необхідна нова умова – психол. імпульс готовності, бажання діяти в політиці та впевненість в успіху. Рушійними силами **А. п.** можуть виступати різні мотивації – резонансна інформація, громадян. обов'язок, ідейна солідарність, незадоволення, стресові зміни, прагнення реалізації цілей, перехід до певних політ. ролей і статусів, проходження етапів політ. соціалізації, побудова кар'єри в політиці.

Залежно від домінування гол. мотиву формується хар-р політ. поведінки з відповідною ***А. п***. Отже, вона може стати суто емоційним відгуком на певну подію чи інформацію; бути зваженою і прагматичною дією з послідовної реалізації програмних рішень; може розглядатися політ. суб'єктами як здійснення «місії» з визволення, відновлення чи повалення тощо; або ж проходити як належне рутинне виконання політ. ф-цій-обов'язків, що є необхідною складовою певної політ. системи. Тому, за ступенем доцільності й успішності види **А. п.** ще поділяють на функц. й дисфункц., ефективні та непродуктивні, конструктивні й деструктивні, консолідуючі та дезінтегруючі сусп-во дії. (*І. Підкуркова*)

АКТОР МІЖНАРОДНИЙ – активний учасник (колект. чи індивідуальний) міжнар. відносин та світ. політики, який, завдяки наявності в його розпорядженні актуальних та потенційних ресурсів і здатності їх ефективно ви-

користовувати, володіє можливостями самостійно, відповідно до власного розуміння своїх інтересів, приймати рішення і реалізувати стратегію, яка здійснює істотний і тривалий вплив на міжнар. систему, що визнається як такий ін. учасниками та враховується ними при прийнятті власних рішень.

Найзагальніша класифікація поділяє міжнар. акторів на дві осн. групи: держ. та недерж. До держ. **А. м.** належать суверенні д-ви, а також створені суверенними д-вами міжнар., міжуряд., міжпарлам. орг-ції, у т. ч. наднац. (напр., Європ. Союз). Цю групу також становлять органи регіон. управління та місц. самоврядування, нац.-визв. та сепаратистські рухи. До недерж. **А. м.** належать неуряд. міжнар. орг-ції, транснац. корпорації, політ. партії та їх об'єднання, громад., реліг. та ін. орг-ції, соц. групи тощо.

Дж. Розенау в своїй праці «Турбулентність у світ. політиці» виділяє у міжнар. відносинах два осн. «світи»: «світ д-ви», який дослідник вважає домінуючим, та «світ акторів поза суверенітетом», до якого відносить несуверенних міжнар. суб'єктів – міжнар. орг-ції, транснац. корпорації, нац. рухи, етн. групи, територ. спільноти, бюрокр. структури, окремих осіб. Відносини між цими акторами суперечливі: вони діють під юрисдикцією д-ви, але не в її інтересах, діяльність таких акторів водночас стабілізує міжнар. систему і дестабілізує міжнар. відносини. Аналізуючи структуру міжнар. акторів, дослідник окрім д-ви виділяє й підсистеми «світу д-ви» – органи місц. адміністрації, які мають певну автономію й у міжнар. сфері, а також транснац. орг-ції, когорти (етн. групи, церкви), рухи.

Останнім часом з'явилося широке коло **А. м.**, які «підривають» державоцентричну систему міжнар. відносин. Йдеться, зокрема, про таких недерж. акторів, як транснац. орг-ції, багатонац. корпорації, міжнар. об'єднання, в основі яких лежать релігія, інтереси, наук. орг-ції, а також прив. групи, які взаємодіють через держ. кордони.

Серед нетрадиц. (нових) акторів світ. політики виокремлюють також і великі міста та мегаполіси. У цьому випадку йдеться не тільки про «місто» як таке, а й про прилеглі до нього території з інфраструктурою, що пов'язана із містом, де на невеликій території відбуваються політ. взаємодії груп із відмінними ціннісними орієнтаціями. Сьогодні мегаполіс розглядають як «ворота у глобал. світ», оскільки він генерує нові інституційні структури, що інтегрують різнорідні соц. мережі та створюють можливості для інтенсивної інноваційної діяльності.

Серед нових **А. м.** дослідники виділяють і транснац. злочинні угруповання – будь-які організовані на постійній основі групи осіб, які мають метою отримання прибутку через незаконну діяльність. Ці групи отримують від своїх злочинів (насильства, примусу, корупції та крадіжок) прибуток і прагнуть створити захист від законних домагань сусп-ва. Вони за своєю природою є транснац.: діють поза існуючими у світ. політиці визнаними структурами влади, володіють добре розвинутими та апробованими стратегіями «обходу» заходів правоохоронних органів як на рівні окремих д-в, так і на рівні світ. політ. системи.

Транснац. акторів часто називають «новими», втім вони є такими лише у розумінні принципового збільшення

масштабів їх діяльності та впливу на світ. політ. процес наприкінці XX – на поч. XXI ст. Саме з виникненням та поширенням діяльності таких акторів на регіон. і на глобал. рівні політики домінування д-ви як центр. **А. м.** починає ставитися під сумнів. *(В. Погрібна)*

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНТЕРЕСІВ (лат. *actualis* – дійсний, справжній, діяльнісний та *interest* – мати значення) – перетворення інтересів з елементів політ. свідомості у конкретні політ. наміри та дії, що пов'язані з практикою влади, насамперед держ. Інтерес як причина, рушійний фактор дій та сусп. значущої поведінки індивідів, груп, соц. спільнот і практичне виявлення необхідності виникає як усвідомлення та осмислення індивідами своїх нагальних потреб як об'єктивних явищ. Індивіди, визначаючи практичне ставлення до умов свого існування й розвитку, визначають шляхи, форми та засоби ефективного задоволення інтересів згідно з власними потребами. Відбувається латентна, а потім публічна актуалізація інтересів та дії щодо їх практичної реалізації, коли політ. дійсність конституюється чи видозмінюється згідно з ними.

Однією з осн. властивостей політ. інтересу є готовність та уміння громадян реалізовувати й захищати свої політ. свободи, тому **А. і.** зумовлена рівнем розвитку політ. свідомості індивіда і соц.-політ. та екон. розвитком сусп-ва на конкретному істор. етапі. Актуалізація політ. інтересів постійно трансформується і діє на кількох рівнях: індивідуальному, груповому, корпоративному, соц.-класовому. **А. і.** – концентрація готовності на досягнення бажаного результату або вирішення питань на свою користь.

Недостатня розвинутість політ. культури населення у перехідних сусп-вах призводить до того, що плюралістична і ліберально-корпоративістська моделі захисту інтересів поступаються ін., менш цивілізованим. На їх місце приходять клієнтелізм, патримоніалізм та корупція. (*І. Поліщук*)

АКЦІОНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *action art*) – сукупність театралізованих форм політ. участі, зазвичай протестного, провокаційного хар-ру. **А.** є узагальненою назвою для «мистецтв дії» (акціонізму), в яких твором є жест, розіграна «вистава» або спровокована «подія». **А. п.** у широкому розумінні веде початок від творчості футуристів, дадаїстів, сюрреалістів, але значного поширення набуває від 60–70-х рр. XX ст. У «мистецтві дії» творчі пошуки призвели митців до дематеріалізації об'єкта й утвердженню значущості та первинності художнього акту як такого. Найяскравішими формами «мистецтва дії» у політиці є політ. гепенінг і політ. перфоманс.

В основі поняття «**А. п.**» є розуміння сутності акції як дії. Акцією є заплановане мистецьке дійство (часто з ідеолог. або соц. забарвленням), здійснюване митцем (групою митців), яке спрямоване на досягнення певної, значущої для художника мети. Акція є дією публічною, а точніше – вона створює безпосередню публічність через пряму дію. Як правило, вчинення такого творчого акту є самоціллю й осн. змістом художнього висловлювання акції. Акціоніст не завжди може припустити, як пройде його акція, але він завжди знає, якого ефекту (результату) хоче досягти.

Одним із найвідоміших політ. акціоністів є П. Павленський – представник рос. радикального мистецтва, яке, за придушення політ. опозиції в Росії, бере на себе ф-ції безкомпромісної критики влади. Публічні мистецькі акції П. Павленського («Туша», «Фіксація», «Свобода», «Відділення») шокували рос. сусп-во і одночасно поставили питання про його (сусп-ва) нездатність чинити опір владі. **А. п.** є авангардною практикою; радикальний художник вдирається на неготову до цього публічну територію з подальшим скандалом, що провокує владу реагувати, а глядача – думати. «Провокативний» хар-р – його відмітна риса. Мистецтво виступає у ролі політики свободи. Напр., у «Туші» роздягнений і обмотаний колючим дротом художник (П. Павленський) ліг біля будівлі законодавчих зборів Санкт-Петербурга; цим він символізував «існування людини в репресивній законодавчій системі»; а підтримуючи засуджених учасниць феміністичної панк-групи «Pussy Riot», він зашив собі рота біля Казанського собору. Власне, акції групи «Pussy Riot», як й ін. групи – «Війна», також є **А. п.**

Амер. філософ-постструктураліст Дж. Батлер, осмислюючи події «Араб. весни», писала: «Щоб була політика, має з'явитися тіло». Але **А. п**. – це не все різноманіття тілесних жестів; акція – це насамперед вчинок. Реалізуючи будь-яку політ. тактику або художній прийом, акція шукає свою форму та свій сенс, орієнтуючись на динаміку безпосередніх зв'язків, а не на правила інституційної гри. **А. п.** здебільшого є асоц., але таким він є заради чогось спільного, вищого. Деколи акціоністи переходять межу закону чи сусп. моралі, але роблять це, проголошуючи щось соціально значуще. Своїми вчинками акціоністи утверджують цінність політики. Здійснення публічної дії, за Г. Арендт, і є здійсненням політики. Така політика і створює світ як спільне, до чого долучаться багато людей. **А. п**. дозволяє представити політику поза її класичними формами, по-новому бачить політ. роль мистецтва. Форми життя та форми публічних дій акціоністів кидають виклик існуючому сусп. устрою. На противагу йому вони розвивають особливі відносини співт-ва та практику публічної дії на очах у багатьох. Мистецтво спільноти стає політ., коли сама спільнота стає частиною політ. ситуації. Акціоністи кидають виклик держ. владі, критикують нав'язані міфи у формі публічно здійснених вчинків як мистецьких акцій. Див.: *Гепенінг політичний; Перфоманс політичний; Стріт-арт політичний. (Н. Хома)*

АКЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *actio* – діяльність) – просторово і часово обмежена однобічна дія (або їх сукупність) суб'єкта політики, спрямована на досягнення конкретної політ. мети, яка полягає у зміні або закріпленні в незмінному стані політ. реальності. Результатом дії **А. п.** або послідовності політ. акцій є політ. подія, що відображає не лише ефективність здійсненої акції, а й ступінь адекватності харру політ. інтересів та спрямованої на їх реалізацію діяльності суб'єкта стану системи політ. відносин, що склалися, та суб'єкта в цій системі. **А. п.** може мати на меті як стабілізацію життя сусп-ва, так і її дестабілізацію, мати як мирний, ненасильницький хар-р, так

і здійснюватися у формі збройного протистояння, екстремізму, насильства і под. Уміння правильно намітити і здійснити необхідні акції, передбачати їх результати і наслідки є найважливішим показником, що характеризує дії тієї чи ін. владної особи, політ. лідера, його команди.

А. п. залежно від хар-ру суб'єкта, що її реалізує, і стану політ. відносин може мати офіц. і неофіц., явний або прихований хар-р; здійснюватися політ. або неполіт. каналами, розрізнятися за хар-ром, обсягом і якісними характеристиками засобів, що залучаються для її реалізації. Розрізняють антидерж., антиконституційні, акції держ. влади. Акція антидержавна – мирні або збройні дії, кроки, заходи, виступи на мітингах та у ЗМІ, спрямовані проти д-ви, держ. устрою, системи влади, політики та законодавства, нормат. актів та органів влади, розраховані на усунення, зміну, злам, знищення конкретного держ. устрою та його заміну ін. устроєм. Акція антиконституційна – політ. дія, що суперечить конституції (Осн. закону д-ви). В умовах демократії поширеною є антиконституційна акція у вигляді перевищення окремими органами влади своїх повноважень, включаючи прийняття законодавчих актів, адмін. норм, що порушують гарантовані конституцією права та свободи громадян. Акція держ. влади – державно значуща масштабна діяльність органів влади та громад. орг-цій, громадян, що їх підтримують, з метою досягнення певних екон., політ., соц. цілей. Держ. акція може набувати форми держ. закону, програми, доктрини, декларації тощо. (*О. Панфілов*)

АЛАРМІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (фр. *alarme* – тривога, до зброї) – тривожне світовідчуття, пов'язане з гостро негативним уявленням про політ. ситуацію, що склалася, передбачення наростаючих проблем і нещасть, заклики до прийняття необхідних рятівних заходів.

Виділяють два види **А. п.**: 1) пов'язаний із тактикою поведінки людини «тут і зараз». Він спонукає до відповідних реакцій на екстремальні політ. ситуації, у т. ч. уявні, спонукає до дій у дусі захисту, самозахисту, кооперації, підтримки, пристосування, а також агресії, атараксії, вичикування; 2) пов'язаний зі стратегією дій політ. суб'єкта «там і тоді». Обидва виду **А. п.** служать свого роду «дзвоном тривоги» серед егоїзму, байдужності, інертності, безтурботності політ. акторів.

Різні суб'єкти політики (люди, їх групи, шари, класи, етноси, д-ви тощо) можуть по-різному реагувати на одні й ті самі ситуації, хар-р власних можливостей і соц. наслідків. Осн. відмінність реакцій на екстремальність полягає в різних можливостях і здатностях адекватно реагувати на загрози, що виникають у соц.-політ. бутті. У той же час негативні для всіх, особливо, глобальні за своїми масштабами і грізні екстремальні ситуації, можуть об'єднати великі маси людей. У зв'язку із цим є сенс розрізняти заг. і окремий **А. п.** Можна виокремити ще два види **А. п.** – конструктивний (ініціює розрахунки, прогнози, заходи безпеки) і неконструктивний (афективний). Це означає, що доки **А. п.** не переходить межі здорового глузду, він є соц. необхідним супутником нормального розвитку сусп-ва, виконуючи соц.-захисну й соц.-попереджувальну ф-ції.

Ще кілька десятиліть назад багатьма вченими, громад. і політ. діячами, масами людей гостро відчувалася й переживалася небезпека глобал. ядерної війни. Однак із відходом у минуле протистояння двох світ. соц.-екон. й ідеолог. систем зменшилася тривога із приводу глобал. ядерної війни. У світі, і значною мірою на пострадянському просторі, взяло гору уявлення про те, що ця небезпека зменшилася саме внаслідок того, що немає більше гострого протистояння приблизно рівних по силі й непримиренних ідеологічно таборів д-в. Однак події останніх років, навпаки, посилили настрої **А. п**. Загрози локальних і глобал. ядерних війн з'являються в них лише як окремий випадок серйозних небезпек, які швидко актуалізуються на шляху світ. розвитку і пов'язані з логікою розвитку саме політ. процесів. Можна припустити, що есхатологічна тривога, відчуття смертельної загрози природно й закономірно повинні вражати ідеологів режимів, що відмирають, д-в, класів, народів, культур, цивілізацій, які сходять із авансцени або взагалі зі сцени історії. Тоді увесь ін. світ, перед яким відкриваються широкі перспективи подальшого розвитку, повинен з оптимізмом дивитися в майбутнє, радіти зникненню перешкод – і в міру своєї гуманності співчувати людям, що переживають лихо. Втім, так відбувається не завжди, навпаки, посилюється афективний механізм **А. п.**

Проте, відомо, що загрози, смертельно небезпечні, але переборні, у багатьох випадках стимулюють пошуки виходу із ситуації, загострюють здатність розуміння й передбачення, перш за все у представників тих народів і соц. груп, які першими зазнають найсильніших ударів. Такі удари в останню чверть XX ст. у результаті поразки в холодній війні, розпаду СРСР, катастрофи світ. соціалістичної системи, реставрації капіталізму в його найбільш обтяжених формах, деіндустріалізації країни, занепаду сільського господарства, деградації моралі й культури зазнали маси, «низи» (а разом з ними – частина еліти) деяких пострадянських д-в. *(В. Погрібна)*

АЛЬТЕРГЛОБАЛІЗМ (франкомовний варіант – «альтермондіалізм» – від фр. *alter* – інший, змінений, *mond* – світ, земля; по-іспанськи «альтермундізм» – від *alter mundus* – «ін. світ») – теорія й ідеологія демокр. глобалізації, ідейно-політ. обґрунтування нового світ. порядку з позицій широкої демокр. громадськості. **А.**, погоджуючись із неминучістю глобалізації, шукає шляхи актуалізації її позитивних наслідків і нейтралізації негативних. Це ідеологія, яка є альтернативою глобалізму, але не глобалізації. Д. Стігліц, ідеолог **А**., зауважує, що проблема власне не у глобалізації, а в міжнар. екон. ін-тах, зокрема, МВФ «перестав служити інтересам світ. економіки, підмінив їх інтересами міжнар. фінансів». Помітний внесок у критичне осмислення глобалізму зробили зах. вчені (М. Грановетер, А. Етціоні, М. Кастельс, Р. Сведберг, А. Сен, С. Стрендж, А. Урен, Д. Хелд, Е. Хеллайнер, Р. Холлінгсворт, Ф. Шміттер, В. Штрек), які по-новому поставили питання про зв'язок економіки з ін. сферами сусп. життя. В їхніх працях склався образ ринку (в т. ч. й глобал.), відмінний від того, що сформувався в неолібералізмі.

Соц.-політ. базу **А**. характеризують інтеркласовість, полідемографічність, екстериторіальність, соц. і організацій-

ний плюралізм. Інтеркласовість та соц. плюралізм обумовлені участю в альтерглобалістському русі представників різних класів і верств сусп-в, зокрема, робітників і селян, середнього класу (інтелігенція, дрібна буржуазія), середньої буржуазії, які об'єктивно зацікавлені в «глобалізації знизу» та протидії монополізму ТНК і провідних міжнар. орг-цій (СОТ, Всесвіт. банк, МВФ). **А**. відображає інтереси також буржуазно-демокр. елементів, що прагнуть реформувати суч. капіталізм. **А.** є ідеологією не лише соц.-диференційованих груп, а й груп організаційно оформлених інтересів (за термінологією Р. Даля) організаційного плюралізму. Організаційний плюралізм – принцип облаштування сусп-ва, котрий ґрунтується на можливості різноманітних соц. груп захищати інтереси за допомогою організованої сили, що приводить до їх перетворення на суб'єктів політ. процесу, він обумовлює таку суттєву характеристику альтерглобалістського руху, як певна розмитість кордонів, девертикалізація та децентралізація руху, відсутність керівних структур, ієрархії, обов'язковості, уніфікації. Існує думка, що місце піраміди чи конусу займає мережа: багато суто різнотипних рухів, створених на різних «основах» і не пов'язаних жодною дисципліною – ні ідеол., ні політ., ні організаційною. Єдине, що їх об'єднує, – постійність, неприйняття нинішнього стану речей, принципи примату дії та внутр. демократії, мережа Інтернет («колективний агітатор і організатор»); спорадично – акції протесту; іноді – форуми.

Соц.-політ. база **А.** містить три типи громад. утворень: політ. партії та рухи (представники правого, центристського та лівого спектрів); профес. орг-ції трудівників і підприємницькі орг-ції, неуряд. громад. орг-ції і рухи (жіночі та молодіжні, антивоєнні, екологічні); альтерглобалістські орг-ції та рухи (спеціально створені для протидії глобалізму та ліберальної і неоліберальної моделі глобалізації). Гол. причина складності соц.-політ. бази **А.** у тому, що він поки слабко диференційований і відображає інтереси різноманітних соц. верств. З часом усередині **А.** більш чітко будуть виокремлюватися ідеологеми, що спиратимуться на конкретні соц. сили. Ключові ідеї **А.**: 1) екон. плюралізм, плюралізм власності та підтримка інтересів немонополістичного капіталу; 2) звільнення з-під прив. контролю та передачі в сусп. володіння природних ресурсів, соц. інфраструктури, культ. благ, знань і засобів їх отримання; 3) зміцнення нац. д-в та розвиток ін-тів самоврядування; 4) вільний ринок як гол. інструмент глобалізації має бути прив'язаний до цінностей і норм колект. співіснування людей; 5) антиамериканізм; 6) антимілітаризм; 7) екологізм – проблема взаємодії природи і людини переміщується в центр уваги сусп-ва; 8) соц.-політ. і культ. детермінізм. **А.** виступає проти універсалізації та уніфікації культ. життя.

Проблеми **А.**: 1) відсутність оформлених соц. та істор. проектів, які можуть бути порівняні за масштабами з глобалізмом; 2) неоднорідність бачення перспектив глобалізації всередині самого **А.**: є два принципово різні підходи до стратегічних цілей – реформувати суч. капіталізм зсередини, або змінити принципи орг-ції міжнар. фін. орг-цій – МВФ, СОТ; 3) негативний імідж **А.** − зах. преса підтримує «хулі-

ганський» імідж **А.** як суміш троцькізму, анархізму, екологізму й ексцентричного антиамериканізму, проте насправді він набув достатньої респектабельності й представлений такими Нобелівськими лауреатами, як Ж. Ціглер й Д. Стігліц; лауреатом Кіотської премії Н. Чомскі, фінансистом, інвестором і філантропом Дж. Соросом, радником М. Тетчер, проф. Вищої школи економіки при Лондонському ун-ті Д. Греєм. (*Є. Тихомирова*)

АНАРХІЯ (грец. αναρχία — безвладдя) – відсутність держ. влади як такої; гіпотетична ситуація, коли д-ва замінена бездерж. сусп-вом (ідеал анархістів); ситуація до виникнення д-ви як форми сусп. устрою в первісному сусп-ві. У повсякденній свідомості **А.** – безлад в орг-ції сусп. життя, дезорганізація сусп-ва, беззаконня в політ.-юрид. сфері життя, відсутність керуючого початку в економіці та соц. житті. Анархізм – теорія досягнення анархічного сусп-ва, тобто теорія про те, як, на яких принципах повинно будуватися сусп-во для того, щоб бути **А.**, бути анархічним. **А.** (як кінцева мета анархізму, як сусп. система) – вільне бездерж. сусп.-во, засноване на рівності прав усіх людей. На відміну від держ. ладу, регулюється **А.** винятково вільним договором, без насильницького примусу.

А. – сусп. або політ. стан за відсутності правителя. Ідея **А.** знаходить своє втілення вперше в політ. філософії, де анархізм обстоює под. соц. устрій. **А.** затверджує, що сусп-во може і має бути організоване без застосування влади. Для цього анархізм визначає такі принципи: свобода – здатність і можливість здійснювати свою волю. Свобода припускає ініціативу (спонукання до дії) і відповідальність (обов'язок відповідати) за свої дії і їхні результати, наслідки. Владні взаємини завжди супроводжує порушення свободи підвладного, тому що підвладний у цьому випадку здійснює не свою волю, і тому не є джерелом ініціативи і повною мірою відповідальним. Визнання недоторканності свободи людини означає неможливість застосування до неї влади, засобів примусу й насильства, і як наслідок передачу їй всієї ініціативи й відповідальності за свої вчинки й дії; рівність – рівноцінність (однакова цінність), рівноправність (однакові права) всіх людей. Суть цього поняття не в тому, що всі люди ідентичні, рівні за своїми якостями, достоїнствами, а у тому, що всі вони втілюють той самий принцип людяності. Рівність означає, що всі ми, кожний із нас є людиною, і має таке саме право на життя, як і всі ін. Визнання рівності потрібне й означає визнання здатності за кожною людиною усвідомлювати владний імпульс, і як наслідок виключає нав'язування волі одного суб'єкта ін. суб'єктам, яке мотивується неповноцінністю останніх. Із психології відомо, що людина не здатна експлуатувати тих, кого визнає рівними собі; взаємодопомога (співробітництво) – добровільне об'єднання особистих здібностей різних людей для досягнення загальної, для кожного з них, мети. Колект. взаємодія – вкорочений шлях до досягнення необхідного результату за якомога меншої витрати зусиль. Відомо, що найбільшої ефективності та якості взаємодія й праця досягають тоді, коли присутня особиста зацікавленість кожного учасника. Оскільки примус влади не припускає особистої зацікавленості під-

владних, він веде до неефективності й конфлікту, у той час як співробітництво споконвічно означає особисту зацікавленість кожного в досягненні мети. Тому **А.** відкидає владу як неефективний і шкідливий засіб, непридатний для орг-ції сусп-ва, пропонуючи замінити його більш ефективною й безконфліктною взаємодопомогою, співробітництвом; свобода асоціацій – принцип, який означає, що люди не повинні примушуватися брати участь у сусп. заходах або структурах проти своєї волі. Якщо хтось народжується у злиднях в сьогоднішньому світі, то найімовірніше, що ця людина і помре бідняком. В анархічному сусп-ві колективи для всього, що є бажаним для людей, створюються людьми, які вільно об'єдналися й мають рівну владу визначати майбутнє сусп-ва. Це бачення покриває всі сусп. структури – від сусідської громади до міста, їдальні й т. ін. Див.: *Анархізм* (*В. Воднік*)

АНАРХІЗМ – сусп.-політ. та філос. течія, яка відкидає необхідність держ. влади для регулювання сусп. процесів та пропонує замінити будь-які форми примусової влади вільною та добровільною асоціацією індивідів. **А.** ставить своєю метою звільнення особистості від тиску всяких авторитетів і будь-яких форм екон., політ. та дух. влади. Анархісти вірять у те, що влада повинна розподілятися на низовому рівні, що орг-ції повинні рости від низу до верху. Для більших форм орг-ції (аж до всесв.) анархісти пропонують федерації вільних колективів. Вони можуть управляти такими різними речами, як збір і утилізація відходів, комп'ютерні технології, природні ресурси, сили самооборони або промислове вир-во. Вони ґрунтуються на тих же базових принципах, але діють за допомогою делегатів від колективів, а не за допомогою всіх членів кожного колективу. Делегати, в анархічному розумінні, не є профес. політиками, але членами колективів, обраними лише на час, щоб представляти свій колектив у певних питаннях на рівні федерації. **А.** як теорія відбив стійку тенденцію соц. змін поступового ослаблення ролі держ. регулювання громад. життя; також першим зазначив, що тотальна державність є згубною для сусп-ва.

Прагнення до повної свободи особистості у вільному сусп-ві, зречення влади проходить через різні епохи цивілізації. Як спосіб мислення **А.** зустрічається вже у кініків і в ранньому християнстві, а також у хіліастичних сектах Середньовіччя. Цілісна теорія **А.** виникла в працях англ. письменника У. Годвіна, який сформулював концепцію «сусп-ва без д-ви» в кн. «Дослідження про політ. справедливість» (1793). Нім. мислитель М. Штірнер («Єдиний і його власність», 1845) відстоював індивідуалістичну версію екон. **А.**, зводячи соц. орг-цію сусп-ва до «союзу егоїстів», метою якого був би обмін товарами між незалежними виробниками на основі взаємної поваги «унікальності» особистості кожного. Фр. філософ П. Ж. Прудон, прагнучи теоретично обґрунтувати анархістський рух («Що таке власність?», 1840), висунув тезу «Власність є крадіжка». Виходячи з того, що джерелом несправедливості в сусп-ві виступає «нееквівалентний обмін» («Система екон. суперечностей, або Філософія злиднів», 1846), Прудон бачив необхідною орг-цію (без револю-

ціоністского насильства) безгрошового, еквівалентного обміну продуктами праці (товарами) між усіма членами суспва (одночасно автономними прив. виробниками) при фінансуванні їх діяльності за допомогою «народ.» (а не держ.) банку під мінімальний позичковий відсоток. Це забезпечило б, згідно з Прудоном, досягнення реальної незалежності особистості від д-ви і поступове відмирання останнього. «Колективістський» анархізм М. Бакуніна («Державність і анархія», 1873) постулював ідею про те, що будь-яка д-ва є знаряддям поневолення мас і має знищуватися револ. шляхом. Соц. ідеал Бакуніна зводився до облаштування сусп-ва як «вільної федерації» селянських і робітничих асоціацій, що колективно володіють землею і знаряддями праці. Вир-во та розподілення, за Бакуніним, мало мати колект. хар-р у контексті обліку індивідуального трудового внеску кожної людини. У комуністичній версії **А.** рос. князь П. Кропоткін («Суч. наука і анархія», 1920), що спирався на сформульований ним гіпотетичний «біосоціол. закон взаємної допомоги» («Взаємна допомога як фактор еволюції», 1907), припускав перехід до федерації вільних комун із попереднім знищенням факторів роз'єднання людей: д-ви та ін-ту прив. власності.

У Європі **А.** як політ. течія остаточно сформувався у 40–50-тих рр. XIX ст. В основі його побудови лежить вільна людина, вільна гідність від влади законів, які для неї вигадали ін. Але свобода **А.** є свободою всіх. **А.** ставить за мету боротися доти, поки не будуть вільні всі. Немає ідолів для нього, нічого абс., крім самої людини, її волі, її прав на необмежений розвиток. **А.** являє собою рівність у свободі, і кожен творець своєї справи, а сфера його особистісної свободи є недоторканною. Порядок ґрунтується не на примусовому підпорядкуванні єдиній насильницькій владі, а на добровільних взаємовигідних угодах між окремими особами і групами на принципі добровільної кооперації всіх членів сусп-ва, при якій конфлікти, що виникають, вирішуються третейським судом. Бути анархістом означає визначити себе розумною і вільною людиною та керуватися в житті своїм розумінням добра і зла, а не законами, що нав'язуються д-вою. Анархісти заперечують існування власності повністю або визнають частково.

А. мав значний вплив і поширення серед дрібної буржуазії, робітників, які були незадоволені існуючими порядками, але слабко уявляли шляхи і засоби б-би з ними, студентів, інтелігенції, військових. У кожному конкретному випадку (Паризька комуна, 1871; махновський рух, 1918–1921; лібертарно-комуністичний рух під час громадян. війни в Іспанії, 1936–1939) соц. база **А.** визначалася тими умовами, у яких здійснювалися радикальні соц. процеси. А ці процеси зачіпали, як правило, не один лише конкретний клас або соц. групу; нестійкою в умовах таких процесів стає вся сусп. структура в цілому.

Оформившись у середині XIX ст., **А.** зазнав безліч трансформацій (особливо у XX ст.), результат чого, поряд із класичними анархо-комунізмом (П. Кропоткін, Е. Малатеста) і анархо-індивідуалізмом (М. Штірнер, Б. Таккер), стала поява таких концепцій, як ринковий анархізм (М. Ротбард), анархо-фемінізм (Е. Гольдман), екоанархізм (М. Букчин), постанархізм (С. Ньюмен)

тощо. **А.** як політ. рух існує сьогодні у країнах Європи та Америки, а також в Україні та Росії. (*В. Воднік)*

АНЕКСІЯ – насильницьке приєднання (захоплення) д-вою всієї або частини території ін. д-ви в односторонньому порядку. За міжнар. правом **А.** – один із видів агресії і тягне за собою міжнар.-прав. відповідальність. **А.** є грубим порушенням норм міжнар. права. Міжнар. право забороняє будь-яке насильницьке приєднання будь-якої території, у т. ч. згідно з принципами територ. недоторканності і цілісності, недоторканності та непорушності держ. кордонів, заборони застосування сили або загрози силою. На недійсність таких територ. захоплень, які служать результатом виникнення **А.**, вказують певні міжнар. угоди і акти. Напр., це рішення Нюрнберзького воєнного трибуналу (1946), а також Декларація ООН, яка регламентує неприпустимість втручання у внутр. справи країн, Декларація, що визначає принципи міжнар. права і що стосується сфер співробітництва і дружніх відносин між д-вами (1970). Про неприпустимість **А.** говорить і Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі.

А. слід відрізняти від окупації, яка сама по собі не призводить до зміни юрид. належності території. Так, напр., Боснія і Герцеговина, що перебувала під окупацією Австро-Угорщини з 1878 р., була анексована нею тільки в 1908 р., а до того вважалася формально територією Османської імперії.

Також під терміном «**А.**» розуміється приєднання області або краю до ін. д-ви, не засноване на формальному акті зречення колишнього голови д-ви. За Новітнього часу термін «**А.**» вживається також щодо завойованих Пруссією в 1866 р. північно-нім. д-в: Ганноверу, курфюршества Гессенського, герцогства Нассауського і міста Франкфурта. Цей термін вживався також до привласнення Сардинією (від 1860–61 рр.) різних італ. областей, з яких утворилося Італ. королівство. Ні в першому, ні у другому випадку не існувало зречення з боку голів д-в названих країн, але існувала згода їх населення на приєднання до новостворених д-в. **А.** була результатом здійснення політики загарбницького хар-ру сильнішою країною стосовно д-ви, яка була на порядок слабшою. Ін. приклад – анексія Республіки Вермонт США шляхом приєднання як 14-й штат (1791), **А.** Техасу США щодо Мексики (1845), **А.** США Гавайських островів (1898), **А.** Бессарабії Румунією (1919), **А.** Чехословаччини Німеччиною (1938), **А.** Автономної Республіки Крим Росією (2014) – включення до складу Рос. Федерації території півострова Крим, що був до 2014 р. частиною незалежної України, з утворенням двох нових суб'єктів Федерації – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя. /*І. Головко*/

АНКЛАВ (фр. *enclave* – від лат. *inclavare* – закривати на ключ) – територія або частина однієї д-ви, оточена з усіх боків територією ін. д-ви, або частина території однієї д-ви, яка не має спільних меж зі своєю материнською частиною і оточена територією ін. д-ви. Напр., Республіка Сан-Марино, розташована у межах Італії; італ. місто Кампьоне-д'Італія і нім. селище Бюзінген-ам-Хохрайн у Швейцарії; на території Нідерландів – Барле-Нассау,

Барле-Хорті (Бельгія) і, навпаки, на території Бельгії в департаменті Антверпен розташований невеликий нідерландський **А.** Варле-Дус; ісп. місто Пливе розташоване в межах фр. департаменту Східних Піренеїв і відділене від Іспанії фр. сухопутною територією; Нахічеванська Автономна Республіка є азербайджанським **А.**, що охоплений територією Вірменії, Ірану й Туреччини. Частини д-ви, повністю оточені ін. країною, називаються «повними **А.**». Поняття території включає в себе як сухопутну територію, так і територ. води. У тому випадку, коли **А.** розміщені в територ. водах, вони називаються морськими (якщо оточені територ. морем) або озерними (якщо оточені озером). У наш час існують три таких острівних **А.**: два малавійських, що розташовані в територ. водах Мозамбіку в озері Ньяса, і аргентинський острів Мартін Гарсія – в територіальних водах Уругваю в Ріо де ла Плата. Фр. острови Сен-П'єр і Мікелон, віддалені від Ньюфаундленду в 12-мильній зоні Канади, в 1992 р. отримали доступ до відкритого моря за рішенням Міжнар. арбітражного суду. Наявність **А.** тягне певні міжнар.-прав. наслідки, пов'язані, напр., із правом проїзду до нього через територію ін. країни, а також з ін. життєво важливими проблемами. Такі питання вирішуються на основі договору між зацікавленими д-вами. Якщо **А.** має морський берег, його називають напів-анклавом (напр., Росія має такий напів-анклав – Калінінградську область, що межує з Литвою і Польщею та має вихід до Балтійського моря; до групи напів-анклавів можна віднести й ангольську провінцію Кабінда). Термін «**А.**» виник у XIII ст. у європ. дипломатії і вперше документально згадується в Мадридському договорі 1526 р. Вирішальним критерієм для віднесення певних територій до **А.** є суверенітет над ними. З погляду д-ви, якій належить територія, **А.** називається «ексклав», а поняття «**А.**» використовується ін. д-вами.

У світ. історії було чотири великі хвилі створення **А.** Перша хвиля викликана особливостями довестфальської держ. побудови в Європі. Державність визначалася не територією, а феодалом. Це зробило можливим формування «клаптевих д-в» за допомогою покупки, наслідування, ведення воєн, пожертвувань церкви і т. ін. Існували сотні й тисячі територ. **А.** і ексклавів, заснованих на володіннях певного феодала або правлячої династії. В Європі нац. д-ви почали виникати внаслідок консолідації території. Цей процес усунув більшість довестфальських **А.** Деякі втім збереглися або як несуверенні **А.** (Баарле, Бюзінген тощо), або як анклавні д-ви (Монако, Сан-Марино, Ватикан). Друга хвиля пов'язана з формуванням низкою європ. д-в – Іспанією, Португалією, Францією, Британією, Нідерландами, а пізніше і Німеччиною – колоніальних імперій. Формально більшість заморських колоній (ті, які не були розташовані на острові або островах) з XVI по XX ст. можуть розглядатися як ексклави щодо своїх метрополій, центрами відповідних імперій. Велика частина другої хвилі **А.** зникла з карти світу разом із падінням колоніальної системи. Деякі збереглися: Сеута і Мелілья являють собою приклади таких **А.** Третя хвиля безпосередньо породжена процесом розпаду колоніальних імперій Європи. По-перше, до неї

належать ексклави європ. д-в, що виникли на руїнах цих імперій. По-друге, це незалежні анклавні д-ви і несуверенні **А.**, які з'явилися у ході встановлення кордонів між колишніми колоніями. Суверенні Лесото, Бруней і Гамбія і несуверенні Куч-Бехар і Тембуронг – класичні приклади цього типу. Розпад постсоціалістичних багатонац. д-в, гол. чином Радянського Союзу, послужив причиною виникнення четвертої хвилі утворення **А.** Близько двадцяти з них з'явилися на карті в 1990–91 рр., абс. більшість виникла в 1991 р.; лише Калінінградська область і Погірі стали ексклавами вже в 1990 р., коли Литва оголосила про свою незалежність. Розпад ін. постсоціалістичної багатонац. д-ви, Югославії, призвів до появи **А.** Саставчі і ексклава Дубровник. Загалом у світі на сьогодні існує понад 280 окремих територій, які розглядаються в наук. літ-рі як **А.** Див. *Держава-анклав*. (*Є. Мануйлов*)

АНОМІЯ (грец. α – не, без і грец. νόμος – закон, правопорядок – беззаконня) – морально-психол. стан індивідуальної та сусп. свідомості, який характеризується розпадом системи цінностей, відсутністю закону, чітких норм та правил поведінки, що зумовлене кризою сусп-ва, відсутністю соц. порядку, суперечностями між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості людей. У стані **А.** прийняті в сусп-ві норми руйнуються, а цінності трансформуються. Ці процеси відбуваються під впливом різноманітних факторів, зокрема: культ.-антропологічних, моральних, соц.-політ., екон. Екон. аспекти розвитку **А.** були висвітлені Е. Дюркгеймом, її соц.-політ. трактування запропонував Т. Парсонс, а соц.-антропологічну інтерпретацію надав Г. Маркузе.

А. характеризує сферу соц. діяльності та соц. поведінки, це стан соц. дезорганізації та соц. нестабільності сусп-ва, порушення його культ. єдності, при якому слабшає контроль соц. норм за поведінкою індивіда, сусп-во стає нездатним регулювати природні імпульси та бажання індивідів. Унаслідок неузгодженості та невизначеності норм, які регулюють соц. взаємодію або внаслідок конфлікту між різноманітними або такими, що суперечать одна одній, нормами, значна кількість мешканців, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже. Однією із причин цього є неефективна політика д-ви, особливо соц. політика, нездатність держ. інституцій здійснювати реальні соц.-екон. перетворення.

А. є способом пристосування сусп-ва до певної ситуації. При достатньо різкій зміні сусп. ідеалів та моралі окремі соц. групи перестають усвідомлювати себе причетними до певного сусп-ва, відчувають відчуження від нього, ступінь свободи особистості зростає, відсутні тверді життєві цілі, норми і зразки поведінки, нові соц. норми та цінності відштовхуються членами цих груп. Будь-які види «порушень» у ціннісно-нормат. системі сусп-ва, суперечності між нормами, що визначають цілі діяльності, і нормами, які дозволяють оволодіти засобами досягнення таких цілей, відсутність ефективних правил їх регуляції, тобто стан «безнормності», залишають людей без чітких меж поведінки, бо вони конкретно не уявляють, як слід себе поводити, а часто на-

віть не цікавляться цим. **А.** формує почуття дезорієнтації у політ. та соц. просторі, незадоволення становищем, деморалізує людей. При **А.** більшість індивідів перебувають у стані, коли бракує того виду інтеграції зі сталими зразками, які керують поведінкою і соц. відносинами та перегукуються із системою загальноприйнятих моральних почуттів, що є необхідним для спокійного функціонування соц. системи, люди збиваються з ритму, втрачають здатність пристосовуватися до нового стану і нових вимог сусп-ва; зникають чіткі норми і правила поведінки; руйнуються сусп. цінності; деякі сусп. групи маргіналізуються.

Послаблений контроль за поведінкою людей ставить багатьох у непевне соц. становище, позбавляє колект. солідарності, відчуття єдності з конкретною групою і сусп-вом, веде до проявів девіантної поведінки, тобто такої, коли людина знаходиться на межі вчинення правопорушення. Звідси –порушення правил поведінки і норм моралі, феномен втрати сенсу життя, поширеність різних проявів дезадаптації (девіантна поведінка, депресії, залежність від алкоголю, наркотичних речовин, азартних ігор, Інтернет-аддикція, різні форми ескапізму тощо), соц. апатія мас, прав. нігілізм, корупція, цинізм і аморальність, деформація дух. сфери, значне збільшення кількості самогубств, високий рівень злочинності і правопорушень, зміна в ієрархічній структурі цінностей.

А. виявляється передусім у падінні моралі, втраті «еталона» ціннісної системи старшого покоління, неповазі до закону, поширенні правопорушень і жорстокості. **А.** можлива як унаслідок погіршення життя, кризи, утворення своєрідного «вакууму», відсутності системи ціннісних орієнтирів, втрати звичних ф-цій ін-тами і групами, які є проміжними ланками між індивідом і д-вою, так і за умов матеріального добробуту в сусп-ві. Цей стан характерний для перехідних періодів у сусп. розвитку, періодів структурної трансформації, у т. ч. посттоталітарної. Особливої концентрації **А.** досягає в екон. сфері.

Але **А.**, породжуючи систематичні відхилення від соц. норм, готує та прискорює зміни в сусп-ві, допомагає діагностувати «слабкі місця» в існуючій нормат. системі. В умовах негнучкості нормат. системи, надмірного затвердіння соц. норм, правил та приписів обмеження свободи індивіда певна міра відхилення від детального слідування законам необхідна та соціально виправдана.

Серед шляхів подолання **А.** можуть бути такі: дії влади спрямовані на забезпечення заг. добробуту сусп-ва, гідних умов життя, можливостей для самореалізації, у т. ч. соц. захист населення, який повинен бути одним із найважливіших напрямів держ. політики, створення та закріплення нової ієрархії сусп. та споконвічних життєвих цінностей, серед яких честь, гідність, повага, відповідальність, патріотизм, крім того, освітньо-виховні заходи, спрямовані на формування активної соц. та моральної позиції індивідів, відновлення найкращих традицій патріотичного, дух. та естетичного виховання молоді, сприяння формуванню ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям суч. сусп. розвитку. (*О. Сахань*)

АНТАГОНІЗМ (грец. ανταγώνισμα – суперечка, б-ба) – одна з форм суперечностей, що характеризується гострою непримиренною б-бою ворогуючих сил,

тенденцій. Термін «**А.**» у значенні б-би протилежних сил вживався в реліг. системах (б-ба добра і зла), у філос. вченнях І. Канта, А. Шопенгауера, К. Маркса та ін. У такому ж значенні він застосовується в біології, математиці (теорія ігор). **А.** у політиці – непримиренна б-ба політ. акторів, спричинена несумісністю їхніх інтересів, цілей та потреб. **А.** політ. акторів є відображенням **А.** соц. і класових груп, зокрема антагоністичних суперечностей між власниками і найманими працівниками. Розрізняють соц. та індивідуальні **А.** Соц. **А.** найчастіше завершується такими політ. діями, як конфлікт, революція, переворот тощо. **А.** є основою одного з різновидів політ., екон., ціннісних та ін. конфліктів – антагоністичних, непримиренних, на відміну від неантагоністичних, тобто таких конфліктів, що можна вирішити. Антагоністичні суперечності у соціумі є підґрунтям для класової б-би – це рушійна сила історії в антагоністичних сусп.-екон. формаціях (рабовласницьких, феодальних, капіталістичних). Класова б-ба існує у трьох формах: екон., політ., ідеолог. Розпочата у другій половині XX ст. глобалізація економіки знімає гостроту антагоністичного протистояння праці й капіталу в розвинених країнах (передусім за рахунок нееквівалентного обміну із залежними від них країнами). Але цей процес не розв'язує соц. **А.**, що відтворюються у світ. системі. Індивідуальні **А.** виявляють себе в інтернаціоналізації організованої злочинності, корупції, в екстремізмі тощо. В остаточному підсумку індивідуальні **А.** обумовлені соц. причинами: відчуженням людини від власності, влади і культури. Представники Франкфуртської школи М. Хоркхаймер та Т. Адорно в роботі «Діалектика освіти. Філософ. фрагменти», здійснивши істор.-філос. аналіз всієї попередньої культури з гомерівських часів, роблять висновок, що людська цивілізація накопичувала антагоністичні суперечності, які є результатом домінації «духу освіти». Під «освітою» розуміється весь процес раціоналізації, осмислення людиною й людством навколишнього природного та позаприродного середовища, між якими утворилися антагоністичні суперечності. Підсумки «освіти» – це розрив єдиної природи на суб'єкт й об'єкт та їхнє протиставлення. (*Ю. Калиновський*)

АНТИГЛОБАЛІЗМ – світ. протестний рух проти негативних наслідків глобалізації. «Біблією» **А.** стала кн. Т. Негрі та М. Хардта «Імперія», що по-новому реанімує марксистсько-ленінську політ. парадигму, де імперія трактується як «вища стадія імперіалізму», як політ. персоніфікація глобал. капіталу.

Процес глобалізації світу виявився неоднозначним і приніс чимало негативних наслідків. Екон. суттю глобалізації стало активне вивезення капіталу і наступ глобал. екон. стихії, що призвело до підриву нац.-держ. суверенітетів, адже фін. капітал, як відомо, «прагне не свободи, а панування». Через стрімке зростання світ. фін. ринків (валютних, кредитних, фондових), які набули власної автономії впливу, посилились фін. спекуляції. Глобалізація уніфікує не лише митні тарифи у світі, а й рівні заробітної плати, соц. забезпеченості, нац. пенсійного законодавства, знищує більшість трудових прав і гарантій. Звідси походить ін. її наслідок –

різке посилення майнової та соц. нерівності між людьми і країнами; відбувається «глобалізація експлуатації», в результаті якої чимало країн може опинитися на узбіччі цивілізації. Антиглобалісти небезпідставно вважають, що процес глобалізації став вираженням транснац. і нац. інтересів найбагатших країн світу (т. зв. «золотого мільярда»), зокрема, США і Зах. Європи. Створення ж глобал. екон. системи, керованої з єдиного центру, неминуче веде до монополізації світ. влади. Згідно з діалектикою сусп. відносин, такі дії породили протидію.

Започаткувала рух **А.** організація «АТТАК» (Франція), її первинною метою було об'єднання зусиль демокр. кіл для введення т. зв. податку Тобіна (Амер. економіст, Нобелівський лауреат Д. Тобін у 1972 р. підрахував: якщо оподаткувати у розмірі 0,1% всі здійснені фін. операції, то щороку можна отримувати 166 млрд доларів додаткового прибутку. Цю суму він пропонував передати міжнар. орг-ціям, альтернативним до чинних МВФ, Всесв. банку тощо, для б-би з бідністю і нерівністю, для розвитку економіки відсталих країн). Сьогодні «АТТАК» діє у понад 30 країнах; і сам рух **А.** побудовано як мережу, без ієрархічних структур і геогр. центру. Основу руху **А.** складає населення того ж «золотого мільярда» – жителі Північної Америки і Зах. Європи. Його соц. база вельми широка: екол., профспілкові, жіночі й ін. громад. орг-ції, до яких приєднується багато молоді. Молодіжні орг-ції здебільшого відрізняють неформальність і радикальність акцій, вони беруть активну участь в антиглобалістських демонстраціях та акціях протесту. Спілкування учасників відбувається через Інтернет. Гол. ворогом людства антиглобалісти вважають «диявольську трійцю» – СОТ, МВФ і ТНК. Гол. гасло **А.**: «Надати людям можливість самим визначати, як жити», тобто глобалізація не повинна руйнувати демокр. принципи орг-ції суч. сусп-ва. Разом з тим антиглобалісти неодноразово заявляли, що вони не проти глобалізації як такої (насамперед її благ і проривів, які ведуть до розвитку комунікацій), але прагнуть таких глобалізаційних процесів, які б забезпечували всім учасникам вільний доступ на ринки товарів і послуг, і послабляли ринкову конкуренцію.

За критерієм реально проголошених цілей, різноманітні угруповання **А.** можна систематизувати таким чином: 1) ор-ції багатоаспектного суперництва, які виступають проти устоїв сусп-ва, що склалися. До цих структур входять групи «чорного блоку» (прибічники застосування насильства проти розкошів), анархісти, ісп. «Рух глобал. опору»; 2) орг-ції, метою яких є б-ба за анулювання зовн. боргу країн, що розвиваються (всього 80 орг-цій у 40 країнах, що розвиваються); 3) проміжне становище між радикалами та поміркованими займає сектор руху, в якому діють впливові неуряд. орг-ції гуманітарного та правозахисного спрямування, серед них «Лікарі без кордонів», «Amnesty International», «Міжнар. федерація прав людини», «Oxfam» та ін. Вони виникли задовго до появи **А.** та приєдналися до нього останніми роками, їх діяльність має чітко визначене соц. забарвлення; 4) численні рухи, що протистоять глобал. фін. спекуляціям або явищам «податкового раю» – це, напр., «50-ти років достатньо» (США); «Bretton Woods

Projekt» (Велика Британія); «Halifax Initiative» (Канада). Їх відрізняє більш поміркована системно-реформістська орієнтація, і вони чітко спрямовані на б-бу з негативними наслідками глобалізації; 5) найширший сектор утворюють екол. орг-ції. Найвідоміші з них – «Грінпіс» (США), «Друзі землі» та ін., що об'єднують неуряд. антиглобалістські орг-ції майже 70-ти країн світу.

У політ. відношенні рух **А.** також різноманітний: у ньому беруть участь представники різних ідейних переконань – анархісти, пацифісти, «зелені», троцькісти тощо. Зокрема, це пояснює оригінальність назв орг-цій: «Повернення на вулиці», «Раніше ніж завтра», «Бар'єр для глобалізації», «Чорний блок», «Чорний ліс», «Класова війна», «Банк ненависті», «Об'єднаний фронт людей і тварин». Але до руху **А.** принципово не допускають парт.-політ. орг-ції, особливо лівого спрямування.

Оскільки глобал. проблеми сучасності позначилися на реалізації всієї світ. політики, вони потребують планетарного єднання інтелектуальних, трудових і матеріальних ресурсів; тому **А.** певним чином сприяє заг. переоцінці змісту й критеріїв сусп. прогресу. Людство вже почало усвідомлювати єдність своєї родової сутності й долі, надаючи пріоритет загальнолюдським інтересам і цінностям. Сьогодні **А.** – це світ. рух, який увібрав у себе широкий спектр громад. неуряд. орг-цій різного спектру, і борються вони не стільки проти глобалізації, скільки з її негативними наслідками. Методи цієї б-би достатньо різні: від масових демонстрацій, мітингів, акцій протесту до наук.-практичних форумів. Поступово орг-ції **А.** перетворюються на підсистему глобал. громадян. сусп-ва, з перспективою включення до інституцій світ. влади. Врешті, **А.** ще доволі молодий, але перспективний рух, і має підстави щодо активного впливу на формування глобал. простору планети. *(Л. Герасіна)*

«АНТИКРИХКІСТЬ» (англ. antifragile) – властивість системи, за якої зіткнення з перешкодами будь-якого хар-ру не лише дозволяють їй залишатися неураженою, а й еволюціонувати у більш досконалу форму існування. Поняття «**А.**» – неологізм, уведений амер. економістом Н. Талебом, для пояснення властивості будь-якої (політ., екон., ідеол. тощо) системи відновлюватися і вдосконалюватися після зіткнення з непередбачуваними подіями, потрясіннями та стресорами. Згідно з Н. Талебом, неправильною є теза, що протилежним станом поняття «крихкість» є «міцність», оскільки міцні системи є уразливими перед непередбачуваністю. Також «неуразливі» і «еластичні» системи під дією мінливості й безладу залишаються лише неушкодженими або повертаються у попередній стан, у той час як антикрихка система внаслідок потрясінь переходить на новий, більш досконалий рівень. Цією властивістю володіє усе, що змінюється з часом: еволюція, революції, політ. системи, технічні інновації, стійкість бактерій до антибіотиків тощо. Антикрихкою є система, елементи якої готові для перебудови та заміни. Усвідомлення механізмів **А.**, на думку Н. Талеба, дозволить скласти системний список рекомендацій, який зробить імовірним прийняття непередбачуваних рішень за умов невизначеності у сфері бізнесу, політики, медицини та ін. сферах життєдіяльності, у випадках, коли домінує

невідомість, непрозорість або неповне розуміння того, що відбувається. Разом з тим Н. Талеб не відкидає факту, що абс. неуразливість є недосяжною, проте наголошує на необхідності конструювання механізму, за допомогою якого система повинна постійно поновлюватися та отримувати вигоду з непередбачуваних подій та потрясінь. Так, за Н. Талебом, прикладом крихких систем є централізована нац. д-ва і нью-йоркська банк. система, а антикрихкими – децентралізована система міст-д-в і Силіконова долина. (*Л. Харченко)*

АНТИСЕМІТИЗМ – одна з форм нац. та реліг. нетолерантності та дискримінації, що виражається у ворожому ставленні до семітів; ідеологія та політика, спрямовані на обмеження або позбавлення семітських народів громадян. та ін. прав; різновид ксенофобії. У вузькому значенні – неприязне ставлення до євреїв. Термін «**А.**» в суч. значенні вперше увів у наук. обіг нім. журналіст Вільгельм Марр у брошурі «Перемога єврейства над германізмом – з неконфесійної точки зору» («Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum – Vom nichtconfessionellen Standpunkt aus betrachtet»), виданій у Берліні в лютому 1879 р., котра того ж року витримала дванадцять видань. Утім Марр не був винахідником цього терміна – австр. історик М. Х. Владіка пише, що вперше термін з'явився в енциклопедії «Rotteck-Welckeschen Staatslexikon» в 1865 р. і згодом був помилково приписаний Марру. Хоча деякі дослідники стверджують, що ще у 1860 р. австр. вчений єврейського походження Моріц Штайншнайдер використав фразу «антисемітські забобони» (antisemitische Vorurteile), щоб охарактеризувати помилкові ідеї фр. філософа Е. Ренана про те, що «семітські раси» були гіршими за «арійські раси». Тому термін пояснюється расистськими уявленнями про біологічну несумісність європейців, які фігурували у перших ідеологів расового **А.** як «німецька» або «арійська» раса, і євреїв як представників «семітської раси». З того часу він позначає саме ворожість до євреїв, незважаючи на спроби, виходячи з етимології, поширити термін на арабів, з огляду на те, що вони також говорять мовою семітської групи. Іноді як синонім використовується термін «юдофобія». Автором терміна є лікар з Одеси Л. Пінскер, який вперше вжив його в памфлеті «Автоемансипація», написаному під враженням масових погромів в Росії 1881 р. Він вважав упередження до євреїв спадковим психічним захворюванням. Наук. джерела дотримуються різних поглядів на можливість застосування цього терміна, заперечуючи повну синонімічність з терміном «**А.**». Так, С. Крапивенський називає юдофобією страх перед євреями, Г. Костирченко співвідносить юдофобію з побутовим **А.**, а в навчальних матеріалах Відкритого ун-ту Ізраїлю так позначається історично традиційна неприязнь до євреїв, що існувала до появи расового **А.**

А. відрізняється від більшості ін. форм расизму, які проповідують неповноцінність деяких рас (особливо афр. походження). Такі доктрини зазвичай визнають можливість расової гармонії, але за умови, що неповноцінна раса буде залишатися на призначеному їй більш низькому соц. рівні. **А.** на перше місце ставить звинувачення євреїв у вродженій ворожості до інтересів неєвреїв.

На думку деяких дослідників, **А.** виник і розвинувся у світі античного язичництва. Більша частина суч. антисемітської аргументації походить від античних забобонів, одним із центрів якого була Олександрія, бл. III–II ст. до н. е. Початковими його розповсюджувачами були єгипетські літератори цього періоду, які звинувачували євреїв у різних зловмисних справах. Мотиви звинувачень були і реліг., і екон., і політ. Одним із перших теоретиків **А.** можна вважати єгипетського жерця Манетона з Себенніта, який жив і творив у часи Птолемея I Сотера (323, формально 305–283 до н. е.) і Птолемея II Філадельфа (285–246 до н. е.), а якщо ж враховувати і згадку про Манетона в документі 240/241 до н. е., то він міг продовжувати свою діяльність і за правління Птолемея III Евергета (246–222 до н. е.). У його розповіді про вихід євреїв з Єгипту євреї представлені «нечистими»; за Манетоном, вони були вислані з Єгипту для задобрення богів, але пізніше, об'єднавшись із пастухами (гіксосами), вони завойовують Єгипет, грабують його, оскверняють храми і т. ін. Слідом за Манетоном, Мнасей Патрський, учень Ератосфена, вперше пустив у хід поширену згодом легенду про те, що іудеї поклоняються у своєму храмі золотій ослячій голові. Ідеологи античного **А.** звинувачували євреїв у ненависті до всіх народів, таємних і явних злочинах проти нац. традицій і звичаїв, підриві економіки, поширенні лжевчень, нелояльності тощо. Звинувачення у принесенні людських жертв і канібалізмі трансформувалися згодом у кривавий наклеп.

Реліг. **А.** виник у рамках християнства приблизно в II ст. Передбачає ненависть до євреїв як носіїв іудаїзму за те, що ті не визнають Ісуса месією, а також виходячи з переконання, що вони були причетні до його розп'яття. Це переконання обумовлене змістом Нового Заповіту і християн. доктриною. Оскільки у християнстві Ісус вважається Богом, весь єврейський народ оголошувався «Боговбивцями». Для такого світогляду характерний поділ людей за критерієм віросповідання, а не національності. Таким чином, в ідеальному варіанті, іудеї, переходячи у християнство, переставали бути предметом ненависті. На практиці так відбувалося не завжди, і часто такі люди й їхні діти, незважаючи на зміну релігії, не визнавалися повноцінними членами сусп-ва і називалися «вихрестами» (напр., маррани). У наш час реліг. **А.** не обмежується християнством, оскільки антиєврейські настрої, засновані у т. ч. на реліг. мотивах, широко поширені серед мусульман. Реліг. **А.** порівнює іудаїзм із сатанізмом, розглядає його як гілку сатанізму.

У XIX ст. виникає расовий **А.**, який можна назвати «класичним»: саме з ним пов'язане виникнення самого поняття «**А.**», і саме його результатом став найбільший прояв **А.** – голокост. Він розглядає євреїв як природжених носіїв деяких біологічно ущербних ознак – від біологічної дегенерації до паразитизму, а тому не тільки не визнає за асимільованими євреями права на існування, а й вважає їх найнебезпечнішими, оскільки вони вносять «порчу» у здорове тіло нації і намагаються таємно захопити владу над нею, а потім заволодіти всім світом. **А.** був широко поширений в Європі, особливо у Франції, Австрії та Німеччині. У Франції існувала Ligue Antisemitique (Антисемітська ліга),

в Німеччині антисемітські ідеї розробляв політ. філософ англ. походження Х. Ст. Чемберлен, а їх процвітанню сприяла популярність композитора Р. Вагнера. Свого апогею **А.** досяг під час перебування при владі Гітлера та його союзників, коли він був зведений у ранг держ. політики, а «остаточне вирішення єврейського питання» вилилося у фізич. знищення приблизно шести млн євреїв.

Наприкінці 1990-х рр. неоконсервативний історик Даніель Пайпс увів поняття «новий **А.**», що поширює визначення **А.** на ненависть до нац. прагнень євреїв, насамперед до сіонізму і д-ви Ізраїль. Грань між **А.** і критикою сіонізму і політики Ізраїлю, як і критика будь-якої ідеології і політики – часто буває важковловимою і ще більше важкодоказовою, що дозволяє, з одного боку, виправдовувати **А.** як «критику ізраїльської політики», а з другого, дискредитувати будь-яку критику Ізраїлю як прояв **А.** (*Т. Чернишова*)

АНТИТЕРОРИСТИЧНА БОРОТЬБА (ДІЯЛЬНІСТЬ) – діяльність органів держ. влади та органів місц. самоврядування щодо: попередження тероризму, в т. ч. щодо виявлення та подальшого усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терор. актів (профілактика тероризму); виявлення, попередження, припинення, розкриття та розслідування терор. актів; мінімізації та (або) ліквідації наслідків проявів тероризму.

Метою **А. б. (д.)** є захист особи, сусп-ва і д-ви від терор. загроз і проявів. Осн. завданнями у досягненні зазначених цілей є: виявлення та усунення чинників, що сприяють виникненню та поширенню тероризму; виявлення, попередження і припинення дій осіб та орг-цій, спрямованих на підготовку і вчинення злочинів терор. хар-ру і (або) сприяння такій діяльності; залучення до відповідальності суб'єктів терор. діяльності відповідно до чинного законодавства д-ви; припинення спроб перенесення на територію д-ви діяльності міжнар. терор. орг-цій, залучення до цього процесу потенціалу міжнар. антитерор. коаліції; постійне вдосконалення **А. б. (д.)**, підтримання в стані готовності до використання сил і засобів, призначених для виявлення, попередження, припинення терор. актів і мінімізації (ліквідації) їх наслідків; забезпечення антитерор. захисту об'єктів терор. зазіхань – критичної інфраструктури, життєзабезпечення та місць масового перебування людей; протидія поширенню ідеології тероризму, здійснення активних інформ.-пропагандистських заходів антитерор. спрямованості.

А. б. (д.) ґрунтується на принципах: законності та неухильного додержання прав і свобод людини і громадянина; комплексного використання з цією метою прав., політ., соц.-екон., інформ.-пропагандистських та ін. можливостей; пріоритетності попереджувальних заходів; невідворотності покарання за участь у терор. діяльності; пріоритетності захисту життя і прав осіб, які наражаються на небезпеку внаслідок терор. діяльності; поєднання гласних і негласних методів б-би з тероризмом; нерозголошення відомостей про технічні прийоми і тактику проведення антитерор. операцій, а також про склад їх учасників; єдиноначальності в керівництві силами і засобами, що залучаються для проведення антитер. операцій; спів-

робітництва у сфері б-би з тероризмом з іноз. д-вами, їх правоохоронними органами і спец. службами, а також з міжнар. орг-ціями, які здійснюють б-бу з тероризмом.

А. б. (д.) здійснюється на міжнар., регіон. та нац. рівнях. Міжнар. співробітництво у цьому виді діяльності виникло у 1930-ті рр. Про неї говориться у багатосторонніх конвенціях та ін. міжнар. документах: 1) Декларації ООН про заходи щодо ліквідації міжнар. тероризму (1994); низці міжнар. конвенцій про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнар. захистом, у т. ч. міжнар. дипломат. агентів (1973), про б-бу із захопленням заручників (1979), про фізич. захист ядерного матеріалу (1980), про б-бу з бомбових тероризмом (1997), про б-бу з фінансуванням тероризму (1999), про б-бу з актами ядерного тероризму (2005) та ін.; 2) регіон. актах з **А. б. (д.)**: Вашингтонській конвенції про попередження і покарання актів тероризму, які мають форму міжнар. значимих злочинів проти особи і пов'язаного з цим вимагання (1971); Європ. конвенції про б-бу з тероризмом (1977) та Дублінській угоді щодо застосування Європ. конвенції про б-бу з тероризмом (1979); Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму (2005); Договорі про співробітництво д-в – учасниць СНД у б-бі з тероризмом (1999) та Програмі д-в – учасниць СНД по б-бі з міжнар. тероризмом та ін. проявами екстремізму, затвердженій Рішенням Ради глав д-в СНД (2000) та ін.; 4) у більшості країн світу після подій 11.09. 2001 р. у США та їх наслідків були підготовлені і прийняті законодавчі акти з антитер. діяльності, відпрацьовуються відповідні методи і способи протидії терор. актам, здійснюється перерозподіл прав, обов'язків і повноважень між спеціалізованими антитер. держ. службами, поліцією, органами розвідки і зовнішньополіт. структурами, конкретизуються і посилюються санкції за участь у терор. актах і допомогу терористам.

Міжнар. досвід **А. б.(д.)** свідчить про важливість створення механізму реалізації положень конвенцій з боку органів, які виконують поліцейські ф-ції. Гол. умова ефективної та успішної міжнар. діяльності по б-бі з тероризмом – забезпечення правосуддя і дотримання прав людини. Сьогодні існує нагальна потреба створення та прийняття міжнар. співт-вом Єдиної конвенції з **А. б. (д.)**, в якій було б визначено поняття тероризму і терор. акту, передбачено чіткий порядок взаємодії д-в і умови обов'язкової видачі терористів зацікавленій країні, прав. статус д-в, які здійснюють б-бу з терроризмом, тощо. (*М. Требін*)

АНТИУТОПІЯ (грец. αντί-, грец. ου – не, грец. τόπος – місце; альтернативно дистопія, какотопія) – течія в художній літ-рі, що являє собою критичний опис сусп-ва утопічного типу. «**А.**» (від англ. Dystopia) – напрям у художніх творах, частково – в науці, який полягає в сатирично-алегоричному змалюванні будь-якого сусп-ва, в якому запанували негативні тенденції розвитку; художнє дослідження, яке становить умовний прогноз-попередження, символічну модель розвитку сусп.-ва за умов збереження у ньому існуючих негативних проблем. **А.** виділяє найнебезпечніші, з точки зору авторів, сусп. тенденції. Інакше кажучи, **А.** є логічним розви-

тком утопії і формально також може бути віднесена до цього напрямку. Однак, якщо класична утопія концентрується на демонстрації позитивних рис описаного у творі сусп. устрою, то **А.** прагне виявити його негативні риси. Важливою особливістю утопії є її статичність, в той час як для **А.** характерні спроби розглянути можливості розвитку описаних соц. устроїв (як правило, у бік наростання негативних тенденцій, що нерідко призводить до кризи і обвалу). Таким чином, **А.**, як правило, зображає сусп-во, що зайшло в соц.-етичну, екон., політ. або технологічну безвихідь через ряд неправильних рішень, прийнятих людством протягом тривалого періоду. Також **А.** – «утопія навпаки», де ідеальне, на перший погляд, сусп-во засноване на антигуманному тоталітаризмі.

Класичну **А.** характеризували абстрактність, художні моделі ідеального сусп-ва, установка на результат соц. розвитку, принцип просторово-часової символічності, підвищена емоційність стилю. Світ майбутнього в **А.** представлений гірше, ніж той, який критикують, справжній. **А.** показує картину трагічної реальності, апокаліптичного буття, тому якщо утопія являє собою позитивну модель соц. системи, то **А.** дає тотальне заперечення і дійсного, і можливого варіанта майбутнього.

Уперше слово «антиутопіст» (dystopian) як протилежність «утопіста» (utopian) вжив англ. вчений Дж. Ст. Мілль у 1868 р. Сам же термін «**А.**» як назву літературного жанру ввели Гленн Неглі і Макс Патрік у складеній ними антології утопій «У пошуках утопії» («Quest for Utopia», 1952). Тривога з приводу утопізму, який на практиці призводить до тоталітаризму, очевидно зросла внаслідок пережитого досвіду сталінізму та фашизму й нелюдської начебто раціон. бюрокр. д-ви. **А.** XX ст. більше стосуються тоталітарних режимів, проте зустрічаються і проекти можливої «еволюції» т. зв. демократій. Романи «Ми» (1920) Є. Замятіна, «Новий чудовий світ» (1932) О. Хакслі, «1984» (1949) Дж. Оруела, «Механічне піаніно» (1952) К. Воннегута, «451 градус за Фаренгейтом» (1953) Р. Бредбері – найпопулярніші розповіді про можливі світи майбутнього, де утопічні ідеї та принципи будуть запроваджені всемогутніми диктаторськими д-вами. У середині 1960-х термін «**А.**» з'являється в радянській, а пізніше – і в англомовній критиці. Незважаючи на те, що «antiutopia» і «dystopia» деінде розглядаються як синоніми, окремі вчені розрізняють ці поняття. Так, дистопія («перекручена, перевернута» утопія) – зображення ідеально поганого сусп-ва, зображення ще не існуючого соц. зла, зла глибоко особистого. **А.** ж звичайно направлена на розвінчання утопічних тенденцій (зокрема, висміювання захоплення НТР). Проте, термін «**А.**» поширений набагато ширше і звичайно мається на увазі у значенні dystopia. У Є. Замятіна і Дж. Оруела різні уявлення про гол. зло майбутнього. Напр., у Є. Замятіна – це технологія, у Дж. Оруелла – психол. контроль. У «Новому чудовому світі» О. Хакслі найбільш чітко конкретизоване джерело зла, що бере початок у системі пробірного розмноження і вирощування відповідно альфа-представників різних каст – цеглинок нового світу, що забезпечує його існування і стабільність. Фантастика становить основу поетики **А.**, але не будь-

який фантастичний твір є **А.** Фантастика виконала в **А.** дві ф-ції: допомогла розкрити недосконалість існуючого порядку за допомогою фантастичних ситуацій; показала негативні наслідки тих чи ін. сусп. процесів. Але **А.** перестала бути **А.** поза зв'язком з реальністю і соц. проблематикою.

Характерні риси політ. режимів, описаних в **А.** як своєрідний антиприклад для наслідування: сусп-во **А.** є жорстко інтегрованим та цілісним із системної точки зору, це сусп-во мереж (спецслужб, транснац. корпорацій, рухів опору тощо); контролітаризм **А.** – саме контроль є осн. державоутворюючою ф-цією, яка підтримує існуючий лад та дарує стабільність; **А.**, по суті, є моделлю сусп-ва контролю; жорстка регламентація повсякденності – необхідною умовою підтримки стабільності є не покарання за непослух, а виключення будь-якої можливості вчинення злочину; правовірність громадян **А.** є єдиною можливістю їхнього існування, хоча завдяки їй свобода стає абсолютно ілюзорною і перетворюється на рабство. (*О. Волянська*)

АПАРТЕЇД (у мові африкаанс *apartheid* означає окремість, нарізне існування) – законодавчо оформлене обов'язкове окреме проживання людей різних рас, етносів; офіц. держ. політика расової сегрегації, що проводилася в ПАР з 1948 по 1989 р. Найбільш крайня форма расової дискримінації. Означає позбавлення певних груп населення залежно від їх расової належності політ., соц.-екон. та громадян. прав, аж до територ. ізоляції. Деякі акти **А.** можуть становити геноцид. Термін виник як політ. гасло, сформульоване лідером Південно-Афр. нац. партії доктором Д. Ф. Маланом у 1944 р. Особливо активно використовувався під час виборчої кампанії 1948 р., що закінчилася перемогою Нац. партії. Навколо ідеї **А.** згуртувалися різні соц. групи і класи африканерів, і протягом чотирьох десятиліть вона служила основою расистської програми уряду. Після 1948 р. у результаті введення нових заходів для затвердження **А.** расова диференціація і сегрегація, що вже стали на той час всеохоплюючими, зробилися ще більш жорсткими і набули систематичного хар-ру. Афр. населення, що складало три чверті всього населення країни, не мало виборчого права і зазнавало гноблення, встановленого законом. 70% земель було зарезервовано для заселення білими. Осн. законами, прийнятими в 1948–50 рр., були: «Про реєстрацію населення, заборону змішаних шлюбів, демаркацію "групових" або "етно" зон проживання та реструктурування утворення банту», а також «Про придушення комунізму». Всяка перспектива асиміляції та інтеграції остаточно зникла. Гол. «архітектором» **А.** вважається Х. Ф. Фервурд, провідний теоретик і ідеолог Нац. партії; у 1950-58 рр. він займав високий міністерський пост у справах туземців, а пізніше, аж до його вбивства, був прем'єр-міністром. Борець із рухом за незалежність у всіх афр. країнах, Фервурд стверджував, що самовизначення для населення ПАР несумісне з правлінням афр. більшості. Його уряд запропонував програму окремого розвитку і обіцяв надалі незалежність етн. групам, що вважалися корінним населенням. Афр. населення отримало в своє розпорядження «нац. батьківщини» – бантустани. Тепер у будь-

який момент політ. нестабільності або зростання безробіття вони могли позбутися права проживання поза межами цих територій, що, у свою чергу, забезпечувало постійний приплив дешевої і слухняної робочої сили. Опозиція політиці **А.** всередині ПАР придушувалася силою. Після 1960 р. були заборонені всі афр. політ. рухи, а їхні лідери або арештовані, або вислані з країни. Однак у 1970-ті рр. все дужче почали лунати критичні голоси не тільки білих лібералів, а й африканців нового покоління, які зросли в умовах **А.**, але сприйняли ідеологію чорної самосвідомості. Після 1978 р. прем'єр-міністр П. У. Бота відмовився від терміна «**А.**». Однак конституційні зміни відбулися лише в 1984 р., коли було введено посаду президента з повноваженнями виконавчої влади та трьохпалатний законодавчий орган. Але в основі «реформи» зберігся расовий принцип, що породило безліч протестів по всій території ПАР (1984-86). У лютому 1989 р. лідером Нац. партії і президентом у серпні 1989 р. став Фредерік Віллем де Клерк, який у лютому 1990 р. скасував заборону на діяльність Афр. нац. конгресу (АНК), опозиційного руху, і звільнив з ув'язнення його лідера Нельсона Манделу. У 1991 р. де Клерк анулював усі закони расової дискримінації. У 1993 р. він і Мандела домовилися сформувати уряд нац. єдності, у 1994 р. були проведені вільні вибори. АНК здобув перемогу, і Мандела став президентом, із режимом **А.** у ПАР було остаточно покінчено.

Суч. міжнар. право вважає **А.** злочином проти людства. 30.11.1973 р. Генеральна асамблея ООН прийняла Міжнар. конвенцію про припинення злочинів **А.** та покарання за нього, яка передбачає міжнар. кримінальну відповідальність незалежно від мотиву і місця знаходження осіб, членів орг-цій і установ та представників д-в, винних у вчиненні **А.** Конвенція (ст. II) відносить до **А.**: 1) позбавлення члена (членів) расової групи чи груп права на життя і свободу особистості шляхом вбивства членів цих груп, заподіяння їм серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу та посягання на їх свободу чи гідність або застосування до них катувань або жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводження чи покарання, а також шляхом довільного арешту і незаконного утримання в тюрмах; 2) умисне створення для расової групи чи груп життєвих умов, розрахованих на їх повне або часткове фізич. знищення; 3) будь-які заходи законодавчого характеру та ін. заходи, розраховані на перешкоджання участі расової групи чи груп у політ., соц., екон. та культ. житті країни, і навмисне створення умов, що перешкоджають повному розвитку такої групи чи груп, зокрема шляхом позбавлення її членів осн. прав і свобод людини, включаючи право на працю, право на створення визнаних профспілок, право на освіту, право залишати свою країну і повертатися до неї, право на громадянство, право на свободу пересування і вибору місця проживання, право на свободу переконань і вільне їх виявлення та право на свободу мирних зборів і асоціацій; 4) будь-які заходи, у т. ч. законодавчого хар-ру, спрямовані на поділ населення за расовою ознакою за допомогою створення ізольованих резервацій і гетто для членів расової групи чи груп, заборона змішаних шлюбів між членами різних расових груп, екс-

пропріація земельної власності, що належить расовій групі чи групам або їх членам; 5) експлуатація праці членів расової групи чи груп, зокрема використання їх примусової праці; 6) переслідування орг-цій та осіб шляхом позбавлення їх осн. прав і свобод за виступи проти **А.** Караним згідно з Конвенцією 1973 р. є не тільки сам **А.**, а й підбурювання до нього і задум щодо вчинення актів **А**., а також сприяння, заохочення або співробітництво у скоєнні **А.** Особи, винні в **А.**, можуть бути притягнуті до суду будь-якої д-ви – учасниці Конвенції або міжнар. трибуналу, створюваного для цього угодою д-в. Комісія з прав людини ООН уповноважена на основі інформації, одержуваної від д-в і компетентних органів ООН, готувати список осіб, відповідальних за злочин **А.**, а також тих, проти кого вже ведеться судове переслідування. Винні в **А.** особи не можуть користуватися правом притулку, а підлягають видачі. (*Т. Чернишова*)

АПАТРИЗМ (від грец. а – не, без та лат. *patria* – батьківщина) – статус осіб, що не мають громадянства будь-якої д-ви. Стан **А.** виникає внаслідок відмови особи від громадянства певної країни, втрати громадянства в силу закону, позбавлення громадянства на підставі судового вироку чи (за автократичних політ. режимів) рішення вищих органів держ. влади. Часто стан **А.** виникає для жінок при одруженні з іноземцями, якщо вони втратили своє громадянство, а одержати громадянство чоловіка не можуть (унаслідок розходження законодавства різних країн про громадянство); а також для дітей, що народилися від осіб, які не мають громадянства.

Особи, що не мають громадянства, визначаються як апатриди (іноді як аполіди). Вони не користуються виборчими та ін. політ., а також соц. правами, що надаються виключно громадянам д-ви, правом на дипломат. захист із боку якоїсь д-ви, а також правами і пільгами, що надаються іноземцям у д-ві їх перебування згідно з її міжнар. угодами.

Після Другої світ. війни ООН прийняла низку документів, спрямованих на унормування статусу апатридів та захист їх прав. До таких належать: Конвенція про статус апатридів від 28.09.1954 р., в якій було декларовано широке коло їх соц. прав та містилося положення про те, що д-ви не мають висилати апатридів, які законно мешкають на їх території, інакше як із міркування нац. безпеки та громад. порядку; Конвенція про громадянство заміжньої жінки від 29.01.1957 р., якою було проголошено, що ані укладення, ані скасування шлюбу між кимось із громадян д-ви та іноземцем, ані зміна громадянства чоловіком під час існування шлюбного союзу не мають автоматично відбиватися на громадянстві дружини; Конвенція про скорочення безгромадянства від 30.08.1961 р., яка передбачає, що д-ва має надавати своє громадянство будь-якій народженій на її території дитині, яка інакше була би апатридом, та будь-яка д-ва не повинна позбавляти будь-яку особу свого громадянства, якщо таке позбавлення робить цю особу апатридом. Права апатридів та механізми їх реалізації знайшли своє відбиття в Європ. конвенції про громадянство, ухваленої Парлам. асамблеєю Ради Європи 06.11.1997 р. (*О. Романюк*)

«АРАБСЬКА ВЕСНА» – серія масових вуличних протестів, революцій та внутр. військ. конфліктів у низці араб. країн, що почалися наприкінці 2010 р. у Тунісі й тривають у деяких країнах до сьогодні. Поштовхом до початку протестів стало самоспалення туніського вуличного торговця, вчинене 17.12.2010 р. на знак протесту проти свавілля поліції. Унаслідок цього в Тунісі розпочалися масові протести, що привели до відставки президента (з 1987 р.) зин ель-Абідін Бен Алі вже 14.01.2011 р. Успіх «Жасмінової революції» в Тунісі спровокував т. зв. «ефект доміно», що дало поштовх аналогічним акціям протесту в ін. араб. країнах (Єгипет, Ємен, Бахрейн, Лівія, Йорданія, Оман), де здебільшого існують ті самі проблеми. Осн. гаслами демонстрантів в араб. світі були «Народ хоче падіння режиму». Гол. рушійною силою цих виступів була молодь, що в більшості близькосхідних країн складає від 50 до 70% населення. Визначальна риса **А. в.** – масовий та гол. чином емоційний хар-р та широка соц. база протестів, що починалися саме як революція «знизу». Гол. вимоги, що від самого початку висувалися протестувальниками, мали виключно соц.-екон. хар-р і включали перш за все зниження цін на продовольчі товари, створення нових робочих місць, а також б-бу з корупцією, подолання соц. нерівності та глибокої житлової кризи. В Єгипті, Алжирі та деяких ін. країнах народні протести починалися саме як «хлібні бунти», що стали поширюватися після чергового підвищення цін на продукти харчування та предмети першої необхідності. Вже пізніше заклики до соц.-екон. реформ почали підкріплятися політ. вимогами зміни режиму, проведення прозорих виборів та забезпечення свободи слова і вільної діяльності опозиції. Результатами «**А. в.**» скористалися найрізноманітніші політ. сили – від демокр. до радикально ісламістських. (*О. Дзьобань)*

АРМІЯ (лат. *armare* – озброювати): 1) у широкому сенсі як синонім поняття «збройні сили» – сукупність сухопутних, військ.-морських, військ.-повітряних військ та ін. воєнізованих формувань д-ви, призначених для забезпечення обороноздатності країни, ведення широкомасштабних військ. дій проти зовн. супротивника; 2) у вузькому сенсі як синонім поняття «сухопутні війська» – вид збройних сил багатьох д-в світу поряд із військ.-морськими та військ.-повітряними силами; 3) частина збройних сил д-ви, залежно від поставлених їй завдань називається: **А.** вторгнення, **А.** прикриття, діюча **А.** і т. ін.; 4) оперативне об'єднання, призначене для ведення бойових операцій, до складу якого входить кілька з'єднань і частин різних видів і родів військ, органів управління, матеріально-технічне і медичне забезпечення; 5) оперативне об'єднання більше, ніж дивізія та корпус; 6) метафора, що використовується в побутовій мові й художній літ-рі для позначення великої к-сті чогось (людей, істот або об'єктів), що виконують злагоджені дії: «зібралася **А.** футбольних фанатів», «у цехах трудиться **А.** роботів», «на термітник напала ціла **А.** мурах».

У політол. плані є значимим перший варіант трактування цього поняття. Ф. Енгельс характеризував **А.** як організоване об'єднання озброєних людей, що утримується д-вою з метою наступальної або оборонної війни. З розви-

тком продукт. сил і зміною виробн. відносин змінювались хар-р і засоби провадження воєн, види збройних сил д-в та форми орг-ції **А.** У суч. умовах **А.** формується для вирішення набору військ. проблем, пов'язаних із відбиттям загрози зовн. агресії, і є осн., постійно діючим соц.-політ. ін-том, що репрезентує особливим чином організовану озброєну групу сусп-ва, яка володіє спец. умовами існування, жорсткістю застосовуваних санкцій за порушення правил, наявністю бюрокр. системи управління, і виконує ф-цію захисту д-ви від зовн. агресії. У системі інституційних взаємодій ін-т **А.** забезпечує інституційну стабільність і існування легітимних соц. практик. Крім базових характеристик соц.-політ. інституції (примусовість, історичність і моральний авторитет) **А.** має і специф. – бойова потужність, організованість, соціокульт. орієнтація на лояльність д-ви і підвищена владність міжособистісних стосунків.

Як традиц. соц. практика **А.** надає стійкість соц. організму й інтегрує сусп-во на основі загальнодерж. інтересів. Інтеграційні можливості **А.** особливо затребувані в період трансформації сусп-ва, що ініціює ослаблення дії осн. соц. ін-тів, що забезпечують стійкість існування сусп-ва. **А.** є формальною цільовою ієрархізованою орг-цією, що має якості корпоративізму та управління. Поведінка членів цієї орг-ції відрізняється раціональністю, зумовленою стандартизацією поведінки, яка, у свою чергу, ґрунтується на субординації та чітко прописаних правах та обов'язках. Як військ.-профес. співт-во, **А.** має специфічність у регуляції соц. відносин (сусп. значущість, формалізованість, жорсткість, тотальність тощо), ієрархічність, стабільність кадрового складу, корпоративність і певну закритість військ.-профес. середовища, а також регулює військ.-соц. відносини щодо забезпечення обороноздатності країни.

Специфіка функціонування ін-ту **А.** в умовах трансформації сусп-ва визначається організованістю й ієрархічністю її структури, що мінімізує можливі зміни; диверсифікацією ф-цій, пов'язаних із розвитком військ.-політ. відносин; будвом профес. **А.**, що вимагає від військовослужбовця високого рівня освіти і профес. компетентності. Держ. влада і **А.** знаходяться в об'єктивному та необхідному взаємозв'язку, що здійснюється на основі обов'язковості встановлення владного домінування над **А.** Хар-р системи держ. влади впливає на її статус, хар-р зв'язків та участі в соц.-політ. процесах, що виявляється у ступені мілітаризованості влади. Об'єктивним критерієм останньої є домінування цив. або військ. начал у здійсненні держ. політики. Вплив **А.** на систему держ. влади виражається у формі «зворотного зв'язку», що включає реагування військовослужбовців на держ. рішення з проблем **А.**, ступінь готовності військовослужбовців до виконання владної держ. волі. Див.: *Армія України* (*М. Требін*)

АРМІЯ УКРАЇНИ − у широкому значенні – синонім поняття «Збройні Сили України», тобто сукупність сухопутних, військ.-морських, повітряних сил та ін. воєнізованих формувань д-ви, призначених для забезпечення оборони України, захисту її суверенітету, територ. цілісності й недоторканності. **А. У.** відповідно до законодавства України

може залучатися до здійснення заходів прав. режиму воєнного і надзвичайного стану, б-би з тероризмом і піратством, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного хар-ру тощо. За Конституцією України **А. У.** не може бути використана для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів держ. влади чи перешкоджання їхній діяльності. Згідно із Законом України «Про Збройні Сили України» (ст. 1), «ніякі надзвичайні обставини, накази чи розпорядження командирів і начальників не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій по відношенню до цив. населення, його майна та навколишнього середовища. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу військовослужбовці несуть відповідальність згідно з законом». Керівництво **А. У.** в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верхов. Головнокомандувач. Міністр оборони України здійснює військ.-політ. та адмін. керівництво **А. У.** Начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України здійснює безпосереднє військ. керівництво **А. У.** Засади діяльності **А. У.**: вірність конституційному обов'язку та військ. присязі; верховенство права, законність та гуманність, повага до людини, її конституційних прав і свобод; гласність, відкритість для демокр. цив. контролю; поєднання єдиноначальності і колегіального розроблення найважливіших рішень; постійна бойова та мобілізаційна готовність; збереження держ. таємниці; виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях укр. народу, додержання військ. дисципліни; забезпечення держ. соц.-екон. і соц.-прав. захисту громадян, які перебувають на службі в **А. У.**, а також членів їх сімей; заборона створення і діяльності організаційних структур політ. партій. Військовослужбовці можуть бути членами громад. орг-цій і брати участь в їхній роботі у вільний від обов'язків військ. служби час, коли вони вважаються такими, що не виконують обов'язків військ. служби. Орг-ція військовослужбовцями і працівниками **А. У.** страйків і участь в їх проведенні не допускаються. Військовослужбовці та працівники **А. У.** можуть бути обмежені у свободі пересування, вільному виборі місця проживання та праві вільно залишати територію України, праві на збирання, використання і поширення інформації відповідно до закону.

Історія суч. **А. У.** пов'язана з проголошенням незалежності України та пізнішим розпадом СРСР. 24.08.1991 р. Верхов. Рада України ухвалила рішення про взяття під свою юрисдикцію усіх розташованих на укр. теренах військ. формувань Збройних сил кол. СРСР та про створення Мін-ва оборони України. З 24.08.1991 р. під юрисдикцію України перейшли: 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізії та 8 артилерійських бригад (9293 танки і 11346 бойових машин), бригада спецназу, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, три повітряні армії (бл. 1100 бойових літаків) і окрема армія ППО. Стратегічні ядерні сили, дислоковані на території України, мали 176 міжконтинентальних балістичних ракет, а також бл. 2600 одиниць тактичної ядерної зброї. На час проголошення Україною незалежності чисельність військ в Україні нараховувала бл. 750 тисяч осіб.

За роки незалежності створено законодавчу базу діяльності **А. У**., систему управління, підготовки та забезпечення військ, вона стала активно залучатися до миротворчих акцій. **А. У.** значно скоротилася: на початок 2014 р. у ній нараховувалося 182 тисячі осіб, причому лише 70 тисяч із них служили у бойових частинах. За даними видання «Біла книга-2012. Збройні Сили України», сухопутні сили нараховували у своїх лавах 57 тисяч особового складу, 686 танків, 2065 бойових броньованих машин, 72 бойових вертольоти, 716 артилерійських систем калібру більше 100 мм; у Повітряних силах проходили службу 40,6 тис. осіб, у наявності 160 бойових і 25 транспортних літаків; у Військ.-морських силах служили 14,6 тис. осіб, у наявності 22 бойових кораблі та катери, 3 протичовнові літаки і 8 протичовнових вертольотів, 41 танк, 160 бойових броньованих машин, 47 артилерійських систем калібру більше 100 мм.

Події 2014 р. (анексія Криму, Антитер. операція) стали свідоцтвом того, про що давно казали фахівці: за роки незалежності йшла не розбудова, а руйнування **А. У.** Проблемами **А. У.** були: недостатні обсяги бюджетного фінансування потреб оборони, яке останніми роками не перевищувало 1% ВВП, що не забезпечує підтримання оборонного потенціалу на рівні, який гарантував би високу бойову готовність і боєздатність **А. У.**; низька ефективність заходів держ. військ.-технічної політики, значне відставання темпів оснащення військ (сил) новими (модернізованими) зразками від процесу їх морального і фізич. старіння; обмежені можливості вітчизн. підприємств промисловості щодо задоволення потреб **А. У.** у суч. озброєнні, що стало наслідком значного скорочення його замовлень протягом останніх років; стан навчально-матеріальної та польової бази вищих військ. навчальних закладів не відповідає суч. вимогам і не дає можливості повною мірою забезпечити необхідний рівень практичної готовності випускників до виконання завдань за призначенням; байдуже ставлення д-ви до людей у пагонах; катастрофічне падіння престижу військ. служби; низька матеріальна винагорода за військ. працю, тобто непривабливість професії військового; соц. незахищеність військовослужбовців і членів їх сімей; невирішеність житлового питання для військовослужбовців тощо.

«Стратегія реформ-2020» Президента України П. Порошенка передбачає збільшення військ. фінансування з 1% до 5% ВВП у 2020 р. Крім того, реформи передбачають, що в Україні буде збільшено к-сть військовослужбовців – з 2,8 до 7 осіб на 1000 населення. Передбачається розробка нової оборонної стратегії, внесення змін до Воєнної доктрини і підготовка нової держ. програми розвитку Збройних Сил України. Усе це дозволить **А. У.** ефективно мінімізувати зовн. загрози і виконати своє призначення – забезпечити територ. цілісність і суверенітет України. (*М. Требін*)

АСИМІЛЯЦІЯ (лат. *assimilatio* – уподібнення, засвоєння, схожість) – втрата однією частиною соціуму своїх відмінних рис та заміна рисами, запозиченими в ін. частини соціуму; поглинання однієї групи ін., що має наслідком ототожнення культ., ціннісних та ін. характеристик самосвідомості членів указаних груп. Поняття було вперше

вжити наприкінці XIX ст. у США для аналізу процесів інтеграції іммігрантських груп у сусп-во країни (як синонім «американізації»). У 1950-ті рр. відомий амер. соціолог Р. Парк використовував це поняття у своїх працях при дослідженні процесів взаємодії між місц. населенням і новими переселенцями. Первісно **А.** розглядалася як односторонній процес, у межах якого приїжджаючі добровільно відмовлялись від своєї культури на користь культури панівного сусп-ва. У подальшому в сусп. науках поняттям «**А.**» позначають процес взаємного пристосування панівного і мігруючого етносів, або процес поступового розчинення мігруючого етносу серед панівного. Внаслідок цього етнос, що асимілюється, втрачає самобутність: засвоює іноетнічну мову і сприймає її як власну; запозичує характерні етн. ознаки іншого і втрачає власну культ. ідентичність. Виокремлюють два види **А.**: добровільна **А.** – повільне захоплення і переймання однією етн. групою культ. традицій ін. групи. Спочатку втрачаються специф. етн. ознаки у матеріальній сфері, а пізніше – у дух. У такому випадку вона проходить шляхом акультурації, адаптації до іншомовного оточення, шляхом утворення міжетн. шлюбів і т. ін.; примусова **А.** – системне ігнорування панівною більшістю етн. меншини, створення перешкод для сприятливого функціонування меншинного етносу, нищення етн. зв'язків та ін., що спричинює культ. руйнацію народу. Такий вид **А.** уподібнюється деетнізації, яка призводить до насильницького позбавлення власної мови, культ. традиції. Імпліцитним твердженням такого виду **А.** є те, що культура панівного етносу є вищою щодо культури мігрантів. Політика примусової **А.** зазвичай стосується конкретної групи сусп-ва, охоплює освітню, профес., сімейну, демогр. та ін. сфери держ. політики, а також іноді проходить паралельно із воєнною анексією, частковим винищуванням (геноцидом), змушеним переселенням, законодавчою діяльністю, спрямованою проти культ.-мовних явищ. Термін «**А.**» може використовуватись одночасно як процес або як стан. У першому випадку він відбиває процес входження іммігрантів у простір панівного сусп-ва, у другому – він пояснює стан схожості манер поведінки, цінностей і настанов іммігрантів та представників панівного сусп-ва. В суч. світі термін «**А.**» частіше використовується у значенні «примусова» і має негативне забарвлення. Для нейтральної або позитивної оцінки процесу взаємодії або взаємопристосування в соціумі двох (кількох) груп вживають термін «інтеграція». (*О. Стасевська*)

АСПЕКТ РЕГІОНАЛІЗМУ (лат. *aspectus* – погляд; нім. regionalismus від лат. *regionalis* – місцевий, обласний) – 1) точка зору, певне розуміння інтересів того або ін. регіону; 2) проблема пріоритетів у регіон. зовн. політиці країни.

Регіоналізм в Україні розвивався історично. Ймовірно, вже на ранніх етапах своєї історії в країні спостерігаються тенденції до регіоналізації. Давня Русь-Україна з її феодальним принципом внутрішньородового сюзеренітету швидко стала сукупністю регіонів, на базі яких пізніше виникли князівства. Захоплення цих територій Великим Князівством Литовським і перебування значної частини укр. земель у складі спочатку Литовської, потім Польсько-Литовської д-ви, Імперії Габсбургів і в

Рос. імперії тільки посилювали регіон. відмінності, розбіжності та диспропорції. XX ст. посприяло укр. регіоналізації: упродовж століття укр. території встигали побувати у складі різних д-в – Радянського Союзу, Польщі, Румунії. Таким чином, на початок 1990-х рр. країна мала фактично радянський територ.-адмін. поділ, а нац. пам'ять була глибоко деформована радянською ідеологією. Тож на ранньому етапі політ. існування незалежної України місц. інтелектуальні та політ. еліти тільки виробляли варіанти дослідницьких і політ. практик щодо регіоналізації. Суч. регіоналізм в Україні виявляється у чотирьох дискурсах – екон., політ., культ.-інтелектуальному та етн. Примітно, що в укр. дослідницькому співт-ві немає єдиної думки щодо того, які саме чинники максимальною мірою впливають на регіоналізацію – екон., культ. або ідентичнісні. Кожна школа регіоналізму має власну специфіку, що дозволяє значно збагатити практику формування громадян. сусп-ва, розширення демократії та активного залучення громадян до вирішення нагальних проблем місц. значення. */С. Газарян/*

АТЛАНТИЗМ – 1) геополіт. філософія політ., екон. та військ. зближення д-в Північної Америки та Зах. Європи на базі спільних цінностей демократії, індивідуальної свободи та верховенства закону, що склалася наприкінці Другої світ. війни та набула теорет. оформлення у поглядах англ. геополітика Г. Маккіндера; 2) простір впливу західноєвроп. цивілізації (від Брит. островів до Північної Америки).

Витоки **А**. певним чином сягають поглядів амер. науковця І. Боумена. Сформована ним доктрина ліберального інтернаціоналізму (1921) передбачала відмову США від політики ізоляціонізму як нездатної забезпечити безпеку країни, що в подальшому стало одним із чинників обґрунтування стратегії глобал. домінування США після Другої світ. війни.

Концептуальними основами **А.** є: ствердження визначальної значущості англ.-амер. системи цінностей з такими її ідентифікаційними константами, як демократія, лібералізм, прагматизм, індивідуалізм, емпіризм, відкрите сусп-во тощо, що в контексті **А.** репрезентуються як базові для суч. зах. цивілізації в цілому; надання глобал. значення співпраці, політ., екон. і військ. зближенню країн Північної Америки та Європи з метою забезпечення їх розвитку та безпеки. Ідеї **А.** певним чином стали основою для Атлантичної хартії (1941) та склали підґрунтя плану Дж. К. Маршалла, який набув чинності 1947 р. і передбачав надання США допомоги Європі з метою її відновлення та розвитку, посилення впливу США як світ. д-ви на Європ. континенті з метою стримування впливу соціалістичної моделі.

Збереження значення **А.** після «холодної» війни та руйнації біполярності світу в геополіт. ландшафті другої половині XX ст. демонструє створення НАТО, Організації екон. співробітництва та розвитку (ОЕСР), G-6/7/8 (7), Ради Північноатлантичного партнерства тощо, вектори суч. міжнар. доктрини США, зокрема позиціонування віддалених від США баз (у т. ч. й сировинних) як необхідних для задоволення стратегічних інтересів країни та її політ. й екон. безпеки, глобалізаційні впливи на суч. європ. культуру (зокрема з позицій техніцизму та впровадження цін-

ностей та ідеологем зах. цивілізації засобами масової інформації як визначального чинника у формуванні ідеолог. настанов постмодерністської парадигми світобачення) тощо.

А. відбиває фундаментальні основи геополіт. моделі, за якою світ поділяється на сфери впливу влади Суші (телурократія) та влади Моря (талассократія), котра в суч. геополіт. реаліях, на думку науковців (зокрема К. Шмітта), урізноманітнюється й посилюється виникненням сфер впливу влади Повітря (аерократія) та влади Ефіру (ефірократія, яка демонструє глобал. значущість інформації та засобів масової інформації як чинників формування світоглядних настанов людини та людства). Формування новітніх модусів геополітики після «холодної» війни, детерміноване потребою в осмисленні нової геополіт. ситуації, зміною територіями, д-вами та союзами їх традиц. геополіт. статусів, знайшло вияв у складанні неоатлантичних концепцій різного спрямування, об'єднаних збереженням уявлення щодо дуалізму геополіт. картини світу. За однією з них (консервативного спрямування, що базується на принципах Н. Спайкмена та знайшла найповніше висвітлення в концепції «зіткнення цивілізацій» С. Хантінґтона), геополіт. реальність урізнобарвлюється формуванням нових євразійських об'єднань, котрі ґрунтуються на традиціях цивілізації та артехтипах, притаманних сталим етн. спільнотам. Зростання значущості таких цивілізацій, як слов'яно-православна, конфуціанська (китайська), японська, ісламська, індуїстська, латиноамер. (ймовірно, і афр.) тощо та траєкторія їх розвитку (відмінна від цивілізації Заходу) потенційно уможливлює нове протистояння цивілізацій, яке має джерелом власне культ. чинники. Це проблематизує для **А.** необхідність: всебічного укріплення цивілізаційних настанов і консолідації стратегічних зусиль Заходу; інтеграції в зах. цивілізаційну модель близьких до неї цивілізацій; запобігання розгортанню локальних конфліктів у війни глобал. масштабу; обмеження військ. експансії конфуціанських та ісламських д-в і забезпечення переваги власних військ. сил у Південно-Зах. Азії та на Далекому Сході; посилення впливовості міжнар. орг-цій та ін-тів, котрі у своїй діяльності спираються на систему цивілізаційних цінностей Заходу тощо. За ін. концепцією (котра є фундаментом для мондіалізму та передбачає радикальний перегляд настанов геополітики), розмаїті форми геополіт. диференціації можуть бути замінені єдиною цивілізацією, котра відзначена опорою на осн. принципи ліберальної демократії та нівелюванням реліг. ідентифікації, що знаменує, на думку амер. геополітика Ф. Фукуями, «кінець історії».

Положення **А.** знайшли відображення у поглядах таких геополітиків, як Г. Маккіндер, І. Боумен, Н. Спайкмен, У. Кірк, К. Грей, С. Коен, С. Хантінгтон та ін. Настанови **А.** є фундаментом політ. діяльності Зб. Бжезинського, Т. Блера, Дж. Буша (ст. і мол.), Г. Кіссінджера, Ф. Міттерана, Б. Обами, Р. Рейгана, Ф. Рузвельта, Х. Солани, М. Тетчер, У. Черчілля та ін. (*О. Уманець*)

«АФГАНСЬКИЙ СИНДРОМ» – різновид т. зв. посттравматичного стресового розладу (посттравматичний синдром, «в'єтнамський синдром» тощо) – тяжкий психічний стан, різновид тривожного розладу (неврозу), який вини-

кає в результаті бойових дій, пов'язаних із загрозою смерті. «**А. с.**» супроводжується частими, повторними нагадуваннями, уявленнями й переживаннями стресових ситуацій, або випаданням пам'яті про травмуючі бойові події, високим рівнем тривожності, які зберігаються протягом тривалого часу після психол. травми, депресією. Людям, що страждають на «**А. с.**», погані епізодичні спогади можуть серйозно ускладнювати життя щодня: пам'ять про конкретні події може ставати причиною непереборного страху та ін. негативних емоційних станів. **А. с.** приводить до розуміння різкої різниці між справедливою і несправедливою війнами: перші викликають лише відстрочені реакції, пов'язані з тривалою нервовою й фізич. напругою, другі, крім цього, загострюють комплекс провини. Глобал. сусп. проблеми, екон. криза, зміна соц. системи призводять до того, що колишні воїни виявляються начебто зайвими, непотрібними не тільки владі, а й суспву в цілому, в якого з'явилося дуже багато ін. нагальних справ.

«А. с.» тією чи іншою мірою виявляється практично у всіх учасників війни. «**А. с.**» є достатньо специф.: спостерігається психопатизація особистості, розкутість нищих пристрастей, потреб, при цьому моральна планка у стосунках між «своїми» стає надто високою і люди поділяють усіх на «своїх» і «чужих». Відомо, що «**А. с.**» не має тенденції до зникнення, навпаки, з плином часу в переважній частині випадків він посилюється й потребує корекції незалежно від соц. статусу самої людини і від того, як змінюється соц. життя в сусп-ві. Варіанти самолікування є, але вони нечисленні, зазвичай «**А. с.**» лише наростає. Ознаки «**А. с.**» виявляються і в учасників АТО в Україні. (*О. Дзьобань)*

Б

БАЛАНС ПОЛІТИЧНИХ СИЛ (фр. *balance* – терези) – система показників, які характеризують співвідношення або урівноваження політ. сил у швидко мінливому політ. житті суспва і д-ви. Оскільки політ. сили різноманітні, багаторівневі, діють на вертикальному і горизонтальному зрізі політ. відносин і т. ін., то виявити конкретну систему показників їх взаємовідносин надзвичайно складно. На виявлення балансу і його фіксації безпосередньо і опосередковано впливає безліч факторів об'єктивного і суб'єктивного хар-ру. Оскільки політика є найбільш рухливою, динамічною, суперечливою сферою людських взаємин і видів діяльності, то **Б. п. с.** може швидко змінюватися, детермінуючись як внутр., так і зовнішньополіт. обставинами і факторами. Тому зіставляти і виявляти механізми протиставлення можна лише умовно, щодо даної конкретно-політ. ситуації. Проте будь-яка політ. сила являє собою певну систему елементів, зміст і характеристика яких може бути покладена в основу її показників. Так, напр., політ. партія характеризується організаційним, ідейно-політ., діяльнісним, культурологічним та ін. елементами. Завдяки ним вимальовується рівень організаційної розвиненості партії, її усталені традиції, норми, культура внутрішньопарт. і міжпарт. взаємодії, імідж парт. лідера, інтереси парт.-соц. спільності людей, об'єднаних спільністю осн. цілей і способів їх досягнення, хар-ром відносин між лідерами, його помічниками і осн. масою парт. спільноти людей, електоратом і т. д. Залежно від сукупної характеристики цих елементів кожної партії виводиться баланс парт.-політ. сил на кожному конкретному етапі політ. життя. Цей баланс, попри всю його мінливість і рухливість, є особливо цікавим для політ., виборчих технологій. (*Є. Мануйлов*)

БАЛАНС СИЛ У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ – ситуація в міжнар. відносинах, коли існує паритет або стабільність між сторонами. **Б. с. у с. п.** – сукупність переваг і недоліків силових характеристик д-в як суб'єктів світ. політики, що співвідноситься з цілями і завданнями, які вони собі ставлять, і діями, які здійснюють на міжнар. арені. Поняття «**Б. с. у с. п.»** описує стан справ у міжнар. системі та пояснює поведінку д-в у цій системі. Правитель Мілану Франческо Сфорца був першим, хто активно переслідував політику балансу сил. Як поняття міжнар. права «баланс сил» використовується для позначення «рівноваги» між націями, це поняття належить доктрині, покликаній завадити посиленню однієї з націй до такого рівня, коли вона диктуватиме свою волю решті. На думку професора Л. Оппенгайма, рівновага серед націй відіграє вирішальну роль для існування та дії міжнар. права. Якщо д-ви не спроможні тримати взаємний контроль, домінуюча д-ва діятиме на власний розсуд та нехтуватиме правом. Виділяють такі істор. форми **Б. с**. **у с. п.**: 1) іррегулярна силова рівновага, яка виникла ще в давнину й існу-

вала до XV–XVI ст. Прагнення д-в зберегти рівновагу сил мало безсистемний, неорганізований хар-р; 2) система міждерж. політ. відносин для підтримки **Б. с. у с. п.** Із виникненням централізованих д-в у XV–XVI ст. почалася їхня б-ба за домінування на Європ. континенті, а згодом і у світі в цілому. Принцип «балансу сил» лежав в основі зовн. політики Великої Британії починаючи з часів пізнього Середньовіччя до завершення Другої світ. війни. В основному це означало постійний спротив Британії появі єдиної домінуючої сили (або союзу) в Європі. У випадку загрози появи такої сили Британія долучалась до союзу з наступною за потужністю країною для відновлення рівноваги. Як результат, склалася система офіц. фіксування і закріплення в кожний істор. період рівноваги сил у регіон. і світ. політиці за допомогою багатосторонніх, міждерж. договорів, найзначущими з яких були Вестфальський мир (1648), Утрехтський мир (1713), Генеральний акт Віденського конгресу (1815), Версальсько-Вашингтонська система (1919–1922), Ялтинсько-Потсдамські угоди (1945); 3) система балансу інтересів. Наприкінці XX ст. у політ. науці почала виникати думка про поступове зростання значення балансу інтересів при формуванні конфігурації політ. взаємодій провідних світ. д-в. Однак нерідко виникають рецидиви силової політики при вирішенні складних міжнар. проблем, про що свідчать дії Росії у 2014–15 рр.

Концепція «балансу сил» сходить до праць Фукідіда і спирається на ідеї анархічної структури міжнар. системи. Анархія – це самоорганізована система, в якій д-ва зобов'язана надавати перевагу власне безпеці й незалежності. Слідуючи цим інтересам, країни, як правило, об'єднуються, щоб дати відсіч будь-яким експансіоністським силам, загрозливим пануванням у цій системі і тим самим підриває їхній суверенітет і здатність до виживання. Таким чином, політика **Б. с. у с. п.** є ключовою як у концепції нац. інтересів, так і в політиці альянсів. У разі успіху вона зберігає і окремі д-ви, і анархічну структуру системи в цілому. Принцип «балансу сил» лежить в основі теорії неореалізму. Згідно з цим принципом, д-ва може вдаватись або до балансування, або до приєднання до союзів сильніших д-в. Під час війни вибір між балансуванням та входженням до союзів може бути питанням життя або смерті д-ви. К. Уолтц, провідний дослідник неореалізму, у книзі «Теорія міжнар. політики» зазначив, що «якщо й існує якась особлива політ. теорія міжнар. політики, то це точно теорія балансу сил». Однак це твердження зазнало критики з боку представників ін. шкіл дослідження міжнар. відносин, зокрема, конструктивістів та політ. економістів. /*Т. Чернишова*/

БАЛОТУВАННЯ (італ. *ballotare* – обирати кульками) – одна з перших форм таємного голосування, яка передбачала опускання до скрині білих та чорних камінців, а пізніше – кульок (балів), які означали відповідно рішення «за» і «проти». Уперше цей порядок було застосовано в XVII–XVIII ст. у Венеційській республіці на виборах дожів. У Рос. імперії за допомогою кульок обиралися представники з числа дворян, купців, міських і сільських обивателів

на громад. посади. Шляхом опускання до скрині записок з іменами кандидатів проводиться обрання Папи Римського. Від **Б.** походять ін. терміни: «балотуватися», що означає процес висування своєї кандидатури для обрання на якусь виборну посаду; «забалотувати», необрання якогось кандидата, «завалити» – неприйняття запропонованої резолюції. У суч. значенні **Б.** означає будь-яке голосування, яке полягає у виборі голосуючим одного з двох способів ставлення до кандидата, що виключають один одного, – «за» чи «проти». Тобто **Б.** – це вид голосування при обранні на будь-яку посаду шляхом подання голосів у закритому порядку.

Датський дослідник Дуглас Рей виділяє два види голосування – категоричне й ординальне (альтернативне). Голосування називають категоричним, якщо виборець має право обирати лише одну партію або одного кандидата з числа претендентів на певну посаду. Голосування називають ординальним, якщо виборець може ранжувати партії або кандидатів. При такому порядку виборець має можливість показати, що, напр., кандидат В – його перший вибір, при поразці цього кандидата виборець надає перевагу кандидату С, а не А. На відміну від ординального голосування категоричне голосування ставить виборця перед дилемою: якщо він проголосує за кандидата В, якому він надає перевагу, але який є непопулярним серед ін. виборців, то переможцем може виявитися кандидат А, а це є для цього виборця найгіршим із можливих результатів; позбавитися цього можна лише шляхом голосування за більш популярного кандидата С.

Свідоме голосування за кандидата, що не є найбільш привабливим для даного виборця, називають «стратегічним» або «спокусливим». Інколи кандидат, який користується широкою підтримкою серед виборців, отримує замало голосів через масову недооцінку його популярності. З цього погляду, ординальне голосування краще вирішує завдання з виявлення реальних преференцій виборців, ніж категоричне.

Різниця між категоричним і ординальним голосуванням не є абс.: поряд із чистими типами, можна виокремити змішані. У чистому вигляді категоричне голосування потребує, щоб виборець чітко відзначив: «Я надаю перевагу цій партії перед ін.». Суто ординальне голосування дозволяє виборцю ранжувати всіх наявних кандидатів, незалежно від їхньої парт. належності. Однак у багатьох виборчих системах існує можливість проголосувати більш ніж за одного претендента (індивідуального кандидата чи партію) на одну і ту ж посаду, застосовуючи категоричне голосування. Напр., виборці можуть бути наділені правом обирати одночасно і загальнонац., і місц. представників до того самого законодавчого органу (Мексика, Гватемала, Ісландія). Надання кожному виборцю більш ніж одного голосу робить голосування вже не зовсім категоричним, але ще і не ординальним. До цього набору видів голосування К. Боун, Р. Таагепера та М. С. Шугарт додають такі види голосування: схвальне, за якого виборець набуває права віддати свій голос за кожного з «підтриманих» ним кандидатів; кумулятивне голосування, за якого виборець може розподілити надані йому голоси між різними кандидатами. (*В. Кривошеїн)*

БАНКРУТСТВО ПОЛІТИЧНЕ (фр. *banqueroute* з італ. *bancarotta*, від *banco rotto* – розбитий банк) – провал у діяльності правлячих кіл д-ви, тієї чи ін. політ. партії, окремих політ. діячів, їх нездатність виконати свої обіцянки і зобов'язання, дані своїм прихильникам, виборцям, членам тих чи ін. громад. і політ. орг-цій, що підтримували їх. Так сталося з колишнім керівництвом КПРС і СРСР у 1991 р., із режимом В. Януковича у 2014 р. **Б. п.** веде не тільки до втрати стабільності функціонування того чи ін. сусп-ва, а й до різкого падіння авторитету тих чи ін. діячів, втрати ними престижу, до уряд. або парлам. кризи, в остаточному підсумку – до корінної зміни всієї збанкрутілої політики в цілому або в окремій її сфері, і як правило, до персональної заміни скомпрометованих **Б. п.** діячів іншими, які користуються довірою як населення, так і ділових та політ. кіл цієї країни і зарубіжжя. (*Є. Мануйлов*)

БЕЗПЕКА – такі умови, в яких перебуває об'єкт, коли дія зовн. і внутр. чинників не викликає дій, що вважаються негативними щодо даного об'єкта відповідно до існуючих, на цьому етапі, потреб, знань і уявлень. Згідно з етимологією слова «**Б.**» – відсутність загроз існуванню кого-небудь або чого-небудь. У більш вузькому сенсі **Б.** – відсутність загроз дефіцитним цінностям, які важливі на цей момент (період) і з якихось причин є в дефіциті. **Б.** – характеристика і необхідна передумова життєдіяльності, прогресивного розвитку та життєздатності об'єктів реального світу. **Б.** є найважливішою умовою існування людини поряд з її потребою в їжі, воді, одязі, житлі, інформації. **Б.** виступає інтегральною формою вираження життєздатності і життєстійкості різних об'єктів біосфери і ноосфери в дух. і культ. сферах, у внутр. і зовн. політиці, в обороні, економіці, екології, соц. політиці, фізич. і моральному здоров'ї, в інформатиці, технології. При цьому враховується наявність одночасно декількох джерел небезпеки та їх потенційних жертв. Інтегральним показником і критерієм **Б.** є ризик. Кінцевою метою забезпечення **Б.** є нейтралізація або виключення різних небезпек, загроз і ризиків.

Осн. принципами забезпечення **Б.** є: дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина; законність; системність і комплексність застосування органами держ. влади, органами місц. самоврядування політ., організаційних, соц.-екон., інформ., прав. та ін. заходів забезпечення **Б.**; пріоритет запобіжних заходів із метою забезпечення **Б.**; взаємодія органів держ. влади з громад. об'єднаннями, міжнар. орг-ціями та громадянами з метою забезпечення **Б.** Діяльність із забезпечення **Б.** включає в себе: прогнозування, виявлення, аналіз та оцінку загроз **Б.**; визначення осн. напрямів держ. політики і стратегічне планування в галузі забезпечення **Б.**; прав. регулювання в галузі забезпечення **Б.**; розробку і застосування комплексу оперативних та довготривалих заходів щодо виявлення, попередження та усунення загроз **Б.**, локалізації і нейтралізації наслідків їх прояву; застосування спец. екон. заходів з метою забезпечення **Б.**; розробку, вир-во та впровадження суч. видів озброєння, військ. та спец. техніки, а також техніки подвійного і цив. призначення з метою забезпечення **Б.**; орг-цію наук. діяльності в галузі забезпечен-

ня **Б.**; координацію діяльності органів держ. влади, органів місц. самоврядування в галузі забезпечення **Б.**; фінансування витрат на забезпечення **Б.**, контроль за цільовим витрачанням виділених коштів; міжнар. співробітництво з метою забезпечення **Б.**; здійснення ін. заходів у галузі забезпечення **Б.** відповідно до законодавства конкретної д-ви. (*Є. Мануйлов*)

БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЙНА – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, сусп-ва і д-ви, за якого запобігається завдавання шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, яка використовується; негативний інформ. вплив; негативні наслідки застосування інформ. технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

Б.і. передбачає можливість безперешкодної реалізації сусп-вом і окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних із можливістю вільного одержання, створення й розповсюдження інформації. Поняття «**Б. і.**» д-ви також розглядається в контексті забезпечення безпечних умов існування інформ. технологій, які включають питання захисту інформації, інформ. інфраструктури д-ви, інформ. ринку та створення безпечних умов існування та розвитку інформ. процесів. Потрібний рівень **Б. і.** забезпечується сукупністю політ., економ., організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію тих обставин, чинників і впливів, які можуть заподіяти шкоду, зашкодити реалізації інформ. прав, потреб та інтересів країни та її громадян. У заг. розумінні **Б. і.** можна представити двома складовими: інформ.-технічною безпекою та інформ.-психол. (психофізичною) безпекою.

Стандартна модель **Б. і.** зазвичай містить три обов'язкові складові: конфіденційність (стан інформації, за якого доступ до неї здійснюють тільки суб'єкти, що мають на нього право); цілісність (уникнення несанкціонованої модифікації інформації); доступність (уникнення тимчасового або постійного приховування інформації від користувачів, що набули права доступу). Супутніми складовими **Б. і.** є: невідмовність або апельованість (неможливість відмови від авторства), підзвітність (забезпечення ідентифікації суб'єкта доступу та реєстрації його дій), достовірність (властивість відповідності передбаченій поведінці або результату), автентичність (властивість, яка гарантує, що суб'єкт або ресурс ідентичні заявленим).

Осн. напрями забезпечення **Б. і.**: 1) система заходів, спрямованих на недопущення несанкціонованого доступу до інформації, несанкціонованої її модифікації або порушення цілісності; 2) захист політ., держ. і сусп. інтересів країни, захист заг. моральних цінностей, недопущення закликів до порушення територ. цілісності, заборона інформації, яка включає ідеї війни, насильства, дискримінації й посягання на права людини; 3) попередження розповсюдження відомостей, що становлять держ. таємницю, а також відомостей із обмеженим доступом, інформації закритого типу, що переміщається через держ. кордон.

Найважливіші види інформації, яких стосується проблема **Б. і.**: стратегічна інформація; політ. інформація; соц.-

екон. інформація; воєнна інформація; наук. інформація.

Б. і. розглядається як глобал. проблема захисту інформації, захисту інформ. простору й інформ. суверенітету, а також як проблема інформ. забезпечення прийняття уряд. рішень. Практичне вирішення проблем **Б. і.**, притягнення до відповідальності за порушення або загрозу **Б. і.** у кожній д-ві здійснюються у порядку, передбаченому нормами міжнар. права, відповідними міждерж. договорами, а також внутр. законодавством. Кожна країна включає питання про **Б. і.** в компетенцію нац. безпеки.

Б. і. у різних сферах має свою специфіку: політ. – стосується інформ.-аналітичної діяльності дипломат. представників і зовнішньоекон. відомств; екон. – захист інформації у банк. системах та мережах зв'язку, конфіденційної інформації від несанкціонованого доступу. Конкретні стратегічні й поточні завдання внутр. і зовн. політики д-ви щодо забезпечення **Б. і.** формуються на основі нац. інтересів в інформ. сфері: а) розвиток суч. інформ. технологій, вітчизн. індустрії інформації, зокрема індустрії засобів інформатизації, телекомунікації й зв'язку; б) забезпечення потреб внутр. ринку її продукцією та вихід цієї продукції на світ. ринок; в) забезпечення накопичення, збереження й ефективного використання вітчизн. інформ. ресурсів; г) захист інформ. ресурсів від несанкціонованого доступу, забезпечення безпеки інформ. і телекомунікаційних систем, як вже розгорнених, так і створюваних. Див.: *Війна інформаційна; Насильство інформаційне; Тероризм інформаційний. (О. Дзьобань)*

БЕЗПЕКА КОЛЕКТИВНА – заг. зацікавленість д-в у справі збереження міжнар. правопорядку; система колект. заходів, що застосовуються д-вами на універс. або регіон. основі з метою усунення загрози миру, запобігання або придушення актів агресії та відновлення міжнар. миру і безпеки відповідно до міжнар. права. Угода про досягнення **Б. к.** повинна включати систему заходів, спрямованих на надання колект. відсічі агресорові і колект. допомогу, включаючи військ., жертві агресії за принципом: напад на одного з учасників договору про досягнення **Б. к.** розглядається як напад на всіх його учасників.

Б. к. як система спільних дій держав включає такі елементи: 1) загальновизнані принципи суч. міжнар. права, найважливішими з яких є принцип незастосування сили або загрози силою, непорушності кордонів, територ. цілісності, невтручання у внутр. справи; 2) колект. заходи для запобігання й усунення загрози миру та актів агресії; 3) колект. заходи з обмеження та скорочення озброєнь, аж до повного роззброєння. Колект. заходи для запобігання й усунення загрози миру та актів агресії як елемент колект. безпеки – це дії неозброєного або збройного хар-ру, що здійснюються групою д-в або регіон. та універс. орг-ціями, уповноваженими на підтримку і відновлення міжнар. миру і безпеки. В основу системи **Б. к.** покладено принцип неподільності світу, змістом якого є небезпека військ. конфліктів для всіх д-в світу. Цей принцип вимагає від д-в реагувати на будь-які порушення миру і безпеки в будь-якому районі земної кулі, брати участь у спільних діях на основі Статуту ООН з ме-

тою запобігання або ліквідації загрози миру. У міжнар. праві розрізняють два види системи колект. безпеки: універс. і регіон.

Засобами забезпечення **Б. к.** є військ. сила і дипломатія, а об'єктом забезпечення – інтереси безпеки. Процес реалізації інтересів пов'язано з обмеженням довільності міжнар. відносин, що знаходить вираження в уточненні правил поведінки їх учасників. Роль регулювання взаємодії д-в у фазі нормат. забезпечення їхньої безпеки виконують осн. принципи міжнар. права, закріплені у Статуті ООН, найважливішими з яких є принципи рівноправності д-в; поваги суверенітету; заборони застосування сили або погрози силою; вирішення міжнар. спорів виключно мирними засобами; невтручання у внутр. справи д-ви та ін. Організаційна фаза забезпечення безпеки д-ви виражається у пошуку балансу між дипломат. і військ. засобами захисту своїх інтересів на основі принципів міжнар. права. *(Н. Ржевська)*

БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНА – стан екон., політ. та ін. відносин між д-вами, що усуває загрозу агресії одної або групи д-в проти ін. д-ви або групи д-в та забезпечує їх мирне співіснування на засадах рівноправності і невтручання у внутр. справи одна одної, поваги нац. незалежності та самовизначення народів, а також їх вільний розвиток на демокр. основі. **Б. м.** виступає як сприятливе зовн. середовище для розвитку д-в. Такий підхід випливає з примату в міжнар. політиці саме забезпечення безпеки д-ви.

Б. м. складається з: нац. безпеки окремих країн і народів, регіон. безпеки груп д-в і районів світу та інтегрується до рівня глобал. **Б. м.**, коли мова йде про захист і реалізацію загальнолюдських інтересів та загрози планетарного характеру, до яких належать будь-які загрози, які за своїми масштабами і впливом виходять за нац. кордони д-в і здатні впливати на безпеку ін. д-в. Об'єктами **Б. м.** є народи і д-ви, їхні громадяни й ін-ти, створювані ними об'єднання й союзи та людство в цілому. Суб'єктами забезпечення **Б. м.** виступають: д-ви та всі ін. учасники міжнар. відносин, такі як сусп. рухи і міжнар. міжуряд. та неуряд. орг-ції.

Польський науковець Р. Зємба виділяє п'ять типів систем **Б. м.**: 1) унілатеральна, що реалізується через індивідуальні зусилля однієї д-ви. Д-ва реалізує власну безпеку самостійно, застосовуючи певний тип зовн. політики, яка може бути спрямована на гегемонію, ізоляцію, нейтралітет, позаблоковість чи навіть автаркію; 2) рівноваги сил, що ґрунтується на відсутності однозначного полюса в міжнар. системі та принципі взаємності загрози. У такій системі кожна д-ва фактом свого існування і могутністю є загрозою для ін. д-в, а стабільність у стосунках між ними випливає із балансу загроз; 3) блокова система безпеки є масштабнішим варіантом системи рівноваги сил, оскільки рівновага і стабільність у ній залежать від могутності блоків. Кожна з д-в намагається гарантувати свою безпеку через участь у діяльності одного з військ.-політ. блоків; 4) система колект. безпеки, що пов'язана з багатосторонніми взаємними гарантіями безпеки д-в, укладенням відповідних міжнар. договорів і конвенцій та режимом обов'язкового дотримання урядами д-в зобов'язань; 5) кооперaційна система

безпеки полягає у прагненні більшості д-в світу до співпраці, яку їх владні політ. еліти сприймають більш бажаною, ніж конфронтацію. Таким чином, **Б. м.** доцільно вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози виникнення конфліктів або здатність провідних д-в світу чи колект. міжнар. інституцій ефективно їм протистояти. **Б. м.** – результат складної взаємодії багатьох д-в, влада кожної з яких прагне насамперед реалізувати власну безпеку. **Б. м.** можна розглядати як відсутність безпосередньої військ. загрози. Див.: *Безпека* (*В. Даніл'ян*).

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, сусп-ва і д-ви (нац. інтересів), за якої забезпечуються сталий розвиток сусп-ва, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація загроз нац. інтересам у різних сферах життєдіяльності сусп-ва та д-ви. Поняття «**Б. н.**» поєднує в собі ознаки поняття «нація» і «безпека», завдяки чому набуває нового ємнісного наповнення. На думку П. Бєлова, під час дослідження поняття «**Б. н.**» слід оперувати такою «тріадною трихотомією»: перша – людина, народ, нація; друга – потреби, цінності, інтереси; третя – небезпека, загрози, виклики. Можна виділити два підходи щодо операціоналізації поняття «**Б. н.**»: перший полягає у дослідженні **Б. н.** крізь призму нац. інтересів; другий – крізь призму базових цінностей сусп-ва. Однак, як у першому, так і у другому випадку, поняття «**Б. н.**» є спробою передати його сутність у спосіб аналізу тих чи ін. ознак. **Б. н. –** це необхідний і динамічний стан відносної неуразливості д-ви, який визначає хар-р взаємодії із зовн. світом і забезпечується переважно спільними зусиллями зовнішньополіт., силових і координаційних держ. органів у спосіб гнучкого використання заходів в умовах явного чи прихованого, прямого чи опосередкованого несприятливого впливу зовн. і внутр. чинників на ситуацію в д-ві, прийняття рішень у сфері забезпечення життєдіяльності і розвитку д-ви та її системи безпеки.

Коли поняття «**Б. н.**» увійшло в політ. лексикон на Заході, воно використовувалося як синонім обороноздатності д-ви і фактично до середини 80-х рр. XX ст. під цим поняттям гол. чином розуміли воєнну та політ. безпеку. З початку 90-х рр. XX ст. у теор. дослідженнях, філос.-соціол. та політол. літ-рі поняття «**Б. н.**» та проблему її забезпечення розглядають з урахуванням екон., соціокульт. та ін. чинників. Сьогодні певною мірою сформувалось заг. розуміння базових категорій, які використовуються при розв'язанні проблеми **Б. н.**, що сприяє розробці достатньо структурованих, з відносно чітким понятійним апаратом керівних документів з питань її забезпечення. Є розуміння, що **Б. н. –** досить складне соц.-політ. явище, яке відображає наслідки багатогранної життєдіяльності, накопичений істор. досвід, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), сусп-ва, д-ви, загалом – земної цивілізації, має багато відтінків, закріплених правом як сукупний стан, який акумулює нескінченну множину видів збитків, а також можливих уявлень про загрози та їх наслідки. Але досі в дослідників відсутня єдина думка, що доцільно розуміти під поняттям «**Б. н.**» – стан чи категорію, яка характеризує стан. Вітчизн. та іноз. до-

слідники, нормат. документи дають різні тлумачення сутності поняття «**Б. н.**» через його складний, багатокомпонентний та міждисциплінарний хар-р. Заруб. фахівці, такі як Е. Азер, Ч. Мур, вважають що «**Б. н.**» – це фізич. захист д-ви. Вітчизн. дослідник В. Ліпкан розуміє **Б. н.** як систему управління загрозами та небезпеками, за якою держ. і недерж. інституціями гарантується розвиток нац. інтересів народу України, джерел його дух. і внутр. добробуту, а також забезпечується ефективне функціонування самої системи **Б. н.** О. Бодрук вважає, що **Б. н.** – певний стан конкретної соц. системи, що характеризує ступінь її стабільності. Г. Браун (колишній міністр оборони США) зазначав, що **Б. н.** – це здатність зберігати фізич. цілісність і територію, підтримувати екон. відносини з ін. д-вами світу, на різних рівнях захищати від зовн. негативного впливу свої ін-ти і систему управління, контролювати свої кордони. На думку фахівців Європ. центру з вивчення питань безпеки ім. Дж. К. Маршалла, **Б. н**. – це заг. термін, що включає як поняття нац. оборони, так і відносини країни з іноз. д-вами. У міжнар. політиці, внутр. та зовн. політиці д-в, у теорії та практиці держ. управління не існує поняття, яке могло б порівнятися за ступенем туманності, частоти відносно не чіткого вживання з поняттям «**Б. н.**» Відсутнє єдине розуміння сутності, природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й можливого управл. впливу на системні характеристики явища, яке означають поняттям «**Б. н.**» Водночас найбільш поширеною є думка, що **Б. н.** – це категорія, яка характеризує ступінь (рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, сусп-ва і д-ви від зовн. і внутр. загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям сусп-ва та д-ви.

Б.н. має три взаємозалежних рівні: безпека людини (громадянина); безпека сусп-ва; безпека д-ви. Пріоритетність вказаних рівнів визначається дією багатьох зовн. і внутр. факторів суб'єктивного та об'єктивного хар-ру, зокрема, хар-ром сусп. відносин, політ. системою, екон. укладом, ступенем розвитку ін-тів громадян. сусп-ва, станом зовн. зносин з ін. країнами та ін. чинниками. **Б. н.** є змінною величиною, бо за своєю суттю це інтегральна багатокомпонентна оцінка наявного, бажаного чи прогнозованого рівня (ступеня) захищеності життєво важливих нац. інтересів та умов їх реалізації, зокрема, стану соц.-екон. системи, соц. та політ. ін-тів у країні, спроможності сил і засобів сектору безпеки протистояти загрозам вказаним інтересам тощо. Конкретне значення **Б. н.** завжди знаходиться в інтервалі від абс. безпеки (ідеальний стан), коли події, явища, процеси, які породжують небезпеки реалізації нац. інтересів, повністю відсутні, до абс. небезпеки, коли сукупний вплив указаних небезпек вносить до порядку денного питання про можливість існування соц. системи (д-ви), напр., її розпад, насильницька зміна конституційного устрою тощо. Тому за будь-яких умов **Б. н.** не можна розглядати як стан, коли немає небезпеки. Істор. досвід не містить прикладів, коли б такого стану вдалося досягти навіть окремій людині, не кажучи вже про різні форми соц. утворень. Навпаки, намагаючись захистити себе від тих чи ін. загроз, вони створили такі

види та системи виробн. і технологічних потужностей, озброєнь і в такій к-ті, що це стало однією з найбільших загроз для кожної людини. Тому як основа для розкриття змісту поняття «**Б. н**.» потрібно розглядати певний стан системи (об'єкта, процесу), досягнутий унаслідок запобігання шкоди її розвитку (життєдіяльності). Бажаний рівень **Б. н.** (гарантований, критично допустимий чи недопустимий тощо) часто розглядається як мета, спосіб або необхідна умова успішного функціонування та існування людини, сусп. групи, сусп-ва чи д-ви, а їх розвиток уявляється як рух певною траєкторією в середовищі, яке характеризується сукупністю взаємозумовлених факторів зовн. та внутр. хар-ру, що можуть бути описані певним набором показників (індикаторів). У такому розумінні **Б. н.** є системною кількісно-якісною характеристикою розвитку соц. системи як об'єкта реальної дійсності на той чи ін. момент часу. З огляду ж на ієрархічність побудови соц. систем можна стверджувати, що **Б. н.** є складною багаторівневою системою, яка формується в руслі об'єктивних і суб'єктивних процесів, під прямим та опосередкованим впливом багатьох факторів. Ці фактори можуть мати екон., політ., воєнне, природне, техногенне чи ін. походження. Діалектична єдність усіх складових **Б. н.** як системи обумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, сусп-ва, д-ви не тільки в просторі, а й у часі. **Б. н.**, з одного боку, є тенденцією розвитку й умовою життєдіяльності соціуму, його структур, ін-тів, які визначаються відповідними настановами (політ., прав. та ін.), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне функціонування. З другого боку – це певна захищеність вказаного функціонування від потенційних і реальних загроз. (*В. Даніл'ян*)

БЕЗПЕКА ПОЛІТИЧНА – безпека д-ви, нації, сусп-ва, громадян від зовн. і внутр. загроз у політ. сфері. Існують два осн. підходи до розуміння **Б. п.**: як частини нац. безпеки та як самост. політ. категорії. **Б. п.** як одна зі складових нац. безпеки зачіпає певну сферу людських відносин – політ. У Законі України «Про основи нац. безпеки України» говориться, що «нац. безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, сусп-ва і д-ви, за якої забезпечуються сталий розвиток сусп-ва, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз нац. інтересам у всіх сферах діяльності». Нац. інтереси можуть бути характеризовані як усвідомлення потреб трьох компонентів нації – особи, сусп-ва і д-ви. Потреби об'єктивно виникають у різних сферах життєдіяльності людей, серед яких можна виділити шість груп інтересів: екон. (зовн. і внутр.); політ. (зовн. і внутр.); соц. (внутр.); екол. (внутр.); оборонні (зовн. і внутр.); інформ. (зовн. і внутр.). Ці групи інтересів виявляються на трьох рівнях усередині країни – держ., регіон. і місц. Вони взаємозв'язані й часто нашаровуються один на одного. Це дозволяє говорити про те, що політ. інтереси є частиною нац. інтересів, формують систему **Б. п.**, яка є частиною нац. безпеки. **Б. п.** у системі нац. безпеки, у цьому випадку, виконує важливу роль – виявляє, погоджує і реалізує нац. інтереси особи, сусп-ва і д-ви. Нац. без-

пеку визначають також через загрози безпеки нації. Суч. демокр. ситуація розглядає загрози як сукупність умов і чинників, що створюють небезпеку демокр. ін-там та цінностям. Так, нац. безпеці можуть загрожувати екон., реліг., екол. й політ. небезпеки.

Виділення «**Б. п.**» як окремої політ. категорії передбачає виокремлення об'єкта **Б. п.** На сьогодні виділяють кілька напрямів щодо його визначення. Виходячи з цього **Б. п.** має декілька визначень: а) як система заходів д-ви і сусп-ва щодо захисту політ. інтересів особи, народу і д-ви. **Б. п.** – здатність держ. і недерж. політ. ін-тів (президент, уряд, законодавчі органи влади, політ. партії, громадян. сусп-во) озвучувати і безперешкодно реалізовувати цілі, що відповідають конкретним інтересам особи, сусп-ва і д-ви. Подібне визначення **Б. п.** обумовлене особливостями політ. системи, гол. функції якої – агрегація, артикуляція і реалізація інтересів особи, сусп-ва і д-ви; б) як здатність запобігти зовн. і внутр. загрозам політ. системі. **Б. п.** – захист політ. системи від потенційних або реальних явищ, подій і процесів, здатних завдати збитку її функціонуванню, зокрема діяльності політ. ін-тів, індивідів, соц.-політ. орг-цій і груп; в) як можливість встановлення політ. порядку і стабільності в сусп-ві. Такий підхід розглядає **Б. п.** як стабільність влади, режиму, еліти, політики, при цьому коливання стабільності допустимі; г) як можливість демокр. розв'язання конфліктів. **Б. п.** вивчається як демокр. спосіб взаємодії політ. сил, політ. і прав. вирішення проблем, пов'язаної із зменшенням соц., політ. і нац. напруги в сусп-ві. У цьому напрямі конфлікт як основа визначення **Б. п.** розглядається і як частина політ. процесу, і як структурний елемент **Б. п.**, і як позитивний чинник розвитку й процвітання країни в умовах конфліктів. (*О. Волянська*)

БІЖЕНЕЦЬ – особа, яка внаслідок обґрунтованих побоювань стала жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соц. групи або політ. переконань, перебуває за межами своєї д-ви та не може або не бажає користуватися захистом цієї д-ви внаслідок таких побоювань. До цієї категорії осіб не належать т. зв. «екон. **Б.**», що залишають свою країну в пошуках кращого екон. становища. Згідно із Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» (від 08.07.2011 р.): «біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соц. групи або політ. переконань перебуває за межами країни своєї громадян. належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань».

Частіше за все **Б.** з'являються внаслідок міжнар. або внутр. воєнних конфліктів. У міжнар. праві термін «**Б.**» виник після Першої світ. війни. Проте постійний зростання локальних і гло-

бал. збройних конфліктів призвело до необхідності не тільки детальної регламентації прав. статусу **Б.**, а й до створення міжнар. структур профільного хар-ру. В ООН на основі резолюції Генеральної асамблеї 428 (V) від 14.12.1950 р. було створене Управління Верхов. комісара у справах біженців (УВКБ), а в 1951 р. укладено багатосторонню Конвенцію про статус біженців. Відповідно до Конвенції під терміном «**Б.**» мається на увазі особа, яка розглядалася як **Б.** у силу ряду угод, укладених у період між двома світ. війнами, а також у результаті подій, що відбулися до 01.01.1951 р. У 1967 р. був прийнятий Протокол, що стосується статусу **Б.** Відповідно до протоколу Конвенція 1951 р. вже поширювалася і на осіб, які стали **Б.** після 1951 р. Для упорядкування діяльності УВКБ у 1954 р. Генеральна асамблея ООН прийняла Статут УВКБ, на основі якого Управління повинне здійснювати свою діяльність. Крім УВКБ, що є центр. ланкою, у міжнар. систему захисту **Б.** входять ін. міжнар. установи системи ООН, міжнар. регіон. орг-ції, неуряд. орг-ції і структури д-в, що займаються питаннями захисту **Б.** У зв'язку з тим, що кількість **Б.** безперестану збільшується, що вимагає збільшення фін. витрат, д-ви – учасниці Конвенції 1951 р., і Протоколу 1967 р. докладають зусиль у справедливому і пропорційному розподілі між собою тягаря витрат у підтримці міжнар. системи захисту **Б.** Для більш ефективного функціонування системи захисту **Б.** УВКБ останніми роками здійснює більш тісне співробітництво з регіон. системами захисту **Б.**, із метою запобігання виникненню нових потоків **Б**., безпосередньо з д-вами, міжнар. орг-ціями, задіяними у вирішенні проблем **Б.**, а також неуряд. орг-ціями.

У рамках світ. співт-ва, а також у результаті міждерж. співробітництва був прийнятий цілий ряд міжнар.-прав. документів, що стосуються захисту прав **Б.**, які можна класифікувати в такий спосіб: а) універс. міжнар. угоди, що регулюють прав. стан **Б.** і захист їхніх прав (Конвенція про статус біженців 1951 р., Протокол, що стосується статусу біженців 1967 р., Статут Управління Верхов. комісара ООН у справах біженців 1950 р., Конституція Міжнар. орг-ції по міграції 1989 р.); б) регіон. міжнар. договори і конвенції, що регулюють прав. захист **Б.** у певному регіоні (Конвенція, що регулює конкретні аспекти проблем біженців в Африці 1969 р., IV Ломейська конвенція 1989 р., Угода про допомогу **Б.** і вимушеним переселенцям 1993 р., Картахенська декларація про **Б.** 1984 р. та ін.); в) міжнар. договори, що регулюють визначений комплекс питань захисту прав **Б.** (Гаазька угода про моряків-біженців 1957 р., Угода про скасування віз для **Б.** 1959 р., Європ. угода про передачу відповідальності за **Б.** 1980 р., Дублінська конвенція, що визначає д-ву, відповідальну за розгляд заяв про надання притулку, поданих в одній із д-в – членів ЄС 1990 р. та ін.); г) міжнар. договори, дії яких було поширено на **Б.** (Всесв. конвенція про авторське право 1952 р., Конвенція МОП про рівноправність громадян країни й іноземців і осіб без громадянства в галузі соц. забезпечення 1962 р. та ін.); ґ) міжнар. угоди, що містять спец. норми захисту прав **Б.** (Женевська конвенція про захист цив. населення під час війни 1949 р., Європ. конвенція про

видачу 1957 р., Конвенція про незастосовність терміну давнини до військ. злочинів і злочинів проти людства 1968 р., Шенгенська угода 1985 р., Шенгенська конвенція 1990 р. й ін.); д) міжнар. договори заг. хар-ру, що стосуються **Б.** (Заг. декларація прав людини 1948 р., Конвенція про оголошення безвісно відсутніх мертвими 1950 р., Конвенція ООН про морське право 1982 р., Конвенція про пошук і рятування на морі 1979 р., Пакт про громадян. і політ. права 1966 р., Пакт про екон., соц. і культ. права 1966 р. й ін.); е) угоди і декларації про притулок (Декларація ООН про територ. притулок 1967 р., Гаванська конвенція про притулок 1928 р., Каракасська конвенція про територ. притулок 1954 р. й ін.); є) міжнар. договори, що регулюють прав. стан апатридів (Конвенція про статус апатридів 1951 р., Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 р.); ж) двосторонні угоди, що регулюють прав. статус **Б.** (Угода між Австрією і Францією про проживання **Б.** 1974 р., Договір між Австрією й Угорщиною про видачу злочинців 1976 р., Угода між Південною Африкою і Мозамбіком про ненапад і добросусідство 1984 р., Угода між Афганістаном і Пакистаном про добровільне повернення **Б.** 1988 р. й ін.).

За даними ООН, у 2011 р. щодня 14 тисяч осіб змушені були залишати свої домівки, до 2013 р. ця кількість збільшилася до 32 тисяч осіб на день. Загалом же на кінець 2013 р. у світі налічувався 51 млн біженців – найбільша кількість з часів Другої світ. війни.

В укр. історії поставала неодноразово проблема **Б.** Перший масовий виїзд українців за кордон пов'язаний із політ. й сільськогосподарськими подіями XVIII ст. Другий – у період 1918–1921 рр., цебто під час Першої світ. війни, коли українці залишали місця проживання в силу обставин воєнного часу. Проте чи не найбільша кількість **Б.** спостерігається у XX ст.: приблизно 200 000 вихідців з України, які опинилися з політ. причин у Європі внаслідок вибуху Другої світ. війни, відмовлялись повертатися в СРСР і згодом розселилися по різних континентах світу. В 2014 р. анексія Криму, АТО на Донбасі призвели до величезного потоку **Б.** як у межах України, так і за її кордони. (*М. Требін*)

БІХЕВІОРАЛІЗМ (англ. *bihavioralism*, від *behavior* – поведінка) – напрям політ. науки, що концентрує увагу на політ. поведінці. Виник та усталився на другому етапі розвитку амер. політології (1930–60-ті рр.), який визначається як біхевіоральний. **Б.** прийшов на зміну конституціоналізму – напряму, що домінував на першому етапу розвитку амер. політології, на якому предметом політ. науки були конституційні ін-ти влади, панував формально-юрид. підхід до вивчення політ. явищ, а політологія була не стільки науковою, скільки навчальною дисципліною (її гол. завдання полягали у вихованні добрих громадян та підготовці чиновників для апарату управління).

Фундатором **Б.** вважається професор Чиказького ун-ту Ч. Мерріам, який у своїй доповіді «Суч. стан політ. науки», виголошеній на 28 конгресі Амер. асоціації політ. науки (APSA) у 1931 р., піддав різкій критиці конституціоналізм за його неспроможність прогнозувати розвиток політ. процесів та запропонував новий методол. підхід до дослі-

дження політ. реальності, що одержав назву «**Б**». У межах **Б.** предметом політ. науки було оголошено політ. поведінку, місце формально-юрид. підходу заступив соц.-психол., гол. ф-цією стала прогностична (Див.: *Функції політології*). На відміну від конституціоналізму, який зосереджував увагу на політ. ін-тах, **Б.** прагнув вивчати поведінку, дії і вчинки окремих людей і груп у різних соц. умовах та пояснити через це їх ставлення до політ. системи. Для вивчення політ. поведінки стали застосовуватися широкомасштабні соціол. дослідження та статистичний аналіз.

Вагомий внесок у становлення методології **Б.** зробили Г. Алмонд, С. Верба, Д. Істон, В. О. Кей, А. Кемпбелл, Дж. Кетлін, Ф. Конверс, Г. Лассвелл, В. Міллер, Дж. Б. Павелл, Д. Стокс. Гол. завдання, що постало у ході розробки біхевіоральної методології, полягало у перетворенні політ. науки на точну науку, подібну до природничих. Її стрижнем став позичений з неопозитивістської філософії науки принцип емпіричного редукціонизму, відповідно якого предметною сферою політ. аналізу є емпірично достовірні факти політ. поведінки. Д. Істон визначив вісім «інтелектуальних наріжних каменів» («*intellectual foundation stones*») **Б.**: 1) закономірності (мета політ. науки полягає в узагальненні та поясненні закономірностей)*;* 2) прихильність до перевірки (можливість перевірки узагальнень); 3) методи (експериментальне ставлення до методів досліджень); 4) квантифікація (досягнення можливих або значимих результатів на підставі кількісного виміру); 5) цінності (відмінність емпіричних пояснень явищ від їх моральної оцінки); 6) систематизація (з урахуванням важливості у дослідженні теорії); 7) наука (перевага прикладної науки щодо чистої науки); 8) інтеграція (необхідність інтеграції різних соц. наук у політ. дослідженнях).

Період із другої половини 1940-х до першої половини 1960-х рр. в історії амер. політології рефлектується як біхевіоральна революція. На цей час на підставі математичних методів та комп'ютерної техніки була суттєво вдосконалена методика проведення соціол. досліджень та обробки їх даних, розроблені моделі політ. поведінки, що дозволило досить точно прогнозувати розвиток політ. процесів. Політ. прогнози стали широко використовуватися органами держ. влади, політ. орг-ціями та діячами, промисловими та фін. корпораціями, армією, ЦРУ тощо. **Б.** став домінуючим напрямом амер. політ. науки та поширив свій вплив на ін. країни.

Усередині 1960-х рр. починається криза **Б.**, що була спричинена його неспроможністю дати відповідь на нагальні проблеми політ. розвитку амер. суспва. Потужний рух проти війні у В'єтнамі, активізація б-би негритянського населення та ін. расових і етн. меншин проти сегрегації та дискримінації, бунти міської бідноти зумовили дестабілізацію політ. системи США. Проте **Б.**, який набув здатності непогано прогнозувати розвиток політ. процесів та навчився маніпулювати політ. поведінкою, виявися нездатним дати поради щодо реформування політ. системи. Криза **Б.** зумовила формування третього етапу в розвитку амер. політології, який одержав назву постбіхевіорального (Див.: *Постбіхевіоралізм*). (*О. Романюк*)

БЛАГО ЗАГАЛЬНЕ (СПІЛЬНЕ) – цінність та принцип сусп. орг-ції. Розуміння **Б. з.(с.)** доволі суттєво розрізняється як у працях мислителів, так і в різні істор. епохи. Перші звернення до поняття «вищого блага», яке є тотожним **Б. з.(с.)**, сягають праць Демокрита, Платона та Арістотеля. Саме Арістотель уперше обґрунтовує **Б. з.(с.)** природним правом, вважаючи об'єктивну природу людини як політ. істоти гол. джерелом «вищого блага». Якщо спільне благо (перетворення багатоманітного в єдине) у Платона не вимагає блага його окремих частин, то вище благо членів арістотелівської полісної д-ви є не що інше, як благо всіх його членів на основі справедливого визнання блага кожного. Вище або сусп. благо, за Арістотелем, є смислом сусп. орг-ції та критерієм відомої класифікації Арістотеля «правильних» і «неправильних» форм правління. Фома Аквінський розуміє **Б. з.(с.)** як узгоджену, збалансовану сукупність індивідуальних благ. Така постановка питання передбачає наявність уповноважених для узгодження різних індивідуальних благ, якими, згідно з Аквінським, виступають д-ва та церква. Альтузіус синтезує уявлення цих мислителів, обґрунтовуючи думку про те, що **Б. з.(с.)** виступає результатом домовленостей і компромісу між окремими індивідуальними благами. Його розуміння **Б. з.(с.)** доповнюється настановами на рівноправність, солідарність, відповідальність, сусп. злагоду, взаємодопомогу. Ліберальне розуміння **Б. з.(с.)**, започатковане Дж. Локком, суттєво відрізняється від альтузівського. Його гол. мета – визначення меж держ. управління (втручання). Згідно з ліберальною логікою, д-ва, якій належить роль «нічного сторожа», виявляється тією кінцевою інстанцією, що відповідальна за вироблення та дотримання **Б. з.(с.).** Більше того, **Б. з.(с.)** не входить до переліку цінностей суч. лібералізму. **Б. з.(с.)** виступає центр. поняттям католицької соц. доктрини. З точки зору католицизму **Б. з.(с.)** – гол. мета сусп. орг-ції загалом. Це не просто те, що хочуть люди щоб сталось, це те, що буде по-справжньому добре для людей, соц. умов, які дозволяють людині процвітати. У цьому контексті згадуються широкий спектр передумов добробуту та процвітання людини або елементів **Б. з.(с.)** (соц., освітні, екол., культ., психол. тощо) та акцентується увага на тому, що втрата будь-якого з них може перешкодити **Б. з.(с.).** У Катехізисі Католицької церкви йдеться про «три суттєвих елементи» **Б. з.(с.):** дотримання та заохочення фундаментальних прав особистості; благоденство, тобто розвиток дух. і світських благ сусп.-ва; мир і безпека сусп-ва та його членів. Досягнення **Б. з.(с.)** у такому контексті вимагає від д-ви та ін. соц. ін-тів не позбавляти людей можливості самовдосконалення, ні в чому не обмежувати їх і підтримувати їх тією мірою, якою їм це необхідно для максимально повної особистісної самореалізації. Відповідно, місія д-ви полягає в тому, щоб підтримувати й доповнювати там, де потрібно, особисту ініціативу людини. Розвиток ідеї **Б. з.(с.)** у католицизмі та християн. демократії відбувається всупереч панівним уявленням у суч. соц. теорії про даний концепт. У теоріях про договори д-в – учасниць XVII ст., у заснуванні А. Смітом капіталістичного екон. ладу наприкінці XVIII ст. і в утилітаризмі XIX ст. колект. устрій орієнтується вже не на **Б. з.(с.),**

а на індивідуальні інтереси. У кращому випадку **Б. з.(с.)** розуміється як дотримання сусп. договору, як соц. результат безперешкодної дії індивідуальних інтересів, у гіршому – як суто суб'єктивне поняття, якому можна надавати різного конкретного змісту залежно від співвідношення політ. сил. Утім в епоху соц. невизначеностей для **Б. з.(с.)** все перспективніше сприймається одвічне та християнське розуміння **Б. з.(с.)** як сукупності умов сусп. життя. Суч. християн. демократ Н. Нойгауз у католицькій традиції наголошує, що **Б. з.(с.)** складається зі сплетіння цінностей, традицій, технічних, екон., соц., культ., прав. і політ. закладів, сплетіння, в якому важко розібратись, але у своїй сукупності воно створює передумови для розкриття особистості, а цим самим – і для індивідуального блага. Воно стосується не тільки д-ви, а й усіх форм людського співіснування. Так, існує **Б. з.(с.)** сім'ї, ун-ту, підприємства, міста, так само, як **Б. з.(с.)** д-ви та співдружності народів. (*Т. Панченко*)

БЛОК ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ (фр. *bloc* – однорідна група) – союз декількох політ. партій, який утворюється для завоювання уряд. влади. **Б. п.-п.** створюється тоді, коли партії розуміють, що одноосібно вони не здатні здобути уряд. владу. У такій ситуації, щоби мати уряд. перспективу, партії вдаються до пошуку союзників, з якими вони могли би перемогти на наступних виборах. Як правило, **Б. п.-п.** утворюють близькі за своїми програмами та соц. базою партії. **Б. п.-п.** здебільше виникають напередодні парлам. виборів. Партії, що входять до **Б. п.-п.**, укладають угоду, яка визначає принципи висування кандидатів на виборах. За мажоритарної виборчої системи партії домовляються про висування спільних кандидатів у виборчих округах. За пропорційної системи укладають спільний (блоковий) виборчий список. Об'єктом угоди є також розподіл місць у майбутньому уряді між союзницькими партіями у разі перемоги блоку на виборах. Політ. практика доводить, що **Б. п.-п.** є доволі стійкими об'єднаннями політ. партій, які можуть існувати протягом десятиліть. У період П'ятої республіки у Франції склалася двоблокова політ. система, за якої уряд. владу періодично перебирають на себе то лівий блок (соціалісти, комуністи та «зелені»), то правоцентристський (голлісти та ліберали).

В Україні **Б. п.-п.** виникли в ході виборів до Верхов. Ради 1998 р., які вперше проводилися за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Тоді подолати застережний бар'єр у 5% вдалося тільки блоку СПУ та СелПУ «За правду, за народ, за Україну!». На парлам. виборах 2002 р. осн. б-ба точилася між пропрезидент. блоком «За єдину Україну» та опозиційними блоками «Наша Україна» і БЮТ (усі три потрапили до Верхов. Ради). На парлам. виборах 2006 р. місця у Верхов. Раді вибороли два блоки (Народ. союз «Наша Україна» та БЮТ), а на дочасних виборах 2007 р. – три блоки (БЮТ, «Наша Україна – Народ. самооборона» та Блок Литвина). Відповідно до Закону України «Про вибори народ. депутатів України» від 17.11.2011 р., участь у виборах **Б. п.-п.** було заборонено. (*О. Романюк)*

БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНА – гостра протидія політ. суб'єктів, у ході якої кожен прагне досягти такої мети,

що принципово суперечить цілям іншого. Умовами виникнення **Б. п.** є: зіткнення взаємовиключних інтересів політ. суб'єктів; дії політ. влади, що вигідні одним групам сусп-ва, але небажані для ін.; суперечності у стратегічних (чи тактичних) цілях учасників політ. дій; або комбінація цих випадків. Отже, **Б. п.** – це найгостріша форма здійснення політ. конкуренції, що становить зміст політ. конфліктів і криз. Форми **Б. п.**: повстання, революції і контрреволюції, політ. страйки, електоральна б-ба за виборців, парт. і парлам. дискусії, акції протесту (мітинги, демонстрації, пікети) тощо. Крайні, екстремістські її форми – політ. тероризм і війни, як продовження політики силовими засобами.

Для **Б. п.** характерні заг. закономірності: 1) відстоювання докорінних інтересів великих соц. груп (класів), щоб їх цілі були визнані як заг. більшістю сусп-ва; 2) в основі лежить прагнення суб'єктів політ. конфлікту обґрунтувати легітимність своєї влади та прийнятих рішень, і спростувати легітимність протилежної сторони; 3) експансивність **Б. п.** – в умовах загострення поширюється на економіку, соц. сферу, культуру, ЗМІ як знаряддя конфліктів, на всю соц.-психол. атмосферу; 4) завжди вмотивована ідеологічно: саме ідеолог. аспект відіграє мобілізуючу й надихаючу роль у поведінці суб'єктів протиборства; це – конкуренція гасел, символів, цінностей, понять з арсеналу політ. ідеології; 5) залучає великі маси людей, але політ. маса – не безпорадний натовп людей, а спільнота, об'єднана у б-бі єдиною настановою, заг. ідеєю, вірою (ідеолог., револ., нац., реліг.), врешті – інтересом.

Партії, громад.-політ. орг-ції і рухи, держ. ін-ти, політ. лідери, еліти, уся політ. нація, зайнявши певну сусп.-політ. позицію, вступають у б-бу за владу, тож стають суб'єктами **Б. п.** Поведінка мас у ході цієї б-би варіюється від підйому до спаду, від стихійних виступів до раціон. дій, але можливі й прояви масового «політ. психозу»; специфіка дій формується у процесі політ. активності.

Пояснюючи неминучість і чинники загострення **Б. п.**, слід зважати на те, що певні опозиційні сили, партії, лідери у своїй стратегії «встановлення контролю» над перебігом політ. суперництва прагнуть здійснити специф. цілі, а саме: створити передумови для політ. дестабілізації та зростання конфліктності в сусп-ві, звинувачення владних структур в антидемократизмі або диктаторстві, в ігноруванні докорінних інтересів більшості населення; досягти максим. загострення політ. конфлікту, розширення його масштабів, втягнути у б-бу найширші верстви сусп-ва, щоб дестабілізувати всю соц.-політ. систему; використовуючи всі дозволені й недозволені методи, викликати широке незадоволення чинними владними структурами, домагаючись сусп. конфронтації по лінії «народ ↔ влада» та делегітимації правлячої еліти. *(Л. Герасіна)*

БРЕНД ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *brand* – клеймо) – стійкі політ. образи чи символи, які, характеризуючись тривалою унікальною конкурентною перевагою в політ. просторі, здатні формувати емоційні й довірливі зв'язки між об'єктом брендингу та його реципієнтами. Поняття бренду набуло активного поширення в різних наук. дискурсах: екон., філос., політ., соціол. та ін. Бренд – певне враження чи уявлення

про товар, орг-цію, подію, послугу тощо. Бренди виступають у ролі глобал. комунікаторів між тими, хто їх формує і поширює, та їхніми реципієнтами. Бренди поєднують у собі як матеріальні, так і нематеріальні активи (логотип, символ, мелодія та ін.), «виліплюючи» цілісний образ продукту, орг-ції чи події (С. Анхолт). Процеси формування **Б. п.** та управління ними означують поняттям «політ. брендинг». Вплив **Б. п.** на поведінку реципієнта є найвагомішою метою управління брендами. Саме тому брендинг сьогодні активно використовується у політ. просторі, зокрема, в електоральних процесах, при позиціонуванні політ. партій, формуванні іміджу політ. лідерів, створенні міжнар. іміджу д-ви тощо. Це зумовлено тим, що в суч. умовах **Б. п.** – це тривала унікальна конкур. перевага. За допомогою **Б. п.** встановлюються довірливі зв'язки між електоратом та політ. класом. Адже **Б. п.** надають певні гарантії не лише щодо очікувань реципієнтів, а й щодо передбачуваності поведінки тієї чи ін. політ. сили або політ. лідера.

В еволюції розуміння брендингової комунікації можна виділити три етапи. У 80-ті рр. XX ст. вважалося, що «бренд говорить». Тобто фокусувалася увага на однобічній спрямованості брендингової комунікації: від бренду – до реципієнта. Згодом, у 90-х рр. XX ст. у розумінні брендингової комунікації акценти зміщуються на двосторонню взаємодію: «бренд веде діалог». Починаючи з 2000-х рр. почали вважати, що «бренд допомагає людям спілкуватися між собою». У суч. політ. реаліях усі означені стратегії розуміння комунікацій **Б. п.**, будучи взаємопов'язаними між собою, доповнюють одна одну.

Поняття «**Б. п.**» актуалізується в контексті проблематики брендингу територій, яка сьогодні перетворюється на один із перспективних напрямів наук. досліджень не лише у сфері маркетингу, а й у політ. дискурсі. Успішний **Б. п.** здатний виступати в ролі детермінанти ефективного політ. розвитку регіону. За умови оптим. брендингу території окремі регіони можуть набути додаткової привабливості щодо залучення інвестицій, розвитку різноманітних бізнес-проектів, формування туристичної інфраструктури тощо. Крім того, територ. брендинг найчастіше приводить до підвищення самооцінки населення того чи ін. регіону, що, у свою чергу, сприяє зниженню конфліктного потенціалу місц. жителів. Також гордість за місце проживання здатна обумовлювати самоорг-цію індивідів на місц. рівні, сприяючи появі різноманітних самоврядних ініціатив. Формування бренду території сприяє суттєвому зміцненню регіон. ідентичності. Адже за умови існування сильної регіон. ідентичності різноманітні суперечності (реліг., нац. та ін. хар-ру) здатні відступати на задній план, знімаючи з порядку денного проблемні питання співіснування різних соц. груп у межах одного регіону.

Зміст **Б. п.** фактично можна охопити концептом ідентичності (brand identity), оскільки однією із важливих ф-цій бренду є ідентифікація певного товару, послуги, події, явища тощо. Під ідентичністю бренду Д. Аакер розуміє певну ідею, те сприйняття бренду, якого прагнуть досягнути його розробники. На його думку, ідентичність бренду – це унікальний набір асоціацій, які одночасно співвідносяться із значеннями

бренду та обіцянками, що надаються його споживачам. Саме ідентичність бренду спрямовує стратегію його розвитку, рельєфно виокремлюючи його цілі та призначення. Ідентичність **Б. п.** тісно корелює з його неповторністю, встановлюючи «грані його унікальності та цінності». Осн. небезпекою для власника **Б. п.** є зміна його ідентичності в угоду тенденціям політ. ринку. Адже система осн. хар-к **Б. п.** вимагає певної сталості у своєму розвитку.

Б.п. формується на основі політ. іміджу. Якщо концепт **Б. п.** співвідноситься з певним ідеальним змістом, то під поняттям політ. іміджу мається на увазі сприйняття та оцінка **Б. п.** реципієнтами. З **Б. п.** (території чи країни) асоціюється сукупність цінностей, які відображають своєрідність та неповторні оригінальні хар-ки певного регіону або спільноти, що вже отримали сусп. визнання. Результатом і метою конструювання політ. іміджу є створення та підтримання **Б. п.** Іміджеві характеристики виступають у ролі периферійних ознак **Б. п.**, надаючи йому певної цілісності у сприйнятті. Причому, формування політ. іміджу найчастіше зводиться до створення певного стереотипу. Імідж можна змінювати. Радикальна зміна **Б. п.** здатна призводити до його руйнування та зникнення.

Д. Аакер пропонує аналізувати ідентичність бренду на двох взаємопов'язаних рівнях: 1) стрижнева ідентичність бренду; 2) розширена ідентичність бренду. Стрижнева ідентичність бренду – його сутність, певна ключова ідея. Ця ідентичність є доволі стійкою та не залежить від миттєвих змін ринку. Розширена ідентичність бренду включає чотири елементи, надаючи завершеності бренду: бренд як товар; бренд як орг-ція; бренд як особистість; бренд як символ.

У методиці конструювання **Б. п.** варто виділяти чотири групи компонентів брендингу (П. Сміт, К. Беррі, А. Пулфорд): 1) зрозумілість; 2) точність; 3) збалансованість; 4) конкурентність. Цінність **Б. п.** полягає не лише в його упізнаванні, а й у позитивних асоціаціях, що пов'язані з ним. (*Г. Куц*)

БРИФІНГ (англ. *briefing* – інструктаж, від англ. *brief* – короткий, стислий) – коротка інформ. нарада для представників преси, зустріч офіц. осіб із представниками засобів масової інформації, на якій викладається позиція уряду або будь-яких орг-цій з певного питання поточної політики, висвітлюється хід конкретних переговорів, позиції сторін, повідомляються раніше невідомі деталі та надаються відповіді на питання журналістів тощо. Аналог прес-конференції, що відрізняється від неї тим, що присвячений одному питанню, новині, події і триває не більше півгодини. **Б.** зазвичай оперативно організовується у випадках надзвичайних подій – терактів, аварій, масових отруєнь, зривів у роботі транспорту, зв'язку і т. ін., щоб пояснити у міру можливості, що сталося, його причини, запобігти паніці, можливим помилкам, спотворенню фактів і перебільшенням у засобах масової інформації. **Б.** є найзручнішим форматом для повідомлення сенсаційної інформації, розрахованої на отримання ефекту несподіванки, тому що при такому способі потрібні інформ. посил або ідеол. теза, завуальовані сенсаційною новиною, будуть некритично сприйняті аудиторією, що перебуває під

впливом сильних емоцій. Також **Б.** може являти собою робочу нараду за участю запрошених представників преси в уряд. інстанціях, компаніях або громад. орг-ціях. Підготовка до **Б.** триває 1–3 дні. За цей час до ЗМІ надсилається інформація щодо його проведення у формі прес-релізу із зазначенням теми та осн. аспектів, які мають бути висвітлені. Паралельно персонально запрошуються представники мас-медіа телефоном, через електронну пошту та під час особистих зустрічей. Водночас готується доповідь виступаючого. Якщо виникає потреба у висловлюванні різних думок або підкресленні одностайності щодо певної позиції, на **Б.** можуть бути присутні кілька представників відповідної орг-ції. У такому разі гол. є перша доповідь, що розкриває тему, інформ. привід, задає тон сприйняття інформації, решта ж виступів доповнюють її, тим самим підкреслюючи одностайність. Проведення **Б.** має свої особливості. Стислість викладу теми передбачає наявність продуманого тексту і вміння швидко та чітко реагувати та відповідати на будь-які питання. Перші 10 хвилин **Б.** відводяться на представлення присутніх офіц. осіб та ознайомлення зі своєю позицією. Решта часу присвячується відповідям на бліц-питання, які ставлять співробітники ЗМІ. **Б.** – це не діалог, це короткі запитання і такі ж короткі, але повні інформ. відповіді. Тому іноді **Б.** проводять стоячи, в холі готелю, аеропорту, адмін. будівлі. Переваги **Б.**: дає можливість одночасної передачі інформації практично в усі ЗМІ; не витрачається час і зусилля на підготовку матеріалу для конкретного друкованого видання або телерадіоканалу – все це з урахуванням особливостей і пріоритетів свого ЗМІ зроблять на профес. рівні журналісти; проблему, яку передбачається розкрити, журналісти висвітлять ширше, ніж це викладено у прес-релізі. Це відбувається завдяки тому, що журналісти мають можливість ставити свої питання. (*В. Воднік)*

БЮЛЕТЕНЬ (фр. *bulletin* – офіц. документ) – 1) письмове свідоцтво волевиявлення виборця (**Б.** виборчий); 2) коротке повідомлення в пресі про важливі події в громад.-політ. житті; 3) назва період. видань; 4) інформ. звіт про хід зборів, конференцій, пленумів тощо.

З політол. точки зору найважливішим є виборчий **Б.** – офіц. документ, що використовується для проведення голосування і є гол. свідченням волевиявлення виборця. Виборець позначає в **Б.**, кому віддає свій голос. Саме при аналізі знаків у цьому документі виборча комісія здатна винести вердикт про перевагу того чи ін. кандидата. Волевиявлення виборців (голосування) відбувається індивідуально в письмовій формі, але анонімно. В окремих випадках, коли це передбачено процедурою, **Б.** може бути іменним для поіменного голосування. В Україні **Б.** використовуються як на виборах депутатів різних рівнів, міських та селищних голів, Президента, так і у випадках голосування, зокрема на референдумі, на різних формах зборів та засідань, обранні керівних органів громад., політ., комерційних орг-цій тощо.

Форму **Б.**, що використовується на виборах, згідно із Законом, встановлює Центр. виборча комісія, як правило, з переліком кандидатів, які балотують-

ся, навпроти яких є місце, де виборці можуть поставити знак, на чию користь віддають свій голос (у **Б.**, що використовуються на референдумі, зазначається перелік питань, які поставлені на голосування). Неправильно заповнений **Б.**, в якому є кілька позначок тощо, вважається недійсним при підрахунку голосів і відповідно голос не може бути зарахований на чиюсь користь із кандидатів. **Б.** не є агітаційним матеріалом, однак вигляд **Б.** може вплинути на результат виборчої компанії, напр., якщо прізвище кандидата розташоване першим, то, як правило, це додає близько 5–10% голосів виборців. Якщо прізвище кандидата розташоване на ін. стороні **Б.**, то це забирає таку ж кількість голосів.

Протобюлетенями можна вважати черепки, на яких у Стародавній Греції здійснювали остракізм – голосуванням визначали небезпечного для полісу громадянина. Суч. **Б.** переважно паперові, захищені від підробки. В окремих випадках **Б.** при голосуванні не використовуються, їх можуть замінити електронні засоби (система голосування у Верхов. Раді України) або т. зв. машина для голосування – механічний механізм фіксації та підрахунку голосів (використовується на виборах у Нью-Йорку, США), голосування рукою тощо. (*О. Волянська*)

БЮРОКРАТІЯ (фр. *bureau* – бюро, канцелярія і грец. *κράτος* – влада, панування) – спосіб побудови орг-ції, що складається з чиновників, посади яких створюють певну ієрархію, кожна позиція якої відрізняється чітко визначеними правами та обов'язками службовців. Бюрокр. раціоналізація управління та орг-ції влади в сусп-ві були досліджені М. Вебером. Він виділив осн. ознаки бюрокр. систем, які полягають у такому: ефективність, що досягається через чіткий поділ обов'язків між членами орг-ції; строга ієрархічність влади за принципом «зверху вниз»; формалізована нормат. система, яка забезпечує стандартизацію діяльності, а також передбачуваність рішень, що приймаються; знеособленість діяльності та нейтральність відносин між функціонерами орг-ції, в якій індивід виступає як часткова ф-ція – носій певного посадового статусу. Всі ці ознаки необхідні для успішної роботи будь-якої орг-ції і самі по собі ще не означають **Б**. Осн. сутність **Б**. полягає у придушенні ініціативи і самост. мислення працівників, діяльність яких повинна повністю залежати від наказів керівників, а також підпорядкування правил і завдань діяльності орг-ції цілям її зміцнення та збереження. Кінцева мета под. корпоративної культури – цінність порядку як такого. Умови бюрокр. орг-ції формують специф. тип особистості, гол. психол. і моральними рисами якої є політ., ідейний і моральний конформізм, орієнтація на виконання нормат. формальних обов'язків, стандартизація потреб та інтересів. Характерною рисою, що відрізняє **Б**. від демокр. адміністрації, є те, що бюрократ може приносити у жертву сутність справи заради дотримання форми. Фактично, діяльність **Б**. зводиться до письмоводства, бо замість того, щоб вирішувати існуючі проблеми, чиновник обмежує свою діяльність написанням паперів і чітким виконанням інструкцій. Друга осн. риса **Б**. полягає в її відчуженості від решти сусп-ва та претензії на виключне становище щодо ін. соц. груп.

У службових відносинах всередині самої **Б**. панує суворе дотримання службової субординації, а у відносинах із пересічними громадянами формується презирливе та поблажливе ставлення. Негативними наслідками панування **Б.** є відокремлення бюрокр. управління від потреб сусп-ва, помилки у керівництві та його неефективність при вирішенні проблем, що вимагають нетрадиц. підходів та засобів. Існування **Б.** не пов'язане з певною формою правління. Вона може складатися у будь-якій д-ві. У сусп-вах із недемокр. політ. режимом існує більше умов для утвердження безконтрольного і необмеженого панування чиновництва, яке всіляко сприяє усуненню громадян від управління сусп. справами, що стає підґрунтям для запровадження авторитарних процедур та методів управління. Завдяки своїй значній чисельності й корпоративній свідомості, чиновництво з часом починає відчувати себе керівним центром усього сусп. життя. Побороти **Б.** вкрай важко. Нові установи, якщо вони формуються за умов існування **Б**., негайно переймаються її духом. Демокр. сусп-ва прагнуть виробити форми контролю, спрямовані на подолання або обмеження негативних рис **Б**. (*О. Маркозова*)

В

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА – принцип діяльності органів держ. влади, ін. публічних і прив. суб'єктів на засадах законності, прав. визначеності, рівності перед законом і недискримінації, забезпечення доступу до незалежного і неупередженого правосуддя, додержання прав людини. Підхід до розуміння принципу **В. п.** *(the rule of law)* уперше запропонував відомий англ. учений і політ. діяч Д. Гаррінгтон у 1656 р. – саме «як правління законів, а не людей», що є інтерпретацією відомої думки античних філософів про те, що д-ва, яка керується законами, є вищою за д-ву, яка керується людьми. Істор. витоки цього принципу можна відшукати також у природному праві та християн. доктрині. Пізніше під **В. п.** стали розумітися не тільки прав. обмеження влади монарха, а й свобода індивідів від держ. втручання в їх прив. справи.

Основи класичного бачення **В. п.** було закладено англ. правознавцем А. В. Дайсі у 1885 р. Він розглядав **В. п.** насамперед як *обмеження влади д-ви щодо індивідів*, виокремлюючи три його гол. вимоги. По-перше, ніхто не може бути покараним інакше, ніж за порушення закону, для чого сам закон має бути визначеним та орієнтованим на майбутнє. По-друге, жодна особа не може бути вище закону і всі повинні підпорядковуватися закону рівною мірою. По-третє, норми конституційного права є не джерелом, а наслідками прав індивідів, які визначені та захищені судами.

В юрид. науці принцип **В. п.** розглядається зазвичай у двох аспектах: *у* широкому розумінні – як модель прав. орг-ції держ. влади в сусп-ві, тобто як «верховенство права над д-вою», згідно з чим він практично охоплює всі засади прав. державності. Напр., підтримання **В. п.** в амер. прав. традиції включає вирішення широкого кола питань, пов'язаних із конституціоналізмом, федералізмом, поділом влади, громадян. правами, судовим захистом, судовою системою, кримінальним судочинством, адмін. правом та ін.; у вузькому розумінні – як модель співвідношення права і закону в регулюванні сусп. відносин. Саме на такий підхід орієнтує ст. 8 Конституції України, яка декларує визнання і дію принципу **В. п**., роз'ясняючи його зміст, зокрема, як: 1) найвищу юрид. силу Конституції, яка уособлює найвищі прав. цінності та передбачає, що закони та ін. нормат.-прав. акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй; 2) пряму дію норм Конституції, яка передбачає гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав безпосередньо на її підставі.

В. п. разом із демократією і правами людини вважається однією із трьох засад Ради Європи, які закріплені в Преамбулі до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також у низці ін. міжнар. документів у сфері прав людини. Так, Європ. комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) у доповіді про **В. п.** (2011) вказала на такі необхідні елемен-

ти **В. п.**: 1) законність, у т. ч. прозорість, підзвітність і демокр. порядок ухвалення законів; 2) прав. визначеність, яка передбачає легкість і доступність з'ясування змісту права та юридично забезпечену можливість скористатися цим правом; 3) заборона держ. свавілля, у т. ч. обмеження дискреційних повноважень органів д-ви, обґрунтованість їх рішень; 4) ефективний доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, судовий контроль за законністю та конституційністю актів держ. влади, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів; 5) додержання прав людини, передусім гарантованість права на ефективний засіб прав. захисту, справедливий суд, бути вислуханим, презумпцію невинуватості, заборону зворотної дії закону; 6) недискримінацію і рівність перед законом, що передбачає відсутність законів, які містять дискримінаційні положення відносно певних осіб чи їх груп або закріплюють прав. привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону.

У документах ООН **В. п.** належить до принципу управління, за якого всі особи, установи та органи (публічні і прив.), в т. ч. д-ва, є підзвітними на підставі законів, які приймаються публічно, виконуються на рівних засадах, розглядаються в межах незалежного судочинства і відповідають міжнар. стандартам прав людини.

У доктринальному розумінні принцип **В. п.**: 1) відображає спосіб орг-ції життя сусп-ва на прав. основах, є засобом унеможливлення свавільного та антидемокр. правління і в цьому сенсі він відповідає визначенню такої важливої категорії конституційного права, як конституціоналізм; 2) віддзеркалює моральні основи права, є виявом природного права у суч. прав. системах разом із принципами справедливості, пропорційності, рівності, розумності тощо; у цьому сенсі він є осн. критерієм визнання законів неправовими; 3) є засобом орг-ції належної прав. системи, яка в контексті додержання **В. п.** має ґрунтуватися на принципах прав. визначеності, стабільності та довіри до права, принципі «немає покарання без закону», принципі законності, забороні неправомірної дискреції та зворотної дії нормат.-прав. актів, на незалежній судовій владі та судовому контролі, єдності судової практики, res judicata тощо; 4) служить підставою обмеження і зв'язаності д-ви правами людини. Сутність цієї ідеї найбільш точно передається у ст. 8 КАС України та ст. 8 КПК України: суд при вирішенні справи керується принципом **В. п.**, відповідно до якого людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності д-ви. Цей аспект також широко віддзеркалено у практиці Європ. суду з прав людини; 5) гарантує доступ до правосуддя, яке здійснюється незалежним та неупередженим судом. Незалежність означає, що суд має бути вільним від зовн. тиску і не контролюватися ін. гілками влади. Неупередженість суду означає його однакове ставлення до учасників процесу, вирішення справи виключно на основі права. Це дозволяє забезпечити справедливе судочинство. Принцип **В. п.** є ілюзорним у тій д-ві, яка не забезпечує право на доступ до суду, не гарантує права на справедливий суд; 6) включає принцип законності, згідно з яким усі суб'єкти, в т. ч.

суб'єкти публічної влади, мають додержуватися, виконувати і правильно застосовувати закони і підзаконні нормативно-прав. акти. Зміст принципу законності відображається через конкретні вимоги: вищу юрид. силу закону в системі нормат.-прав. актів; обов'язковість законів та ін. нормат.-прав. актів для всіх, на кого вони поширюються; однаковість вимог закону до всіх суб'єктів права; неприпустимість протиставлення законності й доцільності в діяльності держ. органів; невідворотність покарання за вчинення правопорушення.

Принцип **В. п.** не підміняє і не скасовує принципу законності, а тільки поглиблює його вимоги, звертає увагу на зміст позитивного права, який має відповідати загальновизнаним стандартам прав людини та основоположним принципам права. (*О. Петришин*)

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ – засвоєння та тотальне поширення у світі суч. зах. технологій, організаційних форм екон. вир-ва і військ.-технічної культури, зах. цінностей та взагалі всього комплексу соціокульт. норм соц. регуляції (демокр. політ. устрій, пріоритет прав людини, лібералізм, свобода інформації тощо), які починають відігравати значиму роль у сусп. процесах. Ініціаторами **В.** ін. країн були країни Зах. Європи, вона проходила переважно у формі колонізації. Зах. цінності і структури часто нав'язувалися силою, а у місц. населення не було стимулів долучатися до зах. способу життя. Низку завоювань Заходом решти світу почав Генріх-мореплавець з Португалії. Відповідно до цього можна говорити про таку форму **В.**, як примусова. Прикладами цього може служити освоєння Америки, колонізація Африки, Індії, або політ.-екон. проникнення в країни Сходу (Китай та Японія у XIX ст.). Ін. форма **В.** – це «добровільна». Вона, зазвичай, пов'язана з діяльністю перших осіб д-ви та владних еліт. Прикладом може служити Росія у часи реформ Петра І. Хоча **В.** приносить позитивні зміни і прогрес, А. Тонбі висловив думку, що саме в ці часи в Росії призупинився процес розвитку і почалася істор. стагнація. Найпоширенішою реакцією на **В.** був опір, а на більш пізньому етапі, в міру усвідомлення переваг зах. способу життя, опір змінився спробами йти зах. шляхом, але без насильства, своїми темпами, в умовах ізоляції, диктатури чи авторитарної влади. Росія і Оттоманська імперія пройшли цей шлях від початкового опору до проведення контрольованої **В.** Результатами **В.** можна вважати: автократичний індустріалізм в Лат. Америці – підтримка цивілізаційних начал в умовах відсутності демократії; створення стабільних напівдемократій і квазідемократій в Азії. У другій половині XX ст. відбулася заміна носія зах. зразків, насаджуваних або перейнятих ін. країнами світу в ході їх модернізації. Замість Зах. Європи ними стали США. **В.** за перевагою означала вже американізацію. Останньої не уникли і європ. країни. Поняття «**В.**» пов'язане з такими поняттями суч. теорій соц. розвитку та політ. впливу, як «диффузіонізм», «атлантизм», «європоцентризм». **В.** часто пов'язують із глобалізацією, а в деяких випадках вважають ці поняття синонімами. Можна говорити про зв'язок цих термінів, але не повне їх ототожнення. Тобто йдеться про «глобалізацію нерівності», про дик-

тат технологічно найрозвинутіших країн щодо екон. слабких. **В.** призводить до соц. та нац. суперечностей, оскільки вона неминуче залучає нац. економіки до світ. ринку, де, унаслідок жорсткої конкуренції, перемагає найсильніший. Негативною рисою **В.** (на відміну від глобалізації) є посилення процесів стагнації, оскільки розвиток зачіпає далеко не все сусп-во і не однаковою мірою. Також часто **В.** пов'язують із поняттям «гуманітарна агресія», що означає нав'язування своєї волі екон. нерозвиненим країнам. Але, слід зазначити, що вона відбувається не в інтересах анексії, а для політ. підкорення слабшої д-ви сильнішій. В. Корнієнко дотримується думки, що **В. –** це не глобалізація в повному обсязі, про такий результат можна було б говорити лише в умовах введення єдиної світ. валюти, розширення зони вільної торгівлі, завершення лібералізації економіки, додержання пропорцій між експортом і імпортом (особливо у розвинених д-вах). Сьогодні до категорії цілком вестернізованих сусп-в можна віднести деякі країни Східної Європи, Японію. Україна може розглядатися як д-ва, що частково торкнулася **В.** (*А. Дорошкевич*)

ВИБОРИ ПОЛІТИЧНІ – провідна форма політ. дій в умовах демократії, сутність якої полягає в наділенні громадянами шляхом голосування певних осіб владними повноваженнями. **В. п.** являють собою пряму (безпосередню) форму демократії, але внаслідок них відбувається перехід від прямої демократії до представницької (репрезентативної). Значення **В. п.** за демокр. режимів зумовлюється ще й тим, що під час виборів до політ. процесу залучається більшість громадян, тоді як між виборами, навіть у сталих демократіях, у ньому (за підрахунками Г. Алмонда і С. Верби) беруть участь тільки 15%.

Дії, схожі на **В. п**., нерідко відбуваються за авторитарних та тоталітарних режимів, але то не є справжніми виборами. За тоталітарних режимів **В. п.** проходять на безальтернативній основі, що фактично унеможливлює право вибору. За авторитарних режимів, внаслідок дії адмін. ресурсу, істотного обмеження виборчого права, недопущення або зняття з виборчих перегонів неугодних кандидатів, прямих фальшувань, **В. п.** заздалегідь приводяться до потрібного владі результату. Справжні, демокр. **В. п.** мають бути: вільними – виборці без примусу та будь-якого тиску мають виказувати своє волевиявлення; конкурентними – забезпечення реальної конкуренції кандидатів та політ. сил, з яких виборці обиратимуть тих, хто на їхню думку краще здатний реалізувати їх інтереси; таємними – забезпечення тайни волевиявлення виборців; транспарентними (прозорими) – забезпечення ефективного контролю за орг-цією, проведенням та визначенням результатів виборів з боку структур громадян. сусп-ва (політ. партій, громад. правозахисних орг-цій, незалежних засобів масової інформації) та міжнар. демокр. структур; заг. – виборчим правом користується абс. більшість населення країни.

Сукупність дій, що пов'язані з **В. п.**, утворюють виборчий процес. В умовах демократії виборчий процес становить найважливішу складову заг. політ. процесу. Політ. процес відбувається на основі виборчого права – системи прав. норм, що регулюють сусп. відносини,

пов'язані з виборами органів держ. влади й місц. самоврядування. Виборче право поділяється на активне (право громадян обирати) та пасивне (право громадян бути обраними). Законодавство деяких країн (Австралії, Греції, Італії, Португалії) трактує участь громадян у голосуванні на **В. п**. не як право, а як громадян. обов'язок, невиконання якого передбачає певні санкції (штраф або навіть кримінальну відповідальність).

Участь у **В. п.** обмежується виборчими цензами – сукупністю умов, відповідність яким становить підставу для допущення осіб до виборів. Причому для пасивного права виборчі цензи зазвичай є більш жорсткими, ніж до активного. Заг. цензами на **В. п**. є віковий – вимога досягнення певного віку; дієздатності – недопущення осіб, що визнані судом недієздатними; громадянства – вимога мати громадянство даної д-ви (у деяких країнах він не поширюється на вибори до органів місц. самоврядування). Поширеними цензами є: осілості – вимога певний час проживати в даній країні або місцевості; мовний – вимога володіти держ. мовою або офіц. регіональн.; моральний – недопущення до виборів осіб, що мають непогашену судимість (є заг. для пасивного права). У недалекому минулому поширеними цензами були: майновий – вимога мати певний рівень майн. статку; освітній – вимога мати мінім. рівень письменності або певний рівень освіченості; соц. – неучасть у виборах певних соц. груп (військовослужбовців дійсної служби, злісних банкрутів тощо); гендерний – недопущення до виборів жінок; расовий – вимога належності до певної расової групи; реліг. – вимога належності до певної реліг. групи; політ. – заборона на участь у виборах прибічників певних політ. сил (приміром, в Індонезії колишніх членів компартії).

Важливу роль у **В. п.** відіграє виборча система – комплекс прав. норм та процедур, що регламентують орг-цію, проведення та визначення результатів виборів. Виборчу систему конституюють чотири гол. елементи: 1) тип виборчих округів; 2) суб'єкти висування кандидатів; 3) спосіб голосування виборців; 4) метод визначення результатів виборів. Відповідно до цих критеріїв системи **В. п**. поділяються на три осн. типи: мажоритарні, пропорційні та змішані (Див. *Виборча система мажоритарна, Виборча система пропорційна, Виборча система змішана*).

Розрізняють такі види **В. п**. За критерієм об'єкта виборчого процесу: парлам. – обрання депутатів парламенту; президент. – обрання глави республ. д-ви (президента); місц. – обрання представницьких органів місц. самоврядування та голів територ. громад. За способом обрання: прямі – обрання посадової особи або представницького органу безпосередньо виборцями; опосередковані (ступеневі) – обрання посадової особи колегією виборщиків (напр., президента США) або представницьким органом (президентів Італії, Німеччини та більшості парлам. республік), формування представницького органу вищого рангу шляхом делегування до нього депутатів представницьких органів нижчого рангу (Бундесрат Німеччини, який формується з представників земельних лантагів). За часом проведення: чергові – проводяться у визначений законодавством термін; дострокові – проводяться у разі дочасного

припинення повноважень посадової особи або представницького органу. (*О. Романюк*)

ВИБОРЧА СИСТЕМА – сукупність правил, якими визначається порядок розподілу мандатів у колегіальному виборчому органі (місц. рада, Парламент) та визначення переможця на виборну посаду (глава д-ви, губернатор).

У науці прийнято виділяти такі три фактори, що впливають на зміст виборчої системи: «магнітуда округу», «виборча формула» та «структура бюлетеня». Перший фактор означає к-сть мандатів, які розподіляються у виборчому окрузі. Передбачається можливість створення одно- чи багатомандатних округів. У першому випадку може йтися як про обрання одного депутата в окрузі, так і про формування в межах всієї країни одномандатного округу із виборів глави д-ви (що не виключає територ. орг-ції виборів шляхом поділу країни на територ. округи). Другий фактор впливає безпосередньо на спосіб визначення переможця у виборах чи спосіб розподілу мандатів. Серед наявних прикладів існує можливість голосування як за конкретні персоналії, так і за виборчі списки кандидатів (чи комбінацію таких способів). Третій фактор стосується змісту та порядку заповнення виборчого бюлетеня, як осн. документа, за допомогою якого здійснюється волевиявлення виборця, і обумовлює ступінь категоричності волевиявлення виборця. Серед існуючих варіантів – голосування шляхом проставлення відповідної позначки за одного із запропонованих кандидатів, одночасно за декількох (в умовах багатомандатного виборчого округу), чи ранжування (1, 2, 3…) запропонованих у бюлетені кандидатів залежно від пріоритетності в отриманні мандату (система «альтернативного голосування»).

Різні комбінації цих факторів дають можливість виокремити цілу низку типів виборчих систем (при цьому вітчизн. наука, порівняно із заруб. підходами, пропонує меншу варіативність таких типів). Зокрема, йдеться про такі: 1) мажоритарна система, яка передбачає голосування за конкретного кандидата. При цьому вибори можуть відбуватись як в одномандатному, так і в багатомандатних округах. Вагомим фактором за цієї системи є к-сть голосів виборців, яку необхідно отримати для перемоги. Зважаючи на це, прийнято виокремлювати такі різновиди мажоритарної системи: мажоритарна система відносної більшості (в англомовній літ-рі – «одномандатна плюральна система») передбачає перемогу кандидата, який набрав більше відносно ін. кандидатів голосів. На сьогодні використовується в таких демокр. країнах, як Канада, Велика Британія, США (загалом майже в 20 ліберальних демократіях); мажоритарна система абс. більшості (в англомовній літ-рі – «система двох турів») передбачає необхідність отримання абс. (50% + 1 голос) більшості для отримання кандидатом перемоги на виборах (як приклад Франція); мажоритарна система відносної більшості. Є більш поширеною в демокр. світі порівняно із попереднім типом, переважним чином у країнах, які перебувають у складі Співдружності Великої Британії, чи входили до її складу (перебували під її впливом) раніше. Серед таких країн – Велика Британія, США, Канада, Індія та ін.; мажоритарна система кваліфікованої

більшості передбачає обрання того кандидата, який набрав визначену законом к-сть голосів; 2) пропорційна **В. с.**, що спрямована на формування стійкої більшості у структурованому за політ. ознакою парламенті. Осн. відмінність полягає в тому, що мандати розподіляються в багатомандатному окрузі (округах) пропорційно до отриманих партіями (блоками) голосів. При цьому голосування відбувається за список кандидатів від партій. Критерієм для поділу є низка факторів. Перший – це можливість виборця впливати на черговість отримання мандатів усередині партії. Так, виділяються пропорційні системи із закритими списками, де виборець може голосувати тільки за весь список тієї чи ін. партії в цілому. Ін. варіант – це виборча система із відкритими списками. До цього різновиду можна також віднести систему «преференцій». Її особливість полягає в тому, що виборець, голосуючи, не тільки надає перевагу тій чи ін. партії, а й визначає пріоритетність того чи ін. кандидата в отриманні мандату.

Окремо серед мажоритарних систем слід виділити такі типи: система єдиного, такого що не передається, голосу. Виборець у багатомандатному окрузі голосує лише за одного кандидата. Натомість обраними (відповідно до к-сті мандатів, що розподіляються в окрузі) вважаються кандидати, що отримали найбільшу к-сть таких голосів (Японія); система кумулятивного вотуму. В багатомандатному виборчому окрузі виборець має кілька голосів, яка відповідає к-сті мандатів, що підлягають розподілу. Він може проголосувати за різних кандидатів, а може, акумулювавши всі голоси, віддати їх за одного кандидата (земельні вибори у Баварії, ФРН); система обмеженого вотуму. Виборцю надається к-сть голосів, менша, ніж к-сть мандатів (як правило, менша на один), що підлягають розподілу в окрузі (Італія, верхня палата); система єдиного, такого що може бути переданий, голосу. Фактично становить систему преференцій, коли виборець шляхом ранжування визначає пріоритетність в отриманні мандату серед кандидатів.

Поєднання двох названих типів виборчих систем в окремих д-вах дало підстави виокремлювати ще такі типи систем, як змішані та комбіновані. Такі типи обумовлюють поділ депутатського корпусу на дві складові, одна частина якого обирається за мажоритарною, а друга – за пропорційною системою. Змішана система являє собою поєднання елементів пропорційної та мажоритарної систем, при цьому пропорційна складова використовується для компенсування непропорційності у складі парламенту, що може утворитись унаслідок застосування мажоритарної системи для обрання другої частини депутатів. Прикладом такого типу є виборча система з виборів депутатів Бундестагу ФРН. Ін. варіантом є т. зв. комбіновані системи, за умов яких одна частина парламенту обирається за мажоритарною системою, друга – за пропорційною. В англомовній літ-рі така система отримала назву паралельної системи. При цьому формування обох складових парламенту відбувається незалежно одна від одної, шляхом подачі виборцем двох бюлетенів. (*Ю. Барабаш*)

ВИБОРЧА СИСТЕМА ЗМІШАНА – тип виборчої системи, який полягає в одночасному застосуванні для формування колегіального представ-

ницького органу мажоритарної та пропорційної виборчих систем. У класичному розумінні **В. с. з.** має місце там, де існує взаємодоповнення двох типів систем (ФРН, Естонія). У заруб. літ-рі такі типи системи характеризують як «пропорційні системи змішаного членства».

У вітчизн. науці та практиці термін «**В. с.з.**» почали використовувати і до виборчих систем, які використовуються при формуванні Верхов. Ради України, Верхов. Ради АРК, обласних, міських (включаючи міські м. Києва та Севастополя), районних рад. Хоча насправді в зазначених випадках йдеться про комбіновані (паралельні) системи. Гол. відмінність від змішаних полягає в тому, що при розподілі мандатів за пропорційною системою, за якою обираються половина депутатського корпусу, не враховуються мандати, що розподіляються за мажоритарним принципом.

Класичним прикладом **В. с. з.** є вибори депутатів Бундестагу (нижньої палати) ФРН. Половина депутатського корпусу обирається за пропорційною системою із закритими земельними (регіон.) списками. Друга половина обирається за мажоритарною системою відносної більшості. Виборець на дільниці отримує один бюлетень, де з одного боку вказується перелік партій, а з другого − список кандидатів-мажоритарників. Громадянин може обирати один із запропонованих парт. виборчих списків та одного із кандидатів. При цьому голос за мажоритарника називається «першим голосом», а голос за парт. списки іменується «другим голосом». Порядок розподілу мандатів відбувається у декілька етапів. На першому етапі за допомогою методу Сент-Лагю з урахуванням чисельності населення земель розподіляються 598 мандатів. На другому етапі розподіляються мандати між земельними списками з урахуванням «других голосів», отриманих партіями у відповідних землях. На цьому етапі може виникати ситуація т. зв. «додаткових мандатів». Справа в тім, що першими від тієї чи ін. партії мандати отримують ті кандидати, які отримали перемогу за першими голосами. Якщо ж к-сть мажоритарників-«переможців» виявиться більшою, ніж к-сть мандатів, які має отримати земельний список партії, то в такому випадку партія має право на отримання додаткових мандатів чисельністю, що дорівнює такій різниці. На третьому етапі сумується к-сть мандатів, які партія отримала в землях. Така сума мандатів є тим мінімумом, який партія має отримати в результаті остаточного розподілу мандатів. На четвертому етапі здійснюється розподіл мандатів у межах федерації з урахуванням «других голосів», які партія отримала по всій країні. При цьому в разі виникнення різниці між к-стю мандатів, отриманих у результаті загальнодерж. підрахунку, та к-стю, отриманих на третьому етапі (т. зв. «мінімум»), заг. кількість мандатів збільшується пропорційно доти, поки така різниця не зникне, і партія не отримає попередньо визначений «мінімум» мандатів. На п'ятому етапі, коли вже чітко визначена к-сть мандатів, що має отримати кожна партія, здійснюється остаточний розподіл мандатів за земельними списками кожної партії відповідно до принципів, що застосовуються на другому етапі. Той факт, що виборець голосує одним бюлетенем, дається взнаки, коли перемогу в окрузі за «першими голосами» отримає кандидат від партії, що за результа-

тами остаточного підрахунку голосів не братиме участі у розподілі мандатів (тобто набрана цією партією за «другими голосами» к-сть голосів менше за 5% кількості виборців, що взяли участь у голосуванні). У такому випадку «другі голоси» бюлетенів, де «перші голоси» віддані за кандидата-переможця, у заг. підрахунку не враховуються. При цьому пропорційно зменшується к-сть мандатів, які отримують партії. (*Ю. Барабаш*)

ВИБОРЧА СИСТЕМА МАЖОРИТАРНА (фр. *majorite* – більшість) – тип виборчої системи, за якої обраним вважається той кандидат, котрий одержав у результаті виборів більшість голосів виборців. Застосовується на парлам., президент. та місц. виборах.

В. с. м. має такі ознаки: утворюються, як правило, одномандатні виборчі округи, рідше невеликі багатомандатні (дво-, п'ятимандатні); висування кандидатів здійснюється мешканцями виборчих округів через місц. осередки політ. партій, збори виборців або шляхом самовисування; виборці голосують за конкретного кандидата або в багатомандатних округах – за конкретних кандидатів; обраним вважається той кандидат (або кандидати), що отримав (отримали) більшість голосів виборців.

Залежно від того, яка більшість потрібна для перемоги на виборах, **В. с. м.** має два різновиди: відносної та абс. більшості. За **В. с. м.** відносної більшості для перемоги кандидату достатньо одержати більше голосів (хоча б на один голос більше), ніж будь-який ін. кандидат. Тому за **В. с. м.** відносної більшості вибори проводяться в один тур. За цією системою відбуваються парлам. вибори у Великій Британії, США, Канаді, Індії та багатьох ін. країнах, що раніше були брит. колоніями. В Україні **В. с. м.** відносної більшості сьогодні використається на виборах селищних та сільських рад, а також міських, селищних та сільських голів. За **В. с. м.** абс. більшості для перемоги кандидату треба набрати абс. більшість голосів виборців (50% + хоча б один голос), котрі брали участь у голосуванні. Оскільки за багатьох кандидатів одержати абс. більшість дуже складно, то зазвичай вибори проводяться в два тури. Якщо в першому турі ніхто з кандидатів не одержав абс. більшості голосів виборців, то проводиться другий тур. Участь у другому турі беруть, як правило, два кандидати, які в першому турі одержали більше голосів виборців, ніж ін. Переможець другого туру одержує представницький мандат. За цією системою відбуваються парлам. вибори у Франції, Білорусі. В Україні **В. с. м.** абс. більшості застосовувалася на виборах до Верхов. Ради 1994 р. За нею весь час проводяться вибори Президента України.

Перевагою **В. с. м.** вважається те, що депутати тісніше пов'язані зі своїми виборцями, краще репрезентують інтереси мешканців виборчих округів у представницьких структурах держ. влади та місц. самоврядування. Проте **В. с. м.** має великі недоліки. До найсуттєвішого з них належить ефект втрати голосів, сутність якого полягає в тому, що при розподілі представницьких мандатів ураховуються голоси тих виборців, які голосували за кандидатів, що перемогли. Голоси, подані за ін. кандидатів, ніяк не ураховуються (втрачаються). Внаслідок нерівного розподілу голосів між партіями в різних округах іноді трапляється таке, що партія, яка на загал

одержала більше голосів, здобуває менше мандатів, ніж та, що одержала менше голосів. Так, на парлам. виборах у Великій Британії, де традиційно функціонує **В. с. м.** відносної більшості, у середині XX ст. чотири рази поспіль більшість виборців віддавали свої голоси кандидатам від Лейбористської партії, проте більшість місць у Палаті громад одержували консерватори, бо в них ефект «утрати голосів» був меншим, ніж у лейбористів. У 1974 р. більшість голосів одержали консерватори, а більшість депутатських мандатів – лейбористи. **В. с. м.** абс. більшості дещо зменшує ефект «втрати голосів», повністю не ліквідує його, проте веде до відчутного подорожчання виборів за рахунок проведення другого туру голосування. Ін. суттєвим недоліком **В. с. м.** є маніпуляції з визначенням території виборчих округів (див.: *Джеррімендерінг*). (*О. Романюк*)

ВИБОРЧА СИСТЕМА ПРОПОРЦІЙНА (лат. *proportio* – співрозмірність) – тип виборчої системи, за якої від політ. сили обирається така к-сть депутатів, що пропорційна числу голосів виборців, відданих за неї. Застосовується на парлам. виборах та виборах до представницьких органів місц. самоврядування.

В. с. п. має такі ознаки: утворюються великі багатомандатні виборчі округи – виборчим округом є вся країна (загальнонац., загальнодерж. виборчий округ) або виборчим округом є певна адмін.-територ. одиниця (у Естонії та низки ін. країн – декілька адмін.-територ. одиниць), у федеративних д-вах – держ.-територ. утворення; висування кандидатів здійснюється політ. партіями або їх блоками, які формують виборчі списки; виборці голосують за певний виборчий список; виборчий список одержує таку к-сть представницьких мандатів, яка пропорційна к-сті голосів виборців, що були віддані за нього.

Важливою проблемою застосування **В. с. п.** є порядок розташування кандидатів у виборчому списку. Відповідно до цього **В. с. п.** поділяється на три різновиди: із закритими (зв'язаними, жорсткими) списками, відкритими (вільними, м'якими) списками, напіввідкритими (напіввільними, напівм'якими) списками. За **В. с. п.** із закритими списками порядок розташування кандидатів у виборчому списку визначається керівними органами партії або блоку, й виборці не можуть вплинути на нього. За **В. с. п.** із відкритими списками порядок розташування кандидатів у виборчому списку визначається виборцями, які мусять поставити свої преференції у виборчому бюлетені. За **В. с. п.** із напіввідкритими списками виборці можуть поставити свої преференції у виборчому списку, але можуть не робити цього. У разі коли виборці не ставлять свої преференції, вважається, що вони підтримують той порядок розташування кандидатів, якій визначили керівні органи партії або блоку.

Переваги **В. с. п.** полягають у тому, що: 1) склад представницького органу точніше відповідає політ. уподобанням виборців; 2) не проводяться додаткові вибори в разі вибуття обраного депутата, що здешевлює виборчий процес (у цьому випадку список посувається, і місце депутата, що вибув, посідає кандидат, що був розташований у виборчому списку першим за межею прохідного бар'єру); 3) стають неможливими

маніпуляції з визначенням території виборчих округів (див. *Джеррімендерінг*), бо межі виборчих округів збігаються з держ. або адмін. кордонами.

За суто пропорційними системами зникає ефект утрати голосів, оскільки всі голоси виборців йдуть на залік певного виборчого списку. Недоліком чистої **В. с. п.** є мультипартійність представницького корпусу (до представницького органу проходить безліч політ. партій). Мультипартійність суттєво заважає ухваленню політ. рішень та формуванню структур виконавчої влади. Бажання позбавитися від цього недоліку призвело до появи застережного бар'єру. При застосуванні застережного бар'єру, до представницького органу проходять не всі виборчі списки, а ті, що одержали не менше певного відсотку голосів виборців. У різних країнах застережний бар'єр є різним (на парлам. виборах у Ізраїлі він дорівнює 1%, у Мексиці – 1,5%, Данії – 2%, Албанії – 2,5%, Іспанії – 3%, Швеції, Угорщині, Словенії, Болгарії – 4%, Німеччині, Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Естонії, Латвії, Литві, Вірменії, Грузії, Бразилії – 5%, Казахстані та Росії – 7%, Туреччині – 10%). Проте застосування виборчого бар'єру повернуло ефект утрати голосів, оскільки голоси тих виборців, які віддали свої голоси за списки, що не подолали його, не враховуються при розподілі представницьких мандатів. Відсоток таких голосів буває досить великим. Так, на перших виборах до Держ. думи Росії (грудень 1993 р.) за пропорційною частиною виборчої системи за партії, що не подолали п'ятивідсотковий бар'єр, проголосувало 42% виборців. На виборах до Верхов. Ради України, які вперше проводилися за змішаною системою (березень 1998 р.), за партії та блоки, що за пропорційною частиною не подолали чотирьохвідсотковий бар'єр, проголосувало 34% виборців. Проте після звикання виборців до **В. с. п.** із застережним бар'єром к-сть голосів, що віддаються непрохідним політ. силам, відчутно зменшується. (*О. Романюк*)

ВІДНОСИНИ МІЖНАРОДНІ – сукупність різноманітних стосунків (політ., екон., дипломат., ідеол.) між нац. д-вами або групами нац. д-в, а також створеними ними світ. і регіон. орг-ціями, у процесі взаємодій яких складається певний світ. або регіон. прав. порядок. Гол. суб'єктами **В. м.** на суч. етапі є нац. д-ви, які для вироблення певних форм, моделей взаємодії об'єднуються у всесв. й регіон. міжнар. орг-ції (ООН, МВФ, НАТО та ін.). Типи таких організаційних структур мають різну мету, різні межі компетенції і різні правила гри. Вони поділяються: за геополіт. простором – на всесв. (МВФ, ООН) і регіон. (Рада Європи, Європ. Союз); за рівнем сусп. розвитку – на високорозвинуті (напр., США, Гонконг, Сінгапур, Канада і т. ін.), середньорозвинуті (напр., країни Східної Європи і Лат. Америки) і низькорозвинуті (напр., країни Африки, Азії та ін.); за ступенем інтегрованості – сильноінтегровані (напр., країни Європ. Союзу, які мають спільні представницькі та уряд. структури і прямують до єдиної валютної та митної систем згідно з Маастрихтськими угодами) і слабоінтегровані (напр., країни СНД). Суч. процеси інтеграції залежать від створення гомогенних політ., прав., екон. та культ. систем. Суб'єктами **В. м.** виступають також

недерж. орг-ції: транснац. корпорації, партії, реліг. орг-ції, туристичні групи і т. ін. Види **В. м.:** за сферами сусп. життя – екон., політ., воєнно-стратегічні, культ., ідеолог.; на основі взаємодіючих суб'єктів – міждерж., міжпарт., відносини між різними неуряд. асоціаціями, приватні та ін. Нац. д-ва охоплює одночасно весь спектр **В. м.**: є учасником багатьох міжнар. політ., екон. і культ.-гуманітарних орг-цій, підтримує дипломат. відносини і має дипломат. представництво у більшості країн світу, підписує міжнар. договори і дотримується певних міжнар. принципів і норм у контексті як світ. орг-цій, так і регіон.

Осн. формами міжнар. взаємодії є співпраця, суперництво і конфлікт. Співпраця здійснюється через участь у різних міжнар. організаційних структурах, двосторонні й широкомасштабні договори про дружбу і співробітництво. Найперспективнішою є співпраця, що адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів **В. м.** і називається стратегічним партнерством. Стратегічне партнерство передбачає найбільш масштабний і взаємовигідний спосіб взаємодії у різноманітних сферах сусп. життя. Суперництво передбачає мирний хар-р б-би між д-вами за вигідну реалізацію свого нац. інтересу, починаючи від поширення своїх капіталів і технологій до розміщення військ. баз. Суперництво має місце як серед країн, які перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так і відносинах конфронтації. Конфлікти на міжнар. рівні виникають, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох або групи д-в. Вони можуть виражатися через денонсацію договорів, розрив дипломат. стосунків, екон. блокаду, провокування внутр. дестабілізації шляхом інформ. диверсій, терор. актів, військ. переворотів, громадян. і світ. воєн.

В. м. ґрунтуються на двох осн. принципах: сили і права. Принцип сили незалежно від зміни співвідношення у його структурі тих чи ін. елементів залишається найважливішим чинником геополітики. Принцип сили в геополіт. значенні означає, що д-ва або група д-в здатні нав'язати ін. д-вам свої інтереси, поширювати свої впливи, використовуючи при цьому свої переваги у військ. силі, дипломатії, екон. могутності, технологічному та інтелектуальному розвитку. На сьогоднішньому етапі світ. розвитку провідною є та д-ва, сила якої переважно вимірюється екон., технологічним, інформ. та інтелектуальним потенціалом. До вимірів сили на міжнар. арені відносять: 1) геополітичне становище, яке включає рельєф і клімат, територ. простір, його сконсолідованість, що виражається у наявності суч. комунікацій (автомобільних, залізничних, річкових, морських і авіаційних); розташування у певному культ. і геополіт. ареалі (тобто у сфері впливів країн із точки зору їх геополіт. ваги і культ. розвитку); 2) населення, його к-сть, вікова структура, природний приріст, освітній рівень, фахова підготовка тощо; 3) природні ресурси – ґрунти, води, флора і фауна, корисні копалини, а також високотехнологічні й екологічно безпечні засоби природокористування і природозбереження; 4) екон. розвиток, що передбачає наявність суч. постіндустріальних галузей, експорт технологій, к-сть розміщення своїх підприємств за кордоном, високоосвічені менеджерські кадри; 5) соц.-культ. рівень передбачає ефективну систему охорони здоров'я та

екол. безпеки, освіти й науки, а також вирівнювання соц. стратифікації; 6) військ. могутність, що виявляється в оснащеності високотехнологічними озброєннями і тактичній грамотності збройних сил, високорозвинутому ВПК. При цьому слід сказати, що цей елемент не є вирішальним у силовому вимірі суч. світу. Німеччина і Японія не є достатньо сильними у військ. відношенні, зате вони – члени Великої сімки; 7) політ. режим, який забезпечує сприятливі або несприятливі умови для цивілізованого розвитку сусп-ва; 8) дипломатія, сутність якої полягає в знаходженні ефективного інструментарію для проведення зовн. політики д-ви, створення сприятливих інформ. та ідеол. умов для піднесення престижу д-ви; 9) нац. хар-р, який виражається у таких ознаках, як ставлення до праці, підприємницька активність, прав. і моральна нормативність. Нац. хар-р як сукупність рис колект. психіки має вирішальне значення у кризових для сусп-ва ситуаціях; 10) міжнар. імідж д-ви, що виражається у сприйнятті д-ви на міжнар. арені, її миролюбному чи агресивному хар-рі, внутр. стабільності, здатності відігравати певну роль у балансі геополіт. інтересів розвинутих д-в, спроможності швидко трансформуватися відповідно до модерністських тенденцій світ. розвитку. Отже, сила д-ви у **В. м.** не є постійною величиною. Вона змінюється у часі, і відповідно, змінюються пріоритети щодо трактування і реального значення названих елементів. Принцип права передбачає, що нац. д-ва у **В. м.** має спиратися не тільки на свою силу, а й дотримуватися норм міжнар. порядку. Сьогоднішній міжнар. порядок ґрунтується на принципах і нормах міжнар. права, зафіксованих у Статуті ООН, документах Гельсінського заключного акта, Паризькій хартії для нової Європи, а також документах засідань Орг-ції з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Сутність цього порядку виражається в таких принципах: повага до держ. суверенітету і суверенної рівності; незастосування сили чи погрози силою; непорушності кордонів і територ. цілісності д-ви; мирного врегулювання спорів; повага прав і свобод людини; право націй на самовизначення; сумлінне виконання міжнар. зобов'язань; невтручання у внутр. справи.

Стабільний міжнар. порядок передбачає оптим. поєднання принципу права і принципу сили або балансу сил. Баланс сил забезпечується здатністю д-ви або союзу д-в протистояти своїм противникам, їх агресивним намірам. **В. м.** здійснюються на таких рівнях, як глобал. (загальнопланетарний), регіон. (афр., азіатський та ін.). З точки зору ступеня напруги **В. м.** можна говорити про їхні стани – стабільності, суперництва, ворожнечі, довіри, співробітництва, війни та ін. На відміну від внутрішньополіт. життя кожної д-ви, **В. м.** не мають єдиного центру управління. Тут діють стільки регулюючих центрів, скільки є учасників **В. м.** А це означає, що гол. роль у **В. м.** мають відігравати переговори, співробітництво, взаємодія. У **В. м.** д-ва може бути об'єктом з боку ін. д-в, міжнар. орг-цій, сусп. груп чи окремих осіб. Для суч. **В. м.** характерні глобалізація, інтернаціоналізація, поглиблення політ. і екон. зв'язків, підвищення значущості загальнолюдських цінностей. У той же час суч. **В. м.** не вільні від локальних

міждерж. і етнополіт. конфліктів; політики агресії і силового тиску; міжнар. тероризму. *(В. Воднік)*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНА – політ.-прав. відповідальність, що застосовується до держ. органів чи вищих посадових осіб д-ви за конституційні правопорушення і виявляється в особливо негативних наслідках для суб'єкта конституційного правопорушення. Конституційне правопорушення можна визначити як протиправні винні діяння органів влади або ін. суб'єктів, які посягають на форму держ. правління, держ. устрій та порядок утворення органів д-ви, конституційні права громадян.

Формами **В. к.** є: скасування або призупинення дії антиконституційного (неконституційного) акта; усунення з поста в порядку імпічменту; офіц. визнання роботи держ. органів, вищих посадових осіб незадовільною; дострокове припинення повноважень, розформування вищим органом держ. влади підпорядкованого органу. Наслідком **В. к.** є відставка прем'єр-міністра, уряду, окремого міністра, імпічмент глави д-ви, розпуск парламенту. Однією з форм **В. к.** є процедура імпічменту. Його характерною рисою є індивідуалізований хар-р: до відповідальності притягаються лише окремі вищі посадові особи д-ви: президент, прем'єр-міністр, міністр, представники судової влади.

У багатьох країнах для встановлення **В. к.** утворені конституційні суди, завданням яких є здійснення конституційного контролю як самост. напряму держ.-владної діяльності. Необхідною умовою реалізації цієї важливої ф-ції є особливий статус цього органу держ. влади, який гарантує всім суддям захист від посягань ін. гілок влади, контроль за діяльністю яких покладений на конституційний суд у цілому. Конституційні суди включають у себе риси як контрольної, так і судової влади, а тому мають комплексний хар-р. Саме тому вони займають особливе місце в системі держ. влади, відмінне від судової влади, – їм притаманна найвища контрольна держ. діяльність. Такий підхід дає підстави виділити конституційні суди в особливий та самост. вид – держ. орган конституційного контролю. У Франції зазначену ф-цію покладено на спец. орган несудового хар-ру – Конституційну раду, у Польщі – на Держ. трибунал, до якого, на відміну від Франції, не можуть входити депутати парламенту.

Відповідно до Закону про Конституційний Суд України контрольні ф-ції у сфері держ. управління реалізуються Конституційним Судом при розгляді справ про конституційність законів та ін. прав. актів Верхов. Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, прав. актів Верхов. ради Автономної Республіки Крим (п. 1 ст. 13); розгляді конституційних подань (статті 40–41); розгляді конституційних звернень (статті 42–43). До конституційних санкцій, тобто несприятливих наслідків для суб'єкта управління, належать такі: скасування або призупинення дії актів держ. влади, місц. самоврядування; дострокове припинення повноважень органу держ. влади, органу місц. самоврядування чи їх посадових осіб; визнання недійсним юридично значущого результату; скасування результатів голосування; процесуальні санкції, зазначені в регламентах; визнання поведінки неконституційною. *(В. Малиновський)*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – відповідальність органів держ. влади і посадових осіб перед народом, населенням певної території за виконання взятих на себе зобов'язань, обіцянок і програм, за належну реалізацію тих владних повноважень, які ті чи ін. суб'єкти політ. діяльності отримали від народу як єдиного джерела влади.

В. п. базується на взаємодії суб'єктів у галузі політики, заснованій на залежності щодо їх заг. мети та політ. інтересів, необхідності виконання взаємних зобов'язань та спільно встановлених правил, а також готовності сприйняття санкцій у разі порушення цих правил. По суті **В. п**. містить суперечність між об'єктивно необхідним (політ. метою та інтересами суб'єктів) та суб'єктивно можливим (глибиною її усвідомлення відповідальною особою, її власними можливостями). **В. п.** виявляється у діяльності тих носіїв виконавчої влади, які реально визначають зміст держ.-управл. діяльності (політ. лідерів, партій, орг-цій, рухів та їх керівників, членів політ. об'єднань), пов'язаній із держ. владою, з їх діями заради досягнення сусп. блага та регулює політ. відносини.

В. п. може бути: реальною, котра настає одразу; перспективною, пов'язаною з наступним виконанням певних обов'язків чи у зв'язку з добровільним взяттям на себе певних обов'язків, щодо деяких дій або поведінки суб'єкта у теперішньому та майбутньому; ретроспективною, яка стосується вчинків суб'єкта, скоєних раніше. Інакше кажучи, можна розрізняти об'єктивну **В. п.** – оцінку сусп-вом дій індивіда та реакцію на них і суб'єктивну **В. п**. – внутр. відчуття особи щодо свого обов'язку і оцінки його виконання, яка може мати як перспективний, так і ретроспективний хар-р. Об'єктивна **В. п.** уявляється лише в ретроспективі.

У випадку настання позитивної **В. п.** передбачається обрання чи призначення як службове підвищення, сусп. призначення, нагородження та ін. заходи. Коли настає негативна **В. п.** слідують санкції негативного хар-ру – звільнення, відставка, догана чи службове пониження, недовіра та виключення з партії чи орг-ції.

Серед форм вираження **В. п.** виокремлюють моральну та прав. Моральна **В. п.** відбувається у формі громад. осуду поведінки суб'єкта політики і не передбачає застосування щодо нього будь-яких формалізованих санкцій. Прав., тобто юрид., **В. п**. передбачає застосування щодо її суб'єкта формалізованих – юрид. санкцій, які є певними негативними наслідками для суб'єкта відповідальності і можуть мати кримінальний, адмін., дисциплінарний чи конституційний хар-р.

В. п. діє на горизонтальному та вертикальному рівнях. У першому випадку **В. п.** виявляє себе у демокр. принципах поділу та розмежування гілок влади в тій чи ін. політ. системі та має чітко закріплений зміст Із нормат.-прав. точки зору. У другому – вертикальному – вимірі **В. п**. покликана забезпечити контроль громадськості за діями владних суб'єктів не стільки щодо меж їхніх прав. повноважень, скільки стосовно відповідності їхніх дій заг. вимогам і реальним інтересам сусп-ва.

Оцінити діяльність суб'єкта та визначити конкретну міру його **В. п**. можна шляхом співвідношення діяльності суб'єкта **В. п.** Із поширеною в сусп-ві

легітимною моделлю здійснення держ. влади, зіставлення реальної діяльності та її результату з інтересами д-ви, класу, партії, громадян. сусп-ва та ін., щодо яких даний суб'єкт свідомо взяв на себе відповідальність. **В. п**. визначається рівнем народ. підтримки (легітимації) діяльності суб'єкта здійснення держ. влади. **В. п.** влади сприяє наявність сильної опозиції, організованість і активність та відповідальність громадян, ін-тів громадян. сусп-ва, представників масмедіа, які виконують ф-ції критики та контролю владних інституцій в інтересах сусп-ва.

В. п. настає за умов неспроможності органів держ. влади та посадових осіб розробити та втілити в життя політику, яка відображає прогресивні напрями розвитку сусп-ва, максимально корисні для блага людей. Політ. недалекоглядність, порушення норм управління на засадах колегіальності, невиконання взятих на себе зобов'язань, обіцянок і схвалених сусп-вом програм, зловживання службовим становищем в особистих інтересах, втрата довіри з боку виборців є підставою для настання **В. п.**

В. п. є необхідною складовою демокр. держ. правління, відкритих, прозорих взаємовідносин між народом і владою, громадян. сусп-вом і д-вою, умовою успішної реалізації принципу верховенства права в країні, яка забезпечується ін-том **В. п**., тобто системою політ.-прав. норм, яка передбачає настання негативних наслідків для суб'єкта політики у разі неналежного здійснення ним законодавчо визначених ф-цій і повноважень.

У розвинених демокр. країнах парламенти, спец. органи конституційного нагляду, ЗМІ, сусп.-політ. орг-ції – партії, рухи, опозиція, наук. центри вивчення громад. думки постійно заміряють і відображають рівень довіри, авторитету, підтримки сусп-вом тих або ін. держ. діячів і ін-тів, здійснюють контроль та роблять публічну оцінку діяльності держ. органів влади, що стимулює їх **В. п.**

У країнах із високим рівнем політ. культури жорсткий механізм відповідальності влади за свої дії унеможливлює бажання суб'єктів політики порушувати політ.-прав. норми і власні передвиборчі програми. При настанні негативних наслідків до суб'єкта політики можуть бути застосовані такі санкції, як усунення з поста посадової особи органу держ. влади чи місц. самоврядування, заборона діяльності політ. партії чи громад. орг-ції, дострокове припинення повноважень органу публічної влади, скасування чинності чи зупинення дії, виданого ним правового акта.

Закріплення **В. п.** відбувається на рівні політ. культури, демокр. мислення, впровадження в політ. практику елементів нової етики, засвоєння політикумом норм цивілізованої поведінки та культури спілкування між політ. орг-ціями і д-вою, об'єктивності, прозорості та гласності у діяльності центр. органів виконавчої влади, усвідомлення відповідальності політико-владної еліти за все, що відбувається у соціумі. *(О. Сахань)*

ВІДЧУЖЕННЯ ПОЛІТИЧНЕ – 1) втрата зв'язку між д-вою і сусп-вом, між особою і владою в рамках політ. простору, яка супроводжується комбінацією складних почуттів (незадоволення, безсилля, розчарування), а також процесами дистанціювання і від-

далення в сусп-ві; 2) процес, який характеризується сприйняттям політики, д-ви, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її; 3) відсторонення більшості свідомих громадян від реальних процесів формування влади та контролю над нею, яке, вважається, «природним» притаманним автократичним та тоталітарним режимам.

У політ. психології відчуження розглядається як почуття незадоволеності, розчарування та байдужості щодо політ. лідерів, політики уряду і самої політ. системи. Почуття політ. незадоволеності включають, щонайменше, п'ять компонентів: безсилля («Думка под. мені людей ніяк не впливає на те, що робить уряд»); невдоволення («Здебільшого, цей уряд обслуговує інтереси невеликих організованих груп, таких як бізнес або промисловість, і не дуже піклується про потреби таких людей, як я»); недовіру («Більшість держ. і місц. політиків – політ. повії»); відсторонення («Коли я думаю про уряд у Києві, я не сприймаю його так, як якщо б він був моїм урядом»); безнадійність («Майбутнє цієї країни мені бачиться похмурим»).

У теорії д-ви і права під **В. п.** розуміється процес і результат перетворення д-ви, що виникла в результаті людської діяльності, в щось незалежне від сусп-ва, чуже сусп-ву і панівне над ним. Термін «відчуження» активно використовується філософами, починаючи з Г. В. Ф. Гегеля, який вважав його суто специф. явищем буржуазної діяльності, у процесі якої дух. якості людини за певних умов перетворюються на товар. У психології поняття «відчуження» різні автори використовують для позначення цілого ряду феноменів: незадоволеності життям у цілому або його окремими сферами, переживання безсилля, аномії, нігілізму або цинізму щодо сусп. цінностей, переживання ізоляції, відчуття втрати сенсу. Відчуженням називають прояв таких життєвих відносин суб'єкта зі світом, за яких продукти його діяльності, він сам, а також ін. індивіди і соц. групи, будучи носіями певних норм, установок і цінностей, усвідомлюються як протилежні йому самому. Це виражається у відповідних переживаннях суб'єкта: почуттях відокремленості, самотності, відкидання, втрати Я і іншого. Механізм відчуження розкривається через аналіз порушення особистісної і соціокульт. ідентичності. Феномен відчуження має подвійну природу: з одного боку, відчуження – це об'єктивний процес порушення взаємодії у системі зв'язків «людина-світ», з другого боку – це комплекс індивідуально-особистісних переживань.

Уперше побачив у відчуженні політ. складову Ж. Ж. Руссо. У його теорії **В. п.** виявляється у відторгненні від індивіда його «природного права» на здійснення влади та управління власним буттям і полягає у факті існування д-ви, уряду, представницького депутатства. Шлях подолання **В. п.** за Руссо – встановлення держ. форм безпосередньої (плебісцитарної) демократії. К. Маркс у зв'язку з цим вважав д-ву посередником між людиною та її свободою, вважаючи гол. причиною **В. п.** існування антагоністичних сусп. відносин, проявом яких в умовах панування буржуазного способу вир-ва виступає відчуження товарне (матеріально-екон.). Втіленням **В. п.** у д-ві, за М. Вебером,

виступає його надмірна бюрократизація. У роботах П. Бурдьє **В. п.** постає як панування над індивідами і соц. групами тих установ і персоналій – партій, парламентів, апаратів і лідерів, які «за визначенням» повинні відображати інтереси своїх громадян або членів, а не панувати над ними. Такі феномени, як політ. абсентеїзм, девальвація громадян. ідентичності, контроль над владою з боку найпотужніших екон. гравців, є наслідками та проявами **В. п.** Теорія масового сусп-ва (Г. Тард, Г. Лебон) виходить із припущення, що суч. сусп-во є складним і незрозумілим, не пропонує чітко сформульованих досяжних цілей, складається з людей із різними цінностями, надає мало можливостей для задоволення особистих запитів і не пропонує почуття особистого контролю. Ці характеристики сусп-ва і ведуть до **В. п.** У термінології Ю. Габермаса, **В. п.** – порушення репродукції політ. влади, що викликається втратою мотивації учасників життєвого світу до її легітимації. С. Беллоу осн. характеристики відчуження вбачає в нудьзі: «Нудьга є різновидом страждання, викликаного неможливістю реалізувати свої сили, відчуттям даремно розтрачених можливостей і таланту, невиправданими очікуваннями щодо найкращого використання своїх здібностей…». Причому мова йде про об'єктивні перешкоди: у разі **В. п.** – це недосконаліть владно-держ. і прав. механізму. Об'єктивне відчуження в результаті призводить до відчуження суб'єктивного, скажімо, до небажання брати участь у політиці, оскільки така діяльність стає безглуздою, що не дає реального результату, або, навпаки, до пошуку способів, що дозволяють, допустимо, обійти у своїх інтересах закон. Причому в такому випадку неважливо, хороший закон чи поганий, – індивіда він не задовольняє, він відчужений від закону.

Ступінь, глибина, конкретні прояви і характеристики **В. п.** залежать від політ. культури громадянина та пануючого в конкретному сусп-ві типу політ. культури. Тому **В. п.** може виявлятися як у формі апатії, абсентеїзму, прав. нігілізму, аномії, ігноруванні політ. як такого і відходу у неполіт. реалії, так і у формі зовн. активності при внутр. байдужості. Явище невідповідності думки і зовн. поведінки отримало найменування парадоксу Ла П'єра. Варіантами такої зовнішньоактивної відчуженої політ. поведінки є: 1) автоматичне, бездумне відправлення політ. ритуалу (голосування, участь у мітингу і т. ін.); 2) вибір – при голосуванні або в ін. випадках виявлення політ. уподобань – із двох зол найменшого; 3) парт. лояльність, заснована на звичці (традиції в голосуванні за представника тієї чи ін. партії, групи).

Слід зазначити, що проблема **В. п.** спостерігається не тільки в соц. «неблагополучних» д-вах, а й у країнах із високим рівнем життя населення. Якщо в першому випадку почуття **В. п.** ґрунтується на безнадії й зневірі, то у другому на перший план виходить відсторонення. Із зростанням добробуту сусп-ва людина замикається на особистих проблемах. У ситуації відсутності криз інтерес до політ. сфери зникає: на вибори приходить все менше виборців, зростає роль грошей у визначенні кінцевого переможця. Таким чином, почуття **В. п.** породжує абсентеїзм – відмову виборців від участі у демокр. виборах. Але Д. Істон вважав под. роду поведін-

ку «політично релевантною». Вона цілком відповідає формальним вимогам існуючої політ. системи.

Існує низка принципово відмінних моментів щодо сутності феномену **В. п.** в індустріальному та постіндустріальному сусп-вах. В індустріальному суспві **В. п.** мало суто екзогенний хар-р, тобто було результатом політики і рішень, здійснених над суб'єктом, у постіндустріальний період **В. п.** набуває ознак ендогенності, більшою мірою будучи результатом внутр. вибору. На противагу «колект. безвідповідальності» індустріальної епохи постає індивідуальна відповідальність кожного в постіндустріальний час. *(О. Волянська)*

ВІЙНА – конфлікт між політ. утвореннями (д-вами, етносами, політ. угрупованнями тощо), що відбувається у формі збройного протиборства, воєнних (бойових) дій між їх збройними силами; регулюється законами та звичаями – сукупністю принципів і норм міжнар. права, які встановлюють обов'язки воюючих сторін (забезпечення захисту цив. населення, регулювання ставлення до військовополонених, заборона на використання особливо нелюдських видів зброї). За підрахунками вчених, за останні п'ятдесят шість століть відбулося бл. 14 500 **В.**, в яких загинуло понад 3,6 млрд людей. Як правило, **В.** має на меті нав'язування опонентові своєї волі. Один суб'єкт політики намагається змінити поведінку іншого, змусити його відмовитися від своєї свободи, ідеології, від прав на власність, віддати ресурси: територію, акваторію та ін. На думку відомого амер. фахівця з психол. **В.** П. Лайнбарджера, **В.** – це свого роду переконання, дороге, небезпечне, криваве і неприємне, але ефективне, якщо ін. заходи не дають бажаних результатів. При цьому нерідко ініціатори **В.** переслідують і непрямі цілі, як-от: зміцнення своїх внутрішньополіт. позицій («маленька переможна **В.**»), дестабілізація регіону в цілому, відволікання противника.

У новий час для сторони, що безпосередньо почала **В.**, метою є світ кращий, ніж довоєнний. Для сторони, що відчуває агресію з боку супротивника, який розпочав **В.**, метою **В.** автоматично стає: протистояння супротивнику, який бажає нав'язати свою волю; запобігання рецидивам агресії. У реальному житті часто немає чіткої межі між нападаючою стороною та стороною, що обороняється, бо обидві сторони знаходяться на межі відкритого прояву агресії, і яка з них почне атаку першою – справа випадку та прийнятої тактики. У таких випадках цілі **В.** обох сторін однакові – нав'язування своєї волі противнику з метою поліпшення свого довоєнного становища. Виходячи з наведеного вище, можна зробити висновок, що **В.** може бути: повністю виграна однією із воюючих сторін, або воля агресора виконана, або, для сторони, що обороняється, нападки агресора успішно припинені та його активність пригнічена; цілі жодної зі сторін не досягнуті до кінця – воля агресора(ів) виконана, але не повністю.

За формулюванням Клаузевіца, «**В.** є продовження політики ін., насильницькими засобами». Осн. засобом досягнення цілей **В.** служить організована збройна б-ба як гол. і вирішальний засіб, а також екон., дипломат., ідеолог., інформ. та ін. засоби б-би. У цьому сенсі **В.** – це організоване збройне насилля,

метою якого є досягнення політ. цілей. Гол. засобом у **В.** є армія. За своїми масштабами **В.** поділяються на світ. та локальні (конфлікти). Збройні конфлікти сильних у військ. аспекті країн із розташованими на примітивному рівні розвитку племенами називаються умиротворенням, військ. експедиціями або освоєнням нових територій; із невеликими д-вами – інтервенціями чи репресаліями; із внутр. групами – повстаннями, заколотами або внутр. конфліктами (громадян. **В.**). Подібні інциденти, якщо опір виявився досить сильним або тривалим за часом, можуть досягти достатнього розмаху, щоб бути класифікованими як **В.**

Існує велика к-сть теорій, що пояснюють феномен **В.** в історії людської цивілізації. Прихильники реалізму в міжнар. відносинах стверджують, що осн. мотивація д-в – власна безпека. Ін. теорія розглядає питання влади в міжнар. відносинах і теорію переходу влади, яка вибудовує світ у певну ієрархію і пояснює найбільші **В.** викликом чинному гегемонові з боку великої д-ви, яка не підкоряються його контролю. Психологи (Е. Дурбан, Д. Боулбі та ін.) стверджують, що людині за природою речей властива агресія. Вона підживлюється сублімацією та проекцією, коли людина перетворює своє невдоволення в упередження й ненависть до ін. рас, релігій, націй або ідеологій. Відповідно до цієї теорії д-ва створює і зберігає певний порядок у місц. сусп-ві і в той же час створює базу для агресії у формі **В.** Якщо **В.** є невід'ємною частиною людської натури, як передбачається багатьма психол. теоріями, то повністю зжити її ніколи не вдасться. З. Фрейд вважав агресивність одним з осн. інстинктів, що визначають психол. «пружини», спрямованість і сенс людського існування і, виходячи з цієї позиції, він навіть відмовився брати участь в русі борців за мир, оскільки вважав **В.** неминучим наслідком період. спалахів людської агресивності. Незважаючи на те, що ці теорії можуть пояснити, чому **В.** існують, вони не пояснюють причини їх виникнення; у той же час вони не пояснюють існування деяких культур, які не знають **В.** як таких. Якщо внутр. психологія людського розуму незмінна, то под. культури не мали існувати. Деякі вчені стверджують, що стан миру – це ілюзія; періоди, які прийнято називати «мирними», насправді є періодами приготувань до майбутньої **В.** або ситуацією, коли войовничі інстинкти придушуються більш сильною д-вою, напр., Pax Britanniса. Ці теорії ґрунтуються нібито на волі переважної більшості населення. Однак вони не враховують той факт, що тільки невелика к-сть **В.** в історії були дійсно результатом волевиявлення народу. Набагато частіше народ насильно втягується у **В.** своїми правителями. Одну з теорій, яка ставить в основу політ. і військ. лідерів, розробив М. Уолш. Він стверджував, що переважна більшість населення нейтральна щодо **В.**, і що **В.** трапляються тільки тоді, коли до влади приходять лідери з психол. ненормальним ставленням до людського життя. **В.** ініціюються державцями, які прагнуть воювати (напр., Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон і Гітлер). Такі люди стають на чолі д-в у часи кризи, коли населення шукає ватажка з твердою волею, який, як їм уявляється, здатний вирішити їхні проблеми. Прихильники еволюц. психології (напр., К. Лоренц)

схильні стверджувати, що людські **В.** – аналог поведінки тварин, які змагаються за територію або конкурують за їжу або партнера. Тварини агресивні за своєю природою, а в людському середовищі подібна агресивність виливається у **В.** Однак із розвитком технології людська агресивність досягла такої межі, що почала загрожувати виживанню всього виду. Под. теорії були розкритиковані вченими (Д. Г. Кеннеді та ін.), які вважали, що організовані, тривалі **В.** людей істотно відрізняються від змагань за територію у тварин – і не тільки в частині технології. Е. Монтег'ю вказує, що соц. чинники і виховання є важливими причинами, що визначають природу і перебіг людських **В.** Тому **В.** таки є людським винаходом, який має свої істор. та соц. корені. За теорією мальтузіанства причини **В.** – у зростанні к-сті населення і нестачі ресурсів. Теорія переважання молоді обґрунтовує причини **В.** поєднанням великої к-сті молодих чоловіків із браком постійної мирної роботи. Деякі вчені розглядають **В.** як результат зростання екон. конкуренції між країнами. **В.** починаються як спроба опанувати ринками і природними ресурсами і, як наслідок, багатством. Існує також ще ціла низка теорій, які намагаються пояснити природу **В.** *(М. Требін)*

ВІЙНА «ГІБРИДНА» – форма воєнних дій із залученням до конфлікту різнорідних за складом, засобами, рівнем і характером підготовки озброєних сил. **В. г.**, по-перше, поєднує в собі конвенційні та неконвенційні бойові дії і відповідних учасників цієї війни (поряд зі збройними силами дієвими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи ін. д-в тощо); по-друге, початок **В. г.** пов'язаний із використанням неконвенційних методів ведення бойових дій, що здійснюють незаконні озброєні формування; по-третє, упродовж всієї **В. г.** дуже важливе значення приділяється б-бі за розум і душу людей, тобто інформ. б-бі, де осн. дієвими суб'єктами виступають також не військові, а цивільні: ЗМІ, телебачення, Інтернет, ін. засоби масової комунікації. Концептуальним обґрунтуванням **В. г.** протягом XXI ст. займалися насамперед амер. військ. теоретики Р. Глен, Д. Гордон, Д. Кілкаллен, Д. Маккуен, Д. Маттіс, Д. Мацумура, У. Немет, Е. Сімпсон, Р. Уїлкі, Н. Фрейєр, Ф. Хоффман, норвезький фахівець Г. Карлсен, нідерландський військ. Ф. ван Каппен та ін.

«Гібридна війна – це мішанина класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Д-ва, яка веде **В. г.,** укладає оборудку з недерж. виконавцями – бойовиками, групами місц. населення, орг-ціями, зв'язок із якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама д-ва робити не може, тому що будь-яка д-ва зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з ін. країнами. Всю брудну роботу можна перекласти на плечі недерж. формувань», – роз'яснює генерал-майор у відставці Ф. ван Каппен, колишній радник з безпеки в ООН і НАТО. На думку Д. Кілкаллена, **В. г.** включає в себе комбінацію партизанської та громадян. воєн, а також заколоту і тероризму.

В. г. починається з «мирних» антиуряд. акцій і завершується жорстокою

громадян. війною і зовн. інтервенцією. Така війна виходить за рамки традиц. уявлень про неї, набуваючи комбінованого хар-ру, перетворюючись на заплутаний клубок політ. інтриг, запеклої б-би за ресурси і фін. потоки, непримиренних цивілізаційних зіткнень. У хід пускаються всі можливі засоби, сторони вдаються до будь-яких, найбезчесніших способів і прийомів дій – як силових, так і несилових. Жертвами **В. г.** стають переважно мирні жителі, насамперед беззахисні категорії населення – люди похилого віку, жінки і діти. В умовах **В. г.** стає неможливим відрізнити правих від винних, ворогів від союзників, простих мирних громадян від бойовиків і терористів-смертників. Прихована чи явна зовн. військ. інтервенція, проведена бандами бойовиків сусідніх країн за підтримки високотехнологічних засобів розвідки і поразки деяких розвинених д-в світу, надає такому збройному конфлікту ще більш заплутаного і неоднозначного хар-ру. Змістом воєнних дій у **В. г.** стає не фізичне знищення збройних сил противника, а деморалізація і нав'язування своєї волі всьому населенню д-ви.

За словами У. Немета, **В. г.** – це «суч. вид партизанської війни», який «об'єднує суч. технології та суч. методи мобілізації». На полі бою **В. г.** поряд із регулярними військами з'являється безліч нових дійових осіб – іррегулярні формування повстанців і бойовиків, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, прив. військ. кампанії і легіони іноз. найманців, підрозділи спецслужб різних країн світу, а також військ. контингенти міжнар. орг-цій. Н. Фрейєр з Центру стратегічних і міжнар. досліджень (США) визначив чотири загрози, які включає в себе **В. г.**: 1) традиц.; 2) нестандартні; 3) тероризм і 4) підривні, коли використовуються технології для протидії переваги у військ. силі. Згідно з Ф. Хоффманом, **В. г.** поєднує в собі п'ять елементів: 1. Модальність проти структури: чи повинно визначення фокусуватися на методах ведення бою противника або його структурі (комбінації д-в, недерж. акторів, іноз. бойовиків)? 2. Одночасність: чи використовують сили одночасно чотири різних режиму конфлікту або демонструють здатність використовувати всі чотири в ході кампанії? 3. Злиття: чи повинні сили з'єднувати різні підрозділи (регулярні та нерегулярні) на арені бойових дій або вони повинні змішувати різні режими конфлікту? Наскільки повинна вводитися координація і на якому рівні війни? 4. Комплексність: чи потрібно актору змішувати усі чотири режими, або три з чотирьох досить, щоб зробити його гібридним? 5. Злочинність: чи є злочином навмисний вибір режиму конфлікту, чи це просто джерело доходу або підтримка бандформувань?

В умовах **В. г.** на передній план виходять проблеми насильницького розв'язання конфліктів, що характеризується високою інтенсивністю і широким застосуванням методів прямої агресії, а також здатністю залучати у свою сферу і заражати все нових людей, руйнуючи істор. сформовану систему держ. стабільності, а отже, безпеку. Щоб перемогти у **В. г.,** треба мати найсучасніші збройні сили, силові структури, що здатні до проведення антитерор. б-би, удосконалені та захищені засоби інформ. б-би. *(М. Требін)*

ВІЙНА ГРОМАДЯНСЬКА – фаза розвитку суперечностей політ. процесу всередині тієї чи ін. д-ви, яка характеризується організованою збройною б-бою за політ. владу між різними сусп. силами та групами людей. Істор. типи і форми **В. г.** різноманітні: повстання рабів, селянські війни, партизанські дії, збройна б-ба проти диктаторських режимів тощо. Від ін. типів «збройних конфліктів неміжнар. хар-ру» **В. г.** відрізняється масштабами та інтенсивністю воєнних дій. Вона характеризується тривалістю, великою к-стю жертв і значною витратою ресурсів. Причинами **В. г.** можуть бути етн., соц., реліг. розбіжності між представниками одного сусп-ва, але екон. та структурні фактори відіграють більш важливу роль, ніж фактори ідентифікації груп населення.

Одна з найбільш поширених у давній історії причин **В. г.** – протистояння між претендентами на владу (напр., війни періоду падіння Римської республіки, війна Червоної і Білої троянд в Англії). У Середні віки звичними стають **В. г.**, розв'язані з реліг. мотивів. Прикладами масштабних **В. г.**, спричинених реліг. розбіжностями, є хрестові походи проти альбігойців на півдні Франції, воєнні дії в Німеччині в період Реформації, Англ. революція XVII ст., протиборство сунітів і шиїтів в Араб. халіфаті. Реліг. фактор дотепер залишається однією з гол. причин **В. г.** у світі (напр., наприкінці XX – на початку XXI ст. в Югославії, Іраку).

Етн. війни, так само як і реліг., теж є формою **В. г.** і за своїми наслідками неменш руйнівні. У XX ст. міжплемінна ворожнеча в багатьох країнах стала причиною **В. г.**, де протиборчі сторони відверто використовували націоналістичні гасла. Жертвами багатовікового протистояння осн. бантумовних народів Руанди – тутсі і хуту – в 1994 р. стали сотні тисяч людей. Гасла етнократії досі є визначальними для більшості сепаратистських рухів Африки. Міжнац. конфлікти є основою **В. г.** в Афганістані, яка триває не одне десятиліття. Жодна зі спроб великих д-в (Британії в XIX ст., Радянського Союзу в XX ст. і США в XXI ст.) військ. силою консолідувати афганське сусп-во успіху не мала. Країна залишається конгломератом різних за походженням народів – пуштунів, таджиків, узбеків, хазарейців, лише формально інтегрованих в єдину д-ву. Чималу роль етн. чинник звідіграв і у **В. г.** Півночі і Півдня в США в 1863–65 рр.

Марксисти вбачають у **В. г.** спосіб продовження класової б-би пролетаріату і буржуазії, реакцію останньої на соціалістичні перетворення в країні. Як приклад можна розглядати події 1918–21 рр. у Росії. Але й тут зіткнення протиборчих класів виливалося у форму реліг. та міжнац. конфліктів. Усього в цій братовбивчій війні загинуло від 8 до 10 млн людей, і вона стала найкривавішою за всю новітню світ. історію.

В умовах полінаціональності д-в посткомуністичних країн різко зросла міжетн. напруженість, викликана багатьма об'єктивними і суб'єктивними факторами. Несвоєчасне вирішення етн. проблем, консервація нац. та ін. труднощів, жорстке централізоване управління нац.-територ. об'єднаннями, депортація та істор. пам'ять про неї, моноекон. розвиток і дух. гноблення, несвобода сприяли зростанню невдоволення людей, нац. самосвідомості, які

в цілому стали причинами **В. г.** в окремих країнах колишнього «соціалістичного табору».

Сучасні **В. г.** дедалі частіше проходять без бойових дій. Реалізація цілей, які ставлять собі їх учасники, нерідко здійснюється у формі ненасильницьких дій – демонстрацій, масових акцій протесту, громад. непокори. У 1940-ві рр. саме таким способом (т. зв. «сатьяграха») М. Ганді і його прихильникам і добитися незалежності вдалося позбутися від брит. панування Індії. Аналогічна тактика використовується й активістами т. зв. «оксамитових революцій». В арсеналі суч. способів ведення **В. г.** – інформ.-політ. технології, фінанси, психол. вплив на населення. Однак впровадження ненасильницьких методів ведення **В. г.** не скасовує того факту, що всі вони розвиваються не за сценаріями їх ініціаторів, а, як правило, виходять з-під їхнього контролю й набувають ірраціон. хар-ру. *(В. Кротюк)*

ВІЙНА ІНФОРМАЦІЙНА – форма ведення інформ. протиборства між різними суб'єктами (д-вами, неуряд., екон. або ін. структурами), яка передбачає проведення комплексу заходів із завдання шкоди інформ. сфері конфронтуючої сторони і захисту власної інформ. безпеки. **В. і.** (у військ., оборонній сферах) – це комплекс заходів інформ. харру, здійснюваних з метою захоплення й утримання стратегічної ініціативи, досягнення інформ. переваги над супротивником і створення сприятливого пропагандистського підґрунтя під час підготовки й ведення бойової й ін. діяльності збройних сил.

Уперше поняття «**В. і.**» було закріплене в директиві Мін-ва оборони США (від 21.12.1992 р.), де воно вживалося у вузькому значенні й розглядалося як різновид радіоелектронної б-би. В подальшому, в звіті амер. корпорації «Ренд» (1996) з'явився термін – «стратегічна **В. і.** (інформ. протиборство)». Вона визначалася як війна з використанням держ. глобал. інформ. простору й інфраструктури для проведення стратегічних військ. операцій і зміцнення впливу на власний інформ. ресурс. Великомасштабні інформ. технології, які дістали назву «**В. і.**», мають тисячолітню історію. Вже у Біблії згадано Гедеона, який під час воєн регулярно вдавався до залякування ворога. Одного разу він так залякав супротивника, що той розгубився і вдарив по своїх військах. Прикладів інформ. впливу на моральну, дух. стійкість супротивника можна знайти чимало і у Давньому Римі, і в Середньовіччі (б-ба з «єрессю», за «істинну віру» тощо), і в пізніші часи. Особливого значення інформ. війни набули у XX ст. У 20-х рр. США вели радіопередачі на регіони своїх «традиц. інтересів» – країни Лат. Америки, Велика Британія. Тоді ж, у 30-х рр., **В. і.** перестають бути додатком до збройних дій і перетворюються у самост. явище – як от: нім.-австр. радіовійна 1933–34 рр. з приводу приєднання Австрії до рейху. Саме тоді виникло і набуло поширення поняття «інформ. агресор».

Осн. риси **В. і.:** не застосовуються психоактивні речовини, прямий шантаж і залякування (це характерно для тероризму), підкуп, фізич. плив. Хоча зазначені дії можуть застосовуватися паралельно з **В. і.**, вони не є обов'язковим елементом. Об'єктом **В. і.** є масова, індивідуальна свідомість та системи формування сусп. думки і прийняття стра-

тегічних рішень. Індивідуальний вплив застосовується до осіб, від волі яких залежить прийняття рішень, що цікавлять протиборчу сторону (президент, прем'єр-міністр, глава МЗС, глави військ. формувань тощо); осн. об'єктами деструктивного інформ. впливу є: ідеолог.-психол. середовище сусп-ва, пов'язане а використанням інформації, інформ. ресурсів та інформ. інфраструктури для здійснення впливу на психіку й поведінку людей; інформ. вплив може здійснюватися як на тлі інформ. шуму, так і в умовах інформ. вакууму; нав'язування чужих цілей – це те, що робить **В. і.** війною і відрізняє її від звичайної реклами. Засобами ведення **В. і.** є будь-які засоби передачі інформації – від ЗМІ до пошти і пліток; інформ. вплив містить спотворення фактів або нав'язує емоційне сприйняття, вигідне стороні, що здійснює вплив. **В. і.** передбачає цілеспрямовану розробку та поширення спеціальної актуальної інформації, здатної зробити безпосередній або непрямий вплив на сусп. свідомість, психологію і поведінку населення, військовослужбовців. При цьому інформація психол. і пропагандистського типу може бути не тільки усного, друкованого, письмового, аудіо та візуального походження, а й екстрасенсорного, телепатичного й ін., розрахована насамперед на підсвідомість реципієнта впливу. Такі війни не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, при їх веденні немає жертв, ніхто не позбавляється їжі, даху над головою. І це породжує небезпечну безпечність у ставленні до них. Тим часом руйнування, яких завдають **В. і.** у сусп. психології, психології особи, за масштабами і за значенням цілком співмірні, а часом і перевищують наслідки звичайних війн. Осн. завдання **В. і.** (між д-вами) – здійснення безпосереднього негативного руйнівного впливу на сукупну політ. могутність д-ви шляхом послаблення її реальних і потенційних можливостей щодо забезпечення власної безпеки, створення труднощів у внутр. розвитку й проведенні активної зовн. діяльності, а також у підтриманні міжнар. зв'язків, завдання шкоди політ. іміджу, тобто ослаблення правлячої еліти, встановленого нею соц.-політ. режиму чи навіть сприяння усуненню останньої від влади.

Нині є величезна к-сть різноманітних технологій здійснення негативного впливу на дух.-ідеол. сферу життєдіяльності сусп-ва. Їх можуть застосовувати спецслужби іноз. д-в, терор. орг-ції, політизовані радикальні угруповання, кримінальні структури, транснац. корпорації та ін. формальні й неформальні учасники сучасних міжнар.-прав. відносин. Принаймні можливість такого використання видається досить реальною. Крім цього, хар-р деструктивних впливів на інформ. простір, тобто на процеси отримання, опрацювання, збереження й поширення інформації будь-якого виду, визначає три форми **В. і.**: вплив на форму повідомлень, механізми їх передачі, зберігання, опрацювання даних тощо; блокування передавання повідомлень; вплив на зміст повідомлень шляхом проведення спец. інформ. операцій та актів зовн. агресії. Інформ. вплив на особистість, сусп-во і д-ву під час **В. і.** здійснюється за допомогою інформ. зброї. Теоретики відносять до цього виду зброї широкий спектр заходів і засобів інформ. впливу на противника від дезінформації й пропаганди до засобів радіоелектронної

б-би. Інформ. зброя – це різновид зброї, гол. елементами якої є інформація, інформ. технології (зокрема, технології інформ. впливу), інформ. процеси та технічні засоби. На сьогодні за допомогою інформ. зброї протиборчі сторони здатні вирішувати стратегічні завдання, зокрема: завдавати серйозної шкоди нац. інтересам, підривати основи державності; дискредитувати органи влади й ускладнювати прийняття ними важливих рішень, паралізувати управління країною в кризових ситуаціях; створювати атмосферу напруженості в сусп-ві, провокувати соц., політ., нац. і реліг. безладдя, ініціювати страйки, масові заворушення й ін. акції екон. протесту; створювати атмосферу бездуховності й аморальності, негативного ставлення до культ. спадку; дезорганізовувати техносферу, економіку, систему комунікацій; підривати міжнар. авторитет д-ви, перешкоджати її співробітництву з ін. країнами. В оборонній сфері об'єктами **В. і.** є, по-перше, інформ. ресурси стратегічного управління, наук.-дослідних підрозділів, військ.-промислового комплексу; по-друге, системи зв'язку та управління військами і зброєю, їх інформ. забезпечення; по-третє, інформ. інфраструктура, зокрема, центри опрацювання й аналізу інформації штабів, пункти управління, вузли та лінії зв'язку силових структур; по-четверте, морально-психол. стан військ. Беручи до уваги процес глобалізації телекомунікаційних мереж, можливо припустити, що саме **В. і.** буде відданий пріоритет у майбутньому. Потрібна серйозна увага фахівців різного профілю до цього питання, щоб уникнути найбільш негативних наслідків цієї війни для всього людства. *(А. Дорошкевич)*

ВІЙНА ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА – різновид інформ.-комунікативного протиборства для перерозподілу ролей, місця та ф-цій суб'єктів інформ. простору з метою досягнення переваг у політ., соц., екон., культ., реліг. та ін. сферах. При розкритті сутності **В. і.-п.** необхідно виходити з того, що вона включає елементи війни інформ. як форми ведення інформ. протиборства між різними суб'єктами (д-вами, неуряд., екон. або ін. структурами), яка передбачає проведення комплексу заходів із завдання шкоди інформ. сфері конфронтуючої сторони і захисту власної інформ. безпеки та війни психол. як сукупності різних форм, методів і засобів впливу на людину з метою зміни в бажаному напрямі її психол. характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, установок, мотивів, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, сусп. свідомості в цілому та коли психол. вплив виступає у таких своїх осн. різновидах (інформ.-психол., психогенний, психоаналітичний, нейролінгвістичний, психотронний, психотропний) зокрема.

Порівняння понять **В. і.-п.** та «інформ. війна» дозволяє зробити висновок про те, що в інформ. війні об'єктом впливу стають комп'ютери й інформ. системи, а у **В. і.-п.** до інформ. напрямку приєднується психол. – об'єктом впливу стає індивідуальна та масова свідомість та, як результат, руйнується не тільки наявна інформ. система, а й відбувається зміна комунікативних установок у сусп. свідомості. Інакше кажучи, **В. і.-п. –** сукупність узгоджених за метою, завданням, часом, об'єктами форм, методів і засобів інформ.-психол. впливів на структуру та процес при-

йняття рішень. **В. і.-п.** здійснюється як спец. інформ.-психол. операції із застосуванням інформ.-психол. зброї, до якої належать: засоби радіоелектронної б-би, тобто радіоелектронна розвідка, радіоелектронний захист та радіоелектронне придушення; програмно-комп'ютерні технології; психотронні засоби, які завдяки відповідному випромінюванню призводять до порушення псих. чи психофізіологічного стану, впливають на заг. сприйняття реальності, створюють неможливості адекватного реагування на ситуацію; психотропні засоби, які через вплив біологічних чи хімічних реагентів впливають на психосоматику, змінюють заг. психофізіологічний стан особистості, погіршують самопочуття і розумові здібності людини, викликають депресію чи панічний страх, галюцинації тощо; навіювання і гіпноз, НЛП (нейро-лінгвістичне програмування), ін. техніки сугестивного впливу; лінгвістичні методи і засоби; чутки, плітки та ін. Особлива увага надається складанню соц.-психол. портретів цільових аудиторій впливу та психол. профілів окремих фізич. осіб – об'єктів потенційного нападу. **В. і.-п.** спрямована на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезаптацію об'єкта впливу, спроможна порушити психічне здоров'я, спонукати до спонтанних, немотивованих, агресивних (як автоагресії чи антисоц.) дій, спричинити тимчасові чи незворотні зміни та самознищення, підкорити свідомість особистості та скерувати її. *(В. Гулай)*

ВІЙНА КОНСЦІЄНТАЛЬНА (лат. *conscientia* – свідомість) – війна психол. за формою, цивілізаційна за змістом та інформ. за засобами, в якій об'єктом руйнування та перетворення є ціннісні установки народонаселення супротивника, у результаті чого первинні цілі замінюються вторинними, третинними і нижчими, приземного рівня, з дещо збільшуваною ймовірністю їх досягнення, причому ця вірогідність, за рахунок екон. та ін. матеріальних важелів впливу варіюється таким чином, що досягнення цілей сприймається людиною як її благо. Ураховуючи безпосередній зв'язок ціннісних і целепокладаючих настанов людини з культурою її народу, можна сказати, що об'єктом руйнування у **В. к.** є культ. оболонка супротивника, а оскільки культура – стрижень цивілізації, питання йде про руйнування цивілізації. **В. к.** припускає, що світ вступив у нов. етап б-би – конкуренцію форм орг-ції свідомостей, де об'єктом поразки та знищення є певні типи свідомостей. Тобто завдання ставиться таким чином: у результаті **В. к.** певні типи свідомостей просто мають бути знищені, припинити існування, їх не повинно бути. А носії цих свідомостей, навпаки, можуть бути збережені, якщо вони відмовляться від форм свідомості – предметів руйнування і ураження.

П'ять осн. способів ураження і руйнування свідомості в консцієнтальній б-бі: 1) поразка нейромозкового субстрату, що знижує рівень функціонування свідомості; може відбуватися на основі дії хімічних речовин, тривалого отруєння повітря, їжі, спрямованих радіаційних впливів; 2) пониження рівня орг-ції інформ.-комунікативного середовища на основі її дезінтеграції і примітивізації, в якій функціонує і «живе» свідомість; 3) окультний вплив на оргцію свідомості на основі спрямованої

передачі мислеформ суб'єкта ураження; 4) спец. орг-ція і поширення по каналах комунікації образів і текстів, які руйнують роботу свідомості (умовно може бути позначена як психотропна зброя); 5) руйнування способів і форм ідентифікації особистості щодо фіксованих спільнот, що приводить до зміни форм самовизначення і до деперсоналізації.

В. к. – це насамперед війна на поразку свідомості. В основі такої поразки лежить знищення людської здатності до вільної ідентифікації, тобто до самовизначення того, ким людина прагне бути і в рамках якої культ.-істор. традиції. Наявність і чинний стан под. здатності робить життя людини принципово відкритим і в той же час дуже жорстко задає єдність самосвідомості через рефлексію власного покликання і найдорожчих людських зв'язків. Після знищення такої здатності людині може бути нав'язана або наведена будь-яка ідентифікація, котра з якихось причин необхідна ззовні. Ідентифікація будується на підставі уяви – діяльності з породження образів і сутнісних символів. Саме символічні ряди і саме уява піддаються заміщенню або зламу в першу чергу. В масовому плані базову роботу щодо ураження свідомості в цей час виконують засоби масової інформації та комунікації. Із позиції оборонного буд-ва необхідне створення особливого роду військ, які б могли запобігати застосуванню консцієнтальної зброї або, за потреби, використовувати таку зброю. Не випадково амер. фахівці Дж. Арквілла і Д. Ронфельдт вважають необхідним створення «спец. медіа-військ» (the notion of creating «special media forces») і розгортання спец. геополіт. мережевих систем типу ноосферної революції або ноополітики. Вищим досягненням правильно організованої **В. к.** – війни на ураження свідомості та її здатності до вільної ідентифікації – є створення такої ситуації, коли саме у розпал бойових дій і в умовах катастрофи у населення, включаючи і «еліту» політики, і військ. справи, виникає абсолютно очевидне і тричі достовірне переживання (відчуття) найвищого розквіту світу і нескінченно далекої війни. *(М. Требін)*

ВІЙНА ЛОКАЛЬНА (лат. *localis* – місц.) – воєнні (бойові) дії між двома і більше д-вами, що обмежені за політ. цілями інтересами д-в, які беруть у них участь, з використанням порівняно нечисленних збройних сил при слабкій насиченості їх озброєннями та військ. технікою, а по території – невеликим геогр. регіоном, що, як правило, знаходиться в межах однієї із протиборчих сторін. **В. л.** можуть бути різної тривалості, вестися з рішучими або обмеженими цілями, їх масштаб, напруженість і інтенсивність переважно залежать від прямої чи непрямої участі в них провідних д-в світу. Нерідко при цьому випробовуються новітні системи зброї і техніки. Іноді як синоніми вживаються поняття «обмежена війна», «мала війна» і «конфлікт низької інтенсивності».

Перші випадки класифікації деяких військ. дій як **В. л**. траплялися ще у XIX ст. Однак широке впровадження цього поняття відбулося лише у другій половині XX ст. у зв'язку з розвитком ядерної зброї, застосування якої було неприпустимо у невеликих конфліктах. У 1960 р. термін був офіційно застосований у воєнній доктрині США, яка розглядає його як будь-який конфлікт у рамках одного театру воєнних дій.

Пізніше поняття «**В. л.**» з'явилося і у воєнній доктрині СРСР, яка зараховувала до них воєнні дії між окремими д-вами або д-вами і народами, які борються за незалежність, а також громадян. війни. Згідно з воєнною доктриною Рос. Федерації (2000), **В. л.** є найменшою за масштабами суч. війною.

В.л., як правило, є частиною регіон. етн., політ., територ., реліг. чи ін. конфлікту. В рамках одного регіон. конфлікту може бути укладена ціла низка **В. л.** (зокрема, за час арабо-ізраїльського конфлікту на 2015 р. відбулося вже кілька **В. л.**).

Особливості **В. л.**: обмеженість (за політ. метою – цілі ведення бойових дій відомі до їх початку. Після досягнення цих цілей однією зі сторін вона виявляє бажання припинити війну; за територією – бойові дії ведуться на обмеженій ділянці території, як правило – у межах однієї або обох ворогуючих сторін; за застосовуваними засобами – у бойових операціях задіються не всі наявні у сторін (або в однієї зі сторін) озброєння. Як правило, не застосовується зброя масового ураження, але відомі випадки **В. л.** із застосуванням такої зброї); державність сторін конфлікту (у бойових діях беруть участь регулярні збройні сили обох ворогуючих д-в (у т. ч. невизнаних і частково визнаних д-в). Таким чином, до **В. л.** не належать протипартизанські (контртерор.) операції, що проводяться урядом д-ви на своїй території без втручання ін. д-в); некерованість (воєнні дії не можуть бути зупинені лише політ. волею однієї зі сторін конфлікту).

Прикладами **В. л.** XX–XXI ст. є війна в Кореї (1950–53), війна у В'єтнамі (1959–75), війна в Афганістані (1979–87), війна в зоні Перської затоки (1991), війна в Іраку (2003). При цьому багато **В. л.** мають схильність до перетікання в регіон. війни – одним із прикладів є війна в Перській затоці, яка починалася як **В. л.** між Кувейтом та Іраком, але після втручання багатонац. сил на чолі з США значно розширилася як за сторонами конфлікту (у конфлікті тією чи іншою мірою брали участь 44 д-ви), так і за територією і застосовуваним озброєнням. *(М. Требін)*

ВІЙНА МЕРЕЖЕВА – форма ведення конфліктів, коли її учасники застосовують мережеві форми орг-ції, доктрини, стратегії та технології, пристосовані до суч. інформ. доби. Звичайними учасниками таких мереж можуть бути терористи, кримінальні угруповання, громад. орг-ції та соц. рухи, які використовують децентралізацію та є гнучкими мережевеми соц. структурами. Це поняття у військ. сенсі вживається як, «**В. м.**» – нова концепція ведення війн (Emerging Theory of War), розроблена Управлінням реформування збройних сил США (Office of the Force Transformation) під керівництвом віцеадмірала А. Цебровскі. Прикладами **В. м.** можуть бути дії альтерглобалістів, радикальних борців за екологію, азійських тріад, руху «Хезболла», мексиканських запатистів чи сербської орг-ції «Отпор» тощо. Термін «**В. м.**» був запропонований на початку 90-х рр. XX ст. амер. професорами Джоном Арквілла та Девідом Ронфельдтом, які є співробітниками корпорації RAND. Вони хотіли зосередитися конкретно на поширенні мережі на основі організаційних структур по всьому спектру соц. конфліктів малої інтенсивності. Арквілла та Ренфельдт стверджують, що ін-

форм. революція – всі нові технології, способи мислення і дії – зробили неймовірно потужним Інтернет-простір і перетворили звичайне життя на дуже складне із погляду традиц. ієрархій. Одне з їхніх перших тверджень було пов'язане з визначенням військ. стратегій у зв'язку з інформ. революцією – те, що визначають терміном «кібервійни». Новий термін «**В. м.**», на їхню думку, дає краще зрозуміти новий формат конфліктів та протистоянь, до якого підійшло людство. Небезпека **В. м.** у тому, що сьогодні людина може спрямовувати сили одразу в кількох напрямах із метою винищення або захоплення території. Комп'ютерні технології дають можливість керувати зброєю на відстані в кілька тисяч кілометрів, спрямовувати удар так, як потрібно, корегувати свої дії, досягати результату лише за кілька секунд. Арквілла і Ронфельдт вважають, що **В. м.** перетворюються на нову «Столітню війну», чи не найтяжчу в світі за всю історію, бо нападника вперше не видно.

Концепція «**В. м.**» або в США кажуть також про «мережево-центричну війну» (Network-Centric Warfare) являє собою систему поглядів, що склалася в США останніми роками на військ.-технічне забезпечення ведення бойових дій в умовах тотальної інформатизації сил та засобів збройної б-би. Розробники цієї теорії впевнені, що у найближчому майбутньому вона «якщо і не замінить собою традиц. теорію війни, то істотно й безповоротно якісно змінить її». Мережево-центрична війна – війна, орієнтована на досягнення інформ. переваги. Це концепція ведення бойових дій, що передбачає збільшення бойової потужності угруповання об'єднаних сил за рахунок утворення інформ.-комутаційної мережі, що поєднує джерела інформації (розвідки), органи управління та засоби ураження (придушення), що забезпечує доведення до учасників операцій достовірної та повної інформації про обстановку практично в реальному масштабі часу. За рахунок цього досягається прискорення процесу управління силами та засобами, підвищення темпу операцій, ефективності ураження сил супротивника, живучості своїх військ та рівня самосинхронізації бойових дій. Самі ж «мережево-центричні» сили (у військ. сенсі) – це війська та зброя, здатні реалізувати концепцію мережево-центричної війни.

Три найбільш відмітні властивості «**В. м.**» порівняно з традиц. війною у нинішньому її розумінні виглядають так:

1. Широка можливість використання географічно розподіленої сили. Раніше через різного роду обмеження було необхідно, щоб підрозділи та елементи тилового забезпечення розташовувались в одному районі у безпосередній близькості до супротивника або до об'єкта, що обороняється. Нова концепція знімає ці обмеження. Так, для організації адресного тилового постачання – основи бойового застосування військ у маневреній війні армія США в Іраку використала розподільчу інформ. систему MTC (Army's Movement Tracing System). У цій системі на основі радіовипромінювальних датчиків, стаціонарних та портативних сканерів, навігаційної супутникової системи GPS, бездротового доступу та тактичного Internet безперервно відстежуються положення всіх наземних рухомих об'єктів (танків, бронетранспортерів, БМП тощо) на всьому іракському театрі військ. дій

(ТВД), від екіпажів котрих органи тилу отримували запити на постачання пального, боєприпасів, запасних частин та ін. видів забезпечення. Всього в цій системі було задіяно майже 4000 бортових комп'ютерів та 100 серверів, що працюють під Windows NT. Система МТС обійшлась армії США у 418 млн доларів, отриманих компаніями NSI Global Inc. та Comtech Mobile Datacom Corp. за постачання необхідного обладнання протягом трьох років.

2. Сили, які беруть у ній участь, високоінтелектуальні. Користуючись знаннями, отриманими від всеохоплюючого спостереження за бойовим простором та розширеного розуміння намірів командування, ці сили будуть спроможні до самосинхронізації діяльності, стануть більш ефективними при автономних діях. Так, засоби 5-го армійського корпусу, що брав участь в операції «Шок і тремтіння» – осн. ударної сили угруповання в Іраку, вже тоді були здатні самостійно відслідковувати до 1000 наземних цілей супротивника протягом години. Командири ескадрилій палубної авіації могли брати участь у плануванні вильотів своїх екіпажів разом із колегами з армійської авіації, користуючись спільною інформ. системою, чого, наприклад, не було у 1991 р. Більше того, 80% бойових вильотів авіації, починаючи з операції в Афганістані, вже проводиться «всліпу», тобто коли в пам'яті бойових комп'ютерів немає цілей й інформація про них потрапляє від наземних частин безпосередньо з передової. Для цього американці розгорнули спец. систему бойового планування й управління авіацією на ТВД «TBMCS» (Theater Battle Management Core Systems). Протягом операції в Іраку у 2003 р. вони використовували нову розподілену інформ. систему бойового керування FBCB2 (Force XXI Battle Command Brigade or Below), охоплюючи рівень «бригада – батальйон – рота». Усі командири бойових підрозділів та передові артилерійські навідники для орієнтування на місцевості й передачі бойових донесень отримали у своє розпорядження штатні кишенькові комп'ютери (500 Мгц) 4 Гбайт (Windows 95/NT) з міцним корпусом від фірми Talahassee Teknologies Inc.

3. Наявність ефективних комунікацій між об'єктами в бойовому просторі. Це дає можливість географічно розподіленим об'єктам проводити спільні дії, а також динамічно розподіляти відповідальність та увесь обсяг роботи, щоб пристосуватися до ситуації. Саме тому більш ніж у сім разів порівняно з 1991 р. збільшилась сумарна смуга пропускання (до 3 Ггц) орендованих Пентагоном каналів супутникового зв'язку для передачі інформації.

Ураховуючи особливість **В. м.** стосовно будь-якого ТВД, концепцією передбачається чотири основні фази ведення бойових дій: перша – досягнення інформ. переваги за допомогою випереджуючого знищення (виводу з ладу, придушення) системи розвідувально-інформ. забезпечення супротивника (засобів та систем розвідки, мережоутворюючих вузлів, центрів обробки інформації та управління); друга – завоювання переваги (панування) в повітрі за рахунок придушення (знищення) системи ППО супротивника; третя – поступове знищення залишених без управління та інформації засобів ураження супротивника, перш за все ракетних комплексів, авіації арти-

лерії, бронетехніки; четверта – остаточне придушення або знищення осередків спротиву ворога. Успішне здійснення кожної з фаз ґрунтується на значно меншій тривалості бойового циклу «виявлення – впізнання – цілевказання – ураження» порівняно з супротивником, на більш точних та повних відомостях про угруповання супротивника. Таким чином, послідовність вогневого ураження у ході «мережевих» операцій має таку послідовність: датчики (sensors) – органи управління (controls) – підрозділи (units) – окремі об'єкти (objects) – (SCUO). Навіть неспеціалісту очевидно, що всі попередні оперативні концепції, такі як «глибока операція» (СРСР, 30-ті рр. XX ст.) та «повітряно-наземна операція» (США, середина 80-х рр. XX ст.) передбачали ін. послідовності. *(М. Требін)*

ВІЙНА ПАРТИЗАНСЬКА (італ. *partigiano* – прихильник певної сусп. групи, партії) – різновид війни, бойові дії якої здебільшого відбуваються поза лінією фронту, ведуться окремими особами або збройними формуваннями, що не входять до складу регулярних збройних сил, добровільно беруть участь у б-бі з іноз. загарбниками або в громадян. війні на окупованій території. Гол. завданням **В. п.** є організована збройна б-ба населення країни із вигнання супротивника та звільнення території за наявності сприятливих обставин. Одним із гол. чинників для успішного ведення **В. п.** є підтримка партизанів місц. населенням, яке забезпечує їх людськими поповненнями, необхідними припасами, а в разі поразки, прихистком.

Тактика **В. п.** випливає з причини явної переваги супротивника у силах і засобах. Основою тактики **В. п.** є тактика «бий-втікай». Малочисельні та високомобільні партизанські загони завдають удару по супротивнику, який найменше підготовлений до активного спротиву і не очікує нападу. Після короткого, але болючого удару партизанський загін тут же відступає і переміщається на ін. територію не вступаючи в бій із супротивником. Партизанські загони на відміну від регулярних військ здійснюють операції, які дозволяють завдати супротивнику шкоди з найменшими для себе втратами, а то й зовсім без безпосереднього контакту із супротивником. У тактиці **В. п.** можна виділити такі аспекти: руйнування інфраструктури супротивника в будь-якій формі (саботаж, знищення ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння і знищення водопроводів, колодязів тощо); дії на комунікаціях супротивника з метою порушення постачання його регулярних військ на фронтах; протидія окупаційній чи колоніальній адміністрації шляхом перешкоджання її роботі, знищення органів її влади, поліції, військ. залог; інформ. війна (поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіопередачі) або друкарській (листівки, газети, мережа) формі з метою схилити місц. населення і (рідше) самого супротивника на свою сторону; знищення живої сили супротивника; терор відносно супротивника – здійснення акцій, скерованих на залякування його в будь-якій формі (вбивство, диверсії, напади на місця розташування окупаційних чи колоніальних військ тощо).

В. п. є різновидом асиметричної війни. В основі концепції асиметричних воєн лежать дефініції: асиметричність – відсутність заг. підстави для порівнян-

ня, аспект можливостей, які неможливо порівняти з минулим досвідом; ідіосинкритичність – спец. чи незвичайний підхід або засіб застосування можливостей, інакше кажучи, це нові способи використання нових чи старих засобів збройної б-би. На них не поширюються заг. правила; чутливість – здатність до емоцій чи почуттів. З позиції асиметричності важливо завдати гол. удару в найуразливіше (чуттєве) місце супротивника і зламати його волю до опору. Навіть при наявності могутнього інтелекту і реальних сил для ведення б-би, ворог, утративши психол. стійкість, буде зломлений і переможений. При наявності оперативної (стратегічної) асиметричності й ідіосинкритичних підходів у **В. п.** – завдавання ударів по стратегічно чуттєвих місцях ворога може призвести до шоку протиборчої сторони, до ефекту перекидання супротивника та його деморалізації, що сприятиме подальшому розгрому супротивника регулярною армією, або змушуватиме супротивника залишити окуповані території.

Для слабких д-в або д-в, що зазнають поразки у війні, **В. п.** в окремих випадках є важливішою, ніж збройна б-ба їхніх регулярних армій. Так, історія Другої світ. війни свідчить, що захоплення певних країн відбувалося протягом декількох тижнів, проте **В. п.** у цих країнах велася роками. Напр., тривалість війни із захоплення Польщі встановлює один місяць, тривалість **В. п.** – майже п'ять років; тривалість війни із захоплення Норвегії встановлює сім тижнів, тривалість **В. п.** на території цієї країни – п'ять років; окупація Югославії відбувалася протягом дванадцяти днів, а **В. п.** тривала чотири роки тощо.

На початку XXI ст. у світі спостерігається зрощення **В. п.** та тероризму, оскільки в процесі **В. п.** вживають прийомів та засобів, використовуваних терористами. Крім того, часто терористи оголошують себе міськими партизанами, а терор. тактику – міською герільєю, тобто здійснюваною в місті партизанською б-бою. У зв'язку з такою претензією терористи ряду регіонів роблять спроби здійснення операцій типу партизанських бойових дій і воліють називати себе партизанами, тим самим претендуючи на видимість легітимності власних дій. Можна констатувати, що на початку XXI ст. внесено корективи в традиц. усвідомлення **В. п.** Поняття «**В. п.**» часто застосовується не вдаючись до визначення усіх видів революц. війн та терор. актів. *(О. Панфілов)*

ВІЙНА ПСИХОЛОГІЧНА – сукупність різних форм, методів і засобів впливу на людину з метою зміни в бажаному напрямі її психол. характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, установок, мотивів, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, сусп. свідомості в цілому. В Мін-ві оборони США цей термін означає «планове використання пропаганди й ін. психол. дії, що мають за осн. мету вплив на думки, емоції, стосунки, і поведінку ворожих іноз. груп, таким чином, щоб підтримувати досягнення нац. завдань». Оскільки **В. п.** ведеться за допомогою інформації, її варто розглядати як вид інформ. війни.

Першим термін «**В. п.**» вжив у 1920 р. брит. військ. історик і аналітик Джон Фуллер (1878–1966), який спрогнозував, що, можливо, колись виключно

В. п. замінить традиц. війну. Пізніше він згадується у кн. «Психол. війна» колишнього амер. розвідника П. Лайнбарджера, яка вийшла в 1948 р. Вельми точно сутність **В. п.** виражена в настановах давньокит. філософа і військ. діяча Сунь Цзи (VI ст. до н. е.). Вони зводяться до такого: 1. Розкладайте все хороше, що є в країні вашого супротивника. 2. Залучайте видатних діячів супротивника у злочинні підприємства. 3. Підривайте престиж керівництва супротивника і виставляйте його в потрібний момент на ганьбу громадськості. 4. Використовуйте в цією метою співробітництво з найпідлішими і мерзеннішими людьми. 5. Розпалюйте сварки й зіткнення серед громадян ворожої вам країни. 6. Підбурювайти молодь проти старих. 7. Заважайте всіма засобами роботі уряду. 8. Бороніть усіма способами нормальне постачання ворожих військ і підтримання в них порядку. 9. Сковуйте волю воїнів супротивника піснями та музикою. 10. Робіть все можливе, щоб знецінити традиції ваших ворогів і підірвати їх віру в своїх богів. 11. Посилайте жінок легкої поведінки з тим, щоб доповнити справу розкладання. 12. Будьте щедрі на пропозиції та подарунки для покупки інформації і спільників. Взагалі не економте ні на грошах, ні на обіцянках, оскільки вони дають прекрасні результати.

На думку вітчизн. і заруб. фахівців, психол. вплив є таких *видів*: 1) інформ.-психол.; 2) психогенний; 3) психоаналітичний; 4) нейролінгвістичний; 5) психотронний; 6) психотропний.

1. Інформ.-психол. вплив (часто його називають інформ.-пропагандистським, ідеолог.) – це вплив словом, інформацією. Психол. вплив такого виду ставить своєю осн. метою формування певних ідеолог. (соц.) ідей, поглядів, уявлень, переконань, одночасно він викликає в людей позитивні або негативні емоції, почуття і навіть бурхливі масові реакції. Так, за допомогою XI Олімпійських ігор, проведених у Берліні в 1936 р., А. Гітлеру вдалося створити у всьому світі позитивний образ нацистської Німеччини і завоювати чималу особисту популярність. Майже п'ять тисяч міст присудили фюреру звання почесного громадянина. До 1939 р. 1133 вулиці і площі по всьому світу мали його ім'я. Показником успішності **В. п.**, розгорнутій А. Гітлером проти людства, є і поширеність його гол. твору. До 1945 р. кн. «Майн кампф» була перекладена на 16 мов, а її заг. тираж склав 10 млн примірників. На той момент з цим «бестселером» могли змагатися за популярністю лише Біблія і «Капітал». Ще на початку 1930-х рр. «Майн кампф» видавалася величезними тиражами в США, Данії, Швеції, Італії, Іспанії, Японії та ін. країнах. У 1933 р. кн. вийшла в Англії: усього за п'ять років було розкуплено майже 50 тисяч примірників. Успішна пропаганда своїх ідей по всьому світу дала А. Гітлеру широкі можливості для залучення союзників. Лише подальші події історії розставили крапки над «і», розкрили всьому людству справжнє обличчя націонал-соціалізму і його фюрера.

2. Психогенний вплив є наслідком: а) фізич. впливу на мозок індивіда, в результаті якого спостерігається порушення нормальної нервово-психічної діяльності. Напр., людина отримує травму гол. мозку, в результаті якої вона втрачає можливість раціонально мислити, у неї зникає пам'ять і т. ін. Або вона

піддається впливу таких фізич. факторів (звуку, освітлення, температури та ін.), які через певні фізіологічні реакції змінюють стан її психіки; б) шокового впливу навколишніх умов або якихось подій (наприклад, картин масових руйнувань, численних жертв і т. ін.) на свідомість людини, у результаті чого вона не в змозі раціонально діяти, втрачає орієнтацію у просторі, відчуває афект чи депресію, впадає в паніку, в ступор і т. ін. Чим менш підготовлена людина до психотравмуючого впливу навколишньої дійсності, тим різкіше виражені її псих. травми, що отримали назву психогенних втрат. Тому в органах **В. п.** деяких д-в (напр., Ізраїлю) є фахівці, завданням яких є не тільки деморалізація населення і особового складу військ противника, а й надання реальної допомоги своїм військовослужбовцям для позбавлення їх психогенних втрат та швидкого відновлення.

3. Психоаналітичний (психокорекційний) вплив – вплив на підсвідомість людини терапевтичними засобами, особливо в стані гіпнозу або глибокого сну. Існують також методи, що виключають свідомий опір як окремого індивіда, так і груп людей у стані сну.

4. Нейролінгвістичний вплив (НЛП – нейролінгвістичне програмування) – вид психол. впливу, що змінює мотивацію людей шляхом введення в їх свідомість спец. лінгвістичних програм. При цьому осн. об'єктом впливу є нейрофізіологічна активність мозку і виникаючі завдяки їй емоційно-вольові стани. Гол. засобом впливу виступають спеціально підібрані вербальні (словесні) і невербальні лінгвістичні програми, засвоєння змісту яких дозволяє змінити в заданому напрямі переконання, погляди і уявлення людини (як окремого індивіда, так і цілих груп людей).

5. Психотронний (парапсихол., екстрасенсорний) вплив – це вплив на ін. людей, здійснюваний шляхом передачі інформації через позачуттєве (неусвідомлюване) сприйняття. Відомі факти робіт зі створення генераторів високочастотного і низькочастотного кодування мозку, біолокаційних установок, з використання хімічних та біологічних засобів з метою стимулювання певних психол. реакцій. Психотроника орієнтується переважно на методи, пов'язані із застосуванням технічних засобів впливу на свідомість, наприклад, згаданих генераторів. У наш час ще рано говорити про активне використання психотронної зброї як засобу **В. п.**, проте її фахівці роблять все можливе, щоб максимально застосовувати те, що вже хоча б мінімально напрацьовано. Комітет екології житла РФ заявляв, що в Радянському Союзі була ціла програма, створена спецслужбами під керівництвом колишнього ЦК партії і названа операцією «Зомбі». Як вважають фахівці цього Комітету, ця програма передбачала зомбування або психотронний вплив на велику к-сть людей.

6. Психотропний вплив – вплив на психіку людей за допомогою медичних препаратів, хімічних або біологічних речовин. Щоб змусити людину робити те, що вона робити не хоче, зовсім необов'язково хірургічним шляхом змінювати будову її гол. мозку або примушувати її силою. Потрібно тільки правильно підібрати препарати і відповідним чином їх застосувати.

Основні цілі і завдання **В. п.** можна класифікувати за кількома різними підставами. За умовами розрізняють **В. п.**,

здійснювану в мирний, воєнний і повоєнний час, а також у ході миротворчих операцій. За об'єктами впливу її ведуть проти військовослужбовців, цив. населення, вищого військ.-політ. керівництва супротивника і його союзників. Крім того, здійснюються спец. заходи, спрямовані на формування потрібного ставлення до можливої війни (агресії) з боку світ. громад. думки та країн-союзників. За часом здійснення цілі і завдання **В. п.** підрозділяють на довгострокові (стратегічні), середньострокові (оперативні) і короткострокові (тактичні). Цілями **В. п.** можуть бути: а) запобігання можливого військ. конфлікту; б) послаблення морального духу особового складу збройних сил і цив. населення противника; в) схилення їх до відмови від участі в бойових діях; г) створення передумов для досягнення намічених військ.-політ. цілей з мінімальними людськими втратами та матеріальними витратами. *(М. Требін)*

ВІЙНА РАДІОЕЛЕКТРОННА – будь-які дії військ (сил), що включають у себе використання електромагнітної енергії і засобів спрямованої енергії для безпосереднього впливу на супротивника й використовувані ним випромінювання електромагнітного спектру частот. Це визначення корелюється з положенням настанови Комітету начальників штабів (Joint Chiefs of Staff) JP 3-13 Information Operations («Інформаційні операції») 2006 р. У цьому ж документі вказується, що **В. р.** є одним з осн. елементів інформ. операцій. Польовий статут FM 3-36 Electronic Warfare in Operations («Радіоелектронна війна в операціях (бойових діях)») 2009 р.) трактує термін **В. р.**, як «...дії військ (сил) з використання електромагнітної енергії і засобів направленої енергії з метою здійснення управління (контролю) випромінюваннями електромагнітного спектра частот (у т. ч. й використання самого спектра частот) або впливу (атаки) на особовий склад, радіоелектронні системи і засоби, об'єкти, озброєння і військ. техніку супротивника».

Об'єктами впливу і захисту засобів **В. р.**: особовий склад, військ. об'єкти, споруди, установки, обладнання, пункти управління, різні озброєння і військ. техніка (ОВТ). До складу **В. р.** згідно з польовим статутом FM 3-36 входять три осн. взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного елементи: радіоелектронна атака (Electronic Attack – EA), радіоелектронний захист (Electronic Protection – EP) та забезпечення ведення радіоелектронної війни (Electronic Warfare Support – ES). Відповідно до статутних документів у амер. збройних силах радіоелектронна атака є елементом **В. р.**, який включає в себе використання випромінювань електромагнітної енергії і засобів направленої енергії в інтересах впливу на особовий склад, радіоелектронні системи і засоби, об'єкти і ОВТ з метою зниження або придушення бойових можливостей (боєздатності) противника, аж до позбавлення його можливості продовжувати бойові дії. Крім того, до засобів радіоелектронної атаки віднесено протирадіолокаційну зброю і перш за все ракети, що наводяться на електромагнітне випромінювання об'єкта (ціль), і його (їх) поразка відбувається тими боєприпасами, в яких для наведення і самонаведення використовуються бортові радіоелектронні засоби. Згідно з погля-

дами командування Збройних сил (ЗС) США, радіоелектронна атака припускає: придушення цілей електромагнітними перешкодами (напр., придушення систем протиповітряної оборони (ППО) із зон баражування, придушення керованих по радіо саморобних вибухових пристроїв); електромагнітну дезінформацію (напр., введення в оману, відведення від цілі), яка передбачає демонстративні дії, імітацію цілей і оману; летальне і нелетальне застосування засобів спрямованої енергії (напр., знищення, або тимчасове виведення з ладу, або осліплення цілі); ураження цілі протирадіолокаційною зброєю (напр., застосування протирадіолокаційних ракет, самонавідних боєприпасів на електромагнітні випромінювання від систем приводу артилерійських знарядь, систем запалювання автобронетехніки). Крім того, елементом радіоелектронної атаки є застосування засобів перешкод і пасток одноразового використання (напр., активні помилкові цілі, ІЧ-пастки, передавачі перешкод). За останні 20 років розвиток зброї на нов. фізич. принципах значно просунувся вперед. Так, досить великі фін. засоби виділяються США на розробку й використання засобів спрямованої енергії з військ. метою. «Спрямована енергія», за термінологією амер. військ. експертів, є узагальнюючим поняттям, що охоплює технології в галузі вир-ва випромінювань сконцентрованої електромагнітної енергії, або променів атомних або субатомних частинок. При використанні певних видів або режимів роботи зброї спрямованої енергії радіоелектронна атака може мати летальний хар-р для особового складу супротивника, приводити до виходу з ладу або як мінімум до необоротної зміни характеристик елементів радіоелектронних станцій (РЕС) і т. ін. Нелетальні дії систем зброї спрямованої енергії можуть застосовуватися в інтересах контролю районів на ТВД, наприклад, для недопущення заняття певного району противником; стримування або розгону живої сили (військ (сил) противника, груп терористів або демонстрантів) і створення загороджувальних завіс, а також для тимчасового виведення з ладу особового складу та РЕС, порушення нормального функціонування об'єктів та ін.

Другим елементом **В. р.** є радіоелектронний захист, який включає в себе захист особового складу, об'єктів, ОВТ від впливу електромагнітного випромінювання РЕС своїх військ і військ противника і більшості його засобів спрямованої енергії, які знижують або пригнічують бойові можливості (боєздатність), аж до позбавлення можливості продовжувати бойові дії. Радіоелектронний захист згідно з положеннями настанови КНШ JP 3–13 і польового статуту FM 3–36 передбачає: управління задіянням електромагнітним спектром частот, що забезпечує вільне використання в ньому своїх РЕС, у т. ч. й перепрограмування сил, засобів, завдань та способів РЕВ; посилення захисних властивостей об'єктів (цілей), зокрема створення спец. схем, екранів, укриттів, технічних засобів захисту (йдеться перш за все про фізичні та технічні засоби захисту від впливу електромагнітних випромінювань РЕС своїх військ або військ противника); контроль за будь-якими випромінюваннями електромагнітного спектра частот.

Третім елементом **В. р.** є забезпечення ведення **В. р**., яке включає в себе дії і заходи, що визначаються бойовими завданнями (завданнями операції) або завданнями, що ставить безпосередньо командир, у т. ч. з пошуку, перехоплення, упізнавання, визначення місця розташування або району розміщення джерел навмисних або ненавмисних випадкових випромінювань електромагнітної енергії, з метою: негайного розпізнавання загрози; здійснення цілевказання своїм бойовим засобам (системам зброї); прийняття рішень, планування та ведення майбутніх бойових дій.

Складовими елементами сил забезпечення ведення **В. р.** ЗС США є засоби: радіорозвідки (збору, обробки, аналізу і оцінки розвідувальних даних); радіотехнічної розвідки (РТР), тобто розвідки електромагнітних випромінювань, що не належать до засобів зв'язку (збору, обробки, аналізу і оцінки); забезпечення радіоелектронної безпеки і потайності використання радіоелектронних систем, засобів та інформації.

Поряд із США ін. розвинені країни розробляють концепції **В. р.** В Україні замість поняття «**В. р.**» фахівці переважно використовують поняття «радіоелектронна б-ба» (РЕБ). Осн. відмінності **В. р.** від РЕБ, з точки зору М. Пічугіна і Г. Носової, полягають у такому: по-перше, **В. р.** стала осн. силою для б-би із системами бойового управління (БСБУ), як складової інформ. війни; по-друге, до змісту **В. р.** увійшли: радіоелектронна атака, радіоелектронний захист військ та радіоелектронне забезпечення бойових дій; по-третє, засобами радіоелектронної атаки, крім засобів радіоелектронного придушення та радіоелектронної дезінформації, стали вогневі засоби, що самонаводяться на випромінювання різних радіоелектронних пристроїв (напр., випромінювання систем запалення автомобілів, БТР, танків, електроприводи зброї та ін.), засоби випромінювання нових видів спрямованої енергії, засоби імітаційних та ін. видів (у т. ч. пасивних) перешкод; по-четверте, засоби радіоелектронної атаки мають завданням вплив не тільки на радіоелектронні засоби (РЕЗ), а й на бойову техніку, системи озброєння, екіпажі РЕС, бойової техніки та на особовий склад штабів, який бере участь у підготовці, прийнятті рішень, плануванні операцій, керуванні бойовими системами; по-п'яте, до радіоелектронного захисту ввійшли засоби, схеми та способи захисту від радіоелектронного придушення (РЕП) та випадкових перешкод технічних засобів, автоматизація процесу прийняття, обробки та розподілу інформації, оповіщення особового складу про опромінювання об'єкта радіолокаційною, інфрачервоною, ультрафіолетовою та лазерною технікою та системами озброєння з глобальною системою наведення, контролю випромінювання РЕЗ та їх електромагнітної сумісності, радіоелектронного маскування, перепрограмування засобів радіоелектронної атаки; по-шосте, радіоелектронне забезпечення бойових дій отримало завдання інформаційно-розвідувального забезпечення прийняття рішень, планування операцій та керівництва бойовими діями, забезпечення сил та засобів БСБУ у наступальних, оборонних та спец. інформ. операціях.

Наведемо приклади **В. р.** Під час війни на Балканах 1999 р. ведення РЕБ широко використовувалося як елемент інформ. війни. З погляду натовських спеціалістів, цей засіб збройної б-би, спрямований на досягнення воєнної переваги, базується на контролі та використанні інформації. Основою у розглянутому конфлікті стало руйнування та придушення інформ. системи бойового управління противника. Разом із широким застосуванням психол. операцій та вжиттям заходів щодо введення противника в оману були застосовані електронні бойові засоби ураження інформ. системи та особового складу, розриву інформ. потоків та руйнування системи бойового управління противника. Угруповання НАТО до початку операції налічувало близько 460 бойових літаків, а також велику к-сть засобів навігації, розвідки та РЕБ. Літаки дальнього радіолокаційного виявлення та управління Військ.-Повітряних сил (ВПС) США та НАТО Е-3 «Сентрі» системи АВАКС застосовувалися як повітряні командні пункти Об'єднаних ВПС НАТО, а літаки радіолокаційного виявлення Е-8С «Джойнт Старс» – для виявлення наземних цілей. Високотні літаки-розвідники U-2P забезпечували викриття наземної обстановки на території Югославії. RC-135 «Рівет Джойнт» розподіляли об'єкти придушення (ураження) між літаками РЕБ. Самі літаки РЕБ ЕА-6В «Проулер» виконували завдання прикриття ударних ешелонів шляхом постановки перешкод засобам виявлення та управління ВПС та Протиповітряної оборони (ППО) Югославії. Задіяні у великій к-сті сили розвідки та РЕБ дозволили досягти переваги силам НАТО спочатку у повітрі, а потім і на землі. За декілька діб до початку операції «Буря в пустелі» США вперше провели радіоелектронне придушення активних засобів ППО, органів управління та ін. важливих об'єктів на території Іраку. За повідомленнями іноз. ЗМІ, американцями була заблокована система стільникового зв'язку за допомогою дистанційного введення спец. кодів, а мережі рухомого радіозв'язку, що лишилися, подавлювалися за допомогою літаків із постановниками перешкод на борту, які баражували на невеликій висоті. На самому початку операції ЗС США проти Іраку був реалізований принцип «радіоелектронного удару». Для Іраку несподіваним стало масове введення в дію командуванням коаліційних сил якісно нових засобів збройної б-би. Масовані ракетно-бомбові удари супроводжувалися постановкою перешкод РЕЗ противника, їх вогневим ураженням протирадіолокаційними ракетами. Активні перешкоди ставилися в діапазонах частот від 70 МГц до18 ГГц, в яких могли працювати іракські радіолокаційні засоби ППО. Таких прикладів безліч в умовах входження цивілізації у інформ. еру. *(М. Требін)*

ВІЙНА ХОЛОДНА (1946–91) – планетарне політ., дипломат., соц.-екон. протиборство, двостороння біполярна конфронтація СРСР і США, а також їхніх союзників на ідеолог. основі, що характеризувалася б-бою за сфери впливу і здійснювалася через кризи, які ставили світ на межу глобал. війни із застосуванням ядерної зброї. Гол.

змістом **В. х.** був системний антагоністичний конфлікт, у ході якого виникали одна за одній ситуації, коли на перший план виходила загроза ядерної війни, проте вврешті-решт вони вирішувалися, щоб поступитися місцем новим загостренням і кризам. У **В. х.** було втягнуто більшість країн світу на всіх континентах. Сторони ставили цілі, які зачіпали докорінні інтереси сотень мільйонів людей. Максимально використовувалися всі засоби б-би при обмеженні та стримуванні застосування військ. засобів. Такий розмах **В. х** був обумовлений хар-м епохи, розколом світу на протилежні системи. **В. х.** була виснажливою для всіх учасників світ. спільноти і поглинула гігантські матеріальні й дух. ресурси.

В. х. поділяють на чотири періоди. Перший період (1946–62) характеризується гострим протистоянням двох центрів біполярного світу. У березні 1946 р. виголошена промова У. Черчіллем у Фултоні, в якій містився заклик захистити всіма можливими засобами зах. світ від «поширення впливу СРСР». У лютому 1947 р. прийнята «Доктрина Трумена», яка пропонувала заходи щодо «порятунку Європи від радянської експансії» (включаючи формування військ. баз поблизу радянських кордонів). Гол. тезами доктрини були тези «стримування» та «відкидання» комунізму. Перший період також характеризується створенням Радянським Союзом прорадянського блоку східноєвроп. країн та формування в цих країнах радянської моделі розвитку. У цей період формується НАТО, Рада Економічної Взаємодопомоги та Організація Варшавського Договору (ОВД). Протистояння двох військ.-політ. блоків супроводжувалося нарощенням озброєння, у т. ч. ракетно-ядерного. У перший період **В. х.** виникали конфлікти та війни в Південно-Східній Азії (Корея, В'єтнам), на Близькому Сході, в яких прямо або опосередковано брали участь США і СРСР. Карибська криза 1962 р. стала апогеєм воєнно-стратегічної нестабільності в міжнар. відносинах другої половини XX ст. Вона завершила період «балансування на межі війни» і визначила період «конфронтації за правилами», де міжнар. суперечності проявилися в політ., екон. та військ.-технологічному суперництві.

Другий період **В. х.** (1962–79) характеризується як період розрядки міжнар. напруженості. Укладалися договори між ФРН і СРСР, Польщею, НДР, Чехословаччиною, угода щодо Зах. Берліну, підписані перші радянсько-амер. договори про обмеження озброєнь (ПРО та ОСО). У 1975 р. у Гельсінкі відбулася Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, де розглядалися питання мирного співіснування двох систем, досягнуто військ.-політ. паритет між СРСР і США. Наприкінці 1960-х рр. у Європі міжнар. відносини характеризувалися пошуками шляхів до послаблення напруженості в міжнар. обстановці. Політика сили в умовах військ.-стратегічного паритету стала безперспективною. В урядах європ. країн почала домінувати ідея переговорів, позначився пошук шляхів до безпеки і співробітництва, забезпечення довіри в Європі.

Третій період **В. х.** (1979–85) характеризується новим загостренням протистояння двох систем. У цей час помітно погіршилися радянсько-амер.

відносини, виник новий виток гонки озброєнь. У цей період була розроблена амер. програма стратегічної оборонної ініціативи (СОІ). США активно втрутилися в політику країн Близького Сходу і Лат. Америки. СРСР ввів війська в Афганістан і намагався реалізувати т. зв. «доктрину Брежнєва» – обмеження суверенітету соціалістичних країн, що загострило суперечності в соціалістичному таборі. У цей період розвивається криза світ. соціалістичної системи, однак політика **В. х.** триває. У міжнар. відносинах знову зросла роль сили. США і НАТО, не побоюючись протидії Радянського Союзу, широко використовували силу для відстоювання своїх інтересів у регіон. і локальних конфліктах, виступаючи під гаслами захисту демократії і прав людини. Значне місце в міжнар. відносинах посідала «миротворчість» – застосування протиборчими країнами різноманітних силових заходів для припинення кровопролиття в окремих конфліктах. Виник новий інструмент впливу – «гуманітарна інтервенція» – збройне втручання в конфлікт третіх країн, що застосовувався коаліціями д-в виходячи із гуманітарних мотивів.

Четвертий період **В. х.** (1985–1991) – характеризується як розпад біполярної системи. У 1985 р. у СРСР до влади прийшов М. Горбачов та проголосив «нове політ. мислення», наростали процеси «гласності» та «перебудови». У 1989 р. були виведені радянські війська з Афганістану, у Парижі підписана «Хартія для нової Європи». У 1990 р. країни НАТО і ОВД підписали договір про обмеження звичайних збройних сил в Європі. 1991 р. став роком закінчення епохи **В. х**. Четвертий період характеризувався великою к-стю спроб прийти до компромісу у питаннях скорочення ядерних озброєнь.

Протистояння у **В. х.** завершилося несподіваним розпадом Радянського Союзу і «соціалістичної співдружності». На їхньому місці утворилося бл. 20 нових д-в. Змінився вектор розвитку народів чисельністю понад 400 млн осіб. Можливості блоку зах. країн для реалізації власних інтересів у світі різко зросли, зміцнилися позиції США. Із руйнуванням СРСР та закінченням **В. х.** зникла біполярна структура міжнар. системи, хоча її реалії та сформоване нею середовище продовжували існувати в міжнар. відносинах ще кілька років. Закінчення **В. х.** не слід оцінювати в термінах перемоги і поразки. Правильно вважати, що завершився черговий складний етап у розвитку міжнар. відносин. *(О. Панфілов)*

ВІЙНА ШОСТОГО ПОКОЛІННЯ – суч. форма звичайної (конвенціональної) війни з використанням найсучаснішої зброї між д-вами, що буде домінувати у першій половині XXI ст. Поняття **В. ш. п.** у наук. обіг увів рос. військ. теоретик В. Сліпченко (він їх також називав безконтактними). Усе різноманіття воєн в історії людства можна розглядати крізь призму революцій у військ. справі. Під революцією у військ. справі слід розуміти всю суму корінних змін у засобах збройної боротьби, способах ведення бойових дій, в орг-ції військ, їх навчанні та вихованні. Використання цієї методології дозволяє представити всю історію еволюції воєн у вигляді шести поколінь воєн (див. табл.)

Таблиця

Еволюція воєн

Порівнюваний параметр	Війна першого покоління	Війна другого покоління	Війна третього покоління	Війна четвертого покоління	Війна п'ятого покоління	Війна шостого покоління
Осн. вид зброї	Холодна зброя	Гладкоствольна зброя	Нарізна багатозарядна зброя підвищеної швидкострільності, точності і дальності стрільби	Автоматична та реактивна зброя, механізовані війська, танки, авіація, авіаносці, підводні човни	Ракетно-ядерна зброя	Високоточна зброя, зброя на нових фізичних принципах, інформ. зброя, сили і засоби радіоелектронної б-би
Осн. вид протиборства на суші	Рукопашне протиборство	Фронтальне вогневе протиборство	Траншейні, окопні війни загальновійськ. з'єднань і об'єднань	Операції фронтів	Ракетно-ядерний удар	Спільна повітряно-морська наземна операція
Осн. вид протиборства на морі	Абордажний бій галерного флоту в прибережній зоні	Морські битви вітрильного флоту в прибережних морях	Морські битви парових, металевих кораблів різних класів	Морські операції	Ракетно-ядерний удар	Спільна повітряно-наземна морська операція; повітряно-космічна морська операція
Осн. вид протиборства в повітрі				Повітряні удари по військах, авіаційні бої	Ракетно-ядерний удар	Повітряно-космічна операція із застосуванням звичайної зброї
Масштаб війни	Тактичний	Оперативно-тактичний	Оперативно-стратегічний	Стратегічний	Стратегічний, глобальний, загроза загибелі цивілізації або окремих континентів	Оперативно-стратегічний
Гол. мета	Знищити противника, заволодіти його зброєю, цінностями	Знищити противника, заволодіти його територією, цінностями	Розгром збройних сил противника, руйнування його економіки і захоплення території	Розгром збройних сил противника, руйнування його екон. потенціалу, повалення політ. ладу	Жодних цілей у ній не досягається – сторона, яка застосувала ядерну зброю першою, гине пізніше другою	Підрив економіки, системи управління, морального духу нації, життєдіяльності д-ви і знищення військ. об'єктів

До числа найважливіших характеристик **В. ш. п.** слід віднести: універс. для протиракетної оборони і ведення війни єдину глобал. розвідувально-інформ. систему космічного базування; локальний або регіон. розмах з осн. воєнними діями у повітряно-космічному просторі; використання розвідувально-ударних бойових систем у формах повітряно-космічно-морських ударних операцій для руйнування екон. потенціалу д-ви-супротивника, що знаходиться на будь-якій відстані; єдина для всіх стратегічних ударних і оборонних сил координатна система; єдина система управління всіма бойовими системами, силами і засобами; єдині уніфіковані високоточні засоби ураження різної дальності дії повітряного, морського, наземного, а у подальшому і космічного базування, що використовують єдину навігаційну систему для завдавання ударів по будь-якому об'єкту супротивника у будь-якому регіоні планети безконтактним способом; припинення використання активної радіолокації як у стратегічних ударних, так і стратегічних оборонних силах д-в; інформ. протиборство в планетному масштабі; відповідальність д-ви за оборону і захист своєї економіки у таких війнах. Для перемоги у **В. ш. п.** необхідні: наявність суч. повітряно-космічних сил, високоточної ударної і оборонної зброї, зброї на нових фізич. принципах, інформ. зброї, сил і засобів радіоелектронної б-би. Їх відсутність або слабкий розвиток роблять країну нездатною до захисту своїх нац. інтересів та держ. суверенітету. *(М. Требін)*

ВІЙСЬКОВА КОНТРРОЗВІДКА – спец. органи із властивими їм методами б-би проти ворожої діяльності іноз. розвідок, перш за все військових. **В. к.** у різних формах завжди існувала після виникнення профес. збройних сил і органічно поєднаної з ними військ. розвідки. Помітної активності **В. к.** набула у період керівництва Францією Б. Наполеона, який підняв на новий рівень діяльність розвідувальних служб своєї країни і захист від розвідок іноз. д-в. Особливого розвитку **В. к.** сягнула у період підготовки й ходу Першої та Другої світ. воєн та «холодної» війни. Однак і після зникнення світ. «соціалістичної» системи діяльність розвідок різних країн світу не зупинилась, оскільки між ними завжди існували й продовжують існувати різні, у т. ч. й гострі, суперечності. **В. к.** користується численними методами знешкодження шпигунів: здійсненням агентурних заходів, перлюстрацією кореспонденції, прослуховуванням засобів зв'язку, зовн. спостереженням, таємним оглядом житла та речей, встановленням та перевіркою зв'язків підозрілих, перевербуванням затриманих розвідників та їхніх агентів, дезінформацією через них іноз. розвідок тощо. Одночасно **В. к.** бореться проти терору, за попередження раптового військ. нападу, за збереження таємниці щодо підготовки нападу на ін. країну, попереджає витоки секретної інформації із військ. штабів усіх рівнів, військ. частин, підприємств оборонного хар-ру, стежить за настроями у середовищі солдатів та офіцерів. У мирний час військ. контррозвідувальну роботу здійснюють звичайні служби держ. безпеки (НКВС, Гестапо, ФБР, СБУ). У воєнний час, коли незрівнянно посилюються розвідувальна й диверсійно-розвідувальна робота та ін. види підривної діяльності ворожих розвідок, можливе

утворення тимчасових спец. контррозвідувальних органів, якими, наприклад, під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. були так звані органи «Смерш» (від «смерть шпигунам»). За таких обставин одним із важливих напрямів діяльності спец. органів **В. к.** була дезінформація військ. командування супротивника, яка часто визначала результати великих наступальних або оборонних операцій.

У наш час посткомуністичні країни реформували органи, які здійснювали функції **В. к.** Так, у Польщі за захист від внутр. загроз нац. безпеці, оборони країни та боєздатність польських збройних сил відповідає створена Законом від 09.06.2006 р. Служба військ. контррозвідки (*польськ.* Sluzba Kontrwywiadu Woiskowego, SKW). Польська **В. к.** підпорядковується Мін-ву нац. оборони. Створена після розформування Воєнної інформ. служби рішенням сейму Польщі 30.09. 2006 р. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» від 26.12.2002 р. № 374-IV Служба безпеки України є спеціально уповноваженим органом держ. влади у сфері контррозвідувальної діяльності. За **В. к.** в СБУ відповідає Департамент контррозвідки. Він має у своєму складі підрозділи й управління контррозвідувального захисту життєво важливих держ. інтересів, дипломат. представництв іноз. д-в, науково-технічного потенціалу, промисловості, енергетики, зв'язку, транспорту, Збройних сил та інших військ. формувань, військ.-технічної співпраці. Метою контррозвідувальної діяльності СБУ є попередження, своєчасне виявлення та запобігання зовн. і внутр. загрозам безпеки України, перетинання розвідувальних, терор. та ін. протиправних посягань спец. служб іноз. д-в, орг-цій, окремих груп та осіб на держ. безпеку України, усунення умов, що їм сприяють, та причин їх виникнення. Завданням контррозвідувальної діяльності СБУ є здобування, аналітичне працювання та використання інформації, яка містить ознаки або факти розвідувальної, терор. та ін. діяльності спец. служб іноз. д-в, орг-цій, окремих груп та осіб на шкоду держ. безпеці України; протидія розвідувальній, терор. та ін. діяльності спец. служб іноз. д-в, орг-цій, окремих груп та осіб на шкоду держ. безпеці України; розробка і реалізація заходів із запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам д-ви, сусп-ва та громадян. У червні 2014 р. **В. к.** України оновлено на 100% й у її діяльності здійснено нову розстановку сил та засобів відповідно до розташування та дій Збройних сил. **В. к.** зорієнтована на протидію проникненню ворога у військ. керівництво, у штаб АТО, штаби військ. частин та їх керівництво, тобто у структури, які сьогодні виявляються ключовими у протидії військ. агресії. Органи **В. к.** вибудовують і безкомпромісну лінію б-би із корупцією у Збройних силах, яка підриває їх боєздатність, і створення механізмів знищення корупційних схем у Збройних силах і в країні взагалі. *(О. Зінченко)*

ВІЙСЬКОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – держ. переворот, здійснений військовими, з опорою на військових чи такий, що привів до влади військових.

Найбільш поширені **В. п.** були в Лат. Америці. Іспанською та південноамер. версією **В. п.** є пронунсіаменто *(pronunciamiento)*, саме їй відповідали

В. п., що відбулися у XX ст. в Африці. У своїй первісній іспанській формі XIX ст. це був процес зі своїми чіткими ритуалами. Спочатку проводилась «робота» *(trabajos)*: зондувалася думка офіцерів армії. Потім досягалися компроміси з майбутніми змовниками шляхом обіцянки нагород в обмін на виконання певних дій. Потім звучав заклик до дії. І, нарешті, заклик до військ слідувати за своїми офіцерами у повстанні проти уряду. Часто пронунсіаменто було ліберальним, а не реакційним явищем. Теор. обґрунтуванням перевороту було прагнення забезпечити виконання «волі нації» – типово ліберальна концепція. Пізніше, коли армія стала більш правою, а іспанські уряди – навпаки, теорія пронунсіаменто зрушила від неоліберальної «нац. волі» у бік неоконсервативної «реальної волі». Остання виходить з апеляції до існування якоїсь нац. сутності, свого роду постійної дух. структури, яка не завжди відображає бажання більшості. Армії було довірено інтерпретувати і зберігати «істинну Іспанію» і захищати її від уряду, а якщо потрібно, то і від народу. Пронунсіаменто організовував і очолював певний військ. лідер, проте здійснювалося воно від імені всього офіцерського корпусу. На відміну від путчу, який проводила тільки частина армії, або від держ. перевороту, який здійснювався цив. особами, які використовували деякі армійські підрозділи, пронунсіаменто веде до взяття влади армією як єдиним цілим. Цим багато афр. переворотів, в яких брала участь вся армія, дуже схожі на класичні пронунсіаменто.

Орг-ція **В. п.** – це дії, спрямовані на провокування збройного виступу проти законної влади. Вони можуть полягати, зокрема: у пропаганді **В. п.**, у вербуванні його учасників, у постачанні заколотникам зброї, військ. спорядження, у плануванні збройних операцій та ін. дій щодо ідеол., матеріального або організаційного забезпечення **В. п.** Орг-ція **В. п.** або активна участь у ньому можуть бути вчинені у законних збройних формуваннях, що відмовилися підкорятися закону і мають метою вчинити насильницькі дії, спрямовані на зміну конституційного ладу д-ви або зміну його територ. цілісності. Таким чином, **В. п.** припускає наявність таких ознак: наявність більш-менш значної групи військовослужбовців; озброєність групи або хоча б її частини; відмова групи коритися законам і розпорядженням влади; вчинення заколотниками насильницьких дій.

Найбільш відомими **В. п.** другої половини XX – початку XXI ст. є: в Єгипті (1952), коли полковник єгипетської армії Гамаль Абдель Насер очолив переворот, у результаті якого був повалений король Фарук, а Єгипет став республікою; у Демокр. Республіці Конго (1965) до влади прийшов генерал Жозеф Мобуту, який перейменував країну в Заїр і проголосив себе маршалом Мобуту Сесе Секо Куку Нгбенду ва за Банга («Воїн, що йде від перемоги до перемоги, якого не можна зупинити»); у Греції (1967), коли владу в країні захопила група армійських офіцерів на чолі з полковником Г. Пападопулосом (режим «чорних полковників»); у Лівії (1969) капітан військ зв'язку М. Каддафі очолив військ. переворот, в результаті якого був скинутий із престолу король Ідріс I, який перебував на лікуванні в Туреччині; у Сирії (1970) до влади прийшов офіцер ВПС Хафез Асад;

в Уганді (1971) прийшов до влади начальник збройних сил Уганди Іді Амін; у Чилі (1973) до влади прийшов начальник генштабу генерал Аугусто Піночет; у Судані (1989) владу захопив бригадний генерал Омар Башир; у Пакистані (1999) стався безкровний **В. п.**, організований генералом сухопутних військ Первезом Мушаррафом; у Таїланді (2006) відсторонений від влади прем'єр Таксін Чинават, який перебував тоді на сесії Генеральна асамблеї ООН у Нью-Йорку, командувачем сухопутними військами генералом Сонтхі Буньяратглін; в Єгипті (2013) міністр оборони Абдул Фаттах Ас-Сісі оголосив про повалення президента Мухаммеда Мурсі і про призупинення дії Конституції; у Таїланді (2014) через безперервні політ. кризи і неможливості анти- і проуряд. демонстрантів прийти до миру командувач Королівською армією Таїланду генерал Прают Чан-Оча після введення надзвичайного стану взяв владу в свої руки. *(М. Требін)*

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС – сукупність наук.-дослідних, конструкторських орг-цій і виробн. підприємств, що виконують розробку, вир-во, зберігання, постановку на озброєння військ. та спец. техніки, амуніції, боєприпасів і т. ін., переважно для держ. силових структур, а також на експорт. Авторство поняття належить Д. Ейзенхауеру. **В.-п. к.** склався в ході Другої світ. війни і набув розвитку в період «холодної війни», напр., у **В.-п. к.** колишнього Радянського Союзу в часи «холодної війни» було зайнято майже 9 млн осіб, що працювали на 1500 заводах і у 900 наук.-дослідних ін-тах. Масштаби **В.-п. к.** і міра його впливу на зовн. і внутр. політику – вираз мілітаризації певної країни.

В.-п. к. об'єднує великі держ. та прив. підприємства (корпорації, концерни, консорціуми, трести тощо), асоційовані у своїй діяльності з ін. виробниками військ. продукції, наук.-дослідними та конструкторськими орг-ціями (ін-тами, ун-тами, лабораторіями, полігонами), замовників озброєння і військ. техніки і органи держ. управління. **В.-п. к.** конкретних д-в залежать від їх екон., технологічних, сировинних, наук., фін. та ін. потенціалів. **В.-п. к.** значно розвинений у США, Росії, Франції та в деяких ін. країнах світу. Найбільшим у світі є **В.-п. к.** США, який виготовляє повний комплекс озброєнь, спорядження та устаткування, необхідних для ведення суч. війни, включаючи високоточну зброю, безпілотні літальні апарати та зброю з елементами штучного інтелекту. Сьогодні понад 55% всього озброєння світу випускається амер. компаніями. У **В.-п. к.** провідних д-в світу зайняті мільйони найбільш кваліфікованих учених, інженерів, робітників і службовців. Вони використовують найкраще обладнання, сировину та матеріали. На відміну від цив. секторів економіки **В.-п. к.**, як правило, має гарантовані д-вою довготривалі замовлення. Іноді **В.-п. к.** позначається терміном оборонно-промисловий комплекс, напр., в офіц. документах Росії.

Україні у спадщину від колишнього Радянського Союзу дісталася майже третина всього його **В.-п. к.** і близько 20% його наук. центрів. У **В.-п. к.** входило 3594 підприємства, які були підпорядковані 7 машинобудівним і 9 оборонним мін-вам колишнього СРСР. На них працювало 2,7 млн спеціалістів

і вироблялося майже 25% ВВП України. Суто військ. продукцію випускало 700 підприємств, у т. ч. 205 виробн. об'єднань і підприємств, 139 наук.-дослідних і проектних орг-цій, на яких працювало понад 1,45 млн фахівців. Україна виробляла 17% усієї військ. продукції СРСР. Зменшення військ. вир-ва в Україні не мало аналогів у світ. практиці. У 1991 р. частка військ. продукції в заг. обсязі вир-ва складала 22,7%, в 1992 – 8,3%, в 1993 – 7%, в 1994 – 4%, у 1996 – бл. 3,4%. Будь-яке «безпрецедентне зменшення» вир-ва, у т. ч. й військ., у будь-якій країні призводить до падіння валового внутр. продукту, скорочення держ. бюджету, зменшення зайнятості, тобто до зростання безробіття, падіння життєвого рівня населення, наростання соц. напруженості в сусп-ві тощо. Вже до початку 1997 р. к-сть працівників **В.-п. к.** скоротилося більш ніж на 50%. Унаслідок руйнування системи виробн. кооперації, відсутності досвіду самост. діяльності на зовн. ринку, малої ємності внутр. ринку, тиску з боку провідних країн світу – осн. постачальників зброї на світ. ринок на початок XXI ст. частка товарів військ. призначення та подвійного використання в заг. обсязі машинобудування та чисельність працівників зменшилась у 7, а к-сть підприємств – у 5 разів. Особливістю оборонної науки та промисловості стала фрагментарність розроблення та вироблення озброєння і військ. техніки. Попри труднощі, у структурі **В.-п. к.** зберегли своє значення космічна, авіаційна та суднобудівна галузі, а також підгалузі вир-ва бронетехніки, боєприпасів, товарів спец. хімії, військ. радіоелектроніки та засобів зв'язку. *(Є. Мануйлов)*

ВЛАДА – 1) здатність шляхом домінування чи панування проводити у життя або нав'язувати певні рішення, визначати бажані діяльність, поведінку; 2) системний елемент орг-ції сусп. життя; 3) специф., непаритетні відносини між соц. суб'єктами; 4) феномен, що має свої сусп. джерела, ф-ції та різноманітні ресурси. Політологія трактує її як здатність агентів **В.** шляхом домінування чи панування проводити у життя або нав'язувати певні політ. рішення. Інтерпретація **В.** у політ. соціології пов'язана зі способом ієрархічної самоорг-ції соц. відносин, що ґрунтується на цільовому розподілі ф-цій управління, підпорядкування і соц. контролю.

Сутність та особливості різних способів владарювання, мобілізації владних ресурсів, функціонування відносин «панування/підкорення» та вир-во технологій влади, проблеми трансформацій влади за умов традиц., модерних і постмодерних сусп-в є предметом фундаментальних досліджень, які становлять кратологічну доктрину (З. Бжезинський, Ж. Блондель, П. Бурдьє, М. Вебер, Ю. Габермас, К. Гаджиєв, Е. Гідденс, В. Ледяєв, Н. Луман, С. Московичі, Х. Ортега-і-Гассет, Й. Саймон, П. Сорокін, Е. Тоффлер, М. Фуко, Ф. Фукуяма, В. Халіпов та ін.). У політ. науці склалися різні кратологічні концепції: структурно-функц. – інтерпретує **В.** як властивість і ф-цію соц. системи, зосереджує увагу на її структурі, соц. дії та системних взаємодіях; змагальна (конфліктна) – акцентує асиметричний стан суб'єктів соц. відносин, їх конкуренцію (б-бу) за владні статуси; дистрибутивна – розглядає **В.** як важіль управління, циркулюючий засіб, що є предметом накопичення, обміну і не-

рівномірного розподілу ресурсів серед чинних суб'єктів політики; інституційна – визначає **В.** (публічну, політ.) функц. політ.-прав. ін-том сусп-ва і д-ви, що утворюється людьми, органи та установи якої мають певну структуру, профес. склад і компетенції, розвиваються і функціонують в організованому соц. просторі; постмодерний дискурс – розвінчує гіркі наслідки револ. «месіанства», тотальний скепсис щодо фанатичних політ. проектів, як найкращий засіб проти самовпевненої **В.**

Окремі змістовні аспекти **В.** трактуються політологією в різних парадигмах: телеологічна (інтеграція соціуму навколо спільних цілей); суб'єкт-об'єктна (ієрархія владних відносин); соціопсихол. (особистісні мотивації у досягненні та реалізації **В.**); біхевіористична (поведінкові стереотипи носіїв **В.**); системно-кібернетична (форма і засіб соц. комунікації); соціол.-прав. (ф-ції, компетенції, розподіл повноважень); дистрибутивна (розподіл цінностей і ресурсів **В.** за умов асиметричного стану сусп-ва) тощо.

Онтологія **В.**, її атрибутивні риси (керівництво, вплив, контроль), різновиди та способи реалізації (авторитет, примус, насилля) пов'язані з природними і штучними властивостями владного домінування в асиметричному сусп-ві. Серед осн. різновидів **В.** виділяють: *екон.* (фін., промислову), *соц.* (сімейну, трудову, військ.), *політ.* (держ., публічну, парт.), *дух.-культ.* (реліг., мистецьку, інформ., інтелектуальну – мерітократію, технократію) тощо. Кожна з градацій **В.** має специф. ознаки, суб'єктів-носіїв, власні ресурси та механізми здійснення.

Соц. тип **В.** – це сусп. чи групове явище, що відображає вертикальні соц. відносини; як феномен індивідуальної самореалізації демонструє особистісні риси своїх носіїв (політ. лідера, держ. діяча, керівника). **В.** особистісна існує в родині, як батьківська, у малій соц. групі, трудовому колективі (роботодавець, керівник ↔ підлеглі); корпоративна **В.** системно притаманна громад. орг-ціям, установам, підприємствам (держ. і прив.).

У державноорганізованому сусп-ві особливого значення набуває *публічна політ.* **В.**, яка має найзагальніший хар-р і поширена у сфері політ. відносин (універс. публічна політ. **В.** д-ви; муніципальна, самоврядна **В.**; політ. **В.** парт. лідерів тощо). Вона відносно стабільна на довгострокових відрізках історії, позначається на розвитку соціуму та д-ви у протиборстві різних сил і тенденцій; кардинальні зміни її можливі лише в результаті соц. або політ. революцій.

Публічна політ. **В.** відбиває специф. «вертикальні» відносини між керівниками та керованими, лідерами і послідовниками, адже вона виникає і функціонує в асиметричному сусп-ві; а у держ. формі – **В.** системно втілює ідею громад. договору, який має долати соц. розбіжності. Найважливіші елементи природи **В.** у д-ві – це політ. воля, силовий та ресурсний потенціал. Структурні компоненти держ. **В.** складаються з системи політико-прав. ін-тів, що є типовими для різних форм суч. д-ви і, водночас – специф. в їх реалізації у конкретних країнах.

Публічна **В.** має соціополіт. хар-р, бо пов'язана з необхідністю узгодження інтересів різних груп асиметричного сусп-ва. Вона виявляється у верховенстві певного класу, стану, соц. верстви, або – у політ. домінуванні «середнього класу», який має чисельну більшість

і провідну роль у високорозвинених демокр. країнах. Публічною є також **В.** територ. громади (у межах окремих адмін.-територ. утворень). Вона втілюється у створюваних населенням органах публічної **В.** (ради, мерії, префектури, муніципалітети), які мають обмежені (або делеговані) владні повноваження, можуть приймати зобов'язуючі рішення стосовно осіб, що мешкають на даній території, для орг-цій, підприємств, фірм, установ тощо. Цій **В.** притаманні деякі елементи публічного примусу (напр., введення місц. податків, формування місц. бюджетів та ін.). За природою, вона являє собою параполіт. **В.** */Л. Герасіна/*

ВЛАДА ДЕРЖАВНА – публ. явище соц.-політ. хар-ру, осн. форма реалізації політ. панування великої соц. спільноти (народу, політ. нації, класу, еліти тощо); виступає ф-цією асиметричного суспва, володіє у ньому верховенством, суверенітетом, має специф. ознаки та профес. апарат для регулювання соц. відносин, використовує право й можливість застосування легального примусу. Це – *осн. форма публ. політ. влади* (поряд із муніципальною, парт.), якою реально розпоряджаються органи д-ви, її посадові особи відповідно до чинного законодавства (легалізація).

Як *феномен* **В. д.** характеризує власна специфіка, ознаки та риси. Найважливіші елементи її природи – політ. воля, сила та ресурсний потенціал. За сутнісними ознаками **В. д.** не тільки цільова, організована, територ., легальна, правосуб'єктна, суверенна, а й інституціоналізована влада, якій більш властиві риси ін-ту, ніж ін. формам влади. У політ.-прав. форматі – має безособовий характер, тобто існує довше за будь-якого її суб'єкта-носія.

Як *політ. ін-т* **В. д.** має відповідну структуру, ієрархію, компетенції органів та установ, які функціонують у конкретному політ. просторі; структ. компоненти держ. влади складаються із системи політ.-прав. ін-тів, що є типовими для істор. форм д-ви, але специ. при реалізації в окремих країнах. Тому це найбільш інституційний спосіб реалізації політ. волі народу або блоку соц. сил у держ. формах, специф. засобами і методами держ. управління. **В. д.** діє за уповноваженням і від імені всього сусп-ва (унаслідок виборів), хоча на практиці не завжди представляє загальнонац. цілі, може скластися дисбаланс на користь елітарно-кланових інтересів.

Онтологічна сутність **В. д.** полягає у такому: 1) будь-яка влада має політ. хар-р, але не всяка політ. влада (зокр., парт., самоврядування), є держ.; 2) це єдиний, консолідований (або централізований) феномен щодо змісту, соц. цілей, структури та ф-цій; її поділ на гілки (законодавчу, виконавчу, судову) не заперечує цієї єдності; 3) ця влада є приналежністю д-ви, її здійснюють від імені народу держ. органи та держ. службовці, що мають діяти в інтересах усього сусп-ва, а не окремих соц. верств чи партій; 4) **В. д.** виконує арбітражну роль у сусп-ві, до чого нездатна жодна ін. публ. влада через брак необхідних повноважень і засобів. Д-ва регулює відносини соц., екон., етн. та ін. груп, не припускаючи, щоб їх б-ба спричинила шкоду заг. справам, загрожувала анархією, соц. кризою чи «розпадом» сусп-ва; 5) **В. д.** має особливі механізми здійснення: вона формалізована, легалізована, закріплена у прав. формі; ре-

алізується завдяки дії політ.-прав. ін-тів (глави д-ви, парламенту, уряду, суду тощо) і спеціалізованого держ. апарату; 6) **В. д.** передусім об'єднує населення як громадян суверенної країни і, водночас, ділить його за адм.-територ. ознаками; тому, з одного боку, формується держ. спільнота, з другого – створюються публічно-політ. орг-ції: суб'єкти федерації, автономні утворення, територ. одиниці; 7) виключно **В. д.** юридично уповноважена від імені сусп-ва застосовувати легальний та універс. примус (легалізоване насильство). Рамки використання д-вою примусу мають бути обмежені правом; це враховує законодавство всіх суч. прогресивних країн; 8) **В. д.** має юрид. верховенство у суспві, є суверенною (загальнотеритор., поширюється на увесь соціум) та універс. (регулює всі галузі життя).

Структурний формат **В. д.** представлений відповідними *органами*, які служать інструментом держ. практик; тут зосереджені та локалізовані держ. владні ф-ції та суб'єкти цієї діяльності. Вони також створюють власний апарат, як систему *владних держ. установ* – управл. орг-цій, працівники яких виконують ф-ції та дії держ.-політ. менеджменту. *Суб'єктами* **В. д.** стають ті громадяни (піддані) д-ви, які посідають певні місця у цих органах та виконують відповідні владно-держ. ф-ції (ролі). Ці «ролі» за умов їх знеособлювання, стандартизації, формалізації та відповідності юрид. нормам, трансформуються на відповідні держ.-владні посади. Суб'єкти **В. д.** і працівники держ. апарату виконують свої керівні ф-ції професійно; вони звільнені на цей час від ін. видів діяльності, отримують встановлену зарплатню, крім того, мають спец. статус – держ. службовців. Слід враховувати, якщо владні органи, держ. інституції та посади в системі держ. управління є відносно постійними у часі, то конкретні особи, що займають посади в цих органах і виконують відповідні ф-ції, є тимчасовими і підлягають ротації у визначені законом строки. Адже нерідко деякі уповноважені особи в органах влади використовують держ. посади і повноваження, орієнтуючись тільки на власні потреби й інтереси; ця практика пов'язана з бюрократизмом і корупцією.

В. д., як правило, делегована т. зв. *контрсуб'єктами* – громадянами або підданими д-ви (можлива й узурпація влади). Органи та установи д-ви і зайняті в них суб'єкти опосередковують і репрезентують реальну владу всього населення країни. Таким чином, **В. д.** сучасного зразка є не безпосередньою, а *делегованою владою* від усіх громадян д-ви тим її особам, що виконують управл. ф-ції в держ. органах і установах. *(Л. Герасіна)*

ВОЄННИЙ АЛЬЯНС (фр. *alliance* – союз) – союз двох або декількох д-в, спрямований на воєнну агресію проти третіх д-в (агресивний **В. а.**) або на недопущення такої агресії з боку третіх д-в (оборонний **В. а.**). Як **В. а.** розглядаються військ.-політ. блоки (напр., Північно-Атлантичний альянс – НАТО). Засобом інституціоналізації **В. а.** є відповідні міждерж. договори (пакти). Так, унаслідок пакту Молотова-Ріббентропа, укладеного 23.08. 1939 р. між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною, виник радянсько-нім. **В. а.**, що був спрямований проти Польщі, країн Балтії, Фінляндії та Румунії. Гол. на-

слідком радянсько-нім. **В. а.** стала спільна воєнна агресія проти Польщі, що призвело до знищення на деякий час Польської д-ви. З другого боку, 25.08.1939 р. у відповідь на пакт Молотова – Ріббентропа, між Великою Британією та Польщею був укладений пакт про взаємодопомогу, у випадку коли на одну з них нападе третя (малася на увазі Німеччина), що одержало назву англо-польського **В. а.** Після нападу Німеччини на Польщу, Велика Британія 03.09.1939 р. (першою серед д-в майбутньої антигітлерівської коаліції) оголосила війну Німеччині, що сприяло переростанню нім.-польської війни у Другу світ. (*О. Романюк)*

ВОЄННИЙ СТАН – це особливий прав. режим, що вводиться у країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки держ. незалежності країни, її територ. цілісності та передбачає надання відповідним органам держ. влади, військ. командуванню та органам місц. самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення нац. безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням терміну дії цих обмежень. Встановлюється підвищена відповідальність (за законами воєнного часу) за непокору (невиконання) наказам і розпорядженням військ. властей д-ви.

Режим **В. с.** в Україні визначається Конституцією України, Законом України «Про правовий режим воєнного стану», ін. законами України та Указом Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затвердженим Верхов. Радою України. В умовах **В. с.** продовжують свою діяльність Конституційний Суд України, суди, органи Прокуратури України, а також органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування.

В.с. запроваджується Указом Президента України, який має бути затверджений Верхов. Радою України протягом двох днів після його подання. **В. с**. скасовується Президентом України за умови зникнення загрози збройної агресії або припинення стану війни після укладення миру з протиборчою стороною. Скасування **В. с**. і укладення миру оголошуються Верхов. Радою за поданням Президента, про що негайно повідомляється через ЗМІ. У разі запровадження **В. с**. Президент України відповідно до Міжнар. пакту про громадян. і політ. права впродовж перших трьох днів повідомляє про це Генерального секретаря ООН.

В умовах **В. с.** відповідно до закону допускається примусове вилучення прив. майна та відчуження об’єктів права прив. власності громадян з наступним повним відшкодуванням їхньої вартості у порядку та терміни, встановлені Кабінетом Міністрів України.

В.с. може бути введено і через внутр. фактори. Так, наприклад, у мирний час **В. с.** був уведений у Франції (1948), у різних штатах і містах США для збройного придушення робітничих страйків, а також расових (1962) і негритянських хвилювань (1968), для придушення невдоволення в Канаді (1970), через наростаюче невдоволення населення в Польщі (1981–1983). *(В. Кротюк)*

ВОЖДІЗМ – 1) тип владних відносин, заснований на особистому пануванні й особистій відданості носію верх. влади. У політиці **В.** має місце в ідеологізованих, жорстко централізованих сусп-вах та існує у вигляді ієрархії установ влади корпоративного характеру; 2) владний ін-т, характерний для традиц. (доіндустр.) сусп-в Сходу й Африки, заснований на особистому пануванні (впливі) військ. або реліг. ватажка; характеризується розвиненою, розгалуженою системою неюрид. регуляторів і стійкою закріпленістю соц. ролей.

В. ототожнює сусп-во з д-вою і розглядає його як засіб реалізації певної ідеї, символом якої є вождь (від панісламізму до світ. комунізму). Закони в такому сусп-ві будуються за принципом – заборонено все, що не дозволено вождем. Нормативи політ. поведінки створюються ієрархією ідеолог. авторитетів, серед яких вищий – рішення вождя. Його влада безмежна і безконтрольна. Йому приписуються якості «генія», здатного впливати і перетворювати політ. реальність на власний розсуд. Його статус не може бути певно артикульований. Його поява на політ. арені покривається мережею міфів і домислів.

Характерна риса **В.** – ірраціон. моменти сприйняття політ. відносин носіями буденної свідомості (використання етнокульт. стереотипів), а саме харизматизація й атрибутизація вождя. У першому випадку конкретна істор. особа наділяється незвичайними здібностями, наприклад, передбачати мету істор. розвитку (який розуміється виключно телеологічно). Від імені цієї особи, що канонізується в ідеології, діють її уявні й дійсні наступники. У другому випадку йдеться про суму критеріїв, яким має задовольняти спадкоємець, претендент на місце вождя. Як правило, це зовн., ілюзорна відповідність образу вождя (вже канонізованого ідеолог. доктриною), здійснювана за формальними ознаками: становим походженням, фактами біографії, сповіданням обов'язкових світоглядних принципів тощо. Сам образ із необхідною атрибутикою базується на конкретній традиціоналістичній культурі (наприклад, патерналістській, месіанській, де вождь – основоположник доктрини – ототожнюється із пророком). Зовн. формами прояву **В.** є клієнтизм (функціонування політ. системи як ієрархії владних кланів, де панують відносини типу «клієнт – патрон»), непотизм (рекрутуванням до правлячої еліти за ознакою спорідненості та свояцтва), трайбалізм (політ. просування за земляцькими ознаками), месіанство (ідея особливої істор. місії народу, що визначається його внеском у світ. культуру, розташованою територією, політ. роллю, наявністю визначних лідерів, вождів, які володіють харизмою) як системи влади.

В. розвивається у вигляді безконтрольного, тотального панування завдяки залученню однієї з найархаїчніших форм свідомості до стереотипної структури світоглядних орієнтацій даного сусп-ва, інтеріоризованої на індивідуальному й колект. рівнях, близьких до підсвідомості й несвідомого. Структура архетипу складається із трьох елементів, на використанні яких будується ідеологія **В.**: 1) розподіл всіх індивідів даного сусп-ва за принципом бінарної опозиції «ми – вони» (цей принцип проводиться на всіх рівнях самовизначення індивіда – від усвідомлення опозиції

граничного ступеня спільності типу «Піднебесна – дикі народи», «мусульмани – невірні» до «свій – чужий» на рівні малих груп); 2) установка на тільки лояльне ставлення сусп-ва до влади, коли відкрите неприйняття індивідом офіційних цінностей розглядається як кримінальний злочин («хто не з нами – той проти нас»); 3) переважне право на отримання влади від народження (незважаючи на походження – «благородне», або «пролетарське»). Спираючись на пієтет перед владою, громадян. конформізм, політ. суперлояльність, відсутність усвідомленої диференціації політ. інтересів і згоду з жорсткою регламентованістю прив. життя, індивід. свідомість громадян перебуває в зародковому стані.

В. як тип влади притаманний нединамічним, авторитарним і тоталітарним суспільствам. Марксизм-ленінізм (ідеолог. основа радянської влади) в теорії відкидав **В.**, обмежуючи «роль особи в історії», що виникало з марксистського культу рівності. Проте деякі вчені вважають **В.** природним наслідком ленінізму. Наприклад, рос. філософ М. Бердяєв вважав, що «ленінізм є вождізмом нового типу, він висуває вождя мас, наділеного диктаторською владою». У Радянській Росії був поширений вислів «вожді партії», який після 1929 р. практично зник. Звичайно, до лідерів д-ви й партії застосовувалися аналогічні титули. Так, «Ленінградським вождем» називали С. Кірова, «Вождем України» – С. Касіора. Але справжнім вождем у «вождістському» сусп-ві завжди і скрізь може бути тільки один. Титули «Великий вождь», «Великий вождь і вчитель» стосовно Й. Сталіна були майже обов'язковими в офіц. публіцистиці та риториці. У Німеччині **В.** (der Führerprinzip) був одним із постулатів нацистської ідеології. Вже в 1921 р. А. Гітлер проголосив «фюрерство» законом нацистської партії. Абс. відповідальність вождя та його помічників замінить «безвідповідальність парламентаризму», – вважав Гітлер. На «принципі фюрерства» ґрунтувалася повсякденна діяльність багатьох націонал-соціалістичних орг-цій. Гітлера називали «Великим вождем імперії», а частіше – просто вождем (фюрером). Засновник КНР і маоїзму Мао Цзедун іменувався «великим керманичем», тобто вождем. Кім Чен Ір (КНДР) теоретично визнавав **В.** і розглядав взаємозв'язок партії і вождя. «Вождь, партія й маси – це єдиний комплекс, що поділяє заг. долю, горе і радість. Вони тісно згуртовані між собою єдиною думкою і волею, почуттям морального обов'язку, і у цьому є гарантія непереможності справи соціалізму. Ми маємо ще тісніше об'єднувати весь народ навколо партії і вождя, безперервно укріплювати силу однодумності та згуртованості вождя, партії і мас». У КНДР Кім Ір Сена називали «Великим вождем», а самого Кім Чен Іра – «Великим керівником». У пострадянському авторитарному Туркменістані серед офіц. титулів Сапармурата Ніязова, крім гол. титулу туркменбаші (глава туркмен), був сердар, тобто вождь. **В.** не сумісний із гуманізмом і мораллю, свободою і творчістю людини, пошаною людської гідності. Викорінюється **В.** демокр. процесом. (*М. Требін*)

ВОЛОНТЕРИ (фр. *volontaire* – доброволець) – особи, що добровільно вступили до військ., рятувальної служби, добровільні трудівники гуманітар-

ної, екол. орг-ції, сільськогосподарської комуни, системи безкоштовної соц. допомоги. Існує припущення, що волонтерство як сусп. рух виникло на Заході, а першими **В.** були самаритяни, які почали надавати допомогу усім, хто її потребував. Більш упевнено можна казати про виникнення феномену волонтерства вже з середини XIX ст. 1859 р. вважається роком виникнення волонтерського руху в світі. Саме в цей період Жан Анрі Дюнан, відомій фр. письменник-журналіст, вражений наслідками кривавої битви при Сольферіно, запропонував створити Червоний Хрест – орг-цію, яка б працювала на волонтерських засадах і надавала першу медичну допомогу полоненим і пораненим. Принципами, що сформулював А. Дюран, і досі керуються волонтерські орг-ції усього світу. У Заг. декларації **В.**, яка була прийнята конгресом Міжнар. асоціації **В.** 14.09.1990 р. у м. Парижі, відзначається, що **В.** розглядають свою діяльність як інструмент соц., культ., екон., екол. розвитку. Волонтерство – це добровільний вибір, активна життєва позиція, здатність поліпшувати якість життя; заг. діяльність у рамках орг-ції, що сприяє реалізації людських потреб. **В.** керуються такими принципами: визнають право на закріплення за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої расової приналежності, віросповідання, фізич. особливостей, відповідного соц. та матеріального становища; поважають гідність і культуру всіх людей; надають допомогу, безкоштовні послуги особисто або організовано в дусі партнерства і братерства; визнають рівну важливість особистих і колект. потреб, сприяють їх колект. забезпеченню; ставлять собі за мету перетворити волонтерство в елемент особистого процвітання, набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу і творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем; стимулюють почуття відповідальності, заохочують сімейну, колект. і міжнар. солідарність. Молодіжний волонтерський рух зародився у 20-х роках XX ст. після Першої світ. війни. У 1920 р. у Франції біля Вердена було здійснено перший проект волонтерського табору за участю нім. і фр. молоді. У 1960-х рр. виникають десятки волонтерських програм з миротворчою місією подружити Східну і Зах. Європу. Екол. проекти набули широкого поширення з 80-х рр. XX ст. На початку XXI ст. було здійснено бл. 2000 проектів у 84 країнах світу. Мета роботи кожного волонтерського табору – допомога країні (місту, селу) у здійсненні будь-якого проекту, на реалізацію якого у цієї країни (міста, села) не вистачає коштів. Волонтерські табори мають найрізноманітніший характер: екол., археологічні, реставраційні, ремонтні, сільськогосподарські, соц. й ін. Зараз понад 200 орг-цій із 80 країн світу, об'єднані Координаційним комітетом міжнар. волонтерської служби при ЮНЕСКО, щорічно проводять більше 500 інтернац. молодіжних робочих таборів. Принцип, за яким працюють **В.**, – проект повинен бути соціальнозначимим, корисним людям. (*О. Бардін*)

ВОТУМ (лат. *votum* – бажання, воля) – волевиявлення на виборах; рішення, що виражені шляхом голосування. У виборчій практиці **В.** встановлює цензову систему вимог до виборців. Плюральний (множинний) **В.** означає

можливість одному виборцю проголосувати кілька разів, тобто являє собою цензову систему, за якої встановлюється комплекс обов'язкових та додаткових вимог до виборців і якщо виборець відповідає цим додатковим вимогам, то це дає йому додаткові голоси. Плюральний **В.** застосовувався у XIX ст. у Великій Британії, Німеччині та ін. країнах Зах. Європи, де поряд із включенням до списку виборців за місцем проживання громадянин додатково включався до списку того округу, де знаходилося його нерухоме майно або ун-т, де він отримав диплом про вищу освіту. Сьогодні плюральний **В.** зберігся в деяких штатах Австралії та в Новій Зеландії, де власники великого майна мають на виборах органів місц. самоврядування по декілька голосів. Обов'язковий **В.** встановлює обов'язковість усіх дієздатних громадян брати участь у голосуванні на виборах держ. і самоврядних органів влади під загрозою накладення штрафу, а в деяких випадках – ув'язнення.

Виборчий **В.** є основою електоральної формули – порядку визначення переможців на виборах. Альтернативний (пільговий) **В.** застосовується за мажоритарною виборчою системою абс. більшості для підвищення її результативності, оскільки надає можливість одним раундом голосування провести декілька турів голосування. Тут виборець проставляє в бюлетені свої переваги навпроти кожного з кандидатів. Якщо при підрахунку голосів за першою перевагою жоден із кандидатів не набрав абс. більшості, голоси, подані за найменш успішного кандидата, розподіляються між ін. кандидатами відповідно до другої переваги. Ця процедура продовжується доти, поки один із кандидатів не набере при підрахунку абс. більшість голосів. Цей порядок застосовується на виборах депутатів нижньої палати Австралійського парламенту. Непрямий (евентуальний) **В.** застосовується у пропорційних виборчих системах і полягає в тому, що голоси, подані за певного кандидата і перевищують виборчу квоту, зараховуються ін. кандидату з того ж парт. списку. Обмежений **В.** полягає в наданні виборцям права у багатомандатних виборчих округах на більш ніж один голос, але на меншу к-сть, ніж к-сть місць в окрузі. Обмежений **В.** використовують в Іспанії для обрання частки сенаторів. У 1947–94 рр. в Японії застосовувалася система голосування без індивідуальної передачі голосів, яка є різновидом обмеженого **В**. Кумулятивний **В.** означає порядок голосування в багатомандатних виборчих округах, при якому виборець має право об'єднувати частину або всі наявні у нього голоси і віддати їх за одного з кандидатів. Кумулятивне голосування раніше використовувалося при виборах законодавчих зборів штату Іллінойс у США, а також на виборах органів місц. самоврядування в деяких землях Німеччини, зокрема, в Баварії, у східних землях (територія колишньої НДР). Різновидом кумулятивного **В.** є панашаж (від фр. panachage – суміш, поєднання виборчих списків), який застосовується на виборах за пропорційною виборчою системою і надає право виборцю голосувати одночасно за кандидатів із різних парт. списків. Панашаж застосовується у Бельгії, Швейцарії та Люксембурзі. У останніх двох випадках панашаж поєднується з кумулятивним голосуванням: тут виборцям додатково надається можливість «на-

копичувати» преференції, тобто віддавати бажаним кандидатам одразу декілька голосів.

В. активно використовується в парлам. практиці. **В.** довіри означає схвалення (як правило, нижньою палатою парламенту) політ. лінії, визначеної акції, законопроекту уряду або окремого міністра. Ініціатива постановки питання про **В.** довіри може виходити від самого уряду, від парлам. фракцій або груп депутатів. **В.** недовіри означає несхвалення парламентом дій уряду або окремого члена кабінету міністрів. Висловлення **В.** недовіри уряду на практиці призводить до його відставки та уряд. кризи або до розпуску парламенту та проведення дострокових виборів. У Німеччині застосовується конструктивний **В.** недовіри, специфіка якого полягає в тому, що висловлення недовіри федеральному канцлеру має супроводжуватися наданням нової кандидатури на посаду глави уряду, яка б мала підтримку більшості голосів від числа членів нижньої палати парламенту (Бундестагу). Крім Німеччини конструктивний **В.** недовіри застосовується у Словенії, Папуа – Новій Гвінеї.

У парлам. практиці під час ухвалення конституції або поправок до неї застосовується подвійний **В.**, за яким рішення приймається двома голосуваннями, які можуть проводиться як у тому ж складі парламенту (простий порядок), так і з новим складом (ускладнений порядок). (*В. Кривошеїн)*

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИЙ – здатність впливати на ін. суб'єкти чи на сусп-во загалом. У найзагальнішому розумінні «вплив» визначається як фактор, який за ін. рівних умов може змінити поведінку індивіда в бажаному напрямі, або як дію, яка здійснена будь-ким та будь-чим на когось або щось. Узагальнюючи визначення впливу в різних наук. дисциплінах, зокрема, соціології, психології та соц. психології, можна виділити такі характеристики цього явища: первинність впливу щодо влади; зв'язок впливу з категорією «авторитету»; ненасильницький хар-р дії; сфера реалізації впливу є відмінною від сфери реалізації влади. Беручи до уваги ці характерні ознаки, вплив можна визначити як дію ненасильницького хар-ру, спрямовану на зміну стану або поведінки об'єкта, що спирається передусім на авторитет свого носія. Ґрунтуючись на визначенні власне впливу, **В. п.** – певні дії суб'єкта ненасильницького характеру, що мають на меті зміну існуючого стану чи поведінки сусп-ва, ін-ту чи окремого індивіда. Під таке широке розуміння **В. п.** підпадає більша частина усіх сусп. інтеракцій. Що ж до вужчого розуміння **В. п.**, то його можна визначити як взаємодію суб'єктів політики з метою отримання політ. дивідендів, вигод чи переваг.

В. п. завжди характеризується метою дії. Це означає, що **В. п.**, на відміну від влади, активно проявляється тільки в момент реалізації. Гол. відмінність у розумінні влади та впливу полягає в тому, що в понятті впливу підкреслюється момент невизначеності щодо вірогідності бажаних наслідків у випадку, коли один суб'єкт здійснює вплив на ін., на відміну від влади, яка передбачає набагато більший ступінь вірогідності в досягненні бажаних ефектів. Звичайно, така характеристика відмінностей між владою та впливом має дуже заг.

хар-р. Отже, виділяють п'ять осн. відмінностей. По-перше, для влади характерна асиметричність людських відносин, вплив же можна розглядати як тенденцію до встановлення симетричності у відносинах сторін, що взаємодіють. Перехід від влади до впливу має на меті звільнення від тієї асиметрії відносин, що притаманна передусім владі, тому що вплив – це максимально зважений та двосторонній процес відносин людей. І навпаки, коли зменшується двосторонність і збільшується односторонність відносин, то відбувається перехід від впливу до влади. По-друге, існує відмінність між владою та впливом з точки зору психол. сприйняття впливу, яка виявляється насамперед на рівні прийняття рішень. У цьому випадку, коли йдеться про владу, то сфера прийняття рішень виноситься за межі індивіда. Тобто індивід просто має реалізувати прийняте начальником рішення, від чого виникає відчуття залежності та несвободи. Коли ж йдеться про вплив, перед індивідом постає ряд аргументів, на основі яких він і приймає рішення. У результаті цього збільшується почуття обов'язку, що, своєю чергою, приводить до підвищення дієвості прийнятих рішень. По-третє, осн. відмінність, що відрізняє поняття «влади» та «впливу», існує на рівні засобів їх реалізації або дії. Отже, у розпорядженні влади для подолання опору є або позитивний (різноманітні вигоди та винагороди), або негативний (репресивні механізми чи насильство) примуси. Вплив же ґрунтується на самопереконанні, самоконтролі та відповідальності індивіда перед собою, адже власне індивід стає останньою інстанцією прийняття рішень. По-четверте, будь-яка гілка влади характеризується ієрархічністю, тобто обов'язковим є поділ за рівнями владарювання. Вплив являє собою тенденцію до вирівнювання цієї ієрархічної (пірамідальної) структури сусп-ва і в цьому він має безпосередній зв'язок із демократизацією сусп-ва. Різноманітні громад. рухи та сусп. орг-ції разом із політ. партіями та союзами саме і виконують цю функцію. Це і є відмітності з точки зору інституціональної структури сусп-ва. Останньою відмінною ознакою впливу порівняно з владою є його орієнтація на багатоманітність розвитку соц. структур та суб'єктів дії. Якщо влада завжди прагне до єдиноначальства і в підсумку – до деспотизму, то вплив органічно пов'язаний із багатоманітністю суб'єктів реалізації соц. дії з цілим набором можливих способів поведінки, інакше кажучи, з різнохарактерністю об'єднань і груп людей. З точки зору побудови владної структури особливо важливим став процес створення політ. партій, рухів та ін. соц. об'єднань як суб'єктів **В. п.** Найкраще та найповніше відносини **В. п.** розвиваються у громадян. сусп-ві. *(О. Волянська)*

Г

ГАСЛО ПОЛІТИЧНЕ – короткий концентрований вислів провідної ідеї, стратегічного або тактичного завдання, злободенної політ. вимоги, основоположного політ. принципу певної політ. сили, звернений до конкретного суб'єкта з метою здобуття його підтримки. **Г. п.** є важливим і специф. для політики засобом здійснення впливу на свідомість людей, особливо в моменти гострих та швидкоплинних процесів, воно здатне викликати позитивний емоційний відгук навіть у політично пасивної частини населення. Осн. вимоги до форми **Г. п.**: стисліcть, зрозумілість, конкретність, чіткість. У політ. житті **Г. п.** виконує такі функції – акумулювальну (концентрує та виражає інтереси окремих класів, сусп. верств та груп), організаційну, мобілізуючу, конструктивну (деструктивну). Кожне **Г. п.** темпорально обмежене в силу постійної зміни ситуації, а тому потребує вчасної заміни. Інерційна орієнтація на гасло, яке втратило свою актуальність, може завдати серйозної шкоди його авторові. За змістом гасла можуть бути тактичними (орієнтувати на певну ситуацію) або стратегічними (формувати настанову на тривалу перспективу). Прикладами політ. гасел можуть служити такі: «Вся влада Радам!», «Бандитам – тюрми!», «НАТО – так!» і «НАТО – ні», «За Українську Україну!», «Фашизм не пройде!», тощо.

Г. п. слід відрізняти від речівок. Речівки – римований ритмічний текст, виконуваний у такт певної дії, покликаний висловити емоції, думки. Найпоширенішими є спортивні речівки, виконувані уболівальниками під час змагань. Політ. речівки, також як і гасла, призначені для того, щоб у короткому, образному вигляді висловити певні політ. та ідеол. установки. Найбільшого поширення речівки набувають у періоди загострення політ. б-би. Напр., у Чилі на початку 70-х рр. XX ст. була популярна речівки «El pueblo unido jamas sera vencido!» (Поки ми єдині – ми непереможні), що символізувало підтримку президента Сальвадора Альєнде. Досить часто в речівках висміюються політ. супротивники. (*О. Панфілов*)

ГЕНЕРАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – спільнота свідомих осіб, об'єднаних здебільшого навколо політ. реальності та у межах однієї і тієї ж вікової категорії (17–25 рр., включаючи здобуту вищу освіту, рівень профес. діяльності, проходження військ. служби, сімейний стан та ін.), з наявним сусп. досвідом, набутим під час соціалізації. У заг., наближеним до **Г. п.** слушно вважати термін «політ. покоління». Окремі дослідники «політ. покоління» пояснюють як утворене у процесі соціалізації в молодому віці людини. При цьому існує проблема розмежувань різних політ. поколінь, що не має певного загальновизнаного рішення. Окрім того, наближеним до **Г. п.** вважають ще термін «когорта», який трактують як групу осіб, об'єднаних навколо спільних життєвих обставин і подій. Фактично, процес формування **Г. п.** став предметом дослідження багатьма вченими з різних країн світу.

Основи вивчення **Г. п.** було закладено в дослідженнях Просвітництва італ. філософом Дж. Віко та його послідовниками Д. Дідро та Н. де Кондорсе. XX ст. тематиці покоління надало політ. основи. Для прикладу Х. Ортега-і-Гассет трактував генерацію як спільноту ровесників зі спільним простором і спільною долею. В істор. контексті розвиток покоління залежатиме від ступеня його згуртованості, зважаючи на те, що конкуренція між двома структурними елементами, еліти та маси, відображає і полемічну епоху, і молодість часу, і досвід часу. У різних вимірах конкуренції між різними **Г. п.** стосовно влади, філософ трактував крізь призму критичного відліку істор. змін у припущенні переконливої зміни тональної складової в історії кожних наступних 15 років. У подальшому теорію поколінь суттєво доопрацював К. Мангейм, який за допомогою соц.-політ. методів охарактеризував істор. покоління. З погляду цього нім. соціолога генерація, звісно якщо її розвитку сприятимуть, набуває певного «стилю мислення», що відрізняється від «стилю мислення» ін. генерацій та є рушієм її культ. й ідеол. діяльності. Разом з тим кожний тип генерації відображає певні антагоністичні риси, зважаючи на наявність не лише конфліктів поколінь, а й конфліктів тієї чи ін. генерації. Урешті-решт, на **Г. п.** серйозно впливають і масштабні сусп. події, зокрема, незалежність д-ви, новий політ. лад, екон. та ін. кризи, війни тощо. До того ж осн. носієм політ. ідентичності покоління є саме політ. еліта, особливості її політ. хар-ру багато в чому залежать від особливостей різних **Г. п.** /*В. Бліхар*/

ГЕНОЦИД (грец. γένος – рід, плем'я та лат. *caedere* – убиваю) – один із найтяжчих злочинів проти людства, цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за етн., расовими або реліг. мотивами. До таких дій належать: вбивство членів цієї групи; завдавання тяжких тілесних або псих. ушкоджень членам такої групи; навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; насильницька передача дітей цієї групи ін. групі. Юрид. закріплення под. злочинів було здійснено в Міжнар. конвенції «Про попередження злочину **Г.** і покарання за нього», підписаної в Парижі в 1948 р. До злочинів **Г.** світ. юрид. практика відносить також будь-які дії, спрямовані не проти окремих людей, які порушили закон, а проти будь-якої їхньої спільноти в тому випадку, коли ці дії завдають серйозної шкоди людям з цієї групи щодо здоров'я, життя і продовження роду. Таким чином, до злочинів **Г.** можна віднести безліч подій у світ. історії. Саме ж поняття «**Г.**» винайдене амер. юристом Р. Лемкіним у кн. «Основне правило в окупованій Європі» (1944). Коренями **Г.** є уявлення про від природи дану чи істор. сформовану сусп. нерівність етн., расових, реліг., культ., мовних, територ., соц. та ін. груп і спільнот, а також бажання збільшити життєво важливий природний чи сусп. ресурс однієї спільноти (групи) за рахунок ін. Одні народи вважаються богообраними, істор., месіанськими, призначеними для панування над ін., інші – небогообраними, неістор., не-

месіанськими, призначеними для підлеглості ін. На основі таких уявлень будуються різні ідеї, гіпотези, концепції, теорії, вчення, що обґрунтовують правомірність, доцільність чи необхідність знищення в той чи ін. спосіб певної сусп. групи, виправдовують і схвалюють **Г.** Приклади **Г.**: Голодомор в Україні (1932–33), **Г.** індіанців, **Г.** черкеського народу в ході Кавказьких воєн (1763–1864), **Г.** вірмен у Туреччині під час та після Першої світ. війни, **Г.** понтійських греків (1914–23), **Г.** циган (1935–45), Голокост – **Г.** євреїв нацистами Німеччини під час Другої світ. війни, **Г.** у Руанді (1994) – найтяжчий після світ. війн, **Г.** у Сребрениці (1995) – злочин сербських сил проти боснійського цив. населення, **Г.** у Дарфурі – найновіша трагедія у житті людства. *(Т. Чернишова)*

ГЕОПОЛІТИКА – наука про закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних д-в і міждерж. об'єднань у багатовимірному світ. комунікаційному просторі. Як визначав К. Хаусхофер, це «геогр. розум д-ви»; **Г.** концептуально обґрунтовує визначальну роль геогр. факторів у політиці (переважно зовн.) тих чи ін. країн: просторове розташування; розмір території; наявність, обмеженість чи відсутність природних ресурсів; клімат; к-сть і щільність населення тощо.

Г. не є штучно створеною концепцією, ці ідеї набули наук. змісту в результаті розвитку органістичних теорій сусп-ва і концепцій геогр. детермінізму, які панували в зах. філос.-політ. мисленні з XVI до XIX ст. (Ж. Боден, Г. Бокль, Ф. Бродель, Г. В. Ф. Гегель, Й. Гердер, А. Гумбольдт, І. Кант, Ш. Л. Монтеск'є). Формування **Г**., як самост. науки, пов'язане з іменами Ф. Ратцеля (Німеччина) і автора цього терміна Р. Челлена (Швеція), який вважав за потрібне поєднання п'яти тісно пов'язаних між собою елементів: екон. політики, демополітики, соціополітики, кратополітики і геополітики, які забезпечують утворення сильної д-ви з ефективною системою управління.

Як наука, **Г.** бурхливо розвивалася з початку XX ст. (К. Хаусхофер, Х. Дж. Маккіндер, Л. Гумільов, А. Тойнбі, О. Шпенглер, Н. Дж. Спайкмен, Дж. Кроун, С. Коен, К. Грей та ін.) в умовах визрівання глобал. політ. змін, інтернаціоналізації світ. економіки, виходу на світ. арену суперд-ви США, «пробудження Азії та Африки», руйнації традиц. європ. міжнар. моделей «балансу сил» і «реальної політики», які вже не давали відповідей на виклики сучасності. Отже, предметом **Г.** стали вважати аналіз дій законів політики щодо орг-ції контролю та гармонії влади над простором.

Склалося чимало її наук. концептів. Зокрема, геополіт. перспективи структур земного простору сформулював Н. Спайкмен у концепції *Примор'я – Римленд* (1942) щодо системи глобал. безпеки у світі. Він виокремив три найбільших центри планетарної могутності: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європ. узбережжя і Далекий Схід – ці світ. центри (провідні океанічні д-ви), що мають власні геополіт. інтереси та утворюють геостратегічні союзи, які визначально впливають на всю систему міжнар. відносин. Стратегічний же ключ до світ. панування: «Той, хто контролює Римленд, контролює Євразію і світ загалом!». Переконаний прибічник світ. лідерства США Спайкмен вважав, що їм слід всією міццю

сприяти утвердженню у світі свободи, демократії та амер. способу життя.

Згідно з рівнем цивілізаційного розвитку, вчені особливим чином конструюють геополіт. структуру суч. світу. За І. Валлерстайном, *Центр* – це д-ви найвищого соц.-екон. рівня розвитку; *напівпериферія* – ареал країн середньої потужності; *світ. периферія* – країни низького рівня еволюції та споживання. У цій парадигмі О. Тоффлер визначив існування сільськогосподарської, індустріальної та постіндустріальної цивілізацій людства. Автор концепції «зіткнення і розламу цивілізацій» С. Гантінгтон наголосив джерелом тривалих геополіт. конфліктів – фундаментальні відмінності й суперечності між цивілізаціями, потенціали яких нерівнозначні. Глобал. світ постає тут розмежованим і розколотим на різні осередки – єгипетська, східна, зах., латиноамер., афр., православна, ісламська, конфуціанська, буддистська, індуїстська, японська цивілізації, які розрізняються за історією, культурою, релігією, мовою, традиціями тощо.

Самі моделі світоустрою історично змінюються, оскільки на міжнар. арені постійно коригується баланс сил і впливів, коли як чинники дезінтеграції діють власне географ., кліматичні та культ.-цивілізаційні фактори. Формат **Г.** нині демонструє не тільки територ. та політ. інтереси д-в у міжнар. відносинах, а й фіксує екон., демогр., етнонац., реліг., наук.-технічні проблеми та ін. аспекти доцентрових і відцентрових тенденцій, які протягом історії людства зближували або розділяли країни світу.

Парадигма **Г.** оперує власними категоріями в дослідженні світ. явищ і процесів: політ. простір, геостратегічний регіон, геополіт. регіон, надд-ва, блок д-в, буферна д-ва, геополіт. союз, центри сили, геополіт. лінії, фронтальне суперництво та ін. Передусім *політ. простір* становить основу предмета **Г.**, відображаючи протяжність і глибину меж політ. діяльності, яка неможлива поза простором і часом. Таким чином, простір був уперше представлений як безпосередня політ. сила. *Геополіт. регіон* – це частина геостратегічної зони, має менші розміри, але більш стійкі істор.-культ., щільні політ. і торговельно-екон. зв'язки (Європа, Англо-Америка, Близький Схід, Китай, Південно-Східна Азія тощо). Він, у свою чергу, розпадається на цілісні *політ. райони*, межі яких, як правило, збігаються з кордонами д-в. *Геополіт. лінії* пов'язані з найважливішими сухопутними, морськими і повітряними комунікаціями, збігаються із важливими напрямами вантажопотоків, доставки нафти і газу, шляхами перекидання військ. За контроль над ними постійно йде прихована чи явна глобал. б-ба, адже на цих лініях зосереджені різноманітні елементи геополіт. взаємодії, зокрема формуються т. зв. «пояси геополіт. інтересів». Ці лінії – первинні ланки з'єднання геополіт. картини світу, що впорядковують систему силової взаємодії між д-вами та їх союзами, це – структуротворні інструменти орг-ції геополіт. простору.

Після розпаду наприкінці XX ст. біполярної моделі світу намітилось падіння керованості у системі міжнар. відносин, зростання ролі сили, фіксувалась ситуація певного *геополіт. хаосу* через різке посилення б-би між найвпливовішими політ. центрами за перерозподіл влади у планетарному просторі. Аналіз суч. процесів **Г.** показує, що сьогодні як для Заходу, так і для Сходу, склалась

сприятлива ситуація з реалізації «сценарію» геополіт. переділу світу. Як визначив відомий політолог Зб. Бжезинський (США), пострадянський простір (Євразія) є «шахівницею», на якій йде б-ба за світ. панування.

Моделі світоустрою в **Г.** (багатополярна, біполярна, монополярна) стали різними формами впорядкування одвічно дезінтегрованого світу. Визнання науковцями і політиками дійсності руху до багатополярного світу безперечно пов'язане зі сходженням нових і співіснуванням ключових та ін. *геополіт. центрів*. Ці геополіт. моделі світу є формами розподілу влади у планетарному просторі, а розподіл і «частка» влади у світ. політиці багато в чому залежать від сукупної потужності д-ви, її істор. досвіду, багатства ресурсів й успішності геостратегії. Таким чином, в умовах суч. геополіт. зрушень, тобто зміни моделей світопорядку, перерозподілу влади і балансу впливів у світ. просторі, високорозвинуті країни зберігають очевидні переваги. *(Л. Герасіна)*

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС ДЕРЖАВИ – політ.-прав. становище д-ви в рамках глобал. геополіт. системи, яке характеризує її військ.-політ. та екон. міць, можливості у вирішенні різноманітних проблем, що виникають у тій чи ін. сфері міждерж. відносин. Тобто **Г. с.д.** визначає її геополіт. потенціал, який визначає роль і місце д-ви в системі д-в певного геополіт. регіону і міжнар. співт-ва в цілому. Геополіт. потенціал д-ви визначається політ., екон., військ., демогр., інтелектуальними чинниками; його можна оцінювати на: макрорівні – щодо світ. центрів економіки і політики; мезорівні – відносно великих регіонів і груп д-в; мікрорівні – щодо сусідніх країн і відносин із ними. **Г. с.д.** формується в ході її культ.-істор. розвитку, визначається фундаментальними факторами існування етносу, географії його розселення, а також «сукупної потужності» д-ви.

Фундатор суч. геополітики Ф. Ратцель обґрунтував тезу про те, що сутнісні характеристики д-ви визначаються її територією і місцем розташування, а процвітання залежить від того, наскільки успішно д-ва пристосовується до умов середовища. А. Мехен до критеріїв, що визначають **Г. с.д.**, відносив: геогр. положення, насамперед відкритість д-ви морям та доступність до морських комунікацій, протяжність сухопутних кордонів, здатність контролювати стратегічно важливі регіони, здатність флоту до оборони і війни з ворогом; морфологія держ. території, передусім морського узбережжя, та к-ть портів; протяжність берегової лінії; к-сть населення д-ви, особливо в контексті можливості будувати та обслуговувати флот; нац. хар-р, насамперед така його складова, як здатність до торгівлі; політ. хар-р правління, від якого залежить спрямування кращих природних та людських ресурсів на створення морської сили. На розвиток цих положень Н. Спайкмен запропонував 10 критеріїв, що визначають **Г. с.д.**: поверхня території; природа кордонів; к-сть населення; екон. і технологічний розвиток; етнічна однорідність; рівень соц. інтеграції; політ. стабільність і т. ін. Якщо сумарний результат оцінки геополіт. можливостей д-ви виявляється не дуже високим, то це автоматично змушує її приєднуватися до ін. д-в, утворюючи стратегічний союз, який надає їй глобал. стратегічної геополіт. протекції.

Г. с. д. визначається як базовими (первинними), так і динамічними (вторинними) параметрами. Первинні параметри **Г. с. д.** визначаються геогр. положенням, розміром території, кліматичними умовами, наявністю або відсутністю природних ресурсів, щільністю народонаселення тощо. Вторинні параметри – це політ., військ., соц.-екон. атрибути д-ви, які залежать від політ. волі керівництва країни, його здатності реалізувати ту чи ін. геополіт. стратегію, в основі якої лежать нац. інтереси д-ви. До ключових параметрів **Г. с. д.** відносять: територ.-геогр. положення, яке розглядається як простір із певним прав. режимом, його якість визначається природними та кліматичними умовами, наявністю або відсутністю виходів у Світ. океан, внутр. водними комунікаціями, запасами природних і, особливо, енергетичних ресурсів і способом їх освоєння, станом культури, економіки, а також якістю управління сусп-вом в цілому з боку політ. еліти; стан кордонів і прикордонний простір, який охоплює частину нац. території на суші, повітряному і водному басейнах, що примикає до держ. кордону з внутр. і зовн. сторони; здатність до виживання, де важливою складовою є стан народонаселення в його кількісному і якісному вираженні; наявність військ.-стратегічної міці, включаючи ефективно діючий військ.-промисловий комплекс, боєздатну армію, наявність або відсутність ядерної зброї, розвиток стратегічних технологій, досвід участі д-ви у миротворчих операціях, розвинену силову орг-цію, здатну забезпечити в глобал. масштабі безпеку д-ви; ступінь нац. безпеки д-ви, гол. системоутворюючим елементом якої виступають нац. інтереси; ступінь розробки геополіт. стратегії; здатність робити внесок у розвиток міжнар. співт-ва, що включає в себе геополіт. активність чи пасивність д-ви, її екон. і фін. міць, ступінь розвиненості науки і наукомістких технологій, міжнар. дієздатність і авторитет д-ви.

За своїм геополіт. статусом д-ви поділяються на чотири осн. типи: надд-ви, великі д-ви, регіон. д-ви і малі д-ви. Надд-ва являє собою дуже потужну д-ву, яка володіє найбільшою (а часто абс.) політ., екон. або військ. перевагою над більшістю ін. д-в, або володіє всіма трьома перевагами одночасно. В умовах біполярної системи існувало дві надд-ви (США та СРСР у другій половині XX ст.), в умовах уніполярної системи існує лише одна надд-ва (США на стику XX–XXI ст.). Великою є д-ва, яка реально або постійно впливає на світ. розвиток у рамках певної епохи. Велика д-ва володіє переважаючою здатністю до геополіт. розширення у всіх просторах, проте таке розширення не має абс., глобал. хар-ру і розвинене нерівномірно. Існують д-ви, які не володіють переважаючою сукупною міццю, але переважають ін. д-ви за ступенем розвиненості конкретного аспекту сукупної потужності. Тому говорять про велику екон. д-ву, велику ядерну д-ву, велику морську д-ву та ін. Регіон. д-ви – це д-ви, які володіють реальним впливом у регіон. масштабі в рамках конкретної істор. епохи, які за певними показниками не дотягують до позицій великої д-ви. Мала д-ва – це д-ва, що володіє незначною сукупною потужністю і впливом у рамках певної системи міжнар. відносин, їх значимість і територія навіть у регіон. вимірі невеликі. (*В. Кривошеїн)*

ГЕОСТРАТЕГІЯ – напрям дій та мистецтво активної самореалізації (або інтервенції) на базі власної цивілізаційної ідентичності та одночасна нейтралізація руйнівних для соціуму і д-ви наслідків зовн. і внутр. викликів з боку багатовимірного комунікаційного світ. простору; довгостроковий геополіт. проект країни.

Геополіт. зрушення сучасності доводять, що істор. доля країни та вибір нею певної **Г.** у міжнар. політиці суттєво залежать від низки об'єктивних умов, серед яких: специфіка поверхні території, природа кордонів, чисельність населення, наявність (або відсутність) цінних корисних копалин, рівень екон. і наук.-технічного розвитку, фін. могутність, расова або етн. однорідність, рівень соц. інтеграції сусп-ва, політ. стабільність, нац. дух. **Г.** створює основу для розробки технологій реалізації нац. інтересів і приорітетів нац. безпеки, запобігання військ.-політ., соц.-екон. та ін. катастрофам на т. зв. енергонасичених рубежах. Водночас фр. вчений П. В. де ла Бланш, критикуючи прямий геогр. детермінізм нім. й англ. геополітики, запропонував принцип «посибілізму» (фр. *possible* – можливість), згідно з яким «простір» лише надає д-ві можливості з побудови тієї чи іншої геополіт. конфігурації й обрання власної **Г**., а в остаточному підсумку це залежить від політ. волі еліти та народу.

В основі обрання суверенною д-вою певної **Г**., як правило, лежать різні політ. установки, що залежать від ступеня індустріального, постіндустріального або інформ. розвитку сусп-ва. Це, напр., відкрита політика, заснована на ідеї всебічної співпраці, екон. та техніко-комунікаційної інтеграції, чи політика міжсусідського співробітництва, або навпаки – інтервенціоністська політика відкритого вторгнення (проникнення) на чужі території, шантажу і силового тиску. Провідний чинник, який сьогодні забезпечує політ. вагу д-ви та її **Г**. у світ. континуумі країн, – це опанування нових наук. технологій і комунікацій, розробка унікальних природних копалин, створення ефективних промислових зон, володіння значними енергетичними ресурсами, а не тільки військ. потужність та імперські амбіції.

Серед класичних **Г**., виокремлених наукою та міжнар. практикою на світ. рівні, слід зазначити: *атлантизм* – ідеолого-філософ. і стратегічне оформлення цінностей зах. цивілізації. Її гол. центри – Зах. Європа (передусім Велика Британія) та США, що розділені Атлантичним океаном, тож трансокеанічні комунікації мають для неї вирішальне екон. й політ. значення. Нині легалізація **Г.** атлантизму переважно здійснюється через діяльність Організації Північно-Атлантичного блоку (НАТО); *континенталізм* – у стратегічному аспекті є протилежністю антлантизму. Близько пов'язаний з поняттями Суші та Землі, передбачає наявність континентальної могутності д-ви, модель авторитарного правління, сухопутну торгівлю, ресурсно зорієнтовану економіку тощо. Ця **Г.** була найбільш близькою до геополітики Росії, Німеччини, Франції, Китаю; *євразійство* – філос.-політ. рух, пов'язаний з істор. розвитком «центрального домену» унікального континенту Євразія; набув розквіту в 1920–30-х рр. серед рос. еміграції. Нині **Г.** й ідеї євразійства переживають ренесанс, їх підтримує части-

на інтелектуальної еліти і політ. істеблішменту Росії, відводячи цій країні «серединне» місце між Європою та Азією, як особливому етнокульт. (рос.) світу; *панславізм* – геополіт. течія в слов'ян. країнах, де виявилося прагнення поєднати слов'ян. народи на етнокульт. основі заради вирішення соц.-політ. проблем. Як **Г.**, панславізм вперше виявив себе у XVIII–XIX ст. у Чехії, Хорватії, Сербії, Чорногорії та Росії (так, за часів царювання Миколи I висунуто тезу про «місію Росії» бути гегемоном слов'ян. світу). Пізніше ці ідеї набули розвитку в слов'янофільстві; *панамериканізм* – зовнішньополіт. доктрина і стратегія другої половини XX ст., яка обґрунтовує претензії США на гегемонію в Зах. півкулі на підставі тези про «єдність істор. долі, економіки і культури Сполучених Штатів та ін. країн Амер. континенту». Відповідно, ця **Г.** має найбільше поширення в Північній та Лат. Америці. Крім того, в суч. міжнар. відносинах все більшого значення набувають нові актуальні **Г.** – *євроінтеграції, панарабізму*, *ісламізму, східно-азійська* тощо. Не випадково, С. Б. Коен характеризує таке явище, як «геостратегічний регіон» – значну частину світ. простору, що має геокліматичну специфіку території, інтенсивну і спрямовану торгівлю, орієнтації на більш усуспільнене господарство, певний хар-р культ.-ідеолог. зв'язків. Індикатором цього регіону виступає контроль найважливіших стратегічних шляхів і проходів на землі та в морі (напр., Хартленд, Римленд).

Відповідно до обраних **Г**., д-ви суч. світу вступають у *геостратегічні союзи* з ін. країнами, частково втрачаючи при цьому свій суверенітет (особливо, коли геополіт. ресурси країни є незначними), або можуть самостійно визначати стратегічні пріоритети, якщо сумарно мають високий геополіт. потенціал.

Геостратегічне суперництво д-в – конкурентів або їх блоків, як правило, має горизонтальний характер (стосується поверхні суші й океану, тож поділяється на морське і континентальне), або вертикальний (з'явилось у другій половині XX ст. і пов'язане із гонкою озброєнь у повітрі та космосі). Можливо також осередкове суперництво, яке виявлялось у порівняно обмежених регіонах, що знаходяться поза пряме зіткнення хоча б з однією зі сторін (Кубинська криза 1961–62 рр.; Близький Схід 1966–76 рр.). Специф. геостратегічний статус має *буферна країна*, яка розташована між двома конкуруючими або ворожими (у геополіт. сенсі) великими д-вами; вона розмежовує їх кордони і забезпечує таким чином відсутність контакту ворожих армій. Ці країни часто використовуються д-вами-супротивниками для створення т. зв. «санітарних кордонів». *(Л. Герасіна)*

ГЕПЕНІНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *heppening* – подія, випадок; те, що відбувається) – протестна форма політ. участі, театралізована дія громад.-політ. спрямованості. У цілому гепенінг є напрямом акційного мистецтва (акціонізму); це певна форма дій, акцій, учинків, під час яких митці намагаються залучити глядачів до гри, сценарій якої окреслений лише приблизно. Первинно гепенінг розумівся як вид театральної вистави, в якій подія та дія є самоціллю, а не частиною сюжету. Гепенінг є видом рухомого твору, ігровою імпровізацією, яка дає вихід різноманітним підсвідомим спонуканням.

Це своєрідна панорама життя; часто гепенінг трактують як «активний» («дієвий») поп-арт. Теорія та практика гепенінгу опирається на художній досвід футуризму, дадаїзму, сюрреалізму, театру абсурду. Ж.-П. Сартр називає предтечею гепенінгу «театр жорстокості» А. Арто, осн. постулатом якого було заперечення театральності як такої в ім'я реального відчуття подій, до яких (на рівні внутр. переживань) залучаються глядачі. Власне гепенінг зародився на межі модернізму та постмодернізму (започаткований у 1952 р.). Амер. музикант-філософ Дж. Кейдж (1912–92) – основоположник практики гепенінгу, а його учень – А. Капроу (1927–2006) – автор цього терміна (запропонував його у 1958 р.). Німі «музичні» п'єси Дж. Кейджа, хореографічні композиції А. Капроу спрямовувалися на провокацію митцями глядачів на якусь дію; творчість була маніпуляцією об'єктами та людьми у просторі.

Г. п. як різновид «мистецтва дії» побудований на імпровізації, одночасному співіснуванні різних художніх і нехудожніх дій, спонтанній реакції учасників. Він об'єднує в собі простори різних видів мистецтв і художньої діяльності: музика, танець, поезія, візуальні мистецтва, відео, кіно, феномени безпосереднього довкілля (напр., явища погоди, шум вулиць). Змішування різних театральних елементів (використання колірних, музичних і світлових ефектів, коли рухи тіла, жести, міміка обличчя стають сенсом окремих композицій) і поєднання їх із життєвими об'єктами й явищами – відмітна ознака **Г. п**. Відсутній сюжет і логічний зв'язок між його окремими частинами. **Г. п**. розігруються в галереях, на вокзалах, площах, в ін. місцях, не призначених для вистав; наголос робиться на оточенні, обстановці – і тоді ламається стереотип «глядач – сцена». Архітектори стверджують: сучасне театралізоване мистецтво тяжіє до повернення у відкритий міський простір із спеціалізованих споруд; це осн. творчий елемент громад. просторів міста. Під час гепенінгу змінюються позиції глядача і виконавця дійства: автори-митці прагнуть до стирання меж між ними, тому цілком нормальними є провокаційні дії щодо публіки, з метою залучення всіх у дію. Стресова поведінка публіки в контексті «випадкового» перебудовує зв'язки між людьми, між людиною та річчю (включаючи вулиці, магазини, товари, образи популярної культури й урбаністичний фольклор).

Метою творчості у **Г. п**. є сам процес, а творче начало під час його проведення має виявитися в усіх «гравців» – і авторів-митців, і глядачів. Для всіх – це вихід енергії, пробудження неочікуваних емоцій, перевірка своєї реакції на непередбачувані події. Суттєвий наголос у **Г. п.** – на імпровізаційному началі, відсутній конкретний сценарій подій: лише частково передбачено ситуації й навіть розвиток сюжетних ліній, не завжди є відомі результати гри. Події відбуваються у реальному часі, завжди вперше та ніколи не можуть бути повторені. Усю підготовчу роботу в **Г. п.** виконують самі митці, – запрошені до участі в акції потрапляють уже безпосередньо на саму «подію».

Організатори **Г. п**. об'єднуються в квазіпарт. структури, діяльність яких спрямована на розкриття ілюзорності певної ідеології. Зокрема, першими **Г. п**. в Україні були акції «Променів

чучхе» (з вересня 1990 р.). «Промені Чучхе» є серед перших у перебудовному СРСР (виникла у 1988 р.) партією пародійного (помаранчевого) типу (переймаючи зовн. ознаки політ. партій, вони ставлять відверто безглузді й абсурдні цілі як програмні). Проводилося символічне закопування кн. М. Горбачова, танцювали навколо пам'ятника В. Леніну, викликалися на ідеол. двобої редактори «недостатньо комуністичних» газет і под.

На пострадянському просторі до таких псевдооб'єднань належали «Партія диктатури плюралізму», орг-ція «Помаранчева альтернатива», рух «Субтропічна Росія». Напр., осн. мета «Субтропічної Росії» – покращення політ. клімату шляхом підвищення мінімальної температури повітря до +20 °С і зниження температури кипіння води до +50 °С, рух «Фіолетових» декларував «Фіолетові прийдуть – багато хто піде!», «Майбутнє або фіолетове, або ніяке!» і под. Прикладами **Г. п**. є діяльність: 1) рос. Партії любителів пива (напр., посилка Б. Єльцину як подарунок на день народження засобів для зняття похмільного синдрому в 1995 р.), Партії диктатури плюралізму (святкування третіх роковин Чудесного Спасіння Б. Єльцина з вод невідомої річки, яке відбулось 28.09.1992 р. на Пушкінській площі у Москві, де двоє учасників «святкування» пройшли урочистий обряд «єльцинування», під час якого були вкинуті до фонтану з мішками на голові). 2014–15 рр. зумовили появу **Г. п**. на підтримку України. Зокрема, укр. тематиці були присв'ячені акції руху «Синій вершник» у Москві та активістки Кадо у Санкт-Петербурзі.

Г. п. – яскравий приклад того, як гра (втілення свободи людського духу) набуває естетичного вигляду, стає видовищем. Прагнення до спонтанності, безпосереднього фізич. контакту з публікою, підвищеної дієвості мистецтва виливаються в концепцію карнавалізації життя – єдність страху і сміху, амбівалентності життя і смерті, відродження через самознищення. Особливість **Г. п**. – це не просто видовище, а зовні спонтанне (спровоковане, імпровізоване, непередбачуване і под.) дійство, учасниками якого стають не лише актори, а й цілком випадкові люди (участь таких є обов'язковою у **Г. п**.). Див.: *Акціонізм політичний. (Н. Хома)*

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – загальноцивілізаційний процес планетарного єднання різних сфер людської діяльності, який охоплює вир-во, технологію, фінанси, торгівлю, культуру, політ. й держ. ін-ти. **Г**. є макро-тенденцією суч. світ. розвитку – це природний процес, який неможливо зупинити і важко корегувати, він відображає свого роду «рівнодіючу» різноманітних і різноспрямованих глобал. сил світу. Цю істор. добу науковці визначили *глобал. транзицією* – найзначнішим вектором розвитку цивілізації, що має епічні масштаби. Нині глобал. мислення охоплює людство як цілком реальну, а не удавану цілісність, і наполегливо ставить питання з переосмислення глибинних сенсів його існування.

Г. відображає процеси формування соц. реальності нової якості, її вже неможливо позначати у категоріях «д-ва», «нація», «суверенітет», «нац. ринок» тощо. Слід визнати, що на планеті йде глобал. трансформація макросоціуму; природа цих змін гетерогенна, тому вектори спрямування і домінанти **Г.** не-

можливо оцінити однозначно. Дослідники цього явища постійно вказують на його асиметричний хар-р: **Г.** відбувається з різною швидкістю і глибиною в різних регіонах і країнах світу, має суперечливі прояви і може призводити до непередбачуваних (часом діаметрально протилежних) наслідків. Отже, глобалізаційні процеси є безперечним викликом сучасності щодо всіх д-в і націй, економіки, політики і культури, викликом, на який мусить відповісти світ. співт-во.

Жодна з тенденцій світ. розвитку не діє ізольовано від ін., тому їх поширення на глобал. простір тягне за собою всебічний вплив на більшість сторін людського існування. У теоріях Римського клубу **Г.** інтерпретується «комплексним геоекон., геополіт. і геогуманітарним явищем, що справляє могутній демонстраційний ефект на усі сторони життєдіяльності країн, втягнутих у цей процес». У чому ж полягають зміст, природа і специфіка глобалізаційних процесів?

По-перше, **Г.** – це *процес набуття певними тенденціями, явищами і процесами планетарного* (глобал.) *поширення*. Про це свідчить т. зв. «глобалізація капіталізму», перетворення товарної економіки на капіталістичну світ-економіку (за І. Валлерстайном). Діяльність транснац. корпорацій нині є найбільш характерним проявом глобалізації у сфері ринку, ресурсів, технології комунікацій, екології. За висловом Т. Фрідмена, глобалізація є неприборканою інтеграцією ринків, націй-д-в і технологій, яка дозволяє індивідам, корпораціям і націям-д-вам досягати будь-якої точки світу швидше, далі, глибше і дешевше, ніж раніше. Тож **Г.** означає поширення капіталізму, вільного ринку практично на всі країни світу. Вона має власний набір екон. правил, що передбачають відкриття, дерегуляцію та приватизацію нац. економік з метою підвищення їх конкурентоспроможності та збільшення привабливості для іноз. капіталу.

По-друге, **Г.** виявляє себе у *набутті людством рис певної однорідності* через дію конвергенції та унаслідок глобал. експансії найрозвиненіших країн – «цивілізаційних лідерів» (підкреслює Р. Робертсон). Це відбиває сутність подій взаємопроникнення, взаємоопліднення гетерогенних, гетеротемпоральних культ. світів і традицій. У цьому ж контексті **Г**. нерідко називають т. зв. «вестернізацію» світу (вплив зах. цивілізації на решту людства). Проте, ще Л. Гумильов назвав «химерою» співіснування кількох чужинних етносів в одній екол. ніші, а С. Гантінгтон визначив цей процес глобал. «зіткненням цивілізацій», яке має вирішальне значення у характеристиці нового «світобезладу», що поступово вимальовується на наших очах. Сьогодні це співіснування стало якщо не природним, то цілком реальним.

По-третє, **Г.** являє собою *процес зростаючої цілісності людства, його взаємозалежності і взаємозв'язку*. З одного боку, ця цілісність має суто комунікативну природу (Е. Гідденс, Д. Гелд); з другого – людство все тісніше зближує спільна доля, глобал. проблеми і небезпеки. У цьому сенсі **Г.** можна вважати «перетворенням світ. простору на єдину зону, де без перешкод переміщуються капітали, товари, послуги, де вільно поширюються ідеї та пересуваються їхні носії» (А. Володін, Г. Широков). Отже, вона передбачає створення міжнар.

прав. і культ.-інформ. поля, певної інфраструктури міжрегіон. обмінів.

По-четверте, одне з тлумачень **Г.** передбачає її застосування як *ідеологеми* та *стратегії дій*, які стали ефективним засобом здійснення на міжнар. арені глобал. політики великими світ. д-вами. Саме поняття «**Г.**» тут перетворюється на потужний інструмент переконання, риторичний засіб політики, стосовно якого майже не існує протидії. Крім того, що суверенні народи формують «життєвий проект» д-ви, розбудовують вектори нац. розвитку, їм необхідно визначитись щодо своєї глобал. ідентичності, поширюючи у світ. інформ. просторі власний імідж. Таким чином, **Г.** репрезентує процес владного (інколи, примусового) втягування народів до всесв. комунікаційного загалу.

По-п'яте, у політ.-культ. аспекті **Г.** – безперечно *експансія, подолання кордонів між д-вами*, *народами і культурами,* яке нерідко відбувається примусово, без урахування ймовірних руйнівних наслідків і настроїв тих, кого глобалізують. Агенти **Г.** (ТНК, д-ви – світ. лідери) аксіоматично упевнені, що втягування ін. країн у глобал. комунікаційну гру, у вир всесв. ринку є благом і прогресом, а чинення опору – це реакція, регрес або злочин. У дію залучаються правила і зобов'язання, що передбачають підпорядкування суверенних д-в; так, у міру **Г.** ринків і культури неоліберальна теорія прогнозує «зів'янення» суверенності окремих країн, формування нових «громадян світу», чия лояльність вже буде віддана не окремим урядам, а позадерж. структурам і утворенням.

Усе це зумовлює амбівалентність сприйняття **Г.** та суперечливий дуалізм її дії, що поєднує в собі позитивний потенціал поширення світ. культур і наук.-технічного прогресу з руйнівною силою примусовості й безпідставної самовпевненості окремих суб'єктів глобалізаційних процесів. Отже, визнаючи об'єктивний і значною мірою некерований хар-р **Г.**, треба визнати: навіть якщо взяти під контроль найважливіші її чинники та ін-ти, неможливо передбачити всі глобал. наслідки. *(Л. Герасіна)*

ГЛОБАЛІЗМ (лат. *globus* – куля) – термін, що визначає суть суч. етапу розвитку людської цивілізації і актуальних для усього людства проблем, що виникають у процесі цього розвитку. Суч. епохальні й базисні інновації у світ. процесах міцно закріпилися за поняттям «**Г.**», який трансформує усі раніше сталі філос., екон., соц.-політ. поняття і процеси. **Г.** – об'єктивний стан суч. світу. **Г.** – принцип підходу в теорії і політиці до формування, функціонування і розвитку світу як цілісної екон., соціокульт. і політ. суперсистеми. Осн. риси цього явища – інформ., технічна, комунікаційна відкритість і досяжність, а також екон., культ. і політ. об'єднання. З точки зору **Г.** усі суч. екон. і політ. проблеми є загальносвіт. і тісно пов'язаними між собою; їх неможливо вирішити у рамках окремо взятої країни. **Г.** розглядає суч. людство не як суму, заг. к-сть більш-менш відокремлених країн і народів, а як єдине ціле, як нову всесв. і глобал. систему, в якій складові її елементи (народи і країни) перебувають у взаємозалежності й взаємозв'язку, що постійно посилюється. Поява **Г.** розцінюється як еволюц. потреба, як крок до «космічної свідомості», яка здатна осмислити планетарні процеси і процеси Всесвіту. **Г.** – це суть і зміст само-

го феномену, що вивчається на заданий період, глобалізація – це процес розвитку **Г.**, його динамічний і багато в чому суперечливий стан, глобалістика – наука про **Г**. Зараз загальноприйнятим вважається, що **Г.** виражає стан і характерні риси постіндустріального сусп-ва. Сам процес глобалізації інтернаціоналізує осн. властивості локальних сусп-в, що відбивають поняття «розвинені д-ви Заходу», «цивілізація». **Г.** виявляється в таких поняттях, як «глобал. світ. спільнота», «наднац. континуум», «новий світ. лад». До осн. ознак **Г.** слід віднести: 1) екон. інтеграцію (тотальну інтернаціоналізацію вир-ва і товарів), що успішно розширюється і поглиблюється; 2) багатоаспектність інтеграції; 3) посилення чинника інформ. вир-ва, тобто тотальний розвиток інформ. технологій, становлення й розвиток всесв. інформ. мережі; 4) перетворення екол. безпеки на глобал. проблему глобалістики; 5) експансія «стандартів демократії» у світ. практику; 6) міжнар. тероризм як наслідок **Г.**; 7) інтернаціоналізація злочинності (наркозлочинності, торгівлі зброєю, людьми та ін.) 8) тенденція до формування світ. громадян. сусп-ва; 9) наявність всесв. лідируючого центру глобалізації і глобал. ідеології; 10) активна інтернаціоналізація діяльності неуряд. орг-цій; 11) спроба витіснення політ. діяльності д-ви на користь політики нац. монополій і ТНК; 12) трансформація соц.-політ. і прав. ін-тів; 13) все більша індивідуалізація, ізоляція особи власним світом, комфортом і ілюзіями; 14) глобалізація самоврядування в межах нац. д-в та ін. Відмічені ознаки (риси і властивості) глобалізації можна кваліфікувати як об'єктивні і суб'єктивні, позитивні і негативні. Глобалізація – це реальна дійсність, що має свої стадії розвитку, які йдуть з глибини історії. Сучасна теорія **Г.** вивчає вектор розвитку процесу глобалізації, узявши за основу закономірності розвитку капіталізму.

У формуванні осн. концепцій **Г.** прогляда ється низка етапів. На першому етапі (кінець 60-х – початок 70-х рр. XX ст.) були розроблені методол. й наук.-теорет. основи дослідження глобал. процесів і проблем з урахуванням наук. ідей В. Вернадського і П. Тейяра де Шардена. Другий етап (друга половина 70-х рр.) був пов'язаний із становленням у США і Зах. Європі осн. наук. шкіл у глобалистиці: технократичної, що концентрує увагу на вивченні впливу прогресу науки, техніки на взаємовідносини людини і природи; стадійної, що пов'язує появу і вирішення глобал. проблем з постіндустріальною стадією розвитку людства; екол.-демогр., що розглядає усі глобал. проблеми з точки зору експоненціального зростання населення планети; екзистенціально-культ., що обумовлює генезис глобал. проблем соц.-культ. суперечностями світ. соціуму; еволюц.-детерміністської, що пояснює загострення глобал. проблем логікою стосунків людини з біосферою. У 1980-ті рр. на перший план вийшли спроби побудувати практичну діяльність у галузі екології відповідно до принципу: «Думати глобально, діяти локально». **Г.** чинить трансформуючу дію на саме сусп-во і його свідомість, на створені соц.-політ. ін-ти і системи, впливає на д-ву і право, на особу, її права і свободи. Особливо активно ця дія спрямована на таку ознаку, як суверенітет д-ви. Якщо говорити про право, то йдеться про те, що людство стоїть на

порозі створення нової моделі права – світ. глобал. прав. системи. У суч. геополіт. структурі світу набувають серйозного значення теорет. і практичні проблеми політ. **Г**. До них належать: виявлення особливостей світ. політ. процесів в умовах різкого зростання загроз глобал. масштабу; дослідження політ. форм і засобів адаптації окремих нац. соціумів і цілих цивілізацій до імперативів виживання; аналіз механізмів і методів регулювання взаємозалежностей між країнами і народами, які визначають безпеку міжнар. системи і усіх її структур. Аналіз політ. аспектів глобал. світ. проблем і процесів сьогодні означає зміну осн. принципів розуміння міжнар. життя і створення нових. Успіх у вирішенні проблем людства багато в чому залежить від положення у кожній країні, від активних дій усіх країн і народів світу. Теорія **Г.** дістала широкого резонансу. На її основі зародився і набув розвитку новий політ. рух – «антиглобалізм». Найяскравішими представниками суч. **Г.** є Т. Левітт, О. Тоффлер, Зб. Бжезинський, К. Болдуїнг, С. Мендловіц, Е. Ласло та ін. *(В. Зимогляд)*

ГЛОБАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ – поняття, яке почало широко вживатись наприкінці XX ст. для позначення кардинальних змін у сусп-ві за умов глобалізації. У 1990 р. вийшла кн. А. Кінга і Б. Шнайдера «Перша глобал. революція», в якій була подана позиція Римського Клубу щодо актуальних та гострих проблем розвитку людства. Автори зауважують, що напруженість та конфлікти внаслідок екон. глобал. розриву між крайньою бідністю та надмірним багатством створюють загрози та обумовлюють суч. зміни, що в цілому й виступає ознаками *першої глобал. революції*. Людство, прагнучи отримати максим. матеріальний прибуток від експлуатації природи, стрімко наближається до руйнування планети. Постійно існуюча небезпека ядерних руйнувань, а також наближення незворотних кліматичних змін, являють собою найбільшу загрозу планетарному життю. Не менш гострими виступають такі проблеми соц. розвитку, як демогр. вибух, нерівний доступ до освіти та інформації; прояви реліг., нац., вікової, гендерної дискримінації та соц. несправедливості; невідповідність прав і обов'язків, привілеїв та відповідальності; суперечності між дисципліною і свавіллям; невідповідність екон. зростання та життєвого рівня; розбіжності між матеріальними і дух. потребами. Всі ці проблеми є глобал. за своїм характером, тому їх вирішення потребує зусиль усіх країн та народів світу. На думку А. Кінга і Б. Шнайдера, **Г. р.** не має певної ідеолог. (політ.) основи, формується під впливом геостратегічних потрясінь, соц., технологічних, культ. та етн. факторів, поєднання яких формує нові ризики та непередбачувані наслідки. Це обумовлює необхідність вироблення нових стратегій глобал. розвитку та глобал. управління, формування нового глобал. мислення заради виживання людства, збереження навколишнього середовища, подолання соц. розриву між багатими та бідними країнами, соц. класами та верствами населення. Вирішення такого комплексу соц. проблем глобал. масштабу знайшло відображення в концепції сталого розвитку сусп-ва, яка була сформована Римським Клубом та підтримана в 1990-х рр. ООН. Сталий розвиток – це концепція керованого соц. розвитку на основі встановлення

балансу: між задоволенням суч. потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь; між технічним, соц.-екон. розвитком сусп-ва і збереженням природи планети Земля. Ця концепція та політика її реалізації має великий потенціал для інтеграції країн світу щодо вирішення глобал. проблем, однак, практична її реалізація наштовхується на механізми інституціональної інерції суч. політ. та екон. систем, які базуються на цінностях та практиках неухильного екон. зростання та відновленні нерівності, експансивному використанні природи. Поряд з цим нац. інтереси, орієнтація на вирішення проблем сьогодення без врахування їх наслідків для майбутнього соц. розвитку та планетарної екосистеми посилює міжнар. конкуренцію, загострює старі та формує нові суперечності в сусп. відносинах. Це обумовлює виникнення нових форм б-би за справедливість та соц. протесту, які поступово розширюються до глобал. масштабу, набувають хар-ру глобал. рухів. Важливим фактором таких процесів виступають можливості суч. інформ.-комп'ютерних комунікацій (Інтернет, мобільний зв'язок), які дозволяють створювати та використовувати нові форми соц. мереж віртуально-глобал. масштабу. Так, поняття «**Г. р.**» можна зустріти в ЗМІ та наук. виданнях при аналізі не тільки глобал. змін у різних сферах життя суч. сусп-ва – наук.-технічній, інформ.-комунікативній, управл., а й для визначення глобал. протестних рухів соц.-екон., політ., культ., екол. та альтерглобалістського спрямування. Це стосується демонстрацій та масових заворушень в США під лозунгом «Захопи Уолл-стріт» (2011), у країнах Зах. Європи, Північної Африки («арабська весна») та ін. країнах. На глобал. подію перетворюється Всесв. соц. форум (ВСФ), який почав проводитись щорічно з 2001 р. у форматі міжнар. зустрічі на противагу Всесв. екон. форуму в Давосі. ВСФ об'єднує активістів багатьох соц. рухів з усього світу з метою пошуку та реалізації альтернативи неоліберальній моделі глобалізації. На ВСФ зустрічаються представники альтерглобалістского руху, «зелені», активісти студентських, робітничих, селянських і жіночих рухів, а також учасники багатьох ін. соц. рухів і неуряд. орг-цій. Зустрічі проводяться у вигляді різноманітних семінарів, дискусій, демонстрацій, акцій. Гол. цілями ВСФ є б-ба за демократію «знизу», за подолання експлуатації у країнах «третього світу», за соціалізм; вирішення екол. проблем, розширення можливостей освіти і всебічного розвитку людини. Перший ВСФ проходив у м. Порту-Алегрі в Бразилії в січні 2001 р. На цьому форумі було офіц. зареєстровано 5000 учасників із 117 країн і кілька тисяч учасників із Бразилії від різних громад. орг-цій. Цей форум був підтриманий масовою демонстрацією, яка зібрала 10 000 осіб. Другий ВСФ також проходив в м. Порту-Алегрі в 2002 р., в якому офіц. брали участь 12 тисяч делегатів зі 123 країн світу. На ньому була прийнята резолюція «Опір неолібералізму, війні і мілітаризму: за мир і соц. справедливість». У Порту-Алегрі в січні 2003 р. проводився і третій ВСФ. Четвертий ВСФ проходив в Індії в м. Мумбаї в 2004 р., в роботі якого брало участь, за різними оцінками, від 100 до 125 тисяч осіб. Одним із ключових промовців на форумі був колишній шеф-економіст Світ. банку, а тепер критик неоліберальний

ної екон. моделі – Дж. Стігліц. У 2013 р. на XIII ВСФ була сформована ініціатива «Постглобалізація», в якій набули підтримки ідеї подальшої інтеграції країн світу з метою подолання суперечностей і проблем ліберальної моделі глобалізації. Таку платформу підтримав XIV ВСФ (Туніс, 2014 р.). Наступний – XV ВСФ запланований на березень 2015 р. (м. Аль-Манар, Туніс), на якому планується розглянути проблеми політ. розвитку (порушення прав людини, воєнних конфліктів, мілітаризації), глобал. фінанс.-екон. кризи, яка поширилась і в північних, і в південних країнах світу, шляхам виходу з неї, а також питання екології та змін у кліматі планети. Осн. принципами проведення ВСФ є відкритість, демократичність, дискусійність. К-сть учасників ВСФ щороку зростає, і вже перевищила цифру в 100 000, що свідчить про збільшення інтересу до глобал. проблем та перспектив їх вирішення на основі принципів свободи та соц. справедливості.

У 2010-х рр. була створена Інтернет-сторінка Альянсу глобал. революції (Global Revolutionary Alliance). Ініціатори Альянсу глобал. революції представили документ «Маніфест (програма, принципи, стратегія)», в якому аналізується глобал. ситуація та глобал. криза як наслідок панування глобал. олігархії, пропонуються стратегії глобал. змін на основі б-би за побудову нової, антиліберальної моделі глобал. соц. розвитку. Гасло Альянсу глобал. революції – «Невдоволені всього світу, єднайтеся!».

У 2011 р. побачила світ кн. брит. соціолога Г. Стендінга «Прекаріат: новий небезпечний клас», в якій автор аналізує процес формування нового глобал. класу під назвою «прекаріат» (від англ. *precarious* – ненадійний, нестабільний, невпевнений). Г. Стендінг вважає, що новий клас поки перебуває в стадії становлення і не усвідомлює себе як клас, хоча вже й починає розуміти свою обмеженість у правах. Гол. глоб. проблема, пов'язана з існуванням і розростанням прекаріату у світі, – це зростаюча соц. нерівність і все більш катастрофічне зниження доходів найманих працівників, які задіяні в матеріальному та нематеріальному вир-ві. Чим більше прекаріат вкладає власного часу і сил у ненадійні роботи і підробіток, тим сильніше знижуються його доходи, і тим більше грошей, часу і сил залишається в еліти. А чим катастрофічнішим стає розрив між багатими і бідними – тим ближче до колапсу наближаються світ. екон. і політ. системи. Отже, прекаріат – це новий глобал. клас невпевнених людей, який поступово зростає внаслідок збільшення соц. дистанції між глобал. бідністю та глобал. багатством. У цілому, виникнення та поширення поняття «**Г. р.**» є відображенням процесів як зростання соц. напруги в глобал. масштабі та визрівання глобал. револ. змін у всіх сферах життя сусп-ва, так і пошуку нової, демокр. та справедливої моделі розвитку глобал. сусп-ва. *(О. Кириленко)*

ГЛОБАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – сусп. зв'язки, які перетинають нац. кордони, проходять через глобал., позатеритор. простір та характеризуються глобал. мисленням. **Г. г. с.** – організоване в глобал. масштабі об'єднання людей, які незалежно від нац. належності або громадянства поділяють загальнолюдські цінності. Ці люди виявляють активність у вирішенні проблем світ. розвитку, особливо

в тих сферах, де уряди нездатні або не бажають вживати необхідних дій.

Політ. основою **Г. г. с.** є глобал. рух неуряд. орг-цій (екол., антивоєнних, культ., реліг. та ін.). Вони служать альтернативними або неофіц. каналами спілкування у світ. співт-ві, сприяють встановленню взаємної довіри між народами. В екон. плані **Г. г. с.** базується на глобал. діловому секторі, представленому прив. підприємництвом, насамперед в особі транснац. корпорацій. Однак багато вчених-глобалістів, підкреслюючи зростаючу соц. відповідальність прив. бізнесу, все ж застерігають про небезпеку надмірної концентрації екон. влади й міці у прив. руках. Технологічною основою **Г. г. с.** є розвиток новітніх технічних засобів комунікації, що забезпечують поширення глобал. потоків інформації через держ. кордони і на величезні відстані. Це вже призвело до виникнення нового явища у світ. розвитку, що отримав назву «глобал. революція у спілкуванні». Глобал. тенденції суч. світу збільшують можливості обміну товарами та інформацією у суспвах і д-вах, зумовлюють розвиток світ. комунікаційних мереж, вільне переміщення товарів та послуг тощо. Зазначимо, що важливою особливістю цих трансформацій є передусім їхня всеохопність. Останнім часом глобалізацію почали розглядати як «поширення модернізації». Всеохопний хар-р глобалізації дає змогу стверджувати, що відбувається соціокульт., політ. й екон. взаємозалежність д-в та сусп-в. Напр., розвиток інформ. технологій та системи глобал. комунікації сприяє інформованості про нові можливості сусп. розвитку та прогресу, вкорінює у сусп. свідомості багатьох народів нові цінності буття, формує міжкульт. діалог. На тлі цих процесів та тенденцій формується нове **Г. г.с.**, функціонування якого гол. чином спрямоване на захист прав і свобод людини д-вою, їх пріоритетність. В умовах суч. глобалізаційних тенденцій такий підхід надає нових якостей міжнар. системі, викликає зміни світогляду міжнар. суб'єктів, сусп. свідомості загалом та перебудову ціннісно-орієнтаційних засад розвитку цивілізації. Отож, **Г. г. с**. є своєрідним результатом глобалізаційних процесів, що передбачають об'єднання д-в та народів через створення єдиної політ.-екон. міжнар. системи. Становлення **Г. г. с.** ускладнює структуру системи міжнар. відносин, трансформує відносини між усіма міжнар. суб'єктами. Це, своєю чергою, обумовлює актуальність аналізу особливостей становлення **Г. г. с**. в умовах суч. трансформацій міжнар. системи.

Проблематика сутності, функціонування та перспектив розвитку **Г. г. с.** достатньо широко досліджена у наук. працях заруб. авторів. Серед них варто виділити дослідження таких науковців: Д. Балуєва, У. Бека, І. Валерстайна, В. Іноземцева, В. Кувалдіна, С. Кружалова, Ю. Резника, Дж. Розенау, Д. Хелда, М. Чешкова, М. Шоу та ін. Важливим у їхніх працях є обґрунтування взаємозалежності й різних аспектів взаємодії **Г. г. с.** та глобал. (транснац., субнац.) д-ви. З-поміж укр. дослідників **Г. г. с**. варто виокремити праці науковців – В. Буряка, В. Бебика, Р. Войтовича, О. Полторакова, В. Співака, В. Степаненка, К. Трима. Значну увагу вони надають аналізу сутності **Г. г.с**., визначаючи його передовсім новою формою соц. орг-ції, а також – інституційним аспектам його функціонування.

Г. г. с. також трактується як сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних сусп. відносинами, які перебувають за межами глобал. д-ви (наддерж., міждерж. і держ.-нац. політ. структур), її директивного регулювання і регламентації, однак які гарантуються й охороняються політ. структурами глобал. світу. Тобто **Г. г. с.**, хоча й існує за межами д-в та їхніх структур, водночас тісно пов'язане із ними як такими, що забезпечують його функціонування. Вартим уваги є підхід до трактування **Г. г. с.** як системи співробітництва та співіснування різних соціумів і культур. У межах цього підходу вважається, що окреме суспво вибирає не парадигму свого розвитку, а передусім – режим співіснування з іншими на основі спільних цінностей та норм. Слід вказати, що у наук. літ-рі поняття «**Г. г. с.**» доволі часто вживають разом із поняттями «глобал. сусп-во», «мегасусп-во», «всепланетне людство» тощо. Так, термін «мегасусп-во» використовує рос. дослідник В. Кувалдін, який вважає, що його формування зумовлюють багатогранні сукупні соц. зміни. Отже, **Г. г. с.** є порівняно самостійною сферою взаємодії недерж. суб'єктів міжнар. взаємодій (індивідів, орг-цій, соц. рухів тощо), які самоорганізуються з метою відстоювання своїх інтересів на глобал. рівні. *(В. Даніл'ян).*

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – найважливіші загальнопланетарні проблеми суч. епохи, що зачіпають людство в цілому; сукупність таких найгостріших життєвих проблем, від вирішення яких залежить подальший соц. прогрес людства, його майбутнє. **Г. п.** мають універс. хар-р. Термін **«Г. п.»** у наук. літ-рі почав вживатися з кінця 60-х рр. XX ст. Самі проблеми глобал. хар-ру виникли набагато раніше. У 50-ті рр. з усією очевидністю проявилася глобал. екол. проблема. Світ. війни XX ст., створення ракетно-ядерної зброї на стику 40–50-х рр. поставило людство на грань самознищення. Уперше питання про існування **Г. п.** було поставлене у середині 80-х рр. низкою міжнар. орг-цій (ООН, Римським клубом, ОБСЄ), а також щорічними нарадами країн «Великої сімки», світ. громадськості. **Г. п.** чинять всебічний зростаючий негативний вплив на соц.-екон. розвиток країн і можуть бути вирішені лише зусиллями усіх д-в світу. **Г. п.** є небувалим загостренням і поглибленням у суч. умовах суперечностей, що існували раніше в системі «людина – суспільство – природа». В основі їх загострення, поглиблення і актуалізації лежать два взаємозв'язаних процеси. З одного боку, це результат вдосконалення і розвитку продуктивних сил і виробн. відносин, результат розвитку матеріальної культури цивілізації. З другого боку – виникнення і поглиблення **Г. п.** є результатом соц. прогресу. Ці дві причини зумовили їх поглиблення і зробили глобал. й актуальними. Система **Г. п.** перебуває у постійному динамічному розвитку. Це означає можливість збільшення або зменшення **Г. п.**, збільшення або зменшення гостроти тієї або ін. проблеми. Усі **Г. п.** знаходяться в нерозривному взаємообумовленому зв'язку одна з одною, кожна **Г. п.** виступає не сама по собі, а як «частина», «елемент» структури всієї системи **Г. п.** Критеріями виділення **Г. п.** є такі: 1) повсюдне їх поширення зачіпає людство в цілому; 2) невирішення цих проблем може привести до загибелі усього людства; 3)

вирішення їх можливе тільки спільними зусиллями людства. Важливе значення в концепції **Г. п.** надають питанню про пріоритетність одних **Г. п.** щодо ін. і їх підпорядкованість. Ієрархія **Г. п.** не є формальною, а диктує певну послідовність як в їх теорет. аналізі, так і у практичному рішенні. У наук. літ-рі можна зустріти різні переліки **Г. п.**, де їх к-ть варіюється від 8–10 до 40–45. Існують різні класифікації **Г. п.** Зазвичай серед них виділяють: 1) проблеми найбільш «універс.» хар-ру; 2) проблеми природно-екон. хар-ру; 3) проблеми соц. хар-ру; 4) проблеми змішаного хар-ру. Фахівці вибудовують **Г. п.** у такому порядку: проблеми миру і роззброєння, демогр., екол., продовольча, енергетична, сировинна, проблеми освоєння космосу, світ. океану, проблеми подолання відсталості країн, що розвиваються, націоналізм, дефіцит демократії, наркоманія, тероризм та ін. Оскільки ці проблеми глобал., загальнолюдські, то і їх вирішення повинне знаходитися в епіцентрі світ. політики. Особливо складною є проблема пошуку стійкого екон. розвитку, раціоналізації вир-ва і споживання, гармонізації стосунків сусп-ва і природи, оскільки від її вирішення, кінець кінцем залежить розв'язання усіх ін. проблем. У той же час існує різниця між проблемами глобал. і заг. Невирішення **Г. п.** веде людство до загибелі, а заг. проблеми – це проблеми, які мають повсюдний хар-р і можуть перерости у глобал. До числа заг. проблем фахівці відносять проблеми охорони здоров'я, освіти, соц. захисту тощо. Системна цілісність **Г. п.** припускає і певну систему знання, що характеризується комплексністю досліджень, яка дістала заг. назву глобалістика. У свою чергу, комплексний хар-р суч. наук. знання з проблем глобалістики означає не просте об'єднання представників різних наук навколо однієї наук. проблеми, а їх активна, спільна участь в її розробці. А це припускає передусім вироблення необхідної заг. бази для міждисциплінарного спілкування, введення загальнонаук. понять і нової термінології, створення умов для практичної взаємодії між представниками різних наук у процесі їх спільної роботи. *(В. Зимогляд)*

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ – процес екон., соц., культ. розвитку, що характеризується співіснуванням різноспрямованих тенденцій: на тлі глобалізації замість очікуваного зникнення регіон. відмінностей відбуваються їх зберігання та підсилювання. Замість злиття і уніфікації виникають і посилюються явища ін. напряму: сепаратизм, загострення інтересу до локальних відмін, зростання інтересу до традицій тощо. Само поняття «**Г.**» було введено соціологом і теоретиком глобалізації Роландом Робертсоном – відомим брит. вченим, на думку якого, визначення «**Г**.» повинно відобразити процес поширення планетою все більш великої к-сті нових впливових регіонів. Він упевнений, що масова культура XXI ст. буде формуватися вже не США, а одразу декількома країнами. **Г.** означає ще й те, що жодна країна ніколи повністю не прийме масову культуру. Всюди відбувається якась адаптація. Глобал. і локальні тенденції зрештою взаємодоповнюються і взаємопроникають одна в одну, хоча в конкретних ситуаціях можуть прийти у зіткнення. В основі **Г**. лежить ідея децентралізованого і справедливого світу. Однак децентралізація більш не про-

тиставляється централізації. Кінцевою метою є не децентралізація задля самої децентралізації, а необхідність забезпечити ефективне управління. Децентралізація вже не розглядається як альтернатива централізації – потрібно й те, й інше. Дослідження показують, що **Г.** породжує тенденції в обох напрямах (децентралізація і централізація) з метою забезпечення ефективного управління, а також стабільний, надійний і справедливий уряд. Дослідники стверджують, що тенденції централізації ймовірно, матимуть більш виражений хар-р у таких країнах, де влада спочатку була більш децентралізованою, тоді як тенденції децентралізації виражатимуться сильніше в д-вах спочатку більш централізованих.

Г. – процес взаємодії локального і глобал., це не тільки переміщення глобал. процесів на рівень локальних (тобто їх локалізація, напр., формування окремих нац. стандартів за міжнар. зразком), а й вихід локальних процесів на глобал. рівень (тобто їх глобалізація, перетворення в глобал. процеси). Моделі **Г.** розробляються, спираючись на мережеві форми самоорг-ції і між культ. комунікацію. Термін «**Г.**» адекватно концентрує в собі сутність суч. соц.-екон. і політ. явищ в світі. Процеси **Г.** спонтанно виникають і зміцнюються у відповідь на всепроникаючі дії глобалізації. Глобальність, що виражається через планетарність, і локальність як зональність (або регіональність), водночас трансформують процес суч. цивілізаційного розвитку. Тобто **Г.** – це коли у відповідь на глобалізацію (інтеграцію, централізацію, мультікультурність і уніфікацію) замість очікуваного зникнення регіон.-етн. відмінностей, навпаки, відбувається їх збереження і навіть посилення. *(Ю. Золотарьова)*

ГНОБЛЕННЯ ПОЛІТИЧНЕ – форма соц. відносин, для якої характерне владне домінування одних груп людей над ін. на основі використання силових, адмін.-прав., екон., ідеолог., символічних, інформ. (соц.-психол.) засобів з метою досягнення політ. цілей: утримання, посилення та використання політ. влади. **Г. п.** є результатом узурпації політ. (держ. або парт.) влади, проявом тоталітарного, жорстко автократичного або олігархічного політ. режимів. **Г. п.** супроводжується різними формами експлуатації, дискримінації, маніпуляції з боку владних груп, політико-бюрокр. класу щодо ін. соц. груп або до більшості населення, яке представляє найманих робітників, нижчі класи, неполіт. сусп-во (народ). Отже, **Г. п.** тісно пов'язане з екон. експлуатацією, порушенням екон. та соц. прав людей, що обумовлює злиття інтересів політ. та екон. еліт з відновлення системи екон., соц. та політ. нерівності. **Г. п.** передбачає використання інституціонального контролю прав., силового, адмін. хар-ру, а також ідеол. домінування, нав'язування культури гноблення суспву. Соц.-психол. механізм **Г. п.** базується на прямому, відкритому інформ. тиску або непрямому, опосередкованому, прихованому маніпулюванні масовою свідомістю з метою підкорення волі та управління поведінкою населення. Для цього використовуються різні форми політ. комунікацій, ЗМІ. У першому випадку формується атмосфера страху та невпевненості, у другому – поширюються міфи: про відсутність класової та політ. б-би у сусп-ві; про свободу слова

та інформації, незалежність ЗМІ; про свободу політ. вибору та народовладдя; демократичність, відкритість політ. класу та політ. еліти та ін. Однією з форм **Г. п.** виступають політ. репресії – політ. переслідування тих, хто висловлює протест щодо існуючого політ. режиму; примушення до еміграції. Найжорстокіші форми політ. репресій пов'язують із використанням сили та зброї у формі позбавлення волі (ув'язнення), катувань, вбивств, терор. актів. Такі форми політ. репресій використовуються диктаторськими, воєнними, фашистськими формами тоталітарних режимів, в яких **Г. п.** досягає максим. рівня жорстокості – об'єктом репресій стають значні соц. групи (за соц.-класовою, або етн., расовою, або реліг. ознакою, або за нелояльністю, опозиційністю до правлячої еліти). Авторитарні політ. режими використовують переважно прав. механізми політ. контролю та правоохоронні органи щодо опозиційних сил та рухів, які обмежують їх можливість впливати на політ. процеси та політ. настрої більшості населення. У демокр. країнах **Г. п.** мінімізується, однак, політ. контроль стосовно опозиційних сил використовується політ. владою у прихованих або маніпулятивних формах. У більшості розвинених та демокр. країн Заходу використовується робоча сила мігрантів, які виступають об'єктом як екон. експлуатації, так і різних форм політ. дискримінації. Подолання **Г. п.** передбачає зменшення соц.-політ. нерівності та демократизації політ. відносин, розбудови прав., соц. д-ви, подолання всіх форм політ. відчуження як прояву політ. розриву між владою та громадян. сусп-вом. Важливим фактором протидії **Г. п.** є формування демокр. та громадян. культури населення, заснованої на цінностях людяності, гуманізму, толерантності, рівності, справедливості та свободи. *(О. Кириленко)*

ГНОБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ – обмеження прав соц. суб'єкта, його інтересів, свобод, утиск, експлуатація; відмова усім соц. прошаркам у соц., політ., екон., культ. потребах, виникає внаслідок відмінностей між індивідами та соц. верствами за їхнім місцем у системі сусп. вир-ва, стосунків до об'єктів власності, за їхньою роллю в орг-ції праці та у розподілі сусп. багатства, коли одна група людей привласнює результати праці ін. людей. Об'єктом **Г. с**. є працівники, яких обділяють роботодавці, як прив., так і держ. Результатом **Г. с.** є, як правило, бідність громадян. Бідність породжує постійний страх перед майбутнім, непевність у власній спроможності захистити життя, власне і своїх близьких. Бідність стає ключовим чинником формування соц. напруження та соц. нестабільності, зниження народжуваності, зростання обсягів еміграції, погіршення стану здоров'я та зростання смертності. **Г. с.** може відбуватися як у відвертій формі (штучне стримування заробітної плати, привласнення заощаджень громадян, зниження витрат на соц. гарантії), так і прихованій (хабарництво, побори тощо). *(Е. Кальницький)*

ГРОМАДА ТЕРИТОРІАЛЬНА – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самост. адм.-тер. одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адмін. центр. Інакше кажучи, до **Г. т.** можуть належати не лише громадяни України, а й іно-

земці та особи без громадянства, що постійно проживають у межах села, селища, міста і користуються, відповідно до ст. 26 Конституції України, такими ж правами і свободами, а також виконують такі ж обов'язки, як і громадяни України, за винятком, встановленим чинним законодавством.

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про місц. самоврядування в Україні», **Г. т.** є одними зі складників системи місц. самоврядування. Цим Законом **Г. т.** визначено *первинним суб'єктом* місц. самоврядування, осн. носієм його ф-цій і повноважень. **Г. т.** наділена конкретною правосуб'єктністю, а саме: правом формування відповідних органів; правом проведення місц. референдумів; правом управління місц. бюджетами та комунальною власністю тощо. **Г. т.** сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну **Г. т.**, створювати єдині органи місц. самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об'єднання **Г. т.** відбувається за рішенням місц. референдумів відповідних **Г. т.** сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місц. самоврядування, формування спільного бюджету, об'єднання комунального майна. Вихід зі складу сільської громади здійснюється також за рішенням референдуму відповідної **Г. т.**

Сьогодні в Україні налічується 29 788 **Г. т.**, з них право на місц. самоврядування реалізують 12 064. **Г. т.** суттєво відрізняються за чисельністю та наявною інфраструктурою. Приміром, **Г. т.** м. Києва налічує 2813,9 тисяч осіб, а Кобченська сільська рада Рожищенського району Волинської області – 273 особи. Незважаючи на таку велику різницю чисельності, всі **Г. т.** України відповідно до Конституції користуються рівним правом на місц. самоврядування. *(В. Малиновський)*

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – специф. вияв масової свідомості, що виражається у вербальних і невербальних оцінках та характеризує ставлення людей до актуальних значущих подій і фактів суспільного життя. Термін «**Г. д.**» вперше застосував у другій половині XII ст. англ. держ. діяч Д. Солсбері на означення моральної підтримки населенням країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальноприйнятим.

Як соц. феномен, **Г. д.** є не сумою думок окремих індивідів, а інтегративним утворенням, яке має істор., часові, територ. особливості, складну структуру і виконує певні функції. **Г. д.** формується лише щодо актуальних для соц. спільноти чи сусп-ва проблем, ситуацій, які припускають спірність оцінок. **Г. д.** постає у двох вимірах. По-перше, як оціночне судження, тобто **Г. д.** завжди містить оцінку громадськістю конкретних проблем, явищ, процесів суспільного життя, ставлення до конкретних об'єктів дійсності. Тому вона є сукупним оцінним судженням певної групи людей щодо подій, явищ соц. дійсності. По-друге, **Г. д.** є важливою соц. інституцією. У демокр. сусп-ві вона є одним із чинників, що впливає на прийняття рішень на всіх рівнях управління (держ., регіон., муніципальному тощо). Як і всі соц. інституції, **Г. д.** перетворює невпорядковані, випадкові, стихійні соц. взаємодії між людьми та політ. структурами на впорядковані, тривалі, контрольовані. На різних етапах розвитку сусп-ва, за різних політ. режимів вияв **Г. д.** має свої особливості. Так, за тоталітарних

режимів вона є невпливовою, за авторитарних – у цілому, береться до уваги, якщо тільки не пов'язана з політикою, а за умов демокр. правління стає дієвим регулятором сусп. життя.

Г. д. може бути використана у регулюванні багатьох сфер життєдіяльності сусп-ва, найважливішими з яких є такі. *Соц. процеси, відносини*. До них належать орг-ція соц. управління (вироблення, прийняття та реалізація управл. рішень); реалізація принципів соц. політики та соц. справедливості; вирішення екол. проблем, орг-ція екол.-соц. моніторингу; орг-ція процесів функціонування трудових колективів та самоврядування у них; здійснення соц. контролю тощо. *Екон. процеси, відносини*. Вони пов'язані з регулюванням ставлення населення до екон. процесів та екон. реформ, що проводяться в д-ві; вивченням ринку; маркетингом; дослідженням ефективності реклами тощо. *Дух., ідеолог. процеси, відносини*. Цю сферу складає орг-ція ідеолог. діяльності, пропаганди, функціонування засобів масової інформації; соціалізація; виховання особистості. *Політ. процеси, відносини*. Їх утворює політ. діяльність у цілому; проблеми реалізації демокр. принципів; орг-ція виборів та референдумів; визначення рейтингу політ. лідерів, політ. агітація і пропаганда тощо.

Засоби, форми впливу **Г. д.** на сусп. життя різноманітні (від вербального схвалення чи несхвалення фактів, подій, процесів, що відбуваються у суспві, до прямого наказу щодо них) і реалізуються в її функціях, які виявляються у двох тісно пов'язаних між собою вимірах – горизонтальному та вертикальному. *Горизонтальний вимір* **Г. д.** виявляється в урегулюванні різноманітних стосунків між індивідами в соц. спільнотах. Його функції – оціночна (оцінка сусп. проблем та свого місця в сусп-ві), критична (відображення ставлення до актуальних проблем суспва різних верств населення), діагностична (аналіз ефективності роботи соц. інституцій і владних структур), нормат. (здатність виробляти, обновлювати, змінювати, концентрувати в собі соц., політ., культ., поведінкові норми), виховна (актуалізація процесу соціалізації особистості) – забезпечили еволюцію людської цивілізації. *Вертикальний вимір* **Г. д.** передбачає реалізацію функцій **Г. д.** як соц. інституції, а саме: експресивної (здатності виражати певну позицію щодо сусп. подій, явищ, процесів, дій владних структур, оцінювати і контролювати дії влади в усіх сферах сусп.-політ. буття), консультативної (рекомендаціях органам влади щодо вирішення різноманітних сусп. проблем), функції тиску на владу (громадськість засобами мітингів, демонстрацій, страйків чинить тиск на органи управління і спонукає їх до прийняття певних рішень), директивної (виробленні громадськістю рішення щодо конкретних проблем сусп-ва, які мають імперативний, обов'язковий хар-р, як-от: референдуми, вибори органів влади тощо).

Механізм взаємодії **Г. д.** з органами влади, соц. інституціями, політ. структурами визначається каналами її висловлювання – опосередкованими (через ЗМІ), прямими (через листи, звернення громадян, збори, мітинги, демонстрації, страйки тощо) або спеціалізованими (через соціол. опитування). *(В. Погрібна)*

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ – об'єднання, яке створюється громадянами для захисту та/або реалізації своїх спільних інтересів. **Г. о.** є структурами громадян. сусп-ва, яким притаманні: 1) добровільність створення та залучення до них громадян; 2) самодіяльний хар-р функціонування (самост. визначення цілей, завдань та форм діяльності); 3) відносна незалежність від д-ви, перед якою вони мають тільки одне зобов'язання – працювати в межах конституції та чинного законодавства. Створення та діяльність **Г. о.** зазвичай регламентуються спец. законом. В Україні таким є Закон України «Про громад. об'єднання».

До специф. форми **Г. о.** належать політ. партії, але внаслідок того, що партії є безпосередньо політ. організаціями, вони відокремлюються від ін. **Г. о.** та виділяються в окремий тип громад. об'єднань. Ін. **Г. о.** визначаються як позапартійні. З точки зору політології позапарт. **Г. о.** поділяються на два види: 1) *неполітизовані* (такі, що не ставлять перед собою політ. завдань та, відповідно, не беруть участь у політ. процесі); 2) *політизовані* (такі, що ставлять перед собою певні політ. завдання та беруть участь у політ. процесі). До політ. системи включаються тільки політизовані **Г. о.,** які виступають у ній як *групи тиску*. Поняття «група тиску» було введено в наук. обіг амер. політологом А. Бентлі в його праці «Процес правління» (1908). Характеризуючи таким чином політизовані **Г. о**., Бентлі мав на увазі те, що вони, на відміну від партій, не ставлять перед собою завдань здобуття держ. влади або безпосередньої участі в її здійсненні, а їх політ. функціональність обмежується лише тиском на структури держ. влади. *(О. Романюк)*

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ – добровільне об'єднання людей, яке виникає на основі їхнього свідомого *волевиявлення* відповідно до спільних політ. або соц. інтересів, прав і свобод. Їх учасниками визнаються громадяни, які не мають постійного членства, а також сусп. об'єднання, які беруть активну участь у діяльності **Г. р.**, підтримують проведені ним заходи. Таким чином, склад **Г. р.** є непостійним і самим рухом не контролюється. У ньому беруть участь усі бажаючі, і на період своєї діяльності в цьому русі вони є його членами. Припинення активної участі в русі означає одночасно й вихід із нього. Ще у XIX ст. фр. мислитель А. де Токвіль зауважив, що в демокр. країнах уміння створювати об'єднання, рухи – першооснова громад. життя; прогрес всіх ін. сторін життя сусп-ва безпосередньо пов'язаний із прогресом в цій галузі. Учений звертав увагу на актуальність створення розгалуженого універс. механізму взаємозв'язку д-ви і громадян. сусп-ва. Цей механізм, на його думку, є не тільки посередником у взаєминах влади й сусп-ва, а й засобом контролю за д-вою з боку громадян. сусп-ва. Наявність такого механізму свідчить про зрілість громадян. сусп-ва, його здатність до самоорг-ції. **Г. р.** та орг-ції утворюють те соц. середовище, у якому народжуються і працюють партії. **Г. р.**, на відміну від партій, більш різнорідні за своїм соц. складом.

Осн. причиною виникнення **Г. р.** можна назвати незадовільне представлення інтересів громадян через діяльність ін-тів держ. влади і політ. партій, наявність нерозв'язаних структурами влади й управління екон. і соціокульт. проблем. **Г. р.** створюються для

розв'язання якої-небудь сусп.-значимої політ., екол., соц. та ін. проблеми. **Г. р.** – форма об'єднання людей, що характеризує їхні спільні прагнення до здійснення заг. цілей. Вони об'єднуються навколо ідей, привносять нові форми в сусп. і політ. самосвідомість. Так, успіх феміністського руху визначається не тільки різними політ. діями, а й тим, як пов'язані з рухом ідеї змусили жінок, а потім і чоловіків переосмислити загальновизнані і, здавалося б, безперечні уявлення про роль жінок у сусп-ві. **Г. р.** надають засіб для внесення в політ. життя нового погляду на події і тим самим створюють механізм для здійснення значних політ. змін. Проте їх чималий політ. потенціал може бути ослаблений внутр. розбіжностями щодо цілей, стратегії і тактики, як це було з екол. рухом. Часткове досягнення цілей руху може позбавити його динамізму, що добре видно на прикладі руху за громадян. права. На русі можуть позначитися зміни в поглядах його учасників на соц. та політ. проблеми, як це сталося зі студентським рухом кінця 1960-х рр.

Характерна риса суч. масових **Г. р.** визначається їх зв'язком з політикою, або здатністю впливати на діяльність політ. ін-тів. Напр., міжнар. рух за мир породило таке специф. явище, як народ. дипломатія, позитивна роль якої у світ. політиці загальновідома. Нова соц.-політ. ситуація викликала до життя нові рухи й орг-ції політизованого характеру, такі, скажімо, як політ. форуми, незалежні профспілкові об'єднання типу польської «Солідарності» та ін. Вони й стали вирішальним фактором політ. мобілізації широкого кола громадян проти існуючих політ. режимів.

Г. р. розрізняються за багатьма ознакам: за своїми цілями, ф-ціями, які вони виконують стосовно інтересів своїх членів, а також стосовно держ. влади; за місцем діяльності; за видами і методами діяльності; за характером виникнення, за способами орг-ції й т. ін. **Г. р.** можуть бути формальними та неформальними. Перші виникають у самій системі і працюють за її правилами. Другі виникають усупереч системі і не підкоряються її правилам.

У певних обставинах **Г. р.** можуть трансформуватися в громад. орг-ції, або навіть у політ. партії, як це було з «Народ. Рухом України за перебудову». *(О. Варго)*

ГРОМАДЯНСТВО ВІРТУАЛЬНЕ (ЕЛЕКТРОННЕ) – особливий тип прав. зв'язку особи та д-ви, який базується на наданні д-вою особі комплексу електронних послуг в обмін на певні преференції д-ви (напр., отримання податків, залучення інвестицій). Віртуальні д-ви давно надають послуги такого типу, напр., Сіленд (самопроголошена в 1967 р. міні-монархія пропонує власне посвідчення особи, а відповідно і громадянство); Віртландія («перша у світі суверенна д-ва, що базується в Інтернеті») пропонує оформлення статусу е-громадянина особам від 18 років.

Першою у класичному розумінні д-вою, яка надає **Г. в. (е.)**, є Естонія (з 01.12.2014 р.). **Г. в. (е.)** естонського формату надається бізнесменам (у т. ч. потенційним), які бажають займатися підприємництвом у країні, але при цьому не хочуть змінювати місця проживання й отримувати естонське громадянство (у традиц. його розумінні). З усіх е-послуг (а їх понад 600 для фізич. осіб і понад 2400 – для юрид.) іноземці ма-

тимуть лише окремі з них (зокрема, не матимуть права на проживання в Естонії, отримання Шенгенської візи, виборчих прав). **Г. в.(е.)** надається тим, хто зацікавлений у використанні цифрових сервісів, отриманні електронного підпису для ведення дистанційного бізнесу. **Г. в.(е.)** є передумовою для формування європ. (чи ширшого) електронного простору; навіть висловлюються припущення, що це перший крок до світу без громадянства та кордонів. Громадянин, який отримав електронне (віртуальне) громадянство певної д-ви, набуває статусу *е-резидента*. Особа-резидент у традиц. розумінні має стійкий політ.-прав. зв'язок із д-вою свого громадянства, проживає (чи не проживає, але має місце для постійного проживання) на ній, чи ж має тісні особисті або екон. інтереси на території д-ви. Натомість е-резидент – це громадянин будь-якої д-ви. Інтернет безмірно розширює потенційний масштаб ринку екстериторр. послуг. Сьогодні уряди пропонують послуги для клієнтів, розташованих практично в будь-якій точці світу, за можливість розміщення цих послуг в Інтернеті. Див.: *Кібердержава*. *(Н. Хома)*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – сфера спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільних асоціацій та орг-цій, що захищена законом від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку органів держ. влади**. Г. с.** включає всю сукупність неполіт. відносин у сусп-ві, а саме: екон., соц., сімейні, дух., моральні, нац., реліг. відносини та ін.

Уперше поняття «**Г. с.**» зустрічається у філос. спадщині представників епохи Античності. Серед перших мислителів, що визначили «**Г. с.**» як самост. субстанцію, є давньогрец. філософ Платон. Його міркування про природні соц. потреби, властиві людям від народження, про гол. чесноти – мудрість, мужність і просвітлений емоційний стан, про ідеальне людське сусп-во, його жорстока, хоча і непослідовна, критика держ. влади об'єктивно приводять до думки про те, що, окрім державно-організованої, є й ін. форми життєдіяльності сусп-ва. Поняття «**Г. с.**» сходить і до ідеї поліса Арістотеля, ідей природного права. У творі «Політика» він зазначає: «Д-ва є сукупністю громадян, громадян. співтвом». Громадянином, у свою чергу, є той, «хто володіє сукупністю громадян. прав». Бути членом сусп-ва означало бути громадянином – членом д-ви і тим самим зобов'язаним жити і діяти відповідно до її законів і без нанесення шкоди ін. громадянам. Разом з тим Арістотель аналізував життя громадян і в ін. сферах життєдіяльності сусп-ва: екон., шлюбно-сімейної, дух., наук., реліг., де держ. втручання до певного рівня розвитку продуктивних сил і відносин просто не потрібне було. Тому є сенс відзначити у працях Арістотеля певне розділення д-ви і **Г. с.** Уже в політ.-прав. вченні давньоримського мислителя Цицерона йдеться про те, що д-ва є справою та надбанням народу, а право виступає необхідним констатуючим джерелом державності взагалі. Він використовував словосполучення «**Г. с.**» (societascivilis) для пояснення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політ. просторі д-ви. «Д-ва є власністю народу, а народом є не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою в питаннях

права та спільності інтересів», – наголошує він. У його вченні присутні ідеї республіканізму, народ. суверенітету та наголошується на тому, що громадянин та громадянство є прав. категоріями, на підставі яких формується поняття про сусп-во як сукупність громадян. Водночас варто наголосити: у працях античних філософів **Г. с.** викликає інтерес лише з огляду на пошук його етимологічного коріння, оскільки чіткого розмежування між сферами сусп. та держ. життя (засадничого положення концепції «**Г. с.**») на той час не проводили. «Громадян.» і «прив.» були тісно пов'язані між собою – громадяни могли реалізувати себе тільки в межах полісу. Як зауважує О. Лосєв, античне сусп-во «не знало особистості… у розумінні соціальному та історичному», а отже, «тут ще немає суперечності між особистістю й д-вою». Не людина, а космос та соціум визначали сутність держ. влади.

Традиція мінімізації значення людини у політ. процесі отримала своє продовження у часи Середньовіччя – д-ва та влада були міцно вбудовані в заг. теологічну конструкцію християнізованого соціуму та оголошувалися продуктом розуму, вищого за людський. Монопольне становище церкви, панування у сусп. свідомості догматичних настанов християн.-середньовічної епохи унеможливлювали існування поза компетенцією держ. (фактично теократичної) влади вільного простору життєдіяльності людини. Разом з тим на відміну від попереднього етапу, саме в період Середньовіччя визрівають дух. та емпіричні основи, які стають підґрунтям для якісно нового осмислення хар-ру взаємодії сусп-ва, людини та д-ви, що, зрештою, справило значний вплив на формування концепту «**Г. с.**» у подальшому. У праці «Град Божий» Святий Августин тлумачить суть д-ви як інструмент примусу і наслідок людської гордині. Він висловлює думку про те, що родина, сімейні стосунки (приватність) є початком, у якому зароджується частина соц. цілого, у т. ч. **Г. с.** Тома Аквінський дотримувався аристотелівського розуміння д-ви та інтерпретував її як соціальність, визначену згідно з доброчесністю. **Г. с.**, за Томою Аквінським, чітко включає в себе домашнє господарство з його прив. сферою. Проте д-ва є первинною відносно дому і приватності.

Італ. мислитель Н. Макіавеллі, віддаючи дань часу, вважав, що вищим проявом людського духу є д-ва, а сенсом і щастям життя – служіння їй. Чимало думок висловлено ним про такі недерж. та неполіт. сфери життєдіяльності людського сусп-ва, як праця, сім'я, любов, задоволення особистих потреб. І тут мова йде також про **Г. с.** Таким чином, мислителі Античності, Середньовіччя та Відродження як би визначили у складному переплетенні екон., політ., соц. і дух. відносин державно-організованого сусп-ва наявність **Г. с.** Вони зробили достатньо успішні спроби «розвести» д-ву і **Г. с.**, показали сучасникам, що окрім д-ви є щось самостійне, що живе за своїми законами і не у всьому підвладне д-ві, тобто **Г. с.**

Представниками класичного розуміння сутності **Г. с.** в історії соц.-політ. думки вважаються філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. -Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та ін. Т. Гоббс вже використовує поняття «**Г. с.**» у прямій постановці, хоча і непослідовно: в одних випадках **Г. с.** він як би ототожнює

з д-вою, в ін. – роз'єднує. Сам термін «громадян.» він вживає в його першооснові як цив., поєднуючи його з д-вою і громадян. станом. Але заслуга англ. мислителя полягає в тому, що він одним із перших представив стратифікаційну модель **Г. с.** Так, у його складі він виділяє: упорядковані групи, тобто групи з певною к-стю представників, і невпорядковані групи; абс., незалежні групи (напр., д-ва) і підвладні, підлеглі групи; політ. групи (укладені на основі повноважень, даних їм верх. владою) і часткові групи (утворені самими підданими); законні й протизаконні групи. У такий спосіб виокремлюються кілька рівнів **Г. с.**: а) рівень політ. д-ви, що поєднує громадян під началом єдиної держ. влади (гол. цив. особа); б) рівень громадян. груп та об'єднань громадян (прив. цив. особи); в) рівень окремих громадян, що є підданими государя (суверена) і представниками прив. груп. Локк проголошує до певної міри примат **Г. с.** перед д-вою. Основою сусп-ва, зокрема громадян., він вважає власність. Він провадив межу між сусп-вами, які перебувають у громадян. та негромадян. стані. Таким критерієм Локк вважав закон: якщо люди об'єднані спільним законом та судовими установами, це свідчить про те, що вони перебувають у стані **Г. с.** Уперше застосував поняття «**Г. с.**» у назві своєї кн. «Досвід історії **Г. с.**» шотландський філософ, священик Адам Фергюсон. **Г. с.** для нього – це насамперед сфера публічної, соц. активності людини. Дивергенцію між поняттями д-ви й **Г. с.** спостерігаємо у працях амер. дослідника, уродженця Англії, публіциста Т. Пейна. У своїх розвідках «Права людини» і «Здоровий глузд» він висловлює думки про те, що люди спроможні налагодити свої відносини й організувати громад. життя без д-ви. Сусп-во, вважає він, створюється нашими потребами, а уряд – нашими пороками. **Г. с. –** це результат того, що індивіди, кожний відповідно до своїх особистих суверенних прав, вступили у договір один з одним для створення уряду; і це є єдиний спосіб, яким мають право створюватися уряди, і єдина основа, на який вони можуть існувати. Чим менше ф-цій бере на себе д-ва, тим більше можливостей для самоврядування мають громадяни. А чим більше управл. обов'язків, стверджує Т. Пейн, покладається на **Г. с.**, тим менше його потреба в д-ві. Ш. Л. Монтеск'є у творі «Про дух законів» розглядає **Г. с.** як результат істор. розвитку, як ступінь історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. **Г. с.**, за Ш. Л. Монтеск'є, є сусп-вом ворожнечі людей один до одного, яке для запобігання і нейтралізації цієї ворожнечі перетворюється у д-ву. Державність внутрішньо властива, але не тотожна **Г. с.** Він розрізняє закони громад. і держ. (політ.). Громадян. закони регламентують відносини, властиві **Г. с.**: відносини власності, добровільних об'єднань громадян та ін. Держ. закони регламентують гол. чином політ. права і свободи цих же громадян. Монтеск'є підкреслює діалектичну єдність і суперечність законів **Г. с.** і д-ви, вважаючи, що зникнення однієї із сторін такої єдності неминуче приведе до великих сусп. потрясінь. **Г. с.**, за висновком Монтеск'є, – це найважливіша гарантія від сваволі й диктатури. Він пов'язував панування **Г. с.** із забезпеченням особистої свободи громадян. Ж. Ж. Руссо також показує **Г. с.** як сусп-во, перетворене у д-ву, уточнюючи при

цьому, що цей процес проходить за допомогою сусп. договору.

Розглядаючи суперечливі якості людської натури: незлагідність, пихатість, жагу до об'єднання і у той же час прагнення до згоди, І. Кант доходить висновку, що гол. шлях поєднання свободи кожного зі свободою ін. – формування **Г. с.**, яке засноване на таких апріорних принципах: свобода члена суспва як людини; рівність його з ін. як підданого; самостійність члена сусп-ва як громадянина. Г. В. Ф. Гегель мав на увазі під **Г. с.** відносно незалежну від д-ви сукупність окремих індивідів, класів, груп і ін-тів, взаємозв'язок яких регулюється цив. правом. **Г. с.**, вважав Гегель, виступає «не як таке, що атомістичне розпалося на одиничні особи і зібралася на мить тільки для одиничного тимчасового акту без подальшого зв'язку, а як розчленоване на вже раніше конституйовані т-ва, громади та корпорації, які таким чином отримують політ. зв'язок». Він показав, що **Г. с.** сформувалося в результаті істор. трансформації всього сусп. життя, тривалого діалектичного руху від сім'ї до д-ви. Соціум, що утворився в результаті цього генезису, включає приватновласницькі відносини, ринкову економіку, соц. групи, ін-ти, що забезпечують життєздатність сусп-ва і реалізацію громад. прав. Він розглядав **Г. с.** і д-ву як самост. інституції. **Г. с.** існує не в д-ві, а поряд із нею. **Г. с. –** це «зовн. д-ва», «д-ва потреби і розуму». Розвиток **Г. с.**передбачає наявність д-ви як його підстави: «д-ва – загальне перше, всередині якого сім'я перетворюється в **Г. с.**, і сама ідея д-ви розпадається на ці два моменти». Разом із сім'єю **Г. с.** складає базис і спосіб існування д-ви. У д-ві репрезентована заг. воля громадян, **Г. с. –** це сфера реалізації особливих, прив. інтересів окремих індивідів. До держ. сфери він відносив уряд. владу, адміністрацію, до сфери **Г. с. –** поліцейську і судову владу. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує **Г. с**., Гегель вважав власність, особисту свободу, загальнообізнаність, поінформованість, вільно сформовану громад. думку, справедливість і суворе дотримання законів. Сильне прав. підґрунтя, правосуддя і засоби ефективного функціонування законів – необхідні передумови формування **Г. с.** Фр. мислитель А. де Токвіль у кн. «Про демократію в Америці» (1832) уперше показав зв'язок і тотожність **Г. с.** та демократії, сформулював підґрунтя суч. уявлень про **Г. с.** як самост. сферу міжлюдських взаємин. У роботах К. Маркса термін «**Г. с.**» вживається в трьох значеннях: 1) для позначення основи будь-якого істор. розвитку, його «природного базису»; 2) як станове сусп-во середніх століть; 3) як форма орг-ції буржуазного сусп-ва, що протистоїть політ. д-ві. Осн. інтерес становить третій сенс терміна «**Г. с.**». «*Практична потреба, егоїзм*, – підкреслює Маркс, – ось принцип *громадян. сусп-ва*, і він виступив у чистому вигляді, як тільки **Г. с.** породило зі своїх власних надр політ. д-ву». **Г. с.** звільняє людину від пут станового сусп-ва, але свобода підприємництва, звільняючи від особистої залежності, ставить на її місце залежність речову. Буржуазна свобода обертається заг. відчуженням. Буржуазне сусп-во бачиться Марксом лише як необхідний щабель у переході до справді людських відносин, від грубої особистої залежності до справжньої свободи. Буржуазне **Г. с.** і буржуазна д-ва виявляються

минущими, що підлягають усуненню на новому етапі істор. розвитку. Він розглядає диктатуру пролетаріату (як класу, позбавленого власності і тому найбільш близького до загальнолюдської «родової природи») як неминучий засіб для забезпечення подальшого відмирання д-ви та ліквідації **Г. с.**, заснованого на принципі індивідуалістичного споживацтва. Наприкінці XIX на початку XX ст. виникають концепції, в яких «**Г. с.**» розглядається як форма соц. інтеграції людей. Е. Дюркгейм використовував поняття **Г. с.** (societecivile) і розглядав його крізь проблему солідарності. Для суч. сусп-ва, за Дюркгеймом, однаково важливий як індивідуалізм, так і колект. свідомість, колект. спільні цінності, визнання взаємних зобов'язань. Він вважав, що профспілкові, профес. об'єднання, церковні, регіон. центри спроможні залучити своїх членів до нового типу солідарності, гол. моральною цінністю якої є індивід.

Не оминали проблему громадян. сусп-ва і укр. суспільствознавці. М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, В. Липинський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад та громад. життя. У розробленій М. Драгомановим конституції «Вільна Спілка», досягнення нац. інтересів України вбачається у здобутті політ. свободи та розвитку місц. самоврядування: «зрозуміла річ, що така велика купа людей, скільки є їх в усій Україні, не може бути одним т-вом. Вона мусить стати т-вом т-в, спілкою громад, вільних у всіх своїх правах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть, і не там, де вони сидять». Виходячи з того, що влада обмежує волю громадян, М. Драгоманов уважав за потрібне «збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб, якомога, вменшити силу держ. начальства...». «Громада мусить бути спілкою вільних осіб – "без начальства": своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств». В. Липинський вважав, що взаємовідносини **Г. с.** і д-ви визначає закон, засадничим стосовно якого є взаємне обмеження права сильніших правом слабших, і навпаки.

А. Грамші був один із небагатьох мислителів, які використовують концепцію **Г. с.** при аналізі сусп. процесів у першій половині та в середині XX ст. У своїх «Тюремних зошитах» він зазначає, що: «...можна було б сказати, що д-ва = політ. співт-во + громадян. суспво», вважаючи при цьому, що: «д-ві судилося вичерпати себе і розчинитися в упорядкованому сусп-ві», тобто «етичній д-ві або **Г. с.**».

Подальший розвиток досліджень **Г. с.** продовжився тільки після закінчення Другої світ. війни, оскільки попередній період характеризувався безпрецедентним втручанням д-ви у сфери прив. життя громадян, причому не тільки в тоталітарних д-вах. Особлива увага в повоєнний час приділялася переосмисленню поняття громадян. прав, пов'язане з будвом соц. д-ви. Громадянство наповнювалося соц. змістом, перетворюючись в юрид. закріплене право громадянина на отримання певної послуги від д-ви. Такі зміни спричинили зростання утриманських настроїв, зниження стимулу до праці і конкурентної б-би, у зв'язку з чим деякі теоретики лібералізму (Ф. Хайєк, Л. Мізес, Р. Нозік) виступили проти зростання етатизму і за підвищення впливу

ринку, що відновило інтерес до проблематики **Г. с.** Протягом XX ст. відбулася така трансформація **Г. с.**: на початку століття воно відігравало роль щита для д-ви, якому загрожувала револ. стихія, наприкінці століття – воно покликане захищати свободу індивіда від надмірної опіки д-ви.

Нім. філософ і соціолог Ю. Габермас в праці «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадян. сусп-во» (1968) сформулював концепцію «публічної сфери» («сфери відкритості»), яка пояснювала, яким чином осередки громадян. сусп-ва перетворилися на активну сусп. силу та в який спосіб вони впливали на політику в різних країнах. Він підкреслював, що «громадськість, створюючи нові структури **Г. с**., тим самим протистоїть зазіханням д-ви, деспотизму, абсолютизму, авторитаризму на права людини і висуває на перший план гуманіст. мотиви і цінності, немеркантильну, високодух., моральну поведінку, самосвідомість, самовизначення, свободу і гідність окремої особистості». За поглядами Джін Коген, теорія громад. сфери і громад. відкритості Габермаса становить нормат. ядро концепції **Г. с.** у суч. його розумінні.

Концепція **Г. с.** інтенсивно розробляється багатьма вченими сучасності, зокрема англ. дослідником Дж. Кіном, фр. вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, амер. політологами Дж. Александером, Е. Арато, Х. Арендт, Т. Карозерсом, Д. Когеном, Дж. Коеном, Р. Нозіком, Р. Патнамом, Л. Саламоном, А. Селігманом, Ч. Тейлором, І. Шапіро, Е. Шилзом, Ф. Шміттером, нім. дослідниками В. Деттлінгом, Р. Козеллеком, Е. Прілером, В. Реєзе-Шефером, М. Фрайзе, А. Циммер, К. Шмідтом, чехами В. Гавелом, Е. Геллнером, Я. Тесаржом, словацьким вченим Р. Рошко. Приділяли увагу проблемам **Г. с.** укр. вчені Б. Андресюк, Ю. Битяк, В. Борисова, Л. Герасіна, Г. Зеленько, А. Карась, А. Колодій, І. Кресіна, В. Крисаченко, Ю. Левенець, Т. Розова, С. Серьогіна, М. Рябчук, Г. Щедрова та ін.

Г. с. – це, по-перше, форма людської спільності, що знаходиться на певній стадії розвитку, і за допомогою праці задовольняє потреби своїх індивідів. По-друге, це комплекс первинних об'єднань індивідів, що добровільно сформувалися (сім'ї, кооперації, асоціації, господарські корпорації, громад. орг-ції, профес., творчі, спортивні, етн., конфесійні та ін. об'єднання, окрім держ. і політ. структур). Більшість політологів і соціологів дотримуються широкого тлумачення **Г. с.**, вважаючи, що воно включає соц.-політ. відносини і як їх елемент – політ. групи. По-третє, це сукупність недерж. відносин у суспві. У ньому вільно розвивається асоціативне життя або, як його називають, публічна сфера (на відміну від прив.), сфера масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями, будь-якими ін. ознаками. Це сусп-во добивається децентралізації влади д-ви за рахунок її передачі самоврядуванню, взаємодії більшості і меншини на основі узгодження позицій держ. ін-тів і сусп-ва. Нарешті, це сфера самопрояву вільних індивідів і їх об'єднань, що захищена законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку держ. влади. Усі ці елементи суспільства тісно інтегровані, взаємозалежні і взаємообумовлені. Мета **Г. с.** полягає в досягненні свободи – умови

і способу самоіснування людини як активного та повноправного члена співтовариства, рівного серед рівних, здатного формулювати ціннісні орієнтири та здійснювати свої різноманітні інтереси за тими нормами і правилами, що встановлені в сусп-ві.

Гол. риси **Г. с.** – неполіт. і недерж. хар-р, суперечливість і альтернативність політ. д-ві. Принципи **Г. с.**: 1) екон. свобода, багатоманітність форм власності та ринкові відносини; 2) безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина, що передбачає рівність усіх перед законом; 3) відкритість та саморегуляція; 4) розвиток демократії як політ. ідеалу і механізму життєдіяльності цієї системи; 5) наявність (розбудова) прав. д-ви, яка ґрунтується на ідеї верховенства права, принципах розподілу і взаємодії гілок влади та невтручання д-ви у прив. життя. Умови життєздатності **Г. с.**: володіння кожним його членом конкретною власністю чи участь його у володінні власністю, право використовувати її, розпоряджатися нею на свій розсуд; автономія особи, доволі високий рівень її соц., інтелектуального, психол. розвитку, її внутр. свобода і здатність до повної самостійності при активній участі в роботі того чи ін. ін-ту **Г. с.**; наявність права, яке закріплює та охороняє цю автономію; структурованість сусп-ва, сусп. відносин, які відображають багатство і різноплановість інтересів представників різних груп та прошарків; забезпечення свободи особи та особистої ініціативи; відповідальність за наслідки власної дії; здатність індивідів до громад. співробітництва заради індивідуальної і спільної вигоди та громадян. миру.

«Європ. врядування. Біла книга» виокремлює такі інституції **Г. с.**: «профспілки та союзи роботодавців («соц. партнери»), неуряд. орг-ції, профес. об'єднання, благодійні орг-ції, орг-ції, що залучають громадян у місц. чи муніципальне життя за посередництва церков чи реліг. громад». В Україні до ін-тів **Г. с.** відносять: громад., реліг., благодійні орг-ції, профес. спілки і їх об'єднання, творчі спілки, асоціації, орг-ції роботодавців, недерж. засоби масової інформації, ін. непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства України. *(М. Требін)*

ГУМАНІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ – сусп. процес, що передбачає формування та розвиток гуманіст. мислення суб'єктів політ. процесу, виховання політ. еліти з визнанням особи як найвищої соц. цінності в політ. системі. **Г. п.** виражається у формах орг-цій, цілях, змісті, засобах та способах політ. практики. Найбільш гуманною є політика, що реалізується в демокр. д-ві, забезпечуючи потреби та всі осн. умови розвитку особистості в ньому. Для прикладу, в системі міжнар. відносин **Г. п.** виявляється у рівноправ'ї, самовираженні, декларуванні мирних способів вирішення міжнац. та ін. конфліктів тощо. До умов **Г. п.** належать: гуманіст. потенціал сусп-ва, свобода вибору та самовираження для максим. розвитку і вдосконалення особистості, інституалізація моральних вимог у діяльності суб'єктів міжнар. відносин із їх закріпленням у прав. нормах та ін. Принципи **Г. п.**: антропоцентризм, саморефлексія, толерантність, визнання прав ін. особи, рівність та свобода, справедли-

вість, захист прав, свобод та інтересів людини, ненасильство, взаємна відповідальність суб'єктів політ. життя, самоконтроль, самоорг-ція та ін. До гол. напрямів **Г. п.** в Україні належать: динамічна стабілізація політ. розвитку д-ви і подолання дезінтеграції сусп. зв'язків між соц. групами і політ. структурами і т. ін.; активізація екон. розвитку; активізація соц. політики, спрямованої на підвищення рівня демократії в сусп-ві, рівня життя; забезпечення конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. *(В. Бліхар)*

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus* – людяний, людський) – основоположний принцип світогляду, вчення про самоцінність людини і впевненість у безмежних її можливостях, у якому проголошується цінність людського існування, що людина має бути сенсом і основою буття усіх сусп. перетворень, істор. процесу, що кінцевою метою сусп-ва має стати ідея про право людини на свободу, щастя й задоволення її потреб, інтересів, захист гідності особистості. **Г**. виявляється у доброзичливому, поважному ставленні до людей, заснованому на визнанні цінності людини як особистості, свободи й гідності іншого, його суб'єктивної значущості, права на щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, утвердження блага людини як критерію оцінки сусп. відносин. Ідеї **Г**. початково вироблялись стихійно народ. масами у боротьбі з експлуатацією та соц. вадами. Світогляд антропоцентризму закладався в античності у версіях Цицерона і Гая Юлія Цезаря. Як ідейний, громад. і літературний рух **Г**. складається в епоху Відродження. Він протистояв схоластиці й дух. пануванню церкви, прагнув до відродження античного ідеалу краси й людяності. Гуманіст. світоглядна парадигма була продуктом боротьби «третьої верстви» проти панування феодальної аристократії, духовенства, середньовічно-реліг. ідеології. Гуманісти (Ф. Петрарка, Леонардо да Вінчі, М. Коперник, Ф. Бекон, У. Шекспір та ін.) проголошували людину вінцем природи, центром світобудови. Вони надавали великого значення розуму людини й вимагали підкорювати почуттєві збудники її контролю. Ідеї **Г**. за Нового часу знайшли відбиття як у вченнях «розумного егоїзму» та працях соціалістів-утопістів, так і в категоричному імперативі І. Канта, який обґрунтовував, що людина може бути для ін. людини тільки метою і за жодних обставин – засобом. Перехід значної частини країн у XX ст. від індустріальної до постіндустріальної (інформ.) цивілізації актуалізував проблему оптимізації функціонування людського фактору в соц. практиці. Отже, **Г**. виступає як сукупність світоглядних поглядів, що виражають любов і повагу до людини, впевненість у її здатності до вдосконалення, захист її гідності і прав, піклування про її благо, створення сприятливих умов сусп. життя, необхідних для всебічного і гармонійного розвитку людей. Поняття «**Г**.» використовується у вузькому розумінні для характеристики культури, ідеології епохи Відродження. *(В. Лозовой)*

Д

ДЕБАТИ ПОЛІТИЧНІ (фр. *débat* – обговорення, дискусія, спір) – форма обговорення, дискусії в роботі парламенту, з'їзду, конференції, політ. партії, мітингу, у засобах масової інформації, у роботі міжнар. ор-цій. Під час **Д. п.** відбувається обмін думками між учасниками заходу з актуального політ. питання. Закінчуються **Д. п.**, як правило, прийняттям відповідного політ. документа (угоди, договору, декларації, протоколу) шляхом голосування або на основі консенсусу.

Дебати з'явилися у Давній Греції, у демокр. Афінах, де громадяни дебатували про недоліки й переваги законів. У Середньвіччі в Європі дебати стали частиною системи освіти й основою для розвитку ораторського мистецтва. Суч. ж **Д. п.** беруть свій початок з 1265 р., а саме з політ. дебатів у брит. парламенті. У наш час значного поширення дебати набули в демокр. країнах. Віхою в історії **Д. п.** стали перші телевізійні дебати у ході передвиборчої президент. кампанії між кандидатами у президенти США Р. Ніксоном і Дж. Кеннеді в 1960 р. Саме після цього їх стали використовувати як спосіб політ. боротьби в усіх демокр. країнах суч. світу. В Україні дебати з'явилися 1994 р., коли міжнар. фондом «Відродження» була започаткована програма «Дебати Карла Поппера». Наразі однією з небагатьох орг-цій, яка розвиває дебати в Україні, є ВМГО «Федерація дебатів України». Також функціонує ВМГО «Дебатна Академія».

У листопаді та грудні 2004 р. відбулися одні з найвідоміших політ. дебатів в Україні – між тодішніми кандидатами на посаду Президента України В. Ющенком і В. Януковичем.

У політ. практиці найпоширенішими формами **Д. п**. є: парлам., міжпарт. та внутріпарт. Парлам. **Д. п.** – це законодавчо визначена форма парлам. контролю, яка полягає в обговоренні парламентаріями питань, які стосуються всіх сфер життя сусп-ва: проектів законів, постанов, резолюцій, діяльності уряду, держ. програм та звітів про їх виконання, доповідей президента, звернень, заяв та ін. документів політ. хар-ру на пленарному засіданні парламенту (палати парламенту). Процедура проведення **Д. п.** у парламенті визначається регламентом парламенту і їй, як правило, передує депутатський запит. **Д. п.** в парламенті проводяться із заздалегідь визначених окремих питань, тему яких найчастіше пропонує опозиція. Пропозиції про проведення **Д. п.** можуть надходити від уряду, який прагне забезпечити собі підтримку громадськості. Початок **Д. п.** можливий і за пропозицією певної к-сті депутатів. **Д. п.** не мають на меті обов'язкового винесення рішення з оцінкою діяльності уряду. Міжпарт. **Д. п.** проводяться найчастіше в умовах передвиборної б-би, у періоди політ. криз або загострення б-би за владу з метою привернути увагу громадськості до проблеми і, відповідно, збільшення к-сті прихильників. Внутрішньопарт. **Д. п.** стосуються заг. питань орг-ції політ. партії, ідеол., соц.-екон. та політ. проблем і напрямів її діяльності з ме-

тою формулювання й обґрунтування програмних положень, стратегії і тактики діяльності.

Д. п. проводяться у формі виступів, полеміки, дискусії, як правило, із залученням ЗМІ, можуть мати толерантний або конфліктний хар-р. Особливості **Д. п.**: 1) чесність (варто бути чесним у пошуках аргументів, які зміцнюють позицію учасників дебатів); 2) повага (аргументи не повинні стосуватися особистості учасників дебатів, але тільки ідей); 3) дебатуючи, учимося (процес дебатів має більше значення, ніж результат).

Дебати розвивають: уміння протистояти сильним аргументам; інтелектуальну звичку не висловлювати думку, не вислухавши всіх аргументів, що втримує людину від спішних висновків. Сьогодні **Д. п.** – це свого роду змагання політиків, які створюють сприятливі умови для політ. вибору громадян. Тому вони виступають основою для підвищення ефективності у системі публічного управління. *(В. Воднік)*

ДЕВЕЛОПМЕНТАЛІЗМ (англ. *development* – розвиток, theory of development/developmentalism) − вважається, що **Д.** виник як екон. доктрина, проте поступово представники ін. наук стали поширювати її на процеси політ. і соц. розвитку. Зараз **Д.** трактується як: 1) концепція, відповідно до якої розвиток є безперервним прогресивним процесом; 2) одна з теорій модернізації або залежного розвитку, відповідно до якої розвиток є безперервним і тому прогресивним процесом; 3) один із напрямів політ. аналізу (Д. Аптер), який передбачає вивчення політ. динаміки й процесів переходу до нових форм сусп. устрою, переважно в країнах, що розвиваються. Дехто трактує **Д.** як новий підхід у компаративному аналізі, що зорієнтований на вивчення проблем зростання й розвитку. Як «нова» компаративна наука, політ. і екон. **Д.** робить акцент на аналізі процесів соц. змін. Методологічно **Д.** сформувався як напрям, що претендує на вибіркове використання різних підходів, оскільки політ. розвиток − багатовимірний процес, дослідження якого неможливо здійснити в рамках одного з напрямів аналізу, а вивчення розвитку не може обмежуватися тільки аналізом ін-тів або ж тільки зразків політ. поведінки. У ході цього процесу й у результаті взаємодії різних політ. чинників відбуваються зміни в політ. поведінці, політ. культурі, політ. системі сусп-ва. Але якщо це так, вважав, Д. Аптер, то аналіз політ. розвитку повинен об'єднати в собі й інституціональний підхід, представники якого (С. Хантінгтон, Дж. Нельсон і ін.) уважають політ. ін-ти пріоритетними в перетворенні режимів і вирішенні завдань політ. розвитку; і біхевіоральний підхід, прихильники якого (Г. Алмонд, С. Верба) звертаються до осмислення наявних у сусп-ві позицій і типів політ. поведінки; і досягнення структуралізму (Д. Істон, Е. Шилз, С. Ліпсет), що звертає увагу на виявленні позаінституціональних рольових, соц., групових підстав політ. процесу. *(Є. Тихомирова)*

ДЕВІЗ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *devidere* – розділяти) – стислий, образний вираз, який передає особливе незмінне життєвого кредо девізовласника, принцип, яким він керується у своїй діяльності. Девізи відомі з античних часів, особливо лат. крилаті вирази, що

стали основою для девізів ряду європ. та ін. країн. У середньовічну епоху набув особливого розвитку такий вид девізу, як бойовий клич, якими лицарі й полководці-монархи зазивали бійців під свої прапори. Значна їх кількість перетворилася в династичні та навіть у держ. девізи, що збереглися і понині. Прикладом є девіз Великої Британії – «Бог і моє право!» (колишній бойовий заклик англ. королів). Особисті й родові девізи набули розвитку в Європі як елемент герба з XIII–XIV ст., але особливо сильно з XVIII ст., в епоху класицизму і після фр. революції XVIII ст. До **Д. п.** відносять держ. девізи, девізи глав д-в, партій, міст, областей тощо. Держ. девізи містяться в держ. гербах, хоча є не в усіх країнах. Вони закріплені конституцією чи ін. верхов. актом, рівноцінним осн. закону д-ви. Використання держ. девізу настільки ж обов'язкове, як і держ. прапора та герба. Девіз глав д-в незалежно від того, який устрій в цій країні, не може бути занесеним у держ. герб. Але він може бути зафіксованим на особистому штандарті глави д-ви чи на особистому гербі монарха. Іноді ж він і зовсім не фіксується у геральдиці, а лише вживається під час торжеств, у пресі, як епіграф на особистих бланках монарха і т. ін., а часом існує і просто в усній формі, але при цьому широко відомий населенню країни. Девізи міст, політ. партій, профспілок і т. ін. не є строго геральдичними, оскільки вони приймаються самими спільнотами добровільно і можуть бути легко і швидко ними скасовані тим же порядком, як і прийняті. Приклади девізів: орг-ції – «Один – за всіх, усі – за одного!», міста – «Умремо, але не здамося!» (древній девіз Козельська), партії – «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», військовий – «Батьківщина або смерть!» У політології поряд із поняттям «девіз» часто використовуються поняття «гасло політ.» і «слоган», які на відміну від девізу мають тимчасове прагматичне і ситуативне застосування. *(О. Волянська)*

ДЕГЛОБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЯ – нова альтернативна стратегія світ. сусп-ва і екон.-політ. розвитку, мета якої – вихід за вузькі рамки концепції екон. ефективності, в якій гол. мотивацією є зниження собівартості (незалежно від соц. і екол. наслідків); деглобалізація посилює соц. солідарність, підпорядкувавши ринкові процеси ідеалам рівності, справедливості та колективізму завдяки розширенню сфери демокр. управління. Представниками **Д. к.** є лауреати Нобелівської премії з економіки Дж. Стігліц та П. Кругман, професор соціології Філіппінського ун-ту В. Белло, нім. науковці та політ. діячі з об'єднання «Криза» Р. Курц, А. Екснер.

Нинішній спад світ. економіки, найважчий з часів Великої депресії. Позиції прихильників глобалізації були серйозно підірвані екон. даними, що свідчили про збільшення у світі злиднів і нерівності, про низький екон. рівень зростання в більшості бідних країн. Остаточно ідея глобалізації була дискредитована після світ. кризи 2008 р. З часом ставали все більш очевидними негативні наслідки процесу посилення фін. та екон. взаємозалежності між різними д-вами. При цьому сам процес глобалізації перетворився на своєрідний розподільний механізм, що забезпечує поширення на глобал. рівні кризових явищ і непереборних проблем у фін. сфері. Неолібе-

ралізм з його акцентом на вільну торгівлю, з чільним становищем прив. ініціативи і зниженням до мінімуму ролі д-ви продовжує визначати риторику політ. діячів. Статусні критики ринкового фундаменталізму, в т. ч. Дж. Стігліц і П. Кругман, виявилися залучені в нескінченні дискусії про те, наскільки значними за своїми розмірами мають бути програми зі стимулювання економіки. Або про те, як слід чинити уряду: постійно бути присутнім в економіці, або домігшись стабілізації, повернути націоналізовані компанії та банки у прив. руки. Більше того, деякі, подібно Стігліцу, продовжують вірити, що глобалізація сприяє екон. зростанню, хоча і оплакують при цьому її високу соц. вартість. Але існуючі тенденції втілюються в реальність набагато швидше, ніж їх встигають усвідомити як ідеологи, так і критики неоліберальної глобалізації. А процеси, які ще кілька років тому здавалися неможливими, набувають все більшого розмаху. Стає реальністю практично повсюдна відмова від інтеграції світ. економіки. Багато політологів сьогодні дотримуються думки, що потрібно замінити неоліберальну глобалізацію. Причиною цього стало те, що процеси глобалізації посилюють соц. напруженість, деформують нац. економіку і породжують нові суперечності. **Д. к.**, спочатку розроблена для країн, що розвиваються, може здаватися важливою і для провідних д-в світу. Існує декілька напрямів утілення **Д. к.** на практиці: 1) вир-во для внутр. ринку має знову стати гол. складовою екон. життя; 2) принцип делегування повноважень на нижчий рівень виконавчої влади повинен бути затверджений в екон. житті завдяки орг-ції вир-ва товарів на рівні місц. громад, а також на загальнонац. рівні; 3) торговельна політика (використання квот і мит) має бути спрямована на захист місц. економіки від руйнування внаслідок конкурентного тиску продукції транснац. корпорацій, що володіють можливістю штучно занижувати ціни; 4) промислова політика, включаючи субсидії, тарифи і торгівлю, повинна використовуватися для пожвавлення і посилення промислового вир-ва; 5) заходи, спрямовані на скорочення розриву між доходами, і перерозподіл землі приведуть до створення живого внутр. ринку, який стане якорем, що утримує економіку, і допоможе появі місц. фін. ресурсів, необхідних для інвестицій; 6) потрібно перестати сприймати екон. зростання як фетиш, зусилля слід зосередити на підвищенні якості життя, на збільшенні соц. рівності, що, в свою чергу, допоможе зменшити шкоду, завдану довкіллю; 7) необхідно заохочувати розвиток і розповсюдження екол. чистих технологій як у сільському господарстві, так і в промисловості; 8) потрібно покінчити з практикою, коли стратегічні екон. рішення приймаються технократами, або залишаються на сваволю ринкової стихії. Всі життєво важливі питання, такі, як визначення галузей, які повинні розвиватися або поступово зникати, або встановлення розміру бюджетної підтримки для сільського господарства, мають вирішуватися за допомогою демокр. процедур після широкої громад. дискусії, з урахуванням думки сусп-ва; 9) структури громадян. сусп-ва повинні уважно стежити за діями д-ви та прив. корпорацій, і цей процес необхідно інституалізувати; 10) змішана економіка повинна ґрунтуватися на різних формах власності, включа-

ючи муніципальну, сусп., кооперативну, прив. і держ., але в ній не має бути місця для транснац. корпорацій; 11) централізовані структури, діючі на глобал. рівні, такі як МВФ і Світ. банк, слід замінити регіон. інституціями, заснованими не на ідеї вільної торгівлі та необмеженого переміщення капіталу, а на принципах кооперації і співробітництва, які, згідно з зауваженням Уго Чавеса, «виходять за межі логіки капіталізму».

Якою радикальною не здавалася б **Д. к.**, вона є далеко не новою. Наук. розробками процесу деглобалізації займався видатний брит. економіст Дж. М. Кейнс, який у розпал Великої депресії, заявив: «Ми не бажаємо опинитися кинутими світ. силами, які намагаються виробити якусь одноманітну систему, що ґрунтується на принципах вільного капіталістичного ринку». І справді, щодо надзвичайно великого спектру промислових товарів є сумніви, що екон. вигоди самі по собі є достатнім підґрунтям, яке переважає ін. доводи, щоб поволі з'єднати виробника і споживача у межах однієї орг-ції.

Деглобалізація в політ. сфері передбачає невизнання за транснац. ін-тами ф-цій д-ви, а в економіці – відмова від панування світ. ринків, цілком підпорядкованих ТНК. Повернення внутр. ринку під керування д-ви. Неспівмірність інтересів міжнар. акторів, специфіка умов господарювання, різні оцінки подій, що відбуваються, заважають досягненню домовленостей у складних критичних ситуаціях за допомогою глобал. ін-тів. Тільки д-ва здатна створити найкращі умови для захисту прав власності, законність та порядок. /*А. Дорошкевич*/

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ (лат. префікс *de* – відділення, прибирання і *humanus* – людяний) – втрата гуманіст. підвалин, загальнолюдських дух. і етичних цінностей у житті людини і сусп-ва, відмова від світогляду, заснованого на справедливості та людяності, на повазі та пошані до особистості. **Д.** в сусп-ві виявляється у зростанні жорстокості, егоїзму, цинізму, дух. й соц. виродженні. У політ. поведінці влади **Д.** виявляється як насильство, репресії, переслідування. **Д.** може відверто проголошуватися і здійснюватися панівним політ. режимом (Німеччина при нацистах), або бути наслідком подвійних стандартів, практикованих владою (Радянський Союз). **Д.** політ. життя полягає у забороні як найважливішої характеристики. Редукція життя й вільного волевиявлення людини, насильна зрівняльність її, порушення гідності особистості та стан її духу, інтелекту, фіз. свободи доводить людину до стану фрустрації, депресії, нудьги, а отже, до стану **Д.** Дегуманізована людина – це істота, позбавлена всіх проявів духовності, моралі, людської гідності взагалі. Деградуючий вплив ерозії дух. принципів на сусп. інституції стає все відчутнішим. Сусп. поведінка визначається не правом як таким, а харизмою особи чи інституції, яка задає певні зразки поведінки. Мотивація дій індивіда втрачає прав. основу, що змушує людей сумніватися в абс. силі прав. формул. В умовах **Д.** відсутні соц. справедливість, можливість самореалізації кожного члена сусп-ва, вияву його здібностей, розкриття всього багатства особистості. Д-ва, зневажаючи людину, не забезпечує їй винагороди, адекватної її внеску, що спричиняє недбале виконання працівниками своїх профес. обов'язків, руйнує

почуття відповідальності. Зникає взаємоповага громадян один до одного, в сусп-ві накопичується взаємна ненависть, яка може спричинити б-бу всіх проти всіх. Д-ва поступово втрачає свою легітимність. **Д.** сусп-ва неминуче призводить до його саморуйнування, самознищення. Запобіжником **Д.** виступають освіта, надання пріоритетності гуманітарним вимогам при прийнятті політ. та екон. рішень. *(О. Сахань)*

ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ – концепція, згідно з якою в суч. світі зменшується роль ідеологій, які витісняються формами позитивного знання. Теоретично **Д.** виникає із соціології знання К. Манхейма, який протиставляв науку, як об'єктивне і достовірне знання про факти, ідеології, яка, на думку вченого, являє собою суб'єктивні судження представників окремих сусп. груп про соц. та моральні цінності. У подальшому концепції **Д.** розвивалися у двох основних напрямах: технократичному та споживчо-гедоністичному. У технократичному варіанті концепцію **Д.** розглядали такі вчені, як Д. Белл, Дж. Гелбрейт, М. Ліпсет, Р. Арон, Ж. Фурастьє, а у споживчо-гедоністичному – адепти «цивілізації дозвілля»: М. Каплан, Л. Ловенталь, Е. Морен, Ж. Казані та ін. Слід зазначити, що, проголошуючи **Д.**, самі ці концепції та їх автори у той же час спрямовували свої зусилля проти марксизму як ідеол. течії, а також усіх лівих, радикальних напрямів сусп. думки. Тобто **Д.** була покликана, з одного боку, зобразити суч. капіталістичну ідеологію як безпарт., «чисту науку», що претендує на неупереджене знання про сусп-во, а з другого – під приводом ненауковості всякої ідеології – дискредитувати ліві, соц.-критичні щодо капіталістичної системи погляди, представляючи їх як різновид модернізованої «світської релігії» та втілення ідейного фанатизму. Теоретики **Д.** стверджували, що у країнах Заходу настав «кінець ідеології», під яким малося на увазі загасання класової боротьби і соц. конфліктів, на зміну яким нібито прийшов консенсус загальнонац. інтересів. З точки зору соц. бази, **Д.** мала два осн. адресати: наук.-техн. інтелігенцію і пересічних громадян. Для наук.-техн. інтелігенції більш значимими були власне позитивістські установки **Д.** – той ідеал точного і інструментального знання, спираючись на яке новий клас технократів захищався від моральної та ідеол. цензури «традиціоналістів». Для пересічного ж громадянина, якого технократи взяли собі в союзники у б-бі з традиц. буржуазною ментальністю, **Д.** означала утвердження принципу «задоволення» у повсякденному житті, ослаблення тиску старої реліг.-жертовної моралі, яка заважала долучитися до благ споживчого сусп-ва і «цивілізації дозвілля», подолати традиц. утопізм та ірраціоналізм. Але не всі вчені погоджувалися з ідеями, покладеними в основу концепцій Д. Їх піддали критиці такі радикально налаштовані й прогресивні соціологи на Заході, як Ч. Р. Міллс, І. Хоровіц, Н. Бірнбаум, Г. Мюрдаль та ін. Крім того, рух соц. протесту молоді і загострення соц.-екон. конфліктів на Заході наприкінці 60-х рр. XX ст. спростували міф про «кінець ідеології» і припинення класової б-би в суч. капіталістичному сусп-ві. Проте сама тенденція до Д. продовжує зберігати вплив гол. чином в академічних колах на Заході. Очевидно, що теорії Д. мають сенс,

якщо під ідеологією розуміти сукупність ідей, вигідних панівним верствам сусп-ва, які використовують її для маніпуляції масовою свідомістю, або у тому разі, коли насильно нав'язують людям якусь одну систему ідей, чи переслідують ідейних опонентів. **Д**. необхідна і тоді, коли за допомогою певної ідеології владні структури сусп-ва намагаються обмежити життєдіяльність людей жорсткими рамками ідеол. настанов, повністю підпорядкувати їх свідомість своїм політ. чи соц. цілям. Але говорити про зменшення ролі ідеології в суч. світі, який пронизаний конфліктами та кризами, сьогодні ще зарано. *(О. Маркозова)*

ДЕІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ – одна з форм соц. змін у сфері інституціональних відносин, яка представляє руйнування, деконструкцію інституціональних норм та практик, що перестали відповідати потребам сусп-ва, новим цінностям та перспективам соц. розвитку. **Д.** – форма інституціональних змін, яка взаємопов'язана з такими процесами, як: реінституціоналізація – відновлення, реставрація старих, попередніх форм інституціональних відносин; інституціоналізація – становлення та поширення нових інституціональних норм та практик; інституціональна трансплантація – перенесення інституціональних зразків ін. країн у практику нац. систем, їх імплементація в систему субнац. інституціональних відносин (може розглядатись як форма інституціоналізації). **Д.** в комплексі з цими формами інституціональних змін виступає одним із механізмів оновлення, вдосконалення тих або ін. форм інституціональних відносин, ін-тів у цілому. **Д.** у сфері політ. відносин може мати позитивне та негативне значення для політ. та заг. розвитку сусп-ва. За умов демократизації політики **Д.** проявляється у відмові від тоталітарних, авторитарних недемокр. норм та практик у політ. системі та має супроводжуватись інституціоналізацією демокр. форм політ. відносин (напр., переходом від безпарт./однопарт. до багатопарт. моделі політ. організації). У суч. політ. науці позитивним вектором у розвитку політ. сфери є розвиток та посилення парлам. гілки влади як представницької її форми, тому **Д.** монархії, президент. форми правлінь та перехід до парлам.-президент. або парлам. республіки може розглядатись як політ. розвиток демокр. спрямування. **Д.** може виявлятись у рамках зворотного політ. процесу – згортання або обмеження розвитку демократії, коли політ. еліта концентрує (або узурпує) політ. владу, посилює централізацію в політ. управлінні, зменшує роль парламенту та демокр. ін-тів у політ. житті, посилює протистояння з опозицією/опозиційними партіями, поширює репресії тощо. Такий процес можна визначити як **Д.** норм та практик політ. демократії, що негативно відбивається на розвитку політ. системи та політ. культури, сусп-ва в цілому. Отже, **Д.** виступає одним із векторів соц.-політ. розвитку, потенціал і можливості якого сусп-во, політ. еліти мають використовувати для *реконструкції* застарілих, неефективних, недемокр. та неперспективних форм інституціональних відносин у сфері управління політ., екон., соц., наук.-технічним, культ. розвитком сусп-ва та *заміни* їх новими, більш ефективними та демокр., адекватними потребам сусп-ва інституціональними нормами й практиками. (*О. Кириленко)*

ДЕКОНЦЕНТРАЦІЯ ВЛАДИ – передача повноважень центр. влади на нижчі рівні адмін. ієрархії. **Д. в.** розглядається як найслабша форма децентралізації влади або як адмін. децентралізація. **Д. в.** передбачає розподіл повноважень і відповідальності між різними органами держ. влади і має різні форми реалізації: передання повноважень від вищих до нижчих органів центр. влади, від органів центр. влади до підпорядкованих центру органів місц. влади; створення місц. адміністрації під контролем центр. мін-в; призначення центром місц. керівників. У будь-якому вияві **Д. в.** передбачає здійснення осн. керівних функцій як монополію д-ви. Однак, на відміну від централізації, місц. органи врядування й посадові особи постають не лише в ролі виконавців прийнятих «нагорі» рішень; вони мають повноваження приймати рішення у сфері власної адмін. компетенції. Отже, стратегія **Д. в.** передбачає певну міру самостійності на місцях, але таку, що, по-перше, наявна в межах єдиної системи держ. управління, по-друге, знаходиться під прямим наглядом центр. держ. влади. **Д. в.** як вияву адмін. децентралізації протиставляють політ. або демокр. децентралізацію, які передбачають передання повноважень виборним органам врядування. **Д. в.** відрізняють від деволюції та делегації як найбільш підконтрольну центру форму передання повноважень. **Д. в.** в основному застосовується в унітарних д-вах, а також у федераціях та децентралізованих д-вах в окремих сферах або на окремих територіях. *(Т. Панченко)*

ДЕЛЕГІТИМАЦІЯ – втрата довіри до влади, політ. лідера, ін-ту або політ. системи в цілому; втрата владою правочинності, невизнання народом законності панування даної еліти через її неспроможність забезпечити ефективне управління державою. Виокремлюють два підходи до трактування поняття **Д.** – широкий та вузький. У широкому сенсі **Д.** – це припинення визнання влади, у *вузькому* значенні – це делегалізація держ. влади, тобто процес втрати владою свого законного хар-ру.

Варто звернути увагу також на суміжне поняття – «делегітимність». Якщо **Д.** – це процес, що підриває легітимність, то делегітимність – це певний якісний стан, що виникає, коли влада досягається з порушенням правил чи здійснюється способами, що виходять за рамки закону.

Кожен новий політ. ін-т проходить три фази свого становлення: утворення, легітимізації (або визнання) і підвищення ефективності. Друга фаза є чи не найтривалішою і саме від неї залежить, чи зможе нове утворення (партія, конкретний діяч, політика д-ви загалом тощо) перейти до третьої фази. Фаза легітимізації є періодом здобуття підтримки та довіри, виправдання правомірності застосування влади чи конкретної форми правління. Проте можна виділити ще одну фазу – кінцеву, або фазу занепаду. Ця фаза безпосередньо пов'язана з процесом **Д.**, коли втрачається довіра до політ. ін-ту, а отже, втрачається осн. сенс його функціонування. Рівень довіри населення – це певний індикатор визнання і підтримки як окремого лідера, так і системи в цілому. Коли поширюється масова недовіра, наростає загроза **Д.** не лише конкретних управлінців та держ. інституцій, а й політ. системи в цілому.

До осн. причин **Д.** влади належать: втрата віри щодо ідеол. підґрунтя через знецінення старих концепцій та ідеалів і брак. нових конструктивних орієнтирів, які мобілізують соц. активність сусп-ва; екон. криза та соц. стагнація; наявність суперечностей між універс. цінностями, що панують у сусп-ві, і партикулярними інтересами керуючої еліти; суперечність між ідеєю демократії і соц.-політ. практикою в перехідних сусп-вах; відсутність у політ. системі механізмів щодо захисту інтересів соц. груп; відсутність достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соц. нерівністю, масовим збіднінням населення; зростання бюрократизації і корумпованість; радикальний націоналізм, етнічний сепаратизм; низька солідаризація сусп-ва; втрата правлячою елітою віри у правомірність своєї влади, виникнення всередині неї гострих соц. суперечностей, зіткнення різних гілок влади тощо. *(О. Сахань)*

ДЕЛЕГУВАННЯ ВЛАДИ – добровільна передача на певний час на відповідних умовах влади від одного суб'єкта (органу) до ін. на основі взаємної домовленості. **Д. в.** – один із поширених способів функціонування політ. влади, який часто забезпечує значне підвищення її компетенції, результативності насамперед щодо більш дієвих політ. рішень і орг-ції їх виконання. **Д. в.** здійснюється: передачею повноважень народу його представникам, делегатам, політ. еліті; передачею місц. органами влади деяких своїх повноважень центр. владі. Проблемою, однак, може виявитися можливість ігнорування органом влади інтересів народу, того, хто надав таку владу, жорсткіша централізація управління загалом.

У теорії конституційного права, делеговані повноваження – власні повноваження делегуючого суб'єкта, що надаються з метою найбільш ефективної їх реалізації делегованому суб'єкту шляхом укладення адмін. договору або за законом. Делегування повноважень – процес передачі власних повноважень делегуючого суб'єкта делегованому суб'єкту, який базується на вільному волевиявленні обох суб'єктів делегування, здійснюється для найефективнішої реалізації зазначених повноважень, супроводжується передачею відповідних фін. та/або матеріальних ресурсів і оформлюється шляхом укладення адмін. договору або відповідним нормативним актом. Отже, суб'єкт делегування – орган публічної влади, що бере участь у процесі делегування повноважень. В Україні правовою основою делегування повноважень є положення статей 118, 119, 143 Конституції України, ч. 5 ст. 4 Європ. хартії місц. самоврядування, законів України «Про місц. самоврядування в Україні», «Про місц. держ. адміністрації» тощо. *(О. Волянська)*

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНУ (лат. *delimito* – встановлюю) – договірне визначення лінії проходження держ. кордону між суміжними д-вами, яке здійснюється за допомогою великомасштабних карт, в яких повністю визначені населені пункти, рельєф, гідрогеографія та ін. особливості місцевості. **Д. к.** проводиться внаслідок зміни з певних причин лінії держ. кордону між існуючими д-вами або у разі виникнення нових д-в. **Д. к.** передують переговори між суміжними д-вами та ухвалення відповідного міждерж. договору. У процесі **Д. к.** сто-

рони складають опис проходження лінії кордону, що являє собою найважливішу статтю договору. Відповідно до нього узгоджена лінія кордону наноситься на геогр. мапу, яка являє собою складову частину договору та служить наочним свідоцтвом про розташування кордону. Матеріали **Д. к.** служать підставою для подальшого етапу визначення лінії кордону – демаркації. (Див. *Демаркація кордону*). *(О. Романюк)*

ДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНУ (лат. *demarcatio* – розмежування) – позначення лінії держ. кордону спец. прикордонними знаками на місцевості. **Д. к.** передує його делімітація (Див. *Делімітація кордону*). **Д. к.** зазвичай здійснюється спільними комісіями, створеними на паритетних засадах суміжними д-вами згідно з договорами про делімітацію кордону, з доданими до них мапами та описами. В окремих випадках, коли одна зі сторін відмовляється від позначення на місцевості делімітованого кордону або гальмує його, **Д. к.** здійснюється в односторонньому порядку. Під час процесу з **Д. к.** проводиться топографічна зйомка місцевості, на підставі чого складається великомасштабна топографічна мапа прикордонної смуги, встановлюються прикордонні знаки (стовпи, дротяні загороди тощо), визначаються їх топографічні координати. На всі дії з **Д. к.** складаються протоколи з описом проходження лінії кордону та розташування прикордонних знаків (до протоколів додаються схеми та знімки цих знаків), які не підлягають довільному переміщенню. Сторони зобов'язуються стежити за їх належним станом. Документи **Д. к.** набувають чинності після затвердження їх відповідно до законодавства договірних сторін. Перевірка раніше демаркованого кордону, відновлення або заміна зруйнованих прикордонних знаків визначаються як редемаркація.

Д. к. здійснюється також у разі досягнення перемир'я в ході війни. У цьому випадку сторони, що воюють, домовляються про визначення демаркаційної лінії, що має роз'єднати їх армії (приміром, демаркаційна лінія між Південною та Північною Кореєю). *(О. Романюк)*

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – гасло раціонально наверненої суч. зах. політ. науки, що з підозрою ставиться до будь-яких метафізичних, апріорних, трансцендентних пояснюючих конструкцій; процес «очищення» політики від хибних, небезпечних (у т. ч. – тоталітарних), ірраціон. настанов та прихованих ідеологем – політ. міфів; технологія б-би з міфами ворогів та політ. супротивників. За своєю суттю є спробою витіснити «цінності» із політ. дискурсу та політ. практики, залишивши їм лише «інтереси», бо тріумф сусп-ва споживання та спектаклю не потребує надлишковості героїчних міфів. Деміфологізація у філос. сенсі є «розвінчанням влади міфу», «звільненням від міфічного полону» – характерної домінуючої традиції світорозуміння зах. культури. Ця тенденція – критика міфу і «розчаклування світу» – досягає апогею в період розквіту науки і наук. розуму як еталон раціональності. Підставою такого ставлення до міфу служила впевненість у тому, що «розчаклування світу» наук.-теорет. розумом є закономірним розвитком історії, що неухильно рухається «від міфу до логосу». Художній

світ мистецтва, соц.-політ. сфера і життєвий світ повсякденного існування традиційно оцінювалися (з позицій домінуючого теорет. монополізму розуму) як «простори докси», множинності, плюральності, релятивності, а тому – як регіони «ніби-то-буття», що не мають відношення до справжності буття і до сутності істини. Історія, політика, д-ва і право також розкошували ірраціональністю, множинністю, яких необхідно було позбутися, і звести все різноманіття сусп. життя до єдиного уніфікованого раціонального порядку. Раціоналізація сусп-ва під знаком єдиного, уніфікованого, загальнозначущого принципу – це не тільки тоталітарно-утопічний проект «Д-ви» Платона, а й мрія Просвітництва, а також всіх соц. реформаторів і «демонів революції». Можливо, моделі й об'єкти соц.-гуманітарної науки стають все більш «стерильними» – реванш пригнобленого «ірраціон.» міфу у просторі соц. феноменів стає дедалі відчутнішим. Деякі дослідники, навпаки, воліють вести розмову про реміфологізацію як прикмету сьогодення, про «деміфологізацію деміфологізації». Міф – носій власної істини, недоступної раціонально-теорет. поясненню, перекладу на мову понять, логічних формалізацій тощо. Сама деміфологізація виявляє в собі міфологічні мотиви й підстави ідентифікації. Критично осмислюючи фундаментальний для європ. культ. парадигми принцип тотожності онтологічного і гносеологічного аспектів раціональності, Логосу як одночасного принципу буття, закону, структури, форми – і в той же час як пізнавальної здібності людини, реміфологізація прагне показати неусувну частку міфічного з культ. поля в силу його природи, що доповнює когнітивно-теорет. Логос. Історицистські та прогресистські інтерпретації руху «від міфу до логосу» інспіровані міфологемою – розумінням розуму як тотожності буття і мислення, що розвивається від нижчих неясних форм до вищих і рафінованих побудов, наук. і філос. концепцій. Дж. Ваттімо, характеризуючи суч. теорет. реміфологізм, виділяє три осн. підходи до тематизації «природи міфу». Це – «архаїзм», «культ. релятивізм» і «помірний ірраціоналізм». **Д. п.** як технологія, що імпліцитно припускає непереборність міфів як таких, осн. методом їх руйнування визнає їх заміщення ін. міфами – контрміфами. Заг. **Д. п.** має вигляд «жертовної кризи», коли культ. відмінностям наказано зникнути. Політика пов'язана з участю у міфологічних сутичках, що здійснюють занурені до міфологічного простору суб'єкти політики. Її суть – б-ба за збереження свого міфу і руйнування міфу конкуруючого, за авторитетне володіння символами та знаками, цінностями та ідеалами, поняттями та концептами, що неможлива поза зверненням до дихотомій «сакральне – профанне», «друг – ворог», «правда – істина» тощо. «Свій» міф повинен перетворитися на домінуючий, «чужий» – викрито як брехливий і шкідливий або обумовлений існуючими соц. вадами. Найефективніша стратегія проти «чужого» міфу – його десакралізація, демонстрація егоїстичних інтересів, що приховуються під виглядом значущих цінностей. За опонентом не повинно стояти нічого святого (містичного, таємничого), оскільки його міф – злісна вигадка. *(О. Кузь)*

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ – сукупність процесів, пов'язаних зі становленням політ. прав та громадян. свобод членів сусп-ва, запровадженням електорального механізму функціонування уряд. влади та подальшим вдосконаленням його інституційних та прав. засад. Цим поняттям у політ. науці характеризуються процеси: 1) переходу від недемокр. режиму до демокр. (Див. *Транзит демократичний*); 2) розвитку демокр. політ. системи та її соц. інфраструктури (Див. *Демократія*); 3) вдосконалення відносин між д-вами на ґрунті визнання ними демокр. принципів зовн. політики. У транзитологічній парадигмі також як **Д.** визначається друга закономірна стадія процесу переходів до демократії, на якій відбувається інституціоналізація демокр. механізму успадкування влади, що ґрунтується на вільній конкуренції політ. сил. (Див. *Транзитологія*). *(О. Романюк)*

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НАД ВОЄННОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України прав., організаційних, інформ. заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин воєнної орг-ції та правоохоронних органів д-ви, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладеннях на них функцій, зміцненню держ. та військ. дисципліни.

У концентрованому вигляді планові засади **Д. ц. к. н. в. о.** викладені в Законі України «Про демокр. цив. контроль над воєнною орг-цією і правоохоронними органами д-ви», схваленому Верх. Радою України 19.06.2003 р. Цив. контроль має забезпечити: пріоритет політ. підходів до вирішення питань військ. буд-ва, спрямування діяльності всіх складових частин воєнної орг-ції на реалізацію завдань внутр. і зовн. політики у сфері нац. безпеки і оборони; дотримання законності в діяльності всіх складових частин воєнної орг-ції: підтримання політ. стабільності в сусп-ві, створення умов, які унеможливлюють використання Збройних Сил України та ін. військ. формувань для обмеження прав і свобод громадян, або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політ. партій, громад. орг-цій; попередження порушень конституційних прав і свобод, захист законних інтересів громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах України, осіб, звільнених з військ. служби, а також членів їхніх сімей; урахування громад. думки, пропозицій громадян та громад. орг-цій при обговоренні й ухваленні рішень з питань діяльності Збройних Сил України; виділення відповідно до законів у необхідних обсягах і раціон. використання бюджетних коштів, спрямованих на утримання і функціонування воєнної орг-ції; своєчасне, повне і достовірне інформування органів держ. влади та сусп-ва про діяльність Збройних Сил України.

Д. ц. к. н. в. о. здійснюється на основі принципів: верховенства прав, неухильного дотримання вимог законодавства; розмежування ф-цій і повноважень політ. керівництва воєнною орг-цією д-ви та профес. військ. управління Збройними Силами України, унеможливлення дублювання їхніх функцій; взаємодії і відповідальності органів

держ. влади та органів військ. управління за здійснення оборонної політики; деполітизації та деідеологізації контролю. Службові (посадові) особи, здійснюючи ф-ції контролю у сфері оборони, не можуть бути зв'язані рішеннями політ. партій чи громад. орг-цій; прозорості видатків на нац. безпеку; здійснення діяльності Збройних Сил України на принципах єдиноначальництва і суворої дисципліни; відкритості для сусп-ва інформації про діяльність Збройних Сил України, яка не становить держ. таємницю; відповідальності посадових осіб за своєчасність, повноту і достовірність інформації, що надається, та за реагування на звернення громадян, громад. орг-цій, виступи ЗМІ.

Система **Д. ц. к. н. в. о.** складається з: парлам. контролю; контролю, здійснюваного Президентом України; контролю з боку органів виконавчої влади та органів місц. самоврядування; контролю з боку судових органів та нагляду з боку органів прокуратури; громад. контролю.

Суб'єктами цив. контролю над воєнною орг-цією і правоохоронними органами д-ви є: Верхов. Рада України; Уповноважений Верхов. Ради України з прав людини; Президент України; Рада нац. безпеки і оборони України; Кабінет Міністрів України; центр. та місц. органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; органи місц. самоврядування в межах повноважень, визначених законом; прокуратура України; судові органи України; громадяни України та громад. орг-ції, утворенні відповідно до Конституції України; засоби масової інформації.

Разом з тим Закон визначає особливості та обмеження у здійсненні контролю: суб'єкти цив. контролю здійснюють свої повноваження у сфері контролю з дотриманням встановленого законодавством України режиму доступу до інформації, яка віднесена до держ. таємниці; оперативні та мобілізаційні плани Збройних Сил України, ін. військ. формувань контролю з боку громадян та громад. орг-цій не підлягають. *(О. Громико)*

ДЕМОКРАТІЯ (грец. δημοκρατία – народовладдя, від δήμος – народ і κράτος – влада) – форма політ. орг-ції сусп-ва, що заснована на визнанні народу джерелом влади, його праві брати участь у вирішенні держ. справ і наділення громадян досить широкими правами та свободами. **Д.** в цьому зв'язку виступає насамперед як форма д-ви. Термін **Д.** вживають також щодо орг-ції та діяльності ін. політ. і соц. ін-тів (напр., парт. **Д.**, виробн. **Д.**), а також для характеристики відповідних сусп. рухів, політ. курсів, течій соц.-політ. думки. Деякі вчені-етнографи стверджують, що **Д.** – один із найважливіших чинників антропогенезу, появи всього роду людського, позаяк вона стимулювала розвиток рівноправного спілкування людей, їх самосвідомості та вільного мислення, індивід. відповідальності й особистої гідності.

Платон (у трактаті «Держава» кн. 8) називав п'ять форм правління: *аристократію* (правління кращих), *тимократію* (правління гірших і корисливіших), *олігархію* (правління групи сильних і заможних), *тиранію* і **Д.** – результат заколоту бідняків, що знищують і виганяють супротивників і ділять із тими, хто залишилися, владу. **Д.** названа ним «правлінням числа» і «правлінням багатьох (або множини)». Платон розріз-

няв хороші й погані форми правління і **Д.** визнавав гіршою за хороші, але кращою за погані. І він відзначав, що «тиранія виникає, звичайно, не з якого ін. ладу, як з **Д.**». У «Законах» Платон звів типологію форм правління до монархії і **Д.** Обидві форми, за поглядами Платона, погані: одна – через надмір влади, ін. – через надмір свободи.

Арістотель у «Політиці» виділяє такі форми держ. устрою: монархію – владу одного правителя, здатну перетворитися на тиранію; аристократію – владу кількох, небагатьох правителів, здатну перетворитися на олігархію; політію – владу більшості громадян, здатну перетворитися на **Д.**, якщо дотримуються лише вигоди бідних. Арістотель відзначав, що у відомих йому **Д.** встановилися порядки, їй протилежні. Причина в тому, «що там погано розуміють, що таке свобода», «свобода тлумачиться як можливість робити всякому що завгодно». Повна свобода, на думку Платона й Арістотеля, перетворюється на свавілля, яке веде до тиранії. Спочатку – до тиранії натовпу, а остання виливається в тиранію демагогів, які потім усувають свободи та встановлюють одноосібну владу.

В античному світі під **Д.** розумілася безпосередня участь народу в управлінні д-вою. Античні автори відзначали п'ять ознак **Д.**: заг. рівноправність, відсутність деспотизму, вибори на посади за жеребкуванням, відповідальність виборних осіб, вирішення найважливіших справ на Народних зборах. Однак розуміння **Д.** у Стародавній Греції і Стародавньому Римі істотно відрізнялося від суч. По-перше, демокр. держ. устрій аж ніяк не гарантував свободу особи, яка розглядалася як частина д-ви. По-друге, як природне сприймалися існування рабства та становий поділ вільних громадян.

Зміст поняття **Д.** змінюється у Середньовіччі. Так, у слов'ян. народів вона найяскравіше проявилася в рішеннях громад. справ на віче. В Європі, у нім. народів, формами **Д.** були вибори військ. керівників і королів. Правда, зазначені форми проіснували недовго. Поштовхом до подальшого розвитку **Д**. був розвиток міст і поява третього стану – ремісників і торговців. **Д.** стала розумітися не тільки як форма держ. устрою, а й як вираз інтересів, умонастроїв середніх верств міського населення.

Період XVII–XVIII ст. можна назвати своєрідним «ренесансом» демокр. ідей. Перш за все вони формулюються в рамках лібералізму у вигляді ідей свободи особи, природного права, прав. д-ви. В епоху Просвітництва активно пропагував ідеї **Д.** Ж. -Ж. Руссо, який проголошував необхідність повної рівності всіх громадян і утвердження влади, що спрямовується «спільною волею». Поняття **Д.** починають тісно пов'язувати з поняттям права: **Д.** трактується як *прав.* **Д.** У зв'язку з цим цікавою є концепція англ. мислителя К. Поппера, за теорією якого **Д.** повинна ґрунтуватися не на вирішенні питання «*хто править?*», а на вирішенні питання «*як правити?*» або «*як найкраще уникнути ситуацій, в яких поганий правитель заподіює занадто багато шкоди?*».

Базові принципи **Д.**: 1) нар. суверенітет, тобто первинним носієм влади є народ. Всяка влада – від народу та делегується ним. Цей принцип не припускає ухвалення політ. рішень безпо-

середньо народом як, напр., на референдумі. Він лише припускає, що всі носії держ. влади свої владні ф-ції отримали завдяки народу, тобто безпосередньо шляхом виборів (депутати парламенту або президент) або опосередковано через обраних народом представників (сформований і підпорядкований парламенту уряд); 2) вільні вибори представників влади, які припускають наявність, принаймні, трьох умов: свобода висунення кандидатур як наслідок свободи утворення та функціонування політ. партій; свобода виборчого права, тобто заг. і рівне виборче право за принципом «одна людина – один голос»; свобода голосування, що сприймається як засіб таємного голосування і рівність для всіх в отриманні інформації й можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії; 3) підпорядкування меншості більшості при чіткому дотриманні прав меншості. Гол. і природний при **Д.** обов'язок більшості – пошана до опозиції, її права на вільну критику та права змінити, за підсумками нових виборів, колишню більшість у владі; 4) реалізація принципу поділу влади. Три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – мають такі повноваження і таку практику, що два «кути» цього своєрідного «трикутника» при необхідності можуть блокувати недемокр., такі, що суперечать інтересам нації, дії третього «кута». Відсутність монополії на владу та плюралістичний хар-р усіх політ. ін-тів – необхідна умова **Д.**; 5) конституціоналізм і панування закону у всіх сферах життя. Закон домінує незважаючи на осіб, перед законом всі рівні. Звідси «фригідність», «холодність» **Д.**, тобто вона раціон. Прав. принцип **Д.**: «Все, що не заборонене законом, – дозволено». За формою, способом свого здійснення **Д.** поділяється на безпосередню, коли сам народ без посередників виносить те чи ін. рішення (референдум, пряме голосування, всенародне обговорення та ін.), і представницьку, коли рішення приймається через депутатів чи ін. народних представників.

У суч. політ. науці є кілька концепцій **Д.**: ліберальна, консоціальна, партиципаторна, ідентитарна, плебісцитарна тощо. **Д.** – найважливіша й універс. політ. умова та засіб оптимізації орг-ції, функціонування та вдосконалення сусп-ва і д-ви, вільного розвитку особи. (Див.: *Демократія анархістська*; *Демократія екон.; Демократія елітарна; Демократія партиципаторна; Демократія плебісцитарна; Демократія ринкова; Демократія соціалістична; Демократія субсидіарна; Демократія християн.) (М. Требін)*

ДЕМОКРАТІЯ АНАРХІСТСЬКА (грец. αναρχω, від – ἀν – без і ἄρχή – влада – безвладдя) – форма демократії, що прагне до максим. можливого визволення особистості, ґрунтується на свободі і має своєю метою знищення всіх типів примусу й експлуатації людини людиною. Мета **Д. а.** – створення вільної орг-ції сусп-ва з ін-тами громад. самоуправління, яке обходиться без влади людини над людиною, заснованій на взаємодопомозі та солідарності всіх людей, або, за словами В. Білаша, начальника штабу армії Н. Махно: «самоуправління і безвладдя в сенсі відсутності прошарку паразитів при владі». **Д. а.** базується на анархіст. ідеології, котра пропагує бездержавність, хоча треба пам'ятати вислів П. Прудона, що

анархія – це вища форма орг-ції й управління, заснована на самоорг-ції та самоврядуванні на основі принципу федералізму. **Д. а.** пропонує замінити співпрацею індивідів владу, що існує за рахунок придушення одних людей ін. і завдяки привілеям одних щодо ін. Це означає, що, на думку анархістів, сусп. відносини та ін-ти повинні ґрунтуватися на особистій зацікавленості, взаємодопомозі, вільній згоді та відповідальності (що походить із особистої зацікавленості) кожного учасника, а всі види влади (тобто примусу й експлуатації) мають бути ліквідовані. **Д. а.** прагне до «тотальної приватизації». Метою та ф-цією **Д. а.** є скасування будь-якої форми панування (централізму). Прихильники ідеалу відсутності всякого панування роблять акцент на вільному від гегемонії та примусу дискурсі, при якому, спираючись на заг. зусилля, формується незаперечний ніким мінімум проблем і рішень; і при цьому – без жодного приховування, обману – відкрито демонструються інтереси всіх сторін, що беруть участь у політ. процесі. Ця модель дискурсу, сформульована Ю. Габермасом, виходить із тези, за якою «практичні питання містять істину», і приходить до вимоги консенсусних, тобто погоджувальних методів єднання. Там, де в результаті голосування ніхто не залишається в меншості, ніхто і не може відчувати себе підлеглим або думати, що його долю визначають інші.

Теоретики **Д. а.** стверджують, що дійсно вільна форма соц. орг-ції можлива тільки в такому сусп-ві, яке складається зі самоврядних комун і громад, в яких організовано колект. використання засобів вир-ва, усередині яких діє принцип прямої демократії, тобто колект., спільного прийняття рішень, а між собою ці комуни пов'язані через об'єднання у федерації і (або) конфедерації, за допомогою горизонтальних і вертикальних (побудованих знизу вгору) зв'язків.

Осн. постулати **Д. а.**: децентралізація (заміна централізованої д-ви й управління вільною федерацією самоврядних територ. комун (громад) та виробн. спілок); свобода (для повного і всебічного розвитку особистості без зовн. обмеження як в особі держ. уряду, так і фін. обмеження. Свобода від політ. та екон. тиску, коли правителі змушують людину чинити певним чином, з огляду на держ. закони, а товарно-грошові відносини змушують продавати свою робочу силу власникам прив. власності й засобів вир-ва. Усі люди повинні мати рівну можливість *вільно*, і у взаємній згоді з ін. людьми визначати умови власного життя); *рівність* (відсутність ієрархії, однакові для всіх можливості задоволення індивідуальних потреб, а також рівний доступ до всіх сусп. благ); *взаємодопомога* (замінити егоїзм, який розділяє людей, солідарністю, покликання якої відновити сусп. гармонію, коли люди допомагають один одному і піклуються про ближніх, виходячи з принципу «допоможеш ти, допоможуть тобі»). При вимозі співучасті суверенітет народу розглядається як якийсь абсолют; вважається, що народ є щось єдине, суб'єкт, обдарований єдиною волею. Вимога відсутності всякої влади (власне, безвладдя) робить автономію індивіда і його саморозкриття абс., а будь-які колект. дії виявляються можливими тільки у тих випадках, коли всіх об'єднує одна єдина воля. Теоретично **Д. а.** ґрунтується

на творах М. Бакуніна, П. Кропоткіна, П. Прудона, Е. Реклю, М. Штірнера та ін. (*М. Требін*)

ДЕМОКРАТІЯ ДЕЛЕГАТИВНА – гібридний політ. режим, за якого влада обирається демокр. шляхом, проте ін-ти «горизонтального» контролю ще не сформувалися. **Д. д.** є різновидом гібридного режиму, який поєднує в собі демократію та авторитаризм. Уперше термін «**Д. д**.» було запроваджено аргентинським політологом Гуілермо О'Доннеллом для позначення гібридних політ. режимів латиноамер. д-в. **Д. д.** формується шляхом проведення справедливих виборів, а перемога на них надає право переможцю керувати д-вою на свій розсуд, при цьому обмежує його наявними владними взаємовідносинами між д-вою та Конституцією, щодо терміну перебування при владі. Після виборів виборці трансформуються у пасивних спостерігачів, які схвально ставитимуться до діяльності новообраного президента, якого сприймають як надію нації, гол. охоронця та опікуна її зовн. і внутр. інтересів. Разом з тим політика його уряду може не відображати (принаймні у незначних межах) передвиборних обіцянок, хоча президент асоціюється із батьківським піклуванням про націю, а його політ. діяльність переплітається із процесом примирення різних політ. партій. Своєю чергою **Д. д.** не належить до представницьких демократій, але не є і самостійною інституцією, хоча є стійкою. Для прикладу Г. О'Доннелл визначає позитивні та негативні сторони **Д. д.** Серед позитивних аспектів є такі: можливість швидких політ. рішень, ціною більших помилок; ризикованих методів їх реалізації і концентрація відповідальності за результат на діяльності саме президента. Серед негативних аспектів є такі: перевага виконавчої влади над законодавчою, що призводить до низького рівня реалізації соц.-екон. програм; відсутність підтримки уряду парламентом; падіння престижу політиків та нац.-політ. престижу д-ви тощо. Після зміни **Д. д.** і приходу до влади демокр. уряду стає можливим перехід до інституційного демокр. режиму, що не завжди є дієвим, зважаючи на схильність до авторитаризму. Важливою умовою успішного переходу є створення демокр. ін-тів, що можливі при створенні широкої коаліції, яка користуватиметься підтримкою світ. політ. лідерів. /*В. Бліхар*/

ДЕМОКРАТІЯ ДЕФЕКТНА (від лат. *defectus* – вада, пошкодження, відхилення) – політ. режим, що має мінімальний критерій демократичності (формування уряд. влади на ґрунті вільних, конкурентних і заг. виборів), але при цьому існують істотні відхилення від загальновизнаних стандартів демокр. врядування. Такі відхилення й позначаються як дефекти демократії. У політол. літ-рі розрізняють три основних різновиди **Д. д**.: 1) демократії, що виключають *(exclusive democracies)* – демокр. режими, що з певних причин виключають значні групи населення з числа виборців. Такими демократіями в 1990-ті рр. були Естонія та Латвія, оскільки ці д-ви не надавали громадянства, а отже, й політ. та, зокрема, виборчих прав, мігрантам – мешканцям, які оселилися в цих країнах за роки радянської окупації (крім тих, хто брав участь у нац.-визвол. змаганнях). Але внаслідок пом'якшення міграційних за-

конів, у перше десятиліття XXI ст. у цих країнах основна к-сть мігрантів змогла набути громадянства та, відповідно, виборчих прав); 2. демократія з анклавами *(enclave democracies)* – демокр. режими, за яких окремі держ. сфери не контролюються демокр. урядом і тому являють собою анклави в полі демократії. Демократією з анклавом було в 1989–1995 рр. Чилі, оскільки демокр. уряд країни був позбавлений права дієвого контролю за збройними силами. Погоджуючись у 1989 р. на відновлення в країні демократії, колишній диктатор А. Піночет висунув умови автономії збройних сил, включення до складу Сенату трьох представників їх керівництва (інституціональні сенатори) та надання собі статусу досмертного сенатора, на що була вимушена погодитися демокр. опозиція. Цей дефект демокр. врядування Чилі було виправлено конституційною реформою 1995 р.; 3) Неподілені демокр. *(unseparated democracies)* – демокр. режими, за яких не відбулося поділу держ. влади на три автономні гілки, внаслідок чого відчувається пріоритет виконавчої влади стосовно законодавчої та судової. Неподіленими демократіями були Росія за президентства Б. Єльцина, Україна за президентства Л. Кучми. Проте неподілені демократії довго не існують. Або відбувається поділ влади (як то в Україні внаслідок двох посткомуністичних революцій), або такі режими перетворюються на автократичні (як то сталося в Росії після приходу до влади В. Путіна). (*О. Романюк)*

ДЕМОКРАТІЯ ЕКОНОМІЧНА – концепція демократії, яка базується на тезі, що кожна людина за допомогою раціон. діяльності спроможна добитися максим. особистої користі; суперництво на виборах створює свого роду політ. ринок, де політиків можна представити як підприємців, які прагнуть отримати владу, а виборців – як споживачів, що голосують за ту партію, політ. лінія якої якнайкраще відображає їх очікування. Система відкритих і змагальних виборів гарантує демократичність тим, хто віддає владу в руки партії, філософія, цінності та політика якої понад усе відповідають перевагам найчисельнішої групи виборців. Осн. концепт. положення **Д. е.** висловлені у кн. Е. Даунса «Екон. теорія демократії» (1957), що стала новаторським внеском у теорію колект. вибору. До того часу теорія колект. вибору багато в чому ґрунтувалася на уявленні про те, що посадовим особам д-ви можна довіряти в питаннях оцінки громад. уподобань і зазвичай вони чесно здійснюють свою політику відповідно до бажання населення. Е. Даунс показав, що держ. службовці аж ніяк не є альтруїстами, а ставлять свої утилітарні цілі, причому, на думку дослідника, ці цілі містять у собі неабияку частку розважливого егоїзму та значну роль у їх формуванні відіграє бажання домогтися переобрання на наступний термін і прагнення слідувати власним ідеолог. принципам. Тому для задоволення власних егоїст. інтересів політики змушені боротися за голоси виборців. Розробка такої тверезої моделі **Д. е.** мала допомогти поліпшити розуміння сусп. вибору та способів його втілення у політиці д-ви.

Ці теорет. розробки були спрямовані також на полегшення розуміння колект. вибору як альтернативи ринковому механізму. Вони вводили у політ. процес поняття свободи дії, аналогічне понят-

тю свободи дії фірм у ринковому середовищі. Такий підхід дозволяв розглядати держ. бюрократії як своєрідні бізнес-орг-ції, що пропонують свої товари покупцям (виборцям). Ця модель вимагає участі трьох осн. дійових осіб: виборця з його власною ф-цією корисності; егоїст. політика, який прагне отримати голоси населення та виробляє політ. рішення; своєкорисливого бюрократа, що реалізує ці рішення на практиці. Передбачається, що виборці мають переваги, які вони періодично висловлюють за допомогою своїх голосів, за які борються політики; потім політики приймають рішення з розрахунком на завоювання голосів у майбутньому. Для політиків ці голоси відіграють роль, аналогічну тій, яку відіграють гроші для підприємця в теорії фірми. Різниця полягає лише в тому, що ф-ція корисності виборців є комплексною і для здійснення тієї чи іншої політики будь-який політ. діяч повинен спиратися на бюрократів. Мета, яку Даунс поставив перед собою, полягала в тому, щоб «надати правило поведінки у демокр. системі управління та знайти його сенс». Намагаючись сконструювати модель раціон. політ. поведінки, ураховуючи ціну або вигідність тих чи ін. альтернативних можливостей, Даунс і будує свою теорію **Д. е.**

Перш за все модель **Д. е.** базується на ідеї раціональності політ. поведінки: кожна діюча особа (виборець, парт. функціонер, член уряду і навіть орг-ція в цілому) прагне максимізувати результат своєї діяльності в екон. сенсі, тобто отримати більший результат при менших витратах. Раціон. поведінка є передбачуваною, включає наявні переваги в процесі політ. обміну. За такого підходу політика розглядається у вигляді ринку, де існує конкурентна б-ба та взаємний обмін із метою отримання найвигіднішого результату. Дві осн. компоненти теорії **Д. е.** в цьому зв'язку є важливими: 1) «кожний уряд намагається максимізувати політ. підтримку», 2) «кожен громадянин намагається максимізувати користь результату своєї дії». Це визначає розуміння особливостей демокр. системи, в якій і ті, хто править, і ті, ким правлять, діють, керуючись не ідеалами, а реальними власними інтересами. Спроби будь-якого уряду (відповідно, будь-якої політ. сили у вигляді партії) максимізувати підтримку, переслідують прагматичну мету: зберегти своє панування або завоювати панівні позиції. Ідеології, соц. добробут, переваги населення не є безпосередніми і осн. мотивами поведінки. Хоча ці чинники і включені у процес поведінки, але непрямим чином. Якщо партії та уряди вважають ідеологію або програму важливішими за електоральний успіх, вони діють не стільки раціонально, скільки ірраціонально. Аксіома власної зацікавленості передбачає, що етичні проблеми в політиці виступають «просто як фактуальні параметри, а не нормат.». Це стосується поведінки виборця на виборах. Громадянин керується очікуваннями, що обрані ним політики задовольнять його інтереси краще за інших, тобто уряд буде ефективним. На думку Даунса, корисність, якою керується громадянин, не є егоїстичною у вузькому сенсі слова. Щодо цього громадянин може діяти альтруїстично, завдання полягає лише в тому, щоб зрозуміти, в чому індивідуальна вигода альтруїстичної поведінки. Даунс пише: «Само-

обмежуюча благодійність є часто великим джерелом власної вигоди. Таким чином, наша модель допускає альтруїзм, незважаючи на базисну установку особистої зацікавленості». Необхідно також сказати, що так чи інакше виборець орієнтується на те, як голосуватимуть інші. Раціональний вибір здійснюється на основі інформованості діючої особи щодо стратегій і переваг ін. людей. У цьому зв'язку Даунс говорить про дві можливі моделі політ. поведінки: заснованій на певній і повній інформації і заснованій на неточній, неповній інформації. Уряд керується у своїй діяльності інформацією щодо стратегії опозиції, очікуваної поведінки виборців (співвідношення рішення та користі його для виборців), к-сті підтримуючих голосів. Виборець орієнтується на інформацію про можливу індивідуальну корисність і про стратегію ін. виборців. Модель поведінки змінюється залежно від ясності й повноти інформації. Отже, демокр. процес управління передбачає:1) періодичні вибори; 2) суперництво між двома або більше партіями (електоральними коаліціями); 3) б-бу партій за голоси виборців; 4) партія, що перемогла на виборах, керує урядом без посередництва парламенту до наступних виборів; 5) невтручання у право опозиції висловлювати свою думку та організовувати кампанії та заборону на зміну періодичності виборів. У суч. політології активно використовуються складові теорет. моделі **Д. е.**: електоральна поведінка, парт. поведінка, максимізація результату політ. дії, обмін у політиці, інформація про вигідність дії, поділ громад. думки в системі та ін. (*М. Требін*)

ДЕМОКРАТІЯ ЕЛЕКТРОННА – демократія, заснована на використанні мережевих комп'ютерних технологій як осн. засобу для колект. розумових і адмін. процесів (інформування, прийняття спільних рішень, контролювання виконання рішень тощо) на всіх рівнях, дозволяючи у такий спосіб привести політ. орг-цію у відповідність до реальних потреб інформ. сусп-ва. Термін вперше застосований у США і швидко став загальновживаним у багатьох цивілізованих д-вах світу. Окрім **Д. е.** можуть використовуватися і под. терміни, з-поміж яких – «цифрова демократія», «кібердемократія», «віртуальна демократія» та ін., – що вживаються при позначенні електронних комунікаційних засобів для покращення демокр. процесів у демокр. країнах. Виділяють прямі і непрямі форми **Д. е.** Непрямі пов'язані з мережею Інтернет і є одним із способів орг-ції публічної дискусії чи голосування. Найпростішою формою цієї **Д. е.** є проведення голосування через всесв. мережу Інтернет, надання громадянину контролю за роботою законодавчих органів, орг-ція е-уряду. Зрештою, нині популярною є «наполовину пряма» форма **Д. е.**, коли перед ратифікацією законопроект підлягає публічному обговоренню, що проводиться у формі дискусії через Інтернет. Новітнім і досить радикальним є використання т. зв. «відкритого коду», що передбачає опублікування законодавчого документа у всесв. інформ. мережі не лише для обговорення, а й для внесення зареєстрованими користувачами необхідних, з їхнього погляду, змін та доповнень. Таким чином, користувачі безпосередньо беруть участь у законотворчому процесі. Найчастіше **Д. е.**

пов'язують із терміном «електронний уряд», що виражає не лише створення офіц. сайтів держ. структур, а й запровадження принципів взаємодії влади і громадян. сусп-ва. Громадянин, як об'єкт владного керівництва, трансформується у компетентного користувача послугами, що надаються держ. та муніципальними службовцями, і водночас є учасниками прийняття важливих рішень на держ., регіон. чи місц. рівнях. Досвід використання е-урядування вже наявний у США, Канаді, ФРН. Безпосередньою перевагою **Д. е.** є можливість користувача мережі Інтернет впливати на здійснення загальнодерж. політики. Прості громадяни, які мають доступ до комп'ютера, модему, Інтернет-мережі, мають такий же спосіб впливу на створення та визначення вектору політики, який раніше був доступний лише заможним, обраним, могутнім і впливовим особам. При цьому важливо, щоб реалізація права на активну участь у керівництві справами д-ви, ознайомлення з офіц. інформацією був легким і максимально доступним. *(В. Бліхар)*

ДЕМОКРАТІЯ ЕЛІТАРНА – концепція демократії, що базується на ідеї обмеженої участі народ. мас в управлінні д-вою, призначення демократії зводиться до методу відбору найбільш обдарованої і компетентної панівної еліти, здатної взяти на себе відповідальність за управління д-вою. Творці теорії **Д. е.** (П. Барах, Х. Кене, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер і ін.) виступають проти перебільшень і прожектерства, що лежать, на їх думку, в основі старих ліберальних ідеалів демократії. За їх поглядами, самоврядний демос – це міф, а його схильність до політ. насильства становить загрозу сусп. інтересам. Прихильники **Д. е.** не вважають недоліком панування і владу демокр. еліти; при цьому вони розглядають свою точку зору лише як послідовний висновок із того, що не існує ні добре розробленої і повноцінної наук. концепції заг. блага, ні будь-якої раціон. поведінки громадян при голосуванні на виборах або при ухваленні рішень з тих або ін. конкретних проблем. У розробленій у кн. «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) австрійським і амер. економістом і соціологом Й. Шумпетером моделі еліти вимоги демократії зводяться до методу утворення влади: «Демокр. метод – це, по суті, інституційний механізм руху до політ. рішення, у рамках якого люди отримують владні повноваження приймати ці самі рішення у результаті конкретної б-би за голоси виборців». Згідно з цією моделлю, соц. диференційовані співт-ва (як суб'єкти) не володіють постійним правом вирішального голосу у всіх питаннях, а здійснюють це право за допомогою свого роду «сусп. поділу праці». При такому положенні панівна еліта, вибрана на певний термін, отримує ф-ції політ. представництва більшості населення, позбавленого на цей же термін можливості діяти і словом, і вчинками. Переваги цього підходу, як вважає Шумпетер, полягають у тому, що, по-перше, він акцентує увагу на такий цінності демократії, як політ. конкуренція, по-друге, забирає більшу роль у феномену політ. лідерства, і, нарешті, по-третє, якщо виходити з того, що індивідуальної свободи не існує взагалі, то сформульований метод більшою мірою наближає до свободи.

Шумпетер виокремлює чотири гол. умови для нормального функціонування демократії: 1) наявність групи достатньо кваліфікованих представників, яких можна обрати на найважливіші держ. посади; 2) політ. органи повинні приймати рішення, які народ може у цілому добре зрозуміти і висловити своє ставлення до них. В ін. ж випадку легітимність рішення буде невисокою, а значить, і стабільність режиму може похитнутися; 3) потрібна добре організована і підготовлена бюрократія (чиновники) з почуттям відповідальності, бо вона краще впорається із завданнями управління, ніж непрофесіонали-ентузіасти. Формуватися вона має із середніх шарів; 4) надзвичайно важливий демокр. самоконтроль, який є елементом політ. культури. Він припускає: а) високий моральний та інтелектуальний рівень виборців і парламентів зробить неможливим проникнення у владу негідних елементів; б) політики в парламенті повинні утримуватися від спокуси завдавати поразки уряду або змінювати його всякий раз, коли у них виникає така можливість; в) виборці поза парламентом повинні поважати «поділ праці» між ними і тими політиками, яких вони обирали; зокрема, виборці повинні розуміти, що оскільки вони обрали того чи ін. політ. діяча, то прийняття рішень буде проявом максим. терпимості до різниці в думках, і тому кожен потенційний лідер повинен викласти свою позицію. Без раціонально усвідомленої потреби у добровільному самообмеженні кожного учасника політ. процесу будь-яка демократія обмежена.

Більшість дослідників підкреслювала відкритий хар-р еліти в умовах демократії і сприятливість умов, створюваних у ході конкуренції за голоси виборців, для збільшення компетентності еліти та ефективності її функціонування. З точки зору теоретиків **Д. е.,** така відкритість знижує протистояння контреліти, зміцнюючи стабільність політ. режиму. Стабільність режиму цілком виразно пов'язується ними з «урізаною» участю мас у політ. процесі, з відведенням для пересічних громадян лише однієї і не найважливішої частини політики. «Свобода, – обґрунтовує цю позицію С. М. Ліпсет, – цей основоположний принцип демокр. сусп-ва – передбачає здатність до обмеження, готовність не здійснювати вчинків, що підривають засади співжиття людей із різними ідеалами і цінностями».

Таким чином, перевага демократії порівняно з формами панування меншості майже цілком полягає у способі утворення влади більшістю. Ця влада, через свою природу, повинна, щонайменше, створити умови для гласності, політ. змінюваності і хоча б обмеженого контролю. Оцінюючи неухильне зростання ролі еліт як передумову демократії, вони розцінювали розширення дистанції між керівниками і керованими як заставу стабільності, а не дефект цієї системи влади. Неоелітистські уявлення дещо відрізняються від поглядів захисників **Д. е.**, вони створили на зміну висунутої Шумпетером моделі «плюралізму еліт» модель «правлячої еліти». У рамках нової моделі неоелітисти, по-перше, виходять із наявності певної єдності еліти у порівнянні з ін. частиною сусп-ва, по-друге, відводять їй роль реалізатора особливих ф-цій, по-третє, переконують у тому, що еліта володіє особливою мудрістю, вона більш послідовна, раціональна й активна у до-

сягненні ідеалів демократії. Прикладом такого роду позицій може служити висловів амер. політологів Т. Дая і Х. Зіглера: «Наша теорія стверджує, що еліти відрізняються від мас не тільки за своїми соціоекон. характеристиками, а й за своїми установками і цінностями. Саме еліти здійснюють найбільшу підтримку принципам і віруванням, що лежать в основі демокр. політ. системи». *(М. Требін)*

ДЕМОКРАТІЯ ЛІБЕРАЛЬНА – форма сусп.-політ. устрою, що забезпечує верховенство права на основі представницької демократії, в якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені для захисту прав меншості та свобод окремих громадян, а інтереси сусп-ва реалізуються за рахунок пріоритету інтересів особистості та сусп-ва над інтересами д-ви, що унеможливлює насильницькі методи управління. **Д. л.** характеризується наявністю: розвиненої системи правосуддя, законодавчого захисту прив. власності, наявністю широкого середнього класу та сильного громадян. сусп-ва, відкритого сусп-ва, заг. виборчого права, свободи слова, незалежних ЗМІ, сусп. плюралізму, юрид. закріплення політ. прав (змагальність, опозиція та участь) та громад. свобод (недоторканність житла, таємниця листування, свобода пересування і вибору місця проживання тощо). Одним із гол. положень **Д. л.** є заг. виборче право, що дає кожному дорослому громадянинові країни рівне право голосування, незалежно від раси, статі, матеріального становища або освіти. Соц.-екон. та ідейно-політ. передумовами виникнення **Д. л.** були розвиток ринкових відносин, ідеол. і політ. секуляризація, становлення нац. д-в. **Д. л.** спирається на верховенство закону і заг. рівність перед ним. Головна ідея **Д. л.** – ідея індивідуальної свободи. Згідно з нею **Д. л.** на перший план ставить громадян. свободу як незалежність особистого життя індивіда від політ. влади. Концептуальною точкою відліку в експлікації поняття «**Д. л.**» можна вважати працю А. де Токвіля «Демократія в Америці», в якій автор відстоював ідею індивідуальної свободи та зумів довести, що особиста свобода і прив. власність успішно співіснують у **Д. л.** А. де Токвіль розглядав **Д. л.** не лише як певну форму правління, а й як сусп. лад, що не має станового поділу і базується на принципі рівності. Осн. акцент **Д. л.** робить на рівності можливостей, а однією з найбільших перешкод для її існування є уповільнене втручання д-ви в економіку і знехтування д-вою громадян. свобод, надмірна централізація держ. влади, підпорядкування громадян всеохоплюючому впливу держ. адміністрації. Д. Хелд у роботі «Моделі демократії» виділяє такі моделі **Д. л.**: класична **Д. л.**; захисна (охоронна, протективна) демократія; еволюц. (розвиваюча, девелопменталістська) демократія; теорія відмирання д-ви; представницька (репрезентативна) демократія; демократія участі (партиципаторна, пряма); конкурентна елітарна демократія; плюралістична демократія (консенсусна, співсуспільна, поліархія); модель прав. (легальної) демократії тощо. Історично першою концепцією та формою практичного втілення була класична **Д. л.**, яка найповнішою мірою ґрунтується на осн. принципах демократії (Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Медісон, Ш. Л. Монтеск'є

та ін.). У результаті було сформоване нове бачення устрою д-ви, відповідно до якого розділення влади і незалежність різних її гілок гарантували дотримання прав і свобод громадянина. Г. ді Руджеро стверджував, що **Д. л.,** особливо сучасна (соціальна), суміщає високий ступінь індивідуальної ініціативи, необхідної для прогресу, з певним ступенем соц. згуртованості, необхідної для виживання. Зростання обсягу держ. сфери і діяльності завдяки свідомій політ. тенденції несе з собою зміни в харрі ліберальної д-ви. Ознаки цієї зміни присутні у працях Ж. -Ж. Руссо, який сформулював ідеальний архетип демокр. д-ви. Сусп. договір є засобом, за допомогою якого природні права людини трансформуються у громадян. права. Л. фон Мізес визначає **Д. л.** як форму політ. устрою, що надає можливість адаптації уряду до бажань керованих ним людей без насильницької б-би. **Д. л.**, на думку Й. Шумпетера, повинна дотримуватись таких критеріїв: політ. права (змагальність, опозиція і участь) та громад. свободи; влада в руках виборних посадовців; баланс влади (обмеження виконавчої); непередбачувані результати виборів; політ. представництво меншин; свобода асоціацій; сусп. плюралізм; незалежні ЗМІ; незалежна судова влада; верховенство права; повага до права власності. Рівень становлення **Д. л.**, як зазначає Р. Даль, визначається ступенем публічної змагальності, яка включає такі детермінанти: ступінь допустимості опозиції; чесність політ. конкуренції; відкритість політ. ін-тів; гарантії, що дозволяють членам політ. системи претендувати на управління сусп-вом. Крім того, Р. Даль називає осн. критерії **Д. л.**, відносячи до них: ефективну участь; рівне голосування; розуміння, засноване на поінформованості; контроль; включеність у життя сусп-ва. Л. Даймонд, осмислюючи критерії **Д. л.**, характеризує такі її властивості: належність реальної влади виборним чиновникам й особам, призначуваним ними; конституційна обмеженість і підзвітність виконавчої влади; реальні можливості доступу опозиції до влади; політ. й ін. права культ., етн., конфесійних та ін. меншин; ін. форми представництва інтересів, окрім електоральних; наявність альтернативних джерел інформації; наявність у індивідів осн. прав і свобод; політ. рівноправ'я громадян, захищене незалежною судовою владою; влада закону, що захищає громадян від свавілля.

І. Ільїн, під **Д. л.** розуміє такий метод здійснення взаємовідносин держ. влади і сусп-ва, коли інтереси сусп-ва реалізуються за рахунок пріоритету інтересів особистості та сусп-ва над інтересами д-ви, на противагу «тоталітарної демократії», при якій інтереси д-ви ставляться вище, ніж інтереси конкретної особистості або інтереси більшої частини сусп-ва. Б. Ісаєв, визначає **Д. л.**, як таку, що заснована на ідеол. концепті лібералізму і сутність якої зводиться до пріоритету інтересів особистості та відділенні їх від держ. інтересів. (*І. Головко)*

ДЕМОКРАТІЯ ПАРТИСИПАТОРНА (англ. *participate* – брати участь), або **учасницька демократія**, – концепція демократії, в якій, поряд із прямими виборами влади, громадяни мають права та можливості активної участі у прийнятті політ. рішень, у політ. процесі, а також у контролі над реалізацією прийнятих рішень. Основи теорії **Д. п.** були

закладені амер. політологом К. Пейтман у кн. «Участь і демократична теорія» (1970), вона також є авторкою терміна «демократія участі». Крім неї значний внесок у теорію **Д. п.** зробили Б. Барбер, П. Бахрах, Н. Боббіо, Дж. Дрижек, К. Макферсон, Дж. Мансбридж, Дж. Циммерман, Дж. Фішкін та ін.

Д. п. розглядає демократію як універс. принцип орг-ції всіх сфер держ. життя і сусп. відносин. Цей принцип передбачається поширити не тільки на політ. життя сусп-ва і процедуру формування влади, а й на відносини в економіці, в системі освіти і навіть у сім'ї. **Д. п.** стверджує, що не існує сфер, які були б ізольовані від політики, тому всі вони знаходяться у сфері демокр. політ. процесу. **Д. п.** ставить за мету всебічну демократизацію всіх сфер сусп. життя, самореалізацію особистості, соц. емансипацію. Такий підхід забезпечує максим. врахування інтересів народу при прийнятті рішень, збільшує його активність у сусп. та держ. житті, міцно легітимізує владу в очах народу, виключає його відчуження від держ. управління. **Д. п.** виходить із того, що людина – істота раціон., здібна зрозуміти, що являє собою сусп. благо, а тому здатна свідомо приймати розумні рішення. Прихильники **Д. п.** вважають, що ірраціональність і пасивність людей у політ. сфері – це результат їх недостатньої освіти і відсутності рівних можливостей для участі в політиці.

Б. Барбер підкреслює, що демократія – це не стільки правління народу або правління мас, скільки правління освічених громадян: «Пряма демократія вимагає не просто участі, а громадян. підготовки та громадян. чесноти для ефективної участі в обговоренні та прийнятті рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни – це не просто прив. індивіди, що діють у прив. сфері, а добре інформовані сусп. громадяни, які віддалені від своїх виключно прив. інтересів настільки, наскільки сусп. сфера віддалена від прив. Демократія – це не стільки правління народу або правління мас, скільки правління освічених громадян». Суспву належить створити всі умови для активної політ. соціалізації кожного індивіда. А для цього, в першу чергу, потрібно забезпечити максим. доступну участь громадян у політ. процесі. Участь виконує дві ф-ції: захищає громадян від нав'язаних зверху рішень; є механізмом самовдосконалення людини. Найважливішою умовою демокр. участі є соц. рівність: принцип участі повинен ставитися і до недерж. сусп. ін-тів, де люди прямо висловлюють свою волю, в першу чергу, до трудових колективів. Свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті тільки в партисипаторному сусп-ві, яке удосконалює почуття політ. ефективності та сприяє прояву турботи про колект. вимоги. У такому сусп-ві громадяни добре поінформовані, зацікавлені у своїй високій активності в сусп. житті.

Ключові риси **Д. п.**: пряма участь громадян у регулюванні ключових інтів сусп-ва, включаючи власну роботу, та місц. громаду; реорг-ція парт. системи у такий спосіб, що парт. посадові особи безпосередньо відповідальні перед членами; діяльність «учасницьких партій» у парлам. або конгресовій структурі; підтримка відкритої інституційної системи для забезпечення можливості експериментування з політ.

формами. Заг. умовами **Д. п.** є: пряме збагачення бідної ресурсної бази багатьох соц. груп шляхом перерозподілу матеріальних ресурсів; мінімізація (викорінення, якщо можливо) непідконтрольної бюрократичної влади у публічному і прив. житті; відкрита інформ. система для забезпечення виважених рішень; перегляд принципу догляду за дітьми у такий спосіб, щоб жінки, так само як і чоловіки, мали можливість брати участь у громад. житті.

Перевагою **Д. п.** її прихильники вважають високий рівень інтелектуальної обґрунтованості рішень за рахунок широкої участі мас у процесі їх прийняття. Цей фактор у заг. випадку сприяє ефективності держ. управління, оптимізації пошуку рішень і підвищує стабільність системи держ. влади. Цей же фактор служить засобом контролю над діяльністю держ. чиновників, сприяє припиненню зловживань владою, зменшує ступінь відриву депутатів від виборців і бюрократизації чиновницького апарату.

Багато прихильників **П. д.** усвідомлюють неможливість у суч. умовах переходу до прямої демократії. Вони пропонують своєрідну змішану форму громад. організації, в якій поєднувалися б елементи прямої демократії з представницькою. Цю ідею сформулював К. Макферсон. У великих сусп-вах, вважає він, **Д. п.** повинна бути організована як «пірамідальна система, з прямою демократією в основі і демократією делегатів на кожному рівні вище за основу». На низовому рівні – у трудовому колективі, закладі освіти, за місцем проживання, низових ланках управління – має застосовуватися пряме народовладдя, тобто участь усіх громадян у прийнятті рішень (заг. влада), а на вищому рівні об'єднання делегати повинні виступати в ролі посередників при формуванні заг. волі (принцип представництва). За таких умов відбуватиметься подолання політ. відчуження громадян, розвиток їх громад. активності, забезпечення ефективного контролю за політ. ін-тами та посадовими особами. Лідер є покликаним обслуговувати інтереси членів організації, яка його висунула, і знаходитися під жорстким контролем із боку громадськості. Оцінка лідера залежить від досягнення сусп-вом кінцевого результату за його допомогою. Аналогічні ідеї розвивають Б. Барбер, Дж. Вольф, Ф. Грін, Дж. Менсбрідж та ін.

Становить інтерес спроба прихильників **Д. п.** подолати «залізний закон олігархії» Р. Міхельса, зроблена Дж. Вольфом. На його думку, яку поділяють багато його однодумців, на місцях можна виробити заг. волю на рівні комуни, співтовариства. На більш високому рівні ради делегатів повинні виступати в ролі посередників і формувати заг. волю. Лідер або представник повинні обслуговувати інтереси членів орг-ції, що висунули його, а отже, знаходитися під жорстким спостереженням і контролем з боку громадськості. Оцінюється діяльність лідерів при такій системі орг-ції політ. участі, виходячи з того, наскільки його дії сприяють досягненню кінцевої мети громадськості.

У прихильників **Д. п.** є й опоненти. Вони стверджують, що політика не може бути сенсом життя всіх людей, універс. способом орг-ції не тільки сусп., а й особистих відносин, прив. життя. Адже, за загальним принципом демократії ідеї свободи і рівності належать виключно до питань взаємовід-

носин між д-вою і громадянами, у той час як примус будь-кого з громадян у сфері прив. життя є безсумнівним порушенням його прав. Деякі критики вважають, що широка політизація суспва, проникнення політики у всі сфери життя сусп-ва і громадян ведуть до банального популізму, вихолощування осн. суті держ. компетенції і навіть сприяють приходу тоталітаризму. Без сумніву, **Д. п.** обмежує права і свободи особистості у сфері прив. життя й у підприємництві, оскільки, в умовах політизації, громадяни зобов'язані підкорятися ярму заг. рішень більшості, як правило, схильного до зрівнялівки. У порівнянні з ін. концепціями демократії цей варіант схильний до емоційної неврівноваженості, допускає прийняття некомпетентних рішень, створює передумови до безвідповідальності, оскільки рішення приймає широке коло осіб. Ще одним недоліком цієї концепції можна вважати громіздку і дорогу структуру забезпечення безперервної участі громадян у політ. процесі. При цьому така участь передбачає відволікання їх від осн. профес. діяльності, так само як і від ін. соц. аспектів життя, у т. ч., сімейного. (*М. Требін*)

ДЕМОКРАТІЯ ПЛЕБІСЦИТАРНА (лат. *plebiscitum*, букв. – рішення народу) – концепція демократії, за якої безпосереднє волевиявлення народу, його політ. вплив обмежується схемою «схвалити» чи «заперечити». Теорія **Д. п.** у своїй основі розроблена М. Вебером. На його думку, із розвитком партій змінюються хар-р політ. представництва і політ. орг-ція влади. Політ. впливу набувають особи, які контролюють парт. апарат – «машину» – і знаходяться поза парламентом. Використовуючи парт. апарат, що знаходиться під контролем парт. лідерів, можна, оминаючи парламент прийти до влади. Плебісцит розглядається як джерело легітимності «вождя нації», завданням якого є забезпечення нац.-політ. інтеграції і контроль над всіма держ. органами влади. У концепції Вебера демократія виступає як спосіб і засіб, а не мета в собі. Це спосіб обрання лідерів, це засіб як для додання їх правлінню законності, так і для залучення значної маси населення до сусп. справ нації. Проте демократія, на думку Вебера, не є відповідним засобом для вирішення звичайних соц. питань, у под. випадках швидше потрібні компроміси через переговори, ніж голосування. Тому він вважав утопічними теорії «народ. суверенітету», такі поняття, як «воля народу», «мудрість народу» тощо, мета яких – виключити панування однієї людини над ін. На думку Вебера, цього не можна досягти в суч. умовах, бо пряма демократія і уряд непрофес. політиків принципово неможливі поза межами дрібних д-в-міст, обмежених своїми розмірами і населенням. За Вебером, будь-яка раціоналізація або ж формалізація взаємин між людьми в суч. великих сусп-вах і д-вах неминуче веде до авторитаризму. **Д. п.**, на думку М. Вебера, допомагає уникнути тиранії бюрократів. Цією теорією народу і окремим індивідам відводиться роль пасивного учасника сусп. процесу. Єдина форма політ. участі мас – участь у виборах і реалізація права на голосування. Гол. фігурою у веберівській теорії виступає харизм. лідер, обраний прямим голосуванням народом, перед яким він несе відповідальність; він стоїть над

бюрокр. адміністрацією, що обирається, у свою чергу, формально легальним чином. Ступінь легітимності харизм. лідера визначається масштабами його успіхів. Оскільки, за Вебером, роль мас у політ. процесі обмежується лише участю в обранні харизм. лідера, ним, по суті, відмовляється у праві здійснювати контроль над бюрократією знизу. Ці ф-ції громадяни делегують харизм. лідерові, який здійснює контроль за діяльністю бюрократії зверху; одне з гол. його завдань – б-ба з бюрократією, необхідна для подолання олігарх. принципу правління. На думку Вебера, харизм. лідер, що стоїть поза класами, статусами і демагогічною політикою, маючи незалежне від бюрократії джерело легітимізації своєї влади і не будучи сильно інтегрованим у бюрокр. ієрархічну структуру, зміг би об'єднати навколо себе націю і захистити індивіда перед обличчям наступу бюрократії і «соціалістичного колективізму». Осн. значення плебісциту для Вебера зводиться до того, щоб у результаті прямої участі всього народу в голосуванні створити харизм. авторитет. Вебер вважає, що под. лідер, із незалежною від парламенту базою влади, зміг би подолати роздробленість класових інтересів, представлених у парламенті, і бути об'єднуючим початком нації. Парламенту відводиться в цій теорії ф-ція виховання плебісцитарних лідерів. Суть своєї теорії Вебер сформулював у бесіді з генералом Е. Людендорфом: «У демократії народ обирає вождя (фюрера), в якого вірить. Потім обранець говорить: "А зараз заткніться і підкоряйтеся!" – Народ і партії не сміють і пікнути». **Д. п.** була покликана протидіяти політ. фрагментації сусп-ва, корпоративним, особливо бюрокр., тенденціям, захистити єдність інтересів нації. Ідеальною моделлю **Д. п.** багато політологів вважають політ. систему, створену у Франції Шарлем де Голлем. Недоліки **Д. п.** – небезпека розколу сусп-ва, неможливість компромісу, необов'язковість рішень, мінливість громад. думки і можливість маніпуляції цією думкою, а також імовірність тенденційного відбору питань і формулювань цих питань так, щоб «підказати» громадянам відповідь. (*М. Требін*)

ДЕМОКРАТІЯ ПЛЮРАЛІСТИЧНА – концепція демократії, яка виходить із того, що не особа, не народ, а *група* є гол. рушійною силою політики в суч. демокр. сусп-ві. Передбачає, що призначення демократії – стимулювати плюралізм, різноманіття в сусп-ві, надавати можливість усім громадянам об'єднуватися, відкрито виражати свої інтереси, знаходити шляхом компромісів їх рівновагу, яка виражається у політ. рішеннях. **Д. п.** відводить провідну роль групі, оскільки стверджує, що індивід без групи – млява абстракція. Саме у групі (сімейній, профес., етн., реліг., регіон., демогр. тощо), а також у міжгрупових відносинах формується особистість, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації та мотиви політ. діяльності. Демократія в цьому розумінні – це не влада стабільної більшості – народу, оскільки сама вона мінлива і складається з компромісів різних індивідів, груп, об'єднань. Жодна з груп суч. сусп-ва не може монополізувати владу та приймати рішення, не опираючись на підтримку ін. сусп. груп. Незадоволені групи, об'єднавшись, можуть блокувати рішення, що не відповідають їх інтер-

есам, і служити тією соц. противагою, яка стримуватиме тенденції до монополізації влади. Демократія тут є формою правління, що дозволяє різноманітним сусп. групам вільно виражати свої інтереси та знаходити в конкур. б-бі компромісні рішення.

Основоположними ідеями **Д. п.** є: 1) зацікавлена група – центр. елемент демокр. орг-ції сусп-ва, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи. Сама особа при цьому відтісняється на другий план, хоча її статус як первинного суб'єкта влади і не заперечується; 2) заг. воля як результат конфліктної взаємодії різних груп і їх компромісів. Ця воля не існує апріорі, до змагання різних політ. акторів, а формується у процесі «примирення», зрівнювання різноманітних інтересів; 3) суперництво та баланс групових інтересів – соц. основа демокр. влади, її динаміки; 4) заборони та противаги поширюються не тільки на інституційну сферу (лібералізм), а й соц. сферу, де ними виступають групи-суперники; 5) «розумний егоїзм», особистий і, особливо, груповий інтереси як генератори сусп. активності; 6) д-ва – не «нічний сторож» (лібералізм), а орган, що відповідає за нормальне функціонування всіх секторів сусп. системи та підтримує в сусп-ві соц. справедливість. З **Д. п.** цілком сумісні теорія і практика соц. д-ви, що забезпечує гідні умови життя кожній людині. Д-ва – також арбітр, що гарантує дотримання законів, правил гри у змаганні різноманітних груп і не допускає монополізації влади; 7) дифузія, розпилювання влади між різноманітними центрами сусп. впливу: держ. інтами, партіями, групами інтересів тощо; 8) наявність у спільноті ціннісного консенсусу, що припускає визнання і пошану всіма учасниками політ. змагання основ існуючого держ. ладу, демокр. правил гри, прав особи, закону; 9) демокр. орг-ція самих базисних груп як умова адекватного представництва інтересів громадян, що їх складають. Без цього демократія перетворюється на плюралізм еліт.

Недоліками **Д. п.** є такі: не всі члени сусп-ва представлені в різних групах інтересів, тому через такі групи лише незначна частина сусп-ва (реально не більше 1/3 дорослого населення) може брати участь у прийнятті та здійсненні політ. рішень; вплив окремих груп різний: одні з них володіють потужними ресурсами впливу (гроші, знання, авторитет, доступ до ЗМІ та ін.), інші – таких важелів практично позбавлені (інваліди, пенсіонери, некваліфіковані наймані працівники). Соц. нерівність призводить до того, що не всі групи однаково здатні артикулювати свої інтереси. У суч. політ. думці не тільки піддається сумніву відповідність теорії **Д. п.** реальному життю, а й критикується сама модель такої демократії. Стверджується, що **Д. п.** консервативна, позаяк для прийняття рішень вимагає широкої згоди всіх зацікавлених груп, котру важко забезпечити реально, особливо в періоди політ. реформувань. Така демократія зводить заг. волю до нижчого порогу досяжної у сусп-ві згоди. Крім того, у **Д. п.** із великими труднощами пробивають собі дорогу й отримують визнання заг., глобал., довгострокові та нові інтереси. Найвизначнішими представниками **Д. п.** є А. Бентлі, Б. Гросс, Р. Даль, В. Корнхаузер, Г. Ласкі, Ч. Ліндблом, Н. А. Полсбі, Д. Трумен, Г. Уоллес та ін. (*М. Требін*)

ДЕМОКРАТІЯ РЕФЛЕКСУЮЧА (РОЗМІРКОВУЮЧА) – концепція демократії, що робить акцент на процедури, що забезпечують не виконання ф-цій владою, а включеність у політ. управління громад. думки і повну підзвітність їй владних структур. Включення дискусії, що йде в сусп-ві, про устрій сусп. і прив. життя, а отже, роздумів, що виникають при цьому, неформальних рефлексій, оцінок, переконань, в яких риторика з'єднується з розумом, у процес ухвалення рішень і формує, за думкою прихильників даної ідеї, ті механізми «народ. автономії», які і складають суть демократії в політ. сфері. Амер. соціолог А. Етціоні запропонував концепцію «сприйнятливої» сусп. системи, при якій влада чуйно реагує на імпульси і табу, що надходять із надр сусп-ва. Саме така сприйнятливість, готовність до діалогу з громадянами і відповідає, на його думку, демокр. політиці. Ідеї Етціоні, що високо оцінює роль громадськості, знайшли віддзеркалення в концепції **Д. р.**

Подальшого розвитку концепція **Д. р.** набула в однойменній праці проф. Австрал. нац. ун-ту Р. Гудина («Reflective Democracy», 2005). Він стверджує, що уявлення про компетентного громадянина часто вписуються в таку схему: піклується про стан сусп. життя, добре поінформований про проблеми політ. партій та їх кандидатів; залучений до дискусії щодо сусп. життя; активний учасник безпосередніх проявів політ. процесів: виборів, політично релевантних громад. акцій. Громад. дискусії або громад. консультуванню приділяється вирішальне значення в рамках демокр. політ. системи, а легітимність демокр. рішень знаходиться в області порад громадян, у сфері громадськості, що дискутує. Привабливість **Д. р.** полягає у фокусуванні демокр. ідеалу самоврядування за допомогою публ. розуму громадян. Р. Гудин формулює ті критерії, за допомогою яких можна відрізнити преференції, що заслуговують на визнання. Такими визнаються преференції, якщо вони: а) відбулися у процесі вичерпного інформування; б) є наслідком переконаності індивіда; в) сформульовані самим індивідуумом. При дотриманні цих критеріїв преференції стають автономними і «розумними». І навпаки, преференції втрачають автономну якість, якщо вони не враховують важливої інформації або дублюють ін. думки. Такі преференції можна назвати «нерозумними» і, більше того, саме з міркувань безпеки індивідуума таким преференціям треба відмовити у визнанні. Свобода полягає насамперед у здатності прийняти розумне, раціон. рішення лише після аналізу суті проблеми і ретельного зважування всіх підстав. Зважувати підстави або аргументи можна, звичайно, і в індивід. порядку, але в рамках **Д. р.** мова йде саме про колект. і публічний процес обговорення. Публічне обговорення вже служить збору інформації. Колект. хар-р означає, що інтелектуальний і креативний потенціал групи більше, ніж окремо взятого індивідуума, і саме **Д. р.** повинна використовувати цей потенціал. Громад. обговорення може не тільки сприяти отриманню нової інформації, а й конструюванню взаємозв'язків. Таким чином, можна підвищити ступінь поінформованості акторів. Лише завдяки публічним дискусіям стають прозорими різні позиції акторів. Тільки якщо дискусія відбулася, актори можуть ді-

знатися про те, в яких точках вони згодні один з одним. Тому публічна сфера виконує ф-цію транспарентності сусп. позицій. У процесі обговорення громадськість співвідносить преференції із сусп. благом. Р. Гудин вказує на різні преференційні порядки: преференції, щодо особистого добробуту індивіда і «соц. преференції», які стосуються всього політ. співт-ва. Артикулюються тільки їх публічно-орієнтовані етичні преференції, тоді як особисто-орієнтовані, егоїстичні преференції придушуються. Преференції або домагання, які ґрунтуються виключно на особистому інтересі акторів, не можуть розраховувати на публічне визнання, тому захист аргументу на значущість у публічному просторі передбачає готовність до консенсусу. Суто егоїстичні преференції не знайдуть підтримки і тому найчастіше взагалі не артикулюються або будуть відфільтровані. «Моральний ефект публічної дискусії» змушує акторів долати власний егоїзм. Участь у публ. політ. процесі змушує акторів виходити за межі власних інтересів. Відкритість і загальність стають, таким чином, вирішальними критеріями **Д. р.**, важливими елементами процесу публічного обґрунтування. Когнітивний і моральний вплив на преференції не означає, однак, що актори жертвують своїми власними інтересами заради інтересів громадськості і приховують власні мотиви. Преференції лише збагачуються у змістовному, часовому і міжсуб'єктному контексті в рамках перевірки власних аргументів аргументами інших. Перетворення преференцій у громадські (консенсус) зберігається при цьому як мета. Р. Гудин вірить у демократію не тому, що люди завжди праві, а тому що люди належним чином поінформовані і мотивовані, можуть запропонувати правильне рішення, можливо краще, ніж те, що запропонує наймудріша політ. еліта. (*М. Требін*)

ДЕМОКРАТІЯ РИНКОВА – концепція демократії, що заснована на законах ринкової економіки шляхом експансії цих законів і звичаїв на всі сфери, не тільки екон., а й на соц.-політ. відносини; при якій різні соц. блага розосереджуються між соц. групами, з тим, щоб індивід, що має низький показник доступу до одних соц. благ, міг компенсувати цей дефіцит доступом до ін. благ. **Д. р.** базується на теорет. положеннях екон. демократії, що розробив Е. Даунс і тому представляє орг-цію політ. влади як аналога екон. системи, в якій відбувається постійний обмін «товарами»: продавці – носії влади міняють вигоди, статуси, привілеї на «підтримку» виборців. Під політ. дією розуміється така електоральна поведінка, в рамках якої акт подачі голосу трактується як свого роду «купівля» або «інвестиція», а виборці в основному розглядаються як пасивні «споживачі». **Д. р.** побудована на принципі декомпозиції соц. нерівності. Цей принцип полягає в тому, щоб у сусп-ві не допускалася поляризація за способом і обсягами споживання соц. благ – багатства, доходів, влади, престижу, рівня освіти, пільг і привілеїв. Тому ці блага розподіляються між різними соц. групами. Такий принцип покликаний згладжувати гостроту соц. нерівності, перешкоджати створенню статусної поляризації сусп-ва, його очевидному розділенню на бідних і багатих. Осн. ідеї **Д. р.** засновані на образі людини екон., всебічно інформованої, здатної ухвалювати рішення на раціон.

підставах. У вузькому сенсі людина екон. – це розумний егоїст, у широкому – розумна людина, але необов'язково егоїст, завжди діє відповідно до загальноприйнятих принципів конформістської екон. теорії. На найабстрактнішому рівні вибір екон. людини реалізується трьома шляхами: транзитивності, послідовності і повноти уподобань. Транзитивність означає: якщо я віддаю перевагу A – B і B – C, то я повинен віддати перевагу B – C; послідовність – якщо я віддаю перевагу A в порівнянні з B, то я повинен зберігати цю перевагу щоразу, коли опиняюся перед аналог. вибором за аналог. обставин; повнота – для будь-яких товарів (послуг, можливостей) A і B я завжди можу зробити один із трьох виборів: віддати перевагу A, віддати перевагу B або виявити байдужість. На менш абстрактному рівні екон. людина, як вважається, віддасть перевагу більшій к-сті товару ніж меншій (напр., більшим позитивним змінам у політиці), однак при цьому гранична корисність буде весь час скорочуватися (тобто кожна чергова одиниця товару стане для нього менш цінним придбанням, ніж попередня).

Якщо розглядати проблему в більш заг. плані, то, вибираючи з двох різних наборів товару (передвиборних обіцянок), чим більше індивід вже має одного товару, тим більше його хочеться мати, щоб компенсувати втрату одиниці ін. Це т. зв. зменшувана гранична заміщуваність. Усі ці аксіоми проблематичні. Психологи показали, що індивіди не дотримуються транзитивності або послідовності вибору, коли змінюються його «рамки» (напр., люди готові піти на ризик, коли є вибір між можливістю виграшу і перебуванням на попередніх позиціях, але не ризикують, коли вибирати треба між перебуванням на попередніх позиціях і втратою). Повнота переваг занадто обтяжлива. Зменшувана гранична заміщуваність не завжди дотримується. Проте видається сумнівним, що рішення, що стосуються політ. вибору, можна зіставляти з рішеннями у сфері ринкових відносин. У політиці, на відміну від ринку, простежується раціональність колект. дій, позаяк вибір тут припускає певний рівень опрацювання інформації. А це має місце тільки в сусп. процесах при сумісній дії. Найтиповішим представником **Д. р.** є США. Так, 42-й Президент США Б. Клінтон назвав суч. зах. демократію *ринковою*. *(М. Требін)*

ДЕМОКРАТІЯ СОЦІАЛІСТИЧНА (МАРКСИСТСЬКА) – теорія і практика демократії, що виходить із гомогенності та цілісності спочатку робітничого класу, а після побудови соціалізму і всього народу, з наявності у цих суверенів влади класового, а потім загальнонарод. інтересу. Цей інтерес існує об'єктивно і спочатку усвідомлюється марксистсько-ленінською партією, яка вносить вчення, що його виражає, у свідомість мас. **Д. с.** двояко ставиться до самої ідеї демократії. З одного боку, в умовах передбачуваного безкласового комунізму як би природно мається на увазі, що не буде ніяких форм панування. З другого – висловлюється побоювання, що можна прикрашати «класовий зміст буржуазної демократії» (В. Ленін) і тим самим ослабити готовність робочого класу до революції. Згідно з марксистською доктриною, існують тільки класові демократії. І коли «ревізіоніст» Е. Бернштейн назвав демократію «вищою школою компромі-

сів», то й вплив саме цього вислову, що гасить протистояння, і випливаюче звідси ігнорування класової протилежності стали більмом на оці для всіх ортодоксів. На думку останніх, за фасадом принципу більшості та формальної рівності «буржуазна демократія» приховує свій репресивний класовий хар-р. Тільки «пролетарська» (або «соціалістична») демократія рішуче долає рамки псевдодемокр. буржуазної д-ви. Тільки соціалістична революція створює умови для формування «соціально єдиного народу» як базису дійсної влади народу. Звичайно, при соціалізмі все ще існують різні класи, проте згідно зі сталінською доктриною, породжувані ними протилежність інтересів і суперечності не є більш антагоністичними, так що і сама соціалістична д-ва не може більш функціонувати як знаряддя панування і пригноблення в руках одного класу. Для соціалістичної теорії демократія є історично скороминущим явищем. Перший період розвитку повністю вичерпується завоюванням політ. влади і стратегією закріплення диктатури пролетаріату. У написаній у 1919 р. «Теорії пролетарської диктатури» М. Бухарін стверджував: «Демократія, оскільки ми маємо на увазі під цим словом певний політ. устрій, була до цих пір однією з форм – найвитонченішою формою – панування буржуазії. У чому полягала осн. передумова демокр. устрою? У наявності ряду фікцій, які надзвичайно вправно використовувалися для систематичного обману мас... Пролетаріату потрібна була раніше демократія тому, що він не міг ще реально подумувати про диктатуру... Але з потреби нічого робити чесноти...». Д. Лукач спожив для цього періоду парадоксальне за своєю суттю поняття «демокр. диктатура». Тільки на другій фазі розвитку демократія поширює свою дію на весь народ. І, нарешті, «у комуністичному сусп-ві демократія, ставши просто звичкою, відмирає» (В. Ленін). Демократія, у контексті марксистського вчення про д-ву, є складовою частиною універс. теорії розвитку сусп-ва в її філос.-істор. перспективі і з певною періодизацією. У теорієї дається точний опис цілей і ф-цій демократії. У роботі «Д-ва і революція» В. Ленін так визначає демократію: «Демократія є визначальне підпорядкування меншості більшості *д-ва*, тобто орг-ція для систематичного *насильства* одного класу над ін., одній частині населення над ін.». І в ін. місці: «Демократія є форма д-ви, одна з її різновидів. І отже, вона вдає із себе, як і всяка д-ва, організоване, систематичне застосування насильства до людей. Це з одного боку. Але, з другого боку, вона означає формальне визнання рівності між громадянами, рівного права всіх на визначення устрою д-ви і управління нею». У **Д. с.** заг. воля народу виражається через Ради. При цьому Ради діють за принципом демокр. централізму – це жорстке підпорядкування органів заг. рішенням знизу доверху. Особливістю **Д. с.** є її яскраво виражений соц. аспект. Вона виходить із однорідності волі робітничого класу, як найпрогресивнішої, організованої і єдиної частини сусп-ва. Тому на першому етапі побудови **Д. с.** передбачена диктатура пролетаріату, яка повинна відмирати у міру наростання однорідності сусп-ва і природного злиття інтересів різних класів і груп у єдину волю народу. У Радах представлені робітники та їхні природні союзники – селяни. Ради володіють

повною владою над усіма сферами господарського, політ. і громад. життя. Ради зобов'язані виконувати волю народу, висловлену на народ. зборах, а також у формі наказів виборців. Осн. особливістю **Д. с.** є повне заперечення прив. власності та будь-якої автономії особистості. Специф. межею **Д. с.** є те, що, незважаючи на відмінності в точках зору і підходах окремих теоретиків, всі вони підкреслюють наявність «класової основи» як критерію демократії. З цієї причини для них осн. соц. права важливіші, ніж політ. права свободи і співучасті, які переважно і цінуються в «буржуазній демократії». Проте марксистське вчення про д-ву поступово починає сприймати і такі, що мають ліберально-конституційне коріння, фундаментальні вимоги, як вільні вибори, прав. д-ву, поділ влади, федералізм. Якщо виходити із самоінтерпретації цих різних точок зору, то можна, мабуть, констатувати їх зближення. Д-ва в демокр. структурі вже давно стала на шлях розвитку до д-ви соц. дії і заг. добробуту. «Буржуазна демократія» поповнила свою спочатку конституційно-політ. спрямованість соц. вимірюваннями. І є ознаки того, що і **Д. с.** знаходить тенденцію до доповнення своєї традиц. орієнтації на соц. рівність, добробут і техніко-екон. ефективність значними елементами прав. д-ви. *(М. Требін)*

ДЕМОКРАТІЯ СУБСИДІАРНА – модель багаторівневої демократії, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політ. взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію порівняно з вищим (відповідно до принципу субсидіарності). При цьому нижчою інстанцію може виступати окремий індивід, громад. спільнота, місц. орган управління, а вищою інстанцією – та чи інша громад. інституція, д-ва, орган управління вищого рівня. Потреба у **Д. с.** з'являється в умовах, коли демократія переростає етап свого нац. визначення й потребує сполучення різноманітних засобів, придатних для різних рівнів політ. взаємодії. Відроджена у лоні християн. демократії та розвинута через засоби деліберативної демокраії, субсидіарність як принцип, що регулює сусп. та управлінські відносини, виявляється затребуваною за таких умов. **Д. с**. об'єднує у собі й основи класичних уявлень про оптим. поєднання представницької та прямої демократії, суч. уявлень про глоб. демократію та демократію участі (у т. ч. про «демократію безпосередньої участі» та дорадчу демократію). На базовому рівні місц. самоврядування вона спирається на широкий спектр форм співучасті людей у справах громади – референдуми, опитування громад. думки, громад. слухання, утворення постійно діючих громад. комітетів, комісій і рад, сусідських громад, органів громад. контролю тощо. Окрім безпосередньої участі громадян у прийнятті сусп. значущих рішень, вже на локальному рівні цілком доречне використання можливостей дорадчої демократії. На субнац. рівні механізми широкої та прямої участі громадян використовуються менш інтенсивно, проте активніше включаються механізми деліберативної (дорадчої) демократії через комунікацію органів врядування з різноманітними спільнотами громадян. сусп-ва, та спрацьовують різноманітні засоби врахування компетентного громад. судження. Механізми дорадчої демократії та елемен-

ти учасницької, передусім електронної демократії, продовжують діяти й на нац. рівні. **Д. с.** на нац. рівні вимагає трансформації традиц. представницької системи на модель, що передбачає набагато більший рівень залучення громадян, сусп. орг-цій, груп інтересів та ін. ін-тів громадян. сусп-ва у процес вироблення публічно-владних рішень. На транснац. рівні наряду із наддерж. інституціями до вироблення рішень залучаються представники світ. громадськості. **Д. с.** певним чином реалізується в межах ЄС та потенційно може бути застосована до рівнів урядування, що існують за межами ЄС. Вона цілком узгоджується з розумінням управління як врядування та координації політ. акторів, що втілюється у концепції «governance». Передусім тому, що остання створює необхідні рамки для процесів сусп. активності, спонукаючи громадян до самост. вирішення проблем, орієнтована на надання гарантій, розподіл відповідальності, ефективність та економічність. **Д. с.** доречна передусім в умовах глобалізації та регіоналізації політ. простору, адже вона виробляє механізми контролю над процесом «розмивання» держ. суверенітету. Разом з тим орієнтація на **Д. с.** корисна для перехідних сусп-в із точки зору оптимізації територ. орг-ції влади та залучення громадськості у творення публічної політики на усіх рівнях. Вона покликана відшукати розумний баланс між регулятивним і організаційним впливом влади будь-якого рівня і повноваженнями громадян. сусп-ва. **Д. с.** зводить домінантні засади сусп. життя до єдиного соц. кореня – до людини, інтереси якої отримують у такому сусп-ві незаперечний пріоритет. *(Т. Панченко)*

ДЕМОКРАТІЯ ХРИСТИЯНСЬКА – форма суч. реліг. консерватизму, ідеол. засада якого сконцентрована на визнанні цінностей християн. морального порядку. Джерелом суч. **Д. х.** є енцикліка «Rerum Novarum» Папи Римського Лева XIII, який сформулював ставлення церкви до соц.-політ. проблем, що виникли після Великої фр. революції. З одного боку, церква освячувала приватновласницькі відносини в сусп-ві, а з другого – критикувала негативні прояви капіталізму. Для прикладу львівський політолог А. Романюк виділяє такі гол. засади **Д. х.**: а) свобода окремої особистості (створеної Богом): особа у співпраці з ін. людьми здатна домогтись дух. та матеріального розвитку; б) солідарність: окремі особистості лише спільними зусиллями здатні досягнути сусп. блага; відповідно, суспво розглядається як органічна цілісність, що має власну внутр. ієрархію (родину, локальну спільноту, народ, д-ву, міжнар. спільноту, за умов, що людська спільнота поєднана між собою зв'язками сусп. солідаризму); в) моральність: наголошується на абс. значенні засад моралі, особливо на необхідності оцінки політ. дій з позицій християн. моралі; г) родина: найважливішим елементом сусп-ва є родина, тому й саме сусп-во розглядають як «родину родин»; д) власність: гарантією свободи й незалежності особи виступає прив. власність, зокрема власність родини; е) децентралізація влади (за умови одночасного заперечення ідей етатизму): д-ва повинна сприяти створенню для кожної особистості умов для її гармонійного розвитку, надавати можливість співпраці з ін. особистостями, групами й сусп-вом взагалі та ін. Зага-

лом кажучи, д-ва як наслідок сформованого громадян. сусп-ва має діяти в рамках закону і обов'язково визнавати верховенство права. Соц. політика, самоуправління громад є невід'ємною складовою **Д. х.** Д-ва та громадян. суспво – самостійні, пов'язані між собою, автономні ланки. Домінуючою тезою **Д. х.** щодо визначення оптим. шляху з метою побудови соц.-екон. і прав. д-ви є парламентаризм у поєднанні із субсидіаризмом. Вихідним стрижнем **Д. х.** є людина, яка, завдяки своїй вільній волі, є творцем історії. Після Другої світ. війни **Д. х.** набула політ. значення, адже були сформовані осн. принципи католицької соц.-політ. доктрини, що втілилися в політиці партій оновленого політ. католицизму. Сьогодні партій цього політ. напряму налічується бл. 70 одиниць. /*В. Бліхар*/

ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ (лат. *de* – префікс, що означає: 1) віддалення, виділення, скасування, припинення, усунення чого-небудь; 2) рух донизу, зниження; лат. *persona* – особистість) – 1) розлад самосвідомості, що характеризується почуттям відчуження власних думок, емоцій, дій; 2) крайні форми відчуження особистості в суч. сусп-ві; 3) витіснення (заміна) особистих контактів людей взаємовідносинами, які регулюються більш абстрактними, безособовими соц. нормами і рольовими приписами. Термін «**Д.**» ввели в обіг Л. Дюга і К. Мутьє (1898, 1910). Саме слово «**Д.**» означає знеособлення, зникнення «Я». Однак Л. Дюга розумів **Д.** як відчуття втрати «Я», а не втрату «Я». У філософії постмодерну **Д.** розглядається як феномен масового соціокульт. відчуження від своєї соц. ролі, групи, професії. Ознаками дестабілізованого суб'єкта виступають неузгодженість цілей і норм, ілюзорність орієнтацій, заг. філос. дестабілізація. Суб'єкт, прагнучи стати персоною, в реальності наслідує якомусь типажу, багатьох безликих «Я», стаючи «тиражованою персоною». Методол. розробку цього питання можна знайти у таких філософів, як Р. Барт, Ж. Дерріда, М. Фуко, Д. Фоккема, Ж. Бодрійяр.

У політ. науці термін «**Д.**» має багато спільного з такою категорією, як деіндивідуація – стан заниженої самосвідомості, зниженої турботи з приводу соц. оцінки і ослаблення внутр. обмежувачів, що утримують людину від заборонених форм поведінки. Проте на відміну від деіндивідуації в терміні **Д.** акцент робиться більше на конформній стороні поведінки ніж на девіантній. Найвагомішими наробками у дослідженні **Д.** як соц.-політ. феномену є праці психологів Б. Беттельгейма, Е. Берна та Е. Аронсона, в чиїх дослідженнях акцент робиться на кореляції феномену **Д.** із такими класичними концептами політ.-психол. науки, як свобода та відповідальність. У своїй знаковій роботі «Про психол. привабливість тоталітаризму» (1952) Б. Беттельгейм визначив схильність до конформної поведінки у тоталітарних д-вах через самоототожнення із системою: «Внутр. бажання опіки з боку над-Я дуже велике, і чим слабше «я», тим це бажання сильніше». Унаслідок цього феномен **Д.** характерний як для тоталітарних режимів 30–40-х рр. XX ст., так і для деяких суч. демокр. ладів (усього лише з ін. акцентами та у дещо видозмінених формах). Б. Беттельгейм пропонує формулу **Д.**, засновану на конформності мислення та поведінки, яка веде до реалізації

екзистенціальної потреби кожної особи – потреби у безпеці – щоправда, найчастіше за рахунок нехтування ін., не менш важливими, потребами: Підкорення наказу зовні + Свобода від відповідальності, почуття провини, анонімність + Почуття безпеки + Втрата особистості, повне підкорення, ілюзія розділення могутності. Досліджуючи феномен **Д.**, Б. Беттельгейм звертався до аналізу практики концтаборів, які зокрема і використовували як лабораторії для досліджень методів і стратегій для створення суб'єктів, що ідеально відповідають тоталітарній д-ві. Ефективність стратегії **Д.** забезпечувалась такими складовими, як «інфантилізація», «омасовіння» та технологія «позбавлення майбутнього». Гол. причиною готовності особи до підкорення в умовах концентраційного табору, внаслідок якої стає можливою **Д.**, є, перш за все, страх, який примушує особу діяти конформно. Проте, як зазначає Б. Беттельгейм, це характерно не лише для авторитаризму й тоталітаризму, а й для т. зв. демокр. систем., які, звісно, не використовують методів, под. до тих, що були у практиці у концтаборах, проте все одно породжують явище **Д.**, причому направлено і свідомо. Важливими чинниками, що забезпечують досягнення **Д.** у масовому сусп-ві, є сила і анонімність. Сила породжує безпеку, а отже, являє собою цінність, заради якої можна пожертвувати власною індивідуальністю. (*О. Волянська*)

ДЕРАДЯНІЗАЦІЯ – ідеологія та політ. курс на остаточне усунення з політ., культ. та ін. сфер життя незалежної України залишків практики життєдіяльності Укр. Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), які від 1991 р. були законсервовані, мімікрували чи трансформовані для підкріплення нерозривного зв'язку з тоталітарним, радянським, комуністичним минулим, збереження й використання його спадку на користь колишньої комуністичної номенклатури й сформованих нею нових олігархічних кланів. Процес **Д.** є вужчим від терміна *«десоветизація»* як ідеології та політ. курсу на остаточне усунення залишків практики життєдіяльності СРСР з політ., культ. та ін. сфер життя нових незалежних д-в; процес позбавлення від проявів *«homo sovieticus»* («радянська людина») ментального, культ. і антропологічного феномену, абстрактний конструкт, але водночас це і реальний продукт обробки особи – «людського матеріалу», наслідок діяльності комуністичної влади в СРСР. Ставлення до радянської спадщини на просторі колишнього СРСР є неоднозначним. Від початку 2000-х рр. політ. режим В. Путіна в Рос. Федерації реалізує еклектичний курс на одночасне збереження елементів «радянського минулого» та відродження традицій доревол. Рос. імперії. За зовн. змінами назви очевидною є туга за цим минулим, як і зрештою оцінка В. Путіним розпаду Радянського Союзу як «особистої трагедії» й намагання відродити його в нових організаційних формах винятково насильницьким шляхом, що переконливо демонструє розгорнута в 2014 р. агресія проти України. На пострадянському просторі є два приклади, де *десоветизацію* не тільки не проведено, а й збереження всього «радянського» стали наріжним каменем держ. політики. Це Республіка Білорусь після обрання вперше в 1994 р. президентом О. Лукашенка й референдуму

1995 р. та самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка. Проте більшість політ. режимів пострадянських країн намагаються відійти від колишнього спільного минулого. Одні з них (напр., Туркменістан, Узбекистан) йдуть у напрямі архаїки, відновлюючи давні ін-ти і форми громад. життя, а ін. (напр., Молдова, Україна) десоветизацію реалізують повільними темпами у контексті власної модернізації. Приклади успішної *десоветизації* на пострадянському просторі демонструють Естонія, Латвія, Литва та Грузія.

Події Євромайдану та перемога «Революції Гідності» поставили питання про «перезаснування» України як незалежної д-ви укр. політ нації, позбавленої рудиментів комуністичного минулого УРСР. На даному етапі **Д.** має здебільшого спонтанний хар-р громад. ініціативи по демонтажу пам'ятників радянським держ., парт. та військ. діячам, передовсім В. Леніну, та зміні радянської топонімики (назв вулиць, площ, проспектів тощо). Як визнаної укр. сусп-вом результативності актів **Д.** можна назвати скасування Президентом України П. Порошенком святкування Дня захисника Вітчизни 23 лютого як згадки про поразку загонів петроградських матросів та червоногвардійців у боях проти нім. військ біля Пскова й Нарви у лютому 1918 р. та його відзначення від 2014 р. 14 жовтня – у День укр. козацтва та День створення Укр. повстанської армії. 1 і 2 травня, а також 8 березня залишились офіц. святами ще з радянських часів, проте своє ідеол. значення втратили. Окремим напрямом **Д.** має стати приведення шкільних та вузівських предметів із гуманітарних дисциплін, передусім історії України та всесв. історії, до засад наук. об'єктивності у викладенні матеріалу. Важливу роль у **Д.** має відіграти ухвалений 16.09.2014 р. Верхов. Радою України «Закон про очищення влади», що запроваджує процедуру люстрації для колишніх функціонерів Комуністичної партії. Крім того, люстрація зачепить функціонерів комсомолу рівня секретаря ЦК ЛКСМУ і вище. Доступ до влади на десять років закривається для штатних працівників та негласних агентів КДБ, а також випускників вузів КДБ, крім тих, хто навчався на технічних спеціальностях. *(В. Гулай)*

ДЕРЖАВА – територ. орг-ція публічної влади, яка об'єднує населення на засадах громадянства (підданства), здійснюється апаратом управління шляхом ухвалення та реалізації законів та ін. прав. актів. Питання про **Д.**, її сутність та соц. призначення є одним із центр. для цілої низки соц. наук – політології, соціології, соц. філософії, правознавства.

Суч. сусп-во не може існувати поза межами держ. устрою (державності), який його об'єднує в єдину цілісність, забезпечує та організовує його життєдіяльність як із точки зору внутр. потреб, так і з позицій міжнар. співробітництва. Так, на межі XX–XXI ст. у світі налічувалося понад 200 різноманітних за своїми конкретними характеристиками д-в, 193 з яких є членами ООН.

Загальновизнаним є класичний підхід до розуміння такого складного та багатогранного явища, як **Д.**, котрий називають також арифметичним, оскільки він пов'язує наявність або відсутність конкретної державності із сумою трьох її елементів (чинників) – територією, населенням та владою. Від-

повідно до цих чинників держава розуміється таким чином. По-перше, як країна. У цьому контексті наголошується на тому, що будь-яка **Д.** займає певну територію, обмежену кордонами. Територ. орг-ція відрізняє **Д.** як від первісної общини, що формувалася на основі кровноспоріднених зв'язків, так і від ін. соц. орг-цій – громад., профес., реліг. тощо, які утворюються за відповідними інтересами, уподобаннями, віруваннями та ін. Тому кожна **Д.** характеризується певною формою територ. устрою, складається з окремих територ. утворень – областей, провінцій, земель, штатів тощо. По-друге, як народ (політ. нація). У цьому сенсі **Д.** об'єднує все населення країни на засадах громадянства або підданства. Громадянство передбачає сталий зв'язок між індивідом і **Д.**: громадяни користуються повним обсягом прав і свобод та повинні виконувати увесь комплекс обов'язків, передбачених конституцією і законодавством. Натомість іноземці, які проживають на території даної **Д.**, позбавляються деяких із цих прав і обов'язків (права обирати і бути обраним, обов'язку нести військ. службу та ін.). По-третє, як влада (орг-ція влади). Влада є стрижнем будь-якої **Д.**, ін. ознаки **Д.** так чи інакше пов'язані з функціонуванням держ. влади. Вона має публічний хар-р: поширюється на всю територію **Д.**, здійснюється стосовно громадян та ін. осіб, що перебувають в її межах. Від імені держ. влади ухвалюються закони та ін. прав. акти, які мають загальнообов'язковий хар-р і щодо виконання яких складаються відносини управління та підпорядкування. Держ. влада є суверенною за своєю природою – верхов. в межах країни та незалежною в міжнар. відносинах.

Д. не слід ототожнювати із сусп-вом. Таке було прийнятним для міст-д-в Давньої Греції (Афін, Спарти та ін.), в яких усе публічне визнавалося держ., і навпаки, усе держ. – сусп. Звідси й специф. термін для позначення античного типу державності – «поліс», який вважався водночас і **Д.**, і сусп-вом. Натомість наслідком буржуазних революцій XVII–XIX ст. стає відокремлення певних соц. сфер, насамперед матеріального вир-ва, від держ. влади, формування на цій основі різних інституцій громадян. сусп-ва.

Д. набуває політ. хар-ру внаслідок соц. стратифікації сусп-ва, що передбачає акумуляцію політ. партіями сусп. настроїв та очікувань певних його прошарків, конкуренцію політ. сил за здобуття представництва у складі органів законодавчої влади, що надає їм можливість впливати на визначення та реалізацію держ. політики шляхом ухвалення законів, брати участь у формуванні уряду та контролювати його діяльність. Нині **Д.** розглядається передовсім як важіль публічної влади та управління в сусп-ві, покликаний обслуговувати інтереси останнього, забезпечувати його стійкий розвиток. **Д.** набуває нових характеристик як ін-ту публічної влади в масштабах усього сусп-ва, організованого за посередництвом сукупності держ. органів, наділених компетенціями у певних сферах управління сусп-вом. Обов'язковість рішень, які походять від органів держ. влади та їх посадових осіб, забезпечується можливістю застосування примусових заходів. На примусовому хар-рі держ. влади акцентував увагу видатний нім. соціолог М. Вебер: сутність **Д.** за будь-яких умов, незалежно від конкретних цілей та на-

прямів її діяльності, завжди полягає в тому, що вона є орг-цією, яка спирається на можливість застосування примусу. Водночас суч. підхід до розуміння сутності **Д.** передбачає, що примусові заходи мають застосовуватися виключно в межах права, на підставі й у порядку, установлених законом.

Гол. характеристикою **Д.** на межі XX–XXI ст. є те, що вона є передовсім прав. орг-цією влади. Адже саме право здатне унормувати повноваження та процес реалізації держ. влади, її підпорядкування служінню сусп-ву, відповідальність **Д.** перед сусп-вом та людиною, оскільки за умов абсолютизму право було лише засобом, інструментом у руках **Д.** для здійснення влади та управл. діяльності. Наступним етапом розвитку взаємодії **Д.** і права стало самообмеження держ. влади законом; наразі у демокр. країнах є загальновизнаним пріоритет права над **Д.**, що передбачає устрій та функціонування держ. влади виключно на прав. засадах.

Режим панування права над держ. владою в континентальній Європі одержав найменування «прав. **Д.**» (нім. – *Rechtsstaat*), а у країнах англосаксонської традиції – «верховенство права» (англ. – *the rule of law*). У першому випадку прав. основи орг-ції держ. влади та межі її здійснення встановлюються конституцією, яка має найвищий авторитет як осн. закон **Д.** і сусп-ва. Гол. метою прав. **Д.** визначаються утвердження, забезпечення та захист прав людини. Органи держ. влади та органи місц. самоврядування, їх посадові особи у прав. **Д.** зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами. Особливо значущим елементом у контексті прав. сутності **Д.** виступає правопорядок, обов'язок формування та підтримання якого є однією з найпріоритетніших ф-цій суч. **Д.**

Типологізація **Д.** була започаткована ще давньогрец. мислителями. Так, Арістотель запропонував поділяти **Д.** залежно від к-сті людей, що здійснюють владу, на правління одного, правління небагатьох та правління більшості, а також від цілей, що їх ставлять собі **Д.**, – на правильні, де ставиться мета досягти заг. блага, і неправильні, в яких досягається лише прив. мета.

Критерієм типології **Д.,** яка проводилася в межах формаційної теорії, стала класова структура сусп-ва. Згідно з таким баченням певний спосіб вир-ва, який лежить в основі кожної сусп.-екон. формації, визначається панівною формою власності. Відповідно до цього державність виникає у формі рабовласницької **Д.** (Давні Єгипет, Месопотамія, Греція, Рим). У подальшому зі становленням наступного типу класового устрою формації відбувається перехід до феодального типу **Д.** Унаслідок політ. революції, яка здійснюється під гаслами свободи та рівності, виникає капіталістичний спосіб вир-ва та відповідний йому буржуазний тип **Д.**

Подібною до цієї, але з дещо ін. акцентами, є типологія **Д.** залежно від пріоритетної сфери вир-ва: на доіндустріальні, в основі яких лежить сільськогосподарський екон. устрій, індустріальні, засновані на промисловому вир-ві, та постіндустріальні, у яких осн. виробн. продуктом стають послуги, а знання та інформація набувають значення рушійної сили для розвитку сусп-ва. Інформація у такій **Д.** істотно впливає на хар-р та зміст усіх ін. сфер сусп.

життєдіяльності, усе більшого поширення набувають інформ. технології.

Важливим є цивілізаційний підхід до типології **Д.** У його основу покладається певний тип цивілізації, яка є певною самоідентифікацією культури, характеризується особливостями релігії, традицій, менталітету та ін. культурологічних ознак. Відповідно **Д.** поділяються на такі, які несуть на собі відбитки цивілізацій (зах., православної, ісламської, індійської, китайської, японської та ін.). На цій основі виділяють також певні моделі державності. Напр., зах. цивілізація охоплює **Д.** античної та середньовічної цивілізації, а також **Д.** модерну (Нового часу) та постмодерну.

Якщо у заг. цивілізаційному критерії виокремити роль та значимість релігії, то можна розглядати такі моделі **Д.**, як світська, в якій релігія відокремлена від публічної сфери, теократична, яка заснована на пріоритеті релігії перед **Д.** (Ісламська Республіка Іран, Саудівська Аравія, Пакистан та деякі ін.), та клерикальна, в якій певна релігія визнається держ. і має привілеї порівняно з ін. (Велика Британія, Греція, Швеція тощо).

Традиційним для науки є поділ **Д.** залежно від хар-ру їх політ. режимів – на демокр., авторитарні, диктаторські. Водночас у XX ст. спостерігається поступовий перехід від ліберального до соціально орієнтованого типу державності, представленого моделлю «соц.-прав. **Д.**» та «**Д.** добробуту». Осн. положення теорії «соц. **Д.**» і «**Д.** добробуту» є под.: допустимість втручання в регулювання екон. відносин при збереженні ринкових механізмів; визначення соц. справедливості і субсидіарності як основи діяльності **Д.** у соц. сфері; забезпечення рівності можливостей; б-ба з безробіттям та створення умов для найбільш повної зайнятості населення. (*О. Петришин*)

ДЕРЖАВА-АНКЛАВ (фр. *enclave* – від лат. *inclavare* – закривати на ключ) – д-ва, що оточена з усіх боків територією іншої д-ви та не має виходу до моря. Оточення території **Д. -а.** територією ін. д-ви робить її вельми залежною від д-ви, що її оточує. У суч. світі існують лише три повних **Д. -а**:

1. Ватикан (площа – 44 кв. км, населення – 842 людини, заг. лінія держ. кордону – 3,2 км), що територіально являє собою один із районів італ. столиці – Риму;

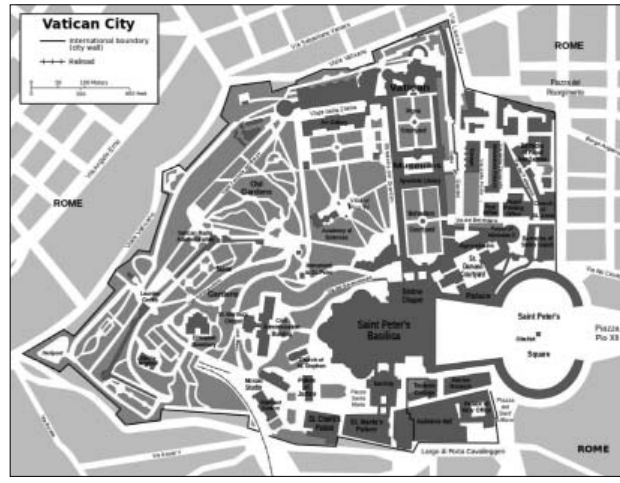

Мапа Ватикану

2. Республіка Сан-Марино (площа – 61,2 кв. км, населення – 31 448 людей, лінія держ. кордону – 39 км), яка оточена територією Італії;

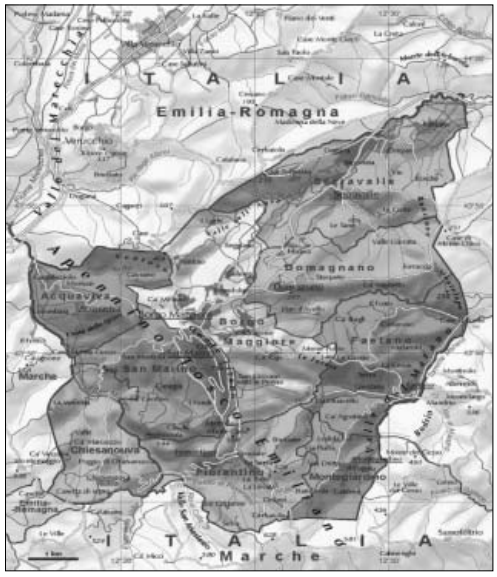

Мапа Сан-Марино

3. Королівство Лесото (площа – 30 355 кв. км, населення – 2 031 тис. людей, лінія держ. кордону – 909 км), що оточене територією Південно-Афр. Республіки.

Мапа Лесото

Д-ви, що мають сухопутний держ. кордон тільки з однією ін. д-вою, але виходять до моря, визначаються як напіванклави: Ірландія, Данія, Монако, Португалія, Канада, Гаїті, Домініканська Республіка, Бруней, Катар, Південна Корея, Східний Тимор, Папуа – Нова Гвінея, Гамбія. (*О. Романюк*)

ДЕРЖАВА НАЦІОНАЛЬНА – політично організоване сусп-во, що утворилося внаслідок самовизначення певної нац. спільноти, яка консолідувалася в політ. націю та здобула держ. суверенітет. **Д. н.** «черпає свою могутність і засоби до існування з домінантного етносу, навколо якого вона сформувалася і якому допомогла злитися в одне ціле й кристалізуватися» (Е. Сміт). **Д. н.** прийшла на зміну традиц. територ. д-ві Середньовіччя, якій були притаманні монарх. династії та станове розшарування сусп-ва. З 1618 по 1648 р. в Європі тривала Тридцятилітня війна, яка розпочалася як реліг. війна між протестантами та католиками і в яку поступово були втягнуті майже всі європ. д-ви. У 1648 р. було укладено Вестфальський мирний договір, котрий визнавав пріоритет інтересів д-в-націй та принцип держ. суверенітету, а отже, й право вимагати невтручання у внутр. справи д-ви, а також принцип рівності прав д-в та принцип обов'язкового виконання підписаних договорів. Принципи Вестфальської системи міжнар. відносин сприяли формуванню системи нац. д-в, спричинивши початок фактичного розпаду Священної Римської імперії та послаблення надмірного впливу Ватикану. Обґрунтування концепції **Д. н.** було розроблене у працях Ж. Бодена («Кн. шести д-в»), який сформулював поняття

«суверенітет», Н. Макіавеллі («Державець»), який розробив категорію «держ. інтерес», і Г. Гроція («Про право війни і миру»), який заклав основи міжнар. права, а також у творах Т. Гоббса і Б. Спінози. У **Д. н.** джерелом держ. влади визнається народ (нація), а не монарх (як це було зазвичай раніше), але лише за умови, що статус підданих трансформується у громадянство, адже саме громадянин стає суб'єктом політ. відносин і тому не тільки впливає на формування державно-владних інституцій, а й контролює ці інституції (передусім шляхом участі у виборах), а також бере участь у вирішенні найважливіших питань (шляхом участі у референдумах). Таким чином, для **Д. н.** є притаманним тяжіння до демокр. орг-ції держ. влади, що виплаває з визначального постулату про народ. (нац.) суверенітет, про належність влади народу. Поряд із громадянством та держ. суверенітетом до ознак **Д. н.** належить нац. еліта, яка володіє та розпоряджається нац. ресурсами, та нац. капітал, який визначає екон. потенціал та екон. могутність д-ви. Перехід до **Д. н.** означав одночасно перехід від феодальних до буржуазно-капіталістичних відносин та запровадження вільного ринку капіталів, товарів, послуг, природних та трудових ресурсів. Концепція **Д. н.** безпосередньо пов'язана з обстоюванням нац. інтересів та розвитком націоналізму в Європі у XVII–XVIII ст., нац.-визв. рухами та спробами подолати систему колоніальної залежності у XIX – першій половині XX ст. **Д. н.** «забезпечила як інфраструктуру для раціон. керування, так і законодавчий каркас для вільної індивідуальної та колект. дії. Крім того, …нац. д-ва заклала фундамент культ. та етн. однорідності, на основі якої пізніше вдалося просунутись у плані демократизації держ. системи наприкінці XVIII ст., хоча й ціною вилучення етн. меншин. Нац. д-ва і демократія – двійня, породжена Фр. революцією. З культ. точки зору, обидві вони зростали в тіні націоналізму» (Ю. Габермас). У XX ст. **Д. н.** стали домінуючими формами держ. орг-ції у світі. Перші **Д. н.** (Франція, США, деякі д-ви Лат. Америки) виникли у боротьбі з монархіями, що й обумовило вибір республ. форми правління. Згодом і традиц. європ. монархії у першій половині XIX ст. здійснили демокр. реформи та перетворилися у **Д. н.**, суттєво оновивши монарх. форму правління. Певний час поряд із **Д. н.** існували імперії (Австро-Угорська, Рос., Оттоманська), які згодом або ж перетворилися у кілька **Д. н.**, або ж створили специф. держ. утворення (напр., СРСР, СФРЮ, ЧРСР), що виявилися нежиттєздатними. Останні, пройшовши через нац.-культ. мобілізацію, також перетворилися на кілька **Д. н.** Разом з тим **Д. н.** окрім позитивного потенціалу містять у собі певні потенційні загрози та небезпеки. Зокрема, абсолютизація нац. інтересів може призвести до нац. егоїзму або навіть нехтування правами ін. нац. спільнот та **Д. н.** Історії відомі випадки, коли **Д. н.**, спрощено трактуючи необхідність захисту мовних прав співвітчизників або ж культивуючи нац. винятковість, вдавалися до анексії території ін. **Д. н.** та навіть до розв'язування війни (нацистська Німеччина, фашистська Італія, мілітаристська Японія). Одні науковці вважають, що **Д. н.** вичерпала свій потенціал та стоїть перед глибокою кризою у зв'язку з процесами інтеграції та глобалізації. Інші вважа-

ють, що потенціал **Д. н.** залишається значним, однак їх ф-ції мають трансформуватися з урахуванням глобалізаційних процесів. На разі «нац. д-ва залишається єдиною міжнародно визнаною структурою політ. об'єднання. Сьогодні тільки "нац. д-ва" з належною будовою допускається до Орг-ції Об'єднаних Націй та ін. міжнар. органів» (Е. Сміт). (*В. Колісник)*

ДЕРЖАВА ПРАВОВА – прав. орг-ція держ. влади, сформована на засадах верховенства права, зв'язаності держ. влади конституцією, забезпечення та судового захисту прав і осн. свобод людини і громадянина.

Концепція **Д. п.** виникла в Німеччині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. як заперечення абсолютистської д-ви з характерними для неї необмеженими повноваженнями органів держ. влади. В основу доктрини **Д. п.** була покладена розроблена І. Кантом ідея «д-ви, заснованої на розумі», відповідно до якої д-ва як спільне існування в інтересах добробуту всіх індивідів має бути організована за законом розуму, що передбачає беззаперечне визнання осн. прав людини, рівності всіх перед законом.

Автором терміна «**Д. п.**» (*Rechtsstaat*) є нім. науковець К. Т. Велькер («Кінцеві засади права, д-ви та покарання», 1813). У широкий держ.-прав. обіг це поняття було введено відомим нім. юристом Р. фон Молем у 1833 р. Значний внесок у розвиток ідеї **Д. п.** у першій половині XIX ст. також зробили нім. правознавці Х. фон Аретін, К. фон Роттек та ін. У другій половині XX ст. ідея **Д. п.** перетворюється з теорет. положення на *конституційний принцип*, закріплюючись у конституціях багатьох країн – ФРН, Іспанії, Португалії, Польщі та ін. Серед них – Конституція України, ст. 1 якої проголошує Україну **Д. п.**

З устрою **Д. п.** як такої орг-ції влади, що заснована на засадах права, випливають вимоги щодо конституційного правління, верховенства законів, ухвалених парламентом, незалежності суддів, непорушності прав та осн. свобод людини і громадянина.

Характерними особливостями **Д. п.** є такі.

1. Забезпечення свободи людини від неправомірного втручання будь-кого, у т. ч. й органів держ. влади. У межах **Д. п.** свобода може розумітися як: а) незалежність від свавілля з боку інших; б) право на співучасть у справах д-ви, тобто право на участь в ухваленні рішень; в) реалізація індивідуального самовизначення на основі права, зокрема, свобода вибору та ухвалення рішень, право визначати своє життя відповідно до власних уявлень про щастя та його сенс. Особливе значення для прав. гарантування свободи має нормат.-прав. закріплення, а також реальне здійснення та захист прав людини. Тому їх забезпечення визнається гол. метою та найважливішою ознакою **Д. п.** Утвердження прав людини виступає гол. критерієм відповідності діяльності д-ви вимогам соц. справедливості та поваги до особистої свободи.

2. Утвердження принципу верховенства права. Верховенство права в контексті **Д. п.** полягає насамперед у тому, що д-ва додержується норм права. Взаємодія д-ви з ін. суб'єктами завжди має відбуватися у межах прав. поля, опосередкованого правилами та процедурами, закріпленими законодавством. Органи держ. влади та органи місц. са-

моврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені конституцією та законами. Діяльність органів держ. влади може здійснюватися лише за умов неухильного додержання чинних законів та ін. нормат.-прав. актів до прав людини і громадянина. Принцип верховенства права передбачає, що **Д. п.** забезпечує прав. визначеність, пропорційність, розумність і добросовісність власних актів. Окрім переліченого, верховенство права вимагає відповідності норм права стандартам прав людини і заг. принципам права. Отже, право зв'язує д-ву фактом існування правил і процедур, а також обмежує її за змістом прав. актів. Усі наступні ознаки слід розглядати як конкретизацію вимог, що випливають із верховенства права.

3. Зв'язаність д-ви конституцією. Гол. завдання конституції **Д. п.** полягає в тому, аби забезпечити свободу її громадян і зв'язаність держ. влади правом. Конституція визнає пріоритет прав людини, встановлює процедурні та змістовні прав. обмеження дій і рішень органів держ. влади та їх посадових осіб. Тому зв'язаність д-ви правом найяскравіше виявляється в її підкоренні конституційним нормам, а прав. державність вимагає впровадження принципу верховенства конституції.

4. Рівність перед законом і судом. В умовах **Д. п.** закон гарантує всім громадянам рівний обсяг прав та обов'язків незалежно від статі, віку, національності, релігії, стану здоров'я, походження, політ. переконань та ін. чинників. Рівність перед законом включає також однаковий обов'язок усіх суб'єктів додержуватися закону і нести відповідальність за його порушення. Рівність перед судом означає, що всім громадянам надається рівний доступ до правосуддя, яке є неупередженим, послідовним і здійснюється на підставі закону.

5. Ін-т повного та ефективного судового захисту. Суд має відновити право там, де воно порушується, захищати особу від сваволі і правопорушень з боку держ. влади. Повнота судового захисту означає насамперед можливість оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності органів публічної влади та їх посадових осіб. У свою чергу, ефективність вимагає вжиття судом достатніх заходів, які б забезпечили реальне і швидке відновлення порушеного права. Усе це може існувати лише в умовах незалежності суду, яка може бути гарантована завдяки реальному поділу держ. влади, передусім ефективному механізму взаємних стримувань і противаг, що має на меті попередження та припинення свавілля з боку держ. органів.

6. Відповідальність д-ви перед особою. Зокрема, таке положення прямо закріплено в ст. 3 Конституції України. Важливе значення в цьому контексті має також припис ст. 56 Конституції України, відповідно до якого кожен має право на відшкодування за рахунок д-ви чи органів місц. самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів держ. влади, органів місц. самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Повномасштабна реалізація цього принципу сприяє зміцненню довіри людини до д-ви.

7. У **Д. п.** поведінка людини регулюється на основі загальнодозволеного типу прав. регулювання – «дозволено

все, окрім того, що заборонено законом», а діяльність суб'єктів публічної влади – на основі спеціально-дозволенного типу – «заборонено все, окрім того, що дозволено законом». (*О. Петришин*)

ДЕРЖАВА РЕГІОНАЛІСТСЬКА – перехідна форма держ. устрою між федерацією та унітарною д-вою. **Д. р**. характеризує д-ви більш централізовані, ніж федерації, й більш децентралізовані, ніж унітарні держави. Інколи **Д. р.** вважають федерацію, де влада стала більш централізованою, але частіше за все унітарну д-ву, в якій деякі владні повноваження передані регіон. урядам. Регіони **Д. р.,** будучи повноправними адмін.-територ. одиницями, наділені досить широкими правами і повноваженнями і мають більше самостійності у вирішенні держ. питань, ніж аналогічні одиниці унітарних д-в. У **Д. р.** існує лише конституційний устрій – устрій центр. початкової д-ви, і саме її конституція визначає осн. особливості статусу і повноважень регіон. органів, але на основі принципу вертикального розподілу законодавчих повноважень. **Д. р.** має деякі характерні риси федерації. Всі територ. частини в таких д-вах мають хар-р територ. автономії і наділені правом створювати свої адміністрації, обирати регіон. парламенти (місц. законодавчі збори або асамблеї), видавати законодавчі акти з окремих питань. Центр. влада д-ви зазвичай призначає свого представника в регіоні – губернатора, комісара або префекта. Проте їх повноваження в різних країнах неоднакові: можуть бути незначними і мати швидше номінальний хар-р, а можуть, навпаки, бути дуже широкими і включати навіть накладення права вето на деякі прийняті регіоном закони. Часто **Д. р.** мають власні конституції або статути, що утверджуються центр. владою, а також власну офіц. мову. Регіони європ. **Д. р.** порівняно великі за територією та чисельністю населення (відповідають за системою Номенклатури територ. одиниць для цілей статистики (NUTS) рівню не нижче другого, тобто NUTS-1 (населення від 3 до 7 млн людей) і NUTS-2 (населення від 800 тис. до 3 млн людей) і мають різні рівні автономії, будучи системами асиметричної децентралізації. Перелік країн, які відносять до **Д. р.**, доволі різним. Серед європ. країн **Д. р.** вважають Іспанію, Італію (ці дві країни є обласними за конституцією), Бельгію до 1993 р., Францію та Велику Британію (згадуються не в усіх класифікаціях), серед неєвроп. країн – Шри-Ланку та Північно-Афр. Республіку. Окремі дослідники схильні вважати **Д. р.** усі д-ви, де мали місце процеси регіоналізації, автономізаці, деволюції (передачі повноважень) регіон. владам. У такому випадку до переліку перелічених вище країн додаються Азербайджан, Албанія, Болівія, Вірменія, Данія, Греція, Грузія, Індонезія, Кенія, Китай, Колумбія, Нідерланди, Папуа – Нова Гвінея, Норвегія, Перу, Південна Корея, Польща, Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Соломонові острови, Танзанія, Тринідад і Тобаго, Туреччина, Угорщина, Узбекистан, Україна, Філіппіни, Фінляндія, Хорватія, Чеська Республіка, Чилі, Швеція, Японія. (*Т. Панченко*)

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНА – прав., демокр. д-ва з розвиненим громадян. сусп-вом і соц. орієнтованою економікою, яка створює умови для реалізації

осн. прав людини, самост. забезпечення ініціативною та соц. відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї, створює умови для саморозвитку особи, інвестує в людський і соц. капітал, гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соц. злагоди в сусп-ві, утверджує принципи соц. партнерства, забезпечує екол. безпеку. Таке визначення відповідає моделі **Д. с.**, яка активізує, стимулює людський потенціал і соц. ресурси.

Поняття *«***Д. с.»** тлумачиться неоднозначно і навіть для його визначення використовується недостатньо диференційований ряд – «соц. д-ва», «соц.-прав. д-ва», «д-ва добробуту», «д-ва соц. послуг» тощо. Досі відсутні загальноприйнятні уявлення про функції **Д. с.**, механізми їх реалізації, її ін-ти, умови формування та динаміку, а окремі теорії заперечують сам феномен **Д. с.** У світ. науці й практиці, з одного боку, помітна криза концепту **Д. с.**, а з другого – небажання відмовлятися від її запровадження, але модернізувавши, адаптувавши до умов глобалізації та соц.-екон., демогр., політ. викликів. Суч. концепції **Д. с.** віддзеркалюють нові тенденції сусп. розвитку, пов'язані з глобалізацією, специфікою ринкових умов, технолог. прогресом. Єдина цілісна теорія **Д. с.** нині відсутня; відмінності у наук. підходах до її концептуалізації стосуються насамперед ступеня та меж держ. втручання, масштабів соц.-забезпечувальної діяльності д-ви. З одного боку, теоретиками **Д. с.** доводиться доцільність її збереження, адекватність вимірам свободи при одночасному визнанні кризових явищ у практиці її функціонування. З другого боку, **Д. с.** оцінюють як неефективний ін-т соц. опіки та нагляду за громадянами, чинник обмеження індивід. свободи, звуження можливостей громадян. сусп-ва, що суперечить вимогам конкур. ринкової економіки, веде до деградації трудової моралі, зниження готовності до прийняття самост. рішень.

Причинами кризи суч. моделей **Д. с.**, які зумовлюють потребу їх модернізації, є: *соц.* (ослаблення впливу профспілок, реліг. громад, індивідуалізація стилів життя, втрата колект. ідентичності); *ресурсні* (перерозподіл енергоресурсів і енергетичні проблеми); *екон.* (глобалізація, інтернаціоналізація, вільний рух товарів та послуг, швидкий розвиток сектору послуг при скороченні традиц. сегментів індустріальної економіки); *фін.* (вільний рух капіталу, інфляція, рецесія); *проблеми на ринку праці* (мобільність робочої сили, міжнар. конкуренція трудових сил, розвиток нових форм праці та неформальної зайнятості, міграційні потоки, зростання рівня освіти жінок і активізація їх кар'єрного зростання); *соціокульт.* (висока цінність самовизначеності та індивідуальної свободи, зміна сімейної моралі); *технічні* (наук.-техн. і мед. прогрес); *демогр.* (зміна вікової структури населення); *політ.* (неоліберальна ідеологія, рекомендації впливових міжнар. експертних орг-цій); *гендерні* (подальша емансипація, зміна партнерських відносин і сімейних форм життя).

Суч. **Д. с.** характеризує криза, що супроводжується борговими та фіскальними проблемами, безробіттям, масовими акціями протесту з вимогами до д-в щодо підтримки соц. стандартів на певному рівні. Це спонукає до апробації

нових модернізаційних проектів «виживання» **Д. с.**: запобіжна модель; активізуюча **Д. с.**; трудова д-ва; соц.-інвестиційна д-ва (д-ва соц. інвестицій) тощо. Конституційно закріплюються нові підходи, за якими **Д. с.** забезпечує лише осн. потреби людини (інфраструктура, прожитковий мінімум, освіта, охорона здоров'я), а людина сама повинна дбати про себе та свою сім'ю. Один із активно дебатованих нині проектів – реформування **Д. с.** у д-ву солідарності, де був би баланс між правами й обов'язками громадян, їх свободою та відповідальністю; допомога д-ви надається лише тим, хто сам надає соц. допомогу.

Модернізація **Д. с.** виявляється у поступовому відході від першочерговості соц. підтримки та спрямуванні зусиль д-ви на розвиток персональної ініціативи, активності працездатного населення, інвестування в соц. капітал. Змістом **Д. с.** поступово стає створення умов для саморозвитку особистості, насамперед через трудову активність, стимулювання ініціативності та відповідальності громадян за забезпечення добробуту. Реформи соц. сфери відбуваються в напрямі звуження спектра дії **Д. с.,** стимулювання активності та відповідальності громадян за забезпечення добробуту, призупинення розширення соц. функцій (і відповідно держ. витрат), позаяк вони стають непосильними для держ. бюджетів і неефективними, з точки зору потреб сусп-ва. Гол. змістом **Д. с.** поступово стає створення умов для саморозвитку працездатної особи. Центр ваги **Д. с.** переноситься на сприяння виникненню якнайбільшої к-сті ефективних робочих місць, сприяння самостійному підприємництву та ін. формам трудової активності громадян.

Загалом нині намітився спільний тренд у розвитку моделей **Д. с.**: з одного боку, скорочення соц. програм, прагнення до підвищення їх екон. ефективності та віддачі, а з другого – розширення соц. партнерства, децентралізація влади, посилення регіон. (усередині країни) і місц. органів. При цьому відбувається зміна ролі як д-ви, так і громадянина: останній постає не лише як об'єкт соц. політики д-ви, а й як активний її суб'єкт, користувач і виробник соц. послуг. *(Н. Хома)*

ДЕРЖАВА ТЕОКРА́ТИЧНА (грец. *θεοκρατία* – боговладдя) – форма д-ви, де політ. влада належить духовенству або главі церкви. Передбачає ототожнення світської та дух. влад, регламентацію функціонування д-ви та її інституцій, усього сусп. життя панівною релігією та її інституціями. Автор терміна – історик Йосиф Флавій, який писав, що в той час, як для греків є всього три форми правління (аристократія, монархія і анархія), то в іудеїв склалася ін. система, що не потрапляє до жодної з грец. категорій. У другому томі свого двотомного твору «Проти Апіона», в 45-му абзаці він називає Мойсея «нашим чудовим законодавцем», а в 52-му абзаці він створює нове слово: «Певні народи мають певні форми врядування та розмаїті закони. Деякі уряди підкоряються лише одному, ін. – широкому загалу. Наш законодавець не звертав уваги на жодну з цих форм, але сформував уряд, котрий з натяжкою можна назвати теократичним, або священною співдружністю, описуючи усю владу та силу Богові та скеровуючи людей цінувати його як автора усього доброго, чим користуються люди в цілому чи кожен

індивідуально. Він скеровує нас звертатися до нього за потіхою в го́рі, як до того, що вислуховує наші молитви та досліджує самі глибини наших сердець. Він прищеплює доктрини єдиного Бога, нестореного, незмінного, вічного Буття, безмежно славного, незбагненного, більшого від того, якого ми знаємо через його твориво».

Істор. різноманіття політ. лідерства дух. осіб викликало потребу конкретизувати дефініцію **Д. т.** В окремих випадках учені, зважаючи на гол. роль у **Д. т.** духовенства, гол. її властивістю, яка відрізняє її від ін. д-в, називають специф. статус глави теократичної влади. Напр., М. Вебер, виходячи зі співвідношення дух. та світської влади, виділяв три типи д-ви: в *ієрократії* священики обожнюють світську владу, у *цезаропапізмі* світський правитель стає на чолі церкви, а у **Д. т.** (як прояв ієрократії) вплив духовенства закріплюється формально. На думку Г. Меншінга, **Т. д.**, як «законодавчо встановлене священне панування представника влади Бога», відрізняється від ін. д-в «особливими дух. відносинами священного регента з Богом».

Однією з найістотніших політ. властивостей теократичної спільноти, які відрізняють її від ін. реліг. об'єднань та їх спілок, є можливість легітимного примусу підвладних індивідів. **Д. т.** – реліг. влада, заснована на силі, унаслідок чого невід'ємним її атрибутом є право на самост. юрисдикцію, здійснювану реліг. лідерами або авторитетами. Суд у **Д. т**. може не тільки виносити рішення у справі, а й застосовувати примусові заходи соц., майн. і фізич. хар-ру. Описуючи життя громади Мухаммеда в мединський період, О. Большаков зазначає, що винних у проступках карали зазвичай бичуванням. Так, напр., вчинили з наклепником, який обмовив одну із дружин пророка Аішу.

Якісна визначеність владних взаємодій у **Д. т.** визначається також їх реліг. змістом. **Д. т.** – це система реліг.-політ. владних взаємовідносин. Релігійність теократичної влади, а точніше владних відносин, визначається реліг. нормами, які і надають змістовну специфіку теократичної взаємодії. Реліг. владні відносини можуть складатися лише тоді, коли є реліг. норми, що встановлюють моделі належного та забороняють зразки гріховної поведінки. Без реліг.-нормат. регулювання **Д. т.** існувати не може. Політ. лідерство духовенства у такому випадку виступає вже як похідна від реліг. регулювання ознака. Свого часу, напр., через здійснення реліг. норм визначав **Д. т.** Р. фон Моль. Для нього остання була д-вою, заснованою на волі Бога і безпосередньо керованою владою Бога. Гол. у такій д-ві, вважав мислитель, реліг. вчення, що містить у собі уявлення про ставлення людини до Бога та світу, моральні норми та прав. засади для д-ви і сусп-ва.

Д. т. як система реліг.-політ. владних відносин, що виникають у родоплемінних союзах і д-вах, характеризується не стільки владою реліг. лідерів, скільки верховенством реліг. норм. Особливістю **Д. т.** є те, що релігія у ній представлена одним віровченням, що монопольно претендує на абс. істинність божественних одкровень. Ін. інтерпретація божественної волі не допускається: **Д. т.** монорелігійна. З метою підвищення ефективності соц. регулювання реліг. нормам у **Д. т.** надається формальна визначеність і заг. обов'язковість, що забезпечується у низці випадків **Д. т**.,

і вони стають прав. На цей факт справедливо звернув увагу Б. Спіноза, який визначив **Д. т.** як д-ву, в якій громадяни «підпорядковані тільки праву, відкритому Богом». Однак філософ обмежився простим згадуванням про реліг.-прав. регулювання сусп. відносин у **Д. т.**, вважаючи визначальними її ознаками те, що в ній відбувається злиття царського палацу та храму, люди клянуться у вірності й безумовній покорі верх. судді – Богу, який тільки і може, у разі потреби, обирати правителя. Якщо в д-ві осн. сфери життєдіяльності регулюються нормами релігії, а д-ва має на меті реалізацію реліг.-прав. приписів та на її досягнення орієнтована робота владних структур, то незалежно від особливостей взаємин у такій д-ві дух. і політ. влади вона імовірно буде теократичною. Процедура формування верх. влади в **Д. т.** не зводиться ні до монарх. спадкоємства, ні до республ. обрання. Вона багатоваріантна, у т. ч. може мати сакральну основу. Ґрунтуючись на розходженні в д-ві дух. і світського, виділяють «*недиференційовану*» **Д. т.**, в якій верх. влада реалізується структурами, які виконують одночасно мирські і дух. ф-ції, і «*диференційовану*» **Д. т.**, де вища влада, хоча і здійснюється реліг. та світськими ін-тами, між ними, тим не менш, є функц. розходження. На думку дослідників, диференційованою **Д. т.** була західноєвроп. у вигляді християн. д-в Зах. Європи, а також Єгипет часів правління Ехнатону, а недиференційованою – мусульманська **Д. т.** Р. фон Моль при класифікації **Д. т.** до критерію співвідношення у неї дух. і світського додав ще один – реліг.-політ. статус глави теократичної влади. У результаті вчений виділив «чисту» («неподільну») **Д. т.**, що характеризується тісним зв'язком реліг. та світського життя і верховенством у церкві і д-ві однієї особи – представника чи намісника божества, і «*дуалістичну*», де земні справи, хоча і визначаються божественною волею, утворюють окрему від реліг. (церковної) сферу управління; у такому «гуртожитковому союзі», на думку Моля, є дві глави – світський і дух.

Найбільшими **Д. т.** в історії були халіфат Омейядів, ранній халіфат Аббасидів, Папська д-ва (італ. Stato Pontificio). Суч. приклад **Д. т.** – Ватикан (офіц. Stato della Cittá del Vaticano). (*М. Требін*)

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ – частина земної поверхні (включаючи суходіл, внутр. і територ. води, підвладні д-ві острови, надра під ними, анклави, шельф континентальний, а також повітряний простір над її суходолом і водами), а також просторовий базис, на якому розгортаються всі види людської діяльності, все те, що з'явилося на ній у результаті цього, сукупність різноманітних ресурсів, середовище своєрідної взаємодії природи, людини і вир-ва. Поняття «**Д. т.**» відповідає частині земної кулі, на якій д-ва здійснює сукупність своїх повноважень, котрі випливають з її суверенітету. **Д. т.** є простором, на який поширюється її влада, територія – сфера територ. верховенства і суверенітету д-ви. При цьому під територ. верховенством розуміється повновладдя д-ви на своїй території (ніхто крім д-ви, не може здійснювати на її території держ. справи, видавати закони, здійснювати правосуддя тощо), а під суверенітетом – верховенство д-ви стосовно всіх ін. орг-цій і осіб усередині країни та незалежність (самостійність) у всіх питаннях її політики з ін. д-вами.

Р. Челлен, визначаючи предмет політ. науки, зазначає, що ним є не територія у геогр. розумінні, а виключно пронизуюча її політ. орг-ція, тобто територ. форма влади. При цьому територ. чинник є неодмінною умовою набуття статусу д-ви – будь-яка д-ва тільки тоді є такою, коли вона володіє відповідною територією. Оскільки кожна д-ва є передусім політико-територ. орг-цією публічної влади, тому **Д. т.** – невід'ємний атрибут будь-якої державності і водночас, просторова межа здійснення держ. влади. Територ. орг-ція, що постає як діяльність сусп-ва з облаштування простору свого існування, орг-ції території і загалом геогр. середовища, відповідно включає: розміщення населення і галузей вироб. та невироб. сфери, природокористування; територ. поділ праці; екон. або етнічне районування; територ.-політ. і адмін.-територ. орг-цію д-ви.

Становлення організаційної будови **Д. т.** відбувається двома способами: 1) *районуванням* – поділом території на адмін.-територ. одиниці, у межах яких здійснюється держ. управління через представників центр. влади (централізоване управління); 2) шляхом *приєднання (анексії)* ін. держ. утворень, унаслідок чого в складі території д-ви утворилися територ. одиниці, що зберігають окремі атрибути державності. Згодом еволюція адмін.-територ. одиниць здійснюється у двох напрямах, що залежать від запроваджених у країні моделей управління: при *децентралізованому підході* адмін.-територ. одиниці набувають політ.-територ. чи самоврядного статусу (республіка, автономне утворення, суб'єкт федерації); за *централізованої* управл. моделі вони перетворюються на уніфіковані адмін.-територ. одиниці. Є винятки, що не вкладаються у запропоновану схему. Так, Рос. імперія, що утворилася шляхом анексії величезних територій та суверенних д-в, запровадила централізовану унітарну модель держ. устрою з відсутністю будь-яких атрибутів автономності приєднаних територій та уніфіковану систему адмін.-територ. одиниць (губернія-повіт-волость). Схожа модель була запроваджена у Німеччині у 1933–45 рр. Навпаки, Радянський Союз, будучи також жорстко централізованою д-вою, задекларував федеративні засади держ. устрою, надавши суб'єктам Союзу певних атрибутів державності (статус республік, конституції, держ. символи, систему органів держ. влади тощо).

Орг-ція території д-ви має багатоплановий характер, у т. ч. і неполітичний (напр., природно-географічний і виробн.-екон.). Адже природно-геогр., як і виробн.-екон. районування далеко не збігається з політ.-територ. і не входить до нього. Коли ж мова йде про унітарну або федеративну форму держ. устрою, то маються на увазі різні форми не будь-якої орг-ції території д-ви, а саме політ.-територ. орг-ції д-ви або, інакше кажучи, «територ. орг-ції публічної влади».

Межами **Д. т.** є *держ. кордон* – офіційно визначена межа, що окреслює територію, на яку поширюються влада певної д-ви, її верховенство й суверенітет. При цьому територія певної країни може й не бути цілісною, з розірваним кордоном (напр., амер. штат Аляска чи Калінінградська область Росії не мають безпосередньої межі з рештою території своїх д-в). Кордони д-ви виступають межею простору самовизначення народу, у якому д-ва здійснює суверенітет. (*В. Малиновський)*

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН – лінія, якою встановлюються просторові межі держ. території та межі дії держ. влади. Без чітко визначених кордонів д-ва не може повною мірою реалізовувати комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування **Д. к.** залежить і розвиток міждерж. та прикордонних відносин. **Д. к**. як лінія позначає не тільки межі суверенітету д-ви, а й забезпечує спільність території д-ви, належність усіх її суб'єктів до єдиного територ., соц.-політ., екон., інформ., прав., оборонного простору. З огляду на різноманітні особливості встановлення та функціонування кордонів, запропоновано таку класифікацію: 1) *за статусом визнання*: офіц. **Д. к.**; кордони територ. вод; формально недерж. кордони; 2) *за конфігурацією* (за способом проведення): звивисті та ламані; геометричні; астрономічні; сухопутні; 3) *за простором утворення*: сухопутні; кордони вод; повітряні; кордони надр; 4) *за походженням, історією та тривалістю існування*: антецеденті (англ. *antecedent* – попередній), або попередні; накладені; субсеквітні (лат. *sub* – під, підлеглість і слідування), або січні, або наступні; реліктові (лат. *relictum* – залишений); нові, або пострадянські; старі; 5) *за геогр. критеріями* (з XIX ст.): природні; штучні; 6) *за функц. критерієм*: бар'єрні (відчужувані або фронтальні, закриті або жорсткі); фільтраційні (напівпрозорі або напівпроникні, або гібридні); контактні (відкриті, або м'які); 7) *за хар-ром взаємодії*: з екстенсивною (кількісною) взамодією; з інтенсивною (якісною) взаємодією. Цілями встановлення **Д. к.** є: позначення межі держ. суверенітету на поверхні суші, вод, а також у підземному, підводному і повітряному середовищах; забезпечення контакту й регулювання взаємодії (політ., екон., прав., екол., силових та ін.) між сусідніми д-вами; «стягування» території суб'єктів та ін. соц.-територ. утворень д-ви соц.-політ. «поясом»; створення передового рубежу захисту нац.-держ. інтересів, забезпечення нац. безпеки, місця першої перевірки д-ви на міцність її військ., екон. та ін. видів безпеки. **Д. к.** виконує: *осн.* (бар'єрну (розподільчу); фільтруючу та контактну (з'єднувальну)) та *допоміжні* (віддзеркалення; регулювання; відділення; порівняння) ф-ції. (*В. Гулай*)

ДЕСТРУКТИВНІСТЬ ВЛАДИ (лат. *destructio* – ламати, руйнувати) – негативний вплив з боку суб'єкта влади на свідомість, поведінку та дії людей, порушення нормальної структури або руйнування, знищення, усунення об'єкта (інституцій, традицій, умов життя, самої людини і т. ін.).

У дихотомічній природі влади постійно присутні її деструктивна та конструктивна складові, які виступають, з одного боку, антиподами, а з другого – невід'ємною умовою існування самої влади. Коли влада виступає як організоване насильство або реальний засіб примусу, форма силового тиску та нав'язування волі, використовуючи для досягнення своєї мети неправ., антидемокр. засоби, це призводить до занепаду сусп-ва або його елементів, загибелі людей, нічим не виправданих витрат, її сприймають як зло, прояв *деструктивності.* Якщо влада створює умови для протидії кризі, занепаду, нейтралізації напруженості і конфліктів у сусп-ві, забезпечення його стабільності та прогресивного розвитку, покра-

щення життя людей, проявляється її *конструктивна* складова.

Однією з причин **Д. в.** є *діалектичний розвиток самої влади*, яка постійно балансує між конструктивним та деструктивним, перебуваючи у різних фазах свого розвитку: підйому, спаду, кризи і виходу з кризи, переходу до фази підйому, але вже на більш високому рівні, рухаючись ніби по спіралі. Фаза кризи є деструктивним періодом розвитку влади, а фаза підйому – відповідно конструктивним періодом, причому в характеристиці будь-якої фази розвитку влади є і конструктивні, і деструктивні елементи.

Ін. причиною **Д. в.** виступає *особистісний фактор*, який виражається в деградації особи, що здійснює владу, в її тяжінні до деспотичного, авторитарного правління, навіть у садизмі, в бажанні мати необмежену владу, що перетворюється в маніакальну ідею та єдиний сенс життя. **Д. в.** можлива як при одноособовому, так і при колект. суб'єкті влади, коли в ролі суб'єкта дії виступають не лише наділені владою фізич. особи, а й ін-ти влади: держава, уряд, парламент та ін. корпоративні утворення. У цьому випадку деградація особистості пронизує більшість людей, які складають колект. суб'єкт влади, а вони, у свою чергу, впливають на ін. осіб.

Деструктивна складова влади виявляється в *деформації свідомості*, викривленому сприйнятті та глузливому ставленні суб'єктів влади до системи існуючих у сусп-ві норм та механізмів їх реалізації, визнанні тільки особистісних прав та вимог, зневажливому ставленні до прав та інтересів ін. людей. **Д. в.** веде до того, що владним відносинам стає притаманна ознака кумулятивності, коли будь-який суб'єкт цих відносин орієнтується перш за все на власні інтереси, а не на потреби партнера, намагаючись розширити сферу особистого впливу і контролю. Одні владні суб'єкти прагнуть до розширення своїх функцій, задовольняючи честолюбні замисли, насолоджуючись можливістю повелівати, контролювати поведінку людей. Інші – бачать у цьому засіб до збагачення, бо влада, як ніщо, легко переплавляється у власність.

Також на поширення та поглиблення **Д. в.** впливають кризові процеси, що відбуваються в різних сферах життєдіяльності сусп-ва, спад вир-ва, безробіття, злиденність населення та поляризація сусп-ва, що викликано помітною нерівністю прибутків; недоліки законодавства, прав. незахищеність людини; низький рівень політ.-прав. культури населення, відсутність відповідальності, професіоналізму, заг. культури та порядності суб'єктів влади, деформація базових держ. та громад. ін-тів, недовірливе ставлення громадян до будь-яких ін-тів влади; втручання в світоглядні, політ. та ін. процеси у країні з боку іноз. д-в; негативний вплив деякої продукції ЗМІ та Інтернету.

Д. в. виявляється через такі антисоц. явища, як війна, тероризм, геноцид, злочинність, корупція та ін. Подолати **Д. в.** неможливо, але можна зменшити період кризи та нівелювати її негативні наслідки, прискорити трансформацію деструктивної фази розвитку влади в конструктивну. Головне, щоб вибір окремого засобу протидії **Д. в.** ґрунтувався на раціональності та ефективності його застосування, співвідношенні можливих втрат і очікуваних результатів.

Шляхи попередження та протидії **Д. в.** потребують комплексних дій, серед яких: формування ефективних соц. відносин, які б забезпечували екон. свободу особистості й становлення потужного середнього класу; уповільнення поляризації сусп-ва й зниження його глобал. розшарування, подолання безробіття та злиденності населення, утвердження в сусп. свідомості реально діючих принципів демократії, ідеї свободи, соц. рівності та справедливості; залучення громадян до участі в політ. житті д-ви, розвиток різних форм громад. самоврядування і самодіяльності; всебічне забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, формування поваги до права і до закону, забезпечення безумовного виконання судових рішень та невідворотність їх виконання, вдосконалення діяльності правоохоронних органів, правове забезпечення екон. реформ, спрямоване на створення цивілізованих ринкових відносин; зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості сусп-ва на основі щонайширших зв'язків із заруб. світом; вирішення проблем людини, з чіткими, прозорими та зрозумілими правилами співжиття, а відповідно і принципами формування, функціонування та відповідальності влади, що дозволить одержати позитивний ефект щодо подолання проявів **Д. в.** (*О. Сахань*)

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ – послаблення або скасування централізації; передача органам місц. самоврядування частини функцій і повноважень центр. влади. **Д.** – один із можливих шляхів оптимізації управління діяльністю в д-ві, сусп-ві, економіці, політиці, культурі тощо. Особливо **Д.** важлива в тих країнах, де склався невиправдано високий рівень централізації. Мета **Д.** – створення стимулів для розвитку регіонів і підвищення якості життя, здійснення програм, призначених для розвитку територій країни, залучення населення до вирішення питань громад. управління. Рівень **Д.** визначається самостійно і стосовно цієї країни з урахуванням різноманітних чинників: міжнар. становища; хар-ру сусп. устрою; цілей і завдань країни, розмірів територій і населення; нац. складу населення і нац.-територ. устрою, рівня підготовки управлінських кадрів тощо. **Д.** припускає структурні зміни в системі держ. управління, які пов'язані з наданням більшої самостійності низовому рівню управл. ієрархії, у т. ч. функц., матеріальної, фін., адмін. Суть **Д.** полягає не в наявності формально-юрид. ознак і рис цього явища тієї або ін. д-ви, а в їх практичній реалізації, фактичному втіленні в життя і здійсненні. Для досягнення справжньої **Д.,** на думку дослідників, потрібне дотримання таких умов. По-перше, щоб Конституція або спец. закон визнали громад. інтереси, незалежними від тих, які забезпечуються д-вою і що належать до ведення цієї території. По-друге, важливо, щоб ці громад. інтереси забезпечувалися рішеннями і методами незалежними від влади Центру. По-третє, потрібне суворе дотримання балансу інтересів місц. самоврядування і д-ви, розробка механізму юрид. контролю, здатного запобігти дезінтеграції д-ви. Форми **Д.** можуть бути найрізноманітнішими, наприклад, **Д.** політ., адмін., фіскальна і здійснюватися вона може по-різному: за допомогою деконцентрації або дево-

люції. Деконцентрація влади має на увазі передачу обмеженого обсягу відповідальності, владних повноважень і ресурсів центр. владою (мін-вами і агентствами) в органи місц. і регіон. рівня. При цьому місц. органи влади залишаються в підпорядкуванні Центру, діють від його імені, під його управлінням і контролем. Деволюція припускає, що місц. органи управління наділяються деякими повноваженнями, які надають право самостійно приймати рішення і управляти справами місц. значення, у т. ч. питаннями надання держ. послуг місц. населенню. Деволюція є формою адмін. **Д.** Деволюція – це перехід від адмін. **Д.** до політ. Стандартної моделі **Д.** не існує, процеси і процедури відрізняються один від одного і залежать від осн. цілей і завдань, а також від організаційної структури і механізмів реалізації місц. влади підпорядкувати своєму впливу багато сторін місц. життєдіяльності. Становлення і розвиток централізованої політ. влади залежать від рівнів розвитку заг., політ. і прав. культури, зрілості д-ви і громадян. суспва. Надмірна **Д.** породжує сепаратизм, місництво, погрожує єдності територ. цілісності д-ви. Протилежна до неї система – централізація, при якій центр. урядова влада прагне не лише регулювати заг. напрями держ. життя, а й керувати діяльністю місц. влади, підпорядкувати своєму впливу багато сторін місц. життєдіяльності. Сам факт наявності в державі деволюційних процесів свідчить про досить високий рівень демократії. *(В. Зимогляд)*

ДЖЕРРІМЕНДЕРИНГ – поняття, яким у політ. науці характеризуються маніпуляції з визначенням території виборчих округів. Термін «**Д.**» походить від прізвища губернатора штату Массачусетс (1810–12) – Е. Т. Джеррі *(E. T. Gerry)* та другої частини слова «саламандра» (англ. *salamander*). Напередодні виборів 1812 р. до сенату штату Е. Т. Джеррі підписав закон, за яким території виборчих округів були визначені таким чином, щоб дати перевагу представникам його партії (республіканцям). Один з округів у графстві Ессекс за своєю конфігурацією нагадував саламандру. Супротивники республіканців (федералісти) опублікували в «Бостонській газеті» карикатуру щодо такої нарізки округу, назвавши її «Джеррі-Мендер».

Gerry-Mander
(Карикатура з «Boston Gazette» за 26 березня 1812 р.)

Д. є одним з осн. недоліків мажоритарних виборчих систем. Оскільки за мажоритарних систем території виборчих округів не збігаються з адмін.-терит. одиницями (бо виборчі округи мають включати приблизно однакову к-сть ви-

борців), то це створює умови для довільного визначення їх меж владними структурами або виборчими комісіями. За мажоритарних систем при визначенні результатів виборів ураховуються голоси тільки тих виборців, які проголосували за кандидатів-переможців. Голоси, що були віддані за ін. кандидатів, не ураховуються (зникають). Це використовують політ. сили, які здатні впливати на формування виборчих округів (як правило, правлячі сили). Знаючи результати соціол. опитувань, вони намагаються формувати виборчі округи таким чином, щоб погасити якомога більше голосів своїх супротивників. За своєю сутністю **Д.** є одним із різновидів брудних політ. технологій, бо його застосування сприяє викривленню справжнього волевиявлення виборців.

Д. також визначається як виборча геометрія або виборча географія. */О. Романюк/*

ДЖІАР/GR (англ. *government relations* – взаємодія з органами держ. влади) – діяльність спеціально уповноважених співробітників великих комерційних структур (GR-спеціалістів) зі супроводу діяльності компанії в політ. середовищі з метою побудови довгострокової, комфортної, передбачуваної системи відносин із профільними для компанії політ. стейкхолдерами. Актуалізація **Д.** обумовлена виникненням у пострадянський період ін-тів громадян. сусп-ва та бізнесу, які в міру свого розвитку, зростання, ускладнення розв'язуваних ними завдань все більше потребують співпраці з органами держ. влади й управління. Осн. завдання **Д.** – запобігати можливим загрозам від діяльності політ. стейкхолдерів і реалізовувати потенційні можливості компанії через її участь у політ. діях. За рахунок **Д.** -активності компанія намагається досягти екон. результатів політ. засобами. Осн. ф-ції **Д.** в орг-ції: відстеження та аналіз ініціатив органів держ. влади, які можуть мати вплив на екон. становище компанії; проведення моніторингу та комплексного аналізу законодавчих та ін. нормат. прав. актів, що стосуються питань регулювання у сфері діяльності компанії, які можуть вплинути на розвиток бізнесу; координація налагодження відносин компанії з органами держ. влади; супровід ініціатив компанії в держ. сфері (питання ліцензування, роз'яснювальних листів, лобіювання законопроектів, участь у держ. тендерах або цільових програмах підготовки, клопотань, повідомлень, оскаржень та ін.); вплив на органи держ. влади, коригування їх ініціатив в інтересах компанії; проведення лобістських кампаній; забезпечення преференцій та держ. замовлень для компанії; застосування стратег. підходу до вирішення проблем, що впливають на репутацію компанії, який дозволяє забезпечувати лояльність д-ви і сусп-ва до компанії; налагодження та підтримка ділових контактів із представниками держ. установ, громад. орг-цій; супроводження екон. діяльності компанії на зовн. ринках.

Д. відмінний від лобізму. Для GR-спеціаліста осн. є побудова комфортної, передбачуваної системи відносин із профільними для компанії політ. стейкхолдерами; він відстежує можливості й небезпеки з боку органів влади, інформує керівництво, за необхідності залучає лобістів; технології реалізації замовлення в **Д.** та ін. Ключові завдання **Д.** -фахівця: моніторинг інформації та ініціатив профільних органів держ. вла-

ди; донесення інформації про компанію до профільного чиновника/депутата з метою врахування її позиції в документі, що розробляється, або при виробленні політ. рішень; вплив і коректування позиції органів держ. влади в інтересах компанії. Відповідно робота у галузі **Д**. передбачає: а) аналітичну та прогнозну діяльність у сфері держ. політики загалом та розвитку бізнесу, зокрема; б) знання про всі законодавчі ініціативи виконавчої та представницької влади у сфері бізнесу, включаючи проекти законів і уряд. рішень; в) міцний контакт із мін-вами та відомствами, з чиновниками, які курують той сектор економіки, де діє бізнес-структура (знання планів роботи, проблематики нарад тощо); г) вибудовування постійних ділових відносин зі ЗМІ – як із редакторами новинних програм, так і з екон. оглядачами (особливо, з бізнес-пресою); г) представництво власних інтересів у громад. та сусп.-держ. структурах бізнесу, на взірець Союзу промисловців і підприємців, Торгово-промислової палати та ін., безпосередня співпраця із владою через конференції, «круглі столи», експертизу законопроектів і проектів уряд. рішень і т. ін.

Критерієм оцінки результату діяльності **Д**. -структур може бути відсутність серйозних претензій до компанії з боку органів влади; зовн. умови, сприятливі для розвитку орг-ції, і відповідно досягнуті у результаті сприятливих зовн. умов підсумки діяльності цього департаменту, своєчасність роботи **Д**. – департаменту з відстеження законодавчої діяльності органів влади з тим, щоб ідеологія закону та його результати сприяли розвитку компанії, точність прогнозування розвитку подій; повнота сценаріїв розвитку ситуації; грамотність визначення цілей і завдань розвитку компанії відповідно до тієї держ. екон. політики. /*Є. Тихомирова*/

ДИКТАТУРА (лат. *dictatura* – необмежена влада) – необмежена влада в д-ві людини або соц. групи, яка, на відміну від демократії, тримається не на вільних і незалежних виборах, а спирається на силові структури чи навіть на пряме насильство, репресії та терор. Попри те, що нерідко в умовах **Д.** зберігаються окремі демокр. ін-ти, їх реальний вплив на політику зводиться до мінімуму. Як правило, функціонування **Д.** супроводжується репресивними заходами проти політ. опонентів і жорстким обмеженням прав і свобод громадян. Здійснення **Д.** залежить від багатьох факторів, у т. ч. – від об'єктивної ситуації, що склалася в країні, від сприйняття сусп-вом необхідності саме цієї форми здійснення влади, форми ідеол. обґрунтування влади тощо. **Д.** була досить поширеним явищем у Стародавній Греції та її колоніях. Диктатори в цих д-вах називалися тиранами, а **Д.** – тиранією. На перших етапах розвитку цивілізації **Д.** не сприймалася як однозначно негативна форма влади, бо досить часто тирани спиралися на демос і гнобили аристократію. Але з часом ситуація змінювалася. Якщо на етапі становлення грец. поліса **Д.** могла відігравати позитивну роль, припиняючи аристократичне свавілля, то з часом вона перетворювалася на перешкоду для динамічного розвитку громадян. сусп-ва. Тому поступово складається негативне ставлення до **Д.**, яка оцінюється громадян. свідомістю як виклик свободі, справедливості та навіть самій основі існування громадян. сусп-ва –

заг. рівності людей перед законом. Так, у Стародавньому Римі диктатори мали практично необмежену владу і не могли бути притягнуті до суду за свої дії. У Середньовіччі найбільш поширеною формою правління була монархія, у межах якої влада передавалася у спадок. Проте існували і винятки, коли д-ви з республ. формою правління наймали для оборони країни полководців – кондотьєрів або князів. На час війни кондотьєри отримували великі владні повноваження, а після її закінчення, спираючись на військо, робили спробу силою утримати владу, перетворюючись на диктаторів. Така **Д.** називалася синьйорією. За Новітнього часу **Д.** набули широкого поширення в Європі. Найчастіше їх виникнення ставало наслідком поширення тоталітарних ідеологій. Зокрема, у 1922 р. була встановлена фашистська **Д**. в Італії, а в 1933 р. – нацистська **Д**. в Німеччині. **Д.** вкрай правого спрямування сформувалися і в деяких ін. європ. д-вах. Більшість таких **Д.** припинили своє існування після закінчення Другої світ. війни. Прихильники **Д.** найчастіше називають такі її переваги перед ін. формами правління: **Д.** забезпечує єдність і, як наслідок, міцність системи влади; диктатор, у силу свого становища, вище за будь-яку політ. партію і тому є неупередженою політ. фігурою; в умовах **Д.** існує більше можливостей здійснити непопулярні реформи, необхідні д-ві у довгостроковій перспективі; до влади в умовах **Д.** зазвичай приходить людина, яка володіє організаторськими здібностями, яскравими вольовими якостями і знаннями, обізнана з проблем реального життя громадян. Серед недоліків **Д.** перш за все слід назвати велику ймовірність виникнення масових політ. репресій, а також проникнення у владні структури людей, для яких влада є самоціллю. Крім того, диктатор не несе юридич. відповідальності перед сусп-вом за результати своєї діяльності, що може призвести до прийняття рішень, які об'єктивно не відповідають інтересам д-ви. За умов існування **Д.** плюралізм думок повністю відсутній або ослаблений, немає легальної можливості позбавити влади диктатора, якщо його політика виявилася такою, що суперечить інтересам народу. (*О. Маркозова*)

ДИКТАТУРА ВІЙСЬКОВА – форма правління, при якій уся влада належить військовим, що, як правило, захопили владу внаслідок держ. перевороту. Вона схожа, але не ідентична стратократії, при якій д-вою керують безпосередньо військові. Як і будь-яка диктатура, **Д. в.** може бути офіц. чи неофіц. (деякі військ. диктатори, такі, як Мануель Нор'єга в Панамі, номінально підкорялися цив. уряду, незважаючи на силову структуру режиму), і залежно від цього кваліфікуватися як стратократія. Існують і змішані форми правління, у яких військові мають значний вплив, але не одноосібно контролюють ситуацію. Лат. Америка, Африка та Близький Схід – велика зона для поширення **Д. в.** Однією з причин цього є те, що у військових, зазвичай, більше згуртованості й краща організаційна структура, ніж у цив. ін-тів сусп-ва, що характерно для країн, які розвиваються, схильних до держ. переворотів.

Типовою **Д. в.** у Лат. Америці, як правило, є хунта (Див. *Хунта*), комітет, що складається з декількох офіцерів, часто з вищого керівництва збройних сил, хоч і не завжди. Ін. **Д. в.** зосеред-

жені повністю в руках однієї посадової особи, каудильйо, як правило, головнокомандувача армією. Так було у випадку з Болівією, в якій правив генерал Уго Бансер з 1971 по 1978 рр. У Парагваї військ. диктатором був генерал Альфредо Стресснер, який правив цією країною протягом 35 років (з 1954 до 1989 рр.). Ін. військ. диктатор, Анастасіо Сомоса Гарсія, керував Нікарагуа з 1936 по 1956 р. і навіть створив сімейну династію, яка була при владі в країні до 1979 р. Кожного разу голова хунти або єдиновладний командир часто сам вступає на посаду глави д-ви. На Близькому Сході і в Африці військ. уряди найчастіше очолюються однією впливовою людиною, будучи авторитарними режимами на додаток до **Д. в.** Такі лідери, як Іді Амін, Сані Абача, Муаммар Каддафі і Гамаль Абдель Насер, працювали над створенням культу особи і відповідного політ. режиму.

Більшість **Д. в.** створюються після держ. перевороту, під час якого відбувається повалення попереднього уряду. Утім зовсім ін. картина спостерігалася у випадку з режимами Саддама Хусейна в Іраку і Кім Ір Сена в Північній Кореї. Обидва режими позиціонувалися спочатку як д-ви з однопарт. системою правління, але протягом свого існування трансформувалися у **Д. в.**, коли їхні лідери наділи форму, а військові почали брати активну участь в уряд. рішеннях. З другого боку, ін. **Д. в.** можуть поступово відновлювати елементи цив. уряду, у той час як виконавча влада, як і раніше, знаходиться в руках верх. воєначальника. У Пакистані правлячі генерали Мухаммед Зія-уль-Хак (1977–1988) і Первез Мушарраф (1999–2008) провели кожен свого часу єдиний референдум, щоб вступити на посаду президента Пакистану, що суперечило конституції. (*П. Квіткін*)

ДИСКУРС ПОЛІТИЧНИЙ (фр. *discours* – промова, бесіда, розмова) – специф. вид комунікації, що поєднує вербальні та невербальні практики, структуруючи політ. простір та надаючи своєрідної інтерпретації політ. дійсності задля спрямування владних відносин в означеному напрямі згідно з певними політ. цілями. Поняття «**Д. п.**» включає як політико-інституціональний рівень, так і позасистемні чинники (поведінка агентів політ. поля, різноманітні несанкціоновані політ. акції, політ. символіка тощо), що співвідносяться зі сферою політики імпліцитно та здійснюють вплив на політ. процеси. Концепт дискурсу безпосередньо корелює з поняттям комунікації, яка ґрунтується на певній встановленій системі обмежень (ідеолог., політ., соціокульт. тощо). Завдяки таким обмеженням **Д. п.** здатний здійснювати структурування позицій учасників політ. процесу шляхом формування громад. думки у певному – означеному **Д. п.** – руслі.

Початково поняттям дискурсу, що вживається з XVIII ст., означували мовні практики. У наш час під поняттям дискурсу переважно розуміють ті мовні практики, що співвідносяться з вербальною та невербальною формами комунікації у певній соц. сфері та організовані відповідно до її структур (напр., «юрид. дискурс», «реліг. дискурс»). Ще в 1940-ві рр., коли виникла потреба у вивченні політ. комунікації, Г. Лассвелл, Н. Лейтес, Р. Якобсон та ін. аналізували взаємозв'язки між мовними практиками та політ. процесами.

Концепцію **Д. п.** розробляли теоретики кембриджської та оксфордської філос. школи у 1950-ті рр. Одним із перших досліджень **Д. п.** було серійне видання «Філософія, політика і сусп-во» (П. Ласлетт), яке почало виходити з 1956 р. Концепт дискурсу активно використовується в політ. дослідженнях починаючи з 1970-х рр. Тоді ж у заруб. лінгвістиці формується дискурсивний аналіз, що сприяє активному поширенню поняття дискурсу, яке в тогочасний період вважалося близьким за значенням до поняття «функц. стиль» (або «текст плюс ситуація»). Саме тоді набула популярності лінгвістична проблематика (Т. Гівон, Т. ван Дейк, В. Дресслер, Р. Лангакер, Я. Петефі У. Чейф та ін.). На думку Т. ван Дейка, дискурс – комунікативне явище, складовою якого є не тільки певний текст, а й екстралінгвістичні обставини, що супроводжують мовний твір (знання та думки про навколишній світ того, хто проголошує текст, його цілі та установки). У сусп.-політ. площині ідея дискурсу набула свого розвитку у працях Р. Барта, Е. Бенвеніста, Ю. Габермаса, М. Фуко, З. Харріса та ін. На думку М. Фуко, дискурс не можна вважати якоюсь позачасовою формою, оскільки – це фрагмент історії, що проставляє власні обмеження, означуючи специф. способи своєї належності до певної епохи. Дискурс – це зближення мови та реальності, спосіб упорядкування дійсності, що склався і закріпився в мові. Дискурс не лише віддзеркалює світ, а й витворює та конструює його. Владний дискурс здатний нав'язувати необхідні відносини політ. хар-ру, а результатом дискурсу є ідеологія.

Щодо концептуалізації поняття «**Д. п.**» відстежуються дві позиції: широке розуміння (усі вербальні та невербальні практики, що стосуються сфери політики) та вузьке розуміння (лише політико-інституціональні практики, що пов'язані з владними відносинами: уряд. засідання, сесії парламенту, з'їзди політ. партій, держ. свята тощо).

Поняття влади є системоутворюючою ознакою **Д. п.** Саме тому **Д. п.** сфокусований на владних відносинах у суспві, їхньому формуванні, виявленні та відтворенні. **Д. п.**, будучи потужним влад. ресурсом, стає основою легітимації влади. У межах **Д. п.** формуються певні образи політ. реальності, за допомогою яких індивіди та соц. ін-ти здійснюють своє позиціонування у політ. просторі. Відповідно, між політ. суб'єктами ведеться б-ба за право контролювати домінуючий **Д. п.** Домінуючий **Д. п.** завжди приписує специф. (власні) значення політ. явищам. Напр., дискурси авторитаризму та демократії одним і тим же поняттям надають різних значень. Приписування нових значень у **Д. п.** змінює політ. реальність. За допомогою **Д. п.** здійснюється більш ефективна ретрансляція змістів, ідей, цінностей.

Політ. простір у контексті дискурс-аналізу (Е. Лакло і Ш. Муфф) організовується міфами. Компоненти структури **Д. п.** (міфи, вузлові точки та ключові знаки) самі по собі нічого не значать, вони наповнюються специф. значеннями лише при об'єднанні (у т. зв. «ланцюжки еквівалентності»). Виокремимо – для прикладу – компоненти структури **Д. п.** ліберальної демократії. Вузловою точкою виступає концепт «ліберальної демократії», який і організовує дискурс. Вузлові точки – це привілейовані знаки, навколо яких упорядковуються ін. знаки, набуваючи свого значення.

Ключові знаки, які організовують ідентичність, є завжди мінливими знаками. Суб'єкт набуває власної ідентичності в дискурсах. Ідентичність створюється за допомогою ланцюжків еквівалентності, в яких відбувається сортування знаків та подальше їх поєднання в ланцюжки на противагу ін. ланцюжкам. Саме ланцюжки еквівалентності визначають, чим людина є, які прив'язаності для неї характерні. Ключовими знаками для дискурсу ліберальної демократії виступають базові ідеологеми лібералізму та демократії (свобода, рівність, ринок, власність тощо). Міфи завершують орг-цію простору дискурсу ліберальної демократії, створюючи його цілісність. Тобто в ролі міфу може виступити набір концепцій лібералізму та демократії, які в поєднанні детермінували вихід на арену політ. життя цієї форми сусп.-політ. устрою. Міф – це простір уявлення, принцип прочитання конкретної ситуації, який використовується для позначення цілісності. Певним чином спотворюючи дійсність, міфи встановлюють необхідний горизонт для діяльності. Лише вибір певного міфу визначає те, що є важливим для обговорення, а також спосіб, за допомогою якого буде здійснюватись обговорення в межах **Д. п.** Однією з цілей дискурс-аналізу є ретельне визначення тих міфів, які організовують **Д. п.** у кожному конкретному випадку. (*Г. Куц*)

ДИСПЕРСІЯ ВЛАДИ (англ. *disperse* – розсіювати) – характерна ознака плюралістичної демократії, що свідчить про більш дрібне розподілення ресурсів влади, ніж офіц. поділ повноважень між її держ. гілками, функц. інтами та рівнями. Політ. влада може бути досить розосереджена залежно від сили тиску тієї чи ін. соц. верстви, еліти, «груп інтересів», лобі. За цих умов виникає тенденція *дисперсії* або *дифузії* політ. влади між групами впливу, що викликає мінливість політики та хар-ру самої влади.

Дефініція **Д. в.** не тотожна поняттю «поділ влад» та засвідчує, що влада, крім держ. гілок, має багато сегментів, аспектів, рівнів ієрархії, тож характеризується багатомірністю. Аналітична оцінка кожного з цих сегментів потребує розуміння специфіки їх носіїв, інститут. форм, виміру компетенцій, межі впливу та ін. Відповідно, дослідження **Д. в.** містять аналіз питань: *диференціації влади* (розділення, розгалуження, розподілу влади за ступенями, рівнями, ф-цями, «ешелонами», ланками, регіонами); *делегування влади* (передання на певний термін окремих повноважень від держ., як правило, суб'єктів влади до ін. органів, юрид. чи фізич. осіб, які не мали раніше цих ресурсів управління); *дуалізму влади* (дихотомії владних повноважень між двома рівнозначними центрами впливу чи держ. управління); *багатовладдя* (multiple authority), коли влада в д-ві чи орг-ції, здійснюється водночас кількома посадовими особами, органами, або політ. центрами, які не співпрацюють, а суперничають і конфліктують між собою; та зрештою, проблем – плюралізму центрів влади, дискреційної влади, «розсіяної» політ. влади.

Феномен **Д. в.** передусім відображений у теорії «дифузії влади», що суттєво змінила традиц. уявлення щодо субординації владних суб'єктів та обґрунтовує тезу про «розпорошення» (дифузію) політ. влади. Крім того, концепт «поліархії» Р. Дала («Поліархія. Участь та опозиція»,

1971; «Дилеми плюралістичної демократії», 1982) в аспекті **Д. в.** оригінально інтерпретує політ. дійсність, притаманну країнам Зах. Європи та США, як особливий вид режиму правління, при якому громадянам надаються найширші можливості політ. участі й соц. контролю, а групам інтересів і лідерам – умови відкритого суперництва за владу. Р. Даль протиставляє *поліархію*, з її високим рівнем конкуренції та політ. активності громадян. сусп-ва, *закритим гегемоніям* із низьким рівнем змагальності та політ. участі населення.

У цьому ж контексті Р. Даль і Дж. Карні поширюють принцип поділу влад не тільки на формальні гілки держ. влади (законодавчу, виконавчу, судову), а й на численні неформальні політ. структури (партії, політ. рухи, клуби, «групи інтересів», лобі, політизовані профспілки, мас-медіа тощо), які концентрують ресурси політ. впливу і детермінують виникнення та реалізацію нових владних тенденцій у соціумі. Так, політ. партії, крім репрезентації інтересів певних соц. груп, беруть на себе відповідальність за цілі розвитку сусп-ва в цілому та існування політ. системи. Крім того, за умов *дисперсії* влада перебуває в руках не тільки офіц., а й прив. осіб чи їх асоціацій, а її реалізація певною мірою є ситуативною. Тому політ. рішення не тільки транслюються уповноваженими інституціями д-ви (президентом, урядом, парламентом), а й впроваджуються після досягнення політ. консенсусу чи компромісу з корпораціями, профспілками, фермерством, ін. групами інтересів або тиску.

На хар-рі публічної влади завжди позначається протистояння різних політ. сил, конкуренція чи б-ба еліт, які прагнуть перерозподілу на свою користь ресурсів впливу на соціум і д-ву. Отже, проблеми **Д. в.** безпосередньо пов'язані із суперництвом між існуючими центрами владарювання (легально правлячими, опозиційними або неконституційними, що створені народ. супротивом чи політиканами), яке може досягати значних розмірів і потужності та настільки розпорошувати владні ресурси, що врегулювання конфліктів і криз на цій підставі підміняє суть політ. процесу. /*Л. Герасіна*/

ДИФАМАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *diffamare* – розголошувати, позбавляти доброго імені, порочити) – публічне оголошення (напр., через ЗМІ) дійсних або вигаданих відомостей, що порочать, дискредитують честь і гідність громадянина, установи, політ. партії або сусп.-політ. орг-ції. **Д. п.** подібна до наклепу, але відрізняється від нього двома ознаками: а) розголошуються будь-які ганебні факти саме у ЗМІ, тоді як наклеп може бути зроблений як у ЗМІ, так і вербально (публічно) або в листі; б) у **Д. п.** злочинний момент полягає в самому розголошенні у ЗМІ ганебних відомостей, незалежно від їх правильності; наклеп завжди розглядається як повідомлення явно помилкових фактів. Тому проти звинувачення в наклепі можна захищатися, доводячи неправильність розголошених відомостей, а проти дифамації, вказуючи на це, захищатися не можна. Вислів є **Д. п.**, якщо він викликає презирливе, ненависне, глузливе чи образливе ставлення до того або ін. політ. діяча, партії, сусп.-політ. організації тощо з боку значної і шанованої частини сусп-ва. Вислів тлумачиться у світлі обставин, за яких

його було зроблено, і того значення, яке в ньому міститься. **Д. п.** не є висловлювання власної думки, навіть якщо вона висміює іншу людину (суб'єкта політики) або навіть є презирливою, принизливою або необґрунтованою. «На мій погляд, народний депутат N є брехуном» – є висловлюванням думки.

Дифамація була відомою законодавству царської Росії як «оголошення у пресі про прив. або посадову особу, сусп-во або встановлення такої обставини, яка може зашкодити їхнім честі, гідності або доброму імені». У такому вигляді дифамація була засобом обмеження свободи друку не тільки проти вторгнення останньої до прив. життя громадян, а й проти викриття у пресі неправильних дій посадовців. На Заході **Д. п.** істор. розглядалася або як злочин проти законодавства про друк (фр. система), або як окремий випадок наклепу (нім. система). У Франції закони 1819 і 1881 рр. визначили дифамацію як будь-яку друкарську вказівку або приписування факту, що шкодить репутації особи або орг-ції. Схожа система діяла й у Великобританії. Але останнім часом у країнах Заходу терміном «*diffamation*» фактично позначається лише поширення явно помилкових відомостей, що порочать честь і гідність ін. особи, підривають її репутацію, тобто наклеп.

Залежно від відповідності поширюваних відомостей дійсності та суб'єктивного ставлення розповсюджувача до власних дій можна виділити такі види **Д. п.**: а) розповсюдження явно помилкових відомостей, що порочать, – умисна недостовірна **Д. п.**, або наклеп; б) ненавмисне розповсюдження помилкових відомостей, що порочать, – ненавмисна недостовірна **Д. п.**; в) розповсюдження правдивих відомостей, що порочать, – достовірна **Д. п.** Тільки недостовірна **Д. п.** у вигляді наклепу тягне за собою кримінальну відповідальність. **Д. п.** широко використовується в суч. політ. б-бі та спрямовується на дискредитацію політ. супротивника. /*М. Требін*/

ДОГОВІР СУСПІЛЬНИЙ – угода між індивідами, що визначає умови, при яких вони готові утворити сусп. орг-цію, і добровільно делегувати їй частину своїх осн. прав натомість забезпечення їхньої особистої безпеки й охорони прив. власності. Ідея **Д. с.** має багатовікову традицію, але одержала свою концептуалізацію у працях Т. Гоббса, Дж. Локка. Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, І. Канта, Й. Фіхте та ін. Для Т. Гоббса **Д. с.** це реальний механізм запобігання виникненню «війни всіх проти всіх», тобто процес блокування чинників, що викликають недотримання (точніше – порушення) т. зв. «природних законів» самого життя людини. Природний закон розглядається як «приписання або знайдене розумом заг. правило, згідно з яким людині забороняється робити те, що згубно для її життя або позбавляє її засобів до його збереження, і упускати те, що вона уважає найкращим засобом для збереження життя». Зміст цих законів представлений цілою низкою тез, найбільше всебічно розкритими у трактаті «Левіафан, або Матерія, форма і влада д-ви церк. та цив.» (1651). У праці Дж. Локка «Два трактати про правління» (1690) **Д. с.** розглядається як форма добровільної відмови людей від права самостійно забезпечувати реалізацію природних прав і законів свого існування. У результаті виникнення **Д. с.** гарантом їхніх природ-

них прав і свобод стає д-ва, що має право видавати закони, пов'язані з санкціями, використовувати сили сусп-ва для застосування цих законів, а також управляти відносинами з ін. д-вами. Для Ш. Л. Монтеск'є **Д. с.** – це закономірне природно-істор. явище, породжене об'єктивними чинниками сусп. розвитку, наслідком укладання якого є створення д-ви, покликаної нейтралізувати існуючі суперечності між людьми шляхом надання їм прав. форми їхнього вирішення. У трактаті Ж. -Ж. Руссо «Про сусп. договір, або Принципи політ. права» (1762) **Д. с.** інтерпретується як соц. закон (крім якого немає і не може бути ін. осн. законів), покликаний забезпечити кожному громадянину д-ви можливість спокійно користуватися належною йому власністю. Цей договір передбачає певне відчуження кожного представника спільноти з усіма його правами на її користь. «Кожний із нас, – стверджував Ж. Ж. Руссо, – віддає свою міць під верх. керівництво заг. волею, і ми разом ухвалюємо кожного члена як нероздільну частину цілого». Цей акт асоціації створює моральне й колект. тіло, яке називається «д-вою», коли воно пасивне, «верх. владою» (або сувереном), коли воно активне, і «силою» у ставленні до ін. под. йому тіл. У контексті реалізації **Д. с.**: кожен учасник угоди відчужує від себе тільки таку частину своїх прав, статків і свободи, скільки спільноті важливо узяти під свій контроль; обґрунтовується та установлюється запорука того, що верх. правитель є єдиним суддею над тим, що є важливим; втрата свободи здійснюється поза завдання шкоди власним інтересам індивідів як у площині свободи, так й у площині розпорядження і володіння власністю. За таких умов убачається, що будь-яка держ. влада (абс., священна, непорушна), «не повинна і не може перевищувати межі заг. домовленостей, а кожен індивід за бажанням може розпоряджатися своїми статками й свободою, скільки їх приділено йому за такими домовленостями».

І. Кант розглядає **Д. с.** як акт, згідно з яким ізольовані морально повноцінні люди утворюють народ і д-ву. За таких обставин держ. влада не повинна поводитися з ними як з істотами, які не знають морального закону («категоричного імперативу») і не можуть самі (через моральну нерозвинутість) обрати правильну лінію поведінки. Цей закон передбачає, що індивід повинен: діяти згідно з максимою, керуючись якою він одночасно прагне, щоб вона стала всезагальним законом; та чинити так, щоб завжди ставитися до людства (і від свого імені, і від імені будь-якого іншого) як до цілі, і ніколи б не ставився до нього як до засобу.

Продовжуючи лінію розгляду виникнення держ. влади як результату укладання **Д. с.**, у дослідженнях Й. Фіхте доводиться, що її повноваження набувають подальшого розширення, а її цілі починають збігатися із цілями самого людського життя. При цьому якість цієї угоди (тобто форми та рівня ефективності функціонування держ. влади) ставиться у залежність від рівня істор. розвитку людства. «Жодну людину, – підкреслює Й. Фіхте, – не може зобов'язати ніхто крім неї самої». Тобто кожна дія представника суч. сусп-ва повинна бути узгоджена з його бажанням існувати в ньому (це пропонується досягати через дії політ. лідерів, поширення нац. ідеї, пропозиції розв'язання суто прагматичних проблем тощо).

У XX ст. у політол. наук. співт-ві неодноразово виникали дискусії щодо правомірності та адекватності аналізу відносин між індивідами і сусп-вом/д-вою (легітимною владою) з позиції існування будь-яких сусп.-договірних засад. Але як свідчить аналіз суч. соц.-політ. літ-ри «договірна традиція й досі процвітає в політ. теорії» (Е. Рив, Дж. Ролз та ін.). (*І. Денисенко*)

ДОКТРИНА ВОЄННА – прийнята в д-ві система поглядів на сутність, мету, хар-р можливої війни, на підготовку до неї країни і збройних сил та на способи її ведення. В Україні **Д. в.** є складовою частиною концепції нац. безпеки і становить сукупність основоположних настанов і принципів щодо орг-ції та забезпечення безпеки особи, народу і д-ви шляхом політ., дипломат., екон. та воєн. заходів. Перша редакція **Д. в.** України була прийнята Постановою Верхов. Ради України від 19.10.1993 р., друга редакція **Д. в.** – від 15.06.2004 р. **Д. в.** України має оборонний хар-р. Україна не вважає жодну д-ву (коаліцію д-в) своїм воєнним противником, але визнаватиме потенційним воєнним противником д-ву (коаліцію д-в), дії або наміри якої матимуть ознаки загрози застосування військ. сили проти України.

Д. в. є юрид. основою військ. буд-ва, спирається на аналіз геополіт. ситуації у світі та довгострокові наук. прогнози її розвитку. Фундаментальні засади **Д. в.** обов'язкові для органів держ. управління, місц. самоврядування і громадян України та є основою узгодження їхніх зусиль у зміцненні нац. безпеки. На основі **Д. в.** розробляються концепції, програми буд-ва видів збройних сил, родів військ, ін. військ. формувань та прав. механізм їх реалізації. Контроль за виконанням **Д. в.** здійснюють Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада нац. безпеки і оборони України.

Д. в. України – це система керівних поглядів на причини виникнення, сутність і хар-р суч. воєн. конфліктів, принципи і шляхи запобігання їм, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування військ. сили для захисту держ. суверенітету, територ. цілісності, ін. життєво важливих нац. інтересів.

Д. в. ґрунтується на результатах аналізу воєнно-політ. обстановки, прогнозування її розвитку, принципах оборонної достатності та відмови від політики позаблоковості. Положення **Д. в.** уточнюються і доповнюються в установленому порядку з урахуванням змін воєнно-політ. обстановки у світі, хар-ру загрози застосування військ. сили, умов соц.-екон. розвитку України.

Як система прийнятих у д-ві офіц. поглядів **Д. в.** є в будь-якій д-ві. Документи, де ці доктринальні погляди викладаються, можуть називатися порізному: в Україні, Росії, Білорусії, Казахстані – «Воєнна доктрина», у США – «Стратегія нац. безпеки» та «Стратегічна концепція НАТО», в КНР – «Оборонна доктрина». У чинній **Д. в.** Рос. Федерації передбачено, що країна залишає за собою право на застосування ядерної зброї у відповідь на використання проти неї та (або) її союзників ядерної та ін. видів зброї масового знищення, а також у відповідь на великомасштабну агресію із застосуванням звичайної зброї, коли під загрозу поставлено саме існування Рос. д-ви. (*В. Кротюк*)

ДОЦІЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – відповідність чи невідповідність законам, моралі, здоровому глузду, потребам сусп-ва політ. цілей, які висовують перед собою уряди, партії, орг-ції, групи, окремі особи. У країнах Стародавнього Сходу деспотію – абс. беззаконня – обгрунтовували божественним хар-ром держ. влади. У сучасних же демократіях авторитарні прояви влади виправдовуються **Д. п.** Зазвичай уряди керуються принципами **Д. п.** таємно, маскуючи їх у ті чи ін. «законні» заходи. Однак у суч. Ірані офіційно існує Рада із визначення **Д. п.**, що є дорадчим органом при Вищому керівництві країни. Вона складається із 28 членів і голови, посаду якого обіймає колишній президент Ірану Алі Акбар Хашемі Рафсанджані. **Д. п.** у цьому разі полягає в усуненні суперечностей між релігією та законодавством, внутр. та зовн. політикою.

Вирване із контексту поняття «**Д. п.**» є нейтральним і набуття ним позитивного чи негативного змісту обумовлюється хар-ром поставленої владою мети і методами її досягнення. Позитивна **Д. п.** – це раціон. рішення і практично корисна діяльність влади в рамках чинного законодавства, яка спрямовується на покращення життя сусп-ва. Негативна **Д. п.** є несумісною з правом та мораллю і полягає в ігноруванні громад. думки, порушенні Конституції, злочинах проти людини, зневажанні загальноприйнятої моралі тощо. Політика укр. управлінської еліти нерідко реалізувалась з порушенням права і моралі на підставі **Д. п.** за допомогою різноманітних неправових механізмів та дій, як напр., зміни щодо формування парлам. більшості у Верховній Раді України, зміни до Конституції України 2004 і 2010 рр., призначення дати майбутніх виборів, внесення змін до Регламенту щодо можливості входження окремого депутата до коаліції та ін. У цьому випадку **Д. п.** означала, що ухвалені владою рішення відповідали поставленій нею меті, були корисними лише для неї та для правлячої еліти і певних бізнесових груп і переважали загальнонар. інтереси. За такої **Д. п.** вся д-ва з 2006 р. жила не у прав. полі. Визначальними були політ., а не прав. аргументи. Таким чином, **Д. п.** домінувала в Україні і справляла величезний вплив на державотворення і правотворчості, що суперечить європ. принципам ведення політики.

Ще гостріше суперечить міжнар. праву **Д. п.**, в основі якої лежить відверте прагнення уряду РФ реанімувати СРСР або Рос. імперію і на підставі якої анексовано Крим, підтримуються сепаратистські рухи в Донецькій і Луганській областях, де гинуть тисячі людей, руйнується інфраструктура і знищується економіка України. **Д. п.** є істор. традиц. для Росії стратегією здійснення внутр. і зовн. політики, починаючи від царської доби. **Д. п.** цього типу полягала у загарбанні різних земель і в поневоленні та знищенні завойованих народів. Так, генерал О. Єрмолов, який завойовував Кавказ на початку XIX ст., зазначав у щоденнику: «Усіх місцевих мерзотників, що роблять нам паскудство та дрібні зради, я поступово починаю прибирати до рук. Спочатку нацьковую їх один на одного, щоб їм не здумалось бути разом проти нас, потім… деяких удостоюю шибениці». Сповідувачам ісламу він заборонив виїздити до мусульманських країн та здій-

снювати хадж. Генерал Єрмолов створив так звану гірську міліцію, про яку з презирством писав: «Щиро кажучи, не мав жодної потреби у цій сволоті, але тому наказав набрати її, щоб збудити за те ворожість до них і посіяти розбрат, корисний на майбутнє». Після закінчення воєнних дій, за нових обставин **Д. п.** набула ін. форми позбавлення самоідентифікації завойованих народів. «Рос. письмена, – зазначав воєнний міністр Росії Д. Мілютін, – повинні закінчити те, що розпочато мечем. Усі туземні мови повинні стати перед рос. мовою у рівномірно підкорене положення». Мін-во освіти Росії вказувало у 1870 р.: «Ми повинні обов'язково навчати інородців рос. мові, щоб у кожному поколінні ця мова виявилась рідною і наша рос. культура стала їхньою культурою». Після 1917 р. **Д. п.** полягала вже у формуванні нової – «радянської» **Д. п.** Подібна ситуація приносила царській і більшовицькій владі необхідний ефект: спочатку забувалась рідна мова, потім черга доходила до релігії та ін. складових ідентичності і зрештою виникав черговий мутант-маргінал вже під вивіскою «рос. народ» або «радянський народ». Саме тому частина суч. до неможливості маргінальної інтелігенції та управл. еліти, взагалі не вміючи і не бажаючи відповідати на виклики часу, шукає ворогів у власному минулому, що актуалізує питання про тероризм. Так, гасло «бандерівці» і «фашисти», фальшиві звинувачення в утисках центр. владою України рос. мови обумовили виникнення більш страшного феномену – інтелектуального й ідеологічного тероризму і знищення усіх, хто розмовляє укр. мовою, руйнацію їх життєвого простору та засобів вир-ва. Однак слід зазначити, що слово «бандерівець» не містить антиукр. або антирос. змісту, оскільки «бандерівців» «бандерівцями» зробили більшовики, тисячами розстрілюючи чи вивозячи до Сибіру їх рідних лише за життєвий добробут, освіту, шановану народом посаду, схильність до законності, що було категорично несумісним із більшовицькою **Д. п.** Звинувачення ж у фашизмі взагалі жодним чином не в'яжеться з Україною. Фактично фашистами виявляються якраз кремлівські реалізатори принципів **Д. п.**, оскільки саме їм властиві визначальні ознаки фашизму – загарбання чужих територій і приниження гідності різних народів, передусім тих, хто чинить їм опір. Таким чином, саме кремлівські реалізатори принципів **Д. п.** виступають проти свого народу, порушують конституцію власної д-ви, вчиняють злочини проти людини, нехтують норми загальноприйнятої моралі та міжнар. права, відверто прагнуть перетворити укр., грузинський, молдавський та ін. народи на стадо обивателів, «іванів», що не пам'ятають своєї рідні. (*О. Зінченко*)

ДОЦІЛЬНІСТЬ РЕВОЛЮЦІЙНА – відповідність або невідповідність сусп. потребам здійснення насильницьких перетворень у сфері держ. устрою, екон. укладу, ідеології, культури не на підставі чинних у д-ві законів, а на підставі догм орг-цій чи окремих осіб. У тлумачному словнику укр. мови слово «доцільний» подається як відповідний поставленій меті, практично корисний, розумний, мудрий. Стосовно ж визначення **Д. р.** відомі два варіанти. **Д. р.** першого варіанта – необхідність здійснення буржуазно-демокр. революцій

на підставі ідей Європ. Просвітництва: гуманізму, законності, соц. справедливості, заг. прав. рівності, міжнар. добросусідства. Саме на цих принципах **Д. р.** було здійснено революцію у США та Велику фр. революцію кінця XVIII ст., практичні наслідки яких створили прав. прецедент демокр. розвитку людської цивілізації у наступні століття. На цих же принципах **Д. р.** здійснювались численні буржуазно-демокр. та нац.-визвольні революції XIX–XX ст. на усіх континентах земної кулі. **Д. р.** другого варіанта – необхідність здійснення т. зв. «соціалістичних» революцій. Його ідейні підстави – б-ба за досягнення мети за будь-яку ціну – сформульовані у XVII ст. ієзуїтами-ескобарами: прославляння тотального руйнівництва, масових убивств, безжалісності, нелюдяності, наділених необмеженою владою фанатично жорстоких невігласів. Цей варіант **Д. р.** знайшов у Росії розвиток у працях революціонерів радикально-терор. напрямку П. Зайчневського, В. Ішутіна, М. Бакуніна, С. Нечаєва, П. Ткачова, В. Леніна. На підставі цих ідей В. Ленін сформулював визначення «диктатури пролетаріату» як системи управління сусп-вом не на підставі писаних у парламентах законів, а на підставі **Д. р.** Відповідно до ленінської концепції «диктатури пролетаріату», у процесі громадян. війни в Росії замість попереднього більшовицького пропагандистського гасла «Вся влада Радам» було проголошено гасло «Вся влада надзвичайкам» (органам ВНК – бойовому загону РКП(б)) і ВНК виявилась єдиним в історії людства органом, який одночасно здійснював слідкування, арешти, слідство, виносив вироки і їх виконував. В. Ленін підкреслював, що «без такої установи влада трудящих існувати не може», у зв'язку з чим більшовики і змушені керуватись в управлінні країною не законністю, а **Д. р.** Один із керівників ВНК Шкловський відверто писав, що безглуздо ставити діяльність ВНК у залежність від закону. «Нам дозволено все, – наголошував він, – в ім'я розкріпачення і звільнення від рабства». «Розстрілювати, – категорично вимагав Ленін, – розстрілювати, нікого не запитуючи і не допускаючи ідіотської тяганини». Ці слова є прямим перегукуванням із бузувірською програмою терориста С. Нечаєва. Після смерті В. Леніна Й. Сталін повсюди запровадив т. зв. «трійки» республ. і районного рівнів, які, відповідно до ленінського принципу **Д. р.**, знищували цвіт народу. Другий варіант **Д. р.** знайшов застосування у встановленні фашистських режимів в Італії, Німеччині, Іспанії, Португалії, Угорщині, Болгарії, у підготовці Другої світ. війни, агресивному втручанні СРСР у внутр. справи низки суверенних країн, у сталінському «соціалізмі», італ. фашизмі, гітлерівському нацизмі, в китайському маоїзмі, північнокорейській комуністичній спадковій монархії, кампучійській «полпотівщині» тощо. Таким чином, можна констатувати, що **Д. р.** першого варіанта виявилась відповідною потребам сусп-ва, а **Д. р.** другого варіанта – помилковою, надуманою і засудженою історією. (*О. Зінченко*)

Е

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *evolutio* – розгортання) – поняття, яким у політ. науці визначається сукупність процесів поступових змін, наслідком яких є якісне перетворення політ. системи сусп-ва або окремої політ. орг-ції. Поняття «**Е. п.**» здебільше використовується як антонім поняттю політ. революції. На відміну від політ. революції, що характеризується насильницькою зміною політ. системи (або, принаймні, правлячої еліти), раптовістю та активною політ. участю народ. мас, **Е. п.** притаманні поступовість, націленість на покрокове реформістське вирішення нагальних сусп. проблем, відсутність застосування прямого насильства.

Відповідно до наслідків вирізняється два типи **Е. п.**: *прогресивна* (її наслідком є вдосконалення даної політ. системи) та *регресивна* (своїм наслідком має погіршання якості політ. системи, що може привести до її занепаду та загибелі). Тип **Е. п.** значною мірою зумовлюється хар-ром політ. режиму. За тоталітарних режимів домінує регресивна тенденція **Е. п.**, за демокр. – прогресивна. В умовах авторитаризму, відповідно до того на які сусп.-політ. сили спирається режим, можуть мати місце як регресивна, так і прогресивна **Е. п.** Регресивна притаманна реакційним авторитарним режимам, які спираються на консервативні сили; прогресивна – авторитарним режимам, що свою опору знаходять серед прогресивних сил. (*О. Романюк*)

ЕГАЛІТАРИЗМ (фр. *égalitarisme*, від фр. *égalité* – рівність) – концепція, в основі якої лежить ідея рівності, що припускає створення сусп-ва з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам. Протилежність елітаризму. Коли мова йде про майнову рівність, то може розглядатися як різновид утопічного соціалізму, що ґрунтується на заг. зрівнянні як основі соц. життя. Слід зазначити, що є й інші концепції **Е.** як рівності можливостей і як рівності результатів, для них дуже важливими є проблеми внеску та винагороди, здібностей і потреб, перерозподілу доходів. Егалітаристські погляди зародилися ще в Стародавньому світі: у перших формах **Е.** пов'язаний із вимогою рівного поділу землі: «вся земельна власність громадян... має бути рівною» (Фалей), Платон проповідував політ. рівність чоловіків і жінок, Арістотель – політ. рівність вільних громадян. Заг. ідея **Е.** зустрічається у стоїків, що зуміли подолати політ. **Е.**, який стосувався лише вільних громадян. Вони стали стверджувати, що всі люди як раціон. істоти рівні й мають однакові здібності і чесноти. Християн. **Е.** – рівність перед Богом усіх людей (із різним розумінням цього слова). У різних утопічних теоріях **Е.** ототожнювався з одноманітністю, підпорядкуванням особистості спільноті, зрівнялівкою (Т. Мор, Т. Кампанелла).

Суч. розуміння термін набув у XVII–XVIII ст. під час револ. виступів буржуазії, поєднуючись із вимогою свободи (фр. *liberté*) і братства (фр. *fraternité*).

Теорет.-філос. був обґрунтований у творах Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж. -Ж. Руссо, Г. Бабьофа та ін. мислителів. Ж. -Ж. Руссо таким чином обґрунтовує ідеал рівності: сусп. договір «не тільки не знищує природну рівність людей, а, навпаки, замінює рівністю як особистостей і перед законом усю ту нерівність, яку внесла природа в їх фізич. єство; і хоча люди можуть бути нерівні за силою або здібностями, вони стають дедалі рівними в результаті угоди і за правом». У цю епоху склалися дві осн. течії: *перша* виступала за майнове зрівняння індивідуальних виробників при збереженні прив. власності (Ж.-Ж. Руссо). Ідеал рівності на основі прив. володіння, обґрунтований Ж. -Ж. Руссо, намагалася здійснити якобінська диктатура; *друга*, пов'язана з першими комуністичними утопіями, які пропонували зрівняльний поділ праці і продуктів на базі спільності майна (Г. Бабьоф). Особливого рельєфного вираження набув у теорії «казарменого комунізму», де нівелюються здібності й потреби людей. Ця концепція виходить із того, ніби з переходом засобів вир-ва в сусп. надбання люди втрачають спонукальні мотиви до праці, ставлячись до неї як до примусової повинності, «тілесного рабства». Звідси виводиться «необхідність» розподіляти тягар праці порівну між усіма (обов'язкова важка фізична праця, сільськогосподарська повинність тощо). Відповідно, зі споживчого фонду кожен може отримувати лише рівну частку продуктів. Для підтримки такого порядку передбачається «оказармлення» праці, створення трудових армій, воєнізація господарської політики, бюрократії, орг-ції управління, дріб'язкова регламентація праці та побуту людини.

Проблемам **Е.** особливу увагу було приділено у марксизмі. К. Маркс вважав, що зміна висоти і профілю екон. нерівності при капіталізмі практично безмежна, але при соціалістичній системі цей профіль міг би перетворитися на «пласку» форму сусп-ва екон. **Е.** При комуністичній ідеології ідея рівності переважає щодо свободи. Принципи заг. аскетизму і грубої зрівнялівки характерні для створення комун у Радянській Росії у період Громадян. війни.

У суч. умовах неоліберали і соціал-демократи є помірними егалітаристами, що шукають компроміс між рівністю можливостей і рівністю результатів, виступаючи за згладжування майн. і дохідних відмінностей. Осн. інструментом вони вважають держ. регулювання (податкова політика, дотації, соц. програми, які можна об'єднати поняттям д-ви добробуту). Неоконсерватори негативно ставляться до ідеї **Е.**, вважаючи її такою, що суперечить принципу свободи і природі людини, підриває ефективне функціонування сусп-ва та його екон. системи, породжує утриманські настрої. З точки зору автора «сингапурского дива» Лі Куан Ю, засади успіху Сингапуру в тому, що «ми використали ті переваги, які Велика Британія залишила нам: англ. мову, юрид. систему, адміністрацію, позбавлену парт. пристрастей. Ми ретельно уникали використання методів, властивих соц. д-ві, бо бачили, як великий брит. народ у результаті «соціалістичної» зрівнялівки перетворився на посередній».

Прикладами егалітарних рухів є секти антипапістського толку в католицизмі, православні богумили і з деякими обмеженнями – д-ва сарбедарів в Ірані, а також ложа Аріоі в Полінезії. Однак

сусп. практика свідчить, що реалізація ідей рівності майна як умови справжнього **Е.** незмінно пов'язана з насильством, а ідеал виявляється недосяжним, у сусп-ві з неминучістю з'являються «рівніші». Про це нам нагадує відома орвеллівська «соціалістична» заповідь: «усі тварини рівні, але деякі тварини рівні більше за інших». (*М. Требін*)

ЕКЗИТ-ПОЛ – використовувана у світ. соціол. практиці процедура опитування громадян, що проводиться соціол. службами на виході з виборчих дільниць після голосування. Осн. завданнями **Е.-п.** є: можливість одержання оперативних прогнозів результату виборів; накопичення статистичних даних про електорат. Тих, хто виходить із виборчих дільниць, опитують (за умов анонімності), за кого вони проголосували. Виходячи із припущення, що у більшості виборців немає причин казати неправду, дані таких опитувань використовують для кореляції (перевірки) з офіц. даними голосування. У день виборів дані **Е. -п.** широко висвітлюються телебаченням і пресою у репортажах про порядок і процедуру голосування. Одержання всесв. інформації з підсумків опитувань різних верств населення в різних країнах, а також попереднє голосування можливі з використанням інтернет-технології World Exit Poll. За допомогою цієї онлайн-технології багато з людей, не виходячи з дому, анонімно можуть голосувати й створювати рейтинг для будь-якої політ. або соц. діяльності. **Е. -п.** виконує інформ. (попереднє ознайомлення громадськості з результатами виборів) і контрольну (мінімізація можливості навмисного викривлення результатів виборів) функції.

Уперше цей метод був використаний у США. Журналіст Уоррен Митофскі запропонував проводити опитування виборців на виході з дільниць під час виборів губернатора Кентуккі у 1967 р. Тоді технологію **Е. -п.** використовували для орг-ції шоу-програми, яка мала намір привернути увагу аудиторії, створюючи атмосферу зацікавленості під час очікування результатів виборів. Велика частина населення з виникненням **Е. -п.** спочатку плутала результати цієї технології з офіц. результатами виборів, тому що дані майже повністю відтворювали реальну картину офіц. результатів зі значно швидшими темпами. Ніхто не очікував, що звичайне «шоу» приверне до себе таку увагу й надалі увійде в життя сусп-ва як невід'ємна частина виборів. Застосування технології **Е.-п.** дає можливість не тільки інформувати громадян стосовно попередніх результатів виборів, а й може стати основою для подальшого масштабного соціол. дослідження політ. життя. Отримані під час таких досліджень дані є корисними і для політ. діячів, які мають відношення до виборчого процесу. Таким чином вони отримують змогу проаналізувати результати виборів, визначити можливі помилки власної політ. діяльності та спрямувати її у бажане русло. *(В. Погрібна)*

ЕКСТРЕМІЗМ (лат. *extremus* – крайній) – схильність до крайніх поглядів і методів у політиці та ідеології. Як свідчить сусп. практика, **Е.** можуть породжувати різноманітні чинники: соц.-екон. кризи, різке падіння життєвого рівня осн. маси населення, тоталітарний та авторитарний хар-р існуючих режимів, жорстоке придушення владою

опозиції, переслідування інакодумців, нац. гноблення тощо. Особливостями вияву **Е.** є ігнорування реального аналізу політ. ситуації; прагнення прискорити події; нерозуміння законів виходу сусп-ва з кризи, зокрема з політ.; невміння зіставляти масштаби і швидкість змін, що відбуваються; прагнення підкорити політ. процес волі без урахування співвідношення політ. сил, логіки політ. процесу; прав. нігілізм, руйнування держ. і політ. структур, що історично склалися; ставка на силові методи.

У політ. плані **Е.** намагається підірвати дієвість соц. структур та ін-тів за допомогою силових методів. З цією метою екстремісти організовують заворушення, провокують страйки, вдаються до терор. актів. Представники цієї політ. течії виступають проти компромісів, переговорів та угод, що пов'язані зі взаємними поступками. В ідеологічному плані **Е.** виступає як цілковите заперечення інакодумства, намагання ствердити свою систему поглядів у будь-який спосіб, вимога до своїх прихильників беззаперечно підкорятися всім наказам та інструкціям. Звернення екстремістів не до розуму, а до почуттів створює особливий тип людини, схильної до самозбудження, втрати контролю над своєю поведінкою, готовності здійснити будь-що за наказом керівників. Тому **Е.** невіддільний від ідеології тоталітаризму, культу вождів, які проголошуються носіями вищої мудрості, а їхні ідеї маси мусять брати на віру та неухильно виконувати.

У політ. теорії **Е.** традиційно поділяється на «лівий» та «правий». Як свідчить політ. практика, ліві екстремісти у своїх поглядах звертаються до ідей марксизму-ленінізму та ін. лівих течій (анархізм, лівий радикалізм), проголошуючи себе найпослідовнішими борцями «за справу пролетаріату», «трудящих мас» і т. ін. Представники «лівого» **Е.** таврують капіталізм за соц. нерівність, пригнічення особистості, експлуатацію, а соціалістичне сусп-во піддавали критиці за бюрократизацію, за зраду принципів класової боротьби тощо (наприклад, діяльність «Фракції Червоної армії» в Німеччині, «Червоних бригад» в Італії, «Сендеро луміносо» в Перу, полпотівців у Камбоджі тощо). Хоч деякі ліві екстремістські орг-ції подекуди й заборонені, більшість їх діє легально і навіть має своїх представників у парламентах та місцевих органах влади. На противагу «лівим», «праві» екстремісти викривають вади буржуазного сусп-ва з украй консервативних позицій, тавруючи його за «занепад» моралі, наркоманію, егоїзм, споживацькі настрої, засилля «масової культури», брак «порядку» тощо. Найбільш послідовним правоекстремістським політ. рухом є фашизм, що виник в обстановці револ. процесів, які охопили країни Зах. Європи після Першої світ. війни і перемоги революції 1917 р. у Росії. *(В. Погрібна)*

ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ – участь у голосуванні на виборах, є формою непрофес. політ. діяльності. Участь у голосуванні на виборах виявляється на двох рівнях: на рівні виборців – осіб, що володіють активним виборчим правом; на рівні кандидатів на виборну посаду, коли виборець реалізує своє пасивне виборче право. На рівні виборців **Е. у.** передбачає не тільки голосування за певного кандидата чи партію; вона може також передбачати і протестне

голосування, і неголосування (навмисне чи ненавмисне зіпсування виборчого бюлетеня, ухилення від опускання бюлетеня в скриню тощо). Така участь фіксує явку виборців на виборчу дільницю і факт отримання виборцем виборчого бюлетеня.

У контексті мотивації **Е. у.** суттєво відрізняється в умовах недемокр. і демокр. режимів. Відповідно недемокр. країнам притаманна мобілізаційна форма **Е. у**., а демокр. – автономна. Мобілізаційна форма **Е. у.** заснована на придушенні або викривленні вільних політ. переваг і визначається тиском зовн. обставин (адмін., парт. контролем). У країнах із тоталітарним чи авторитарним режимом громадяни виявляють високу виборчу активність, але не мають жодної можливості вибору, оскільки вибори не є альтернативними і вільними. Тут відмова від участі в голосуванні (абсентеїзм) розглядається як прояв політ. нелояльності до влади, тому така поведінка суворо карається. Автономна форма **Е. у.** розглядається як результат раціон. і відносно вільного вибору. Суч. політ. системи передбачають поєднання мобілізаційних і автономних форм **Е. у.** Це означає, що поряд із раціон. мотивами участі в політиці, які сформувалися на основі усвідомлення власних інтересів, політ. активність індивідів може бути відповіддю на мобілізаційні заклики партій, демагогічну риторику політ. лідерів тощо.

Низька **Е. у.** за певних обставин може спричинити важливі політ. та юрид. наслідки, оскільки у випадку, якщо в голосуванні взяла участь лише мінімальна к-сть виборців, деформується сам процес формування держ. ін-тів, їх легітимність, порушується конституційний принцип народовладдя.

Е.у. суттєво відрізняється не тільки залежно від політ. режиму і правління, а й від рівня виборів. Як у пострадянських країнах, так і в зах. країнах, простежується така тенденція: активність виборців на виборах до місц. представницьких органів значно нижча, ніж на президент. та парлам. виборах. Це є свідченням малого інтересу виборців до виборів депутатів регіон. органів законодавчої влади, що пояснюється не тільки соц.-екон. ситуацією і негативним ставленням до депутатського корпусу взагалі, а й другорядною роллю законодавчих зборів у політ. житті регіонів. Тому рівень **Е. у.** обумовлюється не стільки впливом окремого голосу виборця на результати голосування, скільки рівнем значимості виборів для самих виборців – чим більшими повноваженнями наділений відповідний виборний орган влади, чим більший вплив вони чинять на соц.-екон. життя в цілому і конкретного виборця зокрема, тим більшим є обсяг політ. активності виборців.

Реалізація пасивного виборчого права обумовлюється не тільки тактико-стратегічними міркуваннями потенційних кандидатів на виборні посади, а й політ.-прав. умовами висування кандидатів, визначення переможців (що визначається типом виборчої системи), можливостями фінансування виборчої кампанії (особливо в розрізі повного або часткового компенсування витрат на виборчу кампанію з боку д-ви), обмеженнями у веденні передвиборної агітації, доступом до засобів масової комунікації та ін. (*В. Кривошеїн)*

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ – сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування та впровадження у сусп.-політ. практику засобів орг-ції і регулювання виборчих кампаній та настанов сусп. свідомості з метою завоювання ринку влади. При цьому під регулюванням ринку влади слід розуміти вибір норм представництва та процедур обрання законодавчих, виконавчих і судових органів влади, що здійснюється політ.-прав. методами. Таке регулювання полягає у зміні настанов сусп. свідомості шляхом «упаковки» і «продажу» таких характеристик суб'єктів політики, які різні соц. групи населення готові «купити» за певну «політ. ціну», що здійснюється соц.-психол. методами і залежить від якості системи політ. комунікації, регулювання якої здійснюється методами соц. комунікації. Сферою застосування **Е. п.м.** є виборчі кампанії з формування держ. і самоврядних органів влади.

Е. п. м. виконує такі ф-ції: формування інформ. банку (даних статистики та звітності, результати досліджень у галузі економіки, політики, соціології, психології, демографії), потрібного для планування й орг-ції виборчої кампанії; розроблення методів аналізу та обробки даних інформ. банку, виокремлення показників, що найповніше характеризують об'єкти та суб'єкти політики, які беруть участь у виборчій кампанії; оцінювання та аналіз умов проведення виборчої кампанії, маркетингового мікросередовища (сукупність сил, які діють під контролем партії, соц. групи, лідера) та макросередовища (екон., соц., політ., психол., демогр. чинники); аналіз ринкових можливостей тих чи ін. партій, сусп. інституцій, ідей, особистостей, які беруть участь у виборчій кампанії; розроблення оцінних і прогнозних моделей політ. попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів) і політ. поведінки останніх під час виборчої кампанії; аналіз ефективності **Е. п. м.**, коригування обраних форм і методів політ. діяльності в даній виборчій кампанії тощо.

Е. п. м. здійснюється на рівні особистостей, сусп. орг-цій (держ. і недерж.) та ідеологій (ідей, програм, концепцій, доктрин). Залежно від змісту, форм і методів здійснення виділяють такі види **Е. п. м.**: дослідження передвиборного політ. ринку (на основі аналізу даних статистики, соціол. досліджень та експертних політол. оцінок передбачає вивчення політ. культури (сусп-ва, регіону, еліти, лідерів, електорату), рівня розвитку парт.-політ. структур, банку політ. лідерів (тобто політ. та правлячої еліти) і настанов сусп. свідомості); виборча інженерія (розробка та впровадження політ.-прав. технологій та процедур формування органів влади); виборча іміджелогія (розробка та «просування» в сусп. свідомість політ. іміджів суб'єктів політики).

Значну роль в **Е. п. м.** відіграють електоральні опитування (опитування виборців), які надають учасникам електоральних змагань важливу соц. інформацію про потреби, інтереси, претензії населення до влади, які остання повинна враховувати при виробленні управл. рішень напередодні та під час проведення виборчої кампанії; сприяють соц. контролю і налагодженню дієвої комунікації між владою та громадськістю, реалізуючи у такий спосіб деякі функції прямої демократії; дозволяють точніше

визначити співвідношення політ. сил у сусп-ві у процесі виборчої кампанії; дають можливість здійснювати коротко-, середньо- та довгострокове політ. прогнозування суб'єктам виборчої кампанії. Враховуючи прогнозний потенціал, електоральні опитування поділяються на стратегічні й описові (допоміжні). Стратегічні електоральні опитування дають важливу інформацію, необхідну при виробленні стратегії виборчої кампанії, і полягають в оцінюванні (на основі соц., демогр., геополіт. чинників) загальнополіт. ситуації, сильних і слабких сторін та шансів на обрання тих чи інших політ. партій або кандидатів. Описові (допоміжні) електоральні опитування дозволяють корегувати стратегію, тактику і техніку виборчої кампанії і дають змогу передвиборчим командам та їхнім кандидатам дізнаватися про те, хто лідирує на певному етапі політ. змагань, які проблеми виборці вважають для себе найважливішими, що потрібно змінити в політ. іміджі й у політ. заходах та ін.

Як вид **Е. п. м.** виборча інженерія здійснює пристосування виборчих процедур (формування органів влади) до реалізації інтересів та прагнення правлячої і політ. еліти щодо завоювання та збереження влади. Для цього виборча інженерія використовує такі методи: встановлення вигідних правлячим колам виборчих технологій та процедур; встановлення кваліфікаційного бар'єра окремо для партій і виборчих блоків; встановлення майнового, статевого, вікового, нац., соц., освітнього, регіон., конфесійного цензу – для кандидатів; майн., часового та територ. цензу – для партій та блоків; стимулювання та штучне переміщення виборців із одних виборчих округів до ін. (надзвичайний стан, військ. навчання, збори офіцерів та воїнів запасу, масовий переїзд на «відпочинок»); маніпулювання кордонами виборчих округів (при мажоритарній та відкритій пропорційній виборчих системах); вибір відповідного часу для проведення виборів; добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій; відмова у реєстрації певним кандидатам і політ. партіям.

Як вид **Е. п. м.** виборча іміджелогія вивчає проблеми формування і створення в сусп. свідомості образів сусп. ін-тів (д-ви, політ. партій, орг-цій, установ) та окремих політ. лідерів, розробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування в сусп. свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики. (*В. Кривошеїн)*

ЕСКАЛАЦІЯ (лат. *sca1a* – сходи, драбина, *букв*. сходження за допомогою сходів) – поступове збільшення, посилення, розширення чого-небудь (напр., корупція у владі або ескалація війни); нарощування (озброєнь і т. ін.), поширення (конфлікту й т. ін.), загострення (положення й т. ін.). Поняття «**Е.**» стало широко застосовуватися в епоху «холодної війни». Існує також термін «ескалація конфлікту». Ескалація конфлікту має тактичну роль у військ. конфліктах і чіткі правила застосування збройної сили, відбувається тоді, коли інтереси протиборчих суб'єктів набувають антагоністичного хар-ру, коли соц. напруга між ними досягає значної сили, коли сторонам конфлікту завданий серйозний людський, матеріальний, політ., екон., моральний і психол. збиток. Ескалація конфлікту відбувається, коли його учасники додержуються деструк-

тивних моделей поведінки. Інакше кажучи, вона характеризується посиленням руйнівного впливу сторін одна на одну (перешкоди, тиск, застосування сили та ін.). Із визнання «симетричності» розвитку взаємодії не слідує, що сторони перебувають у процесі б-би у рівному становищі, переслідують схожі цілі. Одна сторона може прагнути до зміни сформованого співвідношення й дотримуватися гол. чином наступальної стратегії; друга – намагатися зберігати колишнє положення й дотримуватися цілком стратегії оборонної. Разом з тим очевидно, що інтенсивні наступальні дії будуть викликати інтенсивний захист і навпаки. Так відбувається в політ., у т. ч. військ. конфліктах.

У ході ескалації конфлікту може відбуватися й своєрідне «укрупнення» протиборчих суб'єктів за рахунок залучення дедалі більшої к-сті учасників. Ескалація конфлікту характеризується такими ознаками: звуження когнітивної сфери в поведінці й діяльності. У процесі ескалації відбувається перехід до більш примітивних форм відображення; витіснення адекватного сприйняття ін. образом ворога. Образ ворога як цілісне уявлення про опонента, що інтегрує перекручені й ілюзорні риси, починає формуватися у процесі латентного періоду конфлікту як результат сприйняття, детермінованого негативними оцінками. Поки немає протидії, поки погрози не реалізовано, образ ворога має опосередкований хар-р. Його можна порівняти зі слабо проявленим фотографічним знімком, де зображення нечітке та бліде. У ході **Е.** образ ворога проявляється все більш виразно й поступово витісняє об'єктивний образ. Про образ ворога, який домінує в конфліктній ситуації, свідчать: недовіра; покладання провини на ворога; негативне очікування; ототожнення зі злом; уявлення «нульової суми» («усе, що вигідно ворогу, шкодить нам», і навпаки); деіндивідуалізація («усякий, хто належить до даної групи, автоматично є нашим ворогом»); відмова у співчутті; закріпленню образу ворога сприяють: зростання негативних емоцій; очікування деструктивних дій від ін. сторони; негативні стереотипи й настанови; серйозність об'єкта конфлікту для особи (групи); тривалість конфлікту; зростання емоційної напруги. Виникає як реакція на зростання загрози можливого збитку; зниження керованості протилежною стороною; неможливість реалізувати свої інтереси в бажаному обсязі за короткий час; опір опонента; перехід від аргументів до претензій і особистих випадів. Коли стикаються думки людей, то люди звичайно намагаються їх аргументувати. Інші, оцінюючи позицію людини, тим самим непрямо оцінюють і її здатність до аргументації. Людина зазвичай додає значного особистісного забарвлення плодам свого інтелекту. Тому критику результатів її інтелектуальної діяльності може бути сприйнято як негативну оцінку її самої як особистості. Критика в цьому випадку сприймається як загроза самооцінці особи, а спроби захистити себе ведуть до зміщення предмета конфлікту в особистісний план; зростання ієрархічного рангу інтересів, що порушуються й захищаються, та їх поляризація. Більш інтенсивна дія торкається більш важливих інтересів ін. сторони. Тому ескалацію конфлікту може бути розглянуто як процес поглиблення суперечностей, тобто як процес

зростання ієрархічного рангу інтересів, що порушуються. У ході **Е.** інтереси опонентів ніби розводяться на протилежні полюси. Якщо в передконфліктній ситуації вони могли якось співіснувати, то за ескалації конфлікту існування одних можливе тільки за рахунок ігнорування інтересів ін. сторони; застосування насильства. Характерною ознакою ескалації конфлікту є застосування останнього з аргументів – насильства. Багато насильницьких дій обумовлено помстою. Агресія пов'язана з прагненням якої-небудь внутр. компенсації (за втрачений престиж, зниження самооцінки тощо), відшкодування збитку. Дії в конфлікті можуть викликатися прагненням до відплати за збиток; втрата первісного предмета розбіжностей полягає в тому, що протиборство, яке почалося через спірний об'єкт, переростає в більш глобальне зіткнення, у процесі якого первісний предмет конфлікту вже не відіграє осн. ролі. Конфлікт стає незалежним від причин, що його викликали, і продовжується після того, як вони стали незначними; розширення кордонів конфлікту. Відбувається генералізація конфлікту, тобто перехід до більш глибоких суперечностей, виникнення безлічі різних точок зіткнення. Конфлікт поширюється на великій території. Відбувається розширення його тимчасових і просторових меж; збільшення к-сті учасників. Це може статися у ході ескалації конфлікту через залучення все більшої к-сті учасників. Перетворення міжособистісного конфлікту на міжгруповий, кількісне збільшення та зміна структури груп, котрі беруть участь у протиборстві, змінює хар-р конфлікту, розширюючи набір застосовуваних у ньому засобів. *(В. Воднік)*

ЕТАТИЗМ (фр. *etat* – держава) – ідеологія, що абсолютизує роль д-ви в сусп-ві та передбачає широке й активне держ. втручання в екон. та соц. життя сусп-ва; поняття, що означає одержавлення всіх сфер життя сусп-ва, особливо економічної. Ідеї **Е.** були властиві соц. концепціям ще в давнину, однак набули артикульованого характеру з формуванням самого поняття д-ви як безособового соц. ін-ту, що має статус суб'єкта певних соц. відносин і дій, що, у свою чергу, стало можливим із закінченням епохи абсолютних монархій. Формування абстракції д-ви мало велике теорет. і політ. значення. Італ. правник В. Орландо представляв д-ву у вигляді юрид. особи, що означало відкриття, не менш значуще для правознавства, ніж декартівське «cogito ergo sum» для філософії. **Е.** колишніх епох не міг виокремити д-ву як таку, відмежувати її від володаря. Взаємовідносини між держ. структурами та ін. сферами сусп-ва протягом всієї історії набували різного хар-ру: від їх злиття в нерозрізненій єдності, тобто повного одержавлення, до відокремлення один від одного. **Е.** є наслідком політизації суспва. Одержавлення відчувається сильніше у сусп-ві, структури якого не диференційовані, тобто не розділені на різні сфери – екон., політ., моральну та ін. Тому крайніми формами **Е.** є деспотичні д-ви і схожі до них тоталітарні суспва. Г. В. Ф. Гегель у своїй роботі «Філософія права» (1820) зазначав, що форма держ. устрою, де політ. та екон. сфери «настільки безпосередньо стикаються», може будь-якої хвилини «безпосередньо перетворитися на стан найжорстокішої тиранії або анархії (прикладом служить римська історія) і бути знищеною».

Доля римської історії повною мірою була відтворена історією соціалістичного сусп-ва. У Росії посилено насаджувався радянський варіант східного деспотизму з поверненням до безпосереднього бюрокр. управління господарчою діяльністю або тотального розпорядження її результатів д-вою, що виключало екон. самодіяльність сусп-ва і, як наслідок, екон. обмеження політ. влади. За словами ліберального критика **Е.** Людвіга фон Мізеса, якщо Людовик XIV говорив: «Д-ва – це я», то сучасний етатист каже: «Слуга Д-ви – це я», маючи на увазі «Д-ва – це Бог». Крайнім вираженням **Е.** є квазіреліг. культ д-ви, переконання в її майже надприродній всемогутності. З цієї точки зору, вважає Мізес, політ. конфлікти розглядаються не як зіткнення між різними групами людей, а як б-ба між принципами добра, втіленого у великому богові Д-ви (матеріалізації великої ідеї моральності), і зла, зосередженого в «брутальному індивідуалізмі» егоїстичних людей. Д-ва уособлює сусп. благо, справедливість, цивілізацію і вищу мудрість, тоді як індивіди – жалюгідні нікчеми, що схильні постійно шкодити один одному і потребують опіки. Саме так розуміється д-ва у гаслі ідеологів італ. фашизму Б. Муссоліні та Дж. Джентіле: «Все для д-ви, нічого окрім д-ви, нічого проти д-ви». **Е.** неоднорідний. Втілення етатистських ідей пов'язують із тоталітаризмом, соціалізмом, держ. патерналізмом (концепцією держ. опіки, що встановлюється над індивідами, підприємствами та орг-ціями) та інтервенціонізмом (доктрині адмін. втручання в ринкову економіку). «Утопічний етатизм» (за висловом М. Бердяєва) властивий концепціям євразійців. У 30-ті рр. XX ст. **Е.** становив одне з осн. положень ідеології кемалізму (спадщини Мустафи Кемаля Ататюрка (тур. – «великого турка», «батько турків»)) у Туреччині. Поряд із терміном «**Е.**» зустрічається термін «етакратизм». Їм позначають держ. спосіб вир-ва, що заснований на держ. власності (феномен влади-власності) і заміщує «чисті» екон. зв'язки владно-господарськими відносинами. За суч. (капіталістичних) умов, коли економіка стверджує себе як система сусп-ва, що самовладнюється, самоорганізується, фіксуються реальні бар'єри щодо втручання д-ви в екон. процеси. Але при цьому «наступ» д-ви на господарський механізм не припиняється, більше того, він має тенденцію до нарощування. Хронологічно етатизація включає кілька етапів, що збігаються із кризами вільної конкуренції і монополістичної конкуренції. Промислові та банк. монополії, фін. капітал не тільки йшли на союз, а й готові були підкоритися д-ві. Втім не змінювалися ані природа господарського механізму, ані його самоорг-ція. Тенденція до посилення держ. впливу в сусп-ві має багато підстав: тиск окремих класів і соц. верств; прагнення за допомогою д-ви вирішувати власницькі та господарські проблеми; зміцнення панування або, навпаки, рівності та соц. справедливості; виконання д-вою сусп. функцій, що вимагають великих матеріальних і фін. витрат, а іноді й дієвого контролю вир-ва (у зв'язку з обороною, веденням війни і т. ін.). Процеси етатизації є об'єктом нескінченних суперечок і продовжують зберігати свою злободенність. Термін живе в різних сферах, в юриспруденції **Е.** пов'язує право нерозривним зв'язком з існуванням д-ви,

не визнає ін. права, окрім санкціонованого д-вою; в економіці етатистськими називають концепції та моделі, побудовані на жорсткому держ. регулюванні економіки. *(О. Кузь)*

ЕТИКА ПОЛІТИЧНА (лат. *ethica*, від грец. ήθος – звичай) – галузь, аспект заг. етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професс. етику суб'єктів політ. діяльності (у вузькому розумінні). **Е. п. –** це система моральних цінностей і норм, способів розв'язання моральних колізій у сфері професс. та непрофес. політ. діяльності і політ. відносин. **Е. п**. залежить від співвідносин, взаємозв'язку та взаємовпливу політ. і моральних відносин у сусп-ві, від того, яке місце норми моралі посідають у політиці, як чинна політика впливає на розвиток моральності в сусп-ві. **Е. п.** – частина практичної філософії, яка займається осн. нормат. питаннями політики: принципами справедливого соц. устрою; критеріями легітимного управління, правами та обов'язками керівників та громадян (включаючи право протидії та обов'язок послуху), проблемою справедливості у стосунках між д-вами. До **Е. п.** належить теорія соц. справедливості, легітимного управління, справедливих війн, а також теорія правильного використання влади правлячими колами. У широкому сенсі під **Е. п.** розуміється: ціннісно-нормативне орієнтування політ. діяльності, вияв її сенсу та нормативних засад; професс. етика політ. діяча; політ. культура широкого загалу; процедура досягнення консенсусу та балансу інтересів у політиці; дослідження взаємовідносин моралі та політики, прояснення етичної структури конкретних політ. проблем та ситуацій; моральний вибір у політиці. Ф-ції **Е. п.**: описує якісні межі моральності в політиці, визначає етичний аспект у політ. діяльності; відображає звичаї в політиці, дає критичний ціннісний аналіз та обґрунтовує перевагу тих чи ін. норм.

В історії політ. думки сформульовані кілька осн. моделей зв'язків між політикою і мораллю, що є предметом **Е. п.** Проблема їх співвідношення займала і займає розуми мислителів на протязі не одного тисячоліття. Вона ставилася ще Конфуцієм і легістами в Стародавньому Китаї, Платоном, Арістотелем, Н. Макіавеллі, Т. Гоббсом і багатьма ін. вченими в європ. і світовій політ. традиції. У центрі проблеми завжди перебували питання морального впливу на владу, здатності сусп-ва до одухотворення політ. конкуренції.

Перша з цих моделей полягала в тому, що її послідовники практично розчиняли політ. підходи в моральних оцінках. Вони вважали останні пріоритетними для будь-якої, у т. ч. і політ., громад. діяльності. Вважаючи, що для людини благом є те ж, що і для д-ви, Арістотель по суті ототожнював політику і мораль, оскільки вони стають однією «наукою». Слідуючи античній традиції, цю думку також поділяли І. Бентам, Е. Фромм, Дж. Хакслі і багато ін. Найбільш чітко сенс под. позиції сформулював ще наприкінці XVIII ст. Е. Берк: «Принципами справжньої політики є розширена мораль; ні зараз, ні коли-небудь у майбутньому я не допущу нічого ін.».

Друга виходила із того, що мораль і політика не мають нічого спільного, вони існують у різних, ніде не дотичних площинах, якщо мораль взагалі не дезавуюється як лицемірство або засіб

обману, в якості яких вона тільки й може виступити в політиці. Класичне формулювання такої позиції дають Фрасімах у кн. першій платонівської «Держави»: справедливість – те, що придатне існуючій владі, вона – чиста шкода для підневільної людини. Н. Макіавеллі, Г. Моска, Р. Міхельс, А. Бентлі, Г. Кан стояли на позиції заперечення скільки-небудь серйозного впливу моралі на політику.

Третя модель полягає в тому, що мораль і політика різні, але вони можуть бути з'єднані таким чином, що перша в образі права виступить обмежувальною умовою останньої. Схожі і навіть політично більш ясні судження про мораль як обмежувальну умову політики можна знайти у Ж. Бодена і Т. Гоббса. А. Швейцер, М. Ганді, А. Ейнштейн та ін. мислителі наполягали на необхідності облагородження політики мораллю при здійсненні держ. влади і т. д.

Четверта модель виходить із того, що мораль узгоджується з політикою тільки на рівні цілей, тоді як на рівні засобів вони різні до протилежності. Ця тема відповідності/невідповідності природи цілей і засобів стала найбільш поширеною в міркуваннях про зв'язок моралі з політикою. Класичне формулювання под. позиції належить Платону, який вважав, що ідеальна д-ва як втілена справедливість потребує для свого заснування та відтворення у брехні. Цей «лікувальний засіб» мали приписувати нетямущим людям правителями-філософами, які повинні були змусити всіх людей «повірити... благородному вимислу». Істор. практика довела помилковість уявлень, згідно з якими моральні засоби ведуть тільки до моральних цілей і, навпаки, аморальні засоби не можуть дати нічого, крім морально негожого результату. Насправді цілі та засоби завжди виступають в якийсь єдності, що виявляється в конкретній дії, і яка, якщо їй і треба давати моральні оцінки, мала бути розглянута як така, а не у вигляді абстракцій окремо взятих цілей і засобів.

П'ята модель свідчила про те, що зв'язки моралі і політики опосередковувались феноменом, який можна було назвати політ. мораллю. Політ. мораль показує те, в якому сенсі і за яких умов політика буває моральною відповідно до її власної природи як колективно організованої, конфліктної, владної діяльності плюральних суб'єктів, а також те, яким чином мораль як прив. справа кожної людини входить у функціонування політики. М. Вебер у цьому зв'язку міркує в термінах «етики переконання» як еманації прив. моралі та «етики відповідальності», що ґрунтується на ін., політ. моралі. Етика відповідальності ґрунтується на усвідомленні того, що досягнення моральних цілей у безлічі випадків є не що інше, як вибір між «великим» і «меншим» злом. Вона пов'язана з необхідністю примирення цих цілей із морально сумнівними або, щонайменше, небезпечними засобами і з імовірністю кепських наслідків. Ця форма **Е. п.** символізує потребу сусп-ва в керівниках із «чистими руками» і «чистими помислами», але пристосованих для розгрібання «нечистих справ» у сусп-ві. На думку М. Вебера, реальні, а не нормативні чи ідеальні чесноти таких керівників – це помірність і обережність у поводженні з держ. владою, бажання і здатність діяти так, щоб спричинене ними зло не було більшим, ніж те, що виправлялося. Вища мораль

обов'язку вимагає від цих керівників жертвувати власною моральною чистотою заради заг. блага. Аморальність політика і політики опиняються, таким чином, тією кульмінацією моралі, яка немислима для приватних осіб, що й відрізняє політ. мораль від «звичайної».

Словом, поки існує політика і мораль, остаточно вирішити їх суперечності, визначивши раціон. способи їх взаємовпливу, представляється неможливим, бо неможливо поставити політику по той бік добра або зла, як можна позбавити мораль можливості впливати на політ. свідомість і політ. поведінку людей. Політика може бути моральною і неморальною, аморальною, але вона не може бути безморальною. Мова по суті йде або може йти не про моральність чи неморально політики, а про дві концепції чесноти: як загальнозначущої моделі і як ситуативної, відносної і конкретної. І тут виникає дуже болісна проблема відносності політ. моралі, її подвійної природи, зверненої до вищих загальнолюдських критеріїв і до тих ситуацій, з якими політиці і політикам доводиться мати справу. До того ж людина політ. майже ніколи не виступає як тільки моральний індивід, оскільки в останньому випадку вона ставала би святою без будь-яких матеріальних або сусп. значущих інтересів, тобто опинялася б поза політикою. Мораль може так чи інакше характеризувати політ. дію, впливати на її реалізацію. Мораль обмежує політику, свободу безконтрольної політ. дії, тому політика часто прагне звільнитися від неї. Ще М. Карамзін справедливо зауважив, що «правила моральності і чесноти святіші за всі інші і служать підставою істинної політики». Спільне між політикою і мораллю полягає в тому, що вони належать до найбільш ранніх регуляторів сусп. життя, до сфери соц. вибору, через що рухливі й мінливі; є регуляторами поведінки людей. Багато імперативів моралі мають хар-р ідеалів, з якими слід погоджувати свої дії; вона оцінює суб'єктивне, внутрішнє переживання вчинків. Політика ж більш «приземлена» і цілеспрямована, тобто орієнтована на досягнення певних цілей, результатів. Важливою особливістю політики є її опора на силу, використання примусових санкцій за невиконання вимог, мораль же спирається гол. чином на «санкції» совісті. (*О. Прудникова*)

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО – наук. дисципліна, в основі якої лежать закономірності взаємодії етн. процесів і державотворення у процесі творення етносом д-ви. **Е.** є галуззю науки, що об'єднує етнодержавницьку спрямованість етнології, націології, етнополітології, етнофілософії, державознавства. Об'єктом вивчення **Е.** є генезис і динаміка взаємодії етносу й д-ви, у процесі яких відбувається політ. вплив етн. фактора на побудову д-ви, з одного боку (взаємини титульного етносу з нац. меншинами відносно форми орг-ції д-ви – унітаризм, федералізм, конфедералізм, імперія, її назви, суверенізація, етн. самовизначення), а з другого – державницько-управл. дії у сфері орг-ції між-етн. відносин, вади та недоліки яких можуть призвести до етноконфлікту з можливою перспективою втрати державності або її цілісності.

Е. є новою наукою, що досліджує державотворчий аспект етнічності, націотворчі засади зародження, становлення та розбудови д-ви, консолідуючи етн. та державотворчі чинники сусп.

розвитку. Концептом **Е.** є ідеологія нац. державотворення, квінтесенцією якої є нац. ідея, яка за умов прискорених модернізаційних процесів може консолідовувати соціум, надаючи йому прискорення в розвитку, задаючи оптимальну модель майбутнього. Нагальними є вимоги багатьох етносів щодо суверенізації, які варто розглянути в контексті глобалізації та інформ.-інтелектуальної й екон. інтеграцій різних етн. формувань та д-в. Причому варто наголосити на тому, що саме нація як спільнота, як ідея, як культура, як традиція, як політика стає стрижнем, вихідною точкою формування нац. самосвідомості й критерієм самоідентифікації та соціалізації особи, становлення демокр. сусп-ва і виваженої нац. політики д-ви. Загалом **Е.** охоплює широке коло проблем. **Е.**, по-перше, нерозривно пов'язане з реалізацією нац. ідеї, нації (народу) у практиці державотворення, яке, у свою чергу, базується на конституюванні демократії, обстоюванні людських прав і свобод, зокрема нац. меншин, на толерантності у взаєминах етн. суб'єктів в процесі розбудови д-ви. По-друге, саме **Е**. заглиблюється в політ. психологію та політ. ідеологію (ментальність) етносів, з'ясовує організаційні структури б-би за свободу і незалежність народів, за суверенізацію. По-третє, **Е.** розглядає тлумачення принципу «права нації на самовизначення», вироблення підходів щодо теорії «пріоритету прав людини» та реалізацію «права на ідентичність» у системі індивідуальних та колект. прав, співвідношення прав нації на самовизначення та прав людини на засадах суч. демократично організованої державності. (*Ю. Куц*)

ЕТНОКРАТІЯ (грец. ἔθνος – народ, κράτος – сила, влада) – 1) форма політ. влади, за якої здійснюється управління екон., політ., соц. і дух. процесами на основі монополії нац. (етн.) інтересів домінуючої етн. групи на противагу інтересам ін. націй і народів; 2) влада, панування еліти певного етносу (нації) над ін. народами; 3) моноетнічна політ. влада, мета якої створення етнічно «чистих» територій як «найкращого» способу руху народів до «демократії»; 4) домінування колект. інтересів і прав етносу над індивідуальними інтересами і правами особистості.

У політ. системі **Е.** характеризується монопольним пануванням представників еліти домінуючого етносу в структурах політ. влади як на центр., так і на регіон. рівнях. За **Е.** формується і підтримується протистояння інтересів нації та особи не стихійно, а свідомо й цілеспрямовано. **Е.** ставить амбіційні політ. цілі, які зводяться до того, щоб «свій народ» був домінуючим стосовно ін. народів. Роль цих чинників значно зростає в періоди сусп. трансформації, що породжує нац. кризи, міжетн. конфлікти. Наслідком цього є те, що влада на місц., регіон. рівнях концентрується в руках етнократичних сил. Етнократичні режими, як правило, зацікавлені в конфліктах, у підвищенні напруги в сусп. житті. Для цього **Е.** як форма здійснення владних повноважень не обмежує себе використанням випробуваних і пошуком специф. засобів управління, вона не задовольняється виробленими тисячолітньою історією прийомами, які постійно удосконалювались, видозмінювались, модернізувалися.

Дух. основою **Е.** виступає етн. націоналізм у багатьох його різновидах. Особливе значення має т. зв. гіперідентичність, яка розглядається як особливість етн. свідомості наступального типу, що відображає тягу даної групи до етн. домінування. Очевидно також, що шлях до утвердження **Е.** лежить через формування – часто на клановій основі – і зміцнення етн. корпоративних угруповань, прав. обґрунтування приходу їх до влади. Впливаючи на етн. свідомість народу, змінюючи у своїх інтересах його менталітет, етн. пам'ять, ці угруповання забезпечують свою легітимацію, стверджують своє право бути у держ. керма, формують відповідний держапарат, реалізують етнократичний владно-політ. режим. Характерна риса даного режиму – обмеження прав ін. етносів. Це стосується і економіки, і політики (участі в управлінні), і мови, і культури. У поліетнічних д-вах деструктивна лінія етнократичних сил проявляється також у сепаратизмі, руйнуванні федеральних відносин, підриві єдності й цілісності д-ви, хоча вона може проявляти себе неявно і приховано. Але навіть у прихованому вигляді **Е.** являє собою вкрай небезпечну форму політ. керівництва, яка веде до загострення міжнац. відносин, тому що переслідує егоїстичні, корпоративні, вузькогрупові інтереси. Така її поведінка – це зручна форма мімікрії і фальсифікації загальнонарод. інтересів. Це зовні привабліва форма владарювання, за якою зазвичай ховаються політ. амбіції і жадоба особистої і групової наживи.

Юридично будь-який ідеол. конструкт **Е.** ґрунтується на всеосяжному суверенітеті даного етносу, на визнанні того, що тільки він є джерелом верх. влади в тій чи ін. д-ві. Реальні **Е.** характеризуються як безпосередньою, так і опосередкованою (через представників) участю даного етносу в управлінні д-вою і сусп-вом. **Е.** стихійно або свідомо реалізує настанову, яка прямо суперечить Декларації прав людини, прийнятої ООН, а саме – пріоритет віддається не особистості, а нації. Через призму інтересів своєї нації проходять всі без винятку екон., соц. та дух. процеси. Особливо наочно (і в той же час конфліктно) це проявляється тоді, коли це стосується політ. сфери, де інтереси **Е.** дотримуються досить суворо. Пріоритет інтересів нації над інтересами особи стосується створення низки привілеїв лише для тієї частини населення, яка належить до панівної нації.

Е. проявляється у спробах використати істор. пам'ять, переглянути історію, в активній участі в суперечках про «давнини» свого народу в порівнянні з ін. народами, у бажанні оперувати не реаліями, а деякими істор. прецедентами. Етнократизація влади проявляється й у закріпленні привілейованого становища представників «свого народу», що виражається в «коренізації управління», в заповненні сприятливих «соц. ніш» саме «своїм» народом. Навіть такі проблеми як зайнятість (безробіття), бідність, сприяння у вирішенні проблем повсякденного життя, вирішуються з етнократичних позицій.

Таким чином, **Е.** – форма політ. влади, при якій здійснюється управління екон., політ., соц. та дух. процесами з позицій примату нац. інтересів домінуючої етнічної групи на шкоду представникам ін. націй, народностей і національностей. Її суть виявляється в іг-

норуванні прав нац. (етн.) груп ін. народів при вирішенні принципових питань сусп. життя, коли реалізується одностороннє представництво інтересів панівної нації, а не інтереси людини, соц. груп незалежно від етн. походження, реліг. та класової приналежності. При цьому **Е.** нерідко є продуктом та інструментом політики і практики політ. екстремізму.

Якщо проаналізувати прояви **Е.** у ході розвитку людства, то можна виявити такі її сутнісні риси. 1. **Е.** перебільшує етн. інтерес, ставить на перше місце серед ін. можливих цінностей, повністю ігноруючи принципово нову орієнтацію, що склалася з часу великих буржуазних революцій – пріоритет інтересів особистості, які в умовах етнократичного владарювання не просто принижуються, а й заперечуються. 2. **Е.** формується і підтримується протистояння інтересів нації та інтересів особистості не стихійно, а свідомо, з прагненням до посилення існуючих суперечностей, з героїзацією етн. протистояння, його піднесенням і навіть спробами обожнювання. 3. **Е.** завжди використовує образ месії, вождя, фюрера, який поєднує в собі феномен надлюдини і боголюдини, знає і розуміє цілі і завдання, непосильні простим людям. Він ніби концентрує в себе розуміння суті й таємних помислів свого народу і може їх висловити найбільш яскраво й ефективно. Цей образ може реалізуватися як у реальному харизматичному, так і в істор., політ. чи громад. діячі, який стає носієм усіх нац. достоїнств і втілює в собі всі можливі досягнення. 4. **Е.** часто ставить собі амбітні політ. цілі, які зводяться до того, щоб «свій» народ виступав ведучим щодо ін. націй, щоб він давав усім єдино вірний урок, як жити, як творити, не гребуючи тим, щоб ін. народи відносити до категорії «нижчих», «відомих», покликаних обслуговувати бажання та примхи одного «гідного» народу. Ці цілі видаються всьому світу, оточуючим д-вам як великі цілі, призначені для відображення ролі та специфіки саме даного народу. 5. Цілі **Е.** абсолютизуються, протиставляються цілям свого ж народу в сферах соц. життя, культури і економіки, вважаючи їх похідними, підпорядкованими вирішенням проблем владарювання над ін. народами і країнами в особі своїх верх. вождів, президентів-диктаторів, керівників всіляких хунт і клік. Цьому сприяє процес підміни сусп. ін-тів держ., що призводить до штучної політизації соц., екон. і культ. процесів. 6. Етнократичні режими, як правило, зацікавлені в конфліктах, у ненависті, або принаймні, у підтримці напруженості. Конфлікти і зіткнення є живильним середовищем для виживання амбіційних лідерів, для їх подальшого панування, для страховки від можливого невдоволення, яке має тенденцію мінімізуватися в умовах реальної чи уявної небезпеки. 7. **Е.** проповідує і підтримує непримиренність, шукає в ін. народів і д-в такі цілі і такі прагнення, з якими неможливо примиритися. Особливо часто етнократичні режими вдаються до допомоги побутового шовінізму, його пожвавлення і навмисного поширення, коли свідомо підтримуються упередженість, негативна оцінка ін. народів, а також особистих і ділових якостей їхніх представників, використовуючи прямі й непрямі форми протиставлення. Такі орієнтації нерідко доводять до від-

критих форм протистояння – до формування та культивування етнофобії, ненависті до всього іноnац.

Виокремлюють такі типи **Е.**: людиноненависницькі (расизм, фашизм, шовінізм); перетворені, т. зв. внутрішньо суперечливі, які характеризуються як позитивними, так і негативними рисами (націоналізм, сепаратизм, фундаменталізм); латентні (етнізм, етнонігілізм, нац. спазм, етноізоляціонізм).

Е. використовує насильницькі засоби керівництва: геноцид, етн. чистки, апартеїд, етн. тероризм, етноінформ. тероризм. Непрямі засоби етнократичного контролю: етн. сегрегація або «гетторизація» нац. меншин в іноnац. сусп. середовищі, гегемоністський і силовий контроль у політ. житті д-ви, практика соц. виключення (ексклюзія), внутр. колоніалізм, новий колоніалізм (неоколоніалізм), надання, з одного боку, спец. прав автохтонним етногрупам, а з другого – розгляд тих, що додалися як андерклас, реакційні фронди місц. етн. еліт з метою отримання переваг і привілеїв для своїх прихильників. Методи етнократичного керівництва: акомодація, аккультурація, асиміляція, міксація. (*О. Волянська*)

ЕТНОПОЛІТИКА – цілеспрямована діяльність д-ви і її органів із регулювання взаємин між націями, етн. групами, спрямована на урахування і реалізацію потреб інтересів суб'єктів етнополіт. процесу і закріплена у відповідних політ. документах і прав. актах; усунення чинників міжетн. конфліктів. Ядро нац. політики – мистецтво узгодження нац. інтересів, реалізація природного права кожного народу на самост., вільне, гідне існування, збереження нац. самобутності, мови, культури, включення кожного народу у світ. цивілізацію. **Е.** включає пріоритети, цілі, принципи, осн. напрями, завдання і механізми їх реалізації. Найважливіше завдання нац. політики – відношення до нац. інтересів з урахуванням їх спільності, розбіжності, зіткнення. **Е.** розуміється не лише як взаємини нац. груп усередині д-ви, а як цілеспрямована діяльність д-ви із врегулювання міжетн. стосунків і забезпечення прав етноструктури, досягнення стабільності у багатонац. сусп-ві шляхом урахування і узгодження нац. інтересів співт-в. Отже, гол. призначенням **Е.** є управління інтересами і через інтереси національностей, ретельний і своєчасний облік і розробка механізмів погоджених нац.-специф. інтересів народів у тактиці і стратегії країни. В основу держ. **Е.** покладено принцип рівності прав і свобод громадян, незалежно від їх етн. походження, раси, віросповідання, мови, поваги інтересів і цінностей усіх народів. До осн. питань, на розв'язання яких має бути націлена **Е.** будь-якої д-ви, слід віднести: положення етн. груп, що становлять нац. меншини, як у рамках д-ви, так і в конкретному регіоні; демогр. ситуацію; нелегальну міграцію, положення співвітчизників за кордоном; етн. питання в держ. і місц. структурах і в системі освіти; врегулювання міжнац. конфліктів; нац. єдність. Політика у сфері етнополіт. стосунків і розвитку має бути погоджена з екон., соц., культ.-освітньою, демогр. й ін. видами держ. політики, в комплексі з якими вона може бути успішно реалізована і дати конкретні позитивні результати. Важливими принципами ефективної демокр. **Е.** є: визначення нац. прав осо-

би невіддільною частиною прав людини та громадянина, її осн. свобод; дотримання балансу загальнонац., регіон. та етн. інтересів; забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокульт. потреб титульної нації, нац. меншин, корінних народів; право кожного громадянина визначати і вказувати свою нац. належність; заборона будь-яких обмежень прав громадян за ознаками нац., мовної, соц., реліг. належності; своєчасне і мирне вирішення суперечностей і конфліктів шляхом розробки і реалізації погоджувальних процедур; заборона громад. об'єднань і орг-цій, а також пропаганди й агітації, спрямованих на розпалювання нац. та реліг. ворожнечі; захист прав та інтересів громадян за межами д-ви їх проживання згідно з нормами міжнар. права; підтримка власних діаспор у зарубіжних країнах з метою збереження і розвитку рідної мови, культури і нац. традицій, зміцнення їхніх зв'язків із Батьківщиною. Найважливішими принципами формування суч. нац. політики є принцип стабільності територ. меж, держ. утворень, формування етики міжнац. стосунків, виключення зі сфери міжнац. стосунків усіх форм несправедливості й насильства, дискримінації особи за нац. ознакою. Функціонування націй історично, економічно, соц.-політ. обумовлено як об'єктивна реальність. Нація втілює конкретну форму громад. розвитку, яка склалася в конкретну істор. епоху на базі екон. і політ. життя, заг. території, культури, свідомості і нац. устрою людей. Ключовим принципом при формуванні суч. держ. **Е.** в Україні, способом здолати конфлікти є визнання поліетнічності і полікультурності укр. сусп-ва і розгляд цього факту як цінності. Проблеми держ. політики відносно етносів і етн. груп, вплив чинника етнічності на політ. процеси вивчає наукова дисципліна етнополітологія. *(В. Зимогляд)*

ЕТНОПОЛІТИЧНА ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ – одна із сторін процесу розвитку людства, пов'язана із роз'єднанням і розподілом вже існуючої етнополіт. спільноти, єдиного багатонац. чи поліетнічного сусп-ва, д-ви та/чи міждерж. утворення. Дезінтеграційним процесам завжди передують етн. ренесанс з його процесами диференціації та солідаризації, а також політизації етнічностей. Це є однією із закономірностей етнополіт. процесів. Проте етнополіт. ренесанс далеко не завжди і не всюди призводить до процесів дезінтеграції. Досить часто він обмежується лише процесом диференціації.

Е. д. найчастіше і перш за все призводить до скорочення контактів, послаблення взаємозв'язків та взаємодій між складовими частинами раніше цілісної системи (політ. нації, сусп-ва, д-ви, міждерж. утворення), а також занепаду діяльності спільних координаційних ін-тів. За певних умов дезінтеграція може набути незворотного хар-ру і набрати крайньої форми, відомої як сепаратизм, тобто перетворитись на один із різновидів націоналістичного руху, який має на меті створення самост. д-ви. Отже, процес дезінтеграції не можна розглядати як однозначно негативний, або однозначно позитивний, бо він готує підґрунтя, з одного боку, до послаблення, занепаду і розчленування багатонац. д-в, а з другого – до народження нових або відродження старих нац. д-в.

Процеси **Е. д.** можуть мати як природний, так і примусовий характер. Найбільш відомими прикладами *примусової дезінтеграції* був розподіл таких націй і д-в, як польська, нім., в'єтнамська, корейська та ін., а також багатьох етносів, у т. ч. й укр., між кількома різними, «чужими д-вами», що призвело навіть до появи в зах. наук. літ-рі такого терміна, як «розділені нації» (devided nations). Причини дезінтеграції такого типу – сила (військ., екон., політ.). Причинами *природної дезінтеграції* є: значне піднесення соц. мобілізації та політ. активності, більш швидке, ніж процес громадян. асиміляції і набуття заг. політ. культури спільноти; різке посилення регіон., екон., культ., соц., лінгвістичної або етн. диференціації, більш швидке і сильне, ніж будь-який компенсуючий інтеграційний процес; серйозний занепад у царині політ. і адмін. можливостей уряду й політ. еліти щодо вирішення поточних завдань; закритий хар-р політ. еліти, яка гальмує доступ нових членів та ідей, що призводить до зростання ворожих контреліт серед потенційних членів правлячої еліти; нездатність уряду і еліти вчасно проводити потрібні реформи та вирішувати етнополіт. питання.

Соц. детонатором (ініціатором) дезінтеграційних процесів, як правило, виступає еліта підлеглої етн. спільноти. Проте трапляються випадки, коли цю роль, навіть не бажаючи того, можуть виконувати і правлячі кола домінуючої нації. Прикладом тут є Держ. комітет із надзвичайного становища, який в серпні 1991 р. захопив владу у колишньому СРСР і, фактично, спровокував і прискорив його дезінтеграцію, хоча й переслідував протилежну мету – зберегти його у незмінному вигляді. Трапляються також випадки спільних дій лідерів політ. еліт і домінуючої, і підлеглих етн. спільнот, підтвердженням чого може бути нарада у Біловезькій пущі, де Б. Єльцин, Л. Кравчук та В. Шушкевич прийняли рішення про скасування СРСР.

Рушійною силою етнополіт. дезінтеграційних процесів виступають переважно етн. антрепренери, політ. еліти підлеглих етн. спільнот та самі політизовані етноси. Загалом дезінтеграційні процеси, особливо на міждерж., міжнар. рівні є свідченням входження та/чи перебування якогось народу (народів) на етапі нац.-держ. буд-ва, а також засобом створення та збереження своєї нац. д-ви. Таким чином, **Е. д.** є однією із невід'ємних і закономірних сторін етнополіт. розвитку людства. Другу сторону цього розвитку становлять інтеграційні процеси. (*В. Погрібна*)

ЕТНОПОЛІТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ – процес об'єднання етн. спільнот, етнорегіонів та держ. утворень в єдине сусп-во і д-ву, а також окремих сусп-в і д-в у міжнар. і міждерж. утворення. Цілями **Е. і.** є: досягнення і підтримання миру; забезпечення можливості досягнення найвищих висот у різноманітних сферах людського буття; вирішення глобал. проблем людства; створення нового власного іміджу та рольової ідентичності. Її умовами є: зростання відкритості д-в; укріплення екон., політ., культ., інформ. та ін. взаємозв'язків; зростання взаємозалежності народів і д-в у вирішенні глобал. проблем; посилення планетарного резонансу регіон. подій тощо.

Процес **Е. і.** може бути примусовий або добровільний. Суто *примусовою* вважається та інтеграція, яка здійсню-

ється «мілітарними засобами» (К. Дойч) або із застосуванням «примусової сили» (А. Етціоні). Примусова інтеграція в основному мала місце в імперіях та тоталітарних д-вах як унітарного, так і федеративного типу. Одним із багатьох сумних прикладів тут може служити колишній СРСР. *Добровільна* інтеграція, яка відбувається з ініціативи політ. еліти і за масової підтримки населення кожної з частин, що інтегрується, може мати місце перш за все у відкритих сусп-вах або між ними. Вона має місце там і тоді, де і коли виникає відповідна істор. потреба, завершився процес самовизначення націй, відбувається все на добровільних засадах, задовольняються нац. домагання всіх націй, немає ідеологічної виключності та координуються воля й інтереси кожної країни. Втім може мати місце і *напівпримусова* та/чи *напівдобровільна* інтеграція, тобто така, що відбувається у т. зв. «стресових умовах», а саме: воєнної загрози, екон. труднощів, турботи про збереження осн. цінностей кожного учасника інтеграційного процесу тощо. Типовим прикладом добровільно-примусової, чи примусово-добровільної, інтеграції є створення на теренах колишнього СРСР Співдружності Незалежних Держав.

Е. і. народжується спочатку як теорія, і тільки потім стає реальною політикою. Для цього потрібні три умови. Перша полягає у тому, щоб постав новий привабливий спосіб життя із спільним очікуванням, який призведе до позитивних змін і відчутного поліпшення в усіх сферах життя у порівнянні із минулим або із стандартами сусідніх регіонів. Це дасть народу і політ. елітам прихований сенс об'єднання їх поглядів та інтересів. По-друге, цей прихований або приспаний сенс єдності повинен бути розбуджений певним зовнішнім «викликом», який вимагає нової і сильної «відповіді». По-третє, на арену політ. життя має вийти нове покоління і розпочати нові політ. дії, спрямовані на інтеграцію. Політ. керівництво, яке домагається об'єднання, не становить єдиного соц. класу, а є міжкласовою (cross-class) коаліцією. І в цих умовах потрібен пошук політ. компромісів, які можуть об'єднати інтеграційні рухи і розширити їх соц. базу. Але це має бути особливий тип компромісів, які передбачають «взаємну підтримку» (log-rolling) замість взаємної обструкції.

У політ. царині поліетн. д-ви може виникнути чотири комбінації ситуацій. *Перша*. Обидва учасники – і домінуюча, і підлеглі групи – можуть негативно ставитись до культ. та соц. інтеграції. Як це звучить не парадоксально, але така ситуація може сприяти інтеграції, яскравим прикладом чого служить Швейцарія. *Друга*. Домінуюча група виступає «за», а підлеглі групи – «проти» інтеграції. Це більш конфліктна ситуація, бо якщо домінуюча група не зможе забезпечити інтеграцію «життєвих шансів», а буде робити ставку на культ., політ. або якусь ін. дискримінацію, сподівання на об'єднання зазнають провалу. *Третя*. Підлеглі групи бажають, а домінуюча група не бажає інтеграції, як це було, приміром, із євреями у Зах. Європі у XIX ст. та чорношкірим населенням у США після громадян. війни. У таких випадках можна очікувати піднесення боротьби за групові права та/чи групову автономію. *Четверта*. І домінуюча, і підлеглі групи можуть бажати інтеграції. Але, як це не пара-

доксально, успіх тут зовсім не гарантований, бо кожна із сторін може претендувати і змагатись за встановлення свого контролю над цінностями й природними ресурсами, що неодмінно призведе до конфліктів. Проте под. ситуація є радше гіпотетичною, аніж реальною, оскільки сьогодні мало знайдеться підлеглих груп, які б прагнули інтегруватись у більше сусп-во.

Інтеграційні етнополіт. рухи у своєму розвитку проходять три етапи: 1) «етап інтелектуалів», коли його очолюють і підтримують лише деякі представники інтелігенції; 2) «етап великих політиків», коли до нього приєднуються більш широкі політ. кола і йдуть пошуки політ. компромісів; 3) етап масового руху та/чи широкомасштабної елітної політики.

Таким чином, інтеграційні процеси, особливо на міжнар. або міждерж. рівні, є свідченням завершення нац.-держ. буд-ва та/чи вичерпання традиц. конструктивного потенціалу нац. д-в. Рушійною силою інтеграційних етнополіт. процесів, як правило, виступають еліта домінуючої етнонації та сама етнонація. Отже, інтеграція – це ознака і, мабуть, єдиний оптим. засіб, за допомогою якого людство може вступити в еру постнац.-держ. існування. /*В. Погрібна*/

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ – академічна наука і навчально дисципліна, яка здійснює теорет. осмислення участі етносів і етн. груп у політ. процесі, закономірностей і тенденцій розвитку етнополіт. процесів, у т. ч. методол. і теорет. основи етнополітики – практичної політики д-ви щодо регулювання міжнац., міжетн. стосунків. У центрі її уваги: держ. політика стосовно етносів і етн. груп, генезис етн., міжетн., етнокульт. стосунків у системі соц.-політ. процесів, ін-тів, вплив етн. чинника на політ. владу, ідеї, політ.-прав. норми, стосунків влади, діяльності політ. установ, партій і рухів у сфері етн. стосунків, формування етнополіт. свідомості й самосвідомості. **Е.** є субдисципліною політ. науки і має міждисциплінарний хар-р. Вона осмислює, з одного боку, етн., а з другого – політ. дійсність і тому знаходиться на перетині предметних полів етнології, антропології, політ. соціології, політ. психології, політ. демографії, етнографії і геополітики. Стосовно змісту **Е.** діалектично об'єднує дві вагомі суспільствознавчі науки – етнологію (науку про етноси) і політологію. Ці науки формують інформаційно-ресурсну базу, створюють основу для теорет. висновків і узагальнень у предметному полі **Е.,** формують методи дослідження. **Е.** використовує такі методи дослідження: соціол., етнологічний, етнографічний нормативно-ціннісний, функц., системний, аналіз і синтез, істор. і логічного моделювання. Високе, актуальне, теорет. значення **Е.,** її прикладна спрямованість забезпечена осн. ф-ціями: теоретико-пізнавальною, описовою (дискриптивною), інтерпретаційною (пояснювальною), світоглядною, виховною, прогностичною (ф-ція передбачення), інструментальною (технологічною), ідеологічною (програмною). Функц. завдання **Е.** у багатонац. Україні дуже актуальні і великі, оскільки етн. в ході активної участі в соц.-політ. процесах усе більшою мірою піддається соціалізації і політизуванню і набуває статусу етнонаціон. або етн. нації, яка надалі формується в політ. націю. До

категорій і понять **Е.** належать філос., загальносоціол. і етнополітол. категорії, такі, як: етнос, нація, етн. процеси, етнонац. ін-ти і етнонац. установи, нац. політика, права етносів, нац. меншини, нація як д-ва, етнократія та ін. Формування етнополітики як самост. сфери дослідження припадає на кінець 1960-х рр. Предметне поле, поняття і категорії етнополітики знаходяться все ще у стадії формування, уточнення і розробки концептів. Значний внесок у становлення **Е.** зробили Фредерік Томас Барт, Пьєр ван дер Берге, Джозеф Ротшильд, Ернест Геллнер, Дуглас Сміт та ін., які звернули увагу на етн. складову будь-яких політ. процесів і зробили спробу знайти причини політизування етнічності. У предметне поле **Е.** в обов'язковому порядку ними були включені проблеми етногенезу, стійкості етн. груп, етн. природа націоналізму, етнічні конфлікти та ін. У СРСР етнополітол. тематика почала розвиватися у 1980-ті рр., оскільки до цього періоду виконувалася програма «Розквіт і зближення націй», яка передбачала посилення інтернаціоналізації, денаціоналізацію нерос. націй і подальше їх злиття в єдиний радянський народ, як нову істор. спільність людей. Посилення процесів глобалізації, регіоналізму і сепаратизму зробили актуальною проблематику нової субдисципліни етноконфліктології. **Е.** в умовах демократизації і становлення правової д-ви – це пошук позитивного балансу етнонац. і держ.-нац. інтересів, забезпечення їх гармонійної взаємодії з урахуванням прав і свобод громадян, безпеки і стійкого розвитку д-ви. У цьому – політ. актуальність **Е.** *(В. Зимогляд)*

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВЛАДИ (лат. *effectus* – діяння, вплив) – здатність здійснювати вплив на діяльність та поведінку людей за допомогою авторитету права, організаційних заходів, узаконеного примусу. **Е. в.** має оцінюватися з урахуванням не лише того, що вона *повинна* робити, а й з позицій того, що вона *може* робити. Оцінка першого аспекту здійснюється шляхом оцінки того, як реалізуються функції владної діяльності, до яких належать: аналіз політ. і сусп. стану та конкретних у цих сферах дій; нагляд і переривання форм поведінки і діяльності, що відхиляється від норм; набуття і розпорядження всіма видами ресурсів, які потрібні для здійснення суспільно необхідних владних дій; доцільний розподіл ресурсів політики; перебудова політ. і громад. оточення влади в інтересах її політики. Кінцевою оцінкою реалізації всіх цих функцій є досягнення політ. результату. Другий аспект оцінюється тим, які інструменти владного впливу використовуються, як вона їх оновлює і розвиває та які це має політ. наслідки. Інструменти владного державницького і політ. впливу поділяються на декілька типів. *Переконання*, хар-р якого значною мірою визначається держ. впливом, ґрунтуються на контролі над інформацією. Це ознака не тоталітаризму, а того, що роль органів влади і д-ви в цілому в інформ. процесах не є нейтральною. Навіть підтримка й забезпечення нейтралітету чи незалежності інформ. потоків служать певним цілям, вони підкреслюють і впроваджують у життя демокр. засади д-ви. До *екон. засобів* органів влади належать кошти, що виділяються з бюджету й інших джерел, дозволених чинним законодавством, а також засоби

впливу на екон. стан у д-ві або окремих її районах та галузях. Інструментом регламентації органами влади своєї діяльності, якому часто не надають значення, є *правила*. Ці правила базуються на чинному законодавстві, але механізми його виконання можуть бути такими, що громадяни, прийшовши до орг-ції отримати на законних підставах необхідну послугу, часто не отримують її. Щоб цього уникнути, слід при створенні правил керуватися приматом інтересів громадян. Інструментом впливу влади є *організаційні структури*, вони виступають як актори, дії яких значною мірою визначають кінцевий результат діяльності окремих органів влади й держ. сектору в цілому, тобто визначають їх ефективність. Джерела і прояв **Е. в.** мають системний хар-р. Не може бути ефективною влада, в якій неефективна хоча б одна її ланка або напрям діяльності, як неефективним буде колесо, в якому не вистачає шпиці. Це є особливо важливим при оцінці гілок влади: низька ефективність хоча б однієї з них (напр., судової) означає низьку ефективність влади в цілому; так само неможливо підвищити ефективність однієї з гілок окремо, не вплинувши на ін. гілки влади. (*Н. Осипова*)

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ – здатність пол. системи оптимально та конструктивно виконувати свої ф-ції. Класична класифікація ф-цій політ. системи належить Г. Алмонду, який вважає, що всі політ. системи мають два базових набору ф-цій – вхідні і вихідні. До перших він відносить політ. соціалізацію, політ. рекрутування, артикуляцію інтересів, агрегування (узгодження) інтересів, політ. комунікацію. До других – нормотворчість, нормозастосування, контроль за виконанням норм. Результативність політ. системи, як вважав Алмонд, забезпечується певними її здібностями: екстрактивною (витяг ресурсів із середовища), регулятивною (контроль і регулювання), дистрибутивною (розподіл цінностей), респонсивною (відповідь на виклики середовища), символізуючою (забезпечує легітимність (законність) і підтримку за допомогою символів, гасел і міфів). **Е. п. с.** пов'язана з її здатністю швидко та адекватно реагувати на вимоги сусп-ва, досягати поставлених цілей, регулювати соц. та політ. відносини. В такому аспекті критеріями **Е. п. с.** можна вважати рівень розвитку її можливостей, до яких належать: 1) здатність до мобілізації ресурсів; 2) здатність контролювати поведінку індивідів і груп; 3) здатність розподіляти дефіцитні ресурси, послуги і статуси; 4) здатність до збереження та відтворення цінностей. За Д. Істоном, найважливіше значення у функціонуванні політ. системи має її стабільність, здатність до самозбереження. При цьому зміни, перетворення політ. системи є найефективнішим шляхом до політ. стабілізації. Політ. система вважається ефективною тоді, коли ін-ти влади забезпечують повне і точне виконання своїх рішень, спрямованих на досягнення політ. та сусп. мети, адекватно тому чи іншому істор. етапу цивілізаційного розвитку. Отже, зміст політ. рішень, їх соц. спрямованість, засоби досягнення, технологічний і організаційний потенціал суспва мають конкретний істор. вимір. Напр., якщо на початку XX ст. осн. критеріями **Е. п.с.** можна вважати її здатність забезпечити екон. і військ. міць

країни (на цій основі завойовувати колонії, впливати на розподіл ринків збуту і джерел сировини), нехтуючи при цьому потребами широких сусп. верств, то наприкінці XX – на початку XXI ст. такими критеріями стає здатність політ. системи створювати гідні умови для життя людей відповідно до суч. цивілізованих стандартів. На суч. етапі сусп. розвитку пріоритетними стали гуманітарні критерії **Е. п. с.**, а саме: створення сприятливих прав. умов для екон. і соц. розвитку та надання д-вою мінімальних соц. благ, забезпечення гарантій прав і свобод громадян; підвищення престижу країни на міжнар. арені та забезпечення її інтеграції в глобал. та регіон. міжнар. структури, посилення конкурентоспроможності на світ. ринках. Важливим критерієм **Е. п. с.** з точки зору політ. управління виступає її здатність знизити показник соц. нерівності, який показує, у скільки разів доходи 20% найбагатших людей у сусп-ві перевищують доходи 20% найбідніших (цей показник у розвинених країнах становить 6–10 разів, а в перехідних і бідних країнах – 30–60 разів). Крім цих соц. стандартів, при оцінці **Е. п. с.** потрібно звертати увагу на показники, що характеризують рівень надання органами політ. влади послуг населенню у сфері охорони здоров'я (враховується питома вага населення, що має доступ до медичного обслуговування, питної води, каналізації та коефіцієнти дитячої та материнської смертності, заг. народжуваності, поширення недоїдання та ін.), рівень освіти (питома вага учнів певної вікової групи в початковій і середній школі), коефіцієнт неписьменності серед дорослого населення. **Е. п.с.** визначається також її здатністю створити умови для захисту прав і свобод людини і громадянина, що стосується: ратифікації міжнар.-прав. документів у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина; відповідності нац. законодавства міжнар. стандартам, створення суч. цивілізованої системи судового і парлам. контролю за дотриманням прав і свобод громадян, забезпечення максимально сприятливих умов для міжнар. моніторингу в цій сфері, а також для громад. правозахисної діяльності; законодавчого забезпечення процедур оскарження неправомірних дій органів влади (у т. ч. глави д-ви і уряду) в судах адмін. юрисдикції. Показниками низької **Е. п. с.** у сфері захисту прав людини є показники, які вказують на: високий рівень корумпованості та тіньової економіки; значну к-сть нерозкритих злочинів, скоєних у сфері посягання на життя, власність і свободу особистості; наявність у спорах між громадянами і владою значної к-сті фактів, які фіксують затягування терміну розгляду судових справ або виконання судових рішень. **Е. п. с.** на міжнар. арені оцінюється за допомогою показників, які свідчать про її здатність: займати провідні позиції в таких важливих міжнар. відносинах, як військ., екон, технологічні й культ.; впливати на хід подій у регіоні чи глобал. світ. процеси, бути «самост. політ. гравцем» (якими є США, Франція, Німеччина, Китай і Росія), бути лідером або активним учасником таких міжнар. глобал. і регіон. структур, як Рада Безпеки ООН, Світ. банк, Міжнар. валютний фонд, Світ. орг-ція торгівлі, НАТО та ЄС; послідовно здійснювати курс на інтеграцію в міжнар. структури з метою наближення своїх політ., прав., екон. і культ. систем до

універс. цивілізаційних стандартів світ. розвитку; максимально використовувати країною свого геополіт. статусу для захисту нац. інтересів, забезпечити позитивний імідж країни з точки зору її політ. стабільності, послідовного курсу на демокр. модернізацію політ. ін-тів, дотримання міжнар. стандартів у сфері захисту прав і свобод людини. Важливим показником **Е. п. с.** виступає її здатність використовувати досягнення науково-технічного прогресу, впровадження у всі сфери життя наук. інноваційних технологій. Інформ.-комп'ютерна революція надає нові можливості **Е. п. с.** щодо подолання недоліків бюрократизації та вдосконалення політ. комунікацій, розвитку зворотних зв'язків із громадян. сусп-вом, залучення населення до процесу прийняття політ. рішень (використання технологій електронної демократії, електронних урядів). У суч. умовах зростає роль інвайронментальної (збереження природи) компоненти **Е. п. с.**, її здатності забезпечувати сталий соц. розвиток без руйнування навколишнього середовища. Отже, ускладнення соц.-політ. відносин в умовах глобал. змін обумовлює розширення системи критеріїв оцінки ефективності функціонування політ. ін-тів та політ. системи в цілому. (*О. Кириленко*)

Є

ЄВРАЗІЙСТВО – ідейно-політ. і філос. течія в рос. еміграції 1920–30-х рр.; концепція, що розглядає Росію як «серединне» місце між Європою та Азією. Концептуалізація **Є.** стала можливою завдяки працям М. Трубецького, П. Савицького, Г. Флоровського, П. Сувчинського, Г. Вернадського. Ідеї **Є.** мали великий вплив на розвиток сусп. думки рос. зарубіжжя та стали, певною мірою, культурологічним і геополіт. підґрунтям суч. Росії. Євразійський політ. ідеал – д-ва демотичної (демотія – грец. δήμος – народ) природи, що має надкласовий хар-р. «Демотичне» тлумачиться як засноване на глибинних народ. основах і еквівалентне «народ. волі». Євразійці відмовляються від поняття народ. суверенітету (як ознаки зах. демократій) на користь органічного ладу. Істор.-філос. і геополіт. доктрина **Є.** успадкувала ідеї пізнього слов'янофільства (М. Данилевський, М. Страхов, К. Леонтьєв), протиставляла істор. долі, завдання та інтереси Росії та Заходу, трактувала Росію як «Євразію» – особливий серединний материк між Азією та Європою, унікальний тип культури. Своєрідність Росії детерміновано специф. природними і геогр. умовами, завдяки яким були створені специф. тип господарства та політ. устрою. Засновники **Є.** знаходили витоки рос. культури не в Київській Русі, а в імперії Чингізхана, звідки, на їхню думку, і походить власне рос. д-ва. Це було зроблено шляхом перетворення монгольської держ. ідеї в держ. ідею православно-рос. Європеїзація рос. культури за петровських часів створила антинац. монарха, роздмухала нац. питання, завдала величезної шкоди істор. місії Росії. У наук. плані євразійці здійснили ряд плідних іст.-культ. розробок. Так, у працях Г. Вернадського (сина засновника Укр. Академії наук В. Вернадського) була створена істор. та соціокульт. частина євразійської концепції, зокрема теоретичне обґрунтування унікальності «Росії-Євразії» як особливої цивілізації. Воно спиралося на три тези: 1) у рос. соціокульт. історії визначальним природним фактором є співвідношення «лісу і степу»; 2) як результат синтезу візантійської спадщини та монголо-тюркського впливу відбулася «християнізація татарщини»; 3) специфіка істор. розвитку Росії визначається (залежить) від руху геогр. вектора із Заходу на Схід («проти Сонця»). Ідеї **Є.** викликали різку критику в емігрантських колах, а його поділ на «лівих» (П. Сувчинський, Л. Карсавін, Д. Святополк-Мирський) і «правих» призвів до розколу. У середині 30-х рр. **Є.** як організований рух припинило існування. Інтерес до спадщини **Є.** відновився після розпаду СРСР. Багато в чому це пов'язано з роботами «останнього євразійця» Л. Гумільова, що дозволили ввести до гуманітарних наук просторово-часових чинників, започаткувавши нові наук. напрями – геолінгвістику, геоекономіку, геоархеологію і т. ін. Парадоксальним чином відродження **Є.** (неоєвразійство) коригується із концептуалізаціями «кінця історії», «зіткнення цивілізацій», «суверенної демократії» тощо. *(О. Кузь)*

ЄВРОПА РЕГІОНІВ – концепція, яка відбиває зростаюче значення субнац. та транскордонних територ. спільнот в ЄС та має на меті визначити місце регіонів у ньому. Вона протистоїть централістичній концепції творення загальноєвроп. ін-тів і передбачає активну участь регіонів країн Європи у владних функціях ЄС. Концепція **Є. Р.** тісно пов'язана з традиціями європ. федералізму, властивими для західноєвроп. політ. думки. І суч. концепція **Є. Р**., і більш давня ідея «Об'єднаних Штатів Європи» базуються на принципах федералізму, але у першому випадку суб'єктами федерації є регіони, у другому – нац. д-ви. Викликана глобалізацією криза нац. д-ви, у результаті якої параметри компетенції нац. урядів відчувають суттєві зміни, а регіони все наполегливіше вимагають більшого самоврядування та самост. виходу на міжнар. арену, надає концепції **Є. Р.** переконливих аргументів. Процес переходу від «Європи д-в до **Є. Р.**» почався наприкінці 60-х рр. XX ст. у межах пошуку нових, інституціональних форм інтеграційної взаємодії, який призвів до виокремлення прикордонних і транскордонних регіонів, а з часом і великих міжрегіон. об'єднань. **Є. Р.** концептуалізується у трьох осн. варіантах. Перший варіант – радикальна інтерпретація **Є. Р**. у смислі відмирання нац. д-ви через її неадекватність суч. реаліям та формування Єдиної Європи двох рівнів – наднац. та регіон. Така точка зору ґрунтується на неоліберальних концепціях, які акцентують на поверненні до вільної конкуренції з гаслом «менше д-ви, більше ринку», тобто регіони за прикладом підприємств повинні вступити один з одним у конкурентну б-бу. Прихильники такого підходу пропонують трансформувати централізовану податкову систему й передати вирішення проблем соц. забезпечення, зайнятості та освіти на місц. рівень. Цей процес, у остаточному підсумку, має призвести до виникнення мережі регіонів як нової форми транснац. інтеграції. Такій точці зору традиційно протистоять «євроскептики», які наполягають на тому, що сучасне сусп-во – ін-т набагато складніший, ніж підприємство. Лібералізація руху капіталів та створення єдиного ринку суттєво збільшили розрив між рівнями розвитку регіонів, а наднац. структури ЄС, в яких представництво інтересів населення в органах прийняття рішень зведено до мінімуму, не зацікавлені в урегулюванні цього процесу. Також, на їхню думку, регіони не мають тих засобів, які необхідні, щоб взяти на себе функції націй-д-ви. Багато дослідників доводять, що нац. д-ва змінюється під впливом глобалізації і регіоналізації, але не відмирає. Невипадково радикальна інтерпретація **Є. Р.** користувалась популярністю лише у 1960-х рр., коли федеративну **Є. Р.** передбачалось побудувати на повоєнній відтворювальній хвилі. Другий варіант – **Є. Р**. як інтенсифікація міжрегіон. співробітництва – горизонтальна інтеграція через ігнорування старих кордонів усередині ЄС, які перешкоджають повноцінному розвитку природних регіонів. Горизонтальна інтеграція розглядається передусім як екон. вимір **Є. Р.**, тобто співробітництво регіонів у соц., екон., технологічній та культ. сферах. Мотивація між регіон. співробітництва виходить передусім з виявлення спільних проблем та (або) інтересів, а саме співробітництво надає

можливість більш повно використовувати потенціал розвитку кожного з регіонів-учасників. Починаючи з 1970-х рр. у міжрегіон. співробітництві беруть активну участь сусідні, передусім прикордонні, регіони, які традиційно відігравали периферійну роль в економіці нац. д-в. У 1980-х рр. активізується співробітництво й віддалених екон. активних регіонів, які реалізують спільні високотехнологічні проекти. Останні десятиріччя суб'єкти міжрегіон. співробітництва беруть повноцінну участь у європ. внутр. ринку, чим сприяють горизонтальному «зростанню» Європи. Третій варіант – **Є. Р.** як «триступенева» або трирівнева Європа: Євросоюз – нац. д-ва – регіони (вертикальна інтеграція). У такому варіанті регіони визнаються як автономні політ. актори інтеграційних процесів, наряду з нац. д-вами. Йдеться про трирівневу Європу, де кожний рівень наділений відповідними повноваженнями, на основі принципу субсидіарності. Це найбільш адекватно відображає ситуацію, що склалася, за якої регіони набувають усе більшого екон. та політ. значення, але нац. д-ви ще потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян і організацій через нерівномірність екон. розвитку. Вертикальна інтеграція розглядається як політ. вимір **Є. Р.** Вона має вияв, з одного боку, в посиленні впливу регіонів на нац. політику передусім у галузі її європ. виміру, з другого, у безпосередній участі регіонів (через формальні та неформальні ін-ти) у процесі прийняття рішень в ЄС. Становлення **Є. Р.** шляхом горизонтальної та вертикальної інтеграції регіонів триває. Цьому процесу перешкоджають диспропорції в рівні екон. й соц. розвитку регіонів на території ЄС та різне становище регіонів у складі нац. д-в залежно від територ.-держ. устрою останніх. Водночас прагнення до більшої автономії «знизу» не суперечить процесу поглиблення європ. інтеграції, а значною мірою їм підживлюється. У багатьох нац. д-вах прагнення до регіоналізму не може бути реалізоване без імпульсу ззовні у силу певного консерватизму й небезпеки переростання регіоналізму в сепаратизм. А інтеграція без регіоналізму посилює бюрократизм центр. ін-тів ЄС та поглиблює поділ районів на елітарні і другорядні. (*Т. Панченко)*

ЄВРОМАЙДАН – масові протести в Україні під знаковою назвою «Євромайдан» розпочались унаслідок відмови укр. керівництва від європ. інтеграції та завершились реанімацією євроінтеграційного напряму. Ця реанімація обійшлася українцям сотнею людських життів, вторгненням рос. збройних сил на територію України, анексією Криму, АТО на Донбасі. Цей протестний рух був розпочатий студентами, журналістами, громад. активістами та опозиційними політиками, він мав тривалий антиуряд. і антипрезидент. хар-р акцій протесту наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. в Україні та світі. Протести розпочалися 21.11.2013 р. як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. За кілька днів до Вільнюського саміту східного партнерства Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Розпорядження про це було офіційно оприлюднено Прем'єр-міністром України М. Азаровим. Коли перші де-

сятки тисяч українців вийшли на вулиці на знак незгоди з рішенням уряду відкласти підписання Угоди про асоціацію, вони розуміли: непідписання документа означає відсутність реформ і подальше скочування до диктатури. Такі побоювання підтвердились наступного дня після завершення третього саміту ЄС «Східне партнерство», який відбувся 28–29.11.2013 р. у Вільнюсі, – влада здійснила спробу силового розгону учасників **Є.** У ніч проти 30 листопада, орієнтовно о 4 годині ранку, коли на Майдані Незалежності залишалося бл. 400 протестувальників, площу оточили озброєні бійці «Беркуту» та силою витіснили з неї людей. Під час розгону мітингувальників бійці «Беркуту» застосовували вибухові пакети, кийки, скидали людей на землю з Монументу Незалежності та давили ногами. Події ночі 30 листопада обурили громадськість. 1 грудня, у 22 річницю Всеукраїнського референдуму на підтримку Акта проголошення держ. незалежності, Україну охопив загальнонац. протест проти свавілля правоохоронних органів і сил спецпризначення, корупції, а також на підтримку європ. вектора зовн. політики України. За різними оцінками, на Майдан Незалежності вийшло від 500 тисяч до 1 млн людей. У центрі столиці України тривали криваві зіткнення із силовими структурами з 19 січня аж до 21 лютого, в яких, за найменшими підрахунками, загинуло більше сотні людей. Результатом **Є.** стало повернення до Конституції 2004 р., зміна уряду та відсторонення Верх. Радою України від виконання своїх обов'язків Президента України В. Януковича. **Є.** 2013–2014 рр. для багатьох українців став місцем зародження нац. гідності, громадян. сусп-ва, справедливого спротиву свавіллю режиму. Усі майдани, які розпочали збиратись у містах України, утворили єдиний живий організм – укр. політ. націю. (*М. Бліхар*)

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД (ЄКПЛ), прийнята 04.11.1950 р. Текст **ЄКПЛ** було узгоджено і відкрито для підписання членами Ради Європи. Конвенція – це міжнар. документ, що не тільки закріплює права людини, а й створює систему їх захисту. Тому її цінність не стільки у фіксації прав і свобод, скільки у створенні механізму їх імплементації, сутність якого полягає у виникненні на європ. просторі особливого органу – Європ. суду з прав людини. Крім того, **ЄКПЛ** є не тільки міжнар.-прав. інструментом у галузі прав людини, що має на меті захист широкого спектра громадян. і політ. прав особи, вона є договором, юридично обов'язковим для Високих Договірних Сторін, який встановлює систему контролю за здійсненням прав людини в межах країни-члена Ради Європи, якою є й Україна. Міжнар.-прав. нормам в укр. прав. системі надається перевага перед нац. (ст. 9 Конституції України). Це обумовлює існування наднац. системи захисту прав і свобод людини, однією з підсистем якої є дієвий правозахисний механізм, передбачений **ЄКПЛ.**

ЄКПЛ стала першим міжнар. правозахисним документом, спрямованим на захист широкого спектру громадян. і політ. прав, що запровадив ефективний контрольний механізм. Це стало можливим як завдяки тому, що сам документ був представлений у вигляді міжнар. угоди, д-ви-учасниці якої брали на

себе відповідні зобов'язання, так і в результаті запровадження системи контролю за імплементацією прав на нац. рівні. Права і свободи, що гарантуються **ЄКПЛ**, забезпечуються найперше органами влади д-в-учасників Конвенції. Діяльність Європ. суду як контрольного механізму має субсидіарний хар-р, що неодноразово підкреслювалося в рішеннях і Європ. комісії з прав людини, і Європ. суду з прав людини. Те, якою мірою нац. суди д-в-учасниць можуть забезпечувати гарантовані Конвенцією права і свободи, розглядаючи справи про дію чи бездіяльність органів влади, неабиякою мірою залежить від вирішення питання про те, чи можуть суди прямо застосовувати положення міжнар. договорів взагалі і **ЄКПЛ** зокрема. У свою чергу, відповідь на це питання залежить від вирішення проблеми дії міжнар. права в рамках нац. прав. системи тієї чи ін. д-ви-учасниці.

Україна, ставши членом Ради Європи 09.11.1995 р., підписала Конвенцію. Із набранням нею чинності для України, після її ратифікації Верх. Радою 17.07.1997 р., наша д-ва визнала для себе обов'язковою юрисдикцію Європ. суду. В Україні було запроваджено механізм гармонізації прав. системи нашої д-ви з нормами і стандартами Ради Європи. Відповідно до ст. 9 Конституції, «чинні міжнар. договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною нац. законодавства України». /*М. Бліхар*/

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ – багатосторонній договір між європ. країнами – членами Ради Європи про заг. принципи орг-ції місц. самоврядування. Відкрита для підписання главами – членами Ради Європи 15.10.1985 р. і набрала законної сили 01.09.1988 р. Хартія є міжнар. договором між країнами, які в цілому розділяють осн. концепції і підходи до орг-ції д-ви, отже, вона має пріоритет щодо нац. законодавства кожної з д-в, що її підписали і ратифікували. Мета Хартії – забезпечення і захист прав місц. органів самоврядування як найближчих до громадян і таких, що дають їм можливість брати участь в ухваленні рішень, що стосуються умов їх повсякденного життя. Хартія призвала наповнити реальним змістом осн. принципи Ради Європи: підтримка демокр. свідомості в Європі і захист прав людини в найширшому значенні слова. Осн. спрямованість Хартії – показати, що міра автономії місц. органів самоврядування є осн. критерієм справжньої демократії, умовою для децентралізації держ. влади. Хартія підкреслює, що місц. самоврядування є право і реальна здатність органів місц. самоврядування регламентувати значну частину держ. справ і управляти нею, діючи у рамках закону, під свою відповідальність і в інтересах місц. населення. В основу **Є. х.м.с.** закладено три засадничі принципи: право на місц. самоврядування, влада заг. компетенції і принцип субсидіарності. Принципи **Є. х.м.с.** застосовані до усіх видів органів місц. самоврядування. Органи місц. самоврядування в межах, встановлених законом, мають повну свободу дій для здійснення власних ініціатив з будь-якого питання, яке не виключене з їх компетенції і не віднесене до компетенції ін. органу влади. Відзначається, що фін. кошти органів місц. самоврядування мають бути співвимірні наданим їм конституцією або законом

повноваженням. Захист слабких у фін. відношенні територ. одиниць вимагає введення процедур фін. вирівнювання або еквівалентних заходів. У той же час такі процедури не повинні обмежувати свободу вибору органів місц. самоврядування в межах їх компетенції. У **Є. х. м. с.** відзначається, що в кожній д-ві має бути визнане право місц. органів самоврядування вступати в об'єднання для захисту і реалізації заг. інтересів, включаючи і міжнар. об'єднання органів місц. самоврядування. Підкреслюється, що контроль за діяльністю органів місц. самоврядування має бути призначений лише для забезпечення дотримання конституційних принципів і законності. Передбачається контроль вищестоящих органів за належним виконанням органами місц. самоврядування делегованих їм повноважень. Передбачено право місц. органів самоврядування на судовий захист для забезпечення вільного здійснення ними своїх повноважень і дотримання принципів місц. самоврядування, закріплених Конституцією і законами країни. **Є. х. м. с.** складається з Преамбули і 18 статей, згрупованих у три частини, відкрита для підписання д-вами – членами Ради Європи і забезпечує посилення різнорівневої інтеграції в Європі, у т. ч. і на локально-регіон. рівні. *(В. Зимогляд)*

ЄВРОРЕГІОН – суч. форма прикордонної співпраці Європ. країн у галузі економіки, культури, освіти, туризму, спорту, медицини, транспорту, екології і т. под., створена на основі принципу субсидіарності з метою подальшого розвитку взаємної інтеграції і найефективнішого вирішення заг. проблем. Функціонування **Є.** здійснюється на основі перерозподілу влади між центр. урядом і прикордонними співтвами, наділеними повноваженнями самостійно регулювати свою діяльність і укладати міжрегіон. трансграничні угоди відповідно до держ. законодавства. Характерною особливістю **Є.** є наявність заг. органів, які спільно вирішують наявні по обидва боки кордонів проблеми, які цікаві, актуальні й перспективні для цих співт-ств. Нині в Європі налічується більше як 120 регіонів і процес регіонобуд-ва триває. Перші **Є.** були створені уздовж істор. «рейнського коридору» від Італії до Нідерландів з тисячолітнім досвідом вільних міст і містечок. На держ. кордонах Бельгії, Німеччини, Люксембургу, Швейцарії і Італії сформувалися екон. «полюси росту» Саара, Ельзасу, Лотарингії та ін. істор. областей. На території цих **Є.** розташована столиця Євросоюзу – Страсбург і Маастрихт, де були закладені основи суч. інтеграції. Процес створення **Є.** почався ще наприкінці 1950-х рр. Першим об'єднанням регіон. співпраці став Euregio, область між ФРН і Нідерландами, яка була утворена в 1958 р. Її назва пізніше стала заг. ім'ям для об'єднання такого типу по всій Європі. Проте на загальноєвроп. законодавчому рівні розвиток **Є.** був оформлений із прийняттям Європ. Союзом у 1980 р. Мадридської конвенції по прикордонній співпраці. Ця Конвенція передбачає дві мети створення **Є.**: по-перше, заохочення до співпраці між територ. громадами і органами місц. самоврядування, а по-друге, сприяння стійкому соц.-екон. розвитку прикордонних регіонів. У Зах. Європі ідея **Є.** історично використовувалася для подолання відносної соц.-екон. відсталості прикордонних територій і регіонів щодо центру. Пізніше,

у міру розвитку процесів європ. інтеграції, **Є.** стали розглядатися як необхідний інструмент буд-ва ЄС. У результаті **Є.** став розглядатися як активний учасник (актор) світ. політики. Для виявлення потенціалу **Є.** в цій якості доречно звернутися до теорії транснаціоналізму і неофункціоналізму. Згідно з уявленнями транснаціоналізму, світ. політика та міжнар. стосунки – це поле взаємодії не лише держ., а й недерж. інституцій, співпраці «поверх меж». За такої форми співпраці посилюється сприйнятливість одного сусп-ва до ін., що є ефективною передумовою створення **Є.** У свою чергу неофункціоналісти розглядають регіонобуд-во як акт свідомої діяльності держ. і недерж. структур, у результаті якого з'являється нова ефективна форма співпраці. Залежно від специфіки вирішуваних завдань дослідники виділяють два типи **Є.** Перший тип – це регіони, що охоплюють широкий спектр взаємодії; другий – «вузькоспеціалізовані **Є.**». Виділяють також функц. тип **Є.,** створення яких обумовлене соц.-екон. і культ. зв'язками, що вже склалися, а також територ. тип – заснований на необхідності спільного розвитку, координації співпраці в умовах відсутності зв'язків. **Є.** абсолютно самостійно створюють ін-ти управління, такі, наприклад, як: виконавчі комітети, секретаріати, ради і багато ін. Міра інституціоналізації залежить від самоврядування і компетенції регіон. влади, внутр. і зовн. організаційних форм, глибини трансграничних зв'язків, активності прикордонної сфери і пропускної спроможності кордонів. Існують внутрішньодерж. і зовн. причини зростання міжнар. активності **Є.** До внутр. причин належать гостра зацікавленість у розширенні свого зовнішньоторговельного обігу, залучення на свою територію іноз. інвестицій, розвиток міжнар. туризму, встановлення з іноз. партнерами зв'язків у галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Особливо слід виділити умови, за яких **Є.** вимушені самостійно брати на себе деякі зовн. ф-ції для захисту інтересів свого населення. До зовн. причин зростання ролі **Є.** в міжнар. співт-ві дослідники відносять передусім посилення глобал., континентальної і регіон. взаємозалежності. **Є.** з урахуванням своєї прав., соц.-екон., інституціональної структури виявляють здатність впливати на екон. процеси, взаємодіяти з ін. недерж. учасниками, вести переговори, формувати свої інтереси, презентувати перспективи стратегічного розвитку і т. под. На міжнар. арені регіон. співпраця багато в чому залежить від внутрішньополіт. контексту і рівня регіон. самосвідомості. Міжнар. інтереси **Є.** охоплюють дуже широке коло питань, починаючи від зовнішньоекон. співпраці і до культ. і гуманітарних напрямів. Така діяльність сприяє зміцненню статусу регіону усередині власної країни і як представника загальнодерж. інтересів у світ. політиці. *(В. Зимогляд)*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КУРС УКРАЇНИ – процес європ. інтеграції, який посідає особливе місце серед ін. пріоритетів у системі міжнар. відносин укр. д-ви. Інтеграція – це не тільки партнерство та взаємовигідне співробітництво, вона не обмежується зовнішньополіт. аспектами, бо передбачає істотні внутр. перетворення, згідно з прийнятими інтеграційною спільнотою стандартами. **Є. к.У.** забезпечить можливість переходу до більш високого рівня міжнар.

кооперації, коли делегування окремих нац. повноважень здійснюється в обмін на можливість повноправно впливати на процес прийняття рішень, як це передбачено для членів таких міжнар. утворень, як ЄС і НАТО. **Є. к.У.** не слід також розуміти занадто вузько, тільки як інституційне входження до ЄС. Насправді він охоплює весь спектр присутності укр. д-ви у європ. підсистемі міжнар. відносин, включаючи соц.-екон. інтеграцію, фінансово-бізнесову кооперацію, формування спільного простору безпеки, гуманітарно-цивілізаційну взаємодію. Складовими та необхідними умовами цього процесу є входження до європ. системи безпеки, радикальні перетворення на шляху демокр. розвитку, вдосконалення політ. системи та сфери захисту прав людини, формування суч. моделі менеджменту та ведення бізнесу, закріплення міжнар. іміджу країни як конкурентоспроможної та інвестиційно привабливої тощо. Загалом йдеться про цілеспрямоване впровадження України до європ. моделі сусп. розвитку, яка, попри всі відомі проблеми, довела свою високу ефективність.

Є.к.У. сьогодні є імперативом її зовн. і внутр. політики. Сформовано сусп.-політ. консенсус щодо євроінтеграційної стратегії д-ви, хоча різні політ. сили висловлюють відмінні думки стосовно хар-ру і темпів, конкретних кроків і заходів просування України цим шляхом. Деякі з цих сил не завжди чітко розуміють реальні умови інтеграційного процесу, його конкретну практичну складову, інші − обтяжують цей процес умовами, за яких він може затягтися на невизначений час. Існують також суперечності між пріоритетами довгострокової стратегії євроінтеграції країни та вузько прагматичними інтересами окремих політико-бізнесових структур. **Є. к. У.** − це перспектива на повноправне входження до кола європ. цивілізованих країн, з якими нас об'єднують спільні цінності, європ. ідентичність, історія, географія та політика. /*М. Бліхар*/

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – унікальне інтеграційне об'єднання європ. д-в, що підписали Угоду про Європ. Союз (Маастрихтська угода), заради миру та процвітання. **Є. С.** – об'єднання країн Європи, які через створення спільного ринку, екон. та валютного союзу, а також шляхом реалізації спільної політики й діяльності мають на меті забезпечити безперервне екон. зростання, соц. розвиток і згуртованість країн-учасниць. Він поєднує усі ознаки міжнар. орг-ції і д-ви, проте формально не є ні тим, ні іншим **Є. С.** не є суб'єктом міжнар. публічного права, проте, має повноваження на участь у міжнар. відносинах і успішно грає в них велику роль.

09.05.1950 р. вважається початком європ. інтеграції. Саме тоді міністр закордонних справ Франції Р. Шуман запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та ін. західноєвроп. країн (пропозиція увійшла в історію під назвою «план Шумана»). Однією з гол. цілей плану стало примирення Франції та Німеччини, а також недопущення між ними війни у майбутньому. Найважливішим засобом досягнення цієї мети мав стати механізм управління та наднац. контролю над вир-вом і торгівлею стратегічною для військ. потреб продукцією – вугіллям та сталлю. Контроль мав здійснюватись «вищим органом» (прообразом Європ. комісії).

18.04.1951 р. «план Шумана» було реалізовано через підписання Паризького договору про створення Європ. співт-ва вугілля і сталі (ЄСВС). До складу ЄСВС увійшли 6 країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція («європ. шістка», яка в подальшому стала «локомотивом» європ. інтеграції). Договір про ЄСВС набув чинності 23.07.1952 р. У Римі 23.03.1957 р. відбулося підписання Договору про створення Європ. екон. співт-ва (ЄЕС) та Договору про створення Європ. співт-ва з атомної енергетики (Євратом). 07.02.1992 р. у Маастрихті було підписано Договір про **Є. С.** (саме поняття «Європ. Союз» з'явилось ще під час Паризької конференції 1972 р.). Він визначив т. зв. «три колони» **Є. С.**: *«перша колона»* – Європ. співт-ва: ЄСВС, Євратом та Європ. співт-во (замість старої назви «Європ. екон. співт-во»). Причому Європ. співт-во є серцевиною та каркасом процесу інтеграції і за своїми властивостями становить «наднац. феномен»; *«друга колона»* – спільна зовн. та безпекова політика; *«третя колона»* – співробітництво у сферах юстиції та внутр. справ. Засновники об'єднання Європи – Жан Моне, Робер Шуман, Альчіде Амедео Франческо де Гаспері, Конрад Аденауер, Уїнстон Черчіль – виходили з примату екон. інтеграції над політ., відповідності політ. рішень екон. інтересам, принципу поступовості та поетапності, політики малих кроків. На початку XXI ст. екон. і політ. потенціал **Є. С.** – найбільшого у світі інтеграційного утворення, дозволяє твердо і упевнено заявляти про свої геополіт. інтереси. На цей час **Є. С.** об'єднує 28 д-в із населенням понад 510 млн людей (2014 р.), який виробляє понад чверть світ. ВВП і займає 1-ше місце у світі за цим показником. **Є. С.** став одним із провідних гравців світ. екон. і політ. простору, найбільшою інтегрованою економікою у світі, найбільшим експортером, найбільшим імпортером товарів і послуг. На території **Є. С.** розташовані найбільші фін. центри світу. З набуттям чинності Маастрихтським договором (з 01.11.1993 р.) на території усіх д-в – членів **Є. С.** був уведений єдиний ринок. У 1994 р. набула чинності угода про Європ. екон. простір (ЄЕП) між членами **Є. С.** і д-вами – учасниками Європ. асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ). З 1999 р. почав функціонувати Валютний і Екон. союз, однією з найбільш явних рис якого є введення єдиної валюти – євро. Мета **Є. С.** у XXI ст. полягає у такому: підтримувати та розбудовувати встановлені між д-вами-членами мирні відносини; об'єднувати європ. країни через практичне співробітництво; створювати безпечні умови життя громадян Європи; сприяти екон. та соц. солідарності; зберігати європ. самобутність та розмаїття у глобалізованому світі; відстоювати цінності, які поділяють європейці. У 2004 р. була підписана Конституція **Є. С.**, але з ряду причин вона не набула чинності. У ході буд-ва об'єднаної Європи буда сформована унікальна інституціональна система. Її покликання – це врахування й узгодження у процесі розроблення і прийняття рішень інтересів не тільки окремих країн – членів Євросоюзу, а й регіонів та відповідних соц. груп.

Згідно зі ст. 13 Договору про Європ. Союз (відповідно нумерації Лісабонського договору 2007 р.) здійснення завдань, покладених на **Є. С.**, забезпечують сім гол. ін-тів: *Європ. парламент*

(Європарламент) є зборами депутатів (у цей час парламент складається з 750 членів і 1 головуючого), безпосередньо обраних громадянами країн – членів **Є. С.** строком на 5 років. Осн. напрям діяльності Європарламенту – затвердження бюджету **Є. С.** і законодавча діяльність. У той же час, практично будь-яке рішення Ради **Є. С.** вимагає або схвалення Парламенту, або запиту його думки. Парламент контролює роботу Європ. комісії і має право її розпуску. Схвалення Парламенту потрібно і при прийнятті в **Є. С.** нових членів, а також при укладенні угод про асоційоване членство і торгові домовленості з третіми країнами. Пленарні засідання Парламент проводить у Страсбурзі і Брюсселі.

Найвищим політ. органом **Є. С.** є *Європ. Рада*, що складається з глав д-в і урядів країн-членів. Започаткована згідно з комюніке, прийнятому в грудні 1974 р. на закритті Паризького саміту; перше засідання відбулося 10-11.03.1975 р. у Дубліні. Членом Європ. Ради також є голова Європ. комісії. Засідання проводяться щонайменше двічі на 6 місяців. Визначає генеральні політ. напрямки для **Є. С.** та спонукає його до подальшого розвитку. У 2009 р. згідно з Лісабонським договором було запроваджено пост Голови Європ. Ради, який обирається Європ. Радою строком на 2,5 роки і може бути переобраний на цю посаду ще один раз. Першим Головою Європ. Ради був обраний 19.11.2009 р. екс-прем'єр-міністр Бельгії Герман Ван Ромпей, який приступив до виконання обов'язків з 01.01.2010 р. У березні 2012 р. Ван Ромпея було переобрано на цю посаду вдруге. 30.08.2014 р. Головою Європ. Ради був обраний Дональд Туск, який вступив на посаду 01.12.2014 р. Європ. Раду слід відрізняти від Ради **Є. С.** і від Ради Європи.

Рада **Є. С.** спільно з Європ. парламентом здійснює законодавчу і бюджетну функції. Була створена у 1952 р. як Особлива рада міністрів в рамках ЄСВС, щоб врівноважити Вищий керівний орган (наднац. керівний орган ЄСВС, сьогодні – Європ. комісія). Він здійснює функцію визначення політики та координаційну функцію згідно з умовами, передбаченими Договорами. До складу Ради входять по одному представнику від кожної д-ви-члена на міністерському рівні, уповноваженому створювати зобов'язання для уряду д-ви-члена, яку він представляє, і здійснювати право голосу. Головування в Раді здійснюється д-вами – членами **Є. С.** у порядку, що одноголосно визначається Радою (зазвичай ротація відбувається за принципом велика – мала д-ва, засновник – новий член і т. ін.). Ротація відбувається раз на шість місяців. Рада діє кваліфікованою більшістю, якщо інше не передбачено Договорами. З 01.11.2014 р. кваліфікована більшість визначається як не менше як 55% членів Ради, включаючи як мінімум 15 з них, що представляють д-ви-члени, в яких зосереджено не менше як 65% населення Союзу. Блокуюча меншість повинна включати, як мінімум, чотирьох членів Ради; в ін. випадку кваліфікована більшість вважається досягнутою.

Європ. комісія (Комісія Європ. спільнот) – найвищий орган виконавчої влади **Є. С.** складається з 28 членів по одному від кожної д-ви-члена. Комісія – ін-т, що працює на постійній основі. Її офіційне місце – Брюссель. У структурі Комісії функціонують генеральні дирек-

тори й ін. служби – своєрідні «відомства», що займаються окремими сферами управління. Ці підрозділи очолюються генеральними директорами Комісії, які, у свою чергу, підкоряються комісарам. Як виконавчий орган Комісія здійснює різнорідну за хар-ром діяльність, пов'язану з поточним управлінням громад. життя. Єврокомісія виступає із законодавчими ініціативами, а після їх твердження контролює їх втілення в життя. З 01.11.2014 р. Головою Європ. комісії, обраний екс-прем'єр-міністр Люксембургу Жан-Клод Юнкер.

Суд **Є. С.** – ін-т судової влади **Є. С.** Суд включає 28 суддів, що призначаються урядами д-в-членів за заг. згодою строком на 6 років і восьми генеральних адвокатів. Кожні 3 роки оновлюється половина складу суддів. Осн. завданням Суду є перевірка дотримання права в тлумаченні й застосуванні положень договорів, вирішення спірних питань між ін-тами **Є. С.** У 1989 р. при Суді Європ. спільноти був створений другий судовий орган – Суд (чи Трибунал) першої інстанції. Трибунал включає 15 суддів і розглядає позови, що подаються до ін-тів Союзу фізич. і юрид. особами, а також службові спори. Місце знаходження усіх судових органів **Є. С.** – м. Люксембург.

Європ. центр. банк – центр. банк зони євро. Утворений 01.06.1998 р. Штаб-квартира розташована в нім. м. Франкфурті-на-Майні. До його керівних органів входять представники всіх д-в – членів **Є. С.** Банк повністю незалежний від ін. органів **Є. С.** Гол. функції банку: вироблення і здійснення грошово-кредитної політики зони євро; управління офіц. (золотовалютними) резервами Євросистеми; емісія євро; визначення ключових процентних ставок. Гол. мета **Є. Ц. Б.** – підтримка цінової стабільності в єврозоні (річний приріст гармонізованого індексу споживчих цін в зоні євро не повинен перевищувати 2%).

Європ. рахункова палата складається з 28 незалежних аудиторів – по одному від кожної д-ви-члена, що призначаються на посаду Радою **Є. С.** Осн. функція Рахункової палати – контроль над виконанням бюджету **Є. С.** за допомогою аудиторських перевірок, висновків і інспекцій. Місце знаходження Рахункової палати – м. Люксембург.

Є. С. має прапор, герб і держ. гімн – Симфонія Л. ван Бетховена №9, IV частина – «Ода до радості». */В. Зимогляд/*

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ – створення належних умов, що мають забезпечити усім громадянам рівні стартові можливості для розвитку й застосування їхніх потенційних здібностей, досягнення суб'єктивно привабливих і водночас соц. значущих цілей як умови реалізації найголовнішої соц.-психол. потреби особистості – потреби в самовизначенні та самоствердженні. Це найширше трактування **Є. с.,** що присутні у будь-якій сфері сусп. життя. Важливість і заг. поширення **Є. с.** залежать від наук. розвитку цього феномену. У вузькому значенні, **Є. с.** – це стандарти у технічній сфері, що ухвалюються Європ. комітетом стандартизації, тобто за змістом – технічною публікацією, що використовується як норма, правило, настанова чи визначення. Зрештою, вони є усталеною практикою та способом досягнення консенсусу в певній сфері прав. регулювання. Ці стандарти створюються шляхом згоди між усіма зацікавленими сторонами,

зокрема виробників, споживачів товарів і послуг. Кожен отримує вигоду від стандартизації завдяки підвищенню рівня безпеки та якості товарів, а також зменшення витрат на виробництво та зниження собівартості товару. Проте прийняття **Є. с.** недостатньо, оскільки для того, аби він ефективно застосовувався д-вами, необхідно створити належні механізми його застосування та реалізації на нац. рівні. Одним із осн. механізмів упровадження **Є. с.** у внутр. право є імплементація.

Сьогодні успішно функціонує система **Є. с.**, які регламентують різноманітні аспекти міжнар. відносин. Частина з них належить до пріоритетних сфер регулювання сусп. відносин. Для подальшого вдосконалення прав. системи України та її входження в європ. прав. простір особливого значення набувають європ. правові стандарти. Це потребує активного вивчення осн. сфер прав. регулювання, насамперед у діяльності ЄС та Ради Європи із запровадження та дотримання **Є. с.**, що регулюють найважливіші сфери сусп. відносин. Інтеграція України в європ. прав. простір вимагає реформування прав., екон. системи та приведення її у відповідність до стандартів європ. інституцій. **Є. с.** є тими вимогами, що забезпечують наближення прав. систем та є важливим засобом гармонізації законодавства України та ЄС. Адаптація законодавства України − це перший етап тривалого процесу наближення нац. системи права, включаючи також прав. культуру, доктрину та судову і адмін. практику, до системи права ЄС, відповідно до критеріїв, що висуваються ЄС щодо д-в, які мають намір приєднатися до нього. (*М. Бліхар*)

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ – система основоположних принципів та норм побудови д-ви, сусп-ва, сім'ї, що є спільною для більшості європейців та виступає основою європ. ідентичності; спільні цінності для д-в, що є членами Євросоюзу, засновані на дух., моральному та істор. спадку Європи. **Є. ц.** також визначаються як ліберально-демокр., тому що поєднують ліберальні та демокр. ідеї, базуються на ліберальних фундаментальних правах та свободах людини, а також на демокр. принципах держ. устрою, прав. та соц. д-ви.

У 2007 р. Європарламентом було прийнято «Хартію фундаментальних прав Європ. Союзу», де були визначені спільні цінності ЄС як нового політ. утворення й гарантувалися осн. права громадян у площині законодавства та інституцій ЄС, права і свободи громадян ЄС постали як цінності всіх країн – членів Євросоюзу, на яких грунтується діяльність ін-тів ЄС. «Хартія» містить 54 статті, поділені на 6 розділів («Гідність», «Свободи», «Рівність», «Солідарність», «Права громадян» і «Юстиція»), саме в ній і визначаються фундаментальні **Є. ц.** Зазвичай до **Є. ц.** відносять: повагу до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону, повагу прав людини (у т. ч. тих, що належать до меншин). У преамбулі Хартії ЄС з прав людини визначені такі цінності, що формулюються як принципи поваги людської гідності, забезпечення прав та свобод людини і громадянина, рівності, солідарності, демократії та принцип прав. д-ви. Також до переліку **Є. ц.** належать право націй на самовизначення, парла-

ментаризм та демокр. устрій д-ви, прав. культура, ринкова економіка, що базується на прив. власності, соц. справедливість, суверенітет особистості над держ. суверенітетом, мультикультуралізм, толерантність. /*С. Куцепал*/

ЄДНІСТЬ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНА – властивість, яка досягається в процесі формування і розвитку нації і без нац. єдності, тобто об'єднання, згуртування та зміцнення д-ви, неможливий стабільний розвиток. Є однією із важливих ознак зрілої д-ви та обов'язковим атрибутом існування суч. націй. **Є. з.** у широкому значенні визначає якість державності та конкурентоспроможність нації і тому залишається важливим та актуальним для більшості суч. д-в та України зокрема. Кожна д-ва намагається вибудовувати свою модель нац. єдності та консолідації.

Із найдавніших часів д-ви утворювалися із різних етн., реліг. груп. Проблема забезпечення єдності досі залишається однією з ключових у процесі розвитку д-ви і активно вивчалась науковцями різних часів. Дослідники доволі по-різному розглядали поняття «**Є. з.**» Деякі вважали, що єдність, цілісність д-ви і нації може забезпечити профес. і моральна влада, наявність авторитетних політ. і нац. лідерів, інші доводили, що в основі консолідації нації − розвинуте громадян. сусп-во, демократія та стабільні соц.-екон. процеси. Звичайно, процеси **Є. з.** залежать від багатьох критеріїв, зокрема, політ. режиму, політ. культури, нац. традицій, нац. складу д-ви, рівня соц.-екон. розвитку та ін. **Є. з.** сусп-ва може бути зумовлена і позитивними, і негативними чинниками, особливостями і умовами функціонування й розвитку соц.-політ. організму. До перших слід віднести: об'єднувальні політ., етнокульт., нац., соц., екон. ідеї; існування феномену політ. консолідації сусп-ва в період виборів; наявність базових цінностей патріотизму, соц. справедливості, взаємоповаги і взаємодопомоги, спільну істор. долю народу; консенсус, що формується на основі демокр. шляхів подолання країною кризи, цілей і завдань реформ, ролі д-ви і громадян. сусп.-ва в цьому процесі. Утрудняють процес об'єднання такі чинники, як низький соц.-екон. рівень розвитку соціуму; несформоване громадян. сусп-во; недостатня ефективність прав. регулювання ринкових, міжетнічних стосунків.

Осн. складовими **Є. з.** в Україні можуть стати розвиток громадян. сусп-ва, укр. мова, спільна істор. пам'ять, загальновизнані нац. герої, Укр. помісна церква, формування центр. органів влади за регіон. принципом. Однак, аналізуючи питання нац. консолідації в Україні, можна побачити, що в нашій д-ві не існує вираженого тяжіння до єдності, домінують деконсолідуючі процеси. Суч. укр. еліта не сформувала єдиного розуміння нац. інтересів і нац. перспектив, правляча еліта уникає вирішення питань, які загрожують **Є. з.**, відкладаючи їх вирішення на невизначену перспективу. Також важливо, щоб питання **Є. з.** припинило бути предметом чи інструментом б-би різних політ. сил, а стало основою для розвитку д-ви та держ. політики. Політ. та нац. єдність не може бути самоціллю, а є засобом і політ. інструментом для зміцнення та розвитку нації. (*М. Бліхар*)

Ж

«ЖОВТА ПРЕСА» – друковані період. видання, які спеціалізуються на скандалах, слухах, сенсаціях, плітках з життя «зірок», політиків, відомих людей. **«Ж. п.»** більшою мірою апелює до почуттів читача, ніж до його розуму, використовуючи в основному емоційну аргументацію. Дотримання вимог сенсаційності під час відтворення новин привело до того, що для газет відбираються переважно емоційно «заряджені» факти, скандальні відомості, покликані вразити та розважити читача. Для створення ефекту сенсації допускається перекручення інформації шляхом її довільної інтерпретації, використання домислу, неповного відтворення фактів, передачі фактів поза їхнього контексту. Властива тенденція до спрощення, примітивізації: видання часто уникають напівтонів у передачі подій та оцінки вчинків людей, привчаючи читача до однолінійного обмеженого погляду на світ. Стиль викладу при зовн. його строкатості примітивний.

Існує дві осн. версії виникнення поняття **«Ж. п.»**. Згідно з першою, вона пішла від кольору газет, які друкувались на дешевому жовтому папері. Друга версія пов'язана з суперечкою між амер. газетами «The World» та «New York Journal». У 1895 р. у нью-йоркській газеті «The World» з'явилась серія фривольних малюнків із гумористичним текстом. Серед персонажів малюнків був і хлопчик, який коментував те, що відбувалось. Дитина була вдягнена в сорочку жовтого кольору і тому вся серія малюнків отримала неофіц. назву «Жовтий хлопчик». Незабаром ін. газета «New York Journal» почала публікацію аналогічної серії. Між цими двома газетами виникла суперечка з приводу авторських прав на «жовтого хлопчика». Весною 1896 р. редактор «New York Press» Ервін Уордмен, коментуючи в передовиці цю тяжбу, презирливо назвав обидві конкуруючі між собою газети **«Ж. п.»**. З процесом зародження масової культури почали з'являтися такі видання, які задля своєї популярності використовували сексуальну тематику, мотиви смерті, висвітлення скандалів, злочинів, насилля. Тиражі цих газет успішно розкупалися не тільки завдяки оперативному повідомленню драматичних фактів, а й практиці створення матеріалів, які більше орієнтувались на пробудження емоцій (співчуття, пафос, гумор, тривога), ніж на висвітлення достовірних позицій. До закріплення цього вислову в європ. мовах використовувався його аналог – «револьверна преса» (з нім. «Revolverpresse»), який зародився в Німеччині наприкінці XIX ст. Зазвичай він застосовувався щодо газет, які існували за рахунок скандального викриття, шантажу тощо. Це словосполучення широко використовувалось і в Росії до 30-х років XX ст., поки його не витіснило більш популярне **«Ж. п.»**. Теперішня **«Ж. п.»** мільйонними тиражами відтворює низькопробні сенсації, пошлість, еротику, найбільш ходові політ. стереотипи, виконуючи тим самим роль одного з інструментів

маніпулювання масовою свідомістю. Часто **«Ж. п.»** використовується для «чорного піару» – поширення компромату, інтимних подробиць, матеріалів про конкуруючу сторону тощо.

Залежно від наявності типологічних ознак і рис, які формують структуру видання, **«Ж. п.»** можна поділити на різновиди, опираючись на якість аналізу дійсності: *«проміжні» видання*, які тяжіють до якісних газет, але мають певні риси «жовтих»; *бульварні видання* більш банальні за змістом, які містять в основному всі риси «жовтих» видань; *власне «жовті»* – газети, які мають всі осн. типологічні особливості (епатажність, сенсаційність, еклектизм, переважання ілюстрації над текстом), і відрізняються яскраво вираженим пафосом гедонізму, сенсаційності та відвертої вульгарності; *напівпорнографічні й порнографічні видання* (для них характерне збереження всіх наявних рис попередніх модифікацій, але з ухилом у бік висвітлення девіантних статевих відносин). (*І. Підкуркова*)

З

ЗАКОЛОТОВІЙНА – нова форма збройних конфліктів, в яких воювниками є не тільки і не стільки війська, скільки народні рухи. Концепцію **З.** створив у 1950–1970-х рр. Євген Едуардович Месснер. Вона викладена у кн. «Заколот – ім'я третьої всесв.» (1960), «Всесв. заколотовійна» (1971) та ін. Є. Месснер висунув і науково обґрунтував припущення-попередження про те, що світ. цивілізація (Вільний світ) піддається «навалі руйнівних сил» (сил зла і терору) і що у зв'язку з цим гол. небезпекою (істор. викликом) для всього людства є «Всесв. **З.**» – новий тип тотальної (і до того ж «неправильної», «єретичної») війни, яка характеризується «воюванням у стилі заколоту»: революціями, переворотами, повстаннями, заворушеннями, шкідництвом, шпигунством, підпільним терором, партизанством (гериллю) і повстанством, військово-політ. бандитизмом, психо- і тайновоюванням, потаємними нападами, провокаціями, пропагандою і агітацією, ін. всілякими способами розламування культур, структур народу, розкладання армії тощо.

Ієрархія цілей **З.**: 1) занепад моралі ворожого народу; 2) розгром його активної частини (воїнства, партизанства, народ. рухів, що борються); 3) захоплення або знищення об'єктів психол. цінності; 4) захоплення або знищення об'єктів матеріальної цінності; 5) ефекти зовн. порядку заради придбання нових союзників, потрясіння духу союзників ворога. Попутно треба прагнути до: а) збереження моралі свого народу; б) збереження своєї активної, воюючої сили; в) оборони психологічно або життєво необхідних об'єктів і г) уникнення всього, що дасть несприятливий відгук у д-вах нейтральних, але для нас цікавих. У всіх випадках мати на увазі реакції не тільки в керівних сферах, а й у широких масах, повноцінних учасників війни або заколоту.

Для вирішення цілей війни потрібна відповідна стратегія. «Стратегія **З.** має своїм перманентним і тоталітарним завданням «взяти в полон» ворожий народ. Не фізично, але психологічно: збити його з його ідейних позицій, внести в його душу збентеження і сум'яття, запевнити в переможності наших ідей і, нарешті, привернути його до наших ідей. Засобом для досягнення цього служить пропаганда». Будь-яка стратегія досягається завдяки тактиці. Як зазначає Є. Месснер: «Тактика цієї війни вельми гнучка»: разом із відкритими бойовими зіткненнями широко використовуються партизанські і терор. методи боротьби (засідки, захоплення заручників, диверсії, грабежі, саботаж та ін.). Суч. армія «класичного» типу, незважаючи на всю свою міць, опиняється в ролі могутнього і одночасно безсилого гіганта, атакується дрібними, але дуже болючими, «комариними укусами» партизан або повстанців, що доводять до нестями.

Суб'єктів **З.** можна поділити на чотири групи: агресор (ініціатори, стратегічне керівництво); його «васали» – безпосередні виконавці; суб'єкти, яких

атакували та інші, які можуть підтримувати як одну, так і другу сторону. З точки зору Є. Месснера, у **З.** «воюють партизанами, «добровольцями», підпільниками, терористами, диверсантами, масовими шкідниками, саботажниками, пропагандистами у стані ворога і радіопропагандистами». Є. Месснер підмічає: «Воююча сторона буде на території ін. сторони створювати і підтримувати партизанський рух, буде ідейно і матеріально, пропагандно і фінансово підтримувати там опозиційні і поразницькі партії, буде всіма способами живити там непослух, шкідництво, диверсію і терор, створюючи там заколот. Уряд і військо цієї воюючої сторони буде залучати все населення своєї країни і окупованих нею областей до боротьби проти ворожих агентів заколоту».

Слідом за Клаузевіцем Є. Месснер стверджує, що психол. момент виходить на провідне місце в суч. війні. «У класичних війнах психологія була доповненням до зброї. У револ. війнах до психології війська приєднується психологія народ. рухів. В **З.** психологія бунтівних мас відсуває на другий план зброю війська і його психологію і стає вирішальним фактором перемоги або поразки. Війна здавна удари зброєю по тілу ворога підкріплювала ударами по його психіці... Однак психол. ефект досягався не тільки застосуванням ідейної та матеріальної раптовості та тактиці і стратегії, а й засобами допоміжними, що додаються не стільки до війську ворога, скільки до ворожого народу: золото, «чарівні письма» і залякування намагалися внести розклад у ворожу д-ву. Тепер ці допоміжні засоби стали головними... У колишніх війнах важливим шанувалося завоювання території. Надалі найважливішим буде шануватися завоювання душ у ворожнечій державі. У минулу війну лінія фронту, що розділяє ворогів, була розпливчастою там, де партизани в тилах тієї чи іншої сторони стирали її. У майбутній війні воювати будуть не на лінії, а на всій поверхні територій обох супротивників, бо позаду збройного фронту виникнуть фронти політ., соц., екон.; воювати будуть не на двовимірній поверхні, як у давнину, не у тривимірному просторі, як було з моменту народження військової авіації, а в чотиривимірному, де психіка воюючих народів є четвертим виміром... Завдання психол. воювання полягає у внесенні паніки в душу ворога і в збереженні духу свого війська і народу. Корисна не тільки паніка у ворога, а і його недовіра до керівників, його сумніви у власних силах, поглядах, почуттях».

Усвідомлюючи всю важливість інформ. б-би, Є. Месснер підкреслює: «Агітацію треба вважати одним із гол. засобів ведення **З.**: нападна агітація сприяє ослабленню ворога, оборонна агітація підсилює наш дух (оборонна не сміє оборонятися, виправдовуватися, вибачатися, але повинна активізувати емоції та думки наших воїнів, борців і неборців). Треба пам'ятати, що маса насилу засвоює сенс ідеї – їй більш доступний вигляд ідеї. Тому секрет успіху агітації не стільки в тому, ЩО піднести, скільки в тому, ЯК піднести». І далі він дає поради фахівцям інформ. б-би: «Агітація під час війни повинна бути дволикою: одна напівправда для своїх, інша – для супротивника. Але й дволикості мало – потрібна, так би мовити, багатоликість: для кожного рівня свідо-

мості, для кожної категорії вдач, схильностей, інтересів – особлива логіка, щирість або лукавство, розумність або сентиментальність».

Месснер виокремлює базові принципи ведення **З.**: деконцентрації (розпорошення) «поля бою» (наявність декількох театрів війни та багатоочаговість бойових дій), десинхронізації (недопущення синхронних дій всіма силами і засобами, складовими могутності д-ви), дезінтеграції супротивника (дезінтеграція сил, засобів і зв'язків д-ви), денаціоналізації (виведення з-під нац. контролю економіки і політики, руйнування нац. підвалин у свідомості й душі), деієрархізації (обезголовлення д-ви та її збройних сил), деморалізації, роздержавлення влади (позбавлення традиційно виконуваних владою ф-цій з управління д-вою з подальшою передачею їх силам заколотоагресії), криміналізації (криміналізація д-ви і сусп-ва).

Аналіз концепції **З.** Є. Месснера дозволяє виділити деякі характеристики цієї війни: універс. хар-р (охоплює всі сфери життєдіяльності, керується універс. доктриною, універс. набором бойових засобів і зброї, стирає грань між цив. населенням і військом, між комбатантами і некомбатантами); домінування психол. чинників, перетворення їх на зброю; прихований, однобічний хар-р (обумовлений діями тільки атакуючого); множинний хар-р (деконцентрація керівництва, мережева орг-ція управління, багатоочаговий і поліморфний хар-р бойових дій); делегітимізація війни (відхід від норм міжнар. права, що регулюють ведення воєн); мережеві методи ведення війни; роздержавлення війни (втягнення у війну багатьох недерж. утворень); приватизація війни (потреба у «прив.» війську, що виконує специф. завдання); криміналізація війни (ведеться кримінальними методами, з використанням кримінальних коштів, нерідко силами кримінальних структур); активна участь нерегулярних сил, використання їх форм і методів боротьби; ірраціоналізація війни та ін.

У своїх працях Месснер розробив принципи, на яких повинна будуватися стратегія держави у **З.** 1. Не можна ігнорувати сам факт цієї війни. Вона являє собою не що інше, як агресію, якої слід давати рішучу військову відсіч (діючи до того ж превентивно, наступально і у жодному разі не тільки оборонно). У под. війні воювати, щоб не перемогти (приклад – стратегія США у В'єтнамі) – «дурний злочин», робота на противника. Бунтівні угруповання відступають і пасують тільки перед непохитною силою. На війні треба воювати, а не «міндальничити». 2. Потрібно створити особливу систему внутр. безпеки; воєнізувати методи б-би з герильєрамі, бандитами і терористами; перетворити звичайне (шаблонно–класичне) військо в «належне контрвійсько», міцне духом і спеціально підготовлене для дій в умовах **З.**, здатне завдавати противнику найглибші «моральні потрясіння». 3. Перемога в **З.** найповніше досягається не тільки збройною б-бою та військ. мобілізацією сусп-ва, а й майстерною політикою, всебічної розвідкою, проведенням інформ.-психол. операцій, «підкоренням розуму і душі людини», залученням на свою сторону і власний, і ворожий народи. 4. Потрібно перешкодити процесам деієрархізації. Необхідно захистити, не дати зруйнувати ієрархію, представлену традиційними релігіями, д-вою і армією, у т. ч. шляхом

її розколу, розкладання й корумпованості зсередини. Необхідно відновити авторитет д-ви і армії в народі, забезпечити їх єдність у б-бі проти сил заколотоагресії. 5. Слід звернути особливу увагу на людину, народ у цілому, його свідомість і його душу, оскільки саме вони виявляються гол. полями битв у **З.** Потрібно, як вважає Месснер, зробити людину «вирішальним фактором на війні», потрібно виховати її, зробити «твердою для «твердого» часу **З.**». 6. Відповіддю на **З.** не можуть бути тільки військ. та політ.-психол. операції – перемагати її можна і потрібно також і «всесв. революцією», яка повинна повернути життя сусп-ва на нормальний, еволюційний шлях, шлях поступового розвитку. «Революція по перевазі деструктивна – в ній багато конкретних «геть!» і мало реальних «хай живе!» Революція хоче бути конструктивною і серед руїн доревол. будівлі і мішури револ. декорацій знайти місце і матеріал для споруди того, що відповідає вічному стилю цього народу і його розумним потребам. Руйнувати може всякий Стенька Разін і Омелян Пугачов, а для ре-револ. творіння потрібні носії творчих, слушних, зрозумілих, прийнятних ідей, як патріарх Філарет (XVII ст.) і Столипін (XX ст.). /*М. Требін*/

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОЛІТИЧНІ – розроблені політологією найбільш істотні й сталі тенденції політ. розвитку, що характеризують реалізацію політ. влади.

Залежно від сфери прояву, виділяють чотири групи закономірностей (політ. законів): 1) *політ.-екон.* **З.** – відбивають співвідношення між екон. базисом суспва та політ. владою як елементом надбудови. Найважливіші політ. закони були сформульовані К. Марксом і Ф. Енгельсом, згідно з якими політ. влада є породженням влади екон., а політ. режим і вся система державності виключно зумовлені об'єктивним розвитком екон. процесів (екон. детермінізм); за цією логікою марксизмом побудовано теорію сусп.-екон. формацій. Дійсно, екон. інтереси становлять основне підґрунтя політ. дій; та водночас, політ. влада має відносну автономію, що відкриває чималі можливості зворотного впливу на розвиток екон. системи. Проте відносна самостійність політики не повинна породжувати «культу влади», ілюзій щодо її над-можливостей, бо намагання за допомогою адмін. примусу обійти закони економіки є політ. ідеалізмом і призводять до провалу політ. програм; 2) *політ.-соц.* **З.** – характеризують розвиток політ. влади як особливої соц. системи, із власною внутр. логікою та структурою. Осн. законом є посилення стабільності політ. влади завдяки зміцненню її соц. засад та сусп. легітимації, причому в різних політ. системах ця тенденція реалізується специфічно. Так, автократії для зміцнення стабільності об'єктивно потребують максим. концентрації влади, віддалення підданих від важелів держ. управління, застосування політ. міфологізації та примусу в різних сферах сусп. життя. Демократична ж система передбачає розподіл гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову, децентралізує її на центр. і місц. рівні, стимулює плюралізм і політ. участь громадян, спирається на принцип консенсусу. Закономірним є також прямий зв'язок між специфікою соц. структури сусп-ва (зокр., наявністю соц. диспропорцій, маргіналів, майн. дихотомії, відсутністю «се-

реднього» класу) і особливостями політ. режиму, що формується у тій чи ін. країні; 3) *політ.-психол.* **З.** – відображають комплекс існуючих ментальних зв'язків і відносин між особистістю та владою; зокрема ті, що впливають на політ. емоції, амбівалентне сприйняття влади, суб'єктивні мотивації дій у політиці, на формування політ. свідомості, втілення політ. ідей та ідеалів у ціннісний світ людини. Найбільш активно використовуються **З. п.,** спрямовані на психол. переконання людей щодо визнання права чи необхідності домінування певних політ. лідерів (уперше сформульовані Н. Макіавеллі); 4) *політ.-прав.* **З.** – відбивають тенденції розвитку політ. системи і державності в напрямі верховенства права (чи навпаки); свідчать про ступінь реалізації принципів гуманізму, прав і свобод особистості, домінування прав. традиції, практик парламентаризму і конституціоналізму в сусп.-політ. житті, показують ступінь захисту д-вою режиму законності й правопорядку та здатність політ. сил (партій) здійснювати конкуренцію на легальній основі.

Політ. наука формулює також закони структури, функціонування і розвитку політики. *Закони структури* – пояснюють способи орг-ції політ. систем, їх внутр. визначеність та об'єктивну зумовленість. *Закони функціонування* – це істотні, необхідні зв'язки між політ. суб'єктами в процесі часових змін владних відносин. *Закони розвитку* – визначають тенденції переходу від одного порядку (стану) відносин у політ. системі до ін., від одних ф-цій (чи структури) політ. ін-тів до ін. тощо. Крім того, Г. Тавадов до системи законів політології включає: а) закономірності виникнення й розвитку політ. інтересів, їх взаємодію з ін. сферами життя соціуму; б) закономірності становлення і функціонування політ. влади; в) закони виникнення та розвитку політ. відносин, процесів, явищ, подій; г) закономірності взаємовідносин особистості та влади. (*Л. Герасіна*)

ЗАКРИТІСТЬ ВЛАДИ – форма політ. відносин, яка має високий або максим. рівень відчуження інтересів влади, політ. еліт від інтересів громадян. суспва. Це обумовлює прихований, непрозорий хар-р діяльності керівництва д-ви, а також провладних політ. партій. **З. в.** є проблемою кратології – науки про владу; важливим напрямом суч. політ. досліджень, зокрема демокр. аудиту (теорії та практики вимірювання демократії). Упродовж всієї цивілізаційної історії та в більшості суч. країн **З. в.** була і залишається характерною рисою функціонування д-ви, як владного ін-ту. В такому аспекті **З. в.** виступає проявом соц.-політ. нерівності та стратифікації, коли політ. верхівка використовує свої статусні та ресурсні переваги екон., воєнно-силового, адмін.-прав., інформ., ідеол. хар-ру. **З. в.** є ознакою тоталітарності, авторитарності політ. режиму, вказує на недемокр. та нелегітимний зміст політ. діяльності владних політ. груп. У більшості суч. країн, зокрема у країнах транзитивної демократії, до яких належить Україна, **З. в.** створює умови для приховування різних форм зловживань, корупції та злочинів, з метою задоволення власних та корпоративних егоїстичних інтересів. Такі дії влади йдуть у розріз із інтересами суспва, є незаконними, кримінальними, однак режим **З. в.** дозволяє представникам влади приховувати такі правопорушен-

ня, уникати покарання. Необхідно зауважити, що в певних сферах функціонування д-ви закритість діяльності владних груп, зокрема силових структур, може бути обумовлена стратегічними нац. екон., наук.-технічними, воєнними та ін. інтересами, тому такі форми діяльності можна визначити як легітимні (законні), але секретні (нелегальні) ф-ції влади. Однак часто політ. еліти використовують режим секретності для приховування своїх незаконних дій, можуть абсолютизувати роль секретних служб, використовувати їх ф-ції та зловживати (маніпулювати) проблемами нац. безпеки з метою захистити або зміцнити своє владне становище, зберегти своє політ. статус-кво. Використання владними групами та певними держ. орг-ціями грифу «для службового користування», «секретно» і визначення відомостей, які є конфіденційною інформацією, може відбуватись довільно та не відповідати інтересам сусп-ва, порушувати права та свободи громадян країни. **З. в.** може бути відображенням того, що вона використовує інституціональні механізми експлуатації певних соц. груп у сфері екон. та соц. відносин, порушення/обмеження прав громадян у різних сферах життя, а також методи дезінформації та маніпуляції громад. свідомістю. Напр., заниження рівня мінімальної оплати праці, мінімальних соц.-екон. стандартів життя; закритість інформації про реальний стан розвитку сусп-ва та ін. **З. в.** виступає передумовою поширення практик лобіювання незаконних інтересів бізнес-груп на основі підкупу парламентаріїв, держ. посадовців, суддів, що дозволяє об'єднуватись політ. та екон. елітам у реалізації своїх прагматичних інтересів. Закритість політ. влади може призводити до поширення недовіри та зневаги до неї не тільки громадян, а й падіння міжнар. авторитету країни. Демократизація сусп-ва та політ. життя сусп-ва передбачає перехід до відкритих, прозорих та підзвітних сусп-ву форм політ. діяльності владних груп. За висновками політ. та прав. експертів, відкритість влади є необхідною передумовою та ефективним засобом б-би з корупцією та ін. формами зловживання владою. Відкритість влади передбачає як високий рівень демократичності, професійності та відповідальності політ. еліт, яким громадян. сусп-во, включно з електоратом, довіряє держ. владу, так і високий рівень політ. грамотності, політ. культури та активності населення країни. Поширення суч. політ. комунікацій та використання інформ. технологій у держ. управлінні (Е-уряд) сприяє збільшенню прозорості та відкритості влади, посиленню ролі громад. контролю за діяльністю владних груп. */О. Кириленко/*

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (ЗМІ) – система органів публічної передачі інформації, призначеної для привселюдного поширення в різних формах. Термін «**ЗМІ**» у вітчизн. обігу з'явився у 1970-х рр. як переклад фр. *moyens d'information de masse*. На той час він означав односпрямованість впливу преси, радіо та телебачення («згори-вниз»), таким чином фактично санкціонуючи авторитарність їх впливу. Характерними рисами **ЗМІ** є: публічність (необмежене, неперсоніфіковане коло споживачів); наявність спец. технічних засобів; непряма, розділена у просторі й часі взаємодія комуніка-

ційних партнерів; непостійний хар-р аудиторії.

Серед найважливіших ф-цій **ЗМІ** можна виділити такі: 1) інформ. – отримання і розповсюдження відомостей про найбільш важливі для громадян і органів влади події. На основі отриманої інформації формується громад. думка про діяльність органів влади, об'єднань громадян, політ. лідерів тощо; 2) освітня – донесення до громадян певних знань дозволяє адекватно оцінювати, упорядковувати відомості, отримані з різних джерел, правильно орієнтуватися у суперечливому потоці інформації; 3) соціалізації – засвоєння людиною політ. норм, цінностей, зразків поведінки дозволяє їй адаптуватися до соц. дійсності; 4) критики і контролю. Критика **ЗМІ** характеризується необмеженістю свого об'єкта. Їх контрольна ф-ція засновується на авторитеті громад. думки. **ЗМІ** не можуть застосовувати санкцій до правопорушників, але вони дають юрид. та моральну оцінку подій і осіб. У демокр. сусп-ві у здійсненні контрольних ф-цій **ЗМІ** опираються як на громад. думку, так і на закон; 5) мобілізаційна – виявляється у спонуканні людей до певних політ. дій чи до соц. бездіяльності; 6) оперативна – обслуговування **ЗМІ** політики певних об'єднань громадян.

ЗМІ можна поділити за рядом ознак: *за регіоном розповсюдження*: транснац. – ті, що регулярно обслуговують інформ. потреби людей у міжнар. масштабі, на території декількох д-в; нац. **ЗМІ** – ті, що працюють одночасно на всій території країни або більшої її частини; регіон. **ЗМІ** – в їх зону обслуговування входять або окрема адмін. одиниця д-ви, або частина країни, що склалася історично, для якої характерні ті або ін. особливості; місц. **ЗМІ** – тобто районні, міські, корпоративні, організаційні тощо; *залежно від аудиторії*: загальні – розраховані на всю аудиторію; спеціалізовані – сфокусовані на конкретній тематиці і, відповідно, орієнтовані лише на частину аудиторії; *з точки зору відносин між **ЗМІ** та чинним законодавством*: легальні **ЗМІ** – ті, що дозволені законом, пройшли реєстрацію і мають допуск до видавничої або віщальної діяльності; квазілегальні – ті, що не заборонені законом, але одночасно і не дозволені ним; нелегальні – ті, що заборонені законом (напр., шляхом анулювання реєстраційних свідоцтв, ліцензій та ін.). Однак слід відмітити, що в деяких випадках **ЗМІ** не потребують реєстрації, наприклад, якщо це періодичне видання накладом менше однієї тисячі примірників.

Усі різновиди **ЗМІ** у своїй сукупності утворюють єдину систему, яка структурно розподіляється на три основні групи: 1) друкована преса – газети, журнали та ін. Газети – період. видання, що містять офіц. матеріали, оперативну інформацію і статті з актуальних проблем. Виходять під постійною назвою не рідше, аніж раз на місяць. Журнал – періодичне видання, що має постійну рубрикацію і містить статті чи реферати з різних сусп.-політ., наук., виробн. та ін. питань, літературно-художні твори; 2) Аудіовізуальні **ЗМІ** – радіо, телебачення. Радіо – масовий засіб розповсюдження інформації за допомогою безпровідного зв'язку, за якого як носій сигналу використовуються радіохвилі, що вільно поширюються у просторі. Телебачення – один із осн. засобів зв'язку за допомогою комплексу при-

ладів для передачі зображення та звуку, що рухаються, на відстань. 3. Інформ. служби – інформ. агентства, пресслужби тощо. Інформ. агентство – спеціалізоване інформ. підприємство (орг-ція, служба, центр), що обслуговує **ЗМІ**. Його осн. ф-ція – надавати оперативну політ., екон., соц., культ. інформацію редакції газет, журналів, телебачення, радіо, а також ін. заклади, орг-ції, прив. осіб, які є користувачами його продукції. Прес-служба – підрозділ закладу, органу влади, суду, корпорації тощо, який здійснює взаємодію даної структури з пресою та ін. **ЗМІ**.

Виділяється також питання про статус Інтернету. Інтернет визначається як всесв. система об'єднаних комп'ютерних мереж для зберігання та передачі інформації. У той же час слід зазначити, що при цьому хар-р взаємодії читача зі **ЗМІ** як такий не змінюється – просто вдосконалюється спосіб доступу до нього. Таким чином, Інтернет можна розглядати не як особливий вид **ЗМІ**, а як різновид вже сформованого інформ. середовища, хоча сьогодні вже існує велика к-сть Інтернет-видань. (*І. Підкуркова*)

ЗАХІДНЕ СПІВТОВАРИСТВО – неофіц. форма співдружності д-в, які мають спільну мету із взаємними стосунками при здійсненні екон. та прав. політики щодо осн. засад розвитку сусп-ва на основі загально обумовлених критеріїв. Термін «**З. с.**» є відносним, оскільки важко визначити рамки функціонування такого неформального об'єднання. Загалом дане співт-во може складатися не лише із суверенних д-в, а й із міжнар. орг-цій. Отже, у контексті **З. с.** варто розуміти сукупність самост. цивілізованих д-в, країн – учасниць Європ. Союзу, Ради Європи, країн Північної Америки, ООН та ін. Осн. елементом їхньої співпраці є налагодженні взаємостосунки, що будуються на спільно вироблених принципах. До них можна віднести: принцип суверенної рівності д-в; принцип добросовісного виконання міжнар. зобов'язань; принцип мирного розв'язання спорів; принцип незастосування сили; принцип співробітництва д-в; принцип невтручання у внутр. справи д-в та ін. Одним із важливих об'єднуючих критеріїв **З. с.** вважається концепція поваги до прав та свобод людини і громадянина. Формування принципу поваги прав людини і осн. свобод безпосередньо пов'язане з ООН і діяльністю цієї орг-ції у гуманітарній сфері. До ухвалення Статуту ООН концепція поваги та захисту прав людини і осн. свобод мала переважно філософсько-реліг. і політ. хар-р. Міжнар.-прав. норми в цій сфері були одиничними. (*М. Бліхар*)

ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ – масовий відкритий збройний виступ певного класу або соц. групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, нац. й реліг. гноблення. Поряд із **З. п.**, які мають масовий хар-р і переслідують револ. цілі, мають місце й інші різновиди: *бунт* – стихійний, неорганізований виступ мас без чітко усвідомленої мети; *путч* – головним чином підготовлений виступ офіцерських груп з метою встановлення воєнної диктатури. **З. п.**, що переслідують реакційні цілі, називаються *заколотами*. **З. п.** проти панівних класів, які проходять із широкою участю народних мас або за їх активної підтримки, являють собою один із способів

революційного захоплення політ. влади, виникають у ході класової б-би в умовах, коли правлячі класи намагаються насильницькими заходами утриматися при владі. Вони зазвичай є відповіддю на насильство панівних класів. **З. п.** характеризується тим, що панівні класи не віддають владу без опору, вдаються до насильства. **З. п.** часто починається революція (взяття Бастилії, Жовтневий переворот у Петрограді). **З. п.** може бути правомірним лише тоді, коли немає жодної можливості завоювати владу мирним шляхом. (*О. Громико)*

ЗВЕРНЕННЯ ДЕПУТАТСЬКЕ – форма парлам. контролю, що полягає у вимозі члена законодавчого органу надати інформацію, вчинити певні дії чи надати роз'яснення з певного питання з боку органу влади (його посадової особи) чи установи та підприємства. Як правило, **З. д.** є реакцією парламентарія на порушення чинного законодавства з боку певного посадовця або ж спричиняється необхідності сприяння реалізації прав та законних інтересів відповідних виборців. Законодавством встановлюється термін надання такої відповіді, при цьому реагування на звернення має обов'язковий хар-р. Відповідь на **З. д.** (чи відсутність такої) може спричинити розгляд питання, що піднімалось у зверненні, на засіданні парламенту чи його робочих органів.

У теорії конституційного права розрізняють декілька видів звернень. Серед них – депутатський запит, парлам. запит та інтерпеляція. Останній різновид становить форму контролю з боку парламентарія (чи групи парламентаріїв) у вигляді письмової вимоги про надання роз'яснень членом уряду про мотиви ухвалення тих чи ін. рішень, їх наслідків та ефективності. Суттєва відмінність полягає в тому, що відповідь на інтерпеляцію стає обов'язковим предметом парлам. дебатів, у результаті яких ухвалюється відповідна резолюція, у т. ч. може бути поставлене питання про довіру уряду чи міністру.

В Україні ін-т звернення має місце щодо правового статусу народ. депутата України та депутатів місц. рад. Із зверненням народ. депутат може звернутися до органів держ. влади та органів місц. самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і орг-цій, незалежно від форм власності та підпорядкування, об'єднань громадян. Відповідь на звернення має бути надана протягом 10 днів з моменту його отримання. Принципова відмінність застосування звернення порівняно із депутатським запитом (що також належить до інструментарія депутата) полягає в тому, що відповідь на звернення не може стати предметом обговорення на пленарному засіданні Верх. Ради України.

Окремої уваги заслуговує потенційний предмет **З. д.** Конституційний Суд України із застосуванням принципів поділу влади, самостійності та незалежності органів правосуддя встановив, що народ. депутат України не має права звертатися до органів і посадових осіб, що здійснюють функції дізнання і досудового слідства, з вимогами і пропозиціями з питань, які стосуються проведення дізнання та досудового слідства у конкретних кримінальних справах, а також до судів, до голів судів та до суддів стосовно конкретних судових справ. (*Ю. Барабаш*)

ЗГОДА ПОЛІТИЧНА – стан відносно сталої збалансованості інтересів, поглядів та цілей політ. суб'єктів, осн. характеристика громадян. миру та довіри в д-ві або між д-вами. **З. п.** є результатом конструктивної взаємодії політ. сил, спрямованої на пошук взаємоприйнятної компромісної моделі вирішення проблеми. **З. п.** усередині країни відображає цілісності політ. сфери, єдність та односпрямованість сумісних стратегічний дій її політ. суб'єктів стосовно змістовно вираженої перспективи. Вона може існувати як на загальнонац. рівні (між д-вою та громадян. сусп-вом), так і на рівні відносин між політ. суб'єктами. **З. п.** може досягатися у формі або компромісу або консенсусу. Останній варіант є оптим., оскільки сторони зберігають взаємну довіру та впевненість у можливості досягнення взаємоприйнятних рішень. Шляхи досягнення **З. п.** умовно діляться на процедурні, що забезпечують швидкий зовн. ефект, та гуманітарні, спрямовані на якісну зміну політ. свідомості та політ. культури. Процедуру та механізм досягнення **З. п.** складають засоби, форми, методи взаємодії, система контролю домовленостей. До них належать консультації, перемовини, дискусії, укладання компромісу або консенсусу. Необхідною умовою досягнення **З. п.** є опанування навичок ділового спілкування, уміння вислуховувати партнерів, здатність розуміти їхні інтереси та правильно пояснювати свої. Задля успішності процесу досягнення **З. п.** можуть залучатися посередники (медіатори, фасілітатори, арбітри). Однією із важливих умов **З. п.** є висока політ. культура сусп-ва та політ. еліт, яка має проявлятися терпимістю партнерів один до одного, взаємною стриманістю, дотриманням моральних вимог до політ. діяльності. (*С. Жданенко*)

ЗМІНИ ПОЛІТИЧНІ – гол. характерна риса політ. процесу, яка позначає будь-які модифікації його структури і ф-цій, ін-тів і форм, постійних і змінних рис, темпів еволюції й ін. параметрів політ. явищ. **З. п.** позначають як трансформацію властивостей, котрі не торкаються осн. структур і механізмів влади (напр., можуть змінюватися лідери, уряди, окремі ін-ти, але провідні цінності, норми, способи реалізації влади зберігаються в попередній якості), так і модифікацію провідних, базових елементів, які до спілки сприяють становленню нового якісного стану.

Політ. наука сформувала низку точок зору щодо джерел, механізмів та форм таких змін. Напр., К. Маркс осн. причини політ. динаміки вбачає у впливі економ. відносин, В. Парето пов'язує їх із циркуляцією еліт, М. Вебер – із діяльністю харизматичного лідера, Т. Парсонс – із виконанням людьми різних ролей і т. ін. Однак, найчастіше осн. джерелом політ. змін називають конфлікт. Багатоманітність джерел і форм **З. п.** виявляється в певних способах існування політ. явищ, а саме: функціонуванні, розвитку й занепаді. Функціонування політ. явищ не виводить взаємини, форми поведінки громадян або виконання ін-тами держ. влади безпосередніх ф-цій за межі базових значень, які склалися. Другий спосіб **З. п.** – розвиток. Для нього характерними є такі модифікації базових параметрів політ. явищ, які передбачають подальший позитивний хар-р еволюції останніх. І нарешті, третій різновид **З. п.** – занепад.

Це такий спосіб трансформації базових форм і відносин, які склалися, що передбачає негативну перспективу еволюції політ. явища.

До осн. ідеальних типів **З. п.** у політології відносять: політ. реформу, революцію, держ. переворот, рідше – реставрацію й частковий або повний перегляд (ревізію) конституції. Пособливому розглядають зміни у світ. політиці, коли мирному врегулюванню, що означає вирішення на наднац. або міждерж. рівні конкретних спірних питань, протиставляють поняття мирних відносин, яке означає значне перетворення в існуючому світ. порядку. Серед цих змін – зміни в суверенітеті над територією або її частиною; довгострокові зміни в силовому балансі; суттєвий перегляд прийнятих норм і правил, що регулюють поведінку д-в, їх об'єднань, а також надуряд. орг-цій у наднац. сфері. На початку XXI ст. одним із найважливіших напрямів мирних змін стало політ. і міжнар.-прав. забезпечення тенденцій глобалізації.

Мирні **З. п.** у межах нації-д-ви – це політ. реформа. Вона відображає еволюц. і ненасильницький хар-р розвитку політ. процесу, а також здатність конкретної політ. системи призвичаюватись до зростання багатоманітності інтересів і вимог нац. спільноти та нових структурних факторів.

Центр. феноменом навіть серед осн. типів **З. п.** є революція – колект., насильницьке й усвідомлене захоплення влади якоюсь сусп. групою. Заг. визначення революції не існує. Тлумачні словники пояснюють його досить лаконічно і нейтрально. Напр., фр. словник «Ґран Робер» пропонує таке: «Революція – сукупність іст. подій у межах нац. спільноти, коли групі, яка підняла збройне повстання, вдається захопити владу й коли в сусп-ві відбуваються глибокі перетворення (політ., екон. і соц.)». Термін «революція» може використовуватись і в переносному значенні для означення могутніх тенденцій, які сприяють корінному перетворенню, перевороту в будь-якій сфері життєдіяльності сусп-ва (наук.-технічна, інформац. революція та ін.).

Держ. переворот – зненацьке неконституційне захоплення влади, незаконна зміна правлячої еліти у цілому (президента, уряду, персоналу управл. структур), що не пов'язане з якими-небудь корінними змінами політ. режиму, соц. і екон. відносин. Заг. для революції і держ. перевороту – колект. і насильницький хар-р політ. дії, а також намагання за допомогою пропаганди ідеологізувати події.

Реставрація – процес **З. п.**, спрямований на відродження способу правління (режиму), раніше поваленого революцією чи держ. переворотом.

І ще один різновид **З. п. –** перегляд конституції, що часто кваліфікується як реформа. Між цими поняттями існує відмінність – процедуру одноразової ревізії осн. закону д-ви використовують як політ.- юрид. інструмент, що допомагає почати процес мирного усунення режиму, який віджив.

З. п. або ж сприяють пристосуванню існуючої системи влади й управління до нових вимог часу і зміненому соц. середовищу, або ж – заміні даної системи іншою у зв'язку з тим, що остання втратила здатність надалі підтримувати своє ефективне функціонування. *(Н. Ржевська)*

ЗОМБУВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ (англ. *zombie* – людина, що втратила контроль над собою і перебуває під потужним впливом ззовні) – практика політ. маніпуляцій індивідуальною й колект. свідомістю, осн. метою якої є перетворення народу на масу, легко керованого суб'єкта. Масове **З. п.** розпочалось із моменту широкого застосування звукового кінематографу й телебачення. **З. п.** здійснюється за допомогою суч. технологій і новинок науково-технічного прогресу, шляхом нав'язування людям потрібних («правильних») думок і зручних сценаріїв поведінки. **З. п.** є формою впливу на свідомість людини на рівні підсвідомого, або на політ. свідомість на рівні сусп. психології, формою підпорядкування людини певній політ. волі, задля зміни мислення, поведінки, емоцій поза бажаннями суб'єкта. Засоби **З. п.** поділяються на неспециф. (соц. програмування в цілому) і специф. (різноманітні психотехніки, апаратні засоби і под.). До суч. технічних засобів **З. п.** передусім відносять ЗМІ, у т. ч. й електронні.

У рамках **З. п.** застосовуються різноманітні медіаефекти й маніпуляційні технології, серед яких найактивніше використовуються: *дезінформація* – навмисне надання інформації, яка вводить людей в оману за принципом: «чим більша брехня, тим легше в неї повірити»; *метод створення ін. інформ. реальності* – замість відображення дійсності створення псевдореальності, і в ній за допомогою стереотипів та інтерпретацій маркування й закріплення необхідної інформації; *технологія спіралі замовчування* – штучне нав'язування потрібної для влади сусп. думки, штучне утворення уявної більшості; *поширення політ. міфів, стереотипів і кліше* – ілюзорних ідей, які сприймаються переважно на віру без раціон., критичного їх осмислення. *(О. Дзьобань)*

І

ІДЕАЛ ПОЛІТИЧНИЙ – поняття політ. свідомості, яке відображає погляди суб'єкта політ. життя (особистості, певної спільноти, сусп-ва в цілому) на досконалий держ. та соц.-політ. устрій; довершений зразок діяльності політ. суб'єкта; визнаний образ політ. діяча, який відповідає суч. вимогам та уявленням сусп-ва; цінність, яка спонукає до продуктивної політ. діяльності. **І. п.** поряд із політ. поглядами, настроями, почуттями фіксується у політ. свідомості і відбивається у політ. культурі суб'єкта політ. діяльності. Це поняття в політології, соціології традиційно розглядається як віддзеркалення тенденцій сусп. розвитку, як потужний фактор, що організовує та спрямовує людей на вирішення нагальних завдань. Проблема **І. п.** посідала значне місце у філос. концепціях всіх часів, починаючи з античності. Зокрема Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Еразм Ротердамський, Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Т. Гоббс, І. Кант, І Фіхте, Г. В. Ф. Гегель, К. Ясперс, Г. Маркузе та ін. розглядали цю проблему крізь призму уявлення про держ. устрій. У різних ученнях про державу **І. п.** постає як центр. категорія, яка вказує орієнтири подальшого розвитку. Відповідно, їх можна поділити на дві групи: анархічні учення, що утверджують ідею свободи особистості за умов відсутності держ. та будь-якої влади; і такі, що обстоюють чітку структурну орг-цію влади в д-ві. Осн. функції **І. п.**: прогностична, регулятивна, оцінювальна, інтегративна, соціалізуюча, діяльнісна. Відпрацьовуванням і формулюванням **І. п.** як довершеної моделі держ. і сусп. устрою займається наук. еліта та обмежене коло політ. аналітиків, які знаходяться при владі, обслуговують її. Науково обґрунтований **І. п.** допомагає якнайкраще осмислити проблеми дійсності, постає як результат аналізу існуючих суперечностей сусп.-політ. практики, проектує шляхи їх розв'язання або усунення. Його сутність та зміст залежать від реального політ. життя, політ. режиму, політ. системи, рівня культури політ. еліти, а також є відповіддю на запити щодо заг. норми, моделі політ. поведінки і відносин між людьми. Об'єктивну основу змісту **І. п.** складають конкретно-істор. інтереси населення д-ви. **І. п.** не існує в застиглій формі, він постійно видозмінюється, відбиваючи рівень розвитку політ. свідомості сусп-ва. Поява нового **І. п.** є ознакою підвищення спроможності сусп-ва утворювати нові смисли, приймати складні рішення, які забезпечують відтворення сусп-ва. Специфіка **І. п.** полягає у здатності інтегрувати сусп-во (запобігати його розпаду) на основі єдиної політ. програми спільної діяльності. Відсутність конкретного, у межах можливого, **І. п.** негативно позначається на процесі реформування сусп.-політ. життя, соціалізації людей, позбавляє їх образу ідеальної перспективи розвитку д-ви, породжує невпевненість щодо здійсненності перебудов сьогодення. (*О. Стасевська*)

ІДЕНТИЧНІСТЬ (лат. *identicus* – однаковий, тотожний) – властивість психіки людини в концентрованому вигляді виражати для неї те, як вона уявляє собі свою приналежність до різних соц., нац., профес., мовних, політ., реліг., расових та ін. груп чи спільнот, або ототожнення себе з тією або ін. людиною, як втіленням притаманних цим групам або спільнотам властивостей. Суч. науковою і сусп. думкою **І.**, тобто почуття внутрішньої самототожності і цілісності індивіду, формулюється як проблема особистісної і соц. ідентифікації. Перша – це самовизначення індивіда в термінах фізич., інтелектуальних і моральних якостей. Друга визначається приналежністю людини до певних спільнот і груп. Стосовно різних форм соц. буття **І.** виявляє себе у формах: *соц.* **І.** (ототожнення себе з соц. позицією або статусом); *культ.* **І.** (ототожнення себе з культ. традицією); *етнічної* **І.** (ототожнення себе з певною етн. групою); *групової* **І.** (ототожнення себе з тією чи іншою спільнотою, групою). Соц. **І.**, включаючи її соц.-політ. аспект, набувається людиною в ході індивідуального розвитку і є результатом процесів соціалізації. У міру засвоєння індивідом соціокульт. зразків, норм, цінностей, прийняття і засвоєння соціокульт. і політ. ролей у взаємодіях з ін. людьми його самоідентифікації змінюються. Розрізняються позитивні й негативні **І.** Закріпленню негативної **І.** («злочинець», «реакціонер», «терорист» тощо) індивіда може сприяти практика «навішування ярликів», спец. або груповий тиск. Можлива втрата індивідом певної соц. **І.**, зазвичай, пов'язана зі швидкими змінами у соціокульт. середовищі. Втрата **І.** проявляється в таких явищах, як відчуження, соціально-рольові конфлікти, девіантна поведінка тощо. У періоди швидких змін в соціокульт. системі криза **І.** може мати як негативні, так і позитивні наслідки (забезпечення можливості закріплення технічних нововведень, нових традицій, соц. ролей, норм, зразків, соц. змін, адаптації індивідів до соц-політ. змін тощо). Механізм **І.** є необхідною умовою спадкоємності соц. структури та соціокульт. традиції. Вияв справжньої **І.** відіграє значну роль у тих сферах профес. діяльності, де існує потреба в реальній сусп. значущій оцінці особистості. Особливо це стосується профес. діяльності у сфері права – судової, слідчої, пенітенціарної, захисту дітей. (*Н. Осипова*)

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНА – це сприйняття індивідом себе як представника певної «уявленої спільноти» (Б. Андерсон), яка ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокульт. досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя. **І. т.** виникає внаслідок ототожнення з об'єктами різного масштабу та змісту, такими як місце проживання, мікрорайон, район, локальна община, територ. громада, селище, місто, регіон, країна, субконтинент або континент загалом і навіть земна куля.

І. т. може розглядатись як узагальнююче поняття з найбільш широким і найменш визначеним об'єктом співвіднесення. Між індивідом і місцем його локалізації – проживання, праці, відпочинку, спілкування тощо – існує надзвичайно важливий зв'язок. У заруб. літ-рі використовують різноманітні визначення, близькі або тотожні за сенсом із терміном **І. т.**: ідентичність за місцем

(place identity), регіон. ідентичність (regional identity), ідентичність із середовищем (environmental identity), міська ідентичність (‘city’ identity, urban-related identity, social urban identity), ідентичність із місцем проживання (settlement identity), а також локальна ідентичність (local identity). Використання терміна «**І. т.**» дозволяє охопити широке коло концептуальних поглядів на проблему ототожнення людьми себе з різноманітними територіально визначеними спільнотами. **І. т.** схожа із ін. формами належності до уявлених спільнот, такими як етнос, нація, клас, – виконує важливі соц. функції: забезпечує індивідів критеріями категоризації навколишнього світу, робить його передбачуваним і зрозумілим, забезпечує колект. підтримку, відчуття поваги та самоповаги.

Згідно з традиц. соц.-психол. підходами, структура **І. т.** складається із трьох взаємопов’язаних компонентів: когнітивного, емоційного та поведінкового. *Когнітивний* включає в себе поінформованість щодо регіон. спільноти, до якої належить індивід, про її спосіб життя, традиції, історію, соц.-екон. та політ. стан регіону, про типові характеристики представників цієї спільноти, про своє місце в ній. *Емоційна* складова – це сукупність тих емоцій, настроїв, почуттів, які відчуває індивід стосовно своєї належності до територ. спільноти. Вони можуть варіювати від негативних до позитивних, від повного неприйняття членів спільноти до повної підтримки, від почуття сорому до гордості, від приниження до зверхності. Важливими елементами емоційного хар-ру виступають рівень довіри до земляків, відчуття підтримки, самоефективності та залученості до загальнорегіон. справ. Прив’язаність до певного місця виступає як всеохоплюючий та часто неусвідомлюваний феномен, який включає фізич. та ментальне, природне та соц., інстинктивне та раціон., конкретне та заг., індивідуальне та соц., але цим не обмежується. *Поведінковий* компонент характеризує певну готовність до дії, це сукупність певних аспірацій, мотивація до дії, сформована на основі когнітивно-емоційного сприйняття себе представником територ. спільноти. У поведінковому компоненті закладений досвід попередніх дій, який тісно пов’язаний і з когнітивним, і з емоційним компонентами.

Територ. ідентифікація людей має складний, а часто навіть суперечливий хар-р. Люди можуть одночасно відчувати близькість до різних територ. уявлених спільнот. Це пов’язане з різноманітним структуруванням як соц. простору, так і життєвого світу окремої людини, її включенням – реальним і уявним – до різних форм і видів соц. активності, яка пронизує територ. спільноти різного ступеня узагальнення. Усвідомлення себе частиною тієї чи ін. спільноти та ступінь прив’язаності до неї формується в рамках різних соц. механізмів. **І. т.** можуть накладатись одна на одну, перехрещуватись, створюючи складні констеляції. Ось чому досягти адекватного розуміння та обґрунтованого витлумачення **І. т.** на основі її розгляду в одновимірній площині неможливо.

У наук. працях широко вивчаються та досліджуються такі види **І. т.**, як регіон. ідентичність, локальна ідентичність. Регіон. ідентичність – соц. почуття людини, яке примушує її ототожнювати себе з ін. мешканцями даної території. Локальна ідентичність – ре-

зультат ототожнення себе (конкретного індивіда) з певним «місцем» фізич. простору, яке має символічну та ціннісну значущість, специф. культуру, що формується під впливом колект. й індивідуального досвіду та взаємодії в межах локальної спільноти. Найбільш поширеним типом **І. т.** виступає поєднання локалістсько-регіоналістських орієнтацій з нац., що свідчить про те, що нац. та субнац. рівні геогр. ідентифікації зберігають свою найбільшу значущість. Глобал. ідентичність поступається як локальним, так і нац. рівням. Структура **І. т.** не є абсолютно непорушною. Місцевість, місто, регіон стають все більш привабливими як категорії самовіднесення, а глобал. спільності втрачають свою принаду. Така тенденція може пояснюватись об'єктивними соц.-екон. обставинами поглиблення кризового стану в будь-якому сусп-ві, що не може не позначитись на сприйнятті як нац. д-ви, так і наднац. спільнот. Люди шукають притулку в найбільш відомих і передбачуваних соц. просторах, які дають їм відчуття самоповаги, самоефективності, здатності ефективно функціонувати та контролювати зовнішнє середовище, відчуття власної унікальності та цілісності, стабільності у часі й просторі. Саме такими є ті просторові одиниці, які найбільше наближені до повсякденного життєвого світу людини, до тих соц. спільнот, які забезпечують задоволення екзистенційних потреб індивіда. *(А. Дорошкевич)*

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЦИВІЛІЗАЦІЙНА – найвища форма соц. ідентичності, що базується на усвідомленні культ.-істор. спільності народу або групи близьких народів. Це реліг., ціннісні, етн., лінгвістичні й ін. системоутворюючі ознаки, які дають змогу людині, народу, д-ві ідентифікувати себе у політ. реаліях суч. світу за принципом «друг – ворог», «свій – чужий» і відповідно поводитися в цивілізаційних відносинах. **І. ц.** – єдність етн. та культ. різноманіття. Виникає навколо одного (або кількох) типів ідентичності, напр. реліг., унаслідок діяльності католицької церкви в Зах. Європі в епоху Середньовіччя. **І. ц.** завжди має на увазі «цивілізацію» в розумінні М. Данилевського і А. Тойнбі, або «високі культури» за О. Шпенглером. Це спільноти, які прив'язані до певних геогр. ареалів і такі, що виступають носіями цих релігій, ідеологій, соц. практик і культ. стилів, які в сукупності становлять особливий образ «людства», але при цьому претендують на універс., всесв. значимість.

Структура **І. ц.** у заг. вигляді складається з трьох осн. компонентів: менталітету цивілізації, її локалітета і глобалітета, що утворюють у своїй сукупності тріаду. Менталітет фіксує зверненість даної локальної цивілізації до її ціннісно-смислової своєрідності (включаючи етнокульт. та соц.-психол. атрибути). Локалітет – це здатність цивілізації власними – етн., соц., реліг., художньо-естетичними та ін. засобами репрезентувати світ. культуру в своєму конкретному локусі, заломлювати заг. (всесв., глобал., загальнолюдське) в інтралокальному контексті даної цивілізації (етносу, конфесії, культури (субкультури) і навіть регіону). Глобалітет вказує, в свою чергу, на внесок локальної цивілізації у всесв. культуру, на породжені нею загальнозначущі цінності. Менталітет, глобалітет і локалітет певної цивілізації – три сторони (грані) одного явища, тісно взаємозалежні, але які

практично не збігаються між собою. Взаємовідносини між ними всередині кожної конкретної культури (у структурі **І. ц.**) мають діалогічний хар-р, і в кожній нац. історії взаємодія трьох модусів однієї і тієї ж цивілізації являє собою вигадливо непередбачуваний іманентний процес.

Сформована **І. ц.** тяжіє до виражених форм самосвідомості; вона співвідносить себе і свою специфіку з оточуючими її суміжними або спорідненими цивілізаціями; прагне проектувати свої досягнення та проблеми на світ. спільноту в цілому і всесв. культуру. Виділяють чотири аспекти у проблематиці **І. ц.** у сучасності. По-перше, до неї відносять «одвічні» проблеми долі цивілізаційно-периферійних і міжцивілізаційних народів. Не належачи до «ядерних» спільнот сусідніх цивілізацій, такі народи змушені культурно, політично і господарсько самовизначатися стосовно цих спільнот, при цьому або почувають ущербність від «окраїнності» і «проміжного» свого становища, або відкривають для себе в цьому статусі шанси стратегічного самоствердження. По-друге, перед «ядерними» спільнотами старих цивілізацій (індійською, арабо-іранською, японською тощо) в умовах світ. лідерства Євро-Атлантики витає загроза перетворення їх на периферійні культ. групи «всесв. цивілізації». Звідси прагнення цих спільнот відстояти в різних перетворених формах свою цивілізаційну ідентичність. По-третє, можливе «зіткнення цивілізацій» (за С. Хантінгтоном), де лінії боїв будуть проходити по кордонах цивілізацій. Перемога в цих «зіткненнях» необов'язково може бути за Заходом. Успіхи Китаю в економіці (за результатами 2014 р. китайська економіка перша у світі), розвиток їхніх Збройних сил, особливості зовн. політики, вміння використовувати суперечності світ. політиці себе на користь, перетворять його найближчим часом у найвпливовішого гравця на «світ. шахівниці». По-четверте, реліг.-культ. та політ. процеси в Лат. Америці (успіхи релігій типу Умбанда і Кандомбле в Бразилії), котрі тлумачать цей материк як «осн. землю», а його народи як «осн. людство»; становлення латиноамер. «великого стилю» в літ-рі, говорять на користь тверджень про особливу цивілізаційну ідентичність латиноамер. сусп-в, інакше кажучи – про можливість народження нової регіон. цивілізації в суч. епоху. Сусп. уявлення дедалі більше схиляються до необхідності рішучого захисту дух. основ буття **І. ц.**, збереження всього різноманіття цивілізацій, а не тільки д-в. Ці уявлення будуються на тому, що люди залишатимуться єдиними в дух. плані, незважаючи на нац., реліг., культ. й ін. відмінності, якщо в них є совість, порядність, розумність, справедливість, оскільки ці якості є базовими для заг. уявлень про життя й смерть, добро й зло, щастя й нещастя, праведність і неправедність, про благополуччя й безпеку для себе та ін. членів конкретного сусп-ва й світ. співт-ва. /*А. Дорошкевич*/

ІДЕОЛОГІЯ (грец. ἰδέα – початок, основа, першообраз і λόγος – слово, вчення) – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів, що виражає інтереси, світоглядні ідеали, умонастрої різних соц. класів та ін. соц. груп, на основі якої усвідомлюються і оцінюються відносини людей і їх спільнот до соц. дійсності в цілому і одна до одної і (або) санкціонуються

встановлені форми панування і влади (консервативні **І.**), або обґрунтовується необхідність їх перетворення і подолання (радикальні й револ. **І.**)

І. може розглядатися як форма сусп. свідомості й як явище культури. Як елемент культури **І.** є продуктом соц.-політ. діяльності людей, їх дух. вир-ва. Але її специфіка і відмінність від багатьох ін. елементів культури полягають у тому, що вона створюється діяльністю певних верств – ідеологів, політиків, учених. Народ. маси, соц. спільноти безпосередньо не створюють **І.**, проте їхні інтереси, уявлення про сусп.-політ. життя є поживним ґрунтом для її формування.

Структурно **І.** складається з політ. теорій та ідей, сусп.-політ. ідеалів, цінностей, концепцій політ. розвитку і політ. програм, політ. символів тощо. На відміну від науки **І.** містить не лише знання політ. життя, а й ставлення, оцінку політ. процесів із позицій інтересів соц. спільноти, політ. партії – носія цієї **І.**, через що **І.** більш упереджена, ніж політ. наука. І. може містити в собі, поряд із справжніми знаннями, і неправильні, хибні уявлення про політ. процеси, відносини і стан політ. життя, що виявляється в політ. міфах, утопіях. Політ. міфологія спотворено відбиває стан політ. життя, дає помилкові орієнтири політ. поведінці мас, їх громад.-політ. об'єднань. Поширення міфів у сусп. свідомості може спричинити тимчасовий успіх, але рано чи пізно за принципом бумеранга повертається проти самих творців таких міфів. Серед цінностей **І.** виокремлюються політ. символи – умовна знакова система, що виражає ті чи ін. політ. ідеї та ідеали, приналежність власника певного символу до певного товариства, руху, організації. На думку П. Сорокіна, «червоний колір переслідується не тому, що він червоний, а тому, що він – символ думок, бажань і почуттів, що є ворожими існуючому ладові». Політ. історія підтверджує також думку фр. політ. діяча М. Рокара, що конфронтація поміж окремими прошарками сусп-ва нерідко йде навколо символів.

І. виконує важливі соц. ф-ції: пізнавальну, мобілізаційну, нормативно-регулюючу, контрольну, політ. соціалізації тощо. **І.** глибоко взаємопов'язана з політикою. Вона наділяє її системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети, спрямовує політику. Одночасно політика по суті справи ідеологічна, на ґрунті певної **І.** формулюються політ. мета і добираються засоби її реалізації, мобілізується соц. маса для підтримки цієї мети та участі в її здійсненні. Разом з тим існує проблема межі взаємопроникнення **І.** й політики. Гіперідеологізація політики спотворює її, позбавляє можливості адекватно реагувати на нагальні потреби сусп-ва, на зміни, що в ньому відбуваються, ефективно вирішувати життєво важливі проблеми. Одночасно обмеження простору, в якому **І.** має взаємодіяти з політикою, створює вакуум у системі сусп.-політ. орієнтацій і регуляцій, послаблює чи руйнує соц. і дух. ресурси політики.

Необхідність **І.** для суч. України визначається потребами вироблення певної системи політ. поглядів, надання цій ідеол. системі основоположного значення у виробленні політ. курсу д-ви та поширення знань про неї задля сприйняття її більшістю населення. Це уможливить вироблення цілісної політики в економіці та соц. сфері, усунення суперечностей у процесі державотворення. *(Г. Клімова)*

ІМІДЖ ПОЛІТИЧНИЙ – образ політ. лідера, діяча, партії, який складається у громад. думці й свідомості, надаючи вплив на авторитет, рейтинг його носія. Поняття «імідж» походить від лат. *«imago»* (зображення, відображення, видимість), пов'язаного з лат. словом *«imitare»*, що означає «імітувати». Поняття «імідж» виводиться зазвичай із англ. «image», що означає «образ», «вид». Імідж – цілеспрямовано сформований образ (особи, явища, предмета), покликаний справити емоційно-психол. вплив на когось із метою популяризації, реклами тощо. У структурі іміджу виділяють осн. групи *компонентів*: реальні (дійсні) характеристики, які позначають змістовий фактаж конкретного іміджу і відображають його «даність»; «фантомне навантаження», що вміщує в собі увесь спектр бажаних, але реально відсутніх у самому об'єкті характеристик; ситуативні – характеристики, що залежно від конкретних сусп.-політ. і політико-психол. ситуацій актуалізують ті чи ін. соц. цінності; фонові – характеристики, що надають конкретному об'єкту символічного значення.

Створення **І. п.** проходить ряд певних *етапів*, кожний з яких має свої методи здійснення. *Перший етап* – збір та аналіз інформації. На цьому етапі збирається інформація, на базі якої буде створюватися побудова **І. п.** Дані класифікуються за такими категоріями: природні якості, набуті якості, соц. характеристики, політ. характеристики, дані соціол. досліджень. *Другий етап* – конструювання **І. п.**, здійснюється за декількома напрямами: зовн. привабливість, комунікативна механіка, ділова риторика. *Третій етап* – адаптація кандидата до образу. *Четвертий етап* – апробація на електораті. Цей етап здійснюється у два кроки: перший – апробація через посередників, другий – особиста апробація, коли політик виступає в новій ролі. *П'ятий етап* – аналіз інформації про **І. п.** (збір і систематизація інформації). *Шостий етап* – корекція **І. п.**

Ф-ції **І. п.:** *ідентифікації* (**І. п**. – це стереотип, тому можна миттєво співвіднести його з конкретною особою, адже він задає вже апробовані шляхи ідентифікації. Об'єкт стає безпечним, таким, що легко впізнається); *ідеалізації* (**І. п.** намагається бажане видати за дійсне, тобто лідер прагне пристосуватися до очікувань електорату); *протиставлення*, оскільки будується системно, виходячи з уже існуючих іміджів (будь-яка характеристика стає яскравішою порівняно з протилежною). **І. п.** відіграє значну роль у розстановці політ. сил у сусп-ві, нерідко він є визначальним чинником при виборі того чи ін. кандидата на певні держ. посади.

Сутність феномену «**І. п.**» пройшла шлях еволюц. розвитку і завдяки виборчому процесу цей термін почали використовувати у зв'язку з політ. лідером, політ. партією. **І. п.** *лідера* – штучний образ, який формується в сусп. чи індивідуальній свідомості засобами масової комунікації та психол. впливу; створюється (пропагандою, рекламою) з метою формування в масовій свідомості певного ставлення до політ. лідера і може охоплювати як реальні його якості, так і неіснуючі, приписувані. Стосовно будь-якого політика, як і орг-ції, можна говорити про кілька *типів* **І. п.**: *дзеркальний (суб'єктивний)*, тобто образ політика у власних очах. Це те, що думає політик про самого себе; *модельований* – образ, який сформований

у масовій свідомості на основі наявних знань, досвіду сприймання візуальної інформації. **І. п.** створюється для того, щоб викликати бажані зміни в масовій свідомості й поведінці людей; *негативний*, що створюється опонентами; *поточний*, що визначається як більш чи менш адекватний реальному суб'єктові образ особистості, який складається в масовій свідомості на свідомому і підсвідомому рівнях. При цьому поточному **І. п.** властиві два способи формування – стихійний та із застосуванням спец. технологій. Розуміння психол. особливостей громадськості є значним чинником для формування ефективного **І. п.** У цьому сенсі актуальними є проблеми використання міфів та стереотипів. Існує декілька базових складових **І. п.**, які в ідеалі повинні працювати на створення єдиного образу: особистісні характеристики; соц. характеристики; профес.-політ.; зовн. дані та комунікативні характеристики. **І. п.** може бути ефективним якщо він не суперечить: існуючим у сусп-ві політ. міфам, стереотипам, системі цінностей та безпосереднім інтересам і потребам людей. Уся тривала технологія побудови іміджу може бути зведена до чотирьох складових: визначення пріоритетів населення у політ. сфері (етап «інтуїтивного маркетингу»), безпосереднє формування набору рис іміджу політика, політ. реклама та продаж сформованого іміджу. Імідж політика (на відміну від іміджу партії) більшою мірою формується завдяки його особистим, а не політ. якостям.

І. п. *орг-ції* – образ, який виникає в сусп. свідомості, у думках про ту чи ін. партію, рух або блок під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. **І. п.** орг-ції залежить не тільки від змісту і стилю діяльності її лідера чи керівників, а й від хар-ру діяльності елементів, з яких система складається (напр., популярність партії створюється завдяки не лише активності керівного складу, а й активності регіон. структур); на образ орг-ції впливає й така обставина, як поведінка її членів, і в цьому сенсі він певною мірою персоніфікований; **І. п.** орг-ції (партії), прямо залежить від її впорядкованості, згуртованості. Партія, яка роздирається фракційною б-бою (зведенням рахунків, «розбірками» всередині керівництва), навряд чи може розраховувати на привабливий серед виборців, серед населення імідж, а він відіграє визначальну роль при формуванні й розширенні соц. бази орг-ції; за стандартами поведінки орг-ція має бути демокр., сприйнятливою до новацій, лояльною до різних поглядів, але організаційно монолітною (щодо дії, політ. поведінки), щоб склався імідж дієздатної орг-ції, бажаний для електорату; нарешті, створенню й зміцненню потрібного для орг-ції **І. п.** сприяє активність членів орг-ції щодо пропаганди й роз'яснення її програмних настанов, стратегії й тактики. Таким чином, розширюються політ. поле, ринок, на якому представлено продукцію орг-ції, і з'являється більша можливість завоювати симпатії електорату.

І. п. *д-ви* – уявний образ певної д-ви, що формується у свідомості громадян країни та закордонної аудиторії у процесі комунікативної взаємодії суб'єктів екон., соц. та політ. життя як усередині країни, так і за її межами. **І. п.**, що позитивно сприймається, впливає на підвищення активності інтеграції у світ. та політ. співт-во, забезпечення безпеки країни від політ. та військ. тиску ззовні,

забезпечення підтримки світ. спільнотою владної еліти як ресурсу б-би з опозицією, підтримку нац. бізнесу та залучення іноз. інвестицій; сприяння розвитку туристичної сфери. Шляхами формування позитивного міжнар. іміджу України є: здійснення комплексу заходів на основі впровадження ефективних форм інформ.-роз'яснювальної роботи з урахуванням особливостей сприйняття країни певними категоріями громадян іноз. д-в; розширене відображення позитивних відомостей про Україну в інформ. просторі ін. д-в, створення необхідної для цього інфраструктури; налагодження співпраці з неуряд. міжнар. та громад. орг-ціями, заінтересованими у формуванні позитивного міжнар. іміджу нашої країни; активізація інформ.-роз'яснювальної роботи на території України, спрямованої на покращення розуміння громадянами її стратегічних зовнішньополіт. та зовнішньоекон. напрямів діяльності. Одним із пріоритетів України має бути створення і рекламування її позитивного іміджу на міжнар. арені відповідно до викликів глобалізації. Імідж нашої країни як прогресивної д-ви може стати потужним консолідатором укр. народу. (*В. Воднік)*

ІММОБІЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (лат. *immobilis* – нерухливий) – пасивне, байдуже ставлення до навколишньої політ. реальності, яке притаманне громадянам у різних політ. системах. Серед «іммобільних», негативних форм політ. участі виокремлюються чотири осн. форми: 1) повна виключеність із політ. стосунків, обумовлена низьким рівнем громадян. розвитку; 2) політ. виключеність як результат надмірної бюрократизації самої панівної політ. системи, низького зворотного зв'язку між цією політ. системою і громадян. сусп-вом у цілому, розчарування людей у політ. ін-тах; 3) політ. апатія як форма неприйняття політ. системи, нав'язаної людям ззовні – напр., у результаті програшу війни і завоювання країни ворогом; 4) політ. бойкот як прояв активної ворожості до політ. системи та її ін-тів. **І. п.** виникає через різні причини: люди розчаровуються у політиці, тому що не бачать істотної різниці між політ. силами та їх програмами; громадяни вважають, що політ. рішення ухвалює еліта, незважаючи на їх участь у виборах та ін. політ. акціях; громадяни не відчувають особистої користі від політики, вважаючи, що вона обслуговує інтереси політ. лідерів та їх оточення. Пасивність у політиці зумовлюються низьким рівнем соц., інтелектуального, психол. розвитку індивіда. У добре освічених особистостей розвинута схильність до використання різноманітних можливостей щодо участі у політ. житті. У них формуються настанови, що стимулюють участь, зокрема, віра в ефективність своїх дій і відчуття громад. обов'язку. Вони володіють достатніми особистими ресурсами і навичками, які легко перетворюються, в разі потреби, у політ. включеність.

І.п. є наслідком відчуження індивідів від політ. життя. Політ. відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держ. влади як чужих сил, які панують над людиною і пригнічують її. Виникає абсентеїзм – ухилення виборців від участі в голосуванні на політ. виборах, що є небезпечним для розвитку демократії. Гол. причини абсентеїзму: нелегітимність режиму, не-

довіра до системи, втрата політ. надій, незгода із процедурою та політ. курсом, негативна соц.-психол. атмосфера, що склалася в ході виборчої кампанії тощо. Відмова від участі у виборах може спричинити прихід до влади непрогнозованих політ. сил, схильних до авантюризму, радикальних дій, насилля.

Проблема **І. п.** стає дедалі актуальнішою й для країн розвинутої демократії. Демократія зіткнулась із проблемою відчуження влади від народу, що викликає спад політ. активності громадян. Влада стає для них все більш віддаленою і недосяжною. Напр., у проміжку між двома світ. війнами нормальною для Швейцарської Конфедерації була участь в голосуванні 70–80% населення, зараз же звичайна участь є нижчою за 40%; навіть у парлам. виборах бере участь не більше половини населення, що має право голосу. Причинами, які призвели до втрати політ. активності, слід назвати: зростання життєвого рівня сусп-ва, що зменшило зацікавленість у політиці; нестача можливостей істотно впливати на політику, прагнення відмежуватись від неї; втрата політ. партіями свого справжнього призначення, коли вони замість вираження волі народу перетворюються на знаряддя захоплення влади олігархічними кланами; складність для багатьох громадян поєднувати сімейні, робочі обов'язки та ще й політ. участь, коли вона не є роботою і не приносить прибутку; індивідуалізм та егоцентризм, який призводить до того, що людей турбують не сусп. справи, а лише їх власні. Сьогодні простежується тенденція, пов'язана зі зростанням **І. п.**, індиферентності людей, станом політ. відчуження, або аномії. Будь-яка д-ва має бути зацікавлена у подоланні **І. п.**, у залученні громадян до політики, адже це створює їй необхідну громад. підтримку. У протилежному випадку влада приречена на крах унаслідок відсутності такої підтримки. Про це свідчить занепад тоталітарних режимів у багатьох країнах світу. Це стосується й демокр. режиму, адже без активних форм політ. участі демократія починає занепадати і втрачає свій реальний зміст. Зрештою це може призвести до обмеження і навіть фактичної ліквідації можливості впливати на владу, ін. прав і свобод. У зв'язку з цим залучити людей до політ. активності можна буде лише реформувавши політ. систему на принципах самоорг-ції громадян. */І. Поліщук/*

ІМПІЧМЕНТ (англ. *impeachment* – недовіра, від. лат *impedivi* – перешкодив*)* – процедура притягнення до суду парламенту вищих посадових осіб д-ви, що тягне за собою дострокове припинення їх повноважень та усунення з посади. У демокр. країнах ін-т **І.** є важливим засобом парлам. контролю за здійсненням держ. влади та збереженням конституційного ладу.

Поняття «**І.**» виникло у XIV ст. в Англії, коли Палата громад надала собі право віддавати королівських міністрів під суд Палати лордів. Раніше це право належало тільки королеві. Процедура висунення Палатою громад кримінального звинувачення перед Палатою лордів отримала назву «**І.**». У брит. історії востаннє **І.** застосовувався у 1806 р. Із брит. законодавства цей ін-т перейшов до Конституції США, яка надає Палаті представників право висунення звинувачень проти посадових осіб (суддів, губернаторів, президента) перед Сенатом. У історії США було три випадки,

коли президенти були піддані процедурі **І.** Палатою представників: Е. Джонсон у 1868 р. (справа про незаконну відставку військ. міністра), Р. Ніксон у 1974 р. (справа Вотергейту), Б. Клінтон в 1998–1999 рр. (справа про лжесвідчення та перешкоджання правосуддю щодо з'ясування його стосунків з М. Левінскі), але жодного разу вона не закінчилася рішенням Сенату про відставку. Джонсона та Клінтона Сенат виправдав, Ніксон пішов у відставку ще до розгляду його справи в Сенаті. За процедурою **І.** декілька разів були відправлені у відставку амер. посадовці нижчого рангу. У США ін-т **І.** існує також на рівні штатів.

Сьогодні ін-т **І.** існує в більшості країн світу і переважно стосується глави д-ви. У недалекому минулому за процедурою **І.** були відправлені у відставку президенти: Бразилії – Ф. Коллор ді Меллу (1992), Перу А. Фухіморі (2000), Індонезії – А. Вахід (2001), Литви – Р. Паксас (2004). Хоча процедури **І.** значно відрізняються в окремих країнах, але їх спільним моментом є те, що рішення про відставку посадової особи ухвалюється кваліфікованою більшістю парламенту.

Процедуру **І.** передбачає ст. 111 Конституції України. Підставою для її початку є вчинення Президентом України держ. зради або ін. злочину, які підпадають під дію кримінального закону. Процедура **І.** передбачає: ініціювання питання про усунення Президента України з поста більшістю від конституційного складу Верх. Ради; створення для проведення розслідування Верх. Радою спец. тимчасової слідчої комісії, до якої входять спец. прокурор та спец. слідчі; розгляд на засіданні Верх. Ради висновків і пропозицій тимчасової слідчої комісії; ухвалення за наявності підстав не менш як двома третинами від конституційного складу Верх. Ради рішення про звинувачення Президента України; винесення Конституційним судом висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про **І.**; підтвердження Верх. Судом наявності в діях обвинувачуваного ознак держ. зради або ін. злочину; ухвалення рішення про усунення Президента України з поста не менш як трьома четвертими від конституційного складу Верх. Ради. (*О. Романюк*)

ІНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ (англ. *environmentalism* від англ. *environment* – навколишнє середовище, природа) – заг. назва теорет. підходів, в яких вирішальне значення в детермінації поведінки людей відводиться впливу факторів зовн. середовища. **І.** – загальнотеорет. й світоглядна орієнтація, спрямована на поліпшення якості навколишнього середовища, умов існування людини і розв'язання екол. проблем на основі вивчення відносин між людиною та навколишнім середовищем. Поява **І.** відображає концептуальний «екол. поворот» у межах пошуку цілісного уявлення про людину в контексті її природного середовища. Ключової особливістю **І**. є те, що він розвивається не тільки як теорія, а й як певна комунікативна практика, спрямована на поширення когнітивної та праксеологічної сфери діяльності людини й формування екол. орієнтованої «життєвої політики» сусп-ва.

Соц.-екол. концепції **І.** пов'язані із соціал-дарвінізмом, еволюціонізмом, інструменталізмом, натуралізмом. На відміну від екол. рухів, що намагаються

захистити природу від людини, **І.** спрямований на б-бу за виживання людини як біологічного виду. Найважливішою умовою реалізації цього завдання є якість навколишнього середовища. Проблема взаємодії сусп-ва та природного середовища набула особливого значення в середині XIX ст. у зв'язку з переходом від екстенсивного до інтенсивного природокористування. У цей час сформувалися чотири осн. напрями у розв'язанні проблеми: консерваціонізм, біоцентрізм (охоронна концепція), екологізм і економізм. Активно розвивали ідеї **І.** представники класичної соц.-екол. концепції Чиказької школи, основою якої було уявлення про сусп-во як організм, наділений не лише соціокульт., а й біотичними ознаками. У другій половині XX ст. соц.-екол. ідеї позитивно вплинули на розвиток міждисциплінарних досліджень з екол. проблематики. Великий внесок у розвиток **І.** зробили класики екол. філософії і науки В. Вернадський, О. Леопольд, А. Несс, П. Тейяр де Шарден, А. Швейцер тощо. **І.** можна розглядати як раціон. стратегію екологізації – залучення культури в екологію і екології в культуру. Він призначений доповнити суч. уявлення про роль екол. стану Землі вивченням екол. стану сусп. свідомості. Онтологічно культура і природа створюють єдине середовище нашого існування. Те, що розділяє одне від ін., є наслідком розвитку соц. відносин. Наша мова, наша техніка, наша мораль визначають якість нашого життя і ставлення до природи. Для того щоб зрозуміти суч. екол. проблеми також, як екон., політ., необхідно побачити їх соц. причини і вирішити їх саме соц., дискурсивними методами. Інакше кажучи, саме соц. роз'єднання і придушування людини людиною, що стимулюється етикою, орієнтованою на конкуренцію, є джерелом пригнічування людиною самого життя і природи на Землі. Те, що має назву влади людини над природою, насправді є владою одних людей над ін. – з природою як інструмент. Деякі положення **І.** (протиставлення внутр. і інструментальної цінності природи, диференціація еко- і антропоцентристських теорет. настанов тощо) набули свого подальшого розвитку в глибинній екології. Австралійська вчена Е. Брегг розрізнює два її рівні – світоглядний – «ідеологію», або систему уявлень, інтерпретацій та рішень, що стосуються тих соц. умов, які відчуваються як незадовільні, і соц.-практичний. Останній включає орг-цію природозахисних політ. акцій, а також пропагандистсько-просвітницьку діяльність, у т. ч. формування нових життєвих стилів і особливу дух. практику, яка тісніше зв'язує людей з їх оточенням. За думкою Е. Нейєсса, який запровадив поняття «глибинна екологія», ця концепція і пов'язана з нею соц. практика відрізняються від ін. різновидів **І.** тим, що намагаються змінити світогляд людей і систему соц. цінностей, що склалася, які є кінцевою причиною екол. неблагополуччя сучасності. */Ю. Золотарьова/*

ІНВЕСТИТУРА УРЯДУ (лат. *investo* – одягаю, наділяю) – процедура отримання довіри урядом через затвердження парламентом складу уряду та уряд. програми. Відповідне рішення приймається абс. більшістю депутатських голосів. **І. у.** є неодмінною умовою для отримання членами новопризначеного уряду дозволу приступити до виконання своїх обов'язків. Застосуван-

ня цієї процедури пов'язане з правом глави д-ви (за поданням прем'єр-міністра чи на власний розсуд) розпустити парламент і призначити нові вибори у разі відмови законодавчого органу в довірі уряду. Формально **І. у.** є своєрідним урівноваженням права парламенту на відмову уряду в підтримці, хоча може застосовуватися й з ін. метою.

У більшості європ. парлам. монархіях, а також Ірландії, Ісландії та Фінляндії практикуються різноманітні форми постановки питання **І. у.** Теоретично це питання може виникнути в кожному випадку розгляду в парламенті будь-якої пропозиції уряду чи уряд. політики. Напр., у Великій Британії, де кожне голосування у Палаті громад з питань реалізації уряд. політики формально розглядається як визначення ставлення до уряду, а, відповідно, не потребує спец. форми постановки питання про довіру або недовіру, таке право використовується прем'єром для проведення виборів у політично найбільш сприятливий для відповідної партії період. Це призводить до того, що розпуск законодавчого органу у переважній більшості випадків не пов'язаний з уряд. кризою. В одних країнах (переважно у парлам. системах з двома провідними партіями) **І. у.** відбувається лише у нижній палаті парламенту. У країнах, в яких уряд несе політ. відповідальність перед обома палатами парламентів (Бельгії, Італії), довіру повинна висловити кожна з палат, у Румунії рішення про довіру приймається на спільному засіданні палат більшістю голосів від складу кожної з них. У президент.-парлам. системах із переважаючим статусом президента така процедура застосовується як противага щодо відмови парламентом у довірі уряду. У такому випадку законодавчий орган буде розпущений, відповідно окремі партії чи конкретні депутати можуть до нього вже не потрапити, а уряд продовжуватиме свою діяльність.

В Україні схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України відповідно до п. 11 ст. 85 Конституції України та ст. 11 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» належить до повноважень Верх. Ради України. Програма діяльності Кабінету Міністрів України базується на узгоджених політ. позиціях та програмних засадах коаліції депутатських фракцій парламенту. Вона подається до законодавчого органу Прем'єр-міністром України у строк до одного місяця з дня формування Уряду. *(В. Малиновський)*

ІНДИВІДУАЛІЗМ – особлива форма світогляду, що стверджує пріоритет особистості перед будь-якої формою соц. спільноти. Вона виходить з уявлення про атомарність індивіда, тобто його відокремленість від усіх зовн. зв'язків. Людина в різних варіантах **І.** розуміється як така, що протистоїть світу в цілому, а її свідомість – як єдина реальність, що логічно веде до суб'єктивізму та соліпсизму. Істор. **І.** виникає в класовому сусп-ві, що переборює норми родової спільності і робить людину самоціллю розвитку. В цьому сенсі **І.** може розглядатися як протилежність колективізму.

Осн. ознаками **І.** є, перш за все, зверхність особистих цілей. У індивідуалістів часто спостерігається невідповідність особистих та групових цілей, причому на перше місце виходять особисті цілі. Другою ознакою **І.** є самостійність дій особистості. Незважаючи

на те, що індивід завжди є членом різних соц. груп і орг-цій, людина з індивідуалістичною психологією автономна від них і здатна успішно діяти не звертаючись по допомогу. Третє – прийняття свободи і блага окремої людини як найвищої цінності. Четверта ознака – суспво розглядається не як спільнота людей, що самоорганізується, а як сукупність самодостатніх індивідів, а, відповідно, абсолютизація автономії, незалежності особистості від сусп-ва та д-ви.

До осн. ідей **І.** як світогляду належать: 1) усі цінності (права людини, свобода, демократія, справедливість) є особистоцентрованими; 2) у моральному та прав. відношенні всі індивіди є рівними та рівноцінними у своїх правах та обов'язках перед сусп-вом; 3) природа людини дає основу для віри у одвічну доброту та порядність людини; 4) ніхто та ніщо не може ніколи використовувати індивіда як засіб для досягнення цілей ін. членів сусп-ва або структур сусп-ва; 5) кожен індивід має свободу вибору; 6) сусп-во є засобом для розвитку та реалізації індивіда, а не навпаки. Поширення індивідуалістичних цінностей почалося в Зах. Європі пізнього Середньовіччя, в епоху Відродження. Поняття «**І.**» було сформовано англ. політ. філософами Нового часу Дж. Локком та Д. Юмом. У розгорнутому вигляді принцип **І.** був сформульований в XIX ст. фр. вченим та політиком А. де Токвілем, який описав механізм прояву **І.** як природну реакцію людини на авторитаризм держ. влади та політ. деспотизм. Погляди, що містили ідеї **І.**, мали місце ще в Стародавній Греції (Демокрит, софісти, Епікур, стоїки та скептики). Розквіт **І.** прийшовся на період ранніх буржуазних революцій та дістав обґрунтування у роботах А. Сміта, Ж. -Ж. Руссо, Гельвеція, Б. Франкліна, І. Бентама, Дж. С. Мілля тощо. **І.** виступив як ідеологія, що протистояла феодальному абсолютизму; становому принципу соц. структури; як вираз капіталістичних відносин, що народжувалися; апологія прив. інтересів. У XX ст. у зв'язку з розвитком монополізму, посиленням ролі д-ви в регулюванні сусп. відносин, розвитком ідей лібералізму та процесом глобалізації інтерес до ідей **І.** підсилюється.

І. має різні форми реалізації у світосприйманні. Деякі вчені значущість **І.** пов'язували з тим, що сусп. процеси здійснюються завдяки взаємодії окремих індивідів (такий індивідуалізм навіть отримав назву «соціологічного»). Уявлення про «теорет. **І.**» розглядається як визнання реальності тільки власної свідомості, або «Я», що приводить до заперечення можливості існування обов'язкових для всіх положень, або поглядів. «Етико-політ. **І.**», який у різних контекстах виявляється як анархізм, егоїзм, лібералізм, розглядає розвиток окремої особистості та реалізацію своїх інтересів як самоціль, а сусп-во та д-ву як допоміжні засоби для її досягнення. «Політ. **І**.» відображає основоположну переконаність у захисті прав особистості від посягання з боку д-ви та політ. влади. «Господарський **І.**» розглядає екон. життя сусп-ва як результат вільного підприємництва та невтручання з боку д-ви. «Педагогічний **І**.» будує виховну роботу на принципі врахування індивідуальних особливостей вихованця. В соціології та політології наприкінці 80-х рр. XX ст. встановлюється уявлення про **І.** як одну з осн. характеристик суч. сусп-ва. Осн. рисами цього

сусп-ва є: втрата людиною контролю над більшістю значущих соц. процесів; зростаюча у зв'язку з цим невизначеність та незахищеність особистості від неконтрольованих нею змін (зниження можливостей людини контролювати власну долю та зростання невизначеності людського буття); прагнення людини відмовитися від досягнення перспективних цілей для отримання негайних результатів, що виникає у таких умовах та призводить до дезінтеграції як соц., так і індивідуального життя. Н. Еліас обґрунтував, що **І**. виявляється перверсією зливання з «МИ», а прагнення людини до незалежності від сусп-ва є вимогою сусп-ва та умовою його розвитку, що приводить до формування «сусп-ва індивідів». **І.** входить до числа базових ліберальних принципів (поряд із раціоналізмом, утилітаризмом, антипатерналізмом, егалітаризмом), виступаючи як ліберальний **І**. Крайності **І**. як варіант вирішення суперечностей між заг. та індивідуальними інтересами розв'язуються при колективістських відносинах у сусп-ві, коли задоволення сусп. інтересів здійснюється індивідами, що орієнтовані в своїй діяльності та поведінці на реалізацію своїх власних інтересів, що розглядається як пріоритет індивідуального буття. */Ю. Золотарьова/*

ІНІЦІАТИВА ЗАКОНОДАВЧА (фр. *initiative* – ініціатива, почин, від лат. *initium – початок*) – офіц. внесення законопроекту до законодавчого органу відповідно до встановленої процедури. **І. з**. є початковою стадією законодавчого процесу, тобто встановленого, як правило, конституцією порядку прийняття закону. Зміст цієї стадії прямо пов'язаний з обов'язковістю відповідного парламенту розглянути даний законопроект на своєму засіданні. Право внесення законопроекту називається правом **І. з**. Суб'єктами права **І. з.** можуть бути: окремі депутати; групи депутатів; постійні парлам. комітети (комісії); парлам. фракції; палата парламенту; уряд; глава д-ви; представницькі органи суб'єктів федерації, автономних утворень, місц. самоврядування; вищі суди; громад.-політ. орг-ції; групи (певне число) виборців тощо. Залежно від суб'єкта розрізняють парлам., уряд., народ. і спец. **І. з.** Коло суб'єктів права **І. з.** залежить від форми держ. правління, прийнятої в тій чи ін. д-ві. У країнах з парлам. формами правління суб'єктами права **І. з.** є, як правило, тільки окремі депутати й уряд. У країнах зі змішаною формою держ. правління це право належить також і президенту. У президент. республіках суб'єктами права **І. з.** визнані тільки окремі парламентарії. У країнах із парлам. формою правління уряди вносять на розгляд парламенту від 95 до 100% усіх законопроектів. Уряд. законопроекти можуть бути внесені безпосередньо прем'єр-міністром чи окремими міністрами-депутатами або через депутатів – представників парлам. більшості, на яку спирається уряд. **І. з.** зобов'язує парламент розглянути внесений законопроект на своєму засіданні, але не зобов'язує його прийняти.

Конституція України передбачає серед суб'єктів **І. з.** Президента України, народ. депутатів України, Кабінет Міністрів України (ст. 93). Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верх. Радою України позачергово. Уряд України

є гол. розробником законопроектів в силу того, що саме він має найбільші можливості для розробки високоякісних законопроектів і для їх проведення у Верхов. Раді України. Законопроекти, що вносяться у порядку **І. з.** Кабінетом Міністрів України на розгляд Верхов. Ради України, готуються Мін-м юстиції України, ін. центр. органами виконавчої влади. */В. Малиновський/*

ІНСТАЛЯЦІЯ ПОЛІТИЧНА (англ. *installation* – установна, монтаж) – форма суч. мистецтва, просторова композиція, яка спрямована на зміну сприйняття людиною політ. простору. **І. п.** є постановочною мізансценою, яка створюються тимчасово у форматі малюнків, предметів, звуку та под. На відміну від традиц. художньої інсталяції, **І. п.** практично не виставляється у музеях, а на відкритому публічному простірі. **І. п.** – прояв опозиційності митця, його протесту проти дійсності.

Події в Україні 2013–2015 рр. зумовили численні **І. п.** Жива творчість громади у Новорічну ніч-2014 найвиразніше виявилася в **І. п.** суду над В. Януковичем, у якій кожен міг надягнути мантію та винести вирок. Іронічно-саркастичними були під час Євромайдану інсталяції чернівецького митця А. Федірко на тему цирку в політиці («Circus Politicus», 31.01.2014). Натомість зловісно-злободенна **І. п.** була представлена дніпропетровцям на День міста (13.09.2014) – тризуб-гільйотина із написом «Люстрація».

Сміливими були **І. п.** художника С. Захарова (арт-група «Myrzilka») на вулицях Донецька влітку 2014 р., у яких критикувалися дії «міністра оборони» т. зв. «Донецької народ. республіки» («ДНР») І. Гіркіна (Стрєлкова), командирів загонів т. зв. «Новоросії» та сепаратистів. Напр., **І. п**. зображала намальовані на фанері фігури сепаратистів у формі «ДНР» за подобою відомого своїм слабоумством персонажа повісті М. Булгакова «Собаче серце» Поліграфа Шарікова. За свої сміливі інсталяції художник, переслідуваний сепаратистами з «ДНР», тривалий час перебував у полоні.

І. п. втілює характеристики постмодернізму, які передбачають злиття мистецтва та життя; суч. мистецтво включило у свою сферу освоєння політ. Політ. дія у постмодерній реальності фрагментарна, провокативна, в її основі – гра, а **І. п.** є формою вираження цієї гри. Суч. постмодерне мистецтво дедалі виразніше виступає інструментом політ. соціалізації, утверджує політ. в силу об'єктивного обґрунтування тих чи ін. знань, норм, правил, ідей.

У цілому, суч. політика (насамперед внутрішня) витісняється набором **І. п.**, постановочних мізансцен, межа між мистецтвом і дійсністю стирається. Художня діяльність і практики в контексті суч. мистецтва виявилися генератором багатьох політ. постмодерністських ідей, стали формою кодування, трансляції та маніфестації цих ідей. Гра є активною частиною повсякденного життя; політика дедалі інтенсивніше розширює видовищну практику. Межа між ігровими формами політики і звичайним життям досить умовна. Сьогодні чимало реальних подій театралізується, бодай для того, щоб вони могли потрапити в новини, у т. ч. й у формі **І. п.** Як форма політ. акціонізму **І. п.** міцно укорінюється як форма соц. протесту в Україні. *(Н. Хома)*

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИЙ – сукупність матеріальних засобів, соціально-легітимованих санкцій і норм, конституйований порядок виконання професс. ф-цій, політ. дій і вчинків, поведінкових актів, які здійснюються спец. (уповноваженими) соц.-професс. групами. Інституційний підхід до об'єктів політ. аналізу є дуже продуктивним, форми соц.-політ. дій людей мають вивчатися у тісному зв'язку з існуючою системою нормат. актів і соц. та **І. п.** Суч. наука нерідко представляє сусп. розвиток як послідовну чи стрибкоподібну зміну одне одним соц.-політ. ін-тів, що переважали у ті або ін. періоди історії.

Родова категорія «ін-т» означає специф. *соц. реальність,* що складається у різних сферах сусп-ва, уявляє собою відтворення стійких зразків поведінки, традицій та звичаїв, які передаються новим поколінням, є особливою формою інституціоналізованої соц. дії. Наук. обґрунтування цього поняття пов'язане з роботами М. Оріу (засновника школи інституціоналізму в правознавстві), на думку якого більшість прав. ін-тів є не тільки результатом юрид. техніки на базі норм, а являє собою елемент орг-ції сусп-ва (зокр., профспілки, банки, церков і д-ва). Після Другої світ. війни державознавці поглибили концепцію ін-ту, стверджуючи, що д-ва – не тільки юрид. особа, а й визначений, політ.-прав. порядок у сусп-ві, гол. елементом якого є *ін-т* як організаційно-прав. втілення інтересів сусп. груп.

Фундаментальні наук. інтерпретації поняття «**І. п.**» досить різноманітні. В політології його використовують для характеристики відповідних елементів політ. системи (д-ва, влада, партії, орг-ції т. ін.); у правознавстві ця дефініція означає певну сукупність норм, які регулюють групу однорідних, політ.-прав. відносин.

Серед **І. п.** особливе місце належить *д-ві*, що створюється і функціонує в асиметричному сусп-ві, є системною формою втілення громад. договору з метою долання соц. розбіжностей. Д-ва, як комплексний ін-т політ. сфери, утворює власну інфраструктуру (систему) **І. п.**, що залежать від поділу ф-цій та професіоналізації управл. праці, від ціннісних і діяльнісних ознак д-ви (суверенність, легальність, управління, контроль і т. ін.). Її специфічно ототожнюють із поняттями «парламент», «уряд», «президент», «государ», «суд» тощо, або асоціюють із владними відносинами, процедурами, ритуалами, ролями-ф-ціями. Узагальнено ці утворення вважають *політ.-прав.* ін-тами *державності* – виокремлені організаційно-функц. структури в системі держ.-політ. регулювання, що діють на підставах легальності та публічності за участю спец. професс. груп держ. службовців.

Держ. влада є найбільш формалізованим **І. п.** з реалізації політ. волі народу у держ. формах, специф. держ. засобами і методами. Саму д-ву нерідко уявляють як сукупність ін-тів держ. влади через її органи, установи, апарат, адмін. бюрократію – посадових осіб, що здійснюють цю владу в межах формально визначених принципів і юрид. норм. Держ. владі більше ніж ін. різновидам влади притаманні *ознаки* **І. п.**: наявність складної, ієрархічної інфраструктури органів та установ, виокремлення спец.

ф-цій, відповідних статусів та «ролей» всередині них, професіоналізм спец. груп, що виконують ці ф-ції тощо.

Велике різноманіття досвіду світ. політ. практики надає підстави для різних *класифікацій* **І. п.** Якщо їх трактувати як цілісну організаційно-функц. структуру чи дію, то в них домінують, відповідно – організаційні, або функц. риси та якості. До **І. п.** з ***організаційною*** домінантою слід перш за все віднести – *ін-т голови д-ви.* Він має місце в більшості країн світу та втілюється в існуванні вищої посадової особи в д-ві, підпорядкованого їй апарату управління (монархії, президент. республіки), адміністрації президента (напівпрезидент. республіки), канцелярії президента (парлам. республіки), офіц. резиденції та держ. символів (президент. штандарт, герб, держ. прапор над президент. палацом і т. ін.). Таку ж природу мають й **І. п.** *парламентаризму* і *парламенту, уряду, партій, коаліцій, вищі органи конституційного контролю* та ін. До ***функц.* І. п.**, які не завжди пов'язані з одним специф. органом, належать – *ін-ти держ. влади, виборів* (*політ. представництва*)*, ін-т надзвичайного стану, ін-т вето, імпічменту* тощо. Але слід зазначити, що поділ **І. п.** на ці дві групи є досить умовним, адже будь-який орган д-ви, посадова особа, політ. орг-ція виявляють себе гол. чином у діяльності, що завжди пов'язана з формою політ. структури.

У межах ін. класифікації, за критерієм складності, виокремлюють *прості* **І. п.**, що являють собою елементарну, цільну політ.-прав. субстанцію, яка не ділиться на дрібні інституції; це – *ін-ти уряду, референдуму, партії, надзвичайного стану, парламенту, вето, адмін. контролю д-ви за діяльністю органів місц. самоврядування* тощо. *Комплексні (складні)* **І. п.** містять у своїй інфраструктурі ін. підін-ти чи органи. До них слід віднести: ***І. п.*** *державності*; *держ. влади,* що серед своїх атрибутивних ознак має підін-ти держ. суверенітету, компетенцій, автономії (внутр. і зовн.); *голови д-ви* (підін-ти – *монарха, президента*); *ін-т форми д-ви* (складається з форм правління, територ. устрою, держ.-політ. режиму); у свою чергу *держ.-територ. устрій* містить підінти федералізму, автономії, адмін.-територ. поділу унітарної д-ви; *ін-т політ. плюралізму* включає *багатопартійність, партиципацію, ідеол. плюралізм, конкуренцію*; до *ін-тів виборчої системи* (виборів), як додаткові, належать право голосу, політ. конкуренція тощо.

Зрештою, класифікацію держ. **І. п.** логічно здійснити за *трьома гілками держ. влади* (законодавчої, виконавчої та судової). Напр., гілка *законодавчої влади* створює перш за все ін-ти парламентаризму – представництва політ. інтересів (вибори, партії, громад. інституції, політ. клуби, рухи і т. ін.), законотворчості, парлам. контролю, делегованих законодавством ф-цій тощо. *Виконавча влада* реалізує **І. п.** відповідального уряду, президентства чи монарха, особливого режиму прямого президент. правління, монетаризму тощо. Гілка *судової влади* характеризується своїми політ.-прав. ін-тами – конституційно-прав. контролю, судово-прав. охорони прав і свобод людини, судової відповідальності вищих посадових осіб та ін.

Ефективність **І. п.** вимірюється не тільки досконалістю їх структурної побудови та ф-цій, а й тим, які соц.-політ.

наслідки має ця діяльність для д-ви, чи відповідає вона нагальним проблемам і програмам реалізації. /*Л. Герасіна*/

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА (лат. *institutum* – устрій, звичай, установа та *praesidens* – той, що сидить попереду) – ін-т глави д-ви в д-вах з республік. формою правління. У конституційному праві **І. п.** трактується як сукупність владних повноважень президента у сфері держ. управління, заснованих на конституційних нормах, що регулюють функціонування президент. влади. Уперше **І. п.** був запроваджений у Конституції США (1787), яка поняттям «президент» визначила виборного главу д-ви. Сьогодні **І. п.** існує майже в усіх республік. д-вах, де президент виступає одним із символів д-ви, гарантом її суверенітету, єдності та територ. цілісності, додержання конституції та політ. прав і громадян. свобод. Найчастіше він також є верх. головнокомандувачем.

Спосіб обрання президента і функції президент. влади в різних країнах є різними та зумовлюються системою держ. правління. У *президент. республіках* президент обирається на загальнонац. виборах безпосередньо або через колегію виборщиків (у США). Він є одночасно главою д-ви, главою виконавчої влади та, нерідко, главою уряду. У *президент.-парлам.* республіках президент найчастіше обирається на загальнонац. виборах. Він є главою д-ви, але функції щодо виконавчої влади поділяє з главою уряду, який призначається за згодою парламенту. У *парлам. республіках* президент найчастіше обирається кваліфікованою більшістю складу парламенту (Албанія, Латвія, Молдова, Угорщина) або колегією виборщиків з депутатів парламенту та представників суб'єктів федерації (Німеччина, Індія) чи адмін.-територ. одиниць (Італія). Хоча він має офіц. статус глави д-ви, але виконує переважно представницькі та протокольні ф-ції й суттєво не впливає на формування та реалізацію держ. політики. Політ. лідером країни в парлам. республіках є глава уряду (прем'єр-міністр, голова ради міністрів, канцлер).

У різних країнах є різним і термін президент. повноважень. Найбільш поширеним є надання президент. повноважень на 4 роки та на 5 років. В Австрії, Мексиці, Фінляндії, Росії президент обирається на 6 років, у Франції до 2000 р. президент обирався на 7 років. За автократичних режимів президент. повноваження часто надаються пожиттєво. В Україні функціонування **І. п.** регулюється розд. V Конституції України. /*О. Романюк*/

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ – процес перетворення певних соц. відносин на соц. ін-тут з формалізованими правилами, нормами, санкціями. Осн. функціями **І.** є унормування відповідних соц. відносин та надання їм, внаслідок цього, сталого хар-ру. У сфері політ. відносин **І.** пов'язана з законодавчим закріпленням функцій певної структури в політ. системі або їх статутним закріпленням у певній політ. орг-ції (напр., функцій правління або ін. органу в політ. партії). За своєю сутністю **І.** являє собою визнання д-вою або ін. політ. організацією право цієї структури на здійснення даних функцій. Процес **І.** у сфері політ. відносин в Нову добу був пов'язаний зі становленням парламентаризму та розвитком конституціоналіз-

му. Прикладом **І.** у сфері політ. відносин може служити процес законодавчого оформлення діяльності політ. партій, який у своєму розвитку пройшов три головних етапи: 1) ухвалення заг. законів про громад. об'єднання; 2) включення положень про політ. партії до конституційних актів; 3) ухвалення спец. законів про політ. партії. Феномен **І.** політ. відносин досліджувався в працях М. Вебера, А. Бентлі, С. Ліпсета, Дж. Ландберга, З. Бенедікаса, П. Блау, Б. Мура, М. Дюверже, Р. Міллса. /*О. Романюк*/

ІНТЕГРАЦІЯ (лат. *integratio* – поповнення, відновлення) – об'єднання, взаємопроникнення, об'єднання розрізнених елементів та процес їх взаємного зближення й виникнення взаємозв'язків. **І.** – поняття теорії систем, яке використовується в політиці, соціології та економіці. Політ. **І.** низка заходів, що вживаються для зближення кількох політ. утворень (д-в, партій) для співпраці, яка однаково вигідна всім сторонам. Інакше кажучи, це утворення якоїсь комплексної політ. системи на міжпарт. або міжнар. рівні. Така інтеграція вимагає створення офіц. і неофіц. органів, ін-тів, щоб спільно врегулювати і вирішувати різні питання. Відмітною рисою д-в, що вступили на шлях політ. **І.**, можна вважати наявність не тільки спільних інтересів, а й цінностей. Якщо д-ви, що домовилися про **І.**, відчувають не тільки взаємні очікування, а й задовольняють їх у процесі політ. зближення, цей процес буде плідним, перспективним і багаторічним. В ін. випадку політ. **І.** між певними д-вами вичерпає себе. Хоча «**І.**» – термін, що підкреслює добровільний хар-р об'єднання д-в на найвигідніших для них умовах, вона вимагає ретельної і ґрунтовної підготовки. Соц. **І.** – процес і стан поєднання складових частин соціуму, передусім індивідів і груп, в єдину соц. цілісність або систему. У суч. соціології воно використовується в функціоналізмі, системологічних теоріях, діалектичній конфліктології, мікросоціології. У своєму абстрактному узагальненні термін «соц. **І.**» має два значення: по-перше, він характеризує процес і стан поєднання різних за якістю соц. елементів у функціонально єдиний організм, систему, цілісне утворення; по-друге, ним фіксується процес входження до певної системи (цілісності), яка вже утворилась, тієї чи ін. соц. частки (групи, індивіда), що зливається з системою й набуває ознак її структурного, складового елементу. Екон. **І.** – об'єктивний процес розвитку глибоких, стійких взаємозв'язків та поділу праці між нац. господарствами, створення міжнар. господарських комплексів у межах д-ви. Екон. **І.** – форма інтернаціоналізації господарської діяльності (вир-ва), зближення та поглиблення взаємодії нац. економік. Вона зумовлена зростанням продуктивних сил, підвищенням рівня усуспільнення вир-ва та науково-технічною революцією. Екон. **І.** виявляється у держ. формах об'єднання країн, напр., Європ. Союз, ОПЕК, Світ. орг-ція торгівлі, Євразійський екон. союз тощо. При цьому економіка інтегрованих країн втрачає своє нац. обличчя, самобутність. Екон. **І.** сприяє посиленню взаємозв'язку та взаємодоповнюваності нац. господарств на основі міжнар. поділу праці. Інтеграційний процес характеризується: планомірною зміною структури окремих країн, координацією

співпраці д-в, узгодженою ув'язкою асортименту продукції у країнах співдружності, а також спільним використанням науково-дослідного потенціалу на основі міжнар. поділу праці. Внаслідок цього прискорюється науково-технічний процес, повніше використовуються сировинні ресурси, підвищується ефективність функціонування нац. господарств; створюється та удосконалюється міжнар. співпраця, що поглиблює міжнар. спеціалізацію та кооперування вир-ва; активізується роль внутр. екон. політики у створенні умов для поглиблення ефективності господарських зв'язків з ін. країнами. Це виражається у перебудові економік поєднаних країн, скерованій на реалізацію взаємних і міжнар. норм якостей та стандарту. **І.** передбачає не тільки використання тих або ін. особливостей галузевої структури вир-ва в окремих країнах для взаємовигідного обміну діяльністю, а й цілеспрямовану перебудову структури нац. господарств, що забезпечує значно вищий ступінь їхньої взаємодії та розширення можливостей міжнар. поділу праці. */А. Суска/*

ІНТЕРАКЦІОНІЗМ – теорет.-методол. напрям у суч. психології, соц. філософії і політології зокрема, в основі якого зосереджується аналіз соц. взаємозв'язків та взаємодій у їх символічному значенні. Для прикладу соц. взаємодію в **І.** трактують здебільшого як міжособистісну комунікацію («обмін символами»), а її найважливішою особливістю є здатність людини «приймати роль іншого», певною мірою передбачати сприйняття своєї персони комунікативним партнером чи групою осіб – учасників комунікації, і, відповідно, моделювати майбутню ситуацію конструюючи свої дії. Розвиток особистості в **І.** відбувається у взаємодії з ін. людьми як учасниками сусп-ва і трактується як система безпосередніх комунікацій, до того ж, структура особистості містить компоненти, що забезпечують її активність і контроль над власною поведінкою відповідно до соц. норм і стандартів, ролей та установок соц. комунікативних партнерів. У **І.** вивчається структура особистості, процеси її соціалізації, рольова поведінка, ф-ції референтної групи та ін. Загалом для **І.** притаманною є психологізація сусп. відносин, що зводяться до безпосередньої і міжособистісної комунікації. **І.** заснований на концепціях амер. соціолога та філософа Дж. Г. Міда і соц. психолога Ч. Х. Кулі. Зокрема, Дж. Г. Мід у своїй «рольовій» теорії синтезував філософ., психол. та соц. підходи до дослідження сусп-ва: центр. є категорія «соц. процес» («соц. акт»), що розглядається на рівні конкретних людських особистостей і виявляється у взаємодії, яку, з погляду вченого, необхідно ділити на два рівні – «несимволічний» (індивіди безпосередньо реагують на особисті дії) і «символічний» (відбувається обмін значеннями в мовленнєвій та ін. формах). Відповідно до цієї концепції, завдяки символічній взаємодії людей формується здатність позначати навколишній світ і виробляти альтернативні моделі поведінки. Окрім того, до розробки концептуальних засад **І.** долучився і соціолог Г. Блумер, який відзначав, що під час міжособистісної інтеракції (взаємодії), люди усвідомлюють значення тих чи ін. ідей, предметів, вчинків, що в процесі **І.**, певним чином, модифікуються. Але все ж таки з-поміж

недоліків **І.**, осн. слід виокремити – зведення сусп. відносин до безпосередньої комунікації при ігноруванні соц.-істор. факторів і емоційного аспекту взаємодії людей. /*В. Бліхар*/

ІНТЕРЕСИ НАЦІОНАЛЬНІ (лат. *interest* – важливий, значущий) – інтереси нац. спільноти або групи, об'єднаної специф. зв'язками і взаємовідносинами генетичної та культ. гомогенності. Найчастіше **І. н.** пов'язують із д-вою і трактують як усвідомлені потреби д-ви, що визначаються екон. та геополіт. відносинами цієї д-ви в дану епоху, культ.-істор. традиціями, необхідністю забезпечення безпеки, захистом населення від зовн. загрози і внутр. заворушень, екол. катастроф і т. ін. Укр. поняття «**І. н.**» є перекладом з англ. (англ. National Interest), у той час як в ін. європ. мовах це поняття виражено у словах, висхідних до італ. *ragion di Stato* (формулювання Н. Макіавеллі), у т. ч. фр. *raison d'État* і нім. *Staatsräson* – причина д-ви. Вчення про інтереси окремих д-в було обґрунтоване Н. Макіавеллі, докладно розвинене в XVI–XVII ст. Джованні Ботеро і Жаном Боденом. Квінтесенцією цього вчення була знайдена герцогом де Роганом формула: «Князі командують народами, але князями командують інтереси». С. фон Пуфендорф наприкінці XVII ст. перетворив вчення про держ. інтереси в принцип розуміння політ. дій. У середині XVIII ст. у філософії Просвітництва домінувала думка: «Держ. інтерес – ось суверенна мудрість королів» (Вольтер). Категорію **І. н.** в її істор. аспекті глибоко і ґрунтовно досліджував Фрідріх Мейнеке.

Можна виділити два найбільш поширених випадки використання терміна у суч. політології. 1. Цей термін використовують політики, які бажають здобути підтримку своїх дій. Зазвичай люди бувають віддані нац. ідеї як соц. та політ. єдності, тому декларована турбота про **І. н.** являє собою потужний засіб для отримання підтримки електорату. Поняття «**І. н.**» є особливо дієвим у питаннях зовн. політики, тому викликає у багатьох образ нації (або нац. д-ви – nation state), що захищає свої інтереси, яким загрожує небезпека в анархічній міжнар. системі. У внутрішньополіт. ситуаціях це поняття звучить менш переконливо, і тут політики зазвичай використовують ін. підходи. 2. Використовується як засіб аналізу зовн. політики «політ. реалістами» (Г. Моргентау). У цьому випадку термін аналогічний зовнішньополіт. варіанту «сусп. інтересів», тому що розуміє найсприятливішу для нації систему відносин з ін. д-вами. Термін за своєю суттю не тільки підкреслює можливість загрози для нації з боку зовн. анархії, а й указує на те, що обмежує свободу дій д-ви (договори, різні інтереси, міць ін. д-в та ін. фактори поза межами нац. контролю, напр., геогр. положення або залежність від зовн. торгівлі). «Реалісти» користуються терміном при оцінці нац. безпеки як серцевини нац. інтересів. «Держ. інтереси» і «інтереси нац. безпеки» – це взаємопов'язані поняття. Аналітичне використання поняття «**І. н.**» підкреслює роль д-ви як втілення **І. н.** Однак поки не існує єдиної методики, що дозволяє визначити інтереси нації. Деякі дослідники стверджують, що вони об'єктивно визначаються положенням д-ви в міжнар. системі і можуть бути виведені на основі вивчення її історії, успіхів і невдач у політиці. Ін. вважають, що **І. н.** суб'єктивно інтерпрету-

ються урядом. У цій версії термін под. до риторичної фрази, наведеної деякими політиками: **І. н. –** це те, що самі політики вважають **І. н.**

Найважливішими **І. н.** є захист суверенітету і територ. цілісності д-ви й захист обумовленого традицією нац. укладу. **І. н.** включають в себе потребу в існуванні сталого конституційного ладу, суверенітету і територ. цілісності сформованої нацією д-ви. Неухильне дотримання **І. н.** є гол. показником життєвої сили д-ви. Розрізняють внутр. і зовн. **І. н.** Внутр. **І. н.** виражаються в прагненні нації захищати свій сусп. лад і правопорядок, створювати основу для ефективного екон. розвитку та забезпечення соц. прогресу сусп-ва, підвищувати культ.-дух., морально-патріотичний і науково-технічний потенціал д-ви. Зовн. **І. н.** спрямовані на забезпечення зовн. безпеки д-ви, досягнення нею вигідних позицій з питань міжнар. екон., екол., культ. співробітництва. Виражаються комплексом його дипломат., політ., екон., військ., інформ. устремлінь і зусиль. Сфера зовн. **І. н.** може бути: глобал., тобто поширюватися на весь світ або більшу його частину; регіон., пов'язана зі зміцненням політ., екон. і військ. позицій д-ви, її впливу в окремих, насамперед суміжних, регіонах світу (континентах, акваторіях морів і океанів).

І. н. України – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і дух. цінності Укр. народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби сусп-ва і д-ви, реалізація яких гарантує держ. суверенітет України та її прогресивний розвиток. *(М. Требін)*

ІНТЕРЕС ПОЛІТИЧНИЙ – спрямованість індивіда (соц. групи) на завоювання певних позицій у системі політ. влади. Поняття «інтерес» активно використовується в різних галузях наук. знання, відповідно, має різне тлумачення щодо свого походження. Більш виваженим вбачається підхід щодо пояснення походження інтересу, який обстоює його двоїсту природу, тобто єдність об'єктивного (матеріальні умови життєдіяльності людей) і суб'єктивного (почуття, бажання, настрої та устремління до задоволення потреб). Вважається, що вперше в історії сусп. думки осмислення сутності інтересу як спонукальної сили суспільно корисних людських вчинків здійснено в працях фр. просвітителів К. А. Гельвеція, П. Гольбаха, Д. Дідро та ін. Конкретно інтерес виявляється як прагнення людей до певних цінностей, норм, ін-тів, специф. ставлення до дійсності. Інтерес перетворюється в **І. п.**, якщо реалізація под. прагнень вимагає застосування політ. заходів – тиск на уряд, участь у діяльності парламенту, зміна держ. політики, підтримка партій, політ. лідерів тощо. **І. п. –** реальний важіль та стимул діяльності суб'єктів політ. життя сусп-ва, вибіркове ставлення суб'єктів політ. життя до сусп.-політ. процесів, подій, явищ, першопричина політ. активності, яка базується на світоглядних принципах, переконаннях і настановах. Він являє собою суб'єктивне вираження об'єктивно існуючих політ. відносин з точки зору реалізації суб'єктами політики своїх соц. цілей, постає основою взаємодії (протистояння або співпраці) всіх політ. сил. Об'єктом **І. п.** є влада та владні відносини, механізми здійснення політ.

влади, політ. діяльність партій та сусп.-політ. рухів, лобістських груп, політ. еліта та її окремі представники. Умовою успіху політ. діяльності є вміння виявляти **І. п.** в обіцянках, заявах, діях суб'єктів політики. Роль **І. п.** у системі політ. відносин полягає у такому: забезпечує збереження або зміну політ. становища у сусп-ві представників різних спільнот; визначає напрям політ. діяльності; відбиває зв'язок загальнодерж. інтересу та інтересу певної групи; демонструє рівень узгодженості інтересів різних груп, прошарків та влади (розлагодженість породжує суперечності й політ. конфлікти). Характерні особливості **І. п.**: має своїм джерелом матеріальні відносини, але активно на них впливає; тісно пов'язаний із механізмом та способами здійснення влади; має відносну самостійність; формується в результаті взаємодії різних соц. груп залежно від їх активності, зрілості, ваги в сусп-ві; має нац. забарвлення в багатонац. сусп-ві. Виокремлюють такі види **І. п.**: за носієм (нац., держ., класові, колект., особистісні); за політ. орієнтацією (ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, праві, ультраправі); за хар-ром політ. режиму (тоталітарні, авторитарні, демокр.); за спрямованістю (зовнішньополіт., внутрішньополіт.); за ступенем усвідомленості (стихійні, свідомі); за можливістю реалізації (здійсненні, нездійсненні). Ілюзорною формою **І. п.** є бюрокр. інтерес, який орієнтується не на держ., а на корпоративні, консервативні, егоїстичні цілі. (*О. Стасевська*)

ІНТЕРНЕТ-ПАРТІЇ – одна з новітніх форм політ. партій. Зареєстровані в Україні, Рос. Федерації, Іспанії. Членами **І.-п.** є переважно фахівці у сфері інформ. технологій, хакери. Створення **І.-п.** є одним із різновидів політ. тролінгу. Як політ. сили, **І.-п.** декларують прагнення створити привабливі інвестиційні умови в країні та вийти на вищий рівень розвитку економіки та суч. інформ. технологій. В основному висувають популістські гасла, орієнтуючи свою політ. діяльність на е-демократію, навколо якої вибудовуються усі політ. цілі й ідеї, об'єднання населення за допомогою мережі Інтернет, спрямування усього потенціалу користувачів Інтернету на суспільно-корисні справи. Декларують «новий» вид рівності – стирання меж між містом і селом, молоддю й літніми людьми, багатими та бідними. Тролінг **І.-п.** полягає у провокаційних обіцянках: якісно покращити життя громадян за допомогою суч. технологій; захистити персональні дані та свободу користувачів Інтернету; забезпечити реальні можливості кожному громадянину бути почутим; фільтрувати усі політ. рішення за допомогою мережі Інтернет; забезпечити повну свободу висловлювання власних думок; комп'ютеризація всієї країни; ліквідація бюрократії в негативному її розумінні, перехід на цифрові носії та відхід від паперової тяганини; безкоштовні курси користувачів персональних комп'ютерів й іноз. мов для всіх громадян України за рахунок бюджету; зменшити к-сть податків до одиниць; заборонити реалізацію генно-модифікованих продуктів і под. В Україні партія такого типу (Інтернет-партія України) була створена у 2007 р. на чолі з хакером Д. Голубовим; Вейдер Дарт був висунутий як кандидат на президент. виборах 2014 р. Див.: *Тролінг політичний. (О. Дзьобань)*

ІНТЕРНУВАННЯ (лат. *internus* – внутр.) – поняття, яким у політ. науці та міжнар. праві характеризуються специф. відносини, що виникають у стані війни. Терміном «**І.**» позначаються: 1) дії нейтральних д-в стосовно військ. підрозділів воюючих армій, що опинилися на її території. Такі дії виявляються у затриманні військ. підрозділів воюючих армій та утриманні їх вояків у встановлених місцях (концентраційних таборах) на відстані від театру воєнних дій. **І.** військовослужбовців країн, що воюють, на території нейтральної країни, своєю метою має збереження її нейтралітету; 2) практика затримання воюючою д-вою цив. осіб, які є громадянами воюючої проти неї д-ви, що внаслідок якихось причин на початок або під час війни опинилися на її території; 3) практика затримання воюючою д-вою потенційно небезпечних осіб на території, що окупована нею; 4) випадки тимчасового ув'язнення або обмеження свободи в умовах війни певних груп населення країни, які можуть діяти на користь ворога й тому створюють потенційну загрозу нац. безпеці (напр., **І.** етн. японців у роки Другої світ. війни у США та Канаді).

Режим **І.** був уперше регламентований Гаазькою конвенцією «Про права та обов'язки нейтральних д-в у випадку війни на суші» від 18.10.1907 р. На цей час його визначальним актом є Женевська конвенція «Про захист цив. населення під час війни» від 12.08.1949 р., відповідно до якої розпорядження про **І.** може бути дано тільки у випадку, коли це абсолютно необхідно для безпеки д-ви. На д-ви, що здійснюють **І.**, накладається обов'язок безоплатного утримання інтернованих осіб подалі від театру бойових дій, забезпечувати їх необхідним харчуванням, одягом, медичною допомогою. Женевська конвенція докладно регламентує права інтернованих осіб, до яких належать: право на гуманне ставлення до них, на повагу їх гідності, честі, реліг. і нац. традицій, обрядів та звичаїв; на захист від насилля, залякувань та образ; на повідомлення родині про місце свого перебування, звернення до міжнар. гуманітарних орг-цій, одержання кореспонденцій та посилок. Женевська конвенція забороняє застосування та загрозу застосування до інтернованих осіб будь-яких форм колект. покарання, їх використання як заручників або «живого щита», зазіхання на їх майно, примушення до праці (за винятком робіт, що пов'язані зі забезпеченням життєдіяльності таборів для інтернованих). */О. Романюк/*

ІНФОРМАЦІЙНА ЗБРОЯ – сукупність засобів, призначених для порушення (копіювання, перекручення або знищення) інформ. ресурсів на стадії їх створення, обробки, поширення і збереження. Характерними рисами **І. з.** можна вважати: асиметрію (завдяки якій окремий елемент може виявитися сильнішим за всю систему); мімікрію (відповідно до якої **І. з.** повторює за формою типовий елемент певної системи, але має при цьому ін. зміст); адаптацію (яка дозволяє змінювати середовище відповідно до вимог змісту, що вводиться). Американці першими оцінили величезну руйнівну силу **І. з.** у суч. умовах. Відомий експерт у галузі ведення інформ. воєн Ф. Коен підрахував, що десять хакерів зі 100 тис. дол. можуть протягом декількох тижнів завдати серйозної шкоди амер. інформ. структурі

аж до її паралізації. 20 хакерів із 1 млн дол. протягом двох тижнів можуть поставити США на коліна, а 100 хакерів і 30 млн дол. досить для руйнування всієї інформ. структури США, після чого знадобиться кілька років для проведення комплексу відновних робіт.

Можна виділити два осн. об'єкти впливу **І. з.** *Перший* – антропогенний (власне людина, її інтелект і масова свідомість соціуму). Реалії суч. буття свідчать, що вплив безпосередньо на людину дозволяє успішно реалізовувати мету інформ. війни. Як показують дослідження, проведені рос. вченими, в умовах повсякденної діяльності військ психічне порушення спостерігається у 4–6% особового складу, при виконанні завдань навчально-бойової діяльності – від 15 до 20%, у ході бою – від 30 до 86% (залежно від інтенсивності, кількості поранених та вбитих); *другий* – техногенний (програмне і власне інформ. забезпечення; програмно-апаратні і телекомунікаційні засоби, канали зв'язку, що забезпечують циркуляцію інформ. потоків та інтеграцію систем управління тощо). За оцінкою спеціального представника уряду США Саллі Катрен, найбільш вразливими елементами інфраструктури є телекомунікаційні вузли, центри супутникового зв'язку і канали міжнар. інформ. обміну.

Засоби безпосереднього інформ. впливу на людину, соц. групи і соціум у цілому почали розроблятися в рамках концепції «психол. воєн». У період Першої світ. війни розроблялися теор. основи впливу на психіку людини, масову свідомість і проходили апробацію практичні методики в ході проведення різних «психол. операцій» (цей термін уперше зафіксований у 1945 р. в амер. планах війни з Японією, його вжив капітан, а згодом контр-адмірал Е. Захаріас).

Сьогодні в багатьох країнах ведуться розробки нових видів **І. з.**, яка б безпосередньо впливала на психіку людей, керувала їх поведінкою. Щоправда, за даними заруб. джерел, стійких і прогнозованих способів управління колект. поведінкою людей поки не знайдено. Широкої популярності набув підписаний президентом США в 1953 р. план «Нац. психол. війни», в рамках якого Пентагон і ЦРУ мали реалізувати найсекретнішу програму «MK-ULTRA» («надрозумовий контроль»). За наявними відомостями, програма існувала до кінця 1960-х років, а за рядом непрямих ознак тривала й пізніше. ЦРУ навмисно знищило ключові файли програми MK-ULTRA в 1973 р., що значно ускладнило розслідування її діяльності Конгресом США в 1975 р. У Монреалі, в Аллан Меморіал Ін-ті Ун-ту Макгілла психіатр Дональд Камерон проводив експерименти, застосовуючи різні хімічні засоби (речовини нервово-паралітичної дії, ЛСД та психотропні препарати) і електросудомну терапію, електричний розряд при якій перевищував терапевтичний у 30–40 разів. Учасникам експериментів безперервно протягом декількох місяців уводили хімічні засоби або вводили їх електричними розрядами в коматозний стан і при цьому примушували прослуховувати записані на магнітофонну стрічку і багато разів відтворювані звуки або прості повторювані команди. Метою таких експериментів була розробка методів стирання пам'яті й повної переробки особистості. Експерименти зазвичай проводилися на людях, які звернулися

в Аллан Меморіал Ін-т із незначними проблемами, такими як неврози, тривоги або післяродова депресія. Згодом політ. скандал, викликаний результатами парлам. розслідування MK-ULTRA, вплинув на прийняття значно суворіших законів, що забезпечують одержання «інформованої згоди» (англ. informed consent) у будь-яких експериментах над людьми.

Масштаб MK-ULTRA можна оцінити з того факту, що бюджет програми в 1953 р. становив 6% від загального бюджету ЦРУ, при цьому засобів моніторингу і контролю витрат не передбачалося. Обсяг досліджень і експериментів також може бути оцінений із фактів про те, що в них брало участь: 44 навчальних і дослідницьких установ (унти та коледжі), 15 наук.-дослідних, хімічних і фармацевтичних компаній, 12 госпіталів і клінік і 3 тюремних заклади. Збережені документи ЦРУ вказують на те, що програма ставила за мету дослідження впливу «хімічних, біологічних та радіологічних» методів на свідомість. Зокрема, вивчалися такі теми, як: розлад пам'яті; дискредитація людини її поведінкою; зміна сексуальних звичок; методи випитування інформації; сугестивність; створення у людини почуття залежності. Аналогічні програми були розгорнуті в СРСР, Франції, Японії та ін. країнах. Досягнення в цій галузі такі, що можна говорити про певну ефективність «зомбування» (програмування поведінки, діяльності) окремих людей. Зомбування досягається цілим комплексом заходів і засобів, серед них можна назвати такі: хімічні (нейролептики, ліки), обробка населення засобами масової інформації, психотронний вплив.

Значний інтерес в деяких країнах виявляється до удосконалення технічних та інших засобів ведення інформ. і психол. операцій, таких, напр., як голографічне зображення в атмосфері, голосові синтезатори, що дозволяють складати провокаційні повідомлення, передавати їх голосами лідерів різних д-в і поширювати через електронні ЗМІ. Серед перспективних напрямів створення засобів інформ. впливу можна виділити т. зв. акустичну зброю. Направлене випромінювання енергії певної частоти дозволяє завдавати ураження живій силі. Люди будуть зазнавати безпричинного страху, сильного головного болю, їх дії стануть непередбачуваними. Можливе повне незоборотне руйнування психіки. Закордонні фахівці вважають, що такі засоби фізич. і психол. впливу на людину при 10% ефективності здатні викликати панічний стан навіть у добре організованому колективі. Сьогодні досить ефективно можуть використовуватися суч. світові інформ. мережі, зокрема Internet, де можна створювати свої власні сайти, на електронних сторінках яких відбивати своє бачення проблем, а також підкидати брехливу інформацію на чужі сторінки.

Як стверджують фахівці, зараз існують засоби програмно-математичного впливу, що впливають безпосередньо на стан людини. Це так званий «вірус №666», який спроможний згубно впливати на психофізіологічний стан оператора ЕОМ. Цей «вірус-убивця» формує на екрані монітора особливу кольорову комбінацію, яка викликає у людини гіпнотичний транс і може різко змінювати функціонування серцево-судинної системи аж до блокування судин головного мозку.

Поряд із новими видами **І. з.** можуть використовуватися і старі, що добре зарекомендували себе – листівки, інформ. повідомлення пересувними радіотрансляторами, різними ЗМІ. Напр., про використання спец. боєприпасів, що начиняються листівками-звертаннями, відомо ще з часів світ. воєн. Вже в Першу світ. війну на супротивника за місяць викидалося понад 5 млн листівок; цей досвід був продовжений і в ході Другої світ. війни. Після її закінчення він аж ніяк не був «зданий в архів», а тільки вдосконалювався. За сім років війни у В'єтнамі армією США було скинуто по 1500 листівок на кожного жителя Північного і Південного В'єтнаму, що разом склало майже 50 млрд штук. У ході війни в Перській затоці тільки США скинули 29 млн листівок, фактично по 50–60 екземплярів на кожного іракського солдата, який в той момент перебував у зоні бойових дій. Вважають, що 60–80 тис. солдатів здалися в полон саме через проведення таких інформ. операцій.

З урахуванням характерних особливостей **І. з.**, комплексності застосування її різних видів наслідки її застосування для країн, що стали об'єктами нападу, досить важко пролонгувати, і хоча на перший погляд вони невідчутні, водночас можуть бути настільки руйнівними, що об'єкт нападу просто перестане існувати.

Якщо спробувати уявити собі в найзагальнішому заг. вигляді механізм впливу **І. з.** на людину, соц. групу і соціум у цілому, то він може виглядати таким чином. Існує певний модус буття суб'єкта соц. дійсності, що є єдністю усвідомленого і неусвідомленого, слова і справи, теорії і практики. І все різноманіття та особливості дух.-практичної діяльності саме цього суб'єкта може стати об'єктом латентної або відкритої (залежно від обставин) інформ. атаки представниками протиборчої сторони. Завдяки впливу на свідомість і підсвідомість, деформації смислоутворюючих понять цього суб'єкта, артикуляції, а потім спробі реалізації на практиці нових цінностей, що згодом спробують витиснути старі, буде запущений ентропійний процес, який перетворить у ніщо саме цей суб'єкт (яскравий приклад чому – доля колишнього СРСР).

Осн. видами **І. з.**, що впливають на техногенну складову інфосфери, можна вважати:

спец. програмні продукти, так звані «ноуботи» (Knowbot – Knowledge Robot), які здатні переміщатися в інформ. мережі від комп'ютера до комп'ютера і при цьому розмножуватися, створюючи копії. «Ноубот» вводиться в комп'ютерні системи і, виявивши потрібну йому інформацію, залишає в цьому місці свою копію, яка збирає інформацію і в певний час передає її. З метою виключення виявлення в «ноуботі» можуть бути передбачені ф-ції самопереміщення і самознищення. Завдання збору інформації вирішуються і за допомогою програмних продуктів «Демон» («Demon»), «Винюхівателі» («Sniffers»), «Двері-пастка» («Trap Door»). Програмний продукт «Демон», уведений у систему, записує всі команди, що вводяться до неї, і в певний час передає інформацію про цих командах. Аналогічно діють і «Винюхівателі», які зчитують і передають перші 128 бітів інформації, необхідних для входу в систему. Програми використовуються для розтину кодів доступу і шифрів. «Двері-

пастка» дозволяють здійснювати несанкціонований доступ до інформ. масивів бази даних в обхід кодів захисту. При цьому система і елементи захисту його не розпізнають;

комп'ютерні «віруси» – спец. програми, що прикріплюються до програмного забезпечення комп'ютерів, знищують, спотворюють або дезорганізують їх функціонування; вони здатні передаватися по лініях зв'язку, мережах передачі даних, виводити з ладу системи управління тощо. Засоби спотворення і знищення інформації включають програмні продукти «Троянський кінь» («Trojan Horse»), «Хробак» («Worm»), а також численні комп'ютерні віруси, кількість яких перевищує 60 тисяч. «Троянський кінь» дозволяє здійснити прихований несанкціонований доступ до інформ. масивів. Він активується по команді і використовується для зміни або руйнування інформації, а також сповільнення виконання різних ф-цій системи. «Хробак» – це сторонній файл, сформований усередині інформ. бази даних системи. Він здатний змінювати робочі файли, зменшувати ресурси пам'яті, а також переміщати і змінювати певну інформацію;

«семантичні віруси» – програми, які здатні цілеспрямовано, «осмислено» модифікувати зміст природно-мовної текстової інформації. Сутність такої модифікації може полягати у перерозподілі на основі лінгвістичної обробки текстової інформації розділових знаків (страчувати не можна, помилувати), підміні суб'єкта певного відношення на об'єкт і навпаки (вираз «сторона С1 впливає на сторону С2» досить модифікувати так: «сторона С2 впливає на сторону С1»), у заміні понять того ж класу («південь» на «північ») тощо;

«логічні бомби» – програмні заставні пристрої, які заздалегідь впроваджуються в інформ.-управл. центри військ. або цив. інфраструктури, щоб за сигналом або у встановлений час привести їх у дію. Їх відмінність від комп'ютерних «вірусів» полягає в тому, що існує різновид «бомб», що вводяться в мікропроцесори чи мікросхеми пам'яті на рівні кристалів, які не можуть бути виявлені засобами програмної діагностики. У певний час або за зовнішнім сигналом ці «логічні бомби» передаються на твердий диск і починають руйнування програмного забезпечення комп'ютерів у мережах. Ін. різновид «логічних бомб» – записана в мікросхемах програма, що зламує захист від несанкціонованого доступу. Вона дає можливість зчитувати інформ. ресурси супротивника без їх видимого руйнування для отримання розвідувальної інформації. За допомогою такої програми можна цілеспрямовано змінювати інформацію, якою користується супротивник, з метою його дезінформації. Як пише амер. преса, ЦРУ розробило і почало здійснювати програму, за якою всі мікросхеми, що можуть бути використані у військ. техніці ін. країн і поставляються зі США та ін. зах. країн, повинні зберігати у своїй пам'яті «логічні бомби». Система одержала назву chiping. Яскравим свідченням застосування такого виду **І. з.** став факт неможливості застосування Іраком проти багатонац. сил закуплених у Франції систем ППО. Їх програмне забезпечення містило «логічні бомби», які були активізовані з початком бойових дій;

бомби електронної пошти – це великий обсяг несанкціонованих повідомлень з метою збільшення навантажен-

ня на сервер таким чином, щоб він став недоступний або його ресурси – недостатніми для нормальної роботи. Саме таким чином був заблокований в березні 1999 р. на три доби сервер НАТО. Невідомий адресат регулярно надсилав на адресу Північноатлантичного блоку близько 2000 телеграм на день, які переповнили електронну «поштову скриньку»;

засоби придушення інформ. обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікація інформації в каналах держ. і військ. управління;

засоби нейтралізації тестових програм;

різного роду помилки, що вводяться свідомо в програмне забезпечення об'єкта;

засоби радіоелектронної б-би, які містять у собі засоби радіопротидії і радіоперехоплення. У суч. умовах у засобів радіоелектронної б-би з'явився новий об'єкт – комп'ютерні мережі і самі комп'ютери. Завдання залишилося старим – постановка перешкод і придушення інформації, що циркулює в мережах. Ситуація трохи ускладнюється використанням оптоволоконних кабелів, по яких циркулюють не потоки електронів, а світлові імпульси. Як пише іноземна преса, вже створено могутні генератори електромагнітного випромінення, що мають перетворювачі електричних сигналів у світлові. Проходять випробування системи руйнування оптоволоконних кабелів за допомогою лазерів;

ще одним представником цього класу є електромагнітна зброя. Її розроблення почалося у 1980-ті рр. у межах реалізації програми «Зоряні війни», що завершилася створенням гармати з можливістю здійснення направленого викиду високоенергетичного пучка в радіочастотному діапазоні. Потужність такої зброї досягає 5–7 Мвт, а дальність дії – до 8 км.

Універсальність, потайність, багатоваріантність форм програмно-апаратної реалізації, радикальність впливу, достатній вибір часу і місця застосування, нарешті, економічність роблять **І. з.** надзвичайно небезпечною: вона легко маскується під засоби захисту, напр., інтелектуальної власності; вона дозволяє вести наступальні дії анонімно, без оголошення війни. Так виявляється новий хар-р війни інформ. епохи.

Осн. способами і методами застосування **І. з.** можуть бути: нанесення збитку окремим фізич. елементам інформ. інфраструктури (руйнування мереж електроживлення, створення перешкод, використання спец. програм, що стимулюють виведення з ладу апаратних засобів, а також біологічних і хімічних засобів руйнування елементарної бази); знищення або пошкодження інформ., програмних і технічних ресурсів противника, подолання систем захисту, впровадження вірусів, програмних закладок і «логічних бомб»; вплив на програмне забезпечення та бази даних інформ. систем і систем управління з метою їх спотворення або модифікації; погроза або проведення терор. актів в інформ. просторі (розкриття і загроза оприлюднення або оприлюднення конфіденційної інформації про елементи нац. інформ. інфраструктури, суспільнозначущих і військ. кодів шифрування, принципів роботи систем шифрування, успішного досвіду ведення інформ. тероризму та ін.); захоплення каналів ЗМІ з метою поширення дезінформації, пліток, де-

монстрації сили і доведення своїх вимог; знищення і придушення ліній зв'язку, штучне перевантаження вузлів комутації; вплив на операторів інформ. та телекомунікаційних систем із використанням мультимедійних та програмних засобів для введення інформації в підсвідомість або погіршення здоров'я людини; вплив на комп'ютерне обладнання бойової техніки та озброєнь з метою виведення їх з ладу.

Таким чином, створення єдиного глобал. інформ. простору, що є природним результатом розвитку світ. науково-технічної думки і вдосконалення комп'ютерних та інформ. технологій, створює передумови до розробки і застосування **І. з.** Володіння ефективною **І. з.** та засобами захисту від неї стає однією з гол. умов забезпечення нац. безпеки д-ви в XXI ст. (*М. Требін*)

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА – спланована діяльність із забезпечення інформ. потоків в інформ. сфері для реалізації стратегічної мети суб'єкта **І. п. І. п.** – особлива сфера життєдіяльності людей (політиків, учених, аналітиків, журналістів, слухачів і читачів і т. д.), пов'язана з відтворенням і поширенням інформації, яка покликана задовольнити інтереси соц. груп і сусп. ін-тів.

Об'єктом **І. п.** є інформ. сфера життя сусп-ва (сукупність інформації, інформ. інфраструктури, суб'єктів, які здійснюють збір, формування, поширення та використання інформації, а також системи регулювання виникаючих при цьому сусп. відносин). Розрізняють два аспекти **І. п.**: технологічний (регулювання процесу розвитку компонентів інформ. середовища) і змістовний (пріоритети комунікаційної діяльності учасників сусп.-політ. процесу). Ціллю суч. **І. п.** є насамперед забезпечення населення повною та правдивою інформацією щодо держ. та світ. подій; забезпечення інформ.-психол. безпеки громадян і країни; інформ.-аналітичний супровід держ. політики.

У наш час існує держ. й недерж. **І. п.** Держ. **І. п.** повинна задовольняти, захищати інтереси д-ви, громадян. сусп-ва, кожної особистості. Це фундаментальний принцип здійснення держ. **І. п.** У той же час недерж. **І. п.** може служити д-ві й не задовольняти інтереси громадян. сусп-ва, вступати в діалог з д-вою або виступати проти неї, або цілком обслуговувати тільки інтереси окремих угруповань, партій і навіть окремих особистостей. (*О. Варго*)

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО – якісно новий етап соціотехнологічної еволюції сусп-ва, що формується в результаті довгострокових тенденцій попереднього соц.-екон. розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування й споживання інформ. ресурсів у всіх системах життєдіяльності сусп-ва за допомогою розвитку інформ.-комунікаційних технологій, що існують у глобал. масштабах.

Концепція **І. с.**, принаймні з точки зору більшості суч. дослідників, сприймається й розглядається як різновид, або ж похідна, теорії постіндустріального сусп-ва, основу якої свого часу становили такі його теоретики, як Д. Белл, М. Кастельс, М. Маклюен, Р. Стоуньєр, О. Тоффлер, М. Порат, А. Турен та ін. Існує декілька точок зору з приводу виникнення самого терміна «**І. с.**». За однією з версій, поняття

«**І. с.**» виникло в другій половині 60-х рр. XX ст. Винахід цього терміна приписується професору Токійського технологічного ін-ту Ю. Хаяши. Надалі термін «**І. с.**» використовувався в доповідях, поданих японському уряду певними організаціями: Агентством екон. планування, Ін-том розробки використання комп'ютерів, Радою зі структури промисловості. У цих доповідях стверджувалося, що **І. с.** є сусп-вом, у якому є достатньо висока за якістю інформація, а також – необхідні засоби для її розподілу. Також існують версії, що зазначений термін увели до наук. обігу одночасно в США і Японії на початку 60-х рр. XX ст. автори Ф. Махлуп і Т. Умесао, що досліджували динаміку розвитку наукоємних виробництв. Чи не найбільш класичним виразником концепцій власне **І. с.** вважається амер. футуролог і соціолог О. Тоффлер. У своїй трилогії: «Шок майбутнього», «Третя хвиля» та «Метаморфози влади» – він подає своє розуміння **І. с.** як абсолютно якісно нової стадії сусп. розвитку у порівнянні з попередніми. Увесь процес еволюції людської цивілізації він поділяє на три гол. фази: сільськогосподарську фазу «першої хвилі», індустріальну фазу «другої хвилі» і фазу «третьої хвилі», яка, за О. Тоффлером, лише розпочинається.

Спочатку дослідники **І. с.** звертали увагу переважно на вдосконалення засобів поширення та забезпечення доступу до інформації, і в обговоренні домінували технологічні, інфраструктурні й екон. аспекти. Це було природно зумовлене вибуховим розвитком і конвергенцією інформ. та комунікаційних технологій, що сприяли істотним змінам на світ. ринку. Так, у 60–70-х рр. XX ст. у зах. літературі вважалося, що основою формування **І. с.** є розвиток обчислювальної та інформ. техніки. Називалися й ін. ознаки: глобал. хар-р інформації, вільне від держ. кордонів поширення інформ. потоків; значне зростання можливості збору, обробки, зберігання, передачі інформації, доступу до неї; збільшення дії інформації на розвиток різних сфер людської діяльності; перехід до нових форм зайнятості та ін.

У 70–90-ті рр. XX ст. значний внесок у розвиток теорії інформ. сусп-ва як модифікації концепцій постіндустріального сусп-ва зробили такі відомі дослідники, як Д. Белл, А. Даф, П. Дракер, В. Іноземцев, М. Кастельс, Р. Катц, М. Маклюен, К. Мей, Й. Масуда, Ф. Уебстер та ін.

Існує декілька підходів до визначення поняття «**І. с.**». Напр., А. Даф виокремлює три способи розуміння **І. с.**: щодо інформ.-екон. підходу, підходу з позиції інформ. потоків і інформ.-технологічного підходу. Відомий теоретик Ф. Уебстер виокремлює п'ять осн. підходів, кожен з яких базується на тому або ін. критерії **І. с.**, що є його основою. Перш за все це технологічний і екон. критерії (зважаючи на найочевидніші перетворення в цих сферах людської життєдіяльності, більшість дослідників ґрунтують свої визначення **І. с.** саме на них), критерій, пов'язаний зі змінами у сфері зайнятості населення (профес.), а також просторовий і культ. критерії. Аналізуючи різні підходи до визначення **І. с.**, Ф. Уебстер відзначає ще одне визначення, кардинально відмінне від попередніх; воно ґрунтується не на тому, що в наш час стало більше інформації, а на тому, що хар-р цієї інформа-

ції змінив спосіб нашого життя. Ця дефініція передбачає, що основою нашої поведінки нині є теор. знання й інформація, а отже, базується не на кількісних критеріях, що складно піддаються обліку, як попередні визначення, а на якісних – переконливому аргументі на його користь.

Узагальнюючи існуючі підходи до трактування поняття «**І. с.»**, можна сказати, що **І. с.**: сусп-во нового типу, що формується в результаті нової соц. революції, породженої вибуховим розвитком та конвергенцією інформ. і комунікаційних технологій; сусп-во знань, тобто сусп-во, у якому гол. умовою добробуту кожної людини та кожної д-ви стає знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації й умінню працювати з нею. Інформація в такому сусп-ві є найважливішим соц. і екон. ресурсом, осн. джерелом продуктивності праці та влади, умовою добробуту людини і д-ви; глобал. сусп-во, в якому обмін інформацією не матиме ні часових, ні просторових, ні політ. меж. Яке, з одного боку, сприяє взаємопроникненню культур, а з другого – відкриває кожному співт-ву нові можливості для самоідентифікації. Отже, визначити поняття «**І. с.**» можна, як мінімум, трьома способами. По-перше, перелічити характеристики, що притаманні цьому типу сусп-ва. Однак список зазначених характеристик залежить від підходу до збагнення суті **І. с.**, крім того, повного і вичерпного переліку досягти неможливо, оскільки життя постійно вноситиме свої корективи. По-друге, указати, що **І. с. –** це наступний ступінь в істор. розвитку людства по ланцюгу «аграрне – індустріальне – постіндустріальне» сусп-во, пов'язати становлення **І. с.** з реалізацією концепції сталого розвитку чи з ідеєю В. Вернадського про ноосферу. Можливий і третій, компромісний, варіант, що поєднує методол. основи перших двох способів визначення **І. с.** */О. Даніл'ян/*

ІРЕДЕНТИЗМ (від італ. *irredento* – незвільнений, такий, що перебуває під чужим владарюванням, не возз'єднаний) – поняття, що характеризує діяльність рухів, які виступають за анексію певної території д-ви на підставі етн. відмінності більшої або значної частини її населення від титульного етносу та етн. спорідненості з населенням іншої д-ви, а також попереднього володіння нею цією територією. Вперше термін «**І.**» став вживатися наприкінці XIX ст. стосовно руху за приєднання до Італії територій з італ. населенням (Трієста, Трентіно, Горицiї, Істрії, Ріеєкі та Далмації), що тоді перебували у складі Австро-Угорщини.

Амер. дослідник Дж. Брейлі вважає **І.** однією з форм етн. націоналізму – сепаратистським націоналізмом. Згідно з англ. соціологом Р. Брубейкером, **І.** виникає у «трикутному ланцюгу» («triadic nexus») відносин між етн. меншинами, нац. д-вою та зовн. (істор.) батьківщиною етн. меншин.

І. продукує певна етн. меншина, котра визначається як іредента. Характерними особливостями іредeнти, що відрізняють її від діаспори, є 1) компактне мешкання етн. меншини на території, як правило, суміжній із д-вою, де споріднений з нею етнос є титульним та/або становить більшість населення (приміром, між світ. війнами судетські німці в Чехословаччині, сілезькі та поморські німці у Польщі); 2) політ. мобілізація етн. меншини; 3) висування нею

вимоги від'єднання території, на якій вона мешкає, від д-ви її теперішнього проживання (сепаратизм); 4) намагання возз'єднати цю територію з етнічно спорідненою д-вою. Територія, на яку поширюються вимоги від'єднання від д-ви проживання етн. меншини та возз'єднання з ін., на підставі однакового етн. складу їх населення та/або колишнього володіння, позначається як «невозз'єднана територія». Етнічно споріднена д-ва, до якої іредента намагається приєднати територію свого проживання, визначається як її «істор. батьківщина» (за Р. Брубейкером – «зовн. батьківщина»).

І. може спричинятися реальними політ. та/або культ. утисками етн. меншини з боку д-ви, в якій вона мешкає. Проте такі «утиски» часто бувають удаваними. У більшості випадків виникнення та розвиток **І.** підбурюється д-вами, що є істор. батьківщинами етн. меншин (приміром, нацистська Німеччина, Сербія за режиму С. Мілошевича, суч. Росія). Наслідками **І.** є міжетн. конфлікти та міжнац. війні (напр., сербо-хорватський та сербо-боснійський конфлікти, нові балканські війни, воєнний конфлікт на Донбасі). /*О. Романюк*/

ІРЕНОЛОГІЯ (грец. ειρήνη – мир) – 1) наука про мир або «дослідження миру»; 2) напрям у політології, що набув розвитку в 1960–1970-х рр., характерною рисою якого є міждисциплінарність, опора на теоретичну соціологію та соц. філософію різних орієнтації, на конкретні дисципліни і на методол. прийоми системно-структурного дослідження з метою розробки заходів для перетворення структур, що породжують насильство, у менш насильницькі шляхом їх револ. або інституційних змін.

Концепт. джерела **І**. сягають ідеї вічного миру І. Канта. У роботі «Вічний мир» ним було декларовано необхідність всезаг. прав. громадян. стану, утворення федерації самост. д-в республ. форми правління для настання епохи міжнар. миру, встановлення непорушних мирних міжнар. відносин, неможливість втручання у внутр. справи д-в, доцільність розвитку торговельних і культ. зв'язків між д-вами. У контексті ідеології лібералізму ключові для **І**. питання встановлення гармонійних міжнар. відносин пов'язуються з поширенням ринкової економіки та процесами демократизації.

Іренологічні тенденції на початку XX ст. зумовили специфіку поглядів фр. науковців Відаля де ла Блаша та Альбера Деманжона, які обстоювали проект створення співдружності д-в на основі заг. інтересів задля вирішення проблем безпеки у світ. масштабах. Потребу в активному формуванні засад **І**. за часів Першої світ. війни відбили гасло США – «рятування світу заради демократії» та запропонована на Версальській конференції 1918 р. В. Вільсоном з метою встановлення ліберального світового порядку програма «Чотирнадцяти пунктів». Ця програма декларувала необхідність участі всіх д-в у забезпеченні світ. порядку та гармонію інтересів як основу міжнар. політики, права народів на самовизначення, ґрунтувалася на ідеях ліберального інтернаціоналізму та передбачала: відкриту демократію, свободу мореплавання, заг. розброєння, усунення бар'єрів у торгівлі, вирішення колоніальних суперечок, відтворення Бельгії, вивід військ із території Росії, створення Ліги націй (як

обов'язкові положення); повернення Ельзасу та Лотарингії до Франції, автономію нац. меншин Австро-Угорської та Оттоманської імперій, перегляд кордонів Італії, вивід військ із території Балкан, інтернаціоналізацію Дарданелл, створення незалежної Польщі з виходом до моря (як факультативні положення).

Значний вплив на формування настанов **І**. справила робота І. Боумена «Новий мир» (1921), в якій на теорет. фундаменті доктрини ліберального інтернаціоналізму було запропоновано відмову США від ізоляціоністської позиції, котра вже не була запорукою їх безпеки. Сутнісні засади **І.** було закладено також у проекті «Бріановської Європи». Запропонований у 1929 р. у виступі в Лізі націй фр. міністра закордонних справ А. Бріана, цей проект декларував необхідність політ., екон. і соц. союзу європ. націй.

Дослідники у сфері **І**. (К. Боулдінг, Й. Галтунг, Ч. Йост, А. Ньюкомб, А. Рапопорт, Л. Річардсон, П. Смоукер та ін.) не дійшли єдності у поглядах щодо її мети, завдання, предмета та співвідношення з ін. сферами гуманітарного знання. У цілому **І.,** котра має ліберально-пацифістський хар-р, спрямована на: пошук і дослідження шляхів створення «позитивного миру», в якому відсутні політика загроз і можливість силового вирішення конфліктів; забезпечення гармонії інтересів у міжнар. політиці; забезпечення миру та безпеки у світі; урегулювання та усунення причин війн і зовнішньополіт. криз; аналіз моральних засад міжнар. політики; дослідження міжнар. конфліктів і засобів їх вирішення та запобігання; обґрунтування дієвості політ., а не силового, військ. урегулювання міжнар. конфліктів; розробку заходів щодо зменшення насильницького потенціалу збройної агресії, каральних заходів, різноманітних перешкод у задоволенні сутнісних людських потреб; відпрацювання заходів щодо роззброєння та контролю над озброєнням; дослідження проблем підвищення обороноздатності; обґрунтування шляхів створення світ. уряду, діяльність якого уможливить забезпечення всезаг. миру.

Питання **І**., які сьогодні перебувають під пильною увагою Європ. Союзу та ООН, в Європі розроблялися та розробляються такими впливовими дослідницькими закладами, як Міжнар. ін-т дослідження миру (створений Й. Галтунгом у 1959 р. в Осло), Міжнар. асоціація досліджень миру (створена 1964 р.), Стокгольмський ін-т досліджень миру, Міжнар. ін-т миру (Відень), Гессенський фонд досліджень проблем миру та конфліктів, Ін-т досліджень проблем миру і політики безпеки при Гамбурзькому ун-ті, у США – Ін-т світ. порядку та ін., у Великій Британії – Ін-т Річардсона при Ланкастерському ун-ті, дослідницькі центри Бредфордського та Сассекського ун-тів, у СРСР – Ін-т миру, в Україні – Нац. ін-т стратегічних досліджень при Президенті України та Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. *(О. Уманець)*

К

КАПІТАЛ ПОЛІТИЧНИЙ – спроможність до мобілізації колект. дій та участі в них, здатність політ. акторів (індивідуальних чи групових) репрезентувати інтереси ін. індивідів чи груп, що делегують політ. акторам права на представництво своїх інтересів. Наявність **К. п.** означає надбання за допомогою кредиту довіри, отриманого від ін. акторів, політ. навичок, знань про політику, психол. властивостей та здатності використовувати ін. види капіталів, сукупність ресурсів, організаційні структури, права діяти та говорити від імені ін. агентів. Категорію **К. п.** уперше в наук. обіг увів фр. соціолог П. Бурдьє. Він вважав, що політ. поле як одне з полів соц. простору є місцем б-би за владу, яка здійснюється шляхом конкуренції за право говорити і діяти від імені звичайних громадян та створює програми, концепції, коментарі, події тощо, з яких і повинні обирати «неосвячені» громадяни. Бурдьє визначав **К. п.** як форму «символічного капіталу, кредит, заснований на довірі та вірі й визнанні чи, точніше, на незмінених кредитних операціях, через які агенти дарують персоні (чи об'єкту) таку силу, яку вони визнають за ним». Канадський вчений Деніел Шугуренські дав визначення **К. п.** як можливість (існуючої чи потенційній) впливати на політ. рішення взагалі, яку усі громадяни (а не тільки політики) мають у більшій чи меншій мірі. Проблеми **К. п.** присвячені також роботи таких вчених, як Джон Буз, Патриція Ричард, Стефан Шюц, Ларс Стрьомберг, Регіна Бірнер та Хайді Віттмер, Ріхард Мюнх тощо. У зв'язку з проблемою **К. п.** потрібно зазначити також розробку проблеми політ. довіри, якої приділяли значну увагу такі вчені, як Н. Луман, С. Ліпсет, У. Шнейдер, Б. Міцтел, П. Штомпка, Ш. Айзенштадт, Л. Роніджер, А. Селігман та ін. Ця проблема досліджувалася і досліджується і в працях таких укр. вчених, як Є. Головаха, Н. Паніна, А. Ручка, С. Макєєв, І. Мартинюк, А. Ковальова та ін.

П. Бурдьє запропонував умовно поділяти **К. п.** на три групи. До першої можна віднести **К. п.**, що сягає корінням у давні традиції та пов'язаний із конфесійним світоглядом. До другої групи відносять капітал, що створюється у процесі утвердження та діяльності формалізованих режимів постмонархічного типу. Третю групу складає так званий позиковий капітал, що ґрунтується на кредиті довіри, який сусп-во, розчароване в чинній владі, незадоволене існуючим положенням, ситуацією, що склалася, надає найбільш рішучим опозиційним політ. силам. Це аванс, який треба закріпити. Його можна легко одержати, але дуже важко утримати. Позиковий **К. п.** може бути рац. та іррац. Рац. заснований на адекватній оцінці можливостей нової політ. сили, а іррац. – на неприйнятті ситуації, що склалася, прагнення до будь-яких змін.

Існують також три стани **К. п.**: інкорпорований, об'єктивований та інституційний (організаційний). Під інкорпорованим станом розуміється сукупність відносно стійких диспозицій та здібнос-

тей, що демонструються власником **К. п.**, тобто це означає спроможність до мобілізації колект. дій та участі в цих діях, набуття права говорити та діяти від імені ін. людей. В об'єктивованому стані **К. п.** представляється партіями та громад. рухами, що є готовими до здійснення колект. дій. Інституційний стан – це визнані лідерські структури, це характеристики політ. системи, що впливають на накопичення та конвертацію **К. п.** в ін. види ресурсів індивідуальними акторами. Авторитет лідерів може підкріплюватися ресурсами адмін. капіталу у вигляді посад у формальній ієрархії і прагнути такого підкріплення. Однак, на відміну від адмін. капіталу, **К. п.** інкорпорований, швидше за все саме в акторах, ніж в організаційних структурах, менш формалізований, отже, його відчуження від однієї людини на користь іншої об'єктивно є достатньо важким. **К. п.** передається (формується) шляхом висунення керманичів, делегатів, депутатів, ін. лідерів і зберігається через їх активність.

К. п. має достатньо складну структуру. Осн. його взаємопов'язаними елементами є: 1) особистий **К. п.** (тобто капітал особистих можливостей, чарівності, здібностей, відомості, популярності тощо); 2) фін. **К. п.** (тобто обсяг грошей, який може бути спрямований на певних умовах на підвищення електоральних можливостей того чи ін. політика); 3) масмедійний **К. п.** (тобто змога використати власні або чужі мас-медіа для досягнення власних тактичних та стратегічних цілей); 4) адмін. **К. п.** (тобто всі ті адмін. засоби, що можуть бути застосовані для просування претендента); 5) **К. п.** міжнар. підтримки (тобто особисті зв'язки політика з іноземними лідерами та елітами, які можна ефективно використати у передвиборчій та виборчій ситуаціях). *(Ю. Золотарьова)*

КАТЕГОРІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ – найбільш заг., фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності та пізнання. Їх специфікою є те, що вони розкривають різні боки процесу здійснення влади в сусп-ві. Труднощі визначення понять і категорій науки про політику (як і поняття ін. сусп. наук) пов'язані з їх багатозначністю і неточністю. Такі фундаментальні терміни політології, як «влада», «ідеологія», «інтерес», мають, у наш час, десятки і навіть сотні визначень – залежно від контексту їх осмислення, розходження дослідницьких цілей, тих або інших ідеолог. орієнтації тощо. Якщо додати до цього деформації визначень, що обумовлені їх оціночним чи емоційним фарбуванням, повсякденною мовною практикою, і ту обставину, що більшість понять суспільствознавства узято зі сфери повсякденної мови, то стає зрозумілим, що понятійний інструментарій науки про політику за точністю явно поступається системам понять природних і технічних наук.

Центральними категоріями політології є поняття «політ. влада», «політ. життя», «політ. буття», «політика», «політ. дія», «політ. процес», «суб'єкт політики», «об'єкт політики», «політ. лідер», «свобода», «демократія», «політ. система», «політ. режим», «політ. оргція», «політ. ін-т», «політ. партія», «громад. рух», «авторитет», «політ. вплив», «політ. соціалізація», «політ. свідомість», «політ. культура», «політ. конфлікт» і багато ін. У суч. умовах серед категорій політології особливу значи-

мість мають такі поняття, як «політ. цінності», «легітимність політ. влади», «політ. норми», «політ. стабільність», «політ. плюралізм», «політ. екстремізм», «група підтримки», «група тиску», «ейфорія», «верховенство закону», «цивільні права», «консенсус», «деполітизація», «розподіл влади», «департизація» та ін. Актуальність одних із цих понять обумовлюється тим, що протягом декількох років у них вкладався негативний зміст і вони використовувалися як лайка; актуальність ін. із названих категорій пов'язана з подіями, що відбуваються в нашій і низці ін. країн, у світ. співтоваристві в цілому останніми роками.

У наук. літ-рі зроблені спроби дати різні схеми класифікації **К. п.** Деякі автори, зокрема, пропонують розглядати **К. п.**, розділивши їх на три групи: 1) поняття вихідні; 2) поняття основні; 3) поняття допоміжні. Такий поділ **К. п.** цілком правомірний, однак, він не може бути єдиним. Зокрема, для з'ясування специфіки предмета політології, розуміння особливостей досліджуваних цією наукою законів і закономірностей надзвичайно важливе значення має поділ **К. п.** за їх генезою. Цей критерій дозволяє виділити групу категорій, які є «власне» політол., і групу категорій, які політологія «запозичує» з ін. наук. До числа категорій першої групи, наприклад, відносять поняття «політ. влада», «суб'єкт політики», «об'єкт політики», другої – «соц. верства», «соц. група», «громад. орг-ція» тощо. (*М. Требін*)

КВАЛІФІКОВАНА БІЛЬШІСТЬ – метод ухвалення політ. рішень, за якого для ухвалення рішення потрібна така к-сть голосів, що становить значно більше абс. більшості (50% + 1 голос) голосів членів відповідного органу. **К. б.** встановлюється окремо в кожному конкретному випадку. Застосування методу **К. б.** сприяє посиленню легітимності рішення, що ухвалюється, або виборної посади, що одержується в такій спосіб.

К. б. зазвичай використовується при ухваленні парламентами конституцій та внесенні до них змін. Так, відповідно ст. 155 Конституції України законопроект про внесення змін до Конституції України вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менш як 2/3 від конституційного складу Верх. Ради України. **К. б.** не менш як у 2/3 голосів від складу обох палат парламенту вносяться також зміни до конституції Індії.

У республ. країнах з парлам. системою держ. правління **К. б.** часто використовується при обранні президента парламентом. Так, в Естонії президент обирається не менш як 2/3 голосів депутатів парламенту (Рійгікоку). До 2013 р. у Чеській Республіці для того, що бути обраним президентом, кандидат мав одержати не менше 3/5 голосів депутатів від конституційного складу нижньої палати парламенту (Палати депутатів), а потім не менше 3/5 голосів представників його верхньої палати (Сенату).

К. б. також використовується при голосуванні в міжнар. орг-ціях. Приміром, для ухвалення рішення Радою Європ. Союзу воно повинно набрати щонайменше 232 голоси з 321 можливого. Відповідно до ст. 4 Статуту ООН, для прийняття нового члена до цієї орг-ції, крім позитивного рішення Ради Безпеки, необхідно також отримати 2/3 голосів представників країн – членів ООН, що присутні на засіданні Генеральній Асамблеї та беруть участь у голосуванні стосовно цього рішення. (*О. Романюк)*

КВОТА ВИБОРЧА (виборче число, виборчий метр) – мінімальна к-сть голосів виборців, яка є достатньою для заміщення одного мандату; метод розподілу місць у багатомандатних виборчих округах за пропорційною виборчою системою. Метод **К. в.** передбачає два етапи: на першому етапі здійснюється розподіл місць за допомогою **К. в.**; на другому етапі розподіляються мандати, які не були розподілені на першому етапі. У ході першого етапу розподілу *i*-тий список отримує к-сть мандатів (s_i), що дорівнює цілому числу від ділення заг. к-сті голосів, отриманих *i*-тим списком (v_i) на **К. в. –** к-сть голосів, необхідних для отримання одного мандата (Q).

Виділяють два основних класи **К. в.**: фіксована **К. в.** (законодавчо визначена к-сть голосів) і змінна **К. в.** (визначається за результатами виборів). Виділяють такі форми змінної **К. в.**: проста квота, або квота Гейра (Hare); квота Гаґенбаха-Бішофа (Hagenbach-Bischoff); квота Друпа (Droop); квота Імперіалі (Imperiali).

Проста (стандартна) квота була запропонована у 1855 р. англ. баррістером Томасом Гейром. Ця квота розраховується шляхом ділення в кожному окрузі заг. к-сті поданих голосів (V) на к-сть мандатів, які розподіляються в окрузі (M), тобто на величину округу *($Q = V/M$)*.

Квота Гаґенбаха-Бішофа (Hagenbach-Bischoff) запропонована професором Базельського ун-ту Едуардом Гагенбахом-Бішофом у 1888 р. (застосовується на Мальті та у країнах континентальної Європи, зокрема, в Австрії, Люксембурзі, Швейцарії та ін.). Ця квота розраховується шляхом ділення в кожному окрузі заг. к-сті голосів (V) на величину округу *(M)* плюс один фіктивний мандат *($Q = V/M + 1$)*.

Квота Друпа (Droop) запропонована англ. баррістером Генрі Друпом у 1868 р. (застосовується лише в Ірландії). Ця квота розраховується аналогічно квоті Гаґенбаха-Бішофа, але до отриманого результату додається ще один голос ($Q = (V/M + 1) + 1$).

Квота Імперіалі (Imperiali) (застосовується лише в Італії) розраховується шляхом ділення в кожному окрузі заг. к-сті голосів *(V)* на величину округу *(M)* плюс два (або три) фіктивних мандати ($Q = V/M + 2$ або $Q = V/M + 3$).

Змішаною формою **К. в.** є подвійна квота – це поєднання фіксованої **К. в.** і квоти Гейра: спочатку встановлюється перша **К. в.** з мінімальною к-стю голосів, необхідних для участі у розподілі мандатів, а друга **К. в.** розраховується з урахуванням тільки голосів, отриманих списками, які здобули мандати на основі першої квоти. Подвійна квота застосовується в країнах Лат. Америки (Болівія, Коста-Рика, Еквадор).

Після першого розподілу часто залишаються нерозподілені мандати, які передаються спискам за одним із таких методів: метод найбільших залишків, який передбачає, що список із найбільшим дробовим залишком за підсумком першого розподілу отримує один додатковий мандат, не беручи до уваги відносну силу партій, тобто к-сть мандатів, отриманих у ході першого розподілу, що є найбільш сприятливим для списків малих і середніх партій (блоків); метод найсильніших списків, який передбачає, що нерозподілені мандати надаються спискам або списку, який отримав найбільшу к-сть голосів, що дуже сильно сприяє великим партіям (сьогодні цей метод не використовується); метод найбільшого середнього,

який передбачає, що к-сть голосів, поданих за *i*-тий список (v_i), ділиться на кількість місць, що отримані цим списком у ході першого розподілу (m_i'), до якої додається одне фіктивне місце. До списку, який має найбільшу середню к-сть на один мандат, додається один мандат. Ця операція повторюється стільки разів, скільки потрібно для того, щоб розподілити всі вакантні мандати, проте кожного циклу розраховується нова середня для списку, який отримав додатковий мандат. Різновидом методу найбільшого середнього є метод Балінського-Янґа (Balinski-Young), за яким другий розподіл проводиться тільки один раз і мандати віддаються спискам із найбільшим середнім, що сприяє зменшенню надмірного представництва великих партій.

Розподіл залишкових вакантних мандатів може проводитися як на рівні базового виборчого округу, так і на рівні груп округів або на нац. рівні. В останньому випадку другий розподіл здійснюється або по декількох округах одночасно, або по країні в цілому – в цих поєднаних округах при другому розподілі поєднуються залишки голосів і нерозподілені мандати округів, що входять до цих виборчих одиниць. Напр., в масштабі країні округи поєднувалися в Італії до реформи 1993 р., а в Австрії під час виборів до Нац. Ради створюються два великих округи, до другого розподілу в яких допускаються ті списки, які мають хоча б один мандат після першого розподілення. */В. Кривошеїн/*

КІБЕРВІЙНА – застосування комп'ютерних технологій та Інтернету однією д-вою, або за її безпосередньої підтримки, проти ін. д-ви, спрямоване проти її безпеки і оборони, яке є настільки інтенсивним і серйозним, що становить реальну загрозу безпеці та суверенітету ін. д-ви. Експерт з безпеки уряду США Р. Кларк у своїй книзі «Кібервійна» (2010) визначає, що «**К**. – дії однієї нац. д-ви з проникнення в комп'ютери або мережі ін. нац. д-ви для досягнення цілей завдавання збитку або руйнування». Амер. журнал The Economist описує **К.** як «п'яту сферу війни, після землі, моря, повітря і космосу». Про важливість готовності до ведення військ. дій у кіберпросторі свідчить факт створення в США цілого військ. підрозділу – Кіберкомандування США.

Від ін. способів ведення бойових дій **К.** відрізняє декілька принципових особливостей. По-перше, плавність переходу. Будь-яка людина може повчитися у сфері мережевої безпеки, потренуватися на вірусах і аналогічних програмах, і в результаті отримати можливість створювати кіберзброю. Між цими категоріями немає якісного стрибка. По-друге, доступність. Принципово для створення кіберзброї непотрібно величезних ресурсів, на відміну від зброї реальної. Фактично, для цього достатньо декількох кваліфікованих фахівців, зовсім невелика інфраструктура та доступ до потрібної інформації. Чим далі, тим більше програмістів будуть отримувати достатню кваліфікацію для того, щоб мати можливість створювати власне шкідливе програмне забезпечення (ПЗ), у тому числі і з функціями кіберзброї. По-третє, легкість копіювання та модифікації. Навіть отримавши зразок танка, його неможливо відразу запустити у вир-во: доведеться вирішувати дуже багато технологічних і технічних

завдань, будувати завод, закуповувати матеріали, навчати персонал і т. д. У випадку з вірусом або кіберзброєю копіювання і модифікація вкрай прості – можна купити або готовий код, або просто інструкції, що і як працює, – цього цілком достатньо, щоб навіть фахівець не найвищого рівня зміг самостійно налагодити і запустити вірус. Можна легко модифікувати деякі алгоритми (у т. ч. алгоритми зараження), поміняти командні центри і т. д. – і ось у вас власна програма. По-четверте, легкість запуску. Шкідливу програму можна запустити з будь-якого місця світу і націлити її в будь-яке місце світу. Поширюючись глобал. інформ. мережами, вірус сам знайде свою ціль. По-п'яте, анонімність. Кіберзброя дає організатору відмінний шанс залишитися інкогніто. З атаками кіберзброї дуже важко боротися, але ще складніше зрозуміти, хто і навіщо їх організував. Причому будь-яка отримана інформація може виявитися як слідом, що може привести до організатора, так і навмисно залишеним помилковим доказом. Якщо, наприклад, у виявленій програмі є сліди кит. мови, чи означає це, що її створили носії кит. мови (до речі, навіть тут виникають складнощі, адже це можуть бути або Китай, або ворожий йому Тайвань), або творці подбали про те, щоб «підставити» Китай? По-шосте, висока ймовірність заподіяння непрогнозованого супутнього збитку. Здається, що кіберзброя – чистий і акуратний засіб досягти своєї мети і не торкнутися нічого ін. У теорії це, може бути, і так, проте практика завжди вносить свої корективи. Як мінімум, творці вірусу – теж люди, і не завжди вони є професіоналами найвищого рівня. Вони можуть неправильно написати код, припуститися помилки в механізмі зараження. Просто не передбачити якісь наслідки (як не передбачили, що механізм зараження для Windows буде виводити з ладу мережу в Linux-системах). Що робити, якщо вірус, написаний для атаки однієї електростанції, почне атакувати їх усі? Що робити, якщо вірус замість тихого зараження і крадіжки інформації буде просто виводити з ладу систему управління електростанцією цілком – і зробить так скрізь? Кіберзброя може атакувати найнесподіваніші цілі і не завжди піддається контролю свого творця після запуску.

Спеціалісти виділяють такі види атак в Інтернеті: *вандалізм* – використання хакерами Інтернету для паплюження Інтернет-сторінок, заміни змісту образливими чи пропагандистськими зображеннями; *пропаганда* – розсилка звернень пропагандистського хар-ру, або вставка пропаганди в зміст ін. Інтернет-сторінок; *збір інформації* – зламування прив. сторінок чи серверів для збору секретної інформації чи її заміни на фальшиву, корисну ін. д-ві. Мабуть найяскравішим прикладом кібершпигунства є масштабна кібершпигунська операція, яка отримала назву GhostNet. Ця операція, в організації якої підозрюють уряд Китаю, охопила 1295 комп'ютерів на цілому світі, третина яких розміщувалась у мін-вах закордонних справ, посольствах, міжнар. орг-ціях та великих прив. фірмах. На думку канадських експертів, серед цих комп'ютерів був також комп'ютер зі штаб-квартири НАТО в Брюселі; *відмова сервісу* – атаки з різних комп'ютерів для унеможливлення функціонування сайтів чи комп'ютерних

систем; *втручання в роботу обладнання* – атаки на комп'ютери, які займаються контролем над роботою цив. чи військ. обладнання, що призводить до його відключення чи поламки; *атаки на пункти інфраструктури* – атаки на комп'ютери, які забезпечують життєдіяльність міст, їх інфраструктури, таких як телефонні системи, водопостачання, електроенергії, пожежної охорони, транспорту тощо.

Світ. спільнота усвідомлює всю загрозу **К.**, тому лише у 2011 р. світ. ринок кібербезпеки склав 64 млрд доларів. Цей ринок складається із глобал. амер. гравців, таких як CA Technologies, Cisco Systems, Fortinet, IMB, McAfee, Symantec, і інтернац. компаній на кшталт ізраїльської Check Point Software і рос. Kaspersky Lab. /*М. Требін*/

КІБЕРДЕРЖАВА – новітня модель д-ви, яка пропонує електронне громадянство, тобто можливість будь-якому землянину стати своїм е-резидентом (для доступу до низки базових послуг е-держави). Електронна картка громадянина (ID-карта) дозволяє відправляти e-mail з електронним підписом, дистанційно відкривати рахунки в банках і навіть створювати свій бізнес віддалено. Напр., укр. підприємець зможе зареєструвати естонську компанію, якою буде кермувати з Франкфурта, а бізнесові потужності будуть розташовані в країнах Азії. Першою **К**. можна розглядати Естонію, яка з 01.12.2014 р. запропонувала е-громадянство будь-кому зі землян. Така модель д-ви є способом залучення підприємців-іноземців, пошуком свого місця на ринку нових послуг влади в умовах глобалізації. Прогнозується, що у недалекому майбутньому уряди, як ТНК, вийдуть за межі нац. кордонів, пропонуючи свої послуги, залучаючи клієнтів, і отримуючи доходи без урахування фізич. місцеперебування. Це дозволить д-вам перетворювати сусп. блага у венчурні підприємства. Віртуальною географією цікавляться насамперед ті д-ви, які мають скромну фізич. географію, щоб компенсувати нестачу людських ресурсів засобами автоматизації. Характеристики **К**.: доступ до Інтернету – одне з прав людини, швидкі мережі Wi-Fi безоплатні, велика к-сть стартап-компаній (Інтернет-компанії та фірми, що працюють у сфері ІТ), вивчення програмування від першого класу, онлайн-купівлі навіть у межах вуличної торгівлі, електронна система отримання медичних послуг (напр., фармацевтичного рецепта), електронний підпис, онлайн-сплата податків і т. ін. У **К**. є тенденція до стирання відмінностей між урядом та бізнесом: вони будуть конкурувати за те, аби переконати громадян платити за свої послуги. Припускають, що, напр., американець вибиратиме оподаткування Естонії, онлайн-безпеку з Чилі, освіту з Сінгапуру, а винесення судового рішення від імені штату Делавер. Чим віртуальнішою стає д-ва, тим менше її уряд залежить від території та ін. матеріальних ресурсів, і навіть найменші д-ви зможуть бути найінноваційнішими. Віртуалізація д-ви дозволить їм функціонувати як д-ви, забезпечити безперебійну доставку всіх своїх звичних послуг тим, хто набув віртуального громадянства навіть, якщо фізич. територія буде втраченою (хоч це суперечить нинішній традиційній теорії д-ви, у якій територія є однією із обов'язкових умов цього ін-ту). *Див.*: *Громадянство віртуальне (електронне) (Н. Хома)*

КІБЕРПРОТЕЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ – створення віртуальних аналогів реальних соц. інтів і взаємодій. **К. с.-п.** полягає у створенні певних інституційних форм і видів віртуальної взаємодії: віртуальних співт-в, тусовок, віртуальних корпорацій, віртуальних розваг, віртуальних злочинів. При цьому відбувається заміщення реального виконання соц. ролей симуляцією, створюються образи реальних атрибутів інституційності. Так, напр., віртуальні співт-ва (тусовки) симулюють безпосереднє спілкування соц. близьких людей, віртуальні корпорації симулюють процедури укладення контракту й існування орг-ції як суб'єкта господарської діяльності, віртуальні партії (Інтернет-партії) симулюють змагання у виборчому процесі, віртуальні вибори симулюють політ. активність громадян тощо. Соц. значущість **К. с.-п.** полягає в тому, що відбувається перетворення технічних операцій на певний соц. акт завдяки симуляції соц. ролей, яка здійснюється завдяки існуванню віртуального простору, що замінює середовище соціуму. Так, за допомогою технологій віртуальної реальності відтворюється видимість інституційності: соц. ін-ти та взаємодії у традиційному їх розумінні заміщаються *кіберпротезами* – їх віртуальними аналогами. Негативним результатом **К. с.-п.** є руйнування стійкої системи цінностей і заміна останніх різними ціннісними симулякрами, що може призвести до подвійних наслідків для індивідів і соц. груп, зокрема щодо свободи й несвободи. Поряд із розширенням можливостей свободи самоідентифікації особистості відбувається її відчуження, трансформація особистості і як індивідуальної характеристики, і як соціокульт. й істор. феномену. **К. с.-п.** підсилює можливість політ. тролінгу. /*О. Дзьобань*/

КЛАНОВО-ОЛІГАРХІЧНА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА – узагальнена назва комбінованих політ. систем, що існують в окремих д-вах Європи, більшості країн Азії, Африки та Лат. Америки, де окремі родинно-земляцькі спільноти та найзаможніші їх представники через механізми неформальних політ. практик концентруються й утримують повноту публічної влади для збереження й примноження своїх матеріальних благ, переваг, привілеїв тощо. Утвердження **К.-о. п. с.** свідчить про домінуючу роль у процесі розподілу й захисту владних ресурсів латентних ін-тів за умов низької ефективності формальних ін-тів та слабких функц. можливостей права. Важливим механізмом функціонування **К.-о. п. с.** є клієнтарно-патронажні зв'язки, що регулюють доступ акторів політ. та екон. поля до різного роду ресурсів на основі особистої залежності. Олігархічні відносини панують у сфері здійснення держ. влади, їм притаманна непрозорість, клановість і своєрідна феодальна корпоративність. Такі відносини стосуються невеликої групи людей, які реально впливають на держ. владу та чиновників, котрі, цю д-ву обслуговують. Формування **К.-о. п. с.** супроводжується дисфункціями політ. ін-тів, коли, зокрема політ. партії захищають приховані інтереси загалом чи окремих кланів у політиці, які є ключовою ланкою клієнтарно-патронажних відносин. Викривлених форм також набуває процес циркуляції політ. та управл. еліти загалом та адмін.-бюрокр. апарату різних рівнів зокрема, коли від-

повідні посади надаються винятково через належність, навіть формальну, з огляду на місце народження, до певного клану чи особисту відданість до того чи ін. олігарху, напр., навіть самим фактом роботи в його екон. структурах. Для збереження **К.-о. п. с.** вагому роль відіграють практики політ. корупції, в ході яких особи, що здійснюють ф-ції д-ви, використовують власні повноваження та переваги з метою одержання матеріальних благ, переваг, привілеїв для себе, або для третіх осіб. Відсутність механізмів контролю, б-ба між кланами призводить до корумпованості усієї системи та сусп-ва загалом. У політ. практиці **К.-о. п. с.** широко застосовують прийоми маніпулятивного впливу в рамках комунікативних процесів між сусп-вом та владою. Питома вага таких технологій зростає в період електоральних кампаній.

Активна інституційно-процедурна кристалізація **К.-о. п. с.** в Україні спостерігалась у другій половині 1990-х рр., набувши свого завершеного вигляду після переобрання в 1999 р. спільними зусиллями дніпропетровського, донецького, київського та харківського кланів (олігархів Р. Ахметова, В. Пінчука, О. Волкова, В. Медведчука та ін.) на другий термін президента Л. Кучми. Хоча Помаранчева революція 2004–2005 рр. мала виразний контролігархічний та антикланový хар-р, але в останні роки президенства В. Ющенка спостерігалося бурхливе відродження **К.-о. п. с.** в Україні загалом та формування нового «клану» – «любих друзів». Перемога на президентських виборах в 2010 р. В. Януковича започаткувала етап консолідації **К.-о. п. с.** у руках одного клану та їх лідера. Для означення олігархічного клану екс-президента України В. Януковича, який упродовж 2010–2014 рр. через протизаконне використання інструментів політ. влади, судового переслідування, кримінального заволодіння майном структуризувався в одну з найбільших фін.-промислових та медійних груп України, використовують поняття «Сім'я». До «Сім'ї» експерти зараховували: президента України В. Януковича, його синів О. та В. Януковичів, виконувача обов'язки Прем'єр-міністра України С. Арбузова, Міністра внутр. справ України В. Захарченка, Міністра доходів і зборів України О. Клименка, Міністра енергетики та вугільної промисловості України Е. Ставицького, начальника Держ. управління справами А. Кравця, голову Держ. агентства земельних ресурсів С. Тимченка, «гол. фінансиста» С. Курченка. У тісному зв'язку із «Сім'єю» перебували давній товариш В. Януковича – народ. депутат Украни Ю. Іванющенко (відомий у кримінальних колах як «Юра Єнакієвський»), куми В. Януковича Генеральний прокурор України В. Пшонка, Міністр аграрної політики України М. Присяжнюк; брати А. та С. Клюєві та ін. Отримавши фактично необмежений вплив на діяльність органів держ. влади й управління, судову систему та сконцентрувавши величезні фін. ресурси, у 2013–2014 рр. «Сім'я» почала активно готуватися до переобрання В. Януковича на другий термін. Важливу роль у реалізації планів узурпації влади «Сім'я» надавала концентрації значних медіа-активів для отримання незалежності від олігархів, котрі привели В. Януковича до влади в 2010 р. (Р. Ахметова, Д. Фірташа та ін.). До

оформлення на «гаманця» «Сім'ї» С. Курченка активів Укр. медіа-холдингу (журнали «Кореспондент», «Forbes Україна», газети «Комсомольская правда в Украине», «Аргументы и факты – Украина», Інтернет-ресурси Forbes.ua, Korrespondent.net та ін.) додались контрольовані О. Януковичем телеканали «Тоніс» і «БТБ», В. Захарченком – «112.ua» та ін. Черговий етап деградації **К.-о. п. с.** в Україні завершився «Революцією Гідності», втечею за кордон та оголошенням Інтерполом у міжнар. розшук більшості одіозних представників **К.-о. п. с.** в Україні 2010–2014 рр. /*В. Гулай*/.

КЛЕПТОКРАТІЯ (грец. κλέπτειν – красти і κράτος – панування, влада; букв. «влада крадіїв») – ідеолог. кліше, що застосовується до уряду, контрольованому шахраями, які використовують переваги влади для збільшення особистого багатства і політ. впливу шляхом розкрадання з держ. скарбниці, привласнення частини доходів від торгівлі зброєю, ін. експортно-імпортних операцій, збору данини з корумпованих чиновників, перекладу на свої рахунки заруб. фін. допомоги тощо, іноді навіть без спроб імітації власне чесної служби народу. Для **К.** характерні корупція, лобізм, непотизм і зневага виконанням довгострокових цілей.

Риси **К.**: 1) гол. мета влади – власне збагачення, включаючи сім'ю і близьких друзів. Це призводить до корупції найвищого рівня і дуже великого масштабу (сотні мільйонів, навіть мільярди доларів в абс. вимірі, або обсяги масштабу ВВП країни в порівняльному вимірі); 2) абс. персональна влада чи хоча б спроби її отримати, за відсутності або декоративності громад. ін-тів (конституція, вибори, парламент, суд і т. ін.); 3) неполіт. засоби боротьби з політ. суперниками, включаючи фізич. знищення. Націленість на власне збагачення – це ментальність, яка не може спостерігатися безпосередньо. Тому замість внутр. мотивів **К.** класифікується за зовн. проявами: стрімке збагачення після вступу у владу, неадекватне офіц. легальним доходам.

К. зазвичай пов'язані з мафіозними д-вами, з корумпованими формами авторитарних урядів, зокрема, з диктатурою, олігархією, військ. хунтами, або будь-якими ін. формами автократичних чи заснованих на кровних зв'язках урядів, завдяки можливості клептократів персонально контролювати використання бюджету д-ви. **К.** звичайно ставляться до держ. грошей, як до своїх особистих, витрачаючи кошти як вони вважають за потрібне. Багато з клептократів також скритно передають бюджетні гроші на засекречені банківські рахунки у заруб. країнах, з тим щоб забезпечити собі розкішне існування в разі їх відсторонення від влади або за потреби втечі з країни.

Наслідки **К.** у політиці, економіці та сфері громадян. прав згубні для націй, які перебувають під утиском клептократів. **К.** часто спотворює можливості залучення іноземних інвестицій і різко послаблює внутр. ринок і міжнар. торгівлю. У той час як клептократи користуються для особистих потреб грошима своїх громадян, відмиваючи гроші, і розтрачуючи держ. кошти на розкіш, якість життя абс. більшості громадян у **К.** неухильно падає. Крім того, гроші, які крадуть клептократи, часто взяті із коштів, які призначалися для сусп. потреб, таких, як буд-во лікарень, шкіл,

доріг, парків тощо, що ще сильніше знижує якість життя громадян, які проживають під **К.** *(М. Требін)*

КЛІЄНТЕЛІЗМ – соц. явище, система неформальних зв'язків між індивідами та групами, що займають нерівні соц. позиції і характеризуються формуванням домінування, панування і підпорядкування, залежності та незалежності відповідно до принципу патрон-клієнтських відносин. Як зауважують М. Василик, М. Вершинін та ін., у таких відносинах одна зі сторін, а саме патрон, є панівною, а друга (клієнт) є залежною. Стійкий відновлюваний зразок поведінки керівників та підлеглих, що здійснюється на основі взаємного обміну благами, в яких патрон (з вищим статусом) використовує свій авторитет та ресурси для захисту інтересів свого клієнта в обмін на лояльність та різні послуги. Осн. характеристиками таких груп є замкнутість та ієрархічність структури, як і неформальний хар-р взаємодії у б-бі за право контролювати ресурси. **К.** може практикуватися на всіх рівнях, а найчастіше – на локальному рівні. Убогість, відсутність профес. бюрократії і політ. неграмотність населення – гол. причини відповідної політики. До сутнісних характеристик **К.** слід віднести: використання патроном незаконних форм контролю за рухом ресурсів; надання двостороннім стосункам форми фаворитизму, патронажу, що зовні може видаватися як форма захисту простої людини; зв'язок між патроном та клієнтом на підставі особистих зобов'язань або общинної солідарності; партикуляризм інтересів; нерівність суб'єктів, що вступають у зв'язок задля захисту своїх інтересів та задоволення потреб; існування політ. культури залежності, коли широкий загал мовчить і все покриває; б-ба за контроль над політ. та екон. ресурсами як справжня мета патрона; недотримання громадян. прав і активна або пасивна протидія їх застосуванню. Отже, **К.** справляє негативний вплив у межах сусп. демокр. розвитку, оскільки стоїть на перешкоді прогресу того сусп-ва, де він панує. Окрім того, з-поміж недоліків **К.** слід виокремити і сприяння створенню паралельних тіньових структур, і перешкоду становленню незалежності громадян та вільному розвитку, функціонуванню громадян. сусп-ва. Цей процес має паразитарну природу, бо зосереджується на розподілі, а не на вир-ві сусп. багатства. Безпосередньо для нього властива соц. і політ. неефективність, оскільки призводить до поширення цинізму, що нівелює сусп. мораль. /*В. Бліхар*/

КОГНІТАРІАТ (лат. *cognitio* − знання, пізнання) − сусп. клас, зайнятий у сфері інтелектуальної діяльності, представники якого працюють зі складною і різноманітною інформацією, здобувають нову кваліфікацію, створюють інноваційний продукт. Представники **К.** належать до різних профес., демогр., нац. груп, їх об'єднує високий рівень розвитку інтелекту, креативність мислення, здатність створювати і продавати на ринку праці результати власної інтелектуальної діяльності.

Першим поняття «інформ. працівник», яке вважається синонімом поняттю **«К.»**, застосував дослідник П. Друкер у кн. «Прикмети завтрашнього дня» (1959). Він використав це поняття для характеристики змін у соц.-класовій структурі сусп-ва, наголошуючи на підвищенні ролі знань та їх носіїв у май-

бутньому суспільстві. На його думку, знання стало ключовим ресурсом, що визначає як військ., так і екон. міць нації. І це знання може бути здобуте тільки через навчання. Знання не «прив'язане» до якоїсь однієї країни – воно може бути створене скрізь швидко і дешево. Знання як ключовий ресурс фундаментальним чином відрізняється від традиц. ключових ресурсів економіки – землі, праці та капіталу.

Наступним дослідником, який звертався до проблеми підвищення ролі інтелектуальної діяльності в постіндустріальному сусп-ві та відповідно виникнення нового прошарку населення, є Д. Белл. У своїх наук. працях він не використовує поняття **«К.»**, а послуговується словосполученням «intellectual worker» – «інтелектуальний працівник», який належить до інтелігенції й представників найманої праці, зайнятих виключно розумовою діяльністю. У фундаментальному дослідженні «Майбутнє постіндустріальне сусп-во» (1973) Д. Белл розмірковує про появу «інтелектуальних працівників» на тлі формування постіндустріального суспва у капіталістичних і соціалістичних країнах. Свої роздуми він ілюструє обширною статистикою і критикою екон., соц. й політ. вчень, аналізуючи появу великого класу «білих комірців» (менеджерів, працівників розумової праці), які є більш прогресивними на відміну від представників фізич. праці.

Першим поняття **«К.»**, для позначення нового інтелектуального класу, використовує амер. дослідник Е. Тоффлер. На його думку, **К.** – широкий прошарок найманих працівників розумової праці. Він зазначав, що суто фізич. праця поступово стає менш значущою і далі більше витискається розумовою діяльністю. Він стверджує, що в економіці «пролетаріат» знаходиться в меншості й замінюється (або еволюціонує) на **К**.

Отже, у суч. умовах розвитку інформ. сусп-ва у соц. структурі високорозвинених країн провідним класом стає **К.** (інженери, математики, економісти, науковці, програмісти та ін.) – наймані інтелектуальні працівники, які займаються розумовою працею, мають доступ до інформації й наділені високою культурою. Так, у штатній структурі підприємств у наш час з'являються нові посади: заступник директора з управління інтелектуальним потенціалом, заступник директора з управління нематеріальними активами, менеджер з інтелектуальних активів, керівник з розвитку персоналу, що свідчить про пріоритетні напрями діяльності, які визначає керівництво підприємства. До фахівців на ринку праці висуваються кваліфікаційні вимоги як за їхньою фаховою діяльністю, так і вимагається наявність знань у суміжних галузях (досконале знання інформатики, володіння комп'ютерною технікою, знання з діловодства, володіння автомобілем та ін.), що свідчить про динамічний розвиток **К.** та посилення його ролі у всіх сферах сусп. життя. /*Ю. Калиновський*/

КОЛОНІАЛІЗМ (лат. *colonia* – поселення) – політика д-ви, що спрямована на загарбання чужих територій та ін. країн, підкорення собі ін. народів. Територія або країна, що перебуває під владою іноз. д-ви, визначається як *колонія*. Колонії позбавлені політ. та екон. незалежності, управляються на основі спец. (колоніального) режиму. Д-ви, що управляють колоніями, визначаються як

метрополії. Колоніальні країни не мають нац. суверенітету, оскільки джерело влади перебуває поза їх межами – у метрополії. Панування метрополії встановлюється внаслідок колоніального загарбання або колоніальної війни чи шляхом нав'язування відповідного договору. Різновидом колоніально залежних країн є *протекторат* – територія, яка частково зберігає власні політ. ін-ти та правопорядок, але перебуває під повним контролем іноз. д-ви. Хоча в деяких випадках протекторати формально мають держ. статус, проте в міжнар. праві вони не розглядаються як суверенні д-ви.

Явище колонізації виникло ще у стародавньому світі, проте термін «**К.**» зазвичай використовується щодо захоплень у нову добу європ. д-вами територій в Африці, Азії, Америці та Океанії. Початком **К.** європ. д-в вважається 1415 р., в якому Португалія, завершивши реконкісту, захопила мусульманський порт Сеута в Північній Африці. У наступний період Португалія, Іспанія, Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Італія, а також Туреччина створили власні колоніальні імперії, кордони яких розширялися та зменшувалися відповідно до зміцнення або ослаблення цих країн, війн між ними та нац.-визв. змагань колоніальних народів. На початок XX ст. колоніальні та залежні країни і території становили 55% площі та 35% населення світу. Найбільшою з колоніальних імперій була Британська (34.650 тис. кв. км території, 449,6 млн населення).

Перша світ. війна поклала початок кризи світ. колоніальної системи. Унаслідок поразки у війні були ліквідовані Німецька та Османська колоніальні імперії, хоча переважна більшість їх колоній відійшли до країн-переможців на правах підмандатних територій Ліги націй. У період між світ. війнами під тиском нац.-визв. змагань метрополії були змушені надати незалежність Єгипту (1922), Саудівській Аравії (1927), Іраку (1930), а в багатьох ін. колоніальних та залежних країнах розширити місц. самоврядування. Після Другої світ. війни почався процес розпаду світ. колоніальної системи, що було зумовлене ослабленням у ході війни Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів; піднесенням нац.-визв. рухів; консолідацією нац.-патріотичних сил колоніальних та залежних країн і їх прагненням держ. незалежності; підтримкою процесу деколонізації з боку США та СРСР, які таким чином хотіли посилити свою екон., політ. й ідеол. експансію у країни «третього світу». Проте, якщо Велика Британія почала добровільно надавати своїм колоніям незалежність, то Франція, намагаючись зберегти їх, вдалася до низки колоніальних війн і лише на початку 1960-х рр. наслідувала приклад Великої Британії. Неабияку роль у ліквідації **К.** відіграла Декларація ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам (резолюція XV сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1960 р.), відповідно до якої у 1961 р. був заснований Спец. комітет ООН з деколонізації, завдання якого полягало «у знаходженні найбільш підходящих шляхів і способів швидкого та повного здійснення Декларації на всіх територіях, які ще не досягли незалежності». Резолюція XLVII сесії Генеральної Асамблеї ООН «Про застосування Декларації про надання незалежності колоніальним країнам

і народам» (від 02.11.1992 р.) підтвердила право використання народами колоній, рівно як і народами, що перебувають під іноземним пануванням, будь-яких методів б-би за самовизначення та незалежність, що є в їх розпорядженні.

На кінець XX ст. із класичним **К.** було покінчено. Остання колоніальна імперія (португальська) зникла в середині 1970-х рр. після демокр. «революції гвоздик» у Португалії. Проте в багатьох випадках зберігається сильна екон. та політ. залежність колишніх колоніальних країн від розвинутих, що деякими науковцями характеризується як *неоколоніалізм*. Нині залежні території (які здебільше визначаються як заморські території певних д-в) становлять значно менше 1% площі земної сущі, в них мешкає бл. 2 млн людей. До списку ООН як територій, що не є самоврядними, сьогодні віднесені: Гуам, Східне Самоа, Амер. Віргінські острови (під управлінням США); Ангілья, Гібралтар, Монтсеррат, Бермудські, Брит. Віргінські, Кайманові, Фолклендські острови, острови Терк і Кейос, Святої Єлени, Вознесіння та Тристан-да-Кунья, Піткерн (під управлінням Великої Британії), Фр. Полінезія та Каледонія (під управлінням Франції); Токелау (під управлінням Нової Зеландії), а також Зах. Сахара (спірна територія, що після відмови від неї у 1976 р. Іспанії викликала конфлікт між Марокко та Мавританією, в який втрутився Фронт Полісаріо, проголосивши створення на цій території Сахарської Араб. Демокр. Республіки). /*О. Романюк*/

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – це сукупність знань та практичного досвіду політ. суб'єктів про політику і владу, природу, ф-ції та організаційну структуру суч. д-ви, структуру та роль держ. апарату у визначенні й реалізації осн. напрямів внутр. і зовн. політики д-ви, сприйняття власної ролі й ролі ін. людей у політ. процесах, наявність здібностей і відповідної кваліфікації для роботи у владних структурах, ефективна діяльність або виконання певних ф-цій, що дають змогу забезпечувати розв'язання проблем і досягати певних позитивних результатів у галузі професії або виді діяльності, вміння оцінювати й аналізувати наслідки своїх дій.

Сфера діяльності суб'єктів влади пов'язана з прийняттям важливих рішень, які визначають життя мільйонів людей. Компетентна та високопрофес. влада лише тоді може ефективно та успішно здійснювати свою діяльність, коли вона має необхідну і достатню сукупність знань і вмінь, що дозволяють їй не порушувати вольовим шляхом соц. життя сусп-ва, а діяти згідно із законами та закономірностями соц. процесів.

Реальна **К. п**. держ. влади переважно залежить від шляхів і способів формування еліти та від особливостей вищої еліти як колект. суб'єкта. Різноманітні соц.-політ. ситуації, які вимагають кардинального переосмислення і переорганізації всієї діяльності політ. еліт сусп-ва, політ. ін-тів влади або серйозних соц. змін, потребують від суб'єктів влади привносити в оцінку організаційно-управл. досвіду нові аспекти, проводити об'єктивний та своєчасний аналіз ситуації, ставлять до політикуму виняткові вимоги щодо здійснення комплексного підходу до виконання своїх обов'язків. Здатність політ. суб'єктів включатися в діяльність високого рівня, готовність брати на себе від-

повідальність перед сусп-вом за стан справ у галузі чи галузях, які належать до відання відповідного органу влади, професіоналізм політиків, що відповідає їх кваліфікації та відображає ефективність досягнення результату в політ. сфері, визначає рівень **К. п**.

Набуттю **К. п**. сприяють політ. соціалізація, політ. освіта та самоосвіта, політ. культура і традиції сусп-ва, які формують внутр. настанови, переконання, політ. цінності та орієнтації особистості і т. ін. Політ. досвідченість суб'єктів політ. діяльності в інституційних повноваженнях та їх легітимності відображає певний рівень кваліфікації не лише щодо особистої діяльності, а й діяльності ін-ту. Важливим аспектом **К. п**. є особистий життєвий досвід політ. лідера, громад. діяча, керівника певного політ. ін-ту, володіння комплексом теоретико-прикладних знань з історії, політології, економіки, права, особисті контакти з різними групами населення та ін. політиками, самокритичність, вміння виправляти помилки.

К. п. інституціоналізується у різних формах політ. свідомості в науці, політиці, правосвідомості, ідеології тощо, закріплюється у конкретних ін-тах як своєрідні профес. «фільтри» діяльності політ. суб'єктів у сформованих ін-тах, за допомогою формально-юрид., корпоративних та профес. норм і цінностей. **К. п**. виявляється через політ. конкуренцію між політ. суб'єктами, які втілюють свої інтереси, використовуючи статусно-рольові, посадові, повноважні можливості концентрації влади та політ. сили навколо себе. Саме **К. п**. дозволяє їм спрямовувати політ. ін-ти, концентрувати сили більш масштабних ресурсів на перерозподіл влади, здійснення нових проектів розвитку сусп-ва політ. суб'єктів різного масштабу, а іноді і власних інтересів.

К. п. влади виявляється в її повазі до закону, знанні осн. галузей права та навичок щодо їх практичного застосування у різних сферах діяльності з урахуванням динаміки, тенденцій розвитку, механізмів зміни та вдосконалення чинного законодавства, додержанні демокр. принципів, індивідуальних політ. поглядів, політ. толерантності, готовності до співпраці з представниками різних поглядів заради інтересів «справи». Постійне порушення владою вольовим шляхом соц. життя сусп-ва, дії всупереч законам та закономірностям соц. процесів, використання силових, недемокр. методів «діалогу» з народом провокують громадян на антивладні протести, що свідчать про низький рівень **К. п**. суб'єктів влади. Низький рівень **К. п**. та професіоналізм влади розкривається через непослідовність і невиваженість держ. політики, невідповідність дій політикуму стандартам демокр. життя, розбіжності інтересів владної верхівки і значної частини населення, неузгодженість в цілях і завданнях розвитку між місц. органами управління і урядом країни, «хаос у законодавстві», постійне публічне порушення законів та низьку моральність можновладців, що підриває авторитет діючої влади, як для населення цієї країни, так і світ. співт-ва.

Виконання масштабних завдань, які стоять перед сусп-вом, потребують участі населення в політ. процесах та відповідальності громадян за обрання посадовців на керівні посади з чітко визначеними і відносно стабільними обов'язками та вимогами до знань, навичок та **К. п**. суб'єктів влади. Тому

доступ до системи управління неосвічених та некомпетентних осіб принципово неприпустимий. Представники влади повинні чітко усвідомлювати ризик понести відповідальність за свою некомпетентність, відхилення від задекларованих позицій, бо відповідати вони мають перед виборцями, інтереси яких представляють у владних інституціях і які контролюють їх діяльність. *(О. Сахань)*

КОМПРОМІС ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *compromissum* – угода, згода) – форма політ. відносин, за якої розв'язання конфлікту і досягнення на цій основі угоди відбуваються взаємними поступками сторін. **К. п. –** це, по-перше, соц.-політ. феномен, сутністю якого є угода, досягнута шляхом взаємних поступок; по-друге, принцип політ. діяльності, дотримання якого допомагає розв'язувати багато проблем і суперечностей соц.-політ. відносин, підвищувати результативність політики; по-третє, політ. технологія, що має універсально-прикладний хар-р.

Досягнення **К. п.** як практичного втілення політ. відносин відбувається, якщо суб'єкти політики чітко знають об'єкт, предмет політ. незгоди, на вирішення якої спрямовані зусилля, усвідомлюють поступки, розуміють, як досягти їхньої межі, з'ясовують умови, за яких може бути здійснений **К. п.** Він досягається в основному мирним шляхом. Проте можливі ситуації, які стосуються глибинних основ існування сторін або однієї з них. У таких випадках політ. відносини можуть мати безкомпромісний хар-р і вирішуватися ін. засобами, іноді – шляхом насильства.

Суб'єктами **К. п.** усередині країни можуть виступати політ. і сусп. діячі, еліти, лідери, різні політ. ін-ти, сусп.-політ. орг-ції, рухи, що виражають потреби й інтереси тих або ін. соц. верств, груп, класів, націй та етн. утворень, конфесій. У рамках світ. співт-ва, окремих регіонів учасниками компромісу можуть бути д-ви та їх утворення (союзи, блоки), міжнар. орг-ції.

Реалізація **К. п.** як принципу політ. діяльності пов'язана з такими профес. якостями політика: здатність розуміти місце і роль компромісів в узгодженні політ. інтересів, вчасно виявити доцільність компромісу там, де існує об'єктивна потреба в ньому, де виникла реальна можливість компромісної угоди; уміння зважувати всі «за» і «проти» і водночас переконувати своїх партнерів піти на компроміс; готовність виявляти ініціативу й політ. волю для досягнення угоди; здатність передбачати наслідки **К. п.**, розпізнати й уникнути невигідного, суперечливого інтересам сусп-ва, соц. групи й т. ін. варіанта компромісу. **К. п.**, як правило, підпорядковуються стратегічній меті й завданням розвитку країни, д-ви, регіону, етносу, політ. партії тощо. Вони повинні бути своєчасними, оскільки затримка з компромісом позбавляє його сенсу або унеможливлює укладення угоди, тому що в одній опонуючій або в обох сторонах відбувається атрофія здатності до угоди. Зміст компромісів може впливати на трансформацію сусп. свідомості. Тому безпечні лише ті **К. п**, при яких зберігаються принципові складові культури, моралі, релігії, нац. менталітету. *(Н. Ржевська)*

КОМУНІТАРИЗМ (англ. *community, communitarian* – спільнота) – відносно нова ідеологія та соц.-політ. течія; термін має багато конотацій: від

філософських до економічних, від ідеологічних до суто політичних. У заг. вигляді, **К.** – концепція, згідно з якою людина формується тією спільнотою, до якої належить, і отже, зі свого боку має перед нею зобов'язання. Як повна протилежність ліберальному індивідуалізму **К.** може утворювати найрізноманітніші форми. Його ліве крило живиться ідеєю про те, що спільнота потребує повної свободи і соц. рівності (анархізм). Представники центристської позиції вважають, що основу спільноти складає взаємне визнання прав і обов'язків її членів (соціал-демократи, торі). Прихильники **К.** правого штибу наполягають, що спільнота існує завдяки повазі до влади та сталій системі цінностей (нові праві). Хоча сам термін «**К.**» виник нещодавно, традиція **К.** має давню історію і безліч адептів – від Арістотеля до Е. Дюркгейма, від Ж. -Ж. Руссо до Дж. Дьюї. Можливо, у просторі «руського світу» вперше його запропонував М. Бердяєв. Суч. комунітаристи критикують лібералізм за ігнорування впливу традиційних спільнот, в т. ч. – політ. партій, і відновлюють соц. значущість ціннісно-раціон. поведінки, вважають себе нащадками ліберально-демокр. консенсусу епохи Просвітництва і століття розуму з їх гаслами «Свобода. Рівність. Братерство». **К.** акцентує увагу на ідеї братерства і критикує лібертаріанців за гіпертрофування ідеї свободи, а радикальних комуністів – за гіпертрофування ідеї рівності. Протистояння лібералізму і **К.** не є непримиренним, бо і лібералізм, і сучасний **К.** є ліберально-демокр. відповіддю на нігілізм й індивідуалізм (неолібералізм). Найбільш знаною суч. версією **К.** є доробок амер. соціолога А. Етціоні. Практично від моменту виникнення **К.** розвивався не тільки як соц. філософія, а й як соц.-політ. рух, що відстоює інтереси спільнот у відносинах із д-вою і бізнесом. Теорет. та практичні аспекти **К.** пов'язані із спільною проблематикою і спільним об'єктом – різноманіттям спільнот, що утворюють фундаментальну основу будь-якої соц. структури. Політ. привабливість **К.** пояснюється його центристською орієнтацією та ідеологічною нейтральністю, його здатністю фундаментально протистояти будь-якому типу екстремізму. **К.** у США однаково віддалений від консервативної та демокр. платформ і є уособленням істор. вичерпаності традиц. («ліві – праві») поляризації політ. поля. Неабиякої популярності **К.** додала трьохсекторна модель сусп-ва (запропонована А. Етціоні), в якій ключову роль відіграє партнерський баланс між д-вою, ринком та спільнотами. Для розуміння суті спільнот особливо важливим є не протиставлення індивідуальної свободи і соц. зобов'язань, а пошук гнучких форм балансу між особистістю та сусп-вом, між автономією та інтересами спільноти, між заг. благом і свободою, між правами і обов'язками. Ефективна реалізація прав неможлива поза спільнотою, отже, неможлива без прийняття зобов'язань перед нею. Піклування про себе та свої права передбачає матеріальний і моральний добробут інших. Спільнота є структурованою соц. дією, афірмативною (англ. *affirm* – стверджувати, урочисто проголошувати) за суттю і моральною за змістом. Вироблення, творення нових прав має бути заборонене, оскільки «інфляція прав» призводить до девальвації моральних підвалин сусп-ва. *(О. Кузь)*

КОНКУРЕНЦІЯ ПОЛІТИЧНА – специф. форма політ. взаємодії, в якій суб'єкти політики в рамках прав. і неправ. правил змагаються за владу, вплив на маси, певні соц. верстви і групи. **К. п.** – частина соц. порядку, продукт людської діяльності, який не зводиться до б-би на виборах, а пронизує все політ. життя. **К. п.** – це індикатор рівня демократизації політ. режиму, її зниження є свідоцтвом посилення авторитаризму. **К. п.** передбачає можливість того, що панівна політ. сила може бути конституційно зміщена зі свого місця у ході вільних виборів, завдяки **К. п.** громадяни отримують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політ. сил у гонитві за їх голосами. **К. п.** дає громадянам свободу маневру при реакціях на запити політ. системи або дозволяє їм самим формувати ці запити.

Дослідження **К. п.** можливо на методолог. основі постструктуралістської політології П. Бурдьє як аналітична реконструкція специф. поля відносин і позицій, хар-р яких задається кодом політ. взаємодій, націлених на оволодіння універс. метакапіталом д-ви. Підвищення ступеня **К. п.** у рамках демокр. прав. норм є однією із рушійних сил сусп. прогресу, вона стимулює б-бу політ. партій за вироблення програм екон.-політ. розвитку сусп-ва, які б відповідали, з одного боку, бажанням громадян, їх інтересам і очікуванням, а з другого – реальним можливостям і перспективам д-ви; за ефективні результати у сфері поліпшення стандартів життя громадян; забезпечує постійну зміну кадрового потенціалу еліт, що сприяє зростанню попиту на високі інтелектуальні, профес. і моральні якості політиків; формує в масовій свідомості здатність раціонально оцінювати результати політ. діяльності як окремих політиків, так і політ. сил; виробляє механізм взаємного політ. контролю одних політ. сил над ін., а також стимулює розширення сфери громад. контролю через залучення ЗМІ, громад. асоціацій, орг-цію масових політ. заходів; усуває з арени політ. б-би політиків і політ. сили, які не відповідають високим профес. і моральним вимогам; забезпечує високий рівень конкуренції в ін. сусп. сферах – економіці, науці тощо. **К. п.** та її постійна динаміка забезпечують соц.-політ. стабільність і довготривалу стійкість демокр. політ. системи, наділяють її здатністю до саморегулювання і самовдосконалення. Розвитку **К. п.** сприяють такі чинники, як регіон. традиції конкуренції; екон.-геогр., галузева, етн., конфесійна диференціація регіонів; наявність дієздатних політиків, що можуть скласти конкуренцію діючій владі; наявність розвинутого медіа-ринку незалежних ЗМІ; високий наук. і інтелектуальний потенціал; діяльність громад. асоціацій як елементів громадян. сусп-ва тощо.

К. п. може бути добросовісною, тобто із дотриманням прав. і моральних вимог і недобросовісною, вестися за нецивілізованими правилами, за принципом «хто сильніший, той і правий». Нормальному розвитку конкуренції (особливо у нерозвинутих сусп-вах) перешкоджають такі чинники, як відсутність сильних партій і політ. лідерів, здатних вести між собою рівноцінну б-бу за здобуття і розподіл влади, що заважає представництву реальних інтересів різних верств населення у владі; відсутність сильних громад. орг-цій, здатних захищати свої інтереси на різ-

них рівнях влади; монополізація інформ. простору правлячою верхівкою, залежність ЗМІ від влади та олігарх. угруповань і, як наслідок, можливість маніпуляції сусп. свідомістю і формування «правильної» громад. думки завдяки певним симулякрам; велика концентрація фін., інформ. та владних ресурсів в олігархічних угрупованнях, що надає їм можливість впливати на результати політ. діяльності через підкуп партій та ЗМІ; використання адмін. ресурсу під час виборчих кампаній; слаборозвинений середній клас; домінанта страху в масовій свідомості перед жорстокими правилами конкурентної б-би, сприйняття їх як загрози для нац. інтеграції; зростання імітаційної складової у відправленні формальних демокр. процедур тощо. Внаслідок дії цих чинників відбувається погіршенням відносин сторін політ. взаємодії, загострюється політ. ситуація і збільшується непередбачуваність її розвитку, втрачається керованість нею, що спричинює політ. кризу. Дефіцит публічності **К. п.** сприяє її виродженню в конкуренцію кланово-бюрокр. хар-ру, забезпечує в широких масштабах імітаційне функціонування демокр. політ. ін-тів, яке приховує зростання авторитарних тенденцій./*М. Требін*/

КОНСЕНСУС ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *consensus* – згода, узгодження, єдність, домовленість, співучасть, гармонія, одноголосність) – 1) у *широкому, концептуальному, розумінні* – особливий стан сусп., колект. чи індивід. свідомості, за якого люди, що входять до різних соц. груп, орієнтовані на стратегію соц.-політ. партнерства або на ін. комунікативні стратегії взаємодії; 2) у *вужчому, нормативному, сенсі* **К. п.** є погодженим рішенням, прийнятним для сторін – політ. опонентів, в опрацюванні якого раціонально брали участь всі учасники конфліктної взаємодії; отже, втілює та символізує остаточно узгоджену колект. думку.

У наук. дискурсі гасло **К. п.** застосовується у різних аспектах – політ., соціол., юрид., але за сутністю і природою – це, безперечно, конфліктологічне поняття. Консенсуалізм у політиці є не стільки одностайністю чи одноголосністю, скільки передбачає відсутність прямих заперечень і цілком припускає нейтральну позицію. У цьому розумінні він має застосовуватись як процедура (принцип) розв'язання не тільки міжнар., міждерж. конфліктів, а й втілюватись до практик врегулювання суперечок внутр. політ.-прав. діяльності.

Консенсуальна позиція є поміркованою та виваженою, а рівень консенсусу свідчить, наскільки пропозиція узгоджена, тобто наближена до заг. думки. Соціол. інтерпретація консенсусу виходить із проблем, породжених соц.-політ. диференціацією сусп-ва: 1) поглиблюється дихотомія соціуму на вищі та нижчі верстви, класи; б-ба у верхніх прошарках за владу, ресурси і привілеї вражає також ін. верстви сусп-ва і породжує «епідемію» конфліктів; 2) нові соц. групи чи страти виборюють свої інтереси в латентному протистоянні та у відкритій б-бі; тому прагнути соц. злагоди, незважаючи на структуру сусп-ва, неможливо. Сусп. консенсус стає реальністю лише тоді, коли раніше ворогуючі групи згодні скорегувати свої позиції або інтереси заради підтримання соц. миру.

Політол. трактування **К. п.** передусім спирається на акцентування певних базисних політ. цінностей і норм, які поділяють всі соц.-політ. áктори. Це свідчить про заг. згоду щодо прийняття політ. рішень: коли меншість заздалегідь готова підкоритися рішенням більшості, яка перемогла у політ. протистоянні; у той же час владна більшість згодна забезпечити право меншості на протест, критику і опозицію. Таким чином, консенсус сприяє трансформуванню автократії влади на авторитет. У демокр. сусп-ві консенсус ґрунтується на гарантуванні прав і свобод особистості, на принципі рівності щодо визнання інтересів, прагнень і цінностей усіх членів сусп-ва.

Стратегія і методи **К. п.** є найбільш раціон. способом вирішення політ. конфліктів високої складності. Найсприятливіші умови його досягнення виникають завдяки поширенню принципів толерантності, громадянськості, компромісу, поваги до чинного права, що стимулює збалансування і гармонізацію егоїстичних інтересів окремих соц.-статусних, політ., екон., етнореліг. та ін. груп. Подібну ж роль «координаторів» різних інтересів відіграють соц. й політ.-прав. ін-ти, суди, правотворчі органи, коаліції політ. партій, публічні школи тощо, які об'єднують плюралістичне сусп-во.

Усі суч. демокр. д-ви (за В. Кудрявцевим) в аспекті політ. взаємодії можуть розглядатися як *консенсуальні демократії*, до якої прагне й Україна. Вони характеризуються здебільше лояльною опозицією до правлячої влади та ефективними політико-прав. механізмами розв'язання соц. суперечностей, конфлікти ж між гілками влади вирішуються конституційним шляхом. Проте, одні сусп-ва більш консенсуальні, ніж ін. Звідси виникає потреба оцінки рівня **К. п.** у певній д-ві, яку можна здійснити за трьома параметрами: 1) виходячи з природи конфліктів, які виникають у політ. системи; 2) за наявністю політ. традицій, прав. норм і механізмів урегулювання політ. і держ.-прав. конфліктів; 3) згідно з практикою застосування консенсусних стратегій, тактик і методів запобігання конфліктним ситуаціям.

Визнання соц. злагоди найважливішим принципом громад.-політ. життя формує нову консенсусну свідомість громадян, де немає місця непримиренності та упередженості. Конфліктологією опрацьовані консенсуальні заходи й технології, які рефлектуюча політика втілює до вирішення соц.-політ. криз: антиконфронтаційні програми виведення країни з кризи; держ. лінія (расова, етнокульт., реліг.) на забезпечення соц. злагоди; антиколізійна прав. політика; погоджувальні ради парламенту; уряд. акції з узгодження соц.-екон. спорів; форсоване запровадження інтегруючих сусп. цінностей, що є пріоритетами порівняно з груповими інтересами. /*Л. Герасіна*/

КОНСЕРВАТИЗМ (лат. *conservare* – зберігати) – ідейна течія, політ. ідеологія та політ. рух, що наголошують поступовість змін сусп-ва з урахуванням впорядкованих і виправданих тривалою практикою органічних колект. цінностей і традицій. Це складний і багатогранний соц. феномен, який може бути представлений у кількох вимірах: як сукупність психічних якостей індивіда, що дозволяє вважати людину-консерватора незалежно від його політ. ангажованості; як політ. ідеологія, що являє

собою, поряд із лібералізмом та соціалізмом, одну із т. зв. «великих» ідеологій; і, нарешті, як громад.-політ. рух, що знаходить свій вияв у діяльності політ. партій консервативної орієнтації. У суч. розумінні вперше термін використано у Франції (1820) та у Великій Британії (1830), а заг. хар-ру він набув із середини XIX ст.

К. не є єдиною конструкцією, але для всіх його напрямів характерні гол. базові положення: *традиціоналізм, право та порядок, органіцизм, ієрархія та влада, власність.* **К.** визнає основоположні консервативні цінності, які були сформульовані англійцем Е. Берком у його праці «Роздуми про революцію у Франції». Їх можна викласти таким чином: 1) релігія становить підвалину громадян. суспільства. Людина за своєю природою є істотою реліг., і для неї є більш природним реліг. упокорення та робота над собою, ніж політ. та громад. діяльність; 2) сусп-во являє собою продукт істор. розвитку, а не довільного конструювання. Д-ва виникає не внаслідок сусп. договору. У політ. ін-тах закладено накопичену упродовж століть мудрість попередніх поколінь, у зв'язку з чим і ставлення до них має бути відповідним. Об'єктивно назрілі зміни потрібно здійснювати надзвичайно обережно; 3) інстинкти та почуття людей у сусп. житті мають не менше значення, ніж їхній розум, оскільки громад. і держ. життя значною мірою обґрунтовується упередженнями, досвідом та звичками. Упередження відіграє в системі цінностей **К.** досить важливу роль. Це те, що сформулювалось «до упередження» і має, швидше, інстинктивний, ніж раціон. хар-р. В упередженнях нерефлексивно виражається перевірена часом та досвідом поколінь істина; 4) сусп-во своєю значимістю стоїть вище за індивіда, через що права особи нерозривно пов'язані з її обов'язками. Лихо ховається у природі людини, а не в сусп. устрої, у зв'язку з чим усі плани щодо докорінної перебудови сусп-ва є безпідставними. Тут важливішим постає завдання з виховання людини; 5) будь-яке сусп-во – це перш за все ієрархія соц. прошарків, груп, індивідів. Люди не є рівними, нерівність є природною і необхідною. Саме завдяки нерівності здійснюються керованість та упорядкованість сусп. життя. Усе цінне, що створене людьми в усіх сферах життєдіяльності, обумовлене їхніми нерівними здібностями, талантом окремих особистостей. У дилемі свобода чи рівність безумовний пріоритет належить свободі; 6) існуючі форми сусп. життя та держ. управління є кращими за невипробувані проекти. Не існує проектів, які ведуть до знищення усіх бід. Прагнення знищити в сусп-ві будь-яку несправедливість, як правило, призводять до ще більших бід. Сусп-во припустимо вдосконалювати лише у рамках можливого.

У межах **К.** першої половини XX ст. існували *«оновлюваний консерватизм»* та *«інтегральний традиціоналізм».* Представники *«оновлюваного консерватизму»* розробили концепцію «консервативної революції», критикували демокр. сусп-во, обґрунтовували нац. відродження. Лідером напряму був О. Шпенглер (1880–1936). Представники *«інтегрального традиціоналізму»* критично ставились до демократії, модернізму, лібералізму, намагалися здійснити повернення до т. зв. «ідеального сусп-ва», під якими вони розуміли Європу до Великої Фр. революції.

У розвитку **К.** XX ст. спостерігаються два гол. етапи: **К.** першої половини XX ст. та **К.** другої половини XX ст., зміст яких визначався, в основному, встановленням та падінням фашистських і більшовицьких режимів у низці країн світу. У дослідників немає єдності у визначенні **К.** як політ. ідеології. Перш за все **К.** пов'язувався із реакцією на Велику Фр. революцію з боку тих соц. прошарків, які найбільше від неї постраждали. Вона обумовлювалась неприйняттям цінностей буржуазного сусп-ва, що народжувалось революцією, – свободи, рівності, сусп. прогресу. **К.** ідеї набули свого завершеного вияву в творчості таких мислителів, як Е. Берк, Ж. де Местр та Л. де Бональд. Однак їхнє аристократичне тлумачення **К.** не дає відповіді на запитання, чому ця ідеологія існує до наших днів, коли соц. прошарки, що її підтримували, давно зійшли з істор. арени. У **К.** вбачалась і позачасова система універс. цінностей на кшталт порядку, справедливості, рівноваги, стабільності – цінностей, що зберігають своє значення у будь-який час і за будь-яких обставин. За такого підходу час виникнення **К.** губиться у глибині століть, починаючи із стародавніх часів, і доходить до К. Маркса й В. Леніна. Таке широке тлумачення **К.** розмиває це поняття, позбавляючи його наукової цінності. Ідеали та цінності **К.** виявились спільним здобутком і різною мірою вони були сприйняті лібералами, соціалістами і навіть фашистами. Найбільш вдалим постає тлумачення **К.** амер. політологом С. Хантінґтоном. За його інтерпретацією, **К.** постає як ситуативне, тобто істор. варіабельне явище, як система ідей, що служить збереженню існуючого порядку, незалежно від того, де й коли воно мало місце, і спрямоване проти будь-яких спроб його руйнування, від кого б вони не походили. Справжні консерватори всіляко наголошують на відмінності між **К.** і реакційністю. За їх визначенням, реакціонер – це особа, яка прагне повернути минуле, тоді як **К.** зацікавлений у збереженні існуючого статус-кво. За висловом С. Хантінґтона, «сутність **К.** полягає у пристрасній прихильності до цінності існуючого». Однак **К.** не проти змін у сусп. і політ. житті. Для них важливішим є питання: якою ціною ці зміни досягаються. *(О. Зінченко)*

КОНСОЛІДАЦІЯ (лат. *consolidatio*, від *con* – разом та *solido* – зміцнюю) – поняття, яким у політ. науці характеризуються: 1) процес зміцнення єдності певних політ. сил – правлячих (**К.** влади) або опозиційних (**К.** опозиції); 2) процес набуття політ. режимом певної (консолідованої) якості (**К.** політ. режиму); 3) стан, що характеризує досягнення цієї якості (консолідований політ. режим). У транзитології **К.** часто трактується як окремий період переходів до нової політ. системи, зміст якого полягає в адаптації сусп-ва до нового політ. механізму.

За своєю сутністю **К.** політ. режиму являє собою процес його зміцнення через згуртування політ. еліти (1-й етап) та всього сусп-ва (2-й етап) на підставі визнання певних ін-тів, норм та принципів. Ф. Шміттер наголошує: «...суть дилеми консолідації пов'язана з формуванням інституційної структури, з якою могли б погодитися політики і яку готові підтримати громадяни». **К.** прагне будь-який режим, оскільки це надає йому стабільності. **К.** може здійснюватися як демокр. шляхом (**К**. демократії),

так і автократичними методами (**К.** автократичних режимів). За автократичної **К.** згуртування політ. еліти відбувається навколо певного лідера (або лідерів) та запропонованих ним (ними) принципів, способів та засобів здійснення влади. Автократична **К.** нерідко схвально приймається громадянами, оскільки порядок (навіть автократичний) краще, ніж хаос, що в багатьох випадках продукують неконсолідовані електоральні режими. Сприйняттю громадянами автократичних режимів також сприяють офіц. пропаганда та відсутність незалежних ЗМІ. **К.** демократії є значно складнішим процесом, бо вона не може нав'язуватися «згори», а виникає внаслідок домовленостей. Проблема **К.** демократії посідає чільне місце в транзитології, проте її підходи до розв'язання цієї проблеми сьогодні зазнають критики нібито за надмірну концентрацію уваги на «торзі еліт» та ігноруванні інтересів «низів». Дійсно, у транзитології домінує думка, що гол. питанням **К.** демократії є процедурний консенсус між політ. елітами щодо інтів і норм політ. системи. Досягнення консенсусу між політ. елітами усталює демокр. механізм влади, внаслідок чого подальша конкуренція політ. сил відбувається в межах визнаних ними правил політ. гри. Проте жоден з авторитетних фахівців у царині транзитології ніколи не зводив **К.** демократії тільки до згоди еліт. Натомість усі вони підкреслюють, що зрештою її успіх визначається прийняттям цієї згоди сусп-вом. Ф. Шміттер визначає **К.** демократії як «процес, коли епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, що міцно засвоєні, діють постійно та добровільно сприймаються тими особами та колективами (тобто політиками і громадянами), які беруть участь у демокр. управлінні». Л. Даймонд, говорячи, що **К.** демократії передбачає «зміни у поведінці та організаційні зміни, які нормалізують демокр. політику і звужують її коливання», трактує її як «процес, завдяки якому демократія настільки широко і глибоко вкорінюється серед громадян, що зруйнувати її майже неможливо». Ф. Фукуяма вважає, що **К.** демократії відбувається на чотирьох рівнях: 1) *ідеології* (рівні нормативних переконань про правильність чи неправильність демокр. ін-тів і ринкових структур, що їх підтримують); 2) *ін-тів* (сфері, яка включає конституції, судові системи, парт. системи, ринкові структури тощо); 3) *громадян. сусп-ва* (царині спонтанно створених соц. структур, що є відрубними від д-ви і лежать в основі демокр. політ. ін-тів); 4) *культури* (найглибшому рівні, який включає такі явища, як структура родини, релігія, моральні цінності, етн. свідомість, «громадянськість» і партикуляристські істор. традиції).

Найвідоміша спроба визначити критерій **К.** демократії належить С. Хантінґтону, який сформулював «тест двох ротацій» Відповідно до нього демокр. режим може вважатися консолідованим, «якщо партія або група, що одержала владу внаслідок первинних виборів під час переходу до демократії, програє на наступних виборах та передає владу переможцям, а ті, у свою чергу, мирно передають владу переможцям наступних виборів». Проте досвід демократизації ФРН та Японії, де після Другої

світ. війни в умовах вільних, конкурентних і заг. виборів та сприйняття політ. системи сусп-вом, урядову владу протягом декількох десятиліть здійснювала одна політ. сила, ставить під сумнів заг. хар-р його застосування.

Міжнар. правозахисна ор-ція «Freedom House» у межах своєї моніторингової програми «Nation in Transit» для визначення **К.** політ. режимів використовує комплекс емпіричних критеріїв. За цією програмою моніторяться сім позицій: 1) виборчий процес (Electoral Process); 2) громадян. сусп-во (Civil Society); 3) незалежність ЗМІ (Independent Media); 4) нац. врядування (National Governance); 5) місц. врядування (Local Governance); 6) судова система та її незалежність (Judicial Framework & Independence); 7) корупція (Corruption). Кожна з цих позицій оцінюється за двома показниками: політ. курсу, що декларується, та реальної практики його здійснення. Оцінка здійснюється за семизначною шкалою, де 1 характеризує ідеальний стан демокр. врядування; 7 – найбільше відхилення від нього. Середнє число від середніх рейтингів політ. курсу та реальної політики усіх позицій утворює узагальнюючий рейтинг, який визначає тип політ. режиму та ступінь його **К.** за методологією програми «Nation in Transit»:

Консолідована демократія.....1,00 – 2,99
Напівконсолідована демократія.....3,00 – 3,99
Перехідне урядування
або гібридний режим.....4,00 – 4,99
Напівконсолідований
авторитарний режим.....5,00 – 5,99
Консолідований авторитарний
режим.....6,00 – 7,00

(О. Романюк)

КОНСТИТУЦІЯ − акт установчої влади, що має вищу юрид. силу в системі законодавства, яким визначаються засади держ. устрою, основні права і свободи громадян та їх гарантії, механізми реалізації народовладдя, система та організація публічної влади, а також адм.-тер. побудова країни. Наведене тлумачення відображає суч. політ.-прав. природу **К.** Еволюц. шлях розвитку доктрини **К.** відображав етапи становлення права як регулятора відносин у д-ві, передовсім як стримувача публічної влади в інтересах прав і свобод людини.

На першому етапі категорія «**К.**» застосовувалась для означення актів вищих органів влади, як це, приміром, мало місце у Давньому Римі. Після того, як почали зароджуватись перші справжні конституційні ідеї (що умовно за часом можна прив'язувати до підписання в 1215 р. баронами та королем Іоанном Безземельним Великої хартії вольностей), цю категорію стали використовувати для характеристики документів, що символізували певні домовленості між елітами та монархом (верх. правителем) про взаємне співіснування. Характерним прикладом цього у вітчизн. політ.-прав. історії є акт, який прийнято іменувати **К.** Пилипа Орлика 1710 р. Фактичною назвою цієї істор. пам'ятки є «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом…, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким…», переклад з оригінальної лат. назви «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького». **К.** Орлика не можна сприймати як повноцінну **К.** у суч. розумінні, але «Договори і Постановлення

Прав…» продовжили і розвинули важливу лінію конституціоналізму про обмеження влади правом, у т. ч. шляхом гарантування осн. прав громадян.

Справжнім револ. кроком на шляху утвердження **К.** як акта установчої влади народу стало прийняття в 1787 р. на Філадельфійському конституційному конвенті першої писаної **К.** Принциповим моментом стало відображення у преамбулі цього епохального документа установчої природи влади народу як носія суверенітету: «Ми, народ Сполучених Штатів, з метою… сприяння заг. добробуту та забезпечення нам самим та нашим нащадкам блага свободи проголошуємо та встановлюємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки». У подальшому формула про первинність волі народу для встановлення конституційного ладу буде сприйнята Основними Законами ін., передовсім європ. країн. Переважна більшість статей **К.** США стосувались реалізації публічної влади, як на загальнодерж., так і на рівні суб'єктів федерації.

Неменше значення мали перші десять поправок до **К.** США, що отримали назву Білль про права (1791). Білль дозволив говорити про ще один важливий предмет конституційного регулювання – осн. права та свободи людини і громадянина, які були закріплені в поправках, і служили важливим обмежувачем у діяльності влади. Це дало можливість виокреслити особливу інструментальну цінність **К.** для громадян, які отримали вагомий засіб для захисту своїх прав у судових установах. У подальшому револ. завоювання людства розвинули цей потенціал конституційного тексту, передовсім за рахунок суттєвого розширення каталогу прав і свобод (це досить чітко демонструється на прикладі **К.** третьої хвилі, що ухвалювались після Другої світ. війни).

Особливої уваги заслуговує вищість **К.** в ієрархії нормат. актів країни. Така юрид. властивість дозволяє вибудовувати уніфіковану під **К.** систему законодавства. Суттєвою гарантію в утвердженні верховенства **К.** виступає конституційна юстиція, що уособлена у країнах, що сповідують кельзенівську модель, у Конституційному Суді, як особливому незалежному орган. конституційного судочинства, наділеному повноваженням визнавати неконституційними (нікчемними) акти вищих органів влади, передовсім парламенту (у країнах амер. моделі функцію конституційної юстиції реалізують, як правило, Верховні Суди).

Про вищість та установчий характер **К.** свідчить також особливий порядок внесення змін та доповнень до неї. Як правило, особливими кваліфікаційними вимогами до процедури конституційного реформування є абс. (яка в побуті називається інколи «конституційна») більшість голосів членів парламенту, необхідна для ухвалення змін. До таких вимог можна віднести затвердження змін більшістю легіслатур суб'єктів федеративної країни, схвалення змін на загальнонарод. референдумі та ін.

Суч. **К.**, незважаючи на її установчий характер, носить на собі відбиток компромісу між провідними політ. силами в сусп-ві (це не стосується країн із тоталітарним режимом та окупованих д-в, де **К.** має суто формальний хар-р).

Окремої уваги заслуговують некодифіковані **К.**, що є своєрідною «визитівкою» прав. систем країн Британської Співдружності. Суч. **К.** Великої Брита-

нії складається із Актів Парламенту (приміром, Акт про народ. представництво 1983 р.), міжнар. угод (приміром, ратифікована Актом про права людини 1998 р. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод), заг. права (судові прецеденти), конституційних конвенцій (що по суті є політ.-прав. звичаями) та наук. робіт видатних юристів, що мають доктринальний хар-р (особливим чином це стосується наук. спадку А. В. Дайсі та В. Бейджгота). Іншим варіантом є **К.** Д-ви Ізраїль, що становить сукупність 15 Осн. Законів (серед них, Осн. Закон про Кнесет 1958 р., Осн. Закон про людську гідність та свободу 1992 р.) /*Ю. Барабаш*/

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА (повна назва – «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького», 1710) вважається першою європ. конституцією, її текст використовувався при розробці Конституції Франції та Польщі 1791 р. та Конституції США 1787 р. За змістом Конституція була передовою, прогресивною та демокр., але в дію не була введена, залишилася проектом Конституції.

К. П. О. складалася із вступу та 16 статей. У проекті визначалися держ. статус України (повна незалежність від Польщі та Москви), її внутр. устрій, міжнар. становище, встановлювався нац.-держ. суверенітет України. Територія встановлювалася за станом під час правління Б. Хмельницького, до неї мали увійти всі істор. землі обабіч Дніпра. Гарантом незалежності України у проекті визначено шведського короля.

Важливим моментом у тексті проекту є закріплення принципу поділу гілок влади із системою стримань та противаг. Передбачалося три гілки влади – законодавча, виконавча та судова. Законодавчу владу уособлювала Генеральна Рада. До її складу входили генеральна старшина, городові полковники, полкова і сотенна старшина, по одному депутату від кожного полку з числа заслужених козаків, «розумних радників», депутати від запорізького козацтва. Рада повинна була вирішувати усі важливі питання на зборах у гетьманській резиденції тричі на рік (на Різдво, Великдень та Покрову). Виконавча влада належала гетьманові, але обмежувалася генеральною старшиною, з якою він мав радитися для винесення рішень. Обмеження гетьманської влади стосувались міжнар. відносин, фінансів, суду, виборів старшин. Гетьман був підзвітним у своїй діяльності або у прив. порядку, або на Генеральній раді старшині, полковникам, радникам. Він мав право вносити свої пропозиції на розгляд Генеральної ради. Згідно з проектом усі посадові особи обирались із подальшим затвердженням гетьманом, який здійснює заг. нагляд за діяльністю адмін. органів.

Важливими прав. принципами були верховенство закону в д-ві, законодавче врегулювання соц. відносин. Приділялась увага питанню віри, було встановлено держ. релігію (православ'я), передбачалась автокефалія укр. церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському Патріархові. До тексту було внесено положення про захист непривілейованих верств населення. Було розподілено навмисні злочини та злочини з необережності, закріплено принцип відповідності покарання харру злочину.

К. П. О. вважається однією із найзначніших пам'яток в історії укр. державності. /*О. Зінченко*/

КОНСУЛЬТУВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – різновид профес. допомоги, що здійснюється фахівцями з орг-ції політ. діяльності, політикам чи політ. орг-ціям у вирішенні їх специф. завдань. У межах **К. п.** вчені, експерти, консультанти, аналітики, відповідно до своїх профес. обов'язків розробляють тактичні, аналітичні, ситуаційні й перспективні питання для діяльності суб'єктів політики. **К. п.** – це завжди процес взаємодії клієнта та консультанта, кожен з яких має певні права та обов'язки та несе відповідальність один перед одним. Осн. завдання **К. п. –** пошук найефективніших для клієнта маневру чи стратегії поведінки, що приводять його до успіху в політ. діяльності. Для цього консультант аналізує ситуацію, що склалась, надає рекомендації щодо її корекції, допомагає в реалізації стратегії. Окрім того, політ. консультант часто виконує функції емоційної підтримки клієнта; забезпечує пізнавальні потреби клієнта; допомагає у розумінні ситуації та аналізі підходів до неї; виконує функції довіреної особи; перевіряє та аналізує різні ідеї, що пропонуються політ. лідером і його оточенням; здійснює PR-підтримку та допомагає у створенні іміджу клієнта; навчає клієнта та членів його команди самост. навичкам управління ситуацією тощо. Виокремлюють різні жанри **К. п.** Зокрема, **К. п.** може здійснюватись «із середини» апарату політика чи орг-ції (внутрішнє) та «зовні» – незалежними від клієнта консультантами з наук. орг-цій чи консалтингових фірм (зовн.). Із жанром **К. п.** безпосередньо пов'язані статусно-рольові позиції консультантів. Помічник (довірена особа клієнта, що обізнана в усіх його справах) та радник (більш глибокий, але вузький фахівець (часто з академічного середовища) у певній галузі інтересів клієнта не несе особистої відповідальності за дії клієнта, що випливають із його порад) мають стосунок виключно до внутр. **К. п.** Консультант-технолог (аналітик, що має спеціалізовані навички, прийоми та практичний досвід та залучається для реалізації конкретного «проекту», несе відповідальність за нього на всіх стадіях – від постановки проблеми до реалізації рішення) може бути залучений як до внутр., так і зовн. **К. п.** У першому випадку він стає штатним консультантом, що накладає на нього окремі функції помічника або радника, у другому – залишається незалежним та має можливість працювати з кількома клієнтами. **К. п.** у галузі PR і виборів часто виділяють як окремий жанр **К. п.**, адже накладаються додаткові функції на консультантів, які вони здійснюють за клієнта, замість нього, але для нього, для досягнення його цілей. При делегуванні функції створення свого іміджу або репутації політ. консультантам клієнт свідомо дозволяє їм частково змінювати в очах потенційних виборців його політ. поведінку, особистість, біографію, іноді ім'я й багато ін. Політ. консультант несе відповідальність за імідж клієнта, стратегію й тактику кампанії, а також за поведінку клієнта під час виконання рекомендацій консультанта. Ефективність процесу **К. п.** залежить від кваліфікації консультанта, характеру його відносин з клієнтом, умов та обставин **К. п**. (часу, місця, зручності роботи, повноти наданої інформації тощо). Підсумком **К. п.** є поради та рекомендації особам, що приймають політ. рішення, прогнози, плани і програми діяльності держ.

і парт. органів, аналітичні довідки для удосконалювання діяльності органів управління й ін. продукти, спрямовані на оптимізацію вирішення конкретних політ. проблем. При **К. п.**, пов'язаному із PR і виборами, кінцевим продуктом є бажаний імідж або репутація клієнта, що забезпечують його перемогу. До осн. стадій **К. п** відносять: попередній етап (початкові зустрічі з клієнтом, знайомство з ситуацією, підготовка поля діяльності); етап поточної діагностики (збір та аналіз даних, оцінка ситуації, ресурсів тощо); етап розробки пропозицій (вироблення критеріїв упорядкування фактів, правил дії, підготовка сценаріїв розвитку подій) та етап впровадження пропозиції (документальне оформлення пропозицій, можливість особистої участі консультанта в реалізації пропозицій). */Т. Панченко/*

КОНСУЛЬТАЦІЇ З ГРОМАДСЬКІСТЮ – форма залучення громадян до участі в управлінні держ. справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів публ. влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності цих органів. **К. г.** проводяться з питань, що стосуються сусп.-екон. розвитку д-ви, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політ., екон., соц., культ. та ін. інтересів. Результати проведення **К. г.** ураховуються органом публічної влади під час прийняття остаточного рішення або в подальшій його роботі.

К.г. проводяться у формі публічного громад. обговорення (безпосередня форма) та вивчення громад. думки (опосередкована форма). *Публічне громад. обговорення* передбачає організацію і проведення: а) конференцій, форумів, громад. слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей із громадськістю; б) теле- або радіодебатів, Інтернет-конференцій, електронних консультацій. В обов'язковому порядку проводяться **К. г.** у формі публічного громад. обговорення щодо: проектів нормат.-прав. актів, що мають важливе сусп. значення і стосуються прав, свобод, інтересів і обов'язків громадян, а також актів, якими передбачається надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та ін-тів громадян. сусп-ва, здійснення повноважень місц. самоврядування, делегованих органами виконавчої влади відповідним радам; проектів регуляторних актів; проектів держ. і регіон. програм екон., соц., культ. розвитку, рішень стосовно стану їх виконання; звітів гол. розпорядників бюджетних коштів про їх витрачання за минулий рік. *Вивчення громад. думки* здійснюється шляхом: а) проведення соціол. досліджень та спостережень (опитування, анкетування, контент-аналіз інформац. матеріалів, фокус-групи тощо); б) створення телефонних «гарячих ліній», проведення моніторингу коментарів, відгуків, інтерв'ю, ін. матеріалів у друкованих та електронних ЗМІ для визначення позиції різних соц. груп населення та заінтересованих сторін; г) опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян пропозицій і зауважень з питання, що потребує вивчення громад. думки.

Ефективною і поширеною формою **К. г.** є підготовка «зелених» та «білих книг». «*Зелена книга*» – осн. консультаційний документ про політику, запропоновану органом публічної влади, який допомагає йому привернути увагу

громадськості до проблем або можливостей, що виникають, а також з'ясувати ставлення громадян до можливих механізмів вирішення проблеми або використання наявних ресурсів. Метою підготовки «зелених книг» є відображення повного циклу вироблення політики: від формулювання проблеми до оцінки результатів упровадження політики. «Зелена книга» є позицією органу влади щодо осн. проблем у відповідній сфері публічного управління, причин їх існування та шляхів подолання – своєрідною пропозицією до діалогу із зацікавленими сторонами, оскільки реалізація запропонованих у ній новацій потребуватиме зусиль не лише ініціатора дискусії, а й громадськості. Її завданням є привернення уваги громадськості до проблеми та з'ясування ставлення зацікавлених сторін до можливих механізмів вирішення проблеми або використання наявних ресурсів. Для управлінців підготовка «зелених книг» є також ефективним інструментом передбачення можливої реакції сусп-ва на майбутні управл. рішення з метою запобігання помилкам. *«Біла книга»* – докладна заява про політику, що представляє сформовану позицію органу публічної влади за результатами проведення консультацій і врахування пропозицій/рекомендацій, сформульованих громадянами. Завдання «білої книги» – допомогти керівництву органу влади донести громадськості засади політики, що є відповіддю на нові виклики, і отримати зворотну інформацію про сприйняття її сусп-вом. Після громад. обговорення пропозиції, викладені у «білій книзі», фактично стають основою управл. (політ.) рішення, набуваючи форми проекту нормат. (законодавчих, регуляторних) актів або програмних документів, у яких викладені конкретні заходи, спрямовані на вирішення проблеми.

Для координації заходів, пов'язаних із проведенням **К. г.**, та моніторингу врахування громад. думки при органах виконавчої влади утворюються *громад. ради*, що діють на підставі положень, що затверджуються цими органами. Ці консультативно-дорадчі органи функціонують при центр. та місц. органах виконавчої влади з метою забезпечення відкритості діяльності цих органів та створення організаційно-прав. засад участі громадян у процесі формування та реалізації держ. і регіон. політики. До складу громад. ради включаються представники громад. орг-цій, профес. спілок та ін. об'єднань громадян, органів місц. самоврядування, засобів масової інформації. Діяльність громад. рад в Україні здійснюється на основі Типового положення про громад. раду при міністерстві, ін. центр. органі виконавчої влади, обласній, Київській міській, районній, районній у місті Києві держ. адміністрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації держ. політики». *(В. Малиновський)*

КОНСУМЕРИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (від англ. *consumer* – споживач) – 1) споживча поведінка, мотивована політично, коли громадяни намагаються впливати на політиків, уряд чи корпорації, організовуючи масові кампанії покупки або, навпаки, відмови від покупки певних товарів і послуг; 2) політ. поведінка, споживчо мотивована, тобто мова йде про ставлення публіки до політики як

до такої сфери, у якій виробляються товари і послуги.

Політ. споживача характеризують дві осн. властивості. З одного боку, він, подібно покупцеві в магазині, налаштований набагато критичніше щодо того, що йому пропонують професійні політики, ніж громадянин, який відчуває свій ідеол. зв'язок із певною партією. Однак, із другого боку, порівняно зі своїм ідеол. орієнтованим попередником він набагато чутливіший до дії різного роду політ. технологій. Природа і сутність нових політ. технологій, пов'язаних із театралізацією, шоуїзацією, естетизацією і гламуризацією політики, полягає в забезпеченні символічного споживання політ. продукції громадянами за допомогою маніпулятивних практик з їх свідомістю. Зокрема, при висвітленні виборчих кампаній замість образу виборця як громадянина з'явилося уявлення про виборця як споживача. Зменшуються обсяги інформ. програм, змінюються способи висвітлення виборів. Акцент робиться не на обговоренні змісту політики, а на змагальних перегонах, на виборчій тактиці кандидатів. Значне місце займає опис стилю поведінки кандидатів, реакції публіки на їх виступ, постійна публікація рейтингів. Мова висвітлення виборів – це, швидше, мова змагання, ігри або війни, але не соц.-екон. дискусій. Такий спосіб висвітлення виборів формує уявлення про політику як про змагання між лідерами, що переслідують власну вигоду. Це знижує інтерес публіки до обговорення політ. проблем. Тиск ринкової конкуренції, масоване застосування маркетингу несе загрозу руйнування всієї демокр. системи політ. комунікацій. Чим слабкіше взаємодія політ. еліти та пересічних громадян, тим сильніше небезпека втрати легітимності існуючими політ. ін-тами.

Виборець як споживач політ. «товарів» не впевнений у тому, що його вибір вплине на остаточний результат голосування. Результат акту споживання в цілому виявляється непередбачуваним, оскільки суб'єкт споживання не може передбачити поведінку ін. учасників процесу. Якщо за комерційним споживанням можливий як вибір товарів і послуг, так і їх комбінація, тоді як на політ. ринку вибір одного об'єкта виключає вибір ін. Політ. вибір, на відміну від екон., пов'язаний з необхідністю приєднуватися до більшості. Суб'єкт споживання в такому випадку змушений рахуватися з пріоритетами сусп. блага, іноді відмовлятися від особистих спонукань на догоду колект., його дії ідеологічно обумовлені. Крім того, при «покупці» політ. «товару» суб'єкт споживання слабо поінформований про «якість» товару, що купується. Отже, при політ. споживанні на відміну від екон. ступінь індивідуальної свободи є значно нижчим.

У цілому вибір виборця можна охарактеризувати як «деструктивний консумеризм», який відрізняється від «конструктивного» тим, що при вчиненні дії споживач спирається тільки на раніше втілені в його свідомість за допомогою каналів масової комунікації установки, образи, символи. Фактично, він діє, виходячи не з власного раціон. бачення того чи ін. кандидата (політ. партії), а з тими їх міфологічними образами, які були сформовані за допомогою суч. передвиборчих технологій і вдало втілені в його свідомість. Політ. міфологія стає інструментом, який усвідомлено задіяний в інформ. політ. війнах. Між політ.

реальністю і людиною (споживачем) постає посередник – медіа, що допомагає прийняти реальність і виробити «своє» ставлення до неї. Посередники формують іміджі, створюють наративи – історії, легенди, що задають патерни сприйняття і розуміння політ. продукції. /*В. Кривошеїн*/

КОНТРЕЛІТА (від лат. *contra* – проти та фр. *elite* – краще, відібране) – опозиційна частина політ. еліти сусп-ва, що протистоїть правлячій групі. Поняття «**К.**» виникло внаслідок синтезу теорії політ. еліти та теорії демократії. Розробляючи концепцію політ. еліти, італ. соціолог В. Парето поділив її на правлячу та неправлячу, зауваживши, що гальмування її циркуляції призводить до нагромадження у вищих стратах сусп-ва елементів, які деградували й позбулися якостей, необхідних для утримання влади. Хоча теорія еліти первісно суперечила теорії демократії (усталеній тоді партисипаторній концепції), проте розуміння того, що, з одного боку, складність сусп. організму, зумовлюючи необхідність профес. керівництва ним, робить здійснення політ. влади безпосередньо народом неможливим, а з другого – неконтрольованій народом еліті властива тенденція виродження (втрати елітної якості), призвело до виникнення елітарної концепції демократії. Елітарна концепція, відкинувши трактування демократії як безпосереднього правління народу, визначила її як такий політ. режим, за якого народ шляхом вільних виборів періодично коригує склад і діяльність політ. еліти та надає їй легітимності. Наслідком розвитку елітарної концепції стала плюралістична концепція демократії, яка на початку також виходила з того, що сусп-вом керує політ. еліта, але в ній наголошувалося на тому, що демокр. врядування передбачає: 1) поділ політ. еліти на дві групи: правлячу еліту – політиків, які у цей час здійснюють уряд. владу, та **К.** – політиків, що знаходяться в опозиції до правлячої еліти; 2) наявність у **К.** реальних важелів контролю за діяльністю правлячої еліти; 3) періодичну зміну елітарних груп біля керма урядової влади внаслідок вільних виборів. Відмінності **К.** від правлячої еліти полягають у: 1) *ставленні до урядової влади:* правляча еліта формує та здійснює уряд. владу, **К.** знаходиться до неї в опозиції; 2) *функціях у політ. системі:* правляча еліта розробляє політ. курс д-ви, **К.** критикує його та пропонує альтернативні шляхи вирішення нагальних сусп. проблем; 3) *політ. цілях:* метою правлячої еліти є збереження уряд. влади, мета **К.** полягає в її завоюванні.

Розрізняють такі типи **К.**: 1) за критерієм ставлення до політ. системи: *конструктивний* – конструктивна **К.** протистоїть урядовій владі, але поділяє цінності цієї політ. системи, та *деструктивний* – деструктивна **К.** бореться не тільки проти чинної уряд. влади, а й ставить своїм завданням кардинальну зміну сусп.-політ. відносин; 2) за критерієм внутр. структури: *гомогенний* – характеризується згуртованістю опозиційних сил та *гетерогенний* – йому притаманні суперечки та конфлікти всередині опозиції; 3) за критерієм законності: *легальний* – репрезентують опозиційні політ. сили, діяльність яких здійснюється в межах чинного законодавства, та ***нелегальний*** – репрезентують політ. сили, діяльність яких заборонена законом; 4)

за критерієм інституціонального оформлення: *інтитуціоналізована* – оформлена в політ. ін-т (напр., в ін-т тіньового уряду, як у Великій Британії та ін. країнах Віндзорської системи) та *неінституціоналізована* – права **К.** не знаходять або знаходять слабке відбиття в законодавстві. /*О. Романюк*/

КОНТРОЛЬ ГРОМАДСЬКИЙ – один із механізмів участі громадян в управлінні держ. справами та контролю за діяльністю органів публічної влади, важливий чинник забезпечення законності у сфері держ. управління та місц. самоврядування, без якого існування демократії неможливе. **К. г**. відіграє важливу контрольну ф-цію у розвинених демократіях. Від рівня його впливу на сусп.-політ. життя та на органи публічної влади зокрема можна визначити рівень демократичності тієї чи ін. країни. Світ. практика показала, що **К. г**. є невід'ємною частиною громадян. сусп-ва, а його відсутність чи мінімальний вплив указують на безправність осн. маси населення перед свавіллям владних структур авторитарної системи.

К. г. як засіб забезпечення законності в діяльності держ. та муніципальних органів суттєво відрізняється від усіх ін. видів контролю. Ця відмінність полягає насамперед у тому, що всі суб'єкти **К. г.** виступають від імені громадськості, а не д-ви. Тому їх контрольні повноваження, як правило, не мають юридично-владного хар-ру, а рішення за результатами перевірок мають рекомендаційний хар-р. Для **К. г.** характерною рисою є попередження порушень у сфері публічної влади за допомогою засобів сусп. впливу. Як і держ., **К. г.** базується виключно на прав. засадах. **К. г.**, без якого існування демократії неможливе, є важливим чинником забезпечення законності у сфері держ. та муніципального управління, механізмом участі громадян в управлінні держ. та місц. справами.

Суб'єктами **К. г.** є: політ. партії, профес. союзи, молодіжні та ін. громад. орг-ції, органи самоорг-ції населення, трудові колективи, збори громадян за місцем проживання, а також окремі громадяни, засоби масової інформації. Останні, окрім здійснення комунікативних ф-цій між д-вою, сусп.-політ. інституціями та громадянами, покликані реалізовувати надзвичайно важливу ф-цію **К. г.** за діяльністю органів публічної влади. При цьому необхідною умовою ефективного функціонування мас-медіа є їх незалежність перш за все від владних структур. Це відповідає ф-ції преси як «сторожового пса демократії», «громад. контролера за діяльністю уряду». **К. г.** хоча і є одним із видів неформального контролю, однак може бути зафіксований у законодавстві. Напр., у Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» передбачено здійснення **К. г.** за виконанням законів у сфері запобігання і протидії корупції, з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству. */В. Малиновський/*

КОНТРПРОПАГАНДА – елемент та засіб системи політ. комунікації, що має на меті посилення психол. впливу та нейтралізацію аргументів супротивника; протидія деструктивному інформ. впливу на особистість, сусп-во і держ. ін-ти країни; спец. конструювання інформ. потоку, здатного послабити ефект від пропаганди противника, захистити

систему світоглядних орієнтацій населення; б-ба з ідеол. пропагандою противника; одна з функцій пропаганди та форм пропагандистської діяльності.

Існує умовний поділ **К.** на наступальну (гол. мета – завдавання шкоди супротивнику на його території) та оборонну (мета – протидія пропаганді супротивника). Гол. методи та технології наступальної **К.**: «ловушка» – супротивник заманюється на своєрідне «замінований» інформ. поле, де немає шансів вижити; «перенесення негативного образу», дискредитація певного політика; «метод «юрид. безпеки»» – використовується неперевірена інформація, але з обов'язковим використанням слів на кшталт – «можливо», «за версією» тощо; «сусп. осуд»; «імітаційна дезінформація», коли в пропаганду супротивника спеціально вносяться зміни, які надають їй негативного забарвлення; обговорення тем та створення повідомлень, які лякають громадян; «стрибок із «за» у «проти»», «контрастна пропаганда». Гол. методи оборонної **К.**: «пряме спростування», «ігнорування або замовчування, оскільки подія, що не висвітлена ЗМІ, автоматично вважається такою, що не відбулася», «пропаганда, що відволікає» – перенесення уваги аудиторії з осн. тем пропаганди супротивника на ін.; «зменшення значущості теми»; «превентивна пропаганда»; «використання контрслухів»; «зміна пріоритетності повідомлень»; «порушення процесів надання інформації».

Класифікація контрпропагандистських прийомів за О. Литвиненко: парасолька – створення захисної парасольки над аудиторією, напр., глушіння радіоголосів; лійка – пропагандистське повідомлення фактично зникає у так званому інформ. шумі; колесо – нейтралізація повідомлення шляхом внесення важливіших повідомлень; заміна – зміщення акцентів з найнебезпечнішого повідомлення на інші. Найкращою є наступальна **К.**, яка сприяє послідовному розкриттю неправоти супротивника, працює «на випередження», здатна передбачити можливі напрями інформ. атак. /*С. Куцепал*/

КОНФЛІКТ ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ — крайня форма зіткнення й загострення протилежних інтересів етноспільнот, або останніх із д-вою довкола нац. питання, виявляє себе у формі політ. б-би, яка може переходити в насильство, військ. дії в тій чи ін. формі. Етн. строкатості світ. співт-ва відповідає соц.-етн. неоднорідність суверенних нац. д-в, що створює потенціал вибухонебезпечних руйнівних конфліктів та їх наслідків. Відомо, що у другій половині XX ст. багато вчених попереджали, що етн. відмінності є одним із найважливіших джерел масштабних конфліктів всередині країни, відіграють провідну роль у війнах між д-вами. Процеси етн. ренесансу та політизації етнічності продовжуються. Серед конфліктогенних чинників етноконфліктів – наявність у світі біля 8000 етносів, які знаходяться на різних стадіях розвитку й існують у формі націй, народів, племен, етн. та нац. груп. Уже сама численність та розмаїтість етносів може за певних умов породжувати конфліктні ситуації.

До найважливіших конфліктогенних чинників слід віднести прагнення етноспільнот до створення нац. д-в як суч. способу політ. орг-ції сусп-ва. Власна д-ва завжди була жаданою, заповітною

мрією кожного етносу, а з народженням нації – обов'язковою. Але з приблизно 800 суч. націй лише бл. 220 мають державність в тій чи ін. формі. До того ж нац. д-ви, що існують, є поліетнічними, в яких можуть виникнути і виникають етноконфлікти (колишня Югославія, суч. Рос. Федерація, Іспанія). Імовірність виникнення етноконфліктів обумовлюється тим, що етноспільноти і д-ви мають розбіжні цінності та суперечливі, а з часом і взаємовиключні інтереси і цілі. З-поміж ін. різних чинників слід назвати світ. процеси глобалізації, модернізації, етнополіт. відродження, демократизації сусп-ва, децентралізації політ. влади, зростання міграції, розвитку засобів масової інформації, зокрема, континентальних та глобал. телекомунікаційних систем, розширення інформ. простору тощо.

Об'єктами і суб'єктами **К. е.** виступають політизовані етноси, які борються за збереження або зміну статусу, контроль над територією, природними ресурсами, проти певного політ. режиму або за його збереження, за участь у владних структурах чи квоти в них тощо.

До факторів, які впливають на виникнення, розвиток та гостроту етноконфліктів, зараховують поліетнічну структуру людства чи д-ви; існування типологічно різних форм етносоц. орг-ції народів – від розвинутих великих націй до нечисленних етногруп; відсутність чи недостатність прав. захисту нац. меншин у поліетнічних д-вах та гарантій у забезпеченні й задоволенні етн. потреб; тенденційну інтерпретацію в засобах масової інформації окремих істор. подій чи політ. б-би етноспільнот.

Складність етнополіт. ситуації в Україні полягає насамперед в об'єктивних умовах, що склалися внаслідок тривалої відсутності державності, необхідності пошуків нових форм нац. самоорг-ції та державотворення. Ситуація, яку ми маємо в Україні, у цілому мало чим відрізняється від ситуації в будь-якій європ. країні: провідна нація, що створила власну д-ву, утворює також заг. структури, що формують політ. простір країни. З метою консолідації поліетн. сусп-ва така єдина платформа для спілкування етносів повинна існувати, але справа ускладнюється тим, що фактично в Україні такою платформою послуговує російськомовна та радянська ментальність. У інтересах укр. д-ви потрібно якнайшвидше формувати власні структури взаємодії етносів, хоча це й натикається на жорстокий опір т. зв. «українізації» з боку носіїв колишніх типів свідомості. Суттєвим ґрунтом для такої стратегії має бути політика нац. відродження укр. культури, прискорення всебічної модернізації. Тільки ментальні структури розвинутої нації можуть бути заг. підґрунтям для спілкування ін. культур на терені етнополіт. простору нашої д-ви.

Серед причин **К. е.** виділяють такі: глобал. (зіткнення нац. та держ. інтересів, припинення «холодної» війни й відновлення «заморожених» конфліктів; скорочення дефіцитних природних ресурсів, глобал. екол. криза); етноекон. (нерівномірний рівень екон. розвитку етн. спільнот, різний рівень їх доступу до матеріальних цінностей і благ – «внутр. колоніалізм» тощо); етноідеол. (піднесення націоналізму та етніцизму як ідеологій та психології етн. спільнот); етноістор. (висвітлення істор. подій негативного змісту для однієї етноспільноти з боку представників ін.); ет-

нокульт. (нерівноправне становище культур і мов різних етн. спільнот); етнополіт. (неоднаковий доступ етн. спільнот до влади, її розподілу й використання; недемократичність етнополітики, складність і суперечливість нац.-держ. буд-ва); етнопсихол. (депривація, тобто розходження між очікуваннями і сподіваннями та можливостями їх задоволення, втілення в життя, що особливо характерно для реалізації етноспільнотами права на самовизначення); етнотеритор. (розбіжність етн. і політ. кордонів, територ. претензії, спроби перерозподілу певної території, або відокремлення і створення етноспільнотою власної д-ви); етноюрид. (відсутність надійної законодавчої бази, неоднаковий прав. статус етносів у д-ві, розбіжність місц. законодавства з міжнар. традицією та ін.).

К. е., як винятково суперечливе явище, сприяють відродженню та посиленню нац. свідомості членів ентоспільнот, розумінню спільності їх цінностей, інтересів і цілей, посиленню внутрішньогрупової солідарності й мобілізації, виявленню суперечностей у етнополіт. сфері, пошуку ефективних шляхів їх вирішення, зміцненню етнополіт. стабільності сусп-ва тощо. За висловом Р. Дарендорфа, саме «конфлікт і зміни дають людям свободу». Найпоширенішим є конфлікт ідентичності, характерний для сусп-ва, в якому суб'єкт політики ототожнює себе не з сусп-вом (д-вою), а з певною етн. групою. Такі конфлікти виникають за умов протиставлення рас (ПАР), етн. супротивності (США, Ізраїль), реалізації права на користування рідною мовою (Україна, країни Балтії), права на етн. територію (проблеми Курдистану, Палестини).

Серед причин можливих або реальних **К. е.** на етн. ґрунті завжди присутній геополіт. фактор, роль якого в перспективі зростатиме. По-перше, глобалізація обумовлює не лише всепланетарне охоплення соц.-екон. й дух. життя людства, а й формування інформ. сусп-ва, яке, у свою чергу, вимагає захисту етн. буття, збереження розмаїтого існування етносоц. спільнот. По-друге, розпад імперій чи багатонац. д-в не означає остаточне звільнення від їх залежності новоутворених нац. д-в. Останнє можна проілюструвати на прикладі д-в пострадянського простору.

Конфліктну ситуацію викликають різні погляди етносів на нац. традиції, політ. символи, нац. ідею, рідну мову та ін. цінності, які складаються в нових д-вах. Не визнаючи традицій та шляхів розвитку Молдови, російськомовне населення (не без втручання і підтримки Рос. Федерації) утворило Придністровську республіку. Подібна ситуація штучно створена у Грузії, зараз такого роду спроби відбуваються в Україні. Руйнація Радянського Союзу сприяла відновленню або появі в кожній країні, що утворилася на цьому геополіт. просторі, численних етн. груп, які, з одного боку, дістали можливість активно розвивати свої нац.-культ. цінності, відчувати свою причетність до д-ви, громадянами якої вони є, з другого – налагоджувати зв'язки з етн. батьківщиною та сприяти зміцненню міждерж. зв'язків. Однак з боку певних д-в є спроби використати представників своєї діаспори в тій чи ін. країні для досягнення власних геополіт. інтересів. Невипадково прийняті на держ. рівні документи Рос. Федерації ставлять своїм завданням захист російськомовного населення у кра-

їнах СНД. Політики висувають територ. претензії на ніби рос. етн. землі, безпосередньо прагнуть підбурювати своїх співвітчизників-громадян, ін. країни на протиправні деструктивні дії.

Одним із чинників, що спричиняють **К. е.**, є порушення принципу недоторканності кордонів та цілісності території суверенних д-в. Однак принципи недоторканності кордонів та цілісності території, виправдані та закріплені в документах світ. співдружності, не можуть стосуватися імперій, утворених шляхом колоніального привласнення чужих територій. *(Ю. Куц)*

КОНФЛІКТ МІЖНАРОДНИЙ – безпосереднє чи непряме зіткнення інтересів двох або декількох сторін (д-в, груп д-в, народів, орг-цій) на ґрунті об'єктивних чи суб'єктивних суперечностей, що існують між ними. Конфлікти – це неминучий, функц., об'єктивно необхідний компонент світ. розвитку, вони супроводжували еволюцію людства протягом всієї історії. У наук. дискурсі **К. м.** здебільше трактують як тривалий стан активної або пасивної б-би міжнар. суб'єктів щодо реалізації своїх інтересів і цілей, які є несумісними з прагненнями протилежної сторони, та має наслідки для існуючого стану міжнар. відносин. Джерела виникнення і розвиток **К. м.** пов'язані передусім з об'єктивними суперечностями в міждерж. відносинах; породжені ними проблеми за змістом можуть бути територ., політ., екон., ресурсними, міжнац., реліг., військ.-стратегічними, наук.-технічними та ін. Здебільше **К. м.** набуває політ. хар-ру, оскільки суперечки завжди фіксуються та вирішуються д-вами через механізми здійснення зовн. політики. Не можна ігнорувати також суб'єктивний чинник у перебігу **К. м**., адже здійснення урядами зовнішньополіт. дій прямо корелює з особистісними рисами та якостями політ. діячів, причетних до ухвалення рішень.

Усі елементи **К. м.** *(предмет, об'єкт, суб'єкти, причини, специфіка динаміки, способи врегулювання)* властиві лише сфері міжнар. відносин. Специфічним їх предметом є зіткнення інтересів суб'єктів міжнар. відносин, яке спричиняє б-бу між ними і врегульовується за допомогою міжнар.-прав. процедур. Зміст і причини **К. м.** стосуються не прив. (особистих, групових) інтересів, а нац. безпеки, територ. цілісності та суверенітету д-в. Цей конфлікт виникає, коли один із суб'єктів міжнар. відносин прагне нав'язати свої інтереси іншим, обмежує чи ігнорує їхні потреби.

Суб'єктами (сторонами) **К. м**., як правило, виступають: суверенні д-ви, коаліції д-в; народи, етноси; міждерж. об'єднання, регіони; міжнар. орг-ції (уряд. та неуряд.); міжнар. профспілки, політ., реліг. рухи тощо, які діють на нац. та міжнар. арені. Протягом розвитку змістовні характеристики **К. м**. можуть мінятися: напр., ступінь зацікавленості сторін; інтенсивність дій та розширення (ескалація, «генералізація» б-би) к-сті учасників тощо.

Практика міждерж. відносин дозволяє так типологізувати **К. м**.: *міждерж.* конфлікти (усі сторони конфронтації представлені д-вами або їхніми коаліціями); *нац.-визв. війни* (одна зі сторін представлена д-вою), це антиколоніальні війни, бунт народу проти расизму, геноциду або проти уряду, що діє у суперечності з принципами демократії; *внутр. інтернаціоналізовані конфлікти* (коли зовн. д-ва виступає посібником

однієї зі сторін внутр. конфлікту на території країни). У класифікаціях дослідники часто застосовують поділ на *симетричні* **К. м.**, що характеризуються відносним паритетом сил і ресурсів залучених сторін, та *асиметричні* **К. м.**, де має місце суттєва різниця в потужності потенціалів конфліктуючих міжнар. суб'єктів.

Типологізацію **К. м.** дослідники здійснюють за багатьма критеріями, це дозволяє чіткіше виділити конфліктогенні чинники, які сформувались через дії учасників протиборства і структурну специфіку міжнар. системи: за числом сторін-учасниць – *двосторонні, багатосторонні, коаліційні (блокові)* **К. м.**; за географією (масштабом) – *локальні* (у межах прикордонних районів), *регіон.*, *континентальні, глобал. (світ.)* **К. м.**; за сферою суперечностей – *міжнар.-прав.* (спір між суб'єктами міжнар. права), *політ.* (володіння чи контроль територій, виборювання статусу в ієрархії міжнар. відносин т. і.); *екон.* (контроль над ресурсами, ексклюзивними правами, зміна чинного екон. ладу); *ідеолог.* (несумісність цінностей та ідей); *міжетн.* (етн., расова дискримінація, б-ба за самовизначення тощо); за ступенем відкритості: *реальні*; «*фальшиві*»; *приховані* (латентні) **К. м.**; за часом проходження – **К. м.** *короткострокові* (блискавичні), *середньотривалі* (3–5 рр.), *довготривалі* (понад 5–7 рр.); згідно зі способом ворожих дій – *збройні* (війна) та *незбройні* **К. м.** (дипломатичні демарші, екон. й інформ. «війни», пропаганда); за істор. виміром: *класичні, традиц.* **К. м.**; *некласичні* (асиметричні збройні конфлікти, гібридні, інформ.-кібернетичні війни, збройні сутички між прив. комбатантами).

Оригінальну класифікацію **К. м.** (за формою проходження міжнар. кризи) запропонував канадський політолог А. Раппопорт. Найнебезпечнішим щодо збереження миру і безпеки є **К. м**., який розвивається у формі *«битви»*. Це протиборство свідчить, що залучені до нього сторони принципово налаштовані войовничо одна до одної і прагнуть завдати супротивникові максим. шкоди, незважаючи на можливі негативні наслідки для себе. Поведінку учасників такого **К. м.** можна визначити як ірраціон., оскільки вони можуть ставити для себе недосяжні цілі та не завжди адекватно сприймати міжнар. ситуацію та дії протилежної сторони. У **К. м**., що розгортається у формі *«гри»*, поведінка учасників, навпаки, визначається раціон. міркуваннями за «прецедентними» нормами конфліктної взаємодії. Незважаючи на деякі зовн. прояви войовничості, сторони не схильні доводити загострення відносин до крайності; поточні та остаточні рішення приймаються з урахуванням усіх чинників і обставин, як правило, на основі об'єктивної оцінки ситуації та міжнар. права. Для **К. м.**, котрий розвивається як *«дебати»*, від самого початку характерне прагнення міжнар. суб'єктів узгодити позиції шляхом переговорів і дипломатично розв'язати виниклі суперечності через досягнення політ.-прав. компромісу. (*Л. Герасіна*)

КОНФЛІКТ ПОЛІТИЧНИЙ – зіткнення протилежних сусп. сил, обумовлене різноспрямованими політ. цілями й інтересами; це конфлікт із приводу розподілу владних повноважень, панування і управління. Специфіка **К. п.** виявляється в тому, що його учасники мають організаційну оформ-

леність. Сторонами конфлікту виступають політ. партії, організовані групи тиску, громад. рухи, ін-ти держ. влади, парлам. фракції, ЗМІ, міжнар. орг-ції і д-ви. У політиці конфліктне протистояння часто набуває форми протилежності: правляча влада – опозиція. Виділення цього суб'єкта конфлікту пов'язане з його функц. призначенням: критикою, б-бою з офіц. уряд. курсом і пропозицією альтернативних проектів. Кінцева мета опозиції – зайняти домінуючі позиції у системі держ. влади.

У політ. теорії обґрунтування **К. п.** найбільшого поширення й визнання набули три моделі: «ліберальна модель», «авторитарно-консервативна модель» і «соціалістична модель». Осн. розходження між ними полягає в тому, що «ліберальна модель», опираючись на демокр. параметри сусп-ва, в основному розкриває конфлікти між політ. партіями, рухами. Прихильники «авторитарно-консервативної моделі» зосереджують свою увагу на конфліктних ситуаціях між правлячою елітою й масами, між елітою й контрелітою. «Соціалістична модель» (її називають моделлю класового протиборства) розкриває конфлікти між соц. групами у класово-антагоністичному сусп-ві.

Із погляду масштабів і рівнів прояву **К. п.** розподіляють на: зовнішньополіт. (міждерж.) і внутрішньополіт. Зовнішньополіт. конфлікти – це конфлікти між двома або кількома д-вами за сфери впливу і панування на світ. арені. Вони можуть виникнути внаслідок розбіжності територ., екон., військ. та ін. інтересів між д-вами. Внутрішньополіт. конфлікти відбуваються усередині суспва, держ. й політ. системи, політ. партії тощо. Вони обумовлені різними інтересами своїх суб'єктів з питань політ. влади і розділяються на: конфлікти між класами, соц. верствами й групами (ці конфлікти нерідко мають хар-р міжкласової б-би, що за формами досить різноманітна: від б-би під час виборчих кампаній до громадян. війни); конфлікти між політ. партіями або між фракціями усередині партії (форми б-би у процесі протиборства різних партій, як правило, не виходять за рамки конституційних норм, хоча й набувають іноді драматичного хар-ру); конфлікти між осн. гілками влади (принцип поділу влади закладає потенційну можливість колізій між законодавчою, виконавчою й судовою владою); конфлікти усередині ін-тів влади (у тих країнах, де кабінет міністрів формується за участю парламенту й на коаліційній основі, нерідко виникають уряд. кризи, тому що формування уряду на багатопарт. основі створює більшу ймовірність появи розбіжностей); конфлікти на міжособистісному рівні (між окремими політ. діячами). Іноді в особливу групу внутрішньополіт. виділяють міжетн. конфлікти з яскраво вираженим політ. фарбуванням; змову, під якою розуміють таємну угоду вузького кола осіб про збройний виступ з метою посилити або повалити владу, підірвати існуючий лад. Змова військових переважно чиниться реакційними соц. прошарками, які не можуть розраховувати на підтримку народ. мас. Демокр. сусп-во виключає змову як форму б-би за владу. Для демокр. сусп-ва прийнятнішою є така форма конфлікту, як громадян. непокора, яка може виявлятись у різноманітних формах: ненасильницький виступ якоїсь соц. групи чи партії проти сусп.-політ. порядку, проти існуючих соц.

норм (прав., морально-етичних правил людського співжиття). Громадян. непокора проявляється мітингами, демонстраціями, політ. страйками, а також протистоянням уряду.

К. п. у сусп-ві виконує як позитивні, так і негативні функції. Одна з позитивних функцій виявляється в тому, що дозрілий у надрах політ. системи конфлікт сигналізує сусп-ву, владним структурам про виниклі суперечності й конфліктну розбіжність позицій певних індивідів і їхніх груп, стимулює дії, здатні перебороти виниклі розбіжності в політ. процесі й поставити тим самим сформовану ситуацію під контроль. У результаті створюються передумови для управлінського регулювання політ. розбіжностей, що виникають у сусп-ві. Найважливішою конструктивною функцією **К. п.** є його здатність стати каталізатором назрілих соц.-політ. змін. Ще одна позитивна функція **К. п.** полягає в тому, що його розгортання дозволяє більш чітко визначити свої позиції конкуруючим політ. силам. Одна з негативних функцій **К. п.** полягає в тому, що в процесі свого розгортання й загострення б-би між його суб'єктами за владу він здатний різко послабити політ. систему, в якій зіштовхуються між собою конкуруючі політ. сили. За несприятливих для політ. системи внутр. і зовн. умов **К. п.** здатний привести до її руйнування. Негативна функція **К. п.** полягає і в тому, що при різкому ослабленні ін-тів влади й поглибленні соц.-екон. кризи, що збільшується протистоянням політ. сил, до влади в цій політ. системі може прорватися екстремістське угруповання, здатне своїми активними діями повернути назад цивілізаційно-культ. розвиток країни і її народу.

Інструментом вирішення конфліктів є переговори (прямий діалог сторін або з використанням посередників), арбітраж (в цій ролі може виступати ін-тут влади, Конституційний суд, міжнар. орг-ції), посередництво (конфліктні або погоджувальні комісії, відомі політики), роз'єднання сторін, використання сили (примусових санкцій, закону, в т. ч. норм міжнар. права) і традицій. */В. Воднік/*

КОНФЛІКТ ПРАВОВИЙ – протиборство прав. суб'єктів із протилежним, несумісним розумінням і ставленням до принципів і норм права, які мають на меті зміну свого статусу та юрид. стану. **К. п.** – найбільш цивілізована форма соц. протиборства, адже він здійснюється в межах певної процедури, його логічною основою є чітка і переконлива аргументація, а вирішення, як правило, формалізоване і санкціоноване волею д-ви, принципами і нормами права. У **К. п.** (юрид.) зіткнення суб'єктів завжди пов'язане з *конфліктними правовідносинами сторін, їх юридично значущими діями* або *станом*, та обумовлене протилежністю (несумісністю) їх інтересів, потреб чи норм.

Феномен **К. п.**, його природу, різновиди, рушійні сили та механізми, соц.-прав. чинники колізійності юрид. сфери вивчає юрид. конфліктологія, вона кваліфікує «ролі» суб'єктів-учасників, визначає специфіку динаміки розвитку й різноманітні версії закінчення **К. п.**

Одним із перших конфліктологічне дослідження прав. реальності запропонував філософ права І. Ільїн. У його розумінні **К. п.**: «боротьба за право в об'єктивному сенсі – за оновлення законів, і в суб'єктивному сенсі – за під-

тримку й здійснення справедливих повноважень, обов'язків і заборон»; тож це конфлікт між природним і позитивним правом, між «сурогатом» природного права і об'єктивно значимою ідеєю права. Серцевиною **К. п.** є принципи і норми права, а його предметом – протилежне їх розуміння, тлумачення, застосування, використання, що передбачає і відповідні типи прав. поведінки.

Доцільно розрізняти поняття «**К. п.**» і «юрид.» (за Д. Зеркіним), виходячи з того, що категорія «прав.» є родовою, найширшою; тому будь-яка юрид. норма, факт, конфлікт є прав., але не кожне прав. явище суть юрид. Юрид. конфлікт визначають як *протиборство суб'єктів права з приводу застосування, порушення або тлумачення прав. норм*. Його природа специфічно виявляється (за В. Кудрявцевим): 1) у можливості співвіднесення з держ. ін-тами і правом, отже, у розгляді конфлікту не в абстрактному соц. просторі, а у процесі юрид. практики, у зв'язку з діючими держ.-прав. механізмами; 2) конфлікт набуває юрид. значення, якщо в його предметі, об'єкті, приводі, діях суб'єктів простежуються не тільки суперечливі правовідносини, а й застосовані легальні юрид. (зокрема, процесуальні) механізми розв'язання спору; 3) коли суперечка суб'єктів не тільки має прав. ознаки, а сам **К. п.** тягне юрид. наслідки.

К. п. (на відміну від юрид.) необов'язково пов'язувати виключно з порушенням встановленого д-вою правопорядку, оскільки є норми юрид. – встановлені д-вою і фіксовані в законі, та норми звичаєві, або норми природного права, які склалися в ході сусп.-істор. практики та не санкціоновані владою офіційно. Унаслідок певної інституціоналізації конфліктних відносин відбувається перетворення деяких неюрид. конфліктів на **К. п.**, що передбачає прав. спосіб їх тлумачення, кваліфікації та подолання. Відповідно, низка конфліктів у галузі економіки, політики, науки та культури, у сімейних стосунках і підприємницькій діяльності набувають соц.-прав. хар-ру і юрид. форми розв'язання.

Отже, як інші соц. конфлікти, **К. п.** не соц. патологія, а цілком природний елемент процесу функціонування та модернізації прав. системи і соціуму в цілому. Конфлікт прав. сфери та кризові ситуації цієї галузі є природною компонентою соц. реальності, тому юрид. конфліктологію цікавить також аналіз шляхів їх розв'язання, попередження і прогнозу щодо виникнення нових конфліктних ситуацій у сфері права (нормотворчості, правозастосування, правовідносин). /*Л. Герасіна*/

КОНФОРМІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *conformis* – подібний, схожий) – спосіб політ. пристосовництва, який характеризується пасивним прийняттям існуючого порядку, відсутністю власних політ. позицій, принципів, «сліпим» наслідуванням будь-яких політ. стереотипів поведінки, що панують у даній політ. системі. Г. Алмонд і С. Верба одним із трьох чистих типів політ. культури виділили «підданську політ. культуру», яка характеризується конформізмом. Її відрізняє сильна орієнтація на політ. систему й результати її діяльності, але зі слабкою спрямованістю на участь у її функціонуванні. Особистість із підданською політ. культурою визнає авторитет уряду, але не прагне до участі у політ. житті.

Конформістська свідомість і поведінка інтенсивно формуються в умовах тоталітарного й авторитарного політ. режимів. Головне в них – не висуватися, бути таким, як усі, не почувати себе особистістю, бути піддатливим матеріалом, «людським фактором», за який добрі володарі зроблять все як слід. Конформістська свідомість стає типовою для цих режимів, у результаті чого індивід втрачає свою самобутність, неповторність, індивідуальність. Через пристосовництво на роботі, у діяльності парт. орг-ції, на виборчій дільниці і т. д. у людини деформується здатність до самост., творчого мислення, він привчається до бездумного виконання функцій, стає рабом. Такий тип свідомості, культури й дії не зник у політиці. Багато політиків з легкістю переміщаються з однієї політ. партії в ін., з однієї держ. установи в ін. з надією отримати вагому посаду тощо. Пристосовництво губить демократію, що народжується, є показником відсутності політ. культури у громадян, політиків.

Дослідження проблеми **К. п.** показали, що він розквітає за певних об'єктивних і суб'єктивних умов. Наприклад, якщо вибори проходять під дулами автоматів, то важко розраховувати на те, що волевиявлення буде вільним. Проте відомо, що вибори в СРСР у 60–80-ті рр. XX ст. проходили не в умовах репресій, але в силу **К. п.** понад 90% виборців віддавали свої голоси за практично безальтернативного кандидата.

Прояви **К. п.** зустрічаються в політ. житті партій і орг-цій, рухів і груп, які тією чи іншою мірою здійснюють тиск на своїх членів. Авторитаризм, безсумнівно, сприяє розвитку **К. п.**, тоді як демократія впливає на те, що в особистості формується незалежна думка з політ. питань, вона не боїться висловити свою незгоду із групою. Однак попри відмінність політ. режимів, які склалися в соціумі, **К. п.** зустрічається й у найдемократичніших і прогресивних суспвах. /*В. Погрібна*/

КОНФРОНТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (англ., фр. *confrontation* від лат. *con* – проти та *frons* – лоб, фронт) – тип взаємовідносин між суб'єктами політ. процесу, що ґрунтується на протиставленні їх потреб та інтересів, а також принципів та дій. Характеризується прямим, відкритим протистоянням політ. сил. **К. п**. може відбуватися як у сфері внутр. політики (між політ. партіями та групами з приводу захоплення та утримання або перерозподілу та використання політ. влади), так і зовн. (між д-вами та міждерж. альянсами з приводу б-би за сфери геополіт. або екон. впливу). Крайній ступінь **К. п.** виявляється у збройних конфліктах усередині сусп-ва та воєнних конфліктах на міжнар. арені. /*О. Романюк*/

КОРДОН – лінія та вертикальна площина, яка проходить по лінії. **К.** визначає межі території: її суші, вод, надр, повітряного простору. У той же час поряд з офіц. держ. **К.** існують більш розмиті, але більш стабільні розмежування між релігіями, цивілізаціями, традиціями, зонами торгівлі.

К. є одночасно і соц., і культ. феноменом. Як соц. феномен **К.** є соц. інтом, який створює відносно замкнуті поля інституціональної регуляції (І. Кононов), функціонує передусім в організаційному та прав. сенсі (С. Хобта). **К.** являє собою систему установ, у яких

певні особи, обрані членами спільнот, отримують повноваження для виконання певних і безособових ф-цій для задоволення існуючих індивідуальних і сусп. потреб, регулювання поведінки ін. членів спільнот. При цьому держ. **К.** є об'єктивним (тобто таким, існування якого не залежить від волі одного окремого індивіда) та обов'язковим (тобто примусовим, джерелом нав'язування певної поведінки).

Фр. політ. географ Мішель Фуше характеризує **К.** як елементарні просторові структури, що мають лінійну форму, а їх ф-ція зводиться до позначення порушень геополіт. перервності в трьох площинах: реальній, символічній і уявній. Перервність виявляється між суверенітетами, історіями, сусп-вами, економіками, д-вами, часто, але не завжди, між націями і мовами. Перервність у реальній площині – це просторова межа дії суверенітету в його специф. формах, межа може бути відкритою, напіввідкритою і закритою. Символічна перервність пов'язана з належністю до різних політ. спільнот, що існують на відповідних територіях. Уявна перервність стосується таких понять, як «інші», сусіди, друзі, вороги, тобто зв'язків із самим собою; зі своєю історією; зі своїми творчими і руйнівними міфами. Емігрант або біженець може «уявити», що чекає його після перетину **К.** своєї країни. Тобто поняття «**К.**» не зводиться лише до простої юрид. або податкової ф-ції. Виходячи з цього **К.** виконує такі ф-ції: встановлюють межі держ. суверенітету; розділяють у просторі символічні співт-ва, тобто д-ви, кожна з яких володіє власним прапором, гімном, історією, ін-тами, що породжують для її громадян специфічні права та обов'язки; розділяють у просторі своє (тобто нац. територію) і чуже (сусідня д-ва, а потім і решта світу). */В. Кривошеїн/*

КОРЕКТНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – уникання в мові та діях всього того, що могло б бути образливим, зачіпати відчуття і гідність індивіда або цілої групи, за ознакою расової і статевої приналежності, віку, стану здоров'я, соц. статусу, зовн. вигляду тощо. **К. п.** є засобом запобігання вербальній агресії і переростанню останньої у конфлікт. Поняття «**К. п.**» з'явилося у США у 70-ті рр. XX ст. у відповідь на незадоволеність американців африканського походження зайвим «расизмом» англ. мови. Вони вимагали прибрати з мови всі слова і вирази, які будь-яким чином зачіпають їх почуття і гідність, або замінити ці слова і вирази на благозвучніші еквіваленти. Так у процесі політично коректної еволюції слово «негр» було замінене на «афроамериканець». Ініціатива афроамериканців була одразу ж підхоплена ін. етн., реліг. і соц. об'єднаннями, які вважали, що їхні права також порушуються. Найбільшого успіху на цьому терені добилися феміністські рухи, вимоги яких базувалися на уявленнях про те, що білі чоловіки багато століть правили світом, пригноблюючи меншини, небілі раси, жінок, тварин, рослини, нав'язуючи решті всього світу свої цінності, правила та норми, які потребують змін. Хоча **К. п.** виявляється в мові, але насамперед це культурне явище, оскільки всі зміни у власне культ. сфері відбиваються в мові, а мовні зміни, у свою чергу, беруть активну участь в культ. процесах і впливають на них. Завданням **К. п.** є зрівняння людей у соц. статусі за рахунок підтягування тих, хто є в

чомусь обділеним. **К. п.** припускає заміну слів, що уявляються грубими або нетактовними, нейтральними або позитивними відповідниками. **К. п.** існує в кожному цивілізованому сусп-ві як обов'язковий компонент щоденного спілкування. У багатьох країнах, особливо в США, ті, хто не дотримується норм **К. п.**, зазнають або морального остракізму, або адмін. (штрафи, звільнення з роботи і т. ін.) і навіть судових переслідувань. /*О. Сахань*/

КОРУПЦІЯ – латентне, нелегітимне зрощування корисливих представників держ.-управл., господарсько-фін. і політ. структур між собою та криміналітетом із метою незаконного збагачення, шляхом неявної підміни соц.-необхідних ф-цій діями по «задоволенню взаємно погоджених, корисливих інтересів», які реалізуються в нелегальний спосіб. Це дефініція соціол.-прав. дискурсу, що виходить з оцінки анормної природи **К.**, її соц. механізму і специфіки суб'єктів корупційних зв'язків, з аналізу соц. детермінант та небезпечних наслідків, які спричиняють зростання корупційності в д-ві.

К. – не тільки юрид. явище, що містить низку злочинів, а багатоаспектна політ., соц.-екон. і моральна проблема; сьогодні нею уражені певною мірою практично всі політико-екон. системи світу. Це один із механізмів цинічної експлуатації сусп-ва з боку спотворених і корисливих структур бюрократії. Ще Г. В. Ф. Гегель у «Конституції Німеччини» відзначав: «Та частка держ. влади, яку придбав для себе окремий індивідуум, загублена для влади загального». Дослідження проблем **К.** та її подолання науковці провадять у вузькоспеціальному та міждисциплінарному аспекті (Ш. Ватсон, Б. Волженкін, М. Камлик, А. Куракін, К. Малєєв, М. Мельник, Є. Невмержицький, М. Панов, Л. Шеллі, В. Якушик та ін.).

Гол. соц. небезпека **К.** полягає у зростанні дисфункцій ін-тів і апарату д-ви, у поступовій «корозії» здорових соц. зв'язків та загрожує деградацією всієї політ. системи. Демокр. д-ви, прагнучи оздоровити систему управління, розглядають корумпування як управл. антитехнологію, деструктивний елемент влади, що характеризується «продажністю» наділених прерогативами посадових осіб (передусім, держслужби), які діють із корисливих мотивів.

Анормність **К.** як соц.-прав. феномену виявляється у: 1) руйнуванні (ерозії) легітимних соц. норм – моральних, політ., реліг., ділових тощо, які пронизують тканину здорового соц. організму; 2) штучному витисненні їх ситуативними, нелегальними, міжособистісними чи корпоративними зв'язками корисливого хар-ру, що служать інтересам окремих осіб або вузьких угруповань сусп-ва; 3) породженні *аномії* (за Дюркгеймом – це беззаконня, анормність), стану соціуму, коли більшість його членів свідомо ставиться до приписів зобов'язуючих норм негативно або байдуже; 4) постійному відтворенні незбігу між потребами, інтересами і можливостями їх задоволення; таким чином підсилюється стан часткової або повної (для окремих груп) депривації, що також стимулює **К.**

Соц.-політ. схема **К.** призводить до нелегітимного «поділу влади» між власне *правлячою елітою*; політиками-*прагматиками*, відданими «клану влади»; політиками-*романтиками*, що ідеалізу-

ють політику; та *мафіозними кланами,* які представляють криміналізований нац. чи компрадорський капітал. Відповідно до їх інтересів будуються «тіньові» схеми розподілу нац. ресурсів, неконституційні центри влади у вигляді патронажу, кланократії, клептократії, «клієнтел» тощо.

Типи корупційних діянь: *лобістські* (ділові), які специфічно стимулюють прискорене (чи своєчасне) виконання чиновником-бюрократом його прямих обов'язків; *обструкціоністські,* що гальмують або унеможливлюють виконання посадовою особою ф-цій, котрі входять до його компетенції; *ініціативно-прагматичні*, коли держ. службовець або ін. посадовець сам пропонує свої послуги як «товар» тіньового ринку; *патронажні* – це забезпечення підтримки окремих бізнес-інтересів з боку «ангажованих» представників влади, яких матеріально зацікавили комерційні структури; *прямий підкуп* корумпованим замовником посадової особи (урядовця, держ. службовця) не для окремих послуг, а з метою постійного прикриття інтересів і дій криміналізованих структур.

Суб'єктами корупційних діянь кримінологія вважає не тільки осіб, що вимагають або дають хабар, а й посередників, які передають гроші, матеріальні цінності, надають корумпованим посадовим особам цінні послуги і привілеї. З позицій соціології права і політики випливає висновок, що корумпованість апарату влади, будь-якого керівництва – це системні недоліки оргції, що обумовлюють зловживання службовим становищем її персоналом, тобто система породжує корупціонерів, а продажні чиновники формують вигляд системи. На жаль, у практиці транзитивних сусп-в і д-в, що здійснюють перехід до демократії, оформилася тенденція перетворення **К.** на негативну системну якість; як відзначає Сар Дж. Пундей, «корупція не інфекція, яку випадково може "підхопити" здорове сусп-во. Вона є наслідком явищ і тенденцій у політиці, економіці й розвитку д-ви. Жодна д-ва ніколи не була цілком вільною від неї…». /*Л. Герасіна*/

КОСМОПОЛІТ (грец. κοσμοπολίτης – громадянин світу) – людина, яка дотримується ідеології світ. громадянства, відповідно до якої інтереси всього людства в цілому ставляться вище за інтереси окремої нації чи д-ви, та вважає себе вільним індивідом у межах Землі. **К.** – ідентифікує себе більше за належністю до людства, аніж до окремого соц. класу, нації, ставить загальнолюдські цінності та інтереси вище за нац. або держ. Ідеї космополітизму вперше висунуті мислителями грец. античності. Ренесанс поняття «громадянин світу» пов'язане з епохою Просвітництва. Серед просвітителів було поширене поняття «**К.**», яке відбивало просвітницьку віру в загальнолюдську єдність Розуму та Природи. Ф. Шиллер, напр., проголошував: «Я пишу як громадянин світу, який не служить жодному з князів».

К. вважає, що суч. сусп-во вступило у процес формування єдиної планетарної цивілізації, в якій окремі країни і народи втрачають статус автономних самодостатніх одиниць. **К.** не асоціює поняття «Батьківщина» з політ. режимом або громад. ладом, ставить права і інтереси особистості вище за права та інтереси д-ви, вважає, що д-ва була сво-

го часу створена для захисту прав своїх громадян і повинна відстоювати їх інтереси, а не громадяни повинні жертвувати чимось заради інтересів д-ви. **К**. має різне значеннєве навантаження, по-перше може означати людину, яка рівнозначно любить всі народи, все людство, та не має прив'язаності виключно до якої-небудь однієї д-ви; по-друге, **К.** називається той, хто не любить своєї Батьківщини більш ніж ін. д-ви, тільки тому, що взагалі не має співчуття до людства і його скадових. **К.** дотримується таких принципів: 1) людина народжується вільною; 2) статус людини вище за статус громадянина; 3) громадянство і місце проживання повинні визначатися вільним вибором; 4) держ. кордони не мають бути перешкодою для переміщення людей; 5) д-ва існує тільки для блага людей. Ніщо крім цього блага не може бути підставою існування д-ви; 6) обов'язок перед д-вою не може бути вище за обов'язок перед особистістю; 7) ніхто не може бути примушений до декларації своєї етн. чи реліг. належності. **К.** усвідомлює взаємопов'язаність людського існування, яке з особливою гостротою виявляється в умовах тих небезпек, які з рівною силою загрожують усім мешканцям Землі, незалежно від нац., расової або класової приналежності. *(А. Дорошкевич)*

КОСМОПОЛІТИЗМ – теорія, принцип політики й моралі, світоглядна настанова, ідеологія світ. громадянства, що ставить інтереси людства вище за інтереси окремої нації чи д-ви, й розглядає людину як вільного індивіда у межах планети Земля і проголошує право кожної людини, незалежно від її приналежності до конкретної країни, нації стати громадянином світу. За цією теорією, планета Земля має постати перед свідомістю людей як велика Вітчизна, котра вимагає від своїх громадян керуватися надлокальними імперативами поведінки. Ідея **К**. виникла у Давній Греції й пов'язана з іменами Діогена Лаертського, Зенона, Сократа. Саме Сократа можна вважати творцем вислову: «Якщо правда те, що стверджують філософи про спорідненість між богами і людьми, тоді на питання про Батьківщину людина має відповідати словами: я не афінянин або корінфянин, а я космополіт». Набула продовження у теоріях філософів-кініків, софістів, стоїків й розглядала мудреця як «громадянина світу», громадянина Всесвіту. Давньогрец. класики не виключали відданості й любові до своєї малої вітчизни, свого народу, мови та культури взагалі. Поняття «громадянин світу» наповнювалось високим моральним змістом, що передбачав наявність відповідальності глобал. хар-ру. За радянських часів **К**. зазнавав критики як теорія, що пропагувала байдуже ставлення до Батьківщини та свого народу, заперечувала патріотизм, нац. незалежність, нац. культуру, обстоювала необхідність заміни нац. громадянства світ. Цей термін використовувався (з 1947 р.) для позначення наклепницьких нападів на позитивне ставлення до дух. багатства некомуністичного Заходу. У «боротьбі проти безрідних космополітів» постраждала значна кількість діячів культури Радянського Союзу. Ідеологія світ. громадянства відродилася і набула у XX ст. на хвилі соц. потрясінь, пов'язаних зі світ. війнами і революціями. В її основі лежить створення світ. д-ви чи світ. федерації д-в, створення світ. уряду,

розвиток загальнолюдської культури для розв'язання глобал. проблем, що зростають. Ця ідеологія єдності роду людського, що вище за ідею приналежності до нації й відмови від нац. самобутності, підтримується представниками гуманістичного пацифізму. В умовах розвитку цивілізаційних зв'язків **К**. втрачає негативне забарвлення. У політ. лексиконі космополітами часто називають людей, позбавлених почуття патріотизму, гордості за свою Вітчизну й народ, які схиляються перед усім іноз. Частіше космополітами називають людей, які вважають себе такими, що не належать до жодної нації. У XXI ст. **К**. продовжує свій розвиток на хвилях глобалізаційних процесів. Суч. заруб. філософи та політологи розглядають **К.** як нову парадигму буття, як необхідний крок людства до свого ідеального існування. Заг. концепцію **К.** відображено в працях У. Бека, Д. Арчібугі, Д. Хелда, Х. Брігхауза, Г. Брока, Р. Коена та ін. У міру поступу глобалізації з'являється навіть новий космополіт. клас. Цьому сприяє розвиток засобів зв'язку та Інтернету, високий заг. рівень освіченості людини та знання англ. мови, можливість швидше і дешевше подорожувати світом, міграція робочої сили і посилення транснац. корпорацій. С. Хантінґтон та М. Кастельс визначають космополіт. клас як клас еліт: підприємницьких, профес., інтелектуальних, академічних. Останньому належать слова: «Еліти – космополітичні, прості люди – локальні». **К**. притаманне більш виражене розуміння глобал. ризиків, усвідомлення тих загроз, які несуть людству екол. забруднення, різні прояви нетерпимості та екстремізму. /*В. Лозовой*/

КРАУДСОРСИНГ (англ. *crowdsourcing; crowd* – натовп + *sourcing* – використання ресурсів) – спільна інтелектуальна робота у мережевому середовищі великої к-сті незнайомих людей над спільним завданням; нова веб-бізнес-модель для адаптації творчих рішень мережі різнопланових осіб, які беруть участь у відкритому конкурсі ідей**. К.,** на думку амер. вченого Д. Брабхана, – це інтернет-процес підключення інтернет-спільнот до розробки продукту або вирішення задачі. **К.** може бути реалізований за допомогою нових ЗМІ: блогів, веб-сайтів, сайтів соц. мереж (Facebook, Twitter тощо), мобільних додатків, картографічного програмного забезпечення і под. Саме вони виступають інструментами, а сам **К.** є процесом, у рамках якого використовуються ці інструменти.

Соц.-екон. і політ. модернізація суч. д-ви тісно пов'язана з процесами глобалізації технічних і комунікативних мереж. Однією з соціально-технологічних тенденцій, яка наповнює новим соц.-політ. змістом комунікаційний простір, є застосування **К.** з метою налагодження ефективної комунікації між урядовцями та громадськістю. Ключовими рисами **К.** є орієнтація на нові інформ. технології та внесення трансформаційних змін у виробн. процес. Тому, як правило, поняття «**К.**» визначають з точки зору біхевіоралистського підходу, де увага акцентується на його технологічно-виробн. аспектах.

Уперше термін **«К.»** було використано брит. мас-медійними істориками Д. Хове та М. Робінсоном у статті «Злет краудсорсингу» (2006). **К.** поширений у різних д-вах світу, взаємозалежність між розвитком **К.** та екон. розвитком

країни або формою держ. правління відсутня. **К.** можна тлумачити через системний підхід (Г. Алмонд, Дж. Пауелл «Порівняльна політологія сьогодні») як заг. термін для позначення узгодженого підходу, згідно з яким складне завдання розкладається на декілька частин. У цьому випадку **К**. виступає як система, елементами якої є завдання, які вирішує залучена громадськість. У вузькому розумінні – це політ. **К**. – процес широкої співпраці з використанням суч. інформ.-комунікаційних технологій щодо вирішення актуальних соц.-політ. проблем; складова системи реалізації політ. рішень (внутрішньополіт. та зовнішньополіт.). Політ. **К.** є складовою е-врядування. Яскравим прикладом **К.** є створення інформ. програми «Ушахіді» (2007) у Кенії, коли під час президентських виборів країну охопили збройні міжетн. конфлікти. Офіц. влада блокувала роботу багатьох ЗМІ, у результаті чого населення опинилося в інформ. вакуумі, який спробували заповнити блогери. Потік інформації було систематизовано за допомогою програми «Ушахіді» – системи менеджменту інформації, яка дозволяє обробляти повідомлення з різних джерел та представляти всі отримані дані у вигляді геогр. карти, де кожна подія пов'язана з певною геогр. локацією. *(Н. Ржевська)*

КРЕАТИВНИЙ КЛАС (англ. *creative class*) – впливова соц. група в постіндустріальному сусп-ві зі значним потенціалом впливу на перебіг політ. процесів, зміст діяльності якої полягає у творчості, генеруванні нових, продуктивних ідей чи нешаблонних рішень, необхідних для екон. зростання в умовах ринкової конкуренції та задля забезпечення сусп. розвитку. У розвинених країнах новаторство та творчість надає цій соц. групі можливості для значного впливу на порядок денний та формування сусп. думки. Термін «**К. к.**» запропоновано амер. ученим Ричардом Флоридою у середині 2000-х рр. на базі розвитку концепцій креативності для розуміння нових тенденцій у розвитку продуктивних сил в умовах «економіки знань». Так, у XX ст. Й. Шумпетер виділив підприємництво як важливий фактор вир-ва, не врахований у класиків марксизму: підприємці формують інноваційні рішення і грають ключову роль у сусп. прогресі. На початку XXI ст. такою силою, на думку Р. Флориди, стає **К. к.**, який є фактором, що через нові ідеї та творчі рішення змінює сьогодення і майбутнє. Він вказує, що представники творчих професій формують новий сусп. клас, який починає визначати не тільки розвиток окремих орг-цій, зростання і процвітання цілих міст і регіонів, а й міць окремих економік і д-в на світ. арені.

На думку Р. Флориди, відмінність між **К. к.** та ін. класами полягає у суті роботи, що забезпечує засобами до існування його представників: робочому та обслуговуючому класам платять, гол. чином, заробітну плату за виконання рутинної, планової роботи, тоді як **К. к.** заробляє гроші, проектуючи і створюючи нові форми і змісти. **К. к.** складається з інтелектуалів та творчих людей, що працюють у наук., технічній, освітній, мистецькій сферах, індустрії розваг, управлінні бізнесом, праві, охороні здоров'я тощо, чия екон. ф-ція полягає у створенні нових ідей, технологій і креативного змісту, які займаються

вирішенням складних завдань, що потребує незалежності мислення, високого рівня освіти і людського капіталу. Для **К. к.** притаманний т. зв. креативний етос – особливий культ. простір, представлений у системі певних цінностей і норм поведінки: представники **К. к.** характеризуються як стійкі прибічники свободи, індивідуальної своєрідності, самоствердження, відкритості та різноманітності. Фактично, **К. к.** як феномен можливий у разі існування цього креативного етосу як системи, що включає в себе притаманні цій соц. групі норми, цінності, звичаї, ідеали, табу, зразки і (не)прийнятні форми поведінки, символи і стереотипи, оцінки ситуацій і подій тощо. Р. Флорида вказує, що у **К. к.** немає консолідованої політ. програми, бо він включає в себе прибічників різних політ. сил, однак слід зауважити, що креативний етос передбачає схильність **К. к.** до ліберальних ідей та зах. стилю життя. **К. к.** концентрується в регіонах і країнах, де, крім розвиненої інфраструктури, переважає атмосфера відкритості і толерантності. Виходячи з рівня толерантності, Р. Флорида створює індекс креативності для оцінки різних регіонів.

Концепція **К. к.** є органічною для зах. сусп-в, однак має суттєві зауваження щодо застосування в ін. умовах. Так, у США, за оцінками Р. Флориди, **К. к.** складає бл. 30% усіх працюючих. Не менш численним він є і в Зах. Європі. Так, пріоритетними секторами брит. та нім. економіки, на думку урядів цих країн, є індустрія, що створюється **К. к.** Р. Флорида намагається адаптувати концепцію **К. к.** для незах. сусп-в. Зокрема, у різних країнах він механістично відносить інтелектуалів та творчих людей, що створюють нові ідеї для різноманітних індустрій, до **К. к.**, не враховуючи наявність такого важливого фактору, як креативний етос, який, зокрема, є проблематичним для країн, в яких обмежується свобода самовираження з різних причин. Напр., у Росії Р. Флорида формально до **К. к.** відносить не менш ніж 39% працездатного населення, однак, фактично, світоглядно до **К. к.** можна віднести незначну частку західноорієнтованих інтелектуалів та творчих людей, перш за все, з постіндустріальних секторів економіки. У Росії більш природною є дискусія про інтелігенцію, яка фактори освіченості і творчості поєднує з ідеєю рос. державності, духовності, моральних орієнтирів та особливої культ. місії. В рос. офіц. дискурсі концепція **К. к.** зазнає значної критики, виходячи з його розуміння як вестернізованих (позбавлених традиц., нац. підґрунтя), цинічних (бездуховних) інтелектуалів/творців-ремісників, які, до того ж, становлять основу ліберальної опозиції. В Україні інтелектуали, які відповідають світоглядним орієнтирам **К. к.,** представлені, переважно, у сферах, що співпрацюють із зах. партнерами чи у вузькому сегменті постіндустр. секторів економіки, орієнтований, зазвичай, на зах. моделі політ. устрою. /*М. Фоломєєв*/

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ – особливий стан свідомості, коли більшість соц. категорій, за допомогою яких людина визначає себе й своє місце в сусп-ві, видаються такими, що втратили свої межі й цінність. **К. і.** пов'язана зі зміною ролі референтної групи, коли і група членства, і референтна група втрачають риси привабливості. Розрив між

групою членства й референтною групою стає підставою для включення у процес ідентифікації проблеми цінностей. При цьому чужа група стає більш позитивною, бо її система цінностей виглядає привабливішою перш за все з позиції прагнення до екзистенційної безпеки.

Причинами виникнення **К. і.** є такі: 1) суттєво змінюється соц. структура сусп-ва, втрачають значення традиц. соц. класи, всередині класів чіткіше позначаються різні соц. шари. Проблема «віднесення» себе до певної соц. групи ускладнюється не стільки виникненням нових соц. груп або зникненням старих, скільки «розпливчастістю» категорій, за допомогою яких ці групи оцінюються в масовій свідомості; 2) у рамках зміненої соц. структури ускладнюється структура відносин, що може бути проінтерпретоване як соц. дезорганізація, коли ламається багато звичних зразків соц. взаємодії, які відбуваються не тільки між соц. шарами, а й між окремими людьми, у результаті чого приймати рішення доводиться в ситуації крайньої невизначеності. Для визначення своєї групи, свого часу, свого середовища приналежності перед людиною постає ряд перешкод, а саме: труднощі прийняття життєво важливих рішень, неможливість як їхнього контролю, так і побудови більш-менш стійкого прогнозу; хибність уявлень про «кар'єру», «успіх», «процвітання»; перекіс у бік характеристик особистісної ідентифікації порівняно із соц. (акцент на власну неповторність, а не на членство у групі); 3) самоідентифікація ускладнюється в зв'язку із поглибленням процесу глобалізації, що в ситуації суч. України виявляється у специф. ефекті одночасного сплетення радикальних соц. перетворень всередині країни і процесу просування у світ. співт-во; 4) підвищується ризик соц. відчуження у зв'язку з активною віртуалізацією реальності.

Розрізняють особистісну, соц. та культ. **К. і**. *Особистісна* **К. і.** виражається в тому, що в суч. умовах починає руйнуватися однозначно цілісний для людини «образ себе». Людина не досягає інтегрованого уявлення про саму себе з урахуванням ситуації навколишнього світу, породжуючи плюральну ідентичність, створювану не рефлексивним самоусвідомленням власного «я», а сконструйовану за принципом бриколажу, тобто шляхом накладення різнорідних стилів, іміджів, образів. Індивідуальність людини в суч. сусп-ві набувається не за рахунок духовно-морального розвитку, усвідомленого освоєння культ. досвіду, а шляхом вираження себе через нетрадиційні реліг. вірування, різні субкульт. співт-ва, форми споживання, розваги тощо. «Короткострокова» ідентичність приходить на зміну «довгострокової». *Соц.* **К. і.** обумовлюється зміною ступеня близькості, типу зв'язку між людиною й соц. групами, колективами, спільнотами, у зв'язку з чим міняється тип соц. ідентифікації. При цьому людина позбувається впевненості у тому, що здобутий нею статус, зайнята «соц. ніша» не будуть втрачені. Зміна соц. ситуацій призводить до невідрегульованих дій учасників соц. інтеракцій, і, відповідно, змінює колишні схеми інтерпретацій, створюючи ситуацію дезорієнтації для індивіда. Наслідком неузгодженості соц. орієнтирів стає ускладнення для людини соц. вибору, і як результат, труднощі у прогнозуванні не тільки перспективної соц. реаль-

ності, а й найближчої. Відповідно, об'єктивна відсутність узгоджених зовн. орієнтирів для соц. самовизначення змушують людину більше спиратися на орієнтири внутрішні, зокрема особистісну ідентичність і систему персональних цінностей. Однак саме ці особистісні утворення в ситуації швидких соц. змін під впливом глобалізаційних процесів є найуразливішими і кризогенними. *Культ.* **К. і.** пов'язана із суч. глобалізаційними процесами, які призводять до інституціональних зрушень усіх соц. систем, а інноваційні компоненти (мовні запозичення, «чужі цінності», нові інтерпретативні схеми) у великій к-сті потрапляють до базової культури сусп-ва, що відбивається не тільки на її «периферійній зоні», а й на «центрі». Багато традиц. елементів, ціннісних установок, патернів поведінки стають просто недоречними, не витримуючи натиску «виклику» глобалізації. Додатковими причинами культ. **К. і.** є: 1) досвід «втрати вкорінення» («втрати онтологічного ґрунту») у ситуації детрадиціоналізації і фрагментації культ. контексту; 2) дистанціювання індивідуальних виборів від колект. життєвих зразків у рамках порушення в сусп-ві традиц. типів соц. зв'язків та соц. ідентифікації; 3) плюралізація форм життя й життєвих середовищ; 4) виникнення «віртуальних світів» із власними цінностями, формами комунікації, дискурсивними практиками. */ В. Погрібна/*

КРИЗА ПОЛІТИЧНА – важкий перехідний стан політ. процесу, ін-тів влади, політ. сфери сусп-ва у цілому; різкий, крутий злам усталених політ. зв'язків; загострення політ. конфлікту, внаслідок якого настає якісна зміна ситуації: суперники застосовують силу, або відступають з ортодоксальних чи фанатичних позицій.

Політ. сфера, яка містить і відтворює відносини «панування одних ↔ підкорення інших», знаходиться у безперервному і суперечливому розвитку, несе в собі «гени» конфлікту, отже – це галузь викликів, підвищеної конфліктності та потенційних **К. п**. Згідно з конфліктною моделлю Р. Дарендорфа, політ. система є відкритим кризовим простором через зіткнення соц.-політ. суб'єктів, а політ. процес у цьому сенсі слід розуміти як постійне протиборство між групами інтересів, елітами за владу, її статуси, ресурси, повноваження і привілеї. **К. п**. не є аналогом конфлікту, а лише найгострішим моментом його розвитку, коли настають кризова дисфункціональність, політ. стагнація, «колапс» влади чи ін. суб'єктів політ. б-би. Але у післякризовий етап сусп-во, влада можуть самі виробити механізми розв'язання політ. конфлікту.

Суч. політологія фіксує декілька видів кризи політ. розвитку. Передусім це – *криза політ. ідентичності*, що настає з розпадом ідеалів і цінностей, які домінували у політ. культурі сусп-ва. Особливої гостроти вона набуває під час радикальних трансформацій, коли населення не відчуває звичних умов особистого самовиявлення у нових формах соц.-політ. життя. Ця **К. п.** веде до руйнації ментальних і нормативно-ціннісних основ життєдіяльності, до загострення суперечностей із приводу нормат. засад функціонування політ.-прав. ін-тів.

Друга – *криза розподілу* матеріальних, культ. благ і ресурсів, коли владні структури д-ви нездатні забезпечити

стійке зростання матеріального добробуту населення. Під час цієї **К. п.** особливо нищівної критики зазнають ін-ти виконавчої влади, бо саме до них апелюють ті верстви сусп-ва, які внаслідок кризових обставин перебувають у стані депривації.

Третя – *криза участі* – зумовлена знеціненням старих, рудиментарних методів політ. мобілізації громадян із одночасним збільшенням к-сті бажаючих брати участь у політ. управлінні, що заважає утворенню нового стійкого балансу політ. сил. В умовах інтенсивної модернізації політ. сфери міцніють групи політ. інтересів, які прагнуть влади. Але слабкий розвиток системи політ. представництва, зокрема партій, неповна відповідність політ. ін-тів і структур інтересам та вимогам людей, нерішучість влади щодо припинення діяльності політ. радикалів (екстремістів) провокують загострення політ. ситуації й ведуть до непередбачуваних наслідків для сусп-ва у цілому.

Четверта – це *криза «проникнення»* – детермінована суперечностями, які виникають через експансивні прагнення владної еліти не тільки утілити свої політ. програми, а й взяти під контроль усі сфери громад. життя. Ця криза перш за все вражає вертикальні політ. відносини «центр – регіони». Крім того, через відсутність у громадян політ. досвіду та ірраціональні риси масової свідомості політ. рішення центру сприймаються неадекватно, що справляє конфліктогенний вплив на функціонування всієї держ. влади.

Зрештою, п'ята – *криза легітимності*, яка є результатом невідповідності цілей політ. режиму і масових уявлень щодо справедливості та норм його функціонування. Це приводить до падіння соц. довіри, делегітимації влади, і відповідно – до дестабілізації політ. системи, компрометує ідею державності в цілому. За умов демократії виявлення цієї **К. п.** настає під час виборчих кампаній, коли населення найбільш очікує суттєвих позитивних змін, маючи реальну можливість довести владі ступінь свого незадоволення. /*Л. Герасіна*/

«КРУГЛИЙ СТІЛ» – 1) форма публічного обговорення або висвітлення тих чи ін. питань, яка характеризується певним порядком, черговістю висловів учасників (вони сидять за столом, що має умовно круглу форму), а також рівними правами всіх учасників зборів, наради. **«К. с.»** використовується, зазвичай, в умовах політ. плюралізму для пошуку політ., ненасильницьких форм і способів розв'язання гострих сусп. проблем; практикується між однорідними політ. орг-ціями (напр., різними партіями), між різнорідними сусп. ін-тами (наприклад, виконавчими органами влади, партіями, профес. союзами та ін.); 2) закрите т-во обраних, що приймає в кулуарах важливі рішення.

Поняття **«К. с.»** увів англо-нормандський поет Вас бл. 1150 р. в історіях про короля Артура. У цей час в Європі процвітало місництво – розроблені у процесі формування станів правила й норми, котрі визначали ранг сім'ї (передусім знатної) та її окремих членів, взаємостосунки з ін. сім'ями під час призначення на військ. службу, адмін. посаду, участі в офіц. торжествах. Формальним визначенням знатності в цій системі було право знаходитися (сидіти) якомога ближче до суверена. Серед феодалів точилися суперечки за відповід-

не місце, що призводило до важких, навіть збройних конфліктів. «Винахідник» **«К. с.»** – чарівник Мерлін з англ. легенд часів раннього Середньовіччя про короля Артура і лицарів **«К. с.»** (точніше, анонімні автори цього епосу). Одного разу Мерлін підказав вождю бриттів Утеру (батькові Артура), як уникнути суперечок між його лицарями через почесне місце за столом правителя. Він порадив Утеру прибрати з палацу стіл традиц. форми і замінити його на круглий, де кожен лицар міг би відчувати себе рівним. Отже, всі дискусії про почесне місце стали б безглуздими. Згодом історії про короля Артура поширювалися у фольклорі та європ. (англ., фр., нім.) л-рі. **«К. с.»** став одним із гол. атрибутів цих історій. К-сть лицарів **«К. с.»** не була обмеженою – у фр. текстах XIII ст. згадується 150, 240, 366 і навіть (у поемі Лайамона «Брут») 1600 осіб. Отже, було заведено вже акцентувати на обираності й обмежувати к-сть лицарів: Дж. Драйтон описував 12, В. Скотт – 16 лицарів, бездоганних у лицарському етикеті. Жодних єдиних і послідовних правил або принципів, за якими формувалося членство клубу **«К. с.»**, в середньовічній л-рі не вказано. Йдеться лише про те, що за **«К. с.»** засідали найкращі або найважливіші лицарі.

У суч. значенні вислів **«К. с.»** використовують із XX ст. як назву одного із способів орг-ції обговорення питання, який характеризується ознаками: вимогою узагальнити ідеї та думки щодо обговорюваної проблеми; наданням учасникам статусу пропонентів, котрі мають висловлювати думку з приводу обговорюваного питання, а не з приводу думок ін. учасників; рівноправністю всіх учасників обговорення; забороною диктувати власну волю й рішення. Ця модель обговорення, ґрунтуючись на угодах, дає результати, які натомість є новими угодами. У процесі **«К. с.»** оригінальні рішення й ідеї народжуються достатньо рідко. Крім того, часто **«К. с.»** виконує радше інформаційно-пропагандистську роль, а не служить інструментом для вироблення конкретних рішень. */М. Требін/*

КСЕНОФОБІЯ (грец. ξένος – чужий + φόβος – страх) – 1) страх або ненависть до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного; 2) сприйняття чужого як незрозумілого, незбагненного і тому небезпечного і ворожого. У другому значенні слово «**К.**» є антонімом слова «толерантність». Перетворюючись у світогляд, **К.** може стати причиною ворожнечі за принципом нац., реліг. чи соц. поділу людей. Нерідко вживається для позначення, швидше, ненависті або презирства, ніж страху. **К.** відрізняється від понять «шовінізм» (chauvinisme) у фр. мові або «джингоїзм» (jingoism) в англ., що позначають гіпертрофоване почуття патріотизму або завищену нац. самооцінку, тому є негативним почуттям. **К.** завжди була присутня у світогляді окремих груп і співт-в у цілому. Протягом двох останніх століть вона протистояла ідеол. універсальності більшості осн. ідейних течій, таких як лібералізм і соціалізм, і рухає більш доктринерськими політ. явищами – расизмом і націоналізмом. Елементи **К.** найбільш помітні там, де руйнуються традиц. структури, як це було в Німеччині після 1918 р. або у Сх. Європі в 1990-ті рр. після краху комуністичної

системи. Найчастіше **К.** спрямована проти іммігрантів і євреїв.

Деякі етологи вказують на біологічну детермінованість **К.** людини. У тварин існує явище етологічної ізоляції – агресії і неприязні, що проявляється ними стосовно близьких видів і підвидів. Біологічна доцільність такої поведінки – заборона на створення змішаних пар. Відмінності в зовн. вигляді і хар-р поведінки представників різних рас (а часто – і субкультур) часом помітні сильніше, ніж відмінності між різними видами (хоча все людство є представником одного виду Homo sapiens). *(Т. Чернишова)*

КУЛЬТУРНА ТРАВМА – значущі соц. зміни, що характеризуються зміною умов життя. **К. т.** є одним із наслідків процесу глобалізації. Світ, у якому продовжують існувати й наростати суперечності, ризики й проблеми, перетворюється в новому невизначеному напрямі, у процесі чого значної реструктуризації зазнають екон., політ., соц., технічні й культ. основи сусп-ва. Глобалізаційні процеси, міняючи звичайну темпоральність і соц. простір, встановлюють межу між епохами, змушуючи все людство по-новому сприймати те, що до цього виглядало досить фрагментарним і недосяжним, традиц. і консервативним. Зміни для кожної більш-менш стійкої системи обертаються кризою, що створює різні перспективи як свого розвитку, так і свого розв'язання. Оскільки саме культура є тією галуззю, де кодуються ідентичність і безперервність еволюції сусп-ва, саме культ. ідентичність формує у людини впевненість у майбутньому, відчуття безпеки, можливість прогнозувати соц. ситуації, однозначність власного становища в сусп-ві. Негативні зміни в цій сфері мають найтравматичніші результати, які П. Штомпка назвав «**К. т.**».

Симптоми **К. т.**: 1) відсутність довіри як до соц. ін-тів, так і до інших людей; 2) пасивність, апатія, відчуття власного безсилля; 3) орієнтація на сьогоднішній день і скорочення часової перспективи відносно минулого; 4) ностальгія за минулим, ідеалізація дій своєї групи, спільноти, культури; 5) невизначений стан занепокоєння, комплекс страхів, тривожний настрій, схильність вірити соц. міфам, фантазмам. На особистісному рівні **К. т.** виявляється в культ. дезорієнтації, непевності в тому, яким зразкам повинна відповідати власна поведінка людини, які цінності є для неї домінуючими.

Причини **К. т.**: 1) досвід «втрати коріння» («втрати онтологічного ґрунту») у ситуації детрадиціоналізації, віртуалізації й фрагментації культ. контексту; 2) дистанціювання індивідуальних виборів від колект. життєвих зразків у рамках порушення традиц. типів соц. зв'язків та типів соц. ідентифікації в сусп-ві; 3) плюралізація форм життя й життєвих середовищ; 4) виникнення «віртуальних світів» із відповідними цінностями й формами комунікації, дискурсивних практик.

Прискорення темпу соц. змін і інституціональних зрушень на всіх рівнях соціокульт. простору породжує новий спосіб дій, який формується часто спонтанно, ситуативно, заходячи у конфлікт із традиц. культурою. У таких ситуаціях загострюється проблема зміни або підтримки стійких зв'язків між нормами соц. контролю й само-

контролю. Допоки новий спосіб життя не закріплений у нових культ. кодах і правилах і не буде санкціонований новими паттернами взаємодії, норми соц. контролю й самоконтролю будуть конфліктувати між собою, викликаючи соц. дезорієнтацію людини й породжуючи **К. т.** як кризу ідентичності на всіх рівнях. Безумовно, руйнування основ символів, змістів і значень соц. реальності, знецінювання накопичених попереднім життєвим досвідом правил соц. дій призводять до порушення усталеного способу життя, способу мислення й дій людей, образів прийняття варіантів вирішення проблем, що виникають внаслідок цього. Але це означає, що **К. т.** полягає не тільки у зламі уявлень про соціум і про індивідуальну долю окремої людини. Ламається також звичайна стратегія поведінки й дій. Додатковий фактор – виникнення особливого роду страхів, які поширюються в сусп-ві. Усе це породжує розгубленість, «втрату інтелектуального компаса» для звичайної людини. При цьому ще раз стає очевидним, що вплив на процес ідентифікації може виявити себе одночасно й на рівні соц. ідентичності (тобто при виборі інгрупи), і на рівні ідентичності особистісної (тобто при пошуку індивідом власної цілісності й тотожності). Відповідно видозмінюються й види поведінкових стратегій. Своєрідним проявом **К. т.** є виникнення в умовах культ. плюралізму негативних ідентичностей, коли представники певних соц. груп розглядаються не просто як «інші» або «чужі», а й виступають джерелом загрози й небезпеки. Тому виникає особливе табу на ідентифікацію з такою групою, відбувається її стигматизація. Прикладами **К. т** можуть служити: війна, Голодомор, переселення, громад. протистояння, Чорнобильська катастрофа тощо. /*В. Погрібна*/

КУЛЬТУРНИЙ ШОК – конфлікт старих, притаманних індивіду як представнику того сусп-ва, яке він залишив, і нових, характерних для того соціуму, до якого він увійшов, культ. норм та орієнтацій. Культура є одним із феноменів, які не мають однозначного трактування ані в науці, ані в соц. практиці. Це поняття використовується для визначення: заг. процесу інтелектуального, дух., естетичного розвитку; стану сусп-ва, який базується на праві, порядку, м'якості звичаїв, тобто збігається з одним із значень слова «цивілізація»; особливостей способу існування, притаманного певному сусп-ву, групі людей або істор. періоду; форм та продуктів інтелектуальної діяльності, насамперед, музики, літератури, живопису, театру, кіно тощо. Незважаючи на те, що сьогодні існує понад 150 визначень культури, особливої уваги заслуговує запропоноване амер. антропологом Френсісом Бекон: «Культура в широкому значенні – це те, через що ти стаєш чужаком, коли полишаєш свій дім. Культура включає в себе всі переконання і всі очікування, які висловлюють і демонструють люди... Якщо ти у своїй групі, серед людей, з якими поділяєш спільну культуру, ти не вимушений обмірковувати й проектувати свої слова і вчинки, бо всі ви – і ти, і вони – бачите світ в принципі однаково, знаєте, чого очікувати один від одного. Проте перебуваючи в чужому сусп-ві, ти будеш зазнавати труднощів, відчуття безпорадності й дезорієнтованості, що

можна назвати *культ. шоком*». Отже, **К. ш.** – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості.

Враховуючи, що у шоку людина не може перебувати тривалий час, вона вимушена шукати шляхи виходу з нього. Таких шляхів можна знайти принаймні п'ять. Це – геттоізація, повна асиміляція, культ. обмін та взаємодія, часткова асиміляція та культ. колонізація. *Геттоізація* пов'язана із ситуацією, коли людина, опинившись у чужому для себе соц. оточенні, добровільно або вимушено уникає будь-якого зіткнення з ін. культурою. При цьому вона намагається створити власне культ. середовище, відгороджуючись від впливу ін. культури. *Повна асиміляція* є абс. протилежністю геттоізації, коли індивід повністю відмовляється від своєї культури і намагається цілком засвоїти культ. багаж чужої культури. Безумовно, це далеко не завжди йому вдається перш за все через вельми поширене відторгнення «чужаків» представниками корінної культури. *Культ. обмін та взаємодія* – дуже привабливий, але досить рідкісний спосіб виходу з **К. ш.**, оскільки обмін, як правило, неадекватний, бо «вага» корінного населення і «культ. прибульців» явно різна. Втім приклади такої взаємодії історії відомі. Досить згадати гугенотів, які після Варфоломіївської ночі вимушені були тікати до Німеччини і дуже багато зробили для зближення нім. і фр. народу, або нім. вчених, що після приходу до влади Гітлера залишили Німеччину і значно збагатили культуру країн, до яких прибули, в першу чергу США. Важливо враховувати один факт: результати культ. взаємодії виявляються не відразу, а через значний час. *Часткова асиміляція* відбувається тоді, коли індивід жертвує своєю культурою на користь іншої лише частково, в одній із сфер життя, зберігаючи в усіх ін. сферах традиц. для себе культ. цінності. Це – найбільш поширений спосіб подолання **К. ш.**, саме його обрала, наприклад, укр. діаспора в Канаді, США, Австралії. *Культ. колонізація* передбачає ситуацію, коли відносно нечисленні представники «нової» культури активно нав'язують свої цінності, норми, моделі поведінки абс. більшості представників «старої» культури. Культ. колонізація має різі форми: політ. (захоплення влади, підкорення окремих соц. спільнот або цілих сусп-в); екон. (матеріальна та фін. «допомога» слаборозвиненим д-вам); реліг. («хрестові походи», ісламські війни); власно культ. («американізація» Європи). Отже, цілком природно, що фактично всі наук. дослідження культури пов'язані з феноменом **К. ш.**, тобто феноменом зіткнення культур. Саме цей феномен лежить в основі розвитку цивілізації. (*В. Погрібна*)

Л

ЛЕГІТИМАЦІЯ (лат. *lex, legis, legitimus, legitima, legitimum* – закон, законний, правомірний, належний, пристойний, правильний, дійсний) – процес визнання суб'єктами відносин значущості сусп.-політ. реальності як у цілому, так і в її окремих проявах та складових, способи пояснення і виправдання соц. та політ. відносин, їхньої когнітивної та нормат. інтерпретації; процедура сусп. визнання або підтвердження законності повноважень певного суб'єкта чи факту. **Л**. не має юрид. ф-цій і не є прав. процесом. Вона утверджує політику й владу, пояснює й виправдовує політ. рішення, створення політ. структур, їх зміни, оновлення та ін., є необхідною умовою дотримання законів. **Л**. покликана забезпечувати згоду, політ. участь та підкорення на основі довіри об'єктів влади до неї без примусу, використання сили та ін. подібних засобів, що є у розпорядженні влади. В *легітимаційному процесі* відбувається свідоме надання соц. ін-там суб'єктивної значущості згідно з уявленнями про цінність, благо та належне. А це означає, що будь-яка **Л**. дії здійснюються в ціннісно-нормат. полі й спираються на нормат. консенсус у сусп-ві щодо значень життєвого світу.

Л. *політ. влади* – процес набуття політ. владою сусп. значущості, що надає можливість носіям влади здійснювати визначальний вплив на сусп.-політ. процеси. Цей процес містить дві взаємодіючі та взаємоспрямовані складові. Перша складова – постійна інституціоналізована діяльність суб'єктів політики щодо забезпечення легітимності своїх претензій на здобуття, реалізацію чи розширення влади. Друга – визнання значущості цих претензій сусп-вом, його групами чи окремими особами, яка виражається у вірі, довірі, згоді, підтримці ними політ. суб'єктів у б-бі за владу та її реалізацію. **Л.** не слід змішувати з *легалізацією*, а *легітимність* – з *легальністю*, тобто із законністю, бо легітимність політ. явища не означає його юридично оформленої законності.

Л. являє собою складний соц. процес, в якому розрізняють такі *структурні елементи*: 1) суб'єкт **Л**., легітимаційних дій, тобто той, хто легітимує – жерці, теологи, владні структури, ідеол. центри, ЗМІ тощо, тобто активні суб'єкти; 2) об'єкт **Л**. – це те, що легітимізується, – соц. ін-т, соц. практика, соц. явища, політика – все, що зачіпає інтереси людей, постає соц. значимим; 3) смисловий універсум **Л**. полягає у референції (довідка, відзив про певне явище чи особу) того, що легітимізується, – це метафіз. та наук. картини світу, нормат. та ціннісні системи: міфологія, релігія, наука, мораль, філос. парадигми; 4) механізм **Л**. – це те, як, у який спосіб легітимізується певний об'єкт; 5) носії легітимних уявлень – індивіди – пасивні (реципієнт) суб'єкти, вони є точкою перетину, впливу легітимаційних дій.

Процедура **Л**. полягає у зверненні до традицій, звичаїв країн, посиланні на законність і розумність або це просто віра у справедливість і необхідність рішення, прийнятого авторитетною осо-

бою, лідером, який уособлює сподівання народу. **Л**. політ. рішення або дії означає, що вони відповідають уявленням народу про справедливість, розумність, практичну корисність політики, її доцільність.

Все розмаїття легітимації політико-прав. відносин поділяють на три основних *типи*: традиц., харизматичної і раціон.-прав. Для кожного з цих типів легітимації характерні певні особливості. *Традиц.* **Л** політико-прав. відносин ґрунтується на звичаї, норми якого виступають як основа панування і підпорядкування. Ці освячені звичаєм норми вказують на те, хто має право на владу, а хто зобов'язаний підкорятися. При традиц. типі **Л.** традиц. норми мають зобов'язуючу силу як щодо членів панівної групи, так і щодо всього населення. Порушення традиції лідерами веде до втрати легітимності їх влади в очах мас і зміни правлячої групи. *Харизматична* **Л.** політ.-прав. відносин ґрунтується на авторитеті лідера, якому приписуються виняткові риси. Влада харизматичного лідера виправдовується пошаною до них більшості населення, якому він сприймається як вождь. У цьому випадку між лідером і масами встановлюються інтенсивні емоційні зв'язки, а слова і справи такого лідера оточуються ореолом непогрішності. У своїй політ. діяльності він, як правило, починає керуватися неіснуючими звичаями або діючими юрид. нормами, а натхненням. Однак невдачі харизматичного лідера можуть призвести до втрати його популярності серед мас і, отже, до втрати нею легітимності своєї влади. До того ж при харизматичній владі завжди гостро стоїть проблема її успадкування. *Раціонально-прав.* **Л.,** або легальний тип встановлення політико-прав. відносин, що ґрунтується на вільному визнанні юрид. норм, що регулюють відносини управління та підпорядкування. Найбільш розвинутою формою цього типу легітимності є конституційна д-ва. Конституція визначає осн. норми, якими чітко регламентується порядок формування, функціонування та зміни правлячих груп. У той же час ці норми залишаються відкритими до змін, але теж за встановленими процедурами. Таким чином, у системах под. типу влада легітимізується, виправдовується чинним законодавством.

Такі найважливіші *принципи* **Л.,** як суверенітет народу і права людини встановлюють необхідний мінімум довіри між правлячою елітою і тими, хто до неї не входить. Ті, хто панує, в под. випадку відчувають, що вони роблять це на законній підставі, а ті, хто підпорядковується, розглядають їх претензію як правомірну.

Л. – складний процес збирання суспва на основі спільних цінностей та водночас доведення здатності реалізовувати колект. ідентичність з боку політ. орг-ції сусп-ва, особливо в ситуації, коли створюються нові д-ви та соц. інти. **Л**. важлива і необхідна для будь-якої соц. діяльності, соц. відносин, сусп-ва в цілому та, відповідно, політ. практики як складової сусп. взаємодії. Вона є способом пояснення і виправдання сусп. і політ. ін-тів, їх когнітивною та нормативною інтерпретацією. Будучи своєрідним регулятором сусп. відносин, **Л.** сприяє розумінню й оцінюванню соц.-політ. реальності та є основою здійснення ефективних перетворень політ. силами і стабільності в сусп-ві. *(О. Сахань)*

ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *legitimus* – правомірний, законний) – певний історично сформований, соціально значущий порядок походження і функціонування влади, який робить можливим досягнення згоди у владних структурах і в їх взаємодії із сусп-вом. **Л**. влади є її невід'ємною ознакою. **Л**. політики визначається саме через довіру до процедур вироблення політ. рішень та реалізації певних завдань, незалежно від їх ефективності, що відповідають очікуванням тих людей, хто їх підтримує.

Л. – складна політ.-прав. категорія – віддзеркалення сусп. явища, яке виражає зв'язок інтересів людей з їх внутр. оцінкою, зумовленою особливостями світосприйняття, системи цінностей, переконань, сусп. думки, морально-психол. чинників, традицій, повсякденних звичок тощо. **Л**. може бути *повна*, *часткова* та *неузгоджена*, оскільки в сусп-ві існують різні прошарки населення з різними інтересами. **Л**. конкретної влади не вічна. Вона змінюється залежно від нових умов або певних особливостей поведінки владних структур і може як зростати, так і спадати. **Л**. будь-якого устрою виникає з віри в нього та тримається до тих пір, доки хоча б у меншості його учасників зберігається ця віра, доки є хоча б відносно невелика к-сть «праведників» (у суб'єктивному сенсі цього слова), котрі безкорисливо в нього вірують та самовіддано йому служать. **Л**. виключає застосування примусу з боку влади. Чим більший примус, тим нижчий рівень **Л**.

Л. завжди мала вирішальне значення для д-ви, бо від цього залежало майбутнє існуючого режиму. *Джерелами* **Л**. політ. влади є основоположні ідеолог. принципи, відданість структурі та нормам режиму, конкретним авторитетам. *Показниками* **Л**. вважаються: к-сть спроб змінити правління, рівень примусу, що використовується для проведення політики в життя; наявність спроб повалення уряду або лідера, сила вияву громадян. непокори, результати виборів і референдумів, наявність демонстрацій і мітингів на підтримку влади. Осн. *ознаками* **Л**. влади є: довіра до неї більшості населення, що ґрунтується на впевненості, що існуючий порядок є найкращим для цієї країни; визнання сусп-вом значущості, цінності як самої влади, так і її орг-ції. Влада сприймається не як зло, а як фактор, що забезпечує порядок у сусп-ві; схвалення масами політики, яку проводить політ. та держ. керівництво, і яке відображається у згоді з їх осн. цілями, методами, засобами.

М. Вебер розробив концепцію про *три «ідеальних типи»* **Л.** *влади*, відображаючи особливості мотивів підкорення або відторгнення індивідами визначених типів соц. порядку у вигляді норм, правил, звичаїв, законів:

1) *традиційний тип* **Л**. *влади* – ґрунтується на авторитеті традицій і звичаїв. Влада цього типу встановлюється відповідно до традицій і звичаїв і ними ж обмежується. Підвладні сприймають владу як належну тому, що так було завжди, вони звикли підкорятися владі й вірять у непорушність і святість здавна існуючих порядків. Традиц. **Л**. найстійкіша, оскільки сталими є самі традиції і звичаї. Наочним прикладом **Л**. цього типу є влада спадкоємця престолу. Сама традиц. влада має декілька видів: *геронтократія* – влада старійшин; *патріархальна* – влада племінних вождів; *патримоніальна* – влада монарха, яка в минулому знаходила підкріплення не тільки у традиції

престолонаслідування, а й зверталася до реліг. **Л.** – монарх, як помазаник Божий; напівбожественний образ монарха підтримувався особливими символами: ритуалами, розкішністю одягу і трону, спец. зображеннями; *султанізм* (різновид патримоніальної), де традицією є використання насильства, а влада правителя звільняється від традиц. обмежень і характеризується абс. свавіллям. Така влада була поширена в стародавніх східних деспотіях. У Росії проявом «східного деспотизму» стало правління Івана Грозного; *влада суверена над феодалами-васалами*, яка домінувала в Середньовічну епоху;

2) *харизматичний тип* **Л**. і політ. панування ґрунтується на вірі підвладних у незвичайні якості і здібності, винятковість правителя (харизматичного лідера). Такий тип притаманний сусп-вам з невисоким рівнем розвитку демократії і політ. культури його членів. Зразки харизми М. Вебер знаходив в образах Христа, Будди, Мохамеда. Суч. політологи поширюють її на револ. і тоталітарних вождів, на духовних батьків нації, напр., Наполеон, М. Ганді, В. Ленін, Й. Сталін, А. Гітлер, Мао Цзедун, які в очах своїх послідовників володіли особливою святістю. Окремий випадок – харизма Папи Римського. Він володіє нею завдяки своєму положенню, тому що є спадкоємцем святого Петра, намісника Христа на землі. Харизматичний авторитет особи не пов'язаний із нормами чи правилами. Він залежить не так від ідей, як від прихильності мас та їх віри у могутність вождя. Зі свого боку, лідер запевняє, що виконує «місію», тому потребує підтримки і слухняності;

3) *раціонально-легальний тип* **Л.** політ. панування базується на переконанні підвладних у законності (легальності) й доцільності встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу **Л**. органи влади та їхні керівники обираються через демокр. процедури й відповідальні перед виборцями. Це – осн. тип **Л**. політ. влади в суч. демокр. д-вах.

М. Вебер також виділяв дві «*гарантії* **Л.**»: внутр. й зовн. *Внутр. гарантія* **Л**. забезпечуються відповідною власною вмотивованістю індивіда приймати існуючий держ. лад як правильний і справедливий. Це може бути емоційна відданість, що має суто афективний характер; віра в абс. значимість держ. ладу, як носія найвищих цінностей тощо. *Зовн. гарантія* **Л**. формуються нормат. правом та умовністю. Право при цьому є продуктом соц. договору про справедливе публічне управлення, а значимість умовності полягає в тому, що вона обумовлює ситуацію, коли будь-яке відхилення спричинить сусп. докір.

Амер. дослідник Д. Істон виділив три основних критерії, за якими може бути описаний той чи інший тип **Л**.: тривалість підтримки дій влади, об'єкт сусп. підтримки, зміст сусп. підтримки.

У політології виокремлюються також *ідеолог.*, *структурний* і *персоналізований* типи **Л.** політ. влади. Суть *ідеолог.* **Л**. полягає в утвердженні та виправданні влади за допомогою ідеології, яка вноситься в сусп. свідомість. Відповідність влади інтересам народу, класу або нації обґрунтовується завдяки ідеології, яку використовує перша. Цей тип **Л**. притаманний загалом тоталітарному сусп-ву. Він досягається та підтримується за допомогою інтенсивної пропаганди з використанням відповідних гасел. Для СРСР такими гаслами були «Народ і партія єдині!», «Партія – розум, честь і со-

вість нашої епохи» та ін. *Структурна* **Л**. притаманна загалом стабільним суспвам. Люди довіряють політ. системі, переконані в її правомірності, і ця довіра автоматично поширюється на керівних осіб. Народ визнає владу, тому що вона формується за певними правилами, які є звичними для того сусп-ва. *Персоналізована* **Л**. де в чому схожа на веберівську харизматичну **Л**. Вона грунтується на довірі до певної керівної особи. Проте у персоналізованій **Л**. переважає розрахунковий, раціон. підхід до обрання лідера, в той час як харизматичного лідера просто ідеалізують.

Італ. соціолог та історик Р. Ферраро виділяє два типа **Л**.: *монархічну* (у минулі часи лише монархічна влада вважалась **Л.**; прикладом може служити монархія у Франції 1814 р., в Омані та ін.) та *демократичну* (сьогодні під поняттям «легітимна влада» розуміється влада, що встановлена на підставі голосування в суч. демокр. д-вах, зокрема у США, Польща тощо).

За *суб'єктом* розрізняють таки види **Л**. (за О. Широковим), як: *народна* (з боку населення, зокрема виборчі процеси в демокр. д-вах: Франція, Німеччина тощо), *зовнішня* (з іноз. д-в, міжнар. орг-цій: міжнар.-прав. визнання з боку країн ЄС Киргизстану та Таджикистану 1992 р. та ін.) і *«для себе»* (впевненість у власних силах, виправданість своїх рішень та діяльності).

На *демокр.* (згідно з механізмами її набуття та реалізації; через свідоме волевиявлення сусп-ва), *ідеол.* (має ціннісне, ідейно-політ. виправдання) і *онтологічну* (грунтується на відповідності політ. влади універс. принципам людського і соц. буття; згідно з космічним порядком світобудови) поділяв **Л**. фр. політолог і правознавець Жан-Люк Шабо. Цей перелік видів **Л.** доповнює *технократична* **Л.**, яка полягає в тому, що влада повинна бути профес., стабільною, компетентною, а доступ до неї та її використання вимагає певних умінь і навиків. Цей тип **Л.** пов'язується із деякою секретністю, здатністю працювати на результат, мовчки, впевнено демонструвати продуктивність, а не займатися демагогією.

Для вимірювання **Л**. використовуються такі параметри, як готовність громадян виконувати осн. закони, чисельність поліції щодо заг. к-сті громадян. Влада може вважати себе достатньо **Л**. лише в тому випадку, коли виконуються фундаментальні «правила гри» – відповідальність владних структур перед народом та верховенство закону, здатність влади створювати та підтримувати у населення переконання в тому, що влада в країні наділена правом приймати рішення, які громадяни повинні виконувати. /*О. Сахань*/.

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ – перший етап перехідного періоду від авторитаризму до демократії. У ширшій трактовці **Л.** означає послаблення держ. контролю над різними видами діяльності. Також цей термін використовується для позначення екон. **Л.**, особливо **Л.** торгівлі та **Л.** ринкового капіталу. **Л.** за своїм змістом є інституціоналізацією громадян. свобод без трансформації владного апарату, який залишається спроможним контролювати ситуацію. Тому **Л.** авторитарних режимів може передувати демократизації.

Згідно з підходом Ф. Шміттера та Г. О'Доннелла, початком процесу **Л.** є той момент, коли авторитарні правителі з певних причин починають моди-

фікувати встановлені ними правила у напрямі забезпечення надійніших гарантій для прав людини та об'єднань. **Л.** може розпочинатися також унаслідок політ. кризи, вона є результатом взаємодії розбіжностей, що виникають усередині авторитарного режиму, та незалежної орг-ції громадян. сусп-ва.

Під **Л.** науковці розуміють процес створення ефективних прав для захисту індивідуумів і соц. груп від безконтрольних або нелегальних дій д-ви чи третьої сторони. У цілому, **Л.** стосується пом'якшення тих чи ін. умов попереднього обмеження уряду: зокрема, це такі сфери, як соц. та екон. політика. Важливою ознакою цього перехідного етапу є те, що **Л.** відбувається без зміни структури влади, що й надалі залишається непередбачуваною та безконтрольною. **Л.** передбачає, що влада робить обмежені й контрольовані поступки у сфері політ. та громадян. прав без надання їм повного та всеохоплюючого хар-ру. Режим йде на певний компроміс з опозицією, але одночасно стримує її вимоги участі у владі, але процес **Л.** досить рухливий та має власну динаміку. **Л.** досить часто передує переходу до демокр. режиму. В Угорщині, напр., з 1968 р. впроваджувався «новий екон. механізм», націлений на посилення ролі ринку та надання більшої автономії підприємствам. В ін. країнах (СРСР, Чехословаччина) **Л.** та демократизація майже збіглися за часом.

Існує чітке розходження між **Л.** та демократизацією, хоча їх часто асоціюють з однією і тією ж концепцією. Так, в авторитарних умовах **Л.** може включати поєднання політ. і соц. змін, таких як ослаблення цензури у ЗМІ, розширення міри свободи незалежних робітничих орг-цій, відновлення ряду індивідуальних юрид. гарантій, звільнення більшості політ. в'язнів, повернення політемігрантів, терпимість стосовно політ. опозиції. Демократизація є більш широким і специфічно політ. поняттям, оскільки передбачає відкриту конкуренцію за право контролю над урядом, а це, у свою чергу, припускає вільні вибори. **Л.** переважно модифікує взаємозв'язок д-ви і громадян. сусп-ва, а демократизація в основному змінює взаємовідносини між д-вою і політ. сусп-вом як таким. Гол. показником, який свідчить про перехід **Л.** у демократизацію, є те, коли авторитарні правителі вже не можуть змінити невигідні для себе результати процесу **Л.** із метою відновлення авторитарного status quo. **Л.** може здійснюватися без демократизації, маючи справу з комбінацією змін у політиці та соц. змінами, що спеціалізуються у певній проблемі, напр., **Л.** держ. власності прив. покупок. Демократизація же є політично більш спеціалізованою, яка може виникнути в результаті **Л.**, при цьому вона функціонує на ширшому рівні уряд. **Л.** /*І. Головко*/

ЛІБЕРАЛІЗМ (фр. liberalism, від лат. liberalis – вільний) – одна із трьох класичних політ. ідеологій поряд із консерватизмом та соціалізмом. **Л.** базується на визнанні мирних методів управління та політ. свобод індивіда, обмежених дією законів. **Л.** детермінує зрушення та зміни еволюц. хар-ру задля здійснення сусп. реформ, метою яких є свобода особистості.

Значення поняття «**Л.**», яке з'явилося у XVIII ст., було пов'язане з поняттям «свобода» (libertas). Вважається, що виникнення **Л.**, як й ін. класичних політ. ідеологій, зумовлене синтезом різно-

манітних ідей (філос. ідеї Просвітництва, політ. революції, руйнування феод. відносин, промислово технологічна переозброєння, секуляризація сусп. форм буття тощо), що в сукупності дало могутній поштовх для його становлення.

На думку І. Валлерстайна, виникнення політ. ідеологій саме в епоху Нового часу пов'язане з формуванням позитивного ставлення до ідеї змін, причому, цьому сприяла Фр. революція, яка змінила світ-систему. Зміщення акцентів у політ. дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політ. стабільності на задній план. Саме реакцією на цю ідею стала поява трьох ідеол. доктрин – **Л.**, консерватизму та соціалізму, кожна з яких дає свою відповідь щодо ідеї «нормальності» змін. Якщо ідеологія консерватизму стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку **Л.** та соціалізму спостерігалося позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні хар-ру процесу змін. В ідеології **Л.**, яка вийшла на іст. арену другою (після консерватизму) вважається, що змінам має бути притаманний реформаторський хар-р, вони повинні бути поступовими (еволюц.) та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни мають бути революц.

Пріоритетною цінністю **Л.** є свобода індивіда. У розумінні хар-ру сусп. розвитку **Л.** дотримується еволюц. інтерпретації сусп. поступу. **Л.** надає вагомого значення спонтанно сформованим ін-там (мова, мораль, звичаї, цінності тощо). В ідеології **Л.** вважається, що прив. власність є недоторканною. Позиція щодо обмеження держ. втручання в економіку зумовлює вибір **Л.** ринкової економіки.

У формуванні ідейних основ **Л.** ключову роль відіграли реліг., філос. і сусп.-політ. чинники. Реліг. витоки ідей **Л.** пов'язані насамперед із християнством. Свобода, рівність і братерство – основоположні категорії **Л.** – фактично «євангельські цінності». У християнстві свобода індивіда обмежується заповідями. Світська (ліберальна) проекція цього християн. принципу передбачає обмеження свободи не етичними заповідями, а положеннями законів. Своєрідною проекцією християнства виступають також ідеї прав. **Л.**, індивідуалізму тощо. У філос. дискурсі можна виділити базові ідеї, які сприяли появі **Л.**: ідеї свободи, прогресу, раціоналізму, індивідуалізму, сусп. договору, громадян. сусп-ва, держ.-правов. устрою, конституціоналізму, взаємовідносин індивіда та д-ви тощо. Сусп.-політ. чинники обумовлювали специфіку **Л.** залежно від превалювання тієї чи ін. ліберальної традиції: *англосаксонська* (Дж. Локк, Д. Рікардо, А. Сміт, Д. Юм та ін.) та *континентально-європ.* (Б. Констан, Ф. Гізо та ін.). Якщо для англосаксонської версії **Л.** вельми важливим було акцентування пріоритетності еволюц. розвитку, у поступі якого вирішальної ролі набувають спонтанні чинники, то континентально-європ. версія **Л.** відрізнялася скептичним ставленням до впливу спонтанних чинників на сусп.-політ. буття та превалюванням конструктивістського раціоналізму стосовно поглядів на траєкторію сусп. розвитку.

У ґенезі ліберальної проблематики прийнято виділяти два етапи: *класичний* **Л.** (XVII–XIX ст.) та *суч.* **Л.** (XX ст.). Центр. місце у класичному **Л.** займає проблематика політ. і екон. свобод, природних прав індивіда, сусп. договору,

конституціоналізму, поділу влади, обмеженого врядування, політ. представництва, верховенства права, громадян. сусп-ва, прив. власності, толерантності, конкуренції тощо (І. Бентам, Е. Берк, Вольтер, Г. В. Ф. Гегель, Т. Гоббс, В. фон Гумбольдт, Д. Дідро, І. Кант, Дж. Локк, Дж. Ст. Мілль, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. -Ж. Руссо, А. Сміт, Г. Спенсер, А. де Токвіль, Д. Юм та ін.). На стику XIX–XX ст. відбулися процеси перетворення класичного **Л.** у суч. **Л.** Центр. проблемою суч. **Л.** стало питання соц. гарантій прав та свобод індивіда (Т. Г. Ґрін, Л. Т. Гобгауз, Дж. М. Кейнс, Дж. Дьюї, Г. Кроулі та ін.). Домінантних позицій набула ідея держ. регулювання соц. сфери, що зумовило певну етатизацію проблематики **Л.** Відносини між д-вою та індивідом почали набувати партнерського забарвлення.

На зламі тисячоліть виокремилося кілька тенденцій у розвитку **Л.** Одразу після руйнації СРСР набула популярності концепція Ф. Фукуями, який запропонував *«оптимістичний»* сценарій розвитку **Л.** На його думку, у майбутньому для **Л.** вже не існує альтернатив розвитку, оскільки остання альтернатива – соціалізм – зникла разом із розпадом СРСР. *«Песимістичний»* сценарій розвитку **Л.** презентовано І. Валлерстайном, на думку якого і становлення, і тріумф ліберальної ідеології вже в минулому. Майбутнє ж буде характеризуватися зростаючою нестабільністю та невизначеністю. Концепцію «*агонального* **Л.**» (грец. *γωνία* – б-ба) запропонував Дж. Грей, вважаючи, що **Л.** слід спуститися з висот домінуючої сусп.-політ. доктрини. **Л.** має боротися за власне місце під сонцем поряд із ін. сусп. практиками, тобто мається на увазі *«плюралістичний»* сценарій розвитку. Певним чином з цією концепцію корелює т. зв. «*іронічний* **Л.**» Р. Рорті.

Фін.-екон. криза (кін. першого десятиліття XXI ст.), що була певним чином спровокована неоліберальними стратегіями в економіці, оголила проблеми **Л.** в його екон. вимірі. Критики **Л.**, яка активізувалася у цьому зв'язку, зазнав увесь корпус ліберальних ідей, незважаючи на те, що саме досягнення **Л.** у сфері індивід. і політ. свобод детермінувало становлення оптимального політ. устрою зах. країн, який став взірцем для ін. членів світ. спільноти. *(Г. Куц)*

ЛІБЕРАЛЬНЕ КРЕДО – обмеження втручання д-ви у прив. життя індивіда. **Л. к.** переважно позначають фр. поняттям «laissez faire» (давайте діяти; не втручайтесь), яке прийнято записувати в оригіналі. Осн. завдання ліберальних реформ полягає в реалізації концепції мінімальної д-ви, тобто, **Л. к.** «laissez faire». Д-ва вважається «нічним сторожем», якого ніхто не повинен помічати.

Витоки ідей, що лягли в основу **Л. к.**, можна виявити ще у філос. концепціях античності. Якщо, на думку філософів сократичної школи, політ. життя вважалося природним та достойним, то Демокріт і Лукрецій заперечували цю тезу. Суч. ліберальний шаблон пріоритетності всіляких форм прив. життя, їхньої вищості у порівнянні з вимогами д-ви, бере свій початок саме у концепціях Демокріта та Лукреція, які вважали політ. життя протиприродним. Це призвело не лише до звеличення прив. життя та протиставлення його д-ві, а й до зародження сумнівів відносно всілякої влади. Влада є штучною, протиприродною, з нею слід не просто миритися, її

необхідно обмежувати задля процвітання свободи індивіда.

Спочатку **Л. к.** «laissez faire» означало принцип невтручання держ. влади лише в екон. відносини (як внутр., так і зовн.). Як зазначав П. Струве, вперше **Л. к.** було озвучене Лежандром (Legendre) в Ліоні у 1680 р. на зборах комерсантів, що були присвячені пошуку засобів активізації фр. торгівлі та промисловості. У літературних джерелах **Л. к.** вперше зустрічається в 1736 р. у рукописних мемуарах маркіза Рене д'Аржансона – колишнього міністра іноз. справ при Людовіку XV. У тогочасний період існував також більш широкий варіант **Л. к.** – «laissez faire et laissez passez», що буквально перекладається як «давайте діяти і давайте проходити» та, в цілому, метафорично позначає прохання стосовно невтручання д-ви у прив. справи індивіда. Відомий також більш розширений варіант тогочасного вживання **Л. к.**: «laissez faire, laissez passez, le monde va de lui-même» (не втручайтесь, дайте дорогу, світ рухається сам по собі). Кредо «laissez faire et laissez passez» найчастіше вживалося в усній мові. Вперше воно було надруковане у статті фр. економіста-фізіократа В. Мірабо «Зіпсованість легального устрою» у журналі фізіократів у 1768 р. У цій статті В. Мірабо при використанні формули «laissez faire et laissez passez» посилається на фізіократа В. Гурне як автора цього афоризму. Згодом це гасло скоротилося до більш короткого «laissez faire», не втративши свого метафоричного значення. Тлумачення **Л. к.** відрізнялося розмаїттям концептуальних експлікацій, що було зумовлено не лише культ.-істор. факторами, а й поглядами окремих теоретиків. Так, Дж. Локк та Дж. Медісон у розумінні **Л. к.** «laissez faire» віддавали перевагу урядові, який був би обмеженим у сфері діяльності (в цілях), але не в повноваженнях (засобах).

Певні відмінності спостерігаємо в розумінні **Л. к.** у концепціях класичного та суч. лібералізму. У класичному лібералізмі вважалося, що д-ва покликана захищати прив. життя індивіда та свободу його дій (у рамках закону). Втім слід обмежити обсяг та сфери її діяльності, встановлюючи межі поширення держ. влади задля мінімізації втручання д-ви у прив. життя індивіда. Саме цього обмеження стосувалося **Л. к.** «laissez faire». Встановлення таких меж передбачає договірний хар-р відносин («контрактуалізм») між держ. владою та індивідом, що виключає всілякі форми патерналізму. Верховенство закону (у контексті розуміння **Л. к.**) вважалося у класичному лібералізмі інструментом соц. контролю, а конституційні механізми – гарантією індивідуальної свободи. У цілому, в дискурсі класичного лібералізму **Л. к.** «laissez faire» означало принцип невтручання держ. влади лише в екон. відносини. Якщо у класичному лібералізмі втручання д-ви в соц. сферу було обмеженим, то для суч. лібералізму ідея держ. регулювання соц. сфери стала домінантною, через що його інколи називають «етатистською» формою лібералізму. Відповідно, суттєвого переосмислення стосовно соц. сфери (певного звуження) зазнало **Л. к.**, оскільки вважали, що д-ва має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання (Т. Г. Ґрін, Л. Т. Гобгауз та ін.). Це вимагало зміни ставлення до д-ви, яка вже сприймалася як інструмент розширення

свободи, а не її обмеження. Відносини між д-вою та індивідом стали набувати партнерського забарвлення. Отже, з одного боку, спостерігалося звуження застосування **Л. к.** «laissez faire», а з другого – якщо в класичному лібералізмі **Л. к.** стосувалося лише свободи в екон. сфері, то суч. лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер сусп. свободи, що розширило застосування **Л. к.** в нових вимірах сусп. буття. У суч. періоді спостерігається зміщення акцентів із проблеми обмеження влади д-ви (на чому базується **Л. к.**) на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади. *(Г. Куц)*

ЛІГА НАЦІЙ – перша міждерж. орг-ція, створена з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами. Осн. завданнями **Л. Н.** були дотримання прав нацменшин і вирішення територ. конфліктів у світі після Першої світ. війни. **Л. Н.** ставила за мету: роззброєння, запобігання військ. діям, побудову миру через співробітництво, забезпечення колект. безпеки, врегулювання суперечок між країнами шляхом дипломатичних переговорів, виконання умов Версальського миру, а також поліпшення якості життя у світі. Це було першим випадком в історії, коли гарантом міжнар. порядку стала міжнар. орг-ція.

Л. Н. була заснована в результаті Версальсько-Вашингтонської системи Версальської угоди, на Паризькій мирній конференції в 1919–1920 рр. Ініціатором її створення виступив президент США В. Вільсон. 28.04. 1919 р. було ухвалено Статут **Л. Н.**, який підписали 44 д-ви. У період з 28.09. 1934 р. по 23.02. 1935 р. до **Л. Н.** входило 58 д-в. Загалом, у період між 1920 і 1946 рр. членами **Л. Н.** стали 63 країни. Місце розташування штаб-квартири – м. Женева (Швейцарія).

Статут **Л. Н.** містив положення про надання гарантій країнам-членам; колект. дії всіх членів **Л. Н.** у разі порушення агресором статуту та розв'язання конфліктів; гарантії членам орг-ції у збереженні їхньої політ. незалежності й територ. цілісності проти зовн. агресії; можливість звернення до арбітражу або Ради **Л. Н.,** якщо конфлікт не вдається вирішити самостійно. Порушення миру мало спричиняти як екон. та політ. ізоляцію порушника, так і воєнні санкції, включаючи створення об'єднаних збройних сил з контингенту країн – членів **Л. Н.**

Структура **Л. Н.**: 1) Асамблея **Л. Н.** (збори всіх представників Ліги). Представники кожної д-ви (до трьох осіб) мали на засіданнях один голос незалежно від к-сті населення і величини території країни. Рішення Асамблеї приймались одноголосно, за винятком спеціально обумовлених. Працівники Ліги в секретаріаті відповідали за підготовку порядку денного Ради та Асамблеї і публікували звіти про засідання. Асамблеї **Л. Н.** скликались щорічно та були місцем зустрічі всіх д-в-членів; 2) Рада **Л. Н.** (склад: 4 постійних члени – Велика Британія, Франція, Італія, Японія і непостійні члени, які обиралися Асамблеєю щорічно (спочатку було 4 потім 6, потім 8)). Амер. сенат 19.03. 1920 р. не ратифікував Версальський договір й США не ввійшли до складу **Л. Н.**; 3) Генеральний секретаріат **Л. Н.** на чолі з генеральним секретарем.

За пропозицією президента США В. Вільсона до Статуту **Л. Н.** (ст. 22)

було введено поняття мандату, тобто повноважень на управління тією чи ін. територією від імені **Л. Н.** Згідно з мандатною системою всі території були поділені на три групи мандатів: «А», «В», «С». До групи «А» входили колишні володіння Османської імперії, статус яких наближався до статусу протекторату. Група «В» охоплювала колишні нім. колонії у Центр. Африці, які передавалися під безпосереднє управління д-ви-мандаторія зі збереженням певного ступеня самоврядування. Мандати групи «С» стосувалися Південно-Зах. Африки та островів Тихого океану й фактично означали цілковиту анексію цих територій носіями мандату. Згідно з розподілом колоній Велика Британія отримала мандати групи «А» на Ірак, Палестину та мандати групи «В» – на Танганьїку, частину Того й Камеруну. Франція одержала мандати «А» на Сирію та Ліван, мандати «В» – на частину Того та Камеруну, Бельгія – мандат «В» на Руанду-Урунді. Японія дістала мандати групи «С» на Маршаллові, Каролінські та Маріанські острови у Тихому океані. Решту мандатів на території групи «С» одержали ПАР та Австралія. Таким чином, **Л. Н.** затвердила перемогу союзників у війні, надаючи законності розподілу світу між д-вами-переможницями.

При **Л. Н.** існували міжнар. установи: Міжнар. орг-ція праці, Постійна палата міжнар. суду в Гаазі, Орг-ція охорони здоров'я **Л. Н.**

Протягом другої половини 1920-х рр. Франція, Велика Британія і Німеччина використовували **Л. Н.** як центр їх дипломатичної діяльності: міністри закордонних справ цих країн відвідували зустрічі Ліги в Женеві у цей період. Вони також використовували органи **Л. Н.**, щоб спробувати поліпшити відносини і налагодити розбіжності. Криза діяльності **Л. Н.** особливо яскраво виявилася після провалу міжнар. конференції по роззброєнню, коли Німеччина та Японія в 1933 р. вийшли з її складу. **Л. Н.** виявилася нездатною підтримати статус-кво, що склався внаслідок Першої світ. війни, зберегти Версальсько-Вашингтонську систему. Рішення про розпуск **Л. Н.** прийнято одноголосно представниками 34 країн, що брали участь в останньому засіданні Генеральної Асамблеї. **Л. Н.** припинила своє існування в 1946 р. */І. Головко/*

ЛІМІТРОФ (від лат. *limitrophus* – прикордонний; *limes* – віддалені території [Римської імперії]) – як наук. поняття використовується в двох значеннях: 1) прикордонна область Римської імперії, яка мала зобов'язання утримувати на своїй території імператорські війська; 2) сукупність д-в, що утворилися після 1917 р. (перша хвиля), після 1991 р. (друга хвиля) на території, що входила до складу, відповідно, Рос. імперії та СРСР. Заг. для обох випадків є належність групи країн до єдиного геополіт. центру, які історично опинилися тісно прив'язаними одна до одної в системі міжнар. поділу праці, протягом багатьох десятиліть і навіть століть утворювали єдиний економічно-господарський комплекс на основі спільності мови та/або поширення єдиної (держ.) мови.

Після Першої світ. війни термін «**Л.**» використовувався для позначення д-в, що утворилися з окраїн колишньої царської Росії, гол. чином, із зах. губерній (Естонія, Латвія, Литва, іноді в цьому контексті згадуються Польща та Фін-

ляндія). До **Л.** іноді відносять й Карпатську Україну – д-ву, проголошену в 1939 р. на стику територій, що входили до складу Рос. та Австро-Угорської імперій. Після 1991 р. термін «**Л.**» використовується для позначення сукупності країн, що утворилися на уламках СРСР.

У суч. геополіт. значенні **Л.** розглядається як специф. сухопутна мембрана, що розділяє Європу, Росію та Азію, виконуючи ф-цію об'єднавчого та роз'єднавчого начал. З часом у **Л.** формується особливе світосприйняття, а згодом – і держ. утворення, яке відокремлює його жителів від сусідніх ядер. Усвідомлюючи себе, мешканці **Л.** протиставляють себе ядрам сусідніх цивілізацій. Відбувається самовиокремлення лімітрофного району як «чужого», відмінного від ядер. Такий **Л.** – мембрана утворює ланцюг регіонів, хар-р та істор. долі яких є специф. порівняно з цивілізаціями, що їх оточують.

Л. має три гол. аспекти. У геокульт. плані лімітрофні території Євразії утворюють землі, які за хар-ром населення є периферією ядрових цивілізаційних ареалів. У геостратегічному аспекті **Л.** простягається між великими євразійськими центрами сили, що розташовані на давніх цивілізаційних платформах материка. У геоекон. плані лімітрофні території, що межують з Росією, володіють величезними запасами палива (насамперед прикаспійські території).

Останніми роками терміном «**Л.**» позначають території, розташовані на окраїнах імперії, які опосередковують її відносини із чужорідним світом і часто мають двоїстий, розмитий статус.

Визначення України як лімітрофної території належить С. Хантінгтону, який відносив її до т. зв. розколотих цивілізацій регіон. чи локального рівня. Україна розміщена на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвроп., євразійського, ісламського – і в укр. сусп-ві очевидні розбіжності й навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій. Належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дає змогу визначити її належність до розколотих цивілізацій. Україна має необхідний потенціал, щоб стати єдиною культурно-цивілізаційною системою щодо цінностей та ідентичності, проте її лімітрофний стан може тривати не одне десятиліття, поки вона не визначиться, до якого цивілізаційного ядра належить. Україна є **Л.** у трьох вимірах: у геополіт. опинилася між НАТО і Росією; у геоекон. – між країнами з переважно ринковою економікою Заходу і державно-монополістичною економікою Росії; у духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому невизначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про прав., демокр., соціально орієнтовану д-ву. *(В. Кривошеїн)*

ЛОБІЗМ (англ. *lobbi* – коридори, кулуари) – форма впливу добровільних об'єднань людей (груп інтересів) на органи влади в суч. демокр. сусп-вах. **Л.** також визначають як ін-т політ. системи, процес просування інтересів у органах держ. влади з метою прийняття певного політ. рішення, або його відхилення. Отже, **Л.** – скоординована практика обстоювання інтересів або чинення тиску на законодавців і чиновників неуряд. орг-ціями, фінансово-промисловими групами чи етн. спільнотами на користь того або ін. рішення. **Л.** також передбачає діяльність зацікавле-

них осіб, яка сприяє ухваленню органами влади тих або ін. рішень, із використанням формальних і неформальних відносин в органах влади. Представники зацікавлених груп називаються лобістами, а їхні групи – лобі. **Л.** можна розглядати і як інструмент взаємодії представницької та виконавчої влади. Проте він іноді є неправ. тиском на держ. органи через корупцію, захист бюрократії, може блокувати важливо потрібні управлінські рішення, перешкоджати задоволенню сусп. корисних інтересів.

Термін «лобі» походить від практики відвідувати депутатів у центр. вестибюлі англ. парламенту, де ще у XVII ст. представники зацікавлених груп вели переговори з парламентаріями щодо прийняття того чи ін. закону, що нерідко супроводжувалося підкупом парламентаріїв. **Л.** мав місце і в ін. країнах, напр., у 1820 р. у США, коли представники громадськості вплинули на прийняття рішення в Конгресі. Поява **Л.** як достатньо масового явища походить від різного роду активістів, які очікували президента США в кулуарах готелю, щоб намагатися вплинути на нього і таким чином посприяти прийняттю вигідного для них рішення. У 1946 р. у США був прийнятий спец. закон про лобізм, і зараз цей феномен існує у всіх демокр. країнах. Нерідко лобісти мають свої контори при законодавчих органах. Легалізація цієї діяльності дозволяє зробити прозорими взаємини влади і бізнесу, щоб виборці могли бачити, чиї інтереси відстоює той або ін. політик. У 1946 р. в Америці запрацював спеціальний закон (Federal Regulation of Lobbying Act), автори якого апелювали до прийнятої в 1789 р. Першої поправки до Конституції США, що гарантує, зокрема, право громадян звертатися до офіц. органів зі скаргами. За цим законом лобісти мають обов'язково реєструватися у секретаря Сенату і у клерка Палати Представників, повідомивши при цьому галузь своїх інтересів. На законодавчому рівні врегульовано **Л.** у Канаді, Японії, Франції, Німеччині. В Україні **Л.** законодавчо не врегульовано. У політ. науці усталилася думка про позитивний вплив **Л.** на розвиток держ. управління. Деякі дослідники-американісти, як, напр. Р. Кінебас, визнають **Л.** гол. елементом амер. держ. системи.

Л. тісно пов'язаний із політ. владою, є легітимною ознакою її наявності. Необхідними умовами становлення та розвитку **Л.** як соц.-політ. феномену є процеси соц. диференціації, розшарування населення та розширення доступу до влади на засадах політ. плюралізму, конкуренції задля задоволення інтересів певних політико-фін. і соц. груп, корпоративних об'єднань, окремих підприємців тощо. Звідси закономірним є прагнення впливати на поведінку держ. органів, посадових осіб із метою переорієнтації політики на свою користь, ухвалення вигідних управл. рішень і навіть законодавчих актів. На думку Ф. Шамхалова, **Л.** є широко визнаним засобом формального і неформального впливу груп інтересів на владні структури з метою прийняття потрібних їм рішень. **Л.** може здійснюватися через будь-яку складову представництва інтересів, але найефективніше він діє через плюралістичну модель, пристосовану для відкритого впливу на рішення владних структур на користь тих чи інших інтересів при зіставленні

й змагальності без установлення між сторонами зобов'язань, визначених прав. нормами. **Л.** виконує ф-цію плюралізації сусп. інтересів, оскільки кожна людина чи група осіб, об'єднані в орг-ції, спілки, мають певні власні інтереси і відстоюють їх.

Фактично **Л.** доповнює конституційну систему демокр. представництва. Зростання ролі **Л.** призводить до трансформації демократії від громадян. представництва до представництва інтересів. Ця трансформація обумовлена тим, що з'являються нові впливові агенти політ. поля – групи інтересів, які безпосередньо впливають на владу. Використовуючи можливості лобістської діяльності, різні соц. групи, бізнесові, благодійні, комерційні та ін. орг-ції, що не спроможні захищати власні інтереси шляхом забезпечення свого представництва в парламенті, можуть у певний спосіб впливати на законотворчий процес, зокрема за допомогою прийняття тих чи ін. законів, а також реалізацію політ. рішень. **Л.** доповнює конституційну схему демокр. представництва, за його допомогою у прийнятті та реалізації політ. рішень беруть участь ті соц. групи, котрі позбавлені ін. можливості впливати на політику.

Л. може бути ідентифікований і, відповідно, класифікований за багатьма ознаками. Зах. дослідники, зокрема, амер. Ч. Ендрейн і Д. Ептер, розрізняють три типи **Л.**: 1) прямий **Л.** – коли ведеться цілеспрямована робота з представниками ін-тів влади зусиллями лобістів-професіоналів, яких наймає група; 2) непрямий **Л.** – коли організовуються різні акції у вигляді широкомасштабних кампаній у ЗМІ, збору підписів, надсилання листів на підтримку або проти конкретних рішень; 3) внутр. **Л.** – коли інтереси в органах влади захищають особи, які працюють в них або мають до них безпосередній доступ. За хар-ром діяльності **Л.** може бути: тіньовим, демокр., інституалізованим. За нац.-територ. принципом моделі **Л.** розділяють на: 1) англосаксонську, яка характеризується наявністю формальної процедури реєстрації груп тиску, які займаються лобіюванням в органах держ. влади; 2) континентальну, якій притаманне створення спец. ін-тів в органах держ. влади, що виконують ф-цію акумуляції інтересів громадян. сусп-ва. За об'єктом впливу є **Л.**: 1) законодавчий (спрямований на законодавчий орган); 2) виконавчий (на органи виконавчої влади); 3) судовий (на органи судової системи); 4) держ. (на органи центр. влади), 5) місц. (на місц. органи влади й органи самоврядування); 6) міжнар. (на органи міжнар. орг-цій). За суб'єктом **Л.** поділяють на: 1) парт. (політ. партії); 2) громад. (сусп. рухи, профспілки); 3) іноз. (вплив іноз. груп тиску, нац. меншин для просування потрібних рішень); 4) нац. (захист інтересів д-ви в урядах іноз. д-в та міжнар. орг-ціях). **Л.** також може бути: 1) плюралістичним – вільне змагання груп тиску в їхньому впливі на д-ву; 2) корпоративним – виникає за умов, коли д-ва укладає своєрідну конвенцію з якоюсь із груп інтересів, натомість одержуючи за надані привілеї лояльність, гарантії сприяння держ. інтересам. За корпоративного представництва інтересів обов'язково має бути наявність «картельної угоди», функціональної диференціації та монополії певних груп на представництво певних інтересів. Варто наголосити: і плюралістичне,

і корпоративне лобі вкрай рідко існують у чистому вигляді. Навіть у суч. демокр. д-вах кількість вільних, таких, що діють на засадах конкурентної б-би, груп інтересів (тиску) порівняно невелика. /*І. Головко*/

ЛЮСТРАЦІЯ (лат. *lustratio* – очищення через жертвопринесення) – процедура перевірки осіб, які займають відповідальні держ. посади, а також кандидатів на ці посади щодо їх належності в минулому до орг-цій, які вважаються злочинними. **Л.** застосовується революц. режимами, що прийшли до влади, стосовно політ. противників – особам, які перебували в дореволюційних політ. партіях, які працювали в поліції і спецслужбах поваленої влади. **Л.** може використовуватися правлячим режимом щодо осіб, які загрожують його існування, напр., членам радикальних партій.

Зразком **Л.** були радянські чистки 1920–1930-х рр. та обмеження прав «колишніх представників експлуататорських класів». **Л.** мала місце в ході денацифікації Німеччини та демілітаризації Японії після Другої світ. війни; її прикладом є «заборони на професію» у ФРН і практика маккартизму в США. **Л.** набула поширення в деяких постсоціалістичних і пострадянських д-вах (Угорщина, Чехія, Польща, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Болгарія, Грузія) у період після падіння комуністичного режиму. У цих країнах особи, що раніше належали до керівництва комуністичних партій, що працювали в службах держ. безпеки або співпрацювали з цими службами, не мають права займати відповідальні держ. посади. **Л.** проводиться на підставі спец. законів спец. органами. Напр., в Угорщині це комітети, які обираються парламентом у складі трьох суддів. Якщо в ході **Л.** встановлюються факти співпраці з тоталітарним режимом, особі надається вибір між добровільним виходом у відставку із збереженням таємниці виявлених фактів і примусовою відставкою з публічним оголошенням компрометуючої інформації.

16.09.2014 р. прийнятий Закон України «Про очищення влади». Закон уводить заборону на зайняття певних посад протягом 10 років особами, які в період з 25.02.2010 по 22.02.2014 р. терміном більше 1 року займали певні держ. посади. Аналогічна заборона діятиме щодо осіб, які займали зазначені у Законі посади менше 1 року, але включаючи період з 21.11.2013 по 22.02.2014 р., і не звільнених за власним бажанням. Крім цього, **Л.** підлягають особи, що займали посади в Комуністичній партії СРСР або однієї із союзних республік, починаючи від секретаря районного комітету і вище, в комсомольських органах, починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище, працювали в органах КДБ. Додатково **Л.** підлягають раніше засуджені чиновники і співробітники правоохоронних органів, які співпрацювали з іноз. спецслужбами, закликали до порушення територ. цілісності України або допустили порушення прав і свобод людини, що були визнані Європ. судом з прав людини. Крім цього, **Л.** підлягають чиновники, які подаватимуть недостовірну інформацію про майно в деклараціях про доходи, або вартість майна яких буде не відповідати рівню законних доходів за період перебування на посаді. *(Т. Чернишова)*

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – різновид середньовічного феодального міського права, що виникло наприкінці XII ст. Його основою стала прав. система нім. міста Магдебург. **М. п.** виявилося результатом б-би міст проти феодального сеньйорального права. Територією Сх. Європи (Сх. Пруссія, Сілезія, Чехія, Угорщина, Польща, Литва, Білорусь, Україна) **М. п.** поширювалось із XIII по XVIII ст. Джерелами **М. п.** стали «Саксонське зерцало», устав міста Магдебург, постанови суду шеффенів Магдебурга, привілеї, надані архієпископом Віхманом міському патриціату та ін. **М. п.** мало універсальний хар-р, регулювало діяльність міської влади, суду, його компетенцію, порядок судочинства, питання земельної власності, порушення володіння. Встановлювались покарання за різні злочини, закріплювались норми, які стосувались регулювання торгівлі, ремесел, діяльності цехів, оподаткування та ін.

Згідно з **М. п.** екон. діяльність, право на власність, сусп.-політ. життя, становe положення жителів міст регулювались особливою системою юрид. норм. Міста набули права самоврядування, були звільнені від феодальних повинностей (окрім обозної), одержували судовий, податковий імунітет, право власності на міські землі. Мешканцям міст надавалося право обрання органів управління – магістратів, бургомістрів, міських рад.

М. п. містило в собі елементи соц. і нац. нерівності: порушувалися права підмайстерів, учнів, міського плебсу. У литовських і білоруських містах згідно з **М. п.** привілеї надавались нім. населенню, у Білорусії й Україні – польському. Осіб православного віросповідання ця прав. система позбавляла права волі проживання, участі в органах міського самоврядування.

У містах з **М. п.** тривалий період вищою апеляційною та правотлумачною інстанцією був суд м. Магдебург. Відбивалось **М. п.** у збірках, що складалися суддями та коментаторами.

На укр. землях **М. п.** почало поширюватись із XIV ст. Усі укр. міста поділялися на три категорії. До першої належали міста, що отримали **М. п.** від литовських князів, польських та угорських королів (в основному, міста Правобережної України – Хуст, Вишково, Тячев, Сянок, Львів, Каменець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Мукачево, Київ). До другої категорії входили міста, що отримали **М. п.** від їхніх володарів (Лохвиця, Лубни, Пирятин, Прилуки). Міста третьої категорії отримали **М. п.** грамотами гетьманів після приєднання України до Московської держави (Полтава, Новгород-Сіверський). Укр. міста поділялись на магістратські та ратушні, перші з яких були більш самостійними. Як орган міського самоврядування, ратушу наприкінці XVIII ст. мали майже всі міста Лівобережної України. Жителі міст із **М. п.** були юридично вільними, виконували загальнодерж. повинності (гол. – військова) та повинності, визначені міською владою.

Джерелами діючого **М. п.** на укр. землях були збірки міського права польських юристів, збірки хмельницького права П. Кущевича (1623), різні юрид. книжки, що складались юристами Гетьманщини. /*О. Зінченко*/

МАКІАВЕЛЛІЗМ (від *Ніколо Макіавеллі* (1469–1527), який виклав цю систему) – політика, що не гребує жодними засобами для досягнення в д-ві існуючого порядку і взагалі вільна від будь-яких моральних законів; політика, що керується правилом «мета виправдовує засоби» і заснована на збудженні чвар поміж своїми супротивниками. Н. Макіавеллі – італ. політ. мислитель епохи Відродження, філософ, соц. психолог, історик, поет, засновник політ. науки Нового часу. У 1498–1512 рр. обіймав посаду секретаря другої канцелярії в уряді Флорентійської республіки, брав участь у розробці законопроектів, у виконанні усіх найважливіших уряд. постанов, у держ. переговорах, супроводжував послів, здійснював дипломатичні поїздки по містах Італії, до Франції, Німеччини, займався організацією флорентійського ополчення. Після захоплення влади у Флоренції олігархічною сім'єю Медичі та скасування респ. устрою, був звинувачений у змові проти нових правителів, заарештований та висланий із міста (1513). В умовах роздробленості країни й загрози завоювання її з боку сх. і північ. сусідів поставала потреба виходу Італії із політ. кризи шляхом утворення єдиної централізованої д-ви, що гостро усвідомлював Н. Макіавеллі. Його політ. мислення зосередилось на винайденні засобів виконання такого завдання.

Пріоритетними для Макіавеллі були ідеї патріотизму та відновлення сильної нац. д-ви, що асоціюється з поняттям заг. блага та образу законного, популярного правителя, діяльність якого відповідала б цій меті. Опрацьовуючи своє політ. вчення, Макіавеллі звернувся до політ. досвіду Стародавнього Риму, вивчаючи його історію та використовуючи власний досвід держ. служби. Із досвіду випливало, що в основі політ. поведінки ховаються не канони християн. моралі, а *тиск* і *сила.* Відповідно до теорії Макіавеллі, грандіозні справи творили саме ті князі, які не рахувалися із обіцянками і діяли хитрістю та оманою. Макіавеллі відмовився від середньовічного *теоцентризму* і замінив його *антропоцентризмом*. Це означало, що в центрі світу стоїть не Бог, а людина. Відповідно і д-ва у Макіавеллі має лише людський вимір і жодним чином не пов'язана з Богом.

Свою концепцію Н. Макіавеллі виклав у працях «Принцепс» (1513), «Роздуми про перші 10 книг Тита Лівія» (1516-1517), «Історія Флоренції (1520), «Про воєнне мистецтво» (1521), які були заборонені церквою як такі, що написані «рукою Сатани». До Макіавеллі для визначення д-ви використовувались різні політ. терміни: «республіка», «князівство», «королівство», «влада», «імперія», «місто», «правління», «тиранія», «монархія». Макіавеллі запровадив новий політ. термін *stato,* який означає заг. поняття д-ви, незалежно від її конкретних форм. На відміну від середньовічних мислителів, Макіавеллі зробив об'єктом політ. досліджень *д-ву як творіння людських рук,* що жодним чином не пов'язане з Богом. Він зрівняв велич Стародавнього Риму із сучасною йому Італією і дійшов висновку, що безодня між Римом, який піднісся до світ.

панування, і Італією, яка постійно чекає нашестя, утворилася внаслідок *християн. релігії,* що орієнтувала людей на потойбічний світ, зробивши їх чужими для д-ви і послабивши останню, а також *папства,* що мало престол у Римі, володіло частиною Італії і перешкоджало її об'єднанню.

Н. Макіавеллі опрацював свою концепцію форм держ. правління і політ. етики глави д-ви. Ці форми він розподіляв на правильні (монархія, аристократія, демократія) і неправильні (тиранія, олігархія, охлократія). Відповідно до цієї концепції, на зміну «правильним» формам правління приходять «неправильні»: монархію заміняє тиранія, аристократію – олігархія, демократію – охлократія. Концепцію політ. етики автор виклав у праці «Принцепс» («Державець»), сформулювавши низку *політ. принципів,* вільних від будь-яких моральних заборон, які пізніше і склали підвалину «**М.**». Ці принципи полягали у такому: 1) оволодіваючи д-вою, необхідно усі жорстокості здійснювати відразу, щоб не довелося щоденно їх повторювати; 2) скривджувати потрібно відразу, щоб менше їх відчували окремо; 3) усі благодіяння потрібно робити малими частинами, щоб вони краще запам'ятовувались; 4) державець повинен мати одночасно природу лева та лисиці: бути левом, щоб залякувати вовків, і бути лисицею, щоб передбачити пастку; 5) державець не може і не повинен бути вірним даному ним слову, якщо така чесність повертається проти нього. При цьому завжди можна знайти виправдання (Макіавеллі посилається на папу Олександра VI, який усіх обманював, не дотримувався слова, однак багато чого досягнув); 6) державець необов'язково повинен володіти усіма доброчесностями – набагато важливіше видавати, що володієш ними; 7) державець не повинен чіпати майно підданих і зачіпати їхню честь, внаслідок чого піддані будуть задоволені життям, а принцепсу доведеться боротися лише з честолюбством декотрих; 8) державець повинен передавати іншим справи, що викликають невдоволення підданих, а милості виказувати самому; 9) кожен вчинок державця повинен підтверджувати поголос про нього як про велику і видатну людину; 10) державець повинен розраховувати не на любов своїх підданих, а на їхній страх, але не на їхню ненависть; 11) щоб судити про розум державця, потрібно бачити його оточення. Отже, «**М.**» асоціюється із вкрай цинічною формою поведінки влади: «Мета виправдовує засоби». Однак категоричні звинувачення філософа в «аморальності», апологетиці ним політ. насильства насправді є наслідком однобічного тлумачення заг. смислу його концепції. Макіавеллі загострив питання про місце моралі в діяльності влади, але ніколи не стверджував, що мораль у політиці взагалі непотрібна. Погляди Макіавеллі в цілому не розходяться з гуманіст. ідеями епохи Відродження. /*О. Зінченко*/

МАЛЬТУЗІАНСТВО – система поглядів, яка отримала назву від імені англ. священика та економіста Томаса Мальтуса. У людському сусп-ві, згідно з Мальтусом, як і в природі, існує тенденція до постійного розмноження. У світі тварин і рослин цей процес регулюється масовим знищенням організмів у б-бі за існування. У людському ж сусп-ві цій тенденції має бути поставлена межа штучним шляхом, бо через

біологічні особливості, к-сть людей на планеті збільшується у геометричній прогресії, тоді як засоби існування можуть зростати лише в арифметичній. Тому відповідність між кількістю населення планети та засобами існування, за Мальтусом, повинна регулюватися епідеміями, голодом, війнами та непосильною працею. Звертає увагу на себе те, що у своїх практичних рекомендаціях із регулювання народонаселення **М**. відсуває на задній план заходи з розвитку екон. та соц. сфери сусп-ва, підвищення рівня життя людей, які відображають соц. бік цього процесу, і акцентує увагу тільки на біологічних чинниках у відтворенні населення. Прибічники **М**. стверджують, що відсутність контролю за процесом народжуваності призводить до катастрофічного зростання бідних людей у країні і зводить нанівець будь-які спроби розвитку сусп-ва. Виходячи з цього, Мальтус негативно ставився до ідеї соц. допомоги бідним, оскільки це лише сприяє зростанню їх чисельності. Але, як свідчить істор. досвід, перехід від патріархальних і феодальних відносин до капіталістичних, що супроводжуються індустріалізацією, зростанням міст, залученням у сусп. вир-во жінок, поліпшенням охорони здоров'я, підвищенням освіти і культ. рівня населення призводять до природного скорочення народжуваності. Враховуючи зміни, що поступово відбувалися у світі, **М**. частково трансформувало свої ідеї, які отримали назву «неомальтузіанство». Його представники, напр., А. Пікок, К. Боулдінг, Ф. Осборн та ін. намагаються застосувати положення **М**. до суч. умов життєдіяльності сусп-ва, стверджуючи, що високі темпи зростання населення в країнах, що розвиваються, підтверджують правоту вчення Мальтуса. Насправді ж суч. демогр. ситуація у країнах, що розвиваються, обумовлена низьким рівнем їх соц.-екон. розвитку, а зовсім не нестримним прагненням людей до «розмноження». Тому ефективне регулювання демогр. процесів може бути реалізоване не в рамках неомальтузіанських закликів до обмеження народжуваності, а комплексом широких і прогресивних соц.-екон. перетворень, здатних змінити умови життя і праці громадян. Неомальтузіанці також наполягають на тому, що зростання народонаселення сприяє виснаженню мінерально-сировинних і харчових ресурсів світу та обумовлює згубні наслідки наук.-техн. прогресу, сприяючи руйнуванню довкілля. Як основні методи регулювання рівня населення неомальтузіанці розглядають засоби штучного контролю за народжуваністю, тоді як Мальтус, ревний християнин, виступав за пропагування самоконтролю і відкладання шлюбу до тих пір, поки потенційна родина не здобуде достатню фін. основу для забезпечення дітей. У суч. умовах критики **М**. та неомальтузіанства вказують на те, що людство спромоглося значно підвищити ефективність вир-ва харчових продуктів та ефективного перетворення довкілля, а рівень зростання населення Землі останнім часом не відповідає навіть найбільш песимістичним передбаченням. Тому мова повинна йти не про методи скорочення населення, а, навпаки, про пошуки шляхів його збільшення. /*О. Маркозова*/

МАНДАТ (лат. *mandatum* – доручення) – термін, яким характеризуються прав. засади певного представництва. Термін «**М.**» виник у Стародавньому

Римі, де за часів республіки ним позначали дозвіл Сенату на введення римських військ на певну територію для виконання конкретних завдань та визначених ф-цій. У Середні віки термін «**М.**» використовувався для позначення тимчасових доручень, які надавалися монархами своїм васалам на здійснення делегованих ним повноважень. У новітні часи у сфері політ. відносин термін «**М.**» став використовуватися для характеристики: 1) обсягу повноважень осіб, що були обрані до парламенту або органу місц. самоврядування, на здійснення представницької влади та характеру їх відповідальності (Див. *Мандат депутатський*); 2) доручень, наданих після Першої світ. війни Лігою Націй низці д-в-переможців (Великій Британії, Франції, Бельгії, Австралії, Новій Зеландії та Японії) на управління територіями, що відійшли від Нім. та Османської імперій на підставі Версальського, Севрського та Лозаннського мирних договорів. Такі території одержали назву *підмандатних*. Управління підмандатними територіями мало здійснюватися на підставі норм, визначених Лігою Націй, які акцентували увагу на забезпечені прав їх населення. На підмандатних територіях заборонялося буд-во військ. баз і укріплень, залучення до військ. служби корінного населення. Д-ви, що здійснювали **М.**, зобов'язувалися надавати щорічні звіти Лізі Націй про стан справ на підмандатних територіях. Після Другої світ. війни підмандатні території Ліги Націй стали підопічними територіями ООН; 3) дозволу ООН на проведення військ. операцій з метою запобігання або ліквідації загрози миру і безпеки шляхом спільних примусових дій, якщо заходи екон. і політ. хар-ру виявилися недостатніми. Відповідно до Статуту ООН, **М.** на проведення миротворчих операцій надається рішенням Ради Безпеки ООН, яким визначаються склад, межі використання та фінансування миротворчого контингенту. Миротворчий контингент ООН формується з військ. та поліційних підрозділів країн – членів ООН, а також має у своєму складі цив. співробітників. Стратегічне керівництво ним здійснюється Військово-штабним комітетом. /*О. Романюк*/

МАНДАТ ДЕПУТАТСЬКИЙ – уповноваження особи, що була обрана виборцями до парламенту або органу місц. самоврядування, на здійснення представницької влади в делегованому ній обсязі. У політол. літ-рі розрізняються три види **М. д.**: імперативний, вільний та парт.

За імперативного мандату (лат. *imperativus* – наказовий) депутат вважається представником своїх виборців і при ухваленні політ. рішень він повинен керуватися їх волею. За імперативного мандату, як правило, законодавчо закріпляється право виборців на дострокове відкликання депутата, що не виправдав їх довіри, із представницького органу. На практиці у демокр. країнах відкликання здійснюється доволі рідко, оскільки передбачає виконання складної процедури.

За вільного мандату депутат вважається представником усього народу, внаслідок чого він не несе безпосередньої відповідальності перед виборцями за свої рішення. При ухваленні політ. рішень він має керуватися нормами Конституції, своїми знаннями, розумінням проблеми та совістю. Вільний

мандат унеможливлює дострокове відкликання депутата з представницького органу.

За *парт. мандату,* концепцію якого було розроблено відомим теоретиком права Г. Кельзеном, депутат вважається представником певної політ. партії (яка висунула його кандидатуру та забезпечила його обрання) і несе відповідальність за свої дії перед нею. Парт. мандат передбачає, що депутат має працювати у складі парт. фракції й виконувати її рішення. У разі, коли фракція ухвалює рішення про консолідоване голосування з якогось питання, депутат має його виконати. Невиконання часто карається виключенням зі складу парт. фракції. Згідно з конституціями деяких країн (довоєнна Чехословаччина, сучасні Бангладеш, Гана, Намібія, ПАР, Португалія) вихід депутата з партії, від якої він був обраний, тягне за собою позбавлення **М. д.**

Застосування того або ін. виду **М. д.** великою мірою залежить від типу виборчої системи. За мажоритарного представництва застосовуються імперативний або вільний види **М. д.**, за пропорційного – вільний або партійний. /*О. Романюк*/

МАНІПУЛЯЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *manus* – рука, і *pellere* – штовхати, ударяти, приводити до руху) – система засобів ідеол. і дух.-психол. впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; політ. прийом, спосіб, що впливає на поведінку індивіда чи групи осіб у сусп-ві. Суч. людина не може уникнути впливу потоків інформації, що надходять від друкованих ЗМІ, телебачення, радіо, мережі Інтернет та ін. засобів масової комунікації. Під цим натиском не завжди можливо проаналізувати та диференціювати ту інформацію, яка відповідає дійсності, а отже, надзвичайно велика к-сть людей щодня підпадає під вплив того, що їм нав'язують редактори інформ. агенцій, медіа-спікери та ін. Особливе місце в системі впливу на громадян має саме маніпуляція, оскільки характерною особливістю цього типу є прихований вплив на емоційну, підсвідому складову людської психіки, що і виділяє її з-поміж ін. засобів політ. впливу.

М. п. за способами реалізації та впливу на виборця можна поділити на два типи: візуальні й невізуальні маніпулятивні технології. До *візуальних* політ. маніпулятивних технологій можна віднести: рекламні відеоролики, газети, друковану агітаційну продукцію, рекламі щити, бігборди, теледебати та політ. шоу. Тобто всі засоби політ. впливу на свідомість громадян, що безпосередньо реалізуються через зорові рецептори і на підсвідомому рівні формують певні висновки та керують вчинками людей. Отже, вони безпосередньо впливають на особистість. До *невізуальних* маніпулятивних політ. технологій можна віднести агітаційні заклики, лозунги, гасла; політ. міфи, стереотипи, підтасовку даних соціол. опитувань, рекламні ролики, які транслюються по радіо, навішування ярликів, залучення до виборчої кампанії т. зв. «технологічних» кандидатів, тобто ті засоби впливу, які виборець на помічає, але відчуває на емоційному, підсвідомому рівні.

Найбільш ефективно маніпулятивні технології застосовуються при залученні великих скупчень людей, це може бути концерт, зустрічі з виборцями, політ., соц. акції, протести, мітинги, демонстрації. У цей час особистість, яка

залучається до заходу, втрачає індивідуальність та емоційно заряджається настроями публіки чи натовпу, перехоплюючи не лише емоції, а й певні шаблони дії. **М. п.** є негативним чинником, який значною мірою впливає на сусп. і міжлюдські взаємини. **М. п.** здебільшого має прихований хар-р; дає людині відчуття реальності і впевненості у правильності своїх вчинків, які вдало регулюються маніпулятором. *(О. Даніл'ян)*

МАРГІНАЛ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *margo* – край; *marginalis* – той, що є на краю) – термін, що вживається для позначення соц. якості свідомості і поведінки особистості, прошарку, соц. групи. Маргінали – сукупність людей, представників тих або інших соц. груп чи підгруп, свідомість, поведінка і статус яких знаходяться на їх перетині, стику, в проміжному положенні та багато в чому визначаються їх тривалим небажанням або невмінням із певних причин адаптуватися до однієї зі взаємодіючих соц. груп чи культур; поняття традиційно використовується в соц. філософії та соціології для аналізу прикордонного положення особистості стосовно будь-якої соц. спільноти, що може накладати певний відбиток на їхню психіку й спосіб життя. Категорія «маргінальність» була введена амер. соціологом Р. Парком з метою виявлення соц.-психол. наслідків неадаптації мігрантів до умов міського середовища. У ситуації маргінальності виявляються т. зв. «культ. гібриди», що балансують між домінуючою в сусп-ві групою і групою, з якої вони походять. Філос. поняття маргінальності характеризує специфічність різних культ. феноменів, часто асоц. або антисоц., що розвиваються поза домінуючими в ту чи іншу епоху правилами раціональності, що не вписуються в сучасну їм панівну парадигму мислення і тим самим досить часто оголюють суперечності й парадокси магістрального напряму розвитку культури. До представників культ. маргінальності прийнято відносити таких мислителів, як Ф. Ніцше, маркіз де Сад, Л. фон Захер-Мазох, О. Уайльд, Ж. Батай, С. Малларме та ін. Проблема культ. маргінальності набуває особливого значення у філософії постструктуралізму і постмодернізму («шизоаналіз» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, «генеалогія влади» М. Фуко, «деконструкція» Ж. Дерріда тощо). **М. п.** означає відрив від первісного соц. субстрату, припинення громад. зв'язків, що визначають сутність особистості та групи, а також принципову неможливість відновлення под. інтеграційних зв'язків. **М. п.** – феномен, що характеризує такий перехідний стан політ. агента («актора», «суб'єкта», «діємця») або груп агентів, в якому вони є позасистемними політ. агентами в межах політ. поля. Припускається існування двох типів **М. п.**: перший тип – позасистемний політ. агент, який прагне зайняти місце в політ. системі; другий тип – позасистемний політ. агент, який не зацікавлений в участі в легальному політ. процесі. **М. п.** виникає тоді, коли політ. агент усвідомлює наявність перешкод щодо його включення до політ. системи. **М. п.** першого типу роблять спроби зайняти місце в політ. системі, але з різних причин не можуть цього зробити. До числа цих причин належать: а) інституційні бар'єри, вбудовані в політ. систему; б) особливості політ. культури тієї країни, в якій діє даний агент; в) нездатність до самозміни. Для того, аби потрапити до політ. системи

та для просування всередині неї, **М. п.** першого типу часто змінює свій імідж, а іноді й ідеологію. Для політ. маргінала другого типу такі зміни не характерні, оскільки він не зацікавлений у вбудовуванні в політ. систему, він діє паралельно з нею. Феномен **М. п.** слід аналізувати в контексті такого феномену, як політ. лідерство. У цьому випадку ми маємо справу, по-перше, з таким різновидом лідера, як лідер-популіст; по-друге, **М. п.** являє собою випадок ідеологічно заангажованого лідера. Хоча под. характеристики лідерства зустрічаються і в політ. мейнстрімі, популізм і ідеол. заангажованість є сутнісними властивостями **М. п.** У разі політ. маргіналів першого типу на передній план виходить популізм. Лідер-популіст виявляє гнучкість щодо тієї ідеології, адептом якої себе позиціонує. Лідер-популіст – політ. агент із претензією на харизму; він весь час трансформується, адаптується до нових умов. У разі **М. п.** другого типу вирішальне значення має ідеологічна заангажованість. Такий лідер надзвичайно ригидний, його прив'язка до ідеологічного ціннісного ядра настільки сильна, що він не здатний поступитися власними принципами навіть з тактичною метою. */О. Кузь/*

МАРІОНЕТКА ПОЛІТИЧНА (італ. *marionetta* – лялька в ляльковому театрі, якою керує актор за допомогою спец. пристосування) – термін, яким на політ. сленгу характеризують несамост. політ. діячів, лідерів, сил, режимів, а також урядів та д-в, що є слушним знаряддям у чужих руках. Цей термін широко використовується в інформ. війнах для дискредитації політ. супротивників. У політ. науці замість терміна «**М. п.**» здебільше застосовується більш політкоректний термін «політ. сателіт». Під час «холодної» війни термін «**М. п.**» активно вживала радянська пропаганда стосовно країн, їх режимів та лідерів, які діяли в фарватері амер. політики (особливо стосовно ФРН та Японії, режиму Чан Кайші на Тайвані, південнокорейського та південнов'єтнамського режимів). За часів Сталіна термін «**М. п.**» радянська пропаганда також застосовувала й до партійно-політ. керівництва Югославії, яке не бажало діяти за вказівками з Кремля. У той же час зах. ЗМІ використовували цей термін щодо нерадянських країн соціалістичного табору, їх комуністичних режимів та лідерів, оскільки ті проводили прорадянську політику. Після «Революції Гідності» в Україні, цей термін активно використовує рос. пропаганда для дискредитації нового керівництва країни, яке визначається як **М. п.** Заходу. */О. Романюк/*

МАРКЕТИНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *market, marketing* – ринок, збут) – прикладна галузь, субдисципліна політ. науки, що досліджує діяльність з управління та регулювання політ. поведінки громадян; різновид соц. технологій; змістовно – система цілеспрямованого впливу на свідомість і поведінку людей, їх об'єднань та орг-цій, що дозволяє в умовах політ. та громадян. свобод сформувати у них такі інтереси і потреби, що вигідні чинному суб'єктові політ. відносин. Ця система включає в себе політ. теорії, методи, прийоми та способи вивчення політ. середовища, а також шляхи формування політ. запитів і очікувань, задоволення яких покликане впливати на поведінку громадян. Генетично **М. п.** – сукупність теорет. підходів і практичних методів,

заснованих на положеннях екон. концепцій дослідження ринку й спрямованих на вивчення соц.-політ. процесів із метою управління ними в інтересах тих чи інших суб'єктів політики. За допомогою методів **М. п.** владні органи та політ. партії формулюють свої цілі та домагаються їх підтримки з боку суспва. Отже, **М. п.** являє собою технологію будь-якої політ. кампанії (виборча кампанія, висування кандидата, формування політ. партії і т. ін.). Хоча на ринковий хар-р політики вказували ще стародавні філософи, **М. п.** є артефактом сусп-ва заг. виборчого права і масового ринку виборців. Термін **«М. п.»** був вперше застосований у 1957 р. політологом Стенлі Келлі в роботі, присвяченій аналізу професіоналізації виборчих кампаній у США. Як напрям прикладної політології **М. п.** спочатку виник і затвердився після Другої світ. війни в США, потім набув широкого поширення і в ін. країнах. На формування його концепцій і стратегічних моделей мали істотний вплив теорія ігор і екон. поведінки Дж. фон Неймана і О. Моргенштерна, екон. теорія демократії Е. Даунса, теорія раціон. вибору Г. Беккера, теорет. уявлення школи сусп. вибору (Дж. Б'юкенен) та ін. До кінця XX ст. маркетингові технології стали невід'ємною частиною соц. процесу більшості країн «старих» і «нових» демократій. У 1950–1960-х рр. комерційний маркетинг приймає управлінську парадигму, відому також як орієнтація на споживача. Центр. темою вивчення стає поведінка споживачів (у період становлення маркетингу увага фокусувалася на товарах, каналах та ін-тах їх розподілу). «Орієнтація на виборця» вважається найважливішим концептом **М. п.** На зламі століть отримує визнання холістська (лат. *holos* – цілий, увесь) позиція, згідно з якою **М. п.**: 1) застосовується до вивчення всієї діяльності орг-цій; 2) не зводиться до інструментально-управлінського рівня; 3) інтегрує теорії політ. науки; 4) адаптує теорію комерційного маркетингу до відмінної від бізнесу сфери політики; 5) застосовується до поведінки всіх учасників політ. процесу. В рамках комплексного підходу **М. п.** вивчається як феномен цілісний, постійний, теорет., інтернац., як інтерактивна і етична проблема. Підвищується інтерес до дисциплінарної саморефлексії, до критичного осмислення, розробки понятійно-категоріального апарату, визнається необхідність збільшення політол. складової політико-маркетингових знань; справедливо вказується на домінування в політико-маркетинговій літ-рі, по-перше, інструментально-технологічних досліджень над теорет., по-друге, управл. складової над політол. У теор. побудовах **М. п.** допускається змішування аналітичних і онтологічних положень. Епістемологічно дослідження **М. п.** належать позитивізму (біхевіоралізму) і, отже, онтологічно фокусуються на (позбавлених ціннісних суджень) описі й поясненні «спостережуваного, емпіричного, повторюваного». У руслі неокласики моделі **М. п.** будуються на спрощених припущеннях, теорет. побудови верифікуються практикою, а їх цінність визначається «прогностичною здатністю, а не ступенем правдоподібності припущень». Однак у значній частині досліджень **М. п.** навмисно спрощені припущення – «партії ведуть себе як бізнес-підприємства, виборці поводяться як споживачі» – використову-

ються не тільки для побудови аналітичних моделей. Вони зведені в ранг онтологічних положень: припускається, що партії насправді є бізнес-підприємствами, а виборці насправді є споживачами. Порушується принцип наук. моделювання, бо аналітичні побудови не ставлять за мету створення реальності. Некритичне поєднання різних методол. підходів веде до серйозних неузгоджень функц. навантажень маркетингових моделей. На маркетингові моделі покладаються розпорядчі та прогностичні функції, що знижує «наук. статус» теорет. побудов **М. п.** та їх практичну значущість. Моделі **М. п.** формуються, з одного боку, в річищі позитивістських традицій для прогнозування та узагальнення. З другого боку, в межах управл. підходу вони створюються як набір директив, якими «повинен» керуватися суб'єкт політ. процесу для успішного досягнення своїх цілей. Більше того, моделі **М. п.** не тільки наділяють розпорядчими, унормованими функціями; вважається, що вони самі повинні стати «світоглядом, філософією поведінки». **М. п.** виходить із того, що політ. смаки, уподобання, переконання у людей різні і потрібно враховувати цю своєрідність, а не боротися з нею шляхом політ. примусу і насильства. У тому сусп-ві, де політика твориться на найвищих щаблях сусп. піраміди, а потім політ. ідеї та настанови пропонуються громадянам, які змушені споживати не те, що їм до вподоби, а те, що їм дозволяє діючий режим, **М. п.** неможливий. А там, де політика формується з урахуванням політ. смаків пересічних громадян, потреба в **М. п.** виникає неминуче. Невипадково у країнах із розвиненими демокр. традиціями партії витрачають на маркетингові дослідження для своїх лідерів щорічно значні кошти. Сама політ. практика підказує, що в суч. умовах без маркетингового забезпечення будь-який претендент на лідерство виявляється приреченим на провал. Різновидом **М. п.** є виборна інженерія або виборча технологія. Цим терміном позначається напрям наук. досліджень, в рамках якого досліджується сукупність проблем орг-ції та проведення виборчих кампаній, зокрема, порівн. аналіз різних виборчих округів і врахування особливостей поведінки в них претендента, з метою підвищення його шансів на обрання. За умов постмодерного сусп-ва політика міцно облаштовується на товарному ринку. Вона стає таким же товаром, як і все інше. Однак **М. п.** займається не моральним засудженням політ. продажності, а ефективністю ринкового просування політ. товару. Останнім можуть виступати політ. влада, політ. ідеї, орг-ції, гасла, переконання, самі політики тощо – все, що може бути предметом політ. обміну між людьми не тільки на індивідуальному, а й на масовому рівні. *(О. Кузь)*

МАСОНСТВО (ФРАНКМАСОНСТВО) – вчення та практика релігійно-етичного т-ва, що виникло у XVIII ст. в Англії та згодом поширило свій вплив на решту країн Європи, зокрема – Росію та Україну. Масонські ложі спочатку були ложами (цехами) будівельників, що займались буд-вом храмів. Назва масон та франкмасон походить від фр. *franc-maçon* (у старофр. – *masson*, англ. *freemason*), вживається також буквальний переклад цієї назви – вільний каменяр, адже саме слово «масон» означає «каменяр» або «муляр». Із часом поряд зі справжніми будівельниками, т. зв.

«оперативними масонами», в ложах почали з'являтися люди, які безпосередньо не будували церковні будівлі, але мали на меті буд-во дух. символічного Храму, їх стали називати «спекулятивними» (англ. *speculative* – теорет., гіпотетичний, дослідницький). **М.** існує у формі місцевих *лож* – зазвичай невеликих груп к-стю до 40–50 осіб, об'єднаних територіально, існують ложі більші за чисельністю. Місц. ложі засновуються *Великою Ложею*, яка служить для них материнською. Як правило, в одній країні існує тільки одна *Велика Ложа*. У США, однак, *Велика Ложа* є в кожному штаті. Очолює *Велику Ложу* Великий Майстер, якого обрали з числа братів (масонів). **М.** називають орденом, якщо говорять про нього, як про організовану спільноту людей, або братством, маючи на увазі або підкреслюючи братський хар-р відносин між членами лож (масонами). Перші масонські ложі були засновані в XVII ст. в Англії, організаційно **М.** оформилося з виникненням першої *Великої Ложі* в 1717 р. у Лондоні, що стала згодом *Об'єднаною Великою Ложею Англії*, і яку називають материнською для всього **М.** Осн. версією походження масонства вважається версія про його зв'язок із середньовічними корпораціями будівельників-каменярів, проте існують теорії про більш давнє походження **М.**, початок якого виводиться від орденів тамплієрів або розенкрейцерів. Масоном може стати віруючий повнолітній (зазвичай від 21 року) чоловік. Жінки не приймаються. Давня масонська традиція встановлює, що кандидат має бути людиною «вільною і доброї слави». У давнину, у Середньовіччі, «бути вільним» розуміли буквально. Тепер це розуміють дещо ширше: масон повинен бути людиною самост. і незалежною не тільки у матеріальному, а й дух., інтелектуальному значенні, здатний самостійно мислити і приймати самост. рішення. **М.** позиціюється як морально-етична система, виражена в алегоріях та ілюстрована символами. Більшість символіки запозичено з іудаїзму й християнства, у ритуалах відіграються легенди з біблійними персонажами. Увага масонів звертається на необхідність морального самовдосконалення, а також дух. зростання в рамках тієї релігії, яку кожен з них сповідує. Філософія **М.** включає в себе зовн. елементи як християнства, так й інших релігій, та є близькою до гностицизму, деїзму, маніхейству тощо. Кожен масон шанує Бога, до нього звертаються, як до «Великого Будівельника (Архітектора) Всесвіту», і допускається сповідування будь-якої традиц. релігії. Проте дискусії з релігійних і політ. питань виключаються з масонських зборів, у **М.** немає своєї теології. Кожен масон продовжує сповідувати ті реліг. погляди, з якими він прийшов у ложу, а його велика увага до його релігії вітається. Масонська морально-етична система і філософія спирається на віру своїх членів у Бога, залишаючи для кожного масона свободу належати чи не належати до певної релігії чи конфесії. Головна ідея масонів: «Увесь світ – це одна велика республіка, де всі народи – одна сім'я». Осн. гасло масонів: «Свобода. Рівність. Братерство». Програмні волелюбство, просвітництво та гуманізм навертали до лав **М.** відомих філософів, політиків та діячів культури – Вольтера, Д. Дідро, Дж. Байрона, Дж. Вашингтона та багатьох ін. В Україні перша масонська

ложа з'явилась у 1784 р. у Києві, звідки **М.** поширилось на Харків, Одесу, Полтаву, Житомир, Катеринослав та ін. міста. За свідченнями деяких авторів наук. праць про **М.**, до масонських лож входили П. Гулак-Артемовський, В. Немирович-Данченко, Я. Рубінштейн та ін. **М.** в Росії, до складу якої входила Україна, бере початок з доби петровських перетворень та двічі офіційно заборонялось у 1792 р. та 1822 р. Після відомого Маніфесту Миколи II від 17 жовтня 1905 р. діяльність масонів відродилась. Було створено ложу «Великий Схід народів Росії», яка, за деякими свідченнями, спричинила Лютневу революцію 1917 р. Так, серед 1-го складу Тимчасового уряду лише П. Мілюков не належав до лав **М.** За радянських часів діяльність масонів офіційно заборонялась, хоча, як вважається, деякі з творців Жовтневої революції – Троцький та Свердлов – були масонами високого рівня посвячення. Суч. сприйняття **М.** у політиці є суперечливим, амбівалентним і міфологізованим: від вульгарного «жидомасонства» до більш витончених «світ. змови» та конспірології. Церква визнає **М.** «сатанинством»: починаючи від Климента XII до Льва XIII (поч. XVIII – кінець XIX ст.) римські папи випустили проти **М.** 17 булл і енциклік, в яких характеризували його як «богоборчу секту», що діє з метою підриву і знищення християнства, руйнування держ. і громад. порядку. У буллах, зокрема, було зазначено, що **М.** – секта, що сповідує вчення гріхопадіння Люцифера, а «Бог» **М.** («Великий Архітектор Всесвіту») – сам Люцифер. *(О. Кузь)*

МАХНОВСЬКИЙ РУХ – збройна б-ба укр. повстанських селянсько-анарх. формувань у 1918–1921 рр. під час Громадян. війни під керівництвом Н. Махна. Револ. повстанська армія України (махновці) **(**РПАУ (м)) вела збройну б-бу проти австро-угорської та нім. окупаційних армій, Гетьманату, Директорії, білогвардійців, більшовицьких військ. Своє осн. завдання загони Махно та ін. селянські отамани вбачали в захисті інтересів дрібних землевласників під гаслами анархізму.

Анархісти поділяли революції на «політ.» та «соц.». Результатом «політ.» революції була зміна панівної в д-ві еліти, за збереження принципу держ. влади. «Соц.» революція мала наслідком перехід до нового принципу сусп. орг-ції – безвладного – і могла, за активної участі мас, вирости з політ.

Н. Махно на основі синтезу теорій М. Бакуніна і П. Кропоткіна розробив систему поглядів, яку назвав анархокомунізмом «бакунінсько-кропоткінського напрямку». Перший нарис махновської політ. концепції з'явився у травні 1919 р., коли в Гуляйполі вийшла друком брошура Н. Махна і П. Аршинова «Чого добиваються повстанці-махновці?». Це був своєрідний етап у написанні гол. програмного документа – Декларації РПАУ(м), прийнятої членами Військ.-револ. ради (ВРР) Гуляйпільського району 20.10.1919 р.

Базовою ідеєю махновської програми стала ідея «вільного району», власне ідея махновської незалежності. Махно дійшов висновку, що реальним продовженням революції буде не перехоплення політ. ініціативи анархістами, а подальше посилення комуністичної д-ви, що, у свою чергу, відсувало прихід соц. революції на невизначений час. Вихід із ситуації Н. Махно вбачав у можливості збереження її тенденцій в межах

значного територіального й незалежного від оточуючих його політ. утворень району, який і належало створити. Такий погляд на револ. процес підводив до ще одного принципу політ. стратегії повстанців починаючи з 1919 р. – ідеї «єдиного револ. фронту», союзу соціалістичних «радянських» партій.

Гол. рисою махновського різновиду анархізму була нова тактика у ставленні до влади. Махновці виступили за використання в запропонованій ними соц. моделі органів сусп. влади. Сусп. влада з її ін-тами і нормами визнавалась елементом сусп. самоорг-ції, самоврядування, а також елементом самозахисту вільного сусп-ва. В ідеалі новітня система влади уявлялася створюваною знизу шляхом добровільного делегування повноважень по вертикалі і вільних виборів представників, обмеженою в своїй компетенції, здатною виявляти і враховувати інтереси всіх індивідуумів, їх соц. об'єднань і сусп-ва в цілому. Вважалося, що сусп. влада буде активно використовувати референдуми й опитування, діяти шляхом переконання. Гол. критерієм, що визначав, яка саме владна система постане у «вільному» районі, були рішення з'їздів місц. рад. Багатопартійність цих з'їздів давала можливість альтернативного вибору.

Махновці стояли на засадах повної деполітизації радянського життя. Н. Махно вважав політ. партії деструктивним елементом революції. Для нього вони були лише «купками шарлатанів», що прагнули виключно однієї мети – захоплення влади, не зупиняючись задля цього і перед злочинною політикою розколу, і відвертого нищення трудового народу. Аби певним чином нейтралізувати діяльність політ. партій, махновці вважали можливим створення особливої «безпартійної» системи. Махновська ідея «єдиного револ. фронту» пропонувала співіснування в межах однієї системи влади різних лівих політ. течій, що мали будувати нове сусп-во згідно зі своїми принципами і волею місц. населення, вирішуючи питання заг. значення шляхом діалогу, а не наказу. Сутність запропонованого ладу полягала в тому, що, з одного боку, він забезпечував рівні шанси впливу на владу, з другого – проблематичну можливість її захоплення в масштабах країни з боку будь-яких політ. сил. Рада у махновському розумінні – повноважний і самодостатній представник місц. влади, підзвітний виключно своїм виборцям, втручатись у діяльність якого у мирний час не мав права жодний виконавчий орган. Єдиною вищою інстанцією, якій делегувалася місц. радою частина її повноважень, була багатоступенева система з'їздів рад.

Влада, що базується на місц. самоврядуванні і виростає з нього знизу вгору через з'їзди Рад, – гол. принцип концепції Н. Махна. За нової моделі сусп. устрою вся країна вкриється місц., цілком вільними і самост. самоврядуваннями трудящих. Заг. метою **М. р.** проголошувалося повне визволення трудящих України шляхом створення федерацій незалежних Рад з виконавчою владою.

Вся система махновського сусп-ва загалом отримувала назву «вільного співжиття». Аби влада не консолідувалася знову в єдиний організм, не створила нову бюрократію і не виступила з претензіями на управління, пропонувалася її децентралізація. Сільські й міські об'єднання трудящих мали

створювати органи з чітко визначеними повноваженнями. Ці органи не мали права об'єднуватися в єдину мережу виконавчої влади. Повнотою влади мали володіти лише з'їзди органів самоврядування: районні, обласні та нац. У межах цієї системи потенційна бюрократія мусила розпорошитися по різних органах. Виконання держ. законів мало замінити виконання законів громадян. сусп-ва. На з'їздах рад мали виникнути своєрідні конституції, які б затверджувалися делегатами.

Декларація РПАУ (м) викладала конкретну програму перетворень: земля надходила в розпорядження селянських громад, які на місцях мали вирішити питання про конкретні форми землекористування; заводи й фабрики переходили в колект. власність і повне розпорядження профспілок.

Політ. програма **М. р.** не вичерпувала всієї глибини махновської ідеології. Існував ще її «тіньовий» бік, що являв собою відображення стихійних поривань учасників руху. Гол. її аспект – це антиурбаністичні настрої. Письменник В. Підмогильний назвав **М. р.** «великим походом села на місто». «Змаганням живої сили з залізною», – так визначив сутність **М. р.** рос. поет С. Єсенін. У більшості своїй махновці оцінювали сутність подій як «селянську революцію», яку творили селяни для селян. Махно намагався зруйнувати цю однобокість і спробувати оволодіти містами, пристосувавши міську промисловість для потреб села. Екон. координація зусиль села та міста мала в ідеалі привести до злиття сусп-ва: «Необхідний один міцний трудовий союз, одна робітничо-селянська сім'я». Ця анархокомуністична ідея наближала махновців до суч. їм соціалістичних течій. Побоювання щодо можливості відриву інтересів і потреб військ. влади від соц. дійсності викликали процес постійної кореляції програмних положень, гол. чином, на місцевих представницьких з'їздах, за умови збереження єдиного ідеол. табу – тези щодо побудови в майбутньому безвладного сусп-ва. /*В. Кротюк*/

МЕДІАДЕМОКРАТІЯ (англ. *mass media* – ЗМІ) – політ. режим в інформ. сусп-вах, різновид (або характерна особливість) суч. демократії в умовах подальшого розвитку та розповсюдження інформ.-комунікативних технологій, де значну (за деякими думками, визначну) роль у формуванні та здійсненні політики відіграють ЗМІ, які формують громад. думку та, зазвичай, є посередниками між владою та різними групами в сусп-ві (за умови існування в конкурентному середовищі) або ключовим інструментом політ. пропаганди та маніпулювання сусп. свідомістю в інтересах влади (за умови існування в абсолютно чи умовно монополізованому та/чи цензурованому інформ. середовищі). ЗМІ, як відомо, є одним з «архітекторів» суч. публічної сфери, інструментом формування або, навіть, створення порядку денного в політ. просторі. Вони створюють фрейм (від англ. *frame* – кадр, рамка) подій, тобто т. зв. когнітивну рамку в трактуванні подій, за межі якої переважна більшість аудиторії, зазвичай, не виходить.

Поряд з традиц. джерелами влади (насильство, авторитет, право) в суч. умовах ЗМІ стають важливим інструментом в отриманні та утриманні влади. Більш того, концепція **М.** базується на поширеній практиці сприйняття ЗМІ як «четвертої влади», поряд з законодав-

чою, виконавчою та судовою, або як «четвертого стану» (англ. *Fourth Estate*), тобто політ. сили, за своїм впливом зіставної з традиційно вагомими сусп. силами. В суч. умовах, виходячи з рівня впливу на перебіг політ. процесів, ЗМІ алегорично можна вже вважати «першою владою». Не дивно, що в наук. дискурсі, поряд з терміном **М.**, дедалі більшого поширення набуває термін «медіакратія» (від англ. *mass media* – ЗМІ, давньогрец. *κράτος* – влада), що означає явище, коли політ. рішення та дискусії, а також політ. комунікація відбуваються перш за все в інтересах та за логікою ЗМІ, які перетворилися з інструменту акумулювання, передачі та поширення інформації в механізм створення інформ. аналогів реальності, а журналісти – з ретрансляторів інформації – у творців та інтерпретаторів смислів та дискурсів, що діють не тільки і не скільки в сусп. інтересах, а подекуди виходять із прив., корпоративних чи/та егоїстичних мотивів. Важливо, що у формуванні та здійсненні політики ЗМІ виступають як посередник, який, з одного боку, формує публічний простір («сцену») для діяльності політ. акторів, а з другого – перетворює широкі верстви населення на аудиторію, яка, в умовах недемокр. режимів, здебільшого, лише спостерігає за політ. процесами, перетворюючись на пасивного реципієнта, а за умов демокр. режиму виконує дві принципово важливі ф-ції – політ. вибору та контролю за владою.

В умовах, коли інформація стає ключовою нематеріальною цінністю, саме ЗМІ як основні розпорядники інформації отримують інструменти для здійснення влади. З'являються концепції нових правлячих класів, до яких можна віднести, зокрема, ідею нетократії (О. Бард, Я. Зодерквіст) та медіакласа, що є основою нового, медіакратичного режиму (П. Оборн). Разом з тим комерціалізація преси та її концентрація в руках невеликого переліку власників призводить до приватизації та рефеодалізації публічної сфери, а політ. процес – до прив. чи корпоративної справи медіакратичної еліти (Ю. Габермас). /*М. Фоломєєв*/

МЕДІАКРАТІЯ (англ. *mass media* – ЗМІ і грец. κράτος – сила, влада) – влада засобів масової інформації; явище, коли політ. рішення та дискусії, а також політ. комунікація в суч. демократіях відбуваються не у сфері первинного політ. дискурсу, а в інтересах засобів масової інформації.

Існують два підходи до визначення поняття «**М.**» – етимологічний та маркетинговий. Перший розглядає **М.** як владу ЗМІ і представлений в основному у словниках та довідковій літ-рі, тлумачить владу як форму правління, коли влада належить медіакорпораціям і здійснюється останніми безпосередньо або через обраних агентів. Специфіка підходу в тому, що влада подається не як атрибут ЗМІ, а як властивість певної групи осіб, що володіє монопольним правом на створення та поширення найвигіднішої для неї медіапродукції. Наслідком такого тлумачення **М.** стає нівелювання ролі та впливу політ. ін-тів на формування політики д-ви. Маркетинговий підхід до дефініції поняття «**М.**» базується на тому, що ЗМІ отримують силу лише тоді, коли думка журналістів збігається з цінностями сусп-ва та з очікуваннями, що формуються на базі таких цінностей. При такому розумінні **М.** тлумачиться як новий вид по-

літики, принциповою фігурою якої постає посередник, також для **М.** характерне зрощення політ. та медійних ін-тів у сфері інтересів та комунікації, завдяки чому посередник стає аффілірованим. Цей підхід дозволяє пояснити, яким чином відбувається поступовий відхід ЗМІ від позицій «четвертої влади», перетворення деяких ЗМІ на інструменти комунікації, що не мають власної волі та суттєвого впливу (інструменталізація ЗМІ). Різні політ. системи відрізняються ступенем інструменталізації ЗМІ. **М.** у інформ. сусп-ві здатна контролювати всі сфери життєдіяльності сусп-ва від побуту до політики та міжнар. відносин. /*С. Куцепал*/

МЕРИТОКРАТІЯ (лат. *meritus* – гідний і грец. κράτος – сила, влада) – форма правління, основою якої є принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політ. влади та соц. управління. Відповідно до концепції **М.** сусп-вом повинні керувати особи, які мають особливі здібності й чесноти, високі інтелектуальні якості та кваліфікацію, що відповідає потребам середовища. Термін «**М.**» уведений англ. соціологом М. Янгом, який цим терміном позначив утвердження принципу висування на керівні посади найздібніших людей, що обираються з усіх соц. верств сусп-ва. Ідея **М.**, з погляду її прихильників, органічно випливає із принципу лібералізму. На думку М. Янга, капіталізм поступово трансформується у сусп-во, в якому існує принцип висунення на керівні посади з усіх верств сусп-ва найобдарованіших і найздібніших людей. Ці ідеї набули свого подальшого розвитку в амер. і західноєвроп. соціол. та політол. думці, особливо в теорії постіндустріального сусп-ва, сформульованій амер. соціологом Д. Белом. У загальному, **М.** виправдовує політ. й екон. привілеї «нової інтелектуальної еліти», яка робить найбільший внесок у добробут усього сусп-ва. Однак, як зазначають автори концепції **М.**, ця форма правління може бути і джерелом нових соц. нерівностей. На переконання Д. Бела, принцип **М.** повинен проникнути в ун-ти, бізнес, уряд. Сусп-во, яке не має своїх кращих людей на чолі його провідних ін-тів, є соц. і моральним абсурдом. У такому випадку **М.**, пропагуючи девіз «кожному відповідно до його заслуг», спрямована проти несправедливого розподілу політ. цінностей, заснованих на знайомстві, зв'язках, спадковості тощо. В основі ієрархічної політ. структури сусп-ва і д-ви має бути принцип залежності посади лише від здібностей і досягнень конкретної особистості. Чим вища в сусп-ві посада, тим з вищими інтелектуальними, розумовими та профес. здібностями та якостями повинна людина її обіймати. **М.** передбачає справедливий розподіл держ. та недерж. посад відповідно до інтелектуальних, розумових і моральних якостей людини. З одного боку, вона спирається на високу свідомість, структуру вибору, професіоналізм у політиці звичайних людей, що, в принципі, є проблемою. Хоча під час виборів на керівні посади виборці здебільшого віддають свої голоси найбільш здібним, обдарованим людям, але, з другого боку, визначити ступінь та рівень таких якостей дуже важко. /*В. Бліхар*/

МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ – прийоми і способи дослідження політ. дійсності, вивчення закономірностей і категорій, що становлять її предмет. Найважливіші з **М. п. н.**, що

використовуються найчастіше, доцільно поділити на три групи.

Перша група: заг. методи дослідження політ. об'єктів. Іноді методи називають підходами. Вони відрізняються безпосередньою спрямованістю на досліджуваний об'єкт і (або) дають його специфічну інтерпретацію (напр., системний чи діяльнісній методи), або орієнтують на особливий підхід до нього (порівн. та істор. методи).

Соціологічний підхід припускає з'ясування залежності політики від сусп-ва, соц. домовленості політ. явищ, у тому числі впливу на політ. систему екон. відносин, соц. структури, ідеології і культури. У своїх крайніх, жорстко детерміністських формах соціол. підхід широко представлений у марксистських трактуваннях політики як надбудови над екон. базисом, як відносин між класами, націями і державами (В. Ленін). Цей метод яскраво виражений і в теорії зацікавлених груп А. Бентлі, який розглядає політику як сферу суперництва різноманітних сусп. груп, що переслідують власні інтереси. Соціол. метод по праву займає одне з центр. місць у політ. науці, багато в чому визначає специфіку політ. соціології. Одним із його проявів є *культурологічний підхід*, що орієнтує на виявлення залежності політ. процесів від політ. культури.

Нормат., чи *нормативно-ціннісний, підхід* припускає з'ясування значення політ. явищ для сусп-ва й особистості, їх оцінку з погляду заг. блага, справедливості, волі, поваги людської гідності та ін. Цей підхід орієнтує на розробку ідеалу політ. устрою і шляхів його практичного втілення. Він вимагає виходити з належного чи бажаного, з етичних цінностей і норм та відповідно до них будувати політ. ін-ти і поведінку. Нормат. підхід зазнає критики за ідеалізацію політ. дійсності, відірваність від реальності, споглядальність багатьох побудованих на його основі політ. конструкцій. Його певна слабкість виявляється в релятивності, відносності ціннісних суджень, їх залежності від світогляду, соц. стану й індивідуальних особливостей людей. Однак цей підхід є необхідним для політ. науки, оскільки він, у сполученні з антропологічним та ін. методами, додає політиці етичний, людський вимір, вносить у неї моральне начало.

Функц. підхід вимагає вивчення залежностей між політ. явищами, що виявляються на практиці, напр., у взаємозв'язках між рівнем екон. розвитку і політ. ладом, між ступенем урбанізації населення і його політ. активністю, між к-стю партій і виборчою системою тощо. Цей метод припускає абстрагування від етичної оцінки політики і ґрунтується на позитивістській орієнтації дослідника. Одним із перших функц. метод у політології широко використовував Н. Макіавеллі, який проголосив відмову від реліг. догм і етичних цінностей при вивченні політики, необхідність аналізу реального життя у всій його суперечливості.

Біхевіоралістський підхід вимагає застосування до політики методів, що використовуються у природних науках і конкретній соціології. Його суть полягає у вивченні політики за допомогою конкретного дослідження різноманітної (вербальної і практичної, усвідомленої і підсвідомої) поведінки окремих особистостей і груп. Цей метод вимагає експліцитності, тобто ясності вираження і чіткості визначення дослідницької

процедури та верифікації знань досвідом. Конституюючими засадами цього методу виступають такі положення: 1) політика має особистий вимір. Колективні, групові дії людей так чи інакше залежать від поведінки конкретних особистостей, які є гол. об'єктами політ дослідження; 2) домінуючими мотивами політ. поведінки є психол. мотиви, що, звичайно, можуть бути соц. обумовленими, але можуть мати і специфічну, індивідуальну природу; 3) у політології можуть використовуватися досягнення ін. наук, у тому числі природничих, оскільки моделі (зразки) поведінки людей часто подібні в різних ситуаціях і різних видах діяльності; 4) політ. явища вимірюються кількісно, що відкриває перед політологією широкі можливості використання математичних та ін. методів, статистичних даних, результатів анкетних та ін. опитувань, комп'ютерної техніки.

Структурно-функц. аналіз припускає розгляд політики як деякої цілісності, системи, що має складну структуру, кожен елемент якої, у свою чергу, має певне призначення і виконує специф. функції (ролі), спрямовані на задоволення відповідних потреб системи і її експектацій (очікувань). Діяльність елементів системи немовби запрограмована заг. структурою орг-ції, безпосередньо займаними позиціями і виконуваними ролями. Структурно-функц. метод широко використовувався К. Марксом, Т. Парсонсом і багатьма ін. соціологами і політологами. Він виступає як один із принципів системного аналізу.

Системний підхід у політиці вперше був детально розроблений у 50-60-х рр. XX ст. Т. Парсонсом і особливо Д. Істоном. Суть цього методу полягає в розгляді політики як цілісного, складно організованого організму, як саморегулюючого механізму, що знаходиться в безупинній взаємодії з навколишнім середовищем через «вхід» і «вихід» системи. Політ. системі належить верховна влада в сусп-ві. Вона прагне до самозбереження і виконує в сусп-ві (за Д. Істоном) дві найважливіші функції: 1) розподіл цінностей і ресурсів; 2) забезпечення сприйняття громадянами прийнятих рішень як обов'язкових. За порівняно обмежений термін системний підхід до політики засвідчив свою конструктивність, зараз він достатньо представлений у різноманітних теоріях політичних систем.

Інституціональний підхід, поряд із нормативним, аж до початку XX ст. був панівним у політ. науці. Він орієнтує на вивчення ін-тів, за допомогою яких здійснюється політ. діяльність, тобто д-ви, партій, ін. орг-цій і об'єднань, права, урядових програм та ін. регуляторів політ. діяльності.

Антропологічний підхід вимагає вивчення обумовленості політики природою людини як родової істоти, що має стійкий набір осн. потреб (в їжі, одязі, житлі, безпеці, вільному існуванні, дух. розвитку тощо). Він виходить, щонайменше, із трьох найважливіших принципів: 1) сталості фундаментальних родових якостей людини як істоти біологічної, соц. і розумної (дух.), що споконвічно володіє волею; 2) універсальності людини, єдності людського роду, незалежно від етн., расових, соц., геогр. та ін. розходжень, рівноправності всіх людей; 3) невід'ємності природних, осн. прав людини, їх пріоритету щодо принципів устрою, законів і діяльності д-ви. Стосовно дослідження реальних

політ. дій антропологічний підхід вимагає не обмежуватися вивченням впливу соц. середовища чи розумної, раціон. мотивації, але виявляти й ірраціональні, інстинктивні, біологічні та ін. мотиви поведінки, зумовлені людською природою.

Психол. підхід под. антропологічному методу щодо вимоги йти в політ. дослідженнях від людини. Однак, на відміну від антропологізму, він має на увазі не людину взагалі, не людину як представника роду, а конкретного індивідуума, що вимагає врахування його специф. якостей, соц. оточення та особливостей індивідуального розвитку. Цей метод орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів політ. поведінки, індивідуальних якостей, рис хар-ру, несвідомих психол. процесів, а також типових механізмів психол. мотивацій. Цей підхід зародився в далекій давнині. Так, ще Конфуцій рекомендував правителям враховувати у своїй поведінці психол. реакцію підданих для забезпечення їхньої довіри і слухняності. Помітний внесок у розробку психології володарювання вніс Н. Макіавеллі, особливо у своєму творі «Державець». Суч. психол. підхід багатоваріантний. Одне з центр. місць у ньому належить психоаналізу, основи якого розробив З. Фрейд. Психоаналіз ставить у центр дослідження природи людської свідомості несвідомі псих. процеси і мотивації. Він виходить із того, що гострі афективні переживання людини не зникають із психіки, а витісняються у сферу несвідомого і продовжують впливати на політ. поведінку. На основі психоаналізу можливе пояснення різних типів політ. поведінки і, зокрема, авторитарного типу особистості, що прагне за допомогою досягнення влади до подолання почуття власної неповноцінності, різного роду комплексів, внутр. напруження. Специф. продовженням цього методу виступає *соц.-політ. метод*, що орієнтує на вивчення залежності політ. поведінки індивідів від їхнього включення в соц. групи, а також на дослідження психол. характеристик соц. об'єднань (націй, класів, малих груп тощо).

Діяльнісний підхід малює динамічну картину політики. Він припускає її розгляд як специф. виду живої та опредметненої діяльності, як циклічного процесу, що має визначені стадії (етапи). Це визначення цілей діяльності, прийняття рішень; орг-ція мас і мобілізація ресурсів на їх здійснення, регулювання діяльності; облік і контроль за реалізацією цілей; аналіз результатів і постановка нових цілей і завдань. Діяльнісній підхід служить методол. базою теорії політ. рішень. Розглянута під цим кутом зору політика виступає як процес підготовки, прийняття і реалізації рішень, обов'язкових для всього сусп-ва. З використанням діяльнісного підходу пов'язане і трактування політики як специф. форми управління сусп-вом.

Критично-діалектичний метод орієнтує на критичний аналіз політики, на виявлення суперечностей як джерел її саморуху, її невпинних змін. Критично-діалектичний метод широко використовується в марксистському аналізі політики, у неомарксизмі (Ю. Габермас, Т. Адорно та ін.), у ліволіберальній і соціал-демокр. думці, у цілому ряді ін. ідейно-політ. течій. Плідність цього методу визначається, власне кажучи, всіма прихильниками плюралістичної демократії і плюралістичної орг-ції

сусп-ва в цілому, тому що плюралістична теорія ґрунтується на принципі суперечностей, конкурентного суперництва різноманітних ідей, ціннісних орієнтацій, політ., екон. і культ. ін-тів, індивідів і соц. груп. Критично-діалектичний метод є провідним у такій важливій політол. і соціол. дисципліні, як конфліктологія.

Порівняльний підхід припускає зіставлення однотипних політ. явищ, напр., політ. систем, партій, електоральних систем, різних способів реалізації політ. функцій з метою виявлення їхніх заг. рис і специфіки, визначення найбільших форм політ. орг-ції чи оптимальних шляхів вирішення завдань. Він використовувався ще в Античному світі Платоном, Арістотелем та ін. мислителями. Застосування порівняльного методу розширює кругозір дослідника, сприяє плідному використанню досвіду ін. країн і народів. Він особливо актуальний для суч. укр. політології в умовах радикальних політ. реформ, появи реальних можливостей розбудови демокр., прав., соц. д-ви, формування громадян. сусп-ва, творчого використання світ. досвіду. Активне використання у політ. науці порівняльного методу є підставою для виділення в ній спец. галузі знань – порівняльної політології.

Субстанціальний (онтологічний) підхід вимагає виявлення і дослідження тієї першооснови, що становить специф., якісну визначеність політики. Такою першоосновою звичайно вважають владу, відносини панування і підпорядкування в їхніх різноманітних виявах чи розподіл сусп-ва на друзів і ворогів (К. Шмітт).

Істор. підхід вимагає вивчення політ. явищ у їхньому послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку між минулим, сьогоденням і майбутнім.

Друга група: загальнологічні методи дослідження політ. об'єктів. Використання всіх названих методів першої (у нашій класифікації) групи дозволяє дати різноманітні характеристики політ. реальності. Однак арсенал пізнавальних засобів політології не вичерпується заг. методами дослідження політ. об'єктів. Він включає і другу групу методів, що належать не до дослідження політ. об'єктів, а безпосередньо до орг-ції і процедури пізнавального процесу. З огляду на той факт, що ці пізнавальні засоби не дають специф. картини політики і належать не тільки політології, а й науці в цілому, можна обмежитися їх коротким переліком. До цієї групи методів входять аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і шлях від абстрактного до конкретного, поєднання істор. і логічного аналізів, експеримент, моделювання, математичні, кібернетичні, прогностичні методи тощо.

Третя група: методи емпіричних досліджень політ. об'єктів. Ці методи, так само як і попередні, прямо не відбивають специфіку політології, оскільки вони в основному запозичені із соціології, кібернетики, деяких ін. наук. До них належать: використання статистики, насамперед електоральної; аналіз документів; анкетне опитування; лабораторні експерименти; теорія ігор, особливо плідна при прийнятті рішень; спостереження, здійснюване дослідником, який є безпосереднім учасником реальних політ. подій, спостереження за поведінкою людей, що перебувають в умовах експериментальної ситуації тощо. (*М. Требін*)

МЕХАНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (грец. μηχανή – знаряддя, пристрій) – система дій політ. ін-тів і орг-цій, призначена для перетворення властивостей, характеристик, ін. параметрів сусп. розвитку в потрібному напрямі. Поняття *«механізм»* передбачає внутр. будову, систему чого-небудь. Механізм (у переносному значенні) є системою функціонування будь-чого, сукупністю проміжних станів або процесів будь-яких явищ, напр., власне **М. п**., механізм держ. управління, механізм правового регулювання і под. Поняття «механізм» запозичене політ. наукою з природничих і технічних дисциплін. Поняття «**М. п**.» є адекватним дослідницьким інструментом, котрий дозволяє розглянути процеси досягнення конкретних політ. цілей, не виходячи за рамки теорії політ. систем. Поняття «**М. п.»** порівняно нещодавно з'явилося в політол. лексиці, проте цей термін має значний пізнавальний потенціал і широкі можливості для якісного політол. аналізу; втім, зах. політол. наука утримується від запровадження в активний наук. обіг «технічного» поняття «механізм».

Щодо будь-якого виду діяльності термін «механізм» означає організовану послідовність взаємопов'язаних і цілеспрямованих дій, здійснюваних у певному порядку визначеними суб'єктами. Але на відміну від техніки, соц. механізми – не стільки фіз. явище, скільки сукупність прав та обов'язків, визначених ними зміст і хар-р діяльності індивідів і груп. Зміст і хар-р **М. п.** визначається політ. режимом конкретної країни*, позаяк у* ньому втілюються засоби і методи політ. влади. Орг-ція зворотного зв'язку – невід'ємна частина **М. п.** Дія **М. п.** може бути представлена як процес.

Структура **М. п.** обумовлюється: 1) політ. волею керівництва країни або політ. вимогами суб'єктів політ. діяльності; 2) сукупністю прав. норм, що регулюють певні види діяльності політ. суб'єктів і визначають прав. статус держ. органів; 3) сформованими взаєминами суб'єктів політ. процесу під час досягнення поставлених політ. завдань; 4) хар-ром політ. цілей, який впливає на змістовну сторону **М. п.**

Множинність **М. п.** зумовлена: 1) різноманітністю політ. акторів, які мають власні цілі, засоби та способи їх досягнення (механізм держ. управління, механізм парт. впливу, механізм громад. контролю і под.); 2) багатьма напрямами діяльності цих акторів, по кожному з яких (напрямів) може бути затребуваний особливий механізм (механізм виборів, фін. механізм, переговорний механізм і под.).

Усі дослідницькі підходи до трактування **М. п.** можна згрупувати так: 1) сукупність засобів реалізації держ. політики, конкр. завдань держ. управління, сукупність певних управл. процедур, прийомів, об'єднаних на основі дотримання принципів, серед яких визначальними, такими, що формують їх хар-р, є відповідальність, легітимність, законність, гласність, відкритість, науковість ін.; 2) сукупність видів діяльності суб'єктів, гарантованих законом і включених у динаміку практ.-політ. відносин, які охоплюють усі стадії розвитку та функціонування політ. системи; 3) практика реалізації управл. процедур: розробка, прийняття та реалізація рішень; регулювання політ. криз і конфліктів; аналіз та оцінка результатів і наслідків прийнятих рішень. Отже, **М. п.** – система дій політ. ін-тів і орг-

ції, призначена для перетворення властивостей, характеристик, ін. параметрів сусп. (соц., екон. *і* власне політ.) розвитку в потрібному напрямі. Структурно **М. п**. має *вхідну* ланку (політ. орг-ції та ін-ти, що одержують установку на напрям розвитку) та *вихідну* ланку (політ. орг-ції та ін-ти, поєднані з громад. орг-ціями та ін-тами, що забезпечують перетворення властивостей, характеристик, ін. параметрів сусп. розвитку в потрібному напрямі). Організація зворотного зв'язку є невід'ємною частиною **М. п.**

Будь-який механізм виробляє процес змін об'єкта. Це значить, що його дія не обмежується яким-небудь одним моментом, а продовжується певний час і в цьому проміжку може бути розбита на частини, відповідні частинам вихідного процесу. Отже, дія **М. п.** може бути представлена як процес. Система **М. п.** є гнучким інструментом регулювання загальнодерж., регіон., прив. та особистих інтересів через певні структури органів публічної влади, корпоративні органи забезпечення їх реалізації в межах законів та відповідно до своїх ф-цій. *(Н. Хома)*

МИР – припинення, на довший або коротший час насильницького суперництва між політ. утвореннями. Ідея про **М.** як найбажаніший спосіб існування людей міститься практично у всіх відомих джерелах Стародавнього Сходу – від індійських «Вед» до китайських трактатів. У Середньовіччі ідея **М.** розглядалася у трьох вимірах: як життя доброчесної людини в родині; як «Божий **М.**» у д-ві в контексті усунення феодальних міжусобиць; як Християнська республіка – союз європ. д-в (під егідою Папи Римського або проти нього). В епоху Відродження із трактату Е. Роттердамського «Скарга **М.**» (1517) починає домінувати експлікація **М.** як реального механізму протистояння воєнним діям і встановлення заг. порядку. У «Бойовій книжці **М.**» (1539) С. Франка вперше в історії сусп. наук формулюються шість умов, які, на його думку, повністю блокують можливість виникнення війни і формують засади існування вічного **М.:** «війні потрібно знамення від Бога, її не можна починати будь-коли; не можна вести війну заради власної вигоди, її можна вести тільки для «честі Божої» і загальної користі заради; нападаючий першим завжди неправий, війна може бути тільки оборонною; перш ніж братися до зброї, треба запропонувати ворогу **М.**; не можна сподіватися на силу і чисельність своїх військ – тільки Бог вирішує результат війни; не можна укладати союзів із безбожниками». У добутках ін. представників епохи Відродження ідея **М.** доповнюється новою філос.-політ. складовою – твердженням про необхідність його існування для всіх народів (включаючи іновірців) у контексті здійснення певних дій із боку правлячих верств сусп-ва. Саме в цей період розвитку сусп-ва поняття **«М.»** перетворюється в один з основних концептів теорії міжнар. відносин. Так, у книгах Є. Крюсе «Новий Киней, або Міркування про стан, що надає можливості і засоби для встановлення загального **М.** й свободи торгівлі в усьому світі...» (1623), Я. Каменського «Вісник **М.**» (1651), У. Пені «Досвід про сьогодення і майбутнє **М.** в Європі» (1693), Ж. -Ж. Руссо «Судження про вічний **М.**» (1761) було запропоновано розглядати **М.** як резуль-

тат взаємодії між д-вами, які утворюють єдине світ. співт-во, і контролюють його діяльність через певні демокр. процедури (заг. збори громадян, голосування за певними питаннями і т. ін.). У праці І. Бентама «Принципи міжнар. права і **М.»** (1786–1789) уточнюються методи і засоби встановлення заг. і тривалого **М.** – скорочення озброєнь, звільнення колоній, відмова від таємної дипломатії. У добутках І. Канта (і насамперед у трактаті «До вічного **М.»**, 1795) уперше процес установлення **М.** між д-вами інтерпретується як реальна філос. проблема, тобто обґрунтовується істор. необхідність затвердження вічного **М.** на планетарному рівні. Осн. умовами такого процесу виступають: перетворення кожної з д-в у конституційну республіку; формування федерації вільних д-в як міжнар. об'єднання, яке повинне забезпечити вічний **М.**; заборона колоніальних захоплень; затвердження принципу гласності в міжнар. справах. Основу цього процесу формують такі положення: жоден мирний договір не може вважатися таким, якщо при його укладанні зберігається підстава для майбутньої війни; жодна самост. д-ва не може бути придбана ні у спадщину, ні купівлею, ні у вигляді дарунка; постійні армії повинні згодом зникнути; держ. борги не повинні використовуватися для зовнішньополіт. тиску; жодна д-ва не повинна втручатися в політ. устрій й управління інших д-в; жодна д-ва не повинна звертатися до таких ворожих дій проти іншої д-ви, які підірвали б взаємну довіру (підготовка та засилання таємних убивць, отруйників, підбурювачів до заколоту тощо). Нім. мислитель Ф. Генц у праці «Про вічний **М.»** (1800) у контексті критичного аналізу систематизував усі відомі на початок XIX ст. пропозиції щодо затвердження **М.** (усунення війн) і об'єднав їх у три групи. Першу склали пропозиції, що орієнтуються на об'єднання народів у всесв. д-ві (І. Гердер, Г. де Ламотт), другу – пропозиції, що пропонують створення умов для абс. ізоляції народів (І. Фіхте), третю – створення всесв. федерації/союзу д-в (Ш. Сен-Пьер, Ж. -Ж. Руссо, І. Кант).

Із розвитком системи соц.-політ. знань у XIX–XXI ст. ця сукупність пропозицій була доповнена новими рекомендаціями – установлення **М.** усередині кожної окремої д-ви (Ф. Генц, К. Краузе); знищення соц. корінь війни в контексті розвитку класової б-би й звільнення робітничого класу (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін); затвердження як обов'язкових принципів міжнар. третейської юрисдикції, обмеження права на оголошення війни, скорочення військ. витрат, створення стійких прав. засад для захисту мирного політ. порядку (К. Браун, К. Намиста, С. Сміт); реалізація на практиці положень парадигми ненасильства (Л. Толстой, М. Ганді, Р. Хільдебрант); формування та існування трьох типів **М.**: рівноважного – ситуації, коли сили політ. установ абсолютно врівноважені, гегемонії – ситуації, в умовах якої одні політ. установи домінують над ін., імперського – ситуації, при якій низка політ. установ настільки підкоряються силі однієї з них, що поступово втрачають свою держ. незалежність і здобувають тенденцію до зникнення як центрів, що володіють правом ухвалювати політ. рішення (П. Валері, Р. Арон). *(І. Денисенко)*

МІГРАЦІЯ (лат. *migratio* – переміщення, переселення) – переміщення осіб незалежно від форми, мотивів і термінів з території однієї д-ви на територію ін. д-ви, яке тягне зміну їх статусу та передбачає їх пряму участь у політ. процесах країн, до яких вони мігрували. Вперше поняття **М.** вводиться в наук. обіг наприкінці XIX ст. англ. ученим Е. Равенштеном у праці «Закони міграції», який розглядав її як неперервний процес, зумовлений взаємодією чотирьох осн. груп факторів, які діють у першому місці мешкання, на стадії його переміщення, а також у місці приїзду і факторів особистісного хар-ру.

Гол. причина **М.** – економічна. Міжнар. **М.** робочої сили на початку XXI ст. стала важливою складовою глобалізаційних процесів у світ. економіці. Вона впливає на екон. процеси в кожній країні та її регіонах. Саме екон. чинники породжують інтенсивні міграційні рухи робочої сили на Європ. континенті. Осн. причинами, які зумовлюють міжнар. трудову міграцію, є: незадовільні екон. умови життя працездатного населення (низький рівень заробітної плати, безробіття, низький життєвий рівень, зубожіння і т. ін.); стабільний порівняно високий рівень зарплати в осн. імміграційних центрах (США, Зах. Європа); порівняно вищий технічний рівень умов праці в країнах імміграції; соц. умови для реалізації своїх можливостей у країнах імміграції. Значну роль також відіграють політ., військ., нац., реліг., культ. й ін. причини.

Поняття «**М.**» взаємозалежне з поняттям «політ. процес», оскільки **М.** випливає з результатів певних політ. процесів, стає їх наслідком і в подальшому спричиняє значний вплив на наступні політ. процеси. Це стосується одночасно як внутрішньополіт. процесів конкретної країни (в тому числі і України), так і міжнар. політ. процесів. Переміщення осіб з однієї країни до іншої переводить їх у статус мігрантів, які стають повноцінними учасниками політ. процесів країн, до яких вони переїхали, утім політ. процеси розрізняються за цільовою спрямованістю і впливають на статус самих мігрантів.

Міграції мають різні спрямованість, тривалість, інтенсивність залежно від багатьох чинників та причин. Переміщення у просторі відбувається внаслідок дії екон., соц., демографічних, політ., етн., освітніх, морально-психол., військ., екол. та ін. факторів, але вони діють одночасно, певною мірою є взаємозалежними. Класифікувати **М.** можна за допомогою таких критеріїв: за прав. статусом – законна й незаконна; за територ. ознакою – міжнар. й внутр.; за мотивами – добровільна (трудова, екон., профес., возз'єднання з родиною) й змушена (біженці й переміщені особи); за строками – постійна й сезонна; за цілями – пошук притулку, одержання статусу біженця, возз'єднання з родиною, навчальна й трудова міграція. При класифікації **М.** на законну й незаконну варто враховувати, що законною є **М.** на законних підставах: віза, надання прав. статусу, вид на проживання, а незаконною – **М.** за відсутності таких елементів (не слід плутати незаконну **М.** з нелегальною, тобто обтяженою кримінальним елементом). Причиною змушеної **М.** можуть бути різні стресові фактори: громадян. війни, міжнац. конфлікти, переслідування з політ. або етн. мотивів, погроза фізич. знищення, стихійні лиха та ін. До змушеної відносять такі

категорії мігрантів, як біженці й переміщені особи. Добровільна **М.** – це пересування людей за власним бажанням, викликане особистими причинами. Один із видів такої **М.** – трудова. Можна виділити два види трудової **М.**: малокваліфікованої робочої сили з країн, що розвиваються, в розвинені д-ви й висококваліфікованих фахівців – т. зв. професс. **М.**, або «відплив умів». Сімейна **М.** спрямована на возз'єднання сім'ї й обумовлена тим фактом, що хтось зі членів родини вже скористався на законних підставах одним із зазначених видів **М.** для переїзду в ін. д-ву, а ін. члени його сім'ї бажають возз'єднання з ним. Міграційні процеси розрізняються за цільовою спрямованістю, що впливає на правовий статус мігрантів. За тривалістю **М.** поділяються на постійні (безповоротні) та тимчасові (зворотні). Прикладом постійної **М.** є переселення сільських жителів до міст, а тимчасової (зворотної) – навчання, робота на ін. території за контрактом тощо. Тимчасові **М.** поділяються на маятникові, циклічні, епізодичні.

Поділяють також фактори **М.** на некеровані й керовані сусп-вом, інакше кажучи, умови (природні умови різних регіонів і поселень, ступінь їх розвитку, обжитості і благоустрою, геогр. положення) і фактори-регулятори (демографічні – інтенсивність природного зростання населення, його склад за віком і статтю, співвідношення корінного населення та приїжджого, старожилів і новоселів, етн. відмінності між групами в мові, дух. культурі, побуті, нац. обрядах, звичаях тощо; соц.-психол. – інтенсивність соц. спілкування людей, соц.-психол. клімат, соц. умови життя людей).

На Міжнар. конференції з праці 1922 р. була визнана необхідність розробки єдиної характеристики терміна «міжнар. **М.**», але на той момент було розроблено тільки визначення «емігрант», тому що це було важливо для збору статистичної інформації з міжнар. **М**. Конференція з міграційної статистиці 1932 р. і рекомендації ООН по поліпшенню міграційної статистики 1953 р. провели розмежування між тимчасовою й постійною **М.** Було визначено, що мігрант – це особа, яка переміщується з однієї д-ви до іншої і потребує міжнар. міграційних послуг, які надаються міжнар. орг-ціями, що є складовою світ. політ. процесів. До характерних ознак можна віднести, по-перше, факт переміщення як фактор дії політ. процесів і, по-друге, зміну місця проживання в плинності самих політ. процесів. Міжнар. **М.** – це переселення людей, що залишають країну свого походження або постійного місця проживання, до ін. країни тимчасово або постійно. Гол. відмітною ознакою міжнар. **М.** населення порівняно з внутр. **М.** є факт перетину людьми держ. кордону. */В. Воднік/*

МІЖЕТНІЧНА КОМУНІКАЦІЯ (лат. *communicare* – перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися) – адекватне взаєморозуміння двох (або більше) учасників комунікативного акту, які належать до різних етн. спільнот. Упродовж століть **М. к.** виступає важливою формою взаємин етн. спільнот та й надалі відіграватиме важливу роль у етнополіт. процесах на глобал., регіон. і локальному рівнях. **М. к.** передбачає взаємодію представників різних етносів, які перебувають в межах одного етнополіт. організму, і реалізу-

ється через контакти, обмін етн. інформацією, яка сприяє формуванню уявлень один про одного, коригуванню уявлень про самих себе та формуванню етнонац. ситуації в д-ві. В процесі **М. к.** також потрібно розрізняти комунікативну і практичну мету комунікації, акт комунікації між групами зазвичай відбувається з наперед заданими цілями і мотивами. Суб'єкти **М. к.** визначають себе чи партнера по взаємодії як такого, що володіє певними етн. рисами, пов'язують свої очікування з етн. належністю один одного і відповідним чином координують свої дії. Функціонування **М. к.** передбачає передачу відповідної інформації за допомогою повідомлень вербальним, невербальним чи ін. способами й засобами.

М. к. доцільно розглядати на основі класичної матриці міжсуб'єктної інтеракції, базовими елементами якої виступають такі поняття, як «комунікатор», «комунікант», «сигнал», «шум», «канал». У процесі **М. к.** яскраво виявляються перцептивні процеси, коли мова йде про пізнавальні процеси, які допомагають сприймати, інтерпретувати та пов'язувати відповідну інформацію. Осн. роль у відтворенні етносів належить інформації, що передається від покоління до покоління. Проте поряд із цією діахронною інформацією важливе значення для функціонування етносу має синхронна інформація, що забезпечує його просторову стабільність та культ. інтегрованість. В основі міжетн. контактів лежить саме обмін специф. культ. інформацією. Важливим інструментом **М. к.** є етн. ідеологія як сукупність теорет. концепцій, доктрин, програм, платформ тощо, в яких під певним кутом зору подається історія етносу, тлумачаться особливості його хар-ру й свідомості, пропонується ставлення до ін. етносів, обґрунтовуються завдання, найімовірніші та бажані шляхи та напрями розвитку етносу. В процесі комунікації різних етнополіт. акторів, особливо у кризових умовах, домінуючої ролі набувають міфи, упередження, стереотипи. Одним із осн. компонентів синдрому «образ ворога» є стереотипізація. Формуючись у граничній зоні культ. контактів на основі систем етн. уявлень про уявні й дійсні риси власної та ін. груп, стереотип психологічно закріплює ставлення до власної етн. групи, сприяє встановленню взаємин між групами та відповідно визначає ставлення до окремих її представників. Оперування ірраціональними концептами надає **М. к.** конфліктогенного хар-ру. *(В. Гулай)*

МІЖНАРОДНА ІЗОЛЯЦІЯ – стан, створений унаслідок застосування з боку міжнар. спільноти (групи д-в чи міжнар. орг-ції) масштабних санкцій, а саме: заборон і обмежень у політ., екон., культ. та ін. сферах життєдіяльності. Причинами ізоляції чи застосування санкцій є порушення визначених норм поведінки у міжнар. відносинах – загроза миру, акт агресії, порушення прав людини, незадоволення курсом політики д-ви тощо. Щодо практичного застосування **М. і.** зазначимо, що стан ізоляції часто використовується в міжнар. відносинах, але питання її ефективності є дискусійним. Приклади ізоляції країн світу доводять, що вона не завжди є гарантією досягнення цілей, які ставилися, коли ухвалювалося рішення про її застосування, а найбільше шкоди ізоляція завдає населенню д-ви, а не владі,

дії якої були причиною введення санкцій. З огляду на вид примусових заходів, застосованих до країни-порушниці, можна виокремити чотири типи **М. і.**: політ. (дипломатична), екон., культ. та інформ. Негативними наслідками ізоляції д-ви є уповільнення темпів політ., екон., соц., культ., наук. і дух. розвитку, що призводить до спаду вир-ва, зростання безробіття, розвитку тіньової економіки, криміналізації сусп-ва, негативно впливає на психологію населення, посилює держ. чи парт. індоктринацію, самоізоляцію. Чим триваліший стан ізоляції, то складніші його наслідки. Окрім того, вони залежать від географічного розташування країни – об'єкта санкцій, умов її розвитку та міжнар. зв'язків. **М. і.** скасовують тоді, коли досягнене бажаного результату і виконані завдання, що ставилися як умови припинення ізоляції і зняття санкцій: дотримання визначених норм, відмова від протиправних дій, зміна курсу політики, зміна керівництва д-ви тощо. Процес подолання негативних наслідків ізоляції та «повернення» до міжнар. спільноти є складним і тривалим. Він передбачає комплекс заходів внутрішньо- і зовнішньополіт. діяльності: у сфері внутр. політики – це демократизація, реформування та модернізація, залучення нових технологій, капіталу; у зовн. – відновлення дипломатичних, екон., культ. відносин, набуття членства в регіон. і міжнар. орг-ціях, формування позитивного іміджу д-ви на міжнар. арені та ін. *(М. Бліхар)*

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ – об'єднання міждерж. або недерж. харру, створене на основі угод (напр., ООН має статут, а ОБСЄ, в силу специфіки діяльності, не має). **М. о.** діляться на міжнар. міжуряд. (міждерж.) орг-ції та міжнар. неуряд. (недерж., громад.) орг-ції. *Міжнар. міжуряд. (міждерж.) орг-ції* – об'єднання д-в відповідно до міжнар. права і на основі міжнар. договору для здійснення співробітництва в політ., екон., культ., науково-технічній, прав. та ін. галузях, що має необхідну для цього систему органів, права й обов'язки, похідні від прав і обов'язків д-в, і автономну волю, обсяг якої визначається волею д-в-членів. Уряди діють від імені своєї д-ви і представляють її інтереси, дотримуючись поваги її суверенітету. Гол. метою цих орг-цій є здійснення інтеграції, а їх рішення поширюються безпосередньо на фіз. та юрид. осіб д-в-членів. Вони створюються для координації зусиль д-в у тій або ін. профільній галузі, наприклад у політ. (ОБСЄ), військовій (НАТО), науково-технічній (Міжнар. агенція з атомної енергії, або МАГАТЕ), екон. (СОТ), валютно-фін. (Міжнародний банк реконструкції і розвитку, МВФ), соціальній (Міжнар. орг-ція праці), у сфері медицини (Всесв. орг-ція охорони здоров'я) і в багатьох ін. галузях. Водночас на міжнар. арені є орг-ції, що уповноважені координувати діяльність д-в практично в усіх галузях, напр., ООН та ін. *Міжнар. неуряд. (недерж., громад.) орг-ції* – різновид **М. о.**, які становлять нетериторіальні об'єднання, що відповідають трьом критеріям: по-перше, їм притаманний міжнар. хар-р складу і цілей; по-друге, прив. хар-р засновництва; і, по-третє, добровільний хар-р діяльності; також їх важливою характеристикою є некомерційний хар-р діяльності, що не дозволяє відносити до цієї групи транснац. корпорації.

Таким чином, **М. о. –** об'єднання д-в, установ, громад. орг-цій, фіз. осіб, що спільно реалізують програму або мету на основі певних правил і процедур і діяльність яких виходить за нац. кордони. У системі **М. о.** для координації діяльності створюються спільні органи, координаційні комітети. Утворення **М. о.** є об'єктивним наслідком процесу розвитку світ. сусп-ва. Серед чинників, що ведуть до їх виникнення, головують: міжнар. поділ праці, міжнар. екон. інтеграція, політ. стосунки між країнами, глобалізація міжнар. відносин, глобал. проблеми людства. **М. о.** поряд з ін. формами міжнар. спілкування (багатосторонні консультації, конференції, наради, семінари і т. ін.) виступають як орган співробітництва зі специф. проблем міжнар. відносин. */А. Суска/*

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД – спец. агентство ООН, засноване 29-ма д-вами, з метою регулювання валютно-кредитних відносин країн-членів і надання їм допомоги при дефіциті платіжного балансу шляхом надання коротко- і середньострокових кредитів в іноз. валюті**. МВФ** має статус спеціалізованої установи ООН. Налічує 188 країн-членів. Штаб-квартира **МВФ** розміщена в м. Вашингтоні (США). Потреба створення орг-ції для регулювання світ. валютної системи постала під час Великої депресії, яка зруйнувала світ. економіку в 30-ті рр. XX ст. Заг. недовіра до паперових грошей в умовах кризи підвищила попит на золото до рівня вищого, ніж існуючі його запаси у фін. органах. Тому ряд країн на чолі з Великою Британією були змушені відмовитися від золотого стандарту, який визначав протягом багатьох років вартість грошей як незмінну величину. На початку 40-х рр. *Харрі Декстер Уайт* (США) і *Джон Мейнард Кейнс* (Велика Британія) практично одночасно внесли свої пропозиції щодо створення нової світ. валютної системи та відповідної постійно діючої орг-ції. Після тривалих переговорів, які проходили у важких умовах воєнного часу, міжнар. співт-во погодилося на прийняття нової системи і створення такої орг-ції. **МВФ** було створено 27 грудня 1945 р. після підписання 29-ма д-вами угоди, розробленої на Конференції ООН з валютно-фін. питань 22 липня 1944 р. У 1947 р. фонд розпочав свою діяльність і став органічною частиною Бретон-Вудської валютної системи.

МВФ є інституційною основою суч. світ. валютної системи. При цьому її базою і основним еквівалентом є долар США. Як і Світ. банк, **МВФ** є міжнар. фін. інституцією, що займається підтримкою макроекон. стабільності у світі. Однак, на відміну від Світ. банку, діяльність **МВФ** зосереджена на відносно короткострокових екон. кризах. Світ. банк надає кредити тільки бідним країнам, **МВФ** може кредитувати будь-яку країну з числа членів, яка відчуває нестачу іноз. валюти для покриття короткострокових фін. зобов'язань. Основні функції **МВФ**: сприяння міжнар. співпраці у грошовій політиці; розширення світ. торгівлі; кредитування; стабілізація грошових обмінних курсів. Відповідно до ст. 1 Статей Угоди **МВФ** ставить собі за мету: сприяти міжнар. співпраці у валютно-фін. сфері; сприяти розширенню і збалансованому зростанню міжнар. торгівлі в інтересах розвитку виробн. ресурсів, досягнення високого рівня зайнятості і реальних доходів д-в-членів; забезпечити стабіль-

ність валют, підтримувати упорядковані співвідношення валютної системи серед д-в-членів і не допускати знецінення валют з метою отримання конкурентних переваг; надавати допомогу в створенні багатосторонньої системи розрахунків між д-вами-членами, а також у ліквідації валютних обмежень; тимчасово надавати д-вам-членам кошти в іноз. валюті, з метою виправлення порушення рівноваги їх платіжного балансу. Структура **МВФ** включає вищий керівний орган **МВФ –** Раду керуючих, в якій кожна країна-член представлена керуючим і його заступником. Звичайно це міністри фінансів або керівники центр. банків. До повноважень Ради належить вирішення ключових питань діяльності Фонду: внесення змін до Статей Угоди, прийняття і виключення країн-членів, визначення і перегляд їх часток у капіталі, вибори виконавчих директорів. Керуючі збираються на сесії зазвичай раз на рік, але можуть проводити засідання, а також голосувати через пошту в будь-який час. Міжнар. валютний і фін. комітет відіграє важливу роль в організаційній структурі **МВФ**. Рада керуючих делегує більшість своїх повноважень Виконавчій раді, тобто директорату, який несе відповідальність за ведення справ **МВФ**, які включають широке коло політ., оперативних і адмін. питань, а саме надання кредитів країнам-учасникам і здійснення нагляду за їх політикою валютного курсу. Виконавча рада складається з 24 директорів, 5 із яких призначаються країнами з найбільшими квотами: США, Німеччиною, Японією, Великою Британією та Францією. Рада засідає три рази на тиждень та керує поточною діяльністю Фонду, у тому числі й розподілом кредитів країнам-учасницям.

Комітет з розвитку є спільним органом **МВФ** і Міжнар. банку реконструкції та розвитку (МБРР), що займається питаннями щодо надання коштів країнам, які розвиваються. Комітет складається з 24 членів – міністрів фінансів країн-учасниць. Осн. функцією комітету є підготовка аналітичних доповідей стосовно цих країн та надання рекомендації Ради керуючих **МВФ** та МБРР. Формування ресурсів **МВФ** відбувається шляхом внесення д-вою коштів до статутного капіталу Фонду відповідно до її квоти та за рахунок позичених коштів. Розмір квот для кожної країни-члена встановлюється на підставі її ваги у світ. економіці. При розрахунках квот застосовується спец. формула, що являє собою середньозважене значення ВВП (50%), відкритості (30%), екон. мінливості (25%) та міжнар. резервів (5%). Квоти виражаються у спец. правах запозичення, розрахунковій одиниці Фонду. **МВФ** у своїй діяльності використовує запозичені кошти. Фонд користується кредитом групи десяти в межах 17 млрд дол. Фонд одержує позики Центр. банку і скарбниці Саудівської Аравії та деяких ін. країн. Заг. сума позик не повинна перевищувати 60% заг. обсягу квот. Мандат Фонду оновлений 2012 р., щоб охопити все коло макроекон. питань і питань фін. сектору, які позначаються на глобал. стабільності. Офіц. сайт **МВФ** визначає, що: «для підтримки стабільності та запобігання криз в міжнар. валютно-фін. системі **МВФ** спостерігає за екон. політикою країн і екон. і фін. змінами у країнах, регіонах і світі за допомогою офіц. системи, відомої як нагляд. **МВФ** дає рекомендації 188 д-вам-членам, заохочує заходи по-

літики, що сприяють екон. стабільності, що зменшують вразливість щодо екон. та фін. криз і підвищують рівень життя». Проводить регулярну оцінку глобал. перспектив у виданні «Перспективи розвитку світ. економіки», фін. ринків – у «Доповіді з питань глобал. фін. стабільності» та змін у сфері держ. фінансів – в своєму «Бюджетному віснику», а також публікує ряд видань з перспектив розвитку регіон. економіки.

Щодо проблем у діяльності **МВФ**: це питання про його подальше функціонування, пов'язане з проектами реформування світ. валютної системи в цілому. Деякі проекти пропонували замінити **МВФ** більш демокр. і конструктивним міжнар. фін. ін-том. З часом актуальність таких питань зменшилася, але загроза ще залишається. Суч. проблеми є наслідком реалізації стратегії **МВФ** у різних країнах. Останнім часом діяльність **МВФ** зазнає критики світ. громадськості, особливо громадськості країн, що розвиваються. Надаючи позики на оздоровлення економіки, **МВФ** висуває, як правило, приблизно однаковий пакет вимог, який включає: приватизацію великих підприємств, лібералізацію цін і зовн. торгівлі, жорстку грошово-кредитну політику для стабілізації валюти, припинення субсидування збиткових підприємств, мінімізацію бюджетного дефіциту за рахунок скорочення соц. програм і підвищення податків, девальвації валюти. У більшості випадків виконання цих вимог не тільки не сприяє поліпшенню стану економіки, а, навпаки, веде до падіння вир-ва, загострення соц. конфліктів. Ця проблема проявилися, зокрема, під час фін. кризи 1997 р. у Південно-Східній Азії, коли діяльність **МВФ** стала фактично дестабілізуючим чинником. Крім того діяльність **МВФ** критикується за: надвисокі відсоткові ставки, за якими надаються кредити. Завдяки цьому чимало країн потрапляють у «боргову яму»; відсутність будь-якої відповідальності за неправильні рішення; безпосередня підконтрольність владі США; втручання у внутр. політику д-в; надання коштів за кредитами «не у ті галузі вир-ва» д-ви тощо. Для того щоб узагальнити результати міжнар. діяльності **МВФ**, потрібно звернутися до висновків Брайана Джонсона, співавтора щорічного «Індексу екон. свободи» (Index of Economic Freedom), який констатував, що стратегічні програми реформ, створені **МВФ** для незах. країн, повністю провалилися. Дослідження, здійснене ним і Бреттом Шефером у 1997 р. для «Heritage Foundation», показало, що в період з 1965 по 1995 р. **МВФ** намагався «врятувати» 89 країн. Сьогодні 48 із них перебувають не у кращій соц.-екон. ситуації, ніж до того, як отримали гроші **МВФ**, а 32 з них стали ще біднішими, опинившись в екон. колапсі. Однак, незважаючи на часту критику його діяльності та існуючі проблеми, **МВФ** на сьогодні активно проводить співпрацю з країнами-членами, надаючи кредити, позики, допомогу, та сприяє збереженню стабільної валютної ситуації в цих країнах. /*А. Дорошкевич*/

МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК – структура взаємозв'язків, заснованих на системі норм і правил, сформованих світ. співт-вом і регулюючих відносин д-в та ін. суб'єктів міжнар. відносин. **М. п.** є важливою складовою світ. порядку, має спільні з ним міжнар. екон., наук.-технічні, політ., соціокульт. основи.

Виділяють *три виміри* **М. п.***: горизонтальний* (стосунки між гол. акторами міжнар. відносин); *вертикальний* (стосунки між сильними і слабкими акторами); *функціональний* (роль, яку виконують у стабілізації міжнар. життя різні сфери міжнар. відносин − дипломатія і стратегія поведінки акторів, екон. обміни між ними, моральні цінності та політ. амбіції лідерів, діяльність транснац. корпорацій, різноманітних об'єднань і асоціацій неполіт. харру тощо). Однак головне в цьому те, що в усіх вимірах **М. п.** осн. засобом його підтримки на різних етапах істор. розвитку міжнар. відносин залишалася сила, насамперед воєнна.

Елементи нової міжнар. системи й нового світ. порядку сформувалися після Другої світ. війни, але особливо наприкінці XX ст. разом із завершенням «холодної війни» в результаті розпаду СРСР і світ. системи соціалізму, об'єднання Німеччини, розширення НАТО на Схід, активного поглиблення процесів загальноєвроп. інтеграції. Певні перспективи розвитку окреслюються у трьох підходах*:* 1) *неореалістичний погляд* (наслідком продовження певної анархії в міжнар. системі стануть такі елементи, як пріоритет нації-д-ви, вузьконац. інтересів, самовідданість, максимізація сили й балансу сил як чинників, які визначатимуть міжнар. відносини. У цьому контексті гол. загрозу міжнар. миру становлять не акти зовн. агресії, а внутр. конфлікти і громадян. війни на зразок подій 1990-х рр. у Росії (війна в районі Кавказу) та колишній Югославії); 2) *підхід, що поєднує марксистську теорію з теорією залежності* (передбачає, що динаміка світ. капіталістичної системи, гегемонія у світі д-в «Великої сімки» спричинятиме збереження нерівності в розподілі багатства, сили і різноманітних вигод між Північчю і Півднем. Зазначається, що на глобал. тлі тільки меншість д-в знаходиться на рівні навіть мінімальних стандартів демократії. Це вимагає особливої турботи про створення добре розвиненої прав. системи, балансу сил і суворого розподілу влади між виконавчими, законодавчими й судовими структурами, дотримання на практиці режиму прав людини); 3) *теорія ліберальної взаємозалежності* (інтеграції, яка демонструє модифікацію анархії перш за все у міжнар. союзах і орг-ціях. Глобал. система анархії модифікувалася значною мірою взаємозалежністю, інтеграцією і транснаціоналізмом. Ці процеси ґрунтуються насамперед на фактах інформаційно-технічних досягнень суч. сусп-ва, діяльності транснац. корпорацій, а також розвитку і поглиблення інтеграційних процесів на Європ. континенті).

Світ. сценарій складно прогнозувати, тут немає чітких рецептів, але певні *заг. принципи* можна сформулювати. *Перший.* Реальність появи нових д-в, якщо етн. сепаратизм отримає свіжий стимул. Міжнар. ін-ти і механізми повинні гарантувати їхню незалежність і суверенність. *Другий.* Треба чітко домовитись, що будь-яке втручання у внутр. справи д-в неприпустиме. Суверенність означає заборону втручання. Єдина умова порушення суверенітету існуючої держ. структури − надання гуманітарної допомоги на добровільній основі. Якщо так, то це повинно здійснюватися під контролем і за участю ООН. *Третій.* Недопущення нав'язування зах. культ. і соц. цінностей різним цивілізаціям.

Народи мають самостійно обрати свою систему через вільно виражену волю. *Четвертий.* Механізми реальної глобал. та регіон. безпеки, де попереду Європа, а Азія робить перші кроки. Потреба в цих механізмах у суч. умовах чимала і, безумовно, зростатиме. *П'ятий.* Нові виміри міжнар. безпеки. Взаємодія глобалізації та локалізації, інтеграції та фрагментації. Пошук нової системи безпеки має ґрунтуватися найперше на спільних цінностях і методах гармонізації нац. інтересів. Безперечно, встановлення нового **М. п.** на демокр. і справедливих засадах буде тривалим і складним процесом еволюції суч. системи міжнар. відносин. Водночас його всеохоплювальна природа повинна відображати три фундаментальні основи миру − безпеку, соц. та екон. добробут і розвиток, демократію і повагу людських прав і свобод. Внесок у їх створення мають зробити всі міжнар. актори, особливо д-ви суч. світу. /*М. Бліхар*/

МІЖНАРОДНИЙ ТРИБУНАЛ – міжнар. судові установи, створені на основі статуту (міжнар. договору), функціонують відповідно до їх цілей визначених статутом. Створені для вирішення конфліктів між д-вами, надання консультативних висновків, врегулювання суперечок між особами прив. права і д-вами. **М. т.** можуть бути воєнними та кримінальними. Воєнні **М. т.** – судові органи, засновані відповідно до спец. міждерж. угод з метою судового переслідування і покарання осіб, що вчинили тяжкі злочини, передбачені міжнар. правом, у зв'язку з війною та під час війни. Мають обмежену юрисдикцію (персональну, територ. і погодинну). Міжнар. Воєнний трибунал (МВТ) утворений у 1943 р. на нараді голів урядів СРСР, США, Великої Британії. У 1945 р. МВТ були передані 24 військ. злочинці Німеччини, безпосередні організатори всіх актів військ. агресії. Вироком МВТ, винесеним у 1946 р., всі підсудні, за винятком Шахта, Папена і Фріче, визнані винуватими в пред'явлених обвинуваченнях і засуджені. 12 підсудних були засуджені на кару до страти, 7 – до тюремного ув'язнення: 3 – ув'язнення на все життя і 4 строком від 10 до 20 років. Підсудний Борман був засуджений до кари на страту заочно, Роберт Лей повісився у в'язниці, Гітлер і Гімлер не були віддані до МВТ, оскільки покінчили з собою ще до суду. В історії народів Нюрнберзький процес був першим судом над агресією і агресорами.

Першими **М. т.**, які виконували ф-цію кримінальних судових органів, були Нюрнберзький та Токійський воєнні трибунали. Створені після закінчення Другої світ. війни, їхньою метою був справедливий і швидкий суд і покарання гол. воєнних злочинців. Вони стали першими судовими органами, в яких відбувалося притягнення індивідів до відповідальності на основі міжнар. права. Такі трибунали зробили вагомий внесок у подальший розвиток системи міжнар. кримінальної юстиції.

Сьогодні до основних **М. т.** потрібно віднести **М. т.** для колишньої Югославії (повна назва – **М. т.** для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнар. гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 р.), **М. т.** для Руанди (повна назва – Міжнар. кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та ін. серйозні порушення між-

нар. гуманітарного права, вчинені на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та ін. схожі порушення, вчинені на території сусідніх д-в, у період з 1.01.1994 р. до 31.12.1994 р.). **М. т.** для колишньої Югославії був створений Резолюцією № 827 (1993) Ради Безпеки ООН від 25.05.1993 р. як трибунал «ad hoc» для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнар. гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії. **М. т.** для Руанди є також трибуналом «ad hoc». Цей Трибунал створений Резолюцією № 955 (1994) Ради Безпеки ООН від 08.11.1994 р.

Варто відмежовувати **М. т.**, що є прототипом судового органу, від Міжнар. кримінального суду. На відміну від **М. т.** для Югославії та Руанди, Міжнар. кримінальний суд є постійно діючим органом, який уповноважений здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найбільш серйозні злочини, які викликають стурбованість міжнар. спільноти. Вказаний Суд діє на основі багатостороннього договору – Римського статуту Міжнар. кримінального суду. /*М. Бліхар*/

МІНІСТЕРСТВО (лат. *ministro* – служу, управляю) – центр. орган держ. виконавчої влади, що здійснює повноваження з керування однією чи декількома сферами сусп. відносин. У різних країнах існують різні **М.**, але деякі існують у переважній більшості країн (**М.** оборони, закордонних справ, фінансів, охорони здоров'я та ін.). У деяких країнах (Швейцарія, Філіппіни, США) мінва називають департаментами, у Гонконзі – бюро.

М. очолюється міністром, який залежно від форми правління д-ви, призначається президентом (президент. та президент.-парлам. республіки) або парламентом (парлам. та парлам.-президент. республіки). Міністр одночасно є керівником центр. органу виконавчої влади і членом уряду. Як член уряду міністр несе особисту відповідальність за розробку і реалізацію держ. політики у визначеній сфері діяльності. Залежно від форми правління в законодавстві заруб. країн містяться різні положення щодо поєднання роботи міністрів в уряді з їх участю у діяльності парламенту як депутатів. У країнах із президент. та змішаною формою правління члени уряду не можуть бути депутатами. Депутат парламенту, призначений міністром, повинен протягом певного терміну зробити відповідний вибір (Франція, Україна). У Великій Британії, Австралії, Індії міністри повинні бути депутатами. У деяких країнах міністри можуть, але не зобов'язані бути депутатами (Іспанія, Фінляндія).

М. діють за принципом єдиноначальності, що означає вирішальне значення міністра у розв'язанні всіх питань, що належать до сфери його відання **М.** *(І. Дахова)*

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – публічна влада населення адмін.-територ. одиниці (територ. колективу), що заснована на його самоорг-ції і самодіяльності, володіє більшою або меншою адмін. самостійністю і не входить до системи держ. влади. Термін «самоврядування» з'явився уперше в Англії наприкінці XVII ст. після Англ. революції і відбивав стан англ. сусп-ва, самоврядного за допомогою парламенту і місц. представницьких органів. Управ-

ління місц. справами може здійснюватися як на основі самодіяльності населення адмін.-територ. одиниць (місц. самоврядування), так і шляхом вирішення справ призначеними згори чиновниками держ. апарату (місц. управління). **М. с.** – система орг-ції діяльності громадян для самост. (під свою відповідальність) вирішення питань місц. значення. Як відзначається в Європ. хартії **М. с., М. с.** означає право і дієву здатність місц. органів регулювати і управляти у рамках закону, під власну відповідальність і в інтересах населення значною частиною громад. справ. Хартія вимагає, щоб **М. с.** було закріплене в Конституції і законах кожної країни, що її підписали. **М. с.** – децентралізована форма управління. Воно організовується виходячи з інтересів локального співт-ва, його істор. і ін. місц. традицій. Автономія **М. с.** має відносний характер. По-перше, **М. с.** існує і діє в системі заг. зв'язків і стосунків по управлінню сусп-вом у рамках цієї д-ви. Як частина цілого воно відповідно до принципу теорії систем зобов'язане підкорятися загальносистемним якостям. По-друге, юрид. принципи організації і діяльності **М. с.** встановлюються держ. владою, її органами, що приймають закони. По-третє, матеріальні основи **М. с.** багато в чому залежать від д-ви. Осн. частину фін. коштів органи **М. с.** отримують від д-ви. **М. с.** – баланс держ. і місц. інтересів, тобто інтересів кожного окремо взятого міста, району, селища, сіла і т. д. Це означає, що самоврядування є особливим громад. устроєм, де: 1) знайдено розумне співвідношення управління, самоврядування та самовиконання людьми своїх інтересів і потреб; 2) ін-ти управління і самоврядування націлені на постійне виявлення, справедливе узгодження і стійке задоволення усіх наявних запитів сусп-ва. Осн. принципами **М. с.** є: наявність власної компетенції; гласність; колегіальність; поєднання місц. і загальнодерж. інтересів; виборність; прав. організаційна і матеріально-фін. самостійність територ. громад і їх органів у межах повноважень, що визначені законами; підзвітність і відповідальність перед територ. громадами їх органів і посадовців; самост. вирішення територ. громадою питань місц. значення; судовий захист прав **М. с.**; держ. підтримка і гарантії **М. с.** Гол. метою **М. с.** є вирішення населенням питань місц. значення в інтересах населення міських, сільських поселень і ін. територій. Досягнення цієї мети відбувається за умов виконання таких функцій **М. с.**: забезпечення участі населення у вирішенні питань місц. значення; управління муніципальною власністю, фін. коштами **М. с.** для задоволення потреб та інтересів населення в різних матеріальних і нематеріальних благах, послугах; забезпечення комплексного соц.-екон. розвитку території муніципального утворення; охорона громад. порядку; представництво і захист інтересів і прав **М. с.**, гарантованих Конституцією і законами країни. Враховуючи важливість виконання функцій **М. с.** і його взаємовідношення з органами держ. влади, дослідники виділяють дві осн. концепції (моделі, системи) **М. с.**: англосакську (англо-амер.), в умовах якої **М. с.** звільняється від впливу держ. органів і здійснення держ. ф-цій; європ. континентальну (фр.), в умовах якої **М. с.** орієнтоване на реалізацію держ. функцій. Концепції **М. с.** відрізняються

відношенням місц. влади до д-ви. Ця відмінність накладає відбиток і на визначення поняття **«М. с.»** Кожне суспво, кожна д-ва виробляє і застосовує, як правило, концепцію **М. с.**, що відповідає її традиціям, які істор. склалися. У деяких країнах застосовується така система орг-ції влади на місцях, яка характеризується рисами як англо-амер., так і континентальної моделі, що дає підставу виділити третю модель – змішану. Саме така модель **М. с.** реалізована в Україні. Осн. прав. актами, що регулюють **М. с.** на міжнар. рівні, є Європ. хартія місц. самоврядування і Всесв. декларація місц. самоврядування; на держ. рівні – Конституція і закони країни. */В. Зимогляд/*

МІСЬКА ГЕРИЛЬЯ (ісп., кат. *guerrilla*) – партизанська війна у місті. Термін уведено бразильським революціонером К. Марігелла наприкінці 1960-х рр. На відміну від Че Гевари, який зробив ставку на сільське населення, маючи намір розпалити вогнище опору в селі, а потім поглинути хвилею револ. б-би міста, Марігелла вважав інакше – найефективнішими він бачив дії малих мобільних стрілецьких груп в умовах щільної міської забудови. Він вважав, що частими і раптовими нападами на проуряд. сили поліції та ін. прихильників правлячого режиму можна знекровити противника, завдаючи за найкоротший проміжок часу максим. збитку і негайно відступаючи, розчиняючись під покривом міських стін до приходу осн. сил противника. Думка, що проходить крізь усю творчість К. Марігелли: гол. метою збройної б-би є пробудження свідомості мас, відволікання їх від маніпулятивного впливу ЗМІ, демонстрація на практиці тієї думки, що фашизму можна не тільки чинити опір, а й знищити його.

Гол. мета **М. г.** – не виграти війну, а затягти її, визнажити противника, викликати невдоволення мирного населення неможливістю уряд. силових структур забезпечити спокій і порядок на вулицях, тим самим забезпечивши вигідні умови для ведення мирних переговорів або відтягнути сили противника для полегшення ситуації на осн. фронті. На сьогодні у зв'язку з переглядом стратегії багатьох підпільних орг-цій концепція широкомасштабної **М. г.** змінилася в бік точкових акцій залякування і відплати, а також силової і фін.-політ. б-би за владу в країнах перебування цих рухів, де герилья є силовим чинником впливу і стримування супротивників при досягненні конкретної мети – отримання реальної влади в країні або її частини.

Ведеться **М. г.** невеликими (від 3 до 9 осіб) мобільними загонами, озброєними легкою зброєю (снайперські гвинтівки, автомати, гранатомети, міномети, ПТУР і ПЗРК). Базовою організаційною одиницею міських партизан є трійка – група, що складається зі снайпера, гранатометника і автоматника. Гранатометник спалює бронетехніку уряд. військ, снайпер не дає ворожим стрільцям дістати гранатометника, а автоматник у бою прикриває обох. Трійки можуть об'єднуватися у «бригади», що складаються з трьох трійок, для проведення більш масштабних боїв. Бригадою командує бригадний командир – найдосвідченіший і авторитетний партизан, який добре знає місто. Усі ці загони постійно переміщаються по місту, раптово нападають на поліцію, жандармерію

і частини внутр. військ. Влаштовують засідки і підриви на шляхах проходження конвоїв і патрулів.

Спочатку **М. г.** використовувалася проти латиноамер. військ. хунти, а потім була запозичена європ. револ. і нац.-визв. орг-ціями (RAF, Червоні бригади, ETA, IPA та ін.). У результаті успішних дій герильєрос в різний час були зміщені правлячі хунти Гватемали, Сомалі, Лівану. Прикладом **М. г.** на завершальних етапах може служити битва у Грозному в 1996 р., бій між американцями і силами Айдіда у Могадішо, бойові дії ООП і Хезболла проти Ізраїлю, що призвели до створення Палестинської автономії та ін. приклади террор. діяльності, нац.-визв. і револ. руху. /*М. Требін*/

МІФ ПОЛІТИЧНИЙ (грец. μύθος – слово, сказання) – перетворена форма політ. свідомості, в якій знання та розуміння фактів політики заміщуються образами, символами, вигадками, легендами і вірою в них. За своєю суттю міфологізація політ. процесів являє собою одну з форм ідеології. Ґрунтом існування **М. п.** служить ситуація соц. і культ. відчуження людини від сусп-ва, щодо якого індивід почасти такий же безсилий, як первісна людина перед силами природи. Міф є фундаментальним феноменом людської культури. Початок суч. інтерпретацій міфу пов'язують з роботою Дж. Віко «Основи нової науки про заг. природу націй» (1725). Епоха Просвітництва, що розглядала міф як продукт марновірства та омани (Вольтер, Д. Дідро), була кроком назад у порівнянні з доробком Віко. Ф. Ніцше розгледів у міфі життєві умови будь-якої культури, бо він є її горизонтом. У К. Леві-Строса міф стає об'єктом семіотики тексту. Починаючи з Р. Барта, міф інтерпретується як семіотичний феномен повсякденної культури. До знаних дослідників міфу, і **М. п.** зокрема, слід додати Е. Кассірера, К. Юнга, М. Еліаде, Л. Леві-Брюля, Гі-Ернста Дебора та ін. Виникши в глибоку давнину як форма свідомості, міф не зник після того, як з'явилися релігія, ідеологія, наука. Навпаки, «надлишковість» соц. реальності з її відмінностями та розрізненнями, дихотоміями та бінарними опозиціями, «Я» та «Ми», інтересами та цінностями, суб'єктами та об'єктами, ін-тами та повсякденністю тощо, спричинила тріумфальне повернення міфу, священного (sacrum), бо лише воно є повністю реальним і ніхто не в змозі спиратися «правді міфу». **М. п.** завжди є переказом, драматичною розповіддю про події в політ. сусп-ві. Він одночасно стає інструментом пояснення сучасності за допомогою подій минулого або подій майбутніх. Якщо міф є сказанням політ. сусп-ва, що дійсно існує, то він може освятити конституцію спільноти, дати її членам упевненість у тому, що вони діють відповідно до «проекту» долі. Міфам можна підпорядкувати певні політ. ідеї тільки тоді, коли «міф поглинає історію», займаючи її місце при поясненні дійсності. Народження міфу відбувається тоді, коли пробуджуються надії на «краще завтра». Рушійною причиною є утопія – альтернативний дійсності світ, описаний як «земля обітована», або ухронія – утопія, що відбувається в далекому майбутньому. Авторитет міфу, його сила полягає в сакральній сфері. Міф спирається на певного роду одкровення. Міф конкретизується в образах, «має драматичний характер», поміщений в певному просторі та часі. Сила **М. п.** криєть-

ся у його простоті та задоволенні глибинних людських потреб. Міф представляє певні символи, цінності та зразки, апелюючи до глибинних структур людської особистості. Одночасно в кожному цивілізованому сусп-ві міфи, особливо **М. п.**, залучені до ідеології, впорядковують і підтримують певний політ. порядок (навіть якщо це очікуваний політ. порядок). Адже політ. влада є не тільки набором стійких політ. інтів, вона також, деяким чином, «оточена» набором групових уявлень про себе. **М. п.** раціоналізується засобами спрямованого навіювання (пропагандою, змістом відповідної ідеології) і самою масовою свідомістю, що прагне сприймати міф як істину (форма морфологічного пізнання); **М. п.** може виникати стихійно, як туга за трансценденцією, як втіха (пам'ять про героїчне минуле, велику літ-ру, мову тощо), але частіше створюється і поширюється цілеспрямовано і використовується як ефективний засіб політики; такий міф виникає в індивідуальній свідомості й потім колективізується, перетворюючись на факт сусп. свідомості. **М. п.** може наповнюватися позитивним змістом, стимулюючи необхідні процеси та події (виборчі, уряд. та парт. програми, віра в успіх, у реальність планів і т. ін.), але може мати і вкрай негативний зміст, насичуватися забобонами і стимулювати найзавзятіший екстремізм. У цьому випадку **М. п.** використовується як анестезуючий засіб: забобон легітимізує такий екстремізм (так, міф про расову винятковість санкціонує расизм і паралізує можливий протест проти нього). **М. п.** старий як сама політика, яку супроводжують міфи про сакральну природу влади, про народовладдя, прогрес, еру свободи та справедливості, пантеон героїв тощо. Кожна епоха додавала нові або оновлені міфи: про монарха – носія волі народу, намісника Бога на землі (Р. Філмер), про єдиного суверена (Ж. Боден), про уособлення абс. духу (Г. В. Ф. Гегель), про пролетаріат як гегемона «царства свободи» (К. Маркс), «соборність», «вічний мир», «кінець історії», «нац. ідею», «політкоректність», «демократію» і т. ін. Функц. сприйняття **М. п.** наполягає на його здатності об'єднувати, мобілізовувати, згуртовувати соц. групу, клас, народ. У цьому сенсі **М. п.** виконує експлікативну та апологетичну функції у світі політичного. **М. п.** не може бути викоренено будь-якою раціоналізацією політики, він відтворює неминучу частину політ. свідомості й охоплює непізнану та непізнавану складову уявлень про політику. Будучи не тільки соц., а й антропологічним феноменом, **М. п.** співвідноситься з людською природою, тому надія на те, що його можна позбутися остаточно, є утопічною. Зменшення ролі **М. п.** досягається відкритою публічною політикою, розвитком критичної сусп. самосвідомості, практиками деліберативності (обговорення), сусп. інституалізацією дискурсивних норм (Ю. Габермас). Критика **М. п.,** їх розвінчування (деміфологізація) повсякчас супроводжується утворенням нових міфів, нових зразків міфологічної свідомості. *(О. Кузь)*

МІФОЛОГІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – досить поширена технологія глобал. маніпулювання соціумом (як у минулому, так і в наші часи), що ґрунтується на спрямованому впровадженні в індивідуальну та масову свідомість соц.-політ. міфів як ілюзорних уявлень

або симулятивних ідей, спрямованих на затвердження певних цінностей і норм, іміджевих рис правителів чи політиків, що зазвичай сприймаються на віру, без раціонально-критичного осмислення. Це, напр., автократична **М. п.** про сакральне походження влади володарів, або тоталітарні міфи соціалістичної епохи щодо соц. шкоди від прив. власності та неминучості краху капіталізму тощо.

Науково доведено, що міфотворчість не продукується раціон. діями, логікою або наук. інформацією. Політ. та соц. міфи виникають через людську потребу перетворити об'єктивну дійсність, яка їм непідвладна; вони формуються всередині складного суб'єктивного світу особистості, як результат певних психол. установок, але під впливом спрямованих зовн. чинників. Як відзначав К. Ясперс («Смисл і призначення історії»), до ілюзій передусім схильна слабка людина, а в наш час вона, можливо, слабкіше ніж будь-коли. Міфологічне мислення особливо активізується в переламні періоди розвитку сусп-ва, для яких характерні розпад і деградація звичних цінностей та стереотипів поведінки, незахищеність і відкритість психіки людей, внаслідок чого вони спотворено сприймають реалії життя.

У сусп-ві з гостро вираженими соц.-політ. колізіями міфологічна свідомість може навіть домінувати, особливо якщо її підкріплює специфіка нац. менталітету і догмати віри. Напружена політ. ситуація (б-ба, конфлікти, війни) – найбільш сприятливий ґрунт для **М. п.**, сприйняття усіляких політ. утопій, фантомів, ілюзій, симулякрів і популістських прожектів про наддосконале соц.-політ. життя та його áкторів. Критикуючи певну фальшивість людської свідомості, Ф. Ніцше стверджував, що боротися з ілюзіями, забобонами, віруваннями – це марна витрата сил, приречена на невдачу: психологія людини включає потребу у фікціях, як ідеол. опорі, намагатися ж звільнити людину від них означає надати їй недобру послугу, позбавити упевненості у собі та вивільнити в ній руйнівні сили. Саме тому індивідові життєво необхідно підживлятися міфами-ілюзіями, які складають для нього особливу «стратегію виживання».

Природу сучасної **М. п.** оригінально трактує Ю. Габермас в аспекті постмодернізму («Демократія, розум, моральність») через специф. поділ влади: на *владу інтелектуально-політ. еліти*, що народжується в процесі вільних комунікативних дій із громадськістю; та *адмін. владу*, яка системно застосовується у межах організованого світу політики. Так виявляється парадокс демократії: представники інтелектуальної еліти, володіючи словом, тягнуть на себе «ковдру влади», ризикуючи міфічно розчинити її у словесах; тоді як адмін. влада стає системою замкнутої циркуляції, самопрограмується, переслідуючи корпоративні інтереси, які часто досягаються за рахунок приховання або спотворення інформації. Звідси, відбувається своєрідна поляризація впливів – інтелектуальна еліта в умовах відкритих комунікацій отримує «владу ідей», а адмін. еліта за рахунок ресурсів і управління комунікаціями – «владу технологій». Таким чином, виникають природні передумови застосування **М. п.** як технології політ. діяльності та політ. управління, особливо у періоди електоральних кампаній.

Сюжетна різноманітність і хар-р **М. п.** залежать передусім від політ. цілей, які переслідують мифотворці, напр., дестабілізацію або уявну інтеграцію. Згідно з цим, політ. міфи часто використовують дві сюжетні лінії: перша описує ідеальну, безпроблемну картину минулого, суч. або майбутнього життя сусп-ва (міфи-ідилії); друга пророкує фатальну безодню, в яку провалюється соціум і д-ва, як страхітливу реальність чи майбутню катастрофу (міфи-жахи, есхатології).

Для вкорінення політ. міфів застосовуються різноманітні технології маніпулювання свідомістю людей (як брутальні, так і достатньо рафіновані), серед них: гіперболізація значущості окремих політ. персон або подій; впровадження метафор у мову політики (напр., «мудрий як Соломон», «прозорливий як Пророк», «спокійний як Сфінкс», «дияволськи виверткий»); фальшування реальних політ. фактів; **М. п.** біографій політиків; замовчування частки незручної інформації (напівправда); поширення політ. брехні й наклепу; наклеювання хибних ярликів тощо.

Упродовж двох останніх століть міфи активно політизуються, особливо через напруження політ. життя: війни («холодна», ідеолог., інформ.), конкуренція, референдуми, позачергові вибори, ін. кампанії. За радянських часів у **М. п.** переважали ідеол. симулякри «ворогів народу», «космополітів», фантоми «лікарів-убивць», «шкідників» тощо. Але руйнування колишніх ідеологем, на жаль, не веде до перемоги раціон., швидше, творяться нові міфи та «герої». Так, в Україні зусиллями деяких ЗМІ та публічних політиків творяться політ. утопії про «самовідданих борців із корупцією», **М. п.** щодо «істинних патріотів нац. державності», тотального реліг. відродження, множаться міфологічні сюжети про «щирих поборників демократії та прав людини». Отже, на жаль вражає очевидна спекуляція на політ. ідеалах і очікуваннях людей, які знов цинічно експлуатуються.

М. п. технологічно використовується і в розвинутих демократіях. На думку Герберта Шиллера, гол. ідеї, що підкріплюють панування правлячої еліти в США, – це п'ять соц.-політ. міфів про: індивідуальну свободу і особистий вибір громадян; нейтралітет найважливіших політ. ін-тів – Конгресу, суду, Президента і мас-медіа (ЗМІ); незмінність егоїстичної природи людини, її агресивності, схильності до накопичування і споживництва; відсутність у сусп-ві соц. конфліктів, експлуатації та пригноблення; плюралізм і «свободу» ЗМІ, які незважаючи на їх велику к-сть, насправді контролюються великими рекламодавцями та урядом, лишаючись індустрією «ілюзорної свідомості». Отже, **М. п.**, як технологія, та стійкі міфологеми трансформують не тільки людську свідомість, а й соц.-політ. реальність. /*Л. Герасіна*/

МОБІЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *mobilis* – рухомий, швидкий) – 1) зосередження і залучення суб'єктом (актором) політики різних матеріальних і людських ресурсів для досягнення власних цілей, насамперед створення масової підтримки громадян, установлення контролю над фін. й інформ. джерелами; 2) комплекс заходів, які забезпечують готовність партій і парт. коаліцій, сусп. рухів і под. до конкретних акцій. **М. п.** містить: агітаційно-про-

пагандистську діяльність, пов'язану з роз'ясненням змісту планованих акцій і значення конкретних термінів їхнього проведення, соц.-психол. підготовку прихильників і етично-психол. й ін. дезавуацію супротивників; орг-цію системи інформації між учасниками майбутньої акції; своєчасне отримання відомостей про плани й передбачувані дії супротивників акцій і використання отриманих даних в агітаційно-пропагандистській та інформ. діяльності; забезпечення учасників майбутньої дії всіма необхідними засобами (харчами, транспортом і под.) залежно від профілю акції; збереження (за необхідності) конфіденційності тих або ін. відомостей. **М. п.** здійснють за допомогою різних форм примушення, індоктринації (тобто сильної ідеологізації) мас, використання авторитету політ. лідера, інформ. та ін. маніпулювання. У суч. зах. політології цей термін використовують переважно стосовно недерж. політ. і сусп. рухів. Це засвідчує панівне уявлення про потенційно зацікавлених у мобілізації структур, до котрих д-ва не належить. Так, у 1996 р. створено міжнар. журнал «*Mobilization*», що спеціалізується на вивченні соц. рухів, протестних реакцій і колект. поведінки.

Розрізняють *змагальну* і *авторитарну* **М. п.** Змагальна **М. п.** не підміняє автономної активності громадян і містить два взаємодіючих ін-ти: 1) громад. думки, думки індивідуумів і груп; 2) інтересів влади, політ. лідерів і орг-цій. Мета мобілізації змагання полягає в адаптації мови останніх до рівня інтересів перших. Авторитарна **М. п.** зводиться до дії на сусп. свідомість; у ній процес акумуляції сусп. інтересів підміняється роботою з «політ. освіти мас». Авторитарна **М. п.**, на відміну від змагальної, має періодичний (напр., у зв'язку з виборними кампаніями) або виборчий (орієнтований на окремі групи) хар-р, пронизує всю систему сусп. життя. Ін. класифікація процесів **М. п.** ґрунтується на виокремленні гол. чинника, який становить їхнє підґрунтя. Тут існує найзагальніший розподіл на два типи: *конфліктний* і *позитивний*. Мобілізаційний тип управління є одним із ефективних способів підтримки й реалізації влади в авторитарних і тоталітарних режимах, але нерідко реалізується і в демократіях. *(М. Требін)*

МОБІЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – у широкому сенсі багатовимірний політ. процес, що характеризує внутр. стан політ. системи, її функц. навантаження та ресурсний потенціал, а також результативність її взаємодії з навколишнім середовищем; у вузькому значенні: 1) динаміка пересувань індивідів (політ. суб'єктів, акторів) та груп у політ. структурі (політ. полі, політ. просторі) з метою оволодіння ресурсами політ. влади; 2) процеси створення, функціонування та демонтажу політ. ін-тів (партія, д-ва і т. ін.); 3) швидкість реакції політ. системи та її контрагентів на взаємні вимоги. Окремі аспекти **М. п.** без її концептуалізації розглянуто в низці наук. праць. П. Сорокін вказує на **М. п.** як показник адаптації індивіда (актора, агента, суб'єкта) до сусп.-політ. реальності. За С. Ліпсетом, **М. п.** характеризує рівень політ. активності суб'єкта політики. У межах конфліктологічного підходу Р. Дарендорфа, **М. п.** інтерпретується як індикатор еластичності існуючої політ. системи та один з найважливіших факторів (нарівні із соц.

плюралізмом), що впливають на зміну рівня інтенсивності й ступеня застосування насильства в соц. конфлікті в суч. індустріальному сусп-ві. А. Обершалл розглядає **М. п.** як критерій реакції системи на зовн. вплив та мобілізації ресурсів задля збереження внутр. стабільності системи. Ю. Качанов визначає **М. п.** у контексті аналізу політ. поля і розуміє її як рух соц. спільноти в будь-якому полі соц. простору, що має напрям на підтвердження чи зміну власного статусу в сусп.-політ. ієрархії. В. Амєлін та М. Пінчук виходять із двох розумінь **М. п.**: як рух соц. спільності в якому-небудь полі соц. простору, спрямований на підтвердження або зміну свого статусу в сусп. ієрархії. Соц. спільність у цьому випадку являє собою мобілізовану групу активних агентів, об'єднаних на основі готовності до спільних практик і мотивуючу спільну активність якою-небудь певною метою; як висхідні чи низхідні рухи політ. представника в системі політ. ін-тів. Процеси **М. п.** охоплюють міжособистісний, міжгруповий та інституціональний рівні. Індивід проходить низку випробувань, які дозволяють чи не дозволяють отримати певний статус у політ. ієрархії. Знаходячись у русі, індивід отримує можливість використати свій потенціал, ресурси, можливості для досягнення того чи ін. положення у політ. структурі сусп-ва. **М. п.** є допоміжним механізмом формування політ. еліти сусп-ва, яка впливає на сусп. розвиток, сприяє ротації прошарку політ. управлінців та формуванню політ. класу. Самореалізація в політ. сфері для особистості (групи) є, у свою чергу, реалізацією очікувань і амбіцій, а також потреби в досягненні престижу та доступу до системи перерозподілу актуальних ресурсів. Під **М. п.** у соціумі підтримуються процеси рекрутингу претендентів у правлячі кола, і забезпечується їхнє (кіл) перманентне оновлення. Мобільність агентів у системі владних повноважень забезпечує їх конкуренцію і відбір лідерів з релевантними для сусп-ва якостями. У контексті аналізу природи та конструктивно-функц. потенціалу **М. п.** стає показником ефективності трансформаційних процесів у транзитивних сусп-вах, що пов'язаний із постійним перерозподілом владного ресурсу; із процесами трансформації владних прошарків; зі змінами в рівнях адаптованості та активності індивідів та груп, які претендують на ті чи ін. політ. статуси; із формуванням норм та настанов щодо дії суб'єктів у політ. полі; із трансформацією різних політ. та неполіт ін-тів, що виступають базовими каналами її здійснення. *(О. Безрук)*

МОВА ПОЛІТИЧНА – сукупність вербальних структур, що використовуються в політиці, здійснюючи вплив на політ. свідомість громадян та їх участь у політ. процесах. У вузькому значенні **М. п.** трактують як мову публічних виступів політиків, промов, звернень, присяги тощо. Особливим виміром **М. п.** є парлам. мова, або т. зв. «мова парлам. дебатів», що вміщує мову політ. пропаганди та політ. реклами як в усній, так і письмовій формах. Спец. виміром **М. п.** є мова політ. документів (закони, укази, акти тощо). У публічній сфері застосування **М. п.** поширюється завдяки впливовій ролі ЗМІ, розвитку комунікаційних технологій, поширенню процесу глобалізації та процесу комерціалізації політ. комунікації. До проявів **М. п.** у цьому аспекті можна віднести

мову передач ЗМІ та Інтернету на політ. теми, блоки політ. новин на радіомовленні й телебаченні, статті на політ. теми та ін. Характерною особливістю нинішнього розуміння **М. п.** є використання мовних одиниць не тільки для повідомлення інформації, а й її приховування, тобто застосування маніпуляційних технологій на різних рівнях мовлення (спец. інтонація, порушення правил узгодження часів, підібрана лексика, розрахована на конкретного адресата, тощо). До граматичних особливостей **М. п.** належить активне використання особових займенників – ми, наш, нам – для створення відчуття спільноти і для «своєму слухачу»; вживання займенника *я* демонструє формування комунікативного іміджу сильної особистості і т. д. Хоча на синтаксичному рівні перевага надається простим реченням. Питальні речення можуть використовуватися як риторичні, або ж сам політик відповідає з позиції адресата. Часто використовуються комічні елементи з метою маніпулятивного впливу на свідомість адресата. *(В. Бліхар)*

МОВНА ПОЛІТИКА – цілеспрямована діяльність д-ви, соц. груп і етн.-культ. утворень у сфері мови як однієї із культ. засад, що визначає спілкування людей у сусп.-ві. Метою державницьких зусиль у сфері **М. п.** у більшості випадків є зміна або збереження функц. розподілу існуючих мовних утворень. В основному йдеться про вибір мови для загальнодерж. й міжетн. спілкування. Країни Європ. Союзу орієнтовані на те, що мовні труднощі мають бути подолані в ході гармонійного розвитку сусп-ва. Центр. проблемою у сфері мовного регулювання в молодих багатонац. д-вах поряд із вибором держ. або офіц. мови є також визначення статусу мов нац. меншин. Європ. хартія регіон. мов або мов меншин (ч. І ст. 1) визначає, що регіон. мови або мови меншин – це традиційно використовувані мови на певній території д-ви тими громадянами цієї д-ви, що становлять кількісно меншу групу, ніж решта населення цієї д-ви, та відмінні від офіц. мови (мов) цієї д-ви. Вони не включають ні діалектів офіц. мови цієї д-ви, ні мови мігрантів.

В Європі існують такі осн. варіанти вирішення мовного питання: статус держ., нац. або офіц. надається всім мовам осн. етн. груп (напр., у Швейцарії, Бельгії); деякі мови нац. меншин вводяться як офіц. (напр., у Фінляндії); допускається офіц. статус для мов деяких нац. меншин тільки на регіон. рівні (напр., в Іспанії, Угорщині, Сербії); мовам нац. меншин не надається офіц. статусу ні на нац., ні на регіон. рівні, однак їх застосування гарантоване конституцією, законом або договором.

Світ. досвід свідчить про існування декількох типів держ. **М. п.**: 1) *експансія,* яка стосується народів, що пережили в процесі свого істор. розвитку експансію, за межі своїх первісних кордонів приносили з собою свою мову і нав'язували її там, куди приходили; 2) *уніфікація*, що проповідується етн. й культ. групами, які прагнуть впровадити свою мову як держ. Таку уніфікацію можна порівняти з імперіалістичною експансією певної мови. Процес уніфікації в рамках однієї д-ви має свої особливості: а) у європ. народів її обґрунтування пов'язане з низкою ідентифікацій: народ, нація, мова, д-ва, що

вимагає мовної єдності в ім'я єдності нації і д-ви.; б) практичне обґрунтування уніфікації необхідністю єдиного для країни адміністрування, яке вимагає єдиної мови, завдяки чому його завдання спрощуються; в) мовна уніфікація впроваджується гол. чином завдяки держ. регулюванню в освіті, яка здійснюється офіц. мовою; 3) *імміграція* – коли переміщені особи переносять свою мову з одного регіону до ін. Можливі наслідки імміграції є такими: або з часом іммігранти після тривалої двомовності повністю інтегруються в нове сусп-во і забувають свою мову (або нею не користуються); або залишаються в новій країні замкненою групою, зберігаючи свої звичаї, мову, культуру, шукаючи одночасно шляхів інтегруватися в новий народ; або, коли іммігранти досягають значної кількості і впливовості, спостерігається експансія мови; 4) *космополітизм* як практика використання двомовних посередників або мови міжнар. спілкування.

Держ. **М. п.** в Україні має своїм завданням регулювання сусп. відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української як державної, регіон. мов або мов меншин та інших мов, якими користується населення країни в держ., екон., політ. і громад. житті, міжособовому та міжнар. спілкуванні, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до нац. гідності людини, її мови і культури, зміцнення єдності укр. суспва. В Україні є особлива й нагальна потреба впровадження і ведення **М. п.** з урахуванням досвіду **М. п.** у країнах ЄС. У Конституції України **М. п.** визначена таким чином. Стаття 10 чітко встановлює, що держ. мовою є українська, всебічний розвиток і функціонування якої д-ва забезпечує у всіх сферах сусп. життя на всій території України. В Україні також гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, ін. мов нац. меншин України. При здійсненні держ. **М. п.** Україна дотримується таких цілей і принципів: 1) визнання всіх мов, які традиційно використовуються в межах д-ви чи її певної території, нац. надбанням, недопущення привілеїв чи обмежень за мовними ознаками; 2) забезпечення всебічного розвитку і функціонування укр. мови як державної в усіх сферах сусп. життя на всій території д-ви із створенням можливості паралельного використання регіон. мов або мов меншин на тих територіях і в тих випадках, де це є виправданим; 3) сприяння використанню регіон. мов або мов меншин в усній і письмовій формі у сфері освіти, в засобах масової інформації і створення можливості для їх використання у діяльності органів держ. влади і органів місц. самоврядування, в судочинстві, в екон. і соц. діяльності, при проведенні культ. заходів та в ін. сферах сусп. життя в межах територій, на яких такі мови використовуються, та з урахуванням стану кожної мови; 4) підтримання і розвиток культ. взаємин між різними мовними групами; 5) забезпечення умов для вивчення укр. мови як державної, регіон. мов або мов меншин, інших мов і викладання цими мовами з урахуванням стану кожної мови на відповідних рівнях освіти у держ. і комунальних навчальних закладах; 6) сприяння здійсненню наук. досліджень у сфері **М. п.**; 7) розвиток міжнар. обміну з питань стосовно мов, які використовуються у двох або декількох д-вах; 8) поважан-

ня меж ареалу розповсюдження регіон. мов або мов меншин з метою забезпечення того, щоб існуючий або новий адмін.-територ. устрій не створював перешкод для їх розвитку; 9) застосування принципу плюрилінгвізму, за якого кожна особа в сусп-ві вільно володіє кількома мовами, на відміну від ситуації, коли окремі мовні групи володіють тільки своїми мовами. Д-ва сприяє розвитку багатомовності, вивченню мов міжнар. спілкування, насамперед тих, які є офіц. мовами ООН, ЮНЕСКО та ін. міжнар. орг-цій. *(Н. Осипова)*

МОДЕЛЬ ГОЛОСУВАННЯ – тип електоральної поведінки на інтегрованому (груповому) рівні, який зумовлений належністю виборців до певної соц. групи.

Наївна **М. г.** у поясненні мотивів електоральної поведінки виходить із того, що подобається кандидату та його друзям – найближчому оточенню, то подобається і всім виборцям. У період високої політ. активності населення, коли великі маси громадян починають мислити та почувати синхронно, перемогу часто здобувають ті кандидати, які найяскравіше і відвертіше вміють висловити ці заг. відчуття. Наївні моделі мають певний сенс в умовах револ. ситуації. У звичайні часи такі моделі малоперспективні. Різновидом наївних **М. г.** є т. зв. апаратна модель, яка базується на припущенні, що для перемоги на виборах досить сподобатися адміністрації (начальству) – і за тебе проголосують всі, хто випробовує її (його) вплив.

Соц.-екон. **М. г.** базується на припущенні, що виборці голосують, виходячи із своїх інтересів, насамперед екон. Залежно від под. інтересів виборці поділяються на соц. групи. У технологічному плані важливо, щоб під час формування стратегії виборчої кампанії максимально точно висловити на виборах інтереси тих чи ін. соц. груп виборців. В основі соц.-екон. моделі лежить марксистське (класове) розуміння істор. процесу. Ця модель найбільш придатна для стабільно структурованих сусп-в (на основі «лівого/правого» розмежування).

Раціон. **М. г.** передбачає екон. обумовлену електоральну поведінку. За цією моделлю результати виборів можуть бути пояснені в термінах інструментальної теорії як «покарання» носіїв влади. Існують певні залежності між електоральними успіхами правлячих сил і макроекон. умовами. Відіграє важливу роль і характерна для багатьох авторитарних режимів центр. роль д-ви в керуванні економікою. Її результатом стає формування у свідомості населення патерналістських настанов, високих очікувань від держ. соц.-екон. політики. Якщо д-ва традиційно сприймається як гол. екон. актор, вона має своїм зобов'язанням також прийняти і всю повноту відповідальності за результати проведеної політики. Найважливішим чинником рац. електоральної поведінки є оцінка виборцем свого екон. становища. Роблячи вибір, виборці оцінюють своє матеріальне становище при колишній адміністрації. Відповідно до концепції «асиметричної» екон. поведінки, виборці готові покарати правлячі сили за невдалу екон. політику, але не поспішають заохочувати уряд за успіхи. У суч. версіях раціонально-інструментальної теорії голосування вказується, що на виборців впливають не тільки екон. умови, а й ідеол. позиції партій, а також політ. контекст у цілому.

При поясненні мотивів рац. електоральної поведінки виділяють егоцентричну і соціотропну **М. г.** У першому випадку виборці голосують, виходячи з їх власного екон. становища, а у другому – на основі оцінки положення сусп-ва в цілому. Також обговорювалося питання про те, що є важливішим для виборця: ретроспективна оцінка результатів діяльності уряду чи очікування на певні позитивні досягнення у майбутньому. Перший тип голосування має назву ретроспективний, а другий – перспективний. Залежно від типу виборчої системи егоцентрична електоральна поведінка притаманна мажоритарним системам, а соціотропна – пропорційним системам. Причому, якщо перший тип електоральної поведінки переслідує гол. чином прямі зиски, то другий тип спрямовує активність виборців на пошук парт. та ідеол. ідентифікації, а також на оцінку заг. ситуації в д-ві разом з особистим соц.-екон. становищем. Причому в останньому випадку певної ваги набуває ідеол. фактор, тобто виборець обирає сценарії подальшого розвитку сусп-ва, даючи попередньо оцінку діяльності партій, які були обрані на попередніх парлам. виборах. При голосуванні в мажоритарному окрузі виборець, швидше, схильний оцінювати ті зиски, які він вже отримав від кандидатів.

У технологічному плані виділяють іміджеву і проблемну **М. г.** Модель ідеального кандидата базується на припущенні, що виборець має досить стійку уяву про сукупність якостей (чесність, порядність, компетентність та ін.), якими повинен володіти кандидат на виборну посаду. І хоча виборці порізному оцінюють якості кандидатів, правомірно говорити про деякий усереднений їхній набір – ідеал кандидата. Узагальнюючи цей метод, можна говорити про виявлення ідеального кандидата для різних груп виборців. Виходячи з цього, іміджеву модель можна розглядати як таку, що ґрунтується на положеннях соц.-екон. **М. г.** Проблемна **М. г.** відрізняється від іміджевої моделі тим, що в її основі знаходиться не ідеал кандидата, а сукупність найбільш значимих для виборців проблем. Ключова проблема конкретної адресної групи здатна швидко й емоційно впливати на її переконання. Тому перед початком кампанії, при її стратегічному плануванні необхідно виявити в кожній адресній групі ієрархію значимих для неї проблем. Для цього на основі базових електорально-маркетингових досліджень розробляють соц. карту проблемного поля, мета якої полягає у виявленні проблем, які становлять підвищений інтерес для населення даного виборчого округу, і відбиття специфіки відносини до цих проблем різних соц. груп. /*В. Кривошеїн*/

МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ МІСТА – система владних структур, які забезпечують діяльність міста як територ. утворення, що формується через політ. важелі. Існуючі на Заході моделі здійснення публічної влади в містах склалися як наслідок розвитку нац. д-ви, демократизації, урбанізації та ін. потреб суч. сусп-ва. Тож, виокремлюючи ті чи ін. моделі, враховують застосування тієї чи ін. концепції місц. самоврядування, а також нац. особливості та традиції різних д-в. Класичні **М. п. о. в. м.** базуються на існуючих моделях орг-ції місц. самоврядування

в Зах. Європі і США, що склалися під час муніципальних реформ XIX ст.

Світ. практика демонструє велику розмаїтість організаційно-прав. форм, що використовуються на рівні міст. Так, виокремлюють п'ять різних організаційно-прав. форм.

1. «Сильна рада – слабкий мер» – характеризується обмеженням прав мера з координації діяльності виконавчих органів та контролю за їх діяльністю. За мером закріплюються в основному представницькі та оперативно-виконавчі функції. Рада має великий обсяг прав у сфері управління, в господарських та фін. питаннях та особливо в питаннях призначення на посади.

2. «Сильний мер – слабка рада» передбачає обрання мера безпосередньо населенням, що визначає його вагомі позиції щодо представницького органу. Мер самостійно вирішує багато поточних питань та має право вето на рішення ради, яке може бути подолано лише кваліфікованою більшістю голосів членів останньої.

3. «Рада – керуючий» – відбиває прагнення до усунення корупції, неефективного авторитарного правління. Керуючий являє собою політ. нейтральну фігуру, професіонала в галузі сусп. управління. Призначається на посаду та звільняється радою, яка обирається населенням.

4. «Комісійна форма» передбачає утворення комісії з виборних осіб, кожна з яких керує певним відділом міського уряду. Для цієї моделі не передбачається наявність вищої посадової особи. Її особливістю є відсутність розподілу влади, що приводить до уповільнення прийняття рішень. Недоліком може бути безконтрольність, недостатність досвіду, захист інтересів лише своїх відділів (напрямів відповідальності), дестабілізація та відсутність співробітництва.

5. «Комбінована форма» передбачає, що керуючий чи гол. адміністратор підпорядкований меру, а не раді. Наявність фахівця-керуючого забезпечує професіоналізм, а виборці мають можливість безпосереднього впливу на міську політику, голосуючи *за* чи *проти* мера, який призначає керуючого, вони тим самим голосують за збереження або зміну міської адміністрації.

За ін. класифікацією виокремлюють чотири базові моделі структури міського самоврядування в західноєвроп. країнах.

1. Модель «рада – система комітетів» – діяльність рад за різними напрямами здійснюється гол. чином комітетами ради, що мають значні делеговані повноваження. Відсутній єдиний сильний політ. голова виконавчої влади. Голова адміністрації є головою апарату чиновників, менеджером і повністю залежить від ради. До переваг такої моделі належать: висока міра участі в керівництві членів ради, представництво при прийнятті рішень усіх точок зору, можливість більш жорсткого контролю за чиновниками.

2. Модель керуючого (виконавчого) комітету: рада призначає зі свого складу невеликий керуючий (виконавчий) комітет, який функціонує як колект. голова виконавчої влади. Члени комітету можуть нести виконавчу відповідальність за певні департаменти та служби. Якщо існують будь-які комітети, то вони не є виконавчими, а лише суто консультативними щодо керуючого комітету і ради в цілому. До переваг такої мо-

делі належать – краща координація виконавчих ф-цій, можливість виразу різних точок зору в колект. виконавчому органу, більш чітке розмежування ролей між членами ради та чиновниками. Недоліками моделі є те, що члени ради, які не увійшли до складу керуючого комітету, відчувають себе другорядними, виключеними зі сфери реального політ. впливу; за умов, якщо керуючий комітет складається лише з представників партії політ. більшості, він може мати менш репрезентативний хар-р.

3. Модель «рада – менеджер» спрацьовує у випадку, коли рада, що обирається жителями та очолювана мером або головою, відповідає перед громадянами за всі аспекти міського управління, формально маючи повноту законодавчої, політ. влади. Однак вона засідає не часто, обмежуючись затвердженням бюджету, визначенням своїх політ. пріоритетів. До переваг цієї моделі належать: професіоналізація виконавчої влади, яскраво виражене лідерство, концентрація координації та оперативного керівництва в руках однієї людини, чітке визначення ролей членів ради та чиновників. До недоліків можна віднести: обмежену роль рад у визначенні політики, виконавче лідерство виключає можливість представництва різних політ. точок зору.

4. Модель «сильного мера» передбачає, що мер як політ. голова виконавчої влади обирається або радою, або прямим голосуванням усіх жителів окремо від ради. Рада має законодавчу владу, дорадчі ф-ції, а також відіграє вирішальну роль у затвердженні бюджету. Засідання ради, її ф-ції та комітети аналогічні тим, що існують при моделі «рада – менеджер». Однак у цьому випадку мер має окремі, чітко визначені виконавчі повноваження та не знаходиться під прямим контролем ради. До переваг цієї моделі належать: сильне політ. лідерство, яскраво виражена концентрація виконавчої відповідальності та координуючих ф-цій; до недоліків – небезпека конфліктів між мером та радою з приводу розподілу владних повноважень, підвищена відповідальність, а часто надмірна завантаженість мера, що є водночас політ. та адмін. лідером.

Жодну з наведених організаційно-прав. форм не можна застосувати до укр. міст у чистому вигляді. Найбільш близькою моделлю є модель «сильного мера», швидше за все, модель з першої класифікації «сильний мер – слабка рада». Ключовою ознакою відповідності цим моделям є виборність мера територ. громадою, формування ним власної політ. програми. Хоча згідно з укр. законодавством мер є підзвітним раді, реально він є сильним, особливо у випадку, коли діє кон'юнктура зв'язку з адмін. апаратом, котра забезпечує контроль за виборчим процесом і просування більшості своїх прихильників. *(В. Наконечний)*

МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА – сукупність взаємозалежних і взаємовпливових держ., парт. орг-цій, громад. об'єднань, що створені та діють із метою формування і функціонування системи володарювання й упорядкованості політики або мають вплив на неї. Визначальне місце в політ. орг-ції сусп-ва посідає д-ва як форма орг-ції сусп. життя. Без д-ви немає політ. орг-ції сусп-ва в цілому. Навколо д-ви формуються ін. організаційні структури. Поза зв'язком із

д-вою вони не мають політ. властивостей, а тому д-ва є фундаментальною, базовою організаційною структурою в політ. орг-ції сусп-ва й у всій його політ. системі.

Існує три основні **М. п. о. с.**: пірамідальна, центр-периферійна та матрична. Перші дві моделі – пірамідальна та центр-периферійна – є централізованими за своєю структурою, сутністю і харром. Вони притаманні унітарній д-ві. Третя модель – матрична – є нецентралізованою і притаманна федераціям, адже федералізм, у точному розумінні цього терміна, є альтернативою пірамідальній та центр-периферійної моделі. У матричній моделі спільний федеральний уряд становить основу для матриці як цілого, визначаючи і окреслюючи найбільшу арену прийняття рішень. Суб'єкти федерації (штати, кантони, землі тощо), чиї кордони конституційно визначені, є гол. ареною прийняття рішень усередині матриці. Разом вони становлять конституційні основи для розосередження влади, що необхідно для запобігання ієрархії панування.

У матричній моделі, на відміну від пірамідальної чи центр-периферійної моделі, не має і не може бути вищих або нижчих центрів влади. Є лише більша чи менша арена прийняття політ. рішень та діяльності. Оскільки ж уряди займаються проблемами різних масштабів, а масштаби не є критерієм визначення важливості та пріоритетності цих проблем, то і взаємовідносини між урядами будуються на рівноправній основі, звичайно, із урахуванням повноважень, делегованих кожному з них народом.

Під децентралізацією мається на увазі або ієрархія владних структур – піраміда урядів із градацією їх владних повноважень зі зменшенням згори до низу, або наявність центру і периферії. Нецентралізація може бути найкраще концептуалізована і зображена як матриця урядів, повноваження яких настільки розосереджені, що ранг цих урядів взагалі не фіксується. У США, напр., федеральний уряд займається питаннями зовн. політики та нац. безпеки, уряди штатів – проблемами дорожньо-транспортної системи, соц. благополуччя, вищої освіти, а місц. органи влади – справами житлобудування, середньої та початкової освіти тощо.

Показово, що класична федерація не має столиці, натомість вона має «місце перебування уряду». За цим, на перший погляд, дрібним фактом приховано досить важливе і показове явище. Адже «столиця» передбачає розташування на верхівці владної піраміди, у той час як «місце» – просто «місце перебування спільного федерального уряду» – Берн і Бонн, Вашингтон і Оттава – то не столиці відповідних д-в, а «офіц. місця перебування урядів». Більше того, навіть у деяких суб'єктів федерації теж немає столиці, а є місце перебування уряду штату, провінції тощо. Прикладом може служити місто Сакраменто, яке є не столицею штату Каліфорнія, а місцем перебування його уряду. Перші ролі в цьому штаті розподілені між Лос-Анджелесом, Сан-Франциско, Сан-Дієго та Сакраменто. І всі вони мають однаковий статус.

Важливо також враховувати, що за термінами «децентралізація», «децентралізований» та «нецентралізація», «нецентралізований» стоять досить різні явища. Децентралізація передбачає існування центр. влади, центр. уряду, який можна децентралізувати або ре-

централізувати за чиїмось бажанням. У децентралізованих політ. системах існує поділ влади. У нецентралізованих системах влада так розподілена, що вона не може бути легітимно централізована чи сконцентрована без порушення букви і духу конституції.

Саме таку нецентралізовану систему мають класичні федерації, зокрема, Канада, США, ФРН та Швейцарія. Кожна з них, як вже відзначалося, має спільний загальнодерж. уряд, який владно функціонує в багатьох сферах, вирішуючи багато проблем. Але він не контролює прийняття рішень та їх виконання владними структурами суб'єктів федерації. В урядах земель, кантонів, провінцій чи штатів, які отримують владу безпосередньо від народу, немає осіб, призначених федеральним урядом. Структурно вони реально захищені від втручання федеральної влади. Функціонально вони багато співпрацюють із федеральним урядом, але не втрачаючи при цьому своєї ролі й влади при визначенні політики та її впровадження в життя. /*В. Кривошеїн*/

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (фр. *moderne* – сучасність) – процес набуття політ. системою нової, суч. якості. **М. п.** є однією зі складових заг. процесу модернізації сусп-ва, зміст якого становить перехід від аграрного типу цивілізації до індустріального. Сутність **М. п.** полягає у переході від недемокр. режимів до демократії, яка розглядається як ідеальний тип суч. політ. устрою. У політ. науці розрізняють два різновиди **М. п.**: 1) оригінальний (країни Зах. Європи, США), у межах якого демокр. інти та системи виникли спонтанно у ході натурального розвитку сусп-ва; 2) наслідуваний (країни третього світу), за якого становлення демокр. ін-тів та систем відбувається на основі копіювання відсталими сусп-вами зах. досвіду.

Теорія **М. п.** почала формуватися на зламі 1950–60-х рр. унаслідок невдачі концепції експорту демократії, що містилася у теорії деколонізації. Відповідно до цієї концепції демокр. метрополії перш ніж надати держ. незалежність своїм колоніям повинні інсталювати до їх політ. систем ін-ти та норми, притаманні зах. демократіям. Після Другої світ. війни спробу реалізації цієї концепції здійснила Велика Британія. Надаючи своїм колоніям незалежності, вона сприяла розробці для них конституцій, згідно з якими запроваджувалися ін-т вільних виборів, парлам. правління, розподіл держ. влади, багатопарт. система. Проте у переважній більшості постколоніальних країн експортована демократія усталитися не змогла. Без серйозних відхилень від демокр. шляху серед них увесь час після одержання незалежності розвивалися тільки Ізраїль, Індія та Сінгапур. В ін. країнах через деякий час були встановлені військ. та однопарт. системи (за радянським зразком) або політ. системи виродилися у псевдодемократію з фасадною багатопартійністю, але невільними й неконкурентними виборами.

Невдача експерименту з експорту демократії до постколоніальних країн, навіявши думку про те, що політично демократія не може утвердитися у країнах із відсталою економікою та соц. структуро, зумовила розробку теорії **М. п.** У її підґрунтя було покладено концепцію структурного детермінізму, за якої у відсталих країнах, перш ніж переходити до демократії, необхідно

розбудувати ринкову модель економіки та суттєво змінити соц. структуру суспва. У працях С. Ліпсета і С. Роккана «Парт. системи та розмежування виборців: кросс-національні перспективи» (1967), Б. Мура «Соц. джерела диктатури та демократії: поміщик і селянин у визначенні суч. світу» (1974) та ін. кінцевий результат процесу демократизації був жорстко детермінований його вихідними умовами. Наголошувалося, що в сусп-вах із патріархальною економікою та аграрною класовою структурою перехід до демократії є більш ніж проблематичним. Осн. передумовами демократизації у теорії **М. п.** виступають: індустріалізація країни, розбудова ринкової моделі економіки, формування середнього класу. Вважається, що структурні зміни в соц.-екон. сфері зумовлять зміни у політ. відносинах: ослаблення політ. впливу традиц. еліт і їхньої легітимності та посилення впливу модернізаторських еліт; виникнення раціон. деперсоніфікованої бюрократії та її перетворення на домінуючу силу сусп. управління й контролю; розширення сфери та посилення ролі законодавчого поля; розширення політ. участі за рахунок нових соц. груп та формування масових демокр. партій. Наслідком зміни політ. відносин має стати створення політ. ін-тів, що забезпечать формування політ. влади на основі вільної конкуренції політ. сил сусп-ва.

Осн. недоліком теорії **М. п.** є те, що вона прирікає демокр. сили країн, що не мають демокр. врядування, очікувати, коли виникнуть структурні передумови для демократизації. Незгода демократ. сил країн на таке очікування сприяла виникненню у 1970–1980-ті рр. транзитології, парадигма якої, зосередивши свою увагу на внутр. механізмах демокр. процесу, явила собою альтернативу теорії модернізації (Див.: *Транзитологія*) /*О. Романюк*/

«МОЗКОВІ ЦЕНТРИ» (англ. «think tanks») – незалежні ін-ти або орг-ції, які, в першу чергу здійснюють політ.-орієнтовані дослідження, результати яких мають за мету заповнити порожнину, між наук. теоріями та практикою політиків і втілюють ідеї у реальні акції (іноді лише за допомогою моделей, проектних пропозицій і т. ін.), репрезентуючи свою точку зору. Аналітичний потенціал д-ви не може бути зосереджений лише в елітних групах, що є близькими до управл. структур. Його осн. частиною володіє експертно-аналітична спільнота, яка своїм сукупним інтелектуальним потенціалом може підкріплювати й підживлювати осіб, які приймають управл. рішення. За відсутності загальновизнаного визначення цього терміна, найбільшого поширення набуло запропоноване Програмою розвитку ООН. **«М. ц.»** тут названо орг-ції, які проводять дослідження і висувають пропозиції з різних питань політики. Под. установи є мостом між наук. колами і владою.

На сьогодні найавторитетнішими рейтинговими оцінками **«М. ц.»** є «Рейтинг експертно-аналітичних центрів світу», який складається щорічно починаючи з 2006 р. програмою «Експертно-аналітичні центри та громадян. суспво» Університету Пенсильванії (США). Він ґрунтується на критерії індексації, розробленим доктором Дж. Макганом для створення рейтингу дослідних та аналітичних центрів по всьому світу. **«М. ц.»**, – зазначає Дж. Макган, – являють собою різнорідну сукупність ін-тів,

які розрізняються за розмірами, фінансуванням, структурою та сферою діяльності. Ті з них, які не пов'язані з академічними установами, політ. партіями чи групами за інтересами, це – автономні або незалежні «think tanks». Для політиків у всьому світі заг. є проблема використання експертних знань та оцінок у процесі прийняття політ. рішень. Д-ві потрібна осн. інформація про суспво, яким вона управляє, про способи реалізації його поточної політики на практиці та існуючі до них альтернативи, а також про можливі негаразди і наслідки проведення тих чи ін. дій. У результаті свого домінуючого становища серед суб'єктів зовнішньополіт. взаємодії вона може отримувати таку інформацію з різних джерел: як від академічних ун-тів, так і від дослідницьких центрів та міжнар. агенцій. Попит на інформацію, як засіб прийняття суч. адекватних рішень, суттєво допоміг створенню та розвитку незалежних наук.-дослідних центрів США, відомих як **«М. ц.».** Незважаючи на широку зацікавленість цими питаннями, наук.-політ. спільнота нині не може дійти єдиної думки стосовно часових меж утворення перших **«М. ц.»** та питання щодо уніфікації їхніх істотних ознак. Термін **«М. ц.»** уперше почали вживати в США у роки Другої світ. війни для позначення надійно захищеного укриття, де вчені й воєначальники могли би зустрічатися для обговорення стратегічних питань. І тільки з часом це досить вузьке тлумачення **«М. ц.»** змінилося, оскільки з моменту їхньої появи утворилося понад 2000 под. орг-цій, що знаходяться у США і здійснюють політ. аналіз, а також близько 2500 под. ін-тів по всьому світу.

Ідейний продукт **«М. ц.»** – прикладна політ. експертиза, аналітичні статті та фундаментальні теорет. праці, осн. ознакою яких є націленість на створення стратегічного прогнозу, обґрунтована конкретними уявленнями про бажані соц.-екон. та політ. результати. Саме у цьому полягає відмінність продукції **«М. ц.»** від власне академічних досліджень. Стратегічна політ. спрямованість робіт свідомо (залежно від ситуації) афішується або маскується. Часто справжні наук. теорії створюються аналітиками **«М. ц.»** і є «побічним» результатом діяльності таких структур, бо мають можливість як відповідати, так і не відповідати політ. вимогам замовника.

«М. ц.» – унікальне явище амер. культури, і в ін. соціокульт. умовах цей модельний прототип відтворити неможливо. У жодній країні світу не була повторена амер. модель аналітичних центрів, які обслуговують ухвалення політ. рішень. Саме в США склалося чітке уявлення про те, яким вимогам повинні відповідати ці орг-ції. Передбачається, що вони повинні бути вільними від втручання уряду, політ. партій і корпорацій (чи прив. осіб, що представляють їхні інтереси). Некомерційний хар-р діяльності **«М. ц.»** свідчить про те, що вони працюють на благо всього сусп-ва, виконують особливу місію, напр., роблять публічну політику ефективною, полегшують процес ухвалення урядом рішень по ключових проблемах розвитку сусп-ва, роблячи цей процес прозорим для громадськості.

«М. ц.» як у США, так і міжнар., спеціалізуються на вивченні геополіт. міжнар. питань і лобіюванні суч. глобал. моделі світу. Усі ці інтелектуальні

центри, або «банки мозків», як їх називають в США, об'єднують кращих людей у різних сферах за умови, що ті будуть діяти відповідно до осн. політ. цілей глобалістів: створення світ. прив. уряду, систематичного руйнування структур усіх суверенних нац. д-в (хоча зрозуміло, що не всі одночасно і не всі однаково), соціокульт. стандартизації, запровадження спекулятивно-лихварської системи, формування світ. громад. думки через могутність психол. впливу планетарного масштабу й управління системою глобал. війни, яка б об'єднувала маси за допомогою постійного спрямування на якогось «зовн. ворога», реального або уявного. */Н. Ржевська/*

МОНАРХІЯ (грец. μοναρχία – єдиновладдя) – одна з форм держ. правління. Сутнісною характеристикою **М.** є концентрація, зосередження в руках одної особи – монарха – верх. влади, яка передається у спадщину. **М.** із точки зору монархістів – це принцип верхов. влади, що ґрунтується на виконанні монархом волі Бога, від якого надана йому влада. За цією ознакою монархісти відрізняють **М.** від республіки (де верх. держ. влада дається людині в результаті консенсусу – заг. виборів) і аристократії (де верх. влада належить меншості шляхетних представників сусп-ва). Монарх для монархіста в першу чергу – моральний авторитет, а не юрид. Відповідно, **М.** вважається «богоугодною» формою держ. устрою, у той час як республіка нерідко – «вигадкою диявола».

Розрізняють *абс.* (*необмежену*) і *конституційну* (*обмежену*) **М.** При *абс.* **М.** всевладдя глави д-ви не обмежене конституцією. Абс. **М.** характеризується такими осн. ознаками: зосередження законодавчої, виконавчої та судової влади в руках спадкового монарха; право монарха розпоряджатися податковою системою і держ. фінансами; наявність розгалуженого чиновницько-бюрокр. апарату, що здійснює від імені монарха управл., фін., судові та ін. ф-ції; централізація, уніфікація та регламентація держ. і місц. управління, територ. розподілу, наявність постійних армії і поліції; регламентація всіх видів служби та станового положення. Така форма правління майже зникла з арени суч. політ. життя. При *конституційній* (*обмеженій*) **М.** влада монарха обмежена так, що в деяких або у всіх сферах держ. влади він не володіє верх. повноваженнями. Прав. обмеження на владу монарха можуть бути закріплені у вищих законах, таких, як конституція або статути, або у прецедентних рішеннях, винесених верх. судовими інстанціями. Суттєвою ознакою конституційної **М.** є те, що статус монарха обмежений не лише формально-юрид., а й фактично. Конституційні **М.** поділяються на два види: *дуалістичні* та *парламентарні*, залежно від ступеня обмеження повноважень глави д-ви. І в тих, і в інших, монарх ділить владу з парламентом, але в той час як у перших за ним залишається вся виконавча влада, у других вона здійснюється урядом, відповідальним перед парламентом. У дуалістичної **М.** звичайним юрид. способом обмеження влади монарха є постанова, що жодне його повеління не має сили, поки воно не підтверджене відповідним міністром. При цьому міністри відповідальні лише перед самим монархом, і ним же призначаються або зміщуються. У таких д-вах обов'язок монарха

підкорятися парламенту в законодавчій сфері забезпечується правом парламенту вотувати бюджет. Приклади дуалістичної **М.**: Кувейт, ОАЕ, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Йорданія, Марокко. При парламентарній **М.** влада монарха не поширюється на законодавчу й виконавчу гілки влади. Законодавча влада перебуває у парламенту, а виконавча – в уряду, який утворюється на основі парлам. більшості, а отже, відповідальний перед органом, що його обрав, тобто парламентом, а не монархом. Монарх підзвітний законодавчим і виконавчим органам держ. влади. Тому всі видавані ним розпорядження підтверджуються главою виконавчої влади й лише після цього набувають чинності закону. Конституційними монархіями є сьогодні Велика Британія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Данія, Голландія, Іспанія, Японія й деякі ін. Роль монарха в них, по-перше, суто символічна. Він присутній на святкових заходах і церемоніях, персоніфікуючи символ єдності й згуртованості нації. По-друге, монархи, що стоять над парт. інтересами, виступають у політ. і громад. житті країни як верх. арбітри і з появою різних великих політ. проблем вони намагаються їх розв'язати шляхом консультацій із лідерами політ. партій, виступаючи значною силою соц.-політ. розвитку д-ви й сусп-ва. /*М. Требін*/

МОНАРХІЯ ТРУДОВА – форма держ. правління, при якій влада і відповідальність за розвиток країни належить гетьману-монархові і обмежена нац. аристократією (найкращі в цей істор. момент представники нації, що є її організаторами, правителями та керманичами), а населення має всю повноту громадян., політ., соц. прав і свобод. Гетьман-монарх виступає представником інтересів укр. д-ви і нації. Його гол. завданням є найкраща орг-ція держ. влади і армії, а завдання народу в розбудові громадян. сусп-ва та орг-ції власної праці. Розвиваючи ідею укр. монархізму, В. Липинський увів термін «**М. т.**» для позначення принципово нової форми монархії, яка має бути персоніфікована в особі гетьмана, що визнаний всією нацією, є гарантом укр. д-ви і свобод її громадян. Ідея повернення до ін-ту гетьманства у формі **М. т.** у В. Липинського ґрунтувалась на продовженні укр. «державно-нац.» традиції, де гетьманство виступало самост. символом єдності, поваги і сили укр. нації та д-ви. Особу гетьмана неодмінно мають поважати всі громадяни д-ви, які вбачатимуть у ній не тільки істор. минуле країни, а й власну славу всього укр. народу. За В. Липинським гетьман повинен уособлювати собою верховенство «ідеї Нації над цілим працюючим, продукуючим трудовим народом і всіма його класами», а не бути представником окремих соц. верств і політ. угруповань. Звертаючи увагу на розвиток тогочасних соц. відносин, В. Липинський називав укр. монархію «трудовою». За його теорією **М. т.** була верхом соц. орг-ції сусп-ва і «коронувала собою» працю цілої нації, яка організована у «класових трудових установах всіх класів» і спрямована на єдність укр. нації і побудову укр. д-ви, що мала постати у формі «дідичного гетьманату», тобто спадкової монархії. Спадкова монархія була обрана В. Липинським невипадково. До цього висновку він дійшов, врахувавши істор. досвід укр. державотворення. Спадковий гетьманат у формі

М. т. В. Липинський вважав найбільш притаманним нац. особливостям укр. д-ви. На доказ цього він наводив такі аргументи: серед укр. народу були сильні козацькі традиції, у тому числі і гетьманські; тільки гетьман, стоячи над усп. верствами, міг би їх об'єднати заради укр. нац. ідеї; тільки гетьманська традиція могла легітимізувати нову владу. */О. Павліченко/*

МОНДІАЛІЗМ (фр. le monde – світ) – ідеологія і політика об'єднання всього людства в єдину д-ву під керівництвом Світ. уряду на федеративній основі. Виділяють такі фази розвитку **М.**: *виникнення* – після Другої світ. війни; *зростання популярності* – кінець 1970-х – кінець 1980-х рр.; *розквіт* – 1990-ті рр.; початок XXI ст. – з*ростання інтересу до* **М.,** *його переосмислення*. Причиною виникнення **М.** є реальні інтеграційні процеси в суч. світі, поява транснац., глобал. проблем, яких не було у попередні часи або вони не були досить масштабними та настільки руйнівними. На думку ідеологів **М.**, наявність таких проблем потребує колект. зусиль, оскільки розв'язати їх неможливо силами нац. д-ви. Проект створення єдиного «уніформного світу» передбачає як необхідну умову відмирання традиц. д-в, націй, культур, релігій. Мета **М.** – «переплавити» всі нації і культури в єдину світ. спільноту, створити нову політ. орг-цію, яка шляхом обмеження нац. суверенітетів буде керувати всім світом. В основу «загальнолюдської цивілізації» має бути покладена ліберальна ідеологія, ринкова економіка і цінності зах. цивілізації як найбільш ефективної та прогресивної. Витоки **М.** можна знайти в утопічних ученнях Середньовіччя про Єдине Царство без суперечок і конфліктів, а також в раціоналістичних ученнях Нового часу О. Конта, Г. Лессінга та ін. У XX ст. гол. ідеологічним і політ. центром **М.** були США, ідеї мондеалістського проекту активно розроблялись такими орг-ціями, як Рада з міжнар. відносин (створена в 1921 р. банкіром Л. Морганом), Більдергберський клуб на чолі із банкіром Д. Рокфеллером (створений у 1954 р.), «Тристороння комісія» або «Трилатераль» (створена в 1973 р.). Провідними теоретиками **М.** вважаються П. Сорокін, Г. Кіссінджер, Зб. Бжезінський, Дж. Болл, М. Мандельбаум, Ж. Атталі, Ф. Фукуяма, К. Санторо та ін. Мондіалістський проект формування планетарного усп-ва не був однорідним: у 1950–60-ті рр. однією із версій **М.** була теорія конвергенції (Дж. Гелбрейт, У. Ростоу, П. Сорокін та ін.), яка розробляла методи створення нової культ.-ідеолог. цивілізації на основі зближення капіталістичної та соціалістичної систем; у 90-ті рр. XX ст. оформлюється версія Ф. Фукуями *(неомондіалізм)*, яка відстоювала створення нового планетарного порядку на основі універсалізації атлантичної системи та поширенні її на всі регіони світу; «геоекон.» версія **М.** Ж. Атталі, який заперечує гуманістичні цінності (майбутній порядок – це світ грошей), ігнорує народи, їх історію, культ. традиції, оскільки базовим для буття людства є суто екон. фактор. На його думку, всі регіони світу переорганізовуються навколо найбільш розвинених екон. центрів (зокрема це об'єднана Європа, північна Америка, Сингапур, Тайвань тощо); посткатастрофічна версія **М.** К. Санторо. Згідно з його концепцією оптимістичні

прогнози **М.** XX ст. не виправдались. Сьогодні світ розвивається за таким сценарієм: ослаблення існуючих міжнар. ін-тів (ООН, ЮНЕСКО та ін.); наростання націоналістичних тенденцій в більшості країн; розпад існуючих д-в; необхідність створення Світ. уряду і планетарної д-ви через реальну загрозу планетарного хаосу. /*О. Стасевська*/

МОНІТОРИНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *monitor* – контролювати, перевіряти) – спец. організована і постійно діюча система спостереження, збору та поширення інформації за станом політ. об'єктів, явищ, процесів із метою їх оцінювання, контролю, прогнозування. Об'єкти **М. п.** – політ. процеси та події (виборчі кампанії, політ. конфлікти тощо), діяльність політ. партій, рухів, їхніх лідерів та ін. Під час проведення **М. п.**, окрім спостереження, використовують широке коло методів соціол. досліджень – інтерв'ю, анкетування, експертні оцінки, аналіз документальних джерел, вивчення матеріалів преси, контент-аналіз осн. політ. документів, виступів лідерів, вивчення політ. біографій, кейс-стаді. Можливості **М. п.** значно розширюються за використання комп'ютерних технологій, у т. ч. для систематизації, опрацювання інформації та створення баз даних.

М. п. здійснюється поетапно. Спочатку формулюють проблемну ситуацію, обирають об'єкт і предмет **М. п.**, уточнюють цілі й завдання, визначають хронологічні межі відстежування, формулюють гіпотезу дослідження, яка потребує відповідного емпіричного матеріалу для порівн. аналізу, і відкидає другорядну, опосередковану інформацію. Розробляють стратегічний план дослідження. Далі визначають і класифікують джерела отримання інформації, методи її систематизації й опрацювання. Велике значення має вибір оптим. варіанта форми, змісту та періодичності підсумкових матеріалів.

До **М. п.** висувають такі вимоги: *достовірність* – використання інформ. даних та системи моніторингових показників (індикаторів), що найповніше і найдостовірніше характеризують досліджуване явище; *оперативність* – орієнтація на скорочення часу збору й опрацювання інформації з метою можливості прийняття екстрених управл. рішень, коли того потребує ситуація; *систематичність* – здійснення **М. п.** упродовж більш-менш тривалого терміну з певними інтервалами збору інформації. Щодо стратегічного планування тривалість **М. п.** повинна перевищувати період, на який розроблено стратегію, оскільки до завдання **М. п.** входить не лише поточне спостереження й оцінка реалізації стратегії, а й оцінка результативності досягнення стратегічних цілей і виявлення нових проблем стратегічного хар-ру; *комплексність* – одночасне відстеження динаміки показників, котрі характеризують різні боки розвитку об'єкта (можливий і моніторинг кожного окремо взятого показника, і зведення їх в інтегральний показник, що дає змогу розглянути процес реалізації стратегії загалом), незалежність і об'єктивність.

Система **М. п.** не повинна залежати від суб'єктивних чинників, у вигляді яких можна розглядати політ. інтереси, оскільки в ін. випадку не виконується вимога об'єктивності й достовірності. Принципи ведення **М. п.** – цілеспрямованість, комплексність оцінки, принци-

пи тотожності, системності, репрезентативності, економічності, максим. інформативності результатів. Серед ін. принципів **М. п.** виокремимо: безперервність спостереження за об'єктом; періодичність зняття інформації про зміни, котрі трапляються в об'єкті; порівнянність застосовуваних показників **М. п.** у часі. **М. п**. допомагає здійснити процеси, що відбуваються у політ. сфері сусп-ва, передбачуванішими і керованими, такими, які відповідають очікуванням сусп-ва. *(М. Требін)*

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ – ідеологія, політика, принцип орг-ції сусп-ва індустріально розвинутих, урбанізованих країн щодо іммігрантів і представників нац. меншин, які спрямовані на задоволення і підтримку їх цінностей у сфері культури, виховання лояльності до титульної нації та носіїв ін. культур. Перехід людства від індустріальної цивілізації до постіндустріальної (інформаційної) зумовив зміну соціоцентричної світоглядної парадигми на індивідоцентричну. Це вплинуло на міграційні процеси як в окремих регіонах, так й у всьому світі, а також на ставлення до іммігрантів представників корінного населення. У процесі глобалізації певною мірою нівелюються нац.-культ. та ментальні особливості суб'єктів взаємодії. З одного боку, глобалізація сприяє розширенню комунікацій і культ. взаємозбагаченню, спрощує можливості взаєморозуміння і взаємодії між представниками різних країн і народів. З другого боку, своєрідна, т. зв. «вестернізація» чи «американізація» стилю життя і спілкування призводить до втрати неповторності культури кожного окремого етносу. У 50-ті рр. XX ст. на хвилі негативного ставлення до нацизму і колоніалізму в громад. думці європейців почали домінувати підходи, що іммігранти мають право зберігати свою культуру та самобутність. Як термін «**М**.» виник і використовувався для характеристики політики Швейцарії ще з 1957 р., а з 1971 р., коли уряд Канади ухвалив офіц. акт про **М**., цей термін увійшов у наук. обіг і політ. практику таких країн світу, як Швейцарія, Канада, Австралія. У 1990-ті рр. ідеї, ідеологія і політика **М**. дістали офіц. визнання у більшості європ. країн. **М**. виступає як ідеологія і політика цивілізаційного розвитку в індустріально розвинутих країнах. Вона спрямована на недопущення асиміляції іммігрантів з країн, які затримались у своєму екон. і політ. розвитку. Урядами цих країн за допомогою ЗМІ здійснюються стратегія і тактика на збереження нац. самосвідомості іммігрантів, їх культ. (мовного, реліг.) уособлення від культури корінного населення. **М**. розуміється як один із проявів толерантності, що орієнтує й вимагає паралельного існування культур з метою їх взаємопроникнення, взаємозбагачення та розвитку в загальнолюдському руслі масової культури. Обов'язковим атрибутом політики **М**. є активна пропаганда толерантності серед корінного населення. **М**. виступає одним із механізмів узгодження і розвитку етн. і культ. різнобарв'я й стабільності сусп-ва на основі рівності прав нац. більшості й етнокульт. меншин. Ідея й ідеологія **М**. висувалась, реалізовувалась і стала характерним явищем гол. чином в економічно розвинутих країнах Зах. Європи і Півн. Америки, де здавна існувало змішування культур чи спостерігався значний наплив іммігран-

тів. Політика **М**. здійснюється урядами д-в Європи, Півн. Америки, Австралії та Рос. Федерації. Але є як прибічники такої ідеології і політики, так і супротивники, як на рівні владних структур, так і на рівні опозиції. Група прогресивного альянсу соціалістів і демократів у Європарламенті завжди підтримувала ідеї мультиетнічності, **М**. й плюралістичності сусп-ва. Істор. практика останніх двадцяти років свідчить про те, що в європ. країнах розвивається тенденція негативного ставлення до ідеології і політики **М**. Особливо це спостерігається, як свідчать джерела, у Нідерландах, Данії, Великій Британії, Норвегії, Швеції, Австрії, Німеччині та Росії. Подальша доля ідеології і політики **М**. в європ. країнах, на думку політологів та журналістів, буде залежати від того, наскільки зможуть ужитися християн. та світські цінності суч. Європи з непримиримою мусульманською спільнотою, що погано піддається асиміляції. В умовах **М**. конкуренція цінностей, соц. норм, стандартів поведінки толерантної культури, яка приймає у себе непоступливу культуру, втрачати позиції буде перша. А це може спричинити духовний голод корінного населення, який переживає багато країн, що, на думку художньої еліти, може призвести до небажаних наслідків. Вирізняють такі види **М**.: консервативний **М**. – акцент наголошується на рівності всіх громадян перед законом; ліберальний **М**. – ґрунтується на ідеї толерантного ставлення до представників різних культур; плюралістичний **М**. – характеризується від нейтрально-толерантного ставлення до представників ін. культур до зацікавлення культ. особливостями, які слід зберігати і підтримувати за допомогою спец. програм. Отже, інтенсивні процеси глобалізації висувають на перший план проблеми міжкульт. діалогу та толерантності в суч. багатоетн. сусп-вах; формування оптим. стратегій порозуміння та конструктивного співробітництва між представниками різних етносів і народів; визнання культ. плюралізму та сприяння йому. *(В. Лозовой)*

МУНІЦИПАЛІЗАЦІЯ (лат. *municipium* – місто з правом самоврядування) – процес, за яким органи місц. самоврядування набувають права власності на об'єкти держ. або прив. власності та беруть на себе відповідальність за їх розпорядження на користь місц. мешканців. Передання власності може відбуватися як шляхом купівлі, так і примусового безоплатного вилучення майна у прив. осіб у держ. і далі у муніципальну власність. Термін «**М.**» формується на підставі інституційно-істор. оцінки самоврядування в його динаміці, визначенні базових цінностей місц. самоврядування, його здатності забезпечувати заг. згоду в одночасному прагненні до змін, підвищення ефективності.

Термін «**М.**» виник у Стародавньому Римі. Рим виробив особливу форму міського самоврядування – муніципій – форма, за якою самоврядування міст поєднувалося з підпорядкуванням їх єдиній центр. владі територ. д-ви – Римській імперії. Першою осн. рисою муніципального устрою є те, що місто та його округ з усіма населеними місцями останнього становив одне ціле, одну общину. Місто було лише центр. пунктом муніципальної общини, до складу якого входила вся територія, спрямована до цього центру. Населення міста та

його округа об'єднувались їх заг. орг-цією, як єдина муніципальна община, і селяни мали такі ж права, несли такі ж зобов'язання, як і міські жителі. Напр., муніципальні посади займалися зазвичай людьми, які мали землі в окрузі, а компетенція міських посадових осіб поширювалася і за межі власне міста. Муніципальні громадяни, які мешкали по всій території, зазвичай сходились на заг. збори (коміції), поки останні існували, незалежно від того, жили громадяни в місті чи в окрузі.

Другою рисою муніципального буття часів Римської імперії є те, що повноправними громадянами таких самоврядних общин були лише власники землі. У Римській імперії, окрім великих земельних магнатів, які володіли величезними латифундіями та складали т. зв. загальноімперську знать під старою назвою сенаторського стану, існували в окремих муніципіях т. зв. поссессори (possessores), місц. власники домів та землі, вони й були справжніми володарями самоврядування. Муніципальна орг-ція була орг-цією заможних класів, на землях яких працювали раби або дрібні орендатори, колони (coloni), які були прикріплені до землі задля забезпечення правильного надходження податків. Володіння землею не тільки надавало право брати участь у самоврядуванні, а й накладало певні обов'язки. Поссессори повинні були задарма здійснювати всі ф-ції муніципальних посад, а найголовніше – майново, не тільки особисто відповідати за належне ведення міського господарства, а й були зобов'язані нерідко витрачати власні засоби на задоволення муніципальних потреб. Завдяки цьому муніципії були орг-ціями класу власників землі, на які центр. уряд покладав завідування всіма місц. справами із надто широкими повноваженнями та дуже суворою відповідальністю.

Внутр. устрій таких міських общинних орг-цій владного класу був відображенням устрою самого Риму. Спочатку населення брало участь у народ. зборах, які пізніше, якось самі собою, припинилися. Муніципії мали свою виборну магістратуру за зразком римської, але з ін. назвами. Існував і свій міський сенат, як і римський сенат, що поповнювався особами, які отримали ту чи ін. муніципальну посаду за записом у члени, яка робилася відповідними посадовцями. Безумовно, це була лише міська дума і називалась вона курією (curia), а її члени – декуріонами. Курії стали справжнім органом муніципального самоврядування: до речі, вони видавали декрети для населення, обов'язкові постанови, що мали силу законів, і розглядали скарги на посадових осіб. В общині був свій керівний сенат, своя корпорація магістратів, власна юрисдикція, поліція, казна, своє майно, рухоме і нерухоме, свої громад. засоби, а також школи, культ та вище жрецтво; причому жодний із перерахованих елементів сусп. орг-ції вона не отримувала ззовні; вона знаходила всередині себе магістратів, вчителів, жерців.

Суч. розуміння **М.** сформувалося протягом XIX – XX ст. У розвинутих країнах відзначається дві осн. хвилі **М.** як процесу вилучення майна прив. власності та перетворення його в колект. (муніципальну) власність місц. самоврядувань. Перша з них відбулася наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. у зв'язку з необхідністю розширення

сфери надання держ. послуг. Друга хвиля припала на початок 1990-х рр. і пов'язана з переходом країн Сх. Європи до демократизації. Найважливішим результатом політ.-адмін. реформ стали реальна децентралізація влади, власності й управління, перетворення регіонів і територій у реальні суб'єкти процесу привласнення. Почався процес становлення принципово нової форми власності – муніципальної, аналогів якої не існувало в комуністичний період розвитку країн.

М. в Україні має певні особливості порівняно з країнами, що мають великий досвід ринкового господарювання і розвинуту прив. форму власності. Зокрема, у радянському законодавстві термін «**М.**» не вживається. **М.** за цих часів, у т. ч. в УРСР, здійснювалася як один із засобів експропріації капіталістичної прив. власності, гол. чином щодо будівель, протягом 1918–1924 рр. за постановою ВУЦВК і раднаркому УРСР 1926 р. скасовано поділ майна на муніципалізоване і націоналізоване. В Україні як постсоціалістичній державі **М.** передбачає трансформацію держ. форми власності в муніципальну (комунальну). Об'єктами муніципальної власності стають перш за все системи життєзабезпечення (водопостачання і водовідведення, газове госп-во, електропостачання, транспорт, житлова фундація і т. ін.). Зосередження вказаних служб у віданні органів місц. самоврядування надає багато переваг територ. громаді. Перш за все це екон. вигода – поєднане комунальне госп-во і послуги, що надаються ним населенню, виявляються, як правило, значно дешевшими, ніж у випадку розпорошення цих служб по окремих прив. власниках (або, як це нерідко траплялося у нашій країні, – по відомствах); завдяки впорядкуванню фінансів утримання муніципальної власності і комунального госп-ва обходиться дешевше держ. бюджету: **М.** сприяє зменшенню дотацій з останнього. **М.** сприяє становленню такої екон. бази, завдяки якій з'являється можливість поліпшувати умови життя населення. Муніципалітети беруть на себе значну частину витрат щодо утримання непрацездатних членів сусп-ва (дітей, інвалідів, осіб похилого віку), особливо у критичні для країни періоди. *(С. Газарян)*

МУНІЦИПАЛЬНА РЕФОРМА (лат. *reformatus* – перетворення, зміна, переобладнання будь-якої сторони сусп. життя (порядків, ін-тів, закладів), які не руйнують основ існуючого сусп. ладу, соц.-політ. структури; англ. *municipal reform* – підвищення ефективності, чесності та чуйності міського управління) – реформа, яка спрямована на зміну системи місц. самоврядування з метою надати їй більшої фін. і профес. стійкості.

У різних країнах здійснюються реформи, які одним із пріоритетних своїх завдань ставлять підвищення якості послуг, що надаються органами місц. самоврядування. Територ. реорганізація у країнах світу набула різних форм. Такі країни, як Швеція, Данія, Ісландія та Фінляндія, відрізняються від ін. країн створенням регіон. рівня і значно меншою свободою дій на місц. рівні. У цих країнах право місц. самоврядування гарантується Конституцією. Принцип розподілу повноважень такий: повноваження мають надаватись рівню самоврядування, який найбільше підходить для надання конкретної послуги.

Регіон. країни, а саме: Іспанія та Італія, надають певну автономію своїм регіонам. Регіони вписані в Конституцію, яка визначає їх статус та повноваження, що відрізняються за регіонами. Це є єдиною їхньою спільною рисою. В Іспанії в Конституції перелічено ф-ції регіонів і ф-ції, які є прерогативою д-ви. Не перераховані ф-ції залишаються д-ві, якщо тільки на них не пред'являють права регіони. Розподіл повноважень може бути змінений рішенням конституційного суду. Муніципалітети теоретично мають багато ф-цій. На практиці їх мало і вони можуть бути пов'язані з рішеннями, прийнятими центр. і регіон. органами влади.

М. р. у Східної Німеччині проводилася з метою впорядкування місц. самоврядування на території єдиної нім. д-ви шляхом поширення форм її орг-ції, що вже існували у ФРН, але при цьому було здійснено низку помилок, що мають стати уроком і для України. Оскільки система місц. влади охоплює велику к-сть населення, її реформування не може відбуватися швидко і кардинально за ініціативою лише центр. органів влади. Потрібно брати до уваги наявний досвід, традиції, використовувати їх у процесі реформування. Зокрема, у НДР досить ефективно вирішувалися соц. проблеми, що їх не було враховано при об'єднанні Німеччини.

У Чехії пішли шляхом орг-ції місц. громад незалежно від к-сті населення. У результаті, 60% тут становлять общини, що об'єднують менш ніж 500 громадян, 80% – ті, в яких менше 1000 осіб. При цьому відчувається гострий брак коштів для фінансування общин та відсутність кадрів, що забезпечували б потрібні обсяги послуг для населення.

У Республіці Польща за короткий проміжок часу шляхом реформ забезпечили разючі зміни, насамперед у соц. плані. Досягнення цієї д-ви у розвитку системи самоврядних структур підтверджують, що створення трирівневого самоврядування, заг. принципом побудови якого є принцип субсидіарності (допоміжності), сприяли її швидкому входженню до Європ. Союзу. Система польського місц. самоврядування має три рівні: гміна, повіт, воєводство.

Початок муніципальної реформи в Україні поклав Осн. Закон із закріпленням ін-ту місц. самоврядування в Конституції 1996 р., прийняттям у 1997 р. базового Закону «Про місц. самоврядування в Україні», ратифікацією Європ. хартії місц. самоврядування. Далі пішли хвилі очікуваних сподівань реформування та розчарування й відступу від нього. Це стосується спроб проведення адмін. реформи у 1998–2000 рр.; прийняття нової редакції закону про місц. самоврядування у 2001–2003 рр.; т. зв. другого етапу конституційної (закон № 3207-1) та адмін.-територ. реформ у 2004–2006 рр.; нарешті – суч. конституційного процесу щодо територ. орг-ції влади.

Отже, існує багато концепцій реформ місц. самоврядування, але осн. їх завданнями є підвищення рівня життя людей, поліпшення якості надання послуг публічного характеру безпосередньо громадянам на відповідній території. *(С. Газарян)*

Н

НАДДЕРЖАВА – д-ва, яка вирізняється своєю екон. і військ. потужністю (у т. ч. має стратегічну ядерну зброю), політ. вагою, справляє вирішальний вплив на міжнар. життя. **Н.** домінує у коаліції союзних д-в і змагається з ін. **Н.** за вплив серед д-в, які не є її союзниками. Термін «**Н.**» уперше з'явився у кн. В. Фокса «Наддержава» (1944) для характеристики країн «Великої трійки», значного ж поширення набув у 1960-і рр. у теорії «трьох світів» Мао Цзедуна (1964).

Першими **Н.** були Єгипет і Китай (Стародавній світ), імперія Олександра Македонського і Римська імперія (Античність), Араб. халіфат і Османська імперія (Середні віки), Брит. імперія (Нові часи). У новітній час (друга половина XX ст.) були дві **Н.** – США і СРСР, які домоглися балансу сил із військ.-стратегічним паритетом; спроби нацистської Німеччини (Третій Рейх) і мілітаристської Японії (Велика Східно-Азійська сфера співпроцвітання) у середині XX ст. стати новими **Н.** не були успішними.

Після Другої світ. війни в США утворилось понад 15 орг-цій, які пропагують світ. **Н.** Зокрема, «Американці об'єднані задля світ. орг-ції», «Комісія укладання світ. Конституції», «Міжнар. б-ба за світ. уряд», «Федералісти», «Рух за світ. громадянство», «Будівничі», «Б-ба за світ. уряд», «Союз противників війни», «Працівники задля світ. безпеки», «Заклад світ. уряду», «Об'єднання тепер», «Світ. братерство», «Союз сусідів», «Об'єднання Сходу і Заходу», «Братерство «Вір», «Об'єднання світ. федералістів», «Світ. республіка» та ін. Фордівська, Рокфеллерівська та ін. фундації спонсорують млн доларів на пропаганду світ. **Н.** зі світ. диктаторським надурядом.

Після розпаду СРСР з кінця XX ст. у світі залишилася тільки одна визнана **Н. –** США. У той же час, попри те, що США зберегли політ.-екон. і військ. міць і після радянсько-амер. «Холодної війни» й розпаду СРСР, їхній статус як єдиної **Н.** часто піддається сумніву або не вітається багатьма країнами та політиками, які вважають, що на зміну протистоянню і паритету США і СРСР має прийти не однополярний, а багатополярний світ, де зростають ролі потенційних **Н.** та регіон. д-в і об'єднань. Великою д-вою, яка фактично наблизилася до статусу **Н.**, став КНР, який, у свою чергу, відстоює концепцію багатополярного світу. *(Н. Ржевська)*

НАНОСУСПІЛЬСТВО – теорет. концепція можливого подальшого розвитку інформ. сусп-ва у певний тип біосоціотехнічної системи, що складається з різнорідних взаємопов'язаних елементів і підсистем, властивостей і відносин, створених людьми на основі нанотехнологій. **Н.** має стати результатом тотального запровадження нанотехнологій в усі сфери й галузі суп. життєдіяльності. Вважається, що у **Н.** домінуватиме наногалузь, яка буде спроможною здійснювати масове вир-во товарів і послуг і витіснить традиційні госпо-

дарські галузі. Осн. хар-рними рисами **Н.** вважаються: зміни на базі нанотехнологій технологічного і, як наслідок, соц.-екон. устроїв сусп-ва; втрата землею і природними ресурсами своєї цінності, оскільки нафта, газ та ін. природні ресурси у промислових масштабах можна буде виробляти на молекулярному рівні; широке впровадження синтетичної біології, що дозволить маніпулювати з генами і створювати замість нафти нанобіопаливо практично в кімнатних умовах; демонетизація вир-ва товарів і послуг, яка викличе масове безробіття і неповну зайнятість; вир-во продуктів інтелектуального змісту за допомогою глобал. інформ.-комунікаційних мереж; значне поширення мережевого інтелекту; перехід влади в руки нечисленної технологічної еліти; орг-ція інформ. потоків різних рівнів і інтенсивності, реалізація принципу психоінжирінгу. В умовах **Н.** уможливлюється еволюція людини від Homo Sapiens до Nano Sapiens, що відповідає вченню трансгуманізму, згідно з яким людина не є останньою ланкою еволюції, а може удосконалюватися до безкінечності. Соц. й моральні наслідки розвитку **Н.** важко передбачати. */О. Дзьобань/*

НАПРУГА СОЦІАЛЬНА – такий стан соц. системи, змістом якого є процес виникнення та розвитку суперечностей відносин, інтересів, дій людей, соц. груп та ін-тів, сусп-ва в цілому, який характеризується підсиленням протилежних тенденцій, потреб і цілей соц. спільностей та індивідів, що супроводжується зростанням незадоволеності, негативною психол. спрямованістю, дестабілізацією соц. зв'язків. Термін «**Н. с.**» входить до категоріального апарату економіки, соціології, психології, історії й політ. наук і може розглядатися як міждисциплінарне поняття. Мова йде про соц. явище, яке має власний механізм виникнення об'єктивних і суб'єктивних чинників і умов, що діють у кожному конкретному поєднанні обставин, місця й часу.

Н.с. не може визрівати без соц. суперечностей, але існування суперечностей у сусп-ві не означає неминучості виникнення напруги у сусп. відносинах. Стадії **Н. с.** як процесу відрізняються одна від одної своїми просторово-часовими параметрами й формами вираження. Звичайно виділяють три стадії. *Перша стадія* характеризується схованим, що не має явних зовн. ознак, наростанням невдоволення. Їй властива неорганізована, гол. чином вербальна, форма вираження незадоволеності, зростання стурбованості у зв'язку з порушеннями, що множились, звичного перебігу життя, без скільки-небудь ясного усвідомлення масами причин і масштабів змін, що відбуваються. По суті справи, мова йде про передконфліктну ситуацію. *Друга стадія* – загострення напруги. Її відмітною рисою є виразне усвідомлення більшістю населення ненормальності існуючого положення й наявності в сусп-ві **Н. с**. Тут у наявності явна конфліктна ситуація. На цій стадії в окремих регіонах і населених пунктах виникають вогнища різкого загострення напруги, спалахують конфлікти. *Третя стадія* звичайно характеризується зниженням **Н. с.**, поступовим зникненням ознак, характерних для цього стану громад. життя, в результаті відповідних дій суб'єктів, що її викликали. За-

значимо, однак, що конфлікти, які виникли на попередній стадії, можуть тривати (не викликаючи, втім, широкого сусп. резонансу).

Відповідно до досліджень (В. Рукавишніков), **Н. с.** виявляється насамперед на соц.-психол. й поведінковому рівнях і характеризується такими особливостями: поширення настроїв незадоволеності існуючою ситуацією в тій або іншій життєво важливій сфері громад. життя (останніми роками **Н. с.** виявлялася в невдоволенні стрімким зростанням цін, інфляцією, збіднінням споживчого ринку, відсутністю особистої безпеки, забрудненням навколишнього середовища); втрата довіри до влади, падіння авторитету влади, песимістичні настрої, циркуляція всіляких слухів. У сусп-ві в цілому, як і в окремій територ. спільності, виникає атмосфера масового психічного занепокоєння, емоційного порушення; на поведінковому рівні **Н. с.** виливається у стихійні масові дії (ажіотажний попит, скуповування товарів і продуктів харчування «на чорний день» тощо), у різного роду конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки й ін. форми громад. непокори й протесту, у змушену й добровільну міграцію в інші регіони й за кордон; на регіон. рівні нерідко пов'язана зі зростанням активності різних сусп.-політ. формувань у б-бі за вплив у масах і за владу, з діяльністю різного роду екстремістських груп, у тому числі націоналістичного толку, з активізацією злочинних елементів тощо.

На підставі цих характеристик можна побудувати систему показників, що дозволяє здійснювати вимір ступеня (рівня) **Н. с.** у сусп-ві або конкретній територ. або профес. спільності. До системи показників неодмінно входять показники, що характеризують сферу суб'єктивного: думки людей щодо тих або ін. подій, дій, їхньої оцінки ступеня задоволення своїх життєво важливих потреб, очікувань вирішення проблем, що зачіпають їхні інтереси, рівень довіри до уряду й керівників більш низьких рангів; оцінки дотримання прав людини, стану охорони громад. порядку й особистої безпеки, екол. ситуації, стану міжнац. відносин, можливості виникнення конфлікту, імовірної поведінки в передбачуваних ситуаціях, альтернатив розвитку подій у найближчому майбутньому тощо. Обов'язково повинні враховуватися показники стану сфери сусп. буття, умов життя людей: дані про наявність, частоту й масштаби самих конфліктів, про мітинги, демонстрації й ін. масові соціально активні дії, міграційні й еміграційні потоки, динаміку цін, товарообігу й купівельної спроможності різних категорій населення, структуру й динаміку злочинності, дані медичної статистики та ін. Існує поріг, за яким **Н. с.** набуває вибухонебезпечного хар-ру, тобто стає своєрідною «гримучою сумішшю», здатною вибухнути за наявності відповідних соц. детонаторів. Саме тому важливо ретельно відслідковувати розвиток **Н. с.** Стан незадоволеності й занепокоєння, що зберігається протягом досить тривалого періоду часу, як правило, служить живильним ґрунтом для виникнення й розвитку різного роду сусп. рухів. Аналізуючи їхні гасла, методи й програмні заяви, можна встановити причини (справжньої або мнимої) їхньої появи й, отже, фактори, що впливають на рівень **Н. с.** */В. Воднік/*

НАСИЛЬСТВО ІНФОРМАЦІЙНЕ – *у широкому сенсі* – упорядкований (не речовий, не енергетичний) вплив на об'єкти, що має антисоціальний або антиособистісний хар-р. Маючи природні передумови, **Н. і.** є особливою формою соц. насильства, де інформ. складова у результаті інверсії набуває самост. сутності на основі силових – речових і енергетичних процесів. Поширення **Н. і.** пов'язане з антропологічною кризою, модернізаційним шоком, розпадом традиц. культур, які вивільнили деструктивні й антисоц. імпульси. У *вузькому сенсі* **Н. і.** – несиловий вплив на ментальну сферу людини та сусп-ва.

Порушення рівноваги між родовою й видовою сутностями людини, пов'язане з розпадом механізмів соціалізації, призводить до вивільнення антисоц. енергії з подальшими колосальними потрясіннями для всього сусп-ва в різних формах соц. насильства. Незважаючи на деякі природні й антропологічні передумови **Н. і.**, воно за своєю суттю є феноменом культури, інституційним атрибутом соц. процесів і відносин. Маючи універс. хар-р, **Н. і.** конкретизується у відкритих і закамуфльованих формах локально визначених сфер усього сусп. життя. У соц., політ., екон., дух., сімейно-побутовій сферах воно виступає як детермінований соціально значущою інформацією силовий або несиловий вплив, що суперечить закономірному перебігу подій: фізич. і біологічним закономірностям, юрид. нормам, моральним принципам. Інформ. компонента насильства міститься на будь-якому етапі розвитку сусп-ва, у будь-яких формах насильства, модулюючи їх і будучи атрибутом насильства.

З еволюцією сусп-ва інформ. складова набуває явного, а не латентного хар-ру (при цьому речові та енергетичні компоненти не зникають), відбувається диференціація **Н. і.** Осн. властивості **Н. і.**: нелінійність, прихованість, максим. дальність і швидкість впливу, кумулятивність, нематеріальний і неенергетичний хар-р, нелокалізованість у соц. часі та просторі, можливість фокусування, селективність, опосередкований хар-р соц. впливу, можливість клонування, віртуальний характер. Ці властивості не існують ізольовано, а утворюють систему атрибутів і модусів **Н. і.**

У контексті суч. соціокульт. ситуації інформ. потоки включені в існуючі тенденції культ. розвитку, у нелінійність еволюції культури, складні соц. трансформації. Процеси глобалізації культури доповнюються посиленням впливу локальних культ. течій, етнізації соц. конфліктів. Монополізм глобальної транскультури, комп'ютерних мереж, профес. і споживчих сайтів приховує небезпеку поглинання індивідуалізованих соц. суб'єктів, які не в змозі ідентифікувати себе у власній локальності. Ідентичність індивідів виявляється під сумнівом, тут створюється кордон, переступивши який, інформація стає насильством.

Типологізацію **Н. і.** можна здійснювати за такими критеріями: залежно від того, хто є суб'єктом і об'єктом насильства, – окремі фізичні особи, групи, компанії; залежно від способів і механізмів здійснення насильства – вербальне, невербальне, аудіовізуальне; залежно від ступеня прояву насильства – явне й латентне, безпосереднє та опосередковане. Причому типологізація з пози-

цій об'єкта і суб'єкта, між якими може відбуватися інверсія (хоча і не повною мірою), є основною.

Соц. інститути – д-ва, ЗМІ, освіта, сім'я – чітко відтворюють інформ. та соц. практики, у тому числі соц. дії, пов'язані з насильством та агресією. Осн. генетичними джерелами екстремізму та насильства виступають конструюючі їх дух., культ., екон., політ., психол. та мовні джерела. Симулякр насильства, що виникає у пресі, радіопередачах, телевізійному екрані, – це **Н. і.**, укладене в самій природі образів.

Осн. форми **Н. і.:** інформ. пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Звідси найбільш заг. механізмами є: інформ. тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Взяття влади над об'єктом відбувається за допомогою дискурсивного акту, що фактом свого виконання створює відповідний стан соц. об'єкта. /*О. Дзьобань*/

НАТОВП – відносне короткочасне, слабоорганізоване та безструктурне скупчення людей, що має значну силу впливу на сусп-во, здатнє миттєво дезорганізувати його поведінку і діяльність, пов'язане між собою спільним емоційним станом, об'єктом уваги, усвідомленою або неусвідомленою метою. **Н.** є предметом дослідження політ. психології (аналізує закономірності політ. поведінки і свідомості людей), історії (вивчає істор. події за участю великої к-сті людей), соціології (прогнозує поведінку **Н.** з урахуванням відмінностей його учасників), психології (пояснює механізми перетворення людини в частину **Н.**). Феномен **Н.** осмислювався науковцями неоднозначно: в межах соц.-екон. підходу (К. Маркс, Ф. Енгельс, Ф. Фукуяма та ін.) роль і значущість маси людей оцінюються позитивно, як необхідна рушійна сила сусп. розвитку; представники соц.-психол. підходу (Г. Лебон, Г. Тард, З. Фрейд, К. -Г. Юнг, Е. Канетті та ін.) негативно оцінюють цей феномен. Значущу роль у суч. оцінках феномену **Н.** і у формуванні політ. технологій Новітньої доби відіграють учення Г. Лебона, Г. Тарда. З політ. точки зору **Н.** – тимчасове безструктурне скупчення людей на певній території, які чітко не усвідомлюють спільність цілей, однаково, спонтанно, емоційно реагують на зовн. об'єкти своєї уваги. Випадкове знаходження значної к-сті окремих індивідів у конкретному місці перетворює їх у **Н.** завдяки впливу зовн. збудників. Учасник **Н.** починає виявляти риси, які йому первісно не притаманні. Соц. структура **Н.** є простою: лідер (лідери) і всі ін. учасники, які характеризуються єдністю, що постійно зростає через багаторазове взаємне посилення колект. почуттів та емоцій. Одним із центр. факторів впливу на **Н.** є наявність лідера. Він використовує різні механізми керування людьми (переконання, запал, принадливість, приклад) залежно від професіоналізму та власних політ. цілей, моральних якостей, системи цінностей. **Н.** не керується усталеними сусп. нормами, втім іноді виявляє високу моральність, коли лідери апелюють до почуттів гідності, честі, патріотизму, що може зумовити готовність учасників жертвувати навіть життям. Особливістю **Н.** є схильність до крайнощів, перебільшень, надмірностей будь-яких виявів, що стосується як лідера, так і пересіч-

ного учасника. Традиційно виділяють такі види **Н.**: *випадковий* – швидко утворюється і зникає, керований соц. нормами (дорожньо-транспортна пригода); *конвенційний* – обумовлений спільним інтересом до масового розважального заходу, характеризується слабким рівнем взаємодії (вболівальники); *експресивний* – має низький рівень організованості, характеризується підвищеною емоційністю (протестувальники, учасники святкових або поховальних заходів); *активний* – вчиняє дії відносно конкретного об'єкта, швидко піддається агресивним або панічним настроям. Для всіх видів **Н.** можна виділити спільні характерні риси: постійне прагнення до зростання; панування рівності серед учасників; високий рівень контактності; відсутність певної спрямованості і чітко окресленої, досяжної мети, крім того цілі можуть змінюватись, втрачатись, підмінюватись; навіюваність; зниження інтелектуального рівня (у порівнянні з ізольованою особистістю); нівелювання індивідуальності, анонімність; перевага почуттєвого над раціон.; низький рівень культури (культура окремої людини зникає, розчиняється); нетерпимість; ослаблення дієвості моральних і прав. норм; потужне почуття впевненості у правильності своїх дій; зниження рівня почуття відповідальності за свої дії. /*О. Стасевська*/

НАУКА СОЦІАЛЬНА – сфера людської діяльності, осн. завданням якої є вироблення і теор. систематизація об'єктивних знань про сусп-во і закони його розвитку. До **Н. с.** належать екон., політ., істор., соц.-філос., соціол., психолог. науки. Об'єктом соц. пізнання виступає сусп-во, все різноманіття прояву об'єктивної для суб'єкта, що пізнає, життєдіяльності людей. Суб'єкт соц. пізнання – людина, яка цілеспрямовано відображає у своїй свідомості (відчуттях і думках) об'єктивно існуючу реальність сусп. буття. У строгому сенсі слова будь-яке пізнання, оскільки воно протікає в сусп-ві, є соц. Крім того, людина, що є суб'єктом пізнання, – істота соц., на пізнавальну діяльність якої діють і соц. якості, і дух.-психол. стан. Поняття «**Н. с.**» вживається для того, щоб розмежувати знання про сусп-во і знання про природу, оскільки соц. пізнання має багато особливостей, що відрізняють його від пізнання природних процесів і явищ. **Н. с.** – це пізнання людьми законів функціонування сусп-ва і самих себе, своїх цілей, бажань, потреб. **Н. с.** узагальнює, генералізує, прагне пояснити різноманіття сусп. буття, спираючись на закони його функціонування і розвитку, щоб на підставі й у межах цієї теорет. системи можна було передбачати майбутнє.

Найважливіші відмінності **Н. с.** від природничих наук: 1) у природничих науках спочатку який-небудь предмет можна розглядати ізольовано від ін., абстрагуючись від його зв'язків і взаємовпливу реального світу. Соц. пізнання перш за все має справу із системою взаємозв'язків і відносин. Уявити собі який-небудь предмет дослідження – власність, владу, ідеологію, культуру тощо – без системи відносин і взаємовпливу неможливо; 2) у природничих науках відкриті закони, дія яких достатньо незмінна. Соц. життя, навпаки, дуже рухоме, мінливе, тому закони, що діють у сусп-ві, мають хар-р тенденцій, а не жорстко детермінованих залежностей; 3) особливістю об'єкта соц. пізнан-

ня є його історичність, оскільки і суспво, і особа, і форми їх взаємодії динамічні, а не статичні; 4) у сусп. житті явища не збігаються із суттю значно більшою мірою, ніж це спостерігається у природі. А звідси – додаткові труднощі соц. пізнання; 5) у природничих науках, як відомо, широко використовуються т. зв. жорсткі пізнавальні процедури; у пізнанні соц. життя використання математичних і подібних до них процедур досить обмежене, а іноді просто неможливе; 6) сусп-во виступає одночасно і суб'єктом, і об'єктом пізнання. Таким чином, соц. пізнання виступає як самопізнання; 7) у соц. пізнанні важливу роль відіграє спілкування, оскільки саме пізнання часто здійснюється за допомогою прямого або непрямого спілкування з учасниками досліджуваних об'єктів і явищ.

У XXI ст. наукове співт-во усвідомлює, що в методології соц. дослідження треба прагнути до взаєморозуміння, об'єднання зусиль прихильників різних теорет. і методол. парадигм, різних підходів до осмислення соц. реальності. Політологія, що вивчає умови, передумови і характеристики владних відносин, може вказати важливі позиції аналізу соц. відносин у колект. та інституційних структурах науки з серйозними наслідками для епістемологічних висновків. */В. Сухіна/*

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ (НАЦИЗМ) – тоталітарна ідеологія Третього рейху, в основу якої покладена ідея расової зверхності нім. нації. Термін використовується для позначення нім. фашизму, що фіксує найрадикальніший із відомих в історії цього типу рухів і режимів варіації тоталітарного панування й агресії на міжнар. арені; є вираженням неадекватної правоконсервативної реакції певних верств нім. суспва на результати Першої світ. війни та кризові процеси в країні в повоєнний період, а саме в конструюванні особливої націоналістичної ідеології, що являє собою конгломерат ідей держ. соціалізму, етатизму, націоналізму, расизму, мілітаризму. Для реалізації цієї ідеології на практиці 1918 р. у Мюнхені було створено «Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини» (НСДАП).

Ідеолог. платформа нацистської партії, яку в 1919 р. очолив А. Гітлер, в основному склалася до середини 1920-х рр. і відповідала всім параметрам ідеології фашизму. Але у нім. **Н.** були свої особливості. «Ліве» крило нацистів на чолі з Г. Штрассером захоплювалося соц. демагогією, антикапіталістичною риторикою, що знайшло відображення в офіц. документах НСДАП, включаючи її програму. Особливий акцент робився на терміні «соціалізм», позначеному і в назві партії. При цьому «соціалізм», виходячи з націонал-консервативної традиції, розумівся як така форма орг-ції сусп-ва, за якої д-ві належать найважливіші ф-ції в усіх сферах – від політики, економіки та культури до прив. життя громадян. Відмітними рисами **Н.** стали расова теорія та войовничий, зоологічний антисемітизм. Німці були проголошені представниками вищої, «арійської» раси, чим обґрунтовувалося їхнє право на панування над ін. «неповноцінними» народами. Всі біди Німеччини пов'язувалися зі «всесв. єврейською змовою», прояв якої нацисти вбачали і в пануванні єврейського фін. капіталу, і в марксистсько-соціалістичному й кому-

ністичному рухах, і у Версальській системі, і в Жовтневій революції в Росії. На підтвердження своєї теорії «єврейської змови» нацисти активно використовували антисемітські публікації рос. чорносотенців, включаючи й сумнозвісні «Протоколи сіонських мудреців». У подальшому нацисти дійшли висновку, що остаточним вирішенням «єврейського питання» може стати фізич. знищення євреїв. Після провалу спроби захоплення влади насильницьким шляхом під час «пивного путчу» 1923 р. нацисти переорієнтувалися на використання можливостей «ліберальної демократії». Але беручи участь у виборах та ін. легальних формах політ. боротьби, нацисти одночасно створили напіввійськові штурмові загони (SA) для здійснення терору. Штурмовики нападали на мітинги та демонстрації комуністів і соціал-демократів, влаштовували масові побиття незадоволених діяльністю націонал-соціалістів. Уже тоді нацистські терористи здійснювали політ. вбивства. У складі штурмових загонів була велика к-сть кримінальних злочинців. У січні 1933 р. Гітлер був призначений канцлером Німеччини, й штурмовики вдалися до масового терору, об'єктом якого стали всі противники фашистської диктатури. Штурмовики разом із поліцією, а часто і самостійно, зводили рахунки зі старими ворогами, чинили обшуки й арешти, побиття і вбивства. Були створені перші в Німеччині концентраційні табори, охоронцями в яких ставали штурмовики. Після приходу Гітлера до влади штурмові загони стали найчисленнішою з усіх націонал-соціалістичних орг-цій. Проте присутність серед штурмовиків великої к-сті кримінальних елементів, а також слабка керованість загонів SA не влаштовували в нових умовах гітлерівське керівництво. 30.06. 1934 р. Гітлер організував масову різанину, що увійшла в історію під назвою «ніч довгих ножів», коли було знищене все керівництво штурмових загонів. Місце штурмовиків зайняли «охоронні загони» (СС), що виросли всередині SA з групи особистих охоронців Гітлера. СС стала новою терор. орг-цією фашистської диктатури. На чолі СС перебував Г. Гіммлер, під керівництво якого перейшли репресивні органи нацистської д-ви. Всі роки перебування нацистів при владі в Німеччині здійснювався організований держ. терор стосовно всіх, хто підозрювався в нелояльності до гітлерівського режиму. За перші два роки нацистської диктатури було вбито бл. 5000 осіб, заарештовано бл. 500 тис., понад 200 тис. людей піддалися тортурам, отримали каліцтва та поранення. У подальшому масштаби репресій тільки збільшувалися. До початку Другої світ. війни в концентраційних таборах побувало біля одного мільйона людей. Після 1.09. 1939 р. жертвами нацистського терору стають уже не тільки німці, а й населення захоплених гітлерівською Німеччиною д-в Європи та окупованої території Радянського Союзу. Число жертв **Н.** обчислюється мільйонами людей. Форми та методи масового знищення, винайдені нацистами, не знали аналогів в історії. Після закінчення Другої світ. війни керівники нацистської партії і «Третього рейху», які залишилися в живих, постали перед судом Міжнар. військ. трибуналу в Нюрнберзі (20.10.1945–1.10.1946). Серед висунутих звинувачень були злочини проти миру (планування, підготовка та розв'язання агресивної війни);

військ. злочини (вбивства та катування військовополонених і мирних жителів окупованих країн, насильне вивезення цив. населення в Німеччину для примусових робіт, вбивства заручників, розграбування громад. та прив. власності, руйнування міст і сіл); злочини проти людськості (винищування, поневолення, заслання та ін. жорстокості, скоєні стосовно цив. населення за політ., расовими і реліг. мотивами). Гол. нацистські злочинці – Г. Герінг, І. Ріббентроп, В. Кейтель, Е. Кальтенбруннер, А. Розенберг, Г. Франк, В. Фрік, Ю. Штрайхер, Ф. Заукель, А. Йодль, А. Зейсс-Інкварт, М. Борман (заочно) були засуджені до смертної кари. Г. Гесс, В. Функ, Е. Редер отримали довічний термін ув'язнення. Решта обвинувачених були засуджені до різних термінів ув'язнення або були виправдані. Нюрнберзький трибунал оголосив злочинними організаціями все керівництво НСДАП, а також такі структури нацистського режиму, як СС, СД і гестапо. Ідеологія і політика фашизму в будь-якій його формі були визнані злочинними./ *В. Кротюк*/

НАЦІОНАЛІЗМ (лат. *natio* – плем'я, народ) – ідеологія і політ. практика, що визнає націю найвищою формою сусп. єдності та її первинність у державотворчому процесі. Поняття «**Н.**» уперше вжив у 1789 р. фр. єзуїт А. Барруел (1741–1820).

Залежно від розуміння терміна нація, **Н.** має дві осн. форми: *громадян.,* або *держ.,* і *етн.*

Громадян., або *держ.,* **Н.** виник в епоху становлення суч. д-в, заснованих на уявленні про націю і народ як сукупності громадян, що володіють спільною самосвідомістю та спільними елементами культури за умови збереження етн., реліг. та расової різноманітності. Ця форма **Н.** спрямована на обґрунтування легітимності д-ви, на консолідацію громадян. нації, держ. експансію або ізоляціонізм. Громадян., або держ., **Н.** є близьким до поняття патріотизму. Ця форма **Н.** широко використовується суч. д-вами через офіц. символіку та ідеологічні інститути (освіта, соц. науки, ЗМІ тощо) з метою затвердження загальногромадян. лояльності («любові до Батьківщини», «поваги до країни» тощо) і поширення загальнодерж. прав. норм та морально-культ. цінностей.

Етн. **Н.** припускає, що нація становить вищу форму етн. спільноти, якій належить виняткове право на володіння державністю, її ін-тами, ресурсами та культ. системою. Упродовж XIX–XX ст. **Н.** зазнав еволюц. змін. У XIX ст. його гол. метою було проголошення окремішності тієї чи ін. нації та розвиток нац. ідентичності. У XX ст. його ідея полягала в отриманні нацією власної державності із спільною культурою, єдиною мовою, спільною системою цінностей та у відданості власній нац. д-ві. **Н.** XX ст. розвивався у три етапи. Перший із них полягав у розпаді світ. імперій після Першої світ. війни й утворенні численних нац. д-в. Розпад світ. колоніальної системи 1950–60-х рр., протягом якого понад 70 країн завоювали незалежність, означав другий етап. Кінець 1980-х – початок 1990-х років ознаменували крах світ. соціалістичної системи, розпад СРСР, ЧРСР, СФРЮ та виникнення цілої низки самост. нац. д-в, склавши останній етап еволюції.

Етн. **Н.** являє собою істор. феномен, породжений в умовах багатоетн. д-в, особливо серед недомінуючих етн. груп, який набув широкого поширення наприкінці XIX ст. в усіх регіонах світу в міру *соц. і політ. модернізації* д-в і розвитку локальних культур та етнополіт. партикуляризму. У суч. епоху він може розглядатись і як реакція на нівелюючий вплив масової культури, а також як відповідь на держ. **Н.** від імені домінуючих у д-ві груп (шовінізм), що викликає етн. дискримінацію та асиміляцію представників меншин. Наприкінці XX ст. етнонаціоналізм набув широкого поширення у країнах комуністичного блоку, особливо в СРСР, де підтримувався розвиток етн. культур, а етнонаціоналізм був елементом офіц. ідеології і підвалиною т. зв. соціалістичного федералізму. Аналогічна ситуація мала місце і в колишній Югославії. Криза комуністичної ідеології, політ. лібералізація та крах соціалістичної системи перетворили етнонаціоналізм у найбільш доступну основу масової мобілізації під гаслами нац. відродження та самовизначення. Етнонаціоналізм відігравав важливу роль і в розпаді багатоетн. д-в з унітарною системою правління.

Залежно від цілей та форм прояву *етн*. **Н.** має культ. або політ. хар-р. *Культ. етнонаціоналізм*, носієм якого зазвичай є інтелектуальна еліта, спрямований на збереження цілісності та самобутності етн. спільноти, розвиток рідної мови та освіти, пропагування істор. спадку і традицій. Він відіграє позитивну роль, якщо не містить елементів культ. ізоляції, антимодернізаційних настанов та негативної спрямованості проти культур і представників ін. народів. *Політично орієнтований етнонаціоналізм* спрямовується на досягнення переваг для представників однієї етн. групи у сфері влади та управління, державної ідеології та символіки. Він ґрунтується на спрощених істор. трактуваннях, узурпації культ. спадку на користь однієї групи, конфліктогенних територ. інтерпретаціях («етн. територія», «споконвічні землі», «істор. Батьківщина» тощо). У своїх крайніх формах етнонаціоналізм з боку домінуючих груп має дискримінаційний хар-р щодо меншин аж до позбавлення їх культ. та політ. прав.

Ступінь поширення **Н.** у різних д-вах залежить від складу населення, форми сусп. правління, соц. умов життя, істор. традиції, статусу й геополіт. становища країни. Д-ви із складним за етнокульт., расовим та реліг. складом населення здійснюють цілеспрямовані зусилля щодо затвердження різних форм держ. (загальногромадян.) **Н.**, навіть якщо це усталені й економічно розвинуті суспва з демокр. формою правління. У великих країнах із слабкою чи середньорозвиненою економікою, нерозвиненою демократією, великою етн. різноманітністю та наявністю сепаратистських рухів **Н.** служить одним із засобів центр. уряду для забезпечення громад. порядку та підкорення громадян своїй волі, для збереження цілісності д-ви від внутр. та зовн. загроз. Держ. **Н.** є особливо помітним у щойно виниклих країнах, де він виконує ф-ції дистанціювання від колишніх домінуючих утворень, політ. мобілізації та нового «націєбудівництва», що особливо помітно у пострадянських д-вах, але у специф. формі симбіозу з етн. **Н.** /*О. Зінченко*/

НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА – етн. спільнота, котра є меншою за чисельністю, ніж решта населення певної д-ви, не має домінуючого або переважаючого становища у сусп-ві, відрізняється від решти населення самобутністю, культурою, традиціями, звичаями, мовою або релігією, виявляє почуття самоусвідомлення та солідарності з метою збереження зазначених особливостей та самобутності. Ф. Капоторті зазначав, що порівняно з рештою населення держави **Н. м.** – це група, що не посідає панівного становища, члени якої – громадяни цієї д-ви – мають з етн., реліг. чи мовної точок зору характеристики, що відрізняються від характеристик решти населення і виявляють, нехай навіть побіжно, почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігії чи мови. Серед об'єктивних ознак **Н. м**. він вказував своєрідні етн. характеристики, меншу чисельність, недомінуюче становище, належність до громадянства країни мешкання, а як суб'єктивний критерій називав прагнення до збереження притаманних характеристик. До гол. ознак **Н. м.** належать: проживання на території суверенної д-ви; її менша чисельність, ніж решти населення цієї д-ви; недомінуюче становище; самобутність (культ., мовна, реліг. тощо); усвідомлення власної самобутності; вияв власної самобутності; вияв солідарності з ін. представниками **Н. м**.; прагнення до збереження самобутності **Н. м.**. Проживання на території суверенної д-ви означає, що **Н. м.** мешкає на території д-ви, яка є або ж нац. д-вою ін. національності (нації), або ж багатонац. д-вою, в якій проживають ще й інші **Н. м.** В окремих випадках жодна з **Н. м.** чи нац. груп не складає більшості, або більшість є настільки розосередженою, що виявляється нездатною відстоювати свої права у певному регіоні. Такі групи можуть потребувати захисту до того часу, поки вони не зможуть, використовуючи свою чисельну перевагу, здійснювати вирішальний вплив на процес прийняття демокр. рішень. Крім того, деякі **Н. м.** чи групи можуть являти собою меншину з точки зору всього населення країни в цілому, однак бути більшістю в певних частинах країни і навіть проводити там дискримінаційну політику. Ця проблема є особливо важливою та складною в регіонах, які мають певний ступінь автономії в межах суверенної д-ви. Недомінуюче становище означає, що **Н. м.** не може посідати панівного чи домінуючого становища в сусп-ві та д-ві. Самобутність **Н. м.** пов'язана з особливостями менталітету, нац. хар-ру, культури, мови, традицій, звичаїв, обрядів, способу життя тощо. Усвідомлення власної самобутності **Н. м.** означає, що її представники розуміють особливості власного менталітету, нац. хар-ру, культури, мови, традицій, звичаїв, обрядів, міфів, способу життя і сприймають їх саме як певну соц. цінність та таку самобутність, що відрізняє їх від ін. національностей, нац. меншин та нац. груп. Вияв власної самобутності **Н. м.** відбувається у повсякденному житті у процесі спілкування як із представниками своєї спільноти, так і з представниками ін. національностей, **Н. м.** та нац. груп. Засобами вияву власної самобутності **Н. м.** можуть бути елементи одягу, зачіски, головні убори, символіка, пісні, танці, обряди тощо. Вияв солідарності з ін. представниками **Н. м.** здійснюється як

прямо, так і опосередковано у процесі спілкування, спільної профес. діяльності, спільного проведення дозвілля із залученням до художньої самодіяльності, образотворчого мистецтва, народ. промислів тощо. Прагнення до збереження самобутності **Н. м.** виявляється у висуванні мети підтримувати та розвивати власну культуру, мову, релігію, традиції, звичаї, міфи та ін. особливості **Н. м.**, вивчати власну історію та культ. спадщину, а також у здійсненні відповідної діяльності. Особою, яка належить до **Н. м.**, визнається особа, яка відносить себе до недомінуючої нац.-етн. спільноти, виявляє почуття нац. самоусвідомлення, спільності та солідарності з представниками цієї спільноти, а також ставить за мету збереження своєї нац. самобутності. **Н. м.** поділяються на ті, що мають власну д-ву поза межами д-ви їх постійного проживання (такими в Україні є росіяни, білоруси, поляки, угорці, румуни, узбеки, казахи, вірмени, грузини, азербайджанці тощо), та ті, що не мають власної д-ви (курди, уйгури). *(В. Колісник)*

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ – процес ототожнення людини з власним етносом та його культурою (мовою, релігією, традиціями, фольклором). **Н.-к. і.** може мати три рівні прояву – поверхневий, середній, глибинний. На *поверхневому рівні* процес **Н.-к. і.** людей відбувається в результаті роботи тільки когнітивних елементів. У цьому випадку не йдеться про відчуття нерозривного зв'язку індивіда зі своїм етносом. На цьому суто зовн. рівні суб'єкт ототожнює себе зі своєю етн. групою в результаті ідентифікації з формальними ознаками: д-вою, місцем проживання, громадянством і т. ін. Змістовний конструкт виглядає так: я – українець, оскільки народився й живу в Україні; при цьому вибір людини не є глибоко осмисленим, відсутній емоційно-почуттєвий елемент в усвідомленні своєї етн. приналежності. На цьому рівні людина не готова до дій, спрямованих на підтвердження нац.-культ. ідентичності в рамках власної культури, ціннісна система якої не стає особистісною ціннісною системою індивіда. Наявність у сусп-ві великої к-сті громадян, що мають нац.-культ. ідентичність на поверхневому рівні, загрожує його цілісності й ставить під питання саме його існування, бо такі люди не здатні до дій, спрямованих на захист свого сусп-ва, його культури, й готові в будь-який момент поміняти його на більш процвітаюче й успішне. На *середньому рівні* **Н.-к. і.** підключається емоційний шар, працюють психічні механізми людини. Цей рівень більш глибокий, ніж перший, людина вважає себе представником конкретної нації, оскільки відчуває нерозривний зв'язок зі своїм етносом, культурою. Виникає феномен співпереживання, вибір індивіда є більш осмисленим. Змістовний конструкт людини має такий хар-р: я – українець, тому що належу до цього народу й це мій народ. Прикладом середнього рівня нац.-культ. ідентичності може служити прихильність людини нац. звичаям, традиціям. У випадку порушення останніх виникає особистісний конфлікт. На цьому рівні індивід готовий до дій, спрямованих на підтвердження нац.-культ. ідентичності. Втім ці дії не мають екзистенціального хар-ру, тобто людина, як правило, не готова до жертвування власним життям

заради Вітчизни. Для більшості суч. сусп-в цей тип ідентифікації є найбільш поширеним, бо він здатний утримувати соціум у відносно стабільному стані. На *глибинному рівні* **Н.-к. і.** людина «зливається» з нац. й культ. цінностями. При ідентифікації суб'єкта зі своїм етносом, культурою виникає складний комплекс вольових, почуттєвих, емоційних переживань, пов'язаних зі своєю етн. приналежністю. Вилучення людини з контексту власної культури стає нестерпним для індивіда. Підставою культ. сенсів існування людини є імперативи рідної культури. На цьому рівні людина здатна здійснювати вчинки, що підтверджують її установки до нац.-культ. ідентичності, аж до жертвування власним життям. Вибір етн. приналежності є глибоко осмисленим, людина відчуває стан дискомфорту в іншокульт. середовищі, почуття туги за Батьківщиною навіть під час нетривалих від'їздів. Будь-яке сусп-во прагне до домінування под. типу ідентичності, оскільки в цьому випадку його сталий розвиток гарантований.

Процес **Н.-к. і.** є дуже складним, бо включає в себе ідентифікацію за двома ознаками: нац. й культ. При визначенні ідентифікаційного статусу людини може скластися ситуація домінування однієї ознаки над ін., внаслідок чого не виключається виникнення серйозних суперечностей у структурі особистості. У випадку превалювання культ. ідентичності над нац. індивід, відносить себе до чужого етн. співт-ва. При переважанні нац. ідентичності культ. ознака нівелюється. В суч. соціокульт. умовах, які характеризуються кризою ідентичності, процес ідентифікації має здійснюватися за двома ознаками одночасно. Тільки в цьому випадку можна впевнено говорити про ідентифікаційний статус людини. Це є важливим, бо сьогодні люди більшою мірою ідентифікують себе за громадян. статусом, місцем проживання, паспортом тощо, а не за культурою. Втім збіг нац. й культ. ідентифікації і є тим «цементуючим матеріалом», який зможе утримати нації від розпаду. /*В. Погрібна*/

НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ (грец. *αυτος* – сам, *νομος* – закон – самоврядування) – самоврядування окремої групи громадян д-ви, яка відрізняється від решти населення цієї країни своєю самобутністю, мовою, культурою, релігією, звичаями або способом життєдіяльності, з обмеженого кола нормативно визначених питань за умови визнання цією групою повноважень центр. влади з тих питань, що виходять за межі вказаного кола повноважень самої автономії. **Н.-т. а.** означає надання окремій частині унітарної д-ви, на якій мешкають переважно представники однієї з нац. меншин, певної самостійності щодо вирішення питань повсякденного внутр. життя. **Н.-т. а.** запроваджується лише тоді, коли нац. меншини розселені компактно. Статус **Н.-т. а.** зазвичай визначається загальнодерж. законом. Існують дві форми **Н.-т. а.:** політ. та адмін. Для політ. **Н.-т. а.** характерна наявність законодавчого органу та права приймати місц. закони (Аландські о-ви у Фінляндії, Азорські о-ви та о-в Мадейра у Португалії, Гренландія та Фарерські о-ви у складі Данії, Корсика у Франції, Шотландія у Великій Британії тощо). Адмін. **Н.-т. а.** передбачає можливість прийняття нормат. актів, які за хар-ром

є підзаконними, лише з обмеженого кола питань (окремі автономні утворення в Китаї, Нікарагуа, Молдові). **Н.-т. а.** функціонує у КНР, де нац. меншини становлять лише 9% населення, але проживають на території, яка охоплює більш як половину країни. За Законом про нац. районну автономію від 31.05.1984 р. передбачено створення трьох видів автономних утворень: автономного району, автономного округу та автономного повіту. Усього в КНР 159 різноманітних за формою одиниць нац.-територ. автономії, серед яких 5 автономних районів, котрі інколи називають автономними областями (Внутрішня Монголія, Синьцзян-Уйгурська, Нінся-Хуейська, Тибетська, Гансі-Чжуанська), 30 автономних округів та 124 автономних повіти. Рішення про створення автономних утворень, їх межі та найменування ухвалюється в КНР вищестоящим органом влади разом із відповідними місц. органами та після «всебічних консультацій» передається на затвердження Держ. Ради КНР. Найменування автономного утворення, за винятком особливих випадків, встановлюється за місц. назвою, назвою національності тощо. Для забезпечення прав нац. меншин саме через різноманітні форми участі в здійсненні **Н.-т. а.** у Конституції КНР та поточному законодавстві передбачено цілу систему гарантій. Голови автономних областей, керівники автономних округів та автономних повітів мають бути громадянами, які належать до тих національностей, що здійснюють районну автономію. Збори народ. представників районів **Н.-т. а.** мають право згідно з політ., екон. і культ. особливостями національності чи національностей цієї місцевості ухвалювати положення про автономії та окремо діючі положення, які набувають чинності після їх затвердження Постійним Комітетом Всекитайських зборів народ. представників. Свого часу **Н.-т. а.** існувала і в Україні. На кінець 1925 р. в УСРР було створено 8 нац. районів (п'ять – нім., два – болгарських, один – польський), у цей час функціонувало 593 національні сільські ради (185 – нім., 111 – польських, 100 – єврейських, 90 – рос., 57 – болгарських, 27 – грец., 13 – чеських, дев'ять – молдавських, одна – білоруська). У 1927 р. к-сть сільських рад збільшилася до 843, а селищних – налічувалося 42. У 1932 р. в Україні існувало вже 27 нац. районів. Така політика сприяла збереженню самобутності, подальшому розвитку мови і культури нац. меншин. Однак у другій половині 1930-х рр. відбулися кардинальні зміни в нац. політиці СРСР і тому нац. райони і сільради в Україні були ліквідовані, а їх значним потенціалом було знехтуване. Окрім того з 1924 р. по 1940 р. у складі УСРР (а з 1936 р. – УРСР) перебувала Автономна Молдавська СРР (зі столицею у м. Тирасполі), яка за юрид. природою була політ. автономією, створеною за нац. ознакою. **Н.-т. а.** як автономне утворення формально існувало і в СРСР у формі автономних республік, автономних областей та автономних округів. Однак на практиці відразу після утворення СРСР почалося відверте нехтування Союзним договором та поступове згортання і федеративних, і автономістських відносин. Н. Дєєв вважає, що «радянський нац.-держ. устрій протягом десятиліть панування адмін.-командної системи являв собою фактичний унітаризм, одягнений у декларативно-федеральні

конституційні та ідеолог. форми». У 1992 р. за нац. ознакою було створено Республіку Каракалпакстан у Республіці Узбекистан, за якою, як виняток із заг. правила, навіть визнається право на сецесію (тобто право виходу зі складу Республіки Узбекистан на основі заг. референдуму народу Каракалпакстану). У 1994 р. за нац. ознакою було створено Гагаузьку територ. автономію в Республіці Молдова. Це сприяло подоланню антимолдовських настроїв, тимчасовій стабілізації обстановки в районах, населених гагаузами. З урахуванням нац.-етн. чинників утворювалися резервації для корінного населення, які фактично є **Н.-т. а.** (для індіанських племен – у Канаді, Колумбії, США, для корінного населення – аборигенів – в Австралії, маорі – в Новій Зеландії) та стали досить своєрідним елементом територ. орг-ції д-ви. З одного боку, це форма дискримінації корінного населення, але, з другого боку, договори племен з урядом д-ви певною мірою захищають їх землі від пограбування з боку монополій, що прагнуть до розробки корисних копалин, виявлених на цих зазвичай безплідних землях, куди раніше було витіснено корінне населення. Резервації певною мірою сприяють збереженню традиц. культури, мови, звичаїв тощо. В. Кимлічка переконаний, що «демокр. країни повинні прийняти вимоги нац. меншин про нац. визнання й нац. автономію так, щоб вони мали змогу утвердити себе як життєздатні й функціонуючі соціетальні культури з держ. установами, робочою мовою яких була б рідна мова цих меншин». */В. Колісник/*

НАЦІЯ (лат. *natio* – народ) – полісемантичне поняття, що застосовується для характеристики великих соціокульт. спільнот індустріальної і постіндустріальної епохи. Існують два осн. значення терміна: 1) політ. спільнота громадян певної д-ви – політ. нація (нація-д-ва) – сукупність громадян, що здійснюють колект. і нац. інтереси через механізм власної політ. орг-ції – нац. д-ви. **Н.** визначається, як осн. державотворчий елемент, джерело держ. влади та носій держ. суверенітету. Часто вживається як синонім терміна «д-ва», коли мається на увазі її населення; 2) етн. спільнота (етнос) – спільнота, яка має спільне істор. походження, єдину мову і самосвідомість (як особистим відчуттям «нац. ідентичності», так і колект. усвідомленням своєї єдності і відмінності від ін.), власною державністю або прагненням до її створення. У цьому значенні фактично є синонімом терміну «народ».

Наук. зміст поняття «**Н.**» є предметом тривалих і малопродуктивних дискусій, незважаючи на участь у них багатьох провідних учених як минулого (Й.-Г. Гердер, О. Бауер, К. Каутський, М. Вебер, П. Сорокін, М. Бердяєв), так і сучасності (Д. Армстронг, Б. Андерсон, Е. А. Баграмі, Ю. Бромлей, Е. Геллнер, Л. Гумільов, У. Коннор, Е. Сміт, Е. Хобсбоум, М. Хрох, П. Чатарджі та ін.).

Будучи найрозвиненішою істор.-культ. спільністю людей, **Н.** продовжує розвиватися, культ. відокремлюватися й інтернаціоналізуватися. Виділяють дві тенденції у розвитку нац. відносин – тенденція екон. інтеграції та інтернаціоналізації всіх сторін людського життя і тенденція до нац. самовизначення, самовираження, самоврядування. Ці тенденції часто перебувають у стані гострих конфліктних ситуацій, суперечностей, які обумовлені об'єктивними

і суб'єктивними чинниками і причинами, що мають коріння в екон., соц., політ. і особливо дух. сферах. У свідомості, культурі, психології окремої **Н.** укладено основне джерело і причина всіх можливих і реальних суперечностей суч. життя. Кожна **Н.** у гострих ситуаціях зобов'язана шукати корінь нерозв'язної проблеми в собі, а потім у взаємозв'язку предметності спору, конфлікту з ін. **Н.** Життя, практика показують, що пробудження нац. життя, нац. суверенізація досить часто заходять у суперечність із тенденцією інтернаціоналізації, взаємного збагачення відносин співробітництва і єдності, що веде до перманентних нац. конфліктів. Нац.-держ. утворення будують свою політику на традиц. політ. доцільності, а не на суворому урахуванні інтересів людей. У результаті багатьох причин об'єктивного і суб'єктивного хар-ру різко загострилися міжнац. відносини на посткомуністичному просторі сусп. життя. Екон. труднощі, соц. рихлість і невизначеність, прав. колізії, політ. невлаштованість і дух.-ментальна традиційність, сполучена з одностороннім, автономним розумінням своєї нац. свідомості та самосвідомості, ведуть до сепаратизму і конфліктних ситуацій, подолати які відразу неможливо. Нац. проблема стала провідною у постсоціалістичних і пострадянських країнах, та ефективної нац. політики і демокр. вирішення її досі немає. /*Т. Чернишова*/

НЕВИЗНАНІ ДЕРЖАВИ – д-ви, які в повному чи частковому обсязі володіють ознаками д-ви як суб'єкта міжнар. права, але не отримали визнання від більшості ін. д-в та не розглядаються як повноцінні суб'єкти міжнар. відносин.

До осн. ознак д-ви як суб'єкта міжнар. права належать: постійне населення; визначена територія; уряд; здатність вступати у відносини з ін. д-ми. У міжнар. праві відсутнє єдине загальноприйняте визначення міжнар.-прав. визнання д-ви. Найбільшої популярності набули дві теорії щодо сутності та юрид. визнання д-ви: конститутивна (нова д-ва стає суб'єктом міжнар. права лише внаслідок визнання її ін. д-вами) і декларативна (д-ва отримує міжнар. правосуб'єктність самим фактом свого існування, а визнання лише констатує зазначену правосуб'єктність). Більшість суч. д-в Центр.-Східної Європи, Азії, Африки, Лат. Америки у XIX–XX ст. пройшли етап від невизнання/частково-го визнання до набуття статусу повноцінного суб'єкта міжнар. відносин.

При аналізу феномену **Н. д**. потрібно досліджувати: причини, сторони та етапи розвитку етн., реліг. чи ін. конфлікту, що призвів до появи **Н. д**.; позицію ін., особливо сусідніх, д-в щодо цього конфлікту; мотиви та хар-р визнання таких держ. утворень із боку ін. д-в; хар-р політ. режиму і т. д. Гол. критерієм для **Н. д**. (або частково визнаної) є контроль над власною територією. Виходячи з чого вказані д-ви поділяють на: **Н. д.** (або частково визнаної), які повністю контролюють свою територію; **Н. д.** (або частково визнаної), які не в змозі забезпечити повний контроль власної території; **Н. д.** (або частково визнаної), де етноси поки що не реалізували свого права на самовизначення в повному обсязі, однак контролюють територію у місцях компактного проживання зазначеного етносу. З огляду на те, що стан контролю держ. території та участь у цьому процесі д-в, які є повноцінними

суб'єктами міжнар. права, постійно змінюється, це ускладнює відповідну класифікацію **Н. д**. За Т. Делявською, **Н. д**. слід відрізняти від віртуальних д-в як об'єднань, створених прив. особами, які заявляють про свою суверенність, але не мають більшості необхідних ознак державності. Вважаємо за потрібне наголосити, що **Н. д.** слід відрізняти від терор. утворень, що всупереч нормам міжнар. права набули певних ознак д-ви (напр., «Ісламська д-ва Іраку та Леванту»). **Н. д.** або частково визнані д-ви як одна із форм сецесіонізму є однією з найскладніших проблем суч. міжнар. відносин у регіон. та глобал. вимірах *(В. Гулай)*.

НЕЗАКОННІ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ – озброєна група людей (банда, шайка), терор. група, організована без дотримання норм чинного законодавства, що не підконтрольна законному уряду. Поняття «**Н. з. ф.**» включає у себе три критерії, необхідні для класифікації групи людей як **Н. з. ф.**: 1) *незаконність* – група створюється і функціонує всупереч чинному законодавству, не підконтрольна законному уряду; 2) *озброєння* – члени групи мають різну холодну та вогнепальну зброю, можлива наявність важкого озброєння (танки, міномети, гармати тощо); 3) *формування* – об'єднана спільною метою група людей на тимчасовій або постійній основі, члени якої мають розподіл обов'язків, має ієрархічну структуру, елементи субординації (начальник – підлеглий), вимоги дисципліни. Не всяка озброєна група може бути кваліфікована як **Н. з. ф.** Осн. ознакою останнього є якісність. Напр., двоє чи кілька людей, озброєні гранатометом, гарматою, танком, не завжди можуть бути кваліфіковані як **Н. з.ф.** Для цього їм необхідно мати такі ознаки якісного критерію оцінки, як *ієрархічність* (внутр. структура; система управління; субординація; розподіл ролей; специф. правила спілкування; підготовлений план), *професіоналізм* (наявність у членів певних якостей: службової дисципліни; військ. підготовки, включаючи вогневу, тактичну, стройову і фіз.; технічну оснащеність і підготовку), *стійкість* (група повинна діяти значний час, практично у незмінному складі, або створюватися з метою тривалого функціонування).

Умовами, що сприяють орг-ції та діяльності **Н. з. ф.**, є політ. нестабільність у країні, соц. напруженість, невлаштованість багатьох громадян, низький рівень життя, культури та правосвідомості значної частини населення. Помітним ініціюючим чинником цього злочину є вільний доступ громадян до вогнепальної зброї. Крім того, недостатня ефективність (у більшості випадків просто байдужість) діяльності держ., перш за все правоохоронних, органів і громад. орг-цій по захисту прав і свобод громадян, як наслідок, зниження авторитету влади і закону також сприяють орг-ції та функціонуванню **Н. з.ф.** Створення **Н. з.ф.** полягає у вербуванні членів, розробці його структури та статуту, придбанні зброї, підготовці місць дислокації формування, зберігання зброї, полігонів для тренувальної роботи тощо. Керівництво **Н. з.ф.** полягає у розробці напрямів діяльності формування, призначенні командирів окремих підрозділів (п'ятірок, відділень, взводів, груп), орг-ції контролю за діяльністю членів формування, підтриманням дис-

ципліни тощо. Творці та керівники **Н. з.ф.** є або одноосібними лідерами і командувачами цим формуванням, або можуть утворювати командирську раду, штаб, що складається з кількох осіб. Участь у **Н. з.ф.** полягає у вступі у таке формування як рядового члена, бійця або молодшого командира, в отриманні від керівників або придбанні самостійно зброї, у виконанні завдань керівників, у проходженні тренувального навчання, дотриманні дисципліни тощо.

Сусп. небезпека **Н. з.ф.** зумовлюється самим фактом їх функціонування як альтернатива збройним силам та ін. військ. формуванням д-ви. Це здатне призвести до найнегативніших наслідків, зокрема до: використання **Н. з.ф.** з протиправною (у тому числі екстремістською, терористичною, сепаратистською) метою; неконституційного, насильницького вирішення соц., політ. та ін. проблем; порушення рівноваги між різними гілками і рівнями влади; збройного протистояння із законно діючими силовими структурами; заподіяння шкоди правам і законним інтересам особистості, у тому числі і численних людських жертв. /*М. Требін*/

НЕЙТРАЛІТЕТ (нім. *neutralität*, від лат. *neuter* – ні той, ні інший) – політико-прав. статус д-ви, яка зобов'язується не брати участі у війні між ін. д-вами та відмовляється від участі у військ. блоках. У міжнар. праві розрізняють два види **Н.**: постійний та евентуальний. *Постійний* **Н.** передбачає зобов'язання д-ви не входити до воєнних союзів і блоків та не брати участі у збройних конфліктах за кордоном. Статус постійного **Н.** може надаватися рішенням міжнар. структур (положення Заключного акта Віденського Конгресу від 9.06.1815 р. про постійний **Н.** Швейцарії, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12.12.1995 р. про постійний **Н.** Туркменістану) або визначатися конституційним законом д-ви (Федеральний конституційний закон Австрії про постійний **Н.** від 26.10.1955 р.). *Евентуальний* **Н.** передбачає неучасть певної д-ви в конкретній війні. Статус евентуального **Н.** виникає з моменту заяви д-ви про її неучасть у війні та доведення цієї заяви до д-в, що воюють. Він поширюється тільки на період цієї війни і може бути скасований одностороннім актом. **Н.** надає такій д-ві права та накладає на неї обов'язки, чітко регламентовані Гаазькими конвенціями 1907 р., а також Лондонською декларацією про право морської війни 1909 р. Міжнар. право визначає, що територія нейтральної д-ви є недоторканною і вилученою з театру воєнних дій. Сторонам, що воюють, забороняється проводити через неї війська, транспорти зі зброєю та ін. воєнними матеріалами. На території нейтральної д-ви забороняється розташування військ. формувань армій, що воюють, та створення установ для вербування для них вояків. Нейтральна д-ва має право відбивати зі застосуванням збройної сили будь-які спроби порушити її **Н.** та зобов'язується: 1) не надавати власні збройні сили воюючим сторонам; 2) не надавати свою територію для використання воюючими сторонами (базування, транзит, переліт тощо); 3) у разі потрапляння підрозділів воюючих сторін на її територію інтернувати їх; 4) не дискримінувати жодну з воюючих сторін у постачаннях зброї і товарів військ. призначення (обмеження мають бути однакові або взагалі відсутні). /*О. Романюк*/

НЕОЄВРАЗІЙСТВО – відродження соц.-політ., соціокульт. та цивілізаційних концептів класичного євразійства на зламі XX і XXI ст.; спроба об'єднання в одну політ. доктрину різних традиціоналістських, євразійських, консервативно-імперських і геополіт. ідей та створення на їх основі широкого політ. руху в суч. Росії. Ця течія пов'язана з ідеєю пасіонарності історика, етнографа, географа Льва Гумільова (1912–1992), сина відомих поетів – А. Ахматової та М. Гумільова. Спираючись на дослідження історії, географії та природознавства, Л. Гумільов формулює висновок про те, що великороси – особливий етнос, що склався під потужним впливом пасіонарного (пасіонарність – надлишок екстремальної енергії) поштовху; злет і занепад етносів визначається сплесками «пасіонарності» – чинника, що однозначно класифікується як «біологічний». Союз «Лісу і Степу» визначив суть цивілізації, культури, стереотипів, поведінки великоросів. Гумільов вважає етн. групи, напр., росіян, – «природними» феноменами, які в жодному разі не повинні змішуватися з членами ін. «суперетносів», напр., з євреями. **Н.** було зроблено переосмислення поняття «Євразія», яке набуло більш широкого геополіт. сенсу. Євразія у класичних євразійців була геогр. ареалом, ґрунтом, фундаментом для Рос. імперії. У **Н.** Євразія – це не ґрунт, а майбутній поліконфесійний і поліетн., континентальний союз народів і країн, супердержава, суперімперія, якої історія не знала. Ядром цієї імперії повинен стати, як вважає суч. стовп **Н.**, рос. філософ та політолог О. Дугін, рос. народ, але реально в умовах рівності релігій і етносів ядром імперії може стати тільки заг. ідеологія (євразійська ідеократія). Ідеол. погляди класичного євразійства відрізнялися вкрай радикальним цивілізаційним підходом, успадкованим ще від слов'янофілів. Росія-Євразія, на думку євразійців, мала будуватися на нац. засадах, на повній відмові від будь-якої західницької ідеології або навіть її елементів. У той же час доктрина **Н.** «сміливо» доповнюється зах. політ. філософією (О. Шпенглер, В. Зомбарт, К. Шмітт, Е. Юнгер), європ. традиціоналізмом (Р. Генон, Ю. Евола, Т. Буркхардт), «новою лівою» критикою зах. капіталізму (Ж. Батай, Ж. -П. Сартр, Г. Дебор, М. Фуко, Ж. Дельоз), неомарксистською критикою (А. Грамші, Д. Лукач, Л. Альтюссер), європ. «новими правими» (А. де Бенуа, Ж. Тіріар). О. Дугін у запаморочливий спосіб комбінує серйозні теорії та визнані концепції авторитетних суспільствознавців і філософів з конспірологічними спекуляціями, маніхейською картиною світу і револ. політ. програмою. Отриманий у результаті своєрідний ідейний коктейль він використовує для розробки нового тлумачення історії людства, як б-би (частково «таємної») двох антагоністичних мегацивілізацій – євразійців і атлантистів. Протистояння між євразійською та атлантичною культурами, що триває століттями, сьогодні наближається до свого завершення, причому О. Дугін в описі цього сценарію використовує іноді нім. термін «Endkampf» (останній бій) без перекладу. Менш міфологізовану форму **Н.** розробляв рос. політ. філософ і культуролог Олександр Панарін (1940–2003). У той час як Л. Гумільов відійшов від класичного євразійства своїм зверненням до біо-

логізму, Панарін, не будучи прихильником геогр. детермінізму або біологічного расизму, уособлює суто гуманітарне обґрунтування **Н.**, що тяжіє до радикального культ. релятивізму з новітнім перевиданням антизах. ідеалізму, традиціоналістського фундаменталізму, почвенництва, антисемітських висновків і стереотипів радикального антиамериканізму. */О. Кузь/*

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ (новий консерватизм) – складна ідейно-політ. течія, яка визначає уряд. політику та політ. курс провідних країн Заходу починаючи з початку 70-х рр. XX ст. Виникає після студентських заворушень наприкінці 1960-х рр. й у зв'язку із втратою авторитету «лівих» та зрушенням «управо» у настроях широких верств населення. У вживанні поняття «**Н.**» немає будь-якої наукової точності. Автором поняття «**Н.**» вважається *Ірвінг Крістол*. У вузькому розумінні воно застосовувалось для позначення тих інтелектуалів, що були змушені у своїх поглядах різко «поправіти». Згідно із влучним висловом І. Крістола, **Н.** – це «схоплений за горлянку реальністю ліберал». Неоконсерватори ще вчора були лібералами і соціал-демократами, але глобал. проблеми сучасності, поглиблення культ. та екон. кризи, проблеми управління демокр. д-ви змусили їх мислити інакше. Фактично **Н.** виявився спробою врятувати ліберально-демокр. цінності консервативними засобами. Г. К. Кальтенбруннер вважає, що суч. консерватори «консервативні, тому що вони ліберальні». Експерименти «лівих» коаліцій у низці д-в Зах. Європи не привели до вирішення соц., екон. та культ. проблем сусп-ва, а, навпаки, ще більше загострили його суперечності. Для вирішення означених завдань ліберальна демократія повинна мати серйозну противагу в особі сильної д-ви, здатної протистояти партикуляризму окремих соц. груп. Така д-ва покликана забезпечити збереження традиц. цінностей, підтримку сім'ї, релігії, освіти, культури. Замість глобал. проектів докорінної перебудови сусп-ва неоконсерватори пропонували політику конкретних справ, що стосуються безпосередніх потреб населення у забезпеченні порядку, підтримки морально-психол. клімату в сім'ї тощо.

У широкому розумінні **Н.** являє собою цілий спектр досить різних суперечливих ідейно-політ. течій із виділенням трьох основних напрямів: *лібертаризм* (ґрунтується на ідеї свободи індивіда від будь-якого примусу, коли публічна влада має мінімальні повноваження), *етноцентризм* (ґрунтується на проблемах культури та етносу) *і традиціоналізм* (ґрунтується на вірності традиціям, вічним цінностям та інститутам). Останній напрям є найближчим до ортодоксального консерватизму.

Доктрину *лібертаризму* найбільш ретельно розробив Роберт Нозік, амер. політолог, в основі концепції якого лежить класичний лібералізм. На практиці базові засади лібертаризму були реалізовані урядом М. Тетчер (Велика Британія) та при президенті Р. Рейгані (США). Уряд М. Тетчер у галузі економіки відмовився від кейнсіанства на користь монетаризму та обмежив роль д-ви в усіх сусп. сферах. Перевага надавалась прив. ініціативі, що дозволило провести широку приватизацію та децентралізацію у сферах комунального господарства, освіти та охорони

здоров'я. Політика уряду увійшла в історію під назвою *«тетчеризм»*. Екон. політика Р. Рейгана *(«рейганоміка»)* базувалася на аналогічних принципах.

У цілому ж найповніше сутність **Н.** сформулював нім. філософ Г. К. Кальтенбруннер у своїй праці «Тяжкий консерватизм»: 1) *спадковість,* тобто збереження таких матеріальних та дух. умов, які дають підстави для збереження традицій та дух. спадку, оскільки традиція є необхідною умовою існування сусп-ва. Сусп-во зберігає свою ідентичність так, як людський організм свою структуру, незважаючи на відмирання старих клітин. І якщо у першому випадку це відбувається завдяки ДНК, то у другому випадку – завдяки традиціям; 2) *стабільність.* Вона виступає як необхідна умова збереження цінностей в добу зростаючих револ. змін; 3) *порядок.* Він виступає гарантом забезпечення стабільності та успадкування традицій. Демокр. сусп-во, як і недемокр., тримається на авторитеті та ієрархії влади. Забуття ін-тів, що забезпечують порядок, – сім'ї, професії, права, д-ви – призводить не до звільнення, а, навпаки, до хаосу та насильства; 4) *держ. авторитет.* Він дає можливість підтримувати порядок та забезпечувати керованість сусп-ва. Лише д-ва є силою, здатною протистояти руйнівному впливу групових інтересів та попереджати екол. катастрофу. Посилення держ. влади диктується багатьма внутр. і зовн. сусп.-політ. завданнями; 5) *свобода.* На відміну від Руссо, **Н.** не вірить у те, що «людина народжується вільною». За його переконанням, вона народжується залежною і проживає залежно від усвідомлення своїх можливостей, що дозволяє їй включитися в систему об'єктивних сусп. взаємозв'язків і стати реально вільною; 6) *песимізм.* Недовіра до планів побудови раю на землі. У сусп-ві неможливо досягти абс. гармонії, справедливості і повного викорінення будь-якого зла. Як правило, із двох бід доводиться обирати менше. В той же час **Н.** не проти змін у соц. й політ. житті. За висловом нім. неоконсерватора Г. Люббе, допустимо «стільки змін – скільки необхідно, стільки збереження – скільки можливо». */О. Зінченко/*

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ – соц.-політ. теорія, відповідно до якої втручання д-ви в екон. життя має зводитись до мінімуму із одночасним забезпеченням максимуму свободи підприємцям та торговцям. Це соц.-політ. вчення та сусп. рух, які, успадковуючи лібералізм, набули розвитку у середині – наприкінці XX ст. Найвідомішими напрямами **Н.** є Лондонський (індивідуалізм), Фрайбурзький (ордолібералізм), Паризький (дирижизм), Чиказький (монетаризм), Австрійський (мізесизм). Їх спільною метою є інтенсифікація та глобал. інтенсивне й екстенсивне розширення вільного ринку, розповсюдження передових технологій та координація дій нац. і транснац. корпорацій. Неоліберали виходять із вимоги максим. свободи діяльності індивіда у сферах політики, економіки, прив. життя тощо. Екон. **Н.** спирається на тезу про недопущення втручання д-ви в економіку (laissez-faire) і постулювання необмеженої конкуренції як найефективнішого екон. механізму, що забезпечує вільним ринковим формуванням цін регулювання господарських процесів, зростання сусп. добробуту та досягнення соц.

справедливості. Неоліберали схильні тлумачити всі сусп. зв'язки у термінології ринку: людина як вільний підприємець організовує своє життя як підприємство, а кожну соц. взаємодію розглядає як контракт (акт купівлі-продажу).

Виникнення **Н.** пов'язується з ім'ям австро-амер. економіста Л. фон Мізеса (1881–1973), активного критика ідей соціалізму. На його думку, соціалізм як система непрацездатен, і застосування соціалістичного принципу до частини засобів вир-ва призводить до скорочення продуктивності праці і, відповідно, зменшення сусп. багатства. І навпаки, прив. власність на засоби вир-ва складає єдину засновану на розподілі праці дієздатну і ефективну систему людської співпраці у сусп-ві. Не заперечуючи необхідності д-ви як покликаного захищати прив. власність на засоби вир-ва апарату, Мізес наполягає на тому, що будь-яке планове регулювання економіки як в умовах соціалізму, так і в умовах welfare state, виключає можливість ринкових принципів ціноутворення. Відсутність торгів за ресурси та пошуку найкращої альтернативи призводять до неефективного і бездумного використання ресурсів. Причину зростання неприйняття лібералізму в середині XX ст. представниками різних прошарків населення Мізес бачить у їхній невдачливості та схильності шукати причину свого незадовільного становища не у своїй лінивості та бездарності, а в недоліках політ. системи. На його погляд, це і виявляється живильним середовищем різних колективістських та соціалістичних доктрин.

Учень і послідовник Мізеса Ф. Хайєк (1899–1992) наголошував на необхідності вільного від втручання д-ви ринку, оскільки він сприяє прогресу і гарантує стійке зниження виробн. витрат: за рахунок ринкового механізму відбувається відбір найбільш ефективного виробника тих чи ін. продуктів. Політика ж дешевих грошей та створення робочих місць за рахунок бюджету у перспективі загрожує новими екон. проблемами. Хайєк стояв на позиціях *монетаризму* – теорії, що спиралась на кількісну теорію грошей. Її прихильники стверджували, що за допомогою кредитно-грошових важелів необхідно впливати не на зайнятість та обсяги вир-ва, а на ціни. Вони виступали за обмеження надмірної свободи дії центр. кредитно-грошових органів, а також за знищення в зах. країнах соц. держави на користь «сусп-ва рівних можливостей» або «сусп-ва власників». Поміркувані неоліберали виступали за обмеження ф-цій д-ви монетарним регулюванням та протекціонізмом, а також за приватизацію освіти, охорони здоров'я, держ. системи пенсійного забезпечення та переведення науки на самоокупність. Приватизація становить один із визначальних проявів неоліберальної екон. політики. На держ. рівні **Н.** втілився в життя у Великій Британії за правління Т. Блера та у США за правління Б. Клінтона.

Принцип невтручання д-ви в економіку передбачає усунення від участі в екон. житті країни нац. урядів, а значить, і населення, оскільки уряд – демокр. Таким чином, країни – «реципієнти» ліберальних ринкових реформ перетворюються на сировинні колонії або трудові табори, що обслуговують інтереси «золотого мільярда». Найбільш руйнівні наслідки як для економіки, так і для політ. системи, викликав прихід до влади лібералів у СРСР. Його

наслідком виявилась «перестройка», а потім і крах СРСР як надд-ви, встановлення «нового світ. порядку», обернувшись величезною трагедією для сотень мільйонів людей. Лібералізація, курс на яку взяв уряд Є. Гайдара у Росії, перш за все торкнулась цін, фіксація яких була скасована 1 січня 1992 р. У поєднанні з ін. чинниками це призвело до гіперінфляції і втрати більшістю населення усіх довготермінових заощаджень. Наступною фазою ліберальних реформ виявилась приватизація, яка звелась до «чорного переділу» колишньої загальнонар. власності та прискореного створення класу нових власників. Декларуючи своїм завданням піднести ефективність праці і створити середній клас, «реформатори» обкладали заводи податками, які сягали 80%, і звільняли від мита імпорт тютюну та алкоголю, у тому числі й сурогатного. До 1996 р. ВВП Росії знизився на 28%, а витік капіталів із країни перевищив 150 млрд доларів. За оцінкою ЮНІСЕФ, унаслідок неоліберальних «реформ» тільки у 1993 р. у Росії к-сть смертей виявилась на 500 тис. більше, ніж зазвичай, а сукупно «неоліберальні реформи» в Росії дали понад 2,5 млн «надлишкової смертності». Це більше, ніж було винесено смертних вироків за весь час правління Й. Сталіна, і більш, ніж Росія втратила у Першій світ. війні. Сьогодні **Н.** дискредитував себе не тільки в Росії, а й не є серйозною течією і на Заході. Глобал. екон. криза 2008 р. означає закінчення ери панування ліберальної екон. доктрини. /*О. Зінченко*/

НЕОМАРКСИЗМ – сукупне визначення марксистські орієнтованих філософ. течій, критично налаштованих стосовно догматичного марксизму, що служив офіц. ідеологією у країнах колишнього соціалістичного блоку. Термін «**Н.**» часто вживається для означення різних суч. соц.-філос. течій у марксизмі. Вперше як явище набув свого розвитку у зах. марксизмі, однак із часом поширився й на ін. країни, у тому числі й на СРСР. Концепції **Н.** виявились однією зі складових частин теорії «нових лівих». **Н.** виник унаслідок теорет. розробки низки проблем, на які не міг дати відповідь традиц. марксизм. Осн. теоретиками **Н.** були М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Ю. Габермас. Спільним для них було відкидання марксизму у ленінському варіанті, відмова від класового підходу і зосередження уваги на концепції «людинитворця», яку К. Маркс розробив у ранніх працях. До числа неомарксистських проблем входять питання про позицію лівих партій стосовно Першої світ. війни, про те, чому у Зах. Європі не відбулася соціалістична революція, незважаючи на наявність розвиненого робітничого руху, чому в цей час в Європі набув розвитку і піднесення нацистський рух. Такі питання призвели до серйозних теорет. пошуків у рамках марксизму і обумовили виникнення **Н.** При цьому не існує формальних неомарксистських орг-цій, і люди рідко називають себе неомарксистами. Не існує і чітких рамок **Н.** Вважається, що більшість напрямів **Н.** відмовляються від збройних революцій на користь мирного розвитку подій, тобто відходять від ідеї насильства із збереженням ідеї революції як такої. Неомарксисти також прагнуть створити нові екон. моделі, трансформуючи осн. поняття класової боротьби.

У **Н.** можна виділити два осн. протилежних напрями: «діалектико-гуманістичне» і «сцієнтистське». Виступаючи проти об'єктивістсько-натуралістичної тенденції тлумачення діалектичного й істор. матеріалізму, перший напрям прагнув поставити у центр філософствування людину як суб'єкта істор. дії. Філософія цілковито орієнтується на сусп-во, у той час як природа розглядається через призму пізнавального й практичного ставлення неї людини. Неомарксисти часто використовують елементи ін. філософ. концепцій, що створює в рамках «діалектико-гуманістичного» напряму спектр різних течій. Серед них можна виділити наступні.

Франкфуртська школа, яка виступає одночасно як критична теорія суспва і спирається на неогегельянський варіант діалектики – негативну діалектику. *Фрейдомарксизм,* який зародився у 1920-ті й набув широкого поширення у 60-ті та 70-ті рр. XX ст. Він означає спробу синтезу особистісної проблематики фрейдизму чи неофрейдизму із соц. проблематикою марксизму. Фрейдомарксизм досліджує деформацію психічної структури особи в умовах суч. індустріального суспільства і шукає шляхи її подолання. До нього належать «сексуально-екон. соціологія» В. Райха, концепція «одномірної людини» і «сексуальної революції» Г. Маркузе, а також «гуманіст. психоаналіз» Е. Фромма. *Екзистенціалістський марксизм*, який виник у Франції в 50–60-ті рр. XX ст. під впливом пізнього Сартра. Його варіанти розроблені ін. авторами, центр. проблематикою яких були людська суб'єктивність, відчуження і відновлення цілісності людини. *Феноменологічний марксизм*, який набув найбільшого поширення в Італії та США. Його теоретики прагнули створити категоріальний апарат, який би поєднував поняття марксизму та феноменології. Відповідно до їх теорії, мета історії полягає у подоланні «об'єктивації» чи «відчуження» і створення «інтерсоціалізму», тобто побудованого сусп-ва на взаємовідносинах людей як суб'єктів. *Марксистський історизм* розглядає філософію як «філософію практики» і заперечує поділ марксистської філософії на істор. та діалектичний матеріалізм. *Будапештська школа розглядає* діалектику як взаємозв'язок і взаємоперехід об'єкта і суб'єкта. *Група «Праксіс»* поставила в центр своєї філософії поняття практики як фундаментального відношення між суб'єктом і об'єктом. Прагнучи осмислити пізнання як творчо активний процес, вони відкинули теорію відображення як «недіалектичну». *«Філософія сподівання»* виходить за рамки соц. проблематики і набуває харру онтології – заг. концепції розвитку світу, відповідно до якої нероздільний суб'єкт і об'єкт розділяються і знову об'єднуються.

Якщо представники «діалектико-гуманістичного» напряму знаходять традиц. марксизм-ленінізм недостатньо людяним, то «сцієнтистський» напрям оцінює його як недостатньо науковий. До цього напряму належать течії, які розглядають марксистське вчення про сусп-во як нефілос., конкретну науку. *Аналітичний марксизм* прагне розвивати вчення про сусп-во на підставі методів суч. науки, досліджуючи мотиви людської поведінки, переосмислюючи й уточнюючи численні категорії істор. матеріалізму. *Структуралістський*

марксизм вбачає у марксизмі науку і відмежовується від філософії суб'єкта телеологічної діалектики Г. В. Ф. Гегеля, ідеології й емпірізму. *Вольпізм* протиставляє науку й філософію і розглядає марксистське вчення про сусп-во як окрему науку. Філософія зводиться до методології пізнання. Усі представники цих течій прагнуть надати істор. матеріалізму строго наукової форми, виступають із критикою «діалектико-гуманістичного» напряму під гаслом «теорет. антигуманізму», «антиісторизму» та «антиідеологізму». Вони дійшли висновку про непридатність філософ. абстракцій для конкретно-наук. роботи, для чого необхідна «специф. логіка специфіч. предмета», яка використовує специф. «відповідні» абстракції. Завдання філософії полягає у розробці методу отримання таких абстракцій – методу руху від конкретного до абстрактного, і навпаки. Тим самим філософія зводиться до методології. Окрім цього **Н.** зачіпає проблеми ядерної безпеки, екології, емансипації жінок, відносин країн, що розвиваються із розвиненими країнами, нац.-визв. руху. */О. Зінченко/*

НЕОФАШИЗМ – термін, який застосовується для позначення праворадикальних орг-цій і рухів, які в ідейно-політ. відношенні наслідують ідеологію фашистських орг-цій 1920–1940-х рр., заборонених після Другої світ. війни. Найважливіші відмітні риси багатьох неофашистських політ. течій і орг-цій – крайній націоналізм, шовінізм, расизм, критика з ультраправих позицій урядів, що діють у рамках парлам. системи; застосування насильницьких, терор. методів політ. б-би. **Н.** – один із проявів ідеології й політ. практики правого руху, партій і орг-цій, які модифікували вихідні положення класичного фашизму з його осн. ідеєю про міць і велич самоорганізованого сусп-ва (що на практиці спричинило утворення тоталітарної д-ви). Стрижнем неофашистської ідеології є расизм як невід'ємна складова фашизму, яка модифікувала гітлерівський расизм, відсунувши на задній план його тезу про перевагу німців над ін. європ. народами.

Уперше термін «**Н.**» з'явився в Італії після закінчення Другої світ. війни і був пов'язаний зі спробами в тій чи ін. формі відродити фашистський рух. Тривалий час найбільшою орг-цією італ. праворадикалів була партія «Італ. соц. рух» (ІСР), утворена в 1946 р. і названа так на згадку про Італ. соц. республіку, створену Б. Муссоліні наприкінці війни. Партія прагнула домогтися реабілітації фашистського режиму, включала до свого складу його колишніх функціонерів. У 1950–1980-ті рр. усередині і навколо ІСР існувало чимало угруповань і фракцій відверто профашистського хар-ру. З 1994 р. ця партія отримала назву «Нац. альянс» і поступово відійшла від крайнього екстремізму, еволюціонувавши у правоконсервативному напрямі. Ідеологи цієї течії стверджують, що насильство не тільки є характерною рисою суч. сусп.-політ. буття, а й іманентною властивістю соціуму взагалі безвідносно до часу і простору.

У деяких країнах Лат. Америки 1950-х – початку 1980-х рр. (Парагвай, Аргентина, Уругвай, Гватемала, певною мірою Чилі) встановилися режими з вираженими фашистськими і неофашистськими рисами. Найбільшою мірою ця тенденція проявилася в Болівії 1980–

1981 рр. Відверто неофашистський хар-р має Партія нац. руху Туреччини. Неофашистські орг-ції діють в усіх країнах Європи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії та країнах Африки. Резиденція світ. координаційного неофашистського центру – Всесв. союзу нацистів – розміщується у США.

У період 1990–2000-х рр. італ. **Н.** пройшов помітну трансформацію. Значна частина крайніх правих (напр., внучка фашистського диктатора 1922–1943 рр. Алессандра Муссоліні) долучилася до руху С. Берлусконі. В ін. країнах Зах. Європи **Н.** найпомітнішого розвитку набув у Франції. Найяскравіший приклад – «Націоналістична револ. молодь». У Східній Європі виділяється партія «За кращу Угорщину».

Дискредитація істор. фашизму нерідко спонукає неофашистів відмежовуватися від попередників. Проте риси подібності з формами фашизму, сформованими між двома світ. війнами, виявляються постійно. Більшість неофашистських орг-цій зберігає такі початкові риси фашизму, як орієнтація на національність як інваріант і націю як осн. рушійну силу розвитку людського сусп-ва. Найчастіше як пріоритет висувається традиціоналізм – іноді християнсько-консервативного, іноді напівмістичного хар-ру. Все, що виходить за ці межі, викликає активне несприйняття. Вирішення соц. проблем бачиться на основі нац. цінностей, позбавлених крайнощів расизму. Цей напрям успішно конкурує з носіями традиц. фашизму і продовжувачами неофашизму.

У соц.-філос. плані **Н.** ворожий гуманізму, культивує ірраціоналізм, проповідує культ сили як універс. метод вирішення сусп. проблем. Політ. агітація ведеться в демонстративно агресивній, енергійній і наступальній манері. Часто використовуються символіка та атрибутика істор. фашизму (чорний і чорно-червоний колірні тони, модифіковані свастики та ін.) Важливе місце у пропаганді **Н.** займає популістська соц. риторика, звернена до представників дрібного бізнесу, люмпен-верств, носіїв молодіжних субкультур. У той же час соц.-політ. база і політ. установки **Н.** у різних країнах мають і деякі відмітні риси (напр., неофашисти у ФРН, виступаючи як войовничі реваншисти, намагаються спиратися на переселенців зі Східної Європи, колишніх нацистів). Ступінь впливу руху й ідеології **Н.** залежить від розстановки політ. сил у правлячому таборі, гостроти соц.-політ. кризи в тій чи ін. країні, ефективності й цілеспрямованості протистоять **Н.** політ. сил. /*І. Головко*/

НЕПОТИЗМ (лат. *nepos (nepotis)* – онук, нащадок, племінник) – 1) фаворитизм (напр., при наймі на роботу, отриманні статусної посади), що надається родичам або друзям, незалежно від їх профес. якостей; кумівство; 2) у вужчому сенсі – роздача римськими папами заради зміцнення своєї влади дохідних посад, вищих церковних звань чи земель близьким родичам, насамперед племінникам (звідси й назва). Був широко поширений у XV–XVI ст. Саме так виникали цілі «папські» династії – Орсіні, Медичі, Борджіа. І лише у XVIII ст. цей порядок був зламаний, і за вказівкою Папи Інокентія XII у кардинальської колегії тепер міг перебувати тільки один «непот». Історія знає багато прикладів прояву **Н.** Свого апогею явище досягло, мабуть, у Франції за часів

правління Наполеона І. У суч. держ. управлінні **Н.** також є дуже поширеним у деяких країнах.

Сьогодні визначити **Н.** можна як призначення першими особами країни (керівниками орг-цій) своїх родичів на провідні посади і привабливі держ. пости. Особливо сильно **Н.** виявляє себе у найбідніших країнах Африки та Азії, де диктаторські режими, побоюючись повалення, змушені спиратися на підтримку родинних кланів для посилення своєї влади. У низці індустріально розвинених країн **Н.** у політиці відіграє опосередковану роль, найчастіше у зв'язку з кровноспорідненим успадкуванням власності. Вузьке коло власників великого капіталу змушене вдаватися до підтримки родичів для його збереження, а разом з цим і влади.

Навіть у такій демокр. країні, як США, можна виявити чимало прикладів **Н.** у держ. управлінні. Зокрема, перед тим, як стати президентом, Джон Кеннеді тримав у керівниках своєї передвиборчої кампанії і у найближчих радниках молодшого брата Роберта. Пізніше, не без тиску з боку свого батька, патріарха прославленого роду Джозефа Кеннеді, син президент призначив брата Роберта на пост міністра юстиції США. Тижневик «Нейшн» назвав це призначення «найбільшим прикладом **Н.**, який коли-небудь бачила ця країна». Водночас треба сказати, що Р. Кеннеді виявився блискучим міністром і при браті президенті і при наступному керівнику країни Л. Джонсоні. Та саме з ім'ям Р. Кеннеді пов'язують затверджений Конгресом США закон від 1967 р., що заборонив всім держ. чиновникам, незалежно від їх ієрархії, призначати своїх родичів на керівні посади, якщо за родом занять до їхніх службових обов'язків входить будь-яке управління і, звичайно ж, здійснення правосуддя.

Н. був досить поширеним явищем у СРСР, особливо у брежнєвську епоху. Досить згадати кар'єру зятя Л. Брежнєва – заступника міністра внутрішніх справ СРСР Ю. М. Чурбанова або його сина Юрія, який став першим заступником міністра зовн. торгівлі країни. У колишніх радянських республіках **Н.** звичайне явище – у 90-ті рр. XX ст. нову сторінку в історії рос. **Н.** відкрив перший Президент Росії Б. Єльцин і його «сім'я»; у Киргизстані при президенті К. Бакієві гол. держ. посади зайняли родичі президента, що, до речі, прямо порушувало Конституцію цієї країни. «Сірим кардиналом» у ній став молодший син Бакієва – Максим. Він очолив Центр. агентство з розвитку та інвестицій, де ключові рішення, що є компетенцією уряду, приймалися випадковими людьми, без управл. досвіду і знань, а ласі шматки власності – «Киргизтелеком», «Северелектро» і «Востокелектро» були поділені, причому, за явно заниженою вартістю між «своїми».

В Україні **Н.** є загрозою державності. З перших днів існування України як самост. д-ви, особливо у період приватизації, використовувався для незаконного збагачення і формування т. зв. «первісного капіталу» родичами керівників країни, регіонів, промислових і сільськогосподарських підприємств. **Н.** проявляється як у призначенні на держ. посади найближчих родичів, так і активному їх просуванні у народ. депутати різних рівнів, як за списками партій, так і у мажоритарних округах. Апофе-

оз **Н.** – правління В. Януковича і його «сім'ї». Перемога «Революції Гідності» нічого не змінила у плані б-би з **Н.**, він продовжує процвітати. *(М. Требін)*

НЕРІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА – неоднакове соц. і політ. становище людей у сусп-ві. Методол. аспекти дослідження **Н. с.-п.** відображені у працях О. Конта, К. Маркса, Г. Моска, В. Парето, П. Бурдьє, Е. Дюркгейма, Дж. Роулза, П. Сорокіна та багатьох ін. **Н. с.-п.** сприяла появі егалітаризму – концепції, в якій доводиться необхідність рівності як принципу орг-ції сусп. життя. Егалітаризм отримав теорет. обґрунтування у працях Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж. -Ж. Руссо та ін. мислителів. Рівність була одним із гасел буржуазних революцій. Однак егалітарні теорії є утопічними, оскільки нерівність у соц., політ. та в ін. сферах сусп. життя цілком усунути неможливо. **Н. с.-п.** існує в кожному сусп-ві, але міра нерівності, вияви та її сприйняття неоднакові в різних країнах та на різних етапах розвитку сусп-ва. Соц. і політ. нерівність взаємопов'язані. Ю. Красін називає три осн. чинники впливу соц. нерівності на політ. сферу: соц. нерівність поляризує сусп-во, концентруючи на одному полюсі політики апатію і пасивність, а на другому – прагнення монополізувати і закрити для громадськості сферу прийняття політ. рішень; соц. нерівність маргіналізує знедолені верстви сусп-ва, підштовхуючи їх до нелегітимних форм протесту. Позбавлені можливості артикулювати і захищати свої інтереси у публічній сфері вони стають соц. базою політ. екстремізму; соц. нерівність культивує в сусп-ві атмосферу, що підриває підвалини соц. справедливості та заг. блага; руйнуються моральні основи демократії. Соц. нерівність такої великої соц. групи, як нації може виявлятися в рівнях доходів, статусі представників нації, що обумовлений доступом до певних посад, до влади, до ін-тів освіти. Ті нації, нац. меншини, котрі зазнають утисків у соц., екон., політ. системі, виявляють своє незадоволення. Міжнац. конфлікти передусім зумовлені саме **Н. с.-п.** Тоді, коли **Н. с-п.** сприймається як несправедлива, вона створює загрозу для збереження соц.-політ. стабільності, призводить до формування протестних сусп.-політ. рухів, іноді до неконвенціональної політ. участі. **Н. с.-п.** є одним із чинників, що спричиняє виникнення терор. орг-цій.

Н.с-п. може сприйматися як допустима і недопустима. Недопустимою вона стає, коли виникає великий розрив у доходах та можливостях людей мати доступ до певних сусп. ресурсів, впливати на політику. Д-ва, політ. еліта зацікавлені в легітимізації влади, тому повинна намагатися мінімізувати **Н. с.-п.** Критерії визначення **Н. с.-п.** такі: відмінності в доходах, рівнях освіти; участі у владних відносинах, близькість до центрів прийняття політ. рішень; наявність фін. ресурсів впливу на публічну політику, що дає змогу формувати пріоритети політ. порядку денного; існування потужних і добре фінансованих лобістських структур; пряме і непряме маніпулювання ЗМІ тощо. **Н. с.-п.** впливає на самопочуття громадян, самоідентифікацію населення, рівень легітимності влади, соц.-політ. стабільність. Зростання **Н. с.-п.** сприяє розвитку авторитарних тенденцій та відчуження сусп-ва від влади, а тому в країнах, що

стали на шлях демократизації, мають бути вироблені механізми регулювання **Н. с.-п.** /*О. Кіндратець*/

НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ – принцип діяльності д-в, що підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), суть якого полягає в тому, щоб не передавати кому б то не було ядерну зброю або ін. ядерні вибухові пристрої, а також контроль їх ні прямо, ні побічно; жодним чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати певну д-ву, що не володіє ядерною зброєю, до вир-ва або придбання будь-яким ін. чином ядерної зброї або ін. ядерних вибухових пристроїв. Згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (п. 3 ст. IX): «д-вою, що володіє ядерною зброєю, є д-ва, яка створила і підірвала ядерну зброю або ін. ядерний вибуховий пристрій до 1 січня 1967 р.». У зв'язку з цим ООН вважає легітимними членами «ядерного клубу» тільки США, Росію, Велику Британію, Францію та Китай, поява можливих майбутніх членів «ядерного клубу» вважається незаконною. 190 країн світу підписали цей Договір. Поза договором залишаються Ізраїль, Індія і Пакистан; у 2003 р. КНДР стала першою країною, яка скористалася правом згідно зі ст. X. 1 вийти із Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Нерозповсюдження ядерної зброї забезпечується завдяки: 1) *ДНЯЗ*, який забороняє поширення ядерної зброї та юридично зобов'язує п'ять офіц. ядерних д-в прагнути до ядерного роззброєння. ДНЯЗ має три основних напрями діяльності: нерозповсюдження ядерної зброї, роззброєння та мирне використання ядерної енергії. Ці три напрями рівною мірою важливі, взаємопов'язані і підсилюють один одного; 2) *діяльності Міжнар. агентства з атомної енергії (МАГАТЕ)*, на яке було покладено контроль за виконанням режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Агентство здійснює контроль над ядерною діяльністю д-в, що не володіють ядерною зброєю, з метою не допустити переключення ядерної енергії з мирного застосування на створення ядерної зброї, ядерних вибухових пристроїв або на ін. військ. цілі; 3) *концепції зон, вільних від ядерної зброї*, що вперше була сформульована у 1950-ті рр. як регіон. підхід до ядерного нерозповсюдження. Вважаються важливим інструментом ядерного роззброєння, оскільки один із способів досягнення мети «глобал. ядерного нуля» полягає у поступовій, регіон за регіоном, забороні ядерної зброї за допомогою створення без'ядерних зон; 4) *багатостороннім режимам експортного контролю у сфері ядерного нерозповсюдження*, які становлять керівні принципи щодо того, які види чутливих матеріалів, обладнання та технологій можуть передаватися від одного міжнар. актора до іншого; 5) *ін. міжнар. договорам на підтримку цілей режиму*, таким як *Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань* (відкритий для підписання у 1996 р.). Відповідно до статті I Договору: «Кожна д-ва-учасниця зобов'язується не здійснювати будь-який випробувальний вибух ядерної зброї і будь-який ін. ядерний вибух, а також заборонити і запобігати будь-який такий ядерний вибух у будь-якому місці, що знаходиться під її юрисдикцією або контролем. Кожна д-ва-учасниця зобов'язується надалі утриму-

ватися від спонукання, заохочення або будь-якої участі у проведенні будь-якого випробувального вибуху ядерної зброї і будь-якого ін. ядерного вибуху». Система верифікації цього договору – міжнародна система моніторингу (МСМ) – включає в себе 321 станцію спостереження і 16 лабораторій, розташованих по всьому світу. Основним технічним параметром системи моніторингу, вдосконалення якого продовжується вже майже 30 років, визначається її здатністю виявити і ідентифікувати ядерний вибух потужністю в одну кілотонну в будь-якій точці поверхні суші. У багатьох випадках чутливість системи навіть перевершує цей показник: функц. випробування показали, що МСМ спроможна зареєструвати ядерний вибух потужністю 100 тонн. /*М. Требін*/

НЕТОКРАТІЯ (англ. Netocracy, від англ. Network – мережа, співт-во та грец. κράτος – влада) – термін, запропонований шведськими журналістами О. Бардом і Я. Зондерквістом (у кн. «Netократія. Нова еліта і життя після капіталізму») і використовуваний рос. політологом і журналістом Є. Гільбо для позначення нового постіндустріального сусп-ва, ціннісним фундаментом якого замість матеріальних цінностей є інформація, та неочевидної форми влади, що здійснює керування соціумом через такі ресурси, як інформація, інформ. мережі та технології. Виникнення та поширення терміна «**Н.**» віддзеркалює процес диференціації соціуму на нові соц. класи. Статусу правлячої еліти набувають власники соц. інформ. мереж – нетократи, доступ яких до інформації та маніпулювання нею забезпечує владу над сусп-вом в цілому та зокрема над новим класом – консьюмтаріатом (від англ. consumery – споживання), орієнтованим на споживацький спосіб життя.

Чинниками **Н**. є: поступова відмова від капіталістичного способу господарювання (в силу потенційної загрози біосферної катастрофи), розвиток інформ. технологій, поява Інтернету, його доступність та набуття ним глобал. значущості у процесі формування світоглядних орієнтацій і споживацьких пріоритетів. **Н**. має такі ознаки: заміна влади грошей владою доступу до інформації та мережі; керування інформацією та використання її в смислоутворюючому значенні; створення net-економіки (економіки мережі), яка заперечує прив. власність і прибуток (у традиц. розумінні) і орієнтована передусім на обмін інформацією; поява нового джерела матеріального багатства – технологій, інформ. потоків тощо; перехід до переважно розумової праці; скорочення життєвого циклу технологій і товарів; відмова від тиражування та перехід до індивідуалізованого вир-ва малих партій товарів; формування споживацької ситуації, в якій попит на товари зумовлений не внутр. об'єктивною потребою, а штучними, нав'язаними зовні (зокрема й психол., статусними) факторами; зумовленість ринкової вартості орг-ції, компанії інтелектуальним потенціалом і професіоналізмом працівників, котрі володіють новітніми технологіями (а не вартістю матеріальних активів орг-цій, компаній); заміна доступу до технологій доступом до компетентних професіоналів; отримання екстраординарного прибутку орг-ціями, компаніями за рахунок високої конкурентоздатності, що

забезпечується не тільки матеріальними активами – унікальними конструкторськими рішеннями і високими технологіями, а надто нематеріальними – профес. рівнем колективу, іміджем у споживачів та інвесторів, унікальністю бренду, креативністю тощо; формування нових технологій керування поведінкою (психоінжиніринг), заснованій на капіталізації психічних ресурсів; заміна типу особистісної мотивації з кар'єри на тайм-менеджмент; диференціація знання та інформації та надання ексклюзивного статусу особливому знанню; надання виняткового значення стратегії ексклюзивного споживання; виникнення субкультур, основою яких є ексклюзивні знання та навички; значущість боротьби за увагу споживачів (аттенціоналізм).

Певним чином **Н**. резонує із запропонованим К. Шміттом поняттям ефірократії, котре характеризує виняткову значущість інформації у процесі формування світоглядних парадигм і буттєвих настанов та відбиває тенденцію віртуалізації буття в контексті постмодерністської картини світу. **Н**. потенційно тягне за собою загрозу дезінформації сусп-ва, втрати приватності та порушення інтелектуального права, «втечі» особистості до ін. – віртуальної реальності. Водночас **Н**. є імпульсом для максим. розширення знань та інтенсифікації комунікації, створення нових площин самореалізації людини, поглиблення глобалізації та мультикультуралізму.

Питання, пов'язані з **Н**., останнім часом досліджуються такими науковцями, як Н. Луман, М. Кастельс, З. Бауман та ін. *(О. Уманець)*

«НОВИЙ КУРС» (англ. «*New Deal»,* досл. – *«Нова угода»*) – комплекс заходів, запроваджених 32-м президентом США Ф. Рузвельтом для виходу країни з тяжкої соц.-екон. кризи 1929–1930-х рр. Ідейним підґрунтям **Н. к.** вважається «Теорія капіталізму, що регулюється» англ. економіста Дж. Кейнса.

Осн. напрями політики **Н. к.** були: у *сфері фінансів* – порятунок фін. системи. 16.03. 1933. р. був ухвалений Банківський закон (Banking Act), який розділив інвестиційні і комерційні банки. Останнім заборонялося гарантувати інвестиційні позики та займатись операціями з цінними паперами. Д-ва підтримала великі банки значними кредитами та субсидіями. Були посилені регуляторні функції Федеральної резервної системи. Для стабілізації грошової системи президент своїм розпорядженням заборонив вільний обіг золота, запровадив його конфіскаційний обмін на паперові знаки за встановленим д-вою курсом та провів девальвацію долара; у *сфері економіки* – держ. регулювання екон. відносин. За ініціативою президента була створена Нац. адміністрація відновлення промисловості, яка запровадила «Кодекси чесної конкуренції», відповідно до яких амер. промисловість була поділена на 17 груп. У їх межах встановлювалися ціни, нижче яких продавати продукцію заборонялося, визначалися умови торгового кредиту, обсяг продукції, розподілялися ринки збуту. Аналогічних заходів було вжито в сільському господарстві. У травні 1933 р. був прийнятий федеральний Закон про регулювання сільського господарства (Agricultural Adjustment Act) та створена Адміністрація з регу-

лювання сільського господарства, яка наділялась правом регулювати ціни на сільськогосподарську продукцію та встановлювати квоти на обсяг вир-ва. Д-ва почала скуповувати за фіксованими цінами надлишки продовольства. Для збереження рентабельності середніх та дрібних ферм оплачувалося скорочення посівних площ та поголів'я худоби; у *соц. сфері* – забезпечення соц. захисту населення. Закон про трудові відносини (National Labor Relations Act), ухвалений в 1935 р., надавав найманим робітникам право на укладення колективних договорів та створення профспілок. Того ж року було прийнято Закон про соц. забезпечення (Social Security Act), який встановлював унів. систему пенсій, страхування з безробіття та соц. виплат для інвалідів і малозабезпечених дітей. Закон про справедливі трудові стандарти (Fair Labor Standards Act) 1938 р. встановлював максимум тривалості робочого тижня (44 години) та мінімальний рівень заробітної платні (25 центів за годину) для більшості категорій робітників. З метою допомоги багатомільйонній армії безробітних були розроблені програми широкомасштабних громад. робіт.

Під впливом уряд. політики декілька штатів прийняли власні *«Малі нові курси»* («*Letle New Deal*»), що доповнювали федеральний курс на місцях шляхом створення місц. агентств з надання допомоги, регулювання бізнесу, трудового законодавства, пільг з безробіття та прогресивного оподаткування. Найсуттєвіші закони прийняли Луїзіана, Каліфорнія, Мічиган, Нью-Йорк, Вісконсин та Пенсильванія.

Разом з тим **Н. к.** не являв собою послідовну систему заходів і здійснювався в умовах жорсткої боротьби з консервативними елементами амер. політикуму та монополіями. **Н. к.** одержав неоднозначну оцінку в наук. літ-рі. Значна частина дослідників вважає, що **Н. к**. відіграв видатну роль у подоланні «Великої депресії». Науковці ж неоліберальної орієнтації вважають, що через запровадження **Н. к.** відновлення економіки після «Великої депресії» виявилось повільнішим та болючішим, ніж очікувалось. Проте мало хто заперечує досягнення політики Рузвельта в соц. сфері. *(О. Романюк)*

О

ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – частина сусп-ва, репрезентативна у своїй аналітико-пізнавальній і практичній діяльності провідним тенденціям його розвитку, підпорядкованого задоволенню матеріальних і дух. потреб та інтересів людини. **О. п.** є важливими суб'єктами політ. відносин, без яких неможливо уявити суч. демократію, адже це той єдиний елемент громадян. сусп-ва, який за умови заволодіння держ. владою може об'єднати прив. інтереси громадян, соц. верств, зацікавлених груп у заг. політ. інтерес. Вони є найважливішою передумовою формування органів держ. влади і певною мірою забезпечують прозорість як формування органів держ. влади і місц. самоврядування, так і їх функціонування. Саме тому важливого значення набувають політ. права і свободи громадян, зокрема колективні, які виконують важливу роль для побудови в Україні громадян. сусп-ва і прав. д-ви. Конституція України закріпила такі колективні політ. права і свободи людини і громадянина, як право на свободу об'єднання в політ. партії та громад. орг-ції (ст. 36); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти колективні звернення до органів держ. влади, органів місц. самоврядування та їх посадових і службових осіб (ст. 40). Право на свободу об'єднання в політ. партії дає змогу громадянину брати активну участь у політ. житті сусп-ва, також це не тільки міра можливої поведінки, а й можливість для самореалізації, тобто задоволення індивідуальних потреб. Свобода об'єднання як одна з основоположних прав є засадою вільного демокр. режиму. Вона закріплена у фундаментальних міжнар. документах – Заг. декларації прав людини (1948), Європ. конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Міжнар. пакті про громадян. та політ. права (1966). Визначальною для ствердження свободи об'єднань громадян є ст. 36 Конституції України.

О. п. відображають інтереси, потреби та цілі певних соц. груп, виступають посередниками між громадянами і політ. системою та виконують роль політ. інструменту в формуванні і використанні держ.-політ. влади. Багатопартійність і породжувана нею політ. конкуренція є необхідною умовою та гарантією нормального функціонування демокр. механізмів влади, забезпечення конституційних прав громадян.

Україна ще не подолала стереотипи, які залишилися від командно-адмін. системи, її громадяни прагнуть патерналістського опікування з боку д-ви, і саме тому необхідно формування якісно нової правосвідомості, прав. культури. Громадянин України повинен бути орієнтований на активну творчу участь в управлінні сусп. і держ. справами, зокрема через участь у **О. п.** Останні є тим елементом громадян. сусп-ва, який може об'єднати прив. інтереси громадян і консолідувати сусп-во, адже **О. п.** народжуються в надрах громадян. сусп-ва як рефлекторна «відповідь» грома-

дян, спрямована на задоволення своїх потреб шляхом використання органів держ. влади у можливостях, передбачених Конституцією України та законами України. **О. п.** повинні розглядатися громадянином як політ.-прав. механізм створення організаційної, матеріальної, нормат.-прав. бази, що потрібна для реалізації його прав. Виражаючи інтереси різних спільностей людей, партії виступають тією ланкою, що з'єднує громадян. сусп-во з д-вою, забезпечують представництво на держ. рівні багатоманітності соц. інтересів, репрезентуючи інтереси не всього сусп-ва, а лише його певного сегмента. /*М. Бліхар*/

ОБОРОНА УКРАЇНИ – система політ., екон., соц., воєнних, наук., науково-технічних, інформ., прав., організаційних, ін. заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та відбиття збройної агресії або припинення збройного конфлікту. Засади **О. У.**, повноваження органів держ. влади, осн. функції та завдання органів військ. управління, місц. держ. адміністрацій, органів місц. самоврядування, обов'язки підприємств, установ, орг-цій, посадових осіб, права та обов'язки громадян у сфері оборони визначаються Конституцією України, законами «Про оборону України», «Про Раду нац. безпеки і оборони України», ін. законодавчими актами України та відповідними міжнар. договорами, згода на обов'язковість яких надана Верх. Радою України.

О. У. базується на готовності та здатності органів держ. влади, усіх ланок воєнної орг-ції України, органів місц. самоврядування, єдиної системи цив. захисту, нац. економіки до переведення за потреби з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території д-ви до оборони. Для орг-ції оборони д-ви здійснюється військ.-адмін. поділ території України. Розвиток системи нац. оборони передбачає здійснення д-вою комплексу заходів у мир. час (прогнозування та оцінка воєн. небезпеки і воєн. загрози; зовнішньополіт. діяльність д-ви, спрямована на запобігання збройному конфлікту та відсіч агресії; формування та реалізація воєнної, воєнно-екон., військ.-тех. політики д-ви; удосконалення структури, уточнення завдань і функцій Збройних сил України та ін. військ. формувань, їх всебічне забезпечення; розвиток військ.-пром. комплексу, створення сприятливих умов для мобілізаційного розгортання галузей нац. економіки, що забезпечують вир-во потрібного озброєння, військ. техніки і майна; розвиток військ.-тех. співробітництва з ін. д-вами; підготовка нац. економіки, території, органів військ, управління, органів місц. самоврядування, а також населення до дій в особливий період; військ.-патріот. виховання громадян України; захист інформ. простору України; забезпечення відкритого та демокр. цив. контролю у сфері оборони тощо), а також здійснення відсічі збройній агресії проти України.

У разі збройної агресії або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про заг. або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або її окремих місцевостях, застосування Збройних сил України, ін. військ. формувань, подає його до Верх. Ради України на схвалення, а також вносить до Верх. Ради України подання про оголошення стану війни. Органи держ.

влади та органи військ. управління, не чекаючи оголошення стану війни, вживають заходів щодо відсічі агресії. На підставі відповідного рішення Президента України Збройні сили України разом з ін. військ. формуваннями розпочинають воєнні дії. З моменту оголошення стану війни або фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни.

Верх. Рада України в межах повноважень, визнаних Конституцією, здійснює законодавче регулювання питань сфери **О. У.** Президент як Верх. Головнокомандувач Збройних сил України в межах повноважень, визначених Конституцією, видає укази, розпорядження, директиви і накази з питань оборони. Рада нац. безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері оборони в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України.

Ставка Верх. Головнокомандувача може утворюватися в особливий період як вищий колегіальний орган воєнного керівництва обороною д-ви з метою забезпечення стратегічного керівництва Збройними силами України, ін. військ. формуваннями та правоохоронними органами. Кабінет Міністрів України здійснює повноваження, спрямовані на фін. забезпечення **О. У.**, розробку і виконання програм розвитку Збройних сил України, ін. військ. формувань, їх всебічне забезпечення, реалізацію заходів мобілізаційної підготовки та мобілізації, підготовки д-ви і населення до оборони тощо. Мін-во оборони України як центр. орган виконавчої влади забезпечує реалізацію держ. політики у сфері оборони, функціонування, бойову та мобілізаційну готовність, боєздатність і підготовку Збройних сил України до здійснення покладених на них функцій і завдань.

Генеральний штаб Збройних сил України є гол. військ. органом з планування **О. У.**, управління застосуванням Збройних сил України, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, місц. самоврядування, військ. формуваннями, утвореними відповідно до законів України, та правоохоронними органами. Участь в **О. У.** разом із Збройними силами України беруть у межах своїх повноважень ін. військ. формування, утворені відповідно до законів України, а також відповідні правоохоронні органи. До вирішення завдань **О. У.** залучаються мін-ва та ін. органи виконавчої влади, місц. держ. адміністрації, органи місц. самоврядування, що взаємодіють із Мін-вом оборони України у межах своїх повноважень.

Підприємства, установи, орг-ції усіх форм власності та посадові особи виконують передбачені законодавством обов'язки у сфері **О. У.** Законодавство України визначає перелік прав і обов'язків громадян України у сфері оборони. При цьому захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України є конст. обов'язком усіх громадян. Громадяни України в установленому законом порядку можуть створювати громад. орг-ції для сприяння зміцненню оборони д-ви.

Із метою запобігання збройній агресії та збройному конфлікту, забезпечення нац. інтересів і реалізації власної воєнної політики Україна, дотримуючись норм відповідальної і заснованої на співробітництві поведінки в галузі

безпеки, бере участь у міжнар. системах безпеки та міжнар. співробітництві у сфері оборони на підставі міжнар. договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України. Визначаючи способи забезпечення власної безпеки у процесі підготовки д-ви до оборони та під час воєнних дій, Україна дотримується принципів і норм міжнар. права, враховує законні інтереси безпеки інших д-в. */В. Кротюк/*

ОБЩИНА – 1) соц. спільнота, що характеризується особливою формою соц. орг-ції з переважанням неформальних зв'язків, слабодиференційованою соц. структурою і схожою діяльністю індивідів, які входять до її складу; 2) група, яка створена на основі певної спільної ознаки і мешкає компактно. На означення різних соц. спільнот виділяють ремісну, реліг., нац., територ. та ін. види **О.** Такі спільноти характеризуються розвинутою мережею неформальних відносин, закритістю і певною екон. самодостатністю, бо вони задовольняють повсякденні потреби своїх членів за рахунок внутр. ресурсів.

За Ф. Тьоннісом, існує два типи соц. зв'язків: **О.** як спільнота і як сусп-во. В **О.** як спільноті домінують емоційні стосунки, довіра, а сусп-ву притаманні «механічний» характер зв'язків, формальність взаємин між індивідами. У вітчизн. наук. традиції **О.** розглядається як соц.-екон. спільнота, яка характерна для ранніх стадій розвитку сусп-ва; як відокремлена, гомогенна за деякими ознаками (національність, релігія, місце проживання тощо) соц. група із домінуванням неформальних стосунків. Спочатку **О.** виникла на основі родових зв'язків (первисна **О.**); у процесі сусп. розвитку, з удосконаленням засобів вир-ва і розподілом праці вона стала осн. виробн. (екон.) одиницею доіндустріального сусп-ва (селянська **О.**); пізніше, зі зміною засобів вир-ва й хар-ру соц. стосунків, більшого значення набула територ. ознака створення **О.** */В. Кривошеїн/*

ОКУПАЦІЯ (лат. *occupatio* – захоплення, заняття) – тимчасове насильницьке заняття збройними силами д-ви території ін. д-ви без придбання суверенних прав на неї. Режим військ. **О.** регулюється IV Гаазькою конвенцією (1907), Женевською конвенцією «Про захист цив. населення» (1949), Гаазькою конвенцією «Про захист культ. цінностей у випадку збройного конфлікту» (1954). **О.** слід відрізняти від анексії, акту приєднання д-вою всієї або частини чужої території в односторонньому порядку.

Виділяють такі критерії **О.**: 1) тимчасовість місії, непостійний статус; 2) обов'язкова наявність д-ви-жертви, адміністрації окупованої території як сторони у відносинах; 3) обов'язкове перебування в стані війни де-юре або де-факто, насильницький характер вторгнення збройних сил сторони-окупанта; 4) обов'язкове прийняття д-вою-окупантом на себе ф-цій управління, встановлення своєї адміністрації на окупованій території; 5) обов'язкова відповідність нормам міжнар. права; 6) міжнар. визнання. **О.** в усіх випадках проводиться за допомогою військ. сили і має декілька видів: **О.** у стані війни, воєнна, ворожа **О.**; післявоєнна **О.** на виконання умов мирних угод; мирна (не пов'язана з війною) **О.** (англ. non-belligerent), **О.** в умовах мирного часу.

Режим і прав. норми воєнної **О.** визначені спец. міжнар. угодами, прийнятими на IV Гаазькій конференції 1907 р., а також Женевськими конвенціями 1949 р. і протоколами до них від 1977 р. Згідно з цими міжнар. документами, воєнна **О.** є тимчасовим зайняттям збройними силами однієї д-ви території ін. д-ви з прийняттям на себе найважливіших ф-цій управління. Така територія вважається окупованою, якщо фактична влада на ній перейшла в руки ворожої армії. Д-ва-окупант зобов'язана поважати права людини, забезпечувати цив. населення необхідним одягом, продовольством і санітарними матеріалами. Щодо цив. населення забороняється: вчиняти будь-які акти насильства; застосовувати примус фізич. чи морального хар-ру, зокрема для отримання відомостей; застосовувати тортури, тілесні покарання, медичні досліди, колект. покарання тощо; брати його в заручники; депортувати з окупованої території. Іноземцям, що опинилися на окупованій території, забезпечується право залишити її в найкоротший час. Окупаційна армія має право вилучати гроші, скарбницю та ін. держ. активи, але прив. власність, а також майно громад, реліг., художніх, освітніх, наук. і благодійних установ повинні бути недоторканними. Населення окупованої території повинно підкорятися розпорядженням властей, але його не можна примушувати до складання присяги на вірність окупуючій д-ві, до участі в бойових діях, спрямованих проти його д-ви, до свідчень про армію останньої. Мають поважатися честь, гідність, життя цив. осіб, їхня власність, реліг. переконання, сім'ї. Прикладом **О**. у стані війни можна вважати нім. окупацію території СРСР у 1941–1945 рр.

Режим і прав. норми післявоєнної **О.** встановлюються, як правило, спец. міжнар. угодами зацікавлених д-в конкретно для цієї країни (території) з метою виконання умов мирного договору – напр., у разі накладення контрибуції. Прикладом под. **О.** є прийнята на Ялтинській і Потсдамській конференціях великих д-в система післявоєнних окупаційних зон у Німеччині та Австрії в 1945–1949 рр. Крім того, післявоєнна **О.** може відбуватися з метою загрози або репресалій, щоб примусити ін. д-ву до необхідної дії. Приклади под. репресалій – франко-бельгійська **О.** Рурського регіону, де видобувалося 72% вугілля і вироблялося понад 50% чавуну і сталі Німеччини, у 1923–1925 рр. у відповідь на невиконання останньою своїх репараційних зобов'язань, або окупація Іраку збройними силами США в ході операції «Іракська свобода» в 2003 р.

Режим і прав. норми неворожої **О.** в умовах мирного часу, як і у випадку з післявоєнною, встановлюються особливими міждерж. угодами. Проте досі не існує загальноприйнятого погляду на те, чи достатньо для зарахування до цієї категорії двосторонніх договорів між владою д-ви-окупанта і окупованою д-вою або обов'язковою умовою є верифікація і визнання подібних угод або прямий мандат від міжнар. спільноти, його наднац. структур (Ліги Націй, ООН).

Прикладом такої подвійності є ставлення до введення радянських військ у Прибалтику в 1939–1940 рр. З одного боку, введення військ випливало із санкцій і відбувалося на основі рішень легітимних вищих законодавчих органів прибалтійських країн, які мали виражену підтримку значної частини їхніх

громадян. З другого – ряд спостерігачів вказує на ймовірність не цілком добровільної згоди при цьому республік Прибалтики, оскільки переговори велися радянською стороною з позиції сили й існували попередні угоди про розподіл Східної Європи. У результаті міжнар. співт-во так і не виробило однозначного ставлення до цього акту. До неворожих **О.** зазвичай відносять і численні миротворчі місії військ ООН, НАТО, ОДКБ та інших орг-цій, якщо на такі місії існує мандат ООН – відповідні офіц. рішення її Генеральної Асамблеї та/або Ради Безпеки. *(В. Кротюк)*

ОЛІГАРХІЯ (грец. ολιγαρχία, букв. – влада небагатьох) – форма правління д-вою (режим), де влада зосереджена в руках вузького кола найвпливовіших осіб (олігархів, військових, фінансистів та ін.) і відповідає не держ., а їх особистісним інтересам. Олігархи – члени **О.**, можуть або самі бути членами уряду, або чинити вирішальний вплив на його формування і прийняття рішень у своїх особистих і групових інтересах. Термін спочатку почали використовувати в Стародавній Греції філософи Платон і Арістотель. Термін «**О.**» Арістотель вживав у значенні «влада багатих», протиставляючи її аристократії. Арістотель вважав, що існують три ідеальні форми правління: монархія, аристократія і політія, кожна з яких вироджується в неправильні форми – тиранію, **О.**, демократію відповідно. Арістотель визначав демократію як менше зло, ніж **О.**, завдяки більшій стабільності демокр. держ. устрою та вважав будь-яку **О.** недосконалою. Визначають чотири види **О.**: 1) коли власність не дуже велика, а помірна і знаходиться в руках більшості. Власники таким чином можуть брати участь у держ. управлінні, позаяк чисельність таких людей велика, то верх. влада знаходиться в руках не людей, а закону; 2) к-сть людей, що володіють власністю, менша за к-сть людей, ніж у першому виді **О.**, але, маючи більший розмір власності та більшу силу, ці власники виявляють більше вимог, тому вони самі обирають із числа громадян тих, хто допускається до управління, встановлюючи прийнятний для них закон; 3) **О.** характеризується тим, що всі посади зосереджуються в руках власників, а закон вказує на те, що посади унаслідуються після їх смерті; 4) коли власність розростається до великих розмірів, то формується династія, що є близькою до монархії, і тоді володарями стають люди (олігархи), а не закон.

У 1911 р. Р. Міхельс сформулював «залізний закон **О.**», згідно з яким демократія в принципі неможлива у великих сусп-вах, і будь-який демокр. режим неминуче перероджується в **О.** Міхельс дійшов висновку, що прагнення до **О.** закладено в самій природі соц. орг-ції. Чим більше орг-ція, тим менше в ній елементів демократії і більше елементів **О.**

У політ. історії Новітнього часу майже зникло протиставлення **О.** аристократії, але збереглася її опозиція демократії. Творці теорії еліт (Г. Моска, В. Парето) зробили спробу усунути негативну оцінку **О.** З того, що править завжди меншість, вони зробили висновок про олігархічність всякого колект. правління, включаючи демократичне. Як найтиповіший приклад **О.** у пізніший час все частіше наводять середньовічні італ. республіки, особливо Венецію.

Ф-цією **О.** є держ. і політ. відчуження осн. маси населення від влади. Незалежно від хар-ру політ. устрою в кожній країні влада здійснюється певною групою людей – елітою. **О.** розрізняють: 1) аристократичну – політ. і екон. панування належить групі аристократів; існувала в багатьох рабовласницьких д-вах, зокрема, у Спарті, Давньому Римі, Венеції та середньовічних містах; 2) фін. – панує в економіці, завдяки чому здійснює вирішальний вплив на політику, соц. та дух. сфери і контролює більшу частину нац. багатства. Вона об'єднується у промислові, банківські, страхові, торгові та ін. монополії.

О. визначає практично всі процеси світ. економіки і політику цілих д-в. Вже до кінця XIX ст. відбувся процес злиття фін. капіталу з промисловим, і виникла фін. **О.** Саме суперечностями між різними групами олігархів часто пояснюють причини Першої світ. війни. Великі фін.-промислові групи в Німеччині активно підтримали А. Гітлера. Більше того, у «Третьому рейху» була створена система, коли інтереси **О.** повністю обслуговувалися усією міццю репресивного апарату. На економіку працювали мільйони полонених, нім. компанії отримували преференції на завойованих фашистами територіях. У свою чергу, олігархічний капітал (не тільки нім., а й амер.) щедро фінансував нацистську д-ву, багато його представників займали високі пости в гітлерівській ієрархії.

Для **О.** характерна практично повна безконтрольність. Законодавчі органи влади в умовах панування олігархів перетворюються на декларативні, виконавча влада, включаючи особу, яка займає вищу держ. посаду в країні, прямо або опосередковано контролюються олігархами. Для підтримки свого панування **О.** використовує різні методи: від підкупу чиновників до збройного придушення соц. протесту населення (насильство частіше застосовувалося у д-вах Лат. Америки, Африки й Азії). *(І. Головко)*

ОПОЗИЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *oppositio* – протиставлення) – політ. сили, що протистоять політ. режиму або уряду. За різних типів політ. режимів **О. п.** має різний статус та відіграє різну роль. За тоталітарних режимів, які намагаються викоренити будь-яку **О. п.**, якщо й зберігаються нечисленні опозиційні групи, то вони вимушені діяти в глибокому підпіллі. За авторитарних режимів **О. п.** зазнає різних утисків і зазвичай є позбавленою можливості набуття уряд. влади електоральним шляхом, навіть коли її репрезентують легальні партії. В умовах демократії розрізняються два основні типи **О. п.**: 1) *системний* (*конструктивний*) – репрезентують політ. сили, що сповідують демокр. цінності. Системна **О. п.** являє собою необхідний елемент демокр. політ. системи. Оскільки демократія за своєю сутністю є конкурентною системою, то її функціонування неможливе поза існуванням політ. альтернатив. Системна **О. п.** є продуктантом альтернативних програм розвитку сусп-ва в межах його демокр. якості; конструктивним критиком уряд. влади, що оприлюднює її помилки стосовно визначення та реалізації політ. курсу д-ви; важливим чинником системи стримувань та противаг. Системна **П. о.** унаочнюється передусім у ставленні до уряд. влади (уряд. опозиція). Її утворюють

партії, що не входять до уряду, не підтримують уряд. курс, а натомість конкурують з уряд. політ. силою та намагаються здобути уряд. владу внаслідок наступних виборів. У Великій Британії та низці країн Вестмінстерської системи інституціоналізація **О. п.** втілилася в фундації ін-ту тіньового кабінету (*Див. Тіньовий кабінет*); 2) *антисистемний* (*деструктивний*) – репрезентують політ. сили, що сповідують цінності, які суперечать демократії. Деструктивна **О. п.** потенційно створює небезпеку для демокр. розвитку суп-ва. Істор. досвід вчить: коли деструктивні сили підтримує 30% громадян, то це спричиняє кризу політ. системи, якщо підтримка деструктивних сил становить понад 50%, то це призводить до її загибелі. Проте питання про легалізацію антисистемної **О. п.** за демокр. режимів є дискусійним у політ. науці. Одні політологи (як Ш. Деббаш і Ж. -М. Понтьє) вважають, що демократію важко сумістити із забороною політ. партій, навіть коли мова йде про тоталітарні партії. Інші, посилаючись на урок Веймарської Німеччини, висловлюють думку про необхідність наявності для легалізації політ. партій демокр. орієнтацій. /*О. Романюк*/

ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ – самост. вид органів держ. влади, які відповідно до конституційного принципу поділу держ. влади покликані здійснювати ф-ції, покладені на виконавчу гілку влади, надавати громадянам адмін. послуги та наділені для цього відповідною компетенцією.

Конституція України встановила три організаційно-прав. рівні **О. в.в.** – вищий, центр., місц. Відповідно визначені й види **О. в.в.**: 1) вищий орган у системі **О. в.в.**; 2) центр. **О. в.в.**; 3) місц. **О. в.в**. Згідно зі ст. 113 Основного Закону, вищим органом у системі **О. в.в.** є Кабінет Міністрів України (Уряд України). К-сть та перелік центр. **О. в.в.** України законодавчо не закріплені, що характерно для більшості демокр. країн. Адже об'єктивно існуючі завдання д-ви, що визначають її ф-ції, вирішальним чином впливають на організаційну структуру центр. **О. в.в.**, яка, відповідно до функц. трансформацій, є змінною. Саме тому в Україні їх к-сть, перелік, завдання та функції встановлюються Верх. Радою України. До центр. **О. в.в**. входять мін-ва та ін. центр. **О. в.в**. (служби, агентства, інспекції). Мін-во – гол. орган у системі центр. **О. в.в**., що забезпечує формування та реалізує держ. політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Уряд Конституцією та законами України. Сьогодні функціонує 16 мін-в: аграрної політики та продовольства; внутр. справ; екології та природних ресурсів; екон. розвитку і торгівлі; енергетики та вугільної промисловості; закордонних справ; інфраструктури; культури; молоді та спорту; оборони; освіти і науки; охорони здоров'я; регіон. розвитку, буд-ва та житлово-комунального господарства; соц. політики; фінансів; юстиції.

Ін. центр. **О. в.в. –** це органи, що утворюються для виконання окремих ф-цій із реалізації держ. політики, а їхня діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством (напр., через Міністра внутр. справ – Адміністрація Держ.

прикордонної служби, Держ. міграційна служба, Держ. служба з надзвичайних ситуацій). Цей вид центр. **О. в.в.** ділиться на *три групи*: 1) *служба* – центр. **О. в.в.**, більшість ф-цій якого становлять ф-ції з надання адмін. послуг фіз. і юрид. особам (напр., Держ. архівна служба, Держ. казначейська служба, Держ. міграційна служба, Держ. фіскальна служба,); 2) *агентство* – центр. **О. в.в.**, більшість ф-цій якого становлять ф-ції з управління об'єктами держ. власності, що належать до сфери його управління (напр., Держ. агенство водних ексурсів, Держ. агенство земельних ресурсів, Держ. агенство лісових ресурсів, Держ. агенство з управління зоною відчуження); 3) *інспекція* – центр. **О. в.в.**, більшість ф-цій якого становлять контрольно-наглядові ф-ції за дотриманням держ. органами, органами місц. самоврядування, їх посадовими особами, юрид. та фізич. особами актів законодавства (напр., Держ. екологічна інспекція, Держ. інспекція енергетичного нагляду, Держ. інспекція навчальних закладів, Держ. фін. інспекція). До цього виду також належать центр. **О. в. в.** з ін. назвами: Адміністрація Держ. прикордонної служби, Антимонопольний комітет України, Держ. комітет телебачення і радіомовлення, Пенсійний фонд, Укр. ін-т нац. пам'яті, Фонд держ. майна.

Місцеві **О. в. в. –** це місц. держ. адміністрації, що у межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідних адмін.-територ. одиниць (області, міста Києва та Севастополя, району), а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідними радами. До місц. держ. адміністрацій належать такі **О. в.в.**: обласні держ. адміністрації; Київська та Севастопольська міська держ. адміністрація; районні держ. адміністрації; районні у місті Києві держ. адміністрації. *(В. Малиновський)*

ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ – виборні й ін. органи, що наділені повноваженнями на вирішення питань місц. значення і не входять у систему органів держ. влади. Європ. Хартія місц. самоврядування, яка прийнята Радою Європи 15.10.1985 р., під місц. самоврядуванням має на увазі право і дієву здатність місц. органів самоврядування регулювати і управляти у рамках закону, під власну відповідальність і в інтересах населення значної частини громад. справ. Відповідно до ст. 140 Конституції України і згідно зі ст. 2 Закону України «Про місц. самоврядування в Україні» (1997) місц. самоврядування – це право територ. громади жителів села (сіл), селища, міста самостійно або через **О. м.с.**: сільські, селищні, міські ради і їх виконавчі органи вирішувати питання місц. значення в межах Конституції і закону України. Це органи місц. самоврядних територ. співт-ств, якими вони формуються і перед якими вони несуть відповідальність за належне здійснення своїх повноважень. Аналіз поняття місц. самоврядування як форми і способу орг-ції і здійснення влади на місцях дозволяє представити місц. самоврядування як систему орг-ції і діяльності громадян, що забезпечує самост. і під свою відповідальність вирішення питань місц. значення виходячи з інтересів жителів цієї території. Можна уявити, що для здійснення **О. м.с.** своїх завдань на цій території потрібні певні умови: коло місц.

проблем, рішення яких можливе власними силами і засобами; ініціатива і бажання громадян самостійно і відповідально вирішувати ці проблеми; прав. основа (Конституція, законодавство і статут органу місц. самоврядування), що дає можливість і гарантує реалізацію права населення на місцеве самоврядування; фінансово-бюджетні можливості території, що можуть забезпечити діяльність **О. м. с.**; узгодження місц. інтересів з регіон. і загальнодерж.; чітке розмежування власності між **О. м. с.** і держ. органами; наявність кваліфікованих кадрів, здатних професійно реалізовувати функції управління; геогр. умови території (відносна компактність проживання, існування заг. інфраструктури, кліматичні умови та ін.). Осн. сенс формування і діяльності місц. самоврядування полягає в тому, що **О. м. с.** повинні набагато краще вирішувати завдання підвищення рівня життя громадян, ніж держ. органи і чиновники при централізованому управлінні. **О. м. с.** належить особливе місце в демокр. системі управління сусп-вом і д-вою. Це місце визначається передусім тим, що наявність органів самоврядування забезпечує таку децентралізацію системи управління, яка робить цю систему управління найпридатнішою до забезпечення інтересів населення на місцях з урахуванням істор. і ін. місц. традицій. **О. м. с.** – це не лише спосіб децентралізації управління, а й спосіб орг-ції і здійснення влади на місцях, який забезпечує самост. вирішення громадянами питань місц. життя, організаційне відокремлення управління місц. справами в системі управління сусп-вом і д-вою. Представницьким органом місц. самоврядування є виборний орган (рада), який складається з депутатів і відповідно до закону наділений правом представляти інтереси територ. громади і приймати від її імені рішення. Виконавчі органи рад – це органи, які відповідно до Конституції України і Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах радами для здійснення виконавчих функції і повноважень місц. самоврядування в межах, встановлених законами. Місц. самоврядування має свою систему, яка складається з територ. общини, сільської, селищної і міської ради, сільського, селищного і міського голови, виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, районних і обласних рад. Місц. самоврядування здійснюється територ. спільнотою як безпосередньо, так і через **О. м. с.** У свою чергу, сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні й ін. структури самоорганізації населення і наділяти їх частиною своєї компетенції, надавати фінанси і майно. До «ін.» органів місц. самоорганізації населення Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить такі форми безпосереднього волевиявлення народу, як місц. референдуми, заг. збори громадян, громад. слухання. Повноваження **О. м. с.** – це встановлені Конституцією і Законом України «Про місц. самоврядування в Україні», ін. законами і прав. актами права і обов'язки територ. громад, **О. м. с.** по здійсненню завдань і функцій місц. самоврядування. Повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад регулюють такі сфери діяльності: соц.-екон. і культ.

розвиток, планування і облік; галузі бюджету, фінансів і цін; по управлінню комунальною власністю; галузі житлово-комунального господарства, побутового, торгового обслуговування, громад. харчування, транспорту і зв'язку; галузі буд-ва, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту; по регулюванню земельних стосунків і охорони довкілля; соц. захисту населення; галузі зовнішньоекон. діяльності і оборони; по забезпеченню законності і правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян та ін. **О. м. с.** взаємозв'язані між собою і становлять єдину систему, якій згідно із законом про місц. самоврядування реалізований принцип розподілу влади. Світ. практика свідчить про те, що саме виборні **О. м. с.** є осн. носіями повноважень щодо самоврядування, гол. формою самоорганізації територ. громад. */В. Зимогляд/*

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – 1) сукупність держ., громад. установ, об'єднань, служб політики, що функціонують на основі юридично і (або) морально закріплених норм політ. життя; 2) орієнтоване на політ. дії об'єднання людей на основі спільності екон., соц., політ. та ін. інтересів; притаманне постійно членство, структурованість, дисциплінованість і відповідальність, використання багатьох засобів для досягнення заг. мети; складається з лідера, його заступників – близьких прихильників та активних і пасивних членів.

О.п. виступають осн. акторами конкретної політ. поведінки і діяльності. Регулююча щодо громадян. сусп-ва ф-ція конкретної **О. п.** безпосереднім чином пов'язана, з одного боку, з діяльністю д-ви, особливостями форм правління, держ. устрою і політ. режиму, з другого боку, з нормами моралі (моральності) функціонуючого громадян. сусп-ва. */О. Варго/*

ОСОБИСТІСТЬ ХАРИЗМАТИЧНА (лат. *charisma* – милість, божественний дарунок) – феномен соц. сприйняття й взаємодії, який характеризується тим, що індивід, який діє на політ. чи реліг. арені, наділяється незвичайними якостями (могутність, самовіддане служіння людству або ідеї, удачливість і т. ін.), які деякою мірою переносяться на послідовників його справи. **О. х.** приписуються всі досягнення групи або її членів, а невдачі інтерпретуються як тимчасова зупинка на шляху. Особливо часто цей феномен виникає на зламах істор. розвитку, коли певні соц. групи потребують приходу «рятівника». Творцем терміна «**О. х.**» вважають М. Вебера: він увів його в наук. обіг, коли розглядав типи панування. До ідеальних харизматичних якостей М. Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, силу духу й слова. Харизмою, указує вчений, володіють герої, великі полководці, маги, пророки, провидці, геніальні художники, засновники світ. релігій.

Незважаючи на те, що теорія Вебера відрізняється достатньою концептуальною стрункістю й стабільністю, проте, у неї найшлося чимало критиків. Так, фр. дослідник С. Московічі, намагається виділити ознаки, що дозволяють виявити наявність у людини виняткових здібностей. Перша ознака – наявність у **О. х.** виняткових здібностей, покликання до керівної ролі – це демонстративна дія. Друга ознака виявляється в тому, що носій харизми

повинен доводити наявність у нього «надприродних» якостей.

Виділяються також такі ознаки харизми: 1) ірраціональність; 2) радикальність (революційність); 3) персональна, особистісна природа. Передбачається, що в суч. сусп-ві неможлива поява «істинної харизми». Домінує тенденція створення бюрокр. структурами особистостей із харизматичними задатками, позбавлених, таким чином, якостей «щирого» харизматика. Як вважає У. Сватос, згідно з М. Вебером бюрокр. структури в демокр. сусп-ві, можливо, будуть змушені використовувати «ефект мас» і «харизму риторики» для створення емоційної підтримки, необхідної для одержання або збереження влади. Заг. раціоналізація сусп-ва приводить до визнання дій бюрокр. структур, які прагнуть будь-якими силами закріпити свій домінуючий статус. По-перше, бюрократії вкрай невигідні поява або посилення непідконтрольних йому особистостей і процесів, а виходить, і справжньої (револ.) **О. х.** По-друге, харизма, як говорять ті ж автори, необхідна для функціонування політики, а отже, є потреба в її «керованій», штучній заміні – «штучній» або «зробленій» харизмі.

У теорії Р. Лінга, яку він назвав «концепція синтетичної харизми», образ «харизми» конструюється за рахунок мимовільної взаємодії двох груп: організаторів політ. кампаній і ЗМІ, кожна з яких переслідує власні інституціональні цілі й прагне задовольнити свої потреби. Розвиток синтетичної харизми базується на поділі сусп-ва на тих, хто виграє від виборчої кампанії у відчутних формах, і всіх ін. Регулярність виборчих кампаній дозволяє й ЗМІ одержувати свою вигоду. У випадку «захоплюючих» виборів ЗМІ надається можливість розширення аудиторії, а, відповідно, і підвищення розцінок на рекламу. На відміну від цих груп, за Р. Лінгом, виборці одержують тільки символічні дивіденди від виборів: почуття гордості, радості або суму, якщо виграє той або ін. кандидат, зміцнення відчуття власної ідентичності тощо.

Дослідженням проблеми **О. х.** займався також фр. політолог Ж. Блондель. На противагу Веберові, Ж. Блондель говорить, що криза – це необхідна, але недостатня умова для появи **О. х.** Близької за змістом точки зору на проблему харизми дотримується суч. амер. історик Дж. Ландрам. На її думку, харизматичність – одна із властивостей т. зв. креативних геніїв. Креативними геніями вона вважає А. Ейнштейна, Т. Едісона, П. Пікассо.

Таким чином, у науці з проблеми **О. х.** сформувало кілька концепцій, що виділяють різні підстави харизматичної ідентичності: раціон. й ірраціон. Розрізняють також харизму за народженням (щиру харизму) і харизму за необхідності (штучну харизму). Щира харизма – явище рідкісне. Такого роду харизматики, як правило, з'являються в непрості періоди життя сусп-ва. **О. х.** за народженням – особистості, які здатні впливати на загальносвіт. події й при цьому їхній вплив відчувається не одне десятиліття, і, що найголовніше, істор. пам'ять нащадків довго їх пам'ятає. Висловлюючись мовою синергетики, вони виникають у момент біфуркації, коли поворот назад не представляється можливим. І від того, які сили – прогресивні або регресивні – домінують у **О. х.**, залежить їх позитивний або негативний вплив на сусп-во. *(О. Варго)*

ОХЛОКРАТІЯ (грец. *όχλος* – натовп та κράτος – влада) – поняття, яким позначають: 1) специфічну форму держ. устрою, яка виникає внаслідок неупорядкованого розвитку демокр. тенденцій, стихійних дій натовпу, коли реалізуються руйнівні акції щодо сусп-ва і д-ви; 2) одну із рис масового сусп-ва, яка виявляється в політ. екстремізмі. Це поняття виникло в добу Античності (за Арістотелем **О.** – це звиродніла, деформована демократія; за Платоном – влада найвідсталішої, дезорганізованої частини населення), поширювалось мислителями Відродження, активно розроблялось науковцями Нового часу у зв'язку із наростанням тенденцій револ. перебудови сусп-ва. Теоретики «масового сусп-ва» XIX – поч. XX ст. (Г. Лебон, Г. Тард, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, І. Ільїн, К. Мангейм, Х. Арендт, Т. Парсонс, Д. Белл та ін.) висловлювали думку про те, що в умовах урбанізації, активного розвитку промисловості та засобів масової комунікації групи маргіналізованих індивідів (як деструктивна та некерована сила) починають брати активну участь у визначенні хар-ру соц. процесів і це негативно відбивається на сусп. житті. У сучасній соціол. та політол. думці поняття «**О.**» практично замінено терміном «масове сусп-во». Воно найчастіше вживається як синонім політ. стратегії, яка не має перспективних цілей та конструктивних планів подальшого розвитку сусп-ва, і некомпетентності дій певних соц. груп. Причинами охлократичного стану політ. життя є невір'я людей у здатність влади вирішити нагальні соц. та екон. питання і прагнення розв'язати їх самостійно. У такій ситуації окремі соц.-політ. групи використовують популістські настрої і орієнтації людей (зокрема, маргінальних прошарків), що призводить до свавілля, заколотів, погромів. Основні риси **О.**: демагогія, авантюризм, максим. спрощення суспільно значимих проблем, мінливість політ. курсу, непередбаченість та імпульсивність політ. акцій, відсутність творчого потенціалу. Соц. основою **О.** є люмпенізовані прошарки населення, які незадоволені своїм соц. становищем, унаслідок чого вони налаштовані на радикальні дії. **О.** активно застосовує неконтрольоване насильство натовпу, бунтарські форми вираження невдоволення, штучно створює образ ворога, винного в сусп. негараздах, відволікає увагу людей від реальних проблем, через що її вважають вкрай небезпечною для сусп-ва. **О.** позначається недовготривалістю, оскільки характерна для перехідних та кризових періодів життя сусп-ва, є проміжною формою між падінням старого і створенням нового держ. ладу. В політ. житті **О.** як влада натовпу в чистому вигляді зустрічається рідко, частіше – у вигляді окремих охлократичних тенденцій. Істор. втіленням рис **О.** були події революції в Англії 1648 р., Великої фр. революції 1789 р., Паризької комуни 1871 р., революції в Росії 1917 р., становлення нацистського режиму в Німеччині в 1930-х рр., громадян. війни в Іспанії 1930-х рр. тощо. У сучасних умовах **О.** виявляється не як самост. форма здійснення політ. влади, а у вигляді охлократичних акцій як доповнення політ. режиму, який переживає кризу. *(О. Стасевська)*

П

ПАКТ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *pactum* – договір, угода) – угода вагомого значення між певними політ. силами або д-вами. У політ. науці поняття пакту використовується для характеристики: 1) угоди між політ. силами сусп-ва, які раніше знаходились у стані конфронтації між собою, щодо принципів подальшого розвитку країни. Відповідно до транзитологічної парадигми пактова угода між осн. політ. силами суспва є необхідним елементом процесу інституціоналізації демокр. механізму успадкування уряд. влади. Найбільш відомим **П. п.**, що був ухвалений у процесі демокр. транзиту, є пакт Монклоа в Іспанії (8-9.10.1977 р.) – угода між репрезентованими в Кортесах політ. партіями, що містила в собі систему заходів, унаслідок реалізації яких відбувся мирний перехід країни від франкістської диктатури до демократії; 2) міжнар. угоди про базові принципи зовн. та внутр. політики д-в. До таких належать: Пакт Бріана – Келлоґа (Паризький пакт) про відмову від війни як знаряддя нац. політики (28.08. 1928 р.), Міжнар. пакт про екон., соц. і культ. права (16.12. 1966 р.) та Міжнар. пакт про громадян. і політ. права (19.12. 1966 р.); 3) угоди між д-вами стосовно принципів їх взаємовідносин, як-от: Пакт між Німеччиною та СРСР про ненапад, що більш відомий як «Пакт Молотова-Ріббентропа» (23.08. 1939 р.), Японсько-радянський пакт про нейтралітет (13 квітня 1941 р.); 4) угоди між д-вами щодо створення військ.-політ. блоку (Північно-Атлантичний пакт 1949 р., Багдадський пакт 1955 р.) та самого такого блоку. /*О. Романюк*/

ПАРЛАМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ (ЄВРОПАРЛАМЕНТ) – законодавчий орган Європ. Союзу (ЄС), що напряму обирається громадянами ЄС. Спільно з Радою ЄС і Європ. Комісією **П. є.** виконує законодавчі ф-ції в ЄС.

П.є. було створено у 1957 р. Спочатку члени **П. є.** призначалися парламентами д-в – членів Євросоюзу. Осн. принципи орг-ції та роботи **П. є.** містяться в Регламенті та Програмі діяльності **П. є.** (щорічно затверджується депутатами Європарламенту). З моменту заснування **П. є.** його повноваження стрімко розширювалися, особливо після Маастрихтського договору 1992 р. та Договору в Ніцці 2001 р. Ніццький договір збільшив граничну к-сть місць у парламенті до 732 (Амстердамський договір передбачав не більше ніж 700 депутатів). Згідно із Маастрихтським договором було запроваджено посаду європ. омбудсмена, Комітет регіонів, узгоджено процедуру спільного ухвалення рішень, а також розширено сферу застосування процедури голосування кваліфікованою більшістю. **П. є.** розділяє законодавчі та бюджетні повноваження з Радою (за винятком деяких випадків, коли застосовуються спец. законодавчі процедури).

Осн. ф-ції **П. є.**: 1) разом із Радою ЄС, бере участь у законодавчому процесі через численні процедури: спільне ухвалення рішень, співпраця, узгоджен-

ня, консультативний висновок тощо. Крім системи взаємної законотворчості, існує також ще дві форми прав. регулювання (аграрна політика і антимонопольна конкуренція), де **П. є.** має менше право голосу. Після підписання договору в Ніцці, діє т. зв. принцип спільних рішень, згідно з яким **П. є.** і Рада ЄС мають рівні повноваження, і кожен законопроект, представлений Комісією, має бути розглянутий у двох читаннях. Розбіжності повинні бути вирішені протягом 3-го читання; 2) контролює діяльність інституцій Союзу, затверджуючи склад Комісії (та через право висловлювати їй вотум недовіри), а також через письмові й усні запити, які він може адресувати Комісії та Раді ЄС. **П. є.** має право ухвалити або відхилити тільки повний склад Комісії, а не окремих її членів. Відповідно до Лісабонського договору (2009) **П. є.** доручено обрання голови Єврокомісії; 3) поділяє з Радою бюджетні повноваження, а саме: ухвалює річний бюджет та контролює його виконання. Отже, **П. є.** виконує три найважливіші ф-ції: контроль Європ. комісії, законодавство і бюджетування.

Наразі **П. є.** складається з 750 членів і одного головуючого. Починаючи з 1979 р. вибори проводяться кожні п'ять років. Депутати **П. є.** формують парт. фракції, які представляють міжнар. парт. об'єднання. Маастрихтський договір 1992 р. увів у Договір про ЄС нову статтю, яка закріпила формування політ. груп у Парламенті не на основі нац. чи нац.-територ. приналежності, а за політ. інтересами. Кворум (мінімальна к-сть присутніх, потрібна для прийняття рішень) становить не менше 1/3 від заг. складу Парламенту. Рішення приймаються абс. більшістю всіх членів **П. є.** Для певних рішень передбачені спец. процедури (висловлення негативної оцінки діяльності Європ. комісії вимагає підтримки 2/3 депутатів). Щорічно проводиться одна сесія Парламенту. Вона починається другого вівторка березня. Також щорічно проводиться 12 пленарних засідань, що є відкритими для громадськості, а зміст парлам. дебатів публікується в офіц. виданні.

Голова **П. є.** обирається на два з половиною роки шляхом таємного голосування. Кандидатура висувається політ. групами або не менше як 32 депутатами. Обирається на основі абс. більшості голосів (не менш як половина заг. складу). Голова **П. є.** здійснює керівництво роботою Парламенту та його органів, відкриває, зупиняє та закриває засідання, слідкує за дотриманням регламенту, забезпечує порядок, надає слово, оголошує голосування, повідомляє про його результати, передає в комітети інформацію, яка їх стосується, тощо.

У **П. є.** діє 17 постійних комітетів, 20 міжпарлам. делегацій, 14 делегацій для об'єднаних парлам. комітетів. Засідання у комітетах проводяться упродовж 1-2 тижнів щомісячно. Усередині комітетів обирається Бюро (складається з голови та 2–3 його заступників) та генерального доповідача. Члени Європ. Комісії або їх повноважні представники мають звітувати перед відповідним комітетом у межах своєї компетенції. Комісії створюються на постійній або на тимчасовій основі. Створення тимчасових слідчих комісій було офіційно закріплено в Амстердамському договорі. Хоча самі тимчасові слідчі комісії були створені раніше на підставі спільної

постанови Парламенту, Ради та Комісії (від 6.03.1995 р.). **П. є.** також призначає омбудсмена, уповноваженого розглядати скарги від громадян Союзу з приводу порушень у діяльності інституцій та органів Спільноти. Постійним місцезнаходженням **П. є.** є Страсбург (Франція), окремі засідання проводяться у Брюсселі (Бельгія) та Люксембурзі. *(І. Головко)*

ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ ТИПИ – специф. різновиди взаємодії між політ. партіями у процесі утворення та діяльності уряд. влади. Розрізняються два основних **П. с.т.**: *монопольні*, в яких право на утворення уряд. влади (у більшості випадків закріплене в конституції) має тільки одна політ. партія, та *плюральні*, в яких таке право має будь-яка легальна партія, а одержання уряд. влади відбувається на підставі вільних і конкурентних виборів.

До монопольних систем належать: 1. *Однопартійні системи,* в яких існує тільки одна легальна партія. 2. *Системи фасадної багатопартійності*, в яких функціонує декілька легальних партій, проте право на утворення та здійснення уряд. влади закріплене за однією. Системи фасадної багатопартійності притаманні авторитарним та тоталітарним політ. режимам, які намагаються замаскувати свою сутність «демокр. фасадом». Такі системи існували в більшості т. зв. комуністичних країн. За комуністичних режимів у Чехословаччині та НДР функціонувало 5 партій, у Польщі – 3, у Болгарії – 2. Існування, окрім правлячих комуністичних, ін. партій пояснювалося тим, що вони потрібні для залучення до процесу соціалістичного буд-ва тих верств населення, які ще не перейшли на ідейні позиції робітничого класу. Такі партії, що визначалися як *союзницькі*, не були самост. політ. силою і являли собою комуністичних сателітів. Система фасадної багатопартійності збереглася в Китаї, де окрім комуністичної діють ще 8 легальних партій.

До осн. типів плюральних парт. систем слід віднести: 1. *Системи зі стабільно правлячою партією*, за яких тривалий термін уряд. владу здійснює тільки одна партія, бо вона постійно набуває такого права за результатами вільних і конкурентних виборів. Так, Шведська соціал-демокр. робітнича партія беззмінно здійснювала уряд. владу в період 1932–1976 рр. У Японії в період 1955–1993 рр. біля керма урядової влади перебувала Ліберально-демокр. партія. Позитивними наслідками функціонування такої системи є стабільність уряд. влади та послідовність уряд. курсу. Хоча за такої системи теоретично існує загроза монополізації політ. влади, проте вона долається демокр. побудовою правлячої партії. 2. *Двопартійні системи*, за яких уряд. владу періодично перебирають тільки дві великі політ. партії. Хоч за такої системи функціонує більше легальних партій та, навіть, більше мають представництво в парламенті, але інші партії не потрапляють до системи розподілу уряд. влади й тому визначаються як *позасистемні*. Двопартійна система виникла у Великій Британії, де оформилися перші суч. політ. партії. Спочатку уряд. владу періодично обіймали Консервативна та Ліберальна партії, але з 1924 р. місце Ліберальної партії у двопартійній системі заступила Лейбористська. Двопартійна система також стабільно функціонує

у США, де уряд. владу періодично здійснюють Демокр. та Республ. партії. Але амер. двопартійна система суттєво відрізняється від британської, оскільки у Великій Британії функціонує парлам. система держ. правління, а в США – президентська. У Великий Британії уряд формується партією, яка одержала більшість місць у Палаті громад, у США більшість урядових посад одержують представники партії, від якої був обраний президент; 3. *Двоблокові системи*, за яких урядову владу періодично перебирають два парт.-політ. блоки (союзи двох або декількох політ. партій, що утворюються для завоювання уряд. влади). Партії, що входять до блоку, заздалегідь домовляються про склад та програму майбутнього уряду та разом ідуть на вибори. За пропорційною виборчою системою вони складають спільний виборчий список, за мажоритарною – висувають єдиних кандидатів у виборчих округах. Уряд. коаліції, що утворюються на основі блоків, мають стабільність. Двоблокова система функціонує у Франції в період П'ятої республіки, де уряд. владу періодично перебирають на себе то лівий блок (соціалісти, комуністи та зелені), то правоцентристський (голлісти та ліберали). 4. *Системи двох з половиною партій*, які утворюються за парлам. правління, коли в парламенті представлені дві домінуючі партії та третя – міноритарна, що й характеризується як «половина». У такій ситуації вирішення проблеми щодо того, яка з домінуючих партій стане правлячою, залежить від міноритарної. Система двох з половиною партій існувала у ФРН у період 1969–1983 рр., коли представництво в Бундестазі мали три політ. сили: домінуючі СДПН та блок ХДС/ХСС, а також міноритарна ВДП. У 1969–1982 рр. уряд. владу здійснювала лівоцентристська коаліція СДПН та ПВД, але у вересні 1982 р. ВДП, незадоволена соц.-екон. політикою уряду, розірвала союз з СДПН та уклала коаліційну угоду з ХДС/ХСС, внаслідок чого виникла правоцентристська уряд. коаліція. Специфіка такої системи полягає в тому, що партія, яка має порівняно невелику підтримку в сусп-ві, значно впливає на функціонування уряд. влади. 5. *Системи багатопартійних коаліцій,* які в більшості випадків утворюються за парлам. правління, коли в парламенті представлено багато політ. партій. У такий ситуації для формування уряду, що здатний одержати вотум довіри парламенту, потребна така к-сть партій, яка на загал контролює абс. к-сть депутатських мандатів. Сталість урядів багатопарт. коаліцій залежить від к-сті коаліційних партій, близькості їх програмних положень та соц. бази. Проте з усіх **П. с. т.** цей тип народжує найменш стабільні уряди, бо йому притаманна тенденція виникнення уряд. криз. Така система функціонує в Італії, де за період після Другої світ. війни змінилося 63 уряди, а сукупний час, що був витрачений на подолання урядових криз, становить близько чотирьох років. *(О. Романюк)*

ПАРТІЯ КАДРОВА (лат. *partis* – частина) – партія, що виникла як результат співробітництва низових виборчих комітетів пересічних громадян та парлам. груп на верхах (згідно з класифікацією політ. партій, представленою М. Дюверже у праці «Політ. партії»). **П. к.** об'єднує нечисленну к-сть індивідів, що мають у сусп-ві високий статус (політтехнологи, фінансисти, популярні

особистості), навколо конкретних політиків. У межах **П. к.** виділяють дві форми – європ. та, з певним застереженням, амер. політ. партії (М. Дюверже відносив амер. до напівмасових). Кожна з цих партій нараховує дві-три тисячі профес. парт. функціонерів. **П. к.** не мають членства в повному розумінні цього терміна та статусу індивідуальної участі, зв'язки між окремими частинами партії є слабкими, централізована структура відсутня. При цьому парт. курс виробляють впливові боси (це стосується консервативних партій у англосаксонських країнах). **П. к.** у своїй діяльності переважно орієнтовані на вибори, на орг-цію підтримки виборцями своїх кандидатів. Такі політ. партії були характерні для періоду панування обмеженого виборчого права, коли осн. масу виборців становили представники середнього класу.

П. к. – по-перше, партії впливових людей. Ці іменити люди прив'язані до своєї місцевості, де їх добре знають особисто, і де вони можуть розраховувати на виборчу та політ. підтримку; саме вони є основою партії, в якій практично відсутні керівні діячі й борці. По-друге, йдеться про гнучке об'єднання місц. осередків. Первинним осередком орг-ції є комітет виборчого округу чи району. Зв'язок між місц. комітетами і центр. структурами, зокрема парлам. фракцією, – нетривкий і непостійний. Парламентська група вища за своїм статусом, ніж місц. комітети, які залишаються малорозвиненими. Обранці мають велику свободу при голосуванні та, нарешті, діяльність партії – переважно виборча, тобто спрямована виключно на досягнення успіху на виборах і повністю пасивна в період між виборчими кампаніями. По-третє, йдеться про слабо ідеологізовані партії. **П. к**., звичайно, не займаються розробкою доктрин, а у своїй діяльності послуговуються прагматизмом, спрямованим на збереження і збільшення виборчого капіталу.

На думку багатьох сучасних політологів, класифікація М. Дюверже, нині потребує оновлення. Зокрема, вона не дає змоги чітко визначити змішані чи складні форми політ. угруповань. Так, існують деякі **К. п.**, яким властиві ознаки масових партій. Зокрема, амер. партії, не без підстав, вважають кадровими, однак через політику босизму вони теж здійснюють відносне керівництво виборцями і таким чином наближаються до масових партій. Це стосується і брит. Консервативної партії, яка запозичує у масової партії дедалі більше ознак, зокрема, відносну цілісність структур, абс. слухняність, якої вона вимагає від своїх обранців, а також значення, якого віднедавна надає ідеол. роботі. *(Н. Ржевська)*

ПАРТІЯ МАСОВА – партія, що виникла у зв'язку з поширенням виборчого права на широкі верстви громадян. Вона характеризується численністю своїх рядів, інтенсивним внутр. життям, передбачає сплату членських внесків. У своїй діяльності **П. м.** не обмежуються лише підтримкою кандидатів на виборах, розробляють програмні положення і на практиці прагнуть домогтися змін в екон. та соц. сфері. Об'єднуючи значну к-сть членів, **П. м.** організовують обов'язкову для них освіту, використовуючи різноманітні засоби їх активності.

Визначальні ознаки **П. м.** прямо протилежні тим, якими характеризуються кадрові партії (Див. *Партія кадрова*).

Це вже не партії іменитих людей, а партії борців, зорієнтовані більше на вербування членів, ніж на мобілізацію виборців. Вони сильно структуровані та ієрархізовані, в них вже з'являється постійний апарат, тобто парт. функціонери, оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею; викристалізовується актив, тобто значна к-сть членів партії, які згодні частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації парт. програм; нарешті, це партії, які ґрунтуються на сильній культурі участі, які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності. Саме в **П. м.** поступово виробився набір технологій (за висловом М. Оферле) для формування та підтримки у членів партії високого почуття гордості за приналежність до неї і відданість її ідеям (підготовка і залучення до роботи, пропагандистські кампанії, агітація, підкреслена ритуалізація з'їздів, свят тощо). На думку М. Дюверже, цей тип прихильницької орг-ції переважно поширюється серед робітничих партій. Це пояснюється тим, що робітники перебувають на нижчому сусп. щаблі, який характеризував у другій половині XIX ст. знедолені групи і примушував їх об'єднуватися в сильні орг-ції, щоб протистояти природній гегемонії імущих.

Відмінність між класифікаціями партія кадрова та **П. м.** не є абс. і критерії ці бувають дуже близькими. Можлива ситуація, за якої партія мобілізує невеликий відсоток своїх виборців, але має розвинену організаційну структуру, як у типових **П. м**., напр., японська соц. партія. Найскладнішою проблемою класифікації цих партій є проблема членства. В істор. сенсі аж до початку XX ст. між поняттями «член партії» та «симпатик партії» не було різниці. У першому й другому випадках за критерій, що прив'язував громадян до політ. партії, вважали або декларацію симпатії, або голосування за кандидатів партії на виборах. Жодна партія першого та другого етапу не знала формального акту вступу або прийняття в партію. Розглядаючи **П. м.**, ми не можемо оперувати лише к-стю її формальних членів – слід вести мову про чисельність парт. активістів та про організаційну структуру. Партії, що мають систему організованих місц. осередків, є **П. м**., а партії, в яких немає сталих і виразно визначених місц. осередків – кадровими партіями.

Незважаючи на спільність походження, у своєму розвитку **П. м.** набули найрізноманітніших форм. Розрізняють три осн. моделі **П. м.**, що мають свої особливості: соц.-демокр., комуністична, або ленінська, та фашистська. До них можна також віднести деякі християн.-демокр. партії (т. зв. народ. партії). Неробітничі партії рідко коли мають структуру **П. м.**

Нині епоха **П. м.** завершилася і це – незаперечний факт. Домінують сьогодні виборчі партії. Однак чи варто це явище розглядати в категоріях політ. регресу? Від традиц. способу мислення треба відійти. П. Маєр вважає, що «партія, яка діє в стилі виборчої, може бути фактичною нормою, у той час, як більш закрита та солідарна **П. м.** може бути явищем перехідним». Такий напрям думок також представляє А. Піццорно, стверджуючи: «якщо та гіпотеза є правдивою (якщо партії масової інтеграції виникають у результаті глибоких соц. змін, у результаті тиску нових типів інтере-

сів, що входять у рамки політ. системи), то **П. м**. є перехідним феноменом. З'являються вони для гарантії контролю процесу входження нових соц. груп у рамки політ. системи і стають непотрібними, коли це входження, як і контроль, стають зреалізованими». Отже, можна припустити, що **П. м.** були типовими для політ. плюралізму, але лише для його першої «креативної» фази, коли ці нові колект. актори були допущені до процесу здійснення політ. влади в межах представницької політ. системи. */Н. Ржевська/*

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА – стійка політ. орг-ція, що об'єднує осіб із заг. соц.-класовими, культ.-нац. й ін. інтересами та ідеалами. Розділом політ. науки, що вивчає партії, є партологія, в межах якої дотепер не склалося єдиного визначення поняття «**П. п.»** Серед безлічі визначень виділимо дефініцію Джозефа Лапаломбари й Майрона Вайнера, що вони охарактеризували партію чотирма найважливішими ознаками: базування на ідеології; наявність певної організації; прагнення завоювати та здійснити політ. владу; намагання забезпечити собі підтримку максим. к-сті виборців. Кожен великий учений виробляє власне визначення, але більшість виділяють перш за все певне число ф-цій і ознак **П. п.** До ознак звичайно відносять такі: наявність мінімальної формальної орг-ції; наявність програми спільної діяльності; участь у формуванні та функціонуванні уряд. механізмів; участь у виборах; особливий стан сполучної ланки між д-вою і сусп-вом. Ф-ції **П. п.** поділяються на дві великі підгрупи: зовн. та внутр. До внутр. ф-цій належать: рекрутування нових членів, підтримка матеріальної і фін. основи функціонування партії, регулювання внутріпарт. відносин між рядовими членами, фракціями, лідерами тощо. Зовн. ф-ції **П. п.** зводяться до таких: б-ба за завоювання й використання влади на користь групи населення, яку партія представляє; орг-ція інституціоналізованої участі громадян в управлінні держ. справами, тобто забезпечення зв'язку мас із д-вою; рекрутування й відбір політ. лідерів, формування політ. еліти сусп-ва; здійснення політ. соціалізації громадян; узгодження власних інтересів з інтересами ін. учасників політ. б-би, підтримка в суспві консенсусу щодо базових політ. цінностей. З активізацією ролі **П. п.** у політ. б-бі, зі зростанням їхньої організованості, уявлення про партії як союз однодумців були доповнені ін. аспектами. **П. п.** стала розглядатися як соц. механізм, де й доктрина, й організаційна структура спрямовані на досягнення певної політ. мети.

Епоха громадян. війн античної Греції і Риму породила різні партії, під якими розумілися легальні угруповання, що активно відстоюють свої інтереси, на противагу нелегальним – фракціям. Тацит називав партіями ворогуючі збройні угруповання, якими фактично були регулярні легіони періоду юліанської і помпеянської громадян. воєн у Римській республіці I ст. н. е. Найяскравіші зразки б-би партій європ. Середньовіччя – війна гвельфів і гібеллінів, що відображає ранню стадію протистояння між торгово-ремісничими міськими прошарками Італії і феодалами (нобілями); б-ба між католиками і протестантами, яка була спробою звільнити буржуазну заповзятливість від середньовічних пут тощо.

У період ранніх буржуазних революцій виникли прототипи суч. **П. п.**, які були насамперед літературно-політ. й реліг.-політ. угрупованнями (армініани й гомаристи в першій у Європі буржуазній Республіці Сполучених провінцій на початку XVII ст.; пресвітеріани й індепенденти в англ. буржуазній революції XVII ст.). Одним із перших визначення партії дав англ. консервативний філософ Е. Бьорк у 1861 р. На його думку, партія є «орг-цією людей, об'єднаних з метою просування спільними зусиллями нац. інтересу, керуючись деяким специф. принципом, щодо якого всі вони дійшли згоди».

На класово-політ. основі партії (конституціоналістів, жирондистів і якобінців) сформувалися під час Великої фр. революції (1789).

Відомий нім. соціолог М. Вебер запропонував загальновизнану на цей момент у політології схему еволюції **П. п.**: аристократичні гуртки, політ. клуби, масові партії. Саме за такою схемою відбувалося формування **П. п.** у Великій Британії. У XVII ст. в Англ. парламенті склалося два аристократичних угруповання: віги й торі. На початку XIX ст. віги утворили «Реформ клаб», а торі – «Чарльтон клаб». У 1861 р. відбулася підстава для формування першої масової **П. п.** Нею стала Ліберальна партія Англії. У 1863 р. сформувалася перша масова робоча партія – Загальний нім. робочий союз, заснований Ф. Лассалем. Якщо політ. клуби ставили за мету включення в політ. життя буржуазії, то масові партії прагнули і прагнуть привернути на свій бік якомога більше громадян, що займають у сусп-ві абсолютно різні позиції, володіють різними доходами, рівнем освіти тощо. До кінця XIX ст. масові **П. п.** сформувалися в більшості країн Заходу.

П.п. як об'єкти дослідження привертають увагу вчених. Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільшу популярність здобули роботи про партії Р. Міхельса та М. Острогорського, що висунули й обґрунтували теорію «олігархізації партій».

Засновником заг. теорії **П. п.** вважається фр. соціолог М. Дюверже, який у роботі «Політ. партії» (1951) аналізує форми парт. орг-ції і парт. структури, методи парт. керівництва, взаємозв'язок парт. системи з д-вою і політ. режимом; створює типологію **П. п.**

Існують різні типи **П. п.** Під «типом партії» в політології розуміється система істотних ознак, в яких виражаються соц. природа, ідейна основа, гол. соц.-рольова ф-ція партії, особливості її внутр. устрою і переважний хар-р методів діяльності. У зв'язку з цим **П. п.** розрізняються залежно від походження, місця й ролі в політ. системі, внутр. структури і методів діяльності, соц. бази, ідеології тощо. Виділяють такі типи партій. По-перше, кадрові й масові партії. Згідно з М. Дюверже, кадрові партії (до яких належать багато європ. партій консервативної орієнтації) є продуктом еволюції політ. клубів. Завданням цих партій є мобілізація в конкретному виборчому окрузі впливових осіб, здатних привернути підтримку максимально більшої к-сті виборців із різних верств населення незалежно від їхньої ідеолог. орієнтації. Масові партії, за Дюверже, є продуктом заг. виборчого права. Це великі орг-ції (соц. база яких формується в основному з нижчих верств населення), що характеризують-

ся складною внутр. структурою й високим ступенем ідеологізованості. Як правило, це партії комуністичної, соціалістичної і соціал-демокр. орієнтації. По-друге, партії із сильною і слабкою структурою. Внутр. дисципліна партії із сильною структурою (напр., Консервативної партії у Великій Британії) наказує парламентаріям, які до неї входять, підкорятися директивам парлам. групи. Представники партій із слабкою структурою (напр., Демокр. і Республ. партій США) мають у своєму розпорядженні майже повну свободу голосування в парламенті. По-третє, партії, організаційно оформлені (напр., комуністичні), в яких члени одержують партквитки і платять членські внески, та організаційно неоформлені, в яких відсутнє офіц. членство та достатньо публічної заяви виборця про свою прихильність до партії. По-четверте, партії із прямим членством, до якої кандидат приймається в індивідуальному порядку, та партії із непрямим членством, членом якої стають унаслідок членства в будь-якій орг-ції, пов'язаній із цією партією. По-п'яте, партії змагань, що діють у межах плюралістичної системи або ж борються за неї, та монопольні партії, що здійснюють у політиці вищу владу, виключаючи будь-яку ін. партію. По-шосте, патронажні партії, діяльність яких спрямовано на забезпечення переваг, що надаються політ. владою, для парт. штабу і її прихильників, та ідеол. партії, орієнтовані насамперед на реалізацію значущих програмних принципів. По-сьоме, консервативні, реформістські та револ. партії розрізняються стосовно їхнього ставлення до соц. дійсності. По-восьме, парлам. партії, що орієнтуються на парлам. роботу, функціонування в межах парламентаризму, та антипарлам. партії, які принципово відмовляються працювати в парламенті. По-дев'яте, уряд. й опозиційні партії, які розрізняють за місцем і роллю в політ. системі. Останніми двома-трьома десятиліттями XX ст. у Зах. Європі у зв'язку з «американізацією» політ. процесу відмічено появу нового типу партій – «партії-хватай-усіх». Партії цього типу прагнуть за допомогою неідеологізованої програми мобілізувати найбільшу к-сть виборців різної соц. і професс. приналежності. До них примикають і «партії-рухи» («партії народ. незадоволеності», «партії однієї проблеми»), що виникли в 60-70-ті рр. XX ст. на хвилі нових соц. рухів (екол., антивоєнних тощо). Для цих партій характерні: нефіксованість членства, потенційний кількісний склад, особливий тип лідера-інтелектуала, що виконує роль світоглядного символу, відсутність жорстко фіксованих соц. інтересів. Сучасні політологи Р. Гантер і Л. Даймонд виділили п'ять різних видів «ідеальних» **П. п.**: партії еліти, народ. (масові) партії, етнічно спрямовані партії, виборчі об'єднання і партії тих або ін. рухів. Кожен із цих типів також має подальші відгалуження: напр., виборчі об'єднання поділяються на індивідуальні, партії більшості (англ. catch-all), програмні об'єднання. Зокрема, Демокр. партію США відносять до другого типу, а Республ. партію США – до третього. Г. Хазард описав демокр. й тоталітарні партії, звернувши увагу на такі ознаки, як внутрішньопарт. життя, ставлення партії до громадян. сусп-ва, до ін. партій. Тоталітарним партіям, за Г. Хазардом, властиві сувора регламентація парт. життя, жорстка парт. дисципліна, вели-

ка питома вага в їх діяльності ідеолог. чинника. При знаходженні у влади тоталітарні партії підпорядковують своїм цілям конституцію, держ. апарат, ін. класи і соц. групи, прагнуть до усунення ін. партій. Демокр. партії суворо не регламентують внутрішньопарт. відносини, дотримуються демокр. правил гри, визнають плюралізм і фракційність. Х. Фішер створив політ. портрет представницьких і мобілізуючих партій. Представницькі партії (якими є більшість демокр. партій) за гол. мету діяльності мають представлення інтересів своїх членів. Зі зміною інтересів і поглядів більшості членів змінюється й політика партії. Мобілізуючі партії (якими є комуністичні партії і деякі авторитарні партії країн, що розвиваються) націлені на переробку свідомості населення, упираючи на пропаганду та перешкоджаючи ін. партіям займатися контрпропагандою. К. Джанда класифікував партії, що виникли у країнах Східної Європи після відходу комуністів від влади, таким чином: партії масових демокр. рухів (напр., «Солідарність» у Польщі, «Громадян. форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві); партії – залишки комуністичних партій (соціалістичні партії Албанії, Болгарії, Угорщини); партії, що втілили образ передвоєнних партій (різні демокр. і либер. партії); партії етн. інтересів (Угорський нац. союз у Румунії, три різні Угорські партії у Словаччині); реліг. партії (християн.-демокр.); партії зах. політ. цінностей (партії захисту навколишнього середовища, феміністські партії); фривольні партії (Партія любителів пива в Польщі). **П. п.** нерідко асоціюються з політ. спектром. У одному з них (часто згадується при описі **П. п.** Іспанії, Італії та ін.) «лівими» іменуються прихильники радикальних змін, а «правими» – консерватори й засновники ідеї збереження традицій. Поширенішою є шкала, в якій «лівими» вважають соціал-демократів, соціалістів і комуністів, а «правими» – лібералів, консерваторів і фашистів (останні іноді іменуються також ультраправими). До центристських **П. п.** відносять ті, які підтримують список правил, що належать до різних частин політ. спектру. У більшості **П. п.** існують фракції, що підтримують погляди, дещо відмінні від офіц. політики **П. п.** У всьому світі **П. п.** асоціюють себе з тими або ін. кольорами (здебільшого для того, щоб виділятися на виборах). Червоний, як правило, є кольором лівих партій: комуністів, соціалістів тощо. Кольори консервативних партій – блакитні й чорні (винятком є приклад США, колір республ. партії яких є червоним, а демокр. – синім). Розовим звичайно позначаються «терпимі» соціалісти, жовтим – ліберали, зеленим – партії «зелених» та ісламістські партії. Оранжевий є кольором націоналізму, пурпуровий (як і білий) – монархії; коричневий і чорний кольори звичайно асоціюються із фашистськими й неонацистськими партіями.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про політ. партії в Україні», політ. партією вважається «зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонац. програми сусп. розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політ. волі громадян, бере участь у виборах та ін. політ. заходах». На 1.01.2015 р. в Україні було зареєстровано понад 200 **П. п.** У суч. Україні **П. п.** в основному функціонують у вигляді

протопартій або коаліцій протопартій. Протопартії характеризуються перш за все нестабільністю і хаотичністю форм існування, відсутністю постійного й надійного електорату, чіткої ідеології. Протопартії існують у різних формах: протопартії лідера, протопартії інтересу, ідеологічні протопартії тощо. Протопартії – це партії у процесі становлення. Під час виборчої кампанії, відчуваючи небезпеку повного зникнення з політ. арени, протопартії вважають за краще об'єднуватися в коаліції з метою продовження «політ. існування». У разі більш-менш успішних виборів коаліції переживають розколи й розмежування. Таким чином, процес формування **П. п.** в Україні можна представити у вигляді пульсації: «злипання» протопартій в коаліції, розкол, знову «злипання» і знову розкол. Цілком можливо, що поступово, у зв'язку з тим, що кожні вибори сприяють процесу «природного відбору» між протопартіями, останні перетворяться на справжні партії. *(М. Требін)*

ПАРТОЛОГІЯ (від. англ. *party* – партія та грец. λόγος – слово, вчення, наука) – галузь політ. науки, що спеціалізується на дослідженні політ. партій. Становлення **П.** як галузі наук. знань почалося на зламі XVIII та XIX ст. у зв'язку з початком процесу зародження суч. політ. партій. У своєму розвитку становлення наук. знань про політ. партії пройшло три головних етапи, кожен з яких не заперечував, а доповнював попередній.

На першому етапі (перша половина XIX ст.) партії розглядалися як *ідеол. групи*. Вважалося, що людей у партії об'єднує ідеологія. Відомий мислитель цього періоду Б. Констан, хто одним із перших намагався з'ясувати сутність політ. партій, вважав, що партія являє собою групу людей, які визнають ту саму політ. доктрину. На другому етапі (друга половина XIX ст.) під впливом соціології, що зароджувалася в цей період, партії стали сприйматися як *репрезентанти певних соц. інтересів*. Велику роль у становленні соціол. підходу до дослідження політ. партій відіграв К. Маркс, який трактував партії як виразників інтересів сусп. класів. Проте подальший досвід довів, що партії можуть ґрунтуватися не тільки на класових, а й на нац., конфесійних, регіон. та ін. різновидах соц. інтересів. На третьому етапі (XX ст.) осн. увагу науковців було приділено аналізу партій як *політ. орг-цій*. Досліджувалися їх організаційна структура, стосунки всередині орг-ції, взаємодія партій з д-вою, роль партій у політ. та виборчій системах. Фундатором цього періоду вважається М. Острогорський, у праці якого «Демократія і орг-ція політ. партій» (Париж, 1903) були вперше висвітлені механізми політ. влади та управління в суч. сусп-ві. Найвагомішими надбаннями цього періоду стали праці Р. Міхельса «Соціологія політ. партії в умовах суч. демократії» (1911), М. Дюверже «Політ. партії» (1951), Дж. Лапаломбари і М. Вейнера «Полит. партії та політ. розвиток» (1966), Дж. Сарторі «Партії та парт. системи: структура для аналізу» (1976). /*О. Романюк*/

ПАТРІОТИЗМ (грец. πατριώτης – земляк, співвітчизник) – соц.-політ. і моральний принципи, глибоке соц.-моральне почуття, змістом якого є любов до Батьківщини, країни, до свого народу, відданість йому, гордість за його минуле й сучасне, готовність захищати його інтереси від будь-яких зазіхань

і здатність заради них на жертовність і подвиги. **П**. виявляється у гордості за досягнення рідної країни, у болю за її негаразди і біди, у повазі до її істор. минулого та у бережливому ставленні до народ. пам'яті, нац. традицій. Із розвитком д-ви **П**. наповнюється політ. сенсом, пов'язаним із вимогами стійкості, мужності у захисті Батьківщини, відстоювання її інтересів. **П**. є однією з форм діалектичної єдності особистих і сусп. інтересів, єднання людини і суспва. **П**. за своєю природою не агресивний ні у військ., ні в дух. відношенні. В істор. дискурсі привертається увага до таких видів **П**.: полісний **П**. – існував в античних містах-д-вах (полісах); імперський **П**. – підтримував почуття лояльності до імперії та її уряду; етн. **П**. – пов'язаний із почуттям любові до своєї етн. спільноти; державний **П**. – почуття любові до д-ви; ультра**П**. – вираження любові до Батьківщини у крайніх, радикальних формах; квасний **П**. («ура-**П**.») – може виявлятися у гіпертрофованих почуттях любові до д-ви і свого народу. Виділяють **П**. героїчний – готовність людини принести своє життя у жертву, коли цього вимагають інтереси Батьківщини, що виявляється у часи війни із зовн. ворогом, а в мирний час – це добровільна участь у ліквідації аварій (напр., на Чорнобильській атомній електростанції, на атомній станції Фукусіма у Японії тощо) чи наслідків стихійних лих (землетрусів, повеней тощо). **П**., що позбавлений мудрої самоаскези, може вироджуватися у шовінізм, перетворюватися на власну протилежність. Манія нац. величі здатна принести багато страждань і бід навіть народові з історично усталеними здоровими традиціями. За дотепним висловлюванням А. Швейцера, **П.** належить до шовінізму як здорове почуття до хвороби. **П.** інколи розуміється як відданість чому-небудь, якійсь справі, любов до чогось (патріоти міста, футбольного клубу тощо). В умовах глобалізації **П.** як принцип вимагає від кожної людини сприяти вкладу своєї країни у збереження планети й виживання людства. /*В. Лозовой*/

ПАТРІОТИЗМ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ – 1) любов до місцевості, де людина народилась або мешкає; 2) усвідомлення власної приналежності до певної території. Західноєвроп. й укр. вчені приділяли увагу території як вирішальному фактору у своїх концепціях націо- та державотворення. Серед укр. істориків найбільшу увагу **П. т.** у своїй державотворчій теорії приділяв В. Липинський. Необхідною умовою створення єдиної могутньої укр. нації, на його думку, була сильна д-ва. Під нацією він розумів постійних мешканців укр. території. При цьому цікавим є те, що вчений не диференціював представників укр. нації за реліг., етн. або соц. становищем. Єдиною гол. умовою, що єднала, було бажання працювати на користь обраної нації. Процес об'єднання нації не може відбутися без усвідомлення громадянами сутності **П. т.**, який передбачав сприяння розвитку власної території на основі солідарності всіх її мешканців. У праці «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський визначав **П. т.** як «пробудження почуття солідарності і єдності між усіма постійними мешканцями укр. землі, незалежно від їхнього етн. походження, соц.-класової приналежності, віросповідання, соц.-культ. рівня. Україна має стати Батьків-

щиною для всіх своїх громадян». Оскільки однією зі складових д-ви є територія, то під час державотворення найбільш сильною виявляється територ. свідомість мешканців цієї країни. Вони всі об'єднуються під проводом законного представника влади з метою захисту своєї території.

Вивчаючи формування нац. ідентичності, західноєвроп. науковці Е. Геллнер та Б. Андерсон також значну увагу приділяли території. На їхню думку, територія відіграє велике значення у процесі політ. самовизначення нації. Вона є вирішальною у формуванні типу господарської діяльності, який впливає на особливості взаємовідносин її мешканців, що з часом перетворюються у нац. культуру (звичаї, обряди, норми і правила поведінки). Особливе місце належить території й у істор. пам'яті народу. За Е. Смітом, «народ і територія мають, так би мовити, належати один одному… Земля повинна бути "історичною" землею, "рідним краєм", "колискою" нашого народу, навіть якщо й не землею первісного походження…».

Розглядаючи процес фр. державотворення, Ж. -Ж. Руссо особливе місце відводив ідеї нац. хар-ру, за якою вища влада в д-ві є представником інтересів та волі нації. Під нацією він розумів усіх мешканців тогочасної Франції. Револ. перетворення у д-ві призвели до формування концепції нації, за якою «представник нації» і «громадянин д-ви» були тотожними поняттями. Такий підхід до визначення нації започаткував вчення про політ. нації. Слід також відзначити, що таке розуміння нації зберігається і сьогодні у країнах Зах. Європи. Це обумовлено їхнім істор. розвитком, де вирішальним чинником виступали ринкові відносини. Наслідком такого розвитку стало формування громадян. сусп-ва, яке і складало націю. Її сутність полягає у подоланні етн. розбіжностей і залученні до системи соц. та культ. процесів. У такому разі вирішальними факторами нац. ідентичності виступають територія і громадян. права. */О. Павліченко/*

ПАЦИФІЗМ (лат. *pacificus* – миротворчий) – антивоєнний, миротворчий рух, представники якого виступають за припинення практики військ. вирішення політ. конфліктів. В основі **П.** лежать цінності лібералізму і гуманізму, а також ідеї про заг. братерство людей та необхідність відмови від військ. форм вирішення політ. проблем і конфліктів. Окремі ідеї **П.** були притаманні першим християнам, середньовічним єретичним рухам, а також протестантським, т. зв. миротворчим церквам, але **П.** як організований рух виник в Європі після наполеонівських воєн. Наприкінці XIX ст. рух пацифістів значно розширився і мав певний вплив у демокр. колах багатьох сусп-в. Після Другої світ. війни актуальним постає завдання переходу всіх країн до заг. моделі суч. сусп-ва, в якому пануватимуть принципи обміну технологіями та демокр. співпраці. Що стосується шляхів реалізації цього завдання, то думки науковців та держ. діячів розділилися. Одні вважали за потрібне чітко дотримуватися післявоєнних договорів, у ході виконання яких мала зникнути ворожнеча між європ. народами. Досягти цього пропонувалося шляхом повільного розвитку д-в у напрямі мирного співіснування. Інші пропонували негайно розпочати співпрацю між усіма країнами, не розділяючи їх на переможені і такі, що перемогли, та при-

ступити до заг. роззброєння. У подальшому ООН за допомогою своїх спеціалізованих орг-цій, таких як ЮНЕСКО і ВООЗ, активно поширює ідею єдності світу та необхідності мирного співіснування всіх націй і народів. Паралельно із цим постійно проводяться Міжнар. конгреси пацифістів, які виступають із закликами заборонити війни, здійснити заг. роззброєння, а всі питання і суперечності міждерж. плану вирішувати мирним шляхом. Як практична позиція, **П.** може приймати різноманітні форми, серед яких виділяються дві осн.: пасивний **П**. – дух. та ідейне протистояння війні і силі, та **П.** активного ненасильницького опору. Сучасний **П**. наполягає на необхідності активного опору, але без використання військ. сили. Пацифісти діють на основі особистого прикладу. Вони відмовляються брати участь у політ. актах насильницького характеру, організовують масові акції, спрямовані на мирне врегулювання конфліктів, безпосередньо займаються миротворчою діяльністю. Але очевидно, що обмежити, а тим більше виключити практику вирішення політ. суперечок військ. способом є дуже складним завданням, тому пацифістам і досі не вдалося досягти серйозних результатів у своїй діяльності. /*О. Маркозова*/

ПЕРЕГОВОРНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ПОЛІТИЦІ – сукупність переважно організаційних, прав., психол., методичних і технічних прийомів і способів урегулювання конфліктних ситуацій і вирішення суперечностей на основі пошуку компромісів і зняття взаємних обвинувачень переговорних сторін. Сторони конфлікту приходять до визнання необхідності переговорів тоді, коли конфронтація не дає результатів і стає невигідною. Взагалі виокремлюють два види переговорів: у межах конфліктних відносин і за умов співробітництва.

Суч. дослідниками запропоновано різноманітні класифікації переговорів. Одна з них ґрунтується на критерії відмінності цілей учасників переговорів: 1) переговори про продовження чинних угод; 2) переговори про нормалізацію (провадяться з метою переведення конфліктних відносин у більш конструктивну взаємодію сторін); 3) переговори про перерозподіл (відбуваються, коли одна сторона вимагає змін на свою користь за рахунок ін. сторони); 4) переговори про створення нових умов (їхньою метою є формування нових відносин і ускладнення нових угод); 5) переговори з досягнення другорядних ефектів. Залежно від того, які цілі переслідують учасники переговорів, можна виокремити ф-ції переговорного процесу: інформ.; комунікативну; регуляції та координації дій; контролюючу; ф-цію відволікання уваги; пропагандистську та ф-цію зволікань.

Переговори потрібні для вироблення й прийняття сумісних (спільних) рішень – це єдине рішення, яке сторони розглядають як найкраще у цій ситуації, адже кожен учасник переговорів сам вирішує, погодитися з тією або ін. пропозицією чи відхилити її. Переговорна практика виробила три типи сумісних рішень: компроміс, асиметричне рішення, винаходження принципово нового рішення, яке перетворює конфліктну суперечність на несуттєву. Конфліктологи розробили низку принципово важливих настанов, які визначають вірогідність успіху в переговорах: ретельна підготовка; контролювання емоцій; ува-

га до опонента; вміння зрозуміло викладати свої думки; визначення мети й меж, в яких можна діяти; швидка реакція, особливо на сутність питання; вміння працювати в команді; реалістичний погляд на події; добра поінформованість; винахідливість; здатність до переконання; обережність.

У процесі переговорів часто-густо доводиться мати справу з партнером (партнерами), який обрав позицію принципового опору. Тому одним із гол. завдань переговорів у конфлікті стає подолання цього опору. З огляду на це конфліктологи виокремлюють чотири гол. стилі ведення переговорів у конфліктній ситуації. 1. *Жорсткий стиль* відповідає стратегії суперництва. Вести переговори в такому стилі – означає непохитно наполягати на своїх вимогах, не йти на поступки й досягати перемоги, здійснюючи тиск на опонента і не враховуючи його інтересів. Застосовуються дві осн. тактики ведення переговорів такого стилю: ультимативна й тактика витискування поступок. 2. *М'який стиль* відповідає стратегіям пристосування та ухилення. Він передбачає, що налагодження суб'єктом добрих стосунків з опонентом – для нього важливіше за власну позицію в конфлікті. Прихильник такого стилю виявляє толерантність, поступливість, йде назустріч бажанням опонента. Техніка й методики м'якого стилю – не тільки поступки, це й самокритика, і терпимість до емоційних виплесків опонента, й залагодження інцидентів і м'які критичні зауваження тощо. 3. *Торговий стиль* відповідає стратегії компромісу. Його сутність полягає в тому, щоб застосовувати поступки як засіб подолання опору опонента й отримання від нього потрібних благ. Технології торгового стилю – позиційний торг (особливо в ринкових стосунках), компроміс і консенсус, які також ґрунтуються на обміні поступками. 4. Переговори в *стилі співробітництва* відповідають сутності такої ж стратегії. Метою їхнього проведення є максим. задоволення як власних інтересів, так і інтересів опонента; ця позиція може розраховувати на взаємну відповідь. Цей стиль передбачає використання спец. методу, а саме, методу «принципових переговорів», розробленого групою гарвардських вчених під керівництвом Р. Фішера й У. Юрі. Сутність методу полягає в тому, щоб вирішити проблеми на основі їхніх якісних ознак, а не торгуватися через згоду тієї або ін. сторони. Такий метод можна викласти у чотирьох принципових моментах: *люди* (відокремте людину від проблеми – обговорюйте проблеми, а не один одного); *інтереси* (зосередьтеся на інтересах, а не на позиціях); *варіанти* (знаходьте взаємовигідні варіанти); *критерії* (наполягайте на використанні об'єктивних критеріїв). *(М. Требін)*

ПЕРФОМАНС ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *performance* – вистава) – спец., як правило, символічна, зазвичай ритуальна діяльність, що здійснюється індивідом або групою осіб із метою справити враження на інших і привернути увагу до своєї діяльності та функціонування.

Поняття «**П. п.**» прийшло з царини мистецтва, позаяк термін первинно позначав форму акціоністського мистецтва, де твором є дії автора, за якими глядачі спостерігають у режимі реального часу. В англ. мові термін «performance» має багато значень: «учинок», «дійство», «видовищність», «ри-

туальне видовище», «вистава», «спектакль» та ін.; практично всі конотації «перформансу» вказують на існування активного начала, що породжує творчий акт. **П. п**. виник задовго до постмодерної доби, але якнайкраще вписується у соціокульт. матрицю сьогодення; останніми роками **П. п.** міцно укорінюється як форма соц. протесту в Україні. Із постмодерном асоціюються невизначеність, відсутність канонів, карнавалізація, взаємодія, посилення самовираження людини; актуалізується самовираження особи, акцент зміщується з голосування на все більш активні форми масової участі. Сьогодні очевидна зміна ціннісних пріоритетів в сусп-ві, які провокують нові форми соц.-політ. поведінки, її поліваріантність. Багатозначність, іронія, несподіваність інтерпретацій, зворотність смислу й оцінок, гра смислами, невизначеність, фрагментарність свідомості та культури, деканонізація, видимість, ілюзія існування замість реалістичності, колажність, перевага інтуїції над раціональністю, образність, метафоричність, невиразність – це не повний перелік рис постмодерну, які проектуються у різні форми політ. акціонізму, у т. ч. й **П. п.**

Як правило, творчість суб'єкта **П. п.** опозиційна до влади, тому не вписується в її політ. стратегії та тактики. **П. п.** слід розуміти як творчий акт суб'єкта, який здійснюється в певному місці й у певний час, має публічний і демонстративний хар-р, реалізуються через свого роду театралізовану дію. **П. п.** реалізується у т. зв. квазіподіях (тобто спланованих та організованих політ. суб'єктом для нарощення власного пабліцитного капіталу). **П. п.** як нетрадиційний комунікаційний інструмент апелює до ірраціональних складових сусп. свідомості. Межа між **П. п.** і звичайним життям досить умовна (філософ-режисер першої пол. XX ст. М. Євреїнов висунув ідею театральності нашого життя; він захищав «театрократію» – домінування над нами театру).

Гол. метою **П. п**. є не сам комунікативний акт, а завоювання уваги аудиторії. Адже політ. вибір багатьма здійснюється не після виваженого аналізу, а під впливом емоційного враження. Сутність **П. п.** виявляється в його ф-ції як способі маніфестації політ. ідей і демонстрації ролі своїх прихильників. **П. п.** передбачає спонтанності; в ньому є орг-ція та чітка ієрархія; він переслідує певні цілі і не розрахований на випадкових глядачів, організатори вибирають місце і час із метою найбільшого впливу на аудиторію. Використання **П. п.** дає певну гарантію привернення уваги аудиторії до політ. проблем, передбачуваності, основи модельованості політ. діяльності.

Втіленням постмодерного **П. п.** була, напр., візуалізована форма протесту проти «диктаторських законів» від 16.01.2014 р., які зокрема, забороняли носіння масок та шоломів під час мирних вуличних акцій (результат – на народні віча кількох наступних днів протестувальники приходили у каструлях, мисках, друшляках і под.); автомобілісти зумисне оформлювалися у колони понад п'ять автівок; на спинах перехожих висіли плакати з написами: «Я – п'ятий! Не йди за мною!».

П. п. часто використовують держ. символіку; прикладом є арт-перфомансі руфера Григорія Mustang Wanted (Павла Ушевця) до Дня Незалежності України (розфарбовування у ніч на 20.08.2014 р.

шпиля будівлі на Котельническькій набережній у Москві у кольори укр. прапора; підкорення 24.08. 2014 р. будівлі Моск. держ. ун-ту). Нац. символіка була використана й у сміливому **П. п**. донецької художниці М. Куликовської, яка під час бієнале суч. мистецтва «Маніфест 10» (Санкт-Петербург, Ермітаж, 01.07. 2014), лежала на сходах музею, загорнувшись в укр. прапор; удаючи мертву, вона протестувала проти політики Росії, яка призвела до її вимушеної внутр. міграції з Донецька.

Завдання **П. п.** – увести яскраву, запам'ятовувану інформацію; він служить, швидше, способом естетизації політики, ніж засобом серйозної політ. б-би; він популяризує лідера (партію) і до того ж створює красиву картинку для ЗМІ. **П. п.** є невід'ємним атрибутом представників депутат. корпусу, політ. партій: яскравими прикладами є епатажний О. Ляшко (знесення трактором незаконної огорожі, розгром кувалдою незаконного казино і под.), «Правий сектор» («смітникова люстрація»). *(Н. Хома)*

ПЛАНУВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – науково обґрунтоване визначення послідовності здійснення наміченої на конкретний (середньо- та довгостроковий) період програми дій (розвитку) конкретного політ. об'єкта чи явища із зазначенням її мети, змісту, обсягів, методів і засобів, строків виконання тощо. **П. п.** є важливим атрибутом управління та передумовою сусп. розвитку і тісно пов'язане з політ. прогнозуванням, політ. проектуванням та політ. програмуванням. Адже планування – проекція в майбутнє людської діяльності для досягнення наперед поставленої мети; програмування – встановлення осн. положень, які потім розгортаються в плануванні; проектування – створення конкретних образів майбутнього, конкретних деталей розроблених програм; прогнозування – наукове передбачення розвитку подій. Зазвичай у наук. літ-рі протиставляються поняття «**П. п**.» і «політ. прогнозування». Акцентується увага на тому, що прогнозування стосується, швидше за все, визначення того, яким може бути майбутнє, у той час як планування передбачає формулювання того, яким воно має бути. Як зазначає І. Бестужев-Лада, прогноз і план розрізняються способами оперування інформацією про майбутнє: імовірнісний опис можливого або бажаного – це прогноз, директивне рішення щодо заходів із досягнення можливого, бажаного – це план. Прогноз і план можуть розроблятися незалежно один від одного, але, щоб план був ефективним, оптимальним, йому повинен передувати прогноз, по можливості безперервний, що дозволяє науково обґрунтовувати цей і наступний плани. **П. п.** може здійснюватись на всіх рівнях сусп. орг-ції та політ. системи. Тобто об'єктом **П. п.** може виступати як політ. система й сусп-во в цілому (у такому випадку говорять про планування сусп. розвитку), так й окремі ін-ти політ. системи – органи держ. влади та місц. самоврядування, політ. партії, сусп.-політ. об'єднання, рухи, громад. орг-ції (у такому випадку вживається термін «стратегічне планування політики»). Якщо планування сусп. розвитку пов'язано передусім з тим, що будь-яке сусп-во, що дбає про майбутнє, постійно втілює в життя певну програму забезпечення соц.-політ. розвитку, то стратегічне планування політики націлене на підвищення ефек-

тивності процесу прийняття та реалізації політ. рішень, реалізації політ. технологій. Уперше ідеї планування сусп. розвитку були висвітлені у працях утопістів XVI–XIX ст. (Т. Мора, А. Сен-Симона, Р. Оуена та ін.), які висунули численні гіпотези «кращого устрою життя». Ідея планування отримала реалізацію у політ. та сусп. житті протягом XX ст. як у СРСР, так і на Заході. Зокрема, у США реалізацію ідеї планування сусп. розвитку було започатковано у Новому кусі Ф. Рузвельта, який було розроблено як шлях виходу США з кризи 30-х рр., та у подальшому тісно пов'язано з різноманітними формами та методами здійснення соц. політики. У СРСР починаючи з 1920-х рр. інтенсивно розроблялися теоретичні та прикладні проблеми планування сусп. розвитку, які були тісно пов'язані з усією теорією та практикою соціалізму. Крах соціалістичної системи у 1990-х рр. зумовив відмову від ідеї планування загалом, проте на початку XXI ст. у політику й науку повертається розуміння того, що без цілеспрямованого регулювання соц.-політ. розвитку неможливо реалізувати сусп. цілі. Стратегічне планування політики – продукт політ. менеджменту та аналізу політики, що набули розвитку в останній чверті XX ст. Стратегічне планування політики – це передусім орг-ція результативних політ. кампаній та вироблення ефективної політики, яка може вірно оцінювати сьогодення, вміло використовувати політ. досвід, передбачати можливі наслідки рішень, що приймаються. Загалом **П. п.** як елемент управління на мікро- і макрорівні є важливою передумовою для реалізації поточних та довгострокових завдань та цілей, які стоять перед політ. ін-тами, суб'єктами, перед сусп-вом у цілому. */Т. Панченко/*

ПЛЕБІСЦИТ (лат. *plebiscitum,* від *plebs* – простий народ і *scitum* – рішення) – 1) у Стародавньому Римі постанова, прийнята зборами плебеїв. Виник на початку V ст. до н. е. **П**., не затверджувався сенатом і спочатку його дотримання було обов'язковим лише для плебеїв. Перетворення **П.** на загальнообов'язкову постанову для всього народу пов'язують із законами Валерія і Горація (449 до н. е.), Публія (339 до н. е.) і Гортензія (287 до н. е.). З III ст. до н. е. поняття «**П**.» поступово вийшло з ужитку, його замінили словами *lex* – закон; 2) всенародне обговорення, опитування громадян, референдум, що проводяться з метою знаходження відповіді на питання, які мають доленосний хар-р для країни або регіону: про держ. приналежність певної території, форму правління, довіру до лідера країни тощо. У внутрішньодерж. і міжнар. практиці використовують як термін «**П**.», так і референдум, оскільки істотної різниці між цими поняттями немає (напр., термін «**П.**» використовується у Франції й Італії, термін «референдум» – у Швейцарії). Однак **П**. найчастіше проводиться для вирішення територ. питань, а референдум – із питань прийняття та зміни внутр. законів або Конституції в цілому. Різниця між виборами і **П.** полягає в тому, що вибори – це механізм представницької демократії, коли громадяни визначають, які кандидати будуть представляти їх інтереси в законодавчих зборах або органах виконавчої влади, а **П**. – це механізм прямої демократії, за допомогою якого

виборці самі приймають рішення з певного питання, винесеного на голосування. **П**. використовується політиками для досягнення не тільки юрид., а й політ. цілей, оскільки перемога позиції ініціатора **П**. багаторазово збільшує його легітимність. Перший в історії **П**. був проведений у 1439 р. у Швейцарії і згодом він вже став широко визнаним інтом міжнар. права. Так, у 1944 р. Ісландія на основі **П**. вийшла з Датського королівства і стала незалежною республікою. У 1945 р. у Монгольській Народ. Республіці був проведений **П**., у ході якого народ цієї д-ви виразив свою волю зберегти незалежність від Китаю. У 1991 р. за допомогою референдуму укр. народ висловив своє рішення сформувати незалежну д-ву. Конституції багатьох суч. д-в передбачають проведення **П**. До основних питань, які виносяться на загальнонаціональне обговорення, належать: прийняття Конституції країни і поправок до неї; зміна форми держ. устрою або форми правління; прийняття нових законів або скасування старих; вступ країни до міжнар. орг-ції чи співт-во (напр., питання про вступ країн Європи до Євросоюзу вирішується за допомогою референдуму); приєднання до міжнар. угоди тощо. Виборчі округи при підготовці до **П.** не створюються, а прийнятим є рішення, за яке проголосувала більшість громадян. Слід зазначити, що **П**., як спосіб прийняття важливого політ. рішення, має певні недоліки. Основним із них є те, що громад. думка піддається різким коливанням, тому результати **П**. незабаром після його проведення можуть вже не відповідати настроям супва. Так, після розпуску законодавчих зборів у Франції в 1851 р. **П**. узаконив владу Луї Бонапарта, а вже в наступному – 1852 р. новий **П**. відновив монархію. У країнах з авторитарними режимами **П**. являє собою «зручну» для правлячого режиму форму політ. участі, тому що замінюють ін-ти політ. представництва, а необхідний результат забезпечується пропагандистськими кампаніями і репресивними заходами. /*О. Маркозова*/

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. *pluralis* – множинний) **політичний** – принцип орг-ції та функціонування демокр. політ. системи сусп-ва, що утверджує наявність у сусп-ві множини різноманітних взаємозалежних і самост. соц. і політ. груп, партій і орг-цій; передбачає право кожної людини дотримуватися будь-яких поглядів. **П. п. –** це вияв різноманітних думок, орієнтацій, розмаїття оцінок, які висловлюються індивідами щодо значущих для них політ. ситуацій. Гарантіями функціонування **П. п.** є: існування ринкових відносин, наявність конкуренції, можливість участі народу в управлінні д-вою, децентралізація держ. влади, розвинута політ. культура особистості та сусп-ва. Призначення **П. п.** – виявлення інтересів соц. суб'єктів завдяки зіставленню поглядів, думок, ідей в атмосфері демокр. дискусій для пошуку істини й досягнення на її основі компромісних рішень задля спільних цілей, забезпечення єдності дій різних політ. сил.

П. п. базується на наявності в абс. більшості громадян, політ. партій та ін. орг-цій, що їх представляють, консенсусу, злагоди у сфері базисних політ. цінностей – заг. зацікавленості у збереженні та укріпленні д-ви, визнання демокр. правил гри, що передбачають

чесне суперництво в б-бі за владу, терпимість до опозиції, повагу до закону, рішень більшості, прав людини, а також автономії й права меншості на особисту думку і її вільне відстоювання в межах закону, відмова від антиконституційного використання сили для вирішення спірних питань тощо. Найефективніше **П. п.** функціонує в демокр. політ. системі, яка надає всім громадянам, політ. партіям і рухам можливість відкрито висловлювати власні інтереси та знаходити їх раціон. баланс за допомогою взаємних компромісів, можливість формування багатьох незалежних центрів політ. впливу, що створює перепони для узурпації влади могутніми сусп. групами або навіть політ. більшістю.

П. п. найповніше виявляється у двопартійній або багатопартійній системі сусп-ва. **П. п.** здійснюється також у межах громадян. сусп-ва завдяки горизонтальним контактам, засобами, притаманними цивілізованим взаємовідносинам людей (терпимість, взаєморозуміння, взаємоповага, готовність до компромісів, стриманість, відповідальність тощо). **П. п.** протистоїть етатизму, монополізації політ. влади, ідеолог. абсолютизму, командно-адміністративним методам управління, унітаризму й тоталітарній орг-ції сусп. життя. /*М. Требін*/

ПОВЕДІНКА ПОЛІТИЧНА – сукупність об'єктивних реакцій соц. суб'єктів (осіб або груп) на певні способи, форми і напрями функціонування політ. системи. Аналіз **П. п.** дозволяє зосередити увагу на найбільш динамічному аспекті політики – різноманітних діях людей, що спрямовані на досягнення тих чи ін. політ. цілей; поглиблено вивчати реагування (рац. та іррац.) суб'єктів політики на вимоги, стимули чи зміну обставин, заподіяних зовн. середовищем.

Виокремлюють такі найбільш поширені акти **П. п.**: *реакцію* – певний вчинок, дію в політиці, як засіб відповіді на зовн. вплив; *політ. участь*, що виявляється в активних формах і методах свідомого впливу на політ. життя (конвенційна і неконвенційна, електоральна, автономна, мобілізована, ангажована участь т. ін.); *партиципаторна діяльність* – робота політ. орг-цій, партій та рухів; *політ. функціонування* – спосіб політ. діяльності в інституціях, що реалізують ф-ції влади (органи д-ви; керівні структури політ. партій, блоків; політико-екон. структури), це апаратна робота профес. політиків; *політ. дискурс* – інтелектуальні дії з наук. аналізу політики, політ. освіти, експертизи, просвітництва; *пряма дія в політиці* – прийняття політ. рішень у безпосередній формі; акції політ. непокори, такі як бойкот, пікет, мітинг, демонстрація, страйк, повстання тощо; *абсентеїзм* – свідоме ухилення від будь-якої участі в політ. житті (діяльності партій і рухів, виборчих кампаніях, голосуванні, політ. акціях тощо), це – політ. апатія, інфантилізм, втрата інтересу до політики, зневіра у політ. традиціях і нормах.

Хар-р **П. п.** зумовлюється досить стійкими (об'єктивними) зовн. регуляторами: належність до певної соц. спільноти або групи «політ. інтересів»; членство в організації – формалізованій і структурованій групі, котру створено для здійснення певних політ. дій; політ. статус – це ієрархічна позиція в політиці, що визначається сукупністю владно-політ. ресурсів особи чи групи, обсягом повноважень і прерогатив, які належить

реалізовувати; «політ. роль» – формальні рамки поведінки (політ. функції), які бере на себе учасник політ. відносин (лідер, «кумир думок», активіст, послідовник, політтехнолог та ін.).

Найважливішим стимулом активації **П. п.** є *інтерес*, у підґрунті якого лежать актуальні проблеми буття політ. спільноти чи особи. Для того, щоб усвідомлення політ. інтересу переросло в потребу до дії, необхідний психол. *імпульс готовності*, тобто бажання діяти і впевненість в успіху. Амер. політолог Г. Лассуелл (у кн. «Психопатологія і політика»), вперше застосувавши метод психоаналізу до вивчення політ. явищ, виявив деякі підсвідомі мотиви-імпульси **П. п.**: нахил до агресії, сексуальне самоствердження, почуття провини. Для Г. Лассуелла політ. інтерес – це продукт прив. мотивацій, які перенесені на публічний об'єкт та раціоналізовані у політ. категоріях; якщо поведінка має усвідомлений, цілеспрямований характер, то вона може вважатися політ. дією. Рушійними силами **П. п.** можуть виступати різні соціополітичні чинники – громадян. обов'язок, резонансна інформація, незадоволення, стресові зміни, прагнення до реалізації мети, перехід до нових «політ. ролей» і статусів, проходження політ. соціалізації. Тому доцільно узагальнити найбільш значущі мотивації цього феномену. *Ідеол. мотив* означає, що людина бере участь в політиці, поділяючи принципи офіц. ідеології д-ви; ця мотивація забезпечує ідентифікацію політ. цінностей особи з політ. ідеалами д-ви і більшості сусп-ва. Водночас розходження в цих політ. установках може викликати негативну, навіть ворожу реакцію щодо політ. системи, тож стає підґрунтям для формування опозиційних поглядів, дій. *Норм. мотивація* забезпечує побудову **П. п.** згідно з нормами прав. підсистеми політики; отже, політ. участь набуває легітимного та правослухняного хар-ру. Цей мотив необов'язково має сполучатися із особистісними цінностями, але підпорядкування правилам політ. системи розглядається особою як єдино правильна орієнтація. *Рольовий мотив* пов'язаний з тією «роллю», яку особа (група) виконує в цій політ. системі, тобто з її суспільним становищем і самооцінкою: чим нижче соц. стан, тим вірогідніше стає радикальний настрій особи проти існуючої влади. Прагнення певної частини людей підвищити свій соц.-політ. статус закономірно підштовхує їх до опанування нових «політ. ролей» (революціонерів, бунтарів, заколотників, нових «еліт»).

Залежно від домінування гол. мотиву формуються вигляд і хар-р **П. п.**, вона може стати суто емоційним відгуком на певну подію, або бути зваженою прагматичною дією з послідовної реалізації програмних рішень; може представлятися як здійснення політ. «місії» з відновлення, визволення, захоплення тощо, або відбуватися як належне, рутинне виконання політ. обов'язків. Поняття «**П. п.**» охоплює різні види політ. активності (чи пасивності); можна провести їх класифікацію за такими критеріями: за *суб'єктами* виділяють – індивідуальну, групову, класову, нац., парт., елітарну, масову політ. поведінку; відповідно до *схильностей людини та її психічного стану* – свідома та неусвідомлена, випадкова, закономірна, стихійна, раптова; за настроєм – імпульсивна, інстинктивна, емоційно-почуттєва поведінка; відповідно до *ситуаційного*

контексту – організована чи спонтанна, стабільна, кризова, конфліктна, револ., воєнна поведінка; за *організаційними формами і нормами* – інституціональна, організаційна, партиципаторна, статутна, номенклатурна, субординаційна, легітимна (нелегітимна), неформальна поведінка; за *тривалістю* – постійна чи епізодична поведінка, одинична акція, подія, феномен або динамічний пролонгований процес; за *гостротою проявів* поведінки – гнів, спротив, протест, ненависть, бунт, війна, або поступки, пристосування, ухилення, компроміс; за *ступенем доцільності та успіху* – функц. та дисфункц., результативна і неефективна, конструктивна і деструктивна, консолідуюча або дезінтегруюча поведінка. *(Л. Герасіна)*

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ – масові, спонтанні або організовані, відкриті збройні виступи певних соц. груп, частини населення проти чинної влади, панівних класів і груп, нац. гноблення. Відповідно до воєнної доктрини США, **П. р.** – це «організований рух, спрямований на повалення легітимного уряду шляхом підривної діяльності та збройного конфлікту». Амер. дослідник Аарон Пеннекамп, учасник бойових дій в Іраку, виділяє два фактори, що ускладнюють б-бу з **П. р.**: 1) ідентифікація повстанців – на відміну від простих цив. осіб – є надзвичайно складним завданням; 2) повстанці зазвичай застосовують асиметричну тактику війни, протидіяти якій звичайним збройним силам важко.

Розрізняють кілька різновидів **П. р.**: *бунти* – стихійні, неорганізовані виступи мас; *путчі* – виступи невеликих груп змовників, найчастіше військових, з метою здійснення держ. перевороту та встановлення військ. диктатури; *заколоти* – стихійні повстання, збройні виступи проти влади, які зазвичай не мають масової підтримки населення й залишаються більш локальним явищем, яке за певних умов може перерости у масштабне повстання. Відмітною рисою **П. р.** є виключно добровільний принцип його формування.

Залежно від істор. епохи та соц. складу учасників **П. р.** характеризуються різноманітністю, розрізняються за інтенсивністю перебігу, тривалістю, ступенем організованості, ідеологічною орієнтацією, цілями. У **П. р.** завжди присутній елемент цілеспрямованості, однак найчастіше він зосереджується на певних конкретних завданнях, не спрямованих безпосередньо на перетворення політ. ін-тів і центрів влади. Повсталі, як правило, прагнуть лише змінити ф-ції панівних сил попередньої влади. **П. р.** є невід'ємними складовими масштабних громадян. війн та соц. революцій – Великої фр. революції, Громадян. війни 1918–1920 рр. у Росії, Укр. нац.-демокр. революції 1917–1920 рр. тощо. /*В. Кротюк*/

ПОДВІЙНІ СТАНДАРТИ У ПОЛІТИЦІ – принципово відмінне застосування принципів, законів, правил, оцінок відносно однакових дій різноманітних суб'єктів політики. Причинами різних оцінок суб'єктами політики аналогічних політ. фактів, подій, ситуації можуть бути упередженість, (суб'єктів політики), особиста зацікавленість, зміна обставин, емоційний стан оцінювача тощо. **П. с. у п.** передбачають поділ суб'єктів політ. діяльності на «своїх» та «чужих». При цьому дії «своїх» отримують схвалення, виправдання,

в той же час такі самі дії «чужих» вважаються незаконними та неприпустимими. Особливо небезпечним у політиці подвійних стандартів стає ситуація, коли різні суб'єкти політики починають вільно, на свій розсуд трактувати окремі положення Конституції і законів (визнають їх тільки в тому випадку, якщо вони збігаються з інтересами певних політиків, політ. груп). Наслідком таких дій стають прав. нігілізм, системна політ. криза.

У міжнар. відносинах **П. с. у п.** виявляється у формі звинувачення незручних урядів, д-в у порушені принципів, конвенцій, зобов'язань, «попранні загальнолюдських цінностей», «порушенні прав людини», «відході від норм міжнар. права»: при цьому демонстративно оминаються аналогічні власні дії або дії союзників.

П. с. у п. існують із часів появи суспва. Вони використовуються як засіб тиску спрямування проти опонента громад. думки для тиску на нього, або як засіб виправдання власних дій. Поширена також практика звинувачення опонентів у подвійних стандартах як засіб заперечення критики на свою адресу. Прикладом **П. с. у п.** є застосування протилежних оцінкових термінів, які відображають протилежний емоційний стан для визначення однакових або дуже близьких політ. дій, явищ. Напр., «Антитерористична операція – каральна операція»; «шпигун – розвідник»; «окупація – визволення»; «диктатор – вождь»; «бунт – повстання»; «сепаратизм – національно-визвольний рух»; «збройна агресія – превентивний удар»; «терорист – борець» тощо. Класичним приклад подвійних стандартів – фраза «для кого терорист, а для кого – борець за свободу» (One man's terrorist is another man's freedom fighter) – уведена в обіг брит. письменником Джеральдом Сеймуром в його художньому творі «Гра Гаррі» (Harry's game) в 1975 р. **П. с. у п.** базуються на т. зв. «готтентотскої моралі», суть якої закріплена у висловлюванні, що приписується афр. аборигену: «Погано – це коли сусід нападе на мене, відніме худобу, дружину...» – «А добре?» – «А добре, коли я у сусіда заберу його худобу і дружину». /*Є. Мануйлов*/

ПОЛЕМОЛОГІЯ (грец. πολεμός – війна) – наука про війну; напрям у політології, у рамках якого досліджуються війни і збройні конфлікти. **П.** тісно пов'язана з дослідженнями миру.

Відштовхуючись від положення Е. Дюркгейма про соціологію як «осмислену певним чином історію», **П.** виходить із того, що, по-перше, саме війна породила історію, оскільки остання почалася винятково як історія збройних конфліктів. І малоймовірно, що історія коли-небудь повністю перестане бути «історією воєн». По-друге, війна є гол. чинником тієї колект. імітації, або, інакше кажучи, діалогу й запозичення культур, що відіграє таку значну роль у соц. змінах. Це насамперед «насильницька імітація»: війна не дозволяє д-вам і народам замикатися в автаркії, самоізоляції, тому є найенергійнішою та найефективнішою формою контакту цивілізацій. Але, крім того, це й «добровільна імітація», пов'язана з тим, що народи запозичують один у одного види озброєнь, способи ведення воєн тощо і навіть моду на військ. уніформу. По-третє, війни є двигуном технічного прогресу: так, стимулом до освоєння римлянами мистецтва навігації й кораблe-

будування стало прагнення зруйнувати Карфаген. У сучасності усі нації продовжують виснажувати себе в гонитві за новими технічними засобами та методами руйнування, копіюючи в цьому одна одну. Нарешті, по-четверте, війна є найпомітнішою із усіх мислимих перехідних форм у соц. житті. Вона є результатом і джерелом порушення та відновлення рівноваги.

Одним з істотних моментів **П.** є розгляд воєн і військ. конфліктів як різновиду соц. конфлікту. Намагаючись знайти відповідь на питання про сутність воєн і конфліктів, розкрити фактори, що їх породжують, полемологи використовують позитивістську методологію, поєднуючи елементи екон., політ. й культ. пояснення досліджуваних явищ. Підрозділяючи причини конфліктів як усередині д-в, так і між ними на структурні (екон., демографічні), кон'юнктурні (політ.) та випадкові, **П.** нерідко віддає перевагу біосоц. і психосоц. концепціям, висуваючи тези про наявність уродженої агресивності, що випливає із тваринної сутності людини, про певний войовничий комплекс, властивий людському сусп-ву на всіх етапах його істор. розвитку й який переходить у напади колект. й індивідуального насильства. Таким чином, **П.** відокремлює війни й конфлікти від різноманітних соц. відносин, насамперед від політики д-в, що породжує війни, від соц.-політ. закономірностей відповідної істор. епохи. Разом з тим **П.** продовжує залишатися в буквальному значенні наукою про війну, але не наукою про мир, тому що вивчення воєн і конфліктів помітно домінує в ній над дослідженнями засобів і умов безпечного, мирного розвитку міжнар. відносин.

Істотну роль у розвитку **П.** відіграла фр. школа **П.** на чолі з Г. Бутулем, доктором права й філософії, який викладав у Сорбонні. Позитивною стороною фр. школи **П.** є те, що вона не схильна догматизувати канони **П.**, вироблені засновниками цієї науки. Це виражається у прагненні **П.** осмислити такі зміни в сутності війни, які відбулися після 1945 р. Таке прагнення об'єктивно приводить до певного розширення предмета **П.** У поле дослідження включаються: тероризм, політ. насильство, конфліктність на вир-ві, що приводить до ототожнення **П.** із конфліктологією і соціологією конфлікту. Такий підхід відходить від первинного розуміння **П.** як «науки про війну» і девальвує термін **«П.»**, приводячи до дублювання вже існуючих понять. Тому розгляд конфліктів, не пов'язаних із застосуванням збройного насильства з політ. метою, у рамках **П**. є спірним.

Однією з характерних рис **П.** є її увага до демогр. складової збройної конфліктності. За період свого існування фр. **П.** відійшла від пояснення причинності виникнення воєн, воєнних конфліктів переважно демогр. процесами, але такі процеси постійно перебувають у її предметному полі. Інтерес **П.** до демографії визначив і другий бік наук. пошуків – психол. Розглядаючи разом колект. та індивідуальну психологію, полемологи намагаються зрозуміти механізм виникнення людської агресивності, відійшовши від тези, властивої ранньому етапу розвитку **П.**, про вродженість цієї якості в людини.

П. за останні десятиліття набула досить широке поширення у світі. Ін-ти, що займаються полемологічною проблематикою, створені у Великій Брита-

нії, Бельгії, Німеччині, Іспанії, Італії, Нідерландах, Норвегії, Швеції. Фр. школа **П.** надала значну допомогу в створенні й становленні інститутів полемології в Європі та Центру соціології війни в Брюсселі. Крім означених країн, **П.** останніми роками знайшов своїх прихильників і в Румунії.

Поширення **П.** у світі, особливо в Європі, пояснюється низкою факторів. По-перше, тим, що **П.** поєднує соціол. аналіз вказаних явищ із їхньою соц.-філос. інтерпретацією. Соціол. аналіз припускає висування об'єктивних критеріїв при розгляді феномену війни. Однак без узагальнень соц.-філос. хар-ру цей аналіз навряд чи може відігравати прогностичну роль, на що претендує будь-яка наука, у тому числі і **П.** По-друге, активною наук. й популяризаторською діяльністю представників **П**. По-третє, соціокульт. фактором. Процес і географія поширення **П.** свідчать про те, що методологічні й теорет. основи **П.**, вписуючись у контекст насильства, знаходять собі прихильників, зокрема серед тих, хто протистоїть англосаксонській традиції пояснення виникнення війн. Розвиток **П.** відіграв значну роль у становленні, легитимації й подальшому розвитку соціології міжнар. відносин. Проблеми **П**. знайшли своє безпосереднє або опосередковане висвітлення в роботах таких авторів, як Р. Арон, П. Асснер, Б. Баді, Р. Боск, Г. Бутуль, П. -М. Галлуа, Ж. Дюрозель, Ш. Зорг-біб, М. Мерль, Ф. Моро-Дефарг, А. Самюель, М. -К. Смуц, Ж. Унцингер та ін. /*О. Панфілов*/

ПОЛІАРХІЯ (грец. πολυαρχία – правління багатьох) – форма здійснення політ. влади, що характеризується політ. плюралізмом, виборністю і змінюваністю органів влади, реалізацією принципу поділу влади, верховенством права. Є одним із різновидів моделі плюралістичної демократії, яка розроблялася Р. Далем. Термін «**П.**» виник в Англії в 1609 р., проте в суспільствознавчій літ-рі він практично не використовувався аж до поч. 50-х рр. XX ст. Уперше уведений у наук. обіг як політол. категорія у 1953 р. у кн. Р. Даля і Ч. Ліндблома «Політика, економіка і добробут». Використання цієї категорії, на думку авторів, відкривало можливості для реалістичнішого аналізу існуючих демокр. систем, залишаючи при цьому осторонь абстрактні демокр. ідеали. Спочатку Р. Даль і Ч. Ліндблом аналізували **П.** як процес, за допомогою якого пересічні громадяни можуть здійснювати контроль за політ. лідерами. У подальшому концепція **П.** доповнювалася істотними ознаками, що зачіпають інституційні, процесуальні і культурологічні аспекти плюралістичної демократії.

Найбільш повно теорія **П.** представлена Р. Далем у роботі «Поліархія: Участь і опозиція» (1971). Відмінність між демократією і **П.**, на його думку, полягає у такому: 1) демократія – це мета, а не щось уже досягнуте. Демократія, без сумніву, є утопією, але утопією корисною, оскільки вона вказує напрями, де можна відшукати альтернативи до існуючої демократії; 2) **П.** – це демократія в дії. **П.** він розглядає як процес наближення до демократії.

Особливостями **П.** є можливість політ. змагальності, забезпечення права на участь у політиці і керування на основі коаліції. Правління здійснюється з урахуванням переваг безлічі різних автономних груп інтересів, кожна з яких окремо є меншістю. Поява цих груп ви-

кликана тим, що кожен громадянин належить колу людей, у яких є певні вузькі інтереси, тісно пов'язані з їх повсякденним життям. Таке правління протилежно диктатурі, коли при виборі політ. курсу домінують переваги однієї групи. Більше того, влада при **П.** зазвичай розподілена між незалежними один щодо одного, й іноді – щодо д-ви, великими сусп. структурами (уряд. агентствами, політ. партіями, профспілками тощо). Такий поділ влади нехарактерний для авторитаризму, хоча можлива при цьому концентрація влади в руках незалежних від д-ви орг-цій також погано узгоджується і з ідеалом демократії. Для Р. Даля існування політ. еліти не виключає можливості функціонування активної маси, а навпаки, ці політ. суб'єкти доповнюють одне одного. Одна з найбільш яскравих характеристик **П.** за Р. Далем – відкрите змагання між політ. елітами за посаду. Для більш чіткої концептуалізації ліберального спрямування власної теорії Р. Даль обирає два осн. виміри політ. систем. Першим виміром постає ступінь опозиційності або конкуренції політ. еліт у системі, другим – рівень політ. участі населення у виборі тієї чи ін. політ. еліти. **П.** має характеризуватися високім рівнем управл. чуттєвості, в ній повинні діяти гарантії дієвості процедури формулювання, передачі та впливу переваг. Важливу роль відіграє потреба конкуруючих еліт заручитися підтримкою широких груп населення. На думку Даля, це сприяє зростанню народ. суверенітету та політ. рівності, на противагу олігархії, хоча на практиці значна частина населення виявляє пасивність і на процес прийняття рішень має слабкий вплив.

На підставі ґрунтовного аналізу історії та теорії демократії Р. Даль у результаті виділив сім ознак **П.**: 1) виборність органів влади, гарантована конституцією; за допомогою виборів здійснюється контроль над уряд. рішеннями; 2) регулярне і періодичне проведення вільних і справедливих виборів, за яких виключений механізм примушення; 3) заг. виборче право, коли практично все доросле населення наділене правом участі у виборах; 4) право бути обраними до органів влади – практично все доросле населення має таке право, хоча віковий ценз для права бути обраним може бути вище, ніж для права брати участь у виборах; 5) свобода самовираження – громадяни мають право на свободу висловлювати свою думку з широкого кола політ. проблем, включаючи критику органів влади, уряду, режиму, соц.-екон. ладу і панівної ідеології; 6) альтернативна інформація – громадяни мають права домагатися альтернативних джерел інформації, і, більше того, ці альтернативні джерела реально існують і охороняються законами; 7) автономія асоціацій – для реалізації своїх різноманітних прав, включаючи і вищеозначені, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації і орг-ції, включаючи незалежні політ. партії і групи за інтересами. Культ.-істор. і соц.-політ. умовами формування **П.** Р. Даль вважає такі: громад. контроль над силовим примусом, що йде від д-ви; наявність суч., динамічного та плюралістичного суспва; консоціативну демократію як вирішення проблеми багатоманітності субкультур; демокр. хар-р політ. культури громадян, переконань політ. активістів; відсутність інтервенції з боку іноз. д-ви

чи групи д-в (іноз. вплив і контроль щодо політ. процесів у певній д-ві). Істотним гальмом Р. Даль вважає надмірну концентрацію та централізацію влади. Тому важливим чинником розвитку **П.** є розосередження екон. і політ. ресурсів.

Можна виокремити десять переваг **П.** над неполіархічними (демокр.) альтернативами: позбавлення від тиранії; дотримання осн. прав і свобод; свобода особистості; самовизначення; моральна автономія; можливість розвитку особистості; захист визначальних інтересів особистості; політ. рівність; тяжіння до миру; процвітання. /*М. Требін*/

ПОЛІКРАТІЯ (грец. πολύς – численний, багато + κράτος – сила, влада) – багатовладдя, одночасне утримування влади в сусп-ві кількома політ. силами. Багатовладдя починалося з дуумвіратів, триумвіратів і вінчалося владою кількох володарів або політ. сил. Залежно від того, яка частина населення може виразити свою волю у визначенні діяльності держ. влади, **П.** можуть бути розділені на олігархії, аристократії і демократії. На випадки «примітивної **П.**» або «режим багатоцарювання» у своїх поемах не раз вказував Гомер. У XIV ст. у протестантських країнах північного заходу Європи, де феодали не змогли підпорядкувати міста і вимушені були укладати з ними договори, виникла **П.** влади – зародок демократії і вільного ринку. Спроби щодо встановлення **П.** були відомі у Запорозькій Січі, Новгороді та Пскові, у Москві. Наприкінці XVII ст. із приходом до влади Петра I у Росії було на довгі віки закріплено монократичне правління. Лютнева революція 1917 р. закріпила **П.**, що постала з реформ Олександра II та конституції 1905 р., але більшовики її скасували і повернули монократію влади партократів з усіма її принадами. У XX ст. після припинення «холодної війни», розпаду СРСР та утворення СНД керівники республік декларували перехід до **П.**, але були непослідовні в діях через страх втратити монополію на владу. У сучасних постсоціалістичних д-вах наявні елементи **П.** Для розвинених демокр. д-в характерна **П.**, у країнах, що розвиваються, вона існує в усіченому вигляді. Осн. риси **П.** зближують її з поліцентризмом і відкритими системами: формування органів держ. влади на основі демокр. принципів, поділ влади, територіальна структура будується з урахуванням балансу різних інтересів, у діяльності органів держ. влади акцент робиться на демокр. форми і методи, широко використовуються різні форми участі громадян в управлінні д-вою; визнаються і реально гарантуються осн. права і свободи. Формою існування **П.** є угода, яка залишає один осн. закон про угоди і обов'язки сторін. Предметом угод є розподіл прав і обов'язків різних глобал. суб'єктів, а також об'єднання їх зусиль на глобал. арені. Утвердження **П.** остаточно відокремлює владу від громадян. сусп-ва, бо **П.** легітимує себе не підтримкою громадян, а глобал. співвідношенням сил. /*О. Сахань*/

ПОЛІТИКА (грец. πολιτική – діяльність самоуправління в полісі (місто, д-ва), а подалі – «мистецтво управління» д-вою і сусп-вом) – сфера особливих практик сусп-ва і діяльності урядів, що пов'язана з використанням і застосуванням влади. Це – сфера сусп. відносин (організаційного, регулятивного і контрольного хар-ру), в якій здійсню-

ються здобуття та реалізація влади, збалансування соц. інтересів, формування політ. ін-тів, прийняття і виконання владних рішень. Як зазначає Оксфордська енциклопедія, **П.** не тільки сусп. феномен, що проектується та здійснюється людьми, втілюється у діяльності соц.-політ. ін-тів д-ви і сусп-ва; вона має власні ознаки і специфіку. Гол. властивості **П.** підкреслюють її всеохоплюючу роль у сусп. житті: *універсальність* (вплив на всі елементи соціуму, події та відносини у ньому); *інклюзивність* (здатність необмеженого проникнення у різні сусп. сфери); *атрибутивність* (можливість сполучення з будь-якими неполіт. явищами, стосунками і процесами).

П., як і культура, є найбільш сталою універсалією буття людства, що характеризує його генезис і розвиток з найдавніших часів сусп. орг-ції. Вона формувалась як цивілізована форма спільності людей, із призначенням забезпечення стійкого балансу між заг. благом та індивідуальними інтересами. Як відзначав Арістотель у V ст. до н. е., політ. корениться у природі людини як соц. істоти, здатної повноцінно жити лише у колективі, сусп-ві й «призначеної» взаємодіяти з ін. людьми. **П.** історично виникає на тій цивілізаційній фазі розвитку людства, коли первинні соц. спільноти переходили від т. зв. привласнюючого типу господарювання до вироб. господарства; у результаті чого виникав надлишок продукції, який належало розподілити, тож поставала природна потреба у політ. врегулюванні цього питання. Відповідно, як соц. ін-т, **П**. з'являється там і в той час, коли втрачається природна згода в сусп-ві, але формується потреба в узгодженій соц. взаємодії.

Осн. види **П.** – внутр., зовн. й світ.; гол. ж її напрями: екон., соц., нац., демогр., гуманітарна, культ., освітня, інформ., наук.-техн., фін., промислова, аграрна, екол., воєнна, геополітика та ін. Вона завжди присутня там, де має місце влада, невипадково один з авторів Конституції США Дж. Медісон наголошував, що «якби люди були ангелами, то не знадобилось би ніякого уряду». М. Вебер стверджував, що **П**. властивий надзвичайно широкий сенс, і вона охоплює всі різновиди із самост. керівництва (валютну політику банків, дисконтну політику Імперського банку, політику профспілок, шкільну політику міських і сільських громад, політику корпорацій, політику розумної жінки тощо).

Узагальнення змістовних трактувань **П.** дозволяє виділити її ф-ції: 1) всеосяжної орг-ції сусп. явищ; 2) агрегації та репрезентації ключових інтересів класів і соц. груп; 3) регулятивно-контрольного впливу на діяльність певного соціуму, життя ін. народів і країн; 4) раціоналізації існуючих суперечностей між соц. групами завдяки політ. компромісу або консенсусу; 5) інтеграції різних верств і груп сусп-ва шляхом їх підпорядкування інтересам цілого; 6) політ. соціалізації особистості через її гармонійне включення у складні соціополіт. стосунки; 7) забезпечення політ. наступності та інноваційності соц. еволюції сусп-ва та розвитку окремої особистості.

Інституціоналізується **П**. на різних рівнях соц. управління – передусім на уряд., а також – у діяльності (збори, акції, кампанії тощо) політ. орг-цій. Хар-р **П.** визначає зміст і тип існуючої політ. системи, ступінь інституціоналізації д-ви і досконалість політ.-прав. механіз-

мів, свідчить про рівень політ. культури і політ. структурування соціуму, про досвід його асоціативного життя, практики формування та дій громад.-політ. угруповань.

Сфера реалізації **П**. – це самост. галузь владно-політ. відносин у сусп-ві, д-ві та світі, а соц. межі поширення політ. ідей та впливів визначаються «полем» безпосередніх дій політиків і політ. орг-цій. У суч. сусп-ві **П.** переслідує «ідеальні» цілі із забезпечення консолідованої цілісності соціуму, узгодження інтересів різноманітних груп, з ефективного регулювання всіх форм соц. взаємодії. Політ. сфера між тим корелює із соц., екон. та дух. галузями сусп-ва, що містять вир-во усіх видів ресурсів, статусів і відносин, соціокульт. цінностей, світогляду, інтелекту, наук. досягнень тощо. Отже, засобами держ. **П.** встановлюється порядок і хар-р розподілу та споживання соц. благ.

Форми і способи діяльності в **П**. досить різні за хар-ром, їх спектр коливається від конкуренції, спорів, переговорів, компромісів, офіц. виборів до погроз, б-би, «ідеол. війн», примусу або застосування сили. Водночас **П**. є стратегією і тактикою, політ. курсом дій, який прийнятий і дотримуваний владою, керівництвом, політ. партіями та лідерами. Як пише Філіп Бенетон: «**П.** не може бути зведена до жодного виду ін. діяльності, котра б детермінувала її ззовні… але нині **П.** розчинилася у соціальному». Таким чином, формується тенденція певної соціологізації **П.**, її логіка така: суч. **П.** стає схожою на «ринок», де здійснюється раціон. обмін (програм на ресурси влади), вмотивований інтересом. У цій інтерпретації **П.** вже не виступає всеохоплюючим, особливим виміром соц. цілого, як тільки люди вступають у тривалі відносини, що містять владу, саме ці стосунки і конституюють політ. систему з усіма політ.-прав. ін-тами. /*Л. Герасіна*/

ПОЛІТИКА ВНУТРІШНЯ – заг. внутрішньополіт. курс д-ви, сукупність напрямів її діяльності, структур та інтів щодо організаційного, конкретно-змістовного вислову інтересів народу з метою створення умов для нормального людського життя, збереження чи реформування існуючого сусп. та держ. ладу. **П. в.** – діяльність д-ви та ін. політ. ін-тів, яка охоплює різні сфери сусп. життя і спрямована на збереження, реформування або докорінну зміну існуючих сусп. відносин.

Осн. види **П. в.** розрізняються залежно від найважливіших сфер сусп. життя. Такими видами є екон., соц. і культ. політика. Кожен із цих видів політики спрямований на регулювання певного виду сусп. відносин і, у свою чергу, складається з деяких різновидів. Так, *екон. політику* становлять промислова, аграрна, фін., інвестиційна, структурна, наук.-технічна, зовнішньоекон. та ін. різновиди політики. Осн. різновиди *соц. політики* розрізняються залежно від груп соц. спільностей як її об'єктів. Такими різновидами є політика соц. партнерства, спрямована на регулювання відносин між сусп. класами, етн., або нац., демогр., молодіжна, пенсійна, регіон. політика тощо. Галузевими різновидами соц. політики є житлова, політика у сфері охорони здоров'я, освітня політика. *Культ. політика* охоплює сферу дух. життя сусп-ва, її різновидами є, напр., політика в галузі мистецтва, у сфері науки та освіти. Існують різновиди **П. в.**, що певною мірою

є проміжними між її осн. видами. Так, *податкова політика* проміжна між екон. і соц., освітня – між соц. і культ. За повнотою охоплення сфер сусп. життя та впливом на сусп-во можна виокремити такі різновиди політики, як оборонна, екол., у сфері науки. Остання за своїм технічним аспектом найближча до економіки, за гуманітарним аспектом – до соц. і особливо дух. сфер сусп. життя.

Осн. засадами політики у сфері розбудови державності є: розвиток демократії шляхом удосконалення механізму держ. управління, здійснення парлам. контролю; вдосконалення системи проведення виборів до парламенту та органів місц. самоврядування; модернізація системи держ. служби з урахуванням світ. та європ. досвіду на принципах професійності та політ. нейтральності; посилення відкритості та прозорості процесів підготовки і прийняття держ. рішень та здійснення будь-яких дій, пов'язаних із формуванням і використанням бюджетних коштів, кадровими призначеннями на керівні посади в центр. органах виконавчої влади, судах, правоохоронних органах; забезпечення справедливого і доступного судочинства; забезпечення дотримання міжнар. стандартів незалежності суддів; посилення протидії корупції та тіньовій екон. діяльності, забезпечення безумовного дотримання принципів законності насамперед вищими посадовими особами д-ви, політиками, суддями, керівниками правоохоронних органів і силових структур; б-ба із злочинністю шляхом поліпшення координації роботи правоохоронних органів, оптимізації їх структури, належного забезпечення їх діяльності.

Осн. засадами **П. в.** *в екон. сфері* є: забезпечення конкурентоспроможності нац. економіки, досягнення високих темпів її зростання, забезпечення макроекономічної стабільності та низького рівня інфляції; розвиток внутр. ринку, підвищення ефективності його функціонування та вдосконалення механізмів держ. регулювання, забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на окремих ринках; проведення стабільної, раціон. та справедливої податкової політики; розвиток і зміцнення банківської системи та небанківських фін. установ; забезпечення інституційної та фін. незалежності нац. банку країни одночасно з посиленням прозорості його діяльності; забезпечення екон. збалансованості розвитку регіонів, узгодженості напрямів їх розвитку із загальнонац. потребами; гарантування д-вою непорушності усіх форм власності як основи ринкової системи господарювання; створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, спрощення умов започаткування бізнесу та виходу з нього, зменшення втручання д-ви в екон. діяльність суб'єктів господарювання, перехід на європ. модель ринкового нагляду, якості та безпеки продукції; створення умов для відродження села, ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу, збільшення його експортного потенціалу, гарантування продовольчої безпеки д-ви; забезпечення високого рівня якості сільськогосподарської продукції та продовольства, формування прозорого ринку такої продукції; розбудова транспортної інфраструктури, підвищення ефективності використання транзитно-

го потенціалу д-ви, інтеграція транспортних мереж країни у міжнар. транспортні коридори; реформування житлово-комунального господарства, забезпечення доступності комунальних послуг та підвищення їх якості, залучення мешканців до управління об'єктами житлово-комунального господарства.

Осн. засадами **П. в.** *у соц. сфері* є: забезпечення гарантованих конституцією країни прав і свобод громадян на основі впровадження світ. та європ. стандартів соц. захисту, підвищення якості соц. послуг; досягнення ефективного демогр. розвитку; поліпшення соц. захисту дітей, утвердження духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої та соціально благополучної сім'ї; сприяння молоді в реалізації творчих можливостей та ініціатив, залучення її до активної участі в соц., екон. та гуманітарному розвитку д-ви; подолання бездомності громадян, безпритульності та бездоглядності дітей.

Осн. засадами **П. в.** *у гуманітарній сфері* є: створення належних умов для нарощення освітнього потенціалу країни, забезпечення рівного доступу громадян до здобуття якісної освіти незалежно від місця проживання, майнового стану та фін. можливостей; сприяння культ. розвитку громадян країни, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та сусп-ва, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян д-ви у задоволенні культ.-дух. потреб; відродження дух. цінностей народів, захист та примноження їх культ. надбання, збереження нац. культ. спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культ. самобутності регіонів; забезпечення умов для формування толерантного сусп-ва, гарантування свободи совісті та віросповідання; забезпечення свободи засобів масової інформації та безперешкодного доступу громадян до інформації, створення умов для розвитку інформ. технологій та інформ. суспва, широкої інтеграції і доступу громадян до світ. інформ. простору; реформування системи охорони здоров'я з метою забезпечення якісної і доступної медичної допомоги; удосконалення держ. політики у сфері фізич. культури і спорту, сприяння популяризації та поширенню здорового способу життя, організації змістовного дозвілля.

П. в. ґрунтується на таких *принципах*: пріоритетність захисту нац. інтересів; верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи; рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері екон. діяльності; здійснення держ. влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами держ. влади та органами місц. самоврядування; забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соц. спрямованості; забезпечення балансу загальнодерж., регіон. та місц. інтересів; свобода, соц. справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні держ. і сусп. справами; соц. партнерство та громадян. солідарність. */В. Воднік/*

ПОЛІТИКА ВОЄННА – складова частина загальнодерж. політики, що належить до орг-ції та застосування засобів збройного насильства для досягнення політ. цілей. Як правило, д-ва володіє

монопольним правом на розробку і реалізацію **П. в.** Важливим елементом **П. в.** є військ.-політ. ідеї д-ви, закріплені в її конституції і виражені в офіц. воєнній доктрині. У конституції визначаються осн. прав. норми **П. в.**, її ставлення до принципів міжнар. права, закріплених у Статуті ООН. Воєнна доктрина будь-якої д-ви характеризується трьома гол. аспектами: прав., політ. і військ.-технічним. У демокр. д-вах пріоритетом у співвідношенні цих аспектів користується право. Під прав. аспектом воєнної доктрини розуміють сукупність юрид. норм, що регулюють військ. буд-во, підготовку країни до відбиття нападу противника, порядок застосування сил, засобів і методів ведення воєн. Крім Осн. закону, ці норми містяться в законодавчих актах органів держ. влади, а також у міжнар. угодах, учасником яких є ця д-ва. Одним із гол. моментів **П. в.** та ядром воєнної доктрини є визначення зовн. загрози, потенційних ворогів і союзників. Завершення «холодної війни» і розпад СРСР змінив традиц. для біполярного світу схему ворогів і друзів.

П. в. має дві складові: *внутр.*, пов'язану із створенням, утриманням та підготовкою воєнної орг-ції д-ви, здійсненням військ. буд-ва та використанням засобів збройного насильства (у першому випадку – для підтримки існуючого ладу і зриву спроб його зміни; у другому – для руйнування існуючої та встановлення нової політ. системи в результаті військ. перевороту); *зовн.*, пов'язану із забезпеченням оборони д-ви, захистом її суверенітету, територ. цілісності і самостійності, попередженням, зривом і відображенням можливої агресії ззовні, а також із розширенням (збереженням) кордонів, встановленням (підтриманням) панування в певних регіонах і досягненням оборонних, або агресивних, завойовницьких цілей. Розрізняють також **П. в.** мирного часу і воєнного часу. *(Є. Мануйлов)*

ПОЛІТИКА ЗОВНІШНЯ – сукупність відносин д-ви з ін. країнами та міжнар. утвореннями. **П. з.** є одним із двох (поряд із внутр.) найбільших видів класифікації політики, що вирізняється за критерієм об'єкта. Об'єктом **П. з.** є міжнар. відносини. Її завдання полягає в регулюванні відносин цієї країни з іншими. Осн. функціями **П. з.** є: забезпечення суверенітету та безпеки країни, цілісності її території та непорушності кордонів; представництво інтересів сусп-ва в міжнар. співт-ві та підвищення міжнар. престижу країни; захист громадян своєї д-ви за кордоном; розвиток політ., економ, культ. і гуманітарних зв'язків з ін. країнами та народами. Найважливішим засобом здійснення **П. з.** є дипломатія, яка забезпечує безпосередній інформ. вплив на уряди ін. д-в. Гол. установою д-ви, що здійснює та координує з ін. держ. та неурядовими орг-ціями практичну діяльність у галузі **П. з.**, є мін-во закордонних справ.

П.з. д-ви тісно пов'язана з внутр. політикою. Взаємозв'язок **П. з**. та внутр. зумовлений такими обставинами: 1) обидві виходять зі спільних сусп. потреб, відбивають заг. сусп. інтереси; 2) хар-р як внутр. політики, так і **П. з.**, визначається якістю політ. системи; 3) цілі сусп. розвитку, визначені внутр. політикою, завжди мають зовн. аспекти своєї реалізації; 4) постановка зовнішньополіт. завдань спирається на урахування внутріполіт. ситуації, її соц.-політ., соц.-екон. та соціокульт. аспектів.

На формування **П. з.** д-ви впливає низка чинників: її екон. та військ. потенціал, істор. спадщина, політ. режим, які зумовлюють певний тип. До осн. типів **П. з.** варто віднести: 1) *гегемоністський* – характерний для країн із сильним екон. та військ. потенціалом, сутність якої полягає у нав'язуванні за допомогою різних важелів своєї волі ін. д-вам; 2) *агресивний* – притаманний недемокр. д-вам із сильним екон. та військ. потенціалом, які намагаються нав'язати свою волю ін. д-вам або захопити їх чи частину їх територій за допомогою військ. сили; 3) *активний* – характерний для д-в зі середнім екон. та військ. потенціалом, що полягає в активному пошуку на міжнар. арені ділових партнерів та політ. союзників, необхідних для швидшого вирішення проблем свого соц.-екон., наук.-технічного та культ.-освітнього розвитку; 4) *пасивний* – характерний для країн зі слабким екон. та військ. потенціалом, що полягає в пристосуванні д-ви до зовн. середовища. Практично це означає, що д-ва прямує в фарватері ін. д-в; 5) *консервативний* – характерний для колишніх імперських д-в, які втрачають свій екон. та військ. потенціал. Сутність такого типу **П. з.** полягає в активному захисті своїх попередніх позицій на міжнар. арені; 6) *реваншистський* – характерний для недемокр. д-в, які в минулому втратили свої території або були метрополіями колишніх імперій. За гол. мету своєї **П. з.** такі д-ви ставлять повернення втрачених територій або відновлення імперських утворень. *(О. Романюк)*

ПОЛІТИКА ІНКЛЮЗИВНА (англ. *inclusive* – що включає в себе) – напрям суч. політики, спрямованої на залучення населення з особливими потребами або обмеженими можливостями в різні сфери життя – екон. та політ. відносини, культ. життя та освіту. В широкому значенні інклюзія означає процес залучення в що-небудь. Синонімом «інклюзивний» є слово «включений» (від лат. *include* – включати, заключати), а протилежним за значенням – «ексклюзивний» або виключений (від лат. *exclūdere* – виключати; від англ. *exclusive* – виключно). Соц. інклюзія – процес участі всіх людей у життя в соціумі, у тому числі і тих, хто має які-небудь особливості, що перешкоджають адаптації та повноцінному функціонуванню. При інклюзії всі зацікавлені сторони беруть активну участь у громад. житті. Інклюзивність передбачає відсутність будь-якої дискримінації і залучення кожного в життя спільноти. У такому аспекті інклюзивна економіка та інклюзивний бізнес спрямовані на включення представників всіх соц. груп та класів, зокрема представників нижчого класу (бідних та злиденних) в систему екон. відносин та екон. обміну. Що стосується соц. політики, то її інклюзивне спрямування передбачає розвиток інституціональної моделі соц. підтримки та допомоги малозахищеним соц. групам у таких формах, як надання можливостей для навчання та розвитку здібностей, отримання нової робочої кваліфікації, забезпечення роботою (інвалідам, жінкам з дітьми, нац. меншинам, іммігрантам, жертвам насильства, наркотично залежним, особам, що позбавлені свободи або відбули тюремне покарання, тобто людям, які працездатні або не повністю втратили працездатність, прагнуть до соц. активності та самореалізації). Така модель вважається більш ефективною та корисною для

даних груп людей та сусп-ва в порівнянні з патерналістською моделлю соц. підтримки, коли просто надається фінансово-матеріальна допомога. У політ. аспекті інклюзивність означає залучення всіх груп населення до політ. процесу та політ. участі у виборах, референдумах, політ. партіях та громад.-політ. орг-ціях, що включає формування цінностей та позиції соц.-політ. активізму, відповідальності, зацікавленості в розвитку демокр. сусп-ва. Поняття **П. і**. найчастіше використовується для визначення суч. політики щодо людей з обмеженими та особливими потребами, тобто до людей з різними формами інвалідності та відхилень у фізич. або психічному здоров'ї. У першу чергу така політика акцентує увагу на доступі освіти для людей з обмеженими можливостями. Це передбачає створення доступного та емоційно комфортного середовища, яке дозволяє всім учням (студентам) отримати однакові знання і рівною мірою реалізовувати свої можливості. Інклюзивна освіта має за мету поширення ідей інклюзивного сусп-ва, яке характеризується такими параметрами, як гуманістичність, толерантність, демократичність, особистий розвиток, соц. підтримка. Інклюзивна освіта виступає основою та фактором не тільки освітньо-виховної, а й профес. соціалізації та працевлаштування людей з порушеннями розвитку та обмеженими можливостями. Так, у Раді Європи та Європ. Союзі набула розвитку політика під назвою «Інклюзивна Європа», метою якої є поліпшення умов життя людей з проблемами розвитку, їх сімей. Принципами європ. **П. і.** виступають: відсутність дискримінації (до людей з інвалідністю ставляться так само, як і до ін. людей); занурення у сусп-во (всі люди з порушеннями розвитку мають право брати участь у житті сусп-ва); інклюзивна освіта (учні з порушеннями розвитку отримують допомогу і можуть ходити до тих же шкіл, що й всі інші); правоздатність і доступність правосуддя (закон повинен застосовуватися до людей із порушеннями розвитку чесно і на рівних правах); незалежне життя (люди з порушеннями розвитку можуть самі вирішувати, де і з ким вони хочуть жити); відстоювання своїх прав (люди з порушеннями розвитку вчаться говорити від свого імені); доступність (всі речі, місця, заходи та інформація мають бути доступними для людей з порушеннями розвитку). Одним з яскравих прикладів успішної реалізації **П. і.** виступає суч. спорт інвалідів (параолімпійський спорт), який дозволяє як займатись фізич. вправами та спортом людям з обмеженими можливостям, так і брати їм участь у спортивних змаганнях та спеціальних – Параолімпійських іграх. Важливим фактором реалізації **П. і.** виступає процес розробки та використання суч. технологій, зокрема інформ.-комп'ютерних, для оптимізації лікування, реабілітації, пересування, обслуговування, навчання, дозвілля, побуту та праці людей з обмеженими можливостями. У цілому, **П. і.** виступає показником і фактором демократизації та гуманізації суч. сусп-ва. *(О. Кириленко)*

ПОЛІТИКА ПРИКОРДОННА – держ. і міжнар. політика, що регулює транскордонні потоки і визначає співвідношення між бар'єрними та контактними ф-ціями кордону, тобто ступінь його прозорості. **П. п.** відображає пріоритетні цілі д-ви, прикордонних регіонів

і місц. влади, включає стимули й обмеження прикордонної діяльності, регулює процеси внутр. і зовн. (транскордонної) територ. інтеграції.

П. п. має відкритий або закритий хар-р. Прикладом останньої є 248-кілометрова демаркаційна лінія між Північною і Південною Кореєю, яка є найбільш укріпленим з обох боків кордоном у світі. З метою перешкоджання вторгненню терористів наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х рр. почалося зведення прикордонних стін в Індії та Ізраїлі. Ці загороджувальні системи обладнані системами спостереження і сенсорними пристроями, частково електрифіковані й заміновані. Завершення буд-ва загород сприяло відчутному зниженню к-сті терор. атак, але не дало змоги покінчити з проблемою транскордонного тероризму.

Загородження на держ. кордонах здебільшого споруджуються для протидії масовій неконтрольованій міграції. Напр., у 2006 р. у США розпочато зведення стіни на кордоні з Мексикою для б-би з незаконною імміграцією. Аналогічна мета ставилася під час прийняття рішень про спорудження прикордонних загороджень в Індії на кордоні з Бангладеш і М'янмою, у Саудівській Аравії – з Іраком і Єменом, у Ботсвані – із Зімбабве, в Іспанії – за сухопутною частиною периметра кордонів іспанських ексклавів Сеути і Мелільї з Марокко. Проте порушники часто пристосовуються до нових умов, а переправлення нелегалів може перетворюватися на прибутковий тіньовий бізнес, що знижує ефективність под. заходів.

За умови взаємної довіри між партнерами, серйозної зацікавленості в розвитку двосторонніх зв'язків, готовності до компромісу у процесі формування **П. п.**, сумісності стандартів і принципів цієї політики може реалізуватися стратегія забезпечення прикордонної безпеки на основі тісної взаємодії суміжних д-в. Прикладом її реалізації є охорона кордону між США і Канадою, найдовшого необоронного кордону в світі. На початку XXI ст. США і Канада розпочали формування системи спільного контролю транскордонних потоків. 12.12. 2001 р. в Оттаві була підписана Декларація про «розумні кордони», в якій проголошувалися пріоритети нової стратегії: створення режиму найбільшого сприяння для мандрівників і комерційних орг-цій, що користуються довірою, перенесення контролю над товарами таких орг-цій з прикордонної зони до пунктів відвантаження, модернізація пунктів пропуску для б-би із заторами на кордоні і т. ін.

У Європ. Союзі віддали перевагу стратегії інтеграції нац. систем забезпечення прикордонної безпеки, створення спільного прикордонного простору зі скасуванням прикордонного та митного контролю на внутр. кордонах країн-членів, що потребувало гармонізації екон. та митної політики, діяльності правоохоронних органів суміжних країн, а також приведення контролю над зовн. кордонами у відповідність до певних стандартів. За дотриманням членами ЄС, і особливо кандидатами на вступ, стандартів з охорони зовн. кордонів стежать спец. технічні інспекції. Крім того, важливу роль у системі охорони зовн. рубежів і в б-бі з нелегальною транскордонною активністю відіграють заг. для ЄС структури і механізми, такі як Шенгенська інформ. система.

В Україні осн. завданнями охорони держ. кордону є забезпечення встановленого режиму держ. кордону й прикордонного режиму, який регламентує правила в'їзду, тимчасового перебування, проживання, пересування, провадження робіт, обліку та утримання на пристанях суден, а також їх проходження у внутр. водах. Україна активно здійснює заходи щодо облаштування та реконструкції держ. кордону, створення інтегрованої системи його охорони, забезпечення пропуску через держ. кордон осіб, транспортних засобів і товарів. З метою зменшення к-сті терор. атак, вирішення проблеми транскордонного тероризму розпочалося буд-во захісних споруд на укр.-рос. кордоні в рамках проекту «Стіна» або «Європ. вал». Цей фортифікаційний проект має на меті підвищити рівень безпеки на суходільному кордоні України та Рос. Федерації. Планується створити два оборонних рубежі, близько 1 500 кілометрів траншей і ходів сполучення, понад 8 000 окопів для техніки, понад 4 000 бліндажів, створення 60-кілометрового невибухового загородження. У зах. напрямі **П. п.** України спрямована на заохочення місц. прикордонному руху, який визначається як регулярний перетин спільного кордону сусідніх д-в жителями прикордонної зони однієї д-ви з метою перебування у прикордонній зоні ін. д-ви з сусп., культ. або сімейних причин та з обґрунтованих екон. причин, які відповідно до нац. законодавства д-в не визнаються прибутковою діяльністю. При цьому прикордонною зоною вважається територія адмін. одиниць сусідніх д-в, яка не перевищує 30 кілометрів від спільного кордону. *(В. Кривошеїн)*

ПОЛІТИКА РЕГІОНАЛЬНА (лат. *regionalis* – обласний) – складова внутр. політики д-ви, спрямована на гармонійне поєднання інтересів д-ви й окремих регіонів, створення сприятливих екон.-прав. умов для раціон. використання внутр. ресурсів, виробн. потенціалу і заохочення зовн. в умовах глобалізації міжнар. економіки. На відміну від галузевих політик, **П. р.** орієнтується на просторовий ефект політ. дій і заходів, програм та бюджетів. Гол. метою держ. **П. р.** є створення умов для динамічного, збалансованого економ. та соц.-культ. розвитку країни та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих д-вою соц. стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управл. рішень, удосконалення роботи органів публічної влади.

Об'єктами **П. р.** є територія д-ви, визначені законодавством її регіони, а також ін. регіон. утворення, що характеризуються специфічністю, цілісністю та спільністю проблем розвитку і визначені законодавством для досягнення особливих цілей розвитку територій. *Суб'єктами* **П. р.** є органи держ. влади, органи місц. самоврядування, що діють у межах наданих їм повноважень та у спосіб, визначений законом. **П. р.** зародилася у 30-ті рр. XX ст. і стала важливим напрямом держ. політики. Якщо спочатку європ. **П. р.** сприймалася як інструмент мінімізації диспропорцій у соц.-екон. розвитку регіонів, в основному за рахунок перерозподілу ресурсів д-ви, то згодом вона стала механіз-

мом соц.-екон. ринкових перетворень, партнерства між центром і регіонами, різними рівнями та гілками влади, д-ви і громад. об'єднань, залучення регіонів до участі у загальнодерж. проектах. Основою **П. р.** ЄС є шість ключових принципів, що імплементуються у регіон. стратегії країн-учасниць та д-в, що входитимуть у спільний європ. екон. простір: децентралізація – перерозподіл повноважень регіонам із метою використання внутр. потенціалу, заохочення регіон. ініціатив та розмежування ф-цій і повноважень між різними рівнями управління ЄС; субсидіарність – максимально можлива передача повноважень регіонам з точки зору доцільності та спроможності їх ефективного виконання; концентрація – накопичення засобів фондів у тих регіонах, що найбільше цього потребують; програмний підхід – надання переваг завершеним проектам, в яких брали участь місц. органи влади і які передбачають комплексний розвиток певних територій; партнерство – тісна взаємодія і співробітництво різних гілок влади; компліментарність – запобігання споживчим настроям у депресивних територіях, що потребують відповідної допомоги з боку євроструктур.

Методологічними принципами реалізації держ. **П. р.** є: системності (суч. регіон повинен розглядатися одночасно і як цілісна система, і як невід'ємна частина д-ви); єдності екон. та соц. ефектів (розкриває взаємозалежність та кореляцію чинників екон. зростання); відповідності світ. пріоритетам розвитку; гуманізація та екологізація процесу регіон. розвитку; взаємоузгодженість галузевих і територ. пріоритетів розвитку з метою підвищення конкурентоспроможності територій; наступності в часі (діалектична взаємодія двох протилежностей – стабільності та динамізму). *(В. Малиновський)*

ПОЛІТИКА СВІТОВА – сфера неподільної взаємодії між суб'єктами міжнар. відносин з приводу їхньої політики стосовно одне одного та у вирішенні загальносвіт. проблем; сукупна міжнар. діяльність суверенних д-в та ін. суб'єктів на глобал. світ. арені, яка водночас включає політику кожного із них відносно своїх внутр. проблем і ситуацій. **П. с.** є універсальним виміром людського буття, тому не стільки залежить від досвіду окремих сусп-в, їх політ. ін-тів, якостей політ. еліти, скільки від заг. рівня еволюції світ. цивілізації та культури. Ці процеси відбуваються в межах *глобал. політ. сфери* – галузі реалізації владно-політ. відносин і глобал. впливів у суч. світ. просторі.

Феномен і категорія **П. с.** є найзагальнішими в розумінні суч. контексту відносин між країнами і народами; її зміст інтерпретується у філос., істор., політол., міжнар.-прав., геополіт., соціол., культурологічних теоріях. Тому **П. с.** можна інтерпретувати як галузь науки, як сферу глобал. управління, і як соц. феномен. *Наука* **П. с.** є міжгалузевою системою знань, що поширюється на аналіз процесів, які стосуються інтересів усієї світ. спільноти. Концепт **П. с.** сформувався наприкінці 70-х рр. XX ст. у неоліберальній дослідницькій парадигмі (Р. Кохен і Дж. Най «Транснац. відносини і світ. політика»). Становлення і розвиток цього наукового напрямку передусім пов'язаний з фіксацією зменшення ролі двосторонніх зв'язків у міжнар. відносинах та активізацією великої к-сті недерж. áкторів світ. співт-ва. Отже, гно-

сеологічна спорідненість **П. с.** і міжнар. відносин очевидна, але предметні поля їх вивчення нині помітно відрізняються, адже з 1990-х рр. суттєво змінився зміст спілкування між суб'єктами у міжнар. системі. У науці укорінилась думка, що міжнар. відносини є інституційною основою, а **П. с.** – це їхній зміст і сенс, політ. феномен і процес, пов'язаний із появою нових áкторів і явищ, нових просторів і вимірів, що виникають на грані реалізації нац. політик, глобал. інституцій, транснац. структур та самост. політ. дій антиглобалістських оргцій, Інтернет-спільнот, злочинних мереж – усього того, що становить реальну політ. дійсність XXI ст.

Поняття «**П. с.**» тісно пов'язане із важливою проблемою суч. цивілізації – *глобал. управлінням*. Власне, термін «політика» у перекладі з грец. означає «мистецтво управління» д-вою; це сфера діяльності, пов'язана з владними відносинами між людьми, соц. групами, націями, д-вами. Отже, дослівно «**П. с.**» можна інтерпретувати як *мистецтво управління світ. співтовариством*, де численні держ. суб'єкти і недерж. áктори утворюють складну систему взаємозв'язків у всіх галузях діяльності – від політ., прав., екон. до культ.-гуманітарної та інформаційної. Ця практика історично здобула моральну, а згодом і політ. легітимність, що й ознаменувало появу нової світ. політ. реальності.

Як *соц. феномен* **П. с.** характеризує якісно новий стан міжнар. середовища, в якому діють як традиц. (д-ви), так і нові суб'єкти міжнар. взаємодії (неуряд. орг-ції, партії, міжнар. профспілки, ін. світ. політ. áктори, ТНК). Вона об'єктивно відображає глобал. феномени та світополіт. трансформації, що завершили на початку XXI ст. перехід від традиц. міждерж. відносин до більш складної системи – глобал. міжнар. відносин пост-Вестфальської епохи. Політол. і міжнар. лексикон все частіше використовує поняття «світ. спільнота», що набуло наук. змісту, відображаючи *глобал. результат істор. розвитку людства*, який полягає, по-перше, у формуванні традицій і норм співіснування різних соц.-політ. áкторів на світ. арені; по-друге, у спробах вироблення процедур захисту загальнолюдських інтересів у суч. світі. Звідси **П. с.** трактується як інструмент усього світ. співт-ва, а не тільки урядів і д-в; її нове розуміння зумовлене високим ступенем взаємозалежності д-в, регіонів і націй, та передбачає мирний характер світ. спільноти.

Сучасністю актуалізовані такі глобал. параметри **П. с.**, як сфера єдиного розуміння світ. спільнотою загальнолюдської моралі та права, показники транснаціоналізації міжнар. економіки, хар-р еволюції систем озброєнь та швидкість поширення у світі технологій їх вир-ва (у т. ч. сфера дії глобал. систем наведення ракет), транспортна система планети, контури всесвітнього віртуального простору, Інтернет і соц. мережі – це найбільш значущі проблеми з арсеналу світополіт. аналізу.

Суч. міжнар.-політ. реальність відображає перетворення не лише у сфері зовнішньополіт. взаємодії, а й також чинники впливу áкторів **П. с.** на внутр. політику д-в. Спроби окремих д-в прямо втручатися або впливати на внутр. процеси в ін. країнах, які завжди вважалися неприпустимими, тепер фактично перетворились на норму, що підкріплюється достатньою військ. силою (дії

блоку НАТО, інтервенції Росії). Суверенітет же, як міжнар.-прав. принцип, відкрито піддається сумніву.

Для розкриття змісту і структури зв'язків у світ. спільноті вживається категорія «світ. порядок». Але він постійно порушується та відновлюється, тож його збереження і збалансування стало найважливішим пріоритетом **П. с.**, що вимагає активних дій і доброї волі з боку всіх учасників міжнар. відносин. Із початку 90-х рр. XX ст. почав формуватися новий *глобал. світопорядок*, зорієнтований не стільки на конфронтацію і боротьбу антагоністичних систем, скільки на принципи взаємодії, міжнар. співпрацю та партнерство. Дійсно, світ став більш цивілізованим і розвиненим, але водночас і набагато небезпечнішим: людство безпосередньо постало перед проблемами виживання, пошуку соціополіт. шляхів руху до єдиної людської спільноти, яка буде здатна вирішувати найскладніші глобал. проблеми сучасності. Новий світ. порядок, як ідея та практична реальність, має характеризуватися незастосуванням сили і загрози сили, рівноправною співпрацею в **П. с.**, зусиллями з упорядкування взаємодій та впливів у світ. політ. процесі. *(Л. Герасіна)*

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНА – сукупність принципів і система практичних заходів, що розробляються і втілюються держ. та недерж. інституціями, спрямовані на створення необхідних умов належного соц. проживання населення, як і створення сприятливого соц. клімату в сусп-ві. Значний вплив на утвердження феномену **П. с.** мали ідеї епохи модерну, з-поміж яких – ліберальна доктрина, громадян. сусп-во, теорії гуманізму, соц. справедливості, сусп. вибору та ін. Термін «**П. с.**» у науковий обіг запровадив у Франції теоретик утопічного соціалізму Ш. Фур'є, наголошуючи на обов'язку д-ви надавати своїм громадянам певні соц. гарантії. Для цього, з його погляду, д-ва має монополізувати торгівлю, збір податків та емісії грошей, зважаючи на те, що завдяки держ. монополії організовується **П. с.** Натомість, власні бачення, деякою мірою відмінні від Ш. Фур'є, запропонували М. Вебер і В. Зомбарт. Для прикладу, М. Вебер стверджував, що непотрібно підпорядковувати **П. с.** нац. ідеалу чи інтересу, розглядаючи її як складову екон. політики. Своєю чергою В. Зомбарт відзначав, що до заходів **П. с.** можуть бути віднесені заходи екон. системи. Тому розвиток **П. с.** безпосередньо пов'язаний із переходом від держ. і сусп. благодійності стосовно нижчих верств населення аж до вироблення загальнодерж. системи соц. допомоги, оптимальний рівень розвитку якої уможливлює реалізацію ідеї «держ. заг. добробуту». Предметне поле **П. с.** постійно збагачується під впливом різноманітних чинників, тому дослідники виокремлюють такі з-поміж них: а) у вузькому значенні **П. с.** – цілеспрямована діяльність, направлена на здійснення соц. захисту, створення умов для формування безпечного соц. середовища; б) у широкому значенні **П. с.** – система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалася у сусп-ві на певному етапі його розвитку і здійснюється на основі певних принципів, спрямованих на забезпечення оптим. функціонування та розвитку соц. відносин, при цьому суб'єктом може бути не тільки д-ва, а й громад. ініціативні групи, благодійні орг-ції, групи самодопомоги та окремі індивіди. *(В. Бліхар)*

ПОЛІТИКА СУСІДСТВА (англ. *Neighbourhood Policy*) − модель зовн. політики ЄС у суміжних регіонах, спрямована на створення навколо нього периферійної інтегр. зони, до якої увійдуть країни-сусіди. На початку 1990-х рр. **П. с.** охоплювала країни Середземномор'я, а з 2003 р. спрямована на Алжир, Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Молдову, Марокко, Сирію, Туніс, Україну, а також Палестинську автономію.

П. с. базується на спільних цінностях ЄС: права людини, верховенство права, законність, добросусідство, ринкова економіка, сталий розвиток, спільні цілі зовн. політики. Механізм **П. с.** прийнято визначати як посилену співпрацю з ЄС, який може запропонувати країнам-сусідам максим. наближення, окрім членства. Включені до **П. с.** інструменти охоплюють погоджені цілі реформ, плани дій, визначення умов для переходу на нові рівні співпраці, моніторинг, фін. допомога, створення зони вільної торгівлі, розширення бази для інвестування, кредитування, техн. допомоги і транскордонне співробітництво, проекти у різних сферах (Twinning, TAIEX тощо), участь у програмах ЄС.

Фінансування європ. **П. с.** у 2007–2013 рр. здебільшого відбувалося з бюджету Європ. інструменту сусідства та партнерства (ENPI). Семирічний бюджет європ. **П. с.** на наступну фін. перспективу (2014–2020) складатиме 16,1 млрд євро, зосереджуватиметься на пріоритетах: стимулюванні політ., екон. та соц. реформ в усіх країнах-сусідах; підтримці погоджених пріоритетів Планів дій у рамках європ. **П. с.**; підтримці наближення країн-сусідів до політик та стандартів ЄС; стимулюванні стабільного і всеохопного зростання; зміцненні міжлюдських контактів; сприянні досягненню Цілей розвитку тисячоліття. *(Є. Тихомирова)*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ – сукупність цілеспрямованих і сталих дій політ. суб'єктів, упорядкованих за формою, змістом і логікою, які мають дуалістичну природу та чітко корелюють з хар-ром режиму влади (тоталітарної, авторитарної, демокр. та ін.). Евристичний потенціал аналізу **П-п. п.** полягає у діяльнісній, інституційній та функц. парадигмі, що дозволяє теоретично синтезувати і найбільш ефективно розкрити цю дефініцію.

Політика і право, як універс. явища цивілізації, прямо залежать від істор. типу сусп-ва (традиц., модерного, індустріального, постіндустріального, інформаційного), від системи політ.-прав. ін-тів д-ви, рівня політ. культури соціуму та якостей політ. еліти. Політ.-прав. життя соціуму постає невпинним процесом діяльності множини індивідів, які спрямовують свої інтегровані зусилля на досягнення суспільно значущих цілей та вирішення завдань за допомогою політ.-прав. засобів.

Процес і проблеми «соц. дії» та «соц. практик» досліджувались М. Вебером, Ф. Знанецьким, Т. Парсонсом, Ю. Хабермасом; їх сутність і зміст у різних галузях сусп. відносин є родовими поняттями щодо нашого дискурсу. Наукові ж трактування *політ. практики* здебільше пов'язують: із політ. режимом, вживаючи дефініції «тоталітарні, авторитарні, демокр. практики»; з утіленням у реальне життя політ. цінностей, ідей, принципів, ідеологій, доктрин; зі

становленням і функціонуванням політ. ін-тів, орг-цій; з формуванням політ. норм, стандартів, традицій, ритуалів тощо.

На підставі критерію – найбільш дієві áктори політ.-прав. діяльності та політичних процесів, **П-п. п.** можна систематизувати таким чином: **П-п. п.** *д-ви*, її владних ін-тів та органів (президентські, уряд., парлам., судові тощо), пов'язані з виконанням легально закріплених функцій держ.-прав. регулювання; *революц., модернізаційні* та *реформаційні* **П-п. п.** *публічної політики*, спрямовані на зміну соціополіт. реальності, що визначаються необхідними, визрілими потребами соц. середовища; **П-п. п.**, *що корелюють з дією механізмів чинного політ. режиму*. Найтиповіші це: практики демократії, пов'язані з представництвом політ. сил та інтересів, електоральним процесом, парламентаризмом, судовим захистом прав і свобод людини; диктаторські, примусові або мобілізаційні практики тоталітаризму; автократичні практики політ. корупції, неправ. законотворчості, «політ. міфологізіції і містифікації»; популістські практики, притаманні режиму егалітаризму та ін.; *інтеграційні* та *установчі* **П-п. п.**, властиві *групам політ. інтересів* та ін. *«зацікавленим» групам,* як соціополіт. «матрицям», що продукують утворення різних політ. орг-цій (рухів, партій, політ. клубів тощо); **П-п. п.**, що випливають із різноманітних *ф-цій політ. партій* та утворюваних ними *політ. áкторів* – політ. блоків, об'єднань, коаліцій, фракцій, опозиції, лобі, а також – парт. керівництва; *управл.* **П-п. п.**, які застосовують у своїй діяльності *політ. еліти, публічні політики* різного формату, зокрема, *лідери* політ. сил, *держ.-політ. істеблішмент*; *практики реалізації політ.-прав. активності соц. груп та індивідів*, що характеризують процеси їх політ. соціалізації, ідентифікації та самовизначення, формування політ.-прав. цінностей, стереотипів поведінки та декларування відповідних настанов і вимог.

Реалізація **П-п. п.** у сфері владних відносин визначається політ. структурованістю сусп-ва, ступенем його політизації, балансом різних політ. впливів, масштабом «поля» безпосередньої дії політиків і політ. орг-цій, а також нормат.-прав. межами, чинним законодавством і соц.-прав. традицією застосування політ. дії. Їх пов'язують з утіленням у соціополіт. реальність політ. і прав. ідей, ідеологій, з функціонуванням прав. ін-тів влади і політ. орг-цій щодо представництва інтересів соц. груп, з формуванням стереотипів і стандартів політ. поведінки тощо. Емпіричний моніторинг цих практик можливо здійснювати за допомогою конкретно-соціол. методів, таких як спостереження, масове опитування, фокусоване групове інтерв'ю, екзит-пол, контент- та дискурс-аналіз тощо. /*Л. Герасіна*/

ПОЛІТИЧНА ДУМКА АНТИЧНОСТІ (лат. *antiquitas* – давніша, старовина) – політ. погляди давніх греків і римлян від VIII ст. до н. е. до V ст. У цей період було висловлено чимало припущень, що склали потім фундаментальні максими зах. політології, які стали змістом зах. політ. культури. Розвиток **П. д. а.** характеризується рядом спільних рис: пошуком ідеальної моделі д-ви, здатної забезпечити справедливість і порядок; розглядом політики як єдиної форми цивілізованого буття лю-

дини, що передбачала нерозчленованість д-ви, сусп-ва і окремого індивіда; відсутність чіткої межі між філософією, етикою і політикою, що визначило моралізаторський, повчальний хар-р робіт із політ. проблематики; обмеженим раціоналізмом політ. думки, що був обумовлений помітним впливом релігії.

Категорія «політика» з часу її появи у Давній Греції використовувалася на означення форм життя вільних і повноправних індивідів, а поняття «право», «закон» – як виразники свободи, регулятори взаємин у сусп-ві вільних людей, як норми політ. справедливості.

Глибокий слід у розвиток античної політ.-прав. думки залишив *Сократ* (469–399 рр. до н. е.). Дві його провідні ідеї мають особливе значення. По-перше, це *принцип законності*. Він ототожнював законність і справедливість та вважав, що у сусп-ві мають панувати не сила і примус, а доброчесність і справедливість. Принцип законності Сократ використовував і як найважливіший критерій класифікації та характеристики форм держ. устрою і правління. По-друге, *принцип верховенства знань та інтелекту в управлінні д-вою*. За Сократом, для досягнення досконалості сусп., політ. відносин необхідним є панування розуму над свавіллям волі. Тобто в д-ві повинні правити добрі люди, які знають свою справу. Для еволюції політ. думки виняткове значення має створений ним метод відшукування істини під назвою «меєвтика» («майєвтика»), тобто «сповивальне мистецтво» у процесі дух. народження ідеї. Це мистецтво полягало у постановці безкінечної низки дедалі нових питань щодо предмета діалогу та відкидання одна за одною відповідей, які визнавалися неправильними. Таким чином, відбувалося сходження від окремого до заг., вимальовувались обриси істини у дискусіях щодо справедливості, несправедливості, совісті, добра, зла, блага, чеснот, мудрості, смислу буття, харру держ. влади, форм держ. устрою тощо.

Політ. погляди *Платона* (427–347 рр. до н. е.) викладені у трактатах «Два» і «Закони», у діалозі «Політик». Політика, за визначенням Платона, – царське мистецтво, яке потребує знань з управління людьми. Ідеальною формою держ. устрою в ранніх роботах їм вважалися правління аристократії (мудрих) і монархія, найгіршими ж – демократія і тиранія, оскільки перша веде до свавілля і безвладдя, а друга тримається на віроломстві й насильстві. У своєму останньому творі «Закони» він віддавав перевагу такому держ. правлінню, в якому б поєднувалися початки і демократії, і монархії. Платон розробив проект ідеальної д-ви, яка повинна відповідати природі людини, що містить у собі три складові: розумну, люту і ту, що жадає. В ідеальній д-ві розумній частині відповідає верства правителів; лютій – верства воїнів; тій, що жадає, – верства селян і ремісників. Кожна верства робить свою справу: правителі (філософи та люди науки) керують д-вою, воїни її захищають, селяни і ремісники виробляють матеріальні блага. Важливим внеском Платона в розвиток політ. думки є концепції політ. солідарності, колективізму, рівності й нерівності, політ. знання, політ. свободи, політ. ідеології, політ. мистецтва. Людина для д-ви, а не д-ва для людини – кредо політ. філософії Платона.

Політ. погляди *Арістотеля* (384–322 рр. до н. е.) викладені у трактатах «Політика» і «Нікомахова етика». Політика, за Арістотелем, – управління сусп-вом через д-ву (особливий апарат), а також управління самою д-вою. Д-ву він визначав як спілкування под. один одному людей заради досягнення кращого життя. Арістотель обстежив 156 грец. і варварських держ. устроїв і виділив три правильні й три неправильні держ. форми. До правильних форм, які переслідують сусп. благо, він відносив монархію (політ. владу одного), аристократію (правління небагатьох), політію (правління багатьох); до неправильних, що переслідують прив. інтереси, – тиранію (деспотичну владу одного), олігархію (владу багатих) і демократію (владу більшості). Правильні держ. форми засновані на владі закону, неправильні нехтують законами. Аристотель зазначав, що тиранія і крайня демократія однаково деспотично ставляться до громадян. Найбільш правильною формою держ. правління він вважав політію, в якій поєднувалися б риси олігархії та демократії. По суті, політія – це обмежена до розумних меж демократія. Аристотель на відміну від Платона ставив на перше місце людину, а не д-ву, і стверджував, що людина є істота сусп.

Засновником політ. думці у Римі вважають *Марка Туллія Цицерона* (106–43 рр. до н. е.). У працях «Про державу», «Про закони», «Про межі добра і зла», «Про обов'язки» він суттєво розвинув ідеї про д-ву як республіку – справу народу, згуртованого спільними інтересами і згодою в питаннях права. Справжній правитель, за поглядами Цицерона, має бути мудрим, справедливим, передбачливим, виваженим, красномовним, обізнаним з ученнями про д-ву, тямущим в основах права, готовим на все заради благополуччя д-ви. Бог зберігає такому правителеві спец. місце на небі. У своїх політ. поглядах виходив із постулату «під дію законів підпадають всі», заклав прав. засади міжнар. політ. спілкування, міжнар. права, сформулював принципи гуманного поводження з полоненими, необхідності дотримання міжнар. зобов'язань, поділу воєн на справедливі й несправедливі.

Після краху Римської республіки, з початком нової ери, популярними стали ідеї *Сенеки* (4–65 рр.), *Епіктета* (50–140 рр.), *Марка Аврелія* (121–180 рр.) та ін. римських стоїків, які в умовах посилення авторитаризму, прав. свавілля проповідували політ. пасивність, індивідуалізм, космополітизм, фаталізм. На думку Сенеки, природна д-ва з природним правом – це всесвіт, що базується на божественному началі, а люди, «рідні один одному», «співтовариші по рабству», підпорядковуються світ. небесним законам. Епіктет дотримувався християнського принципу «чого не бажаєш собі, не бажай іншому», засуджував рабство і багатство. Марк Аврелій розглядав д-ву як конформістське утворення з рівним для всіх законом, вважав найважливішою цінністю свободу підданих. *(М. Требін)*

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДАВНЬОГО СХОДУ – політ. погляди давніх єгиптян, вавилонян, євреїв, ассирійців, мідян, шумерів, персів, індусів, китайців та ін. народів Давнього Сходу, що відображали уявлення про правду, справедливість, місце людини у світі, про божественне походження владних стосунків, про космос, упорядкований бо-

гами, про земні порядки, які повинні відповідати небесним настановам.

Єгиптяни вважали, що ключ до проблем функціонування держ. влади, справедливості, правосуддя перебуває в руках богині істини і порядку Маат. Із часом виникає розуміння природно-божественного походження справедливості, якій повинні відповідати дії суддів-жерців та звичаї, закони, адмін. рішення, ін. правила поведінки. Творцем світу і всього живого на Землі, верх. царем і батьком ін. богів вважали бога сонця, бога-фараона Ра. Він владарював над богами і людьми багато тисячоліть. Потім він передав царювання своїм нащадкам, теж богам – Осірісу, Ісіді, Сету, Гору та ін. Від них пішло понад 340 фараонів-людей. У такий спосіб пропагувалося божественне походження держ. влади, виправдовувалася східна деспотія, підпорядкованість «нижчих вищим». Сусп-во уявлялось єгиптянам як піраміда, верхівка якої – боги і фараони, підніжжя – народ. Між ними – жерці, знать, чиновники. Водночас єгипетські мислителі закликали не зловживати владою, приборкувати корисливі прагнення, поважати старших, не грабувати бідних, не ображати слабких тощо.

Шумерська ранньополіт. думка, як і єгипетська, вбачала джерело влади у верх. божестві, яке разом із підлеглими богами визначає земні справи і людські долі. Це зафіксовано в написах на глиняних табличках про реформи Уруїнімгіни (XXIV ст. до н. е.), піснях і переказах про Гільгамеша (XXIII ст. до н. е.), Шумерських законах (XXI ст. до н. е.), законах Білалами – правителя Ешнунни (XX ст. до. н. е.), Царських списках (XX–XIX ст. до н. е.) тощо. Напр., Закони Уруїнімгіни (Урукагіни) були спрямовані на підтримання порядку і традицій, «захист удів і сиріт», гарантували держателям храмових і держ. наділів їхні права «на основі справедливості», скасовували кабальні угоди, а також вміщували норми про покарання за посягання на особу «повноправних шумерів». Основними санкціями були штрафи.

З уявленнями *давніх вавилонян* пов'язана одна з найцінніших пам'яток східної політ.-прав. думки – Закони Хаммурапі (створені бл. 1780 р. до н. е.). З 282 статей цього кодексу збереглося 247, в яких зафіксовано прагнення до втілення вічної справедливості, до подолання зла і беззаконня. Право розглядалось не як сакральна (священна), а світська сутність.

У XIII–X ст. до н. е. у давній Палестині виникло *Ізраїльсько-іудейське царство*. Зусиллями іудейських пророків Мойсея, Ісуса Навіна, Ісайї, Єремії, Ієкиїля, Осії, Іоїля, Амоса, Авдія тоді було створено Старий Заповіт – більшу частину Біблії – одну з найцінніших книг в історії людства. Ветхозавітні пророки започаткували ідею походження д-ви як волі Божої. А сформульовані в Біблії Закони, тобто Десять Заповідей і вчення, передані Богом через пророка людям, суворо регламентували весь побут та поведінку віруючих.

Могутня *імперія Мідія* у VI ст. до н. е. стала вітчизною видатного мислителя, пророка і реформатора зороастризму, автора знаменитої «Авести» – *Заратуштри* (грец. – Зороастр, (жив, можливо, у 628–551 рр. до н. е.). Світ, за її змістом, – це результат б-би доброго і злого начал (Ахура-Мазди і Анґра-Ман'ю). Мазда – верх. і єдиний Бог, втілення правди, справедливості, чеснот, просвітництва, розуму тощо. Пер-

ша людина і цар, син неба, керуючись законами Мазди, будує сусп-во без ворожнечі й насильства, де панують мир і щастя. Одним із перших у світ. думці Заратуштра висловив ідею рівності чоловіка і жінки. Але його сусп-во поділене на чотири стани (жерці, вояки, землероби і ремісники), тобто це станове сусп-во, де одружені користуються більшими правами, ніж неодружені, той, хто має дітей, ставиться над тими, хто їх не має, тощо.

Дух. вчення народів, що населяли *Індостан* з середини II тис. до н. е., були викладені у *Ведах* (санскр. वेद веда, букв. – знання), пізніше – у дхармасутрах (кодекси поведінки). Для Ведійського періоду характерні реліг.-філос. система поглядів на сусп-во, д-ву й особу, виправдання кастового ладу як встановленого Богом. Вона обґрунтовує панування космічного абсолюту – Брахмана, поділяє владу на дух. і світську (царську), подекуди формулюючи вимоги до царів і посадових осіб, що можна вважати першоелементами теорії держ. управління.

Всесиллю брахманізму протидіяв буддизм, поставивши в центр свого вчення проблему буття особистості, заперечення кастового поділу сусп-ва, проповідь рівності людей (крім рабів), ненасильство, потяг до республіканізму. Він заперечував брахманістські погляди на засоби завоювання і збереження влади як аморальні, жорстокі, егоїстичні. А те, що згодом стали називати політ. мистецтвом, політ. наукою, буддизм вважав другорядним. Сам *Будда (Сіддхартха Гаутама* (623–544 рр. до н. е.), у Північній Індії його іменували Шак'я Муні) став засновником «науки про праведність».

У Давній Індії ще з II тис. до н. е. формувалися уявлення про управління господарством, військ. мистецтво, зовн. політику, форми і методи здійснення держ. влади, правила поведінки правителів і чиновників, орг-цію держ. апарату, технологію судочинства тощо. Дотепер збереглася одна з праць – «*Артхашастра*» (IV ст. до н. е.), авторство якої приписують міністрові Чанак'ї (Каутільї). У ній узагальнено попередні вчення про мистецтво держ. управління і політики. «Артхашастра», утверджуючи зачатки договірної теорії д-ви, концепції природної нерівності людей, охоплює три групи проблем: вимоги, цілі й завдання діяльності освіченого монарха; функції держ. управління, прав. політики і законодавства; питання війни і миру, дипломатії і міжнар. відносин. Головні її ідеї: політика вільна від моральних застережень і моральних отримань; авторитет Вед високий, але політики не завжди повинні керуватися релігійно-догматичними настановами; політ. знання спираються на узагальнення і систематизацію істор. та емпіричного досвіду; особистість керується чотирма гол. призначеннями – дхармою (праведність), артхою (користь), камою (бажання) та мокшою (звільнення); заг. благо ніяк не пов'язане з інтересами особи і досягається сумлінним виконанням кожним своїх обов'язків; люди від природи недосконалі, тому необхідно широко застосовувати данду (примус, покарання); цар – земний бог, батько для підданих; д-ва виникає з того, що народ обирає першого царя і призначає йому відповідне утримання за охорону миру і спокою, щоб вийти з первісного стану хаосу.

Приблизно тоді з'являється всеохоплюючий кодекс поведінки населення – «*Закони Ману*» (150–120 рр. до н. е.) – міфічного прабатька людей, першого царя, який передав їм Божі настанови про походження світу і сусп-ва, про касти, шлюб, регламент життя, вживання їжі, правила успадкування, покаяння, покарання тощо. «Закони Ману» засвідчили поступовий відхід індійського сусп-ва від буддизму і повернення до оновленого брахманізму. Починаючи з II ст. до н. е. цей процес було відображено в літературному зібранні «*Махабхарата*», дві кн. з якого («*Бхагавадгіта*» та «*Шантіпарва*») сповнені політ. ідей про походження влади, республік. правління, насильство як буденне явище політ. життя, владу як засіб служіння заг. благу та захисту слабких; про божественне визначення долі кожної касти, кожної людини.

Своєрідними ідеями збагатили світ. політ. думку *давньокитайські мислителі*, які чи не найпершими в історії політ. вчень почали відходити від міфічного світорозуміння, божественних настанов, переводячи політ. доктрини на раціон. ґрунт, земну основу. Небо і в китайців «контролює» всі події в піднебессі, надає «небесний мандат» земному правителю або відкликає його і передає більш гідному.

Розквіту політ. думка в Давньому Китаї досягла у другій половині I тис. до н. е. Найпомітніший серед мислителів – великий мораліст *Конфуцій* (551–479 рр. до н. е.), вчення якого назвали конфуціанство. Найдавнішим зібранням його афоризмів є трактат «Лунь юй» («Бесіди та висловлювання»). Чільне місце у ньому посідає правитель-мудрець, який втілює досконалі знання ритуалу, культури, демонструє поважність, м'якість і поступливість, вірність і відданість, повагу до старших, освіченість, чесноти, любов до людей і сумлінність, завжди дотримується справедливості, істини, вірного шляху. Головне для нього – турбота про благо підданих, яких треба сперши нагодувати, а потім навчити, виховати у високій моральності. Концепція Конфуція містить засади «правильного держ. управління», конкретні поради правителям щодо завоювання довіри народу, мистецтва комунікації; обґрунтовує стрижневі принципи управління сусп-вом, забезпечення всезаг. щастя. В основу держ. управління ним покладені етичні норми, а не жорстокі закони і покарання. Конфуціанська етика опирається на такі поняття, як «взаємність» («шу»), «золота середина» (чхун-юн»), гуманність («жень»), які є складовими «правильного шляху» («дао»). Конфуціанство з II ст. до н. е. до 913 р. н. е. було офіц. ідеологією Китаю, хоч на ньому давньокитайська політ. думка не замикалася.

Другу течію – моїзм – заснував *Мо Цзи* (прибл. 475–395 рр. до н. е.). Однойменний трактат містив обґрунтування теорії виникнення д-ви, ідею федеративного устрою, принципи держ. управління, пропозиції щодо створення жорсткої адмін. структури, концепцію поєднання заохочення і покарання як важеля держ. адміністрування, політ. доктрину «всезаг. рівновеликості» – казарменого рівноправ'я, започаткування егалітаризму (зрівнялівки) у соц.-політ. відносинах.

Провідником третьої течії – легізму – був *Шан Ян* (390–338 рр. до н. е.). У трактаті «Шан цзюнь шу» він обґрунтовує д-ву як абсолютну інституцію, найвищу мету і вінець діяльності люди-

ни, велетенську безжалісну машину примусу, а право, закон – як найефективніший засіб досягнення такої мети. Гол. риси закону – верховенство, універсальність, жорстокість, обов'язковість для всіх. Осн. методи побудови д-ви (деспотичної) – матеріальне стимулювання власників, спрямованість їх на землеробство і скасування другорядних занять, «зрівняння майна» (заохочення бідних до набуття власності, а багатих – до добровільної передачі частини майна бідним), застосування нагород і покарань із перевагою покарань.

Четверта течія давньокитайської політ. думки – даосизм. Його постулати викладені напівлегендарним мислителем *Лао Цзи* (VI–V ст. до н. е.) у трактаті «Дао де цзин» («Кн. про шлях і силу»). Осн. категоріями даосизму є такі: «дао» («шлях»), «недіяння» («увей»), «відносність» («чіао»), «повернення» («фу»), «трансформація» («хуа»). Згідно з ученням, Дао – найвищий (безликий) абсолют. Д-ва, сусп-во і людина – природна частина Дао і космосу Всі вони підпорядковуються законам вічності. Цивілізація та її надбання – це штучні утворення, що протистоять природному. Істинна мудрість – затворництво, відмова від усього штучного. Д-ва повинна бути маленькою д-вою-селом, а народ – безграмотним, що дасть змогу зробити гол. методами держ. управління «мудрість простоти», засновану не на знаннях, а на інтуїції та інертності адміністрації. /*М. Требін*/

ПОЛІТИЧНА ДУМКА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ – це зміст політ. програм гетьманів України Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи та П. Орлика. Доба охоплює період від початку визв. б-би під проводом Б. Хмельницького у 1648 р. до запровадження Петром I у 1722 р. Малоросійської колегії. Гетьманщина була автономним, але не незалежним політ. утворенням. Після Переяславської ради 1654 р. рос. царі прагнули якомога швидше із формальних суверенів перетворитись на безроздільних правителів цієї країни. У своїй централізаторській політиці в Україні московський уряд переслідував в осн. три мети: 1) цілковито підкорити собі укр. еліту і все населення; 2) перебудувати всю систему управління, господарства й культури в Україні на рос. зразки; 3) вичавити максимум із її людських і господарських ресурсів. У цілому зміст політ. думки полягав у пошуках шляхів та засобів опору такій політиці і створення укр. державності. Програма *Б. Хмельницького* (1595–1657) передбачала шість осн. напрямів діяльності щодо вирішення завдання. По-перше, перемогу над польськими військами під Зборовом у 1649 р. гетьман вважав визначальним чинником закріплення автономії Козацької д-ви у складі Польщі. Однак реалізації цього завдання перешкоджали невирішені питання щодо становища нереєстрового козацтва, селянства, долі володінь польських магнатів та шляхти на укр. землях, затвердження Зборівського договору сеймом. По-друге, опір поляків визнанню політ. автономії України схилив Б. Хмельницького до переконання про необхідність відродження власної державності України у формі козацької д-ви у кордонах проживання її народу, тобто повернення зах. земель Київської Русі. У цьому задумі поєднувались ідеї козацьких демокр. традицій із соборністю Київської Русі та Галицько-Волинського

князівства. По-третє, Б. Хмельницький вбачав укр. козацьку д-ву у формі гетьманської республіки із сильною гетьманською владою, козацькими радами на рівні країни, полків та сотень та судовими органами. Адмін.-територ. устрій України знайшов визначення у «Статтях про устрій Війська Запорозького», тобто Козацької республіки. Однак низка подій, особливо поразка козацького війська під Берестечком, через зраду кримського хана, змусила гетьмана добиватися створення антипольської коаліції. Після перемовин із Швецією, Туреччиною, Молдовою та Семиграддям гетьман уклав із Московським царем «Березневі статті» 1654 р., що виявились четвертим пунктом його програми і розцінювались як військ.-політ. союз. Останній свідчив про незалежність козацької укр. д-ви від Польщі, визнавав її внутрішньополіт. суверенність і відкривав перспективу створення соборної укр. д-ви. По-п'яте, відродження укр. д-ви відбувалось на козацьких демокр. засадах. Б. Хмельницький консолідував укр. багатостанове суспво і соц.-екон. перетвореннями пом'якшив соц. суперечності. Шостий пункт політ. програми Б. Хмельницького складав його намір придати козацькій республіці спадкоємну гетьманську владу з метою піднесення її авторитету серед сусідніх монархічних д-в, гальмування козацької некерованості та стабілізації управління. Після війни 1648–1654 рр. зовн. політика України набула одновекторного хар-ру – союзництва із Росією.

Політ. програмі *І. Виговського* (р. народження невідомий – 1664) був властивий відхід від одновекторності зовн. відносин. Захисту проти Москви новий гетьман шукав у союзі з Польщею, з якою він уклав у 1658 р. Гадяцький договір, виношуючи ідею створення суверенного укр. («руського») князівства, незалежність якого, на кшталт Голландії та Швейцарії, гарантувалась би міжнар. угодами. Відповідно до нього Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства мали скласти Руське князівство, яке, поряд із Польщею та Литвою, виявилось би третім рівноправним членом Речі Посполитої, користуючись якомога більш широкою автономією. Гетьман – правитель князівства – мав підпорядковуватись тільки королеві, мати власну армію, суди, казну та монетний двір. Без згоди гетьмана поляки не могли заходити на територію України. Православні віряни урівнювались із католиками у правах, в Україні відкривались два ун-ти, школи й друкарні. Однак І. Виговському не вдалося здійснити ці плани.

Політика *І. Мазепи* (1640–1709) полягала у звільненні укр. земель і відновленні державності під протекторатом Швеції. Його доктрина містилась у «Промові до урядників військ. і цив. козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р.» і в «Маніфесті до укр. війська і народу» 1708 р. План передбачав досягнення нейтралітету у війні і відновлення усіх попередніх привілеїв за підтримки Франції та Німеччини та прав. статусу України як самостійної д-ви під шведським протекторатом із спадкоємною владою гетьмана. Однак і ці плани не знайшли реалізації.

Б-бу за створення самост. укр. д-ви продовжив *П. Орлик* (1672–1742), якого козаки у вигнанні обрали у 1710 р. гетьманом. П. Орлик запропонував козакам

«Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (1710) із 16 статей. У них формулювались виняткові права православної віри в Україні, проголошувався держ. суверенітет та наміри звільнити укр. землі від рос. гарнізонів. Передбачався держ. устрій у формі гетьманської республіки, розподіл повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою владою, тобто Генеральною козацькою радою, гетьманським, полковими і сотенними урядами та системою сотенних, полкових і городових судів на чолі з Генеральним судом. Генеральна рада була козацьким парламентом, який збирався тричі на рік – на Різдво, Великдень та Покрову. При гетьмані створювалась Рада старшин, без згоди якої він не міг вирішувати держ. справи. Усі держ. посади були виборними і затверджувались гетьманом. Вирішувались і соц.-екон. проблеми, а також б-би проти корупції, кар'єризму, зловживання владою. Конституція П. Орлика була укладена на 80 років раніше за писані конституції Польщі та Франції 1789 р. /*О. Зінченко*/

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НОВОГО ЧАСУ – політ. теорії періоду від закінчення Середньовіччя до Першої світ. війни, що були спрямовані на обґрунтування можливості устрою сусп-ва на принципах раціоналізму, свободи і громадян. рівності. У розвиток політ. думки Нового часу помітний внесок зробили філософи, економісти, історики та юристи Ш. Л. Монтеск'є, Ф. Бекон, Дж. Локк, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель та ін. Етапними для становлення політології можна вважати твори «Ареопагитіка» («Розмова про свободу друку парламенту Англії») *Дж. Мільтона* (1608–1674), де вперше було сказано, що свобода друку є гол. засобом б-би з можливою вседозволеністю влади; що свобода друку – осн. елемент прогресу сусп-ва, насамперед – дух.; «Левіафан або Матерія, форма і влада д-ви церк. та цив.» *Т. Гоббса* (1588–1679), де проголошена концепція сусп. договору як підстави влади і сусп. порядку; «Два трактати про держ. правління» *Дж. Локка* (1632–1704), де він першим чітко поділив поняття «особистість» – «сусп-во» – «д-ва» і поставив особистість над усе, д-ва підпорядковується сусп-ву, а сусп-во – особистості; сувереном, тобто носієм верх. влади є народ; «Про дух законів» *Ш. Л. Монтеск'є* (1689–1755), де розроблено проблему чинників, що визначають «образ правління» («дух законів»); «Про сусп. договір» *Ж. -Ж. Руссо* (1712–1778), де відстоювалася точку зору, на відміну від Гоббса, що у природному стані не тільки не було війни всіх проти всіх, а й між людьми панували дружба і гармонія; «Есе про історію громадян. сусп-ва» *А. Фергюсона* (1723–1816), де обґрунтовано розуміння зміни форм сусп-ва внаслідок соц. диференціації, що посилюється, та ін.

Особливе місце в розвитку вчень про політику посідає марксизм. Його основоположниками *К. Марксом* (1818–1883) і *Ф. Енгельсом* (1820–1895) написані багатотомні праці з перебудови сусп-ва. Осн. ідеями марксизму у сфері політології є: політика, політ. відносини – явища, надбудовані над екон. базисом; політика не лише відображає екон. базис, а й активно впливає на його формування і розвиток; д-ва – продукт класових суперечностей і служить інтересам екон. панівних класів; екон. панівний клас па-

нує і політично, й ідеологічно; політ. погляди людей формуються під впливом їхнього стану в сусп-ві і визначають цей стан; аналіз сусп. стану класів, соц. верств і груп – вихідний пункт для розуміння політ. становища мас; в альтернативному (комуністичному) сусп-ві на місце д-ви прийде комуністичне самоврядування народу, «влада народу за допомогою самого народу», що своєю ідеєю охоплюватиме всі сфери сусп-ва.

Політ. наука (політологія) як сфера профес. діяльності виникає лише за Нового часу. Її поява зумовлена низкою чинників. *Перший чинник* появи політ. науки – об'єктивна потреба сусп-ва в наук. пізнанні політики, в її раціон. орг-ції, в ефективному управлінні д-вою. Реальне звернення політики до науки здійснилося разом із демокр. процесом Нового часу, коли ускладнилися політ. і соц. структури і відносини в сусп-ві, зросли чисельність населення та обсяг матеріального вир-ва, ускладнилося дух. життя сусп-ва, з'явилися масштабніші міждерж. відносини, посилилася політ. відповідальність влади за долю своєї країни, особливо в часи кривавих воєн, виникнення глобал. проблем, які поставали перед людством, тощо. *Другий чинник* – розвиток самого політ. знання у процесі руйнування початкового синтезу філос., наук. та емпіричного знання про політику, поділ політ. знання на філос. і наук. рівні на функц. основі. *Третій чинник* – заг. процес становлення наук. знання світу і сусп-ва, коли диференціація єдиного філос. знання про природу людини і про устрій сусп. життя спричинила необхідність науково висвітлювати сутність політики і влади, їхню роль і ф-ції. *Четвертий чинник* стимулював і стимулює постійне пізнавання політ. подій неполіт. й ненаук. засобами. Тому виникнення науки про політику – це не тільки наук. процес, а й значне культ. явище.

Широкого розмаху набуває розвиток політології у другій половині XIX ст. у зв'язку з появою і поширенням біхевіоралістських, емпіричних методів дослідження та заг. прогресом соціол. знань. Приблизно тоді ж триває становлення політ. науки. 17.02.1858 р. у Колумбійському коледжі США Френсісом Лібером створюється кафедра «Історія і політ. наука». Джон У. Берджес, якій змінив Ф. Лібера, засновує у тому ж Колумбійському коледжі (пізніше перейменованому в Колумбійський ун-т) Школу політ. науки. У цьому навчальному закладі запроваджується система підготовки наук. кадрів політол. спрямування, а в 1886 р. школа починає видавати журнал «Щоквартальник політ. науки». За прикладом Колумбійського ун-ту Ун-т Дж. Гопкінса та ін. навчальні заклади США надають політ. науці дедалі більшого значення. Один із засновників політ. школи в США Дж. Берджес публікує монографію «Політ. наука і порівняльне конституційне право» (1890), що відіграла важливу роль у посиленні позицій політології. У 1903 р. створюється Амер. асоціація політ. наук, що поклала початок великій к-сті под. асоціацій у США та ін. країнах. Тоді ж починає видаватися журнал «Аннали амер. академії політ. і соц. наук», з 1906 р. – «Огляд амер. політ. науки», з 1939 р. – «Журнал політ. досліджень». Ці видання відіграли помітну роль у розробці ключових проблем політ. науки. *(М. Требін)*

ПОЛІТИЧНА ДУМКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ – визначальні політ. погляди людської спільноти кінця V – середини XVII ст., яка перебувала під панівним впливом християнства та ісламу. Її найбільш відомими представниками були Августин Блаженний, митрополит Київський Іларіон, Фома Аквінський, Аль Фарабі, Ібн Халдун.

Августин (354–430) через свою працю під назвою «Про град Божий» вважається родоначальником християнізованої концепції істор. прогресу як поступального руху, аналогічного осн. стадіям розвитку людини: немовляцтво, дитинство, юність, зрілість, початок старості. Августин вбачав у справедливості найбільш надійний варіант забезпечення націлених на щасливе життя підвалин державності. Він вважав д-ви без справедливості розбійничими зграями, а форму їх правління – тираніями. На його погляд, д-ва перестає бути д-вою, якщо вона перестає бути об'єднанням людей, у яких відсутня згода у принципах права та у прагненні до взаємної користі.

Перший руський митрополит Київської Русі *Іларіон* (XI ст.) написав збірку проповідей під назвою «Слово про Закон та Благодать» (1049). У тлумаченні Іларіоном закон постає як божа заповідь і одночасно як волевстановлений закон у д-ві, врегульовуючи такі гріхи, як вбивство, крадіжка, нанесення тілесних ушкоджень, образа словом тощо. Митрополит вбачав у законі шлях прогресу від рабства до свободи і стверджував ідею рівності усіх християнських народів, у тому числі й руського народу, який не потребує будь-чиєї опіки. Іларіон вбачав у єдиновладді опору християн. віри і доводив законність спадкування влади великих князів та її династичний характер, а також необхідність управління д-вою за принципами справедливості, законності та милосердя.

Фома Аквінський (1225–1274) – вчений, філософ, викладач ун-тів у Парижі, Римі, Кельні, Неаполі та ін. Його політ. і прав. погляди містяться в працях «Сума теології», «Про правління государів» та в коментарях до «Політики» й «Етики» Аристотеля. Відповідно до вчення Аквінського, д-ва становить певну частину універс. порядку, творцем і управителем якого є Бог. Держ. закони є специф. настановами, які відповідають вимогам Божого порядку. Закони приводяться в дію також Богом. Мета і виправдання д-ви полягають у наданні людині – «соц. і політ. істоті» – задовільних засобів існування, підвалини морального й розумового розвитку, який повинен сприяти д-ві у її вихованні християнина. Якщо безліч вільних людей спрямовується володарем до їх спільного блага, таке правління є прямим і справедливим, необхідним вільним особам. Якщо несправедливе правління здійснюється багатьма, воно називається демократією і тим самим увесь народ постає як один тиран. Політ. спільнота людей створюється із ремісників, землеробів, солдатів, політиків та деяких ін. категорій працівників. Д-ва може нормально функціонувати тільки тоді, коли природа виробляє таку масу людей, серед яких одні виявляються фізично міцними, другі – мужніми, треті – проникливими у розумовому відношенні. Ці різні категорії працівників потрібні д-ві через її природу, яка виявляється реалізацією законів Божої волі. Фома схилявся до монархічної форми правління. Філософ називав за-

кон правилом і оцінкою мірила дій, якими будь-хто спонукається до дії або утримання від неї. Закон також є настановою розуму для спільного блага, обнародуваною тими, хто має піклуватись про сусп-во. Сутність природного закону для людини, як наділеної Богом душею та розумом істоти, полягає в тому, що людина за своєю природою здатна відрізняти добро та зло і схильна до спрямованих на здійснення добра дій. У сфері практичної поведінки людини діють правила та веління, які природно визначають порядок людських стосунків через природні потяги, інстинкти та схильності до самозбереження, шлюбу, народження дітей, спілкування, пізнання Бога тощо. Дотримання природного закону означає дотримання законів природи за велінням та вказівкою людського розуму. Людський закон – це позитивний закон д-ви чи ін. спільноти, наділений примусовою санкцією проти його порушення. Для законослухняних людей достатньо природного закону. Але для знешкодження порочних людей необхідні страх та примус, які також виправляють та перевиховують. Людським (позитивним) законом слід вважати тільки такий закон, що відповідає природному закону, до якого Фома відносив і звичаєве право.

У **П. д. С.** ісламських народів Сходу також відображено реліг.-політ. досвід багатьох країн і століть, який впливає і на суч. політ. та ідейні рухи та процеси, у тому числі й на еволюцію уяви про д-ву, політику та законодавство. У вивченні д-ви існувало два протилежних підходи: *законницький,* заснований на доктрині мусульманського законознавства, і *моральний*, що виник під впливом грец. політ. філософії Платона й Аристотеля. До останнього підходу належав *Абу Наср аль-Фарабі* (870–950) – батько араб. політ. філософії. Його осн. праці: «Доброчесне місто», «Афоризми держ. діяча», «Сутність "Законів" Платона» та «Слово про класифікацію наук». Мислитель доводив, що мистецтво верх. влади правителя зводиться до створення умов для досягнення щастя. На підставі критерію «щасливості» й «нещасливості» у політ. співжитті він відрізняв міста-д-ви «неосвічені» й «доброчесні». Тільки в останніх мешканці прагнуть до заснованого на знанні й благах щастя і можуть досягти найвищого блага і достойного життя та високих моральних якостей.

Моральний підхід представляв *Ібн Халдун* (1332–1406), який у трактаті «Мукадділма» висвітлював закони виникнення й зникнення д-в і пов'язаних із ними цивілізацій. Необхідність д-ви він пояснював потребою у примусовій владі, щоб протистояти агресії або взаємному знищенню. Сама д-ва має часові межі і проходить п'ять етапів розвитку: виникнення примусової влади; її зосередження в одних руках; розквіт д-ви, у якій панують порядок, спокій та впевненість; перехід до насильства та деспотичних методів правління й придушення опозиції; занепад і загибель д-ви. /*О. Зінченко/*

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА – найвища за соц.-політ. статусом, відносно привілейована, автономна група, що становить меншість сусп-ва, якій притаманні особливі політ. ознаки і соц.-екон. характеристики, вона безпосередньо здійснює прийняття рішень із реалізації публічної політ. та держ. влади. Як родове доктринальне поняття «*еліта*» – вузьке і досить закрите коло людей

з відносно постійним і кількісно обмеженим складом, яке об'єднане міцними внутр. зв'язками та має реальні переваги (досягнення, статуси, матеріальні блага, привілеї тощо) відносно соц. оточення.

Видатні теоретики еліти з поч. XX ст. трактували її сутність таким чином: Г. Моска всю еліту вважав «правлячим політ. класом» – організованою меншістю найбільш активних людей у політ. сфері, зорієнтованих на владу; В. Парето відносив до еліти людей, які досягли найвищих результатів у сфері своєї діяльності, зокрема, **П. е.** він поділяв на «правлячу», яка з певною ефективністю, безпосередньо здійснює управління, та «неправлячу» контреліту, що має характерні для еліти ознаки й якості, але через свій статус не має доступу до керівних ф-цій; Х. Ортега-і-Гассет вважав **П. е.** тих, хто користується в сусп-ві найбільшим престижем, статусом і багатством; людей, які володіють інтелектуальними чи моральними перевагами над масами, високим почуттям відповідальності; А. Етціоні відносить до **П. е.** групи соціуму, що посідають високі позиції у владі та зумовлюють соц. життя. На думку Л. Саністебана, **П. е.** завжди є «організованою меншістю, що володіє владою». Синтезуючи різні теорет. інтерпретації, **П. е.** можна визначити як *найвпливовішу групу правлячого класу (соц. верстви), що активно впливає на реалізацію його інтересів у владі, політиці та сусп. житті в цілому*.

Політ. практика сьогодення, навіть у розвинених неоліберальних демократіях, доводить, що процес розподілу і реалізації влади зовсім не гарантує рівноправної участі в ньому всіх громадян. Конструкція політ. простору сучасності помітно відрізняється від попередніх століть, зокрема, тим, що на політ. арені кожної д-ви чітко виокремились нові впливові політ. áктори, елітарні страти «нового покоління», діяльність яких визначає провідні тенденції розвитку своїх країн.

Потенціал **П. е.** посилюється тим, що в її руках зосереджені найпотужніші матеріальні ресурси, адмін. й технікоорганізаційні засоби, кошти, джерела і засоби транслювання інформації, ідеол. й юрид. механізми тощо. Хоча **П. е.** породжує велика частина соціуму (напр., правлячий клас, станові верстви, громадяни-виборці), утім вони не завжди спроможні взяти її під свій контроль, тобто **П. е.** має змогу максимізувати або монополізувати свій вплив. Свою владу **П. е.** реалізує не завжди прямо, а опосередковано через бюрократію й відповідні ін-ти управління, тому й легітимацію та легалізацію вона здійснює у різні способи – як прав. шляхом, так і через традиції, звичаї, харизму, примус, доцільність, адмін. механізми, а інколи завдяки неосвіченості й забобонам людей.

П. е. в цілому складається з політ. лідерів, впливових «груп інтересів» та індивідів, які безпосередньо просувають і реалізують політико-владні рішення; ці особи посідають високі пости в органах держ. влади (цив. і військ. хар-ру). За місцем у політ. системі її поділяють на *правлячу* («еліту влади») і *опозиційну* (контреліту). Правляча **П. е.** – це соц.-політ. групи, що володіють найвищими позиціями в д-ві та усією повнотою влади, безпосередньо здійснюють її функції, приймають важливі рішення з розподілу осн. цінностей сусп-ва. До контреліти входить верхівка

тих політ. сил, що прагнуть посісти визначальні позиції у держ. владі; ця **П. е.** формує альтернативні політико-правові програми розвитку на підставі ін. ідей та протестних настроїв, втім нерідко висуває й популістські лозунги, апелюючи за потенційною підтримкою невдоволених верств сусп-ва.

За обсягами повноважень вирізняють три рівні «еліти влади»: 1) *вища* **П. е.,** до якої належать керівники д-ви, які обіймають найвищі посади у всіх гілках влади (президент чи монарх, їх оточення, голова та члени уряду, голови і склад вищих судових органів країни, керівники парламенту (спікер, віце-спікери) і парлам. фракцій; лідери найвпливовіших політ. партій і рухів; ЦВК і вищий дипломат. корпус. Як правило, її кількість не перевищує 150–200 чоловік, навіть у досить великих країнах; 2) *середня* **П. е.** (плебісцитарна), що формується з великої маси виборних посадових осіб із представницькими ф-ціями – сенаторів, депутатів, верхівки регіон. еліт (губернатори, мери, прокурори тощо), лідерів ін. політ. партій та рухів; 3) *адмін.-бюрокр.* **П. е.** (нижчий рівень) – включає держ. службовців високого рангу, зокрема, керівників уряд. відомств, високопоставлених чиновників мін-в, департаментів та ін. органів держ. управління, у т. ч. регіон. рівня.

Реальний хар-р ф-цій **П. е.** такий, що фактично не потребує сусп. легітимації, більше того (за Л. Саністебаном), навіть деякою мірою суперечить їй. Виокремлюють такі ф-ції: універс. (маскування фактичного громад. джерела та класового характеру влади), що особливо відчутна у надмірно соц.-диференційованих політ. системах; визначення політ. волі всього правлячого класу та розробка механізмів реалізації цієї волі; формування політ. репрезентації правлячого класу як цілого, а саме – посередництво між кінцевими суб'єктами політики і владою, між представниками та прямими суб'єктами політики; регулювання діяльності з політ. представництва правлячого класу, дозуючи (посилюючи або обмежуючи) його; виконання «ролі» гол. резерву керівних кадрів, своєрідного центру відбору управл. кадрів до ін-тів влади; прогнозування і діагностика політ. процесів, тобто **П. е.** виконує т. зв. місію «штабів» у політиці; координація діяльності різних рівней управління та форм політ. репрезентації соціуму, тобто посередницьке керівництво сукупною політ. практикою. /*Л. Герасіна*/

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – частина заг. культури, яка формується і виявляється у процесі політ. життя; істор. і соц. зумовлений продукт політ. життєдіяльності людей, їх політ. творчості, який відбиває процес опанування суспвом, націями, класами, ін. соц. спільнотами та індивідами політ. відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політ. життя. У людей у процесі навчання та накопичення ними власного досвіду формуються більш-менш сталі, типові для певної спільноти «зразки» орієнтацій стосовно політ. системи, її інституцій, ін. учасників політ. процесу, а також щодо самого себе.

Л. Пай вважає, що **П. к.** є орієнтації, які задають порядок і надають значення політ. процесу та управляють поведінкою в політ. системі. **П. к.** є спільною частиною існування двох соц. систем: політ. та культ. Через політ. свій зріз

культура сусп-ва впливає на хар-р політ. стосунків, а ті, у свою чергу, чинять зворотний вплив на культуру сусп-ва. Як частина культ. системи сусп-ва **П. к.** охоплює культ. елементи, які стосуються політ. процесів. Водночас **П. к.** як чинник політ. системи концентрує в собі соц.-психол. фактори політ. життя.

Г. Алмонд в аналізі **П. к.** дотримувався функц. підходу та розглядав **П. к.** як важливу частину політ. системи, передусім як *психол. феномен*. На його думку, кожна політ. система є включеною в особливий взірець орієнтацій на політ. дії, що і є **П. к.** С. Верба, розвиваючи цю думку, висловив припущення, що **П. к.** сусп-ва складається із системи емпіричних переконань, експресивних символів та цінностей, що визначають ситуацію, в якій відбувається політ. дія. **П. к.** формує суб'єктивну орієнтацію на політику.

У політол. літ-рі сформувалися різні підходи до визначення поняття «**П. к.**» Серед них варто виділити три основних підходи: 1) суб'єктивний, що трактує **П. к.** як явище виняткове ментальне, тобто як оцінки, цінності, знання суб'єктів політ. процесу; 2) біхевіористський, у межах якого **П. к.** розглядається на ментальному і поведінковому рівнях; 3) культурологічний, що передбачає розуміння **П. к.** як сукупності цінностей і символів.

Крім того, у сучасній політ. науці виокремилися такі концептуальні підходи до вивчення **П. к**.: психол., комплексний, об'єктивістський та евристичний. У рамках психол. підходу (школа Г. Алмонда і С. Верби): **П. к.** розглядається як сукупність психол. орієнтацій на соц.-політ. об'єкти і процеси. Виходячи з комплексного підходу, який багато в чому узагальнює ідею **П. к.** (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Діттмер), цьому поняттю приписуються всі процеси і явища, що відбуваються у політиці. **П. к.** або ідентифікується з політ. системою, або зводиться до політ. стосунків, тобто врешті-решт позбавляється специфічного змісту. Об'єктивістське (нормат.) тлумачення (Л. Пай, Д. Пол) визначає **П. к.** як сукупність загальноприйнятих у політ. системі норм та взірців політ. поведінки. Евристична концепція (С. Хантінгтон) **П. к.** трактує як гіпотетичну нормат. модель бажаної поведінки.

Що стосується вітчизняного суспільствознавства, то слід констатувати, що поступово в суч. укр. соц.-політ. думці сформувалися *два теорет. напрями* аналізу **П. к.** Для першого з них характерне уявлення про **П. к.** як про сукупність знань, цінностей, політ. досвіду і традицій, принципів і способів політ. діяльності та функціонування політ. інтів. До кола дослідників, які представляють цей напрям, можна віднести відомих учених – Л. Нагорну, В. Цимбалістого, В. Матусевича. Представники другого напряму визначають і аналізують **П. к.** з точки зору узагальнюючих політ.-психол. характеристик індивіда, ступеня його політ. розвиненості, вміння реалізувати власні політ. знання в межах функціонуючої системи. Тут першочерговим є звернення до понять «нац. культура», «нац. хар-р» і «менталітет», які сприяють формуванню певних політ. орієнтацій та врешті-решт реалізуються в *політ. поведінці*. Серед досліджень, в яких розвивається цей підхід, треба відзначити праці В. Бебика, В. Лісового, О. Рудакевича. Обидва напрями аналізу **П. к.** не суперечать один одному і мають бути поєднані

з метою більш детального вивчення стану **П. к.** та її факторів. Багатьма дослідниками **П. к.** дедалі більше розглядається як нормативно-ціннісна система, яка притаманна більшості населення. *(І. Поліщук)*

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА МОВЛЕННЄВА – характеристика індивідуально чи колект. соц. суб'єкта та соц. ін-тів, сусп-ва в цілому, що фіксує рівень розвитку їх мовних політ. комунікацій, особливий вид дух., нац. цінностей, які є одночасно результатом і процесом природного розвитку сусп-ва. Завдячуючи цим цінностям, **П. к. м.** тісним чином пов'язана з поняттями політ. свідомості, політ. відчуження, політ. почуття, політ. поведінки, політ. досвіду в цілому. Саме через ці поняття і дії вона репрезентує доволі делікатний за змістом і формою інструмент взаємодії індивідів і організованих соц. груп у просторі-часі конкретних д-в. На жаль, у суч. вітчизн. політ. науці немає універсальної дефініції **П. к. м.** як форми взаємних відносин особистостей у політ. масиві. Проте у зах. світі особливостями політ. комунікації дотично, а в деяких випадках безпосередньо, займалися такі мислителі, як Л. Вітгенштейн, Н. Луман, У. Ліппманн та ін.

У наш час на теренах України актуальність проблеми **П. к. м.** набула великого попиту як у теорет. плані, так і в практиці політ. дій. Політиці, як і будь-якій ін. управл. системі, має бути притаманна здатність застосовування інноваційних форм і методів **П. к. м.** з метою підсилення свого впливу, на малі соц-політ. сигнали і навіть натяки на них. Адже уміле, профес. використання цих технологій, як показує практика, дозволяє отримувати великі, ефективні результати у просторі електоральних динамічних масивів. Такою підсилювальною здатністю виступають повноваження і права, які делегуються пересічними громадянами політикам заради здійснення своїх заг. прагнень та інтересів, що мають особливе значення для життя кожної конкретної людини. Тому, чим більш досконалою є **П. к. м.**, тим більш яскраво і точно відображаються інтереси громадян. Чим краще вони усвідомлюються всіма і кожним як насущна потреба, тим вищою має бути ця здатність впливу на електоральний настрій. Оскільки мовна культура відрізняється залежно від соц. груп, які мають лише їм притаманні можливості та потреби, звідси **П. к. м.**, як правило, поділяється на: елітарну, літературну, літературно-розмовну і фамільярно розмовну. Слід зауважити, що **П. к. м.** може бути не лише винятково політ., а й соц.-політ., а деякою мірою дотично екон. та ін. опосередкованих формах.

У **П. к. м.** вирізняють, зазвичай, три рівні. За основу ділення береться рівень освоєння і володіння громадянами знаннями в галузі політики і сусп.-політ. свідомості. Звідси перший рівень характерний для особистостей, які мають несистемне уявлення про держ. інституції, їх судження мають стихійний, часто вельми спрощений хар-р. Другий рівень **П. к. м.** притаманний політикам. Вони мають конкретне, цілеспрямоване сприйняття політ. дійсності, але часто ними керує не стільки експертне знання про досягнення певних благ для громадян, скільки особистий інтерес і прагнення дістати доступ до певного виду ресурсів. Як правило, не всі вони майстерно володіють політ. словом. А ще гірше, вони жонглюють ним із метою

маніпулювання свідомістю людей. У такому випадку, при здійсненні ними впливу на громадян, спостерігається відхід від політики належного, а заразом від моральнісного імперативу. Таке явище має глибоке коріння. Свого часу ще Платон припускав у політиці можливість брехні. Він писав у зв'язку з цим, що «вже кому-кому, а правителям д-ви належить застосовувати брехню як проти ворога, так і заради своїх громадян – для користі своєї д-ви, але всім іншим до неї не можна вдаватися». Ще більше посилив можливість і доцільність постановки цього питання Н. Макіавеллі, заявивши, що мета в політиці виправдовує застосовувані для її досягнення будь-які засоби. Проте президент США Т. Джефферсон стверджував, що «все мистецтво політ. управління полягає в мистецтві бути чесним». Тож, **П. к. м.** комунікативних взаємовідносин – це доволі складний процес. А якщо це так, то займатися нею, як і політикою в цілому, повинні високодосвідчені, одержимі, патріотично налаштовані професіонали. Третій рівень **П. к. м.** характерний для політології і дослідників у політ. галузі. Це виключно мова політологів, філософів, соціологів, спічрайтерів, політ. технологів. Досягнення такого рівня, а в подальшому і максим. його розвиток, є можливими тільки якщо навчатися у спеціалізованих вищих навчальних закладах.

Поряд із вищезгаданими рівням **П. к. м.** її варто розглядати ще і як характерологічний вид цінностей. Останні роблять її такою ж виразною і впливовою для електоральних груп, як, скажімо, свобода і право участі в політ. житті д-ви, право на освіту, право на працю, безпеку, відпочинок тощо.

Таким чином, у політ. просторі нагальною є потреба підвищення рівня знань електорального загалу, розвитку політ. культури діалогу і мови схвалення рішень; спрямованості діяльності політиків на створення не лукавих, а прозорих політ. цінностей та активної просвітницької діяльності. Отже, суч. засоби **П. к. м.** спрямовані на створення такої динамічної системи комунікативних відносин, які мають забезпечити адекватне розуміння сказаного на всіх рівнях електорального простору-часу. */С. Пазиніч/*

ПОЛІТИЧНА НАУКА – соц. наук. дисципліна, що спеціалізується на вивченні політ. життя сусп-ва. Об'єктом **П. н.** є сусп. управління. Осн. проблемами, що утворюють структурний зміст її предмета, є: влада та владні відносини; політ. ін-ти, процеси та системи; технологія політ. діяльності та мотивація політ. поведінки; політ. аспекти міжнар. відносин та проблема наднац. влади. Методологічна база **П. н.** має міждисциплінарний хар-р, оскільки більшість методів, якими вона оперує, були позичені з ін. наук. дисциплін. До осн. методів **П. н.** належать: системний, структурно-функц., аналізу політ. поведінки та політ. рішень, моделювання, кількісні, порівн. **П. н.** виконує такі ф-ції: описову, пізнавальну, прогностичну, інструментарну, інтегративну, теорет., методологічну, виховну, аксіологічну (Див. *Функції політології*).

П. н. виникла на ґрунті політ. знань, що почали формуватися в античному світі. Фундаментальний внесок у їх становлення зробили давньогрец. філософи Платон і Аристотель, які запропонували етичний підхід до вивчення по-

літики. В епоху Відродження італ. мислитель Н. Макіавеллі, відокремивши політику від моралі та визначивши її як рац. діяльність, в основі якої лежать певні суспільно значущі цілі та засоби їх досягнення, здійснив революцію в галузі політ. знань. Потужний сплеск політ. думки відбувся за Нового часу, коли в межах розвитку вчення про сусп. договір Т. Гоббса були створені концепції громадян. сусп-ва (Дж. Локк), поділу держ. влади (Ш. Л. Монтеск'є), народ. суверенітету (Ж.-Ж. Руссо). На зламі XVIII та XIX ст., в умовах бурхливого процесу диференціації наук. знань, політ. проблеми починають досліджуватися в контексті становлення окремих соц. дисциплін: новітньої філософії, політ. економії, соціології.

Інституціоналізація **П. н.** як самост. наук. дисципліни відбулася у США у другій половині XIX ст. Світового поширення набула після Другої світ. війни, чому сприяв організований з ініціативи ЮНЕСКО Міжнар. колоквіум з **П. н.** (Париж, 1948 р.), на якому було окреслене коло її проблем (історія політ. думки і теорія політики; політ. інститути і процеси; політ. партії, групи тиску і громад. думка; міжнар. відносини) та рекомендовано для демократизації політ. свідомості молодої генерації включити курс **П. н.** до викладання у вищій школі. Країни Зах. Європи зразу ж сприйняли цю рекомендацію. За програмами Фонду Форда в західноєвроп. ун-ти були відряджені амер. професори **П. н.** та відбулось стажування з **П. н.** в амер. ун-тах європ. наук. молоді. У країнах «третього світу» інституціоналізація **П. н.** відбувається мірою їх переходів до демократії. У комуністичному світі інституціоналізація **П. н.** відбулася тільки в Югославії, Польщі та Угорщині, що було зумовлене спробами парт.-держ. керівництва цих країн побудувати більш демократичну, ніж сталінська, модель соціалізму. Особливістю **П. н.** у комуністичних країнах було еклектичне поєднання теорет. напрацювань зах. політології з догматами марксистсько-ленінської теорії. В Україні **П. н.** було інституціоналізовано в 1992 р., коли до переліку наук. спеціальностей ВАК був включений розділ «Політ. науки», почалося присудження наук. ступенів доктора та кандидата політ. наук, а Мін-во освіти надало політології статус у нормат. навчальної дисципліни у вищий школі.

Велику роль у світ. поширенні **П. н.** відіграє Міжнар. асоціація **П. н**. (МАПН), яку було створено на Світ. конгресі **П. н.**, що відбувся у Парижі в 1949 р. МАПН працює за сприянням Міжнар. ради з соц. наук ЮНЕСКО. Осн. ф-ціями МАПН є: координація наук. досліджень у галузі політики; обмін досягненнями політ. думки, поширення політ. знань. МАПН здійснює декілька періодичних видань: реферативний збірник «International Political Science Abstract», теорет. журнал «International Political Science Review», бібліографічний довідник «International Bibliography of Political Science», інформ. бюлетень «Participation» та має інтернет-портал – «IPSA Portal». Кожні три роки проводяться чергові конгреси орг-ції. Штаб-квартира МАПН розташована в Парижі, секретаріат – у країні, де відбувся останній конгрес. Статут МАПН передбачає три види членства: колект. (нац. асоціації, індивідуальне (окремі науковці з країн, де не створені нац. асоціації) та асоційоване (політол.

факультети, кафедри, дослідницькі центри). На сьогодні до МАПН входять 52 нац. асоціації, 3 600 індивідуальних членів та бл. 120 асоційованих.

Новою формою співробітництва у галузі **П. н.** стали дослідницькі консорціуми, які сполучають у собі наук.-теорет. та наук.-практичну, освітню та просвітню, видавничу та інформ. діяльність багатьох ун-тів та дослідницьких центрів, мають спільну базу результатів соціол. досліджень, сприяють створенню творчих колективів для дослідження актуальних політ. проблем. У 1961 р. у США був створений перший Міжуніверс. консорціум політ. та соц. досліджень із центром у Мічиганському ун-ті. У 1970 р., на кошти Фонду Форда, було утворено Європ. консорціум політ. досліджень із центром у Ессекському ун-ті (Велика Британія), який первісно об'єднував політол. структури та науковців країн Зах. Європи. Після лавинного краху комуністичних режимів до нього приєдналися політол. структури та науковці країн Центр.- та Південно-Сх. Європи. Сьогодні членами цього консорціуму є 350 академічних установ та дослідницьких центрів, у його роботі беруть участь бл. 14 тис. науковців, асоційовані члени є у 40 країнах світу, включаючи Японію та Нову Зеландію. У 1990-ті рр. Фондом Форда пророблялася ідея створення под. консорціуму для посткомуністичних країн Європи, центр якого передбачалося розташувати в Московському ун-ті. Проте розбіжності ідеол. позицій між рос. науковцями та політологами ін. країн щодо істор. минулого та перспектив посткомуністичного розвитку, а також авторитаризація політ. режиму в Росії унеможливили її реалізацію. /*О. Романюк*/

ПОЛІТИЧНА НАУКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ – сукупність напрацювань брит. політологів, політол. шкіл та структур Великої Британії, що визначилася як самост. наук. напрям наприкінці XIX ст. У 1895 р. було засновано Школу економіки і політ. наук при Лондонському ун-ті. До Другої світ. війни спочатку в цій школі, а потім в Оксфордському, Кембриджському, Манчестерському, Ліверпульському та ін. ун-тах велося вивчення галузей знань з політ. явищ. Тоді ж гол. увагу вчені-політологи надали проблемам держ. управління, політ. ін-там, адмін. праву Великої Британії, політ. філософії, теорії міжнар. відносин, колоніальній адміністрації. Тон політол. досліджень визначався фундаментальними працями політологів Е. Баркера, Д. Коула, Г. Ласкі, Ч. Меннінга, У. Робсона, Г. Файнера та ін. Значне місце в брит. політол. дослідженнях займає проблема демократії і тиранії. Так, М. Оукшотт стверджує, що у чистому вигляді немає ні демократії, ні тиранії. На думку І. Берліна, демократія характеризує «негативний» ідеал політ. свободи, коли ніхто не заважає людині, яка може й хоче діяти. Авторитаризму притаманна «політ.» свобода. Вона декларує право людини на самоврядування й самовизначення. Гол. завдання політ. режиму Б. Крік вбачав у розв'язанні суперечності між необхідністю порядку й різноманітністю інтересів членів сусп-ва. Автократія намагається розв'язати її шляхом підтримання однієї групи інтересів, пригнічуючи при цьому ін. сили сусп-ва. Тоталітарний режим реорганізовує сусп-во таким чином, щоб ліквідувати корені конфлікту інтересів. З функціонуванням демократії тісно пов'язана пробле-

ма партисипації – особистої участі людини у прийнятті рішень і контролі за їх виконанням, але консерватори зводять її до участі в голосуванні та шукають відповідь на питання, як пов'язати деякі ознаки демократії з фактом існування еліт. Т. Ботомор вважає, що наявність еліт не суперечить демокр. політ. режиму, але ступінь їх відкритості є показником демократичності суспільства. Натомість Т. Тенкер пише, що політ. еліта постійно конкурує з елітами локальними, груповими, які є осн. носіями протесту, і тому політ. «верх.» еліта змушена шукати з ними спільної мови. Багато досліджень присвячено проблемі зростання політ. апатії (І. Бадж, Т. Тепмен, Ф. Грінстайн, В. Хермен), підкреслюючи, що рівні можливості впливу громадян на політ. рішення – важлива умова існування демократії, тому рекомендують ретельніше дбати про політ. виховання громадян. Значна увага приділяється вивченню впливу ЗМІ на формування громад. думки (Д. Батлер, Д. Стоунс, Дж. Блаймлер, Д. Макквейл, М. Харрісон).

Цінність становлять праці суч. дослідників питань міжнац. відносин на Британських островах. До найзначніших робіт слід віднести публікації: Т. Хітчінса, Дж. Браун, Х. Дракера, Ш. Патерсон, С. Біра, М. Бентона, Дж. Булпітга, М. Анвара, В. Богданора, які зачіпають істор. корені міжнац. проблем Великої Британії. Для більшості суч. брит. концепцій з нац. питання характерне домінування ідей мультикультурності, глобалізму, плюралізму, акультурації, багатонац. сусп-ва та глобал. інтеграції (Е. Сміт, Е. Геллнер, М. Манн, Дж. С. Фернівол, Д. Міллер), що є відображенням суч. тенденцій міжнац. відносин на території Об'єднаного Королівства. У концепціях М. Хечтера і Р. Страссольдо провідною є ідея про те, що якщо у відносинах між центром і регіонами домінує центр. влада, тоді статус периферії-регіону аналогічний статусу колоніального володіння під контролем метрополії-центру, а якщо домінують регіони, то спостерігається збільшення дезінтеграційних тенденцій. Конфліктність взаємовідносин центру і регіонів у Великій Британії полягає в підлеглому колоніальному становищі регіонів і, як наслідок, відбувається активний опір регіонів модернізаційним ідеям центру. Регіони, тим самим, відчувають схильність більше до традиц. способу розвитку, орієнтуючись на індустріальні галузі економіки. Наростання дезінтеграційних-автономістських (деволюційних) процесів знаходить своє втілення в роботах брит. авторів, які висувають ідеї поступової деволюції як форми збереження єдності Великої Британії (Т. Нейрн та ін.). Для робіт Е. Сміта і Е. Хобсбаума заг. є ідея про невідривне існування та формування нації як політ. суб'єкта від контексту істор. процесу; характерне сприйняття нації як істор. конструкту, що суворо захищає свою істор. спадкоємність. Ступінь активності націоналізму тісно пов'язано із зовні- і внутрінац. процесами у Великій Британії, що знаходить відображення в хар-рі міжетн. взаємодій. У концепціях У. Лакьора, М. Флорі, Дж. Роув проводиться ідея світ. солідарності, яка необхідна для успішної б-би з тероризмом і вирішення міжнац. проблем, вказується на безпосередній зв'язок тероризму та етн. конфліктів. *(М. Требін)*

ПОЛІТИЧНА НАУКА ІТАЛІЇ – сукупність напрацювань італ. політологів, політол. шкіл та структур Італії, що базується на величезної філос. спадщині минулого. На стику XIX–XX ст. три провідні фігури італ. політ. думки – В. Парето (1848–1923), Г. Моска (1858–1941) і Р. Міхельс (1876–1936, народився і виріс в Германії, з 1907 р. жив і працював в Італії і Швейцарії, за 10 років до смерті отримав італ. громадянство) – здобули собі широку популярність завдяки новаторським працям по елітах. Вони обґрунтовують неминучість поділу будь-яких т-в, з одного боку, на еліти, що монополізують політ. владу і користуються благами і перевагами, забезпечуваними владою, і з другого боку – на маси, керовані й контрольовані елітами. В. Парето виділяв два типи еліт – еліту «левів» та еліту «лисиць». Кожній із них відповідає свій стиль правління. Одній – агресивність, авторитарність, схильність до насильства, інший – лавірування, обман, спекуляція. Одна еліта змінює іншу залежно від конкретних істор. умов. Політ. історія розглядається ним як історія зміни правлячих еліт. Р. Міхельс у роботі «Соціологія політ. партій» формулює закон олігархізації політ. партій. Вожді поступаються владою в партії тільки вождям, але не масам. Влада в партії належить керівникам, підтримуваним професіоналами, кадровим, призначеним апаратом. Участь рядових членів у керівництві її є неможливою, а оскільки партія – це сусп-во в мініатюрі, то в сусп-ві тим більше неможлива участь усіх громадян в управлінні д-вою.

Поява фашистського режиму в країні загальмувала розвиток сусп. наук на багато років. На відміну від ін. країн Зах. Європи в Італії розвиток політ. науки продовжився не відразу після перемоги над фашизмом. Річ у тім, що у італ. суспільствознавстві панувала думка, на яку звертав увагу ще Г. Моска, що потрібно розвивати традиц. дисципліни (філософію, право, економіку, історію, географію), які мають своїм об'єктом ті чи ін. аспекти політики. Поширенню політ. науки протидіяли, як і на початку XX ст., дві сили – армії юристів і істориків. Відродження політ. науки в Італії після Другої світ. війни багато в чому було пов'язане з культ. впливом і інституційною допомогою США. Перші кроки італ. політ. науки пов'язані з іменами Бруно Леоні (Павія), Джованні Сарторі (Флоренція), Паоло Фарнеті (Турін), що зуміли з'єднати інтелектуальну спадщину італ. традиції і ідеї амер. політ. науки. Результатом такого злиття стала одночасна орієнтація на емпіричні дослідження і теор. аналіз. Ун-т Флоренції зіграв провідну роль у формуванні італ. політ. науки, особливо завдяки діяльності Дж. Сарторі. Гол. заслуга Сарторі – це теорія «конкурентної демократії». Демократія повинна бути, на його думку, селективною поліархією і поліархією гідності. Він вчасно поставив питання про співвідношення демократії і політ. культури панівної еліти, доказуючи, що країна не може мати політ. клас кращий, ніж її політ. культура. Сарторі сприяв просуванню низці ініціатив, що мали вирішальне значення для становлення нової дисципліни. Серед них необхідно згадати публікацію першого підручника з політ. науки («Антологія політ. науки», 1970), що з'єднав як італ., так і амер. ідеї, а також створення першого профес. журналу в Італії, повністю присвячено-

го дослідженням у галузі політ. науки («Італ. журнал політ. науки», 1971). Сарторі також сприяв створенню Італ. асоціації політ. науки. Окрім ун-ту Флоренції, у формуванні італ. політ. думки значну роль зіграла діяльність ун-тів Туріну, Павії, Падуї, Катанні і Болоньї. Той факт, що такі питання, як роль партій, реформа електоральної системи і уряд. ін-тів виявилися в центрі політ. дискусій, також вплинув на інтерес до політ. науки. Особливості італ. політ. системи, безумовно, впливають на вибір осн. напрямів в академічних дослідженнях. Так, у період становлення дисципліни особлива увага приділялася вивченню партій і парт. систем. Потреба у кращому розумінні міжпарт. відмінностей (особливо між лідируючими партіями: християн.-демокр. і комуністичною) сприяла проведенню емпіричних досліджень внутр. орг-ції партій і їх зв'язків із сусп-вом. З другого боку, проблема уряд. нестабільності стимулювала вивчення моделей міжпарт. конкуренції і коаліції, а також типології парт. систем. Традиц. є дослідження електоральної поведінки, аналіз працюючого парламенту і законодавчої діяльності. З 1980-х рр. особливого значення набули дослідження перехідних режимів (У Південній, а пізніше – в Центр. і Східній Європі). /*М. Требін*/

ПОЛІТИЧНА НАУКА НІМЕЧЧИНИ – сукупність напрацювань нім. політологів, політол. шкіл та структур ФРН. На становлення **П. н. Н.** великий вплив справили політ. ідеї, що були напрацьовані в нім. класичній філософії (І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Й. Ґ. Фіхте), правознавстві (В. К. Велькер, Р. фон Моль, Г. Єллінек) та соціології (М. Вебер, Р. Міхельс). Початок процесу становлення **П. н. Н.** був викликаний поразкою Німеччини у Першій світ. війні, крахом монархії та створенням республік. структур влади. Після листопадової революції 1918 р. новий республік. уряд створив держ. комітет з політ. освіти, перед яким було поставлене завдання демократизації свідомості населення та поширення в сусп-ві знань про функціонування парлам. системи. У 1920-х рр. у нім. ун-тах поширюються політол. кафедри (переважно політ. філософії та держ. права) та формуються два напрями політол. студій: прогресивне (демокр. орієнтації) та реакційне (реваншистської, націоналістичної орієнтації). Після приходу в 1933 р. до влади нацистів багато політ. науковців емігрувало з Німеччини до Великої Британії та США, а ті, що залишилися, стали або вимушені були стати апологетами нацистського режиму. Політол. кафедри були перепрофільовані в кафедри геополітики. Геополітика, завдання якої полягало в обґрунтуванні претензій Німеччини на світ. панування, посіла провідне місце в системі соц. наук.

Після поразки Німеччини у Другій світ. війні країну було поділено на дві д-ви. У Східній Німеччині (НДР), де було встановлено прорадянський комуністичний режим, політ. наука зберегла апологетичний хар-р, хоча місце нацистської ідеології заступила комуністична. Політ. проблематика студіювалася в межах дисципліни «Історія німецького робітничого руху та теорія наук. соціалізму», де панував класовий, ідеол. підхід до оцінки політ. явищ. «Історія німецького робітничого руху та теорія наук. соціалізму» була нормат. навчальною дисципліною у вищій школі НДР.

У Зах. Німеччині початок інституціоналізації політ. науки був спричинений розробкою окупаційною владою зах. демократій «програми перенавчання», що являла собою один із заходів з денацифікації нім. сусп-ва. У 1946 р. у Кельнському ун-ті було створено першу кафедру політ. науки. Велику роль у процесі становлення **П. н. Н** відіграло повернення з еміграції низки видатних нім. науковців (М. Горкгаймер, Т. Адорно, О. Флехтгайм) та направлення за програмою Фонду Форда в західнонім. ун-ти амер. професорів. Значного розвитку політол. студії набули після відкриття у 1949 р. Нім. вищої школи політики (у 1960 р. увійшла до складу Вільного ун-ту Берліну), діяльність якої сприяла становленню **П. н. Н.** як академічної дисципліни. Провідними центрами політ. досліджень стали Берлінський, Фрейбурзький, Гейдельберзький, Кельнський, Марбурзький ун-ти. У 1951 р. було засновано Нім. об'єднання політ. науки *(Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft)* – наук.-профес. асоціація політологів, що беруть активну участь у наук. та викладацькій діяльності. У 2014 р. вона нараховувала у своїх лавах понад 1700 постійних членів.

У **П. н. Н.** вирізняються три методологічних напрями: 1) нормат. наука, яка ґрунтується на філос. аналізі моральних норм політ. діяльності; 2) позитивістська емпірична політ. соціологія, що зосереджує свою увагу на політ. поведінці; 3) «практико-критична наука» про соц. сутність політ. влади (франкфуртська школа). Проблематика включає вивчення д-ви та політ партій (та їх взаємодії), політ. ладу, емпіричний аналіз політ. поведінки та виборів, порівняльні дослідження, філос. проблеми політики, історію політ. ідей. Найвідомішими нім. політологами є Т. Адорно, К. фон Байме, Ю. Габермас, Е. Гіппель Р. Даррендорф, Е. Кріппендорф, К. Луц, Г. Майєр, Ф. Найманн, К. Оффе, О. Флехтгайм, В. Хенніс, Г. Шнайдер, О. Штаммер.

Становлення **П. н. Н.** відбувалося у тісному взаємозв'язку з розбудовою системи політ. освіти. У 1952 р. у Зах. Німеччині було засноване Федеральне відомство з політ. освіти *(Bundeszentrale für politische Bildung)*, гол. завданнями якого стали денацифікація та демократизація свідомості населення. Держ. служба політ. освіти діяла у співпраці з прив. фондами та просвітницькими орг-ціями, що приділяли увагу проблемам демокр. виховання, проводили дослідження сусп. настроїв, намагаючись запобігти поширенню екстремістських тенденцій. Було докорінно переглянуто всі навчальні програми й посібники із соц. наук. З метою формування демокр. культури нової генерації громадян, у класичних гімназіях був уведений навчальний курс політології. Викладачів, погляди яких суперечили демокр. орієнтаціям сусп. розвитку, було звільнено в процесі денацифікації та наступної б-би з радикальними елементами. Відбувся масовий друк літ-ри, що пропагувала демокр. цінності. На радіо та телебаченні засновувалися спец. програми з політ. освіти. До роботи з демокр. освіти населення активно залучилися політ. партії. У 1947 р. СДПН відновила діяльність Фонду Фрідріха Еберта *(Friedrich-Ebert-Stiftung)*, осн. завданням якого стало «сприяння політ. та сусп. освіті громадян у дусі демократії та плюралізму». У 1956 р. ХДС засну-

вав «Т-во для християн.-демокр. просвітницької роботи», яке в 1964 р. було перетворено на Фонд Конрада Аденауера *(Konrad-Adenauer-Stiftung)*. У 1958 р., з метою поширення ліберально-демокр. цінностей, ВДП створила Фонд Фрідріха Науманна *(Friedrich-Naumann-Stiftung)*. На думку ірландського політолога Дж. Робертса, в жодній із країн Зах. Європи не приділялося стільки уваги політичній освіті, як у ФРН. *(О. Романюк)*

ПОЛІТИЧНА НАУКА США – сукупність напрацювань амер. політологів, політол. шкіл та структур США. Виникнення політ. науки як самостійної навчальної та наук. дисципліни відбулося саме в США у другій половині XIX ст., що будо зумовлене загостренням конфлікту між Північчю та Півднем. Цей конфлікт, спричинивши громадян. війну 1861–65 рр., дезінтегрував амер. сусп-во. Допомогти зберегти цілісність країни взялися науковці. У 1857 р., ще до початку громадян. війни, професор Колумбійського коледжу (з 1912 р. – ун-т) Ф. Лібер став читати студентам спец. курс – політ. науку, призваний виховати в амер. молоді громадян. та патріотичні позиції. Ініціативу Лібера невдовзі підтримали професори ін. ун-тів США. Офіц. часом інституціоналізації амер. політології вважається 1880 р., коли професор Дж. Бьорджесс заснував у Колумбійському коледжі школу політ. науки. Унаслідок цього політ. наука стала не тільки навчальним предметом, а й наук. спеціальністю, за якою почалася підготовка фахівців.

Важливою подією у становленні **П. н. США** стало створення в 1903 р. Амер. асоціації політ. науки (ААПН), яка первісно об'єднала 200 науковців, що займалися політ. проблематикою. Це була перша у світі нац. асоціація політ. науки, що працює й досі. Сьогодні в ААПН нараховується бл. 25 тис. членів. У 1906 р. ААПН почала випускати «Журнал політ. науки» («Journal of Political Science»), який став найавторитетнішим періодичним наук. політол. виданням. Про зростання авторитету **П. н. США** засвідчило обрання в 1912 р. професора політ. науки Пристонського ун-ту (1890–1910) В. Вільсона президентом США. Вільсон обіймав президентську посаду два терміни поспіль. За президентства Вільсона США вступили в Першу світ. війну, після якої він запропонував проект мирного договору («Чотирнадцять пунктів»), за що Вільсону було присуджено Нобелівську премію.

У своєму розвитку **П. н. США** пройшла три осн. етапи: конституціоналістський, біхевіоральний та постбіхевіоральний.

На *конституціоналістському етапі* (1880–1920-ті рр.) політ. наука була не стільки наук., скільки навчальною дисципліною, її предметом були конституційні ін-ти влади, панував формально-юрид. підхід до вивчення політики, а гол. її функції полягали у вихованні добрих громадян та підготовці чиновників для апарату управління. Проте в перше десятиліття XX ст. **П. н. США** вступила в період кризи, що було пов'язане з виникненням реалістичного напряму, який заснував своїми працями А. Бентлі. Представники цього напряму вважали, що політ. наука має зосередити свою увагу на реальних політ. процесах, що відбуваються в сусп-ві. Реалістичний напрям підготував появу нового етапу к розвитку **П. н. США**, настання якого було зумовлене потребами розробки (в умовах тяжкої соц.-

екон. кризи 1929–1933 рр.) методології прогнозування політ. процесів.

На *біхевіоральному етапі* (1930–1960-ті рр.), фундатором якого вважається професор Чиказького ун-ту Ч. Мерріам, предметом політ. науки стала політ. поведінка, місце формально-юрид. заступив соц.-психол. підхід, гол. функцією стала прогностична (Див. *Біхевіоралізм*). У межах біхеаіоралізму робилася спроба перетворити політ. науку на точну дисципліну, яка, абстрагуючись від етн. оцінки політ. явищ та процесів, виходить з їх емпіричного (кількісного) виміру. Велику роль у становленні біхевіоральної методології відіграли праці Г. Лассвелла, якого вважають фундатором політ. психології. У 1950-ті рр. біхевіоралізм стає панівним напрямом **П. н. США.** Здобутками цього етапу стали розробка концепцій *політ. системи* (Д. Істон), *політ. культури* (Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Б. Павелл), *тоталітарного режиму* (Х. Арендт, К. Фрідріх, Зб. Бжезинський), *політ. реалізму в міжнар. відносинах* (Г. Моргентау). Велика увага приділялася дослідженню *виборчого процесу* (А. Кемпбелл, Дж. Браун, Ф. Сейба). Проте, внаслідок того, що в 1960-ті рр. біхевіоральна політологія не змогла дати адекватні відповіді на нагальні проблеми розвитку амер. суспва, відбувся перехід до третього етапу.

На *постбіхевіоральному етапі* (з 1970-х рр.), що був започаткований доповіддю на 65-му конгресі ААПН професора Каліфорнійського ун-ту Д. Істона, гол. завданням політ. науки стала розробка рекомендацій з гуманістичного та демокр. вдосконалення політ. системи, відбулися відживлення багатьох політол. шкіл та поява нових, до політ. досліджень були повернуті етичні ціннісні орієнтації, на перший план вийшла інструментарна функція (Див. *Постбіхевіоралізм*). Завдяки цьому **П. н. США** відіграла велику роль у вирішення практичних проблем амер. сусп-ва, її рекомендації сприяли послабленню гостроти расових, нац., реліг. та соц. конфліктів. На цьому етапі **П. н. США** зробила вагомий внесок у розвиток *теорії демократії* (особливо її плюралістичних теорій, у тому числі таких, що акцентують свою увагу на етнокульт. аспектах), становлення *транзитології* (яка зосередила свою увагу на закономірностях переходів до демократії), проблем *політ. структуризації сусп-ва* (її новітніх тенденцій) та нового *світ. поряду* (передусім ролі США у суч. світі).

П. н. США продовжує зберігати провідне місце у світ. політ. науці. У США видається переважна більшість літ-ри з політ. науки, виходить багато десятків політол. журналів. Політол. факультети та дослідницькі центри існують у більшості ун-тів, де діє бл. 1300 кафедр політ. науки та 100 вчених рад із захисту дисертацій у цій галузі знань. Політ. наука є однією з найпопулярніших у США навчальних дисциплін соц.-гуманітарного циклу, яка викладається практично в усіх вищих навчальних закладах. /*О. Романюк*/

ПОЛІТИЧНА НАУКА ФРАНЦІЇ – сукупність напрацювань політологів, політол. шкіл та структур Франції. У процесі становлення **П. н. Ф.** велику роль відіграли філософи Ш. Л. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбах, К. Гельвецій, Ж. -Ж. Руссо, історики Ф. Гізо, Ф. Міньє, О. Тьєррі, А. де Ток-

віль, юристи Ж. Боден, А. Есмен, Л. Дюгі, М. Оріу, фундатори соціології О. Конт та Е. Дюркгейм, які заклали основи її теоретичного підгрунтя.

Початок оформлення політ. науки у наук. дисципліну у Франції (за П. Фавром – «перша інституціоналізація») належить до 1871 р., із заснування у Парижі Вільної школи політ. наук. У 1886 р. починає видаватися перший фр. політол. журнал «Аннали Вільної школи політ. наук» («Annales de l'École libre des sciences politiques»). Політ. наука починає викладатися на юрид. факультетах ун-тів. Проте в той час вона не змогла одержати самост. статусу і ще тривалий час залишалася субдисципліною юрид. науки. Політ. проблематика досліджувалася в межах конституційного права (яке, втім, почало політизуватися), навчальні курси політ. науки заступили місце публічному праву.

У 1930-х рр., коли виникає проблема захисту фр. демократії від прав. (підготовка фашистського перевороту) та лівої (посилення позицій компартії, що керувалася ідеєю встановлення диктатури пролетаріату) загроз, з'являються праці Ж. -Ж. Шевальє «Еволюція Брит. імперії» (1931), М. Прело «Фашистська імперія» (1936), А. Сульє «Нестабільність міністрів у Франції за III Республіки» (1939), які виходять за традиційні межі конституційного права. У них широко використовуються методи соціології та дані соціол. досліджень, простежуються зміни електоральної поведінки, аналізується діяльність парламенту та уряду, роль бюрократії. Проте більшість фр. конституціоналістів продовжувала триматися старих методів.

«Друга інституціоналізація» **П. н. Ф.** починається після закінчення Другої світ. війни. У 1945 р. у Франції були створені Нац. школа адміністрації (уряд. заклад з підготовки держ. службовців), Ін-т політ. досліджень при Паризькому ун-ті, заснований Нац. фонд політ. наук. У 1949 р. виникає Фр. асоціація політ. наук (ФАПН), яка об'єднує не тільки вчених – фахівців з політ. науки, а й представників суміжних галузей знань (істориків, правників, соціологів, економістів), а також журналістів та політ. діячів. Широке коло членства в ФАПН зумовило виникнення в сер. 1980-х рр. Асоціації викладачів та дослідників політ. науки, яка включає в себе тільки фахових політологів. У 1951 р. ФАПН за сприяння Нац. фонду політ. наук почала видавати «Фр. журнал політ. науки» («Revue français de science politique»). Того ж року в ун-ті м. Бордо засновується перша кафедра політ. науки та починається викладання політол. курсів студентам. Після уряд. декрету від 27.03. 1954 р., яким у навчальну програму юрид. факультетів були введені нормат. курси «Методи політ. науки» та «Історія політ. ідей», такі кафедри засновуються в ін. ун-тах. Інституціоналізація **П. н. Ф.** відбувалася у б-бі з супротивниками її вирізнення у самост. наук. дисципліну (передусім представниками конституційного права та соціології), внаслідок чого тільки в 1956 р. у Франції запроваджується наук. ступінь доктора політ. наук і політ. наука стає дипломною спеціальністю у вищій школі.

Провідними напрямами досліджень **П. н. Ф**. є: *політ. партії* (М. Дюверже та його послідовники), *політ. режими* (Р. Арон), *взаємовідносини між д-вою*

та нацією (А. Лефевр, Д. Шнаппер), *електоральна поведінка* (Ж. Шарло, Ж. Ранже, А. Ласло). Вагомими методологічними здобутками **П. н. Ф.** стали *структурна антропологія* К. Леві-Строса, *концепція політ. поля* П. Бурд'є, *конфліктно-ігрова модель* М. Кроаз'є. /*О. Романюк*/

ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА (грец. στρατηγός – полководець, τάξις – розташування, шикування) – мистецтво керівництва політ. б-бою. Поняття стратегії і тактики прийшли в політологію з військ. науки, в якій під стратегією розуміється мистецтво ведення воєнних кампаній, під тактикою – мистецтво керування окремими битвами.

Політ. стратегія – лінія поведінки суб'єкта політ. б-би, що зумовлена потребами реалізації його мети. У основі розробки політ. стратегії завжди лежить певна найважливіша мета, яка визначається як *стратегічна*. Типовою стратегічною метою у політиці є завоювання уряд. влади або натомість утримання її. Період, під час якого реалізується *стратегічна мета*, визначається як *стратегічний період*. Важливим елементом розробки політ. стратегії є *аналіз умов реалізації стратегічної мети*, що вимагає визначення: 1) політ. супротивників – сил, що перешкоджатимуть реалізації стратегічної мети; 2) політ. союзників – сил, що допомагатимуть в її реалізації; 3) проміжних сил – тих, що можуть як приєднатися до супротивників, так і стати союзниками. На основі аналізу умов ставляться *конкретні завдання стратегічного періоду*. Завдання щодо проміжних сил полягає в залученні їх на свій бік або, принаймні, в їх нейтралізації (не дозволити з'єднатися зі супротивниками). ***Політ. тактика*** є елементом підлеглим політ. стратегії. За своєю сутністю вона являє собою сукупність прийомів політ. діяльності (різних комплексів способів та засобів розв'язання поточних проблем), що застосовуються для реалізації політ. стратегії, виходячи з урахування специфіки конкретної ситуації. У зв'язку зі зміною політ. ситуації відбувається й зміна тактичних прийомів. Унаслідок цього стратегічний етап завжди поділяється на низку *тактичних етапів*.

П. с. т. є важливим чинником орг-ції політ. діяльності, що зумовлює її ефективність. Навіть за порівняно невеликих матеріальних ресурсів, політ. сили здатні вибороти перемогу в політ. б-бі за допомогою правильної розробки стратегії та вірного вибору тактичних прийомів. Проблеми **П. с. т.** досліджуються такою галуззю політ. науки, як політ. інженерія. /*О. Романюк*/

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО (англ. *leader* – ведучий, керівник) – політ. феномен, що представляє один із суб'єктів здійснення владних ф-цій у д-ві та суспві. Лідерство належить до числа найбільш давніх і універс. ін-тів людства, пов'язаних із притаманними йому прагненнями погоджувати стандарти соц. поведінки індивідів із заданими авторитетними (авторитарними) зразками. Тому **П. л.**, як специф. переломлення цього феномену в політ. процесі, є тип політ. взаємодії, коли одна особистість організовує і направляє ін. людей, з метою їх орг-ції на спільну діяльність та її здійснення, причому мета зазначеної діяльності отримує в результаті риси загальнозначущості, які б насправді мотивації не визначали реальний інтерес

лідера в цьому процесі. Рольові ф-ції лідера можна звести до таких: висування мети, програми, ідеалу; визначення засобів їх здійснення та координація діяльності групи (сусп-ва); «зараження» групи (сусп-ва) власною мотивацією; турбота про єдність і збереження групи; регуляція відносин всередині неї («арбітраж»); представництво групи у внутр. і зовн. зносинах; перетворення завдань, нагальних для сусп-ва в конкретну програму дій та ін. Відомий фр. політолог професор Європ. ін-ту у Флоренції Ж. Блондель у своїй кн. «Політ. лідерство: Шлях до всеосяжного аналізу» сформулював заг. модель різних вимірів зв'язку між ін-тами і впливом політ. лідерів. Він називає чотири таких виміру: статус лідерів і вплив лідерства; влада лідерів над своїм оточенням і вплив лідерства; хар-р адміністрації і вплив лідерів; структури політ. системи та вплив лідерства. Уявлення про спонукальні причини появи **П. л.** різні: домінантна «пристрасть» («пасіонарність») у Л. Гумільова; «відображення низької самооцінки особистості» і прагнення до компенсації за допомогою влади власних внутр. комплексів неповноцінності у Г. Лассвелла; «Божественна благодать» (харизма) в ідеологіях реліг.-міфологічного хар-ру; інстинктивна «воля до влади» у Ф. Ніцше; імпульси на рівні несвідомого в фрейдизмі; комплекс об'єктивних соц.-екон. причин в марксизмі та ін. Соц. роль **П. л.** різна залежно від типу політ. режиму та істор. періоду: лідер – вищий чиновник і менеджер в ієрархії держ. влади (у зах. демократіях); лідер-учитель (в античності); вождь (харизматичний лідер) у тоталітарних д-вах і сусп-вах «архаїчного» типу і т. ін. Заг. істор. вектор еволюції **П. л.** – випаровування трансцендентної «Богонатхненості» і наростання владного прагматизму. **П. л.** володіє широким спектром соц. образів («масок»): борець, новатор, «батько нації», рутинер, справедливий захисник «принижених і ображених», сорочка-хлопець. Залежно від рівня існування ін-ту **П. л.** лідер може функціонувати як лідер-керівник, держ. діяч, парт. лідер, парт. функціонер, член партії, чиновник. Фр. політолог Ж. Л. Кермонн розрізняє типи «держ. діяча», «нотабля» і «власне лідера». «Держ. діяч» – особистість, причетна до управління країною, дистанціюється від партій, здатності якої дозволяють вивести владу і разом з нею д-ву зі складної ситуації; «нотабль» – людина, яка збирає в певному окрузі переважну к-сть голосів виборців, що дозволяє йому висунутися в перші ряди політ. класу; «власне лідер» характеризується здатністю одночасно і вирішально впливати на парт. апарат і успішно здійснювати важливі уряд. обов'язки. Стосовно до режиму здійснення держ. влади лідери можуть бути обраним, призначеним, спадковим. Дослідники виділяють стиль **П. л.** (відмінності виражаються в ступені впливу суб'єктивних якостей лідера на виконання ним даних ф-цій) – демокр., командний, авторитарний та ін. *(Т. Чернишова)*

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС – універс. категорія політології, що характеризує динамічний зміст політ. практики, відображає мінливість політики, розкриває взаємодію політ. ін-тів і політ. суб'єктів, які виконують певні ф-ції та «ролі». **П. п**. демонструє розгортання політ. відносин у просторі та часі як упорядковану послідовність політ. дій

і взаємодій. Отже, це – сукупна діяльність всіх суб'єктів політики, що опосередковує публічну владу, і пов'язана з формуванням, розвитком, перетворенням і функціонуванням політ. системи.

Визначення характеру і змістовних особливостей **П. п.** безпосередньо залежить від застосованої до об'єкта дослідження методології. *Інституційний* підхід пов'язує **П. п.** з трансформацією (модернізацією) ін-тів влади та гол. суб'єктів політ. дії; найбільше притаманний політико-прав. дискурсу. Слабким місцем цієї методології є те, що умови середовища, зокрема соц. інфраструктура, враховуються лише частково або розглядаються як другорядний чинник. Прибічники *біхевіоралістської* парадигми (соціол.-політ. дослідження) суб'єктами політики розглядають здебільше індивідів та соц. групи. Тому **П. п.** представлений тут як «результуючий вектор» поведінки, політ. волі та інтересів цих суб'єктів. Проте цей методологічний підхід дещо обмежує розкриття організаційних і структурно-функц. сторін процесу. *Структурно-функц.* методологія акцентує увагу на внутр. інфраструктурних і функц. особливостях політ. системи та соц. середовища, які зумовлюють певний спосіб і хар-р політ. дій та взаємодій між а́кторами. Об'єктами аналізу при цьому виступають великі соціополіт. структури, їх «рольова» характеристика, функціональність чинних політ. ін-тів, або політ. система в цілому. Така парадигма найбільше підходить до аналізу політ. макропроцесів, що відбуваються у транзитивних сусп-вах, або у світ. політиці.

Розглядаючи **П. п.** у часових параметрах як послідовну зміну станів соц.-політ. дійсності (політ. системи), можна виокремити такі чотири *фази-стадії* його розвитку: **I.** Конституювання політ. системи; **II.** Функціонування політ. системи; **III.** Політ. розвиток у напрямку перетворень; **IV.** Занепад (або відтворення) політ. системи. Стадії (фази) **П. п.** є взаємообумовленими, взаємопов'язаними і дозволяють теоретично впорядкувати політ. динаміку. Процес еволюції політ. системи, яка започатковується (існує), має циклічний, спіралеподібний хар-р, обумовлений конкретно-істор. чинниками, і відтворюється у тих чи ін. типових формах.

Логіка розвитку **П. п.** може концентруватися на прийнятті та реалізації політико-управл. рішень; зокрема, амер. політологи Г. Алмонд і Дж. Пауелл на цій підставі виділяють п'ять етапів процесу: артикуляція індивідуальних і групових інтересів; агрегування (поєднання в єдиній позиції) цих інтересів; вироблення політ. курсу; реалізація прийнятих політ. рішень; контроль за виконанням цих рішень.

Політологією розроблено типології **П. п.** на різних критеріальних засадах. Згідно з масштабом (за О. Мелєшкіною) можна виокремити **П. п.** *макрорівня*, що висвітлюють фази функціонування політ. ін-тів: д-ви, режиму, партій (істор., еволюц., револ.). Їх визначають як цикл політ. зрушень, послідовні зміни стану політ. системи. Вони характеризуються участю «великих» а́кторів – політ. еліт, класів, ін-тів влади, і піддаються вимірюванню лише у великих тимчасових одиницях (становлення/розпад імперії, епоха модернізації, демокр. транзит). **П. п.** *мікрорівня* – безпосередні політ. події, що є «рівнодіючою сумою» акцій різних соц.-політ. суб'єктів. Це буденні процеси (відносини) в політиці, які від-

буваються між дрібними áкторами і пов'язані з безпосередньою взаємодією індивідуальних, групових або корпоративних інтересів (політ. взаємодія в парламенті, структурах місц. влади тощо).

Коли в основі політ. взаємодії є демокр., неетатистська політ. культура (Лейпхарт), в сусп-ві розвивається *горизонтально організований* **П. п.**, побудований на визнанні формальної рівності, автономії суб'єктів політики, які конкурують чи співпрацюють один з одним згідно з правилами політ. гри; у системі цінностей домінують ідеї свободи, права і консенсусу. Якщо ж політика ґрунтується на етатистській, автократичній політ. культурі, складається *вертикально організований* **П. п.** За його умов держ. владі, панівній системі цінностей протистоять стихійні прояви політ. інтересів і потреб ірраціон. мас. Тому, сенс взаємодії д-ви і громадян полягає у визначенні норм поведінки правителів і підлеглих, а піддані визнають авторитет влади, якщо правителі гарантують їм певну міру сусп. свободи.

Суч. **П. п.** у транзитивних сусп-вах, до яких належить і Україна, є вкрай складними через специф. умови, пов'язані з руйнуванням тоталітарної системи і суперечливою розбудовою «гібрідних» режимів. *Ідеократичний* **П. п.** здебільше властивий традиц. сусп-вам, де відсутня автономна політ. особа, слабка диференціація політ. ролей-ф-цій; але деякі посттоталітарні д-ви після трансформаційних змін стали розвиватися цим політ. шляхом (Україна, Вірменія, Сербія). Інтегрувати цей соціум можна на ґрунті загальнонац. об'єднуючої ідеї – Соборності, суверенітету, месіанства, відродження культури чи релігії, вибір якої залежить від специфіки культ.-істор. досвіду народу і країни. **П. п.** *харизматичного* типу, раніше характерний для східної культ.-політ. традиції, тепер часто відновлюється в посттоталітарних сусп-вах (Росія, Білорусь, Азербайджан, Туркменистан та ін.). Харизматичний лідер певним чином уособлює політ. ідеали народу; під нього підганяють політико-прав. норми, нові традиції; він визначає цілі та методи влади. За умов низької політ. культури народу харизматичний лідер може швидко перетворитись на вождя чи диктатора, що деформує весь **П. п.**; тому його необхідно контролювати і стримувати демокр. засобами. У **П. п.** *технократичного* типу гол. місце належить політ. технологіям, засобам легітимації влади, опануванню процедур і методів прийняття та реалізації політ. рішень. Учасники процесу свідомо дотримуються нормат. приписів у своїх ф-ціях та політ. ролях; політ. культура осн. груп соціуму більш гомогенна (однорідна), активістська; політ. система досить стабільна, а зміни йдуть еволюц. шляхом (Латвія, Литва, Естонія, Чехія, Словакія, Болгарія тощо). */Л. Герасіна/*

ПОЛЯРИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – розподіл сусп-ва на верстви або групи, що дуже істотно розрізняються за матеріальним становищем, ціннісними позиціями та інтересами, настановами і поведінкою. Проблема соц. нерівності, а також **П. с.** привертає увагу дослідників ще з часів Античності. Розглядали її у своїх працях основоположник соціології О. Конт (як структурну характеристику), Дж. С. Мілль, Г. Спенсер тощо. К. Маркс, Ф. Енгельс, а згодом

Г. Плеханов застосували до стратифікації класовий підхід. Найбільш повне втілення теорія соц. стратифікації знайшла у працях П. Сорокіна. Він згадував термін «моральна поляризація», що сильно відрізняється від марксистського поняття «поляризація» як ситуації класового конфлікту. Соц.-психол. аспекти групової поляризації досліджувалися такими вченими, як Д. Майєрс, Г. Вайт, С. Московічі та М. Заваллоні.

Основою соц.-екон. нерівності є форми власності на засоби вир-ва та ін. компоненти сусп. багатства. Це визначає хар-р та форми розподілу результатів сусп. вир-ва, соц. статус людей, а через це відмінності в якості життя. Соц. індикаторами поляризації можна вважати такі: індекс людського розвитку; частка ВВП на душу населення; диференціація доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших верств населення; к-сть та рівень розвитку середнього класу; рівень безробіття.

П.с. є характеристикою суч. укр. сусп-ва. Зниження реальних доходів різних груп населення, що передусім стосується працюючих у бюджетному секторі, тривале надання їх життєвого рівні, інфляція, що прогресує, призводять до посилення соц. диференціації та загострення поляризації соц. верств укр. сусп-ва. **П. с.** детермінує напругу, що може викликати соц. конфлікти та перешкоджати розвитку країни. Практично неможливим стає подальший рух до ефективної успішної економіки без вирішення накопичених проблем у соц. сфері. Розрив між багатими та бідними, що з'явився в результаті соц. поляризації, викликає агресивні настрої в соціумі, девальвацію багатьох традиц. моральних цінностей, дестабілізує сусп. лад, дезінтегрує та дезорієнтує сусп-во. До того ж **П. с.** заважає соц. мобільності, знижує мотивацію участі в екон. перетвореннях, в науці, освіті, сприяє орієнтації на виключно корисливі цінності та призводить до криміналізації сусп-ва. Слід відмітити, що розшарування на надбагатих та дуже бідних почалося ще в 90-х рр. XX ст. із початком процесу приватизації держ. власності та відбувалося надзвичайно швидко. **П. с.** за рівнем доходів у нашої країні може порівнюватися з деякими країнами Лат. Америки, які традиційно лідирують за цим показником. Зараз простежуються суперечливі тенденції: з одного боку, зростає к-сть доларових мільярдерів, а з другого боку, ніяк не вдається подолати бідність. Характерним є те, що середній клас, наявність якого є основою стабільності в сусп-ві, становить незначну к-сть.

Однак проблема **П. с.** не обмежуються розривом у доходах. Вона виявляється у ставленні до власності, статусних привілеях, доступу до різних благ, а також у поляризації політ. поглядів та культ. перевагах, а зараз, окрім традиц. критеріїв соц. стратифікації, з'являється новий критерій, що призводить до зростання **П. с.** сусп-ва – це розповсюдження інформації та знань. Потрібно враховувати, що проблема формування поляризованого сусп-ва детермінована не тільки негативними тенденціями в економіці, політиці, соц. сфері, а ще й трансформацією ціннісно-нормат. сфери сусп. свідомості стереотипами поведінки, що, у свою чергу, обумовлює комплексний підхід до її дослідження та вирішення. *(Ю. Золотарьова)*

ПОПУЛІЗМ (лат. *populus* – народ) – 1) політика або риторика, яка апелює до простих народ. мас і експлуатує людські надії, довірливість, страхи, незадоволеність життям, забобони, ресентіменти та обіцяє «прості» та швидкі методи подолання проблем; 2) громад. течія та рух з кінця XIX ст., що апелює до широких мас і відображає суперечливість масової свідомості (лівий **П.**, правий **П.** тощо); 3) політ. течії консервативно романтичного чи псевдорадикалістського хар-ру, яким властиві невизначеність, демагогічна апеляція до народу, протест проти інституціоналізованого політ. життя.

П. як феномен отримав затребуваність у промисловому сусп-ві серед тієї частини населення, що була проміжною між буржуа та пролетаріями. До числа носіїв ідеї **П.** можна віднести селян, фермерів, дрібну буржуазію, частину пролетаріату, люмпенів тощо. Політика **П.** набуває розвитку в епоху соц. криз. Так, у США перша партія популістів виникла як альянс фермерських та робітничих орг-цій. Це був рух, у якому знайшло вираження невдоволення та розчарування фермерів, в основному у зах. штатах, що були задушені боргами, оскільки обіцянки дешевої землі та низьких залізничних тарифів насправді виявились обманом. Рух розпочався у 1870 р. і досяг свого апогею у 1892 р., коли популістська партія висунула свого кандидата у президенти і добилась обрання чотирьох своїх представників до Сенату. Рух відігравав провідну роль у Демокр. партії у 1896 р. і поступово злився із більш широким прогресистським рухом. У Росії популістами вважають народників другої половини XIX ст. Народники поєднували критику феодалізму та капіталізму з ідеями утопічного соціалізму, ідеалізуючи простих людей та громаду як джерело правдивої демократії, а також протиставляючи народ корумпованій владній еліті. Народницький рух у Росії складав *аграрний* **П.**, творцями якого були О. Герцен та М. Чернишевський, а відомими учасниками – П. Лавров, М. Бакунін, П. Ткачов, П. Кропоткін, Г. Плеханов та ін.

Окрім аграрного існує *екон.* **П.**, який набув помітного поширення у Лат. Америці у першій половині XX ст. Він характеризується підтримкою активної ролі д-ви в екон. житті, проведенням політики протекціонізму, обмеженням ролі іноз. кампаній, здійсненням промислового розвитку, перерозподілом доходів, втіленням у життя соц. програм. Яскравими прикладами популістських рухів у Лат. Америці виявились апризм, жетулізм та перонізм. *Апризм* – політ. рух у Перу (від абревіатури APRA – Амер. народ.-револ. союз). Його програма передбачала б-бу з колоніальним феодалізмом та закордонним імперіалізмом. *Жетулізм* отримав назву від імені політика Жетуліо Дорнелеса Варгаса (1882–1954). У політ. боротьбі Варгас активно використовував популістську фразеологію, критикував заможні прошарки і одночасно взаємодіяв з екон. елітою. *Перонізм* походить від імені Хуана Домінго Перона (1895–1974), аргентинського держ. діяча, який активно зустрічався з представниками народ. низів, закликав поважати гідність людини з її високим покликанням. У європ. країнах відомим є і *політ.* **П.**, якому властиве гостро негативне ставлення до іммігрантів. Широкого поширення **П.** набув під час б-би країн Афри-

ки та Азії з колоніальним гнобленням. Популістськими лідерами були Сунь Ятсен, М. Ганді, Х. А. Сукарно та ін.

Прагнення здійснити ідею рівності, рівних можливостей соц. обмежених прошарків становить основу цієї політики, на відміну від лібералізму, що виходить із повноцінно соціалізованих структур. При цьому можна розрізняти **П.** реальний і спекулятивний. *Реальний* **П.** полягає в такій політиці еліти, яка спрямовується на обмеження панівних соц. сил на користь народу без достатньої легітимності з боку панівних класів чи прошарків. Подібну політику в Чилі проводив С. Альєнде. *Спекулятивний* **П.** характеризується загравнням із осн. масою населення на рівні гасел з метою піднести авторитет та легітимність суб'єктів політики. Особливо характерною є така форма для вождизму, фашизму, ін. структур, що спираються на харизматичного лідера.

П. не вчення, не послідовна і систематизована теорія, а певний політ. та ідеол. синдром, обумовлений політ. інтересами: пошуком підтримки, легітимації, електоральної та парт. опори. Тому **П.** нерідко забарвлений риторичними лестощами, прагненням догодити і сприятливо розташувати масову свідомість і громад. думку до тієї чи ін. політиці, влади, її лідерів тощо. **П.** зазвичай оформляється характерною фразеологією («народ – творець історії», «героїчний народ», «народ – творець, будівельник» і т. п., «робітник-гегемон» та ін.). Політ. та ідеол. документи відповідно аргументуються волею народу, від імені народу і в ім'я народу. **П.** – перетворена форма дійсної соц. творчості, природного осмисленого патріотизму, реальних турбот про заг. благо як вищу мету політики. **П.** протилежний дійсній реалістичній і критичній нац. самосвідомості, становленню якої він серйозно заважає.

За певних умов в демокр. країнах **П.** може відігравати роль політ. мобілізації, особливо у процесі виборів. Однак виборча агітація без жодних застережень та безкомпромісності, відсутності політ. відповідальності заважає визначенню меж між **П.** та демагогією. Гол. недоліком **П.** є його утопічний романтизм, який пов'язується із підвищеною суб'єктивізацією процесу стосовно позитивного вирішення конфліктних суперечностей. У постсоціалістичній Україні цей момент політики досяг досить значного розвитку. Постсоціалістична політ. ментальність зорієнтована на реформування із збереженням соц. захищеності населення у сформованих за соціалізму межах. Практика показала, що под. ідеологія є ілюзорною й утопічною. Популістські устремління окремих укр. політиків не полишають цих ілюзій. Подібна політика виконує ф-цію затушковування тих обставин, що формування і функціонування класу компрадорської буржуазії здійснюється за рахунок різкого падіння рівня добробуту значної частини населення. Оскільки це явище відбувається внаслідок безпосередньої діяльності політиків, вони прагнуть приховати ці обставини й ухилитись від відповідальності. **П.** має у своїй переважній частині антиінтелектуальний хар-р. /*О. Зінченко*/

ПОРІВНЯЛЬНА ПОЛІТОЛОГІЯ – галузь політології, в рамках якої шляхом порівняння виявляють схожість та відмінність різних політ. об'єктів та процесів. Порівняльний аналіз (вживається

також синонімічне поняття «компаративний аналіз» від лат. *comparativus* – порівняльний) використовується з античних часів. Становлення **П. п.** як самост. наук. напряму почалося в кінці XIX ст. Важливу роль у становленні **П. п.** на першому етапі відіграла низка робіт – Е. Фрімен «Порівняльна політика» (1873), М. Ковалевський «Іст.-порівн. метод в юриспруденції та прийоми вивчення історії права» (1880), В. Вільсон «Д-ва. Елементи істор. та практичної політики» (1889), Дж. Берджес «Політ. наука і порівн. конституційне право» (1890). На другому етапі розвитку **П. п.** (перша половина XX ст.) компаративісти вивчають особливості різних д-в, ф-ції політ. ін-тів. Домінувало спостереження та емпіричне узагальнення. **П. п.** спиралася на описовий, істор., інституційний та прав. методи. **П. п.** цього періоду отримала назву «традиц.». Р. Макрідіс осн. рисами «традиц.» **П. п.** називав: описовість, непорівнюваність, статичність, монографічність. Компаративісти в цей період в основному досліджували західноєвроп. країни та США. Після Другої світ. війни в **П. п.** починають використовуватися нові методи дослідження, зокрема, такі, як біхевіоризм та структурний функціоналізм, кореляційний аналіз, кількісні методи дослідження. Зростає інтерес вчених до політ. процесів у країнах Африки, Азії, Лат. Америки. Третій етап в розвитку **П. п.** – етап «оновлення» або «нової **П. п.**» (початок 50-х – кінець 70-х рр. XX ст.), характеризується появою нових підходів до порівн. досліджень. На Евенстонському семінарі, що відбувся в Північно-Зах. ун-ті США в 1952 р., були сформульовані методол. принципи, які вплинули на подальші компаративістські дослідження: перед тим, як здійснювати порівн. аналіз, потрібно визначити поняття та критерії релевантності ситуації; необхідно сформулювати гіпотези; доцільно формулювати серію гіпотез; збір даних слід розпочинати до формулювання гіпотез тощо. У 1954 р. Амер. рада із сусп. досліджень створила комітет з **П. п.**, завданням якого було формування єдиного комплексу теор. проблем компаративістики та методології порівн. досліджень. У 1970-і рр. методологія **П. п.** збагатилася за рахунок появи теорії раціон. вибору та неоінституціоналізму. Нові методи відкривають більш широкі перспективи для порівн. досліджень. Зміни в методології та тематиці дослідження підготували ґрунт для виникнення «плюралістичної» **П. п.** Етап у розвитку компаративістики, що отримав назву «плюралістична **П. п.**, розпочався із середини 1970-х рр. та триває донині.

Тематики досліджень суч. **П. п.** різноманітна: політ. участь, групові інтереси, раціон. вибір, процеси політ. модернізації, демократизації та под. Поява нетрадиц. суб'єктів політики – транснац. корпорацій, неуряд. орг-цій, транснац. рухів – вимагає використання нових методол. прийомів порівн. дослідження. Останніми роками компаративісти звернули увагу на евристичні можливості синергетичної парадигми для сучасної **П. п.** Із позиції синергетики різноманіття світу є важливою умовою його розвитку, тому і при порівн. аналізі політ. феноменів потрібно брати до уваги багато чинників, що впливають на політику. Синергетична парадигма зобов'язує компаративіста при вивченні політ. явищ виходити не тільки із аналізу їх політ. складових, але обов'язково враховувати складні опосередковані впли-

ви на об'єкти, що порівнюються, з боку ін. чинників – неполіт. До таких пограничних факторів можуть входити соц., соціокульт., екол., екон., які прямо до політ. сфери не належать, але здійснюють на неї серйозний вплив і можуть зробити значно більш глибокими й багатограннішими порівн. дослідження.

Є різні види порівн. досліджень: морфологічний тип порівняння (зіставлення явищ за формою, переважно структур і ф-цій); субстанційний тип порівняння; інтегральне порівняння (порівн. аналіз впливу на політ. процеси чинників внутр. і зовн. середовища); еволюц. тип порівняння; бінарний аналіз, заснований на порівнянні двох (найчастіше под.) країн; порівняння, що орієнтоване на опис окремих випадків (тематичні дослідження); кроскультурні і крос-інституціональні порівняння (зіставлення нац. культур й інтів), крос-нац. порівняння (зіставлення д-в) та ін. **П. п.** займає важливе місце у структурі політ. науки. *(О. Кіндратець)*

ПОРТРЕТ ПОЛІТИЧНИЙ – результат дослідження особистості політ. лідера, який надає уявлення про його статус, профес. і людські можливості, ефективність роботи, перспективи політ. зростання (якщо йдеться про чинного політика) або історичні масштаби особисті, тієї ролі, яку цей лідер відгравав у політ. процесі (якщо йдеться про політ. діяча минулого). Витоки політ. портретування, яке з часом стало галуззю політ. аналізу, пов'язують передусім з амер. психоаналітичними дослідженнями початку XX ст., що здійснювали З. Фрейд та У. Буллітт, Г. Ласуелл, Е. Еріксон та їх послідовники. Починаючи з другої половини XX ст. поступово у розробку наук. моделі політ. портретування було задіяно методол. та методичний інструментарій ін. наук. Сьогодні відповідні дослідження мають міждисциплінарний хар-р та передбачають диференціацію «зовн.» умов, що впливають на політ. дії лідера, та його власних «внутр.» психол. характеристик та поведінки. Якщо «зовн.» чинники є об'єктом істор., соціол. і політ. досліджень, то особистісні і профес. характеристики лідера – предметом спец. політ.-психол. аналізу. Зовн. умови, процеси і явища, до яких залучений політик та які, відповідно, впливають на реалізацію його здібностей та політ. долю, зазвичай характеризують як макрорівень відповідного аналізу, а характеристики особистості й індивідуальності політика, що обумовлюють специфіку його діяльності, профес. і статусно-рольовий потенціали – як мікрорівень. Аналіз політ. лідера у макрорівневому масштабі потребує урахування специфіки політ. ладу і політ. культури країни, нац.-істор. ситуації, нац.-культ. традицій, характеристик наявного та потенційного електорату, особливостей політ. шляху лідера, його ідеологічної платформи, наявності ресурсів для цілеспрямованого впливу на соціально й політично вагомі сфери, верстви та групи, персонального складу та можливостей оточення політика, медіа-потенціалу політика тощо. На мікрорівні відбувається всебічна психол. діагностика особистості лідера, вивчаються його покликання до політ. діяльності, стиль керівництва, наявні профес. навички, співвідношення свободи й відповідальності, політ. імідж, підпорядкована управл. команда, специфіка публічної діяльності тощо. При багато-

манітності можливих підходів до створення **П. п.** виокремлюють заг. схему, що містить певні ряди, які являють собою відносно автономні компоненти **П. п**.: інформ. (опис фактів, подій та коментар до них), ідеолог. (змістовна інтерпретація свідчень про лідера), аксіологічний (оціночні судження експертів) та психол. (результати психодіагностики особистості лідера). У зв'язку з цим залежно від переваги компонентів того чи ін. ряду виокремлюють кілька осн. типів **П. п**.: політ.-ідеол. (політ.-світоглядний), політ.-психол., істор. портрети та політ. біографія. Вихідним моментом у створенні **П. п.** будь-якого типу є аналіз біографій. При цьому робота над політ.-ідеол. портретом передбачає використання методів аналітичної інтерпретації біографічних даних, контактів, зв'язків, а також ін. форм політ. активності лідера. У випадку створення істор. політ. портрету методи аналітичної інтерпретації використовуються стосовно спогадів сучасників, щоденників, листів тощо. За умов політ.-психол. портретування найбільш доцільним є переплетення фактологічної інформації з інтерпретацією психол. типу особистості. У випадку створення політ. біографії структура, послідовність та повнота у викладенні та інтерпретації даних підкорена передусім міркуванням рекламного характеру. Загалом створення **П. п.** як процес пізнання реальних політиків та істор. постатей дає можливість не лише істотно доповнити та оживити повномасштабну картину політ. стратегії розвитку тієї чи іншої країни, а й може бути корисним для практичних політиків та їхніх технологів у роботі зі створення політ. іміджу. *(Т. Панченко)*

ПОСАДИ ПОЛІТИЧНІ – один із трьох типів посад у сфері держ. управління, що обіймаються політ. діячами (політиками), які забезпечують формування (вироблення) та реалізацію держ. політики. Політ. хар-р зазначеного виду посад визначається не лише партійністю особи, яка займає цю посаду (саме така ситуація є нормою у державотворчій практиці багатьох демокр. країн світу), а й такими особливостями: 1) особливим порядком призначення на посаду, що регламентується конституцією; 2) особливим порядком звільнення з посади і припинення повноважень; 3) особливими видами відповідальності, що має ознаки публічності, переважно політ. (тобто відповідальність перед народом, главою д-ви, парламентом) за наслідки діяльності на посаді політ. діяча.

Політ. сутність **П. п.** підкреслюють такі політ.-прав. ін-ти: контрасигнації (лат. *contrasignatura* – міністерський підпис, від *contra* – проти і *signo* – підписую) – ін-т, що забезпечує гарантії від зловживань з боку глави д-ви і глави уряду, через процедуру підписання рішень глави д-ви главою уряду та відповідним міністром, відповідальним за акт та його виконання, у випадках, передбачених конституцією. Конституція України передбачає контрасигнацію актів Президента України, виданих у межах тільки його окремих повноважень (ст. 106); право на відставку за власною ініціативою, що дає змогу окреслити межі політ. відповідальності лише тими діями, які член уряду вчиняє, чи на які погоджується, перебуваючи на **П. п.**

До **П. п.** в Україні належать посади Прем'єр-міністра та ін. членів Кабінету Міністрів України (віце-прем'єр-

міністрів та міністрів), а також заступників міністра, які визначають уряд. політику, зосереджені на розв'язанні стратегічних проблем екон. та соц.-культ. розвитку сусп-ва у відповідних сферах і галузях держ. управління. З цією метою вони звільнені від щоденних адмін. справ та управління персоналом. Ці питання належать до сфери компетенції держ. службовців, зокрема – заступника міністра – керівника апарату. На **П. п.** не поширюється трудове законодавство та законодавство про держ. службу. Таким чином, у сфері публічної служби розмежовуються два види посад: політ. та адмін. У своїй діяльності політ. діячі керуються специф. принципами, що суттєво відрізняє їх від держ. служби: наявність чіткої політ. позиції; активність та ініціативність; політ. моральність (дотримання своєї політ. позиції).

В Україні офіц. статус **П. п.** був запроваджений Указом Президента України «Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адмін. реформи в Україні» від 29.05.2001 р. Політ.-прав. статус **П. п.** регулюється Законами України «Про Кабінет Міністрів України» та «Про центральні органи виконавчої влади». */В. Малиновський/*

ПОСТБІХЕВІОРАЛІЗМ (англ. *postbihavioralism – досл.* після біхевіоралізму) – третій етап та напрям в розвитку амер. політології, що прийшов на початку 1970-х рр. на зміну біхевіоралізму (Див.: *Біхевіоралізм*). Становлення **П.** було пов'язане з кризою політ. системи, що виникла у США 1960-ті рр. і була зумовлена В'єтнамською війною, активізацією б-би расових та етн. меншин за громадян. права, серією бунтів міської бідноти.

Термін «**П.**» вперше був вжитий професором Каліфорнійського ун-ту Д. Істоном у його доповіді на 65-му конгресі Амер. асоціації політ. науки (APSA) «Нова революція у політ. науці» (1969), де була дана критика біхевіоралізму та сформульовані осн. принципи **П.**: 1) зміст має передувати методиці, тому що важливіше бути релевантним та повніше відповідати нагальним суч. соц. проблемам, ніж вправлятися в софістиці стосовно методів дослідження; 2) недолік біхевіоралізму криється в ідеології емпіричного консерватизму, внаслідок чого емпірична політ. наука вимушена надавати підтримку в збереженні фактичних умов, які вона досліджує; 3) завдання **П.** полягає в руйнації бар'єрів замовчування, які були зведені біхевіоралізмом, що має допомогти політ. науці зрозуміти реальні запити людства у період криз; 4) дослідження та конструктивний розвиток цінностей є незмінними об'єктами політ. досліджень, оскільки наука не може бути та ніколи не буває оціночно-нейтральною; 5) істор. роль інтелектуалів полягає у захисті гуманіст. цінностей цивілізації; 6) дієва наука з необхідністю віддзеркалює суч. конфлікт у сусп-ві з приводу ідеалів, і це має пронизувати та забарвлювати весь процес дослідження; 7) орг-ції інтелектуалів (профес. асоціації) та ун-ти не мають стояти осторонь повсякденної б-би, тому політизація професії так само неминуча, як і бажана.

Зміни, що відбулися в амер. політ. науці у 1970-ті рр., характеризуються як постбіхевіоральна революція. Визначаючи її сутність Істон наголосив, що вона «полягає у глибокому неприйняті такого політ. дослідження та навчання, яке намагається перетворити вивчення

політики у більш жорстку наук. дисципліну, що ґрунтується на методології природничих наук». Внаслідок постбіхевіоральної революції в амер. політ. науці було покінчено з домінуванням біхевіоралізму, відбулися відживлення багатьох політол. шкіл та поява нових, до політ. досліджень були повернуті етичні ціннісні орієнтації, на перший план вийшла інструментарна функція (Див.: *Функції політології*). Гол. завданням політ. науки на постбіхевіоральному етапі стала розробка рекомендацій з гуманіст. та демокр. вдосконалення політ. системи.

Зміни у політ. науці відіграли свою роль у проведенні в США у 1970-ті рр. інституційних реформ (президент. владу поставлено під більш жорсткий контроль з боку Конгресу; скасовані норми законодавства, які дискримінували расові, етн. та ін. меншини; істотно вдосконалене соц. законодавство), що сприяло подоланню кризи політ. системи. /*О. Романюк*/

ПОСТМОДЕРНІЗМ – сукупне визначення ідей та концепцій, що набули поширення наприкінці XX ст. та відображають новий соц.-філос. підхід до сусп. життя, людської діяльності, культури, науки тощо. Він характеризується фундаментальними зрушеннями в формах мислення та напрямах дослідницьких інтересів. **П**. має таки особливості, як фрагментаризація і непевність; недермінованість сусп. процесів; відсутність абс. цінностей та віри у невідворотний прогрес, раціональність, наук. істинність; наголошення на важливості підсвідомих, вільно існуючих знаків і образів; множинність точок зору.

П. (або постмодерн) буквально означає те, що після модерну, або сучасності. Однак поняття сучасності не має в такому випадку чіткого визначення. Початок сучасності убачають то в раціоналізмі Нового часу, то в Просвітництві з його вірою у прогрес та опорою на наук. знання, то в літературних експериментах другої половини XIX ст., то в авангарді 10–20 рр. XX ст. – відповідно здійснюється й відлік «постсучасності». Поширення терміна «**П.**» починається наприкінці 60-х р. XX ст., коли виникнувши як визначення стильових змін в архітектурі, він все частіше використовується для характеристики новацій в літ-рі та мистецтві, а також трансформації в технологічній, соц.-екон. та соц.-політ. сфері. Завдяки роботам фр. філософа Жан-Франсуа Ліотара, що розповсюдив дискусію про **П**. на царину філософії, **П.** у 80-ті рр. набуває статусу поняття. Однак філософія **П**. як така не існує – не тільки тому, що немає єдності поглядів між мислителями цього напряму, а й, гол. чином, з тієї причини, що **П.** у філософії виникає саме з радикального сумніву в можливості такої єдності, як деякої світоглядно-теорет. та жанрової єдності. Тому доречно казати не про «філософію **П.**», а про «ситуацію **П**.» у філософії, що зіставляється з «ситуацією **П.**» у культурі взагалі. Ця ситуація має онтологічні, гносеологічні, істор.-культ. та естетичні параметри.

Оскільки **П.** притаманні критика проекту Просвітництва, раціональності, розуму, остільки у філософії він характеризується відмовою від онтології, тобто опису світу без інтерпретації, від логічної системності тексту та теоретизування**. П.** пов’язаний із кризою епохи раціоналізму, закінченням епохи прогресу, що розуміється як перетворення

та зміна світу, який на цю діяльність людини відповідає протидією. Процес освоювання такої ситуації приводить до перегляду класичних позицій у філософствуванні. Скептичне відсторонення від настанови на перетворення світу тягне відмову від спроб його систематизації, тому що світ не тільки не підкорюється людським зусиллям його перетворити, а й не вміщується в будь-які теорет. схеми. Подія завжди випереджає теорію. Антисистематичність як характерна риса **П**. не зводиться до простої відмови від домагань на цілісність і повноту теорет. освоєння реальності. Вона пов'язана з формуванням некласичної «онтології розуму». Причина в об'єктивній неможливості зафіксувати наявність жорстких самозамкнених систем ні у сфері економіки, ні в політиці, ні в мистецтві тощо. У процесі інтелектуального опанування цієї трансформації виникає мислення поза традиц. понять суб'єкт – об'єкт, реальне – уявне. Відбувається розпад суб'єкта як центра системи уявлень (репрезентацій). У ситуації **П.** створюється тип філософствування без суб'єкта. Місце категорій «суб'єктивності», «інтенціональності», «рефлексивності» займають безособові потоки бажання, неконцептуалізовані «інтенсивності» та ін.

Джерелом постмодерністського зрушення в гносеологічній площині була «деконструкція», в якій класична філософія дезавуюється як «метафізика присутності». Класичний дискурс неминуче виступає як дискурс репрезентації, тобто уявлення деякого одвічного первісного змісту у похідних вторинних, словотворюючих (деривативних) формах. Будь-яка окрема подія отримує сенс лише завдяки причетності до абс. повноти споконвічного смислу; вона є істинною лише остільки, оскільки може бути зведена до першосмислу як до свого джерела. Відмовитися від класичної парадигми, зосередити увагу на проблематиці дисконтинуума та відсутності – це означає припинити дивитися на події як на відблиск буття, звернутися до них у їх самодостатності. Це відбувається у формі «мислення спокуси» (Ж. Бодрійар), «мислення інтенсивностей» (Ж.-Ф. Ліотар), «філософії бажання» (Ж. Делез та Ф. Гваттарі).

Підхід **П.**, синтезуючи різні інтерпретації суч. соц. та культ. реальності, сприяє створенню образу постмодерного сусп-ва. Осн. ознаки такого сусп-ва описуються через протиставлення сусп-ву «модерному», через відмову від засад, смислів, ідеалів, цінностей модернізму (таких, як універсалізм, об'єктивізм, абсолют добра, прогресизм, інструментальна раціональність соц. відносин). Руйнується чітко визначена система модернізму, якій протиставляються більш гнучкі форми соц. зв'язків. Раціон. соц. порядку протистоїть світ, в якому немає різниці між реальністю та видимістю. Гол. ідеєю теоретиків **П.** є те, що новий тип сусп-ва потребує нових парадигм, нових теорет. підходів, а саме: інтегративних, міждисциплінарних. Це стосується перш за все філософії, соціології, політ. наук та культурології. Представники **П.** вважають, що варто досліджувати перш за все визначальні ознаки суч. світу, тобто його розмаїття, непередбачуваність, несхожість. Їх концептуальний підхід характеризується обстоюванням рівноправності різних стилів мислення; еклектизмом; плюралізмом естетичних норм; зникненням межі між самост.

сферами дух. культури та рівнями свідомості – між наук. та буденною свідомістю, між високим та низьким мистецтвом; толерантністю щодо мистецьких смаків та повсякденної поведінки. Теоретики **П.** обстоюють також атомізацію сфери культури від екон. та ідеол. сфер. */Ю. Золотарьова/*

ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ – заг. назва для низки підходів у соц.-гуманітарному та філос. пізнанні останньої третини XX ст. Саме слово «**П.**» – швидше, зовн. ярлик явища, ніж його самохарактеристика. У цій назві відображена відома несамостійність **П.**, його негативна залежність від структуралізму. Різні варіанти постструктуралістської думки були задані тими способами, якими можна було помислити «виворіт» структури. Так, на місці безособової логіки постають емоції й афекти, на місці порядку – різного виду випадковості, на місці цілісності – фрагментарність і різнорідність. Доструктурні, надструктурні, позаструктурні аспекти речей і станів шукаються на різних шляхах: це може бути злитість «магми» або, навпаки, розрізненість незв'язних елементів, соц. взаємодії влади-знання (М. Фуко) або ж повна відмова від соціальності як умовного запису, здійснюваного засобами масової комунікації на тілі кожної конкретної людини (Ж. Бодрійяр). При цьому на одному полюсі зосереджується все те, що можна було б назвати «метафізикою бажань» (пульсації, інтенсивності, енергії), а на другому – плюралізовані відмінності (сингулярності, партикулярності). У роботах Ж. Дельоза (з Ф. Гваттарі), Ж. -Ф. Ліотара, Ж. Бодрійяра, К. Касторіадіса виникали цікаві схрещення політекономії, соціології, антропології, психоаналізу.

Заднім числом у всіх представників фр. структуралізму були виявлені ідеї, що стали потім характерними для **П.** Так, Фуко – не тільки більш-менш «пізній», але вже і «ранній», особливо в роботах, присвячених психічній хворобі та її соц. механізмам – досліджував механізми влади і нормуючі практики, які породжують знання. Р. Барт уже в «C/Z» (1970) так віртуозно розчленовував і внутрішньо диференціював свій об'єкт, що всі його минулі семіотичні програми здавалися наївною архаїкою. Ж. Лакан стверджував відрив означеного від означуваного (хоча це і обумовлювалося його особливим об'єктом – хворою психікою), руйнуючи тим самим традиц. ідею знака. Навіть для «справжнього» структураліста К. Леві-Стросса вільне, надлишкове, яке не підлягає системному впорядкуванню означене, було умовою всякого означування. Незалежно від специфіки окремих версій **П.**, всіх їх об'єднує критика суб'єкта, емоція сумніву, релятивізм і скептицизм.

Значущий концептуальний елемент **П.** – трактування поняття розрізнення: у структуралізмі розрізнення було частиною системи бінарних протиставлень (за типом тотожність – відмінність), що надавали йому смислового навантаження, а в **П.** воно набуває незалежного змісту і статусу. Абсолютизація відмінності надає ін. статусу подібностям, які позбавляються своєї визначеності, порушують усі межі дисциплін і предметів. При цьому презумпція заг. текстової переплетеності спонукає всюди шукати цитати, алюзії, переклички через епохи і століття. Постструктуралістська «інтертекстуальність» мислиться не стіль-

ки як спосіб текстового упорядкування, а, швидше, як спосіб нагнітання різноманітності. Постструктуралісти дістають свої навички та вміння з комори інтертекстуальних асоціацій, як левістроссівський бріколер – з нагоди і без явного наміру. Серед них може бути і псевдонар. етимологія, і витончена авторська метафора, і контекстуальне співзвуччя. Установка на винахідливість і цікавість у **П.** практично підміняє собою дослідний пафос.

П. – яскрава реакція на ситуацію, у якій традиц. способи філософствування позбавляються життєвого сенсу. Відповідно змінюються кордони між філософією і літературою, філософією і політикою, філософією і мистецтвом, розмиваються колишні жанрові критерії філос. міркування, ведуться суперечки про кінець філософії і про можливості нової філософії. Сферою дотику філософії та літ-ри (літературознавства) стають лист, стиль, риторика, лінгвістична проблематика в широкому до розмитості сенсі слова.

Центром дискусій про **П.** стали роботи Ж. Дерріда, що яскраво виразив сучасну культурну ситуацію вторинності й коментаторства і прагне протиставити їй витонченість нових тонких диференціацій в поле свідомості і культури. Майже всі тексти Дерріди являють собою «прочитання» тих чи ін. творів зах. філософії різних епох. Ядро концепції Дерріди – деконструкція, тобто виявлення у «сказаному» «несказаного», вишукування в текстах смислових і мовних непогоджень і зведення їх до гол. філос. передумов думки Заходу. У цьому сенсі будь-яка деконструкція завжди виступає як деконструкція метафізики. Адекватною позицією філософа стає позиція «філософа-художника» (Дерріда про Ніцше). Однак, якщо трактувати філософію лише як різновид літературного листа, як «просто літ-ру» (Ф. Лаку-Лабарт), чого Дерріда, як правило, не робить, то вона потрапляє в сферу «тотального естетизму».

Спочатку **П.** був фр. явищем, він свідчив про зміну дух. клімату та соц. чутливості на стику 1960–70-х рр., але водночас і про зміну інтелектуальних мод. Соц. символом настання **П.** стала револ. криза 1968 р. у Франції. У результаті структуралістські програми і методики залишили сферу соц. резонансу, хоча і зберегли своє наукове значення і досить широку сферу застосовності. Надалі **П.** набув поширення у США, Німеччині, де іноді називається неоструктуралізмом.

Разом з «постмодернізмом» **П.** часом виглядає як єдиний комплекс ідей, представлений у Лакана, Дерріди, Фуко, Ліотара, Дельоза, Касторіадіса та ін. Проте відмінність полягає у тому, що постмодернізм передбачає більш широкий, до розмитості, контекст дискусій (у політ.-екон. сфері – навколо постіндустріального сусп-ва, у соц. сфері – навколо ставлення до сучасності або до «модерну», в естетичній сфері – навколо модерністського та актуального мистецтва і літ-ри), а **П.** самовизначається в більш організованому концептуальному просторі – через успадкування структуралізму і відштовхування від нього. */П. Квіткін/*

ПОСТТОТАЛІТАРИЗМ – стан сусп. організму та період сусп. розвитку, що настає після загибелі тоталітарного режиму. Термін «**П.**» уперше використав у своїй праці «Авторитарні та

тоталітарні режими» (1975) Х. Лінц. На сьогодні в політол. літературі існують три концептуальних підходи, які порізному визначають іст. межі та сутнісні характеристики **П.**

У межах першого підходу, запропонованого Х. Лінцем, **П.** трактується як післясталінський комунізм – окремий (відмінний від тоталітарного) тип політ. режиму, що виник унаслідок внутр. еволюції комуністичної влади в СРСР та більшості комуністичних країн Центр.-Східної і Південно-Східної Європи в післясталінську добу. У праці «Проблеми демокр. транзиту та консолідації» (1996), написаній ним у співавторстві з А. Степаном, була здійснена спроба розкрити сутність **П.** у контексті аналізу осн. типів політ. режимів, до яких автори віднесли султанізм, тоталітаризм, **П.**, авторитаризм та демократію. Відвівши **П.** проміжне місце між тоталітаризмом та авторитаризмом, Лінц і Степан виходили з того, що на цій стадії комуністична влада хоч і втрачає деякі властивості тоталітарного режиму, які первісно визнавалися іманентними (харизматичне лідерство, монолітність правлячої еліти, перманентний терор), але не дотягує до якості «чистого» авторитаризму, оскільки зберігається не тільки ідеолог. та парт. хар-р д-ви (хоч і не в такій жорсткій формі), а й відсутнє поле громадян. сусп-ва (система самоорг-ції сусп. життя).

Другий концептуальний підхід виник тоді, коли до світ. процесу демократизації долучилися посткомуністичні сусп-ва. Вплив на його формування справили методологічні принципи вивчення генезису демократії, сформульовані фундатором транзитології А. Растовим, який заради чистоти дослідження залишив «поза дужками країни, осн. поштовх трансформації яких був даний із-за кордону». Перші дослідники посткомуністичних трансформацій застосували цей принцип для визначення **П.**, внаслідок чого його почали розуміти як процес авторевізії тоталітарного сусп-ва. В. Цимбурський вважає, що поняття «**П.**» стосується тільки сусп-в, які спонтанно долають обмеження конкретної тоталітарної системи, спираючись насамперед на розташування соц. сил, що виникло всередині цієї системи на певній «зрілій» стадії її еволюції. Таким чином, виникнення **П.** розглядається як прояв внутр. динаміки тоталітарних сусп-в, їх спроможності до перебудовування та до відповідей на виклики, що мають частково ендогенну, частково – екзогенну природу. У межах цього підходу як посттоталітарні вважаються тільки посткомуністичні сусп-ва. Так, А. Китаєв наголошує: «До посттоталітарних сусп-в належать сусп-ва, які здобули нац.-держ. суверенітет у процесі розпаду комуністичного табору».

Третій концептуальний підхід був висунутий О. Романюком у його монографії «Від тоталітаризму до демократії та нац. державності. Системний аналіз посткомуністичних трансформацій» (2011), де було запропоновано розглядати як посттоталітарні всі сусп-ва, що, звільнившись від тоталітарних режимів, позбавляються наслідків їх функціонування, незалежно від форми попереднього тоталітарного режиму («правої» чи «лівої»), ступеня його тоталітарності, специфіки шляхів звільнення (воєнної поразки чи саморуйнації тоталітарної системи) та способів подолання тоталітарних деформацій. У межах цього підходу посттоталітарними визнаються не тільки посткомуністичні,

але й постфашистські суспільства. Долучення до **П.** постфашистських сусп-в має велике значення для посткомуністичних студій, оскільки це акцентує увагу на необхідності використання досвіду успішних трансформацій Зах. Німеччини та Італії, які в стислий термін подолали важкий шлях від тоталітаризму до демократії. /*О. Романюк*/

ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА – природні можливості індивіда, що забезпечують його життя, людську гідність і свободу діяльності у всіх сферах сусп. життя. Права та свободи людини існують в єдності, не буває безправної свободи і права, що не спирається на свободу. Вони становлять складову частину особистості, є її прав. надбанням, а тому людина як соц. істота, що позбавлена прав і свобод, не тільки безправна в юрид. розумінні, а й не може бути особистістю, бо не має можливості для задоволення своїх потреб та інтересів, оскільки права і свободи визначають найважливіші аспекти життєдіяльності людини, її відносини з сусп-вом і д-вою.

Права людини визначають прав. статус особи і належать їй від народження. Отже, д-ва не дарує прав людині, вона не тільки не може їх відібрати, а й повинна їх захищати. Д-ва, що порушує або обмежує права людини, має нести за це відповідальність. Цей принцип знайшов закріплення в Конституції України. Кожен має право на відшкодування за рахунок д-ви чи органів місц. самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої їх незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56 Конституції України). Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів влади, органів місц. самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55 Конституції України).

Права громадянина доповнюють права людини невідчужуваними правами участі в держ. і громад. житті країни громадянства. Ступінь реалізації прав і свобод людини і громадянина є відбиттям рівня розвитку особи як суб'єкта права та дійсних соц. можливостей людини. Виразом таких прав є закріплене в ст. 11 «Міжнар. пакту про екон., соц. і культ. права» право кожного на достатній рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло, право на безперервне покращання умов життя, а також зафіксоване в ст. 7 цього Пакту право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, яке включає винагороду, що забезпечується як мінімум всім трудящим: справедливу зарплату, задовільне існування для них самих і їх сімей, умови роботи, що відповідають вимогам безпеки і гігієни.

Свободи є визнаними сусп-вом і д-вою можливостями діяти людині на свій розсуд, «прагнень бути і дійсно бути самим собою» (Г. В. Ф. Гегель). Свободи людини і громадянина окреслюють сферу автономного існування індивіда, його життєдіяльності як члена сусп-ва. Ці можливості мають розцінюватися як своєрідні блага, зміст яких полягає у встановленні й гарантуванні певних меж свободи/несвободи особи.

Сусп-во розвивається, тому права і свободи не є вичерпними і константними. Тенденцією їх становлення і змін виступає поступове, але невпинне розширення прав. надбання людини і громадянина за рахунок включення до їх

переліку нових можливостей. Подібне надбання не дарується д-вою, а виникає тому, що організоване на правових засадах сусп-во виходить із необхідності та доцільності визнання свободи людей, а їх рівні можливості пов'язуються лише з фактом народження, існування та діяльності людини. Визнання свобод має глибокий гуманіст. сенс, а в практичному аспекті сприяє максим. використанню людьми своїх здібностей, реалізації їх потенціалу як особистостей. Соц. обумовленість змісту прав і свобод людини і громадянина в реальності не виключає можливості їх обмеження правами і свободами ін. людей, рівнем екон., соц., дух. і культ. розвитку сусп-ва. **П. с. л. г.** є необхідними в екзистенціальному значенні як елемент соц. буття людини, без чого вона не може існувати як суб'єкт сусп. відносин, бути соціально і юридично дієздатною, реалізувати свою життєву програму. *(Н. Осипова)*

ПРАВО – система загальнообов'язкових правил поведінки, що уможливлюють функціонування сусп-ва шляхом забезпечення індивідуальної свободи і правопорядку, ефективна дія яких підтримується та охороняється д-вою. **П.** як соц. явище покликане забезпечити функціонування соціуму, створити необхідні умови для його життєдіяльності – співпраці учасників сусп. відносин та вирішення соц. конфліктів. Воно здатне створити та підтримувати заг. соц. порядок, повторюваність та передбачуваність поведінки на основі взаємного визнання осіб суб'єктами права, носіями конкретних суб'єктивних прав та юрид. обов'язків, невід'ємних прав і осн. свобод людини і громадянина.

Як соц. регулятор **П.** визначає межу між дозволеним та недозволеним у стосунках між учасниками сусп. відносин шляхом їх унормування за посередництвом встановлення певних правил поведінки. Саме нормат. врегулювання сусп. відносин дає змогу узгодити свободу особи зі свободою ін. осіб, установити і гарантувати сферу особистої свободи кожного, забезпечити незалежність від чужого свавілля та примусу.

Нормативність **П.** означає, що норми, спрямовані на регулювання поведінки індивідів та їх орг-цій, мають заг. характер – неперсоніфіковані та невичерпні. Неперсоніфікованість – відсутність указівки на конкретного адресата, що дозволяє нормам і принципам адресуватися не одній конкретній особі, а кожному, тобто відразу багатьом, поіменно не переліченим. Невичерпність норм і принципів означає можливість їх багаторазової реалізації.

Системність **П.** виявляється в тому, що його нормат. елементи пов'язані між собою генетично та функціонально й об'єднані в певні структурні підрозділи. Система **П.** є складним, багатогранним феноменом. Напр., для системи **П.** України характерним є поділ **П.** на публічне і прив., матеріальне і процесуальне, регулятивне й охоронне. У цій системі **П.** виокремлюються також галузі та ін-ти **П.**

Така риса **П.**, як формальна визначеність, свідчить про те, що норми **П.** закріплюються в певних письмових джерелах, визнаних сусп-вом та д-вою. Саме через такі джерела **П.** (нормат. акт, прав. звичай, судовий прецедент, нормат. договір) норми та принципи набувають статусу прав., стають доступними для усіх, здобувають якість офіц.

критерію, що дозволяє визначати правомірність поведінки суб'єктів **П.** Правила, існування яких не може бути підтверджене посиланням на згадані джерела, не вважаються прав.

Відповідно осн. формами існування **П.** у сусп-ві є звичаєве **П.**, законодавство, прецедентне **П.**, договірне **П.** Звичаєве **П.** – перша істор. форма **П.**, нині найпоширеніша у традиц. сусп-вах. Ступінь його розвиненості в окремих країнах залежить від особливостей їхнього істор. розвитку, екон. та політ. умов. Законодавство як форма існування **П.** складається з нормат.-прав. актів і превалює в країнах континентальної Європи, у тому числі в Україні. Прецедентне **П.** являє собою систему прецедентів, що створюються судами при вирішенні конкретних справ і використовуються при розгляді аналогічних справ. Прецедент є осн. формою **П.** у країнах англо-амер. прав. системи. Договірне **П.** складається з нормат. договорів, є обов'язковим не тільки для їх сторін, а й для ін. учасників сусп. відносин. Договір як джерело **П.** поширений у міжнар. **П.**

Важливою ознакою **П.** є його універсальність, яка означає, що нормат. вимоги **П.** стосуються всіх осіб, на яких вони розраховані (у тому числі д-ви), які зобов'язані їх неухильно додержуватися чи виконувати. Ніхто у суч. суспві, організованому у прав. д-ву, не повинен знаходитися поза **П.** Універс. хар-р **П.** дозволяє йому виступати осн. регулятором відносин у сусп-ві, найбільш придатним та ефективним засобом їх упорядкування.

П. також має таку властивість як загальнообов'язковість. Вона підтримується різними засобами, серед яких насамперед звертають увагу на сусп. авторитет. Визнання **П.** авторитетним регулятором, його виправданість в очах сусп-ва породжують упевненість людей у необхідності додержання його правил. Істор. досвід переконує, що **П.** не може ефективно функціонувати без згоди з боку тих, хто йому підкорюється. Слід виділити два важливих шляхи легітимації **П.**

Змістовна легітимація є наслідком сприйняття **П.** в сусп-ві як правильного регулятора. Це означає, що позитивне **П.** в цілому відповідає змістовним моральним стандартам – справедливості, рівності, свободі, гуманізму, закріплює і захищає права людини. Виправданість також зумовлена повторюваністю певних дій, що поступово стають певним стандартом поведінки, яка очікується сусп-вом від його членів та згодом набуває формального виразу шляхом визначення або уточнення у джерелах **П.** Процедурна легітимація забезпечується завдяки належному (правильному) встановленню норм, тобто їх прийняттю уповноваженим суб'єктом у передбаченому порядку з додержанням необхідної процедури та закріпленню в певних формах (джерелах). У разі сумнівів у змістовній та процедурній правильності легітимація може бути підсилена завдяки судовим процедурам та підтверджена судовими рішеннями.

Згальнообов'язковість **П.** органічно пов'язана з такою важливою його рисою, як забезпеченість ефективної дії **П.** д-вою. Перед сусп-вом завжди постають проблеми точного визначення і формального закріплення несуперечливих правил поведінки, що зумовлює необхідність створення узгодженої системи норм права й вирішення конфлік-

тів, пов'язаних з їх реалізацією та інтерпретацією, що викликає необхідність функціонування судової системи. Крім того, існує потреба у здійсненні контролю за додержанням цих правил. Д-ва бере на себе відповідальність за підтримання прав. порядку в сусп-ві: д-ва уповноважується народом на нормотворчість (створення норм позитивного **П.**), офіц. тлумачення норм **П.**, контроль за їх додержанням і здійснення судочинства. Проте такі повноваження не дають змоги д-ві нехтувати основоположними принципами **П.** та правами людини.

Д-ва надає додаткові гарантії обов'язковості **П.** завдяки можливості застосування примусу. **П.** виступає соц. регулятором, якщо учасники сусп. відносин зазвичай додержуються прав. норм, реалізують надані їм можливості, добровільно виконують свої обов'язки і додержуються заборон. Проте це не виключає необхідності у разі порушення норм **П.** застосування санкцій, пов'язаних із примусом, який у суч. сусп-вах є держ. монополією. Примус із боку д-ви має застосовуватися виключно на законних підставах, у спосіб та за процедурою встановленими законом. За засобами примусового забезпечення д-вою **П.** відрізняється від ін. сусп. регуляторів, що дозволяє характеризувати його як засіб підтримання певного «примусового прав. порядку».

Серед заг. ф-цій **П.** слід виокремити: 1) комунікативну, яка полягає в тому, що **П.** сприяє соц. спілкуванню членів сусп-ва на засадах взаємного визнання як суб'єкти прав та обов'язків; 2) інформ., яка пов'язана із значенням **П.** як засобу відображення, збереження та передавання сусп. інформації, зокрема, щодо стандартів людської поведінки; 3) ідеологічну, яка полягає в тому, що **П.** легітимує існуючий сусп. порядок, формує у членів сусп-ва прав. світогляд, сприяє визнанню ними цінності та соц. значущості свободи, гуманізму, демократії, справедливості, толерантності тощо; 4) культурологічну, яка полягає у тому, що **П.** є засобом закріплення і перенесення від покоління до покоління важливих соц. цінностей та ідей.

Розрізняють також юрид. ф-ції **П.** – регулятивну та охоронну. Зміст першої зумовлено гол. призначенням **П.** – регулювати сусп. відносини, досягати їх упорядкування, забезпечувати передбачуваність поведінки суб'єктів **П.** з метою гарантування індивідуальної свободи та соц. справедливості. Для цього **П.** пропонує членам сусп-ва правила, в яких зафіксовано суб'єктний та об'єктний склади цих відносин, визначено права та обов'язки суб'єктів правовідносин, а також закріплене коло життєвих обставин (юрид. фактів), з якими норми **П.** пов'язують настання певних юрид. наслідків. Крім того, мають бути встановлені процедури, які дозволяють суб'єктам набути, підтвердити та реалізувати відповідні права і обов'язки.

У регулятивній ф-ції **П.** виокремлюються такі напрями: 1) забезпечення сусп. компромісу і досягнення справедливого балансу інтересів. **П.** сприяє виробленню взаємовигідних або взаємоприйнятних умов спільного існування (напр., умови співіснування реліг., етн. та ін. соц. груп), узгодженню різноманітних інтересів (працівників і роботодавців, споживачів і виробників тощо); 2) орг-ція поведінки членів сусп-ва. **П.** пропонує суб'єктам програму дій у тих чи ін. типових сусп. ситуаціях (напр., при керуванні транспортними засобами,

побудові сімейних стосунків, розпорядженні нерухомим майном, сплаті податків), визначає соц. допустимі межі поведінки, запроваджує процедури реалізації прав і обов'язків (звернення до суду, одержання громадянства, припинення підприємницької діяльності, відмова від спадщини, реєстрація кандидатом у народні депутати та ін.); 3) закріплення соц. статусів і соц. структури. Ідеться, зокрема, про прав. закріплення прав і обов'язків відповідних суб'єктів (напр., фізич. або юрид. особи, пенсіонера, безробітного, інваліда, суб'єкта владних повноважень, торгівця цінними паперами, позичальника, банкрута). Крім того, важливе значення має надання прав. форми різноманітним організаційним структурам (банківській системі, судовій системі, системі органів виконавчої влади, адмін.-територ. устрою тощо); 5) встановлення засобів і процедур розв'язання соц. конфліктів. **П.** надає сусп-ву ефективні інструменти припинення існуючих і попередження можливих конфліктів як у публічній, так і у прив. сфері (напр., договір, переговори, процедури примирення, відшкодування збитків, судове провадження, мирова угода, вибори, референдум, звернення до правоохоронних органів). Воно передбачає створення суб'єктів, наділених повноваженнями щодо остаточного вирішення таких конфліктів (суд, третейський суд, прокуратура та ін.), і гарантує виконання їх рішень.

Охоронна ф-ція **П.** розкриває важливий аспект призначення **П.**, пов'язаний із охороною (захистом) правомірних сусп. інтересів. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення додержання тих правил, що встановлюються в порядку виконання регулятивної ф-ції **П.** З цією метою створюються охоронні норми, в яких закріплюються підстави та заходи юрид. відповідальності. Тим самим запроваджуються додаткові гарантії ефективного здійснення **П.** його регулятивної ф-ції. В охоронній ф-ції **П.** слід виокремлювати такі напрями: 1) відновлення порушених прав і компенсація понесених втрат, що пов'язуються із визнанням неправомірних дій нікчемними та поверненням до первісного стану, відшкодуванням правопорушником завданої шкоди, стягненням збитків, компенсацією втрат; 2) сусп. відплата за правопорушення. Ідеться про покарання правопорушника, обмеження його прав, покладення на нього додаткових юрид. обов'язків та обтяжень; 3) попередження можливих правопорушень, тобто: запобігання вчиненню нових протиправних діянь особою, яка вже скоїла правопорушення, шляхом застосування до неї відповідних обмежувальних заходів та заг. запобігання правопорушенням у сусп-ві завдяки демонстрації невідворотності настання несприятливих наслідків у разі вчинення протиправних дій. /*О. Петришин, С. Погребняк*/

ПРАКСЕОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА – теорія ефективної орг-ції практичної діяльності. Термін «праксеологія» був запроваджений у рамках практичної соціології польським філософом і логіком Тадеушем Котарбінським, який вивчав проблеми ефективності діяльності праці колективів, аналізуючи форми орг-ції праці, взаємодію індивідів, індивіда і колективу в процесі вир-ва. Із методологічної точки зору **П. п.** трактується як один із розділів політології, що досліджує проблеми ефективності функціонування політ. сфери сусп-ва в контек-

сті політ. управління, яке здійснюється через політ. діяльність суб'єктів політики (держ. ін-тів, політ. партій, окремих політиків і т. ін.). З урахуванням особливостей здійснення управл. впливів на політ. сферу сусп-ва, варто виокремити такі види **П. п.**: а) політ.-прав., що опирається на методол. і методичний потенціали політ. права. Фактично, праксеологічні мотиви впливають на формування норм та ін-тів міжнар. права. Під впливом праксеологічних міркувань у деяких міжнар. орг-ціях, зокрема ЄС, МВФ, у рамках відповідних процедур прийняття рішення базується на засаді «одна д-ва – один голос», враховуючи й ін. чинники, що впливають на фін. стан тієї чи ін. д-ви; б) політ.-психол., що вивчає та аналізує структури й особливості політ. свідомості сусп-ва в цілому, і політ. класів зокрема, груп, а також окремих індивідів, як учасників політ. життя сусп-ва; в) політико-комунікативний, що базується на методол. і методичних розробках інформаційно-комунікаційного менеджменту, політ. комунікацій та ін.; г) політико-соц., що використовує методол. і методичні підходи, напрацьовані у дослідженнях політ. культур різних сусп-в, які регламентують політ. сферу сусп. відносин за допомогою соц. норм-регуляторів (традицій, звичаїв, регіон. і локальних норм). /*В. Бліхар*/

ПРЕДСТАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНЕ – делегування повноважень певною групою осіб, партією, класом, їхнім представникам (конкретній людині, орг-ції, органу) для відстоювання своїх інтересів у структурах влади. **П. п.** має місце, коли громадяни не беруть безпосередньої участі в розв'язанні загальнодерж. питань, в ухваленні заг. рішень, а доручають це своїм представникам, уповноважують їх репрезентувати відповідні інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і таким чином, через своїх обранців, впливають на справи в д-ві. **П. п.** є однією з ключових ознак і принципів демократії. Ідея **П. п.** почала формуватися у XVII–XVIII ст. Гол. заслуга в її розробці належить політ. мислителям того часу: Дж. Локку, Ш. -Л. Монтеск'є, А. де Токвілю, Дж. С. Міллю та ін. У ній органічно поєдналися дві найважливіші ідеї представницької демократії – ідеї про те, що жодна людина не може правити ін. людиною без згоди останньої, та ідеї про те, що, оскільки кожний окремо взятий індивід не в змозі безпосередньо брати участь в управлінні д-вою, інтереси різних категорій населення можуть бути представлені в системі влади особливими повноваженими, яким делеговані відповідні прерогативи права. Принцип **П. п.** виходить із того, що обрані представники зможуть захищати і реалізовувати інтереси народу краще, ніж сам народ.

В інтелектуальній традиції Заходу з XVIII ст. склалися дві концепції **П. п.** – імперативна (або партійно-корпоративна) та консервативно-елітарна. *Імперативна (партійно-корпоративна)* концепція визначає члена представницького органу перш за все як делегата, уповноваженого агента своїх виборців, для якого їхні накази, парт. платформи й постанови є обов'язковими для виконання. Щоб репрезентувати думки, побажання й настрої виборців, уповноважений представник має консультуватися з ними, домагатися по змозі чітких інструкцій та, в разі потреби, діяти навіть всупереч власним переконанням,

віддаючи перевагу тому, чого бажають виборці. Таке сусп.-політ. представництво є наслідком корпоративізації, диференціації й структуризації сусп-ва. *Консервативно-елітарна концепція* представництва – тлумачить членство у представницьких зборах перш за все як депутатство – захист загальнонац. інтересів. Депутат має бути незалежним у своїх рішеннях, керуватися тільки власними міркуваннями, розумінням того, що є необхідним для цілої д-ви, за здатність до яких його й наділяють довірою виборці. Прихильники цієї концепції доводять, що законодавці краще знають інтереси тих, кого вони представляють, ніж вони самі, що депутат є представником не свого округу, а країни в цілому, що він має діяти на власний розсуд, керуючись тільки особистими переконаннями й принципами, оскільки виборець часто буває малоосвіченим або й просто лінивим, щоб давати законодавцеві належні інструкції.

У Великої Британії закріпилася т. зв. теорія «фактичного представництва», суть якої полягає в тому, що члени парламенту представляють не просто окремі верстви і групи населення, а всю сукупність нації в цілому. В період Великої фр. революції ця ідея стала відома під назвою нац. представництва. Її прихильники вважали, що оскільки суверенітет належить не окремим громадянам, а нації в цілому, то сукупність депутатів законодавчих зборів представляє всю націю в цілому. Депутати, виражаючи волю нації, здійснюють мандат, наданий їм нацією, а не окремими групами виборців. На розвиток цієї ідеї в США було висунуто принцип геогр. представництва, згідно з яким члени законодавчого зібрання обираються як представники певної території, напр., у федеративних д-вах – представників суб'єктів федерації. Значущість ідеї **П. п.** полягає в тому, що вона дозволила розширити просторові рамки демокр. і республ. форм правління. Т. зв. пряма демократія була можливою в порівняно невеликих спільнотах, таких, як давньогрец. поліси, де к-сть населення становила приблизно 10 тис. людей. У суч. д-вах, де чисельність населення сягає десятки, а то й сотні млн людей, інститут **П. п.** зробив можливим формування демокр. форми правління в нац. масштабі. *(І. Підкуркова)*

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР (фр. *premier* – перший, лат. *minister* – слуга, букв. – перший міністр) – 1) назва посади глави уряду у більшості країн із парлам. і змішаною формами держ. правління; 2) глава уряду, посадова особа, яка очолює уряд, кабінет міністрів, раду міністрів.

П.-м. України – глава Уряду України, який відповідно до Конституції керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Уряду, схваленої Верх. Радою України, на забезпечення проведення внутр. та зовн. політики д-ви; спрямовує та координує діяльність Першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єр-міністрів, міністрів, керівників ін. центр. органів виконавчої влади, Ради міністрів АР Крим, обласних, Київської та Севастопольської міської держ. адміністрацій; взаємодіє з урядами ін. д-в. Згідно з Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України» **П. -м.** України призначається на посаду Верх. Радою України за поданням Президента України за пропозицією правлячої коаліції депутатських фракцій у парламенті.

П.-м. України: 1) керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує діяльність Уряду на забезпечення здійснення внутр. і зовн. політики д-ви, виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верх. Радою України, та здійснення ін. повноважень, покладених на Кабінет Міністрів України; 2) спрямовує, координує та контролює діяльність членів Кабінету Міністрів України, керівників ін. центр. органів виконавчої влади, місц. держ. адміністрацій, дає з цією метою доручення, обов'язкові до виконання зазначеними органами та посадовими особами; 3) вносить на розгляд Верх. Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України (крім Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України), а також Голови Антимонопольного комітету України, Голови Держ. комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду держ. майна України; 4) вносить на розгляд Кабінету Міністрів України: пропозиції щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади голів місц. держ. адміністрацій та щодо внесення Президенту України подань про призначення на посаду або звільнення з посади голів місц. держ. адміністрацій; подання щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади керівників центр. органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України; подання відповідно до закону щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади членів колегіальних центр. органів виконавчої влади, що не входять до складу Кабінету Міністрів України; подання про утворення, реорганізацію та ліквідацію мін-в, ін. центр. органів виконавчої влади; 5) формує проект порядку денного засідання Кабінету Міністрів України; 6) скликає засідання Кабінету Міністрів України та головує на них; 7) підписує акти Кабінету Міністрів України, Генеральну угоду; 8) скріплює підписом акти Президента України у випадках, передбачених пунктами 5, 18, 21 і 23 частини першої статті 106 Конституції України; 9) представляє Кабінет Міністрів України у відносинах з ін. органами, підприємствами, установами та орг-ціями в Україні та за її межами; 10) вступає у відносини з урядами іноз. д-в, веде переговори і підписує міжнар. договори відповідно до закону, постанов Верх. Ради України та актів Президента України, прийнятих відповідно до Конституції України; 11) вносить на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо затвердження голів спільних міжуряд. комісій з питань співробітництва, що утворюються на підставі міжнар. договорів, укладених від імені Кабінету Міністрів України. */В. Малиновський/*

ПРЕРОГАТИВА (лат. *praerogativa* – переважне право) – переважне право на який-небудь обов'язок; виключне право здійснювати будь-яку діяльність, що належить певному держ. органу або посадовій особі; право будь-кого на будь-які дії; перевага, якою хто-небудь володіє перед іншими. Напр., Верхов. Раді України належить прийняття законів, затвердження держ. бюджету, укладання міжнар. договорів. У більш вузькому значенні під **П.** у монархіях розуміється переважне право корони, яким вона користується без врахування позиції парламенту. Напр., **П.** монарха є право скликати і розпускати парламент, відкривати і закривати сесію, оголошувати

війни, укладати мир тощо. Ці права, що формально становлять **П.** монарха, фактично здійснюються Кабінетом міністрів і, таким чином, використовуються як засіб усунення виконавчої влади від контролю й втручання з боку парламенту. Теорет. обґрунтуванням **П.** служить уявлення Дж. Локка про те, що для підтримання порядку необхідне існування правителя, що володіє правом приймати остаточні рішення. Писані конституції ліберальних демократій по-різному визначають **П.** влади глав д-в. Конституційні монархи і президенти деяких країн, напр. Німеччини, виконують гол. чином суто протокольні ф-ції, тоді як в ін. д-вах, напр., в Іспанській монархії при королі Хуані Карлосі, їм може належати важлива політ. роль. Згідно з прийнятою практикою, президенти володіють резервними або надзвичайними повноваженнями, які можуть бути використані в умовах політ. кризи, хоча, за визначенням, ними рідко користуються. У США президент як глава д-ви крім надзвичайних повноважень володіє значними правами, пов'язаними із законодавчою ініціативою, підтриманням внутр. порядку, дипломат. відносинами, а також командуванням збройними силами. Теоретично президент. влада обмежена Конгресом, принципом федералізму і незалежною судовою системою. Однак передбачається, що на практиці президент володіє значною автономією у використанні цих повноважень. У Франції Конституція П'ятої Республіки надає президенту, мабуть, найбільш широкі владні прерогативи. На додаток до необмежених надзвичайних повноважень фр. президент зазвичай має право головувати на засіданнях ради міністрів з правом призначати, а не просто висувати і зміщувати прем'єр-міністра, вести переговори з іноз. д-вами і скликати референдуми. Це фактично робить президента не тільки главою д-ви, а й главою уряду. У Великій Британії, за відсутності писаної конституції, **П.** влади існують у вигляді дискреційних повноважень політ. виконавчої влади, здійснюваних від імені монарха. Вони стосуються до розробки зовн. політики, ведення війни і призначення на посади у збройних силах і в центр. апараті уряду. У цих, хоча і відкритих для контролю, сферах політики виконавча влада Великій Британії користується значно більшою автономією від процесів прийняття рішень у парламенті, ніж виконавча влада ін. країн, що мають систему Вестмінстерського типу. **П.** у сфері права передбачає наявність чітко визначеного суб'єкта, якому вона належить, та прав. норм, якими закріплюється зміст **П.**, сфера її реалізації та відповідальність у випадку зловживання. **П.** характеризує прав. статус суб'єкта з особливими чи виключними повноваженнями. /*О. Бардін*/

ПРИМИРЕННЯ – один із методів (процедур, етапів) урегулювання (розв'язання) різних видів соц. конфлікту, у тому числі й протистояння політ. суб'єктів. **П.** припускає існування довіреної третьої особи, формування і функціонування спільного органу (ін-ту, орг-ції), за допомогою яких конфліктуючі суб'єкти одержують можливість регулярно зустрічатися один з одним з метою ведення переговорів за всіма гострими моментами, пов'язаними із розвитком конфліктної ситуації та прийняттям відповідних рішень установленими методами.

Ефективність застосування **П.** щодо врегулювання політ. конфліктів у суч. умовах розвитку сусп-ва залежить від формування трьох груп обставин. Перша з них включає наявність ціннісних передумов, які реалізуються в моменті визнання кожною стороною існування такої конфліктної ситуації й у зв'язку із цим певної об'єктивності домагань опонента. Однак це не означає прямого визнання справедливості всіх змістовних інтересів опонента. Ефективне застосування **П.** неможливе як при проголошенні нереалістичності позиції опонента, так і при акценті на невиправдано великій к-сті спільних інтересів учасників протистояння. Друга група – процес орг-ції конфліктуючих сторін. Чим вище організовані сторони, тим легше визначити їх конкретні позиції у конфлікті, досягти домовленості й виконання умов договору. Третю групу становлять прагнення конфліктуючих сторін взаємно ухвалювати певні формальні правила гри, що становлять основу збереження їх відносин. Правила гри повинні надавати і забезпечувати рівність можливостей для кожної зі сторін і не ставити жодну з них у нерівноправне становище стосовно ін. Крім наявності перерахованих обставин для ефективного застосування **П.** щодо врегулювання конфліктів у політ. сфері функціонування суч. демокр. сусп-ва представниками зах. конфліктологічного співт-ва (Р. Дарендорфом, У. Мастенбруком та ін.) обґрунтовується доцільність створення в його структурі певних (спец.) ін-тів парлам. або квазіпарлам. типу, основна мета яких – посередництво між конфліктуючими сторонами. Такі соц. інти повинні відрізнятися: автономністю і правочинністю в досягненні згоди між конфліктуючими сторонами; монополією на проведення посередницької діяльності; обов'язковістю ухвалених рішень для всіх учасників конфлікту; і, нарешті, демокр. хар-ром своєї діяльності. /*І. Денисенко*/

ПРИНЦИП ПОДІЛУ ВЛАДИ – конституційне розмежування владних повноважень та компетенцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, який передбачає самостійність держ. органів, їх здатність забезпечити механізм стримань та противаг стосовно один до одного з метою попередження надмірного посилення і піднесення над іншими якоїсь однієї гілки влади, не дозволити захоплення будь-ким влади або привласнення владних повноважень, встановлення диктатури.

Ідею розподілу гілок влади згадували Аристотель і Полібій, однак лише за Нового часу Дж. Локк обґрунтував необхідність **П. п. в.**, а Ш. Л. Монтеск'є сформулював вже його суч. концепцію. Усі гілки влади вважались незалежними і рівними, що забезпечується механізмом стримувань і противаг. **П. п. в.** знайшов широке визнання і вперше був застосований на практиці творцями Конституції США 1787 р. Виникнення **П. п. в.** пов'язане із б-бою буржуазії проти абсолютизму. Передбачалось, що законодавча влада буде вручена обираному народом парламенту, виконавча – главі д-ви, під яким розумівся спадковий монарх, а судова – здійснюватись незалежними судами за участю представників народу (суди присяжних, суди шеффенів тощо).

П. п. в. не точно відображає сутність зазначеного поняття, оскільки розподіляється не сама влада, а механізм її здій-

снення, якому властиві функц. та інституційні ознаки. Перша означає виокремлення осн. функц. видів держ. діяльності: законотворення, держ. управління, судочинства. Друга ознака втілює організаційний устрій д-ви як сукупність різних наділених державно-владними повноваженнями держ. органів – законодавчих, виконавчих, судових. Отже, держ. влада є єдиною, а **П. п. в.** є лише теорет. доктриною, на якій здійснюється функціонування держ. механізму.

Проти такого організаційно-прав. підходу до структури держ. влади виступили ін. мислителі XVIII ст., які відкидали **П. п. в.** із соціол. позицій, стверджуючи, що вся влада має належати народу, а форму її здійснення повинні становити народ. збори, хоча у великих д-вах могли існувати представницькі органи. У Конституції США 1787 р. отримали відображення обидва ці підходи. Словами: «Ми, народ Сполучених Штатів…» творці Конституції проголошували його установчу владу, суверенітет, а встановлюючи систему органів д-ви з розподілом їх повноважень (конгрес, президент, суди), вони закріпляли організаційно-прав. розподіл гілок влади. Саме така форма закріплення **П. п. в.** стала найбільш поширеною в конституційній практиці країн різних континентів. У наш час для більшості конституцій світу характерна наявність того й ін. підходів: соціол. (влада народу) і організаційно-прав. (розподіл гілок влади). В той же час у деяких суч. конституціях тріада розподілу гілок влади зазнала модифікацій та доповнень. Конституційна доктрина низки країн Лат. Америки (Нікарагуа 1987 р., Колумбія 1991 р., Бразилія 1988 р. тощо) виходять із існування чотирьох влад, додаючи до традиц. гілок виборчу владу, тобто виборчий корпус, який складають громадяни. У літ-рі згадується й ін., четверта, гілка влади – установча, у якій вбачається право народу безпосередньо або шляхом створення спец. установчих зборів ухвалювати конституцію і тим самим визначати підвалини орг-ції д-ви. Четвертою владою називають також пресу, яка формує громад. думку, хоча це вже є соціол. підходом. Преса держ. владою не володіє, як не становлять держ. влади й ін. згадувані філософами та соціологами види влади – корпоративна влада громад. орг-цій, ідеол. влада, технічна, реліг. тощо. Досить рідко у законодавстві мова йде про п'яту, контрольну, держ. владу, а в окремих конституціях країн з однопарт. системою, що розвиваються, згадується парт. влада, яка розглядається як особливий різновид держ. влади.

Однак мова йде про єдиний ін-т, єдину держ. владу. В д-ві не може бути кількох різних за своєю сутністю влад, оскільки це виключається концепцією держ. суверенітету. Єдність держ. влади за необхідного розмежування її гілок породжує переплетіння деяких елементів, їх *взаємодію, взаємозалежність, взаємопроникнення.* Акти із назвою «закони» мають право ухвалювати тільки представницькі органи – парламенти, що уособлюють законодавчу владу. Однак, підписуючи закони, володіючи правом вето, глава д-ви бере участь у здійсненні законодавчої влади. По-друге, є можливим і т. зв. делеговане законодавство або ухвалення органами виконавчої влади актів, що мають силу законів. У сферу законодавства втручаються й суди – верх. й конституційні, а також конституційні ради, які уповно-

важені проголошувати закони неконституційними і тим самим позбавляти їх юрид. сили. Парламент також може здійснювати окремі виконавчі й судові функції, ухвалюючи «прив.» закони, що мають значення розпорядливої діяльності, та піддаючи суду вищих посадових осіб. У зв'язку із означеним взаємопроникненням гілок влади **П. п. в**. у конституційному праві отримав ще два згадані вище важливі доповнення: положення про необхідність *балансу властей* та про *систему стримувань* і *противаг.* Перший мав попереджати піднесення однієї із гілок влади над ін. і координувати їх діяльність, а другий – урівноважувати й обмежувати ін. гілку влади.

Єдність влади не виключає відмінностей у способах здійснення держ. влади тими чи ін. органами д-ви, не усуває можливих конфліктів властей на прав. підставі, оскільки відмінності, а тому й суперечливості у вирішенні конкретних держ. завдань є неминучими вже через факт існування кількох гілок влади, хоча змагання на прав. полі вимагають не доводити розбіжності до б-би. У принципових питаннях держ. політики усі гілки влади повинні діяти узгоджено, оскільки альтернативу цьому складає анархія. Доведення суперечностей між властями до б-би неминуче обертається тільки руйнацією.

Окрім *горизонтального* розподілу влади у федераціях та унітарних державах з автономіями конституції вирішують питання і про *вертикальний* розподіл влади. *(О. Зінченко)*

ПРОГНОЗУВАННЯ (грец. πρόγνωσις – знання наперед) – процес наук. обґрунтованого припущення про можливі шляхи розвитку подій у майбутньому, розробки рекомендацій для практичної діяльності в умовах дійсності. У прогнозі висловлюється думка щодо можливості настання тієї або ін. події та дається кількісна оцінка ймовірності цього. Прогноз обґрунтовується аналізом та порівнянням реальних фактів, оцінкою діяльності взаємодіючих сил і тенденцій їхньої взаємодії. Осн. мета, яка підпорядковує собі **П.**, – підвищення ефективності та результативності ухвалених рішень і запобігання небажаному розвитку процесів. **П.** – пошук шляхів оптим. реалізації інтересів суб'єктів взаємодії. **П.** пов'язане із ситуативним аналізом тенденцій, процесів, інтересів та взаємодії акторів і демонструє їх можливий стан на короткотермінову перспективу. **П.** часто межує з коментарями, що вміщують передбачення стосовно одноразового прийняття рішення або тимчасової поведінки акторів. Для цього виду **П.** найчастіше характерною є екстраполяція актуальних тенденцій. **П.** є складним явищем не тільки за своїм створенням, а, можливо більшою мірою, за наслідками і пошуком методів, що використовуються при їхньому складанні. Прогноз не є типовою сформованою структурою, яка відрізняється за багатьма критеріями. Спільною для всіх прогнозів є лише характеристика майбутнього. Підгрунтям **П.** є передбачення, яке розробляється з метою уникнення небажаних результатів імовірно розвитку подій та прискорення такого розвитку в бажаному напрямі. Як нове знання прогноз умовно існує у двох формах: як знання про властивості об'єктів, що існують у дійсності, які спостерігаються або не спостерігаються в процесі **П.**, і як знання про властивості таких об'єктів, які не існують, або таких, які не спостерігаються у процесі **П**. *(Н. Ржевська)*

ПРОГНОЗУВАННЯ ГЛОБАЛЬНЕ – створення прогнозів щодо розвитку людства та середовища його існування загальносвіт. масштабу. **П. г.** досліджує майбутнє на всіх рівнях – локальному, окремих країн, субрегіон., регіон. та глобал. Найбільш цікавими є глобал. прогнози, зумовлені появою глобал. проблем. Саме це викликало наук. інтерес до майбутнього та його перспектив розвитку, де світ постане як єдина і неподільна цілісність, що розвивається під впливом численних факторів. Результати **П. г.** дозволяють сформулювати й надати інтерпретації цілій низці важливих для людства проблем. При спробі використати суч. наук.-методичний інструментарій прогнозування (розробка математичних моделей) у дослідженні перспектив розвитку наук.-технічного прогресу і його соц.-екон. наслідків, із кінця 60-х – початку 70-х рр. XX ст. виникає новий міждисциплінарний напрям **П. г.** У *широкому* розумінні **П. г.** – це аналіз і передбачення суч. і, особливо, майбутніх тенденцій розвитку людства. Від зародження воно набуло форми глобал. моделювання – побудова математичних моделей складних багатофакторних процесів світ. розвитку, які з часом зазнали певної структуризації, і в результаті стали створювати моделі соц.-екон., демогр., екол. розвитку. У *вузькому* розумінні **П. г.** – це глобал. політ. прогнозування, найважливішою проблемою якого є феномен глобал. влади, пріоритети якої можуть не збігатися з пріоритетами народів, якщо останні не мають важелів впливу і контролю. **П. г**. має оцінити можливі зміни, спричинені експансією надд-ви, яка прагне створити керований нею світ і озброїти людство і політ. еліти, які приймають конкретні рішення, новими знаннями, необхідними для побудови управл. сценаріїв, політ. експертизи та відпрацювання прийнятних альтернатив. /*Н. Ржевська*/

ПРОГНОЗУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНЕ – результати масових передвиборчих опитувань, оброблені методами математичної статистики. У ході таких опитувань респондентам ставлять закриті питання-індикатори, які стосуються їхніх електоральних намірів: чи збираються вони брати участь у виборах, за яку партію чи кандидата вони планують голосувати, наскільки твердим є прийняте ними рішення та ін. За умов, коли електоральні наміри громадян не є чітко сформованими, осн. завданням **П. е.** стає не стільки «вимірювання» не завжди існуючих намірів, скільки їхня реконструкція.

Технологія прогнозування результатів виборів до парламенту включає в себе три основних етапи. На першому етапі, за результатами проведеного масового опитування розраховуються два варіанти первинних прогнозів із використанням двох осн. методик. На другому етапі розраховується середній прогноз між двома варіантами первинних прогнозів. На третьому етапі, за допомогою стандартної експертної процедури аналізу передвиборчої ситуації в даному регіоні, корегується середній прогноз і як результат – будується кінцевий прогноз результатів виборів.

П. е. класифікують залежно від джерела й способу отримання вихідної інформації, а також верифікації прогнозних оцінок. Найбільш релевантним інструментом для побудови довготермінових формалізованих **П. е.** є метод множинного регресивного аналізу.

Цей метод дозволяє не лише отримати точний прогноз, а й конструює систему факторів, що розкривають причино-наслідковий зв'язок електоральних процесів. Метод відокремлює довготривалі й короткотермінові детермінанти результатів голосувань, що сприяє розвитку уявлень про осн. об'єктивні тенденції електорального процесу. Оскільки поведінка виборців багатофакторна і не може бути описана в рамках одного підходу й однієї групи факторів, модель, яка прогнозує результати виборів, повинна включати в себе різнопланові змінні, які багатопланово описують явище не лише на рівні окремих виборців, а й агреговані макропоказники, які змінюються на різних рівнях. Важливим моментом при побудові електоральної прогнозної моделі є вибір найзначущих факторів, які корелюють у результаті виборів. Процес побудови прогнозної моделі результатів виборів включає в себе два взаємопов'язаних етапи. На першому етапі будуються пояснювальні моделі результатів попередніх із метою визначення зв'язку між результатами виборів.

На початку XX ст. у зах. політ. науці перші прогнози результатів виборів публікувались у популярних амер. журналах і газетах. Зі середини 30-х рр. джерелом створення **П. е.** служили регулярні опитування громад. думки. Із кінця 70-х рр. у США сформувалась традиція створення прогнозів результатів виборів на основі математичних моделей. Базовим джерелом суч. прогнозних моделей служать моделі, побудовані Д. Крамером (1971) та Е. Тафтом (1976), які показують, що президент. й парлам. вибори піддаються прогнозуванню за допомогою моделей, що включають в себе як об'єднуючі змінні загальнополіт. і екон. індикатори. Нині в зах. політ. науці найпоширенішим методом **П. е.** є побудова регресивних моделей. Особливістю цих моделей є те, що пояснюючими змінними в моделях виступають не індивідуальні характеристики виборців або кандидатів, а, як правило, агресивні показники. У межах цього підходу працюють такі дослідники, як А. Абрамовитц, М. С. Льюіс-Бек, Т. Райс, Дж. Кембелл. Дослідники будують регресивні прогнозні моделі для президент. виборів США. */Н. Ржевська/*

ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – процес розробки імовірнісного, науково обґрунтованого судження про можливі стани політ. об'єкта в майбутньому, можливий розвиток політ. подій, про альтернативні шляхи і строки їхнього здійснення. **П. п.** охоплює теорію, методологію і практику дослідження динаміки та перспектив розвитку різноманітних процесів і явищ сусп. життя. Слід відрізняти **П. п**. від передбачення та планування. Передбачення включає в себе пізнання будь-якої невідомої ситуації чи то в майбутньому, минулому або теперішньому, в той час як **П. п**. спрямоване виключно на події майбутнього, знаходячись у взаємозв'язку з цілепокладанням, програмуванням, проектуванням та управлінням. Планування передбачає формулювання того, яким має бути майбутнє, тоді як **П. п.** стосується визначення того, яким воно може бути. **П. п.** має давню історію, оскільки майже усі мислителі минулого прагнули відтворити свою картину ідеального сусп-ва. До тих часів сягає традиція **П. п**., заснована на створенні політ. мегакартини країни або цілого світу, яка передбачала можливі шляхи розви-

тку політ. систем на досить тривалий термін. Сьогодні такий спосіб **П. п.** називають політ. проектуванням. Мається на увазі розробка політ. сценаріїв, проектів майбутнього політ. буття, за яким передбачається або планується розвиток подій у певному сусп-ві. **П. п.** у прикладному розумінні прагне виявити конкретні політ. ходи, зміни розташування сил на політ. сцені, напрями перерозподілу політ. ресурсів на найближчий час. Такі прогнози мають чітко окреслений термін упередження та пов'язані з конкретним замовником та можливістю оперативної реакції на них у вигляді політ. рішень. Виокремлюють два аспекти **П. п.:** теоретико-пізнавальний та управл. Перший припускає опис можливих або бажаних перспектив, станів, рішень, другий – власне вирішення цих проблем, використання інформації про майбутнє у цілеспрямованій діяльності. Цим аспектам **П. п.** відповідають два осн. типи прогнозів – пошукові й нормат. Поряд з цими виокремлюють інші типи прогнозів: аналітичні прогнози, прогнози-застереження, прогнози-розвідки (В. Горботенко); цільові, планові, програмні, проектні, організаційні (І. Бестужев-Лада, Г. Наместнікова). Також поширеною є типологія прогнозів за терміном упередження – оперативний, короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий та віддалений. Осн. мета **П. п.** – уникнути небажаного розвитку політ. подій; призвичаїтися до неминучого; прискорити імовірний розвиток конкретного явища у бажаному напрямі. Осн. принципами **П. п**. є принципи альтернативності, системності, синтетичного плюралізму, безперервності та верифікації (перевірки). Заг. послідовність операцій **П. п.** зводиться до таких десяти етапів: 1) передпрогнозна орієнтація; 2) побудова вихідної моделі прогнозованого об'єкта; 3) збір даних контексту прогнозування; 4) побудова динамічних рядів показників; 5) створення серії гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей прогнозованого об'єкта; 6) побудова серії гіпотетичних нормат. моделей прогнозованого об'єкта; 7) оцінка достовірності й точності прогнозу; 8) вироблення рекомендацій; 9) експертиза прогнозу і рекомендацій; 10) знову передпрогнозна орієнтація на основі зіставлення матеріалів прогнозу з новими даними прогнозного контексту. Основу **П. п.** становлять принаймні три взаємодоповнюючих джерела інформації про майбутнє: оцінка перспектив розвитку майбутнього стану прогнозованого явища на основі досвіду, найчастіше за допомогою аналогії з досить добре відомими под. явищами й процесами; умовне продовження в майбутнє (екстраполяція) тенденцій, закономірності розвитку яких добре відомі; модель майбутнього стану того чи ін. явища, процесу, побудована згідно з очікуваними або бажаними змінами ряду умов, перспективи розвитку яких добре відомі. Відповідно до цього існують три осн. способи розробки прогнозів – різноманітні експертні оцінки, екстраполювання та інтерполювання, політ. моделювання. На цих способах розробки прогнозів ґрунтується бл. 200 методів **П. п**. */Т. Панченко/*

ПРОГНОЗУВАННЯ СТРАТЕГІЧНЕ – процес науково обґрунтованого передбачення певної політ. ситуації у віддаленому майбутньому, розробки варіантів її можливого розвитку та прийняття компетентних публічно-політ. рішень. Особливість **П. с.** обумовлена часовим горизонтом. Цей вид прогно-

зування враховує довгострокові глобал. тенденції та заг. динаміку системи, не прив'язану до одиничних виявів політ. поведінки. **П. с.** передбачає бажаний майбутній стан та містить перелік принципів і моделей поведінки, які сприятимуть його досягненню, розставляє необхідні політ. чи екон. наголоси, що теж у довгостроковій перспективі сприятимуть досягненню бажаного майбутнього. Визначене в **П. с.** майбутнє є або результатом досягнення цілей та інтересів, або сприяє їх формуванню. Ключовою ознакою такого прогнозу є те, що в ньому представлена характеристика можливостей досягнення бажаного майбутнього. Саме це відрізняє стратегічний прогноз від політ., в якому пріоритетом є саме кінцевий варіант прогнозу. Адекватний стратегічний прогноз майбутнього вимагає знання й розуміння як актуальних тенденцій, так і наслідків їхньої взаємодії. Займатися стратегічними прогнозами потрібно за умови усвідомлення, що майбутнє разом із непередбачуваністю містить у собі елемент стратегічної несподіванки. При подоланні ефекту несподіванки і його наслідків керівним принципом і важливим елементом психол. готовності є мінімізація невдоволення з приводу не вгаданих і не передбачених тенденцій. **П. с.** постійно залежить від політ. коливань. Довгострокові тенденції та тренди можуть припинитися або сприяти появі нових. За таких умов стратегічний прогноз повинен мати високий ступінь адаптивності. Водночас прогнозування має включати аналіз ризиків невідповідності та несподіваності.

У визначенні змісту терміна **«П. с.»** домінантним є підхід, який визнає факт наявності дуалізму політолог. знання і наголошує, що поряд із поділом політ. досліджень на теорет. та прикладні напрями слушно виділяти аналогічні напрями і в **П. с.** (В. Дан). Хар-р і спосіб стратегічного прогнозу визначає система міжнар. відносин. Відповідно до цього розмежовуються прогнози в системі, яка лише формується, і у тій, що вже сформувалася. Останній притаманні чіткі тривалі в часі тенденції, тому закономірним способом **П. с.** у таких системах є екстраполяція. Стабільність і злагодженість системи дають змогу здійснювати точні прогнози майбутніх станів політ. ін-тів та їхніх можливих загроз. Особливість прогнозів у стабільних системах – довготерміновість. Під час **П. с.** все активніше використовуються одночасно як «традиц.», так і «нові» методи, принципи нормат. й емпіричного підходів, які взаємодоповнюють один одного. Суч. методики політолог. досліджень здебільшого являють собою форму, ланку або спосіб адаптації заг. та окремих методів до вивчення специф. і по-своєму унікальних політ. явищ і процесів, що припускає певне комбінаційне сполучення і пропорцію «традиц.» якісних, «нових» емпіричних, кількісних способів політ. пізнання. Справді, у суч. методиках політолог. досліджень досить складно визначити межу між якісними та кількісними підходами.

У процесі **П. с**. важливо зважати на діалектику явища або факту, їхню внутр. логіку. Це дасть змогу побачити початок процесу, умови його виникнення та можливий потенціал розвитку. Ось чому потрібно правильно оцінювати минуле і його вплив на теперішнє. Побачити це минуле як теперішнє у живому розвитку – це діалектично

пов'язати його з теперішнім і майбутнім, зробити дійовим елементом системи, що дістав назву іст. розвитку. Однією з найбільш характерних особливостей **П. с.** є те, що йому необхідно доводити й обґрунтовувати перед політ. істеблішментом свою потрібність і доконечність нині й в цей час, а показати могутність і правдивість своїх прогнозів він зможе лише в майбутньому. Для **П. с.** осн. завдання – довести, що певна проблема обов'язково стане предметом турботи суспва або д-ви у майбутньому. Проблемним полем **П. с.** є не саме собою «майбутнє», а досвід конструювання моделей майбутнього розвитку. */Н. Ржевська/*

ПРОЕКТУВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – науково обґрунтоване визначення варіантів планового розвитку політ. процесів і явищ, спрямоване на перетворення певних політ. і соц. ін-тів або сусп-ва в цілому. Оскільки саме термін проектування походить з технічних наук, а застосування науково обґрунтованих проектних методів було започатковано у галузях архітектури та машинобудування, досить поширене уявлення про **П. п**. як конструювання системи параметрів майбутнього об'єкта або якісно нового стану існуючого об'єкта, будь то д-ва, регіон, наддержавне об'єднання або політ. партія, орг-ція. У будь-якому випадку йдеться про випереджаюче відображення дійсності, створення прообразу (прототипу) передбачуваного об'єкта, явища чи процесу. У найзагальнішому вигляді суть **П. п.** полягає в тому, що політ. актор чи орг-ція перед тим, як розпочати ту чи ін. дію (програму, акцію, захід тощо) спочатку розглядає кілька варіантів, одному з яких після зіставлення віддається перевага. Отже, проектувати – значить свідомо перебирати варіанти та схему майбутньої дії. **П. п.** в управлінні соц.-політ. процесами пов'язують із пошуком оптим. цілі, яку необхідно обґрунтувати, а потім втілити в життя. Це означає, що кінцевому метою **П. п.** є реалізація одного з варіантів перетворення об'єктивної дійсності, пов'язаного із прагненням передати бажані властивості та риси об'єкту, що проектується. Отже, з точки зору засобів реалізації намічених цілей **П. п.** виступає зв'язуючим ланцюгом між політ. прогнозуванням і плануванням. У прогнозуванні ці засоби виступають у найзагальнішому вигляді, у плані – вони максимально конкретизуються. Тому **П. п.** є одним із елементів передпланової діяльності при розробці можливих варіантів певного рішення, конкретних деталей планів. На відміну від планів, які розраховані на строго визначений проміжок часу, проектування може не мати заздалегідь визначених термінів, бути заснованим лише на приблизних розрахунках без суворих часових обмежень. До того ж, на відміну від планування, **П. п**. допускає багатоваріантність підходів, засобів, рішень, що у меншій мірі зумовлює, детермінує ін. ф-ції управління. Зв'язок між **П. п**. і прогнозуванням полягає в тому, що останнє містить в собі усі елементи проектування, оскільки визначаючи майбутній стан об'єкта та можливі шляхи досягнення певного рівня розвитку, воно не ставить перед собою завдання безпосереднього втілення їх в життя, воно лише готує базу, спираючись на яку, використовуючи проектування можна виробити ті чи ін. плани вирішення соц. та політ. проблем. Слід зазначити, що частіше термін «**П. п.**»

використовується, коли йдеться про глобал. питання, що охоплюють великі регіони й людство в цілому, й в такому розумінні **П. п.** є близьким до поняття «глобал. політ. прогнозування». Тобто в такому значенні **П. п.** є складової тієї частини політ. прогнозування, що стосується розробки політ. сценаріїв, проектів майбутнього політ. буття, за яким передбачається або планується розвиток подій у певному сусп-ві. Така традиція **П. п.** має давню історію, оскільки майже усі мислителі минулого прагнули відтворити свою картину ідеального сусп-ва. Сучасні політ. проекти, що розробляються переважно у межах політ. та соц. теорії, також мають досить глобал. хар-р, мають досить значний період упередження та прагнуть показати можливість виключно базисних, принципових для тих чи ін. політ. систем якісних змін, які приведуть до істотних трансформацій в них. Для створення політ. проектів використовуються значний арсенал методів політ. прогнозування, серед них – методи «матриці ідей», «вживання в роль», аналогії, асоціації, мозкового штурму тощо. */Т. Панченко/*

ПРОПАГАНДА (лат. *propago* – поширюю) – поширення поглядів, фактів, політ. та ін. інформації, у тому числі чуток або неправдивих даних для формування громад. думки. Спрямованість на маніпуляцію сусп. свідомістю шляхом цілеспрямованого відбору потрібних для цього даних відрізняє **П**. від звичайного інформ. процесу. Слово «**П**.» походить від назви католицької орг-ції Congregatio de Propaganda Fide (Конгрегація поширення віри), створеної папою Григорієм XV 1622 р. для поширення християн. віри. Однак **П.** як соц. явище існувала задовго до виникнення самого терміна. Одним із найбільш ранніх зразків **П**. вважають преамбулу до Зводу законів Хаммурапі, в якій говориться, що ці закони створені з метою встановлення справедливості в країні і для захисту бідних людей від еліти сусп-ва. Зміст же самих законів був спрямований на захист інтересів панівних класів за рахунок експлуатації пересічних громадян. Масове використання методів **П**. належить до періоду Першої світ. війни, коли перед багатьма д-вами постала проблема вирішення суперечності між потребою в мобілізації сил сусп-ва для досягнення перемоги – з одного боку, і роз'єднаністю в поєднанні з індивідуалізмом громадян – із другого. Для зміцнення зв'язків між владою і громадянами, підвищення лояльності й морального духу людей активно застосовувалися різноманітні засоби **П**., доступні для використання у відповідний істор. період – від фотографій до радіопередач. У цей час виникають і теорії **П**., які досліджують роль засобів масової інформації у формуванні сусп. свідомості. Перші теорії **П**. ґрунтувалися на ідеях біхевіоризму і фрейдизму. На їх стику виникали досить песимістичні погляди, в рамках яких передбачався високий ступінь уразливості людини до зовн. психол. впливу і нездатність пересічних громадян до раціон. самоконтролю. Такі уявлення в цілому не піддавалися узагальненню, проте згодом їм було наведене сукупне найменування «теорія магічної кулі». Увага зах. дослідників до **П**. аж до кінця 1930-х рр. була пов'язана з тим, що її розглядали як загрозу політ. системі амер. типу і для демокр. устрою сусп-ва як такого. Існувало переконан-

ня, що вільне поширення **П**. стане фатальним для демократії. Однак, з другого боку, заборона **П**. являла би собою обмеження свободи комунікації – одного з ключових принципів демокр. д-ви. Ця дилема саме і перебувала у фокусі уваги теоретиків **П**. того часу. Спочатку передбачалося, що можливо навчити громадян протистояти **П**. як явищу, яке порушує осн. принципи демокр. комунікації, шляхом критичного оцінювання інформації і відкидання її в разі хибності. Однак згодом вчені дійшли висновку, що процес освіти народу може зайняти занадто багато часу, не гарантуючи при цьому повного успіху. Тому робиться висновок, що з **П.** необхідно активно боротися за допомогою контрпропаганди. Суч. теорет. підходи до розуміння **П**. розробили такі вчені, як Г. Лассуелл, У. Ліппман і Дж. Дьюї. З точки зору Г. Лассуелла, сила впливу **П**. залежить від уразливості свідомості людини, а не від характеристик конкретних повідомлень. Будь-яка екон. криза чи політ. конфлікт, на думку вченого, потенційно небезпечні, оскільки призводять до масового психозу і посилюють схильність індивідів до впливу **П**. Тому успішна **П**. повинна мати тривалу, ретельно розроблену стратегію, у процесі реалізації якої в людей будуть сформовані колект., або «еталонні» символи. У. Ліппман, як і Г. Лассуел, сумнівався в тому, що звичайна людина здатна самостійно зорієнтуватися у навколишньому світі й приймати розумні рішення щодо способів життєдіяльності. Як ключові причини такої ситуації Ліппман називав складність соц.-політ. та екон. процесів, а також недостатність інформації для її критичного переосмислення. Він поділяв побоювання з приводу деструктивного впливу **П**. на свідомість людей і вважав, що серйозність загрози вимагає перебудови політ. системи – створення певного органу або механізму, який здійснював би контроль над змістом розповсюджуваної в сусп-ві інформації. Дж. Дьюї виступав з активною критикою ідей, висловлених Г. Лассуеллом і У. Ліппманом. На його думку, ключовим засобом протидії **П**. повинно стати просвітництво народу. Ідею про передачу контролю над масовою інформацією технократичній еліті він також відкидав. Дж. Дьюї пропонував реформувати освіту та засоби масової інформації з тим, щоб вони більше уваги приділяли основам самост. і критичного мислення громадян, а також обговоренню важливих сусп. питань. Учений підкреслював, що **П**. може бути не тільки негативною, а й позитивною. Мета позитивної **П**. – сприяти соц. гармонії, злагоді, вихованню людей відповідно до загальнолюдських цінностей. На відміну від негативної, позитивна **П**. здійснюється в інтересах тих, кому адресована і не переслідує маніпулятивних цілей. Вирішальним для розуміння спрямованості **П**. є соц. інтереси її суб'єкта та співвідношення цих інтересів з інтересами сусп-ва в цілому і окремих груп, до яких звернена **П**. Це визначає її зміст і робить істотний вплив на вибір форм **П**., серед яких можна виділити такі: плакати, брошури, листівки, оголошення по радіо чи телебаченню. Крім того, для цілей **П**. можуть використовуватися практично всі жанри образотворчого мистецтва, а також кіно, театр, література, поезія, ігри та сучасні види масового впливу на свідомість громадян (Інтернет, чати, соц. мережі тощо). /*О. Маркозова*/

ПРОПОЗИЦІЯ ПОЛІТИЧНА – документ, який розробляється з метою вирішення питань сусп.-екон. життя, що потребують визначення концептуальних засад держ. політики, пріоритетів та стратегічних напрямів соц.-екон. розвитку, послідовності дій, вибору оптим. шляхів і способів розв'язання проблеми, проведення реформ. **П. п**. вноситься на розгляд кабінету міністрів міністрами разом із концепцією реалізації держ. політики у відповідній сфері чи галузі держ. управління. До **П. п**. додаються перелік критеріїв, за якими оцінюється ефективність результатів її реалізації, та порядок проведення моніторингу реалізації, а також комунікативний план, у якому зазначаються заходи щодо висвітлення у засобах масової інформації відповідного рішення кабінету міністрів. **П. п**. береться за основу під час підготовки планів заходів проектів законів та ін. актів законодавства. За результатами розгляду **П. п**. уряд приймає розпорядження про схвалення концепції реалізації держ. політики у відповідній сфері. Концепція реалізації держ. політики базується на оптим. варіанті розв'язання проблеми та містить такі розділи: проблема, що потребує розв'язання; мета і строки реалізації концепції; шляхи і способи розв'язання проблеми; очікувані результати; обсяг фін., матеріально-технічних, трудових ресурсів. Невід'ємною складовою структури **П. п**. є «ризики», в яких наводяться результати аналізу політ. аспектів рішення, визначаються можливі ризики, негативні наслідки, потенційні складнощі, що можуть виникнути під час розв'язання проблеми, критичні зауваження, що можуть бути викликані прийняттям відповідного рішення, та шляхи запобігання їх виникненню. */В. Малиновський/*

ПРОСТІР ПОЛІТИЧНИЙ – мережа політ. полів, що забезпечують політ. керівництво та врядування на всіх територ. рівнях публічної влади. **П. п.** складають сусп.-політ. ін-ти, що здійснюють владу, управління сусп-вом, завдяки яким реалізуються політично-владні відносини. Проявляється у двох вимірах: а) *інституційний вимір*, сутністю якого є поділ **П. п.** на політ. ін-ти (органи держ. влади, органи муніципальної влади, політ. партії, сусп.-політ. орг-ції), усередині яких і між якими здійснюються політ. процеси; б) *регіон. вимір*, сутністю якого є поділ **П. п**. на політ. регіони (союз країн, країна, область, місто). У такому контексті передбачається, що політ. ін-ти і політ. регіони співіснують в одному просторі/часі в режимі взаємозв'язку: політ. ін-ти «прив'язані» до того або ін. політ. регіону, а політ. регіони мають на своїх територіях політ. ін-ти. У сукупності така система утворює держ. регіон – сукупність політ. ін-тів, що створюють його внутр. **П. п.** і простір його зовн. відносин. Розмежування регіон. та інституціональних вимірів **П. п.** дає можливість точніше зрозуміти логіку та механізми їх співіснування. При цьому в науці розрізняють політ. регіон та адмін. регіон, межі яких можуть не збігатися, адже, якщо адмін. регіон завжди функціонує у межах адмін.-територ. одиниць, то політ. – може не збігатися з цими рамками, в одних випадках виходячи за їх межі, в ін. – не дотягуючи до них. Кордони політ. регіону визначаються зоною впливу недерж. акторів, таких як політ.

партії, профспілки, релігійні конфесії, групи тиску, групи інтересів тощо. Зокрема, у нашій д-ві виокремлюють такі політ. регіони: Захід, Центр, Північ, Схід, Південь. Як бачимо, вони не збігаються з існуючим адмін.-територ. поділом України.

П. п. став суб'єктом політ. відносин із XIX ст., що пов'язано із розвитком геополітики, котра окреслила вплив географ. чинників на сусп.-політ. процеси. Поняття «простір» у кінці XIX ст. розглянув Ф. Ратцель. На думку вченого, д-ва є організмом, у складі якого частина земної поверхні відіграє настільки суттєву роль, що всі властивості д-ви визначаються властивостями народу і його території, від якої залежить розквіт д-ви.

Кожній еволюц. формі політ. орг-ції притаманний певний горизонт сприйняття простору, котрий задає рівень складності політ. стратегії. Напр., рос. імперське бачення **П. п.** сформулювало ідеологію «збирання земель» на засадах жорсткої централізації та уніфікації, котра сьогодні реанімується і виступає як стратегічний напрям держ. політики та сусп. свідомості Рос. Федерації. У країнах ЄС домінує концепція «єдиної Європи» з поступовим зникненням кордонів та ін. чинників, що стримують інтеграційні процеси.

Актуалізація проблем простору в суч. сусп. науках відбувається не тільки під тиском політ. практики, а й унаслідок природного розвитку наук. знання в умовах глобалізації та інформатизації. Простір став не просто середовищем існування людини, а й мірилом її цивілізованості. На зміну політ. завданням просторової експансії прийшла парадигма гармонізації простору та сталого розвитку соціумів. Простір почали розглядати як систему, як цілісність, що потребує постійної підтримки. Інтерпретація поняття простору з точки зору різних наук. напрямів залежить від специфіки вивчення сфер матеріального світу. Йдеться про політ., географ., екон., соц., культ., інформ., прав., біологічний та ін. види простору (напр., високоякісний – «quality living»). */В. Малиновський/*

ПРОФАЙЛЕР (англ. *Profile* – профіль) – експерт з виявлення неправди (також верифікатор, спеціаліст із профайлінгу, спеціаліст із безконтактної детекції неправди). Діяльність **П.** первинно використовувалася у: криміналістиці (з 1970-х рр.) – для позначення процесу складання психол. портрету злочинця із залученням досвіду, накопиченого в психіатрії, психології та зокрема з урахуванням деталей, які видаються незначущими; у діяльності спецслужб – для позначення спеціалістів із виявлення потенційно небезпечних осіб, зокрема в авіації – із виявлення потенційних терористів.

Сутність діяльності **П.** полягає в: 1) аналізі вербального шару спілкування, зокрема артикуляції; 2) аналізі невербальних засобів спілкування: кінесичного (емоційно забарвлених виразних рухів обличчя та тіла – пози, жестикуляції, міміки, ходи); просодичного (висота, гучність і тембр голосу, у тому числі й сила та інтонація наголосу); екстралінгвістичного (паузи, сміх, кахикання); такесичного (динамічні дотики – рукостискання, обійми, поцілунки тощо); проксемічного (дистанція між співрозмовниками та їх взаємна орієнтація); 3) прогнозуванні дій людини на основі здійсненого аналізу; 4) профілактиці злочинності.

П. сьогодні є затребуваним спеціалістом у різних галузях – у бізнесі, банківській справі, аудиті, страхуванні, транспорті, готельному бізнесі, діяльності з добору кадрів, вирішенні сімейних питань тощо. Діяльність **П**. передбачає: уміння здійснювати профес. діяльність за умов браку часу; профес. вмотивованість; дотримання профес. етики (визнання неможливості застосування профес. навичок поза роботою); відповідальність; обов'язковість; увагу; інтуїцію; ерудованість; уміння швидко реагувати в нестандартних ситуаціях, нестандартне та водночас логічне мислення; розвинені комунікативні навички, зокрема володіння техніками впливу на співрозмовника; грамотне мовлення; володіння навичками етикету та ін. Діяльності **П**. сьогодні навчають на численних курсах і тренінгах, які поки що позбавлені єдиних програм, методичних і методол. настанов. *(О. Уманець)*

ПСЕВДОРЕАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – результат сприйняття віртуальних політ. уявлень та образів, що не мають нічого (або мають дуже мало) спільного з об'єктивною політ. дійсністю. На формування **П. п.** безпосередньо впливає політ. зомбування за допомогою політ. фейків, політ. кіберпротезування, політ. тролінгу і под. У результаті створюється віртуальна медіатизована **П. п.**, складена з нескінченного числа політ. міфів, стереотипів, симулякрів і брендів, які об'єднуються в одну групу віртуальних моделей, що переповнюють комунікаційний політ. простір суч. сусп-ва. При формуванні **П. п.** на перший план виходить завдання конструювання простих, привабливих, несуперечливих і доступних для сприйняття образів, які зазвичай мають небагато спільного з реальною політ. дійсністю, але націлених на формування й задоволення очікувань і потреб мас, конструювання політ. ціннісно-смислових просторів. Под. чином формуються політ. символи, ідеї, традиції, моделі поведінки, культ. коди. У результаті пропагандистська, ідеол., маніпулятивна діяльність зводиться до формування стійких ціннісних, символічних, ідейних і поведінкових систем, впроваджуваних в масову політ. свідомість. При цьому такі системи, як правило, є далекими від реальної дійсності і здебільшого не відображають об'єктивні потреби цільових аудиторій, на які розраховані. Сформовані віртуальні моделі сприйняття соц.-політ. реальності є цілком прийнятними для широких верств населення у більшості суч. технологічно розвинених країн. Витіснення реальних політ. подій, явищ і процесів із простору публічної політики у простір **П. п.** є фактом, який визначає особливості і структуру суч. масової політ. свідомості, регульованої за допомогою застосування медійних інформаційно-комунікаційних технологій. Формування **П. п.** є одним із різновидів політ. поневолення індивідів і соц. груп. *Див.: Зомбування політичне; Кіберпротезування соціально-політичне; Тролінг політичний; Фейк політичний. (О. Дзьобань)*

Р

РАДА ЄВРОПИ – міжнар. орг-ція 47 д-в-членів у європ. просторі, яка сприяє співробітництву між усіма країнами Європи у сфері стандартів права, прав людини, демокр. розвитку, законності та культ. взаємодії. Членство відкрите для всіх європ. д-в, які визнають принцип верховенства права і гарантують осн. права людини і свободи для своїх громадян. **Р. Є.** є повністю самост. орг-цією, яка не входить у систему Європ. Союзу. На відміну від Євросоюзу, **Р. Є.** не може видавати обов'язкові закони, проте ці дві міжнар. орг-ції мають деякі заг. символічні атрибути, напр., гімн і прапор.

Р. Є. була заснована після промови В. Черчілля в ун-ті Цюріху 19.09.1946 р. незабаром по завершенні Другої світ. війни, в котрій він закликав до створення «Сполучених Д-в Європи» на зразок Сполучених Штатів Америки. Рада була офіційно заснована 5.05.1949 р. Лондонською Угодою, підписаною 10 країнами-засновниками: Королівством Бельгії, Королівством Данії, Республікою Ірландією, Італ. Республікою, Великим Герцогством Люксембург, Королівством Нідерландів, Королівством Норвегії, Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії, Фр. Республікою та Королівством Швеції. Цей договір зараз відомий як Статут **Р. Є.** Осн. статутною умовою для вступу країн до **Р. Є.** є визнання д-воюкандидатом принципу верховенства права, її зобов'язання забезпечити права та осн. свободи людини всім особам, які знаходяться під її юрисдикцією, та ефективно співпрацювати з ін. д-вами з метою досягнення цілей **РЄ**.

Найвідомішими органами **Р. Є.** є Європ. суд з прав людини, який діє відповідно до Європ. конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і Комісія Європ. фармакопеї. Штабквартира **Р. Є.** розміщується у Страсбурзі. Офіц. мовами **Р. Є.** є англ. та фр. мови, але під час сесій Парлам. асамблеї як робочі мови використовуються також нім., італ. та рос.

Глава I Статуту **Р. Є.** присвячена цілям, які переслідує **Р. Є.**, і складається з однієї єдиної статті 1. У ній, зокрема, говориться таке: a) метою **Р. Є.** є здійснення більш тісного союзу між його членами для захисту і просування ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, і сприяти їх екон. та соц. прогресу; b) ця мета буде переслідуватися за посередництвом органів Ради шляхом розгляду питань, що становлять спільний інтерес, укладання угод, проведення спільних дій в екон., соц., культ., наук., юрид. та адмін. сферах, так само як і шляхом захисту й розвитку прав людини та осн. свобод.

Поступово **Р. Є.** зосередилася на прав. і правозахисних питаннях. Сьогодні її мета визначається як побудова Європи без розподільчих ліній, що ґрунтується на принципах демократії, прав людини і верховенства закону (прав. д-ви). Діяльність її спрямована насамперед на забезпечення і захист прав людини, будь то громадян., політ., екон., соц. чи культ. права, тобто діяльність

Р. Є. охоплює всі сфери життя людини. Однак екон. та військ.-політ. питаннями орг-ція не займається. Рада зосереджується на таких сферах: захист демократії і верховенства права; захист прав людини, зокрема: соц. права, лінгвістичні права меншин; поширення ідей європ. культ. ідентичності і різноманітності; вирішення проблем, з якими стикається європ. сусп-во, включаючи дискримінацію, ксенофобію, екол. загрози, СНІД, наркотики та організовану злочинність; заохочення стабільності демократії шляхом реформ.

Робочими органами **Р. Є.** виступають: Комітет міністрів, Парлам. асамблея, Конгрес місц. та регіон. влад Європи.

Комітет міністрів є керівним органом **Р. Є.,** до складу якого входять міністри закордонних справ країн – членів **Р. Є.** або їх постійні представники. Комітет міністрів затверджує програму діяльності та бюджет **Р. Є**., здійснює нагляд за виконанням зобов'язань країнами-членами. Діяльність Комітету: підготовка і укладення конвенцій та угод; прийняття рекомендацій д-вам-членам; прийняття бюджету; прийом нових д-в-членів; вироблення програм співробітництва та сприяння країнам Східної та Центр. Європи; контроль за виконанням рішень Європ. суду з прав людини. Рішення Комітету міністрів мають форму рекомендацій урядам країн; європ. конвенцій та угод, які потребують ратифікації урядами країн; декларацій та резолюцій із актуальних політ. питань. Ухвалення рішень потребує 2/3 голосів або, у деяких питаннях, їх може бути ухвалено простою більшістю голосів.

Парлам. асамблея є консультативним органом. Складається з представників парламентів усіх д-в-членів. Члени Парлам. асамблеї та їх заступники обираються або призначаються нац. парламентами із числа парламентарів кожної країни. К-сть представників від д-вичлена, що варіюється від 2 до 18, визначається чисельністю населення, при цьому мають бути представлені осн. політ. партії нац. парламенту. Асамблея налічує п'ять політ. угруповань: групу соціалістів, групу Європ. народ. партії, групу європ. демократів, групу лібералів, демократів і реформаторів, групу за європ. об'єднання лівих сил. Деякі члени Асамблеї не належать до жодної з політ. груп. Асамблея обирає президента з числа власних членів, традиц. тривалість перебування на цій посаді – три однорічні строки. Президент та віце-президенти, яких наразі є 17, складають бюро Парлам. асамблеї. Роботу Асамблеї готують комісії, які спеціалізуються на питаннях: політ., прав., захисту прав людини, соц., охорони здоров'я та сім'ї, культури та освіти, охорони довкілля, регіон. планування, екон. розвитку, міграцій, парлам. і громад. зв'язків. Асамблея проводить чотири сесії на рік (по одному тижню кожна) і приймає резолюції та рекомендації на основі доповідей, які готуються депутатами.

Європ. суд з прав людини контролює виконання Конвенції, приймаючи до розгляду скарги щодо її порушення. Суд складається із суддів за к-стю країн – учасниць Конвенції, однак при цьому к-сть суддів одного громадянства не обмежена. Судді обираються Парлам. асамблеєю **Р. Є.** і мають термін повноважень дев'ять років. Суд розділений на чотири Секції, сутність яких має представляти різні прав. системи д-в – учасниць Конвенції та враховувати геогр. і статеву ознаки.

Конгрес місц. і регіон. влад Європи є консультативним органом, який представляє органи місц. і регіон. влади. Конгрес, як і Парлам. асамблея, складається з 315 представників та 315 заступників, які є депутатами місц. і регіон. влади або особами, їм підпорядкованими. У межах Конгресу функціонують Палата місц. влади та Палата регіон. влади, які кожні два роки обирають президентів та бюро. Секретаріат Конгресу очолює виконавчий секретар. Як результат роботи Конгресу **Р. Є.** ухвалено Європ. ринкову конвенцію про транскордонне співробітництво, Європ. хартію місц. самоврядування, Європ. конвенцію щодо участі іноземців у громад. житті на місц. рівні, Європ. хартію про регіон. мови та мови нац. меншин, Європ. міську хартію, Хартію про участь молоді у муніципальному та регіон. житті, розроблено іноз. програми міжнар. співробітництва.

Секретаріат **Р. Є.** має постійних представників країн-членів. Генерального секретаря, який визначає і координує діяльність **Р. Є.,** обирає Парлам. асамблея. **Р. Є.** періодично організовує конференції галузевих міністрів. Консультативний статус при **Р. Є.** – понад 350 неуряд. орг-цій. **Р. Є.** фінансується урядами д-в-членів пропорційно до к-сті їхнього населення та ресурсів. Секретаріат Комітету міністрів складається з 26 співробітників. Його очолює Секретар Комітету міністрів, ранг якого відповідає Генеральному директору. Секретаріат обслуговує зустрічі на рівні міністрів і засідання постійних представників.

9.11.1995 р. відбулась урочиста церемонія вступу України до **Р. Є.,** в якій взяла участь делегація України на чолі з Прем'єр-міністром України. Набувши членства в **Р. Є.,** Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів **Р. Є.**, зокрема прийняти відповідні закони та приєднатися до ряду конвенцій. /*І. Головко*/

РАДИКАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *radicalis* – корінний) – ідеолог. і практична орієнтація політики, метою якої є докорінна зміна сусп-ва та його політ. структури із застосуванням силових методів і дій. **Р. п.** є протилежним консерватизму, поміркованості та традиціоналізму. Термін «радикалізм» виник наприкінці XVIII ст. в епоху промислової революції в Англії і швидко поширився по всій Європі, давши назву широкій політ., філос., літературній, реліг., культ. і просвітницькій течії. У політиці в цей час радикалізм ідентифікували з демокр. крилом лібералізму, представники якого виступали за скасування майнового цензу і поширення виборчого права на всі верстви сусп-ва, за відокремлення церкви від д-ви та за широкі соц. реформи. У XIX–XX ст. **Р. п.** вже більшою мірою пов'язували з ідеологію партій соціалістичної, соціал-демокр. і націоналістичної орієнтацій за їх наміри кардинального силового вирішення сусп. проблем, відмову від компромісів та упевненість в наявності простих і швидких рішень. Сьогодні у політ. практиці під **Р. п**. розуміють ідеологію і дії суб'єктів політ. процесу, які прагнуть ґрунтовних змін тих чи інших держ. або сусп. відносин, вважаючи силові засоби за гол., а докорінні зміни – за кінцеві. З точки зору ідеол. спрямованості, розрізняють правий і лівий **Р. п.** Історично праворадикальна ідеологія виявлялася у різних

формах. Найжахливіший слід вона залишила у вигляді практики фашистського руху, який призвів до Другої світ. війни. Традиція правого **Р. п.** завжди служить створенню ідейно-психол. передумов для ліквідації демокр. правопорядку та формуванню тоталітарних або диктаторських режимів, які виражають інтереси найбільш реакційних фін.-політ. груп. Праворадикальна ідеологія позиціонує себе як носія інтересів конкретної нації і пропагує б-бу за нац. єдність. Способом досягнення цієї мети, з точки зору представників правого **Р. п**., є «очищення» нації від тих елементів та ін-тів, існування яких провокує той чи інший політ. конфлікт. Важливою особливістю праворадикальної ідеології є підтримка насильства як методу здійснення внутр. і зовн. політики д-ви, заклики до громадян. непокори, а то й до екстремістських акцій та відкритого фізич. терору. У свою чергу, лівий **Р. п.** виник у багатьох європ. країнах після перемоги буржуазних революцій як реакція на жорстку соц. диференціацію, обмеження свободи громадян та елітарний хар-р демократії. У цей час почали виникати ліворадикальні партії та створюватися ліворадикальна ідеологія, яка при всій своїй внутр. неоднорідності й суперечливості мала яскраво виражений антиліберальний та антиконсервативний характер. У суч. умовах ліворадикальний ідеологічний комплекс базується на досить широкому колі ідей та принципів, що пояснюється його внутр. еклектизмом, неоднорідністю ідеол. структур і динамічною еволюцією протягом ряду десятиліть. Невдачі ліворадикального руху, спрямованого на перетворення сусп. систем, привели окремих його учасників до складу екстремістських і навіть терористичних рухів. Разом із тим потенціал лівого **Р. п**. на сьогодні не можна вважати вичерпаним. **Р. п.** активізується в переломні моменти розвитку сусп-ва, коли соц. й політ. суперечності усвідомлюються більшістю громадян, що породжує їх політ. активність. Соц. базою **Р. п.** у країнах Зах. Європи є представники найрізноманітніших соц. груп: студенти, збанкрутілі фермери, незадоволені інтелектуали, декласовані елементи, представники середнього класу, які втратили свої статки і соц. статус у результаті екон. кризи та масових звільнень. На пострадянському просторі соц. базою **Р. п.** є значні сегменти маргіналізованого населення, яке постраждало в ході реформування, переходу країн до незалежності та ринкових відносин. /*О. Маркозова*/

РАЦІОНАЛЬНЕ І ІРРАЦІОНАЛЬНЕ В ПОЛІТИЦІ – два взаємозв'язаних і взаємодіючих органічних початки політ. свідомості й політ. діяльності. Раціон. (лат. rationalis – розумний) – обумовлене розумом, доступне розумному розумінню, логічно несуперечливе і відповідне прийнятим яким-небудь співт-вом правилам. Протилежність **Р.** – ірраціон., тобто безрозсудне, недоступне розумінню, аналогічне. Ірраціоналізм з'являвся за часів падіння цивілізацій, що зжили себе, в атмосфері бунтарської незадоволеності існуючими порядками, у хаотичних протестах ослабленої багатьма забобонами буденної свідомості проти настання бездушної обмеженої раціональності в умовах кризи суч. цивілізації. Обмежена раціональність – модель людської дії, при якій вибір обмежений і нездійснений у сенсі знання ситуації й очікуваних

результатів; така дія, отже, ніколи не є повністю раціон. Як слідство можуть розглядатися відчуження і абсолютизація механізму політ. влади як знаряддя маніпулювання свідомістю мас. Розчарування у соц. прогресі та в результаті застосування науки і техніки, розлад між соц. і біологічним, знедушеність людини у наше драматичне століття – все це важливі, але вже похідні стимули поширення ірраціоналістичних настроїв. Того або ін. конкретного реального вияву ірраціональне набуває в рамках політ. ситуації певного відрізка істор. розвитку певної країни або регіону.

Політика в принципі раціональна у тому сенсі, що вона здійснює у сусп-ві найважливіші центральні організаційні та регулятивно-контрольні функції, об'єктивно необхідна і переслідує політ. й, у ширшому сенсі, соц. цілі. Політику раціоналізує особистий і сусп. досвід політ. осіб і колективів, орг-цій, апаратів влади, знання, наука, соц. контроль з боку сусп-ва та ін. чинники, а також ряд умов політ. процесу: небезпеки і небажаності прорахунків і помилок, конкуренція влади, партій, політ. сил тощо. **Р.** у політиці базується на істинності політ. знань, відшліфованості досвіду діяльності політ. суб'єктів і виявляється у продуманих рішеннях, тверезому розрахунку й порівнянні цілей політ. процесів, рухів і засобів їх здійснення, досягнення прогнозованих політ. результатів. Основою раціон. політики є послідовна демократизація політ. процесу і самого сусп-ва, висока політ. культура суб'єктів.

У той же час політ. знання не може бути точним, як природниче, політ. процес не піддається повному, вичерпному розрахунку. Політика завжди залишається поєднанням знання і мистецтва, розрахунків і емоцій, тонких і не завжди надійних людських відносин, раптових спокус, спадів, поривів тощо. Втягуючись у цю ірраціон. сферу і не маючи можливості підпорядкувати хід подій задуманому їм плану, політик намагатиметься упоратися з ситуацією тими ж ірраціон. діями, якими вона створюється ін. учасниками процесу.

Ірраціональним може бути не тільки виконання політики, а й сам політ. задум, якщо він виходить із помилкових посилок, якщо не розраховані й не порівняні мети політ. процесу і засоби його здійснення тощо. Виконання проекту, що виник на такій ірраціон. основі, планується як абсолютно раціон. політ. процедура. На ділі ж вона виявляється усього лише спробою раціоналізувати ірраціон. політику. Такого роду операції надзвичайно поширені в політиці.

Можливість раціоналізувати ірраціон. за своєю суттю політику, а раціон. перетворювати на ірраціон. – це постійна небезпека, яка підстерігає політику, її авторів і виконавців. Прихована за зовн. раціональністю, але ірраціон. по суті політика невиправданого панування, систематичного обману тощо, можлива вельми тривалий час і навіть нерідко є хронічним явищем. Позбавити від нього сусп-во, звести **І.** у політиці до неминучих, але мінімальних меж може послідовна демократизація політ. процесу і самого сусп-ва.

Багато механізмів розумових та інтуїтивно-образних процесів нами ще дуже мало вивчені й поки незрозумілі. Взагалі у «поки незрозумілих» механізмах соц. життя таїться один із витоків їх ірраціон. тлумачення: все таємниче уявляється ірраціон. (Н. Автономова).

Але насправді не всяке нераціон. антираціонально; дуже часто ми маємо справу з «передраціональним» (припущення, передчуття) і «післяраціональним» (прозріння досвідченого політика, вченого, письменника).

Соц. дійсність може і повинна стати раціональнішою, розумнішою може стати і особистість людини. Як писав Г. В. Ф. Гегель: «Хто розумно дивиться на світ, на того і світ дивиться розумно». Але шлях до цього далекий і нелегкий, вкрай тернистий, набагато драматичніший, ніж ми думали раніше. */В. Сухіна/*

РЕВОЛЮЦІЇ ПОСТКОМУНІСТИЧНІ – серія політ. революцій, що відбулися на посткомуністичному просторі на початку XXI ст. До **Р. п.** належать «Бульдозерна» в Сербії (2000), «Трояндова» в Грузії (2003), «Помаранчева» (2004) та «Революція гідності» (2013/2014) в Україні, «Тюльпанова» (2005) та «Посттюльпанова» (2010) у Киргизстані. Доцільність виокремлення цих революцій у особливий, *посткомуністичний* тип зумовлена тим, що вони відбувалися у специф. умовах посткомунізму, були породжені специф. причинами посткомуністичного розвитку, ставили специф. завдання. Спільне завдання **Р. п.** полягало в поверненні на колію демокр. розвитку країн, які в ході посткомуністичних трансформацій зробили відчутний крок у бік автократичного правління**. Р. п.** викликали схожі чинники: гальмування ринкових екон. та демокр. політ. реформ, згортання політ. прав і громадян. свобод, корупція влади, зубожілий стан більшості населення.

За часом, приводом та способом здійснення **Р. п.** виокремлюються в дві хвилі. До першої хвилі належать революції: 2000 р. у Сербії, 2003 р. у Грузії, 2004 р. в Україні, 2005 р. у Киргизстані Їх спільним приводом стали брутальні фальсифікації результатів виборів (президент. у СРЮ та Україні, парлам. – у Грузії та Киргизстані). **Р. п.** першої хвилі мали «оксамитовий» характер, оскільки відбулися без застосування зброї. На думку амер. політолога С. Хантінґтона, цим революціям був притаманний ефект «снігової кулі» – успішна демократизація в одній країні підштовхувала до демократизації ін. країни, бо досвід однієї країни, по-перше, демонстрував опозиції ін. країн здатність покінчити з попереднім режимом; по-друге, показував, як це можна зробити; по-третє, виявляв небезпеки, яких треба уникнути, та труднощі, які треба подолати. Революція в Сербії надихнула на рішучі дії грузинську опозицію; досвід грузинської «Трояндової революції» був використаний під час «Помаранчевої революції» в Україні; а та, у свою чергу, стала зразком для опозиційних сил Киргизстану.

До другої хвилі належать революції 2010 р. у Киргизстані та 2013/14 рр. в Україні. На відміну від революцій першої хвилі, ці революції були повторними та не мали спільного приводу. Приводом революції в Киргизстані став початок репресій проти лідерів опозиції, а революції в Україні – відмова уряду М. Азарова від підписання Угоди про асоціацію з ЄС. **Р. п.** другої хвилі супроводжувалися жорстким протистоянням між владою та опозицією, під час яких з обох сторін було застосовано зброю, що призвело до численних людських жертв. До того ж ці революції безпосередньо були пов’язані одна з одною. Повторні революції спричинило те, що попередні революції в Киргизстані та

Україні не вирішили своїх завдань, оскільки після невеликого періоду певної лібералізації та демократизації в цих країнах були встановлені більш жорсткі авторитарні режими (К. Бакієва в Киргизстані та В. Януковича в Україні), ніж ті, що функціонували в дореволюційний період (А. Акаєва в Киргизстані та Л. Кучми в Україні).

Революції, що відбулися в посткомуністичних країнах часто визначають як «кольорові», бо емоційним чинником мобілізації мас на протестні дії в переважній більшості з них були певна квітка або певний колір. Але за цим критерієм до «кольорових» можна також віднести «революцію гвоздик» у Португалії (квітень 1974), «кедрову революцію» в Лівані (лютий 1987), «жасминову революцію» в Тунісі (грудень 2010 – січень 2011). Остання потім поширилася араб. світом. Але крім символіки, ці «кольорові революції» мають між собою мало чого спільного. До того ж революція в Сербії, що започаткувала серію **Р. п.**, взагалі не мала кольорового символу. Не мала якогось певного кольорового символу й Революція Гідності в Україні. Її кольорами були барви нац. прапору (синьо-жовтий) та прапору ОУН-УПА (червоно-чорний). */О. Романюк/*

РЕВОЛЮЦІЯ (лат. *revolution* – поворот, переворот) – корінні, глибокі якісні зміни в розвитку певних явищ природи, сусп-ва, засобів вир-ва, різних галузей знань. **Р.** виникають і здійснюються як результат накопичення суперечностей у процесі еволюц. розвитку, котрі розв'язуються переворотом, стрибком, різкими змінами. **Р.** розрізняються насамперед за типом соц. або ін. матерії, яка змінюється в результаті **Р.**, а також за її рушійними силами, цілями і завданнями. **Р.** у свідомості, культурі, мистецтві, світогляді, сусп. житті людей є найбільш значними. Соц. і політ. **Р.**, котрі виникають як наслідок зростання суперечностей у сусп. житті на певному етапі його розвитку, являють собою найгостріші форми б-би між новими, що народжуються, і віджитими, старими формами сусп. відносин. Історія засвідчує, що більшість **Р.** здійснюються як політ. і соц. водночас. Соц.-політ. **Р.** розрізняються за своїм розмахом, харром, рушійними силами, цілями і завданнями. Можна виокремити такі типи соц. і політ. **Р.**: антиімперіалістичні (нац.-визв., антиколоніальні), буржуазні, буржуазно-демокр., народ., народ.-демокр., соціалістичні. У XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс висунули ідею перманентної (безперервної) **Р.**, яка заснована на тому, що пролетаріат після перемоги буржуазної або буржуазно-демокр. **Р.** здійснить під керівництвом комуністичної партії перехід до соціалізму, поступово усуваючи від влади одну фракцію буржуазії за іншими, поки вся повнота політ. і екон. влади не перейде до його рук. Особливе місце в ряду соц. **Р.** посідають політ. **Р.**, в результаті яких змінюється тип влади без змін соц.-екон. основ сусп-ва, при цьому здійснюється усунення від влади однієї фракції правлячого класу ін., більш прогресивною його фракцією. Політ. **Р.** – це сусп. рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політ. влади і здійснення докорінних змін політ. життя сусп-ва. Гол. питанням такої **Р.** є питання про політ. держ. владу, про те, яким соц. спільнотам вона належить і кому з них вона буде належати. Усі політ. **Р.** у процесі їх підготов-

ки та здійснення ставлять за мету утвердження демокр. влади, влади народу. Проте, як свідчить історія, політ. **Р.** нерідко відкривають шлях недемокр. режиму. Взагалі малоймовірно, щоб насильницька **Р.** породила більш досконалу демократію. Однак встановлення тоталітарних, авторитарних, теократичних режимів не означає, що **Р.** не несуть у собі соц.-екон. прогресу. Але при цьому перехід до істинно демокр. владарювання відбувається саме за мирних умов, тобто шляхом реформ. */Г. Клімова/*

РЕВОЛЮЦІЯ БУЛЬДОЗЕРНА (серб. *Багер револуција)* – перша революція на посткомуністичному просторі, що відбулася в Союзній Республіці Югославії (СРЮ) в період з 24.09 по 6.10. 2000 р. Гол. наслідком **Р. б.** стало повалення авторитарного режиму С. Мілошевича. Найчастіше в істор. та політ. науці **Р. б.** характеризується як *сербська*, оскільки революційні події відбулися в Сербії (переважно в Белграді) й не дуже зачепили другого суб'єкта СРЮ – Чорногорію.

Причини **Р. б.** полягали в незадоволенні більшої частини сусп-ва режимом С. Мілошевича, який втягнув країну у вирій нових балканських війн. Унаслідок війн, військ. операцій НАТО та екон. санкцій міжнар. спільноти проти СРЮ значно погіршився добробут населення. Середній показник екон. перетворень у СРЮ був найнижчим серед посткомуністичних країн, проте рівень корупції був одним із найвищих. За правління С. Мілошевича великого обсягу досягла тіньова економіка, частка якої коливалася в межах від 31,6 до 54,4% від зареєстрованого ВВП. Одним із найприбутковіших сфер тіньової економіки, якою опікувалася родина С. Мілошевича, що принесло їй прибутки в декілька мільйонів доларів, стала контрабанда тютюнових виробів.

Приводом **Р. б.** стало фальшування результатів перших прямих виборів президента югославської федерації, які відбулися 24.09. 2000 р. Хоча ЦВК оголосила, що в першому турі ніхто з кандидатів не набрав абс. більшості голосів і долю президент. влади вирішить другий тур, у якому братимуть участь лідер опозиції В. Коштуніца та президент С. Мілошевич (за офіц. даними вони одержали, відповідно, 48% та 40% голосів виборців), паралельний підрахунок голосів показав, що В. Коштуніца набрав 52,5%, а С. Мілошевич – 35,1%. Отже, В. Коштуніца став президентом за результатами першого туру.

Брутальні фальсифікації викликали масове обурення, що спричинило мітинги, демонстрації, страйки. 5 жовтня проти учасників мітингу в Белграді силові структури застосували спецзасоби та табельну зброю. У відповідь на такі дії влади, протестувальники захопили приміщення парламенту та взяли штурмом телецентр Белграда. Під час захоплення телецентру Л. Джокіч протаранив бульдозером огорожу телецентру, що й дало назву сербській революції. Після цих подій між командувачами підрозділів армії й поліції та лідерами опозиції була досягнута домовленість про дотримання нейтралітету з боку силовиків в обмін на відсутність ворожих акцій з боку протестувальників. У такій ситуації ввечері 6 жовтня Мілошевич змушений був відмовитися від влади. Президентом федерації, відповідно до справжніх результатів першого туру, федеральний конституційний суд проголосив В. Коштуніцу.

Р. б. мала неоднозначні наслідки. З одного боку, усунення авторитарного режиму С. Мілошевича створило умови для демокр. розвитку країни. Після парлам. виборів (23.12.2000 р.), за результатами яких був сформований демокр. уряд З. Джинджича, міжнар. правозахисна організація «Freedom House» включила СРЮ до списку електоральних демократій. Проте побічним наслідком демократизації став розпад СРЮ. Чорногорія більше не захотіла залишатися заручником сербської політики і її керівництва та поставила питання про незалежність країни від Сербії. Розлучення Сербії і Чорногорії відбулося мирно в два етапи. У період 2003–2006 рр. обидві країни входили до Державного Союзу Сербії і Чорногорії (конфедеративне об'єднання, що було утворене замість СРЮ). Після референдуму в Чорногорії (21 травня 2006 р.), на якому за незалежність країни висловилося 55,4% його учасників (при явці 86,5%), Чорногорія остаточно відокремилася від Сербії. /*О. Романюк*/

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ – друга посткомуністична революція в Україні, що відбулася в період з 21.11. 2013 р. до 27.02. 2014 р. За способом зміни влади **Р. г.** є такою, що починалася як мирний протест, а закінчилася збройним протистоянням; за хар-ром – *демокр.*, *європ.* та *нац.* – її цілями були повернення України на колію демокр. розвитку, інтеграція країни до європ. спільноти, зміцнення нац. державності, збереження її суверенітету та незалежності; за рушійними силами – *народ.* – в ній брали участь широкі верстви населення, що репрезентували всі основні соц. групи: дрібний, середній та великий бізнес, робітників, фермерів, студентство, ветеранів, мешканців міст, селищ та сіл.

Причини **Р. г.** полягали в тому, що після Помаранчевої революції 2004 р. гострий конфлікт між президентом В. Ющенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко не дозволив провести необхідні реформи та дискредитував нову владу. Це обумовило перемогу на президент. виборах 2010 р. авторитарного лідера опозиції В. Януковича, після чого в країні відбулися згортання політ. прав і громадян. свобод та авторитаризація політ. режиму. Усупереч Конституції (за допомогою голосів позафракційних депутатів) був сформований уряд М. Азарова, штучно виникла пропрезидентська більшість у парламенті, судова влада опинилася під контролем президент. вертикалі. Рішенням Конституційного Суду була скасована політ. реформа 2004 р., внаслідок чого президент одержав значно більші повноваження, ніж ті, що надали йому виборці. Почалося політ. переслідування опозиції: було ув'язнено Ю. Тимошенко та низку членів попереднього уряду. Парлам. рішення почали ухвалюватися з порушенням регламенту. Місц. 2010 р. та парлам. 2012 р. вибори викликали багато дорікань з боку опозиції, правозахисних організацій та міжнар. демокр. ін-тів. Значно погіршилася соц.-екон. ситуація. За рівнем корупції Україна посіла останнє місце серед країн Європи. Олігархічні клани, пов'язані з родиною Януковича, активно перерозподіляли між собою бізнес-ресурси, витискуючи з ринків прозорість та здорову конкуренцію. За межею бідності опинилося бл. 7 млн людей, що становило 16,3% населення України. Рівень безробіття досяг 7,9%, серед молоді –

19%. Стрімко зростало сусп. незадоволення чинною владою. За даними Інту ім. Горшеніна, вже на початку 2011 р. протестні настрої в Україні (45,3% українців були готові взяти участь в акціях протесту) істотно перевищили рівень, що був напередодні Помаранчевої революції (6%).

Приводом **Р. г.** стало «призупинення» урядом М. Азарова 21.11. 2013 р. підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, що в цей же день спричинило початок громадян. акцій протесту. У своєму розвитку **Р. г.** пройшла чотири основних етапи. На *першому (мирному) етапі* (21–31.11.2013 р.) вимога протестувальників полягала в укладенні Угоди про асоціацію України з ЄС. Форми протесу мали мирний характер. Серед протестувальників, які намагалися відсторонитися від опозиційних партій, переважало студентство. Початок *другого етапу* (1.12. 2013 р. – 16.01.2014 р.) спричинила спроба розгону Євромайдану в Києві спецпідрозділами МВС, що супроводжувалося жорстоким побиттям протестувальників. Протистояння набуло *силового* хар-ру (поки без застосування вогнепальної зброї). Протести стали більш масовими, почалося захоплення адмін. будівель у столиці, виникли сутички з правоохоронцями, відбулося злиття спонтанного протестного руху з опозиційними силами. Гол. вимогами стали: покарання винуватців силового розгону мирної акції протесту, відставка уряду М. Азарова, проведення дочасних президент. виборів. *Третій етап* (17.01 – 20.02. 2014 р.) – «*гаряча фаза протистояння*». Її приводом стало ухвалення 16 січня пропрезидент. більшістю Верховної Ради «диктаторських законів», що передбачали жорсткі репресії щодо протестувальників. На цьому етапі відбулася диференціація опозиційних сил на помірні та радикальні, з боку протестувальників стали застосовуватися «коктейлі Молотова», з боку «правоохоронців», а потім і протестувальників – вогнепальна зброя. Унаслідок збройного протистояння було вбито понад 100 протестувальників та півдесятка правоохоронців, поранено майже 2000 людей. Гол. вимогою стали – відставка В. Януковича та ліквідація його «злочинного режиму». Захоплення адмін. установ поширилося на більшість регіонів. *Четвертий етап* (21 – 27.02. 2014 р.) – *повалення режиму Януковича.* Хоча влада мала план уведення надзвичайного стану та використання армії, але в неї не було впевненості, що в цьому випадку військ. підрозділи не перейдуть на бік народу. Усе більше незадоволення діями В. Януковича зріло у Верхов. Раді. Посилювалася негативна реакція міжнар. співт-ва. Ці обставини змусили В. Януковича погодитися на міжнар. посередництво для розв'язання кризової ситуації. За сприяння міністрів іноз. справ Німеччини, Франції та Польщі, 21 лютого між лідерами опозиції та президентом була підписана Угода «Про врегулювання кризи в Україні», що передбачала: відновлення дії Конституції 2004 р., створення парлам. коаліції та формування уряду нац. єдності, проведення конституційної реформи та дочасних президент. виборів, розслідування актів насильства, відмову від запровадження надзвичайного стану; звільнення від відповідальності учасників протестних акцій. Відповідно до Угоди, 22 лютого Верх. Рада ухвалила закони про повернення дії Конституції

2004 р., звільнення Ю. Тимошенко, позбавлення від переслідувань активістів Майдану та відправила у відставку в. о. міністра внутр. справ В. Захарченка. Замість того щоб підписати ухвалені Верх. Радою закони, В. Янукович втік до Харкова, де збирався взяти участь у з'їзді представників місц. рад Східних та Південних областей України, АР Крим та міста Севастополь, який замислювався як сепаратистський захід. Проте злякавшись десятитисячної акції протесту харків'ян, він втік до Росії. У такій ситуації подав у відставку Голова Верх. Ради В. Рибак і на цю посаду було обрано одного з лідерів **Р. г.** О. Турчинова. Ураховуючи те, що В. Янукович самоусунувся від виконання обов'язків Президента України, Верх. Рада конституційною більшістю усунула його з цієї з посади. Дію Конституції 2004 р. було повернуто через прийняття Верх. Радою постанови, що не вимагало підпису президента. Відповідно до відновленої Конституції, виконувачем обов'язків Президента України до нових президентських виборів став Голова Верхов. Ради О. Турчинов. Вибори Президента України були призначені на 25.05.2014 р. Почався процес оновлення структур держ. влади. 27 лютого у Верх. Раді було створено коаліцію «Європ. вибір» у складі 250 депутатів, яка репрезентувала три політ. партії (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», «Удар») та дві депутатські групи («Екон. розвиток» та «Суверенна європ. Україна»). За її поданням прем'єр-міністром України конституційною більшістю народних депутатів було призначено А. Яценюка, який сформував демокр. уряд.

У той же час **Р. г.** мала й серйозні негативні наслідки, що проявилися в активізації сепаратистських сил на Сході та Півдні України та військ. агресії з боку Росії, яка окупувала Крим, а також значну частину Донецької та Луганської областей. /*О. Романюк*/

РЕВОЛЮЦІЯ ЖАСМІНОВА (фр. *Révolution de jasmin*) – хвиля загальнонац. протестів у Тунісі проти політики президента Зін аль-Абідіна бен Алі, що відбулися в період із 17.12. 2010 р. по 27.02. 2011 р. та привели до його відставки.

Р. ж. спричинили високий рівень безробіття та корупції, відчутне подорожчання життя. Її приводом стало публічне самоспалення 17.12. 2010 р. вуличного торговця фруктами й овочами в місті Сіді-Бузіді М. Буазізі, чиї товари конфіскувала влада. Наступного дня відбулися перші акції протесту, які за тиждень поширилися територією країни і дісталися столиці. У відповідь на це влада застосувала силу, з'явилися перші жертви, але це тільки посилило та радикалізувало протестні акції. 14.02. 2011 р. бен Алі відправив уряд у відставку, призначив дату нових парлам. виборів та ввів на території країни надзвичайний стан, але було пізно й того ж дня він втік із країни. Наступного дня Конституційна рада усунула бен Алі з посади президента та призначила тимчасовим виконувачем обов'язків президента голову парламенту Ф. аль-Мубазаа. 17 лютого прем'єр-міністр М. аль-Ґаннуші оголосив склад уряду нац. єдності, в якому деякі посади отримали лідери опозиції. Проте найбільша профспілка Тунісу – Громадська спілка робітників, яка брала активну участь в ак-

ціях протесту, заявила, що не визнає цей уряд, оскільки ключові посади в ньому посіли представники правлячої партії Конституційне Демократичне Зібрання. У відповідь на це прем'єр-міністр та ін. міністри попереднього уряду, що зберегли свої місця, вийшли зі складу партії. Тимчасовий уряд визнав законними всі заборонені за колишньої влади політ. партії та об'єднання, а також оголосив заг. амністію політв'язнів. Але протести проти уряду аль-Ґаннуші не вщухали і він вимушений був піти у відставку.

Після відставки аль-Ґаннуші уряд було суттєво переформатовано, що відкрило шлях для демокр. перетворень. За моніторингом міжнар. правозахисної організації Freedom House «Freedom in the World», у 2012 р. Туніс було включено до списку електоральних демократій. **Р. ж.** дала поштовх хвилі революцій, громадян. війн та конфліктів у ін. араб. країнах, що дістало назву араб. весни. *(О. Романюк)*

РЕВОЛЮЦІЯ ОКСАМИТОВА (чеськ. *sametová revoluce*) – тип політ. революції, за якого зміна уряд. влади відбувається внаслідок масових протестних акцій, але при цьому не застосовується збройне насильство. Термін «**Р. о.**» виник для характеристики безкровного повалення комуністичного режиму в Чехословаччині.

До цього типу належать антикомуністичні революції в Чехословаччині (листопад – грудень 1989 р.), Східній Німеччині (листопад 1989 р. – березень 1990 р.) та Болгарії (листопад 1989 р. – червень 1990 р.), а також посткомуністичні в Сербії (вересень – жовтень 2000 р.), Грузії (листопад 2003 р.), Україні (листопад – грудень 2004 р.) та Киргизстані (березень 2005 р.).

Передумовами, що уможливлюють **Р. о.**, є: 1) високий ступінь дезінтеграції автократичних режимів (комуністичних режимів у Чехословаччині, Східній Німеччині та Болгарії, авторитарного режиму С. Мілошевича в СРЮ) або недостатній ступінь їх консолідації (режимів Е. Шеварнадзе у Грузії, Л. Кучми в Україні, А. Акаєва в Киргизстані); 2) розпад правлячої еліти, що виявляється у відході від лідерів режимів багатьох їх соратників, які переходять до лав опозиції; 3) налаштування широкого кола народ. мас на участь у протестних акціях; 4) консолідація опозиційних сил та їх спроможність очолити масовий протестний рух. Унаслідок цих чинників влада стає нездатною віддати наказ про силове придушення протестних дій, оскільки в неї бракує впевненості, що силові структури, у разі переведення конфлікту в збройну площину, стануть виконувати її накази або не перейдуть на бік опозиції. /*О. Романюк*/

ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ – серія масштабних протестних акцій, що відбулися в Україні в період з 22.11 по 26.12. 2004 р. Назву одержала від свого символу – помаранчевого кольору, який демокр. опозиція використовувала для мобілізації простетувальників.

П. р. спричинили зростання сусп. незадоволення режимом президента Л. Кучми, який набув авторитарних тенденцій, збільшення рівня корупції та намагання Л. Кучми передати після закінчення другого терміну його повноважень президент. владу тодішньому прем'єр-міністру В. Януковичу. Приводом **П. р.** стали фальсифікації президент. виборів, що відбулися 31.10 та 21.11. 2004 р. Незважаючи на фальсифікації, в першому турі лідер демокр.

опозиції В. Ющенко одержав більше голосів, ніж В. Янукович (39,50% проти 39,32%), але переможцем другого туру ЦВК проголосила В. Януковича (49,46% проти 46,61%), за рівня фальсифікації (за даними КВУ) у 3 млн голосів. Брутальні фальсифікації викликали виникнення протестних «майданів» у Києві та ін. містах України, в яких взяло участь 18,4% громадян. Масові протести змусили Верх. Раду визнати результати виборів недійсними і оголосити недовіру ЦВК. За рішенням Верх. Суду відбулося переголосування другого туру виборів (26.12. 2004 р.), на яких переміг В. Ющенко (51,99% голосів проти 42,2% у В. Януковича).

Наслідками **П. р.** стали зміни в політ. еліті, конституційна реформа, переорієнтація зовн. політики. Проте результати революції закріпити не вдалось. Гострий конфлікт між президентом В. Ющенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко не дозволив провести реформи та дискредитував нову владу. На президент. виборах 2010 р. перемогу здобув В. Янукович, який, скасувавши конституційну реформу, встановив свій авторитарний режим, що спричинило нову революцію – «Революцію гідності» (*Див. Революція гідності*). /*О. Романюк*/

РЕВОЛЮЦІЯ ПОСТТЮЛЬПАНОВА – друга посткомуністична революція в Киргизстані, основні події якої відбулися в період з 6 по15.04. 2010 р. Назва зумовлена тим, що попередня (тюльпанова) революція (2005) не реалізувала своїх завдань, що спричинило нову (**Р. п.**) революцію. На відміну від мирної тюльпанової революції, **Р. п.** мала збройний характер.

Р. п. була спричинена тим, що після попередньої, тюльпанової революції президентом Киргизстану було обрано К. Бакієва (одного з лідерів тюльпанової революції), який невдовзі, усунувши своїх поплічників, встановив у країні режим своєї одноосібної влади. За режиму К. Бакієва в країні розквітли корупція та кримінальний бізнес, розкрадання народ. багатства набуло небачених розмірів, влада самоусунулася від вирішення соц.-екон. проблем, значно посилилося зубожіння населення, відбулося ще більше згортання громадян. прав і політ. свобод.

Приводом **Р. п.** стало підвищення в березні 2010 р. на 40% цін на зв'язок, електроенергію та комунальні послуги, гроші від чого пішли у прив. компанії, що належали родичам та друзям К. Бакієва. 17.03. 2010 р. на курултаї опозиційних сил в Бішкеку відбулося їх об'єднання та створення структур б-би проти режиму Бакієва. Лідером опозиції стала керівник парлам. фракції Соціал-демокр. партії Киргизстану Р. Отунбаєва.

Початок **Р. п.** був покладений 6.04. 2010 р. мітингом протесту в місті Талас, де було захоплено будівлю обласної адміністрації та проголошено новим губернатором представника опозиції. Наступного дня заворушення перекинулися на столицю. Відповіддю на протестні дії опозиції став наказ Бакієва про застосування зброї, внаслідок чого в сутичці біля будинку уряду було вбито 84 та поранено 1500 людей. У ході сутички протестувальники штурмом захопили будівлю парламенту і телецентр, де проголосили про перехід влади до тимчасового уряду народ. довіри на чолі з Р. Отунбаєвою та позбав-

лення К. Бакієва президент. повноважень. Після цих подій на бік опозиції перейшли командування армії, правоохоронних сил і прикордонної охорони, старий уряд заявив про свою відставку. К. Бакієв утік до міста Ош, проте, не знайшовши підтримки серед своїх земляків, він покинув країну та перебрався в Казахстан, де 15 квітня підписав заяву про відставку з посади президента. /*О. Романюк*/

РЕВОЛЮЦІЯ ТВІТЕРНА (Twitter-революція, Facebook-революція, мережева революція) – революція, організована через соц. мережеві сервіси, шляхом створення в них антиуряд. груп, які закликають до протестів. Соц. мережі виступають каталізатором револ. настроїв, первинними причинами яких є корупція, низький рівень життя і под. Таку революцію інколи називають *блогерною* (англ. *blog;* від *web log* – Інтернет-журнал подій, Інтернет-щоденник, онлайн-щоденник). Автором терміна «**Р. т.**» є амер. дослідник білорус. походження Є. Морозов, який у 2009 р. саме у такий спосіб позначив організовані за допомогою сервісу мікроблогів масові протести молдавської молоді в Кишиневі проти результатів парлам. виборів. Перша **Р. т.** відбулася на Філіппінах 17.01.2001 р., коли після блокування парламентом процедури імпічменту Президента Дж. Естради, громадяни розіслали один одному більш як 7 млн електронних листів із закликами вийти на вулиці для участі в акціях протесту (вийшло до 1 млн осіб). **Р. т.** відбувалися в Іспанії (2004), Молдові (2009), Ірані (2009, 2010), Таїланді (2010), Тунісі (2010–2011), Єгипті та Лівії (2011). «Революцію гідності» в Україні теж можна розглядати як **Р. т.**

Практична безконтрольність, легкість розміщення будь-якої інформації в мережі, анонімність джерела або ініціатора атаки, глобал. охоплення одержувачів і висока швидкість розповсюдження, дозволяють поширюватися револ. закликам набагато швидше та за мінімальних фін. витрат для організаторів. Влада дедалі частіше контролює Інтернет (санкції до блогерів, блокування доступу до окремих сайтів, моніторинг соц. мереж за допомогою спец. наглядових органів і под.). Зокрема, у 2009 р. уряд Ірану перекрив доступ до соц. мереж після президент. виборів, КНР перекрила доступ до Twitter перед роковинами подій на пекінській площі Тяньаньмень; у березні 2014 р. влада Туреччини після хвилі корупційних скандалів закрила доступ до Twitter; у Рос. Федерації соц. мережі Skype, Facebook, Gmail і Twitter можуть припинити свою роботу після прийняття Держ. думою (22.04.2014) «Антитерористичного пакету законів» (введені в дію з 01.08.2014). Спробою такого контролю щодо укр. користувачів були т. зв. «диктаторські закони» від 16.01.2014 р. Сьогодні блоги для багатьох – доступний (але не завжди безпечний) засіб для вираження власної думки. Особливо це актуально для країн із авторитарним і гібридним типами політ. режимів, де цензура та адмін. тиск призводять до того, що в інформ. просторі не залишається незалежних (опозиційних) ЗМІ. За таких умов критично мислячі громадяни, які мають активну громадян. позицію, висловлюють свою думку в сферах, що жорстко не контролюються владою, зокрема у блогах. /*Н. Хома*/

РЕВОЛЮЦІЯ ТРОЯНДОВА (груз. ვარდების რევოლუცია – «вардебіс революція») – посткомуністична революція у Грузії, що відбулася в період з 2 до 23.11. 2003 р. й змусила піти у відставку президента країни Е. Шеварднадзе. Назва походить від символу революції – троянд, який опозиція використовувала, щоб засвідчити її ненасильницький хар-р.

Причини **Р. т.** полягали в тяжкому екон. стані країни, великому рівні корупції серед держ. службовців, нездатності влади вирішити проблеми відокремлення Абхазії та Південної Осетії, зростання сепаратизму в Аджарії. Приводом **Р. т.** стало фальшування результатів парлам. виборів, що відбулися 2.11. 2003 р. ЦВК удвічі збільшила к-сть голосів, відданих за уряд. блок «За нову Грузію». За офіц. даними, він набрав 21,32% голосів, за даними екзіт-полу – 8–13%. Опозиція та міжнар. спостерігачі відмовилися визнати результати виборів. Оголошення результатів виборів спричинило масові протестні акції. Опозиційні партії висунули вимогу перевиборів. Цю вимогу підтримали тисячі громадян, які вийшли на вулиці столиці та ін. міст. Кульмінація **Р. т.** відбулася 22 листопада, коли протестувальники захопили будинок парламенту під час першого засідання новообраного складу депутатського корпусу. Президент Е. Шеварнадзе з охороною змушений був залишити засідання. Наступного дня, після зустрічі Е. Шеварнадзе з лідерами опозиції (М. Саакашвілі та З. Жванією), Е. Шеварнадзе оголосив про свою відставку та залишив країну.

Після відставки Е. Шеварднадзе були проведені повторні парлам. (за пропорційною частиною виборчої системи – бл. 64% депутатських мандатів) та позачергові президент. вибори. На парлам. виборах абс. перемогу здобула опозиційна партія «Нац. рух» (66% голосів), внаслідок президент. главою д-ви став її лідер М. Саакашвілі (95%).

Гол. наслідком **Р. т.** стало успішне проведення *екон. реформ*, що дістали назву «грузинського дива». У перший період своєї діяльності нова влада здійснила приватизацію металургійних та ін. великих підприємств, Потійського морського порту. Внаслідок податкової реформи, що супроводжувалася податковою амністією, на 5–6% ВВП зменшився податковий тягар на підприємців, з 26 видів податків залишилося тільки 6. У рейтингу Світ. банку «Doing Business» Грузія одержала *найкращі* в посткомуністичному світі результати, посівши серед 183 економік світу 12 місце за легкістю введення бізнесу, 8-ме – за простотою створення підприємств, 7-ме – за одержанням дозволу на будівництво, 2-ге – за реєстрацією майна. Великих успіхів було досягнуто в б-бі з корупцією. Була проведена вдала адмін. реформа, внаслідок якої майже двічі скорочена чисельність держ. апарату. Це дозволило в 15 разів підвищити середню заробітну плату в держ. секторі. Було вжито заходів зі зміцнення суверенітету та нац. безпеки Грузії. Восени 2006 р. ліквідовано мережу рос. спецслужб, що діяла в країні. У 2007 р. з території Грузії були прибрані рос. військ. бази. Проведено військ. реформу та значно покращилася співпраця Грузії з НАТО. Певних успіхів досягнуто в забезпеченні цілісності Грузії: ліквідовано сепаратизм багатьох місц. керівників та відновлено держ. суверенітет Грузії над Аджарією.

Проте намагання вирішити в серпні 2008 р. силовим шляхом проблему Північної Осетії спровокувало рос. військ. агресію, що принесла тяжкі наслідки як для Грузії (людські та матеріальні втрати, тимчасова окупація значної частини грузинської території, втрата Кодорської ущелини, визнання Росією Абхазії та Північної Осетії суверенними д-вами), так і для Саакашвілі та його політ. сили. /*О. Романюк*/

РЕВОЛЮЦІЯ ТЮЛЬПАНОВА – посткомуністична революція, що відбулася у Киргизстані в період з 4 по 25.03. 2005 р. та привела до відставки президента А. Акаєва. Свою назву отримала завдяки А. Акаєву, який вжив термін «**Р. т.**» у одній із своїх промов, хоча самі тюльпани в цій революції не використовувалися.

Причини **Р. т.** полягали у формуванні режиму особистої влади А. Акаєва, згортанні екон. реформ, посиленні корупції, низькому рівні життя населення, а також у загостренні конфлікту між північною та південною елітами країни. Приводом **Р. т.** стало фальшування результатів парлам. виборів (27.02 та 13.03. 2005 р.), внаслідок яких 90% депутатських мандатів було розподілено між прибічниками президента, серед яких було й двоє його дітей. Вже на другий день після проведення першого туру виборів спостерігачі від ОБСЄ та Європарламенту заявили, що ці вибори не відповідають демокр. стандартам, з огляду на численні факти тиску на волевиявлення виборців та їх підкупу. Про те ж наголосила й опозиція, яка закликала громадян до протестний дій.

Початок **Р. т.** було покладено 4 березня, коли в місті Джалал-Абад відбувся несанкціонований антиуряд. мітинг, що завершився захопленням будівлі обласної адміністрації. Каталізатором революції стали численні фальсифікації під час проведення другого туру виборів. Незадоволена результатами виборів опозиція висунула вимогу відставки А. Акаєва з поста президента. 15 березня в Джелал-Абаді опозиція провела обласний курултай, на якому було створене паралельне офіц. владі керівництво області. 18 березня потестувальникам вдалося захопити владу у другому за величиною місті Киргизстану – Оші. Упродовж кількох наступних днів опозиція поширила свою владу практично на весь південь країни. Після невдалої спроби уряду відновити свою владу в бунтівних містах за допомогою спецназу та місц. міліції, заворушення поширилися на столицю країни – Бішкек. 24 березня протестувальники взяли штурмом Будинок уряду та встановили контроль за телебаченням. У прямому ефірі відбулася трансляція засідання Координаційної ради народ. єдності, головою якого було обрано з лідерів опозиційних сил К. Бакієва. Надвечір з ув'язнення був звільнений відомий опозиціонер Ф. Кулов. Після відмови прем'єр-міністра М. Танаєва від своєї посади пішов у відставку колишній уряд. 25 березня новий склад парламенту призначив К. Бакієва виконуючим обов'язки президента та прем'єр-міністра країни. За декілька днів він сформував склад тимчасового уряду.

Парадоксальність ситуації, що виникла наприкінці **Р. т.,** полягала в тому, що в країні існувало два парламенти (напередодні Верх. судом були відмінені результати парлам. виборів), та два голови д-ви, (А. Акаєв втік до Росії, не склавши з себе повноваження президен-

та). Проте 28 березня ЦВК підтвердила легітимність нового складу парламенту, який у свою чергу підтвердив повноваження К. Бакієва як тимчасового голови д-ви та обрав своїм головою опозиційного діяча О. Текебаєва. Після перемовин у Москві з О. Текебаєвим, А. Акаєв, одержавши гарантії імунітету від кримінального переслідування, 4 квітня подав у відставку.

Серед усіх посткомуністичних революцій **Р. т.** мала найнегативнші наслідки. Одержавши на президент. виборах, що відбулися 10.07. 2005 р., повноцінні президент. повноваження, К. Бакієв невдовзі усунув від влади усіх своїх соратників по **Р. т.** та встановив свій авторитарний режим. За період його президентства недоліки політ. системи, що малися за президентства А. Акаєва, не тільки не були усунені, а й значно посилилися. Це спричинило в 2010 р. нову, посттюльпанову, революцію. (Див. *Революція посттюльпанова*) /*О. Романюк*/

РЕГІОН (лат. *regio* – край, область, район) – територія, яка відрізняється від ін. територій за рядом ознак і характеризується певною цілісністю та взаємопов'язаністю її складових елементів. Для північноамер. традиції властиве вживання поняття «**Р.**» як групи штатів чи д-в, для європ. традиції – як невиразної специф. просторово обмеженої одиниці: земля *(land)*, провінція *(province)*, басейн *(basin)* тощо. Частіше поняття «**Р.**» вживається в європ. тлумаченні як територ. спільнота всередині д-ви, як категорія її внутр. поділу. В цьому сенсі цей термін уперше вжито для позначення внутр. поділу Римської імперії. Пізніше він став основою неоаристотелівської середньовічної концепції поділу суверенітету між імперією та локальним полісом. У XVIII–XIX ст. **Р.** уособлює адмін. поділ нац. д-ви для військ. потреб, удосконалення системи збору податків та освіти. У XX ст. **Р.** як категорія внутр. поділу д-ви розуміється як частина д-ви, яка має владні структури субнац. рівня. Радянська літ-ра поняття «**Р.**» традиційно пов'язувала з природно-екон. комплексом і централізованою системою держ. планування і управління. У наук. літ-рі 80-х рр. одні автори, визначаючи **Р**., особливу увагу приділяли територ. аспекту (Б. Хорєв, Ф. Кожурин, В. Сигов, М. Чумаченко), розуміючи **Р.** як територ.-просторову одиницю. Другі – зосереджували увагу на управл. аспекті (М. Глазирин, І. Котляров, А. Липко, К. Миско), розглядаючи **Р.**, з одного боку, як систему управління, з другого – як структурний підрозділ, що виконує певні функції. Треті – на соц. аспекті (Я. Щепанський), розглядаючи цей феномен як соц.-територ. спільноту, що характеризується локалізацією єдиних сусп. відносин, соц. спільністю людей. У суч. дискусіях з приводу визначення **Р**. переважає системний, комплексний, поліаспектний погляд на це явище. **Р**. розуміють як частину території країни, яка характеризується комплексом властивих їй ознак: природно-геогр. спільність; етн., мовна, конфесійна, культ. спільність населення; спільне минуле; спільність господарських структур та екон. діяльності. При цьому не всі перелічені ознаки є обов'язковими критеріями для виокремлення **Р.**, цілком допустима переважаюча роль одного або двох критеріїв. У тих випадках, коли у визначенні **Р**. враховується критерій знаходження на просторовій шкалі, **Р.** на цій шкалі розміщують між містом

і д-вою (нацією). На відміну від **Р**. місто є формою поселення, функції і структура якого не залежать від місця знаходження, в той час як нація являє собою особливий тип **Р.,** що наділений політ. суверенітетом. У разі виділення **Р**. у середині країни з метою управління його розвитком **Р.** виступає осн. складовою частиною держ. територ. устрою, відповідно до якого будується система орг-ції держ. влади і місц. самоврядування. Безвідносно до цілі територ. управління **Р.** може означати частину країни, що історично склалася і характеризується певними особливостями. **Р**. може збігатися з межами адмін.-територ. одиниці, об'єднувати або розсікати території кількох таких одиниць. У тлумаченні ЄС **Р**. набуває більш вузького, конкретного змісту. **Р.** розглядається як територ. утворення, встановлене, згідно із законодавством, на рівні, який є нижчим після держ., і наділене правом політ. самоврядування. Таке трактування **Р.** по праву можна вважати визначенням політ. **Р.** Декларація щодо регіоналізму в Європі, яку прийнято Асамблеєю Європ. регіонів 4.12.1996 р. (м. Базель), чітко регламентує політ. статус **Р.** Окрім атрибутів, що вказані вище, зазначається, що розподіл повноважень між д-вою і **Р.** регулюється або Конституцією, або відповідними законами з урахуванням принципів політ. децентралізації та субсидіарності; регіони мають фін. автономність та право підписувати між собою договори та угоди тощо. Таким чином, у тлумаченні ЄС **Р.** виступає адмін.-територ. одиницею д-ви, де діють регіон. ін-ти влади з чітко визначеними повноваженнями та компетенціями і відповідними фін. ресурсами для їхньої реалізації, та може за певних обставин виступати суб'єктом міжнар. права. Розуміння категорії **Р**. є вихідним пунктом регіон. досліджень будь-якої спрямованості. Дослідження можна вважати регіон. у тому випадку, якщо воно спирається на один із двох принципів (або обидва принципи): принцип диференціації, який передбачає вивчення регіон. розбіжностей одного й того ж явища; принцип локалізації, який передбачає вивчення локалізованих (тобто чітко визначених та обмежених місцевістю) комплексів різних явищ в їх взаємозв'язку. Регіон. дослідження соц.-гуманітарного профілю об'єднує регіон. наука *(region science)*, або регіоналістика, яка вивчає просторовий вимір соц., екон., політ. та поведінкових явищ. Вона включає сукупність дисциплін і напрямів, методологічних підходів та методичних прийомів, об'єктом дослідження яких є **Р**. До них належать: регіонознавство, предметом дослідження якого є соц.-екон. **Р.** усіх рівнів, регіонологія, яка вивчає особливості розвитку **Р.** як частини країни, а також субдисциплини економіки, соціології, політології, етнографії, демографії та ін. Водночас усі вони є складовими регіон. науки та орієнтуються у своїх дослідженнях на міждисциплінарні підходи. /*Т. Панченко*/

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ – процес сусп.-політ. життя, націлений на реалізацію ідей регіоналізму, надання територіям особливого статусу, створення відповідних держ. органів і органів місц. самоврядування. Якщо регіоналізм – вимоги, які висуває периферія, то **Р**. – відповідь центру на вимоги територій. Лише тоді можна вести мову про **Р.**, коли ідеї регіоналізму отримали втілення у держ. політиці й вписані у законодавство. На

практиці це означає утворення додаткового рівня управління або принаймні законодавчий перерозподіл повноважень при збереженні існуючої структури управління. **Р**. пов'язують із процесами послідовних змін в територ. розшаруванні сусп-ва, що обумовлені соц.-економ. або(й) етнокульт. чинниками. Ці процеси покликані: по-перше, розподілити владні повноваження всередині єдиного політ. організму; по-друге, розвантажити держ. центр шляхом утворення нових субцентрів управління; по-третє, поєднати загальнонац. політику з територ. специфікою. **Р**. як процес передачі повноважень від центр. влади до рівня регіон. має чимало проявів. Вона здійснюється не лише у відповідь на регіоналізм або вимоги регіон. автономії. Ініціаторами передання влади на місця можуть виступати владні структури держ. рівня та зовн. сили. Отже, **Р**. може виникнути внаслідок раціоналізації субнац. одиниць управління «зверху до низу» (модернізації політ. систем), подолання нерівності екон. або ін. обставин. В умовах зростання глобалізаційних процесів, які суттєво послаблюють роль нац. д-ви на світ. арені, через підвищення ролі локальних спільнот процеси **Р**. посилюються. Вже сьогодні ми спостерігаємо як нац. д-ви передають частину відповідальності та повноважень як на наднац. рівень, так і на субнац. або регіон. Прикладом цього є країни ЄС, досвід яких демонструє, як глобалізаційні процеси відбуваються у специф. регіон. і локальних формах. **Р**. перестала бути територіально обмеженою за змістом і наслідками. Вона переростає у глокалізацію – форму залучення більших територій у процес глобалізації, процес взаємодоповнюваності та взаємопроникнення глобал. і локальних тенденцій. Внутрішньодерж. регіони використовують ту обставину, що на невеликій території відбувається концентрація освітніх, наук., фін. та ін. структур, у результаті чого регіони формують власний транснац. простір взаємодії в рамках світ. екон. і політ. процесів. Виокремлюють такі причини **Р**. в умовах глобалізації: спроба надати регіонам більш широке поле для маневру, тобто самост. зростання, внутр. розвитку та залучення зовн. ресурсів перед лицем глобалізації; спроба виживання суч. націй-д-в у силу ускладнення соц., екон. та екологічних проблем, що вимагає ін. підходу, ніж традиц. універс. підхід «зверху до низу»; поглиблення інтеграційних процесів та їх проникнення у компетенції регіонів. У країнах, де відбуваються відповідні процеси, відрізняються кінцеві результати **Р.**, тобто ті форми регіон. врядування, які виникають. Зокрема, за результатами **Р.** англ. дослідники Бульман та Лоулін у 1996 р. запропонували поділити європ. країни на чотири види: федеративні системи (Австрія, Бельгія, Німеччина, Швейцарія); регіоналізовані унітарні д-ви (Італія, Іспанія, Велика Британія); унітарні д-ви, які передають повноваження регіонам (Франція, Нідерланди, Португалія); класичні унітарні д-ви (решта європ. д-в). Найбільшу автономію відчувають регіон. та місц. органи влади федеративних країн, найменшу – класичних унітарних. При цьому лише у федеративних та регіоналізованих унітарних д-вах законодавчо визнані та функціонують політ.-адмін. структури інфранац. рівня, які стоять вище базових органів управління і є

проміжними ланками управління. З того часу через процеси **Р.** зросла к-сть країн, які можна вважати регіоналістськими і такими, що передають повноваження регіонам. Зокрема, перелік регіоналістських країн сьогодні доповнює Франція, а унітарними д-вами, які передають повноваження регіонам (їх також називають децентралізованими унітарними д-вами), окрім Нідерландів та Португалії, є сьогодні Албанія, Данія, Греція, Ірландія, Ісландія, Молдова, Норвегія, Польща, Румунія, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Україна, Чеська Республіка, Хорватія, Швеція. Усі ці країни мають владні структури субнац. рівня (зокрема, виборні регіон. асамблеї), які володіють різною мірою прав., адмін. та фін. автономією. */Т. Панченко/*

РЕГІОНАЛІЗМ – доктрина, образ мислення і дій, що виходять із пріоритетності регіон. інтересів над державними. Коли ідеї **Р**. втілюються в життя через утворення додаткового рівня управління або принаймні законодавчий перерозподіл повноважень при збереженні існуючої структури управління, відбувається регіоналізація. Інколи у трактуванні **Р.** використовують категорії, які несуть певне конфліктне навантаження: незадоволення, б-ба тощо. У такому разі **Р.** характеризують як стан незадоволення найрозвинутіших частин країни центр. урядом, який перерозподіляє держ. бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політ. стабільності. У будь-якому випадку категорію **Р.** вживають у контексті визнання факту існування в країні районів зі значними розбіжностями. **Р.** є предметом різноманітних і суперечливих тлумачень. Вважають, що **Р**. свідчить про стійкий хар-р усіляких відмінностей, що нейтралізуються централізованою ліберальною д-вою, але ніколи повністю не ліквідуються. Коли внутр. суперечності цієї д-ви – екон., соц. чи політ. порядку – загострюються, з'являються відцентрові чинники. У Європі **Р.** існує ще з другої половини XIX ст. як соц.-культ., інтелектуальна і політ. доктрина. Її прибічники виступали проти уніфікації всіх сфер сусп. життя, централістських тенденцій, виходячи з того, що джерелом розвитку структур місц. влади мають бути культ. й істор. традиції. Упродовж XX ст. ідеї **Р.** та проекти регіоналізації були популярними у більшості унітарних д-в Європи. У Нідерландах, Португалії і Греції **Р.** так і не отримав інституційного завершення, регіоналізацію було здійснено у Бельгії, яка зрештою стала федерацією, Великій Британії, Італії, Іспанії, Франції, Польщі, Словаччині. Ці країни з метою децентралізації д-ви запровадили політико-адмін. структури інфранац. рівня, які стоять вище базових органів управління і є найпоширенішими проміжними ланками. Але і в цих країнах тривалий час **Р**. сприймався як руйнуюча доктрина. Владні еліти розглядали **Р**. як загрозу режиму і боролися проти нього. Інституціональне визнання регіони стали отримувати починаючи з середини XX ст. (уперше в Італії у 1947 р.), а дискусії з приводу оптим. розміру регіону і регіон. структур у більшості країн європ. співт-ва набули поширення наприкінці 1980-х рр. у зв'язку зі становленням внутр. європ. ринку. Трансформація доктрини **Р.** і сприйняття регіоналізації в зах. демократіях обумовлена переходом до постіндустріальної стадії розвитку сусп-ва. Доіндустріальна та інду-

стріальна стадії розвитку цивілізації не мали потреби в регіон. облаштуванні соціуму, актуалізації множинності організаційно-територ. принципів його побудови. У постіндустріальному суспві змінюється розуміння демократії як інструмента, за допомогою якого більшість населення може задовольняти свої екон. потреби і захищати інтереси меншості. Утрачає сенс саме поняття більшості, бо сусп-во складається з різноманітних меншин, які вступають одна з одною у складні, часто суперечливі відносини. Хоча сприйняття процесів **Р**. і регіоналізації у суч. світі останнім часом змінилось, досі виокремлюють принаймні два аспекти **Р**.: історико-культ. і політ. Перший має конструктивний хар-р і пов'язаний з протистоянням із такими процесами, як знеособлення місц. традицій і знищення граней між різними етн., субетн., культ. і реліг. співт-вами. Другий – характеризується тяжінням до сепаратизму, руйнування існуючих держ. структур. Однак грань між ними дуже тонка: цілком конструктивні регіон. ідеї за певних умов можуть перетворитись на антидержавницькі виступи. Виходячи з причин регіон. розбіжностей, виокремлюють також культ. та екон. **Р**. У кожній конкретній країні причини регіон. розбіжностей можуть бути різними: у Франції вони переважно мають екон. хар-р, у Бельгії та Іспанії – етн., в Італії – мовний тощо. /*Т. Панченко/*

РЕГІОНАЛІСТИКА ПОЛІТИЧНА – галузь наук. знання, що займається вивченням регіону як складного соц.-екон. і політ. утворення. На відміну від ряду суміжних дисциплін, об'єктом дослідження яких є регіон (регіонознавство, регіонологія, регіон. економіка, соціологія регіонів тощо), **Р. п.** вивчає проблеми власне політ. характеру: політ. режими і практики у регіон. вимірі, регіон. політ. системи, культури тощо. У дисциплінарні рамки **Р. п.** потрапляють дослідження як макрополіт. процесів на регіон. й місц. рівнях (вивчення динаміки політ. процесів, режимів, формування еліт, хар-ру розташування політ. сил, політ. поведінки тощо), так і специф. аспектів регіон. й місц. управління, пов'язаних із процесами загальнонац. масштабу. У зв'язку з цим виокремлюють вертикальний та горизонтальний виміри **Р. п.** У межах вертикального виміру досліджуються політ. відносини між центром і регіонами, а у межах горизонтального виміру – політ. процеси та явища у самих регіонах. При цьому комплексні зв'язки явищ на певній території не дозволяють розглядати обраний об'єкт у відриві від інших, політ. явища – у відриві від екон. і культ. Тому використання міждисциплінарного підходу у вивченні соц.-політ. явищ та процесів у регіон. розрізі виступає важливою ознакою **Р. п.** Витоки **Р. п.** знаходять ще на початку XX ст. в лоні геогр. науки, перш за все у працях нім. географа В. Кристаллера. Також значний вплив на її формування здійснили праці фахівців із геополітики та міждисциплінарні роботи, присвячені територ. виміру політ. процесів. Зокрема, висунуті С. Рокканом концепції «структури розколу» між центром і периферією та «поясів міст», теорія «просторової дифузії інновацій» шведського географа Т. Хегерстранда тощо. З часом виникла гібридна форма, що об'єднала соц.-політ. науки і регіон. науку та отримала назву **Р. п.** Її інтенсивному розвитку сприяли процеси регіоналізації в єв-

роп. д-вах, які розпочались у 1960–1970 рр., коли світ. держ. буд-во прагнуло до удосконалення демокр. форм влади, та тривають сьогодні в умовах кризи нац. д-ви, коли остання змушена передавати значну частину своїх повноважень, з одного боку, наднац. орг-ціям (наприклад, ЄС), а з другого – регіонам. Передання повноважень та ресурсів на регіон. рівень вважається адекватною відповіддю на проблеми, що постають перед суспвом, адже місцеві влади завжди ближче до конкретних людей. Через свою актуальність **Р. п.** досить активно розвивається на Заході завдяки працям М. Гехтера, Ж. Готтмана, Р. Дж. Єлєйзера, А. Зігфрида, Ж. Зіллера, М. Кітінга, Д. Ньюлендса, Дж. Паркера, Г. Пехле, П. Дж. Тейлора, Е. Томпсона, Р. Хартшорна, С. Хубіка, Е. Шилза, Г. Ямомото та ін. На пострадянському просторі **Р. п.** розвивається з початку 90-х рр. XX ст., хоча її витоки містять дослідження радянського періоду з політ. географії заруб. країн, яка повністю спиралась на зах. досвід, радянського держ. буд-ва і територ. управління економікою, заснованих на вітчизн. наукових традиціях. Перша – відіграла роль у формуванні методологічних основ досліджень електоральної поведінки з використанням кількісних методів, картографії тощо; друга – внесла у **Р. п.** логічну чіткість правових підходів, порівняльні та істор. методи дослідження; третя – розробки, які досі успішно використовуються для визначення екон. політики в ряді регіонів, при виробленні підходів до проблем бюджетного федералізму, екон. районування, регіоналізації тощо. На сьогодні методологічні напрацювання з **Р. п.** набули значного розвитку в Росії, завдяки працям І. Бусигіної, В. Гельмана, М. Медведєва Р. Туровського та ін., в Україні поки що розвиваються переважно прикладні дослідження. Загалом на пострадянському просторі виокремлюють три напрями досліджень **Р. п.**: аналіз регіон. електоральних процесів; вивчення регіон. еліт; дослідження відносин між Центром і регіонами. Аналіз регіон. електоральних процесів містить як вивчення регіон. аспектів виборів (включаючи електоральну поведінку), так і консалтинг, пов'язаний із підготовкою й проведенням місц. виборчих кампаній. В Україні цей спектр досліджень представлений в роботах С. Макєєва, С. Оксамитної, Н. Погорілої, О. Стегнія, Н. Черниш, М. Чурилова та ін. Дослідження регіон. еліт – це різноманітні кроссрегіональні порівняння, націлені на виявлення под. рис політ. відносин у регіонах з різними соц.-демогр. характеристиками, типами масової електоральної поведінки, територ. устроєм, неоднаковою екон. політикою тощо. У такому вигляді вони представлені переважно рос. дослідниками. В Україні дослідження регіон. еліт пов'язані з особливостями їх формування, впливу на загальнодерж. процеси та представлені у працях А. Зоткіна, О. Крюкова, О. Куценко, К. Михайльової та ін. Дослідження відносин між центром і регіонами пов'язані з розглядом різних аспектів їхніх взаємодій – політ., прав., екон. Починаючи з середини 90-х р., коли питання формування засад регіон. політики набуло держ. ваги, цей напрям досліджень набув розвитку в Україні в межах багатьох дисциплін. У результаті у перше десятиріччя XXI ст. вітчизняна **Р. п.**, спираючись на міждисциплінарні підходи, вивчає соц.-екон. регіон. розшаруван-

ня – з точки зору творення сусп. політики, територ.-просторові – з точки зору ефективності владного впливу; управл. – з точки зору реалізації влади, прав. – з точки зору інституціонального дизайну функціонування сусп. та політ. агентів регіон. політики, соціол. – з точки зору регіон. вимог та сприйняття актів регіон. політики населенням тощо. Значний внесок у становлення **Р. п.** в Україні зроблено у працях С. Бугая, З. Варналія, Я. Временича, В. Гриньова, М. Долішнього, В. Зуєвої, Є. Киш, Т. Козак, В. Кравціва, В. Кубійди, М. Лендел, В. Лісничого, Г. Макарова, Л. Нагорної, С. Романюка, В. Симоненка, І. Студеннікова, Т. Татаренко та ін. */Т. Панченко/*

РЕЖИМ ПОЛІТИЧНИЙ – сукупність заходів, методів, способів, засобів здійснення політ. влади. У понятті «**Р. п.**» знаходять вияв реальна роль тих чи ін. ін-тів держ. влади, дійсний стан демократії, способи володарювання. У світ. наук. літ-рі вживались терміни «політ. система», «держ. режим» та «політ. режим», що створює теорет. труднощі й термінологічні дублювання понять. Визначення **Р. п.** вперше дали фр. вчені *М. Дюверже* та *Ж. -Л. Кермонн*. Перший вбачав у **Р. п.** особливий соц. механізм, спосіб управління сусп-вом, який, з одного боку, сполучує базові моделі виборів, голосування та ухвалення рішень, а з другого – способи політ. участі партій та груп інтересів. Ж. -Л. Кермонн, уточнюючи наведене М. Дюверже визначення **Р. п.**, розумів його як сукупність елементів ідеол., інституційного і соціол. порядку, що сприяють формуванню політ. управління даної країни у той чи ін. період. Таке визначення **Р. п.** виявилось загальновизнаним у європ. політ. науці. Виходячи із сукупності властивих **Р. п.** ознак, вирізняють три його гол. різновиди: демокр., авторитарний і тоталітарний.

Демокр. **Р. п.** характеризується такими рисами: 1) визнання політ. прав та свобод у такому обсязі, який забезпечує можливості самост. й активної участі громадян у визначенні держ. політики і дозволяє легально й на рівних умовах діяти партіям, що підтримують уряд. політику, і опозиційним партіям; 2) можливість політ. плюралізму і переходу політ. керівництва від однієї партії до ін. і тим самим формування осн. вищих органів д-ви (парламенту, глави д-ви, уряду) за допомогою заг. і вільних виборів громадянами; надання усім партіям, громад. формуванням, громадянам рівних прав. можливостей; 3) поділ гілок влади, рольова автономія різних гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) за наявності системи їх стримувань та противаг і забезпечення взаємодії; 4) обов'язкова і реальна участь у здійсненні держ. влади загальнодерж. представницького органу, який єдино може ухвалювати закони, визначати засади зовн. і внутр. політики д-ви, її бюджет і за умови ухвалення рішень більшістю, захисту прав меншості та прав політ. опозиції; 5) свобода пропаганди будь-якої політ. ідеології, якщо її прихильники не закликають до насильницьких дій, не порушують правил моралі та громад. поведінки, не посягають на права ін. громадян.

Авторитарному **Р. п.** властиві такі риси: 1) політ. права та свободи громадян визнаються в обмеженому обсязі, який не забезпечує можливості самост. участі громадян у визначенні держ. політики, не надає деяким опозиційним

партіям права діяти легально; 2) перехід політ. керівництва від однієї партії до ін. та формування вищих органів д-ви, відповідно до конституцій, повинні відбуватись на основі виборів, але цей вибір партій виборцями обмежений; вибори депутатів парламенту відбуваються часто на основі етн. чи реліг. пристрастей, вибори президента підпорядковуються харизматичному принципу або організовуються таким чином, що президент виявляється безтерміновим; 3) визнається лише обмежений політ. плюралізм, дозволяється діяльність лише окремих орг-цій на певних умовах, держ. рішення ухвалюються більшістю правлячої партії без врахування прав меншості, яка піддається «чищенню» у парламенті, порушені права політ. опозиції, її видання зазнають цензури, часто призупиняються і конфіскуються, а лідери арештовуються; 4) принцип поділу гілок влади може згадуватись конституцією, але фактично відкидається. Акти президента чи уряду втручаються у сферу законодавчої влади і нерідко мають більше значення, ніж закон; судова влада багато в чому перебуває під контролем виконавчої влади; 5) плюралізм політ. ідеології обмежується; можлива пропаганда різних ідеол. поглядів, що не суперечать «керівній» ідеології; 6) збройні сили часто відіграють політ. роль.

Тоталітарному **Р. п.** притаманні такі ознаки: 1) політ. права та свободи громадян, можливість їх самост. й активної участі у визначенні держ. політики принципово відкидаються концепцією вождізму, що лежить в основі режиму. У громадян немає вибору, і вони зорієнтовані на існування єдиної системи, для якої немає варіантів, а виступи проти неї та проста критика законодавчо розглядається як кримінальний злочин; 2) перехід політ. керівництва від однієї партії до ін. не може бути здійснений шляхом виборів; зазвичай існує одна легальна партія, а якщо допускається існування ін. партій, то вони, як і масові громад. орг-ції, перебувають під жорстким контролем диктаторської партії; вибори можуть проводитись більше чи менше регулярно і можуть не проводитись протягом тривалого часу; при цьому вибори часто абсолютно не відображають реального становища, істинних позицій населення; часто буває, що після такого «одностайного» голосування відбуваються військові перевороти, і народ залишається пасивним, не виходячи на захист «схваленого» поголовним голосуванням **Р. п.** 3) політ. плюралізм принципово відкидається, політ. опозиція не допускається, захист прав меншості не визнається; розподіл гілок влади відкидається, в конституціях у різних варіантах фігурує принцип єдності влади: влади фюрера, дуче, каудильйо, влади рад, яка підміняється парт. номенклатурою, влади керівника д-ви, глави військ. чи рев. ради; 4) єдина обов'язкова політ. ідеологія: марксизм-ленінізм у країнах тоталітарного соціалізму, мобутизм у Заїрі, нкрумаїзм у Гані, чучхе у КНДР, маоїзм у КНР тощо. /*О. Зінченко*/

РЕЙТИНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *rating* – оцінка, віднесення до класу, розряду, категорії; *to rate* – оцінювати, приписувати клас, розряд) –комплексна оцінка стану політ. об'єкта, яка дозволяє віднести його до певного класу чи категорії. **Р. п.** виконують важливу інформ. ф-цію в позиціонуванні політ. установ та орг-цій, впливаючи на рі-

шення акторів політ. ринку. Вони враховуються у формулах політ. рішень, обумовлюють репутацію та імідж політ. суб'єктів. **Р. п.** будується на основі кількох показників різного плану: кількісні позитивні й негативні характеристики, якісні фактори. До останніх відносять, напр., стратегію і якість політ. менеджменту, ринкову кон'юнктуру, ймовірні шляхи розвитку орг-ції в майбутньому, рівень керування політ. суб'єктом, наявність партнерів і чіткої стратегії розвитку політ. партії і т. д. Суб'єктами складання **Р. п.**, як правило, виступають спеціалізовані рейтингові агентства – незалежні ін-ти, основною діяльністю яких є оцінка індикаторів рейтингування і присвоєння відповідного рейтингу. Часто суб'єктами політ. рейтингування є інформ. агентства й консалтингові групи. **Р. п.** означає оцінку стану суб'єкта рейтингування, а не побудову списку політ. суб'єктів за ранжиром, як це має місце у ренкінгу. Напр., рейтинг ефективності держ. керування Всесв. банку (Worldwide Governance Indicators), рейтинг свободи ЗМІ у країнах миру (Global press freedom – Freedom House), рейтинг країн світу за показником рівня демократії (Індексом демократії країн світу − The Democracy Index), де за типом режиму влади виокремлюються − повна демократія, недостатня демократія, гібридний режим, авторитарний режим. /*Є. Тихомирова*/

РЕНКІНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *rank* – ряд, лінія, шеренга, *to rank* – ранжувати, рангувати) – перелік політ. об'єктів (напр., партій, країн, політ. лідерів і т. ін.), упорядкованих за будь-якими ранжуючими показниками або чинниками. Іноді подаються списки кількох показників для політ. суб'єктів, ранжируваних за одним із показників. Залежно від завдання або спрямованості професс. інтересів можна вибрати будь-які показники, що цікавлять. До показників ранжирування відносять характеристики масштабу політ. суб'єкта (к-сть членів політ. партії, населення країни, представленість у міжнар. орг-ціях, у регіонах країни) та оцінки ефективності діяльності (рівень довіри виборців, рівень підтримки політ. партії на виборах, кількісна представленість політ. партії у парламенті).

Публікуючи іноді ренкінги політ. партії чи д-ви за певним показником, вживають термін «рейтинг», що є неправильним, оскільки ренкінг є порівнянням конкретних статистичних даних, а тому вільні від певного суб'єктивізму або упередженості, які нерідко властиві рейтингам. **Р. п.** дозволяє відібрати предмети дослідження тільки за одним параметром, тоді як рейтинг комплексно підходить до оцінки на основі різних показників, включаючи прогнозування й експертні висновки. **Р. п.** − вихідна інформація, що не підлягає експертній або ін. оцінці й обробці, крім розміщення політ. суб'єкта у порядку убування за ранжируваними показниками. Відмітна риса **Р. п.** – об'єктивність, незалежність результату і можливість отранжирувати список, напр., депутатів − за доходами, країн − за рівнем ВВП, політ. партій − за ідеол. принципом, сфер життя сусп-ва − за рівнем корумпованості. Прикладами ренкінгів, визначених укр. сайтом «Слово і діло», на основі яких складаються заг. рейтинги відповідальності/безвідповідальності політиків та партій, є ренкінги обіцянок, їх виконання та невиконання. /*Є. Тихомирова*/

РЕПАТРІАЦІЯ – *у вузькому значенні* трактується як повернення на істор. батьківщину осіб певної національності, для прикладу поляків, які переїжджають у Польщу на постійне місце проживання; *у широкому значенні* трактується як повернення груп людей, які з різних причин (війна, збройний конфлікт та ін.) вимушено опинилися на території ін. д-ви, до країни свого походження чи постійного проживання з поновленням їх у громадян. правах. Ще одне значення **Р.** трактує її як повернення на батьківщину військовополонених і цив. осіб, які опинилися за межами своєї країни внаслідок воєнних дій. **Р.** найчастіше здійснюється на підставі міжнар. договорів, але можливою є і позадоговірна процедура проведення **Р.** на основі внутр. законодавства зацікавлених д-в. Напр., після закінчення війни СРСР уклав низку договорів про **Р.** переміщених осіб із числа радянських громадян. Для сприяння поверненню на батьківщину біженців у 1946 р. створено Міжнар. орг-цію у справах біженців, що припинила своє існування в 1951 р. у зв'язку із створенням Управління Верх. комісара ООН у справах біженців, спрямованого на заохочення добровільної **Р.** біженців, тощо. Загалом, процес **Р.** регулюється нормами міжнар. гуманітарного права, осн. джерелами яких є Гаазькі конвенції 1899 та 1907 рр. і чотири Женевські конвенції 1949 р., доповнені двома Протоколами 1977 р. Відповідно до норм міжнар. права **Р.** є добровільним вибором кожної особи, хоча історія свідчить про практику примусового повернення на істор. батьківщину. Сьогодні примусова **Р.** проводиться щодо великих груп нелегальних іммігрантів. /*В. Бліхар*/

РЕСПУБЛІКА (лат. *res publica* – справа громади) – форма держ. правління, за якої верх. органи держ. влади обираються на певний термін, з окресленими законами повноваженнями, є поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову, громадяни мають особисті й політ. права. Найважливішою рисою **Р.** як форми правління є виборність глави д-ви, що виключає спадковий чи ін. невиборний спосіб передачі влади. **Р.** – обов'язково д-ва: ін. громади, хоча б і керовані на виборних засадах (міста, райони, провінції, графства тощо) не вважаються **Р.** З другого боку, **Р.** може бути і держ. одиниця, яка не володіє повним суверенітетом і входить до складу ін. д-ви (напр., **Р.** у складі РФ, Аджарія у складі Грузії, Каракалпакія у складі Узбекистану).

Республ. форма правління відома з найдавніших часів, з моменту виникнення самої д-ви. В античному світі класичним зразком **Р.** була Афінська **Р.** Багатьма рисами **Р.** володіли Новгородська і Псковська **Р.** на півн.-зах. Русі (XII–XV ст.). Їх система правління включала збори (зазвичай знатних) громадян – віче, посадників, а також виборного князя – військ. керівника. На півночі Центр. Європи – у Фландрії і почасти в Німеччині – виникали республ. громади з демокр. ухилом і більш м'яким режимом правління: тут позначалося переважання промислової буржуазії, що мала більше спільного з ремісниками, цеховими і міськими низами, ніж представники торгового і банк. капіталу середземноморських **Р.** Ці д-ви є ніби перехідними до суч. демокр. **Р.**, виникнення яких в Америці і Європі припадає на кін. XVIII ст. Слід також згадати про перші буржуазні рес-

публіки – голланд. (XVI–XIX ст.) та англ. (1649–1660). У Франції перша **Р.** була проголошена в 1793 р. і існувала до 1804 р., остаточно республіканізм утвердився тут тільки в 1870-ті рр. Росія була оголошена **Р.** 3 вересня 1917 р. Німеччина стала **Р.** у результаті Листопадової революції 1918 р. Італія обрала республ. форму правління на референдумі в 1946 р. Абс. більшість суч. д-в у світі є **Р.**: зі 193 д-в – членів ООН такими є понад 140.

Р. властиві такі риси: існування одноосібного та колегіального глави д-ви – президента і парламенту; парламент представляє законодавчу владу; завдання президента – очолювати виконавчу владу, але це характерно не для всіх типів **Р.**; виборність на певний термін голови д-ви й інших верх. органів держ. влади. Так, президент і парламент повинні обиратися народом на певний термін; юрид. відповідальність голів д-ви. Напр., у більшості конституцій закріплене право парламенту на звільнення від посади президента за тяжкі злочини проти д-ви (імпічмент); у випадках, передбачених конституцією, право представляти і виступати від імені д-ви має президент.

Є три осн. різновиди республ. форми правління: *президент*. **Р.** (президент обирається непарлам. шляхом – прямими чи непрямими виборами населення (США, Аргентина, Мексика, Швейцарія, Іран, Ірак). Класичною президент. **Р.** вважають США. Глава д-ви (президент) особисто або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким керує сам. Уряд, як правило, несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом); *парлам.* **Р.** (глава д-ви (президент) не може впливати на склад і політику уряду, який формується парламентом і підзвітний йому. Повноважень у президента менше, ніж у прем'єр-міністра. Тут здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається населенням країни. Президент обирається парламентом або ширшою колегією за участю парламенту. Приклади: Італія, Греція, Індія, ФРН, Чехія, Угорщина); **Р.** *змішаного типу*: парлам.-президент., або президент.-парлам. (типовою ознакою є поєднання елементів президент. і парламент. **Р.**, сильної президент. влади та ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Уряд формується спільно президентом і парламентом, а та чи ін. назва змішаної **Р.** визначається тим, у кого з них більше повноважень щодо формування та функціонування уряду. Президент має право головувати на засіданнях уряду. Президент обирається позапарлам. шляхом. Класичним зразком змішаної республ. форми правління є Франція за конституцією 1958 р. В Європі – Австрія, Румунія, Польща, Фінляндія, Україна та ін.). /*М. Требін*/

РЕСТАЛІНІЗАЦІЯ – різновид ідеол. курсу чи держ. політики загалом, що спрямований на реабілітацію сталінізму як радянського різновиду лівоекстремістського тоталітарного режиму, політ. постаті Й. Сталіна з метою використання у модифікованому вигляді окремих інструментів і методів діяльності останнього в нових сусп.-політ. умовах.

Р. є протилежною до *десталінізації* як зміни впродовж 1953 – початку 1960-х рр. політ. курсу парт.-держ. номенклатури Радянського Союзу шляхом відмови від крайніх форм радянського тоталітаризму на користь жорсткого

авторитарного політ. режиму. Проте реформаторська течія в парт.-держ. номенклатурі, що сформувалась у період правління М. Хрущова (1953–1964 рр.), виявилась надзвичайно слабкою і не змогла протистояти частковій ресталінізації радянського сусп-ва в період правління Л. Брежнєва (1964–1982 рр.).

Перший етап **Р.** припадає в СРСР на середину 60-х – першу половину 80-х рр. XX ст. Так, на урочистих зборах із нагоди 20-ї річниці Перемоги у Кремлі 08.05.1965 р. тодішній радянський лідер Л. Брежнєв під оплески залу вперше після десятиліття мовчання згадав ім'я Й. Сталіна. Наприкінці 1969 р., до 90-річчя з дня народження Сталіна, гол. парт. ідеолог СРСР і колишній близький його соратник М. Суслов організував низку заходів із реабілітації Й. Сталіна, котрі, однак, після протестів інтелігенції тоді були швидко згорнуті, але непоодинокі прояви **Р.** мали місце й в наступні роки, зокрема в період нетривалого перебування при владі Ю. Андропова й К. Черненка.

Із початком 2000-х рр. спостерігається *другий етап* **Р**., коли курс на позитивну оцінку Й. Сталіна як «ефективного менеджера» й «творця й стратега Великої Перемоги» демонструє політ. режим В. Путіна в Рос. Федерації. У суч. умовах в Росії **Р.** набуває форми масованої ідеол. кампанії проти істор. пам'яті жертв штучних голодоморів, колективізації, політ. репресій, Другої світ. війни, нац.-визв. б-би укр. та ін. народів через відродження й популяризацію міфів і стереотипів сталінського часу та періоду середини 60-х – першої половини 80-х рр. XX ст. Прикладом **Р.** на офіц. рівні в суч. Росії є тематичний розділ «История против лжи и фальсификаций» офіц. сайту Мін-ва оборони Рос. Федерації, де, напередодні 70-ї річниці початку Другої світ. війни розміщувалися матеріали із звинуваченням у її розв'язанні д-ви, котра першою стала жертвою майже синхронної агресії двох тоталітарних режимів (А. Гітлера та Й. Сталіна) – Польщі, бо не пішла «на незначні територ. поступки Німеччині».

Варто наголосити, що аналогічне примушування України до «територ. поступок» на користь т. зв. «ДНР» й «ЛНР» є одним із засадничих елементів агресивної зовн. політики режиму В. Путіна на суч. етапі. Курс В. Путіна на **Р.** не залишається не помічений провідними світ. засобами масової комунікації. Напр., к-сть згадок Путіна як нового Сталіна в 2014 р. зросла в чотири рази, якщо порівнювати з 2013-м. Повернення до особистості Сталіна, який досі лишається уособленням радянського терору, яскраво свідчить про новий образ Росії, на чолі якої стоїть «новий Сталін» («The Daily Telegraph») або «Путін у сталінському піджаку» («The Moscow Times»). /*В. Гулай*/.

РЕФЕРЕНДУМ (лат. *referendum* – те, що має бути повідомлене) − спосіб ухвалення рішень загальнодерж. та місц. значення громадянами шляхом безпосереднього голосування за такі рішення. **Р.** як форма безпосередньої демократії має давню історію. Один із перших **Р.** датується 1802 р. і був проведений у Швейцарії, у країні, в якій цей спосіб ухвалення рішень став найпоширенішим серед усіх суч. демокр. країн.

Перевагами **Р.** є можливість громадян, що мають право голосу, безпосередньо вирішувати долю певного пи-

тання. Порівняно із ін. формою безпосередньої демократії, виборами, **Р.** не має регулярного хар-ру як спосіб ухвалення загальнодерж. рішень. Більше того, ця форма безпосередньої демократії не має таке поширення, як вибори, і в окремих випадках взагалі може бути не передбачена в нац. конституції, як ін-т участі народу в реалізації влади на рівні всієї д-ви. Остання ситуація обумовлюється цілою низкою факторів, серед яких досвід функціонування безпосередньої демократії в тій чи ін. країні в минулому, рівень парламентських традицій та парлам. в цілому, як складової ідеології державотворення, політ.-прав. культура громадян тощо. Прикладом такого відношення до **Р.** є конституційна система ФРН. Для цього є цілком зрозумілі істор. причини, коли після приходу до влади лідери нацистської партії саме за допомогою **Р.** узурпували влади. Так, у 1934 р. був успішно проведений **Р.** про об'єднання постів президента та канцлера. На сьогодні в Осн. законі ФРН загальнодерж. референдум передбачений лише як виняток, з територ. питань суб'єктів федерації.

Індикатором ставлення до **Р.** у політ. культурі європейців є закріплення ін-тів до безпосередньої демократії в пан'європ. прав. документах, провідне місце серед яких посідає Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Однією із цілей, закладених при ухваленні Конвенції, було гарантування «дієвої політ. демократії». Своєрідною гарантією є забезпечення д-вами – учасницями Конвенції вільних виборів до законодавчих органів (ст. 3 Першого протоколу). Цим самим підтверджується, що застосування ін-ту **Р.** є дискреційним правом кожної д-ви і не визнається загальнообов'язковим стандартом демократії, як напр., вибори (хоча при цьому європ. експертними та робочими структурами вироблені критерії демократичності проведення виборів).

Ін. складним питанням утвердження **Р.** як регулярного ін-ту в суч. демокр. світі є названий фактор про пріоритетне значення парлам. способу ухвалення важливих держ. рішень. Сюди додається потенційна «конфліктність» безпосередніх і представницьких форм у реалізації влади народом, що є причиною обмеженого застосування **Р.**, в тому числі й у випадку ініціювання його громадянами. Останній тип **Р.**, що отримав у теорії назву «ініціативний» чи «народна законодавча ініціатива» (хоча останнє найменування коректніше застосовувати до ін-ту ініціювання певною, визначеною законодавством, к-стю громадян постатейного проекту закону у парламенті), коли для проголошення **Р.** необхідна к-сть підписів громадян країни, що мають активне виборче право, застосовується набагато рідше, порівняно із плебісцитами, ініційованими вищими органами влади (парламентом чи урядом). Разом з тим ініціативні **Р.** все-таки мають місце в новітній політ. історії країн Європи (яскравим прикладом щодо цього є Італія). Як правило, вони стосуються скасування прийнятих парламентом законів, що фактично призводить до їх вотування, а звідси і назва таких **Р.** − «народне вето».

Якщо ж говорити про найпоширеніші випадки застосування **Р.** на європ. просторі, то передовсім йдеться про всенар. голосування з приводу участі європ. країн у такому квазідерж. утворенні, як Європ. Союз. При цьому мова йшла, як про саме приєднання до Со-

юзу, так і про делегування таких суверенних прав, як наявність власної грошової одиниці (так зване «вхождження до єврозони»), а також про схвалення нових угод у межах Союзу (остання, Лісабонська угода мала виступити в ролі своєрідної конституції ЄС).

Незважаючи на пріоритет народ. суверенітету серед принципів конституційного ладу і на те, що **Р.** є по суті прямим вираженням волі народу, законодавець майже всіх без винятку країн, де застосовується цей ін-т на рівні всієї д-ви, встановлює обмеження на можливий предмет такого всенарод. голосування. Серед таких обмежень − питання фін. хар-ру (бюджет, мито, податки), питання нац. безпеки, амністія (помилування) тощо. Причинами для встановлення меж прямого народовладдя виступають: надзвичайна складність для пересічного громадянина розуміння таких рішень, доцільність ухвалення таких рішень в їх консенсусному варіанті (в той час, як **Р.** передбачає ухвалення лише того варіанта, що сприймається більшістю), відсутністю можливості вироблення спільної позиції більшості громадян з певних питань та ін.

Юридична сила **Р.**, як правило, полягає в загальнообов'язковості прийнятих на них рішеннях. Це означає, що вони не потребують додаткового затвердження з боку вищих органів влади і набувають чинності автоматично (такі **Р.** іменують в теорії імперативними). Більше того, фр. конституційна доктрина виробила підхід, відповідно до якого рішення, ухвалені народом на **Р.**, не підлягають перевірці навіть із боку органу конституційної юрисдикції. Разом з тим на практиці питання, що виносяться на **Р.**, що, як правило ініціюються урядами, формулюються у вигляді заг. питань в тих чи ін. сферах внутр. чи зовн. політики. Це означає, що їх подальша імплементація потребує ухвалення цілої низки законодавчих чи адмін. рішень. /*Ю. Барабаш*/

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНА (від лат. *reformo* – перетворюю) – перетворення, зміна, перебудова політ. життя сусп-ва, політ. зв'язків і відносин, що здійснюється без зміни чинного політ. ладу. **Р. п.** корелює з еволют. типом розвитку суспва, є гол. механізмом політ. модернізації або модифікації; як правило, це прогресивні перетворення у політ. системі, удосконалення політ. ін-тів та ф-цій влади.

Р. п., звичайно, здійснюються трьома гол. шляхами. *Перший* – це *здійснення* **Р.** «*зверху*»; її специфіка полягає в тому, що автократична влада (правитель) усвідомлює необхідність зміни системи політ. владарювання, і за своєю волею, ініціативно здійснює програму політ. перетворень, яку сама і розробляє. Проте **Р. п.** «зверху» не завжди дає бажаний результат, інколи вони закінчуються поразкою влади та відкидають країну назад, гальмуючи прогресивний розвиток. Прикладом цього є **Р. п.** у колишньому СРСР, яку намагався здійснити М. Хрущов у 1960-х рр. Прагнучи ліквідувати вади тоталітарного режиму і змінити хар-р владних відносин, він не здолав порочних рис минулого і сам вдався до авантюрних методів управління; через це т. зв. квазідемокр. «хрущовська відлига» не отримала політ. перспектив. *Другий* шлях **Р. п.** – «*зречення влади*», відмова від влади панівних політ. сил, які зрозуміли безперспективність свого правління. Цей спосіб використовують

в умовах занепаду, капітуляції, загибелі авторитарних режимів. Певним зразком такого шляху є політ. реформації кін. 80-х – поч. 90-х рр. у Сх. і Центр. Європі унаслідок «оксамитових революцій» (напр., відмова від влади Е. Хоннекера у Сх. Німеччині, Г. Гусака у Чехословаччині, що опинились без підтримки власного народу в умовах внутр. політ. ізоляції). Цей спосіб **Р. п.** є рідкісною, але потенційно можливою формою реалізації політ. процесу за певних умов. *Третій* шлях утілення **Р. п.** – *узгоджене реформування влади* на основі політ. консенсусу, завдяки погодженим зусиллям усіх політ. сил країни, як тих, що перебувають при владі, так і опозиції. По суті, це процес поступових, узгоджених змін і перетворень у владних структурах, наповнення їх новими ф-ціями, оволодіння консенсусом, політ. культурою переговорного процесу, компромісу і взаємних поступок. Політ. медіаторінг: спільна робота методом перемовин, проведення «круглих столів», конференцій різних політ. сил, політ. дебатів, діалогів забезпечують ефективність **Р. п.** та послідовну демократизацію режиму влади.

Р. п. є найбільш корисними для соціуму, «агенти» реформування забезпечують запобігання насильницьких методів у владі, конфронтації та конфліктів, стимулюють політ. модернізацію, осучаснення ф-цій політ. ін-тів, безкризовий прогресивний розвиток сусп-ва. /*Л. Герасіна*/

РИЗИК ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *risicom* – діяти на вдачу; італ. risiko, risicare – лавірувати між скелями; фр. risdoe – об'їжджати кручу, скелю) – певна характеристика діяльності суб'єктів у політ. сфері, яка відображає рівень та обсяг її можливих несприятливих наслідків у випадку неуспіху або відхилення від мети. Активізація використання поняття «**Р. п**.» у зах. політ. науці у другій половині XX ст. пов'язана з публікацією амер. дослідника Ф. Рута «Бізнес США за кордоном і політ. ризик», у якій було проаналізовано різні види **Р. п.**, що традиційно супроводжують діяльність амер. компаній в ін. країнах світу. Подальші дослідження проблемного поля **Р. п**. представлені у працях У. Бека, В. Вестона, Д. Генделя, Е. Гідденса, Д. Джодіса, В. Колліна, Н. Лумана, Р. Мідоу, М. О'лері, Г. Райса, Дж. Саймона, Л. Ховелла та ін. У вітчизн. політ. науці акцентують увагу на дослідженнях різних аспектів проблемного поля **Р. п.** В. Вітлінський, Г. Великоіваненко, О. Корх, В. Кривошеїн, Г. Кулик та ін. Пріоритетним напрямом дослідження (як і для їхніх зах. колег) є пошук процедури та системи показників адекватного оцінювання (шкалювання) можливих наслідків ризикованих дій у політ. сфері.

Сутнісними ознаками **Р. п.** є: простір його ґенези (сфера прийняття політ. рішень); його реальність (реально існуюча невизначеність щодо результатів у досягненні поставленої мети); багатоваріантність (існуючий вибір із сукупності можливих ризикованих дій); суперечливість (вибір критеріїв щодо оцінки найвірогідніших стратегій поведінки суб'єктів діяльності); результативність/корисність (визначення та оцінка всіх видів втрат/надбань, пов'язаних із здійсненням вибраної в умовах невпевненості альтернативної ризикованої дії). Найпоширенішим варіантом класифікації **Р. п.** є їх розподіл на ризиковані дії**,** що можуть призвести

до певних (деструктивних/конструктивних) наслідків на макрорівні, мезорівні та макрорівні взаємодії суб'єктів у політ. сфері. Також пропонується поділяти ризики, що виробляються в політ. сфері на чисті/іманентні (джерела і можливі наслідки ризику знаходяться у політ. сфері) та ділові (наведені ризики – джерела знаходяться поза політ. сферою, а можливі наслідки – в політ. сфері, похідні ризики – навпаки: джерела знаходяться у політ. сфері, а можливі наслідки – поза неї (В. Кривошеїн). До гол. функцій **Р. п.** у сфері політ. діяльності відносять: аналітичну (вивчення всіх можливих варіантів вирішення проблеми і вибір найкорисніших і найменш ризикованих серед них) та інноваційну (зміна усталених технологій прийняття рішень, методи їх реалізації). Останнім часом зростає інтерес до поняття «**Р. п.»** як одного з провідних конструктів теорії «сусп-ва ризику» (У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман), яка інтерпретує його як катастрофічне сусп-во з негативною логікою поширення небезпек та домінування невизначеності у стратегіях його розвитку. /*І. Денисенко*/

РИЗИКИ СОЦІАЛЬНІ – ймовірні небезпеки, погрози порушення нормального (для даного сусп-ва) соц. стану, що викликаються причинами, від яких не можна позбавитися, та кореняться в самому конкретно-істор. устрої сусп-ва. Ризики порушення нормального соц. стану мають різну природу, виникають і можуть відроджуватись із різних причин (стихійні лиха, військ. дії, епідемії, революції, держ. перевороти, демогр. вибухи і провали і т. ін.). **Р. с.** виділяються в системі ризиків тим, що вони створюються і існують не в надзвичайних, а у звичайних (нормальних) умовах розвитку сусп-ва, закономірно (не випадково) супроводжують нормальне функціонування соціуму і, більш того, мають своїми причинами саме базові сусп. відносини, повсякденні соц. практики. Прикладами **Р. с.** є ризики безпритульності, безземельності, бідності, безробіття, стандартизації споживання («масова культура»), соц. дезінтегрованості (люмпенізації).

Серед різноманіття підходів до вивчення ризику можна виділити два осн. Перший, «технічний», розглядає ризик як фізич. атрибут технологій і, абстрагуючись від суб'єктивних цінностей, зводиться до кількісної оцінки можливостей певного збитку в координатах простору і часу. Другий підхід, «соц.», передбачає безпосередній зв'язок оцінок ризику з цінностями і нормами соц. хар-ру і враховує політ., психол., екон., етичні та ін. аспекти, що тісно переплетені між собою.

Розмаїття думок про сутність **Р. с.** пояснюється багатоаспектністю цього явища. Це обумовлює можливість співіснування множинності визначень, що характеризують поняття «**Р. с.»**. Найпоширенішими точками зору є такі: 1) **Р. с.** як можлива небезпека або невдача. На давніх етапах розвитку соціуму, коли люди теоретично ще не усвідомлювали імовірного хар-ру розвитку сусп-ва, життя змушувало їх шукати способи і форми захисту від можливих небажаних наслідків свєї діяльності, як-то створення запасів продовольства на випадок посухи, військ. дій і т. ін. Тоді відбувалося ототожнення **Р. с.** з явищами, настання яких могло викликати різного роду збитки, тобто з небезпеками.

Сьогодні прихильниками цієї точки зору **Р. с.** визначаються як соц. дії, що відбуваються в умовах вибору, коли для окремих людей (соц. груп) існує небезпека у випадку невдачі опинитися в гіршому стані, ніж до вибору. Причому, немає різниці, виконувала людина (соц. групи) ризиковані дії на вимогу ін. осіб (або орг-цій), чи за власним бажанням; 2) **Р. с.** як діяльність, що чиниться зі сподіваннями на вдалий результат. У цьому випадку **Р. с.** розглядаються як чинники, що супроводжують соц. дії в умовах альтернативи вибору при орієнтації на переважання прикінцевого успіху над невдачею. Такий вид ризику не потребує спец. соц. захисту, бо є абсолютно добровільним; 3) **Р. с.** як соц. явище. Він позначається як ситуативна характеристика діяльності, що здійснюється людьми в ситуації соц. непевності. На відміну від попереднього варіанта, він потребує спец. соц. захисту, бо фактично є наслідком сусп. процесу; 4) **Р. с.** як спосіб регулювання різноманітних питань сусп. життя на основі врахування інтересів, потреб, цільових настанов суб'єктів діяльності. З цього погляду **Р. с.** – це соц. поведінка суб'єкта, пов'язана з подоланням непевності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити здатність досягнення передбаченого результату, невдачі та відхилення від мети. Враховуючи різноманіття джерел непевності в суч. суспві, можна стверджувати, що воно на всіх рівнях і в кожний момент часу пронизане ризиком.

«Р. с.» і «небезпека» (загроза) не є тотожними поняттями. У людини викликає страх (побоювання) не сама загроза, а пов'язані з нею власні уявлення про шкоду і користь. **Р. с. –** сприйняття суб'єктом небезпеки, що передбачає його вільний вибір (або деяку імітацію вибору). Люди сприймають ризик у двох аспектах: як можливість несприятливої події і як її наслідки. Зазвичай обидва аспекти об'єднуються в оцінці однієї людини. Кожне визначення виділяє особливі риси **Р. с.**, хоча між ними є щось спільне, як-то процес ухвалення людиною рішення і її дії в ситуації непевності, або вибір, що здійснює ця людина. Ризик має місце тоді, коли людина свідомо приймає рішення, наслідки якого можуть бути несприятливими. Якщо причини імовірного збитку знаходяться ззовні, мова йде про небезпеку. Таким чином, ризик одних може стати небезпекою для інших, що набуває особливого значення в умовах глобалізації світу. Ситуація ризику не є окремим випадком ситуації непевності. Непевність виступає середовищем появи ризику. Ризик виникне тоді, коли суб'єкт діяльності буде здійснювати вибір того або іншого варіанта дії (бездіяльність теж є варіантом дії). При цьому буде можливість настання як успішного результату, так і несприятливого (ситуації небезпеки). Отже, **Р. с.** можна вважати характеристикою дій у ситуації непевності, а небезпеку – характеристикою відповідної ситуації. /*В. Погрібна*/

РИМЛЕНД (англ. *rim* – дуга, *land* – земля; дугова земля) – фундаментальне поняття геополіт. концепції амер. геополітика Н. Спайкмена, уведене в 1940 р. у роботі «Географія світу». **Р**. позначав прибережні простори приморських євразійських д-в, котрі оточують Хартленд із заходу, півдня та південного сходу (які у концепції Г. Дж. Маккіндера визначалися як «внутр. півмісяць»).

Н. Спайкмен вважав **Р**. основоположною істор. ареною цивілізації, ключовою зоною (на відміну від Г. Дж. Маккіндера), котра має глобальне стратегічне значення у світ. істор. і політ. процесах і є визначальною щодо контролю над Євразією. Перефразуючи тезу Г. Дж. Маккіндера, Спайкмен декларував: «Хто контролює Римленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі всього світу». Досягнення такого контролю геополітик вбачав у створенні союзу США і Великої Британії для протистояння Німеччині та Японії і контролю над Світ. островом.

Концепт **Р.**, яким охоплюється зона конфлікту між морськими та континентальними д-вами, зона дотику СРСР і США, є одним із ключових у запропонованій Н. Спайкменом геополіт. тактиці «анаконди» – жорсткого силового контролю над береговими зонами д-в Африки, Азії (у тому числі Індії та Китаю) та доктрині стримування комунізму (проголошену та запроваджену Г. Труменом) після Другої світ. війни. Вона передбачала нейтралізіцію «комуністичного блоку» д-в за рахунок утворення у **Р**. антирадянських військ. блоків – СЕНТО (у Зах. Азії), СЕАТО (у Сх. Азії) та НАТО.

На думку Н. Спайкмена, **Р.** має перебувати під контролем США, яким належить центр. місце у світі завдяки зверненості до **Р**. через Тихий і Атлантичний океани та зверненості до Хартленду через Північний та Атлантичний океани, що дозволяє США здійснювати контроль над морськими просторами й одночасно блокувати континентальну Європу. Змістоутворююче значення має концепт **Р.** у роботі Д. Мейніга «Хартленд і Римленд в євразійській історії» (1956), згідно з яким визначальної значущості у геополіт. процесах замість геогр. чинника (за концепцією Г. Дж. Маккіндера) та належності до кола морських або континентальних д-в набуває функц. орієнтація народу та д-ви. Д. Мейніг запропонував культ.-функц. диференціацію євразійського **Р**. на: 1) теллурократично орієнтовані території, котрі тяжіють до Хартленду (Сх. Європа, Прибалтика, Карелія, Китай, Монголія, Північний В'єтнам, Афганістан, Бангладеш); 2) нейтральні щодо Хартленду території (Югославія, Південна Корея, Бірма, Індія, Ірак і Сирія); 3) талассократично орієнтовані території (Зах. Європа, Греція, Туреччина, Іран, Пакистан, Таїланд). Глобальне значення у геополіт. розподілі сил надавав **Р**. У. Кірк у кн. «Геогр. вісь історії» (1965). На його думку, талассократично орієнтовані цивілізації **Р**. відіграють ключову роль у світ. істор. процесі, спрямовуючи власні культ. імпульси всередину континенту. Концепт **Р.** є одним із сутнісних у поглядах суч. амер. геополітика Зб. Бжезинського, який обстоює необхідність укріплення США на території **Р.**, у тому числі і після розпаду СРСР. */О. Уманець/.*

РИМСЬКИЙ КЛУБ – міжнар. неуряд. орг-ція, орієнтована на вивчення перспектив розвитку біосфери та пропаганду ідеї гармонізації відносин людини і природи. **Р. к.** був утворений А. Печчеї, який став його першим президентом, і А. Кінгом у 1968 р. Штабквартира і секретаріат **Р. к.** розташовані у Вінтертурі (Швейцарія). Діяльність **Р. к.** координується виконавчим комітетом, що складається з 12 осіб. Посаду президента клубу обіймали:

А. Печчеї (1969–1984), А. Кінг (1984–1990), Р. Дієс-Хохлайтнер (1990–2000), Ель Хасан ібн Талал (2000–2006), А. Хосла і Е. фон Кербер (2007–2013), А. Віймкан і Е. У. фон Вайцзеккер (з 2013). Від початку існування **Р. к.** було визначено, що його членами можуть стати лише особи, які не займають офіц. уряд. посад і не представляють інтереси якихось країн. **Р. к.** об'єднує представників світ. політ., фін., культ. та наук. еліти. Крім дійсних, до **Р. к.** входять почесні й асоційовані члени. Станом на 2013 р. **Р. к.** налічував понад 80 дійсних членів із 35 країн.

Діяльність **Р. к.** включає в себе широкий спектр конкретно-наук. розробок, які стали поштовхом до виникнення нового напряму наук. досліджень – глобал. моделювання та загальнофілос. міркувань про буття людини в суч. світі, цінності життя та перспективи розвитку людства. Ефективність діяльності **Р. к.** визначається: побудовою перших комп'ютерних моделей світу, роботою у сфері глобал. моделювання, критикою негативних тенденцій зах. цивілізації, розвінчанням технократичного міфу про екон. зростання як найефективнішого засобу розв'язання всіх проблем, пошуком шляхів гуманізації людини і світу, засудженням гонки озброєнь, закликом до світ. громадськості об'єднати зусилля, припиненням міжнац. конфліктів, збереженням навколишнього середовища, підвищенням добробуту людей і поліпшенням якості життя. **Р. к.** робить значний внесок у вивчення перспектив розвитку біосфери та має визначальний вплив на поглиблене розуміння можливостей виживання людства на тлі глобал. цивілізаційних і соц. викликів.

Члени клубу осн. цілями його діяльності визначили такі: надати суспву методику, за допомогою якої можна було б науково аналізувати проблеми людства, пов'язані з фізич. обмеженістю ресурсів Землі, бурхливим зростанням вир-ва і споживання; застерегти людство щодо критичної ситуації, яка склалася у світі; визначити для сусп-ва заходи доцільного управління. У процесі своєї еволюції **Р. к.** перетворився на осередок для орг-ції трансдисциплінарних проектів із довгострокового прогнозування глобал. проблематики. Одним із гол. своїх завдань **Р. к.** вважає привернення уваги світ. громадськості до глобал. проблем за допомогою своїх доповідей. Кожну доповідь **Р. к.** розглядає і затверджує в ході щорічної конференції, нерідко в присутності широкої публіки – представників громадськості, науки, політ. діячів, преси – а потім займається розповсюдженням результатів дослідження, публікуючи доповіді та проводячи їх обговорення з різною аудиторією і в багатьох країнах світу.

Саме з аналізу взаємовідносин суспва і навколишнього середовища почалися роботи **Р. к.** Початкову роботу за пропозицією Клубу провів амер. фахівець з комп'ютерного моделювання Дж. Форрестер. Результати його дослідження, опубліковані в кн. «Світ. динаміка» (1971), показали, що продовження таких темпів споживання природних ресурсів призведе в 2020 р. до всесв. екол. катастрофи.

Першу доповідь «Межі росту» (1972) було підготовлено Д. Медоузом із колегами на основі моделі «Світ-3», розробленої Дж. Форестером. У цій доповіді зафіксовано межі можливостей

світ. системи, пов'язані зі зростанням чисельності населення Землі та діяльністю людей, а також визначено осн. чинники, що впливають на довгострокову поведінку зазначеної системи. У 1974 р. вийшла друга доповідь **Р. к.** «Людство на роздоріжжі» під авторством М. Месаровича і Е. Пестеля, присвячена проблемі «органічного росту» і «збалансованого розвитку». Вони дійшли висновку, що при збереженні існуючих тенденцій серія регіон. катастроф відбудеться навіть раніше, ніж вважали Дж. Форрестер і Д. Медоуз. Однак «стратегія виживання», на думку авторів, полягає не в досягненні «стану глобал. рівноваги», як пропонувалося в «Межах росту», а в переході до «органічного росту» – системного взаємозалежного розвитку різних частин світ. системи, в результаті чого можна досягти збалансованого розвитку всього людства. Цій проблематиці значною мірою було присвячено також доповідь наук. колективу під керівництвом Я. Тінбергена «Перегляд міжнар. порядку» (1975), в якій було зосереджено осн. увагу на ідеї «нового міжнар. екон. порядку», що активно почала розроблятися в той час країнами третього світу. У доповіді пропонувалось провести міжнар. валютну реформу, впорядкувати торгівлю та залучати країни, що розвиваються, в міжнар. систему поділу праці. Також у цій доповіді містилася програма комплексних заходів щодо якісного посилення наднац. глобал. регулювання. Розробники доповіді пропонували створити кілька нових світогосподарських орг-цій: світ. банк, який володів би правом здійснювати міжнар. оподаткування і розпоряджатися зібраними коштами; агентство мінеральних ресурсів, відповідальне за використання корисних копалин у глобал. масштабі; світ. агентство, відповідальне за розвиток і поширення технологій і т. д.

Перші доповіді **Р. к.** викликали гостру дискусію як серед суспільствознавців, так і серед політиків. Економісти вказували, що НТР прискорює не тільки споживання невідновних ресурсів і забруднення навколишнього середовища, а й освоєння нових ресурсів, впровадження ресурсозберігаючих та екол. чистих технологій.

Наприкінці 70-х рр. **Р. к.** переорієнтував свою діяльність на пошуки перспектив виживання людства. Це засвідчують, зокрема, такі доповіді: «Поза межами віку марнотратства» (1976, Д. Гарбор та ін.), «Цілі для людства» (1977, Е. Ласло та ін.), «Енергія: зворотний рахунок» (1978, Т. Монбріаль), «Не існує меж освіти» (1979, Дж. Боткін, Е. Ельманджра, М. Маліца).

У 80-ті рр. **Р. к.** зосередився на всебічному дослідженні широкого кола проблем. У цей період **Р. к.** значною мірою сприяв розвитку концепції сталого розвитку, яка зіграла важливу роль у висуненні на перше місце взаємозалежності економіки та довкілля. У той же час **Р. к.** розширював масштаби своєї роботи і сприяв просуванню питань у сферах освіти, соц. забезпечення та навколишнього середовища на порядку денному у світі. Нові доповіді **Р. к**, такі як «Мікроелектроніка і сусп-во» (1982, Г. Фрідріхс, А. Шафф), «Майбутнє Океанів» (1986., Е. Манн-Боргезе) або «За межами росту» (1988, Е. Пестель), відображають заг. заклопотаність, а також наростаючу складність і взаємозв'язок осн. глобал. проблем.

На основі роботи, виконаної у 80-ті рр., **Р. к.** продовжив свою роботу у 90-х рр., звертаючи свою увагу на гол. проблеми, такі як всесв. управління та культ. розмаїття. Такі звіти, як «Перша глобал. революція» (1991, А. Кінг, Б. Шнайдер), мали вирішальне значення в цей період, показуючи шлях до рішень. Цей звіт привернув увагу до таких проблем: участі кожного в пошуках шляхів подолання взаємопов'язаного комплексу суч. проблем; визнання того, що можливість конструктивних змін коріниться в мотивах і цінностях, які визначають нашу поведінку; розуміння того, що поведінка націй і сусп-в відображає поведінку окремих членів цих сусп-в; попередження щодо недоцільності очікування відповідей на проблеми від лідерів урядів й необхідності малих, але мудрих рішень, що відображають рівень свідомості мільйонів простих людей. У цей період для діяльності **Р. к.** характерні пошуки альтернативного цивілізаційного устрою, розробка ідей про уміння обходитись наявними ресурсами.

На початку XXI ст. міжнар. проблеми, такі як зростання глобал. нерівності, наслідки кліматичних змін і надмірне використання природних ресурсів, підтвердили, що осн. ідеї **Р. к.** були в цілому правильними і поновили інтерес до його діяльності: безмежне споживання і зростання глобал. нерівності на планеті з обмеженими ресурсами не можуть тривати вічно і стають дійсно небезпечними. У цей період науковці **Р. к.** особливу увагу звернули на необхідність глибокого усвідомлення світ. співт-вом неекон. і нематеріальних проблем як невід'ємних елементів задоволення потреб людини. Доповіді **Р. к.** цього періоду свідчать про прагнення вчених до неогуманізму: надання конкретних пропозицій щодо інтеграції сусп-ва з людьми, які страждають обмеженими можливостями у світі з метою захистити людське різноманіття і сприяти включенню останніх до активного сусп. життя (Р. де Гарсія); розробки конкурентоздатних проектів, які прокладуть шлях до стабільної економіки у багатьох зонах ризику (Г. Паулі); застосування інновацій з покращення використання ресурсів і зростання енергетичної продуктивності з метою масового підвищення добробуту людей різних країн (Е. фон Вайцзеккер, Ш. Деша, К. Харкгоуз, М. Сміт, П. Стасінопулос). Однією з останніх доповідей **Р. к.** стала доповідь дослідника Й. Рандерса «2052: Глобал. прогноз на наступні сорок років» (2012). Вчений зазначив, що осн. причиною глобал. проблем стане відсутність довгострокового планування в осередку тих, хто приймає суспільно важливі рішення. Він також звернув увагу на проблему глобал. потепління та виникнення глобал. конфліктів.

Початок XXI ст. також позначений появою декількох нац. асоціацій **Р. к.,** зацікавлені представники яких продовжували діяльність на нац. рівні відповідно до завдань Міжнар. Клубу, розширюючи сфери внутр. та зовн. політики Клубу в цілому. Ефективній роботі **Р. к.** сприяють більш як 30 нац. асоціацій, які ведуть пропаганду його концепцій у своїх країнах. В Україні є також асоціація **Р. к.**, яку в 2005 р. було зареєстровано як громад. орг-цію, діяльність якої спрямована на популяризацію в укр. сусп-ві ідей **Р. к.** та їхній розвиток в умовах викликів, що постали перед Україною; формування суч. стратегії розвитку України в контексті глобалізації та європ. цивілізаційного вибору; підтримку

процесу постіндустріальної модернізації України. Членом **Р. к.** є канадсько-швейцарський вчений укр. походження Б. Гаврилишин, почесним членом з 1990 р. – президент НАН України, академік Б. Патон. Наразі Укр. асоціацію **Р. к.** очолює В. Вовк. *(І. Головко)*

РИТУАЛ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *ritualis* – обрядовий*)* – сукупність стандартизованих норм і форм символічної поведінки, обумовлених істор., етн. чи реліг. традиціями. Ритуали можна класифікувати за ф-ціями: *кризові* (здійснюються у критичні періоди або у зв'язку з появою гострої, невідкладної проблеми); *календарні* (приурочені до соціально значущих дат); *уникання* (призначені для дотримання соц. дистанції); *презентаційні* (спрямовані на демонстрування бажання співпрацювати, спонукання політ. партнера до взаємодії шляхом виявлення поваги) тощо. Ритуал, який набуває колект., масового характеру є, безумовно, потужним комунікативним комплексом. Особливості ритуалу в порівнянні з ін. формами стереотипізованої поведінки особливо яскраво виявляються в його функціонуванні. Контролюючи традицію в цілому, перевіряючи на відповідність сакральним взірцям, ритуал контролює і незмінність компонентів, що входили до неї, у тому числі (й передовсім) – звичаїв. Надзвичайно важливим є емоційний бік ритуалу. Виникнення ритуалізації справедливо пов'язують із реакцією на ситуацію невизначеності, яка породжує страх, тривогу, невпевненість. При цьому первісна напруга знімається у відповідному ритуалі, але потім виникає нова напруга через сумнів в ефективності й правильності виконання ритуалу.

Пріоритетними цілями використання **Р. п.** є: забезпечення контролю соц. психіки у великих і малих групах у процесі захоплення, використання, утримання політ. влади; закріплення та підтримання необхідних для здійснення впливу норм поведінки; встановлення та канонізація стереотипних символічних дій. На соц. рівні **Р. п.** виконує *ідеолог.* (формування і збереження групової ідеології, що пояснює та регламентує поведінку групи) та *ідентифікаційну* (створення і збереження позитивного образу «ми») ф-ції. Осн. формами **Р. п.** є традиції, звичаї, обряди, церемонії, які фіксують, регламентують і передають від покоління до покоління комплекс певних дій, норм і звичаїв взаємин між людьми. **Р. п.,** як правило, реалізують у три етапи: відмежування учасників ритуалу від буденного життя; створення навколо них і за їх участю незвичайної атмосфери; повернення до повсякдення, але вже як «посвячених», «обраних». Технологічними особливостями орг-ції **Р. п.** як комунікативної дії є опора на нац. й територ.-профес. традиції та норми спілкування, концентрація уваги на самоцінності ритуальних дій, театралізація комунікативної поведінки /*В. Гулай*/.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ – процес удосконалення, поліпшення зростання сусп-ва. Розвиток передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого тощо. Серед важливих атрибутів **Р. с.п.** можна виокремити: спрямованість (наявність певного континууму змін, усталеного ряду якісно різних станів); усталеність, відчутність зворотності кількісних і якісних змін; закономірність, тобто необхідний хар-р. **Р. с.п.** здійснюється

шляхом реформ і революцій. В історії сусп.-політ. думки існують три підходи до визначення критерію розвитку: по-перше, зростання моральності людини, сусп. моралі, духовності сусп-ва (Гесіод, Сократ, Платон, середньовічні теософи і суч. християн. та ін. реліг. філософи); по-друге, розвиток знань, науки, освіти, виховання (Ж. Кондорсе, А. Тюрго, Вольтер, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, О. Конт); по-третє, розвиток наук, техніки і технологій (Д. Белл, Зб. Бжезінський, О. Тоффлер).

На розвиток сусп-ва впливають декілька типів змін: *природні* (органічні зміни природи та зміни, що стимулюються соціогенезом); *демогр.* (є ф-цією природних й соц. змін і мають істотний зворотний вплив на природу і соц. середовище); *зміни у виробн. сфері* (забезпечують природне стимулювання сусп. прогресу); *зміни в системі управління* (розвиток управління від елементарних форм у родині до суч. держ. структур); *зміни в соц. орг-ції* (з одного боку, спрямовані на вдосконалення традиц. зв'язків, а з другого боку, такі, що сприяють виникненню нових видів орг-цій і встановленню зв'язків між ними); *зміни в межах соц. структури* (зміни в кожній складовій сусп-ва); *зміни в дух. сфері* (зміни в світосприйнятті та ідеології).

Розвитку сусп-ва притаманні закони прискорення історії, ущільнення істор. часу. З плином часу змінюється статусний портрет сусп-ва – сукупність усіх статусів, що існують у даний істор. час у даної країні. У примітивному сусп-ві статусів було не більше двох десятків, у суч. – лише профес. статусів налічується майже 40 тис., сімейно-родинних – понад 200, політ., реліг., екон. – кілька сотень. Коли йдеться про розвиток політ. (поняття ввів у наук. обіг в 50-х рр. XX ст. амер. соціолог Т. Парсонс), то цей процес уявляється як така зміна (або набуття) якостей і характеристик політ. системи, що дозволяє останній адаптуватися до нових умов соц.-політ. життя.

Політ. розвиток супроводжується істотною зміною структури й хар-ру політ. відносин, механізмів функціонування елементів політ. системи, а також хар-ру її взаємодії із зовн. середовищем. У зв'язку з цим треба звернути увагу на перехід від тоталітаризму, авторитаризму до демократії як заг. тенденцію розвитку цивілізації, формування й розвитку громадян. сусп-ва, домінування загальнолюдських цінностей, політ. плюралізму тощо. Саме поняття «розвиток» має своїм ядром оцінний компонент. Тому, оцінюючи будь-які соц., політ. процеси як розвиток («прогрес»), ми фіксуємо лише одну грань їхнього реального буття. Хоча зрозуміло, що розвиток будь-якого ін-ту завжди супроводжується доволі різними наслідками. Практика трансформаційних процесів у суч. Україні дає багато прикладів таких амбівалентних змін. *(М. Требін)*

С

САМОВРЯДУВАННЯ – форма орг-ції громад. життя сусп-ва, яке характеризується здійсненням ф-ції керування своїми сусп. справами самими громадянами, не передоручаючи їх своїм представникам і не закріплюючи їх за певними особами. Відмітна риса **С.** як форми орг-ції громад. життя міститься в особливості здійснення в ній ф-ції управління. Така форма управління властива тільки сусп-вам, члени яких володіють високим рівнем свідомості.

Істор. розвиток і вдосконалювання ф-ції управління призвело до появи особливої верстви населення, яке стало відокремленим від звичайних людей й керувало сусп-вом за допомогою примусу, насильства. У цієї верстві населення виникла можливість використання довіреного їм керування у своїх особистих цілях, а потім призвело до узурпації цією частиною сусп-ва самої сусп. влади, і перетворення носіїв влади у повних її володарів. Розгляд цієї проблеми довів, що майже єдиною можливістю її вирішення є повернення звичайним громадянам управл. ф-цій, які були у них відібрані, перехід від керування сусп. справами до самоврядування, коли управлінська ф-ція не закріплена за певними особами й здійснюється самою людською спільністю.

Очевидно, що протилежність управління й самоврядування відносна в тому розумінні, що й отут, і там має місце керування, а значить все те, що припускає управління: пізнання підлягаючого управлінню процесу, передбачення напряму його розвитку, вироблення цілей управління, підбор припустимих для реалізації цілей засобів управління і т. ін. Але, коли має місце не самоврядний, а керований процес, всі названі етапи й ф-ції управл. процесу можуть бути розділені на свої складові частини і закріплені за тими або ін. особами. Зрозуміло, що така диференціація й спеціалізація істотно підвищують якість управл. процесу, дозволяють у кожній ланці опиратися на фахівців, що дає можливість сподіватися на кращий результат, але ми бачимо, що не завжди ця надія себе виправдовує. До того ж складність самого процесу управління призводить до нових небезпек, а саме: все більшого відчуження від керованих, усе більше спокус для керуючих підкорити керування своїм інтересам, узурпувати управл. владу. Розподіл управл. процесу і його професіоналізація відокремлюють, відчужують його від тих, на кого будуть спрямовані управл. ф-ції й зусилля, роблять саме керування под. роду глибоко далеким від осн. маси суспільства. Життя ставить дилему: або все більша професіоналізація управл. процесу, а разом з тим все більше відчуження його від керованих, або в ім'я подолання под. відчуження усунення безпосередньої небезпеки узурпації управл. ф-цій і влади погодитися на депрофесіоналізацію управління, передаючи ф-ції управління самому сусп-ву, його громадянам. Позитивних результатів можна досягнути шляхом органічного сполучення позитивних сторін того й ін., підвищення

грамотності, професіоналізму членів сусп-ва, його громадян і множення передумов для розвитку **С.**

Розвиток **С.** у країні передбачає таке: по-перше, **С.**, не заперечуючи індивідуальних розходжень між громадянами, припускає рівність між людьми стосовно управл. процесу, тут має усуватися розподіл на керуючих і керованих, а також на громадян, що постійно виконують ті або ін. управл. ф-ції, й тих, що не виконують под. ф-цій. Зростання освіченості й культури дозволить усе більш широкому колу людей бути здатними до управл. праці; по-друге, необхідна децентралізація управління, більша свобода в управлінні місц. органам **С.** Жителі регіону, міста більше розуміють проблеми, з якими вони зіштовхуються повсякденно, тому і вирішення цих проблем для них більш важливе і, вирішуючи їх, громада йде шляхом саме розвитку **С.**; третім важливим елементом є «ротація» громадян, тобто зміна ними громад. місця або виконуваної ними ф-ції: сьогодні «керуючий», а завтра «керований» і навпаки, причому не тільки з погляду входження або невходження в управл. структури (обрання депутатом, робота в комісіях і т. п.), але також і у зв'язку з почерговим виконанням керованими то одних, то ін. управл. ф-цій, що виключають їхнє закріплення за певними особами, що й буде означати присвоєння цих ф-цій не індивідами, а сусп-вом, зворотне їхнє усуспільнення, характерне для **С.** /*О. Варго*/

САМООРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – іманентна здатність політ. системи до внутр. структурування, яку можна ініціювати, але не можна нав'язати елементам системи. Самоорг-ція політ. системи відбувається на мікро- і макрорівнях. Мікрорівень – це конкурентна б-ба між партіями за голоси електорату під час виборів, виражена торгівлею між окремою партією (політ. силою) і електоратом. Кожна партія прагне залучити найбільшу к-сть голосів і пропонує за голоси більш вигідні екон. умови майбутнього керування сусп-вом, ніж партія-конкурент. Це самоорг-ція політ. системи першого виду. Макрорівень – це зміна партії влади у безконфліктний спосіб. Це самоорг-ція політ. системи другого виду. По суті, самоорг-ція політ. системи знаходить своє вираження в самопідтримуючому процесі вироблення процедур і правил політ. «гри». Гол. організаційна ф-ція політ. системи – обмежувати функц. можливості д-ви як політ. агента шляхом легітимного тиску з боку опозиційно налаштованої частини електорату.

Виділяють і самоорг-цію політ. системи третього виду – це зміна типу політ. устрою. Напр., зміна однопарт. політ. системи СРСР із автаркічною системою управління сусп-вом на багатопарт. в нових незалежних д-вах з формуванням ін-тів реалізації принципу громад. згоди.

Сутність **С. п.** полягає не у створенні нових структурних елементів у межах певної політ. системи, а у самозбереженні її системної якості як політ. цілого, яка обумовлена потребою у відновленні рівноваги (оптим. стану) системи, змінами напрямів її еволюції, чергуванням режимів прискорення процесів та їх уповільнення, процесами диференціації та гомогенізації структури системи.

С. п. у контексті функціонування і розвитку політ. системи здійснюється в декількох напрямах: конкурентна б-ба в політ. сфері, зокрема конкуренція між партіями за голоси виборців; зміна

«правил гри» у політиці; зміна сусп.-політ. устрою сусп-ва у конфліктний чи безконфліктний спосіб в умовах інституціональної кризи, унаслідок чого відбуваються трансформації (остання є обов'язковою умовою самоорг-ції). Принциповою відмінністю цього напряму самоорг-ції від попередніх двох є те, що в результаті підвищується заг. коефіцієнт самоорг-ції всієї сусп. системи.

Процеси **С. п.** «запускаються» шляхом залучення громадськості до спільного управління. Останнє забезпечують три складові: структури, які представляють громадськість, або центри ініціювання самоорг-ції, способи інформування громадськості та механізми (форми) громад. участі. /*В. Кривошеїн*/

СВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНА – система політ. знань, цінностей і ідейно-політ. переконань людини (групи, сусп-ва), на основі яких виробляються її найбільш стійкі й значимі політ. орієнтації й установки відносно політ. системи і її місця в ній. У структурі **С. п.** можна виділити статичні елементи – політ. знання (знання про політ. систему, ін-ти і процедури, за допомогою яких забезпечується участь людей у політ. процесі); політ. цінності (певні судження про політ. життя, про політ. цілі та відповідні переваги – законність, порядок і т. ін.); політ. переконання, які формуються на основі наявних знань і прийнятих цінностей як сукупність уявлень, що характеризують певний політ. ідеал (демократія, анархія, авторитаризм та ін.); політ. орієнтації (установки на певну політ. систему і відповідну модель поведінки у політ. відносинах) і динамічні елементи (громад. думку, масові настрої та ін.). У гносеологічному плані **С. п.** групується з огляду на такі три рівні: 1) *теор. рівень* представлений спец. створеними концепціями, ідеями та принципами побудови політ. життя; 2) *емпіричний рівень* виступає у формі ідей, накопичених політ. діячами у процесі практичного політ. життя. Не завжди політ. ідеї чітко сформульовані в теорет. положеннях маніфестів чи парт. програм. Деякі важливі ідеї знаходять вираження у промовах держ., політ. і громад. діячів, публікаціях засобів масової інформації. Деякі елементи цього рівня можуть бути узагальнені та використані в певних політ. технологіях, а також для побудови політ. теорій; 3) *буденний рівень* – повсякденний стан громад. думки з приводу політ. життя. Ін. назва цього рівня – «сусп. психологія».

У традиц. вітчизн. визначенні **С. п.** розуміється як частина сусп. свідомості, вона виникає як відбиття у свідомості, передусім екон. та соц. умов буття соціуму. У загальноприйнятій наук. традиції **С. п.** розглядається в більш широкому контексті, як вся сукупність психічного відбиття політики, як її суб'єктивний компонент, що виявляє себе на різних рівнях, у різних ситуаціях. Таким чином, **С. п.** розглядається як «внутр.» політ. поводження, що впливає на «зовн.» поводження людини, тобто, на її активність і діяльність.

У формуванні **С. п.** беруть участь декілька компонентів. Перший – сімейне оточення людини (сукупність ідей і почуттів, переданих вихованням), що створює його фундамент – соц.-психол. основу особистості громадянина. Другий – у широкому змісті інформація, що надходить людині як через безпосереднє спілкування, так і через засоби ЗМІ.

Третій – особистий досвід індивіда, що спростовує або підтверджує отримане знання й впливає на процес формування й розвитку **С. п.** Названі джерела утворюють сукупність знань, які дозволяють політ. «Я» аналізувати світ політики й визначатися стосовно нього. **С. п.** взаємозалежна й взаємодіє з ін. формами сусп. свідомості: екон. поглядами, філос. вченнями, прав. теоріями й нормами, моральними концепціями, художніми поглядами, естетичними цінностями та ін.

С.п. має конкретно-істор. хар-р, тобто ті самі поняття можуть сприйматися й оцінюватися по-різному з часом, а також має достатню динамічність і може змінюватися залежно від специфіки політ. буття, політ. подій. До числа осн. властивостей **С. п.** можна віднести: істор. і соц. хар-р, плюралістичність, багатокомпонентність, богаторівність, діалектичність. Таким чином, розвиток **С. п.** відрізняється не тільки сусп. відносинами, становленням органів влади й керування, а й розвитком таких форм сусп. свідомості, як наука, мораль, релігія, правосвідомість.

Формами **С. п.** виступають індивідуальне, групове і масове. *Індивідуальне* **С. п.** формується у процесі політ. соціалізації і виражає здатність особистості оцінювати політику і діяти в ній. *Групова* **С. п.** – це, як правило, ідеол. однорідна свідомість. Головне в цій формі – вироблення, розвиток і впровадження у свідомість пересічних представників певної соц. групи визначених орієнтацій і установок. Носії групової **С. п.** – насамперед політ. партії та ін. політ. орг-ції та об'єднання. У масовій **С. п.** відбиваються опосередковано рівень і зміст потреб сусп-ва, а також обсяг знань сусп-ва про політ. дійсність. Масова **С. п**. досить динамічна. Вона формується під впливом соц. потрясінь, конкретної істор. ситуації і багатьох ін. чинників.

С. п. виконує такі ф-ції: регулятивну (дає орієнтири за допомогою ідей, уявлень, переконань і т. ін. щодо політ. участі); оцінну (сприяє виробленню відносин до політ. життя, до конкретних політ. подій); інтегруючу (сприяє об'єднанню соц. груп сусп-ва на основі спільних цінностей, ідей, установок); пізнавальну (допомагає людям засвоїти політ. інформацію, аналізувати навколишню політ. дійсність); прогностичну (створює основу для передбачення змісту і хар-ру розвитку політ. процесу, дозволяє отримати інформацію про майбутні політ. відносини); мобілізуючу (спонукає людей до політично орієнтованої поведінці, до участі в сусп.-політ. житті заради відстоювання своїх інтересів, до об'єднання зі своїми однодумцями в партії, рухи тощо). /*О. Варго*/

СВІТ-СИСТЕМНИЙ ПІДХІД – концепція соц.-політ. аналізу, що запропонована видатним економістом, істориком та соціологом другої половини XX – початку XXI ст. Іммануїлом Валлерстайном, де світ-система розглядається як екон. самост. регіон світу, що здатний бути самодостатнім, а його внутр. зв'язки надають йому певної органічної єдності. І. Валлерстайн стверджує, що в середовищі соц. досліджень існувало чотири основоположні дискусії, які заклали базу для появи цього напряму. Серед них прийнято виокремлювати такі: результати роботи Екон. Комісії ООН з Лат. Америки; дискусія щодо «азіатського способу вир-ва» між вченими-комуністами; дебати щодо пе-

реходу від феодалізму до капіталізум між західноєвроп. істориками, а також «тотальна історія», викладена фр. школою «Анналів».

Структура світ-системи, за Валлерстайном, має три ієрархічних рівні – ядро, периферію та напівperiферію – якщо у країнах ядра зосереджується високоприбуткове, високотехнологічне, диверсифіковане вир-во із високими доходами, то периферія характеризується концентрацією низькотехнологічного, низькоприбуткового, недиверсифікованого вир-ва із низькими доходами. Ядро і периферія через недиверсифікованість свого становища у структурі світ-системи включаються до нерівного обміну. Нерівний обмін є результатом антиномії між світ. хар-ром економіки та численністю д-в. У структурі світосистемного аналізу виділяють ще один рівень – напівperіферію, куди відносять й Україну. Країни цього рівня мають перспективу або приєднатися до центру за умов поглиблення ринкових реформ та динамічного екон. зростання, або дрейфувати до периферії світ. господарства в разі відсутності таких внутр. процесів.

С-с. п. спирається на дві структури, що мають епохальне значення для геоекон. розвитку: Вестфальську, започатковану Вестфальським миром 1648 р., та Філадельфійську, пов'язану з прийняттям Декларації незалежності у Філадельфії у 1776 р.

Новація І. Валлерстайна полягає у запровадженні диференціації світ-системи на три істор. форми її існування: міні-система, світ-економіка та світ-імперія. Окрім того, амер. вчений пропонує типологізувати форми світ-системи на дві групи. До першої відносять ті, в яких політ. структури домінують над всіма ін. (тобто світ-імперії), а до другої – ті, в яких екон. становить основу всіх відносин (міні-системи та світ-економіки). Перша форма світ-системи (міні-система) отримала свою назву через відносно малі розміри в геогр. вимірі, а тривалість їх існування обмежувалася приблизно шістьма поколіннями. Проте практично всі відомі людству світ-системи були міні-системами, окрім останньої капіталістичної світ-економіки. Характерними рисами цих утворень є переважна гомогенність у культ. та управл. сенсі. Світ-імперії, у свою чергу, є перш за все політ. структурами, які меншою мірою детермінуються екон. процесами порівняно з ін. істор. системами. Характерною особливістю цієї форми світ-систем є охоплення різноманітних соц.-політ. утворень, завдяки чому владні відносини перерозподіляють капітал догори за ієрархією світ-імперії.

Особливістю **С.-с. п.** є переосмислення істор. темпоральності (від календарного лінійного часу до множинності різноманітних видів «часу та простору»; застосування нової одиниці аналізу (істор. системи, а не окремі сусп-ва та/або д-ва; переосмислення сутності соц. змін (стохастичний розвиток лінійного прогресу). Серед концептів **С.-с. п.** варто окремо згадати поняття ядра-периферії для позначення нерівномірного обміну, що реалізується через надлишкову цінність продукції, що характерна певному регіону та визначає властиві йому соц.-політ. процеси.

С.-с. п. доволі рідко використовується в політології, що пов'язано з такими причинами, як неконвенційність використовуваного ним понятійно-категорі-

ального апарату; фаховою спеціалізацією засновників підходу в ін. науках; відносно пізнім поширенням його ідей у вітчизн. політ. науці.

У **С.-с. п.** набула подальшого розвитку теорія кризи, положення якої можуть допомогти у вивченні складних політ. процесів. На думку І. Валлерстайна, існує певне зловживання поняттям кризи на вимогу різноманітних коротко- або середньотермінових тенденцій, у той час як криза означає структурні зміни світ-системи. Теоретики **С.-с. п.** екстраполювали досягнення у вивченні криз із галузей природничих та точних наук у сферу соц.-гуманітарного знання (ідеї хіміка І. Пригожина у напрацюваннях І. Валлерстайна та біологів С. Гулда та Н. Елдріджа у концепції Г. Дерлугьяна). Характерними рисами кризи є наявність постійної невизначеності та відсутність стабілізуючих чинників. Тривалість кризового часу теоретики визначають по різному, але, як правило, обмежуються 25–50 роками. Саме цей проміжок часу надає можливість вплинути зацікавленим групам на формування нових структур. */В. Гулай/*

СВОБОДИ ПОЛІТИЧНІ – різновид соц. свобод, що становлять сукупність політ. і прав. норм, визначають соц.-політ. статус людини та громадянина, передбачають право на участь у вирішенні держ. справ, а також у можливості громадян відстоювати свої права та інтереси у спосіб, що відповідає чинному законодавству. До **С. п.** належать: свобода совісті, слова, думки, переконань, проголошення думок, свобода мирних зборів та маніфестацій, право на свободу асоціацій, право на участь в мітингах, рухах, право на управління сусп-вом і д-вою як безпосередньо, так і через їх представників, право обирати та бути обраним, право на звернення до держ. установ та обраних народом представників тощо. Філос. стрижнем **С. п.** є вчення про свободу як природний стан людини, що виражається в такому правилі – усі людини є вільними та рівними у своїх правах, свободах і гідності. Більшою мірою **С. п.** ототожнюють з юрид. природою політ. права, хоча різницю між ними важко помітити, але та вона все ж таки існує. **С. п.** мають свою специфіку як гарантовану законом автономію громадянина стосовно д-ви, держ. влади тощо, ін. громадян. Фактично, політ. права визначають, регламентують дії людини у сфері політики та є показником належного рівня політ. життя. У процесі прогресивного цивілізаційного розвитку **С. п.** стали одними із найважливіших чинників становлення та функціонування демокр., соц. орієнтованого середовища, першоосновою прав. і демокр. д-ви. **С. п.,** як і будь-які ін. соц. свободи, не можуть бути абс., зважаючи на те, що соц. взаємодія передбачає певну координацію людської діяльності та поведінки за допомогою цінностей, норм і санкцій, тобто примус неминучий, і це, безумовно, є необхідним обмеженням свободи. **С. п.** є відносними та існують у певній системі координат, що зумовлене заг. рівнем і хар-ром конкретного сусп-ва й чинної влади. Діють лише у тому випадку, коли набувають чинності прийняті в д-ві закони, коли людина усвідомлює самостійно шляхи індивідуального вибору як суб'єкта політ. дій, що визнає раціоналізм політ. життя і забезпечує громад. порядок. Практичність **С. п.** полягає в їх реальному іс-

нуванні, яку трактують як можливість здійснення повноважень, що випливають з їх змісту і забезпечуються низкою гарантій: конституційних, юрид., екон., соц., політ.-прав. та ін. /*В. Бліхар*/

СЕГРЕГАЦІЯ – різновид дискримінації, що полягає у примусовому відділенні чи відокремленні певної групи населення на засадах реліг., етн., расової та ін. видів дискримінації і, в подальшому, законодавчо обґрунтованому обмеженні їхніх прав. З погляду С. Голєва, існує поділ людей у сусп-ві на категорії за ознакою відмінності соц. статусів, що вимагає обмеження сфери життєдіяльності, при якому контакти між групами заборонені частково або повністю. Такий поділ закріплюється у соц. нормах, поведінкових стереотипах, громад. ін-тах, кодується і підкреслюється символікою – відзнаками, одягом, табу, традиціями, ритуалами. Історія формування сусп-ва підтверджує наявність широкого спектру різних видів **С.**: вікової, расової, етн. тощо. **С.** на рівні сусп-ва також може виявлятися в ідеології, політиці, моралі тощо. На рівні міжособистісних відносин **С.** існує як установка соц. стереотипів сприйняття ін. людей і самих себе. Розрізняють **С.** де-юре та **С.** де-факто. **С.** де-юре (адмін. **С.**) була поширена в період Середньовіччя та Нового часу в германських та англосаксонських країнах, однак, практично, зникла внаслідок успіхів, досягнутих рухом за права людини у др. пол. XX ст. і на сьогодні зустрічається доволі рідко. Разом з тим у більшості країн, де колись існувала адмін. **С.** (де-юре), вона досі підтримується де-факто за расовими, мовними, реліг. ознаками як на побутовому рівні, так і внаслідок різних соціокульт. процесів. Отже, у США досі активно розвивається **С.** у навчальних закладах, торгових центрах, спальних районах тощо. Загалом **С.** є суттєвою складовою політики країн-завойовників на окупованих територіях, як і характерною рисою для націонал-шовіністської політики (зокрема, у деяких д-вах існують елементи дискримінації груп населення за мовними ознаками, такі як обмеження можливостей їх вступу до ВНЗ, отримання документів, працевлаштування в держ. органах) тощо. /*В. Бліхар*/

СЕМІОТИКА ПОЛІТИКИ – міждисц. напрям, який стосується вивчення, аналізу та використання знакових систем у сфері політики. Із **С. п.** тісно пов'язані проблематика політ. комунікацій та політ. дискурсу. М. Ільїн вказує, що **С. п.** розкладається на семіотику мови політики та семіотику політ. діяльності. Витоками та теоретичним підґрунтям **С. п.** є комплекс наук. праць, зокрема, в галузях семіотики та лінгвосеміотики (Р. Барт, У. Еко, Т. Себеок, Ю. Лотман, Ю. Степанов, Ю. Левін); лінгвістики тексту та теорії дискурсу (Р. Водак, Т. ван Дейк, П. Серіо, В. Богданов); прагмалінгвістики (Дж. Остін, Дж. Серль, Б. Норман, В. Шаховський, Г. Почепцов та ін.); політ. соціології (П. Бурдьє, С. Московічі, М. Вебер, Н. Смелзер, М. Едельман) та деяких ін. паралінгвістичних дисциплінах. Сферою дослідження **С. п.** виступає семіотичне поле політики, яке формується вербальними, невербальними та змішаними знаками. До вербальних знаків належать слова, вислови, тексти політ. змісту; до невербальних – прапори, емблеми, портрети, погруддя, будівлі, символічні дії, знакові або символічні осо-

бистості – самі політики. До змішаних знаків відносять гімн (поєднання поетичного тексту і музики), герб (поєднання геральдичних символів і девізу), креолізовані тексти, що суміщають образотворчий і вербальний елементи (плакат, карикатура). У семіотичному просторі політики низка політ. реалій отримує множинне означування. Це явище співвідноситься з одним з елементів семіозису – інтерпретантою (семіозис за Ч. Пірсом включає елементарну тріаду відносин: об'єкт – знак – інтерпретанта). Інтерпретанта включає в себе інтермовні синоніми, парафрази і розгорнуті описи, міжмовну трансляцію та міжсеміотичні перетворення (трансмутації), зокрема перетворення вербальних знаків у невербальні. Суттєвим аспектом семіотичного поля є дискурсивні практики, які в найрепрезентативніших формах являють собою діалог нерівноправних в епістемічному відношенні думок, оскільки вибудовується як наявне чи латентне діалогічне протиставлення «вірної, власної» точки зору, так і «хибної, чужої» точок зору, що не відноситься до політ. дискурсії тоталітарного сусп-ва, де будь-яке висловлювання дискурсу влади набуває епістемічного статусу знання, а будь-яке висловлювання дискурсу контрміркування визначається як хибна думка або свідома неправда. У межах **С. п.** також розглядається проблематика засобів маніпуляцій символами в контексті публічної політики. М. Едельман виділяє довідкові символи – символи, що пов'язані з матеріальними ресурсами і реальними винагородами, та конденсуючі (емоційні) символи – символи, що створюють ілюзію заспокоєння та вирішення сусп.-політ. проблем. /*О. Безрук*/

СЕКСИЗМ – позиція упередженості або дія, спрямована на приниження, зневажливе ставлення, виключення, недооцінку, дискримінацію прав, статусу, а також прагнення до стереотипізації людей за ознакою приналежності до жіночої або чоловічої статі. **С. і**з критичної точки зору представляє ідеологію і практику дискримінації людей за ознакою статі. Людина, що сповідує або практикує **С.**, називається сексистом. Термін «**С.**» був запропонований амер. феміністкою К. Амундсмен у кн. «Мовчазна більшість. Жінки та амер. демократія» (1971). **С.** як ідеологія базується на стереотипних моделях гендерних соц. ф-цій та ролей. **С.** ставить здібності, інтереси та моделі поведінки людей у залежність від їх гендеру. Фр. соціолог А. Мішель виділяє два типа **С**. – ворожий (принижуючий, зменшуючий можливості тієї або ін. статі) та доброзичливий (заступницький патерналізм). Найчастіше під **С**. розуміють дискримінацію жінок чоловіками. З точки зору феміністської теорії, **С**. – це прояв патріархату, тобто такого устрою сусп-ва, при якому чоловіки як соц. група володіють владою над жінками як соц. групою. Як і ін. види дискримінації, **С.** має свій об'єкт, позбавлений тих або ін. ресурсів та влади. Статистичні та соціол. дані дозволяють зробити висновок, що від **С.** як форми дискримінації страждають переважно жінки. Для виправдання ідеології **С.**, як правило, використовуються есенціалістськими (безумовними) твердженнями, що пояснюють соц. нерівність чоловіків і жінок їх природними відмінностями. Однак сучасні гендерні дослідження спростовують традиц. стереотипи як про вроджений хар-р гендерної поведінки, так і про

біологічні статеві відмінності. Напр., ретельно проведені наук. дослідження не виявляють відмінностей у будові та функціонуванні чоловічого й жіночого мозку. Найбільшої критики **С.** зазнає від представників фемінізму, з точки зору яких маскулінізована культура деформує не тільки жінок, а й чоловіків – сильний чоловік стверджується за рахунок «слабкої» жінки – її пригнічення та приниження. Незважаючи на позитивні зміни у статусі суч. жінок (підвищення в екон., політ., освітній, сімейно-побутовій та ін. сферах життя), **С.** відновлюється через втілення традиц. гендерних стереотипів у ЗМІ, рекламі та буденному житті. Так, образ жінки в рекламі використовується як гарна господиня, любляча мати, сексуально приваблива красуня, модель. Прикладом буденного **С.** є те, що більшість жінок змінюють своє прізвище на чоловіче, коли виходять заміж. Поряд з цим існує альтернативне розуміння **С.** як явища, яке може бути двостороннім – жінки також можуть дискримінувати чоловіків. Чоловіки можуть бути об'єктами як ворожого, так і дружнього **С.** Дружній **С.** виявляється в матерналізмі (чоловік потребує турботи з боку жінки), у вірі, що в деяких речах чоловіки можуть бути краще за жінок (напр., частіше ризикують), володіють сексуальною привабливістю і можуть доставляти жінкам задоволення у процесі романтичного співробітництва. Гендерні дослідження показують, що жінки піддаються дискримінації щодо тих робіт, які вважаються маскулінними (чоловічими), а чоловіки – щодо тих робіт, які вважаються фемінними (жіночими). Важливим чинником подолання **С.** виступає вирівнювання соц.-екон. та політ. статусних позицій жінок та чоловіків, що зменшить гендерний розрив і гендерні диспропорції в системі базових соц. відносин між жінками та чоловіками. Оскільки **С.** має соц.-психол. та соціокульт. основу, його подолання або зменшення проявів **С.** передбачає процес трансформації символічної, світоглядної компоненти гендерної культури чоловіків та жінок засобами виховання, освіти та ЗМІ, поширення цінностей та практик гендерної демократії, гендерної толерантності, гендерного партнерства. /*О. Кириленко*/

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – процес звуження впливу релігії та церкви на життєдіяльність сусп-ва та індивіда. **С.** не є процесом, що безпосередньо призводить до занепаду релігії, а це особисте рішення кожної людини і є наслідком свободи вибору для кожної людини та її совісті. У процесі **С.** політика звільняється від реліг. форми, діє самостійно і набуває природно-істор. забарвлення. Фактично **С**. – звільнення політики від її реліг. форми та перетворення у природно-істор. процес. Урешті-решт, **С.** влади призвела до того, що цінності, авторитет, формування, ф-ції та ін. моменти політ. орг-ції втратили свій сакральний і божественний виміри. Політика, у такому випадку, трансформується у природний продукт сусп. життя та виражає нівелювання свого трансцендентного та наддосвідного хар-ру. З погляду В. Коновалова, діяльнісним першорушієм сусп. відносин у процесі **С.** стає сама людина, а тому політика підпорядковується світському праву, що утворюється органами д-ви. У таких умовах розвиток демократії призводить до появи політики, відданої виключно

справам люду, та позбавляється будь-якого божественного ореолу. Люди створюють закони, отже зобов'язані їм і підкорятися. Сакральні відносини залишаються виключно у компетенції Церкви, натомість політика набуває виключно природного характеру. Поряд з тим раціон. обґрунтування сусп. процесу в межах XX ст., філософія, наука та здоровий глузд стали неспроможними до кінця усвідомити сусп. ситуацію, утворити задовільні соціол. та політ. теорії тощо. Звісно, це підтвердило тезу, відповідно до якої у політиці все ще збереглося її неусвідомлене ірраціон. начало. Для прикладу психологи, з-поміж яких З. Фрейд, А. Адлер і К. Юнг, стверджували, що в людини існує об'ємна к-сть несвідомого, що достатньою мірою впливає на людське життя, і, не останньою чергою, на політику. На їх переконання, політика втратила божественний смисл, з неба зійшла на землю, проте на землі віднайшла масив несвідомого. Ідеологи демократії, з-поміж яких Ш. Л. Монтеск'є і Дж. Локк, запропонували, для нейтралізації недоліків світської влади, використати природні механізми (ін-ти): виборність, гласність, розподіл влади, верховенство права, підзвітність влади і т. д. Своєю чергою, прихильники відкритого сусп-ва К. Поппер і К. Мангейм наполягали на можливості для громадян реалізувати персональний вибір життєдіяльності у політ. просторі. Причому закон, у такому сусп-ві, набуває сакрального виміру, тому повинен бути над людиною, незалежно від того, яку посаду вона займає. Отже, **С.** – не автоматичне «подолання релігії», а складний, внутрішньо суперечливий і неоднозначний за своїми наслідками процес. Без сумніву, суч. світська європ. культура сформувалася на основі середньовічної християн. культури та нерозривно пов'язана з нею. Більше того, оцінка **С.** реліг. свідомістю була і залишається суперечливою. Вона коливається між визнанням **С.** як неминучого розвитку імпульсів, закладених у самій релігії («теологія родового відмінка» Ф. Гогартена), і неприйняттям **С.** як від'єднання від Бога, забуття реліг. заповідей (фундаменталізм) тощо. */В. Бліхар/*

СЕПАРАТИЗМ (лат. *separatus* – окремий) – ідеологія, політика чи рух за відокремлення тієї чи ін. частини території д-ви з метою створення нової д-ви або отримання ширшої автономії. **С.** як сусп.-політ. явище характерний для всіх періодів історії людства та, зокрема, тісно пов'язаний з поняттям «суверенітет».

С. як рух за відділення частини д-ви від її цілого може бути спрямований на досягнення різних цілей. Тому за стратегічними цілями сепаратистські рухи можуть набувати таких форм: сецесія; іредентизм; енозіс; деволюція (автономізація). *Сецесія* (лат. *secedo* – йти*),* на відміну від **С.**, є вужчим поняттям і означає вимогу формального виходу з д-ви, розриву зв'язків із центр. владою з боку якоїсь частини держ. утворення на підставі прагнення до створення своєї суверенної д-ви. *Іредентизм* (італ. *irredento* – незвільнений, такий, що перебуває під чужим володінням) – прагнення етнокульт. меншини до возз'єднання з етн. спільнотою, яка в багатьох випадках є титульним для суміжної сторони етносом і проживає по ін. бік кордону. *Енозіс* (грец. *Ένωσις* –

союз, об'єднання) – рух за возз'єднання з істор. батьківщиною, а також ідеол. та військ. прагнення до приєднання до суверенної Греції у XIX–XX ст. у регіонах з переважаючим грец. населенням, що знаходилися під управлінням ін. д-в (передусім Османської імперії, а пізніше – Туреччини, Великої Британії, Італії, Болгарії, Албанії та ін.). *Деволюція* (англ. *devolution* – передавання) – передача (делегування) центр. уряд. органами частини своїх повноважень органам влади адмін.-територ. одиниць, коли уряд зберігає відповідальність за осн. напрями політики й законодавства в усіх сферах.

Активізації сепаратиських рухів у другій половині XX – на початку XXI ст., на думку вітчизняних вчених, сприяли такі чинники: тривалість проживання етн. меншини на визначеній території; компактність розселення етн. меншини; наявність активного лідерського ядра в середовищі етн. меншини; матеріальна допомога етн. меншинам ззовні; співпраця між кількома етн. меншинами, що ведуть сепаратистську боротьбу; нестабільність політ. й екон. становища в д-ві; високий приріст і значна питома вага молоді в демографічній структурі етн. меншини.

В. Дівак виділяє шість регіон. різновидів **С.**: 1) *західноєвроп.* **С.** (Північна Ірландія, Країна Басків, Каталонія, Корсика, Фландрія і Валлонія, Фарерські острови, Північний Кіпр, самоврядна територія Данії Гренландія) характеризуться перевагою етно-конфесійного і соц.-екон. факторів; 2) *східноєвроп.* **С.** (Чеченська Республіка, Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я, Гагаузія, Крим, Нагірний Карабах, Республіка Сербська в Боснії, Косово в Сербії (до лютого 2008 р.), Татарстан, Башкортостан в Рос. Федерації), який характеризується підвищеною увагою його учасників до етн. відмінностей, що часто призводить до великих жертв; 3) *ісламський* різновид **С.** (Курдистан, Гірський Бадахшан у Таджикистані, пакистанська провінця Белуджистан, Південний Ємен, райони Читтатонг у Бангладеш, північного Афганістану і південного Алжиру) панує в країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки, Середньої і Південної Азії, де вирішальне значення має фактор етн. самосвідомості меншин, що зазнають утисків у нац. д-вах своїх одновірців, і найчастіше виявляється у конфлікті між прихильниками шиїзму та сунізму; 4) *азійський* **С.** (індійські штати Джамму і Кашмір, Пенджаб, Наголенд, Ассам, північна Шрі-Ланка, області Карен і Шах у М'янмі (Бірмі), південні Філіппіни, Ірман-Джая (зах. частина Нової Гвінеї) в Індонезії, Тибент і Синьцзян (Уйгуристан) у Китаї), де велику роль відіграють конфесійна свідомість та наявність серйозних екон. проблем, що в цих конфліктах призводить до великої к-сті жертв серед мирного населення; 5) *афр.* **С. (**Південний Судан, провінція Кабінда в Анголі, Північний Сомалі, Коморські острова, Руанда, Бурунді), який найчастіше висуває вимоги перегляду несправедливих кордонів, що розділяють існуючі родинні етноси та характеризується низьким ступенем організованості сепаратистських рухів, з огляду на те, що більшість афр. етносів дотепер перебувають на племінній стадії розвитку; 6) *амер.* **С.** – канадська провінція Квебек, мексиканський штат Ч'япас, острів Невіс у складі Федерації Сен-Кітс і Невіс, Болівія.

Розглянувши сепаратистські рухи в Іспанії, Великій Британії, Канаді. Італії, Еритреї, Шрі-Ланці, М'янмі, Судані та в деяких ін. країнах, В. Горенкін пропонує окремо розглядати сепаратистські процеси в розвинутих д-вах та країнах, що розвиваються. У розвинутих країнах із високим екон. рівнем і стабільною політ. системою етн. проблематика є радше яскравим тлом, на якому чіткіше відображаються регіон. диспропорції, які є альтернативними осн. ядру д-ви. Як правило, у країнах із усталеними демокр. традиціями осн. учасниками сепаратистських рухів є середні верстви населення і регіон. еліти. У такому разі осн. метою сепаратистів найчастіше є не повне відділення, а трансформація існуючої політ. системи таким чином, щоб кардинально змінити баланс владних повноважень у бік місц. органів управління. Будучи легальними, такі рухи можуть виступати у блоці з ін. політ. партіями парлам. опозиції. На противагу цьому у д-вах, що розвиваються, сепаратистські рухи можуть мати за мету (між іншим) і захоплення влади в межах усієї країни. У таких д-вах осн. учасниками сепаратистських рухів є нижчі верстви, через що рухи є насильницькими і нелегальними (при цьому загони сепаратистів, які є розрізнені та подекуди піддаються міжусобицям, віддають пріоритет партизанським формам військ. дій у важкодоступних районах). Досить строкатий етн. склад населення країн, що розвиваються, детермінує роль етн. фактора у виникненні та розвитку в них **С.** /*В. Гулай*/

СЕЦЕСІЯ *(лат. secessio* – відділення) – вихід частини д-ви або (етно)регіону зі складу однієї д-ви з метою утворення нової д-ви або приєднання до ін. д-ви. Право на **С.** конкретного суб'єкта, що означає дозвіл на односторонній вихід зі складу д-ви, визнано у конституціях деяких федерацій минулого (СРСР, Югославія) та сучасності (Ефіопія, Сент-Кист і Невіс). Юрид. припустимість **С.** означає надання населенню територ. утворення можливості ініціювати питання про виокремлення, вимагати його розгляду компетентними органами, використовувати законні засоби для досягнення бажаного результату. В обох випадках шляхом реалізації **С.** є референдум, для оголошення якого передбачені складні процедури. Напр., у конституціях країн, що гарантують право на **С.**, передбачено, що референдум можливий після згоди 2/3 членів асамблеї територ. суб'єкта, що прагне **С**. У випадку юрид. припустимості **С**., коли відповідні рішення приймаються Верх. судом (США та Канаді), світ. спільнотою (країни колишньої Югославії), часто постають питання становища меншин на території, що прагне відокремлення, та згоди решти д-ви (напр., абс. більшості обох палат парламенту або 2/3 регіон. асамблей). **С.** виправдана за обставин, пов'язаних з пригніченням людей ін. етн. чи расовими групами. Аргументом проти **С.** є загроза масового порушення прав і законних інтересів громадян, коли нове держ. утворення не в змозі ефективно виконувати свої ф-ції. /*Т. Панченко*/

СИМУЛЯКР (лат. *simulacrum* – подоба, копія) – «копія», що не має оригіналу в реальності. Інакше кажучи, семіотичний знак, який не має означуваного об'єкта в реальності. Уперше використовується у платонівській теорії ідей при розв'язанні проблеми про те, наскільки адекватно фіз. «речі» копію-

ють ідеальні першообрази та збігаються з оригіналами. Платон вважав, що копії є такими: 1) ті, що адекватно відображають оригінал (подібне); 2) такі, що спотворюють його – симулякри (підробки, примари), копії копій, що викривляють прототип. Копія повинна бути подібною Ідеї речі, це образ, забезпечений подобою, тому **С.** – копія копії, образ, позбавлений подоби. Первинною є модель-оригінал (ейдос), відносно якої можуть бути два види подоби – достовірні подоби-копії, яким властива схожість з ейдосом, а також недостовірні подоби-симулякри, що характеризуються відмінністю і від ейдосів, і один від одного.

Особливого поширення поняття **С.** набуває у фр. філософії другої половини XX ст. завдяки працям Ж. Батая. Ж. Дельоза, Ж. Бодрійяра. Ж. Батай позначав цим поняттям так звані «суверенні моменти», «приклади втечі буття та перервності досвіду» – сміх, сп'яніння, жертовне та еротичне злиття, що визначаються Ж. Батаєм як «**С.** перервності», позбавлені вираження у понятійній формі, оскільки досвід «суверенних моментів» постійно змінює суб'єкта, що реалізується у цьому досвіді, відчужуючи його ідентичність. Ж. Батай інтерпретує поняття «**С.**» відносно сфери внутр. досвіду, це «знак миттєвого стану», що не співвідноситься з жодною реальністю, проте сам певною мірою являє собою реальність, позбавлену ідентичності. Ж. Дельоз репрезентує **С.** як фантасмагоричний образ, позбавлений подоби, справжня сутність якого може проявитися лише і відмінності, становленні, вічній зміні. Ж. Бодрійяр, на відміну від Ж. Батая та Ж. Дельоза, переносить поняття «**С.**» у площину соціокульт. досвіду, доводячи, що **С.** – це не просто гра знаків, це певні прояви реальності, яку самі ж і конституюють. **С.** містять особливі соц. відносини та особливу інстанцію влади і створюють своєрідний порядок **С.** у вигляді ланцюжка – підробка, вир-во, симуляція. Методол. виправданням такої тріади можна вважати тричленну схему соц. розвитку, розроблену Ж. Бодрійяром: докапіталістична стадія розвитку або первісне сусп-во, стадія «політ. економії», репрезентована буржуазно-капіталістичною цивілізацією, та суч. стадія розвитку сусп-ва, атрибутивною ознакою якої вважається універсальне поширення **С.** /*С. Куцепал*/

СИМВОЛІКА ПОЛІТИЧНА (грец. συμβολικός – той, що передається знаком) – система взаємопов'язаних знакоподібних утворень, набору образів, які поєднані ідейно-ціннісними компонентами і формуються цілеспрямовано з метою матеріалізації та легітимації подій політ. світу. Символічне навантаження присутнє в будь-якій політ. дії, і питання лише в тому, якої мети хоче досягти організатор комунікації, пробуджуючи ті чи ін. масові емоційні стани, в орієнтації прагматичного мотиву. Політ. символи є тими політ. знаками, які викристалізувалися у процесі політ. діяльності, вироблені з метою отримання, посилення чи узаконення влади, є способом накопичення та передачі інформації про політ. світ. Доцільно корелювати взаємозв'язки між політ. символами та **С. п.**, виходячи з того, що символіка являє собою набір символів, які для кращого сприйняття повинні взаємодоповнювати один одного як зовн. виконанням, так і смисловим навантаженням. Політ. символи спрацьо-

вують як механізм етнокульт. відтворення, що здатний відновити сторінки нац. історії, відродити інтерес до власної д-ви, вплинути на формування відповідного типу політ. культури. У процесі соціалізації людина сприймає всі форми **С. п.**, переймається цінностями, які вони несуть, детермінуючи характерні риси особистості.

С. п. виступає потужним інструментом візуалізації політ. ритуалів, які дають змогу зовнішньо показати сусп-ву приховане та деякі події політ. реальності шляхом символізації окремих акцій. Проте реалізація символічної політики повинна балансувати між можливостями маніпулювання та управління, адже в разі очевидності маніпулювання можливий варіант відторгнення нав'язаних цінностей, що потягне за собою недовіру до влади та її базових ідей. **С. п.** моделює та пришвидшує політ. процеси завдяки застосуванню символів, що співвідносяться з істор. етапами розвитку символічного простору політики. У суч. демокр. д-вах існують такі стратегії застосування **С. п.**: номінація як конкурентне використання мови консенсусу та брендинг д-ви як символізація її авторитету в межах країни та на міжнар. арені. У той же час для символічного простору політики суч. автаркій характерними є стратегії стигматизації як монополізації **С. п.** єдиної держ. ідеології, що переноситься на групові соц. зв'язки в суспві, та мобілізації символічних ресурсів влади для створення культуру особистості глави д-ви. Різновидом **С. п.** є нац.-держ. символіка, яка повинна декларувати цілісність і специфіку території, викликати беззаперечне шанобливе ставлення громадян та консолідувати їх навколо цілей д-ви, формувати ціннісно-ідейну систему та відповідну їй політ. свідомість. /*В. Гулай*/

СИСТЕМА ДВОПАРТІЙНА – тип парт. системи сусп-ва, за якої у керма уряд. влади періодично змінюють одна одну дві політ. партії. Хоча за **С. д.** у політ. системі діють більше двох партій та, навіть, більше двох мають представництво в парламенті, проте ін. партії не здобувають уряд. влади. Оскільки такі партії не потрапляють до системи розподілу уряд. влади, вони визначаються як позасистемні.

С. д. виникла у Великій Британії. Початок її формування був покладений парлам. виборами 1679 р., під час яких виникли два політ. угруповання: торі – прибічники посилення королівської влади та вігі – прибічники її послаблення. Відтоді парлам. вибори у Великій Британії стали супроводжуватися змаганнями між торі та вігами. Після оформлення в 1860-ті рр. цих угруповань у масові політ. партії, уряд. влада стала періодично переходити від Консервативної партії до Ліберальної та навпаки. У 1924 р. місце Ліберальної партії в **С. д.** Великої Британії заступила Лейбористська партія.

С.д. також функціонує у США, де біля керма уряд. влади перебувають то Демокр. партія, то Республіканська. Проте амер. **С. д.** суттєво відрізняється від брит., оскільки у Великій Британії діє парлам. система держ. правління, а в США – президент. Відповідно до цього у Великій Британії уряд формує партія, яка здобула абс. більшість місць у парламенті, а в США – партія, від якої був обраний президент. Особливістю **С. д.** США є те, що президент та уряд (адмі-

ністрація президента) можуть належати до однієї партії, а більшість у Конгресі – до ін.

Досліджуючи залежність парт. систем від виборчих, фр. політолог М. Дюверже зробив висновок, що формування **С. д.** спричиняє мажоритарна виборча система відносної більшості. Це пояснює той факт, що **С. д.** є поширеною в колишніх колоніях Великої Британії, у більшості яких також функціонують парлам. система держ. правління та мажоритарна виборча система відносної більшості.

До переваг **С. д.** слід віднести стабільність політ. системи, прогнозованість політ. розвитку, слабкий вплив радикальних партій на формування політ. ситуації. Її недоліки деякі політ. науковці (Л. Дж. Діш, Е. Блек, П. Бешен) вбачають у консерватизмі, обмеженні політ. конкуренції, гальмуванні розвитку парт. системи. *(О. Романюк)*

СИСТЕМА ПОЛІТИЧНА – цілісна й динамічна сукупність однотипних, доповнюючих одна одну ролей, відносин і ін-тів влади, що взаємодіють на основі єдиних норм і цінностей, домінуючих у сусп-ві соц. груп, що задаються інтересами і дозволяють їм реалізовувати свої цілі й наміри.

Суч. теорія **С. п.** базується на заг. теорії систем, автором якої є австрійсько-амер. біолог *Л. фон Берталанфі* (1901–1972). За поглядами Берталанфі, екон., соц. і політ. процеси можуть бути представлені як складний агрегат (тобто конструкція, що складається з різнорідних компонентів) і відношення з власною системою управління і зворотним зв'язком, що забезпечує взаємодію з навколишнім середовищем. Берталанфі був переконаний, що «соц. явища повинні розглядатися як системи», а «єдиним шляхом вивчення орг-ції є вивчення її як системи». Система (грец. σύστημα – утворення, складення) – це безліч зв'язаних один з одним елементів (предметів, явищ, процесів), що характеризуються постійною і стійкою взаємодією (Л. Берталанфі) і що є змінними, незалежно від хар-ру і ступеня їх зв'язку (Д. Істон). Згідно із системним підходом, кожна система може розглядатися як підсистема, тобто як елемент ін. системи більш високого рівня. Е. Халл і Р. Фаген у зв'язку з цим констатували, що «системою є сукупність об'єктів, відносин між цими об'єктами і між їх окремими сторонами». У наук. літ-рі одним із найточніших вважається підхід до розуміння системи стосовно людського сусп-ва фр. етнографа і соціолога *К. Леві-Строса* (1908–2009). У своїй кн. «Структурна антропологія» (1958) він описав систему як сукупність (ансамбль) взаємозалежних елементів, пов'язаних між собою відносинами такого типу, що якщо хар-р один із них змінюється, то змінюються й ін. відносини, а в результаті перетвориться весь «ансамбль».

Виділяють чотири основні *ознаки системи*: 1) система складається з елементів (проста система) або компонентів (складна система), які, у свою чергу, складаються з елементів або компонентів; 2) всі елементи системи взаємопов'язані (відносинами, комунікаціями, ін. видами з'єднань) і взаєморозположені, тобто кожен володіє власним статусом і роллю в цій системі, включений в ієрархію; 3) система володіє власними системними властивостями, що не зводяться до властивостей

складових її елементів або, інакше, система «більше» суми частин, система консуматорна; 4) система взаємодіє з навколишнім середовищем (відкрита система). Система (закрита система), що не взаємодіє з середовищем, є крайнім випадком і теоретично системою вважатися вже не може. З цих ознак випливає і найзагальніша *класифікація систем*: відкриті й закриті, прості й складні, статичні й динамічні (що змінюються в часі), жорсткі й гнучкі, механічні (що складаються з неживої матерії) і органічні (живі). За керованістю системи диференціюються на некеровані, керовані й самоврядні (системи автоматичного управління). Останні підрозділяються на системи з жорстким і гнучким, позитивним і негативним зворотним зв'язком. За сферами застосування системного аналізу розрізняють екон., політ., соц., культ. та ін. системи.

Системний підхід у політ. науці можна охарактеризувати так: а) політ. життя – це система поведінки, існування людини в тому сусп. середовищі, що її оточує, відкритому для впливу зовн. і внутр. джерел; б) **С. п.** – це ряд взаємодій, за допомогою яких в сусп-ві розподіляються необхідні для цивілізованого життя цінності; в) **С. п.** має «регулюючий» і «саморегулюючий» потенціали, що дозволяють змінювати, корегувати внутр. процеси і структури, щоб уникнути саморуйнування системи; г) **С. п.** динамічна і мінлива; д) **С. п.** може зберігати стійкість за наявності певного балансу між вхідними і вихідними діями й імпульсами. Першопрохідцем в застосуванні цієї методології в політ. дослідженнях став амер. соціолог *Т. Парсонс* (1902–1979). Застосування системного підходу для опису політики дозволило виявити ту внутр. структуру, ту організуючу всі взаємодії у сфері держ. влади матрицю, яка упорядковує політ. життя в конкретному сусп-ві і врівноважує її відносини із зовн. середовищем.

Категорія **С. п.** у суч. політології все більш витісняє поняття д-ви, що співвідноситься з нею, управління і т. ін. Вона вільна від супутніх правознавчих значень, обумовлених «д-вою», а також дозволяє глибше досліджувати неформальні структури, бо «управління» часто асоціюється з формальними ін-тами. Ця категорія без утруднень застосовується до архаїчних сусп-в, де політ. діяльність вершиться через сімейні, племінні й ін. неспецифічні для суч. політики утворення. Вона дозволяє досліджувати взаємини д-в, їх міжнар.-політ. систему з різними геогр. (напр., Зах. Європа), організаційними (ООН, НАТО, ЄС), нац. (Україна, США, Китай) складовими.

С. п. у широкому сенсі – це стійка форма людських відносин, за допомогою якої приймаються і здійснюються на практиці владні рішення для того або ін. сусп-ва. Ця система володіє чотирма характеристиками, що відрізняють її від ін. соц. систем: а) вона є універс., оскільки охоплює своєю дією все суспво; б) вона здійснює повний контроль над застосуванням фізичного або ін. примушення; в) її право виносити зобов'язуючі ухвали вважається легітимним; г) її рішення є авторитетновладними, такими, що несуть у собі силу легітимності й істотну імовірність того, що люди підкорятимуться. Поняття «**С. п.**» зазвичай використовується для позначення сукупності відносин, які охоплює управління д-вою і різнорідні процеси, що відбуваються в ній. /*М. Требін*/

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ – інтегрована сукупність повноважень гілок держ. влади у системі поділу влади, що дає можливість їм урівноважувати й обмежувати одна одну, з метою недопущення узурпації влади чи зловживання нею. **С. с.п**. властива всім формам держ. правління, де запроваджено принцип поділу влади. Найповніше вона виявляється в умовах жорсткого поділу влади, притаманного президент. республіці. Особливістю практичної реалізації ідеї жорсткого поділу влад із чіткою **С. с.п**. є доповнення у вигляді структури взаємодій та взаємообмежень вищих органів д-ви, а звідси – трьох розподілених влад. Від урівноваженості повноважень гілок влади, досконалості **С. с.п**. безпосередньо залежать стан демократії у країні, стабільність і ефективність держ. влади.

Уперше **С. с.п**. була запроваджена в державотворчій практиці на межі XVIII–XIX ст. «батьками-засновниками» амер. державності. Вищі органи д-ви (Конгрес, Президент, Верховний суд) як органи, що здійснюють відповідно законодавчу, виконавчу і судову владу, отримали контрольні повноваження щодо один одного. Саме у США було створено першу діючу **С. с.п**., яка є осн. механізмом взаємоконтролю владних гілок. Гілки влади у США є максимально розведеними, незалежними одна від одної, але, водночас, взаємопідконтрольними завдяки чіткій **С. с. п**.

Осн. складовими **С. с.п**. є: право вето глави д-ви; парлам. вотум недовіри уряду; право розпуску парламенту, яким володіє глава д-ви; імпічмент; право законодавчої ініціативи уряду або глави д-ви; конституційний нагляд. Наявність або відсутність конкретних складових цього переліку в законодавстві країни безпосередньо пов'язано з діючою в ній формою держ. правління.

Особливе місце в суч. системах поділу влад займає глава д-ви, який є гарантом конституції, прав та свобод людини і громадянина. Гол. ф-ція глави д-ви – узгодження діяльності всіх гілок та органів держ. влади у проведенні політики д-ви. У більшості демокр. д-в світу глава д-ви формально не належить до жодної з гілок влади. Це правило не стосується лише президент. республік, де глава д-ви очолює уряд.

У д-вах із парлам. формою правління незалежність гілок влади не є настільки очевидною. Це пов'язано з тим, що правляча партія формує уряд – осн. суб'єкт формування і реалізації держ. політики, що у своїй діяльності спирається на парлам. більшість. Відсутність чіткого поділу влади зазвичай спостерігається і в д-вах зі змішаною – парлам.-президент. формою держ. правління.

Сформована Конституцією України **С. с.п**. містить характерні ознаки парлам.-президент. (змішаної) республіки. На практиці така модель спричиняє конкуренцію вищих органів д-ви, насамперед Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів. */В. Малиновський/*

СИСТЕМНА ВЕРСІЯ ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ – концепція демократії, що завдяки заміщенню традиц. нормат., структурних і процедурних ознак демократії функціоналістськими критеріями акцентує осн. увагу на спроможності системи до самозбереження. Теоретики **С. в. т. д.** (Н. Луманн, К. Дойч і ін.) виходили з не наявного в історії прецеденту – поняття «ступені комплексності» політ. релевантного горизонту

дійсності; цілі як індивідуальної, так і колект. дії, на їхню думку, не задаються однозначно. Вони стверджують, що ми знаходимося в нескінченно відкритому, надзвичайно складному і онтично не визначеному світі. Політика повинна постійно піклуватися про вироблення основ і критеріїв схвалюваних нею рішень. У цій ситуації демократія є найприйнятнішим шляхом і засобом вирішення питань, бо дає у розпорядження сусп-ва нейтральну за змістом, вільну від попередніх оцінних підходів методол. основу для вироблення рішень або, мовою системотехніки, виборчих дій високого рівня. Від ін. форм сусп. устрою демократія відрізняється тим, що вона, незважаючи на повсякденну роботу з ухвалення рішень, зберігає «всю широту шкали комплексності» (Н. Луманн). І хоча демократія при кожному ухваленому рішенні відкидає безліч ін. можливих варіантів, інакше кажучи, редукує комплексність (тобто зменшує, звужує її), вона все ж таки шукає і залишає певні можливості і для сприйняття ін. вибору в майбутньому. Демократія, таким чином, комбінує здатність вироблення потрібних рішень із збереженням комплексності, тобто структурної відвертості для альтернативних дій. Спочатку все це видається схожим із заг. підставами традиц. теорії демократії: свободою, різноманіттям, плюралізмом, відвертістю, співучастю, змаганням різних думок. Та все ж у контексті системно-теорет. обґрунтування демократії всі ці цінності і принципи набувають абсолютно ін. сенсу: різноманіття не розглядається як шанс на психосоц. збагачення суб'єкта; адаптивність і здатність змінювати свої цілі є позитивними цінностями, оскільки саме вони, в умовах існування складного соц. і природного середовища, швидше за все, можуть зберегти сусп. устрій. Демокр. співучасть набуває своєї значущості не як інструмент реалізації особистої і колект. автономії, а як гарант можливо ширшого спектру політ. рішень. І, нарешті, вибори як осереддя демократії при представницькій системі менше всього служать реалізації особистої свободи самовизначення, а швидше, сприяють прикриттю адмін. рішень і використанню мінливих настроїв виборців під час змагань політ. партій. При функціоналістському розгляді демократії суб'єктивна мотивація і психол. заохочення демократії систематично заміщаються об'єктивними, системофункц. діями; партисипація (співучасть) породжує різноманіття, комплексність, яка у свою чергу, забезпечує довготривалу стійкість системи. Демократія виправдовує себе вже не як найгуманніша форма орг-ції сусп. відносин, але, швидше, як саме та форма держ. життя, яка в суч. умовах найкраще дозволяє зберегти систему. Всупереч своїм власним домаганням **С. в. т. д.** не переглядає нормативні передумови демократії, але робить саме строго нормативне її обґрунтування зайвим. Заміщення традиц. нормат., структурних і процедурних ознак демократії функціоналістськими критеріями, які належать до спроможності системи до самозбереження, не створює все ж легітимної (законної) бази для демократії. Бо в принципі будь-яка і кожна орг-ція влади, що створює оптим. умови для самозбереження системи, може бути виправдана на цій основі. Високій пристосовності демокр. системи служить низка притаманних їй принципів. Так,

стимульований демократією плюралізм забезпечує різноманіття сусп. явищ, багатство дух. і соц. альтернатив, розширюючи тим самим діапазон політ. вибору і вірогідність знаходження оптим. шляхів розвитку. Демокр. співучасть дозволяє представити різні погляди і позиції при прийнятті політ. рішень, здійснювати відбір найприйнятніших із них. Наявність опозиції дає можливість всебічно аналізувати проекти політ. рішень, виявляти їх слабкі сторони, знаходити альтернативи. Період. конкурентна зміна парламенту і уряду сприяє своєчасному виправленню помилок і гнучкому коригуванню політ. курсу відповідно до мінливої ситуації. **С. в. т. д.** критикується за її гуманістичну індиферентність, абстрагування від моральних імперативів та загальнолюдських цінностей, тому що з точки зору системного підходу з однаковим успіхом можна виправдати будь-які антигуманні форми орг-ції, що сприяють самозбереженню системи. /*М. Требін*/

СІОНІЗМ (івр. *תנועיצ* – Сіон (Цийон), пагорб у Єрусалимі, який у єврейській традиції символізує Єрусалим, як дух. центр іудаїзму, та Країну Ізраїлю) – націоналістично-політ. доктрина єврейського народу, що складає підставу діяльності міжнар. сіоністського руху та держ. політики Ізраїлю. Термін «**С.**» запровадив у 1890 р. австрієць Н. Бірнбаум (1864–1937). **С.** існує у формах націоналістичного руху й ідеології. Він мав за мету об'єднання євреїв усього світу і створення д-ви на істор. території цього народу в Ерец-Ісраелі. Виникнення **С.** обумовили три явища та події. По-перше, його стимулював розвиток демократії в Європі, піднесення ролі права в законодавчому врегулюванні сусп. процесів, рівності людей перед законом, а також фактичне зникнення традиційно закритого хар-ру існування єврейських громад і впливи на євреїв християнства. По-друге, цей процес підштовхувало значне зростання й поширення антисемітизму наприкінці XIX – на початку XX ст. в європ. країнах. Нарешті, дійовим чинником виявився розвиток націоналізму в європ. країнах, який був одночасно агітаційним прикладом і видимою загрозою у зв'язку із використанням націоналістами різних країн антисемітизму в своїй політиці.

За таких умов ідея повернення євреїв на «землю обетованну» виявлялась все дедалі актуальнішою і набувала втілення у практику. Наприкінці XIX ст. в європ. країнах виникали сіоністські гуртки, об'єднання та орг-ції з програмними вимогами створення єврейської держави. Найбільшого значення щодо цього набуло створене у 1887 р. у Росії об'єднання під назвою «Ховевей Ціон», яке закликало євреїв різних країн до стихійного переселення в Палестину. Розгалуження цієї орг-ції виникли у багатьох країнах. На початку 90-х років XIX ст. організації «Ховевей Ціон» сформулювали два стратегічних завдання щодо досягнення своєї осн. мети. По-перше, шляхом створення нац.-культ. автономій у країнах із значною к-стю євреїв і, по-друге, створенням самост. єврейської д-ви на окремій території. Термін «**С.**» і визначав зміст такої стратегії.

Вимоги почали набувати все більш відкритого й рішучого характеру. У 1896 р. вийшла друком кн. Теодора Герцля (1860–1904) під назвою «Єврейська д-ва», у якій підкреслювалась гол.

мета сіоністського руху – отримати міжнар. гарантії на право євреїв створити свою д-ву. Після отримання таких гарантій передбачалось планомірне переселення євреїв на відповідну територію та створення представницького ін-ту євреїв для ведення переговорів з керівництвом різних д-в, а також «Єврейської кампанії» для збирання коштів на забезпечення переселення та створення інфраструктури єврейської д-ви. У серпні 1897 р. відбувся сіоністський конгрес у Швейцарії у складі представників бл. 20 країн, який визначив конкретний план створення єврейської д-ви. Конгрес проголосив створення Всесв. сіоністської організації і ознаменував початок **С.** як всесв. руху. На конгресі було ухвалено «Базельську програму», затверджено Статут сіоністської орг-ції, засновано фонд для купівлі земель у Палестині і наголошено на необхідності відкриття Єврейського ун-ту в Єрусалимі.

Програма визначала шляхи створення єврейської д-ви в Палестині за допомогою сприяння переселенню до Палестини євреїв-землеробів, ремісників та робітників; орг-ції та об'єднання євреїв відповідно до законів кожної країни; розвитку нац. свідомості; практичної боротьби за досягнення згоди урядів стосовно втілення в життя мети **С.** І лише через півстоліття – 29.11.1947 р. – Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію № 181 під назвою «Майбутній уряд Палестини», яка передбачала створення на її території двох незалежних д-в – араб. та єврейської, а також запровадження спец. режиму у місті Єрусалимі. Відповідно до цієї резолюції 14.05.1948 р. була проголошена держава Ізраїль. /*О. Зінченко*/

СОЛІДАРНІСТЬ – одностайність, соц. згуртованість, спільність інтересів і дій, у ході якої досягаються певні цілі, реалізуються заг. інтереси. Також використовується і термін «соц. **С.**» для визначення ступеня та типу інтеграції, що їх виявляє сусп-во чи група осіб. У суч. сусп-ві вона ґрунтується на поділі праці у процесі здобування засобів для існування. Соц. **С.** посідає центр. місце у творчості Е. Дюркгейма, який поділяв її на два види: механічну та органічну. Механічна визначається станом нерозривних трудових та ін. зв'язків між індивідами, подібністю виконання ними соц. ф-цій. Виникає та існує у тих середовищах, у яких індивід поглинається спільнотою. Органічна соц. **С.** ґрунтується на поділі праці, що урізноманітнює соц. ролі людей, виокремлює їх та, водночас, робить взаємозалежними і нерозривними, внаслідок чого виникає почуття **С.**, взаємозв'язку. Сусп-во, в якому розвинута **С.**, найбільш придатне для розвитку індивідуальності. Напр. XIX – на поч. XX ст. набула поширення політ.-прав. концепція солідаризму. Її представником був Леон Дюгі, а осн. ідеями цієї концепції стали держ.-прав. засоби зміцнення **С.** Л. Дюгі проголосив, що прав немає, а є обов'язки та соц. ф-ції, і, відповідно, кожен клас має свої соц. ф-ції. Важливим є і те, у контексті цієї концепції, що прив. власність – не індивідуальне право, а сусп. обов'язок, адже Дюгі відкидав соціалістичні й комуністичні ідеї, прагнучи перетворити д-ву на орг-цію публічної служби. Таким чином, концепція «корпоративної» д-ви передбачає ліквідацію парламентаризму, виборчого права, пропорційної та мажоритарної виборчих систем як таких, що не здатні

відображати політ. волю виборців, та заміну їх на професійно-корпоративне представництво в органах держ. влади. Фактично Л. Дюгі переконував, що д-ва має бути надкласовою, а очолювати її повинен диктатор. /*В. Бліхар*/

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ – сусп.-політ. рух та ідейно-політ. течія, що виникли наприкінці XIX ст. у рамках марксизму. **С. -д.** вважається одним із напрямів соціалістичної ідеології. Розвиток **С. -д.** включає три етапи. На першому етапі (80-ті – 90-ті рр. XIX ст.) більша частина соціал-демокр. партій були об'єднані в II Інтернаціоналі, створеному Ф. Енгельсом у 1889 р., і розділяла осн. марксистські принципи щодо револ. шляху переходу до соціалізму, насильницьких форм перетворення сусп. відносин і ролі диктатури пролетаріату в цих процесах. Але вже наприкінці XIX – на початку XX ст. починається критичне переосмислення марксистської теорії, пов'язане з іменами відомих діячів нім. робочого руху Ф. Лассаля (1825–1864), Е. Бернштейна (1850–1932) та К. Каутського (1854–1938) – саме вони і вважаються родоначальниками соціал-демократії. Ф. Лассаль висунув положення про можливість мирного переходу до соціалізму на основі заг. виборчого права (що суперечило марксистському положенню про роль революції), а також розглядав д-ву як ін-т, що стоїть над класами (що йшло врозріз із марксистським положенням про д-ву як апарату насильства одного класу над ін.). Е. Бернштейн і К. Каутський стали агітувати проти таких марксистських положень, як класова боротьба, соц. революція і диктатура пролетаріату. На другому етапі розвитку соціал-демокр. думки (до 30-х. рр. XX ст.) відбувається розкол соціал-демократії на три течії: праву (опортуністична – «угодовська»), ліву (револ.) та центристську (коливалась між «правими» і «лівими»). У результаті, «ліві», очолювані В. Леніним, у 1919 р. створили Комуністичний Інтернаціонал (1919–1943). «Праві» у 1920 р. проголосили про відродження II Інтернаціоналу (припинив свою діяльність у роки Першої світ. війни). У 1923 р. була зроблена спроба об'єднання «правих» і «центристів» створенням Робочого Соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ), який в 1940 р. припинив своє існування. Третій етап належить до післявоєнного часу, коли завершується формування соціал-демокр. доктрини реформістського спрямування. У 1951 р. на міжнар. конгресі, що відбувся у Франкфурті-на-Майні, був створений Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтерн), який став правонаступником II Інтернаціоналу. Найбільш повна суч. інтерпретація соціал-демокр. ідеології міститься в концепції «демокр. соціалізму» (термін К. Каутського), який повинен стати основою для перетворення капіталістичного сусп-ва в соціалістичне. У 1989 р. у м. Стокгольмі Соцінтерном прийнято програмний документ «Декларація принципів», який уточнює сутність концепції демокр. соціалізму, щодо реалізації принципів демократії в політиці та економіці, розбудови парлам. демократії та прав., соц. д-ви, поступового подолання класової роз'єднаності, захисту цінностей свободи, справедливості, солідарності, ідеол. плюралізму.

На суч. етапі найбільшого успіху соціал-демократія досягла у країнах Зах. і Північної Європи. Це підтверджує ді-

яльність Віллі Брандта (голова Соцінтерну, федеральний канцлер ФРН у 1969–1974 рр.), Улофа Пальме (прем'єр-міністр Швеції в 1969–1976 рр. і 1982–1986 рр.), Франсуа Міттерана (президента Франції в 1981–1995 рр.), Феліпе Гонсалеса (перший секретар Іспанської соціалістичної робочої партії, який очолив іспанський уряд у 1982–1996 рр.) та ін. Соціал-демократи створили свою організаційну структуру в Європарламенті – Соціалістична група європ. парламенту. **С. -д.** став потужною політ. силою XX ст. в Азії, Африці та Лат. Америці. В Азії та Африці, де трудящі – переважно селяни, а не промислові робітники, соціалістичні програми робили акцент на земельній реформі та ін. аграрних перетвореннях. Афр. соціалізм включав відновлення доколоніальних цінностей та установ, у той час як модернізація проводилась централізованим апаратом однопарт. д-ви. Суч. Соцінтерн об'єднує більш як 150 партій соціалістичного спрямування та регулярно проводить конгреси. Соціал-демокр. партія України є консультативним членом Соцінтерну. Демокр. соціалістичні партії брали та продовжують брати активну участь у парламентах та урядах Швеції, Фінляндії, ФРН, Франції, Великій Британії, Іспанії, Португалії, Австрії, Бельгії, Нідерландів, Норвегії, Угорщині, Польщі, Болгарії і деяких ін. країн. Ці партії використовують соціалістичну ідеологію, виступають за створення «д-ви заг. добробуту» на основі кейнсіанської теорії. Програмні положення суч. соціал-демокр. партій включають такі принципи, цілі і завдання соц.-політ. розвитку: захист прав людини; принцип рівних прав і можливостей; політ. плюралізм; соц. орієнтовану ринкову економіку та створення «д-ви заг. добробуту»; створення потужного держ. сектору в економіці та помірного держ. регулювання економіки; націоналізацію стратегічно важливих підприємств, особливо у військ., аерокосмічній, металургійній, нафтопереробній промисловості та енергетиці; створення ефективних регулятивних механізмів системи вир-ва в інтересах робітників і дрібного підприємництва; рівноправність і захист усіх форм власності; соц. партнерство між трудящими і роботодавцями; співпраця з профспілками; захист інтересів всіх груп трудящих – робітників, селян, фермерів, інтелігенції та середнього класу; скорочення розриву між багатими і бідними, підтримка незаможних верств населення; система захисту соц.-екон. прав робітників (обмеження робочого тижня, поліпшення умов праці робітників, підвищення мінімальної зарплати, захист від невиправданого звільнення, б-ба з безробіттям); ефективна система соц. забезпечення (безкоштовна освіта та медицина, держ. допомога інвалідам, хворим, пенсіонерам, сім'ям з дітьми); захист навколишнього середовища; зняття обмежень з імміграції; мирне співіснування культур і цивілізацій; демілітаризація, скорочення військ. арсеналів і неучасть в агресивних військ. блоках. Незважаючи на певну втрату політ. впливу в кінці XX ст., ідеї **С. -д.** продовжують бути популярними. Світ. фін. криза 2008 р., що засвідчила серйозні недоліки глобалізму як ліберальної моделі процесів глобалізації, а також діяльність Соціального Форуму та Глобального Револ. Альянсу (які прагнуть очолити суч. протестні рухи у світ. масштабі) посилюють інтерес до соці-

ал-демокр. концепції розвитку сусп-ва. Особливий інтерес викликає екосоціалізм, що об'єднує ідеї інвайронменталізму (збереження природного середовища, екоцентризму) з ідеями соціалізму. Потужний демокр. і гуманітарний потенціал **С.-д.** дозволяє зберегти їй позиції провідної сусп.-політ. ідеол. течії сьогодення. /*О. Кириленко*/

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – процес набуття і закріплення стійких стереотипів політ. культури людини (свідомості й поведінки), коли формується рівень її політ. мислення, зрілості, самостійності, здатність бути відповідальною за свій політ. вибір, складається хар-р політ. взаємодії влади та індивіда.

Засвоєння політ. цілей, обрання ідеалів та наближення до стандартів політ. дій кожного конкретного сусп-ва є специф. процесом, обумовленим особливостями історико-культ. середовищ. Опанування критеріями політ. оцінок, зразками і моделями політ. поведінки триває на протязі певних етапів **С. п.** особистості. Амер. політологи Д. Істон і Дж. Денніс у теорії «політ. підтримки», напр., виокремили чотири фази **С. п.** амер. дітей та підлітків віком від 3 до 13 років: I фаза – *політизація*, коли дитина усвідомлює, що держ.-політ. влада більш значна, ніж батьківська; II фаза – *персоналізація* політ. влади у свідомості підлітка з реальними фігурами людей, що її символізують (шериф, полісмен, губернатор, президент); III фаза – *ідеалізація* – відбувається, коли відомим і визначним політ. діячам приписуються виключно позитивні якості; IV фаза – *інституціалізація*, коли юнацтво починає сприймати владу не лише через яскраві персони, а й через її формальні ін-ти (партії, парламент, уряд, вибори, суди, армію тощо).

Характеризуючи окремі різновиди **С. п.**, політологи описують чинні політ. норми-стандарти, найхарактерніші зразки взаємодії індивіда і влади (діалогічний, консенсуальний або конфліктний), у результаті чого здійснюється політ. спадкоємність, передача політ. традицій від покоління до покоління. Це обумовлено типом домінуючої в сусп-ві політ. культури та наявністю в ній різних субкультур. У науці за критерієм політ. цінностей і норм виокремлюють декілька моделей **С. п.**, які мають суттєві відмінності. *Гармонійний тип* – вимагає наявності культурно однорідного середовища (гомогенності), зрілих демокр. традицій та громадян. сусп-ва, які забезпечують поважний діалог індивіда і влади. Вважається, що такий ступінь політ.-культ. гомогенності властивий брит. і амер. сусп-вам. Стабільність цих систем пояснюється схильністю до традицій; брит. політ. культуру не можна уявити без стійких вікторіанських цінностей, без моралі та консерватизму, консенсусу і толерантності, без клубів, асоціацій та ін. форм недерж. політ. активності; хоча політ. абсентеїзм і протести тут також мають місце, особливо на виборах. *Плюралістичний тип* **С. п.** – переважає в країнах материкової Європи. Йому властиві: опосередкований хар-р взаємодії особи та влади; наявність різноманітних субкультур; численний «середній клас», який сприяє політ. консенсусу в сусп-ві; єдиний «соціокульт. код», представлений ліберальними цінностями (свобода, прив. власність, ринок, індивідуалізм, права людини, демократія, плюралізм тощо).

Стандарти політ. культури тут формуються спочатку в межах своєї культ.-етн. чи конфесійної групи. Кінцева ж соціалізація членів цих спільнот сприяє виробленню таких якостей, як толерантність, відкритість, лабільність, динамізм політ. зрушень. Консолідована демократія в межах цієї моделі **С. п.** ґрунтується на динамічній рівновазі трьох засад: розвинутого громадян. сусп-ва, конституційних обмежень влади та індивідуальної свободи особистості. Сусп-во незах. цивілізації частіше характеризується *конфліктним типом* **С. п.**, коли через злиденний рівень життя більшості населення, жорстку відданість індивідів місницьким цінностям клану, роду, племені гальмувались досягнення згоди між владою і носіями різноманітних цінностей. Значна культ. неоднорідність (гетерогенність) та існування маргінальних субкультур, контркультур у політиці супроводжується постійним застосуванням політ. насильства як у боротьбі за владу, так і в ін. ситуаціях. *Гегемоністський тип* **С. п.** вчені вважають характерним для закритих політ. систем (автаркій), здебільше тоталітарного напряму чи релігійного фанатизму. За таких умов людина входить до політ. відносин виключно через цінності свого класу (напр., буржуазії, пролетаріату), певної релігії (мусульманства, іудаїзму, синтоїзму) та їх політизованих реконструктів (ісламського фундаменталізму, сіонізму тощо) або через політ. ідеологію (комунізму, фашизму, расизму, націонал-шовінізму). Але слід зазначити, що навіть у демокр. системах продуктом цього типу **С. п.** можуть стати окремі фанатично політизовані чи гіперідеологізовані особистості. /*Л. Герасіна*/

СОЦІАЛІЗМ (лат. *sosialis* – суспільний) – багатозначне поняття. Найбільш поширеними є два підходи. При *теорет.* підході **С.** у різних варіантах розглядається як наук. доктрина ідеального сусп-ва, що засноване на різних формах сусп. власності, справедливому розподілу матеріальних і дух. цінностей залежно від витраченої праці, соц. і політ. забезпеченні свободи особистості. Гол. доктринальними течіями стосовно **С.** виступають соціал-демокр. і марксистська. Перша з них розглядає **С.** як результат реформування капіталізму із збереженням прив. власності, зростання «середнього» класу, виникнення соц. партнерства, досягнення високого рівня справедливості й соц. рівності. Друга виходить із того, що **С.** є першою фазою комунізму, виникає внаслідок революцій і характеризується існуванням виключно сусп. власності, провідною роллю робітничого класу та здійсненням принципу «від кожного за здібностями, кожному – за працею», який забезпечується шляхом політ. регулювання екон. і соц. процесів, встановленням д-вою норм і принципів соц. рівності і справедливості. Пріоритет у цій доктрині надається д-ві, а не особистості.

Практично-політ. підхід до **С.** виступає у формі реалізації зазначених доктрин, а поняття «**С.**» є характеристикою реально існуючих сусп-в. Соц.-демокр. підхід до **С.** як до існуючої реальності втілював себе в діяльності щодо формування «соц. д-ви», «солідарного сусп-ва», «д-ви всезаг. благоденства», конкретних нац. моделей втілення основоположних ідей соціалістичної спрямованості, напр., «шведського **С**.». Нездійсненність моделей «демокр. **С.**» і «д-ви всезаг. благоден-

ства», а також непереконливість у вирішенні проблем, що породжені глобалізацією та інформ. природою суч. сусп-ва, підірвали авторитет і впливовість соціал-демократії. Практичними її завоюваннями вважаються створення ін-ту соц. партнерства, що замінює інти класової б-би, ефективної системи соц. захисту, досягнення гідного життєвого рівня трудящих верств населення. Реалізація на практиці марксистського підходу до **С.** шляхом повної заборони прив. власності, ринкових відносин, політ. і дух. опозиції, протиставлення реальної соц.-політ. практики ідеям демократії і свободи привели або до повної ліквідації такої моделі **С.** (СРСР, країни Сх. Європи) або до ринкового реформування (Китай). Усе це призвело до відторгнення або кризи уявлень про **С.** та настороженого ставлення до нього в сусп. свідомості. /*Н. Осипова*/

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ – властивість соц. відносин, яка дає можливість окремим індивідам (соц. групам) усвідомлено збільшувати різні види ресурсів для досягнення поставленої мети. Ідея **С. к.** розвивалася в рамках багатьох соц. наук. Виділяють чотири основних підходи до його аналізу: соціоантропологічний, економіко-інституціональний, політол. і соціол. В основу *соціоантропологічного підходу* закладене уявлення про природні інстинктивні прагнення людських істот до об'єднання. У 1920 р. Л. Ганіфаном була висунута гіпотеза про те, що **С. к.** належить до таких людських якостей, які у звичайному житті називаються доброзичливістю (прихильністю), дружбою, що дозволяє створювати соц. осередки сусп-ва. *Економіко-інституціональний підхід* спирається на тезу, що люди при взаємодії одна з одною прагнуть до максимізації індивідуальної корисності й використовують ресурси **С. к.** при здійсненні різних типів діяльності. При такому підході акценти зосереджені на інвестиційних стратегіях індивіда в умовах альтернативних можливостей використання часу. У *політології* підкреслюється роль ін-тів, політ. і соц. норм у формуванні людської поведінки. **С. к.** – не просто сукупність діючих у сусп-ві ін-тів, це «клей», що втримує їх разом. Сусп-во, засноване на заг. взаємодії, є більш результативним, ніж сусп-во заг. недовіри. Цей підхід перегукується із соціально-антропологічним, у рамках якого **С. к.** виступає як соц.-психол. або культ. традиції й норми, які формують великі мережі добровільних асоціацій. Мережі виявляються результатом співдружності людей, що довіряють одна одній навіть тоді, коли довіра є, по суті, побічним продуктом асоціації. При цьому **С. к.** (довіра) відіграє вирішальну роль і в політ., і в екон. співробітництві. Він сприяє створенню великомасштабних ін-тів на кшталт політ. партій, важливих у справі створення демократії. У *соціол. підході* **С. к.** розглядається як соц. норми, мережі й орг-ції, за допомогою яких індивіди отримують користь. Особлива увага приділяється соц. мережам, що набувають найбільшої значимості у сусп-вах, де довіра до формальних орг-цій є низькою.

Сьогодні більшість дослідників розрізняють три рівні аналізу **С. к.** – макро-, мезо- та мікрорівень. Формування **С. к.** як сили, що збільшує потенціал екон. розвитку сусп-ва шляхом створення й підтримки соц. зв'язків і моделей

соц. орг-цій, передбачає: а) об'єднання індивідів для розв'язання фундаментальних питань, пов'язаних із вир-вом, відтворенням, регулюванням і координацією основних потреб *(макрорівень)*; б) створення корпоративних елементів людського капіталу й категоріальних елементів, які генерують соц. розбіжності, що позначаються на ставленні до них у сусп-ві *(мезорівень)*; в) безпосередні особисті відносини в рамках корпоративних і соц. осередків *(мікрорівень)*.

Найбільший внесок у розвиток теорії **С. к.** зробив П. Бурдьє. Він розглядав **С. к.** як один із капіталів позаекон. природи, як сукупність існуючих або потенційних ресурсів, пов'язаних із наявністю усталеної мережі більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання (членства в групі). Володіння **С. к.** створює ряд ефектів. По-перше, виникає «ефект клубу», що випливає зі стійкого об'єднання в надрах певного соц. простору людей (елітарних груп) і речей, схожих між собою тим, що відрізняє їх від інших. По-друге, доповненням і протилежністю «ефекту клубу» є механізм «ефекту гетто», що створює простір для знедолених. Отже, рівень заг. культури та освіти, розташовувані статуси і походження – це унікальний капітал, що подає культ. і соц. сигнали, за якими можна впізнати «свого». Однак, згідно з П. Бурдьє, **С. к.** є дещо більшим, аніж просто мережа групових зв'язків. Його природа передбачає трансформацію сталих відносин (сусідство, стосунки у колективі колег, родинні зв'язки) у відносини, які передбачають тривалі суб'єктивно-емоційні зобов'язання (відчуття вдячності, поваги, дружби тощо). **С. к.** не може існувати поза соц. мереж, його наявність у окремої людини можлива тільки завдяки її приналежності до певних соц. груп. У свою чергу, **С. к.** окремої групи зникне, якщо група припинить існування. Причому коли людина вийде з групи, вона втратить доступ до **С. к.** цієї групи, хоча **С. к.** сусп-ва володіти буде, оскільки залишиться членом ін. груп. **С. к.** володіє всіма характеристиками будь-якої форми капіталу і перш за все можливістю до накопичення, приросту ресурсів, які має суб'єкт **С. к.** Такими ресурсами можуть бути гроші, фізич. якості, знання, досвід, доступ до ін. мереж соц. зв'язків. Отже, про наявність **С. к.** буде свідчити збільшення у людини ін. форм капіталу. Тому **С. к.** слід відрізняти від ресурсу соц. мереж або «соц. ресурсу», який люди використовують, як правило, тільки для підтримки свого статусу. /*В. Погрібна*/

СОЦІАЛЬНИЙ ПАКЕТ – базові соц. гарантії, передбачені законодавством про працю та соц. забезпечення, а також додаткові матеріальні блага, які роботодавець надає за власною ініціативою – додаткові послуги, пільги й виплати соц. хар-ру для працівників, які здійснюються за рахунок коштів працедавців та на які не нараховується єдиний внесок на загальнообов'язкове держ. соц. страхування. У Постанові Кабміну України 2010 р. перелік видів таких виплат поділений на: виплати, які здійснюються у грошовій формі, та ті, що надаються в натуральній або грошовій формі. **С. п**. як інструмент соц. політики спрямований на створення для співробітників кращих умов праці, іноді він доступний як для співробітників, так і для їхніх родин. У рамках програми «**С. п**.», як правило, можна одержати

публічні винагороди, подарунки, сувеніри відповідно до досягнутих успіхів; послуги медичного страхування; задовольнити потреби працівників у житлі, харчуванні, відпочинку, оволодінні новими знаннями і підвищенні кваліфікації, подарунки до урочистих подій; орг-ції корпоративних свят і відпочинку, оплаті корпоративного одягу, наданні службового транспорту (доставляння на підприємство та від нього до дому), оплаті користування службовими мобільними телефонами, оплаті навчання дітей співробітників у вишах та їхнього відпочинку у таборах тощо. Термін **«С. п**.» у широкому контексті дедалі частіше вживається у програмах політ. партій, які так позначають свої соц. обіцянки, зокрема скасування/проведення пенсійної, медичної або податкової реформи. «**С. п.»** політ. партій мають багато спільного, це і завдання, і способи, які вони пропонують для вирішення проблем соц. сфери суч. України, що ускладнює питання ідентифікації партій за їхніми **«С. п**.». /*Є. Тихомирова*/

СОЦІУМ ПОЛІТИЧНИЙ – одна з підсистем сусп-ва, що забезпечує інтеграцію всіх елементів сусп-ва, його існування як цілісного організму, окремий сегмент соціуму, який охоплює взаємовідносини між класами, націями, соц. групами й спільнотами, з приводу утримання й використання держ. влади. У більш широкому значенні до розуміння структури **С. п.** належать політ. свідомість, політ. відносини, політ. та прав. норми, політ. ін-ти й орг-ції, політ. діяльність, засоби масової інформації. Найважливішими складовими **С. п.** є д-ва, тобто орг-ція політ. влади панівного класу; партії, які відображають становище класу в сусп-ві, його інтереси; сусп. орг-ції та рухи, групи за інтересами та групи тиску, які об'єднують представників різних соц. груп. За формою владної орг-ції **С. п.** вирізняють монархію і республіку. За рівнем держ. інтегрованості **С. п.** може бути унітарним (єдине держ. утворення), федеративним (союз юридично самост. держ. утворень – штатів, земель тощо), конфедеративним (держ.-прав. об'єднання). Важливою ознакою **С. п.** є політ. режими – демократія (джерелом влади визнається більшість; рівноправність громадян; виборність осн. органів влади; верховенство права; розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову; багатопартійність тощо); тоталітаризм (насильство з боку д-ви стосовно громадян, що супроводжується мілітаризацією сусп-ва, пануванням бюрократії, ігноруванням потреб та інтересів людини тощо); авторитаризм (повна або часткова відсутність прав і свобод, заборона опозиційних партій і орг-цій, відмова від розподілу влади, застосування політ. репресій тощо). **С. п.** є системою динамічною, тому прогресивний його розвиток має кінцевою метою побудову прав. д-ви з верховенством права в усіх сферах сусп. життя, пріоритетом прав, свобод і інтересів особистості; організацією і функціонуванням суверенної держ. влади на основі принципу розподілу влади – законодавчої, виконавчої, судової; формування розвинутого громадян. сусп-ва. /*Е. Кальницький*/

СПЕКТР ПОЛІТИЧНИХ СИЛ (лат. *spectrum* – бачення) – усталена в політ. науці система класифікації політ. сил, відповідно до якої вони за своїми ідеол. засадами та політ. орієнтаці-

ями поділяються на чотири основних типи: крайні ліві, лівоцентристські, правоцентристські та крайні праві.

Поняття «ліві», «центристи» та «праві» виникли в часи Великої Фр. революції. Унаслідок випадкового розташування депутатів у Нац. конституційній асамблеї 1789 р. ліві місця посіли якобінці (прибічники радикальних револ. дій, що намагалися скасувати монархію та провести фундаментальні сусп. перетворення), центральні – жиронди сти (помірні республіканці), праві – фельяни (прибічники конституційної монархії). Таким чином, відбувся первісний поділ політ. сил на тих, хто обстоює радикальні перетворення сусп. ладу (лівих), хто підтримує помірні методи вирішення сусп. проблем (центристів) та хто бажає зберегти існуючий стан (правих).

У процесі становлення парламентаризму та парт. систем, до середини XIX ст. як ліві сприймалися ліберали (представники торгово-промислової буржуазії), котрі виступали за розширення громадян. свобод і політ. прав, як праві – консерватори (представники земельної аристократії, клерикальних кіл та монархісти), котрі обстоювали традиц. порядок. Скасування соц. виборчих цензів та перехід до заг. виборчого права зумовили появу політ. партій, що репрезентували незаможні верстви сусп-ва (робітників, селян, дрібних підприємців), які стали визначатися як ліві. Натомість партії, що захищали інтереси великої буржуазії, одержали назву правих. Таким чином, політ. спектр набув класового забарвлення.

На початку XX ст. відбулася диференціація лівого та правого флангів **С. п.с.** на крайніх і центристів. Диференціація лівого флангу була зумовлена розколом робітничого руху на револ. течію, яка породила комуністичні партії, та реформістську, на ґрунті якої сформувалася суч. соціал-демократія, що керується доктриною демокр. соціалізму. Відповідно, комуністичні партії стали сприйматися як крайня ліва політ. сила, а соціал-демокр. та лейбористські (партії праці) – як лівоцентристська. У 1930-ті рр. відбулося також розмежування серед ліберальних партій. На ґрунті теорії капіталізму, що регулюється, англ. економіста Дж. Кейнса сформувалася доктрина соц. лібералізму, яка намагалася сумістити принципи вільної конкуренції з розбудовою ефективної системи соц. захисту. Партії, що в основу своєї діяльності поклали цю доктрину, стали теж відносити до лівоцентристських. Партії, що залишилися вірними класичній ліберальній доктрині, характеризувалися як правоцентристські. Виникнення крайнє правого сегменту **С. п.с.** спричинила поява фашизму, який наполягав на необхідності повернення насильницькими методами до «природного порядку» та виступав із позиції радикального націоналізму. У ході розробки концепції тоталітаризму комуністичні (крайні ліві) та фашистські (крайні праві) сили, внаслідок схожості багатьох їх засадничих позицій, були об'єднані у спільний тоталітарний тип. Тоталітарні партії відрізняє від ін. крайніх лівих (радикально соціалістичних) та крайніх правих (радикально націоналістичних) партій те, що в основу їх програмних цілей покладена ідея суцільного одержавлення сусп. життя.

На середину XX ст. **С. п. с.** мав таку типову структуру.

Ліві:

1. Центристські:

а) соціально ліберальні;

б) лейбористські;

в) соціал-демократичні.

2. Крайні:

а) радикально соціалістичні;

б) комуністичні (лівототалітарні).

Праві:

1. Центристські:

а) консервативно ліберальні;

б) традиційно консервативні;

в) клерикальні.

2. Крайні:

а) радикально націоналістичні;

б) фашистські (правототалітарні).

Проте в суч. умовах, внаслідок посилення соц. динаміки та зміни соц. структури, межі між сегментами **С. п. с.** стають все більш розпливчастими, а співвідношення між ідеол. та прагматичними партіями постійно змінюється на користь останніх. *(О. Романюк)*

СПІНДОКТОРІНГ (англ. *spin* – обертання, вертіння, крутіння) – різновид мутаційної соціально-комунікативної технології додавання, що спрямована на виправлення події, явища, вчинку, переважно негативних, заради того, щоб ситуація набула потрібної позитивної чи принаймі нейтральної форми. Поява **С.** пов'язана з роботами Е. Бернайса, Л. Тая, Б. Брюса, Ф. Котлера, Д. Уоттса та ін., які набули популярності у 80-90-х рр. XX ст. й активно використовуються у політ. діяльності в наш час. Метою роботи спіндоктора є формування та підтримання правильної лінії роботи ЗМК. Основним у роботі спіндоктора є інформ. блок, за допомогою якого можна формувати сферу новин шляхом попереднього збору інформації, акцентування значущості потрібних новин способом уповільнення та прискорення потоку інформації. Здебільшого робота спіндоктора охоплює такі напрями діяльності: пріоритетність певних тем чи подій; прискорення – уповільнення інформ.-комунікативного подання тем чи подій; вилучення тем чи чи подій. До осн. ф-цій **С.** відносять: орг-цію витоку інформації; орг-цію групи тиску на підтримку тих чи ін. подій; контакти з пресою (журналістами); підготовку заходів із пресою; виправлення помилок, допущених у ході спілкування з пресою.

У світ. практиці існують дві моделі спіну: тоталітарна (ґрунтується на повному контролі за інформацією в ЗМІ на всіх рівнях) та демокр. (базується на інтелектуальному перегравanні ЗМІ та більшій динамічності). Дослідники найчастіше виокремлюють п'ять видів «спіну»: до-спін (підготовка перед подією); після-спін (наведення блиску на подію); торнадо-спін (намагання спрямувати інтерес до чогось, що реально не викликає його); контроль кризи (менеджмент подій, що виходять з-під контролю); зменшення витрат (менеджмент подій, що вже вийшли з-під контролю, щоб зменшити подальші втрати). Останнім часом найчастіше застосовується такий різновид «спіну» як торнадо-спін, зокрема, активно використовується учасниками політ. токшоу. Парт. телеспікери приходять на ефір з конкретною заготовкою і транслюють її незалежно від розвитку сюжету програми й атмосфери дискусії, що нерідко вирізняться від реальних обставин й зменшує відповідний ефект. /*В. Гулай*/

СПІЧРАЙТИНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *speech* – промова та *write* – писати) – соц.-комунікативна технологія укладання текстів виступів політ. діячів різних рівнів. Можна виділити такі типи публічних виступів: програмні промови; великі виступи на відповідних заходах (конференціях, «круглих столах»); репліки; невеликі виступи в рамках дискусії; інтерв'ю; бесіди з журналістам та ін.

Технологічний ланцюжок публічного виступу політ. діяча включає такі осн. етапи: визначення формату виступу – визначення рівня компетентності аудиторії – визначення мети виступу. Так, технології підготовки до публічного виступу політ. діяча складаються з кількох етапів: 1) збір даних; 2) інтерв'ювання спікера; 3) вивчення аудиторії; 4) дослідження теми публічного виступу; 5) робота із джерелами й технологіям написання публічної промови, що включає в себе такі елементи: а) план промови; б) конспект промови; в) композиція; г) методи викладення матеріалу; ґ) прийоми привернення уваги аудиторії; д) ефективність та виразність промови; е) пробне озвучування промови. Спічрайтери під час написання промови користуються прийомами риторики, психології, лінгвістики, елементами ораторського та театрального мистецтва. При підготовці публічного виступу політ. діяча необхідно правильно підібрати: а) модель викладу – лінійну (від лат. *ab ovo* – «від яйця») або інтриго-фабульну (від лат. *in medias res* – «усередину речей»); б) методи викладу: дедуктивний (з лат. *deductio* – виведення): полягає у послідовному розгортанні повідомлення і руху тексту від загального до часткового; індуктивний (лат. *inductio* – наведення, спонукання): обернений до дедуктивного та полягає в переорієнтації ходу думки від часткового до загального; аналогію (грец. αναλογια – відповідність): умовивід, що полягає у зіставленні подій, явищ, ознак, фактів з метою виявлення подібності; стадійний (грец. στάδιον – певний ступінь (період, етап) у розвитку чогось, що має свої якісні особливості): рух мовного повідомлення від стадії до стадії за логікою розвитку думки; концентричний (від лат. *con* – об'єднання і *centrum* – центр, зосередження): полягає у тому, що навколо проблеми, які ставлять у центр уваги, групуються споріднені, близькі проблеми, питання, події, факти тощо); відповідну процедуру аргументації: логічну; аналогійну; опосередковану, часу, події, культури тощо.

Незалежно від роду і виду публічного виступу політ. діяча, в його структурі виділяють три частини: вступ, осн. частину, висновок. Зважаючи на особливості публічної комунікації, виокремлюють також зачин і кінцівку. Вагому роль в успішності виступу політика займають такі риторичні прийому: риторичне питання; ототожнення себе з аудиторією; несподіванка; гіпербола; провокація. У процесі **С. п.** доцільно використовувати аудіоматеріали, які повинні ілюструвати тезу й бути оформлені в єдиному стилі, але водночас не повинні бути перевантажені інформацією. У суч. умовах спічрайтери відіграють важливу роль у забезпеченні ефективної діяльності політ. діячів. /*В. Гулай*/

СТАЛИЙ РОЗВИТОК – заг. концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням суч. потреб людства і захистом інтересів

майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі. Концепція **С. р.** як вираз перспектив розвитку світ. спільноти запропонована на конференції ООН в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. стосовно навколишнього середовища. **С. р.** – це керований розвиток. Основою його керованості є можливості системного підходу та суч. інформ. технології, які дозволяють надзвичайно швидко моделювати різні варіанти напрямів розвитку, з високою точністю прогнозувати їх результати та вибирати найоптимальніші з них. У той же час це керування не є суто технологічним явищем, воно включає в себе вимоги захисту довкілля, соц. справедливості й відсутності расової та нац. дискримінації. В Україні термін «**С. р.**» часто вживається для визначення лише неухильного зростання екон. показників країни, її регіонів, міст, сіл та окремих галузей економіки. Інколи до цього додають здійснення несистематизованих з точки зору **С. р.** заходів щодо збереження довкілля та поліпшення санітарних умов проживання й праці людей.

Концепція **С. р.** ґрунтується на п'яти принципах. *Принцип можливості*: людство може досягти довготривалого й усталеного розвитку для задоволення потреб людей, що живуть у цей час, не руйнуючи при цьому можливості для майбутніх поколінь також задовольняти свої потреби. *Принцип об'єктивності*: обмеження, які існують у галузі експлуатації природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані з суч. рівнем техніки і соц. орг-ції, а також зі здатністю біосфери до самовідновлення. *Принцип задоволення потреб*: необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на благополучне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток у принципі є неможливим. Однією з гол. причин виникнення екол. катастроф та криз є злидні, які стали у світі звичайним явищем. *Принцип узгодження надмірних засобів і екол. можливостей*: необхідно узгоджувати стан життя тих, хто користується надмірними грошовими і матеріальними засобами, з екол. можливостями планети, зокрема використання енергії. *Принцип погодження зростання населення з виробничим потенціалом екосистеми*: розміри і темпи зростання населення мають зіставлятися з виробничим потенціалом глобал. екосистеми Землі, що змінюється. Здійснення політики ефективного розвитку сусп-ва неможливе без урахування вимог **С. р.**
/Н. Осипова/

СТАЛІНІЗМ – тоталітарна політ. система в СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. й її ідеол. підґрунтя. **С.** характеризувався пануванням авторитаризму, посиленням каральних ф-цій д-ви, зрощенням держ. і парт. органів, жорстким ідеол. контролем за всіма сторонами життя сусп-ва. Ряд дослідників вважають **С.** однією з форм тоталітаризму.

Формування **С.** як тоталітарної системи влади та ідеології зазвичай пов'язують із фактичним завершенням внутрішньопарт. б-би за владу, остаточним розгромом всіх опозиційних течій і початком «великого стрибка» – взятим у кінці 1920-х рр. курсом на форсовану індустріалізацію й насильницьку суцільну колективізацію сільського господарства для здійснення модернізаційного проекту колосальних масштабів –

переходу від традиц. аграрного сусп-ва до індустріального, що вимагало мобілізації внутр. ресурсів, надцентралізації екон. життя і, в остаточному підсумку, призвело до формування в СРСР цілісної командно-адмін. системи. У 1930-ті рр. в умовах утвердження монополії на думку, створення культу вождя, образу ворога і масових репресій відбулося остаточне утвердження режиму особистої влади Сталіна й переродження партії в структуру командно-адмін. системи управління.

С. – вкрай централізований режим, який спирався передусім на потужні парт.-держ. структури. Сталін був не просто символом режиму, а лідером, який ухвалював принципові рішення і був ініціатором усіх значущих держ. заходів. При цьому сам процес прийняття рішень був закритим. Із прийнятих у 1930–1941 рр. постанов Політбюро менше як 4 тис. були публічними, понад 28 тис. – таємними.

Командно-адмін. система як «надзвичайна система» громад. орг-ції дозволяла «сконденсувати» надлишкову соц.-психол. енергію народу, спрямувавши її на вирішення ключових завдань. При цьому потужний політ.-ідеол. тиск був покликаний компенсувати слабкість матеріального стимулювання. Економіка країни повністю удержавлювалася, партія остаточно зливалася з д-вою, а д-ва ідеологізувалася. Кожен член сусп-ва залучався до ієрархічної системи ідеологізованих орг-цій (піонерська орг-ція, комсомол, профспілки тощо), через які здійснювалося партійно-держ. управління. Функції з розпорядженням одержавленою власністю і політ. влада виявилися відчуженими від переважної більшості соціуму на користь парт.-держ. апарату й особисто Сталіна. Населення підтримувалося в постійній мобілізаційній готовності за допомогою масованих пропагандистських кампаній, хвиль масового терору, показових судових процесів над «ворогами народу».

За визначенням рос. політолога А. Медушевського, зміна інформ. картини світу призвела до «переформатування соціуму за такими основоположними координатами, як простір, час і сенс існування індивіда». «Узурпація тимчасового простору» мала на меті, з одного боку, витіснення справжньої істор. пам'яті задля створення ілюзорної картини світлого комуністичного майбутнього, розрив істор. спадкоємності, знищення небажаних спогадів, а з другого – відновлення тієї частини історії, яка ставала корисною системі в умовах, що змінилися (так, під час Великої Вітчизн. війни були відновлені рос. військ. традиції, ослаблені антиреліг. обмеження заради зміцнення легітимності режиму). Відмітною рисою **С.**, як і ін. тоталітарних режимів, стали переписування, фальсифікація рос. та світ. історії, а згодом – і радикальний перегляд історії рос. револ. руху.

Сенс існування людини, згідно зі сталінською ідеологією, полягає в б-бі за перебудову сусп-ва за планами партії. **С.** відрізняло прагнення тотального контролю над індивідом, його повної ресоціалізації, а методи визначалися бажанням отримати слухняне знаряддя диктатури. Внаслідок сталінського соц. конструювання в сусп-ві запанували відмова від реліг. цінності життя і смерті, культ револ. насильства та сваволі, придушення прав особи, інформ. агресивність, фаталізм і пасивність. Соці-

ально заохочуваними нормами поведінки стали сусп. апатія, соц. інфантилізм, заперечення індивідуального внеску, егоїзм і заздрість, недовіра до повноцінної праці, агресія, страх, заохочення доносів, лицемірство.

Більшістю критиків **С.** розглядається як логічне продовження політики В. Леніна. Однак серед лівих критиків, у тому числі марксистів, набула популярності «теорія перерваного зв'язку», згідно з якою **С.** – збочення політики Леніна, яка була більш гнучкою і враховувала інтереси ширших соц. кіл. Серед прихильників цієї теорії були Л. Троцький, Р. Такер, Р. Медведєв, Г. Лисичкін та ін. Л. Троцький висунув відому тезу, за якою **С.** є не завершенням більшовизму, а його «термідоріанським запереченням» і «зрадою».

Іноді термін «**С**.» використовується для характеристики країн, політ. система яких багато в чому нагадувала політ. систему СРСР часів Сталіна (напр., режимів Кім Ір Сена, Кім Чен Іра та Кім Чен Ина в КНДР, Хо Ши Міна і Ле Зуана у В'єтнамі, Енвера Ходжі в Албанії, Ніколае Чаушеску в СРР та ін.), а також політ. партій, які є прихильниками подібної політ. системи. Представниками деяких течій марксизму (напр., троцькістами) термін «**С.**» використовується для позначення політ. системи та ідеології, що існувала в СРСР та ін. соціалістичних країнах як за Сталіна, так і в наступний період до розпаду СРСР.

У суч. Європі **С.** переважно оцінюють як тоталітарний режим. У липні 2009 р. Парлам. асамблея ОБСЄ ухвалила резолюцію, в якій прирівняла злочини **С.** у СРСР до злочинів нацистського режиму в Німеччині. */В. Кротюк/*

СТАТУС ПОЛІТИЧНИЙ – фіксоване становище суб'єкта в системі політ. (владної) взаємодії. Базовою характеристикою **С. п.** є ступінь владних повноважень. Влада, керування − підпорядкування, контроль, вплив, домінування, б-ба за ресурси – суттєві центр. феномени політ. взаємодії. **С. п.** може виступати кадрова політ. посада (чиновники, міністри, депутати, сенатори, адміністратори і т. ін.) або характеристика здатностей впливу індивіда (групи) на політ. процеси, при чому ці групи не займають ніяких посад. Осн. характеристиками **С. п.** виступають: обсяг владних повноважень – діапазон впливу, який може формально чи неформально використовувати агент, займаючи певний статус; особливості зв'язків з ін. статусами – положення даного статусу відносно ін. горизонтальних та вертикальних диспозицій; зв'язки можуть мати імперативний (керування-підпорядкування) – структурна залежність, або казуальний характери – структурна незалежність статусів; «фільтраційна складова» статусу. «Фільтраційна складова» передбачає, що зайняття агентом тієї чи ін. диспозиції потребує виконання їм певних функцій. Якщо ці функції виконуються відповідно до вимог системи, то вірогідніше, що агент отримає певні бонуси (більш високу посаду, матеріальну винагороду і т. ін.). Неякісне виконання призводить до негативних результатів. Тобто кожний статус, диспозиція виступають місцем випробовування можливостей актора, своєрідним фільтром каналу кадрової циркуляції. Окремим аспектом виступає фактор конкуренції. У політ. структурах завжди триває б-ба між високостатусними агентами та

тими, хто ці позиції намагається зайняти. Правляча група намагається зберегти за собою здобуті позиції і тому негативно ставиться до неконтрольованих процесів мобільності. Посилення фільтраційних механізмів стає результатом б-би за самозбереження; «трамплін-потенціал» статусу – ця характеристика належить значною мірою до кадрової структури – системи **С. п.**, що пов'язані формальними імперативами – системи політ. посад. Мова йде про можливість кар'єрного зростання або відсутність такої, за умови зайняття індивідом певної диспозиції. Якщо статус відкриває можливості для подальшого зростання, то він має «трамплін-потенціал». Напр., активіст партії – кандидат у члени партії – член партії – голова районного комітету партії – голова обласного комітету – член центрального комітету – зам. голови партії – голова партії і т. д. Кожен із цих статусів має «трамплін – потенціал», оскільки з кожного з них можна потрапити на більш вищий щабель політ. драбини. Якщо ж статус не додає таких можливостей, то слід констатувати, що агент дістався «даху» кар'єри чи знизив свій політ. вплив. Прикладом таких диспозицій виступають декоративні посади на кшталт консультантів, радників, почесних президентів і т. ін. /*О. Безрук*/

СТЕРЕОТИПИ ПОЛІТИЧНІ (грец. στερεός – твердий, об'ємний, просторовий і τύπος – відбиток) – емоційно насичені та відносно стійкі моделі певних явищ, процесів чи об'єктів політич. простору, що покликані упорядковувати політ. дійсність шляхом її спрощення та приведення у відповідність до попереднього досвіду.

Концепт стереотипу з'явився у соц. науках завдяки амер. журналісту У. Ліппману, який першим увів його в наук. обіг у праці «Громад. думка» (1922), запозичивши це поняття з термінології поліграфічного вир-ва. Термін «стереотип» використовувався у друкарні для означення монолітної друкарської форми (кліше), в яку заливалася фарба. За аналогією, такі ж кліше існують у свідомості людей. Причому «заливається» в них не фарба, а інформація, за допомогою якої формується громад. думка.

Тобто на шляху пізнання політ. дійсності знаходяться своєрідні фільтри – **С. п.**, через які нова політ. інформація просіюється, спрощується та набуває форми певного – раніше сформованого – шаблону. **С. п. –** це картинки в голові, які індивід або створює самостійно, або отримує від інших. **С. п. –** це своєрідні рамки, в які вкладається різноманітна політ. інформація. Означені рамки можуть суттєво деформувати ту інформацію, яка не відповідає вже сформованим шаблонам (певним закріпленим у свідомості образам політ. реальності).

Характерною рисою **С. п.** є емоційна насиченість, коли індивід наповнює його тими відчуттями, які з ним асоціюються. **С. п.** спрощують та «скорочують» процеси сприйняття і розуміння, завдяки чому упорядковується дійсність. У результаті спрощення відбувається припасування незрозумілого та складного до існуючого та простого (вже стандартизованого) уявлення. **С. п.** характеризуються підвищеною стійкістю. Вже сформовані **С. п.** доволі важко зруйнувати.

Найбільш характерна ознака **С. п.** полягає в тому, що його дія «включається» набагато швидше, ніж дія розуму.

Тобто **С. п.** виступають у ролі певних упереджень, бар'єрів, що стоять на сторожі свідомості при сприйнятті нової інформації. Ці упередження пов'язані з емоційною природою людини, зі світом пристрастей та відчуттів. Відповідно, **С. п.** співвідносяться більше з ірраціон. компонентою свідомості, ніж з раціонально-логічним осягненням політ. реальності.

С. п. тісно пов'язані в єдиній структурі з політ. міфами та архетипами. Архетипи більш глибинні, вони співвідносяться з колект. несвідомим (К. Г. Юнг), формують ядро ідентичності, їх доволі важко змінювати (втім, їх небажано змінювати). **С. п.** більш поверхові, вони сприймаються на емоційному рівні, їх можна певним чином формувати та змінювати. Саме тому **С. п.** є основою політ. іміджу. Тобто у формуванні політ. іміджу переважно задіяні не архетипи і не політ. міфи, а **С. п.** Причому, у формуванні **С. п.** важливу роль відіграють метафоричні засоби.

Оскільки сутність архетипів розкривається саме через міфи, їхня роль полягає у формуванні ядра політ. міфів. Політ. міф, структуруючи політ. простір, включає в себе не лише архетипну складову (ядро), а й стереотипну складову (оболонка міфу). Тобто поняттям політ. міфу охоплюється як поняття «**С. п.»**, так і поняття архетипу. Крім того, для політ. міфу набуває важливості постійне його «підживлення» на раціонально-логічному рівні з боку того інформ. простору, в якому він зародився.

Задля більш наглядного опису хар-ру взаємозв'язку між **С. п.**, політ. міфами та архетипами використаємо метафоричний образ соняшника. Під політ. міфом мається на увазі суцвіття соняшника з жовто-гарячими пелюстками та великим диском, до якого вони прикріплені. Завдяки **С. п.** політ. міф стає впізнаваним, оскільки **С. п. –** видимі поверхові ознаки міфу (пелюстки соняшника). Диск соняшника – ядро політ. міфу (архетипи). Інформ. підживлення на раціонально-логічному рівні також необхідне політ. міфу задля його стійкості (як сонце та вода для соняшника).

У політ. дискурсі поряд із поняттями **С. п.**, політ. міфів та архетипів доволі часто вживають як синонімічні поняття політ. іміджу, політ. бренду та ідентичності бренду. Тобто поняття іміджу кореспондується з концептом **С. п.**, поняття політ. міфу – з концептом політ. бренду, а поняття архетипу – з концептом ідентичності бренду.

Якщо концепт бренду (як і поняття політ. міфу) співвідноситься з певним ідеальним змістом, то під поняттям політ. іміджу мається на увазі сприйняття та оцінка бренду реципієнтами. Тобто іміджеві хар-ки виступають у ролі периферійних ознак бренду, надаючи йому певної цілісності у сприйнятті. Причому формування політ. іміджу найчастіше зводиться до створення **С. п.** Іміджеві хар-ки можуть змінюватися, сприяючи більш вигідному позиціонуванню бренду в тих чи інших умовах. Натомість, радикальна зміна самого бренду (його ідентичності) здатна призводити до його руйнування та зникнення.

Вдале створення **С. п.** залежить від правильно підібраної ключової метафори. Метафора (рівень **С. п.**), корелюючи з ціннісними судженнями (рівень архетипного ядра політ. міфу), служить своєрідним каркасом для створення

ефективних міфологем. Саме міфологеми виступають кодами, що підміняють об'єкт політ. позиціонування уявленням про нього. Вдалими можна вважати ті політ. міфологеми, які реципієнт сприймає на віру, а не ті, які легко піддаються раціонально-критичному аналізу. Адже міфологеми покликані впливати на сферу несвідомого, аж ніяк не апелюючи до сфери розуму.

На рівні стереотипної оболонки політ. міфу панує емоційність. Зруйнувати **С. п.** важко, оскільки на рівні **С. п.** раціонально-логічна аргументація не завжди діє. Невдалі **С. п.** не варто розвінчувати, їх необхідно витісняти ін. – більш продуктивними – **С. п.** *(Г. Куц)*

«СТОКГОЛЬМСЬКИЙ СИНДРОМ» – захисно-несвідомий травматичний зв'язок, взаємна або одностороння симпатія, яка виникає між жертвою і агресором у процесі захоплення, викрадення та/або застосування (або загрози застосування) насильства. Під впливом сильного шоку заручники починають співчувати своїм загарбникам, виправдовувати їх дії, і, в кінцевому підсумку, ототожнювати себе з ними, переймаючи їхні ідеї і вважаючи свою жертву необхідною для досягнення «заг.» мети. Якщо терористів вдається схопити, то колишні заручники, схильні **«С. с.»**, можуть активно цікавитися їхньою подальшою долею, просити про пом'якшення вироку, відвідувати у місцях ув'язнення тощо. Побутовий **«С. с.»**, що виникає у домінантних сімейно-побутових відносинах, є другим найвідомішим різновидом **«С. с.»**.

Авторство терміна **«С. с.»** приписують криміналісту Н. Біджероту, який ввів його, аналізуючи ситуацію, що виникла в Стокгольмі під час захоплення заручників у серпні 1973 р. Тоді два рецидивісти захопили в банку чотирьох заручників, чоловіка і трьох жінок, і протягом 6 днів погрожували їх життю, однак час від часу давали їм деякі поблажки. Драма ця у цілому продовжувалася 5 днів, і весь цей час життя захоплених заручників висіло на волосині. Але в момент їх звільнення сталося щось несподіване: жертви стали на бік злочинців, намагаючись завадити поліцейським, які прийшли їх рятувати. А пізніше, коли конфлікт благополучно вирішився і злочинці були посаджені за грати, колишні їхні жертви стали просити для них амністії. Вони відвідували їх у в'язниці, а одна із захоплених у заручниці жінок навіть розлучилася зі своїм чоловіком, щоб поклястися у любові й вірності тому, хто 5 діб тримав біля її скроні пістолет. Згодом дві жінки з числа заручників побралися з колишніми викрадачами.

Механізм психол. захисту, що лежить в основі **«С. с.»**, був вперше описаний А. Фрейд в 1936 р., і отримав назву «ідентифікація з агресором». Характерний набір ознак **«С. с.»** є таким: 1) заручники починають ототожнювати себе із загарбниками. Принаймні, спочатку це захисний механізм, часто заснований на неусвідомленій ідеї, що злочинець не буде шкодити жертві, якщо дії будуть спільними і позитивно сприйматися. Заручник практично щиро прагне дістати заступництво загарбника; 2) жертва часто розуміє, що заходи, яких вжито її потенційними рятувальниками, ймовірно, завдадуть їй шкоди. Спроби порятунку можуть перевернути ситуацію, замість терпимою вона стане смертельно небезпечною. Якщо заруч-

ник не отримає кулю від визволителів, можливо, те саме йому дістанеться від загарбника; 3) довге перебування в полоні приводить до того, що жертва дізнається злочинця, як людину. Стають відомі його проблеми й устремління. Це особливо добре спрацьовує у політ. чи ідеол. ситуаціях, коли заручник дізнається точку зору загарбника, його образи на владу. Тоді жертва може подумати, що позиція злочинця – єдино правильна; 4) заручник емоційно дистанціюється від ситуації, думає, що з ним цього не могло статися, що все це сон. Залежно від ступеня ототожнення себе із загарбником жертва може порахувати, що потенційні рятувальники і їх наполегливість дійсно винні в тому, що відбувається; 5) **«С. с.»** посилюється у тому випадку, якщо групу заручників розділили на окремі підгрупи, що не мають можливості спілкуватися один з одним.

«С. с.» може набути розвитку під час: політ. і кримінальних терактів (захоплення заручників); військ. каральних операцій (напр., при взятті військовополонених); позбавлення волі у концентраційних таборах і в'язницях; відправлення судових процедур; розвитку авторитарних міжособистісних відносин всередині політ. груп і реліг. сект; реалізації деяких нац. обрядів (наприклад, при викраденні нареченої); викрадення людей з метою продажу в рабство, шантажу або одержання викупу; спалахах внутрісімейного, побутового та сексуального насильства.

Дослідники вважають, що **«С. с.»** є не психол. парадоксом, не розладом (або синдромом), а, швидше за все, нормальною реакцією людини на подію, що сильно травмує її психіку. Так, **«С. с.»** не включений у жодну міжнар. систему класифікації психічних захворювань. Згідно з дослідженнями, **«С. с.»** є досить рідкісною подією. За даними ФБР, у більш як 1200 випадків захоплення заручників з барикадуванням у будівлі **«С. с.»** відмічений лише у 8% випадків. /*М. Требін*/

СТРАТИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – упорядковане розташування комплексу політ. статусів, яке базується на реалізації та відтворенні принципу нерівності індивідів та груп, у контексті конкурентної б-би за політ. владу. **С. п**. виступає результатом перерозподілу владних ресурсів у сусп-ві. Найпростішою моделлю **С. п**. є розподіл на правлячу еліту та неправлячі маси. Виділяють декілька напрямів дослідження **С. п**. У межах марксистської парадигми осн. стратифікаційною ознакою **С. п**. є екон. складова. Панівним класом є клас власників, який і формує владу. **С. п**. тісно пов'язана з наявністю або відсутністю екон. капіталу. Згідно з елітистською парадигмою екон. чинник має вторинний хар-р. Концепт еліти тут відіграє ту ж роль, що у Маркса клас власників. Виділяються дві осн. політ. позиції: «еліта», «правлячий клас» – правляча меншість, та «маси», або «народний клас», – більшість, яка обмежена у владних ресурсах (В. Парето, Г. Моска, А. Турен). А. Стронін та Б. Чичерін вказують на роль фізич., природних умов (клімату, території і т. ін.) і соц. факторів (народностей, класів, станів тощо) на процеси **С. п.** А. Стронін зображує модель **С. п.** у вигляді «піраміди-конуса». Ця піраміда поділяється на три політ. страти, в які поєднуються громадяни у зв'язку з їхньою сусп.

функцією або за політ. рангами і статусами. По-перше, це вищий, «політ. продуктивний» клас, куди включаються аристократія й інтелігенція, тобто законодавці, судді й адміністратори. По-друге, це середній політ. клас капіталістів, у якій входять банкіри, мануфактуристи й орендарі. І нарешті, по-третє, на нижчому щаблі політ. конуса перебуває підвладне, «політ. непродуктивна» більшість працівників (хлібороби, ремісники й т. ін.). Питання про «владну стратифікацію радянського типу» як патримоніальної ієрархії, регульованої скоріше неформальними конвенціями, ніж формальними законами, було сформульовано В. Радаєвим. Він вказує, що «сусп-во радянського типу побудовано як систему владних ієрархій. Владні відносини реалізуються як панування вищих шарів над нижчими. Таке панування встановлюється не тільки насильно, а й за допомогою особливої форми авторитету...». В. Анурін вважає, що розшарування за політ. стратами відбувається не тільки в обсязі влади й привілеїв, але й за хар-ром переконань та орієнтацій щодо того, який з типів соц. устрою буде найсправедливішим щодо розподілу цінностей і благ між «політ. кластерами». Варіант постструктуралістського підходу до вивчення **С. п.** сусп-ва запропонував у низці своїх робіт Ю. Качанов, що спирається на ідеї П. Бурдьє, У. Аутвейта й Р. Бхаскара. Для аналізу він використовує категорію «політ. поля», структуроутворюючими ознаками якого є: позиції й диспозиції соц. агентів, акумульований капітал та ін. Взаємодія соц. агентів неминуче породжує структуру політ. нерівності, що, у свою чергу, обумовлюють певні політ. практики. Напр., політ. ідентичність бюрократії пов'язана з акумулюванням трьох форм капіталу: 1) об'єктивованої (ресурси контрольованої орг-ції); 2) інституціоналізованої (звання, нагороди й т. ін.); 3) інкорпорованої (компетенція, практичні навички й уміння й ін.). У цілому розробка проблематики **С. п.** перебуває ще у стартовій фазі, що обумовлено не тільки існуючими заборонами на ці сюжети, а й «закритістю» об'єктів дослідження (еліт, бюрократії, корпорацій, груп тиску й т. ін.). Аналіз **С. п.** тісно пов'язаний із дослідженням бюрократії, політ. еліт і лідерів. Класичний аналіз відчуження політ. лідерів від народу, парт. верхівки – т. зв. кокуса (від англ. caucus – парт. орган або збори) від парт. маси здійснив у своїй роботі «Демократія й політ. партії» (1898) один із всесвітньо визнаних засновників суч. соціології політики М. Острогорський. Його ідеї були використані багатьма дослідниками, зокрема М. Вебером і Р. Міхельсом, В. Леніним і Е. Вандервельде та ін. /*О. Безрук*/

СТРІТ-АРТ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *street art* – вуличне мистецтво) – образотворче мистецтво на громад.-політ. тематику у підкреслено урбаністичному стилі. **С-а.п.** охоплює низку явищ, пов'язаних із публічною художньою активністю, об'єднує різні напрями вуличної творчості, напр., *графіті* (візуальна інформація, яка з'являється у публічному просторі стихійно), *муралізм* (трудомісткий настінний живопис у публічному просторі) і под. В арсеналі засобів **С-а.п.** – вуличні трафарети, стікери, спрей-арт, аерозольне мистецтво, постери (некомерційні) тощо.

Поява **С-а.п.** засвідчує: у XXI ст. методи засвоєння людиною вимог ролевої

поведінки, політ. цінностей і орієнтирів стрімко модернізуються. Сьогодні демонструються креативні форми участі (закликів до участі) громади у сусп.-політ. процесі; нова Інтернет-реальність стрімко змінює соц. життя людей, стимулює до нових форм дії, пропонує нові зразки політ. поведінки. **С-а.п.** як новітня форма політ. дії надає ефекту емоційної підзарядки та відчуття спільної справи, разом із тим дає змогу учасникам відволіктися від буденності. Він доводить, що суч. політ. дія має бути емоційно забарвленою, щоб бути ефективною.

С-а. п. як візуалізована форма політ. дії ніби поміщає глядача в незвичний контекст сприйняття, дозволяючи йому пережити відчуття, які у повсякденному житті є малоймовірними. Це спроба подолання урбаністичного «гноблення середовищем» за допомогою створення несподіваних рішень декорування простору, рішень – іронічних, ігрових та експериментальних.

Поширення **С-а.п.** збігається зі становленням культури постмодерну. Представники **С-а.п.** керуються ідеєю, що «на війні діють всі засоби», а тому хтось бере до рук зброю, а хтось – фарбу. **С-а.п.** – своєрідний дух часу, свіже віяння, додатковий комунікативний плацдарм, засіб мистецької б-би. Майстри **С-а.п.** освоюють сірі стіни міст, руйнуючи соц. шаблони та політ. авторитети авангардними малюнками. Цей вид художньої практики є відповіддю на виклики, що надходять людині від урбаністичного середовища.

Особливо **С-а.п.** актуалізувався в Україні під час революційно-воєнних подій 2013−2015 рр. Патріотичний бум втілився у багатьох креативних художніх формах: фарбування оглядово видимих об'єктів (напр., мостів, глухих стін багатоповерхівок, стел на в'їздах до населених пунктів, набережних) у нац. двоколори, декорування автомобілів, випуск дизайнерами колекцій із патріотичними принтами, оформлення газонів, гігантські графіті, покришки люків і т. д. Тенденцією 2014–2015 рр. є прокидання патріотизму, що призвело до «зміни обличчя» укр. міст.

С-а.п. має колосальну іміджеву силу: люди сприймають таке незалежне, неконтрольоване, не узгоджене з владою висловлювання, українці шукають нових лідерів і нових форм протесту. Прикладами **С-а.п.** є роботи донецького художника С. Захарова (арт-група «Myrzilka») як прояв антисепаратистського протесту. У техніці **С-а.п.** виконані посвяти «Небесній сотні», полеглим бійцям і цив. населенню під час АТО. Терористи-клоуни та Смерть із прапором «Новоросії» на вулицях Донецька; спецназівець, який замахнувся на беззахисну фігуру; Йосип Сталін у фуфайці двірника, який діловито змітає в купу символи миру, включаючи християн. хрест і мусульманський півмісяць; «гопники» у спортивних костюмах, які лузають насіння, і под. – суч. укр. **С-а.п.**

С-а.п. – дзеркало реальності. Це не лише спосіб маніфестування свого ставлення до світу, а й естетична форма протесту. */Н. Хома/*

СТРУКТУРАЛІЗМ – теорія, відповідно до якої структура системи або орг-ції більш важлива, ніж індивідуальна поведінка її елементів. Структурне дослідження має глибоке коріння в зах. філос. думці і може бути простежено до

праць Платона і Аристотеля. Початок суч. **С.**, що об'єднує різні рухи, у т. ч. епістемологію, було покладено швейцарським лінгвістом Фердинандом де Соссюром. У соц. і політ. теорії **С.** називається спроба застосувати до соц. і політ. явищ методи структурної лінгвістики. Його характерною особливістю є методол. твердження, що окремі елементи будь-якої системи мають значення тільки в плані їх відносин один з одним. Соссюр, що не користувався терміном «структура» і віддавав перевагу поняттю «система», розглядав мову як систему знаків, яку слід аналізувати синхронно, тобто вивчати як самодостатню систему в певний момент часу, а не в істор. розвитку. Фр. антрополог і соціолог К. Леві-Стросс застосував епістемологію Соссюра до соціології. Він стверджував, що аналіз має приводити до розробки моделі, що виявляє основоположні структурні механізми, що керують поверховими явищами сусп. життя. Відкриті їм «несвідомі психічні структури», як вважав він сам, лежать в основі всіх людських ін-тів. **С.** справив великий вплив на політ. науку і дослідження в галузі міжнар. відносин. Особливо помітно він виявився у структуралістському марксизмі й у критичних реалістичних філософ. течіях соціології, які нерідко стверджують, що теорія експлуатації Маркса є прикладом дії в сусп-ві, що лежить в основі (явищ) причинного механізму. У міжнар. відносинах термін «**С.**» має два значення. Під латиноамер. **С.** розуміють доктрини, що мають великий вплив, розроблені Р. Пребішем і Екон. комісією ООН для Лат. Америки (ЕКЛА). Пребіш не тільки пропонував заходи на захист нац. стратегій індустріалізації з метою заміни імпортних товарів вітчизняними, а й виступав за регіон. інтеграцію та міжнар. кооперацію експортерів первинної продукції. Ця політ. установка і аналіз, що лежить в її основі, стали офіц. доктриною Третього світу завдяки роботі Конференції ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD), створеної в 1964 р. на чолі з Пребішем як голови-засновника. Цю політику треба відрізняти від набагато менш доброчинних неомарксистських ідей латиноамер. школи залежності. Термін «**С.**» може також належати до нового напряму в реалістичній теорії міжнар. відносин, що склалися під впливом К. Уолтца. Війна і нестабільність – не стільки наслідок зіпсованої людської природи чи поганого держ. устрою, скільки результат мінливого співвідношення сил між д-вами в анархічній міжнар. системі. Більш ранні реалістичні оцінки окремих д-в та їхніх лідерів були оголошені редукціоністськими і відкинуті. Полеміка між структуралістами, що нерідко вдаються до запозичень з мікроекон. теорій, ведеться навколо того, що, цілком ймовірно, повинно було виявитися більш стабільним, біполярна або мультиполярна системи. */П. Квіткін/*

СУБКУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА – сукупність політ. орієнтацій, що значно відрізняються від тих, які домінують у сусп-ві. Фактично йдеться про особливості політ. культур окремих сусп. груп. Політ. культура сусп-ва не є сумою **С. п.** Вона вбирає в себе найбільш стійкі, типові риси, що характеризують політ. свідомість та поведінку осн. маси населення.

Кожна **С. п.** включає *загальне*, що характеризує домінуючу в сусп-ві політ.

культуру, і *специфічне*, що вирізняє цю субкультуру. Її особливості зумовлені відмінностями у становищі різних сусп. груп в екон. та соц. структурі сусп-ва, відмінностями за етн., расовими, реліг., освітніми та ін. ознаками. Наявність у заг. політ. культурі великої к-сті субкультур, з одного боку, свідчить про її розвиненість і зрілість, а з другого – загрожує її стабільності, адже у такому випадку відсутнє єдине консолідуюче ядро, навколо якого об'єднуються всі прошарки сусп-ва. Оскільки одна й та сама подія або явище політ. життя може викликати істотно різні реакції у населення, це може стати джерелом непорозуміння та соц. нестабільності в країні та заважатиме подальшому прогресивному розвитку.

Найпоширенішими видами **С. п.** є такі. *Регіон.* **С. п.** обумовлені екон. відмінностями, що стосуються способу життя населення регіону, його екон. стану, особливостей природно-геогр. і кліматичних умов, наявності певних природних ресурсів тощо. На регіон. **С. п.** суттєво впливають екон. спеціалізація регіону (аграрна або промислова) та його місце в заг. системі розподілу праці. *Соціоекон.* **С. п.** зумовлені існуванням у сусп-ві груп, що мають різний екон. статус, отже, і відмінності у способі життя, інтересах, цінностях. Представники цієї субкультури вдаються до різних засобів і методів впливу на владу: від широкого використання засобів масової інформації до лобіювання уряд. структур та створення політ. партій, що претендують на участь у владі. *Соціально-класові* **С. п.** зумовлені статусними відмінностями і специфікою інтересів певних соц. груп (класів), що відіграють різні ролі у політ. житті. *Етнічні* **С. п.** пов'язані з самобутністю певних етн. груп. Політ. цінності, переваги і настанови поступаються етнічній самосвідомості та нац. хар-ру певного етносу. *Реліг.* **С. п.** виникають у тому випадку, коли релігія є осн. елементом загальної культури певної групи людей (напр., ісламський фундаменталізм). Дуже важливе значення для політ. розвитку сусп-ва має **С. п.** *лідерів та еліт*. Найважливішими елементами такої субкультури є здатність лідерів і представників еліти виражати інтереси пересічних громадян, їх профес. управл. якості, ті риси й властивості, які дозволяють їм завоювати й підтримувати власний авторитет. *Молодіжну* **С. п.** характеризує гострота сприймання політ. подій, емоційність, нерідко недостатня зваженість оцінок, тяжіння до нового, а інколи й такі полярні позиції, як бунтарство чи апатія. Водночас для **С. п.** *старших поколінь* найбільшою цінністю залишається матеріальний достаток. Політ. погляди представників старшого покоління в перехідних типах політ. культури обтяжені практикою старого політ. режиму.

У результаті взаємодії різноманітних субкультур формується заг. політ. культура, яка вбирає в себе найголовніші ознаки і певний рівень політ. свідомості та поведінки в цілому сусп-ва. У цій інтегрованій структурі можуть превалювати тоталітарні, авторитарні або демокр. риси, поєднуватися різноманітні рівні й ознаки соц. суб'єктів. Вона уможливлює визначення якісного рівня політ. життя певного сусп-ва. Наявність великого розмаїття **С. п.** може призвести до фрагментарності політ. культури сусп-ва, що, у свою чергу, здатне спровокувати втрату загальнонац. ідеалів та цілей. *(В. Погрібна)*

СУБСИДІАРНІСТЬ – принцип соц. орг-ції та врядування, який вказує на пріоритет нижчих рівнів сусп. та управл. ієрархії й одночасно утверджує можливість втручання вищих рівнів у разі необхідності. **С.** як принцип соц. орг-ції та сусп. відносин концептуалізується у межах соц. філософії, етики, християн. світогляду та соціології права. **С.** у сусп. відносинах (горизонтальна, не територіальна **С.**) – принцип пріоритету прав та інтересів особи перед правами та інтересами будь-якої спільноти, пріоритету більш малої, раніше утвореної та близької до особи спільноти порівняно зі спільнотою більш великою або більш високого рівня. Її трактують у соц.-екон. значенні як принцип, що регулює відносини держ. і прив. власності; у соц.-етичному – як принцип держ. підтримки та соц. захисту; у громадсько-прав. – як принцип законності та юрид. рівності, політ. свобод і прав людини; у соціокульт. – як принцип, що утверджує первинність особи щодо д-ви або будь-якої спільноти. **С.** як принцип врядування концептуалізується у межах політ. філософії, держ. управління, політології та політ. регіоналістики. **С.** у відносинах врядування (вертикальна, територіальна **С.**) – принцип пріоритету прав нижчого рівня управління у порівнянні з вищим. Її трактують у політ. значенні – як критерій формування та реалізації політики, що спрямована на зростання ролі базових рівнів прийняття рішень; у політ.-екон. – як механізм розподілу повноважень між рівнями врядування, що конкурують між собою в ефективності витрат коштів і наданні послуг населенню; у політ.-прав. – як формулу розподілу повноважень, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним рівень не може здійснити ефективніше. **С.** у всіх значеннях вимагає виокремлення з точки зору регуляції негативної та позитивної сторони принципу. Перша вказує на заборонну дію (невтручання) та окреслює її межі (до тих пір, поки орг-ція нижчого рівня здатна досягти своєї мети), друга – на дозвільну дію (втручання, допомога) та визначає її вимоги до неї (заохочення до власної ініціативи). Обмежуючи втручання й одночасно вимагаючи його, принцип **С**. виражає позитивний і негативний погляд на роль д-ви з повагою сусп-ва та індивіда. Хоча філософ. витоки принципу **С.** сягають тисячоліть, у вигляді формального закону він був уперше сформульований в енцикліці папи Пія XIII «Квадрагезимо Анно» (1931): «Не можна змінювати або порушувати цей найбільш важливий принцип соц. філософії: повноваження, які вони [люди] здатні здійснювати з власної ініціативи і власними засобами, не повинні бути відібрані у людей та передані до громади, так, було б несправедливо і суттєво порушило б громад. порядок, якщо забрати у нижчого соц. утворення функції, які воно може здійснювати саме, і передати їх соц. утворенню вищого порядку. Єдина мета будь-якого сусп. втручання полягає в тому, щоб допомогти членам сусп-ва, а не знищити або поглинути їх». Формулювання принципу **С.** багато разів уточнювалось у реліг. та світських документах, однак наведене трактування 1931 р. залишається найбільш вживаним. Принцип **С.** знайшов втілення у важливіших міжнар. документах сучасності – Європ. хартії місц. самоврядування (1985), Договорі

про ЄС (1991) та його наступних версіях, а також у законодавстві з місцевого врядування багатьох країн світу. *(Т. Панченко)*

СУВЕРЕНІТЕТ (фр. *souverainete* – верх. влада) – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність д-ви в зовн. і внутр. справах. Класичне визначення поняття «**С.**» дано фр. філософом Ж. Боденом (XVI ст.) як «вищої, абс. і повсякчасної влади над громадянином і підданими в політ. співтоваристві».

У суч. умовах **С.** найчастіше розглядається як верховенство влади д-ви всередині країни та її незалежність від влади будь-якої ін. д-ви. Поєднання двох начал – верховенства і незалежності – означає як право д-ви на незалежність і свободу від посягань і ззовні, і зсередини, так і право управляти, панувати, владарювати, свободу приймати рішення, здійснювати функції верх. влади. Отже, розрізняють два аспекти поняття «**С.**» – внутр. і зовн. Під внутр. аспектами **С.** розуміється можливість для д-ви розпоряджатися своєю територією і ресурсами, а також видавати закони й примушувати підданих до їх виконання. У внутр. житті країни **С.** передбачає верховенство уряду та держ. структур, які ним формуються. Зовн. аспект **С.** ототожнюється з можливістю д-ви проводити незалежну політику, встановлювати дипломат. відносини з ін. д-вами, оголошувати їм війну або укладати мир тощо. Важливою ознакою **С.** д-ви є визнання міжнар. співтовариством, ін. суб'єктами міждерж. відносин права даного уряду на юридично рівних засадах вступати у взаємини з ін. урядами. Верховенство держ. влади як найважливішої ознаки **С.** виражається в тому, що вона не є делегованою ззовні і самостійно визначає всю будову прав. відносин у даній д-ві (прийняття Конституції, законів тощо), здійснює авторитетний вплив на всі сторони життя сусп-ва, а якщо потрібно – застосовує примус. Прав. основою **С.** є конституції, декларації, загальновизнані принципи міжнар. права, які фіксують суверенну рівність д-в, їхню територ. цілісність, невтручання у внутр. та зовн. справи, право націй на самовизначення. Повага до **С.** – один з найголовніших принципів міжнар. права і міжнар. відносин, який закріплено у Статуті ООН, Гельсінських угодах та ін. міжнар.-прав. документах. */Г. Клімова/*

СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС – процес удосконалення, поліпшення, зростання сусп-ва. **С. п.** передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого тощо. Серед важливих атрибутів **С. п.** можна виокремити: спрямованість (наявність певного континуума змін, усталеного ряду якісно різних станів), усталеність, відчуженість зворотності кількісних і якісних змін, закономірність, тобто необхідний хар-р. **С. п.** здійснюється шляхом реформ і революцій. В історії сусп.-політ. думки існують три підходи до визначення критерію прогресу: по-перше, зростання моральності людини, сусп. моралі, духовності сусп-ва (Гесіод, Сократ, Платон, середньовічні теософи й суч. християн. та ін. реліг. філософи); по-друге, розвиток знань, науки, освіти, виховання (Ж. Кондорсе, А. Тюрго, Вольтер, Ж. -Ж. Руссо, Д. Дідро, О. Конт); по-третє, розвиток наук, техніки й технологій (Д. Белл, Зб. Бжезінський, Е. Тоффлер). Позитивни-

ми критеріями **С. п.** нині є: екон. критерій (розвиток сусп-ва з екон. боку має супроводжуватися підвищенням рівня життя людини, усуненням бідності, ліквідуванням голоду, масових епідемій, високими соц. гарантіями по старості, хворобі, інвалідності тощо); рівень гуманізації сусп-ва (у сусп-ві повинні зростати: ступінь різних свобод, заг. захищеність людини, рівень доступу до освіти, до матеріальних благ, можливість задоволення дух. потреб, дотримання її прав, можливості для відпочинку тощо; і знижуватися: вплив обставин життя на психофіз. здоров'я людини, ступінь підпорядкованості людини ритму виробн. життя; узагальнюючим показником цих соц. чинників береться середня тривалість життя людини); прогрес у моральному і дух. розвитку особистості (сусп-во повинно ставати все більш моральним, моральні норми мають зміцнюватися й удосконалюватися, кожна людина повинна отримувати все більше і більше часу й можливостей для розвитку своїх здібностей, для самоосвіти, для творчої діяльності та дух. роботи). Таким чином, осн. критерії **С. п.** змістилися в цей час з виробн.-екон., наук.-техн., соц.-політ. чинників у бік гуманізму, тобто в бік пріоритету людини і її соц. долі. Отже, гол. сенсом культури і гол. критерієм **С. п.** є гуманізм процесів і результатів сусп. розвитку.

На **С. п.** впливають декілька типів змін: *природні* (органічні зміни природи та зміни, що стимулюються соціогенезом), *демогр*. (є ф-цією природних й соц. змін і мають істотний зворотний вплив на природу й соц. середовище); зміни *у виробн. сфери* (забезпечують природне стимулювання **С. п.**); зміни *в системі управління* (розвиток управління від елементарних форм у родині до суч. держ. структур); зміни *в соц. організації* (з одного боку, спрямовані на вдосконалення традиц. зв'язків, а з другого, такі, що сприяють виникненню нових видів орг-цій і встановленню зв'язків між ними); зміни *в межах соц. структури* (зміни в кожній складовій сусп-ва); зміни *в дух. сфері* (зміни в світосприйнятті та ідеології). **С. п.** притаманні закони прискорення історії, ущільнення істор. часу. З плином часу змінюється статусний портрет сусп-ва – сукупність усіх статусів, що існують у даний істор. час у даної країні. У примітивному сусп-ві статусів було не більше двох десятків, у суч. – лише профес. статусів налічується майже 40 тис., сімейно-родинних – понад 200, політ., реліг., екон. – кілька сотен.

Різновидом **С. п.** є *прогрес політ*. Коли мова йдеться про прогрес політ., то цей процес уявляється як така зміна (або набуття) якостей і характеристик політ. системи, що дозволяє останній адаптуватися до нових умов соц.-політ. життя. Прогрес політ. супроводжується істотною зміною структури й хар-ру політ. відносин, механізмів функціонування елементів політ. системи, а також хар-ру її взаємодії із зовн. середовищем. У зв'язку з цим треба звернути увагу на перехід від тоталітаризму, авторитаризму до демократії як заг. тенденцію розвитку цивілізації, формування й розвитку громадян. сусп-ва, домінування загальнолюдських цінностей, політ. плюралізму тощо. Саме поняття «прогрес» має своїм ядром оцінний компонент. Тому, оцінюючи будь-які соц., політ. процеси як «прогрес», ми фіксуємо лише одну грань їхнього реального буття. *(М. Требін)*

СУСПІЛЬСТВО – 1) *у широкому розумінні* виступає як сукупність об'єднуючих форм сумісного життя і діяльності людей, які виникають в процесі реалізації їх потреб. Відносини між людьми у межах **С.** і відповідно з його вимогами називають соц. Взаємодія людей забезпечує цілісність **С.**, але це взаємодія людей з різними соц. статусами, тобто з різними формами включення в соц. відносини. Ці статуси мають бути узгодженими за допомогою певних сусп. ін-тів, тобто установ, що об'єднують і забезпечують конкретну сумісну діяльність. У **С.** в широкому розумінні визначальними суб'єктами взаємодії виступають такі ін-ти, як сім'я, д-ва, церква, школа, суд тощо. Максимально всеохоплююча природа цих суб'єктів взаємодії обумовлює і всеохоплюючу природу поняття «**С.**», його фундаментальність, основоположність стосовно будь-якого ін. поняття. **С.** включає в себе «спеціалізовані» екон., соц., політ., соціокульт. підсистеми, взаємозв'язок і взаємодія між якими забезпечується працею і життєвою активністю конкретних людей. Зважаючи на це, рушійними силами функціонування і змін у **С.** виступають власність, праця, сім'я; 2) *у вузькому розумінні* означає стійку групу людей, що проживають на спільній території і сумісно вирішують екзистенціальні проблеми свого життя. Прагматичними складовими такого **С.** є його геогр. визначеність, спільна законодавча система, сприйнятливі для всіх суб'єктів внутр. екон. зв'язки, певна соціокульт. ідентичність і сприйнятлива система цінностей. У **С.** завжди діють різноспрямовано орієнтовані сили, спільноти, групи; від їх співвідношення, цілеспрямованості, волі, організованості, залежать конфігурації конкретних сусп-в.

Існують підходи до **С.**, які синтезують широкий і конкретний підхід до нього. Прикладом цього є поняття громадян. **С.**, яке характеризується такою основоположною узагальненою ознакою, як необхідність служіння д-ви **С.**, і в той же час виступає як продукт європ. цивілізації. Окремим видом **С.** є людство – спільнота всіх людей на планеті Земля. /*Н. Осипова*/

СУСПІЛЬСТВО БАГАТОСКЛАДОВЕ – тип сусп-ва, яке розділено сегментарними відмінностями; останні існують там, де лінії політ. протистояння частково, а особливо повністю, збігаються з лініями соц. розмежування сусп-ва, і перш за все з тими, які є найбільш значущими із всіх ліній, що проходять усередині сусп-ва. Сегментарні відмінності можуть мати реліг., ідеол., мовну, регіон., культ., расову чи етн. природу. На думку Гаррі Екштейна, політ. партії, групи інтересів, засоби комунікації, школи, добровільні об'єднання мають тенденцію до орг-ції по лініях, що повторюють існуючі всередині суспва кордони. Кліффорд Гірц до сегментарних відмінностей відносить орієнтації, що мають підґрунтям мову, релігію (а також ідеологію), звичаї, місцевості, расу або кровні зв'язки. Дж. С. Фернівал спеціально включає культ. відмінності до характеристик **С. б.**, виключаючи при цьому регіон. відмінності. На його думку, кожна група прихильна до своєї релігії, культури і мови, своїх ідей і способу життя. У **С. б.** різні групи живуть пліч-о-пліч, але ізольовано, в єдиному політ. утворенні; вони хоча й іс-

нують на єдиній території, проте соц. віддалені одна від одної. Точно кажучи, це сусп-во являє собою мозаїку народів, оскільки окремі його частини змішуються, але не поєднуються один з одним.

Групи населення, що виокремлюються на основі вищевказаних відмінностей, мають назву «сегменти **С. б.**». Вважається, що необхідними передумовами (чинниками), які значною мірою сприяють стабільності демократії, є соц. однорідність і політ. згода, і навпаки, глибокі соц. відмінності та політ. суперечності в **С. б.** є причиною нестабільності демократій. Виявлено, що якщо індивід належить одночасно до декількох організованих чи неорганізованих груп із різними інтересами і поглядами, то його позиція буде поміркованою завдяки сумарному психол. впливу різнорідного оточення. Крім того, лідери орг-цій із різнорідним (гетерогенним) складом учасників у цій ситуації зазнають різноспрямованого тиску і також будуть намагатися обирати поміркований, середній курс. Подібна поміркованість життєво важлива для політ. стабільності. Навпаки, якщо сусп-во переповнене гострими суперечливостями, а інституційні зв'язки й орієнтації індивідів замикаються виключно всередині певних сегментів сусп-ва, то в ньому не буде місця рівноспрямованому тиску – необхідній умові політ. поміркованості та стабільності. Як зазначає Девід Трумен, якщо **С. б.** вдається уникнути революції, виродження, занепаду і зберегти стабільність, то це відбудеться лише завдяки тому, що інтереси пов'язують індивіда з декількома групами. Сеймур Мартин Ліпсет доводить, що шанси на стабільність демократії збільшуються, якщо групи людей і окремі громадяни належать одночасно до декількох політ. значущих сусп. об'єднань.

Потенціал конфліктності, закладений у розколі сусп-ва, залежить також від того, наскільки інтенсивність поділу пом'якшується заг., надсегментними орієнтаціями. Сили, що роз'єднують і об'єднують, тобто розкол і надсегментні орієнтації, можуть співіснувати одночасно, і тоді потенціал конфліктності, який лежить в основі поділу сусп-ва, буде залежати від суми цих двох сил. Надсегментні орієнтації здатні стимулювати об'єднання сусп-ва в цілому або окремих сегментів. Те, як лінії поділу поєднуються з надсегментними орієнтаціями, визначає кількість і хар-р сегментів у **С. б.**

Надсегментні орієнтації набувають ще більшої значущості, якщо вони сприяють об'єднанню сусп-ва в цілому і тим самим знижують інтенсивність всіх суперечностей одночасно. Потенційно подібну роль здатен відіграти націоналізм. Однак при цьому важливе не лише те, наскільки націоналізм сильний, але і те, якою мірою він дійсно об'єднує, а не роз'єднує людей, вимагаючи від них відданості «нації», що не тотожне вірності інтересам д-ви. *(В. Кривошеїн)*

Т

ТЕОРІЇ ЕЛІТИ (ЕЛІТИЗМ) – цілісна система соц.-політ. концепцій і теорій, де стверджується, що необхідними складовими структури будь-яких сусп-в є найвищі привілейовані верстви, т. зв. правляча меншість, що панує над ін. Доктрина елітизму за різних часів мала як прихильників, так і принципових критиків; останні вказували на її несумісність з ідеями народовладдя і демократії.

Питання доцільності поділу сусп-ва на тих, хто управляє (еліти), і тих, ким управляють (плебсу), уперше знайшли втілення у працях філософів *Стародавньої Греції* – Геракліта, Платона і Арістотеля. Найбільш чітку ***Т. е***. античності сформулював Платон, який заперечував ідею наближення демосу до управління д-вою, вважаючи його «натовпом», що не має мудрості; стверджував, що найвищі достоїнства – доброчинність, мужність, розум та ін. чесноти – притаманні лише аристократії, котра єдина здатна правити д-вою. Мислителі *європ. Середньовіччя* (А. Августин, Т. Аквінський) та *Давньоруської д-ви* (Д. Ареопагіт, Іларіон, Нестор, Даниїл Заточник), відомі діячі епохи *Відродження* та *Нов. часу* (Н. Макіавеллі, Е. Роттердамський, Ш. Л. Монтеск'є, Т. Гоббс, Дж. Локк), філософи О. Шопенгауер, Г. В. Ф. Гегель, Ф. Ніцше в своєму науковому спадку переважно обґрунтовували необхідність істор. існування та панування еліти, неперевершені якості «надлюдини», пошук найкращих форм правління і найефективніших способів керівництва д-вою.

Зародження ***класичного елітизму*** як самост. наукового напрямку відбулося на межі XIX–XX ст. і пов'язане з теорет. доробком італ. політологів В. Парето і Г. Моска. В. Парето виходив із того, що люди надзвичайно відрізняються одна від одної за розумом, талантами, працелюбством і дух. багатством; тому світом за всіх часів має правити обрана меншість – еліта, яка наділена видатними соц. і психол. якостями. До неї Парето відносив людей, що мають найвищі «індекси якості» у певній життєдіяльності, видатні досягнення у творчій, наук., технологічній, управл. галузях. Згідно зі сферами сусп. життя він визначив існування екон., політ. (правлячої та неправлячої), наук., художньої, промислової еліти тощо. Політ. еліту Парето поділяє на «левів», яким властиві консерватизм, жорсткі примусові методи правління для утримання стабільності політ. системи, та «лисів» – це прагматики, новатори, але майстри політ. демагогії, комбінацій та омани, у часи їх правління сусп.-політ. система або нестабільна і динамічна, або свідомо реформується. Г. Моска запропонував методологію організаційного підходу в **Т. е.**, що доводить неминучість поділу сусп-ва на нерівних за станом і впливом – «клас керівників» і «клас керованих». Найважливішим критерієм формування керівного класу (еліти) є здатність до управління ін. людьми: організаційні здібності, матеріальні, моральні та інтелектуальні переваги. Правлячий клас виправдовує свою вла-

ду, спираючись на універс. моральні принципи, які, втім, відповідають його інтересам і цінностям. Моска досліджує специф. якості, притаманні політ. еліті, та шляхи її рекрутування (за системою «гільдій» або «антрепренерською»). Вивчаючи проблему динаміки еліти, він визначив дві тенденції постійних змін: *аристократичну*, що демонструє прагнення правлячого класу не юридично, так фактично закріпити спадковість свого стану; це веде до «закритості» й деградації еліти; і *демокр.,* яка забезпечує оновлення еліти влади з найбільш активних і здатних до управління представників нижчих верств шляхом виборів; відповідно, формується «відкрита» демокр. еліта, яка визнає суч. механізми демокр. представництва, соц. контролю, ротацію у владі.

Партократичні **Т. е.** (Р. Міхельс, В. Ленін, М. Восленський, М. Джілас та ін.) досліджують особливості функціонування та динаміку еліти парт. орг-цій. Так, у працях Р. Міхельса в організаційній парадигмі пояснюються гол. важелі елітарної влади, доводиться, що сама орг-ція сусп-ва потребує стану елітарності та закономірно її відтворює. Крім того, ретельно вивчивши внутр. життя нім. соціал-демократії, він сформулював «залізний закон олігархізації» політ. партій, де обґрунтовано виділення і піднесення правлячої верхівки партії (захоплення нею влади) як незворотний процес. Теорет. доробок Міхельса істотно вплинув на суч. політологію, випередивши дослідження з виявлення причин політ. корупції, у т. ч. серед верхівки правлячої влади.

Фундамент епохи ***неоелітизму*** становлять ціннісні, кратологічні, технократичні **Т. е.**, концепції плюралізму еліт та елітарної демократії. *Кратологічна* **Т. е.** (А. Етціоні, Т. Дай, Г. Лассуелл, Р. Міллс, Р. Дарендорф) визначає еліту як групу, що здійснює владні ф-ції впливу на сусп-во; застосовуючи структурно-функц. метод, у ній визначаються соц. функції та склад еліти: екон. лідери; політ. лідери; професори і вчителі; духівництво; видатні журналісти; військові; судді й адвокати; та зазначено, що міра впливовості цих елітарних груп у соціумі не є рівнозначною. У другій половині XX ст. доктрина елітизму розвивалась у *ціннісній* парадигмі, яка ґрунтується на таких заг. настановах: еліта є найціннішим елементом сусп-ва, її представники мають високі здібності й значні результати діяльності у важливих для д-ви сферах; формування еліти є наслідком соціально-природного відбору найкращих представників самим сусп-вом, а не результатом б-би за владу; тому доцільно удосконалювати цей механізм соц. селекції; панівне становище еліти відповідає інтересам всього сусп-ва, адже вона найбільш ініціативна й продуктивна частина соціуму; елітарність закономірно випливає з «рівності можливостей» і не суперечить суч. представницькій демократії (соц. рівність слід розуміти як рівність стартових можливостей, а не соц. статусів). Кредо *меритократичної* **Т. е.** сформулював К. Маннгейм: «Еліта – це ієрархія, що ґрунтується на власних досягненнях». Політолог П. Бірнбаум у теорії «самовідновлення панівного класу» на прикладі Франції характеризує соціокульт. фактори, що вплинули на склад і «ролі» в еліті: слабкий вертикальний і помітний горизонтальний рух її членів, «заслугократія», «спадкоємці», «стипенді-

ати» т. ін. У складі добре згуртованого керівного класу, що ідентифікується з елітою, він виокремлює «керівні фракції» (істеблішмент) та «невпливові фракції» (працівники інтелектуальної сфери і ліберальних професій). Формування ж еліти нової епохи Бірнбаум бачить у ціннісній взаємодії політ. та соц.-екон. еліт; це – процеси роз'єднання, взаємопроникнення та злиття, коли здійснюється інтеграція інтересів і дій парлам., політ.-адмін. та екон. еліти. Науково-технічна революція XX ст. стимулювала розвиток **Т. е.** *технократичного* напряму (О. Богданов, Т. Веблен, Дж. Бернхейм). Так, амер. політологія 40–60-х рр. реанімує елітарну доктрину під гаслом «занепаду» амер. демократії з надією на «еру організаторів»; її відрізняє специф. ставлення до ролі мас у політиці, до демократії. Пізніше з'явилися *неотехнократичні* концепції еліти (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, А. Гоулднер).

Теорія *«плюралізму еліт»* у сусп-ві (Р. Міллс, Р. Даль, Р. Арон, С. Келер, О. Шгамер) виходить із методології соц. стратифікації, коли кожна страта виокремлює і формує власну еліту, тож заперечується наявність еліти як єдиної, привілейованої та надвпливової верстви. Зокрема, Р. Міллс препарує еліту влади через її ознаки – єдність, однорідність та аристократизм. Структурний склад еліти США він представив як «трикутник влади»: політ. верхівка (президент, його радники та вища адміністрація); екон. верхівка (керівники транснац. корпорацій); військ. верхівка (командування і стратеги Пентагону). Ці елітні групи характеризують споріднені процеси формування – спільність шляхів досягнення статусу еліти, взаємозмінність між членами трьох груп верхівки, велика внутр. гнучкість та можливість «циркуляції», врешті – висока міра закритості еліти (що суворо зберігає свою ідентичність) щодо проникнення чужорідних елементів та осіб. Кожна з елітарних груп здійснює панування й контроль у своїй галузі діяльності, але не здатна домінувати у всіх сферах життя сусп-ва; між ними виникає конкуренція, що запобігає монополізації влади і засобів контролю.

У 70–80-рр. XX ст. Р. Даль і Р. Арон продовжили розвиток плюралістичної **Т. е.**, обґрунтувавши рух еліт від олігархії до «поліархії», як її здатність до утримання й легітимації влади. Так, Р. Даль оцінює типи управл. рішень, які приймаються владою, щоб порівняти наміри та отримані результати. Це дозволило йому висвітлити специф. шлях від *абс. олігархії* до *функц. поліархії* через період влади «патриціїв» (номенклатурного істеблішменту), добу «підприємців» та період влади «екс-плебеїв». Поліархічній владі притаманні прогресивні риси «розсіяної нерівності», тут з'являється новий ресурс влади – не багатство, а популярність, що потребує громад. легітимації. Функціонування «поліархії» передбачає плюралізм еліт (політ., екон., адмін., профспілкової тощо), які мають свої резерви досягнення влади, конкурують, спілкуються і розподіляють сфери впливу; водночас – знаходяться під соц. контролем, завдяки виборам, плебісцитам, вільній пресі тощо.

Концепції *елітарної демократії*, що є своєрідним синтезом принципів демократії та елітизму, розробляли Й. Шумпетер, С. Ліпсет, Т. Дай, Дж. Сарторі, Дж. Хіглі, Р. Гунтер ін. У цілому пара-

дигма демокр. елітизму містить такі положення: еліта не монолітна, а складається з декількох конкуруючих груп; вхід до правлячої демокр. еліти відкритий для найбільш здібних членів суспва, елітна «циркуляція» має достатньо динамічний хар-р; вільно діє опозиційна контреліта, між нею та елітою влади виникає конкуренція; сусп-во контролює еліти перш за все завдяки виборам; але можлива ситуація «зміни еліт» ненасильницьким шляхом; влада еліти має здебільше легітимний хар-р і залежить від змін у ціннісних орієнтаціях населення.

Суч. **Т. е.** Дж. Александера, М. Арчер, У. Баклі, Е. Гідденса, А. Етціоні, Н. Лумана, А. Турена, П. Штомпки, Т. Заславської, О. Куценко, Ю. Саєнка містять дослідження соц. джерел поповнення еліти, традиц. і модерних способів її формування. Взаємодія старої й нової політ. еліти розглядається в діяльнісно-структурній, «активістській» парадигмі, коли через практики соц. áкторів (у т. ч. еліти) відбуваються зміни соц. структури сусп-ва.

Під впливом **Т. е.** відомий фр. політолог М. Дюверже радив замінити демокр. гасло «управління народом за допомогою народу» ін. формулою – «управління народом за допомогою еліти, що вийшла з народу». Для демократичної д-ви первісне значення має не б-ба з елітарністю, а формування корисної, найбільш результативної для суспва політ. еліти, забезпечення її соц. представництва, якісного оновлення та своєчасної ротації, запобігання процесам олігархізації, відчуження від громадськості й перетворення на замкнену (автаркічну) касту. /*Л. Герасіна*/

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ – теорії, що пояснюють зміст і хар-р змін, умови і причини виникнення д-ви. Існує багато **Т. п.д**., що обумовлюється істор. особливостями розвитку сусп-ва, регіон. специфікою та ін. До найвідоміших теорій слід віднести такі. *Теологічна теорія*. Автор – Тома Аквінський. Д-ва походить від волі Бога, є недоторканною, залежить від церкви. Всі піддані повинні підкорятися держ. владі, яка має Божественне походження. *Патріархальна теорія.* Автори – Аристотель, Р. Філмер, М. Михайловський. Д-ва – це продукт природного розвитку, з'являється у результаті поступового розростання сім'ї, а правитель прирівнюється до батька сім'ї. Основою виникнення д-ви є природна потреба людей спілкуватися між собою. *Договірна теорія.* Автори – Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо. Виникнення д-ви є результатом укладення угоди між собою (сусп. договір із публічною владою) про свідоме відображення своїх свобод (права на необмежену свободу, на агресію) на користь заг. інтересів, в якій люди відмовляються від частини своїх прав на користь д-ви з метою заг. злагоди та захисту природних прав, задля запобігання «війни всіх проти всіх» у додерж., «природному» стані. Згідно із сусп. договором влада обмежується його умовами: народ має право на повстання при порушенні владою взятих на себе зобов'язань. *Психол. теорія.* Автор – Л. Петражицький. Виникнення д-ви пов'язується з особливостями людської психіки, прагненням до пошуку авторитету, якому можна було б підкорятися. *Теорія насильства*. Автори – Л. Гумплович, Є. Дюрінг, К. Каутський. Є. Дюрінг розробив *теорію внутр. на-*

сильства, згідно з якою д-ва, власність, класи виникають внаслідок насильства однієї частини сусп-ва над ін. К. Каутський та Л. Гумплович є авторами *теорії зовн. насильства*, згідно з якою гол. причиною виникнення д-ви є завоювання одних племен ін. Д-ва виникає для закріплення та підтримання влади переможців. *Расова теорія.* Автори – Ж. Гобіно, Ф. Ніцше. Виникнення держави пов'язане із пануванням одних рас над ін. Раса розглядається як більш соц.-політ. ніж нац.-етн. категорія. *Марксистська теорія.* Автори – К. Маркс, Ф. Енгельс. Обґрунтовують виникнення д-ви зв'язком з екон. чинниками: сусп. поділом праці, появою надлишкових продуктів, майновим розшаруванням сусп-ва, у результаті чого починається б-ба класів і, як наслідок, виникає д-ва. *Органічна теорія.* Автор – Г. Спенсер. Для теорії характерна аналогія сусп-ва із біологічним організмом, якому притаманні ускладнення функцій, взаємозв'язок усіх частин. *Іригаційна (гідравлічна) теорія.* Автор – К. Вітфогель. Д-ва виникає у зв'язку з необхідністю переходу до гідравлічних робіт та буд-ва іригаційних споруд, проведення яких неможливе без централізованого управління (влади). *Теорія заборони інцесту.* Автор – К. Леві-Строс. Обґрунтування виникнення д-ви у зв'язку із виокремленням людини із природного світу завдяки забороні кровозмішення. *Патримоніальна теорія.* Автор – А. Галлер. Виникнення д-ви пов'язане із правом власності на землю *(патримоніум),* з якого автоматично влада поширюється на населення, що проживає на ній. Аналогічно надається обґрунтування феодального сюзеренітету. /*О. Зінченко*/

ТЕРОРИЗМ – соц. явище, яке засноване на використанні або загрозі використання насилля у вигляді терорист. акту з метою наростання атмосфери страху та безвиході у сусп-ві в ім'я досягнення цілей суб'єктів терорист. діяльності. **Т.** – практика нелегітимного насилля, що реалізується ворогуючими д-ві силами й орг-ціями. Сутність **Т.** – насилля з метою залякування. Суб'єкт терор. насилля – окремі особи або неуряд. орг-ції. Об'єкт насилля – влада в особі окремих держ. службовців чи сусп-во в особі окремих громадян (у т. ч. іноземців, або держслужбовців ін. країн), крім того – прив. та держ. майно, інфраструктури, системи життєзабезпечення. Мета – домогтися бажаного для терористів розвитку подій (революції, дестабілізація сусп-ва, розв'язання війни з іноз. д-вою, здобуття незалежності певною територією, падіння престижу влади, політ. поступки влади тощо). За оцінкою Держ. департаменту США, у світі щорічно відбувається від 320 до 620 терор. актів, хоча фахівці з ЦРУ вважають, що їх значно більше і в опублікованих статистичних відомостях їх к-сть применшується.

Т. має багато форм свого прояву. **Т.** можна класифікувати: *за хар-ром суб'єкта терор. діяльності*: неорганізований (індивідуальний) й організований (колект.); *за сферою дії* – внутрішньодерж. і транснац. (міжнар.); *за ідентичністю суб'єктів терор. діяльності* – етн. і реліг.; *за соц.-політ. спрямованістю* – лівий (револ.) і правий (контрревол.); *за способами дії на об'єкт* – демонстративний та інструментальний; *за засобами здійснення* – із застосуванням звич. засобів ураження (холодна і вогнепальна зброя, вибухові

пристрої, складні системи зброї – літаки, танки, зенітні ракетні установки тощо) і зі застосуванням зброї масового ураження (біологічний, хімічний, ядерний тощо); *за сферою здійснення терор. акту* – наземний, морський, повітряний, космічний і комп'ютерний **Т.**

Як соц. явище **Т.** має надскладну природу, його виникнення та розвиток залежать від багатьох чинників – геокульт.-політ., соц.-екон., реліг., психол. та ін., які впливають на ґенезу цього соц. феномену, створюють контур тієї соціокульт. матриці, в якій седиментується найістотніше в **Т.** Важливим для розуміння сутності **Т.** є розкриття складових модусу буття терористів, як такі можна виділити деструктивну аксіосферу, авторитаризм, почуття винятковості, орієнтацію на домінування групового етосу, «театральність». Обов'язкова умова **Т.** – резонанс терор. акції в сусп-ві. **Т.** принципово декларативний; широке поширення інформації про теракт, перетворення його в найобговорюванішу подію є ключовим елементом тактики **Т.**

Форми терор. діяльності: вибухи держ., промислових, транспортних, військ. об'єктів, редакцій газет і журналів, різних офісів, парт. комітетів, житлових будівель, вокзалів, магазинів, театрів, ресторанів тощо; індивід. терор чи політ. убивства – чиновників, громад. діячів, банкірів, співробітників правоохоронних органів тощо; викрадення (провідних держ. діячів, промисловців, журналістів, військових, іноз. дипломатів та ін.) з метою політ. шантажу (вимоги виконання певних політ. умов, звільнення з в'язниці спільників, викуп тощо); захоплення літаків, кораблів або ін. трансп. засобів, установ, будинків, банків, посольств тощо, що супроводжується захопленням заручників; пограбування банків, ювелір. магазинів, прив. осіб, взяття заручників із метою отримання викупу; несмертельні поранення, побиття, знущання; біол. **Т.** (напр., розсилання листів зі спорами сибірської виразки); використання отруйних речовин і радіоактивних ізотопів тощо. Нині будь-які інфраструктури сусп-ва, промисл. об'єкти, технолог. структури, сховища відходів, пошкодження яких загрожує екол. катастрофами, можуть стати об'єктом атаки терористів. Див.: *Тероризм біологічний*; *Тероризм етнічний; Тероризм комп'ютерний (кібертероризм); Тероризм лівий; Тероризм міжнародний; Тероризм правий; Тероризм релігійний (М. Требін)*

ТЕРОРИЗМ БІОЛОГІЧНИЙ – навмисне застосування окремими особами, терор. групами та орг-ціями біологічних засобів для зараження людей, сільськогосподарських тварин і культ. рослин з метою знищення або виведення з ладу людей, заподіяння великих екон. втрат країні, поширення масової паніки, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів. Ідея використання людиною бактерій, вірусів і мікробів для спричинення шкоди ін. людині не нова. Так, згідно з кн. «Вихід» Мойсей під керівництвом Єгови послідовно насилав на єгиптян «гнояки на людей і на худобу». Для того щоб викликати цей вид зараження, Мойсеєві достатньо було кинути до неба жменю попелу. Мотивацією для проведення перерахованого і низки ін. актів була необхідність змусити фараона, який знущався над євреями, відпустити останніх із землі єгипетської. Однак

цілком зрозуміло, що до відкриття ролі мікроорганізмів у розвитку інфекц. хвороб про систематичне використання мікробів як зброї мови бути не могло. У період між світ. війнами в деяких європ. країнах були розпочаті систематичні дослідження про можливості застосування мікроорганізмів як зброї. Саме в цей період стало зрозуміло, що мікроорганізми можуть бути не просто зброєю, але зброєю масового ураження. Під час Другої світ. війни найбільш інтенсивні дослідження з бактеріолог. зброї проводилися в Японії і Великій Британії. На одному з островів біля берегів Шотландії були проведені натурні випробування рецептури спор сибірської виразки, що показали її високу вражаючу ефективність. Пік розвитку біологічної зброї припав на період кінець 40-х – кінець 60-х рр. XX ст., коли у США, Великій Британії, СРСР здійснювалися масштабні програми, що дозволили зробити біологічну зброю реальністю. Вважається, що питаннями створення біологічної зброї займалися 18 д-в. Після прийняття в 1972 р. Конвенції про заборону біологічної зброї її вир-во в переважній більшості країн було поступово згорнуто.

Перелік потенційних агентів біологічної зброї, які можуть бути використані терористами, залежно від різних джерел, коливається від 10 до 50 найменувань. Критерієм їх пріоритетності є вірулентність, стійкість у зовн. середовищі, можливість промислового вир-ва із застосуванням відносно простих і дешевих технологій, відсутність засобів специф. профілактики та лікування. Нині цим вимогам відповідають такі патогени людини, як бактеріальні збудники – «сибірки», чуми, туляремії, бруцельозу; токсини (отрути) – ботулінічний екзотоксин, рицин, стафілококовий ентеротоксин; віруси – віспи, геморагічних гарячок, енцефалітів, ящуру, губчастопод. енцефалопатії.

Застосування засобів **Т. б.** виявити досить складно. На факт біотерор. атаки прямо або побічно можуть вказувати: наявність великої епідемії з вищою к-стю хворих, ніж очікувалося, особливо серед розрізненого населення; тяжча форма захворювання, ніж очікувалося в разі цього патогена, а також незвичайний спосіб експонування; хвороба нетрадиційна для даної геогр. зони, відбувається поза рамками звичайного сезону, сприятливого для її передачі, або у відсутності можливості природного перенесення; безліч одночасних епідемій різних хвороб; спалах захворювання, що вражає як людей, так і тварин, бо багато потенційних біологічно вражаючих агентів патогенні для останніх; незвичайні штами або варіанти мікроорганізмів або ж їх антибіотикостійкі різновиди, що докорінно відрізняються від зазвичай циркулюючих у даній місцевості; більш висока частота випадків серед тих, хто експонувався в певних зонах, напр., усередині будівель при вивільненні у них агента, або, навпаки, нижча частота випадків серед тих, хто знаходився всередині герметичних споруд, якщо аерозоль розпорошувався зовні; оголошення терористом факту застосування біологічного агента; наявність прямого доказу застосування біологічно вражаючого агента з виявленням відповідних технічних засобів, боєприпасів або ін. ознак злого наміру.

Т. б. має низку негативних наслідків: *медичні* (масові захворювання людей зі складним перебігом хвороби та висо-

ким ступенем летальних наслідків, паніка, страх, нервово-психічні розлади, інвалідність, параліч волі, виснаження медичних ресурсів, порушення роботи лікувальних установ); *екон.* (захворювання і загибель продуктивних сільськогосподарських тварин, знищення врожаю культ. рослин, які є осн. джерелом харчування населення, масовий голод, зростання к-сті біженців, розруха, дискредитація країни на світ. ринку як торговельного партнера, надмірні матеріальні й фін. витрати на проведення протиепідемічних, карантинних та ін. заходів із ліквідації епідемії); *політ.* та *військ.* (усунення або шантаж небажаних політ. лідерів, створення обстановки недовіри до керівництва країни, активізація діяльності політ. опозиції, приховане виведення з ладу живої сили противника без вступу в контакт із його збройними силами).

Перший відомий біотер. акт відбувся у серпні 1984 р., коли члени секти «Раджнішис» (США) заразили овочеві салати в мережі закусочних, що призвело до захворювання 753 осіб, жоден з яких не помер. Застосування **Т. б.** досить складне на практиці. Так, секта «Аум Сінрікьо» бл. 10 разів намагалася застосувати спори сибірської виразки і ботулотоксин, але всі спроби закінчилися невдачею. Хоча є й ін. приклади. У жовтні – листопаді 2001 р. у США невідомими були направлені до держ. установ і редакцій ЗМІ листи, що містили спори сибірської виразки, внаслідок чого померло 5 осіб. Див.: *Тероризм (М. Требін)*

ТЕРОРИЗМ ЕТНІЧНИЙ – тероризм, який прагне зміни форми держ. устрою, створення самост. д-ви або досягнення часткових змін статусу певних етн. утворень. Суб'єктами **Т. е.** є групи, чий статус визначається етн. приналежністю. У більшості випадків мова йде про міноритарну етн. групу, що включена до складу мажоритарної групи, яка відмовляє меншині в певних правах – найчастіше у праві на етнополіт. самовизначення. У цьому випадку лінія вододілу проходить за етн. ознакою, і д-ва прирівнюється до політ. структури мажоритарної нації. Етн. меншини розглядають тероризм як єдиний шлях заявити про свої вимоги в умовах, коли повноправна політ. участь у визначенні своєї долі ін. шляхом неможлива. До причин виникнення **Т. е.** можна віднести: б-бу за повну держ. (політ.) незалежність; б-бу етносу за свій політ. статус у межах єдиної д-ви; політ. б-бу за владу між різними етн. групами на всіх рівнях (місц., регіон., держ.); нерівність етносів у володінні, розпорядженні й споживанні матеріальних ресурсів; порушення балансу екон. інтересів між Центром і етнічно ідентифікованим регіоном (напр., суб'єктом федерації); зміни в політ. структурно-функц. системі вир-ва, розподілі та споживанні товарів і послуг (напр., у результаті перерозподілу власності або міграції населення традиц. види діяльності від одного етносу переходять до ін.); нерівномірне здійснення реформ (екон., політ., соціокульт.) в окремих регіонах; конфлікти між нормами і цінностями, що функціонують у багатонац. сусп-ві.

Причиною **Т. е**. також можуть бути взаємні територ. претензії етносів. Мотиви територ. домагань: істор. минуле етносів, напр., наявність істор., культ., культових та ін. пам'яток етносу на певній території; нечіткість демаркації існуючих кордонів або проведення нової

демаркації між етносами, якщо раніше таких кордонів не було; повернення на істор. батьківщину раніше депортованого етносу; довільна зміна кордонів; насильницьке включення території етносу в сусідню д-ву; розчленовування етносу між різними д-вами. Виокремлюють такі види **Т. е.**: *сепаратистський тероризм*, який проводиться нац.-політ. групами меншин, які борються за суверенітет чи розширення автономії істор. території проживання. Залежно від політ. ситуації, традицій і соц. структури вони орієнтуються на ліву (ЕТА) або праву (корсиканські терористи) ідеологію. Орг-ції цього типу найбільш довготривалі (напр., Ірланд. республ. армія). Мішень – чиновники, бізнесмени, поліцейські. Лівоорієнтовані терористи вважають за краще здійснювати теракти проти високопоставлених діячів, виправдовуючи це револ. ідеологією. Терористи з правим ухилом менш розбірливі, їх жертвою може стати будь-який представник ворожої нації; *нац.-визв. тероризм* здійснюється народами окупованих чи колонізованих д-в проти представників країни-агресора. Мета – відновлення держ. суверенітету. Под. групи дотримуються помірно-націоналістичних поглядів, причому ідеолог. орієнтація (права, ліва) под. орг-цій і течій відходить на другий план. Мішенню терористів стають представники ворожої нації, незалежно від соц. та професс. статусу, насамперед військовослужбовці, офіцери органів безпеки і чиновники; *репресивний* **Т. е.** Його становлення проходить на тлі нац. конфліктів усередині єдиної д-ви. Представники привілейованих нац. груп ставлять за мету придушення вимог нац. меншин, захист власності, прагнення до створення етнічно однорідних д-в (Ку-Клукс-Клан, Ліга захисту євреїв, антирос. тероризм в Таджикистані в 1992–96), а представники меншин реалізують, таким чином, прагнення до рівноправності («Чорні пантери»). Див.: *Тероризм (М. Требін)*

ТЕРОРИЗМ ІНФОРМАЦІЙНИЙ – небезпечні діяння з інформ. впливу на соц. групи, держ. органи влади і управління, пов'язані з розповсюдженням інформації, яка містить погрози переслідуванням, розправою, вбивствами, а також викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у д-ві, нагнітання страху і напруги в сусп-ві. Суть **Т. і.** полягає в умисному застосуванні окремими особами, терор. групами чи організаціями засобів інформ. насильства з метою руйнування єдиного інформ. поля, завдавання значних екон. втрат країні, створення атмосфери істерії в соціумі, нав'язування певної лінії поведінки у процесі прийняття рішень. **Т. і.** як суч. соц.-політ. явище становить серйозну загрозу безпеці та життєво важливим інтересам як особи, так і сусп-ва й д-ви. Застосування терористами новітніх досягнень науки та техніки суттєво розширює їх руйнівні можливості, дозволяє привертати до себе заг. увагу, тримати людей у постійному страху. Високотехнологічний тероризм нової епохи здатний продукувати системну кризу всієї світ. спільноти, особливо країн із розвиненою інфраструктурою інформ. обміну.

Нині для терористів є легко уразливими практично всі комп'ютерні засоби обробки та зберігання інформації. Банківські, біржові, архівні, дослідницькі та управл. системи, Інтернет, засоби

комунікації від супутників до пейджерів, електронні ЗМІ, видавничі комплекси, усілякі бази персональних даних – усе це може атакувати при відповідній кваліфікації терорист за допомогою одного комп'ютера.

Т. і. у перспективі націлюється на світ. економіку. Мета **Т. і.** – не фізич. знищення людей, ліквідація матер. цінностей, руйнування важливих стратег. і екон. об'єктів, а широкомасштабне порушення роботи фін. і комунікаційних мереж і систем, часткове руйнування екон. інфраструктури і нав'язування владним структурам своєї волі; максим. зниження рівня інформ. захищеності об'єкта впливу. Це досягається шляхом вирішення низки завдань, основним з яких є ураження об'єктів інформ. середовища за допомогою застосування засобів інформ. зброї або інформ. насильства. Універс. знаряддям **Т. і.** є комп'ютерна техніка. Найбільш доступною і привабливою ціллю для **Т. і.** є ділові центри обробки комерційної інформації, перш за все комп'ютеризовані банк. установи. Терор. інформ. удар по великому банку здатний викликати сист. кризу всієї фін. системи будь-якої розвиненої країни, позаяк позбавляє сусп-во довіри до суч. технологій грошового ринку. Продумана кампанія дезінформації, що супроводжує такий терор. акт, здатна спровокувати системну кризу всього цивілізованого світу. Зовн. атаки можуть переслідувати і серйозніші цілі, аніж пасивний збір даних, напр., виведення з ладу гол. комп'ютерних вузлів. Небезпека **Т. і.** незмірно зростає в умовах глобалізації, коли засоби телекомунікацій набувають виняткового значення. Нові можливості для розвитку **Т. і.** з'явилися у зв'язку з вибухоподібним розвитком Інтернету, масовим і швидким переходом банків, фін. і торговельних компаній на комп'ютерні операції з використанням розгалужених по всьому світу електронних мереж.

Відмітною рисою **Т. і.** є його дешевизна та складність розслідування. Система Інтернет, яка пов'язала комп'ютерні мережі планети, змінила правила, що стосуються суч. зброї. Анонімність, що забезпечується Інтернетом, дозволяє терористові стати невидимим і, як наслідок, практично невразливим і нічим (передусім життям) не ризикувати при проведенні злочинної акції. Становище ускладнюється тим, що злочини в інформ. сфері, до числа яких входить і кібертероризм, тягнуть за собою покарання значно менші, аніж за здійснення «традиц.» терорист. актів. Зброя кібертерористів постійно вдосконалюється залежно від засобів захисту, застосовуваних користувачами комп'ютерних мереж. Злочини у сфері високих технологій із розвитком останніх виходять на якісно новий рівень. Див.: *Безпека інформаційна; Війна інформаційна; Насильство інформаційне (О. Дзьобань)*

ТЕРОРИЗМ КОМП'ЮТЕРНИЙ (КІБЕРТЕРОРИЗМ) – умисне заподіяння окремими особами, терор. групами чи орг-ціями шкоди або загроза заподіяння шкоди комп'ютерам і/або комп'ютерним мережам із метою руйнування єдиного інформ. простору, спричинення значних екон. втрат країні, створення атмосфери істерії в соціумі, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. суперечок. Комп'ютерний теракт не має держ. кордонів, кібертерорист загрожує інформ.

системам, розташованим практично в будь-якій точці земної кулі. Виявити та нейтралізувати віртуального терориста вельми проблематично через занадто малу к-сть слідів, що він залишаю, і їх віртуальної специфіки. Директор Центру захисту нац. інфраструктури ФБР США Р. Дік у доповіді, опублікованій на сайті ФБР, зазначає, що «...у світі сформувалася нова форма тероризму – "кібертероризм", що використовує комп'ютер і мережі зв'язку для руйнування частин нац. інфраструктури і досягнення своїх цілей. Ми щодня стикаємося з комп'ютерними атаками на уряд. орг-ції. Ахіллесова п'ята суч. світу – зростаюча залежність від комп'ютерних систем та інформ. технологій». Суч. етап розвитку світ. співт-ва характеризується стрімким розвитком наук.-техн. прогресу, в який включається і сфера високих технологій. В Окінавській хартії глобал. інформ. сусп-ва зазначалося, що «...інформ. телекомунікаційні технології є одним із найважливіших чинників, що впливають на формування сусп-ва XXI ст. Їх револ. вплив стосується способу життя людей, їх освіти та роботи, а також взаємодії уряду та громадян. сусп-ва. Інформ.-комунікаційні технології швидко стають важливим стимулом розвитку світ. спільноти». Зростання і глобалізація економіки, насиченість її новими телекомунікаційними технологіями, комп'ютеризація таких життєво важливих сфер діяльності сусп-ва, як зв'язок, енергетика, транспорт, системи зберігання та транспортування нафти і газу, фін. та банк. системи, оборона і нац. безпека, структури забезпечення роботи мін-в і відомств, перехід на методи електронного управління технологічними процесами у вир-ві, на думку експертів, є причиною все більшого поширення терор. атак за допомогою високих технологій. На конференції з проблем захисту від **Т. к.** (США, Вашингтон, 2000) зазначалося, що «... електронний тероризм – це не теорія. Це реальність». **Т. к.** є серйозною загрозою для країни, де є банк., транспортна та енергетична системи, особливо для країни, в якій уряд, держ. і прив. сектор економіки спираються на інформ. мережі і швидкий доступ до високих технологій. Відзначається стрімке зростання користувачів мережі Інтернет. У 1996 р. Інтернетом регулярно користувалися 45 млн осіб, у 2002 р. ця к-сть зросла у 12 разів (544 млн), у 2008 р. – 1,5 млрд осіб, у 2014 р. – майже 3 млрд осіб.

Питання про **Т. к.** було поставлене на порядок денний у 90-ті рр. XX ст. після того, як невідомі проникли в комп'ютерні системи амер. розвідки і мін-ва оборони і відключили в них кілька тисяч комп'ютерів. Тоді і були зроблені перші заходи протидії: при унті Карнегі Меллон у Пітсбурзі на кошти Пентагону була створена комп'ютерна група швидкого реагування – CERT (Computer Emergency Response Team), призначена для реєстрації великих «зломів» комп'ютерних мереж і надання допомоги в «латанні» дірок, зроблених злочинцями. Небезпека **Т. к.** викликана такими причинами: ці дії терористів ще недостатньо широковідомі, бо вони звернули на себе увагу лише на початку 90-х рр. XX ст.; їх складно виявити (іноді навіть жертви), оскільки суч. засоби їх виявлення малоефективні. Напр., в експерименті з проникнення у свою ж комп'ютерну мережу, прове-

деному в одній з амер. уряд. орг-цій, з усіх успішних «зломів» вдалося виявити лише 4%. Мало того, навіть наявні засоби виявлення спроб злому використовуються дуже рідко. Так, за даними одного з опитувань, понад 70% користувачів мереж у США не мають пристроїв, що попереджають про вторгнення в їх комунікаційні та інформ. системи; комп'ютерним терор. атакам складно запобігти, оскільки засоби і методи захисту постійно відстають від засобів і методів нападу. Причому інформація про останні, а також програмні продукти для їх реалізації вільно поширюються в Інтернеті, що розширює коло потенційних терористів і дозволяє істотно знизити вимоги до рівня їх спец. знань; комп'ютерні теракти можуть вчинятися в глобал. масштабі, терористи можуть діяти на великій відстані, простежити їх вкрай складно, бо вони часто прикриваються чужим ім'ям, і їхній слід, якщо такий залишається, надзвичайно заплутаний; набуває організованого хар-ру; нейтралізувати наслідки комп'ютерних атак дуже складно.

Експерти виділяють три осн. аспекти **Т. к.**: атаки на електронні мережі, саботаж інфраструктур та пропаганда. На відміну від звичайного терориста, який для досягнення своїх цілей використовує вибухівку або стрілецьку зброю, кібертерорист використовує суч. інформ. технології, комп'ютерні системи та мережі, спец. програмне забезпечення, призначене для несанкціонованого проникнення в комп'ютерні системи та орг-ції віддаленої атаки на інформаційні ресурси жертви. У першу чергу – це комп'ютерні програмні закладки і віруси, у т. ч. і мережеві, які модифікують або знищують інформ., т. зв. «логічні бомби», «троянські» програми та ін. види інформ. зброї. Суч. терористи використовують Інтернет в основному як засіб пропаганди, передачі інформації, а не як нову зброю. Однак можна припускати, що **Т. к.** сьогодні вже становить реальну загрозу сусп-ву. Сьогодні досить мало систем, які можна назвати надійно захищеними. У кіберпросторі можуть бути використані різні прийоми для здійснення терорист. акту: заподіяння збитків окремим елементам кіберпростору, руйнування мереж електроживлення, наведення перешкод, використання спец. програм, що стимулюють руйнування апаратних засобів; розкрадання або знищення інформ., програмного та технічного ресурсів кіберпростору, що мають стратегічну значимість, шляхом подолання систем захисту, впровадження вірусів, програмних закладок; вплив на програмне забезпечення та інформацію з метою їх спотворення чи модифікації в інформ. системах і системах управління; розкриття і загроза опублікування закритої інформації про функціонування інформ. інфраструктури д-ви, сусп. значущих і військ. інформ. систем, кодів шифрування, принципів роботи систем шифрування; захоплення каналів телекомунікаційного мовлення з метою поширення дезінформації, чуток, демонстрації потужності терор. орг-ції і оголошення своїх вимог; знищення і активне придушення ліній зв'язку, неправильна адресація, штучне перевантаження вузлів комунікації, вплив на операторів, розробників інформ. і телекомунікаційних систем із метою вчинення ними перерахованих вище дій. Див.: *Тероризм* /*М. Требін*/

ТЕРОРИЗМ КОСМІЧНИЙ – здійснення (або загроза здійснення) терор. групою чи орг-цією дій, які вчиняються з використанням космічних систем наземного або орбітального базування з метою заподіяння значних людських і матеріальних втрат певній країні або країнам, нав'язуванні певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів. **Т. к.** передбачає захоплення (знищення) космічних об'єктів, елементів наземних комплексів керування, центрів прийому інформації, контролю космічного простору, ін. структур космічних агентств тощо. Застосування **Т. к.** передбачає, по-перше, знищення супутників та ін. космічних апаратів або створення перешкод, що ускладнюють їх нормальну роботу. По-друге, захоплення та використання космічних апаратів для забезпечення терористів зв'язком або для використання в бойових терор. операціях. Здійснення **Т. к.** – завдання, що вимагає значних коштів, інтелект. і матеріальних ресурсів. Як приклад **Т. к.** можна розглядати випадок, який стався у 1998 р., коли група невідомих хакерів зламала комп'ютерні мережі Пентагону й оголосила про те, що їм вдалося завантажити секретні програми, за допомогою яких можна керувати військ. супутниками США. Погрожуючи продати дані терористам, хакери вимагали 10 млн доларів. Ураховуючи зростання в суч. умовах значення інформації і широке використання для її передачі космічних засобів, **Т. к.** може мати негативні наслідки для сусп-ва. А якщо припустити, що за допомогою космічних апаратів можна вплинути на процеси управління у сфері забезпечення інтересів нац. безпеки, воєнній сфері, ядерній енергетиці, хімічній промисловості, авіа- і залізничних перевезень, життєдіяльності мегаполісів, то висновки напрошуються дуже сумні. Сьогодні запуск штучних супутників можуть дозволити собі окремі фірми, а в найближчій перспективі – і особи. «Нині спостерігається розширення масштабів тероризму, різноманітності його форм і засобів реалізації. Можна говорити про дії терористів у багатьох сферах (на морі, на суші і у повітрі). При цьому не можна не враховувати, що останнім часом сфера збройної, інформ., радіоелектронної б-би і розвідки переміщається в космос», – відзначає віце-президент Аерокосмічної академії України О. Машков. У період з 4.10.1957 р. по 31.12.2012 р. у всьому світі було здійснено 5268 спроб запуску космічних апаратів, них 359 стартів були аварійними. У міжнар. реєстрі успішними значаться 4909 пусків. На навколоземну орбіту було виведено майже 6750 космічних апаратів, що належать більш ніж 60 д-вам світу. Сьогодні у космічному просторі перебуває понад 15 тис. космічних об'єктів. Серед них є діючі супутники, а також частини зруйнованих космічних об'єктів. Навколо Землі зараз знаходиться всього бл. 10% космічних об'єктів, на які можна тією чи ін. мірою впливати, а 90% з них є «космічним сміттям». Розвиток **Т. к.** безпосередньо залежить від тенденцій, які виявляються у військ. сфері освоєння космосу. До осн. їх рис можна віднести: глобал. і локальний контроль із космосу за станом і динамікою дій угруповань військ (сил флоту) в будь-якому регіоні світу, інформ., координатно-метричне та ін. види забезпечення їх дій; керування ними з єдиного центру, віддаленого на будь-яку відстань від регіону бойових,

оперативних або стратег. дій, при забезпеченні великої самостійності прийняття рішень всіма ланками органів управління; можливість вогневого, психофіз. та ін. видів впливу на населення, війська, технології, системи зброї та ін. об'єкти, розташовані в будь-якому регіоні Землі і в навколоземному космосі; поява нових форм стратегічних дій (стратегічні операції щодо завоювання панування в навколоземному космосі та його блокування, стратегічні операції з прикриття всієї території д-ви з метою збереження її інфраструктури для розвитку і розробки нових видів збройної б-би, поповнення втрат і створення резервів). Уявімо, що деяка частина, нехай навіть один чи два супутники або об'єкт інфраструктури космічних літальних апаратів, опиниться в руках терористів. Результати такого теракту будуть непорівнянні з результатами терактів восени 2001 р. у США. **Т. к.** уявляється віддаленою перспективою, але збільшення к-сті супутників на орбіті і можливість створення космічних апаратів багатьма країнами світу наближає той час, коли він стане так само реальним, як захоплення літака. Див.: *Тероризм (М. Требін)*

ТЕРОРИЗМ ЛІВИЙ – тероризм, що орієнтується з точки зору соц.-політ. спрямованості на різні ліві соц.-політ. доктрини (марксизм, ленінізм, троцькізм, анархізм, геваризм, маоїзм, кастроїзм тощо). **Т. л.** притаманне прагнення до руйнування існуючої держ. системи і зміни сталих сусп. відносин за допомогою фізич. знищення влади і залякування населення. Чинники, що сприяють появі **Т. л.** у сусп-ві: екон. криза, що обмежує інтереси дрібних підприємців, інтелігенції та осіб вільних професій; масове безробіття серед потенційно політ. активних верств населення; ізоляція або репресії з боку правлячої еліти щодо неугодних опозиц. рухів, нав'язування нею нетрадиц. для даного сусп-ва соц.-політ. нововведень; досвід переможних промарксистських збройних рухів у країнах, що розвиваються; знайомство з концепціями збройної б-би К. Марігелли, Че Гевари, Мао Цзедуна.

Коріння **Т. л.** йдуть у глиб історії – у давнє тираноборство і політ. вбивства, що практикувалися «народ. месниками» з анархістів і народовольців у XIX ст. Проміжною ланкою між ними і суч. лівими терористами були рос. есери. На становлення нових форм **Т. л.** у післявоєнному світі значно вплинули радикальні версії марксизму, такі як троцькізм і маоїзм, перемога Кубинської революції, Паризька весна 1968 р. Гол. ідеєю **Т. л.** було: «треба зробити якомога гірше, щоб потім стало краще». Різке неприйняття негативних сторін капіталістичного сусп-ва, панівного в ньому способу життя, максималізм в оцінках, крайня нетерпимість до інакомислячих, бажання негайних дій із перевлаштування сусп-ва споживання – все це спонукало лівих до здійснення терор. актів.

Знаковою фігурою **Т. л.** був К. Марігелла – автор кн. «Короткий посібник з орг-ції міської герильї». Він вважав, що «які б не були обставини, обов'язок революціонера – робити революцію». На його думку, політ. кризу необхідно перетворити на збройний конфлікт за допомогою насилля; влада буде змушена трансформувати політ. ситуацію у військ., що спонукає маси збунтуватися проти армії та поліції. Марігелла сформулював мету герильї: ліквідація верхівки армії та поліції, при цьому екс-

пропріація у великих власників коштів на б-бу; провокація репресій з боку уряду, що зробить життя мас нестерпним, а це змусить їх обуритися та повстати проти уряду.

Суч. ліві терористи, як і їх попередники, своє насилля називають «револ.». Виходять із ленінської тези про те, що сусп-во перебуває на стадії імперіалізму, за якого купка монополій (фін. олігархія, що складається з капіталістів) поневолює і обкрадає широкі маси населення. Якщо в зах. країнах населення забезпечене, то це за рахунок пограбування «пролетарських» країн, що розвиваються. В останньому моменті **Т. л.** вплинув на радикальних представників нац.-визв. і навіть націоналістичних рухів. Значну частину практики **Т. л.** займали грабежі («експропріації»), за допомогою яких революціонери вилучають «додаткову вартість» (надлишки). Мішенню для **Т. л.** стають представники панівної політ. еліти, держ. чиновники та співробітники органів безпеки, банкіри, бізнесмени, незалежні фахівці (економісти, юристи, журналісти), які співпрацюють з урядом, функціонери проуряд. політ. партій. У 1970–80-ті рр. ліві терористи більш активно, ніж їх опоненти з правого флангу, використовували тактику збройних нальотів і у меншій к-ті випадків – вибухи, що призводили до численних випадкових жертв. **Т. л.** створював підпільні бойові орг-ції, здійснював координацію діяльності у міжнар. масштабах. У період «холодної війни» **Т. л.** користувався значною підтримкою з боку країн соціалізму (СРСР, Куби, КНДР, НДР, ВНР, КНР тощо). Бойові орг-ції **Т. л.** в основному діють нетривалий час. Виняток становлять партизанські формування Азійсько-Тихоокеанського регіону та Латин. Америки, що базуються в сільській місцевості, і угруповання у ФРН, що рокаами знаходяться у «неадекватному режимі». Найвідомішими терор. орг-ціями лівого спрямування були «Тупамарос» або «Рух нац. звільнення» в Уругваї у 1960-70-ті рр., «Фракція Червоної Армії» (РАФ) у ФРН, «Червоні бригади» в Італії в 1970–80-ті рр. На відміну від РАФ, що спиралася на ліворадикальну інтелігенцію, «Червоні бригади» проголосили метою б-бу за пролетарську революцію і орієнтувалися на масштабну бойову діяльність. Євротерористи еволюціонували від спеціалізованих бойових орг-цій (типу РАФ) до створення збройних партій пролетаріату («Червоні бригади», «Прима Лінеа»). **Т. л.** активізувався у 1980-ті рр. вже на ґрунті антивоєнного руху. На відміну від тероризму 1970-х, представленого переважно італійцями та німцями, у 1980-ті, при безумовному авторитеті нім. терористів, досить енергійно з антиімперіалістичними і антивоєнними гаслами виступали фр. та бельг. терористи. У 1990-ті рр. приводом до активізації **Т. л.** були такі події, як операція «Буря в пустелі», що проводилася США та їх союзниками по НАТО проти Іраку, об'єднання Німеччини і прагнення солідаризуватися з б-бою лівих терористів у країнах, що розвиваються. Після падіння Берлінської стіни (1989), **Т. л.** поступово втрачає свій вплив, поступаючись місцем ін. видам тероризму. /*М. Требін*/

ТЕРОРИЗМ МІЖНАРОДНИЙ – тероризм, що зачіпає своїми терор. актами громадян і територію більш ніж однієї країни. Тероризм стає міжнар., коли: 1) як терорист, так і жертви теро-

ризму є громадянами однієї й тієї ж д-ви або різних д-в, але злочин скоєно за межами цих д-в; 2) терор. акт спрямований проти осіб, що користуються міжнар. захистом; 3) підготовка до терор. акту ведеться в одній д-ві, а здійснюється в ін., 4) терорист, який здійснив терор. акт в одній д-ві, переховується в ін. і постає питання про його видачу. Осн. цілями **Т. м.** є дезорганізація держ. управління, нанесення екон. і політ. збитку, дестабілізація, що повинно спонукати уряд до зміни політики, що проводиться. **Т. м.** у наші дні переважно пов'язаний із діяльністю ісламістських терор. орг-цій: за даними Управління з координації б-би з тероризмом (США), 27 із 42 існуючих у світі міжнар. терор. орг-цій – радикально ісламістські. Осн. рисами **Т. м.** є глобалізація, професіоналізація і опора на екстремістську ідеологію. Також наголошується використання терористів-самогубців, загроза використання неконвенційної (ядерної, хім. чи бактеріолог.) зброї і раціон. підхід. Резолюція 1373 Ради Безпеки ООН від 28.09.2001 р. наголошує на тісному зв'язку між **Т. м.** і транснац. організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків і зброї, відмиванням грошей, незаконними перевезеннями ядерних, хімічних, біологічних та ін. потенційно смертоносних матеріалів. Фахівці відзначають також зростання технічної оснащеності терористів і їх негласну підтримку деякими д-вами. Для досягнення своїх цілей терор. орг-ції широко використовують мережу Інтернет, радіо і телебачення.

Дослідник тероризму Б. Дженкінс вважає **Т. м.** новим типом конфлікту. **Т. м.** становить особливу небезпеку у зв'язку з тим, що загрожує міжнар. правопорядку і міждерж. відносинам. Будь-яка акція **Т. м.** зачіпає інтереси кількох (як мінімум двох) д-в і для попередження таких акцій потрібне широке міждерж. співробітництво. Осн. джерела фінансування **Т. м.**: пряма злочинна діяльність самих терор. груп і орг-цій (пограбування, викуп заручників, фін. афери тощо) – відверта кримін. діяльність; спонсорування з боку великих міжнар. корпорацій, зацікавлених або в усуненні конкурентів, або у зміні бізнес-клімату в якихось регіонах світу; традиц. джерело – допомога будь-яких країн, що використовують терористів як інструмент для досягнення своїх цілей; допомогу від тіньової економіки, що безпосередньо пов'язана з незаконною торгівлею зброєю, наркотиками, «живим товаром» (захоплення заручників, експорт повій, робітників-гастарбайтерів тощо). Наркотики і зброя є найвідповіднішим товаром для отримання надприбутків, і бізнес від торгівлі зброєю і наркотиками систематично відраховує «комісійні» на користь **Т. м.**; спонсорство прив. осіб через посередництво різного роду земляцтв, т-ств гуманіст. допомоги, реліг. орг-цій тощо. Це джерело фінансово підживлює реліг. і націоналістичні терор. орг-ції.

Особливості суч. **Т. м.**: формування глобал. і регіон. керівних центрів, що здійснюють підготовку операцій і оргцію взаємодії між окремими групами та виконавцями, які залучаються до тієї чи ін. акції, при цьому нац. і реліг. приналежність виконавців не є свідченням приналежності до конкретної д-ви або реліг. руху; використання права на політ. притулок для закріплення присутності терористів у деяких д-вах; здійснення проникнення в сусп. й держ.

політ., екон. та силові структури; створення під прикриттям своїх агентів в органах влади розгалужених мереж центрів і баз із підготовки бойовиків, складів зброї і боєприпасів, фірм, компаній, банків, фондів, що використовуються для фінансування проведених операцій; поява тенденції переходу від здійснення окремих терор. актів до масштабних акцій, що набуває хар-ру диверсійно-терор. війни, у ході якої широко застосовуються методи інформ.-психол. впливу, в т. ч. для створення атмосфери заг. страху, збудження антиуряд. настроїв у сусп-ві з метою успішної б-би за вплив і владу. Незважаючи на велику к-сть міжнар.-прав. актів та органів, що координують б-бу з **Т. м.**, у міжнар. праві донині немає єдиної універс. угоди, що визначає поняття «**Т. м.»**, його юрид. природу і відповідальність. Немає і вичерпного переліку актів **Т. м.** *(М. Требін)*

ТЕРОРИЗМ ПРАВИЙ – тероризм, що базується зазвичай на ідейній платформі, яка заперечує демокр. плюралістичну систему орг-ції д-ви, ін-тів демократії, пронизана ідеями ксенофобії, шовінізму, антикомунізму, нацизму, расизму, гомофобії та антисемітизму, ґрунтується на культу сильної особистості, перевазі над рештою нації, затверджує тоталітарні принципи орг-ції сусп-ва. **Т. п.** з точки зору соц.-політ. спрямованості орієнтований на традиц. для нації політ. доктрини й цінності, історично – на нац. діячів минулого. **Т. п.** застосовується неонацистськими, неофашистськими, расистськими угрупованнями. Активізується **Т. п.** на нетривалий час, у періоди найбільшої загрози з боку лівих сил. Мішенню для правих терор. орг-цій виступають перш за все ліві й ліберальні політики й активісти профспілкового руху. Мета суч. **Т. п.** – б-ба проти мігрантів та ін. іноземців, а в перспективі – прихід до влади націоналістичних або фашистських угруповань. Для орг-цій, що належать до **Т. п.**, характерна тенденція до тісного блокування. Напр., неонацистські та націоналістичні угруповання низки європ. країн входять у міжнар. об'єднання «Новий європ. порядок» і «Європ. рух». Праві терористи рідше створюють спеціалізовані бойові орг-ції, вважаючи за краще діяти у вигляді секретних бойових груп легальних орг-цій праворадикального хар-ру. Переважно терор. акти правого спрямування проводяться без підтримки міжнар. праворадикальних орг-цій, що є однією з причин поганої орг-ції терактів, але разом із тим ускладнює пошук злочинних осередків.

Т. п. спирається на погляди письменників націоналістичних переконань: А. де Гобіно, Х. Чемберлена і Г. фон Трейчке. На суч. правих терористів значно вплинули ідеї Д. Лейна, автора популярного серед неонацистів гасла «14/88» і маніфесту «88 заповідей» – керівництва щодо забезпечення встановлення, збереження та захисту білого сусп-ва. Число 14 означає к-сть слів у фразі: «We must secure the existence of our people and a future for white children» – «Ми повинні захистити саме існування нашого народу і майбутнє для білих дітей» або у фразі «Because the beauty of the White Aryan woman must not perish from the earth» – «Щоб краса білої арійської жінки ніколи не зникла з лику землі!». Серед прихильників **Т. п.** скінхеди, футбольні хулігани, молоді люди, що дотримуються етатизму та ксенофобії.

Разом із тим чіткого єдиного погляду на речі у правих терористів немає. Найбільш значні терор. орг-ції правого спрямування існували в США (Ку-клукс-клан, створений ще в 1865 р., відтворений вдруге в 1915 р., пережив своє третє народження у 1970-ті рр., у 1993 р. був розпущений; Громадян. міліція, яка бореться, зокрема, за перевагу білої раси над кольоровими), у Росії під час революції 1905-1907 рр. («чорні сотні», «Союз Михайла Архангела»), в Європі після Другої світ. війни у формі неофашистських груп, в Лат. Америці – «ескадронів смерті». Суч. **Т. п.** сягає корінням у 1980-ті рр. в Європі, особливо сильним він був у Східній Європі після розпаду Орг-ції Варшавського договору. Найбільш активно сьогодні **Т. п.** діє в Німеччині, де існують бл. 150 правоекстремістських орг-цій. Найвідоміша і популярна праворадикальна партія в країні є Націонал-демокр. партія Німеччини (НДПН). Найвідоміші терор. акти правого спрямування у XXI ст. були вчинені А. Брейвіком в Норвегії 22.07.2011 р. в Осло і на острові Утейа, в результаті яких загинули 77 людей і 151 отримала поранення. Брейвік був засуджений до 21 року ув'язнення за скоєні злочини. Див.: *Тероризм* / *М. Требін*/

ТЕРОРИЗМ РЕЛІГІЙНИЙ – тероризм, який здійснюють на основі реліг. мотивів або переслідуючи реліг. цілі. Роз'єднаність людства за реліг. ознакою тягне за собою можливу напругу у взаєминах між людьми. Опір зілотів в Єрусалимі в I ст. до н. е., ритуальні дії тагів в Індії у VII ст., насилля асасинів – ранні форми прояву **Т. р.** У цілому **Т. р.** прагне до зміни форми держ. устрою, дух. атмосфери, досягнення домінування однієї конфесії в д-ві, регіоні та світі. Реліг. терористи використовують насилля з метою, яка, на їхню думку, визначена Господом. При цьому об'єкти їх нападів розмиті й географічно, і етнічно, і соціально. Вони хочуть домогтися негайних і кардинальних змін, часто на глоб. рівні. Реліг. терористи належать не тільки до невеликих культів, а й до поширених реліг. конфесій. Оскільки адепти **Т. р.** не стурбовані відновленням прав на якійсь певній території або реалізацією якихось політ. принципів, масштаб їх нападів часто набагато більший, ніж у ідеол. терористів. Їх вороги – усі, хто не є членом їх реліг. секти чи конфесії. Причинами **Т. р.** можуть бути: влада (суверенітет, держ. незалежність чи автономія території або населення, прав. статус і політ. участь конфесій); територія (нац.-держ. приналежність земель, визначення кордонів); соц.-екон. становище нац. та конфес. груп і прав. статус їх представників і створюваних ними орг-цій; спосіб життя і культура (можливість зберігати, розвивати нац. цінності та традиції, дотримуватися реліг. норм і правил); положення співвітчизників і одноплемінників за кордоном та ін.

Однією з основ для виникнення тероризму на реліг. основі є фундаменталізм. У цю категорію **Т. р.** входить і «Аль-Каїда» Усами бен Ладена, і угруповання сунітських мусульман «Хамас», і ліван. шиїтська група «Хезболла», і японських культ «Аум Сенрікьо» та ін. Коли створюються дискримінаційні умови для якоїсь реліг. групи, то це може сприяти зростанню реліг. екстремізму, тероризму. А створюють зазвичай ці дискримінаційні умови перш за все фундаменталісти. Напр., таліби наказали індусам носити

спец. відмітні знаки, зруйнували пам'ятники світ. культури – статуї Будди 53 і 35 метрів, що розташовувалися у м. Баміан, порушували права і свободи віруючих ін. конфесій.

Сьогодні **Т. р.** розвивається набагато динамічніше за ін. види тероризму. Він відрізняється особливою жорстокістю, використанням як конвенційних, так і неконвенційних засобів насилля, високим ступенем ескалації, використанням смертників. Хоча слід зазначити, що реліг. складова, що лежить в основі **Т. р.**, по суті своїй має квазіреліг. хар-р. Бо релігія є величина *sui generis* (особливого роду), що є результатом взаємозв'язку між Богом і людиною. В основі будь-якої релігії лежить віра в Бога, який єдиний для всього сущого, але імен у нього багато, оскільки людина завжди прагне узурпувати право на істину, в т. ч. і з питань дух. життя. Але дух будь-якої релігії заснований на повазі, любові й терпимості до всього живого. Як зазначав православний богослов і філософ П. Флоренський, «якщо *онтологічно* релігія є життя нас у Бозі і Бога в нас, то *феноменалістично* релігія є система таких дій і переживань, які забезпечують душі порятунок. Інакше кажучи, порятунок у тому найбільш широкому, психол. сенсі слова є рівновага душевного життя». Ця рівновага ґрунтується насамперед на вірі в добро, на любові до ближнього, категоричному імперативі глибокої моральності, які притаманні будь-якому реліг. вченню і дозволили йому пройти крізь пласт часів і доль народів. Заповідь «Люби ближнього твого, як самого себе» (Рим. 13:9) є, з дуже незначними варіаціями у формулюванні, осн. принципом, спільним як для християнства, так і для ісламу, буддизму, іудаїзму, конфуціанства, даосизму та ін. Правильною, в контексті цих міркувань, є думка Е. Фромма про те, що «людина, яка любить лише одну людину і не любляча "свого ближнього", насправді бажає коритися або панувати, але не любить. Крім того, якщо хтось любить ближнього, але не любить самого себе, це доводить, що любов до ближнього не є справжньою». Добро згуртовує людей, воно озброює їх вірою у світле майбутнє не тільки для тіла, а й для душі. Проте світ не створений з одного добра, зло має в ньому місце, бо недосконала людина, незважаючи на ті успіхи, наук. відкриття і технічні досягнення, які зроблені людством за останній час. Цю думку ясно зафіксував Е. Фромм у роботі «Психоаналіз і релігія»: «Ми створили чудові речі, але не змогли зробити з себе істот, які були б гідні величезних зусиль, витрачених на ці речі. У нашому житті немає братства, щастя, задоволеності; це дух. хаос і мішанина, близькі до божевілля». І цю свою недосконалість людина досить часто прикриває б-бою за віру, за чистоту реліг. догм. Таким чином, треба зрозуміти, що немає **Т. р.**, а є терористи, які прикриваються Святим Письмом, для того щоб: виглядати не лиходіями, а героями, «борцями» за свободу і права віруючих своєї конфесії, які ведуть «священну війну»; впливаючи на реліг. почуття, вербувати серед представників своєї конфесії нових прихильників не реліг., а політ. орг-цій; використовуючи прапор «священної війни», отримувати значну матеріальну допомогу як від багатих прив. осіб, так і д-в, де ця конфесія знову-таки використовується як політ. інструмент. /*М. Требін*/

ТЕРОРИЗМ ХІМІЧНИЙ – умисне застосування (або загроза застосування) окремими особами, терор. групами чи орг-ціями хімічної зброї або спеціально генеровані техногенні катастрофи, пов'язані з руйнуванням хімічних об'єктів з метою спричинення значних людських і матеріальних втрат країні, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів. Події в токійському метро 20.03.1995 р. перетворили **Т. х.** із гіпотетичного явища на реальність. Тоді члени реліг. екстремістської орг-ції «Аум Сенрікьо» розпилили на п'яти станціях токійського метро нервово-паралітичний газ зарин. 12 осіб загинуло, а загалом від газу постраждало 5,5 тис. токійців, багато з яких осліпли або залишилися інвалідами. Раніше секта вже здійснювала под. газову атаку в ніч з 27 на 28 червня 1994 р. в одному з мікрорайонів м. Мацумото, у результаті загинуло 7 та постраждало 280 осіб.

Умовно засоби **Т. х.** можна поділити на *інкапасітанти* (речовини, що тимчасово виводять з ладу – сильнодіючі фармпрепарати, поліцейські засоби, психотропні речовини, хімічні засоби індивід. захисту тощо) і *отруйні речовини* (бойові речовини смертельної дії, що становлять основу хімічної зброї), що вибірково вражають тільки людину. До цієї ж групи входять також екотоксиканти (токсичні хімічні речовини, що виробляються у промисловому масштабі, нафта, нафтопродукти та ін.), що вражають і людину, і різні екосистеми.

Т. х. класифікують на два види: *застосування* (загроза застосування) *хімічної зброї* та *диверсії* на об'єктах як цив., так і військ. призначення. Як хімічна зброя, яку можуть використовувати терористи, виступають відомі бойові отруйні речовини (зарин, зоман, *Vx*); нові отруйні речовини – карбамати, норборнани, діоксин; інкапасітанти-іританти, у т. ч. (дратівливі) – адамсит, *Cs*, *Cr*; дісрегулятори (викликають психічні розлади *Lsd*, *Bz*); фізіканти (речовини, що викликають нетривалі фізич. та фізіологічні розлади) – карфентаніл, тремороген, еметікі; такі, що калічать (іприт, люїзит). Як приклад можливого теракту на хімічних об'єктах можна навести вибух реактора (в якому проходив синтез метілізоціанату) на заводі амер. хімічної компанії «Union Carbide» в Бхопалі (Індія) в 1984 р., що призвів до загибелі бл. 3 тис. осіб і важких отруєнь більш як 50 тис. осіб.

Можна припустити такі завдання терор. актів, для вирішення яких досить ефективне застосування хімічних речовин: фізич. усунення добре охоронюваних вищих посадових осіб д-ви; демонстративне масове ураження людей, що супроводжується великою к-стю жертв і постраждалих, при швидкому ефекті «катастрофічного» масштабу; демонстративне масове ураження людей, що супроводжується швидким настанням виражених фізіологічних ефектів із одиничними летальними наслідками, але з великою к-стю потерпілих; потайне масове ураження людей із віддаленими за часом наслідками для здоров'я і життя уражених; створення паніки через загрозу хімічної небезпеки при імітації застосування отруйних речовин поганопахнучими або дратівливими речовинами. Враховуючи те, що у світі накопичено величезні запаси хімічної зброї, крім того, є дані, які свідчать про те, що реально вир-во терористами самостійно отруйних речовин, а також те, що склалася дієва тактика застосування хімічн-

ної зброї як проти людей, так і проти довкілля, скидати в майбутньому з рахунків можливі теракти з використанням цього виду зброї було б дуже необачно. Бойові властивості хімічної зброї: висока токсичність отруйних речовин, що дозволяє у вкрай малих дозах викликати важкі й смертельні ураження; здатність отруйних речовин проникати у будівлі, споруди і вражати людей, які там знаходяться; тривалість дії через здатність бойових хімічних речовин зберігати певний час свої вражаючі властивості на місцевості, у спорудах і в атмосфері; трудність своєчасного виявлення факту застосування терористами бойових хімічних речовин і встановлення його типу; можливість управління хар-ром і ступенем ураження людей та ін. – роблять її вельми привабливою для терористів. А якщо до цього ще й додати важкі екол. та генетичні наслідки, то питань майже не виникає. За оцінками ООН та Всесв. орг-ції охорони здоров'я **Т. х.** входить до найнебезпечніших для сусп-ва і природи видів тероризму. Див.: *Тероризм* /*М. Требін*/

ТЕРОРИЗМ ЯДЕРНИЙ – тероризм, пов'язаний із умисним застосуванням (або погрозою застосування) окремими особами, терор. групами чи орг-ціями підриву ядерної зброї, руйнування ядерних об'єктів, радіаційного зараження за допомогою різних ядерних і радіоактивних матеріалів із метою заподіяння значних людських і матеріальних втрат країні, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів.

У зв'язку з високою небезпекою, що виходить від радіоактивних матеріалів і потенційно великими втратами, що може завдати под. атака, **Т. я.** приділяється особлива увага. Сьогодні немає переконливих даних про спроби терор. груп роздобути або самостійно розробити ядерні вибухові пристрої, хоча багато аналітиків (передусім зах.) говорять про психол. готовність терористів використовувати засоби **Т. я.** для масового ураження населення і заподіяння серйозного збитку «ворожим країнам». Більше того, амер. представники намагаються переконати світ. спільноту в тому, що вже в найближчому майбутньому людство неминуче зіткнеться з **Т. я.**, якщо в найкоротші терміни не вдасться організувати «масштабну та конструктивну співпрацю усіх д-в у б-бі з цією загрозою». За минуле десятиліття на цілі б-би з **Т. я.** США витратили десятки млрд доларів.

Умовно акти **Т. я.** можна класифікувати так: *підрив (загроза підриву) ядерного вибухового пристрою* (викрадення чи захоплення ядерного вибухового пристрою (ядерна бомба; ядерна боєголовка) із запасів країн, що володіють ядерною зброєю. У світі за 70 років атомної ери створено понад 130 тис. ядерних боєприпасів. Цей варіант розглядається як найнебезпечніший, бо суч. ядерні бомби промислово розвинених д-в при високій потужності мають малі розміри і масу і цілком можуть бути доставлені до місця здійснення теракту в звичайному легковому автомобілі. Під час першої чеченської війни дудаєвцями планувалося захоплення атомного підводного човна Тихоокеанського флоту ВМФ Росії); *диверсія на ядерних об'єктах* як цив. (АЕС та їх інфраструктура), так і військ. призначення (сховища ядерних матеріалів і ядерних боєприпасів). Ілюстрацією

наслідків такого терор. акту можна навести наслідки аварії на Чорнобильській АЕС 26.04.1986 р., коли стався викид в довкілля, за різними оцінками, до $14 \cdot 10^{18}$ Бк, що становить прибл. 380 млн кюрі радіоактивних речовин, у т. ч. ізотопів урану, плутонію, йоду-131, цезію-134, цезію-137, стронцію-90. У результаті аварії радіоактивного забруднення цезієм-137 із рівнями вище 1 Кі/км^2 (37 кБк/м^2) зазнали території 17 країн Європи заг. площею 207 500 км^2. Істотно забрудненими цезієм-137 виявилися території України (37 630 км^2), Білорусії (43,5 тис. км^2), європ. частини Росії (59 300 км^2). Оцінки впливу чорнобильської аварії на здоров'я людей дуже суперечливі. «Грінпіс» і міжнар. орг-ція «Лікарі проти ядерної війни» стверджують, що в результаті аварії лише серед ліквідаторів померли десятки тисяч осіб, в Європі зафіксовано 10 тис. випадків каліцтв у новонароджених, 10 тис. випадків раку щитовидної залози і очікується ще 50 тис. За даними орг-ції Союз «Чорнобиль», із 600 тис. ліквідаторів 10% померло і 165 тис. стали інвалідами; *зараження радіоактивними матеріалами*, використання т. зв. «брудної бомби» («брудна бомба» складається з контейнера з радіоактивним ізотопом (ізотопами) і заряду вибухової речовини, при підриві заряду вибухової речовини контейнер з ізотопами руйнується і, за рахунок ударної хвилі, радіоактивна речовина розпорошується на досить великій площі (таким чином, її можна вважати одним із видів хімічної зброї). Розмір бомби може бути різним залежно від к-сті вихідного матеріалу. Одним із варіантів «брудної бомби» може бути навмисний підрив установки невійськ. призначення, що використовує радіоактивні матеріали. Використання «брудної бомби» може призвести до радіаційного зараження ґрунту, води, до вогнищ, виникнення променевої хвороби на великих територіях. Очищення території може зайняти тривалий час. Вплив іонізуючого випромінювання може призвести до появи мутацій у потомства).

Потрібно зазначити, що **Т. я.** не був здійснений у реальності. Тим не менш, є досить вагомі причини турбуватися, що в терористів у недалекому майбутньому можуть з'явитися засоби **Т. я.** Перш за все це пов'язано з наявністю суттєво великих можливостей терористів створити «брудну» бомбу. Широке поширення радіоактивних матеріалів та промислових джерел випромінювання, за відсутності належного їх обліку, контролю та охорони, може призвести до істотного зростання загрози **Т. я.** Див.: *Тероризм* /*М. Требін*/

ТЕТЧЕРИЗМ – екон. платформа, політика консервативного уряду Великої Британії під керівництвом М. Тетчер (1925–2012) – політ. і держ. діяча Великої Британії, її прем'єр-міністра з травня 1979 до листопада 1990 рр., із 1975 р. лідера Консервативної партії, яка під її керівництвом тричі поспіль перемагала на парлам. виборах – у 1979, 1983 та 1987 рр. Після відставки у 1990 р. М. Тетчер отримала довічне перство, стала членом Палати лордів та створила фонд сприяння розвитку політ. та екон. свободи. Осн. праці М. Тетчер: «Роки на Даунінг стріт» (1993), «Шлях до влади» (1995), «Мистецтво управління д-вою» (2002). Політика М. Тетчер полягала у дерегуляції д-вою екон. діяльності, сприянні й забезпеченні свободи

підприємництва, зниженні прямого оподаткування, стимулюванні розвитку прив. підприємництва, приборкання монополій та розвитку конкуренції. Уряд. діяльність М. Тетчер супроводжувалась приватизацією раніше націоналізованих підприємств та галузей економіки, монетаризмом у фін.-екон. сфері, згортанням соц. програм, приватизацією соц. сфер освіти та охорони здоров'я. Здійснені урядом Тетчер екон. реформи, з одного боку, дали Великій Британії кращу економіку, а з другого – збільшили роль д-ви та влади уряду, зменшивши низку свобод. Команду М. Тетчер розцінюють як прихильників «грошового утримання», які стояли за строгий контроль над грошовою масою, фіскальними цілями, збалансованістю бюджетів та тверезий підхід до фін. справ відповідно до принципів «живи за спроможністю». Обійнявши посаду прем'єр-міністра, М. Тетчер не вбачала у Великій Британії великої д-ви, оскільки існувала безліч екон. проблем, які було потрібно усунути новому уряду. Осн. влада належала профспілковим лідерам, які частіш за все керувались особистими інтересами і шантажували великих підприємців загрозами страйків. У країні діяла система оподаткування з найвищими у світі податковими ставками на особисті доходи – до 83%. Мали місце надзвичайний рівень інфляції і надмірна влада в руках д-ви. Уряд М. Тетчер вирішив покласти цьому край на підставі політики вільного підприємництва, особистої ініціативи та крайнього індивідуалізму.

Перш за все уряд запровадив строгий контроль над грошовою масою з метою здолати інфляцію, навіть ігноруючи факт зростання безробіття. Це обумовлювало зменшення витрат на держ. апарат та житлове буд-во. М. Тетчер вбачала рушійну силу будь-якої процвітаючої економіки у прив. підприємництві і віддавала пріоритет самостійності. Її уряд цілковито відмовився від порятунку підприємств, що банкрутували, і сприяв розвитку малого бізнесу. У 1979–1980 рр. кілька тисяч дрібних фірм із 1,5 млн. працівників було звільнено від сплати податків. Збережені гроші були спрямовані на модернізацію цих підприємств. Ін. осн. елементом політики уряду була приватизація усуспільненого сектору, який, перебуваючи на держ. утриманні, не піклувався про виживання. До прив. власників перейшла більшість підприємств нафтової, авіакосмічної промисловості та повітряного транспорту. Досягненням екон. перетворень уряду М. Тетчер виявився і розпродаж акцій націоналізованих підприємств. З 1984 до 1988 рр. к-сть власників акцій зросла більш як у три рази. Така дія отримала подвійне значення, з одного боку, сприяючи зростанню заінтересованості власників акцій в успіхах підприємств та забезпеченні зниження собівартості продукції, а з другого – забезпечуючи схилення британців до ідеї власності, самостійності, що зміцнювало позиції партії прем'єр-міністра.

Здійснення консервативним урядом глибоких структурних реформ забезпечило поліпшення екон. становища Великої Британії. У середині 1980-х рр. інфляція знизилась від 15 до 3% на рік. Якщо наприкінці 1970-х рр. Велика Британія за доходами на душу населення ледве входила у першу двадцятку, посідаючи у ній передостаннє, дев'ятнадцяте місце, то результати екон.

перетворень привели економіку країни до лідируючого становища. У порівнянні темпів зростання економіки Великої Британії та ін. країн у неї виявилося найзначніше зростання – 5%. Такі обставини привернули до промисловості Великої Британії іноз. капітал із Японії, ФРН та ін. д-в. У 1980-ті рр. завдяки політиці М. Тетчер у брит. економіці виникли нові середні та малі підприємства, діяльність та здатність яких швидко реагувати на зміни ринкової кон'юнктури сприяли піднесенню конкурентоздатності брит. товарів на світ. ринку. Різко зменшилась собівартість продукції, внаслідок чого вона виявилась найдешевшою у світі. Уряд Тетчер впорався і з інфляцією, рівень якої знизився у 2–3 рази. Одночасно мало місце і скорочення безробіття з 3,5 млн до 2 млн осіб. У цілому сусп-во Великої Британії відчуло зростання добробуту, оскільки середній дохід на душу населення упродовж 10 років зріс на 23%, у зв'язку з чим різко зменшилось число страйків. Відповідно до програми М. Тетчер, викупивши у місц. органів влади муніципальне житло, майже кожен громадянин країни отримав власний будинок.

Унаслідок оздоровлення економіки Великої Британії з нею почали більше рахуватися на світ. арені, оскільки здорова економіка є важливим зовнішньополіт. інструментом. У зовн. політиці М. Тетчер прагнула зміцнювати й посилювати інтереси країни. Вона була непохитною у вирішенні питання щодо Фолклендських островів й активно підтримувала процес перебудови в СРСР. М. Тетчер та Р. Рейган вважаються визначальними гравцями у закінченні «холодної війни».

У світ. історію М. Тетчер увійшла як «Залізна леді» за рішучі й жорсткі зміни Консервативної партії й усієї Великої Британії, а її політика отримала назву «тетчеризму». Однак цей курс політики не був унікальним, а складав брит. варіант «неоконсервативної хвилі», яка у 1980-х рр. була властивою президенту США Р. Рейгану, канцлеру ФРН Г. Колю, прем'єр-міністру Японії Ясухіро Накасоне та ін. Ці діячі прагнули створити оптим. умови для втілення в життя ідеї структурної перебудови соц.-екон. системи з метою подальшого розвитку сусп-ва без серйозних соц. катаклізмів. */О. Зінченко/*

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – діяльність, яка охоплює: а) планування, орг-цію, підготовку та реалізацію терор. актів; б) підбурювання до вчинення терор. актів, насильства над фізич. особами або орг-ціями, знищення матеріальних об'єктів з терор. метою; в) орг-цію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних орг-цій), організованих злочинних груп для вчинення терор. актів, так само як і участь у таких актах; г) вербування, озброєння, підготовку та використання терористів; д) пропаганду і поширення ідеології тероризму; е) фінансування та ін. сприяння тероризму (ст. 1 Закону України «Про б-бу з тероризмом» від 20.03.2003). Гол. метою **Т. д.** є громад. безпека, так само як посягання на: життя і здоров'я громадян; об'єкти критичної інфраструктури; природне середовище; інформ. середовище; органи держ. управління; держ. і громад. діячів.

Особливості **Т. д.**: 1) терор. діяння (у чому б вони не виражалися) мають організований хар-р, тобто вони відбува-

ються із заздалегідь обдуманим умислом, плануються і проходять стадію приготування. Для здійснення акту тероризму, як правило, потрібна зброя чи ін. заборонені до відкритого обороту засоби, включаючи отруйні речовини і т. ін.; 2) у переважній більшості випадків доводиться мати справу не з окремими злочинними діяннями, а з системою діянь терор. та ін. хар-ру – організованою злочинною діяльністю. Терор. акції органічно пов'язані з вчиненням екон. злочинів заради отримання надприбутків, забезпечення влади, контролю за певними сферами діяльності або на певних об'єктах, отримання коштів для найманства, придбання зброї, підкупу «потрібних» посадових осіб тощо, а також із незаконним обігом зброї і наркотиків, корупцією та ін. суспільно небезпечними діяннями; 3) майже всі терор. акції вчиняються організованими формуваннями, бо успішне проведення, особливо широкомасштабних акцій, немислимо без попереднього об'єднання зусиль різних суб'єктів. При цьому висока питома вага високоорганізованих розгалужених злочинних орг-цій (кримінальних корпорацій, синдикатів), що діють в ім'я вилучення надприбутків і забезпечення влади, у т. ч. панування на певних просторах земної кулі. Терор. підрозділи таких орг-цій включають тільки незначну частину людських ресурсів останніх, причому лише безпосередніх виконавців волі організаторів, керівників орг-цій. Крім терор. підрозділів у зазначених злочинних орг-ціях існує чимало інших, що діють як у легальному, так і в протизаконному режимі, виконують ф-ції екон., політ., ідеол., соц. та ін. забезпечення досягнення цілей, що далеко виходять за рамки цілей конкретних актів тероризму; 4) численність, широкомасштабність і великий територ. спектр терор. акцій свідчать про функціонування не просто великих злочинних орг-цій, а організованої злочинності з міжрегіон. та міжнар. зв'язками.

Виділяють бл. 200 видів суч. **Т. д.** Осн. метод **Т. д.** – шантаж (залякування) органів влади і населення небезпекою загибелі людей, заподіянням значної майнової шкоди чи настання ін. суспільно небезпечних наслідків, здійснюваний із метою порушення громад. безпеки та здійснення впливу на прийняття органами влади рішень, вигідних терористам. Найтиповіші способи **Т. д.**: напад, скоєний як відкрито, так і з засідки; мінування об'єктів промисловості, транспорту, зв'язку, військ. об'єктів, житлових і адмін. будівель; мінування місць постійного знаходження або маршрутів пересування об'єкта злочинного посягання; застосування вибухових і отруйних речовин, закамуфльованих під побутові предмети, а також у поштових посилках або бандеролях, адресованих конкретній особі (жертві); збройне захоплення заручників; захоплення транспортного засобу: літака, залізничного поїзда, автомобіля, корабля; збройне захоплення будівель, насамперед адмін.; поширення шкідливих для здоров'я людей радіоактивних, хімічних, біологічних та ін. небезпечних речовин та їх компонентів; застосування елементів комп'ютерних та інформ. технологій. /*М. Требін*/

ТЕХНОДЕМОКРАТІЯ – симбіоз капіталістичної плутократії та техноструктури. Поняття введене у наук. обіг фр. політологом М. Дюверже. Технодемокр. орг-цію він прирівняв до дволи-

кого божества давніх римлян Янусові і назвав цим же ім'ям свою працю про генезис та еволюцію цього типу орг-ції («Янус: два обличчя Заходу», 1972). М. Дюверже вважає, що демократія аж ніяк не є соц. панацеєю і простим устроєм: потрібно звикнути до думки, що вона завжди була і залишиться проблемою, що потребує повсякденного вирішення. В одній зі своїх публіцистичних робіт він порівнює її із суч. літаком, що перебуває в польоті, або з діючим атомним реактором, якими треба постійно і зі знанням справи керувати, щоб уникнути катастрофи, невпинно приводячи їх параметри до норми. Досліджуючи проблеми демократії, М. Дюверже звертається насамперед до осмислення досвіду демокр. розвитку зах. країн. Останні, на його думку, живуть в умовах плутодемократії, тобто в умовах такого політ. правління, коли владою володіють одночасно і народ *(demos)*, і багатство *(plutos)*. Плутодемократія виступає в двох осн. формах: *ліберальної демократії* та **Т.** Для ліберальної демократії, що існувала до Другої світ. війни, характерна індивідуалістична структура, яка точно відповідає лібер. ідеології. Джерелом влади лібер. демократії є «екон. олігархія» – «агломерат індивідів і груп індивідів, що протистоять один одному і змагаються в різних сферах». Після розквіту лібер. демократії (1870–1914) і потім її кризи (1918-1939) на Заході виникає нова форма політ. орг-ції сусп-ва та д-ви, яка включила у себе технократичні елементи і поєднує їх з уцілілими залишками лібер. демократії (невтрачені повністю політ. свободи, лібер. плюралістична ідеологія, гуманіст. культ. традиції) і з новою олігархією в особі капіталістів, техноструктури корпорацій і уряд. установ. При цьому капіталісти-власники входять до складу екон. могутньої верхівки техноструктури, яку М. Дюверже іменує особливою політико-керуючою структурою. Вона складається з окремих замкнутих груп «мудреців», які беруть участь у підготовці держ. рішень, що виробляються, як і у великих фірмах, колективно. Цементуючим ядром політико-керуючої техноструктури, навколо якого залежно від роду прийнятих рішень збирається конгломерат всіх ін. груп, є мін-ва і вищий прошарок чиновництва. Ця сфера активності іменується *управл. техноструктурою*. Ін. центр активності – сфера діяльності політиків, які не завжди компетентні в тих питаннях, вирішення яких вони підкріплюють своїм підписом (тут діє політ. техноструктура). Співпраця в цій галузі настільки згуртовує воєдино міністрів, лідерів партій, вищих чиновників, експертів і фахівців, керівників профспілок та представників «груп тиску», що відбувається циркуляція з однієї групи в ін. – аналогічна тій, яку можна спостерігати в екон. техноструктурі.

Від ліберальної демократії **Т.** відрізняє применшення ролі парламенту за одночасного підвищення виконавчої влади, поява дисциплінованих масових партій, зростання держ. апарату і його ф-цій. Усередині держ. апарату утворюються окремі відомства, що роблять значний, а іноді і визначальний вплив на уряд. політику, такі як ЦРУ і ФБР у США, держ. компанія ЕНІ в Італії тощо. Фундаментальна суперечність, властива суч. капіталізму, з точки зору М. Дюверже, корениться не в антагоністичному протистоянні сусп. хар-ру вир-

ва та прив. способу присвоєння, а в суперечності між кількісним зростанням капіталізму і його якісною деградацією. Подолання цієї соц. недосконалості фр. політолог пов'язує з перспективою ліберального соціалізму, який виникає на певній стадії сусп. еволюції повільним, майже непомітним шляхом при максим. використанні тих можливостей, які технодемокр. установи відкривають у справі служіння «заг. інтересу». Піднесення політ. техноструктури на практиці знецінює старання тих груп, які зацікавлені в досягненні ефективного управління за допомогою раціон. бюрократії в її веберівському розумінні. Але в яких би формах сьогодні демократія не здійснювалася, це ще не справжня демократія. Справжня демократія, підкреслює М. Дюверже, це щось ін. Вона визначається через «свободу для народу і для кожної частини народу». /*М. Требін*/

ТЕХНОКРАТІЯ (грец. *τέχνη* – майстерність і *κράτος* – влада) – 1) спеціалісти технічної галузі, носії науково-технічних знань, вищі функціонери промислового вир-ва і держ. апарату; 2) тип держ. устрою, в якому екон. і політ. влада належить технічним спеціалістам або контролюється ними. Технократичний напрям сусп.-політ. думки стверджує: техніка посідає визначальну роль у сусп. житті; лише індустріалізація здатна в раціон. спосіб урегульовувати і вдосконалювати життя сусп-ва і особистості; влада в постіндустріальному, інформ. сусп-ві від політиків і власників має перейти до технократів, технічної інтелігенції. Теорет. основою **Т.** є «технологічний детермінізм» – визнання автономності, незалежності технічного середовища від політ. і соц. факторів, твердження про первинність технічного прогресу і вторинність соц. Технократичні концепції, виходячи із зростання значущості ролі науки і техніки в житті сусп-ва, базуються на ідеї можливості використання принципів науково-технічної раціональності, носіями якої є інженери, менеджери, експерти, у керуванні соц.-політ. процесами і недооцінці морально-ціннісних вимірів політики. Прийняття політ. рішень без урахування точок зору технічних експертів, скероване лише політ. мотивами, спричинює некомпетентність. У держ. установах повинні переважати фахівці з різних профес. галузей, що має забезпечити високу ефективність та об'єктивність прийняття рішень і рекомендацій з екон., політ. і соц. питань. Зародки **Т.** містяться в сократівсько-платонівській концепції «правління тих, що знають», наукократичних ідеях Ф. Бекона, А. Сен-Сімона, О. Конта. «Батьком» **Т.** вважають амер. економіста Т. Веблена, який у 1920-х рр. у зв'язку із наростанням невідповідності темпів технічних змін та форм. орг-ції сусп. життя аналізує процес оволодіння науково-технічними спеціалістами владних функцій, а також залежність від їх спец. знань всього сусп-ва. Всі наступні теорії **Т.** (Р. Арон – єдиного індустріального сусп-ва; Дж. Гелбрейт – нового індустріального сусп-ва; Д. Белл – постіндустріального сусп-ва; Е. Тоффлера – надіндустріального сусп-ва, а також Зб. Бжезінського, Г. Кана, Г. Турена та ін.) розрізняться за характеристикою певної стадії науково-технічного прогресу та збігаються в гол. – проголошують суч. техніку та технологію осн.

причиною всіх сусп. змін, визнають науково-технічний прогрес значущим фактором не тільки ефективності матеріального вир-ва, а й процесів у дух. сфері сусп. життя. *(О. Стасевська)*

ТЕХНОЛОГІЇ ВИБОРЧІ (грец. τέχνη – майстерність і λόγος – слово, вчення, знання, наука) – інтелектуально спроектовані алгоритми дій суб'єктів виборчого процесу та їх комунікаторів, спрямовані на отримання необхідної підтримки у вигляді голосів виборців. **Т. в.** є сукупністю політико-організаційних, інформ., пропагандистських та ін. дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політ. сили чи їх коаліції. У широкому розумінні **Т. в.** є складовою частиною політ. технологій. Здійснити чіткий, однозначний розподіл між категоріями «політ. технології» та «виборчі технології» можна тільки формально. Застосування **Т. в.** розпочинається з офіц. початком електоральної кампанії, який визначається нац. виборчим законодавством і завершується одночасно з формальним оголошенням результатів виборів. Проте хронологічні рамки використання виборчих технологій є значно ширшими, ніж термін офіц. електоральної кампанії. **Т. в.** містять у собі комплекс, який складається з політ. реклами (яка поділяється на офіц. та неофіц.), типів політ. поведінки лідерів відповідно до проголошеної політ. програми (яка також є частиною **Т. в**.). Значним блоком **Т. в.** є методи контролю за дотриманням самої процедури виборів, з одного боку, а також методи проведення фальсифікацій – з другого. **Т. в.** здебільшого починаються з формування команди кандидата або ін. суб'єкта політ. процесу. Команда кандидата на виборах – це групи політ. аналізу, по роботі із ЗМІ, підготовки і поширення матеріалів, організації масових заходів, «швидкого реагування». Кожна з груп, маючи конкретні ф-ції, взаємодіє з ін., працюючи на єдину програму і мету. Починають передвиборчу кампанію з ґрунтовного аналізу політ. ситуації як у конкретному виборчому окрузі, регіоні, так і в країні. Вивченню підлягають істор. й геогр. особливості, соц.-демогр. портрет; соц.-екон. ситуація; політ. сили та політ. орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політ. сил); наявність впливових політиків, громад. діячів, неформальних лідерів; особливості ЗМІ; інформація про гол. конкурентів тощо. Як правило, **Т. в.** поділяються на три групи: «білі», «сірі» і «чорні». До «білих» **Т. в.** належать ті, що цілком відповідають моральним нормам сусп-ва та нац. законодавству. Це технології, які спрямовані на інформування виборців про політиків, їх програмні положення та ідеол. засади. До под. технологій належать: агітаційні пости та обходи, зустрічі кандидатів із виборцями, рекламні ролики, прес-конференції, передвиборча програма політ. сили та її представників, ідеол. маніфести тощо. «Сірі» технології відповідають нац. законодавству, але іноді суперечать заг. моралі та спрямовані на маніпулювання громад. думкою. Сюди належать такі «жанри», як напівправда, замовчування, тенденційний добір фактів, «замовна» соціологія, виступи заангажованих «експертів» та ін. До «чорних» технологій належать ті, що ігнорують моральні норми та порушують законодавчі приписи. Ці технології застосовуються для повної дискредитації

політ. суперників. Напр., до «чорних» технологій можна віднести оприлюднення фальсифікованої біографії конкурентів, видання та поширення від імені опонентів агітаційних матеріалів, які мають екстремістський зміст, інспірування скандалів у «жовтій» пресі, відверті наклепи на політ. суперників та їх родичів тощо. Розвиток інформ. сусп-ва зумовлює помітну трансформацію **Т. в.** Останнім часом спостерігається становлення **Т. в**. нового типу. Технології попереднього покоління мали справу гол. чином з управлінням сприйняттям інформації, яка надходить виборцям. Сьогодні формуються *метатехнології*, пов'язані вже з управлінням соц. процесами. Політ. PR (зв'язки із громадськістю) перестає бути простою сукупністю процедурних технологій, він набуває статусу «комунікативного менеджменту» як управління масовими соц. комунікаціями. Це вказує на розширення перспективи застосування комунікативної концепції виборчого PR у подальшому, адже змінюється сама природа технологій роботи з електоратом у бік встановлення партнерських стосунків між політиками-управлінцями та їхніми підлеглими, які делегують їм владні повноваження через процедуру регулярних виборів. Розвиток **Т. в.** пов'язаний із розвитком медіа-ринку та інтегрованих маркетингових комунікацій, які передбачають комплексне використання для вирішення маркетингових завдань реклами, PR, просування продажів, прямого маркетингу, інтернет-технології, формування єдиної багатоканальної синхронізованої комунікації. **Т. в.** за нових умов розглядаються насамперед як комунікативна діяльність в електоральному процесі або ширше – у політ. процесі загалом. Самі по собі **Т. в.** ще не є гарантією досягнення необхідного результату – усе залежить від здатності суб'єкта виборчого процесу реально оцінити політ. ситуацію, можливості та ресурси конкурентів, обрати оптимальні способи реалізації свого політ. потенціалу та здібностей переконати та привернути на свій бік якомога більшу к-сть виборців. У політ. колах широковідомим є вислів: «Немає поганих технологій, є погані виконавці!» */І. Поліщук/*

ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНІ – способи та прийоми досягнення необхідних результатів у політиці. М. Головатий інтерпретує **Т. п.** як сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політ. результату. У політ. практиці вони постають як сукупність методів застосування об'єктивних законів політики, матеріалізація абстракцій політ. науки в конкретні рішення, документи, нормативи, розпорядження. Особливості **Т. п.** зумовлені характером політ. процесу, який охоплює найрізноманітніші види політ. діяльності в межах конкретної політ. системи.

Загалом у суч. вітчизняній політ. науці утворилися сім осн. підходів до трактування **Т. п.**: 1) «*інструментальний» підхід* (М. Головатий, М. Кошелюк) трактує **Т. п.** як прийоми (техніки, кроки і т. ін.) з перетворення вихідного матеріалу в якийсь продукт. Матеріалом може бути сусп. (елітна) думка, а продуктом – голосування за кандидата (підтримка); 2) у центрі уваги *комунікативного* підходу (В. Бебик, Т. Грінберг) знаходиться комунікація, а **Т. п.** визначається як послідовність дій з розбудо-

ви каналів комунікації між кандидатом на виборчу посаду та електоратом; 3) прибічники *стратегічного* підходу **(**Ю. Сурмін, Д. Наріжний) розбивають поняття «**Т. п.»** на складові частини. Для них технологія – це, по-перше, набір стратегічних принципів або підходів до організації виборчої кампанії. Ці стратегічні концепти є універс. Передусім це принципи позиціонування і просування політ. меседжа (повідомлення для виборців). По-друге – це робота з «повідомленням». Крім того, експерти відокремлюють технологічні підходи (заохочення, погрозу), котрі є універс., від технологічних прийомів (обмежені в дії) і каналів комунікації (є цілком специф.); 4) прихильники *психол.* підходу (Д. Ольшанський, Л. Кочубей, Г. Почепцов) на перший план ставлять вивчення і вплив на громад. думку, тому **Т. п.** тут – це подвійна комбінація, де спочатку проводиться вивчення електоральних настроїв (за допомогою універс. методів досліджень), а потім здійснюється вплив (доставка очікуваної інформації за допомогою різних технік); 5) автори *концепції «моделі»* (С. Кара-Мурза, Є. Малкін, Є. Сучков) інтерпретують **Т. п.** не як діяльність, а як модель діяльності. Це результат аналізу вже проведеної (раніше) діяльності. Причому, здійсненої неодноразово – тільки аналітична перевірка тих або ін. положень заг. моделі на безлічі прив. і незалежних щодо один одного прикладів дозволяє бути упевненим у її точності та універсальності; 6) через призму *лідерського* підходу (В. Фісанов, Г. Фесун). **Т. п.** виглядає як послідовність дій із перетворення неформальних лідерів (політиків) на формальних та утримання в руках лідерів важелів влади; 7) автори *інтерактивного* підходу (М. Гришин, Т. Моторнюк) інтерпретують змістовну суть **Т. п.,** як практик владної взаємодії між представниками органів держ. влади та громадянами, які мають усвідомлювати свою взаємозалежність один від одного та перманентно впливати на вироблення спільних дій з управління соц.-політ. процесами, і не тільки у період виборів. Названі підходи не стільки суперечать один одному, скільки взаємодоповнюють. Усі вони у поєднанні дозволяють осягнути суть та специф. особливості складного феномену **Т. п.** Узагальнюючи різні підходи**,** можна дати таке визначення: **Т. п. –** інтелектуально спроектовані комплексні алгоритми політ. дій (політ. заходів, акцій, кампаній), які спрямовані на системне підвищення ефективності функціонування політ. суб'єктів з приводу виборення та утримання держ. влади.

Серед окремих типів **Т. п.** можна виділити: «технології політ. менеджменту» (управління політ. процесом), «інформ. технології» (формування та спрямування відповідних інформ. потоків заангажованих владою медіа-корпорацій), «технології діяльності лобіста» (функціонування політ. ставлеників бізнес-груп із захисту їх екон. інтересів у поточній політиці), «технології парламентаризму» (формування вигідного порядку денного та спрямування діяльності представницького органу держ. влади у запрограмованому напрямі), «технології легітимації політ. влади» (формування сприйняття законності діяльності політ. влади) тощо.

Якщо виходити із розуміння **Т. п.** як інструментарію політ. управління, перелік типів політ. технологій, сформова-

ний відповідно до *напрямів діяльності політ. управління*, має включати такі технології: політ. аналізу; політ. консультування; прийняття рішень; управління конфліктами; управління перемовинами; лобіювання; виборчі; паблік рилейшнз; політ. реклами; інформ.; інформ.-мережеві тощо. Переважна більшість фахівців згодні з тим, що універс. **Т. п.** існують, а деякі вчені стверджують, що взагалі усі технології є універс., при цьому якихось специф. технологій просто немає. /*І. Поліщук*/

ТИМОКРАТІЯ (грец. τιμοκρατία, від τιμή – ціна, честь и κράτος – влада) – форма правління, при якій держ. влада перебуває у привілейованій меншості сусп-ва, яка володіє високим майновим статусом. Аналіз такої форми правління, як **Т.**, зустрічається вже у Платона, Аристотеля, Ксенофонта та ін. мислителів Стародавнього світу. За Платоном, **Т**. – це влада честолюбців, що, як правило, належать до класу військових, і є неправильною формою правління, поряд з олігархією, демократією та тиранією. **Т.**, на думку Платона, має тенденцію перетворюватися в олігархію у міру накопичення багатства правлячим класом. Не вважав **Т**. правильною формою правління і Аристотель, який доводив, що вона обов'язково перетворюється у демократію, яка не сприяє розвитку сусп-ва. У Ксенофонта **Т.** ототожнена з плутократією. Прикладами **Т.** можуть бути: Афінська республіка в епоху дії законодавства Солона, яке розмежовувало громадян на чотири класи відповідно до прибутків від поземельної власності та надавало право на заняття держ. посад, а також форма правління, що існувала у Спарті; Стародавній Рим за часів Сервія Тулія, який запровадив поділ сусп-ва на верстви згідно з їх статками. У середньовічному Китаї теж простежуються елементи **Т**.: для призначення чиновника на посаду він, крім складання іспитів, мав внести до казни певну суму грошей. У суч. умовах існують такі сусп.-політ. ситуації, коли офіційно не проголошується залежність прав громадян від їх статків, але насправді влада належить обмеженому колу багатих осіб, відтворюючи тим самим суть **Т**. Осн. метою **Т**. є спрямованість владної еліти на накопичення ще більшого багатства, що призводить до поглиблення соц. поляризації в суспві: виникає величезна маса бідноти і нечисленна група багатіїв. Таке поглиблення соц. поляризації посилює у громадян почуття несправедливості, яке в будь-який момент може привести до революції в сусп-ві. Не випадково, що одним з осн. гасел фр. революції був «Мир хатам, війна палацам!», у результаті якої більша частина фр. дворянства була пограбована і знищена розлюченим револ. натовпом. Така перспектива завжди існує для тимократичної влади, яка відрізняється соц. та громадян. безвідповідальністю, байдужістю щодо сусп. потреб і живе своїми клановими інтересами. /*О. Маркозова*/

ТИРАНІЯ – форма держ. влади, встановлена насильницьким шляхом і заснована на одноосібному правлінні (жорстке, деспотичне правління). Також **Т.** – форма політ. устрою ряду середньовічних міст-держав Північної і Середньої Італії. Термін «**Т.**», особливо з епохи Просвітництва, набув заг. значення – жорстоке, деспотичне правління (у т. ч. і щодо спадкових монар-

хій). Тому стосовно форми правління він змінився в XIX ст. більш нейтральним терміном «диктатура» (також має негативне значення). У вузькому сенсі термін «**Т.**» продовжує застосовуватися до деяких режимів Стародавньої Греції.

Слова: «**Т.**» і «тиран» вперше зустрічаються у поета Архілоха. Стародавні греки пов'язували з **Т.** ін. поняття – «незаконність походження влади» і тиранами називали осіб, які силою або хитрістю привласнили собі владу, яка по праву їм не належала, хоча вони і були люди лагідні й гуманні (згодом, напр., Аристотель, характерною рисою тирана вважав прагнення не до заг. користі, а до своєї особистої вигоди). Теор. осмислення явище **Т.** набуло у працях Платона та Аристотеля. За Платоном **Т.** – крайня форма «політ. виродження». Першою на зміну ідеальній, досконалій д-ві приходить тимократія, за нею олігархія, потім демократія та наслідком якої стає беззаконня і з крайньої свободи виникає **Т.** Аристотель **Т.** відніс до «неправильних» форм правління. Це – «спотворена» монархія, «монархія, що деспотично ставиться до політ. сусп-ва». Адже монархія, за Аристотелем, діє в інтересах сусп-ва, а **Т.** – в інтересах незначної частини сусп-ва (тирана та його найближчого оточення).

Аристотель, аналізуючи шляхи появи **Т.**, встановив чотири їх типи: демагоги шляхом дискредитації знаті проголошують себе владиками поліса; царі порушують батьківські настановлення і правлять деспотично; ті, хто займають вищі виборні посади, зловживають ними для встановлення тиранії; в олігархіях одній людині передаються найважливіші ф-ції управління. Перший тип (згодом найпоширеніший) з'явився лише зі зростанням міст; другий і третій тип належали до більш раннього періоду, коли більшість громад ще управлялися царями або, після їх повалення, вищі посадові особи ще не переобиралися щорічно, а займали свою посаду набагато триваліший термін.

Виділяють такі типи **Т.**: 1) ранньогрецька **Т.** (VIII–VI ст. до н. е.); 2) проперсидська **Т.** (у завойованих персами грец. містах Малої Азії та на островах Егейського моря, кінець VI ст. до н. е.); 3) пізньогрец. **Т.** (кінець V ст. до н. е. – II ст. до н. е.). У ранньогрец. **Т.** гол. ознакою цього явища вважали спосіб отримання влади, тобто тираном називали того, хто прийшов до влади незаконним шляхом, узурпував її. Тому в грец. історії були й доброчесні тирани, які захищали громадян, права й інтереси свого поліса, сприяли розвитку ремесел, торгівлі.

Стародавня тиранія характеризує переважно другу половину VII та VI ст. до н. е. То був час, коли в Греції, з одного боку, починали розвиватися промисловість і торгівля, входили у вжиток і набували великого значення гроші, зростала нова сила – народ, а з другого – посилювалися свавілля і зловживання правлячої аристократії, екон. гноблення і заборгованість маси, особливо знедоленої внаслідок суворого боргового права, яке прирікало несправного боржника на рабство. На ґрунті невдоволення, коли народ страждав від політ. безправ'я, відсутності писаних законів, екон. кризи і виникла **Т.** Породжена особливостями переходу від родового ладу до класового, яка спиралася гол. чином на військ. силу, **Т.** була міцним режимом і до середини V ст. до н. е. істор. вичер-

пала себе, поступившись місцем полісній республіці.

Т. є прикладом відчуження д-ви від людини, від народу. Тобто такий держ. устрій, де вся повнота влади незаконно переходить тільки до однієї особи, яка починає використовувати держ. механізм з особистою метою, анітрохи не рахуючись ні з традицією, ні з аристократією, ні з волею більшості, ні з духом народу. Часто **Т.** – наслідок сусп. потрясінь (вона виникала у переламні епохи). За таких умов іноді до влади приходили тирани, які були здатні швидко знаходити неординарні вирішення складних проблем і, концентруючи владу в руках однієї особи, ефективно втілювати ці рішення в життя. У такому випадку **Т.** супроводжувалась іноді позитивними для сусп-ва наслідками. Концептуально держ. позиція тирана відрізняється, напр., від влади монарха (яким тиран номінально і може бути) тим, що тиран не співвідносить своє правління (**Т.**) взагалі ні з якою вищою інстанцією, приписуючи суверенність не народу і навіть не д-ві, а тільки самому собі. Методи, за допомогою яких тиран управляє такою д-вою, а також хар-р його вищої влади – індивідуально абсолютизований, довільний і не має жодного стосунку до врахування народ. волевиявлення. Тому ставлення до **Т.** було переважно негативним. Але апогей **Т.** був у наш час у Південно-Східній Азії, де камбоджійський народ, з його традиціями давньої культури і шануванням віри був наполовину жорстоко винищений лідером лівоекстремістських «червоних кхмерів» і марксистським фанатиком Пол Потом. /*І. Головко*/

«ТІНЬОВИЙ КАБІНЕТ» – альтернативний чинному уряду кабінет міністрів, який створює, як правило, найбільша опозиційна парлам. партія. Як політ. ін-т **«Т. к.»** виник у Великій Британії в XIX ст., що було зумовлене становленням суч. політ. партій, виникненням двопарт. системи та інституціоналізацією опозиції. Друга за к-стю депутатів парт. фракція Палати громад набула офіц. статусу «опозиції його (її) величності» та право формувати **«Т. к.»**. Згодом практика утворення **«Т. к.»** поширилася країнами Вестмінстерської системи. Лідер парлам. опозиції, який має офіц. статус, вважається тіньовим прем'єр-міністром та відповідно до законодавства отримує за це заробітну плату, став призначати з депутатів своєї фракції осіб, що курирують осн. напрями держ. діяльності (тіньових міністрів). У деяких партіях, як от Лейбористська партія Австралії, **«Т. к.»** обирається їх парлам. фракціями. За своєю структурою **«Т. к.»** зазвичай копіює структуру чинного уряду. Завдання **«Т. к.»** полягають у забезпеченні постійного дієвого контролю опозиції за діяльністю уряду, критиці його політики, пропозиціях альтернативних програм та підготовці повернення опозиційної партії до уряд. влади. Після повернення уряд. влади члени **«Т. к.»** у більшості випадків посідають відповідні пости в чинному уряді. Світ. практика доводить, що інститут **«Т. к.»** є ефективним у країнах із парлам. правлінням та двопарт. системою. Спроби інституціоналізації **«Т. к.»** в ін. країнах успіхом не увінчалися. /*О. Романюк*/

ТОК-ШОУ ПОЛІТИЧНЕ (англ. *talk show* – розмовне шоу) – розмовний телевізійний жанр, що відрізняється надзвичайною тематичною і функц. широтою, включає сутнісні ознаки інтерв'ю, дискусії, гри за участю запрошених експертів, гостей. Безпосередніми учасниками **Т-ш. п.** є глядачі – як у телестудії, так і біля екранів телевізорів. Глядачі не завжди залучаються в розмову, іноді їх участь обмежується голосуванням, оплесками, вигуками подиву – це створює особливу атмосферу публічності, дає «емоційну підказку» телеглядачам. **Т-ш. п.** – максимально персоніфікована екранна форма, що концентрується навколо особистості ведучого. Його видами є телеміст, теледебати, бесіда, дискусія. Інколи для досягнення певної мети використовуються способи маніпулятивного впливу **Т-ш. п.** на телеглядачів, у формі: вторгнення, залучення, зараження, навіювання, наслідування, міфологізації, стереотипизації, технології інформ. насильства. Творцем жанру ток-шоу є амер. тележурналіст Ф. Донах'ю, перше ток-шоу якого The Phil Donahue Show з'явилося у 1960-х рр. Укр. телеглядачі познайомилися з **Т-ш. п.** у 1986 р. із появою телемостів, які вели Ф. Донах'ю і В. Познер, і які з'єднали у прямому ефірі глядачів із США та СРСР. Найвідоміші **Т-ш. п.** на укр. телебачені: «Шустер Live» (до кінця 2014 р.) на Першому нац., «Велика політика» на «Інтері», «Свобода слова» на «ICTV», «Майдан» на «5 каналі», «Право на владу» на «1+1». Прикладами сусп.-політ. та аналітичних ток-шоу є «Чорне дзеркало» («Інтер»), «Право на владу» («1+1»), «Гаряче крісло» (ТВі), і под.; реаліті-шоу «Депутат під прикриттям» (ICTV), «Без мандата» («1+1»).

Різновидом **Т-ш. п.** є *політ. хард-ток-шоу* – жанр політ. телепередачі, теледискусії з максим. відвертістю у розмові, гострими запитання ведучого, несподіваними поглядами та позиціями у відповідях гостей. У вересні 2014 р. на телеканалі «112 Україна» стартував оновлений проект Н. Влащенко «Люди. Hard Talk. Live». Гостями студії стали найвідоміші політики і громад. діячі тільки у прямому ефірі. Програма має два блоки: «портрети» – розмови на вічні теми, особливості біографії, «скелети в шафі» і под., і власне *«hard talk»* з ньюс-мейкерами тижня, де фактично через ставлення героя обговорюються найважливіші події останніх днів. З 16.09.2014 р. студія ZIK-Київ випускає політ. Хард-ток-шоу DROZDOV із ведучим телеканалу О. Дроздовим. */Н. Хома/*

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (лат. *tolerantia* – терпіння) – здатність людини та сусп-ва без агресії сприймати культуру, ідеї, особливості свідомості та способи життя ін. людей, які відрізняються від їх власних. У політології цей термін використовується для позначення терпимого ставлення до способу життя соц. груп, політ. партій або ідей, які комусь можуть здаватися неприйнятними. У наук. літ-рі не існує єдиної точки зору щодо історії виникнення терміна «**Т**.», але усі вчені погоджуються із тим, що проблема **Т**. вперше виникла у зах. цивілізації на реліг. рівні, а реліг. **Т.** поклала початок усім ін. свободам, що мають місце в суч. демокр. сусп-ві. Дехто пов'язує його появу з підписанням Нантського едикту, коли протестанти і католики знайшли компроміс між сво-

їми конфесіями. Інші вважають, що до **Т**. вперше звернулися у кромвельський період англ. історії, коли серед різних пуританських сект, що входили до армії Кромвеля, були дві – індепенденти та левелери, які відстоювали інтереси свободи та терпіння. Згідно з їх поглядами, жодне з тверджень не може бути настільки непогрішним, щоб йому в жертву можна було принести ін. переконання, які існують у сусп-ві. Тому в умовах реліг. плюралізму і реліг. **Т**. в Англії було досягнуто миру і атмосфери милосердя. Сьогодні **Т**. обґрунтовується ученими на підставі досить різних точок зору, з яких найбільш поширеними є наступні. Позиція держ. патерналізму, яка полягає у визнанні д-вою терпимості до реліг. та ін. груп сусп-ва, якщо вони не ставлять під сумнів легітимність існуючої влади. Позиція християн. терпимості, що ґрунтується на концепції рівності усіх людей у їх гідності та свободі як істот, створених за образом і подобою Бога. Позиція універсальності прав людини, конституційної демократії та громадян. рівності усіх людей в їх свободі та гідності. Ліберальне сусп-во відмовляється від засобів політ. примусу, керується принципами демократії і дотримання прав людини, свободи асоціацій та виключення насильства над совістю членів асоціацій. В основі такого підходу – егалітарно-універсалістський критерій громадян. рівності, який вимагає як рівного ставлення, так і взаємного визнання всіх людей рівними членами політ. спільноти. Тільки за умови повного й безумовного включення громадян у соціум досягається громадян. єдність. **Т**. залишає недоторканними властиві різним релігіям, політ. партіям та ін. соц. групам претензії на істину і правоту. Проте вони не повинні претендувати на моральну або владну монополію і мати практичну значущість тільки у межах, визначених нормою повного і пропорційного включення всіх громадян у соціум. Така вимога означає послідовну реалізацію можливостей слідувати тому способу життя, який наказує людині її культура, релігія або етн. спільність. Однак реалізовувати свої цінності кожна соц. група повинна у межах норм громадян. рівноправ'я і зобов'язана поважати у цих межах цінності ін. людей. Очевидно, що **Т**. є підґрунтям для формування та розвитку демокр. сусп-ва, бо виступає основною умовою його стабільності в ситуації політ., реліг. та етн. плюралізму. **Т.** у демокр. сусп-ві означає відкритість думок та спілкування, особисту свободу індивіда, його активну позицію, а не пасивне ставлення до соц.-політ. процесів. У той же час **Т.** не означає, що людина повинна терпимо ставитися до всього, напр., до порушення або обмеження її прав. Те, що порушує загальнолюдську мораль, також не може сприйматись толерантно. У зв'язку із цим виникає проблема меж **Т**.: наскільки сусп-во і його соц. ін-ти мають бути терпимими до проявів нетолерантної поведінки ін. співгромадян. Деякі вчені, напр. К. Поппер, вважають, що ефективна **Т**. має бути абс., і, щоб дієво виконувати свої функції, – бути примусом, бути нетолерантною до нетолерантності. Таку ситуацію К. Поппер визначив як «парадокс терпимості». Рівень розвитку **Т.** у д-ві безпосередньо пов'язаний із рівнем матеріального добробуту та освіти громадян, екон. прогресом та типом культури сусп-ва. **Т**. залежить від того, чи сусп-во ближче до

«традиц.», чи до «секулярно-раціон.» культури. Сусп-вам першого типу культури властиві цінності виживання, неповага до етн. рівноправ'я, рівності статей, низький рівень міжособистісної довіри. Для сусп-в з культурою другого типу характерні повага, сприйняття та розуміння різноманіття культур суч. світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості, відкритість спілкування, свобода думки, совісті й переконань. Слід розуміти, що в умовах суч. глобалізованого світу **Т**. – це не тільки моральний обов'язок, а й політ. та правова потреба, яка створює умови для досягнення миру та динамічного розвитку кожного сусп-ва. /*О. Маркозова*/

ТОТАЛІТАРИЗМ (лат. *totus* – весь, цілий) – напрям політ. думки, що виправдовує необмежену етатизацію (одержавлення) сусп. життя (термін «**Т.**» як засіб обґрунтування політ. практики італ. фашизму був запропонований Дж. Джентіле); парадигматичний концепт англо-амер. політології 50–60-х рр. XX ст., який застосовується для характеристики політ. особливостей фашистського, націонал-соціалістичного, комуністичного режимів (Х. Арендт, К. Фрідріх, Зб. Бжезінський та ін.); форма держ. устрою, що відзначається повним (тотальним) контролем д-ви над усіма сферами сусп-ва; сусп. політ. лад етатизованих ідеократій індустріальної доби.

Об'єктивні передумови виникнення **Т.**: особливості соціокульт. динаміки періоду індустріалізму, що поєднувала процеси швидкого руйнування структур традиц. сусп-ва з формуванням підвалин масової сусп. орг-ції; етатизація сусп. життя в міру розвитку держ.-монополістичного капіталу, посилення соц. функцій д-ви; створення системи масових комунікацій і засобів масової інформації, здатних формувати сусп. свідомість у руслі слідування умоглядним проектам радикального перевлаштування соціуму.

Суб'єктивні передумови Т. – масові соц. фрустрації, які виникали внаслідок порушення традиц. цінностей, вимушеної самотності, соц. відчуження. Важливим чинником генезису деяких форм **Т.** стали мотиви відродження величі нації або нац. реваншу (реакція на військ. поразку, позбавлення нац.-держ. ідентичності тощо).

Ідейним джерелом **Т.** виступали соц. та нац. утопії початку XX ст., що містили раціоналістичні обґрунтування позитивно сформульованих цілей майбутнього сусп. розвитку. Політ. провідники **Т.** – масові вождистські партії, які виникли у першій чверті XX ст. і прагнули до монополізації держ. влади, претендуючи водночас на творення «нового світу» або «нового порядку» згідно із запропонованими ними соц. або нац. символами віри. Соц. базу Т. становили маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення, які були найбільш сприйнятливі до пропаганди адаптованих тоталітаристських доктрин.

Прихід до влади тоталітарно орієнтованих партій та їх кадрове злиття з держ. апаратом вивели **Т.** із галузі політ. уявлень у галузь політ. реалій. Утворення парт.-держ. монополії влади, ліквідація демокр. прав і свобод в ім'я нової соц. або нац. спільноти, панування офіц. ідеології, усунення будь-якої опозиції режимові, масовий безособовий терор населення і терор. ротація кадрів усередині верхівки тоталітаріату,

мілітаризація сусп. життя, пропаганда необхідності безперервної б-би із справжніми або уявними ворогами, агресивна зовн. політика, насадження культу вождя – політ. ознаки **Т.**

Знищення громадян. сусп-ва й автономізація соціуму, на користь визначальної та контролюючої ролі д-ви-партії зробили можливим для **Т.** відіграти інтегративну сусп. роль, тобто здійснити перевлаштування соціуму у формах, які б генетично відповідали потребам абсолютизації парт.-держ. монополії влади. На цьому етапі первісна розбіжність доктринальних уявлень тоталітарно орієнтованих політ. сил в окремих країнах набула фактичної сусп.-політ. виразності, що є підставою для надання типологічної характеристики окремим різновидам **Т.** До таких різновидів належать: комуністичний **Т.** – штучна форма соц. інтеграції, заснована на приматі класового підходу, ліквідації прив. власності і соц. структури природно-істор. сусп-ва, фактичному знищенні автономії особистості; фашизм, який у первісному варіанті італ. ідеократії тяжів переважно до відродження нац. дух. засад, забезпечення колект. (корпоративної) ідентичності на культ. та етн. ґрунті під патронажем сильної держ. орг-ції, націонал-соціалізм, як крайньоправий варіант фашизму – синтезований тип ідеократії на базі органічного зіставлення категорій соціалізму і націоналізму, уособлював політ. і сусп. повноту функц. можливостей тоталітарного держ. устрою.

Політ. досвід XX ст. доводить, що **Т.** виступає як глухий кут еволюційної спіралі світ. розвитку. Розпад комуністичної системи на межі 80–90-х рр. XX ст. і політ. крах останніх на Європ. континенті тоталітарних утворень стали істор. і логічним завершенням тоталітарного експерименту над сусп-вом і людською природою. */Г. Клімова/*

ТОТАЛІТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – політ. режим, при якому д-ва прагне до цілісного, всеохоплюючому контролю за життєдіяльністю всього сусп-ва в цілому і кожної особи окремо. Ознаки **Т. п.р.**: 1) наявність єдиної масової партії на чолі з харизматичним лідером, а також фактичне злиття парт. і держ. структур. Це свого роду «партія-д-ва», де на першому місці у владній ієрархії стоїть центр. парт. апарат, а д-ва виступає як засіб реалізації парт. програми; 2) монополізація і централізація влади, коли такі політ. цінності, як підпорядкування і лояльність щодо «партії-д-ви», є первинними у порівнянні з цінностями матеріальними, реліг., естетичними, в мотивації й оцінці людських вчинків. У рамках цього режиму зникає грань між політ. і неполіт. сферами життя («країна як єдиний табір»). Вся життєдіяльність, включаючи рівень прив., особистого життя, строго регламентується. Формування органів влади на всіх рівнях здійснюється через закриті канали, бюрокр. шляхом; 3) влада і народ розуміються як єдине, неподільне ціле. Актуальними стають зовсім ін. проблеми, а саме: влада і народ у б-бі проти внутр. ворогів, влада і народ – проти ворожого зовн. оточення. Як це не парадоксально, але в умовах **Т. п. р.** народ, реально відчужений від влади, вірить, що влада виражає його інтереси глибше і повніше, ніж він сам зміг би це зробити; 4) «єдиновладність» офіц. ідеології, яка за допомогою масованої й цілеспрямованої індоктринації (ЗМІ,

навчання, пропаганда) нав'язується сусп-ву як єдино вірний, дійсний спосіб мислення. При цьому наголос робиться не на індивідуальні, а на «соборні» цінності (д-ва, раса, нація, клас, клан). Дух. атмосфера сусп-ва відрізняється фанатичною нетерпимістю до інакомислення і «інакодії» за принципом «хто не з нами – той проти нас»; 5) система фіз. і психол. терору, режим поліцейської д-ви, де як базовий «правовий» принцип панує такий: «Дозволено тільки те, що наказано владою, все останнє заборонене». Керуючись цим принципом, сусп-во здійснювало виховання людини. **Т. п. р.** потрібна надзвичайно скромна особа, скромна в усьому: в бажаннях, одязі, поведінці. Культивується прагнення не виділятися, бути як усі. Пригнічується поява індивідуальності, оригінальності у судженнях; широкого поширення набувають доноси, догоджання, лицемірство; 6) завжди відчуває дуже серйозні проблеми з легітимністю влади. Встановленню **Т. п.р.** зазвичай передують революції, держ. перевороти, заколоти, путчі, узурпація влади тощо. **Т. п. р.** не отримує мандат народу і тому не може вважатися легітимним. Залежно від того, на який вектор розвитку сусп-ва і д-ви робиться осн. упор, залежно від того, яка магістральна ідея закладається в **Т. п. р.**, можна виділити такі типи **Т. п. р.**: 1) соціалістичний або комуністичний. В основу закладена ідея соц. рівності, будівництва однорідного безкласового сусп-ва. Прикладами є колишній СРСР, КНР, ін. країни колишнього соціалістичного табору. У суч. світі до таких країн належать Куба, КНДР; 2) фашистський чи націонал-соціалістський. Наріжною ідеєю цього типу є ідея нац. чи расово-етн. переваги одного народу над ін. У країнах, де існував **Т. п. р.** фашистського типу, намагалися побудувати моноетнічне, расовооднорідне сусп-во. Це завдання вирішували шляхом підвищення однієї з націй і відповідного знищення та дискримінації ін. народів. Класичним зразком такого типу є нацистська Німеччина; 3) теократичний. В основу закладена ідея реліг. фундаменталізму, фанатизму. **Т. п. р.** цього типу прагне побудувати сусп-во, засноване на догмах і канонах тієї чи ін. релігії в її найортодоксальнішому, непримиренному варіанті. У суч. світі до такого типу **Т. п. р.** можна з деякими умовностями віднести ісламський режим в Ірані, де все сусп. життя будується на основі установок ісламу з жорсткими вимогами як до своїх послідовників, так і до «невірних». Своєрідним різновидом цього типу став Афганістан з приходом до влади там талібів, де за багатьма показниками зазначався зворотний рух розвитку сусп-ва. Ними було введено заборону на багато чого з того, що стало звичайним побутом людей, що вступили у XXI ст. /*М. Требін*/

ТРАДИЦІЇ ПОЛІТИЧНІ (лат. *traditio* − передача) − усталені, звичні норми політ. поведінки та політ. мислення; політ. цінності, звичаї, погляди, що склалися історично та передаються з покоління в покоління; елемент політ. культури; механізм акумулювання і передачі інформації, навичок і вмінь, зокрема, для політ. соціалізації. Вони втілюються в нормах, цінностях, звичаях, ідеалах, табу, зразках і прийнятних формах поведінки, символах і стереотипах, оцінках ситуацій і подій тощо. Загалом,

Т. п. визначають уклад соціуму в цілому та окремих груп, середовище розгортання будь-якого політ. процесу, умови існування та відтворення політ. ін-тів. **Т. п.** виконують інтегративну (об'єднання людей у просторі й часі), нормативно-регулюючу (забезпечення загальновизнаних та прийнятних зразків, норм, правил), комунікативну (створення підґрунтя для групового порозуміння), легітимізуючу (узвичаєння нового змісту в сусп. свідомості), аксіологічну (визначення системи групових цінностей) ф-ції. Засади концепт. уявлень про **Т. п.** представлені в працях Конфуція, Шан Яна, Геродота, Платона, Арістотеля тощо. Значного розвитку проблематика **Т. п.** отримує в рим. класичному праві**.** Як ідеологема і наук. термін «**Т. п.»** набуває свого поширення вже за Нового часу. Як ідеологема – у політ. ідеологіях консерватизму, лібералізму і соціалізму, як наук. термін, починаючи з робіт Дж. Віко і Й. Г. Гердера, − у соціогуманіт. науках. Суто в політ. науках проблематика **Т. п.** набуває свого розвитку в роботах Г. Алмонда, П. Бурдьє, М. Вебера, Ш. Ейзенштадта, С. Хантінгтона, Е. Шілза, Е. Хабсбаума та ін.

За Нового часу в класичних ідеологіях − консерватизмі, лібералізмі та соціалізмі − формуються діаметрально протилежні позиції щодо **Т. п.** Консерватизм, що стає реакцією на ідею зміни, звертається до необхідності збереження старих порядків, усталених і звичних. Лібералізм і соціалізм критикує **Т. п.** як фундамент для збереження небажаного старого порядку. Для лібералізму старі порядки стають перешкодою в утвердженні свободи і раціоналістичних проектів облаштування сусп-ва, для соціалізму − перешкодою у становленні прогресивних сусп. відносин.

Прологом розвитку концепції **Т. п.** у соціогуманітарних науках є цитата Й. Г. Гердера, який вказує – де існує людина, там існує і традиція. М. Вебер, слідом за К. Марксом, розвиває ідею традиц. сусп-в, якими вважає всі докапіталістичні сусп-ва. У цих сусп-вах основою регламентації є **Т. п.**: так робили наші пращури, так будемо чинити й ми. М. Вебер говорить про кілька типів легітимації панування, зокрема і традиційний тип, заснований на **Т. п.** як ключовому нормат. регуляторі ранніх, докапіталістичних сусп-в. Він зіштовхує традицію з ідеєю сучасності. З такого зіткнення формується необхідність відповідності сучасності, що стає основою для виникнення теорії політ. модернізації.

П. т. розглядаються також як ін-т передачі, трансмісії (лат. *transmissio* − перехід) нормат. зразків соціуму. Зокрема, П. Штомпка зазначає, що трансмісії в сусп-ві піддається спадщина минулого. Г. Сани вважає, що суть **П. т.** полягає в трансмісії стабільних політ. орієнтації від старшого покоління до молодшого через процес соціалізації. Е. Хобсбаумом вважає, що **П. т.** є особливим набором/конфігурацією практик чи сукупністю різних практик, до яких звертаються для впровадження певних цінностей і норм, і які є спробою встановлення безперервної цілісності з минулим. Він зазначає, що **П. т.** є «активною формуючою силою», яка навмисно відбирає і зв'язує процес, що передбачає істор. та культ. ратифікацію суч. порядку. Ж. Гоулд та В. С. Колб розглядають **П. т.** не просто як статичну норму або ін-т, а як особливу стратегію

індивіда, групи, ін-ту. П. Бурдьє ідентифікує **П. т.** як габітус поля політики, тобто сукупність рис, яких набувають агенти політ. процесу, ансамбль диспозиції дій, які знайдені в результаті тривалої еволюції елементів поля політики. Ш. Ейзенштадт визначає **П. т.** як символічні коди, які задають загальнонормат. цінності та смислові рамки. Він визначає **П. т.** як буденну символізацію моделей соц. порядку і сукупність кодів, які визначають межі улаштування соціокульт., у т. ч. політ. порядку. Код має тенденцію до впорядковування в єдину структуру, має здатність збереження ментальної інформації соціуму. На думку Е. Шілза **Т. п.** виступають як різновид комунікативної інфраструктури сусп-ва і як стійкі відносини між політ. акторами. Він вважає, що традиція є актом комунікації, що зв'язує нас за допомогою ритуальної дії або в результаті щоденних зв'язків із минулим.

Слід зазначити, що у класичних варіантах теорії модернізації (М. Вебер, Д. Аптер, С. Хантінгтон, Е. Шілз, Ш. Ейзенштадт та ін.) сусп. розвиток подається як перехід від традиц., аграрного сусп-ва до суч., (пост)індустріального. Модернізація сприймається як процес, який передбачає швидку соц. і політ. динаміку, радикальні зміни в соц. структурі та комбінаціях різноманітних політ. акторів, політ.-культ. нормах і цінностях. Пізніше дослідники переосмислюють ключове положення класичної модернізаційної теорії, що традиційність і сучасність є взаємовиключними протилежностями, що сучасність підриває, послаблює або витісняє традицію. В нових підходах, швидше за все, мова йде про те, що обидва чинники завжди співіснують у будь-якому сусп-ві. Так, Р. Бенедікс зауважує, що кожне суч. сусп-во є «частково розвиненим», таким собі сплавом сучасності із **Т. п.** Г. Алмонд і С. Верба вказують, що у стабільному функціонуванні всіх зах. сусп-в відіграє важливу роль постійне відтворення різних «несуч.» соц. ін-тів традиц. походження – сім'я, церква і т. п. Усі сусп-ва відрізняються один від одного за ступенем відносного переважання одних елементів над ін. і схемою поєднання (констеляцією) їх між собою. Вони не шикуються в еволюц. послідовність, а утворюють «мозаїку» унікальних конфігурацій, що відрізняються правилами їх синтезу. Новий підхід складається в ідеї співрозвитку старого і нового, принципової взаємодоповнюваності **Т. п.** та сучасності.

Проблематика знаходить **П. т.** своє місце й в концепції режимних транзитів. Так, Д. Растоу, коли говорить про час, необхідний для докорінної зміни звичних моделей поведінки, вказує мінімальний термін у одне покоління для становлення демократії. Він вказує на феномен «звикання», маючи на увазі **П. т.** «Звикання» за Д. Растоу – це один із ключових етапів демократизації. Цей етап характеризується легітимізацією демократії в очах сусп-ва через формування демокр. традицій. /*М. Фоломєєв*/

ТРАНЗИТ ДЕМОКРАТИЧНИЙ (англ. *transit* – перехід) – процес переходу від певного недемокр. політ. режиму до демократії. **Т. д.** є об'єктом транзитології. Увагу науковців до проблеми **Т. д.** було привернуто у 1930-ті, що зумовлювалось двома причинами: 1) кризою світ. колоніальної системи; 2) намаганням тоталітарних режимів (як

Радянського Союзу, так і нацистської Німеччини) поширити свій вплив на нац.-визв. рухи. Тривога за подальший розвиток світу в постколоніальний період спричинила розробку теорії деколонізації, відповідно до якої демокр. метрополії перш ніж надати держ. незалежність своїм колоніям повинні інсталювати до їх політ. систем ін-тути та норми, притаманні зах. демократіям. Спроба реалізувати цю теорію на практиці, здійснена після Другої світ. війни, зазнала невдачі, оскільки у переважній більшості постколоніальних країн експортована демократія усталитися не змогла. Унаслідок цього у 1960-ті рр. на зміну теорії деколонізації прийшла теорія модернізації, за якої у відсталих країнах, перш ніж переходити до демократії, необхідно розбудувати ринкову модель економіки та суттєво змінити соц. структуру сусп-ва.

Незгода демокр. сил недемокр. країн очікувати коли виникнуть структурні передумови для демократизації сприяла становленню в 1970–1980-ті рр. транзитології, яка, абстрагувавшись від зовн. чинників процесу демократизації, зосередила свою увагу на його внутр. механізмах. У транзитологічній парадигмі, започаткованій Д. Растоу та ґрунтовно опрацьованій Ґ. Доннеллом і Ф. Шміттером, переходи до демократії було репрезентовано як процес інституціоналізації політ. змін, що у своєму розвитку проходить три послідовних етапи. Перехід від одного етапу до ін. зумовлюють розстановка та співвідношення політ. сил. Становлення демокр. механізму спадкування політ. влади здійснюється через переговори та укладання пактових угод.

Включення на зламі 1980–1990-х рр. до світ. процесу демократизації посткомуністичних сусп-ств унаочнило невідповідність багатьох положень транзитологічної парадигми реаліям переходів в умовах посткомунізму, про що наголосили у своїх працях К. фон Байме, Т. Каротерс, М. Макфол, Є. Мачкув та ін. фахівці у царині транзитології. Це зумовило вихід транзитологічних студій за межі своїх парадигмальних обмежень та появу концепцій, що значно розширили їх проблемне поле. У фундаментальній праці А. Пшеворського «Демократія і ринок: політичні та економічні реформи у Східній Європі та Лат. Америці» (1991) докладно було репрезентовано концепцію «подвійного переходу» *(«dual transition»)*, відповідно до якої демократизація іманентно включає в себе два взаємопов'язаних переходи: 1) до політ. демократії; 2) до ринкової економіки.

Нім. дослідником К. Оффе у статті «Капіталізм через демокр. проект? Теорія демокр. повороту через потрійний перехід у Центр.-Східній Європі» (1991) було висунуто концепцію «потрійного переходу» *(«triple transition»)*. Наголосивши, що посткомуністичні трансформації нестимуть у собі не притаманні раннім переходам гострі проблеми (суцільне роздержавлення власності на засоби вир-ва та становлення ін. форм власності, створення нового класу роботодавців і власників, розбудову нац. д-в), К. Оффе дійшов висновку, що, накладаючись на проблему політ. демократизації, вони спричиняють потрійну структуру **Т. д.** 1) до політ. демократії; 2) до ринкової економіки; 3) до нац. державності.

Міжетн. конфлікти, що поширилися посткомуністичним простором і в низці випадків набули форми громадян. та міжнац. війн, унаочнили, що становлення нац. державності неможливе поза вирішенням проблеми інтеграції громадян країни у єдину політ. спільноту. Зважаючи на це, Х. Лінц і А. Степан висловили думку, що для наук. аналізу варто розмежувати проблеми створення державності та формування нації, оскільки ці процеси, хоча й перетинаються, але є «концептуально й історично різними». У контексті структури транзитивних процесів проблему формування політ. націй у статті «Перехід у посткомуністичних д-вах: потрійний чи четвертний?» (2001) проаналізував Т. Кузьо, який висунув концепцію «четвертного переходу» *(«quadruple transition»)*: 1) до демократії; 2) до ринкової економіки; 3) до нац. державності; 4) до політ. нації.

Важливим напрямом дослідження **Т. д.** є розробка моделей перебігу транзитивних процесів. Моделі переходів від авторитарних режимів були унаочнені у праці С. Гантінґтона «Третя хвиля. Демократизація наприкінці XX ст.» (1991): 1) прямого переходу; 2) перерваної демократії; 3) другої спроби; 4) циклічна; 5) деколонізації. Моделі переходів від комуністичних (тоталітарних) режимів розроблені у працях Ф. Рудича «Трансформація політ. структур у країнах СНД і Балтії» (1996): 1) прибалтійська (західноєвроп.); 2) українсько-білорусько-молдавська; 3) російська; 4) закавказька; 5) центральноазіатська; М. Макфола «Четверта хвиля демократизації та диктатури: неузгоджені переходи в посткомуністичному світі» (2002): 1) переходи до демократії; 2) переходи до нового типу диктатури; 3) патові переходи; О. Романюка «Від тоталітаризму до демократії та нац. державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій» (2011): 1) прямого переходу до демократії; 2) переходу до демократії із затримкою; 3) двофазова; 4) циклічних коливань; 5) переходу до авторитаризму; 6) зворотного розвитку. (Див.: *Транзитологія*) /*О. Романюк*/

ТРАНЗИТОЛОГІЯ (англ. *transit* – перехід та грец. λόγος – слово, знання, наука) – напрям політ. науки, що спеціалізується на дослідженні переходів до демократії. Фундатором **Т.** вважається амер. політолог Д. Растоу, який у 1970 р. у журналі «Comparative Politics» опублікував статтю «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» («Transitions to Democracy – Toward a Dynamic Model»). Її заголовок дав назву новому напряму політ. науки. На противагу структурному детермінізму теорії політ. модернізації, що передувала **Т.** й зосереджувала свою увагу на зовн. чинниках процесу демократизації, Д. Растову проголосив, що демократизація не потребує якогось мінімального рівня екон. розвитку та соц. диференціації. Сутність нового методол. підходу полягала в тому, що увага зосереджувалася на внутр. механізмах процесу демократизації. Д. Растову започаткував парадигму **Т.**, яка одержала ґрунтовну розробку в праці Ґ. О'Доннелла та Ф. Шміттера «Переходи від авторитарного правління. Спроба висновків стосовно нестійких демократій» (1986). Значний внесок у її становлення зробили С. Гантінґтон, Х. Лінц, А. Пшеворський, А. Степан. У парадигмі **Т.** переходи до демократії репрезентовано як

процес послідовної інституціоналізації політ. змін, який у своєму розвитку проходить три послідовні стадії, найпоширенішу назву яким дали О'Доннелл і Шміттер: «лібералізація», «демократизація» та «соціалізація».

Лібералізація являє інституціоналізацію громадян. свобод без трансформації владного апарату, який залишається здатним контролювати ситуацію. Унаслідок лібералізації виникає «опікунська демократія» (tutelary democracy) – політ. режим з формально демокр., обмежено конкурентними інтами, що перебуває під опікою владного апарату. Передумовою лібералізації є політ. криза, яка виявляється у: 1) зростанні сусп. незадоволення чинною владою та політ. поляризації сусп-ва; 2) виникненні політ. контреліти, здатної спрямувати активність відсторонених від влади соц. груп у річище узгоджених дій; 3) загостренні б-би між владою та опозицією; 4) розколі правлячої еліти, пов'язаному з появою всередині неї прибічників пом'якшення авторитарного режиму. У парадигмі **Т.** значна увага приділяється аналізу розстановки й співвідношення політ. сил. О'Доннелл і Шміттер запропонували класичну схему, відповідно до якої політ. сили транзитивного сусп-ва поділяються на два блоки: авторитарний**,** його основу становить стара політ. еліта, та опозиційний, репрезентований новою контрелітою. Кожен з них диференціюється на дві групи: авторитарний – на прибічників жорсткої лінії (консерваторів**)** та прибічників м'якої лінії (реформаторів); опозиційний – на помірних та радикалів. Найсприятливіша ситуація для розвитку демокр. процесу виникає якщо: 1) лібералізація здійснюється згори (її ініціюють реформатори всередині правлячої еліти); 2) вдасться домовитися помірній частині опозиційної еліти з ліберально налаштованою частиною правлячої еліти щодо впровадження демокр. процедур та демократизації держ. ін-тів.

Демократизація є стадією інституціоналізації демокр. механізму успадкування влади, що ґрунтується на вільній конкуренції політ. сил. Демократизація здійснюється через переговори та укладання пактів. О'Доннелл і Шміттер наголосили, що найсприятливіші умови для стабільності пактових угод створюються тоді, коли співвідношення між протиборчими політ. силами є рівноважним. У разі ж нерівновагі, сила, що має перевагу, намагатиметься запровадити такі «правила гри», які вигідні для неї. Це спонукатиме ін. силу переглянути «правила гри», у разі здобуття нею у подальшому влади. Критичною точкою переходу до демократії є такий стан, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес успадкування влади.

Соціалізація – стадія процесу переходів до демократії, яка часто трактується як консолідація, бо на цьому етапі відбувається «перехід від демократично обраного уряду до інституційованого, консолідованого демокр. режиму». Соціалізація передбачає два незалежних, але взаємопов'язаних процеси: 1) вироблення з членів сусп-ва громадян – акторів демокр. процесу, що здатні брати участь у прийнятті рішень; 2) забезпечення доступу різних верств населення до розподілу сусп. благ. С. Хантінґтон вважає, що сутність соціалізації становить «інституціоналізація демокр. політ. поведінки», бо на цій

стадії на ґрунті опанування нових норм та цінностей, поступового вростання в нову систему відносин відбувається зміна політ. культури еліти, а потім усього сусп-ва. Успіх демокр. соціалізації населення визначають два чинники: 1) сам хід демокр. процесу; 2) орг-ція спец. навчання з метою прищеплення громадянам демокр. цінностей та ідеалів. Процес демокр. транзиту можна вважати завершеним тоді, коли демокр. культура стає домінуючим сегментом політ. культури сусп-ва, коли демократія стає «такою, що сама себе підтримує» (self-sustaining democracy).

На початку 1990-х рр. **Т.** вступає в період кризи, яка унаочнюється в тому, що багато положень її парадигми не спрацювали в умовах посткомунізму, про що наголосили К. фон Байме, Т. Каротерс, М. Макфол, Є. Мачкув та ін. фахівці. Причини кризи **Т.** зумовлені тим, що її парадигму було розроблено на ґрунті аналізу, по-перше, переходів до демократії від авторитарних режимів, а посткомуністичні трансформації здійснюються від тоталітарних (з різним ступенем їх руйнації); по-друге, переходів в умовах сталої державності, а 80% посткомуністичних країн є новоутвореними д-вами, що виникли внаслідок розпаду СРСР та соціалістичної системи. Невідповідність парадигми **Т.** реаліям посткомуністичних трансформацій поставила питання про її парадигмальне оновлення. Осн. напрямами оновлення парадигми **Т.** є: 1) студіювання взаємозв'язку переходів до демократії та ринкового реформування економіки (За О. Гаврилишиним **Т.** як дослідницький напрям виник і в екон. науці); 2) дослідження режимних змін у контексті проблем розбудови нац. державності та формування політ. націй; 3) збільшення уваги до політ. культури; 4) відживлення інституційного аналізу, в межах якого стала активно дискутуватися проблема сприятливих для становлення демокр. моделей держ. правління, форм держ. устрою, типів парт. та виборчих систем. */О. Романюк/*

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА КОРПОРАЦІЯ (лат. *corporation* – об'єднання, співт-во) – корпорація (об'єднання), що здійснює міжнар. вир-во на засадах прямих іноз. інвестицій та здійснює контроль над своїми закордонними філіями. **ТНК** є міжнар. компаніями, оскільки володіють або контролюють вир-во продукції (або послуг) поза межами країни базування, в різних країнах світу, розташовуючи там свої філії, які функціонують відповідно до глобал. стратегії материнської компанії. Міжнар. статус **ТНК** визначається тією роллю, яку виконують заруб. операції щодо всіх аспектів екон. життя цих компаній. За існуючою методологією ЮНКТАД (Конференції ООН з торгівлі та розвитку), до **ТНК** належать ті міжнар. фірми, показники діяльності яких відповідають таким критеріям: а) наявність материнської компанії і підрозділів за кордоном не менше ніж у двох країнах світу; б) закордонні підрозділи можуть засновуватися компанією на основі прямих іноз. інвестицій через створення виробн. потужностей або через злиття та поглинання ін. підприємств; в) контроль активів закордонних підрозділів передбачає від'ємність у материнську компанію частки акціонерного капіталу в дочірньому підприємстві не менше 10%.

Діяльність **ТНК** здійснюється на таких принципах: пряме іноз. інвестуван-

ня з метою створення виробн. потужностей за кордоном; використання різних форм міжнар. поділу праці (предметна, подетальна, технологічна спеціалізація), що дозволяє розміщувати різні ланки виробн. процесу у різних країнах світу; розробка, передача та використання передової технології у межах замкнутої корпоративної структури, що дозволяє максимально ефективно використовувати витрати на дослідження й розробки; внутрішньо корпоративна торгівля, вона здійснюється між окремими підрозділами **ТНК** із застосуванням трансферних, тобто внутрішньокорпоративних цін, які встановлюються відповідно до екон. стратегією **ТНК** на рівні, що істотно відрізняється від ринкових цін, тобто є значно більшими або меншими за ціни на ті самі товари на світ. ринку; глобал. підхід до управління, тобто оптимізація діяльності корпорації в цілому, а не окремих її складових, що означає необхідність субсидувати розвиток окремих підрозділів з метою досягнення максим. прибутку в довгостроковому періоді.

Діяльнісний вплив **ТНК** на світ. екон., а отже, і політ. розвиток досить суперечливий. Існують позитивні тенденції: 1) зменшення ризику та витрат на науково-дослідні, дослідно-експериментальні й конструкторські розробки; швидке впровадження нових товарів і послуг; 2) експортування об'єктів інтелектуальної власності у формі ноу-хау, новітніх лабораторій та форм оргції; 3) поступове поєднання інтересів **ТНК** з інтересами країн розміщення капіталу і формування на цій основі ефективного державно-транснац. капіталу; 4) різнобічний вплив на розвиток економіки; так, кожна з 500 **ТНК** США має в середньому підприємства 11 галузей, а найбільш могутні охоплюють по 30–50 галузей, у групі зі 100 провідних промислових фірм Великої Британії багатогалузевими є 96, у Німеччині – 78, у Франції – 84, в Італії – 90. Із негативних наслідків діяльності **ТНК** загальновизнаними є: 1) можливе гальмування розвитку нац. компаній; 2) загрози нац. суверенітету; 3) перенесення екологічно брудних вир-в у країни інвестування капіталу; 4) зменшення робочих місць у цих країнах; 5) часто існуюча зацікавленість у підтримці реакційних урядів. У цілому ж вважається, що **ТНК** сприяють розвитку продуктивних сил світ. господарства та поглибленню поділу праці. /*Н. Осипова*/

ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЯ (лат. *trans* – крізь, через та *culture* – обробка, виховання) – переміщення певної етнокульт. спільності (в силу добровільної міграції або насильницького переселення своєю або чужою владою) в ін. культ. середовище. **Т.** з'являється тоді, коли конкретна етн. спільність переміщається в ін., іноді вельми віддалений район проживання, де повністю відсутнє культ. середовище цієї етн. спільності або вона представлена досить незначно. **Т.** можна вважати заселення та освоєння білими колоністами земель Північної Америки чи Австралії, де племена аборигенів, незважаючи на відчайдушний військ. та дух. опір, не змогли помітно вплинути на культуру завойовників. До **Т.** почасти можна віднести і насильницьке переселення народів СРСР.

Поняття «**Т.**» використовується гол. чином у суч. культурології. Воно відображає реалії суч. культ. потоку. З кінця XIX ст. в амер. культ. антропології для

опису процесів взаємовпливу культур, у результаті чого культура одного народу повністю або частково сприймає культуру ін. народу, зазвичай більш розвиненого, використовували термін «акультурація». Ф. Боас, У. Холмс, У. Мак-Джі, Р. Лоуї поняття «акультурація» застосовували для визначення процесів культ. змін у племенах північноамер. індіанців. У другій пол. XX ст. акультурація трактується більш широко як процес взаємодії культур, у ході якого відбуваються їх зміна, засвоєння ними нових елементів, засвоєння в результаті змішування різних культ. традицій принципово нового культ. синтезу.

Автором концепції **Т.** є кубинський антрополог, соціолог, філософ культури Фернандо Ортіс, який і ввів у наук. обіг 1940 р. термін «**Т.**» у книзі «Кубинський контрапункт тютюну та цукру». У терміні «**Т.**» важлива лат. приставка «транс», яка означає «над», «понад», «через», «по той бік». Останні два значення особливо актуальні, оскільки мають на увазі включення не однієї, а кількох культ. точок відліку, перетин кількох культур, курсування між ними й особливий стан культ. потойбічності – не там і не тут або і там, і тут, залежно від індивідуального переживання цього стану. За визначенням Ф. Ортіса, акультурація являє собою набуття культури в односпрямованому процесі, а **Т.** передбачає дві фази – втрату або безкорінення (декультурація) і створення нової культури (неокультурація). Для нього однаково важливі й руйнування культур, і креативність нових культ. союзів.

Визначаючи **Т.** як переміщення певної етнокультурної спільності в ін. культ. середовище, потрібно виконання таких умов: кровна спорідненість – єдність походження від заг. предка; стійка міжпоколінна спадкоємність; єдність території; єдність мови; спільність істор. долі; заг. культура і традиції; заг. самосвідомість (етнічна ідентифікація). Ці ознаки правильно буде називати етноформуючими факторами **Т.** Більшість етносів проживають компактно на одній території, назва якої, до речі, нерідко збігається з назвою етносу. Дійсно, французи проживають у Франції, англійці – в Англії, українці – в Україні. Зв'язок між етносом і територією дуже тісний. Кожен народ має тільки йому притаманні ритуали, обряди, традиції, що відрізняє його від ін. народу. У деяких етносів довге проживання на одній території накладає відбиток на світогляд, спосіб життя, господарський уклад, манеру спілкування. Таких народів більшість. А деякі мало не все життя бродили по земній кулі. Наприклад, цигани. Спілкуючись із різними народами, цигани, втім, зберегли самобутність і їх легко відрізнити від ін. етносів. Не меншу роль відіграє ще одна ознака спільного – етн. самосвідомість. Треба відчувати свою приналежність до свого народу і його істор. долі, тільки тоді можна зберегти в собі його традиції та цінності. Іноді людина легко засвоює чуже, в Америці стаючи американцем, а в Німеччині – німцем. І мільйони людей, розсіяних по світу, або повністю забули традиції, або насилу утримують їх, передаючи дітям, які не можуть і слова висловити рідною мовою. Етн. свідомість інакше можна назвати дух. ототожненням людини зі своїм народом. У процесі **Т.** дух. ототожнення сильніше за територ. або мовну ознаку. Ті ж українці, що осіли 40–60 років тому у Франції чи Америці і майже за-

були свою мову, часто з гордістю іменують себе українцями. Вони залишилися українцями по крові і по духу. Вони відчувають дух. спорідненість з великою нацією, хоча пройшли цілі десятиліття. А ін. українці, які емігрували нещодавно або в останнім десятиліттям, коли на їх етн. батьківщині стало трохи гірше, ніж завжди, перш за все відмежувалися від України духовно. Якщо людина зневажливо ставиться до свого народу, духовно вона не з ним. У дух. сенсі вона вже втратила Батьківщину, хоча територіально проживає в Україні й говорить укр. мовою.

Народи, внаслідок різних причин, переміщуються по території Землі, іноді знаходять нову батьківщину далеко від своїх витоків. Кожен народ має систему цінностей, яка визначає і характеризує саме його спосіб життя, типові для представників даного етносу особливості поведінки і мислення. Для опису процесів **Т.** і її особливостей необхідно використовувати поняття етнокульт. стереотипу як узагальненого уявлення про типові риси, які характеризують будь-який народ. Це або автостереотипи (те, що думають люди про свій етнос), або гетеростереотипи (те, що думають люди про ін. етноси). Іноді вони збігаються, іноді перетинаються один з іншим. «Англ. манірність», «фр. галантність», «нім. педантизм», «рос. авось», «південноамер. темперамент», «укр. домовитість» – вся ця безліч уявлень створює поле етнокульт. стереотипів європейців, американців, китайців, українців, японців, росіян.

Визначаючи **Т.** як культ.-політ. феномен, слід відзначити його позитивний вплив на вирівнювання рівнів розвитку культур, що є однією з характерних рис суч. епохи. Суч. стан **Т.** все більше асоціюється з глобал. ідеями, з єдністю людства і його долі. Дискурс **Т.** як неодмінний еволюц. крок поступово змінює як культ. проект універсалізму (в якому культ. ідентичність мала бути ефективною, контрольованою та прораховуваною), так і мультикультуральний дискурс, який врешті-решт спровокував ідею безлічі локал. культур – місц. консенсусів, недоторканних, непроникних і в деяких випадках ворожих один до одного. **Т.** – своєрідний «акт примирення» двох значних дискурсів модерну й постмодерну, який стає процесом створення нової універсальності – «плюриверсальності», яка передбачає полілог рівноправних локал. культур, кожна з яких усвідомлює свою обмеженість і потребу в Іншому як умову для повноцінного буття та розвитку. **Т.** не є відмовлянням від власної культ. ідентичності, від нашого культ. «тіла» (власне, як перебування в культурі не відміняє фізич. тіла) – вона декларує свободу від напередзаданих культ. ролей та ідентичностей, обґрунтовує можливість для людини знаходити та «привласнювати» ін. культ. смисли, від цього збагачуючись та збагачуючи інших. І ця свобода не скасовує символів та звичок, даних нам від народження та набутих у процесі виховання, вона лише сповнює буття новим смислом, відкриває простір для варіювання елементів різних культур у власній картині світу, вживання в бажані культ. контексти. Акти **Т.** дедалі частіше зустрічаються в нашому житті. Заняття йогою по середах та п'ятницях аж ніяк не заперечують уроки фламенко по четвергах та відвідування лекцій з діанетики у вихідний. Суч. людині «тісно» бути куль-

турно й етнічно однорідною; перетинаючи «культ. кордони» вона робить спроби відчути себе ін., але не стільки заради зміни особистісних атрибутів, скільки заради нової зустрічі з самою собою. Нова ідентифікація не скасовує попередньої, вона збагачує її новими смислами. Людина ніколи не може бути цілісною та завершеною для самої себе – цілісно пізнати її може тільки Інший, причому тут ідеться не тільки й не стільки про ін. людину чи культуру, а про інше Я, здатне привнести в саморефлексію нових когнітивних відтінків (об'єктивувати себе за допомогою власного ж інобачення). Ця бахтінська інтенція успішно реалізується у прагненні суч. людини освоїти різні культ. коди саме для того, щоб краще пізнати саму себе. Отже, **Т.** не відміняє самототожності індивіда, але надає останньому можливості ефективніше реалізуватися у багатовимірному просторі суч. інформ. сусп-ва.

Т. протистоїть тим моделям, які не враховують належною мірою людського розмаїття, плюріверсальності історії, а також односторонньо-меркантильного хар-ру більшості соц. комунікацій, що відбуваються у світі. Вона не оперує абстрактними особистостями в настільки ж абстрактних контекстах і не має на увазі, що соц. є однорідним і складається з однакових атомарних індивідів, що живуть у гомогенному середовищі єдиної мови, культури, релігії і цінностей. **Т.** зберігає у процесі комунікації сенс, динаміку й драматичну інтригу живих життів. Транскульт. модель закликає не просто побачити Іншого і зрозуміти, що він не має рівних прав, а й спробувати відновити ці права, дати йому голос, почути його, сформувати альтернативний світ, в якому можлива безліч світів. Для цього треба переосмислити модель мислення, епістему, якщо завгодно. Тоді можна трактувати **Т.** як новий тип дискурсивності, як культ. і політ. несвідоме нашої епохи, що зумовлює діяльність і картину світу постсуч. людини. При цьому **Т.** – модель постійної проблематизації відмінності й різноманітності на відміну від епістемологічних традиц. форм трактування цієї теми, напр., у межах неоліберального мультикультуралізму, який, проголошуючи відмінність на словах, насправді веде до уніфікації, до комерціалізації передбачуваної і красиво упакованої відмінності. У мультикультуралізмі не змінюється ні поблажливо-протекційне ставлення до Іншого, його об'єктивація, ні жорстка установка на його виключення зі сфери прийняття рішень.

Найважливішим виміром **Т.** є комунікативний вимір, у межах якого Іншого розглядають у комунікативному процесі не як перешкоду, що її треба привести до спільного знаменника, а як самост. суб'єкта із власними диспозиціями. Спілкування з ним може відбуватися тільки на справді паритетних умовах. Повне розуміння Іншого як синтезу двох «я» або двох культур, можливо, і не відбудеться, тому, що неодмінно залишаться точки непрозорості, комунікативної пробуксовки, проте плідний процес **Т.** як егалітарної культ. взаємодії цілком можливий. Феномен **Т.** став широко осмислюватися на початку XXI ст. Найвпливовішими вченими, які зробили внесок у теор. розробку цього явища, є Е. Гліссан, Ф. Короніл, В. Міньоло, Ф. Ортіс, Е. Саід, М. Тлостанова, У. Харріс, Ф. Чіуі та ін. /*Г. Піреєва*/

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *transformatio* – перетворення) – процес докорінної зміни якості політ. системи сусп-ва. З поняттям «**Т. п.**» пов'язане поняття «політ. перехід». Хоч у політол. літ-рі трапляються спроби протиставити поняття переходу та трансформації, проте обоє вони характеризують той самий процес, але з різних точок зору. Поняття «перехід» характеризує процес з точки зору визначення його вихідної та кінцевої позицій (перехід від пункту А до пункту В); поняття «трансформація» акцентує увагу на якісних перетвореннях, яких сусп. організм зазнає у процесі переходу (перетворення якості А на якість В). У межах тричленної типологізації суч. політ. режимів (тоталітаризм, авторитаризм, демократія) вирізняються два осн. типи **Т. п.**: поставторитарний та посттоталітарний.

Специфіка поставторитарного типу зумовлена тим, що за авторитарного режиму монополізм існує тільки в політ. сфері (монополія певної групи осіб на владу), тоді як позаполіт. сфери характеризуються обмеженим плюралізмом (у економіці існують численні самост. суб'єкти діяльності; у культурі допускається існування різних думок, теорій та ідеологій). За умов поставторитарної трансформації докорінні якісні зміни (трансформація) відбуваються лише в політ. сфері (заміна монопольної системи на плюральну, що ґрунтується на вільній конкуренції політ. сил), тоді як у позаполіт. сферах (економіці, культурі) відбувається лише їх пристосування (адаптація) до нових умов функціонування політ. системи (у економіці скасовується політ. протекціонізм структурам, в які вклали гроші урядовці; у сусп. культурі прибираються обмеження на висловлення думок, що спрямовані проти чинної влади).

За тоталітарних режимів монополізм охоплює всі сфери сусп. життя, що виявляється: у політиці – в монополії однієї партії на владу; у економіці – в монополі парт. д-ви на розпорядження засобами сусп. вир-ва; у сфері культури – в монополії парт. ідеології, яка намагається підкорити собі усю сусп. культуру. Особливості тоталітарних систем зумовлюють те, що в умовах посттоталітаризму **Т. п.** є неможливою без трансформації позаполіт. сфер сусп. життя. Посттоталітарна трансформація іманентно передбачає докорінні якісні зміни і в політ., і в екон., і в культ. сферах – скрізь монопольна організація має змінитися на плюральну, конкурентну. Осн. завдання посттоталітарної трансформації є: у політ. сфері – скасування парт. д-ви, розбудова багатопарт. конкурентного механізму спадкування уряд. влади; у екон. сфері – демонтаж адмін.-командної економіки, роздержавлення та приватизація вир-ва, розбудова ринкової екон. системи; у сфері культури – викорінення тоталітарних стереотипів зі сусп. свідомості та поведінки, формування гуманіст. й поліфонічної культ. системи.

У посткомуністичних д-вах, 80% з яких є д-вами, що виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу та Югославії, а також «оксамитового розлучення» Чехословаччини, **Т. п.** має бінарний хар-р, бо в межах одного процесу відбувається дві трансформації: соц.-політ. (перехід від тоталітаризму до ін. якості сусп. організму) та нац.-політ. (перехід від стану адмін.-територ. одиниці багатонац. держ. утворення до суверенної

нац. державності). Незважаючи на генетичну спорідненість, схожість хар-ру та структури, кожна з означених трансформацій є відносно самост.: має свої якісні характеристики вихідної позиції, цільової орієнтації та кінцевого пункту, що народжує автономію її змісту та логіки. Якщо вихідною позицією соц.-політ. трансформації є крах тоталітарного режиму, ідентифікатором чого є усунення комуністичної партії від керівництва сусп-вом, то вихідною позицією процесу нац.-політ. – загибель багатонац. держ. утворення. Процес соц.-політ. трансформації орієнтований на розбудову нового типу сусп. системи (в ідеалі – демокр.), орієнтацією ж процесу нац.-політ. трансформації є розбудова суверенної нац. д-ви. Осн. завдання соц.-політ. трансформації полягають у роздержавленні суспва та розбудові структур громадян. самоорг-ції, осн. завдання нац-політ. трансформації – у розбудові та усталенні структур, що гарантують збереження й функціонування суверенної нац. державності. Гол. завданнями, що постають у процесі нац.-політ. трансформації є, у політ. сфері – розбудова ін-тів нац. державності, в екон. сфері – інтеграція суб'єктів, що здійснюють екон. діяльність на теренах країни, в єдину нац. екон. систему та створення нац. капіталу; у сфері культури – перетворення зденаціоналізованої імперської культури на нац. патріотичну громадян. культуру, на ґрунті якої відбувається процес формування політ. нації (інтеграція громадян д-ви в єдину політ. спільноту, що усвідомлює свої спільні інтереси, спільність своєї долі та завдань, які треба вирішувати для забезпечення сусп. поступу). /*О. Романюк*/

ТРЕНД ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *trend* – тенденція) – напрям, тенденція розвитку політ. процесу чи явища, що має математичний вираз. Інакше кажучи, це домінуючий напрям у політиці, виявлений за допомогою статистичних методів. Найпопулярніше визначення **Т. п.** ґрунтується на теорії Ч. Г. Доу. У широкому розумінні тренд – це довготривала тенденція зміни досліджуваного часового ряду. Тренди можуть бути описані різними рівняннями – лінійними, логарифмічними, степеневий і т. ін. Фактичний тип тренду встановлюється на ґрунті підбору його функціональної моделі статистичними методами або згладжуванням вихідного часового ряду. **Т. п. –** це змістовне, а не математичне поняття. Його конкретне наповнення залежить від формалізації. **Т. п. –** це монотонна функція.

Серед **Т. п.** розрізняють висхідний тренд (наростаючий, «бичачий» тренд), коли складається ситуація, де кожен новий локальний мінімум і локальний максимум вищі від попереднього, та низхідний (понижуючий, «ведмежий») – ситуація, за якої кожен новий локальний мінімум і максимум нижчі від попереднього.

Усе, що не підходить під поняття тренду називають флетом (боковий тренд). Це коливання, в яких у цілому не видно чіткої направленості або відрізок числового ряду, на якому різниця початкових і кінцевих значень ряду суттєво є меншою від коливань значень у середині відрізку.

Корекція **Т. п. –** це рух, спрямований супроти направленості попереднього тренду. Якщо розглянути **Т. п.** як рух, викликаний зміною факторів, що є підґрунтям принципу попиту й пропозиції,

то корекція – це явище, яке повертає явище чи процес до «правильного русла» і, яке не дає політ. руху «захопитись» і уникнути фундаментальних факторів.

Існує низка заг. правил визначення сили тренду: чим довше часу зберігається тренд, тим він сильніший, однак у нього є межа; тривалий пологий тренд має більше шансів на своє продовження; дуже «крутий» тренд також може круто перевернутися. Будь-який тренд, особливо **Т. п.,** з часом слабшає, проте імовірним є стають продовження тренду в точці, що вище імовірності його розвороту. Аналіз **Т. п.** відбувається з метою дослідження змін середнього значення часового ряду з побудовою його математичної моделі та з прогнозуванням на цьому ґрунті майбутніх значень ряду. Аналіз **Т. п.** можливий шляхом побудови моделей простої лінійної або нелінійної регресії. Отже, **Т. п. –** це будь-які зміни політ. хар-ру, що виходять за межі традиц. уявлень («ніхто б не міг подумати, що вони відбудуться»), які на заг. фоні, починають помітно набувати глобал. змісту. */Н. Ржевська/*

ТРОЛІНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *trolling* – спосіб ловлі риби на рухому приманку*)* – розміщення в соц. мережах провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками політ. процесу.

Сьогодні **Т. п.** стає подобою пускового механізму для ініціації різного роду політ. конфліктів. У більшості випадків **Т. п.** повною мірою використовує надану ЗМК можливість для анонімних провокацій. **Т. п.** є особливою формою соц. агресії у соц. мережах. Осн. завданням **Т. п.** є створення передумов для негативних дій ін. залучених у політ. комунікацію людей. Таким чином, провокатор прагне завоювати ключову роль у виниклій дискусії, тим самим задовольняючи власні політ. потреби. Для **Т. п.** характерним є впровадження провокатора (троля) у певну політ. спільноту як звичайного учасника, який підтримує спільні інтереси. Первинна мета такого троля – заручитися довірою з боку ін. членів спільноти задля можливості ініціювати більш реалістичний конфлікт.

На сьогодні **Т. п.** стає одним із найбільш ефективних і безкарних механізмів маніпуляції учасниками всіх видів комунікацій у віртуальних середовищах. **Т. п.** як засіб агресивного впливу з метою отримання відповідної реакції може застосовуватися як у процесі міжособистісної, так і групової, або навіть міжгрупової взаємодії у кіберпросторі, використовуваному з політ. метою. Найбільш умілі тролі спроможні спровокувати зіткнення не лише всередині спільноти, а й між спільнотами.

Найпоширенішими видами тролів є коментатори, провокатори (найагресивніші), порадники. Одним із різновидів **Т. п.** є створення Інтернет-партій. *(О. Дзьобань)*

У

УЗУРПАЦІЯ – процес захоплення держ. влади, здебільшого примусовим шляхом, і її зосередження в руках однієї особи – узурпатора. **У.** може виражатися у різних формах. Вибори, що проведенні з ознаками фальсифікації, також можуть кваліфікуватися як **У.** Корупція та надмірне зловживання владними повноваженнями вважаються складними формами **У.** Порушення прав людини завжди супроводжуються **У.** влади. Наслідком **У.** є концентрації держ. влади в руках однієї людини, непідконтрольність влади народу, нехтування принципами виборчого права, спотворення ін-ту виборності органів держ. влади, розмивання принципу поділу влади, домінування виконавчої гілки влади, недопущення реальної опозиційної діяльності відносно чинної влади. Класичними прикладами держав, які мають **У.** владу та утворені шляхом переворотів – Бірма (1962), Індонезія (1965), Греція (1967), Чилі (1973). Осн. методом б-би проти **У.** є принцип поділу влади в д-ві. В основі цього поділу покладено розподіл єдиної держ. влади на відокремлені, проте взаємоузгоджені, урівноважені гілки влади. Політ. обґрунтування поділу влади на три гілки полягає в тому, щоб поділити і збалансувати державно-владні відносини за принципом компетентності між різними держ. органами, встановити взаємний контроль, унеможливити **У.** влади. Будучи, так би мовити, «поділеною», влада в д-ві залишається цілісною та єдиною. Принцип поділу влади на три гілки доповнюється системою стримувань та противаг, яка передбачає конкуренцію різних органів влади, наявність засобів для взаємного стримування та підтримки відносної рівноваги сил. Система стримувань та противаг, з одного боку, сприяє співробітництву та взаємному пристосуванню органів держ. влади, а з другого – створює потенціал для політ. конфліктів, що найчастіше вирішуються шляхом переговорів та взаємних компромісів. /*В. Бліхар*/

УЛЬТИМАТУМ (lat. *ultimus* – останній, крайній) – тип звернення одного політ. суб'єкта до іншого, висловлений в усній чи письмовій категоричній формі, супроводжується погрозою і містить остаточні умови щодо спірного питання. **У.** висувається осн. чи безпосередніми учасниками (суб'єктами, сторонами) конфлікту, до яких належать д-ви чи групи д-в (альянси, блоки) (у міжнар. відносинах), а також політ. рухи чи офіц. влада (у внутр. конфліктах). **У.** висувається у формі вимоги до виконання певних умов у конкретні терміни, в разі недотримання яких, слідуватимуть радикальні санкції: розрив дипломат. стосунків, припинення переговорів, екон. чи територ. блокада, застосування сили, розв'язання війни тощо. **У.** є кризовою точкою ескалації конфлікту, передує радикальним діям і фактично є останньою можливістю мирного врегулювання конфлікту.

У політиці **У.** розцінюється як неприйнятний, некомпетентний метод вирішення спірних питань, пов'язаний із неможливістю віднайти політ. компро-

міс. З етичної точки зору **У.** тлумачиться переважно негативно, оскільки здебільшого пов'язаний із шантажем і є демонстрацією небажання вести переговори. Проте в певних політ. ситуаціях застосування **У.** є можливістю попередити більше зло. Зокрема III Гаазька конвенція 1907 р. зафіксувала положення стосовно висунення обов'язкового недвозначного попередження (у т. ч. у вигляді **У.**) стосовно оголошення війни. Це положення неодноразово порушувалося різними д-вами, наприклад напад гітлерівської Німеччини на СРСР у 1941 р. Статут ООН забороняє ведення агресивних війн. Тому члени ООН не мають права користуватися положенням III Гаазької конвенції 1907 р. щодо застосування **У**.

В укр. політ. історії слід відзначити два знакових **У.**: **У.** Раднаркому Центральній Раді і **У.** Радянського Союзу Румунії. Перший відомий під назвою «Маніфест до укр. народу з ультимативними вимогами до Укр. ради», підписаний В. Леніним і Л. Троцьким і переданий у Київ 17.12. 1917 р. У документі йшлося про вимогу безумовної допомоги більшовикам в Україні. Відмова виконувати вимоги **У.** стала приводом початку більшовицької агресії проти України. Другий документ відомий під назвою «Нота Молотова Румунії», що 26.06.1939 р. був спрямований до румунського уряду і вимагав повернення частини Буковини і Бессарабії до територ. меж УРСР. Уряд Румунії виконав вимоги Радянського Союзу. /*Л. Харченко*/

УПРАВЛІННЯ ПОЛІТИЧНЕ – специф. форма і засоби діяльності з регулювання політ. процесами, координації, узгодження та реалізації інтересів різноманітних соц. груп і прошарків.

У процесі пізнання будь-якого феномену надзвичайно важливо відобразити його гол., найістотніші властивості та ознаки, тобто його сутність, провідну структуру та осн. напрями його розвитку. Сусп-ву, в цілому, а також окремим його структурним чи функціональним сферам, як і будь-яким ін. складним системам, іманентна властивість самоорг-ції, яка забезпечує збереження і підтримання його цілісності, структурної визначеності, стабільності та усталеності функціонування. У той же час слід підкреслити, що механізми сусп. самоорг-ції, по-перше, значною мірою пов'язані із зовн. природним середовищем, а по-друге, діють занадто повільно. Людство у своєму еволюц. розвитку досягло такого рівня пізнання і усвідомлення себе і навколишнього світу, що його вже не влаштовують ні хар-р, ні швидкість самоорг-ції соціуму. Тому поряд із ними і значною мірою випереджаючи їх, люди все більш беруть на себе управління функціонуванням і розвитком сусп-ва. На жаль, недостатнє знання механізмів сусп. самоорг-ції та їх слабке урахування у процесах управління інколи не дають очікуваних результатів, а то й призводять до небажаних і значних за масштабами соц. катаклізмів. Проте **У. п**., на відміну від самоорг-ції, виступає як цілеспрямований процес і пов'язане з таким моментом, як усвідомлення людиною певних потреб, визначення нею конкретної мети, спрямованої на задоволення цілої низки нескінченних потреб.

Існує декілька умовних підходів щодо визначення поняття і суті **У. п.** Зокрема: *технократичний* – базується на домінуючих суб'єктах управління,

через які реалізується прийняття політ. рішень. Підхід припускає лише суб'єкт-об'єктні стосунки в системі **У. п**., коли основний суб'єкт політики (правляча партія, певні держ. органи) розробляє і приймає політ. рішення, а виконавчо-розпорядчі структури реалізують прийняті рішення; *кібернетичний* – управління здійснюється через вивчення і прогнозування політ. процесів за допомогою аналізу, синтезу і методів математичного моделювання; *елітарний* – домінантою в **У. п.** є політ. еліта, тобто ті суб'єкти управління, які розробляють і приймають політ. рішення; *комунікативний* – управління здійснюється через взаємодію, взаєморозуміння керівників і керованих. Підхід припускає, що для **У. п.** найхарактернішими є суб'єкт-суб'єктні взаємозв'язки, при цьому не виключаються і суб'єкт-об'єктні відносини. Це коли жодна з позицій не є безумовно домінуючою, коли існує постійна необхідність діалогу і пошуку компромісів; *синергетичний* – управління здійснюється через спільну цілеспрямовану діяльність, що посилює, «резонує» дію енергії суб'єктів один до одного в процесі управління.

У. п. завжди пов'язане з керівництвом людьми. Тому його результати і заг. ефективність залежать не тільки від того, хто здійснює керівництво, а й від тих, ким керують. При цьому крім необхідних суто профес. знань і навичок надзвичайно важливими чинниками виступають і особистісні риси та якості окремих громадян, їхні цілі, мотиви, прагнення та інтереси. Важливо також і те, наскільки ці прагнення та інтереси збігаються із заг. цілями орг-ції, наскільки той чи ін. громадянин здатний узгоджувати власні інтереси із суспільними.

Демокр. система **У. п.** є безперервним процесом взаємного урахування і узгодження громад. інтересів на всіх стадіях розробки, прийняття і реалізації управл. рішень. Це така система політ. взаємовідносин, в якій суб'єкти і об'єкти управління знаходяться у постійних детерміністських взаємозалежностях, коли прямий і зворотний зв'язок урівноважують інтереси один одного і сусп-ва в цілому. Такий підхід є найхарактернішим для демокр. країн, в яких є прав. д-ва і розвинене громадян. сусп-во. Крім того, **У. п.** припускає наявність ефективної нормат.-прав. системи («правил гри»), яка не дозволяє жодному суб'єктові зайняти домінуючі позиції і нав'язувати свою волю іншим. Адже **У. п.** повинне враховувати розмаїтість громад. інтересів; мати цивілізовані методи врегулювання виникаючих конфліктів і мистецтво компромісів і консенсусу.

Варто нагадати, що гуманізм **У. п**. – це не лише пріоритет прав людини, а й звільнення теорії політики від вульгарного економізму і технократизму. Світ. досвід свідчить про постійне зростання політ., соц., морально-психол. чинників в управл. діяльності. Взагалі питання моральності та етики в **У. п.** та у реальній практиці є принциповими. Безперечно, кожний політ. керівник повинен глибоко усвідомлювати, що навіть яскравий талант лідера не дає його носієві жодних переваг у сфері громадян. прав і свобод. Сподіваємося, що минув час безгрішних діячів і «видатних» керманичів. Сьогодні успіх діяльності політ. лідера значною мірою визначається талантом і успіхами його команди та доброзичливого сусп. середовища. Тож він зможе досягти максим. самореаліза-

ції тільки за умови, якщо буде всіляко заохочувати пошук і підготовку нових патріотично налаштованих лідерів, підтримувати їх особистісне, фахове політ. зростання.

Таким чином, забезпечення успішного функціонування системи чи її структурних елементів вимагає профес. формування та реалізації як цілей політ. системи, так і відповідних цілеспрямованих керівних впливів на неї як на об'єкт управління. Саме тому тепер, як ніколи раніше, **У. п.** стає винятково відповідальним видом профес. діяльності, який не закінчується лише досягненням цілей системи, орг-ції, а являє собою засоби, мотиватори підтримки цілісності будь-якої складної соц. системи, її оптим. функціонування і сталого розвитку. /*С. Пазиніч*/

УРА-ПАТРІОТ – людина, яка виражає свій патріотизм у вигляді хвалькуватих, збуджених, демонстративних запевнень; сповідує агресивний патріотизм, гучно підтримує воєнні плани й мілітаристську політику своєї країни. **У. -п.** безапеляційно вважає, що його країна позбавлена недоліків і кожен, хто стверджує протилежне й дозволяє критичні зауваження на її адресу, – ворог. Усе ганебне, неприваблиле в історії рідної країни **У. -п.** вважає пропагандистськими вигадками, ворожими нападками. Активність **У. -п.** обмежується прославлянням своєї країни, захопленням її минулим, вираженням підтримки курсу влади у засобах масової інформації, в соц. мережах тощо. Любов до Батьківщини **У. -п.** не підтверджує конкретними справами, вчинками, спрямованими на її благо, на розвиток цивілізованого, демокр. сусп-ва. Це «патріотизм» гучних заяв, декларацій, гасел, ярликів; він пасивний і бездіяльний.

Сплески **У. -п.** спостерігаються в різних країнах у періоди загострення міждерж. відносин (напр., між Німеччиною і Францією (1870, 1914, 1940), Францією і Англією (1799–1815), Росією й Україною у 2014–2015 рр.), з оголошенням війни (напр., на початку рос.-японської війни (1904–1905), Першої світ. війни), у зв'язку із запровадженням проти країни екон. чи торговельних санкцій, блокад тощо. / *В. Кротюк*/

УРЯД – вищий загальнодерж., колегіальний орган виконавчої влади заг. компетенції, що здійснює керівництво внутр. та зовн. політикою країни. Законодавство заруб. країн містить різноманітні назви цього органу – власне Уряд (Рос. Федерація), Рада Міністрів (Італ. Республіка, Індія), Кабінет (Японія), Кабінет Міністрів (Україна), Державна Рада (Китай), Федеральна Рада (Швейцарія), Федеральний уряд (ФРН).

Місце і роль **У.** у держ. механізмі значною мірою визначаються наявною у д-ві формою правління. У президент. республіках і абс. та дуалістичних монархіях, де виконавча влада належить главі д-ви, уряд відіграє другорядну роль, має допоміжний характер. Так, ст. 76 Конституції Бразилії містить положення про те, що «виконавча влада здійснюється Президентом Республіки, якому допомагають держ. міністри», ст. 89 – «Рада Республіки є вищим консультативним органом Президента Республіки».У Конституції США поняття «**У.**» не зустрічається, а в законодавстві використовують терміни «виконавча влада» та «президент. адміністрація». Сукупність глав департаментів

(термін, аналогічний поняттю «мін-во» в ін. країнах) неофіц. йменується у цій країні кабінетом, але він, по суті, є консультативним органом при Президенті, оскільки жодних юридично значущих актів кабінет не приймає; глави департаментів можуть лише висловлювати Президенту свою думку з питань, що входять до їх відання, а всі рішення в рамках своєї компетенції приймаються одноособово Президентом, який не зобов'язаний додержуватись порад членів кабінету. Оскільки рішення центр. виконавчої влади заг. компетенції приймаються тільки Президентом, доцільним є визначати Президента США главою д-ви і главою виконавчої влади, а не главою д-ви і главою **У.** Отже, про **У.** у президент. країнах слід говорити лише як про систему центр. органів виконавчої влади, а не як про вищий орган виконавчої влади, що виробляє рішення на колегіальних засадах.

У країнах із парлам. формою правління **У.** є органом, що відіграє провідну роль у держ. управлінні. Саме **У.** на чолі з прем'єр-міністром належить повнота виконавчої влади. Наприклад, ст. 62 Конституції ФРН передбачає, що Федеральний **У.** складається з Федерального канцлера та федеральних міністрів. Федеральний Президент не може входити до складу **У.** (ст. 55). У багатьох республіках із змішаною формою правління глава д-ви не входить до системи виконавчої влади. Президент є лише главою д-ви, хоча частіше за все він володіє значними повноваженнями у сфері виконавчої влади. Взаємовідносини президента, **У.** і його глави в таких країнах визначають як дуалізм виконавчої влади. У Франції, напр., Президент призначає Прем'єр-міністра, припиняє виконання його ф-цій; за поданням Прем'єр-міністра призначає ін. членів **У.** та припиняє їх повноваження; Президент Республіки головує у Раді Міністрів (статті 8, 9 Конституції Франції). За такої форми правління Президент відіграє значну роль не тільки під час формування **У.**, а й у процесі здійснення ним своєї діяльності.

Залежно від форми правління виділяють дві найбільш поширені моделі формування **У.**: парлам. (у парлам. республіках), де **У.** формується парламентом, та позапарлам. (у президент. республіках). За позапарлам. способу обраний народом президент формує склад **У.** (адміністрації) за обмеженою участю парламенту. Глава д-ви сам призначає та зміщує міністрів.

Внутр. структура **У.** традиційно зводиться до двох осн. систем – континентальної та англосаксонської. За першої (Італія) до складу **У.** входять усі глави центр. відомств, поза межами **У.** не залишається будь-яких посадових осіб, що очолюють загальнодерж. виконавчі відомства. Под. порядок орг-ції **У.** призводить до збільшення його чисельності, що знижує працездатність. Тому в багатьох країнах, що мають цю систему, створюється більш вузький орган, який складається з найвидатніших держ. діячів, що очолюють найважливіші відомства. За англосаксонської системи (Велика Британія, Канада) до складу **У.** у власному сенсі цього слова, тобто кабінету, входять не всі глави центр. виконавчих відомств, а лише найважливіші з них. Міністри «в ранзі членів кабінету» посідають привілейоване становище щодо тих членів

У., які до кабінету не входять. Глава **У.** (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів, а у президент. республіках – президент) у суч. країнах є центр. політ. фігурою та володіє величезними повноваженнями.

У. є органом заг. компетенції, реалізує повноваження в різних сферах держ. та сусп. життя, а саме: у сфері загальнополіт. керівництва та взаємодії з вищими органами влади (виконання законів, право законодавчої ініціативи), у сфері економіки та фінансів (забезпечення проведення держ. екон. політики, здійснення прогнозування та держ. регулювання нац. економіки; здійснення управління об'єктами держ. власності, розробка та виконання держ. бюджету); у зовнішньополіт. сфері (розробка заходів із реалізації зовнішньоекон. політики, підписання міжуряд. угод, проведення переговорів); у сфері нац. безпеки й оборони (здійснення заходів щодо зміцнення нац. безпеки д-ви, розробка та затвердження держ. програм з цих питань; вживання заходів щодо забезпечення обороноздатності країни, оснащення Збройних сил та інших утворених відповідно до закону військ. формувань) та в ін. сферах.

Підставами дострокового припинення діяльності **У.** є добровільна відставка, смерть прем'єр-міністра, відставка **У.**, що є проявом відповідальності цього колегіального органу влади. Залежно від форми правління **У.** відповідальний перед парламентом або перед президентом. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верх. Радою України. *(І. Дахова)*

УРЯД ЕЛЕКТРОННИЙ – модель держ. управління, що передбачає взаємодію посадових осіб влади, представників бізнесу, громад. орг-цій, мас-медіа і громадян за допомогою інформ. технологій. Мета електронного урядування – створення ефективної форми керування з більшою участю громадян. **У. е**. – спосіб надання інформації і вже сформованого набору держ. послуг громадянам, бізнесу, ін. гілкам держ. влади та держ. чиновникам, при якому особиста взаємодія між д-вою та заявником мінімізована і максимально можливо використовуються інформ. технології. **У. е.** – система електронного документообігу держ. управління, заснована на автоматизації всієї сукупності управл. процесів у масштабах країни і служить меті істотного підвищення ефективності держ. управління та зниження витрат соц. комунікацій для кожного члена сусп-ва. Створення **У. е.** передбачає побудову загальнодерж. розподіленої системи громад. управління, що реалізує рішення повного спектру завдань, пов'язаних з управлінням документами і процесами їх обробки. Замість **У. е.** більш доречно говорити про держ. мережеву інформ. інфраструктуру, як інформ.-комунікаційну систему, що забезпечує оптим., з погляду сусп-ва, функціонування всіх гілок і рівнів держ. влади.

На суч. етапі розвитку сусп. відносин у багатьох країнах все більшими темпами розвивається система електронного урядування. Саме вона забезпечує відкритість і прозорість діяльності органів влади всіх рівнів, підвищує взаєморозуміння й взаємодію влади із громадськістю. Вважається, що така форма спілкування з д-вою приведе не лише

до більш ефективного і менш витратного адміністрування, а й до кардинальних змін взаємин між громадянами, органами держ. влади і місц. самоврядування. **У. е.** – нова форму держ. управління, що дає можливість широкої взаємодії органів влади, громад. орг-цій, підприємств бізнесу й громадян у процесі керування сусп-вом на основі взаємозалежних внутр. уряд. і зовн. сусп. інформ. структур і ефективно діючу в умовах інформ. сусп-ва. Взаємодія органів влади із сусп-вом здійснюється через інформ. представництва, які покликані реєструвати звернення громадян і орг-цій і надавати необхідну інформацію для вирішення сусп-вом і конкретними громадянами певних питань. Слід зазначити, що наявність **У. е.** не міняє суті держ. управління, а надає лише інструмент органам управління для оптим. й ефективного вирішення проблем сусп-ва.

Очевидно, що функціонування **У. е.** певною мерою залежить від орг-ції інформ. представництв, можливості взаємодії їх із різними інформ. структурами сусп-ва й безпосередньо з конкретними громадянами. Адже від повноти взаємодії всіх сусп. структур, громадян і влади в остаточному підсумку залежить оптимальність прийнятих рішень, а отже, ефективність їхньої реалізації. Таким чином, **У. е.** – нова форма держ. управління, в якій центр. місце займає громадянин. Ця система надає можливості більш широкої взаємодії з різними верствами сусп-ва і конкретними громадянами. Відмітними рисами такої форми керування є прозорість, відкритість, доступність до процесу прийняття рішень, простота реалізації запитів громадян. Упровадження **У. е.** дасть змогу спростити, прискорити та піднести на світ. рівень процеси взаємодії держ. управління з громадян. сусп-вом та потребами бізнесу.

Хоча **У. е.** є новим явищем у політ. житті, цілком ймовірно, що він стане реальною заміною урядові традиц. Реалізація концепції **У. е.** не просто підвищує ефективність роботи держ. апарату, а, по суті, створює передумови для формування принципово нової моделі демократії – цифрової демократії, заснованої на повнішому підпорядкуванні уряд. діяльності сусп-ву й на можливості прямої участі громадян у вирішенні держ. і місц. питань шляхом онлайнового голосування. *(В. Даніл'ян)*

УРЯД КОАЛІЦІЙНИЙ (лат. *coalitio* – союз) – уряд, створений із представників (членів) різних політ. партій, представлених у парламенті. Формується, коли жодній партії в результаті виборів не вдається отримати більшість місць у парламенті, і тому для створення уряду та отримання необхідного вотуму довіри в парламенті політ. партії шляхом домовленостей вступають у коаліцію. У конституціях, як правило, відсутні вказівки на формування та повноваження коаліції парлам. фракцій. Зазвичай йдеться про партію (партії), що має більшість у парламенті. Однак інколи існують конституційні правила, що свідчать про коаліційне узгодження позицій парлам. фракцій при висуванні кандидатури прем'єр-міністра (Швеція).

Посаду прем'єр-міністра в **У. к.** посідає лідер однієї з партій (як правило, найсильнішої), що входять до коаліції, за погодженням між партіями – членами такої коаліції. Якщо в межах однопарт.

урядів міністерські пости звичайно розподіляються прем'єр-міністром (який є лідером парлам. більшості), то в **У. к.** вирішальна роль у цьому процесі належить політ. партіям, що делегують своїх членів до уряду. **У. к.** в європ. країнах формують із представників здебільшого на підставі принципу пропорційності або переговорів. Часто такий уряд є нестійким через розбіжності в коаліції.

Створення **У. к.** є типовим для парламентарних та парлам.-президент. республік (ФРН) та парламентарних монархій (Данія). Однак практика зарубіжного парламентаризму містить приклади, коли політ. партія, отримавши абс. більшість у парламенті, йде на створення коаліції (Таїланд). **У. к.** найбільш часто останнім часом створювалися в Італії, Угорщині, Бельгії, Нідерландах, Румунії, де в парт. системі відсутня безумовно домінуюча партія.

Вирізняються таки типи **У. к.:** *уряди широких коаліцій* – формуються двома або декількома великими партіями країни (Австрія в 1945–1966, 1987–2000 рр. та з 2006 р.; Велика Британія в 1916–1922 та 1939–1945 рр., ФРН у 1966–1969, 2005–2009 рр. і з 2013 р., Швейцарія з 1959 р.); *уряди з домінуючою партією* – уряди, в яких партія, що має відносну більшість у парламенті, для одержання вотуму довіри вимушена йти на союз із міноритарними партіями (Велика Британія з 2013 р., ФРН з 1969–2004 і 2009–2013 рр., Італія в 1945–1994 рр.); *уряди міноритарних партій* – уряди, що формуються великою к-стю міноритарних партій (уряд семипарт. коаліції в Японії в 1993–1994 рр.). /*І. Дахова*/

УРЯД ОДНОПАРТІЙНИЙ – уряд, члени якого є представниками однієї політ. партії. При нормат. використанні термін відображає уявлення, згідно з яким уряд, сформований таким чином, є найбільш ефективним і відповідальним. Прихильники цієї точки зору готові стверджувати, що раз вже партія опинилася при владі, вона повинна мати максим. можливість втілювати свою політику в життя з двох причин: по-перше, тому, що це надає значення зробленому виборцями вибору, і, по-друге, тому, що це дозволяє проводити тверду і послідовну політику. Проте **У. о.** часто не має підтримки більшості виборців і може виявити меншу готовність враховувати погляди груп, що представляють меншість, або реагувати на свідоцтва того, що їх політика неефективна.

Створюється у президент. та напівпрезидент. республіках, де президент майже одноособово призначає склад уряду, відповідно, він формується з представників президент. партії, хоча іноді до складу такого уряду можуть включатись і представники ін. партій, які діють згідно з політикою глави д-ви.

Створення **У. о.** можливе також у парлам. республіках та монархіях, коли одна політ. партія у результаті виборів отримує більшість місць у парламенті або його нижній палаті. За вказаної форми правління уряд формується парламентом, тому цілком логічним є створення вищим представницьким органом уряду, до складу якого входитимуть представники однієї політ. партії. Посаду прем'єр-міністра в такому уряді посідає лідер парлам. більшості.

Є характерним для країн з двопарт. системою (Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія), де уряд формує

партія-переможець, а опозиційна партія створює т. зв. тіньовий уряд, який стає урядом країни у разі перемоги цієї партії на парлам. виборах. Також створюється у країнах з однією домінуючою партією (Індія. Норвегія, Швеція). /*І. Дахова*/

УРЯД ТЕХНІЧНИЙ (грец. τέχνη – мистецтво, майстерність, вміння) – уряд, що створюється для розв'язання кризових ситуацій, завдання якого полягає у вирішенні нагальних проблем політ. або соц.-екон. розвитку сусп-ва. Поняття «**У. т.»** не набуло чіткого трактування в політ. науці. У політол. літ-рі ним характеризуються: 1) тимчасові уряди, що створюються для вирішення певних «технічних» проблем політ. розвитку сусп-ва. Такі уряди виконують обмежене коло ф-цій, як-от: орг-ція процесу ухвалення або внесення змін до конституції (проведення виборів до установчих зборів або загальнонац. референдуму), підготовки парлам. або президент. виборів; 2) уряди, що формуються не з представників політ. партій, а відносно сторонніх від політ сил фахівців (технократів), які мають позитивний практичний досвід у різних сферах сусп. життя й здатні ефективно виконувати ф-ції держ. адміністрування. У таких урядах зазвичай прем'єр-міністром призначається успішний менеджер, міністром економіки – відомий економіст або представник загальнонац. асоціації підприємців, міністром праці та соц. політики – політ. соціолог або представник федерації профспілок, міністром юстиції – авторитетний спеціаліст у галузі права, міністром внутр. справ – практик з правоохоронних органів; міністром іноз. справ – кар'єрний дипломат тощо. /*О. Романюк*/

УРЯД ТИМЧАСОВИЙ – уряд, що створюється за надзвичайних ситуацій і має владні повноваження до формування постійного (здебільше, конституційного) уряду. **У. т.** зазвичай виникає під час громадян. та міждерж. війн, нац.-визв. змагань, політ. революцій та переворотів. Метою **У. т.** є забезпечення функціонування влади в умовах кризового або перехідного стану сусп-ва. До осн. завдань його діяльності належать: збереження громад. порядку, оперативне вирішення нагальних соц. проблем, орг-ція розбудови легітимних органів держ. влади.

Термін «**У. т.**» уперше був офіційно вжитий у Франції (фр. *Gouvernement provisoire*) до уряду Ш. -М. Тайлерана (13.05. 1814 р. – 26.09. 1815 р.), створеного після поразки у війнах Наполеона I на період до конституювання нової влади. Масове формування **У. т.** відбулося під час європ. революцій 1848 р., для вирішення завдань б-би з контрреволюцією та підготовки виборів до нац. зборів. На початку XX ст. **У. т.** створювалися після антимонархічних революцій у Португалії (5.10. 1910 р. – 4.09. 1911 р.) та Росії (15.03 – 7.11. 1917 р.). Наприкінці Другої світ. війни, для орг-ції відновлення суверенної державності після нім. окупації, **У. т.** виникли в багатьох європ. країнах. Найвідомішим з них є **У. т.** Франції, який був створений напередодні висадки союзників у Нормандії й функціонував до заснування політ. системи Четвертої республіки (3.06.1944 р. – 27.10.1946 р.). **У. т.** також створювалися в багатьох постколоніальних країнах у період розпаду колоніальної системи.

У політол. та істор. літ-рі як тимчасові характеризуються уряди, що

функціонували в Україні за часів нац.-визв. змагань 1917–1920 рр., а також перший уряд А. Яценюка (27.02 – 27.11.2014 р.), створений внаслідок перемоги «Революції Гідності», який діяв до формування нового уряду після дочасних президент. та парлам. виборів 2014 р. *(О. Романюк)*

УРЯД УКРАЇНИ (КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ) – вищий орган у системі органів виконавчої влади, який здійснює виконавчу владу безпосередньо та через мін-ва, ін. центр. органи виконавчої влади, Раду міністрів АРК і місцеві держ. адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. До *осн. завдань* **У. У**. належать: забезпечення держ. суверенітету та екон. самостійності України, здійснення внутр. та зовн. політики д-ви, виконання Конституції та законів України, актів Президента України; вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і гармонійного розвитку особистості; забезпечення проведення бюджетної, фін., цінової, інвестиційної, у т. ч. амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соц. захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екол. безпеки і природокористування; розроблення і виконання загальнодерж. програм екон., науково-технічного, соц., культ. розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання ін. держ. цільових програм; забезпечення розвитку і держ. підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу д-ви; забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами держ. власності відповідно до закону; здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та нац. безпеки України, громад. порядку, б-би із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; орг-ція і забезпечення провадження зовнішньоекон. діяльності, митної справи; спрямування та координація роботи мін-в, ін. органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю.

Уряд. компетенція спрямована на забезпечення інтересів укр. народу шляхом виконання Конституції та законів України, актів Президента, власної Програми діяльності, схваленої Верхов. Радою, вирішення питань держ. управління у сфері економіки та фінансів, соц. політики, праці та зайнятості, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту, туризму, охорони навколишнього природного середовища, екол. безпеки, природокористування, прав. політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, протидії корупції, розв'язання ін. завдань внутр. і зовн. політики, цив. захисту, нац. безпеки та обороноздатності.

Діяльність **У. У.** ґрунтується на *принципах:* верховенства права; законності; поділу держ. влади; безперервності; колегіальності; солідарної відповідальності; відкритості та прозорості. Згідно зі ст. 114 Конституції України до складу **У. У.** входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Посадовий склад (к-сть та перелік посад) новосформованого **У. У.** визначається Верх. Радою України за поданням Прем'єр-міністра одночасно з призначенням

його персонального складу. Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верх. Радою України за поданням Президента України. Члени **У. У.**, крім Прем'єр-міністра, Міністра оборони та Міністра закордонних справ, призначаються на посаду Верх. Радою України за поданням Прем'єр-міністра. Міністр оборони та Міністр закордонних справ призначаються на посаду Верх. Радою України за поданням Президента України. Рішення про призначення членів **У. У.** може прийматися як списком, так і щодо окремих посад членів Уряду. Посади членів **У. У.** належать до політ., на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про держ. службу. Зазначені політ. фігури забезпечують політ. та організаційне керівництво відповідними галузями та сферами держ. управління. Конституцією встановлені певні обмеження щодо входження до складу уряду: члени **У. У.** не можуть бути народ. депутатами України або мати ін. представницький мандат, не мають права суміщати свою службову діяльність із ін. роботою, крім викладацької, наук. та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або орг-ції, що мають на меті одержання прибутку. **У. У.** в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. *(В. Малиновський)*

УТИЛІТАРИЗМ (лат. *utilitas* – користь) – філос.-етичне вчення, згідно з яким оцінка речей, предметів, явищ зумовлена їх корисністю, можливістю практичного використання, користь є основою моральності і критерієм добра. Концепція, згідно з якою будь-які дії оцінюються за їх здатністю приносити людям користь та задоволення, бере початок в давньогрец. евдемонізмі. Засновником **У.** був І. Бентам, який у працях «Введення в основи моральності і законодавства», «Принципи законодавства», «Про тактику законодавчих зборів» пояснив гол. поняття **У.** – «користь», під якою розумів властивість будь-якого предмета або явища надавати людині задоволення і попереджати про страждання. Політ. сенс **У.** пов'язаний із запереченням природного права і виведенням права із інтересів людей (закони творяться людьми). Основою чинного в сусп-ві права є сукупність особистісного та сусп. інтересів, змістом яких має бути користь у різних своїх проявах. **У.** передбачає таку модель соц. діяльності, в якій індивіди свідомо дбають тільки про свої інтереси. Це визначає гол. мету законодавства і держ. діяльності – забезпечення найбільшого щастя для найбільшої к-сті членів д-ви. За І. Бентамом, реалізувати таку мету можна через впровадження рівності. Абс. рівність за умов існування прив. власності неможлива, тому він відстоює відносну рівність, яка досягається шляхом рівномірного розподілу багатств між членами сусп-ва. **У.** визнає найкращою таку форму політ. і соц. орг-ції, що орієнтована на максим. користь як фундаментальну сусп.-політ. цінність. Будь-яке вирішення політ. питання має оцінюватись з точки зору корисних наслідків. Забезпечення у країні умов для отримання кожним її членом максим. користі, тобто щастя, уможливлюється через впровадження принципів демократизму, парламентаризму, заг. виборчого права. **У.** завжди був основою ліберальних та реформаційних ідей. *(О. Стасевська)*

УТОПІЯ ПОЛІТИЧНА (грец. *οὐ* + *τόπος* – «місце, якого немає») – систематизований опис уявного, локалізованого у закритому просторово-часовому вимірі сусп-ва, побудованого на основі альтернативної соц.-політ. концепції, що має на меті створення більш досконалого сусп-ва; соціокульт. феномен, пов'язаний зі створенням альтернативного досконалого Універсуму; інтенція розробок проектів ідеального сусп-ва, альтернативних наявній соц. дійсності; створені у різні істор. епохи моделі соц.-політ. структур, які вказували шлях найбільш повного задоволення матеріальних та дух. потреб членів сусп-ва; соц.-політ. проект, для якого характерний принципово новий хар-р взаємодії індивіда, сусп-ва й природи. Найвідоміші **У. п.** – «Держава» Платона, «Утопія» Т. Мора, «Місто Сонця» Т. Кампанелли, «Нова Атлантида» Фр. Бекона, «Сонячна машина» В. Винниченка тощо.

Надати вичерпну дефініцію поняття «**У. п.**» важко з низки причин: істор. епоха, сусп. свідомість, характерна для певного етапу істор. розвитку, особливості політ. простору певної країни. Важливо зазначити, що утопічні політ. проекти позначилися на розвитку цивілізації і викликали виникнення нових утопій та антиутопій (роман Є. Замятіна «Ми», антиутопія Дж. Оруелла «1984» тощо). Характерною рисою всіх **У. п.** є віра в можливість швидкого створення досконалої соц.-політ. структури, і це детермінує появу тоталітаризму, а також намагання авторів утопій ощасливити всіх людей за однаковим соц. шаблоном, без урахування індивідуальних потреб та особливостей, прагнення обґрунтувати та продемонструвати такий досконалий соц.-політ. порядок, який підійде для усього людства та кардинально змінить вектори розвитку світ. цивілізації.

У суч. політол. дискурсі виокремлюють два напрями політ. утопізму – технократичний та гуманіст. Технократи відстоюють новий технотронний порядок, коли основою мають бути не удосконалені індивіди, а удосконалені машини та техніко-організаційні засоби. Гуманіст. напрям наполягає на створенні такої моделі сусп-ва, де відбувається поєднання технологічної цивілізації з ідеальними етико-естетичними вимогами (Л. Мамфорд). А. Кольєв виділяє три групи суч. **У. п.**: 1) утопії елітистської орієнтації, прихильники якої вважають за потрібне слідувати традиціям закритої та жорстко ієрархізованої політ. еліти, внаслідок чого відбувається персоніфікація влади; 2) утопії орієнтації народовольців – вони більше спрямовані не на майбутнє, а на минуле; 3) утопії охлократичної орієнтації – мають найбільш «розмитий» ідеал «світлого майбутнього». Суч. утопії вже не є зарозумілими, надідеальними моделями, відірваними від реальності, вони перетворюються на прості, привабливі гасла, здатні захопити маси та відповісти на нагальні виклики сучасності. /*С. Куцепал*/

Ф

ФАБІАНСТВО – 1) термін для заг. позначення «Фабіанського т-ва» (1884–1930-ті рр., Лондон, назване за ім'ям римського воєначальника Фабія Максима Кунктатора Повільного, котрий завдяки тактиці очікування та виснаження ворога здобув перемогу над Ганнібалом); 2) філос.-екон. соціалістична течія, котра обстоює ідею поступового реформування капіталізму в соціалізм шляхом інституціональних змін.

Формування **Ф.** було детерміноване сусп.-політ. і екон. реаліями капіталістичного сусп-ва, які актуалізували потребу в осмисленні соц. несправедливості, етичному обґрунтуванні соціалізму та загальнолюдської значущості колект. начал у сусп-ві. За часів становлення **Ф**., відзначене неоднорідністю поглядів, передбачало: демокр. перетворення англ. конституції; всезаг. голосування; схвалення теорії ренти Д. Рікардо, що уможливлювало передачу частини ренти д-ві, яка діє від імені сусп-ва, та створювало підстави для уведення прогресивного прибуткового податку; соціалістичну організацію вирва, незалежність від прив. капіталу, сусп. власність на землю та вир-во; націоналізацію землі, залізниць та копалень; муніципалізацію водопостачання, газового та електричного освітлення; муніципальний контроль над торгівлею продуктами харчування та паливом; створення муніципалітетами притулків для нужденних; восьмигодинний робочий день; віру в розум (як продовження тенденцій Просвітництва), обмеження прав Палати лордів тощо. Концентрованим вираженням ідей **Ф**. на початку XX ст. стала запропонована представниками англ. Нац. гільдійської ліги концепція «гільдійського соціалізму», в якій передбачалася поступова передача контролю над підприємствами об'єднанням трудящих – нац. гільдіям.

Концепт. положення **Ф**.: 1) обґрунтування несправедливості капіталізму та визнання соціалізму результатом природного розвитку капіталізму; заперечення револ. шляху соц. перетворень і визнання необхідності всебічного поширення ідей соціалізму; визнання виважених реформ як загальнодерж., так і місц. масштабу єдиним можливим шляхом перебудування сусп-ва; влада має належати високоосвіченій еліті (меритократія); сусп. справами мають керувати відповідальні досвідчені експерти, для яких служіння д-ві та сусп-ву в ім'я заг. блага є моральним обов'язком; ліквідація соц. нерівності шляхом створення «нац. мінімуму» соц. забезпечення, який є фундаментом для самореалізації індивіда; необхідність розвитку колект. начал у суп-ві (на відміну від індивідуалістичної ідеології та ін-ту прив. власності в контексті капіталізму та імперіалізму) та місц. самоуправління (зокрема, у колоніях); визнання необхідності компромісів у демокр. сусп-ві; критичне ставлення до створення незалежної соціалістичної партії трудящих; заперечення ролі робітничого класу в побудові соціалізму тощо.

Близьке до лейбористських поглядів, **Ф**. відіграло значну роль у формуванні

лейбористської ідеології. Після Першої світ. війни «Фабіанське т-во» увійшло до Лейбористської партії (як її колект. член), багато в чому сприяючи формуванню концепції демокр. соціалізму. Значним був внесок представників **Ф.** (зокрема, Д. Коула у 1930–1960-х рр., а також А. Кросленда та Е. Дурбіна) у розвиток теорій «змішаної економіки» та «плюралістичної демократії».

Ф. відіграло значну роль у дослідженні багатьох сусп. проблем, зокрема проблеми бідності, здійснювало активну просвітницьку діяльність шляхом організації бібліотек, публічних лекцій та видання брошур і кн. з екон., політ. і культ. питань. Настанови **Ф.** у різний час розвивали С. та Б. Вебб, Е. Бернштейн, Е. Кеннан, Дж. Д. Х. Коул, К. Блек, Р. Блетчфорд, Б. Рассел, Б. Шоу, Г. Уельс, В. Вільсон, Т. Блер та ін. */О. Уманець/*

ФАНДРАЙЗИНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *fundraising* – збір коштів) – профес. діяльність щодо мобілізації фін. та ін. ресурсів із різноманітних джерел для реалізації соціально значущих і науково-дослідних неприбуткових політ. проектів, яка вимагає спец. знань та навичок, що можуть вплинути на прийняття «донором» позитивного рішення.

Суб'єктами фандрайзингової діяльності є неприбуткові орг-ції, які займаються пошуком джерел фінансування та збором коштів для реалізації проектів. Осн. завданнями **Ф. п.** є: залучення ресурсів для реалізації політ. цільових програм; аналіз ефективності діяльності орг-ції; накопичення нових ідей для реалізації майбутніх політ. програм; підвищення іміджу орг-ції та зміцнення довіри громадськості до неї; інформування та просвіта громадськості щодо проблем, які вирішує орг-ція.

Осн. законодавчими актами у сфері **Ф. п.** в Україні можна вважати акти, які регламентують діяльність громад. орг-цій, а саме Конституція України, Господарський кодекс України, закони України: «Про громадські об'єднання», «Про благодійництво і благодійні орг-ції», «Про волонтерську діяльність», «Про гуманітарну допомогу», «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про податок на додану вартість». Розгалужена система громад. орг.-цій є важливим показником розвитку громадян. сусп-ва. Але при цьому в Україні виникають і негативні моменти, пов'язані з низьким рівнем довіри до громад. орг-цій та громад. пасивність. Осн. причинами цього є: зайнятість громадян повсякденними проблемами виживання, недостатня інформованість про існуючі громад. орг-ції, пасивність громад. орг-цій щодо інформування громадян та їх залучення до своєї діяльності. Ще однією важливою причиною низького рівня довіри до громад. орг-цій є невисока оцінка ефективності їх діяльності. Сьогодні лише менша частина з легалізованих громад. орг-цій постійно і активно працюють. Більшість ін. існують лише формально. Особливу групу становлять орг-ції, що активізуються лише в період передвиборчих кампаній і працюють у межах агітації чи контрагітації стосовно того чи ін. кандидата, виборчого блоку. Вони фактично не роблять істотного внеску в розвиток громадян. сусп-ва (забезпечення прав і свобод людини, інформованості і політ. освіти громадян, залучення громадськості до вирішення соц. проблем на місц. та регіон. рівнях і т. ін.).

До зовн. джерел фінансування, які доступні укр. громадам, належать Світ. банк, програми Європ. Комісії, проекти розвитку ООН, агенції з міжнар. розвитку (Німеччини, США, Канади), програми малих грантів, фонд сприяння місц. самоврядуванню в Україні. Укр. громад. орг-ції залучають кошти для своїх проектів найчастіше застарілими методами, які втрачають свою ефективність. Щоб подолати проблеми **Ф. п.,** потрібно сприяти вивченню та впровадженню заруб. досвіду в цій сфері. Важливим також є поширення знань про сутність **Ф. п.** та популяризація його серед громадян. Для цього слід активно проводити відповідні тренінги, семінари, конференції, випускати інформ. бюлетені тощо. Питання діяльності громад. орг-цій також мають бути чітко врегульовані і на законодавчому рівні. *(В. Погрібна)*

ФАШИЗМ (італ. *fascio* – пучок, в'язанка, об'єднання) – узагальнена назва крайньоправих політ. рухів, ідеологій і відповідна форма правління диктаторського типу. Для ідеології **Ф.** характерними є мілітаристський націоналізм, антикомунізм, ксенофобія і шовінізм, містичний вождізм, неприйняття виборної демократії і лібералізму, проповідування класового миру і класової гармонії, «корпоративної» нації, провідної ролі «вищої раси». Найвищою формою сусп. життя ідеологи **Ф.** проголошують тоталітарну д-ву та мілітаризацію.

Фашистським режимам властиве посилення регулюючої ролі д-ви як в економіці, так і в ідеології: корпоративізація д-ви через створення системи масових орг-цій і соц. об'єднань, насильницькі методи придушення інакомислення, заперечення принципів екон. і політ. лібералізму. На думку амер. філософа Х. Арендт, осн. ознакою **Ф.** є створення потужним пропагандистським апаратом культу ненависті до внутр. або зовн. ворога.

У вузькому значенні під **Ф.** розуміється масовий політ. рух, що мав місце в Італії в 1920-ті – на початку 1940-х рр. під керівництвом Б. Муссоліні. У світ. історіографії під **Ф.** розуміється також франкізм, режим Нової д-ви в Португалії, угорські, румунські, болгарські варіанти фашизму та їхні похідні, ультраправі політ. рухи у країнах третього світу. Деякі з дослідників до **Ф.** нерідко відносять також нім. націонал-соціалізм.

Фашистська ідеологія зародилася в Італії наприкінці 1910-х рр. Італ. фашистська партія прийшла до влади і встановила диктатуру Муссоліні в 1922 р. Сам Муссоліні у своїй кн. «La Dottrina del Fascismo» використовував термін «**Ф.**» і у значенні «система держ. управління», і у значенні «ідеологія». У 30-х рр. XX ст. фашистські та профашистські режими утвердилися в Німеччині, Португалії, Іспанії, Угорщині, Румунії та ряді ін. країн Європи.

Фашистська Німеччина та блок союзних з нею д-в розв'язали Другу світ. війну 1939–1945 рр. В окупованих країнах розгорнувся антифашистський Рух опору. Розгром у 1945 р. Німеччини та її союзників силами антигітлерівської коаліції не означав остаточної ліквідації **Ф.** Фашистський режим зберігався в Португалії до 1974 р., в Іспанії – до 1975 р. У 1954 р. утвердилася фашистська диктатура в Парагваї, у 1967–1974 рр. – у Греції; крайньоправі режими

були встановлені в Індонезії (1966), у Чилі (1973). Попри заходи, що вживаються міжнар. демокр. спільнотою проти нацистської, фашистської та неофашистської діяльності та всіх ін. форм тоталітарної ідеології і практики, у ряді країн дотепер спостерігається відновлення фашистських партій і орг-цій (Див. *Неофашизм*). *(В. Кротюк)*

ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ – процес утворення федеративної д-ви, обумовлений потребами пошуку оптим. моделі її держ.-територ. орг-ції. Упровадження такої моделі держ.-територ. устрою, як федерація у процесі **Ф.** здійснюється двома способами (шляхами): 1) шляхом об'єднання кількох суверенних д-в в одну, союзну (або об'єднану) д-ву; 2) шляхом надання унітарній д-ві статусу федеративної д-ви з утворенням у її складі суб'єктів федерації, розширенням їх повноважень та визнанням за ними певного рівня політ. самостійності. Уперше процес **Ф.** відбувся у Північній Америці у другій половині XVIII ст., коли 13 незалежних д-в (штатів) спочатку утворили конфедеративний союз, а згодом об'єдналися в одну, об'єднану, федеративну д-ву. Саме так виникла перша у світі федерація – США. Обґрунтували необхідність переходу від конфедеративного союзу до федеративної д-ви А. Гамільтон, Дж. Медісон, Дж. Джей (Серія «Федераліст», що складалася з 84 статей, опублікованих у нью-йоркських газетах у 1787–1788 рр., а у 1788 р. опублікованих у двохтомному окремому виданні). Зокрема, А. Гамільтон переконливо довів, що федерація здатна забезпечити подолання слабкості конфедерації та сприяти формуванню могутньої д-ви, здатної забезпечити подальший демокр. поступ амер. сусп-ва, правопорядок та процвітання. Дж. Медісон вважав, що федеративна д-ва, втіливши у практику здійснення держ. влади принцип поділу влади та систему «стримувань і противаг», має урівноважити права більшості та меншості народу, убезпечити суспво від можливої сваволі з боку більшості та дотримання прав меншої частини народу, урахування її думки. Правове оформлення процесу **Ф.** здійснюється або шляхом ухвалення конституції федеративної д-ви (напр., Конституція США 1787 р.), або шляхом укладання відповідного договору (Договір про утворення СРСР 1922 р., рос. Федеративний договір 1992 р., котрий насправді вмістив три договори). Процес **Ф.** проходить зазвичай такі гол. стадії: 1) формування ідеї створення федеративної д-ви або перетворення унітарної д-ви у федерацію; 2) поширення (популяризація) ідеї створення федеративної д-ви або перетворення унітарної д-ви у федерацію; 3) визначення суб'єктів майбутньої федерації та отримання їх згоди на об'єднання у новій федеративній д-ві разом з ін. суб'єктами федерації; 4) підготовка та обговорення проекту конституції нової федеративної д-ви або відповідного договору про об'єднання в новій федеративній д-ві; 5) ухвалення конституції нової федеративної д-ви або укладання відповідного договору про об'єднання у новій федеративній д-ві. **Ф.** окрім переходу до нового рівня взаємодії та більш повного врахування інтересів різних регіонів д-ви містить у собі й певні небезпеки та виклики (зокрема, значне розширення бюрократичного апарату, виникнення проблеми розмежування виняткових та

спільних повноважень федерації та її суб'єктів, посилення сепаратистських тенденцій, загроза розпаду д-ви тощо). Адже, як відомо, значна частина федеративних д-в або ж припинила своє існування (СРСР, Югославія, Чехословаччина, Індонезія, Федерація Південна Аравія, Федерація Ефіопії та Еритреї, Федерація Араб. Республік, Об'єднана Араб. Республіка, Араб. Федерація Іраку та Йорданії тощо), або ж має істотні проблеми щодо подальшого розвитку федеративних відносин (Канада, Індія, Бельгія). */В. Колісник/*

ФЕДЕРАЛІЗМ – ідеї, погляди, теорії, доктрини та реальні дії, спрямовані на створення, розвиток та функціонування федерації як форми політ.-територ. орг-ції д-ви, що полягає у розподілі та співвідношенні влади, яка зосереджена в руках федеральних органів та органів її суб'єктів, а також федералістську політ. культуру, що основана на терпимості, повазі, компромісі, широкому використанні методу консультацій, принципі субсидіарності. **Ф**. як і пов'язані з ним поняття «федералізація», «федерація» походить від лат. слова *feodus*, що означає угоду, тобто передбачається, що люди будують свої відносини на основі взаємних обов'язків. **Ф.** забезпечує децентралізацію політ. системи, деконцентрацію влади та є вищою формою автономії. Хоча переважна більшість концепцій **Ф.** є амер. і спираються на інформацію про розвиток США, початок теорії **Ф.** поклав середньовічний європ. філософ та теоретик д-ви і права Іоханнес Альтузіус. Він у праці «Політика» (1603) представив концепцію «субсидіарно структурованого сусп-ва» або «федеральну теорію народ. суверенітету», розглянувши трансакції сусп. груп і корпорацій, що базуються на спільній згоді учасників, як основу спільного проживання на одній території. Він вважав, що федерація засновується в результаті ієрархічного піднесення новоутвореного союзу над меншими за розміром спілками – починаючи з родини до д-ви. Практична цінність цієї концепції полягає в тому, що на її основі в 1579 р. сім сусідніх провінцій утворили першу федерацію – Нідерландський союз, теорет. цінність у тому, що вона дала початок низці концепцій, що обґрунтовують необхідність побудови сусп. та політ. організації «знизу», тобто субсидіарно. Альтузіуса можна вважати засновником європ. концепції **Ф.**, що набула розвитку в працях П. Прудона, М. Драгоманова та представників європ. інтегрального **Ф.** – О. Марка, Р. Арона, А. Спінеллі, А. Брюгманса, Д. де Ружмона та ін., де концептуалізується досвід побудови федерацій «знизу», де **Ф.** розуміється як тип сусп. відносин, системоутворювальний принцип політ. та соц. об'єднання індивідів та їх груп з метою забезпечення свободи та підтримки сусп. порядку. Окрім того, європ. традиція **Ф.** не висуває жодних інституціональних вимог до федерацій, вважаючи останніми й ієрархічні системи децентралізації. Засновниками амер. **Ф.** є А. Гамільтон, Дж. Джей і Дж. Медісон, які переосмислили уявлення про неділимість політ. суверенітету й довели, що кожен громадянин у рамках федеративної системи правління належить двом спільнотам – штату і союзу в цілому. Ідея про ділимість політ. суверенітету заради втілення в життя демокр. ідеалу надобула розвитку у пра-

цях Т. Джефферсона, А. де Токвіля, В. Острома та ін. Амер. традиція **Ф.** виходить із того, що федеративна система є нецентралізованою системою, де влада розпорошена серед незалежних центрів, що взаємодіють один з одним. Прибічники такого підходу виокремлюють такі характерні риси федерації: два рівні влади (центр. і регіон.); конституція, яка фіксує цей розподіл; наявність третейського судді, роль якого, звичайно, виконує Верхов. Суд; специф. ін-ти і процеси для забезпечення міжуряд. і політ. взаємодії; центр. ін-ти, до яких належить двопалатний парламент. Амер. традиції відповідають доктрині, що розглядає **Ф.** як владну парадигму та фокусують увагу на принципах побудови д-ви, тобто на питаннях політ.-прав. статусу, повноважень і компетенції федерації та її складових частин. У межах переважно амер. традиції здобули осмислення централістська, адмін., координаційна, договірна, дуалістична концепції **Ф.**, а у межах європ. традиції – концепція глобального **Ф.** Централістська концепція виходить із того, що вся політика в окремих частинах федерації повинна проводитися відповідно до рішень загальнофедеральних органів. Адмін. концепція являє собою поєднання виконавчих і кооперативних начал. Координаційна концепція характеризується постійною б-бою і співпрацею двох уряд. систем через наявність між ними податкової та фін. залежності і певною самостійністю членів федерації в конституційно встановлених межах. Договірна концепція розглядає федерацію у вигляді об'єднання д-в, які передали на основі договору деякі права новоствореному центр. уряду. Дуалістична концепція передбачає забезпечення й розвиток кожного культ.-етн. елементу федерації. Концепція глобал. **Ф.** передбачає створення всесв. уряду, заснованого на принципах кооперації, інтеграції, субсидіарності. У процесі держ. буд-ва самодержавні структури та імперські концепції заперечують **Ф.**, а демокр. системи, зокрема республ. та ліберально-конституційні доктрини, сприяють йому. *(Т. Панченко)*.

ФЕДЕРАЦІЯ (лат. *foederatio* – союз, об'єднання) – форма держ. устрою, пов'язана з об'єднанням в одну, єдину, союзну д-ву кількох держ. утворень, котрі мають певну, юридично визначену, політ. самостійність та окремі ознаки державності. Федеративні д-ви виникають двома способами: 1) шляхом об'єднання кількох суверенних д-в в одну д-ву; 2) шляхом надання унітарній д-ві статусу федеративної д-ви з утворенням в її складі суб'єктів **Ф**., розширенням їх повноважень та визнанням за ними певного рівня політ. самостійності на відміну від адмін.-територ. одиниць, котрі такої самостійності у складі унітарної д-ви не мали (таким шляхом утворилася бельгійська **Ф.**). У **Ф.** на відміну від унітарної д-ви утворюються та функціонують дві системи вищих органів держ. влади: федеральні органи влади та органи влади суб'єктів **Ф.** Поряд із федеральною конституцією суб'єкти **Ф.** мають право ухвалювати свої нормат. прав. акти установчого, засновницького хар-ру (конституції, статути, осн. закони). За суб'єктами **Ф.** визнається право приймати власні регіон. закони. Суб'єкти **Ф.** зазвичай мають право запроваджувати власне громадянство, свою столицю, герб, гімн та мають

ін. атрибути конституційно-прав. статусу д-ви, за винятком суверенітету. Разом з тим існують теорії т. зв. «розподіленого» та «залишкового» суверенітету суб'єктів **Ф.** (а також «обмеженого», «часткового», теорія участі, дуалістична теорія суверенітету тощо), згідно з якими за суб'єктами **Ф.** визнаються окремі «суверенні» права. Суб'єкти **Ф.** на відміну від суб'єктів конфедеративного чи ін. міждерж. союзу не мають ні права сецесії, тобто права виходу зі складу **Ф.**, ні права нуліфікації, тобто права офіційно відмовитися від виконання певного нормат.-прав. акта чи рішення загальносоюзного (федеративного) органу влади. Суб'єкти **Ф.** можуть називатися по-різному (штати, землі, федеральні землі, республіки, провінції, кантони, еміра ти, султанати, губернаторства, округи), що обумовлено передусім історично. Для федеративної д-ви притаманні такі гол. ознаки: 1) територія **Ф.** складається з територій суб'єктів **Ф.**; 2) суб'єкти **Ф.** мають установчу владу, тобто мають право ухвалювати власну конституцію чи ін. нормат.-прав. акт установчого хар-ру (осн. закон, статут); 3) наявність багаторівневої та ускладненої порівняно з унітарною д-вою системи орг-ції публічної влади (органи д-ви, органи влади суб'єктів **Ф.**, органи кількох рівнів місц. самоврядування); 4) суб'єкти **Ф.** мають власні законодавчі органи, а отже, й право видавати закони та ін. законодавчі акти (на відміну від вищого рівня адмін.-територ. одиниць в унітарних д-вах); 5) суб'єкти **Ф.** мають власну систему права та прав. систему; 6) суб'єкти **Ф.** мають власну судову систему; 7) наявність ускладненої, багаторівневої податкової системи (загальнодерж. податки; податки суб'єктів **Ф.**; місц. податки); 8) наявність багаторівневої бюджетної системи (загальнодерж. бюджет; бюджети суб'єктів **Ф.**; місцеві бюджети кількох рівнів); 9) розмежування повноважень між федеративними органами влади та органами влади суб'єктів **Ф.** здійснюється у федеральній конституції або окремим публічно-прав. (федеративним) договором; 10) федеральний парламент має двопалатну структуру (бікамералізм є обов'язковим атрибутом **Ф.** на відміну від унітарної д-ви, парламент якої може бути як двопалатним, так і однопалатним); 11) зовнішньополіт. діяльність здійснюють федеративні органи влади, а органи влади суб'єктів **Ф.** зазвичай не мають повноважень у зовнішньополіт. сфері; 12) у переважній більшості **Ф.** існує як громадянство **Ф.**, так і громадянство суб'єктів **Ф.** (на відміну від унітарних д-в, в яких зазвичай не визнається громадянство ні окремих адмін.-територ. одиниць, ні автономних утворень, котрі запроваджені та функціонують в окремих складних унітарних д-вах). Існують різні види класифікації **Ф.** Залежно від співвідношення статусу суб'єктів **Ф.** між собою та їх відносин із федеративним центром усі **Ф.** поділяються на *симетричні* та *асиметричні*. До симетричних належать ті з них, суб'єкти **Ф.** яких мають рівний та однаковий прав. статус. Асиметричною вважається така **Ф.**, у якій статус суб'єктів **Ф.** є різним, тобто окремі з них мають вищий статус, ніж ін. суб'єкти **Ф.**, що виявляється в більш широких повноваженнях їх органів влади. Виокремлюються також *територ.* та *нац.-територ.* **Ф.** Критерієм такого поділу є врахування нац.-етн. чинників у процесі формування та функціонуван-

ня **Ф.** Територ. **Ф. –** це така д-ва, до складу якої входять суб'єкти, створені за територ. ознакою (напр., США, ФРН). Нац.-територ. **Ф.** – це така д-ва, до складу якої входять суб'єкти, створені за нац.-територ. ознакою, тобто є нац.-територ. держ. утвореннями, що відображають своєрідність та самобутність нац. складу населення та є однією з форм нац. самовизначення (Індія, Бельгія). Нац.-територ. **Ф.**, у свою чергу, поділяються на два різновиди: 1) **Ф.**, суб'єкти яких побудовані винятково за нац.-етн. критерієм (такими були СРСР, Югославія, Чехословаччина); 2) **Ф.**, одні суб'єкти яких є нац.-територ. держ. утвореннями, а ін. – територ. держ. утвореннями (Канада, Рос. Федерація). **Ф.** також поділяються залежно від харру установчих нормат.-прав. актів, покладених в основу формування **Ф.**, на *конституційні* та *договірні*. Конституційна **Ф.** – це д-ва, осн. засновницьким актом якої є загальнодерж. федеративна конституція. Договірна **Ф.** – це д-ва, осн. установчим актом якої є федеративний договір, що укладається між суб'єктами **Ф.** Порівняно з унітарними д-вами **Ф.** мають певні переваги та окремі недоліки. **Ф.** надає можливість поєднувати переваги єдиного управління в межах усієї д-ви з багатоманітністю регіон. особливостей. Разом з тим проблема розмежування повноважень федеральних (тобто загальнодерж.) органів публічної влади та органів влади суб'єктів **Ф.**, а також уточнення їх компетенції переслідує практично кожну **Ф.** до останнього дня її функціонування, включаючи й ті федеративні д-ви, котрі вважаються загалом успішними. *(В. Колісник)*

ФЕЙК ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *fake* – підробка, фальсифікація) – будь-яка політ. підробка, яка видається за справжню подію, явище, орг-цію. Найчастіше зустрічається у вигляді картинки або відео про певну політ. або громад. подію, яка давно трапилася, але з текстом потрібної спрямованості на рахунок події, яка щойно відбулося. Тим самим досягається більший ефект політ. зомбування за допомогою візуальних образів, які набагато краще маркують події емоційно, аніж текст.

Спершу термін «фейк» почав вживатися в мережі Інтернет, а потім широко використовуватись і у повсякденному й політ. житті. Так, напр., поряд із часто вживаними виразами «фейкова сторінка», «фейковий акаутн», «фейковий сайт» також можна почути вирази «фейкові продукти», «він фейк» (про людину) та ін. Різновидами **Ф. п.** є фальшиві політ. новини, які не всі глядачі спроможні відрізнити від правди; сторінки в соц. мережах, створені від імені ін. (як правило, відомих) політ. діячів або представників влади; фальшиві акаунти у соц. мережах, такі як «Президент України» та ін., заведені не тими людьми, від імені яких ведуться. Багаторазово повторений **Ф. п.** знаходить власну реальність, живе власним життям, обростаючи в головах людей новими подробицями. У суч. засобах масової комунікації значний відсоток інформації про резонансні політ. події в Україні не відповідає дійсності. Гол. причиною цього є застосування такої інформації з метою політ. пропаганди й контрпропаганди: у такому випадку новинні повідомлення використовуються не для інформування людей, а як **Ф. п.** для нав'язування їм думки, вигідної тим чи

ін. політ. силам. **Ф. п.** справляють враження на більшість людей. За допомогою **Ф. п.** сусп. думка активно готується до того, щоб висунути нові, ймовірно абсурдні, звинувачення на адресу тієї чи ін. д-ви, політ. лідера, політ. сили і т. д. Особливо часто **Ф. п.** можна спостерігати під час передвиборчих кампаній, проявів соц. нестабільності. **Ф. п.** є невід'ємною складовою інформ. війн. /*О. Дзьобань*/

ФЕЙКРАЙТЕР (англ. *fake* – підробка, write – писати) – різновид занять людини, яка готує матеріал у вигляді політ. підробки для посадовців, бізнесменів, політиків, що згодом буде виданий за справжню подію, явище та под. Діяльність **Ф.** найчастіше виявляється у вигляді підготовки картинок або відео про певні політ. або громад. події, які давно трапилися, але з текстом потрібної спрямованості щодо події, яка щойно відбулася. Осн. метою діяльності **Ф.** є досягнення максим. ефекту політ. зомбування за допомогою візуальних образів, які набагато краще маркують події емоційно, аніж текст. Різновидами діяльності **Ф.** є підготовка і монтаж фальшивих політ. новин, які не всі глядачі спроможні відрізнити від правди; орг-ція сторінок у соц. мережах, від імені ін. (як правило, відомих) політ. діячів або представників влади; створення фальшивих акаунтів у соц. мережах, таких як «Президент України» та ін., не тими людьми, від імені яких ведуться. У суч. засобах масової комунікації значний відсоток створеної **Ф.** інформації про резонансні політ. події в Україні не відповідає дійсності. **Ф.** створюють потрібну інформацію не для інформування людей, а з метою політ. пропаганди й контрпропаганди, для нав'язування їм думки, вигідної певним політ. силам. За допомогою діяльності **Ф.** сусп. думка активно готується до того, щоб висунути нові, ймовірно абсурдні, звинувачення на адресу певної д-ви, політ. лідера, політ. сили і под. Особливо затребуваними **Ф.** є під час передвиборчих кампаній, у ситуації соц.-політ. нестабільності. **Ф.** є обов'язковими активними учасниками інформ. воєн. *(О. Дзьобань)*

ФЕМІНІЗМ «ПЕРШОЇ ХВИЛІ» – перший період розвитку фемінізму (ін. назва – *суфражизм*), розвиток якого припадає на XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. В його основі – переконання про постійну дискримінацію жінок. **Ф. «п. х.»** характеризується б-бою за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав. У б-бі брали участь жінки багатьох країн, у ході якої було створено численні жіночі об'єднання: Шеффілдську асоціацію за надання права голосу (1851), Сусп-во жіночого виборчого права (1867), Нац. федерацію суфражистських т-в (1868), Міжнар. Раду жінок (1888), Жіночий соціально-політ. союз (1903), Міжнар. орг-цію суфражисток (1904), Всесв. раду католицьких жіночих орг-цій (1910) та ін.

Початком організованого руху вважається 1848 р., коли в Сенека Фоллз (США) пройшов з'їзд із захисту прав жінок під гаслом «Усі жінки і чоловіки створені рівними». У 1869 р. Дж. С. Мілль опублікував працю «Підпорядкування жінок», в якій відзначив, що «законодавча підтримка однієї статі ін. – шкідлива і є однією з гол. перешкод на шляху до загальнолюдського удосконалення». Найбільшого поширення **Ф. «п. х.»** набув у Великій Британії та США.

Гол. напрямами **Ф. «п. х.»** були соціалістичний та ліберальний. Представники соціалістичного напряму передбачали статеву рівність при встановленні соціалізму, високо оцінювали значущість екон. чинника в забезпеченні самостійності й рівноправ'я. Найвідомішими з них є К. Цеткін, А. Бабель, О. Колонтай. К. Цеткін була лідером Соціал-демокр. партії Німеччини, що очолювала жіночу секцію в партії, редактором газети для жінок «Рівність». Саме вона запропонувала святкувати 8 березня як Міжнар. жіночий день (1911). За ініціативи О. Колонтай, яка виступала за право жінок на розлучення, відхід від традиц. норм сексуальних взаємовідносин, у ЦК РКП(б) був створений жіночий підрозділ для подолання неосвіченості жінок та досягнення ними рівних із чоловіками прав.

Представники *ліберального напряму* **Ф. «п. х.»**, окрім рівних із чоловіками виборчих прав, вимагали рівності у правах із чоловіками на працю, на освіту, у випадках розлучення – у питаннях прав на дітей, успадкування спільного майна, набуття права на власне майно заміжнім жінкам та ін. Народження ліберального **Ф.** у Великій Британії пов'язане із іменем М. Рейд («Благання за жінку», 1845) і Г. Тейлор («Виборчі права для жінок», 1851), які вважали шлюб різновидом рабства для жінок. Соц. базу ліберального **Ф.** у другій половині XIX ст. становили представники середніх і вищих класів.

Найвідоміші об'єднаннями в Англії стали: 1) WSPU (Woman's Social and Political Union – 1903–1917 рр., створена у Манчестері). Застосовували радикальні дії з 1906 р. після відмови Парламенту Британії надати жінкам виборчі права у 1905 р., організували найбільшу у Великій Британії маніфестацію за участю 500 тис. осіб, практикували голодування при арештах суфражисток. Результат – прийняття «Акту кота та миші» (1913 р.), що дозволяв примусово годувати заарештованих, зростання соц. підтримки суфражисток, падіння авторитету Партії лібералів; 2) Жіноча партія (1918–1919 рр.), створена на основі WSPU після її розпаду.

У США у **Ф. «п. х.»** виокремлювались орг-ції для білих та темношкірих жінок. Незважаючи на те, що в США жінки у 1920 р. отримали рівні із чоловіками виборчі права, у частині штатів чорношкірі не мали виборчих прав (у т. ч. чорношкірі чоловіки).

Своєрідною течією у фемінізмі початку XX ст. були *анархо-феміністські орг-ції*, які проголосили б-бу з нормами загальноприйнятої моральності та інтом сім'ї, які розглядалися як осн. засоби обмеження свободи жінки. Теоретиком анархо-фемінізму є амер. Е. Голдман, яка вказувала, що жінку визволяє не право голосу або право вибору роботи, а особиста самостійність, психол. незалежність і свобода від норм загальноприйнятої моральності. Її критика поширювалась на сім'ю і материнство, які вона вважала осн. обмежувачами сексуальної свободи жінки.

Досягнення **Ф. «п. х.»**: набуття права неодруженим забезпеченим жінкам вступати до ун-тів, медичних шкіл, володіти власністю і управляти нею у Великій Британії (1882), права голосу на місц. виборах у Великій Британії (1894), допущення жінок до голосування у Вайомінгу (1869), у Нов. Зеландії та штаті Колорадо (1893), Айдахо і Юта (1896), у Австралії (1902), Фінляндії (1906),

Норвегії (1906), Данії (1915), Австрії, Ірландії (1918), Нідерландах, Німеччині (1919), США (1920), Швеції (1921), у Великій Британії (1928 – парлам. вибори).

Занепад **Ф. «п. х.»** припадає на Першу світ. війну та після надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав, коли жінки різних країн усвідомили, що ін. нерівності між жінками і чоловіками не подолані. */О. Зінченко/*

ФЕМІНІЗМ «ДРУГОЇ ХВИЛІ» (НЕОФЕМІНІЗМ, СУЧАСНИЙ ФЕМІНІЗМ) – другий період розвитку **Ф.**, який припадає на 60-ті рр. – середину 90-х рр. XX ст. Основоположниця – *С. де Бовуар* («Друга стать», 1949), яка розвіяла постулат про природність сексуального розподілу праці, показавши, що співвідношення «природного» (жіночого) з «культ.» (чоловічим) не є взаємодоповненням, а є проблемою ієрархії і влади. **Ф. «д. х.»** поширився вже у всіх регіонах світу.

Ф. «д. х.» пов'язаний із підйомом ліворадикальних рухів і формуванням нових соц. теорій, під час якого остаточно розподіляються різні напрями за різними критеріями: *за ідеологією* (ліберальний, соціалістичний і марксистський, радикальний), *географічно* (амер., європ., країн, що розвиваються, пострадянський, постсоціалістичний), *расово* (**Ф.** «білих», «чорних»), *конфесійно* (ісламський, християн.), *за методами і спрямованістю дій* (екофемінізм, пацифістський, сепаратистський), *за приналежністю до течій філософії і психології* (модерністський, заснований на концепції соц. конструювання, постмодерністський і постструктуралістський, психоаналітичний), *за сексуальною орієнтацією та ідентичністю прихильників* (лесбійський, садомазохістський, квір-фемінізм). У Франції більш поширеним на межі XX–XXI ст. був постмодерністський фемінізм, у Британії та Австралії – соціалістичний фемінізм, у США – представлені всі напрями.

Ф. «д. х.» не приймає поділу на публічну і прив. сфери, розглядає його як неадекватний. Чоловіча домінація та жіноча дискримінація, що є у прив. сфері, трактуються у **Ф. «д. х.»** як різновид сусп. конфлікту. **Ф. «д. х.»** запровадив поняття *«гендер»*, окресливши його відмінність від статі. Поняття «гендер» використовують для характеристики статі у сусп. контексті або як культ. стать.

Ліберальний фемінізм має найбільше прихильників. Його відродження пов'язане з Б. Фрідан («Містика жіночості», 1963), яка доводила, що суч. білі американки середнього класу не мають рівних із чоловіками можливостей реалізації прав, прописаних у законі. Представники напряму ведуть б-бу за рівні стартові умови для самореалізації обох статей, апелюють до білих жінок середнього класу та орієнтують їх на досягнення високих профес. цілей, але без звільнення від виконання традиц. соц. ролей (жінки, матері, коханки та ін.). Неоліберали бачать проблему не у відсутності прав, а в інертності жінок, їхньому невмінні користуватися тим, що вже дано законом.

Послідовниці *марксистського фемінізму* традиційно лише «додають» жінку до існуючої критики капіталізму, вважаючи придушення жінок чоловіками менш важливим, ніж класове гноблення. Соціалістичні феміністки, на відміну від марксисток, наполягають на можливості й виокремленні жіночих

проблем із проблем класових і загальносоц. Критикували лібералок за спроби збудувати світ, що складається з ізольованих індивідів з абстрактними правами, спочатку бачили шлях до рівності у перетворенні хатньої роботи на частину сусп. вир-ва. Після дискредитації такого шляху в СРСР і країнах народ. демократії зосередили увагу на критиці систем соціалізації та звичних прийомів найму на роботу, які формують ті практики праці, які дискримінують жінок. До соц. теорії ввели категорію *хатньої праці* як «критичну форму праці», що є неоплачуваною, малоцінною і маловідомою.

Радикальний фемінізм розглядає жінок як біологічний «клас», який дискримінується і експлуатується, що є концептуальною моделлю для вивчення ін. форм пригнічення. Патріархат у концепції радикального **Ф.** – автономна соц. й істор. сила, який можна знищити як і нерівність статей. Характерним є обговорення таких сюжетів, як чоловіча монополія в культурі та знаннях, статева дискримінація в повсякденному, особливо у сексуальному житті. Для виходу з ситуації пропонують феміністичну революцію з метою кардинальної зміни моделі стосунків між чоловіками та жінками і переходу до матріархату, феміністичний сепаратизм, заснований на самоізоляції жінок від чоловіків, заміну чоловічої культури на жіночу та створення типу культури, що об'єднує обидві моделі культури. Є найяскравішим напрямом у **Ф. «д. х.».**

Психоаналітичний фемінізм (кінець XX ст.) породжує нов. тип психоаналітичного мислення – феміністський. У центр дослідження ставить не особливу роль батька, а період, коли дитя особливим типом сполучене з матір'ю. Уявний страх перед матір'ю, закладений у дитинстві, визначає мотивацію поведінки дорослих індивідів. Гол. вважали не чоловічу сексуальність, а жіночу, називали її «множинною, проникаючою, надлишковою, не скутою кордонами». Прихильники психоаналіт. фемінізму залучили увагу до соц. природи не лише батьківства, а й материнства, до постановки проблем виховання (особливо жінками – жінок).

Постмодерністський фемінізм (остання чверть XX ст.) перетворює фемінізм на методологію, яка критикує колишню наук. раціональність і об'єктивність, оголошуючи їх обслуговуючими чоловічу науку. Постмодерністський фемінізм ставить проблему обмеженості знань, представлених у соц. теорії виключно чоловіками, їхньою системою цінностей, чоловічим поглядом на світ («адроцентрична картина світу»), чоловічими засобами вираження знання («фаллогоцентризм»); пропонує враховувати особливості суб'єкта пізнання певної статі, його ціннісні орієнтації. Методологія постмодерністського **Ф.** спрямована проти позитивістської тези про «об'єктивний факт», підкреслює вплив світогляду вченого як представника певної статі на завдання дослідження і висновки з нього. Представники постмодерністського **Ф.** ввели поняття «жіноче письмо» та «жіноче читання». Див.: *Фемінізм «першої хвилі», Фемінізм «третьої хвилі». (О. Зінченко)*

ФЕМІНІЗМ «ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ» – третій період розвитку фемінізму, який виникає з початку 90-х рр. XX ст. **Ф. «т. х.»** не приходить на зміну фемінізму «другої хвилі», а існує паралельно

з ним. Найчастіше його розглядають як критичну реакцію молодого покоління на радикальний фемінізм. Виникнення **Ф. «т. х.»** пов'язане з іменем Р. Уолкер, авторки цього терміна. Р. Уолкер (1969 р. н., США) є гол. редактором ж-лу «Ms.magazine», що присвячений проблемам прав та свобод жінок, сексизму, сімейному насильству та жіночій сексуальності. У 1992 р. створила «Third Wave Direct Action Corporation» – загальнонац. жіночу незалежну оргцію. Того ж року вона опублікувала статтю «Стаючи третьою хвилею», яка вважається маніфестом **Ф. «т. х.»**. У статті сформульовано заклик до всіх жінок «не голосувати за чоловіків на виборах, якщо вони нічого не роблять для жінок, не кохатися з ними, не ділитися хлібом, не опікуватися ними, не годувати їх, якщо вони не ставлять на перше місце нашу свободу щодо контролю наших тіл і життя». Наполягала на тому, що потрібно замінити гнів, який повинен виникати як реакція на нехтування жіночими правами, на політ. силу. Р. Уолкер підкреслювала, що вона не постфеміністка, а феміністка третьої хвилі.

Важливе значення у розвитку **Ф. «т. х.»** відіграла наук. праця Р. Уолкер «Бути реальним: Поговоримо про сутність та зміну обличчя фемінізму» (1995), яка присвячувалась суч. фемінізму та тенденціям його розвитку. Вважається, що ця праця є декларацією **Ф. «т. х.»** у США. Характерними ознаками **Ф. «т. х.»** є суперечливість і різноманітність. Поглядам представників **Ф. «т. х.»** притаманна відсутність єдності (можуть одночасно виступати за сексуальну свободу та необхідність сімейної вірності). До об'єднань, окрім жінок, входять чоловіки та представники різних меншин.

Цілі **Ф. «т. х.»**: б-ба з усіма можливими причинами, що породжують соц. несправедливість (не тільки щодо жінок), розвиток освіти молодих жінок для досягнення ними щастя та свободи, гордості, відсутності страху для реалізації своєї мети.

Представники **Ф. «т. х.»** намагаються поєднати досвід усіх своїх попередників, роблять акцент на питанні: «ким може бути жінка (якщо свідомо забажає), а не ким вона є, тому що «гендеризація сусп. життя вже стала фактом, актуальним є створення можливостей для реалізації індивідуального розуміння жіночості». Значно менше приділяють уваги відносинам між жінками та чоловіками, проблемам дискримінації жінок. Гол. увага зосереджується на питаннях розподілу сил і влади з метою проведення перетворень для кожної жінки, щоб вона мала можливість бути щасливою та реалізованою в усіх сферах життя. Див.: *Фемінізм «першої хвилі», Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм)*. /*О. Зінченко*/

ФІЛІАЦІЯ (лат. *filius* – син, *filiatio* – родова спадкоємність) – термін, котрим позначається набуття громадянства при народженні, що разом із натуралізацією, оптацією та трансфертом є визнаним міжнар. правом способом набуття громадянства. **Ф.** передбачена Європ. конвенцією про громадянство 1997 р.

Розрізняють **Ф.**: 1) за принципом крові (лат. *jus sanguinis*) – незалежно від місця народження громадянство надається дитині від батьків або від одного з батьків. Це історично перша форма **Ф.**, яка існує в системі римського права,

її значущість поновлюється 1804 р. із закріпленням у фр. Цив. кодексі (Кодексі Наполеона); 2) за принципом ґрунту (лат. *jus soli*) – незалежно від громадянства батьків дитині надається громадянство країни, на території якої вона народилася, ця форма домінує в Європі з часів феодалізму до кінця XVIII ст.

У суч. законодавстві європ. країн домінує право крові, у більшості країн Америки **Ф**. ґрунтується на змішаному принципі (з домінуванням принципу крові, за принципом права ґрунту визначається громадянство дітей, батьки яких невідомі). Таке синтезування форм **Ф.** зумовлює явище біпатризму (подвійного громадянства). **Ф**. передбачена джерелами конституційно-прав. ін-ту громадянства в Україні – Конституцією України, Законом України «Про громадянство України», чинними міжнар. договорами України з питань громадянства та підзаконними актами. **Ф**. має основою закріплені в Конституції України та Законі України «Про громадянство України» такі принципи громадянства України: єдиного громадянства; збереження громадянства у разі одруження та розірвання шлюбу; захисту д-вою громадян України за кордоном; збереження громадянства України особами, котрі проживають за межами д-ви; неприпустимості депортації та екстрадиції громадян України; невизнання за громадянами України належності до іноз. громадянства; недопущення автоматичного набуття та припинення громадянства України; неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; запобігання виникненню випадків безгромадянства; визнання права громадянина України на зміну громадянства.

Ф. передбачає сталий у просторі та часі прав. зв'язок д-ви та громадянина, який виявляється у взаємних правах і обов'язках, є одним із шляхів набуття особою повноти конституційних прав і свобод. У незалежній Україні **Ф**. передбачена Законом України «Про громадянство України» (13.11. 1991 р.), згідно з яким громадянство України набули всі особи, котрі на час набуття чинності цим Законом постійно мешкали на території України (т. зв. «нульовий варіант»). У редакції Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 р. (набув чинності 01.03.2001 р.) відповідно до п. 2 ст. 92 Конституції України набуття громадянства, зокрема **Ф**., визначається виняткова законами України, громадянами України визнаються особи, які на момент набуття чинності зазначеним Законом мешкали на території України і не були громадянами ін. д-в. Відповідно **Ф**. громадянами України були визнані неповнолітні діти, що прибули в Україну разом із батьками – особами, котрі прибули в Україну після 13.11.1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР було зазначено, що вони є громадянами України. Цим Законом було також конкретизовано **Ф**. за принципом ґрунту: громадянами України визнаються особи, котрі самі (або один із батьків, дід або баба, рідні брат/сестра народилися або постійно проживали до 16.06.1990 р. на території, яка стала територією України згідно зі ст. 5 Закону України «Про правонаступництво України», а також на територіях, які входили до складу Укр. Народ. Республіки, Західноукр. Народ. Республіки, Укр. Д-ви, Укр. Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської Укра-

їни, Укр. Радянської Соціалістичної Республіки, а також особи без громадянства, іноземці, котрі зобов'язалися припинити іноземне громадянство та подали відповідну заяву, а також їх діти. */О. Уманець/*

ФЛЕШМОБ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *flash mob* – спалахуючий натовп, від *flash* – спалах, *mob* – натовп) – постмодерна форма політ. участі самоорганізованого «розумного натовпу» (за Г. Рейнольдом), здатного до високого рівня самоорг-ції у формі виконання заздалегідь узгоджених дій упродовж короткого часового проміжку. Початково флешмоб не використовувався у політ. акціях (девіз – «*Флешмоб поза релігією, поза політикою, поза економікою*»), але сьогодні укорінився у політику як *нова форма активності громадян.* **Ф. п.** *є* вільним самовираженням, засобом протесту через абсурдизацію. Переваги **Ф. п.**: наочність і виразність; ємність форми вираження; залучення значної к-сті бажаючих; орг-ція за допомогою мас-медіа; анонімність; швидкість зібрання; раптовість *і под.* Завдання **Ф. п.** – сколихнути сусп-во, нестандартно показати його проблеми.

Сьогодні флешмоб укорінився у політику, керуючись гол. метою – викликати у випадкових глядачів цікавість, бажання дізнатися, що відбувається. *Він перетворився в нову форму демокр. активності громадян за мережевим принципом формування (в основі – горизонтальні, а не вертикальні зв'язки). Флешмоб є* неконвенціональною формою політ. участі та членства у соц.-політ. орг-ціях.

На перший погляд, **Ф. п.** схожий на звичайну масову акцію, але насправді він демонструє абсолютно новий принцип орг-ції. Немає єдиного центру, який розсилає запрошення по горизонтальних чи вертикальних щаблях: ініціатором **Ф. п**. може бути одна людина; **Ф. п**. (само)організується шляхом ланцюгового поширення інформації неформальними каналами комунікації.

Перший флешмоб в Україні відбувся 16.08.2003 р. о 17-й годині в Києві, в торговельному центрі «Глобус» на Майдані Незалежності. **Ф. п.** в Україні активізувалися у 2013–2014 рр. (за євроінтеграцію, проти псевдореферендумів у Криму та на Донбасі; на підтримку єдності України та под.). *З'явилися* нові політтехнології – *моберні*, *роль яких значна у* «Twitter Revolution». **Ф. п.** є просування у соц. мережах (Facebook і Twitter) хештегів для позначення тем, що становлять інтерес у мікроблогах мереж (напр., #StopRussianAggression, #RussiaViolatedCeasefire, #ЯВолноваха, #FreeSavchenko). Різновидом **Ф. п.** є відправка однакових за змістом повідомлень на web-сторінки політиків (напр., А. Меркель).

Оригінальним **Ф. п.** став Ice Bucket Challenge з метою збору коштів для армії. На відміну від спрямування коштів на дослідження захворювання центр. нервової системи (бічного аміотрофічного склерозу), українці вдавалися до крижаних обливань із передаванням естафети наступним учасникам (і навіть колективам учасників) задля збору коштів на потреби військових й у благодійний фонд допомоги дітям, хворим на рак крові. Цей **Ф. п**. (попри несерйозність форми) охопив не лише молодь: крижану естафету першими просували саме ректори вузів, мери міст, топменеджери, політики, творчі особистості, духовенство. За допомогою такої

форми мобілізації було зібрано мільйони гривень і врятовано чимало життів. Тому попри несприйняття **Ф. п**. частиною громадськості, він є одним із найдинамічніших методів згуртування громади, а значить – її зцементовування, склеювання на вирішення спільної проблеми.

Втратили актуальність такі традиц. характеристики **Ф. п.**, як: 1) флешмоб – це дія насамперед молоді (адже має значення не стільки вік, скільки соц. статус і як наслідок – активність Інтернет-комунікації); 2) флешмоб – вуличне дійство (адже чимало **Ф. п.** проводяться у межах віртуальної реальності, зокрема у соц. мережах, шляхом поширення певних закликів, хештегів, фото, зміни аватарів і под.). *(Н. Хома)*

ФОРМА ДЕРЖАВИ – конструкція, яка характеризує особливості устрою, функціонування та призначення д-в, складається із трьох взаємопов'язаних частин: *форми правління, форми держ. устрою* та *форми держ.-прав. режиму*. Специфіку кожної д-ви визначає величезний комплекс чинників, серед яких виокремлюють політ., нац., ідеол., екон., соц., культ. та міжнар.

Форма правління – елемент форми д-ви, який характеризує склад вищих органів держ. влади, порядок їх утворення, орг-цію та порядок взаємодії між собою та населенням. За формою правління д-ви поділяються на *монархії* та *республіки*. *Монархія* – форма держ. правління, при якій вища держ. влада фактично або формально належить одній особі, що отримала її у спадок. До ознак монархії слід віднести такі: головою д-ви є монарх, спадковість влади, непідлеглість монарха ін. суб'єктам влади, вища сила актів, виданих монархом, відсутність у монарха відповідальності за результати свого правління. Серед монархій розрізняють *необмежені* й *обмежені монархії. Необмежена монархія* – форма правління, при якій влада монарха не обмежується ін. органами чи конституцією країни. Різновидами необмеженої монархії можуть бути *деспотична монархія* (влада монарха спирається на військ.-бюрокр. апарат), *теократична монархія* (поєднання світської і дух. влади), *абс. монархія* (монарх реалізує свою владу одноособово). При *обмеженій монархії* владу монарха обмежують повноваження ін. держ. органів. Серед її різновидів виокремлюють *дуалістичну монархію* (парламент своїми законодавчими повноваженнями обмежує владу монарха, який зберігає повноваження глави виконавчої влади), *станово-представницьку монархію* (станово-представницький орган обмежує владу монарха), *парлам. монархія* (влада монарха обмежується парламентом за відсутності конституції), *конституційна монархія* (влада монарха обмежується конституцією). *Республіка* – форма правління, при якій вищи органи держ. влади обираються безпосередньо народом чи формуються виборними установами на певний термін. Гол. ознаками республіки є: виборність вищих органів д-ви народом (безпосередньо чи через посередників), строковість повноважень вищих держ. органів, відповідальність вищих органів д-ви за виконання своїх повноважень, верховенство актів, виданих вищим представницьким органом. Республіки поділяють на *парлам.* (верх. влада належить парламенту, що обирає президента та формує уряд,

який контролює та має право звільнити), *президент.* (президент одночасно є главою д-ви й уряду, формує уряд, що відповідальний перед ним, має право вето щодо актів парламенту) і *змішані* (президент обирається народом, є арбітром між гілками влади, формує уряд разом із парламентом). Залежно від обсягу повноважень президента у процесі формування та контролю за роботою уряду серед *змішаних республік* виокремлюють *президент.-парлам.* чи *парлам.-президент. республіки.*

Форма держ. устрою – елемент форми д-ви, що характеризує взаємовідносини центр. органів влади й управління із органами складових частин д-ви та місц. органами влади, управління та самоуправління. За формою держ. устрою д-ви поділяються на *унітарні* та *федеративні. Унітарна д-ва* – єдина цілісна д-ва, територія якої поділяється на адмін.-територ. одиниці, які не мають статусу держ. утворень і не володіють суверенними правами. Її ознаками є: наявність єдиних вищих органів влади, яким підпорядковуються місц. органи, відсутність відокремлених територій з ознаками суверенітету, наявність єдиної для всієї д-ви системи законодавства, єдиного громадянства, одноособове представництво у міжнар. відносинах. Залежно від розподілу повноважень між центр. та місц. органами влади, між держ. владою та місц. самоврядуванням виокремлюють *централізовані, відносно децентралізовані* та *децентралізовані унітарні д-ви.*

Федеративна д-ва – складна союзна д-ва, що містить держ. утворення, які мають ознаки держ. суверенітету, певну юридично визначену політ. самостійність. До ознак федеративної д-ви відносять: наявність двох рівнів держ. влади (федеративної і суб'єктів федерації), двопалатного парламенту, двоканальної системи податків, зовн. атрибутів федерації та атрибутів її суб'єктів, можливість дворівневої системи судових та правоохоронних органів, можливість суб'єктів федерації вступати у зовн. відносини, законодавство складають законодавство федерації і законодавство суб'єктів федерації, територія складається із територій суб'єктів федерацій. Федеративні д-ви класифікують *за способом утворення федерації (договірні, конституційні, конституційно-договірні* та *союзні)*, *за способом утворення суб'єктів (територ., нац., змішані), за прав. статусом суб'єктів федерації (симетричні* та *асиметричні).* Спірним є питання про *конфедерацію* як одну із форм держ. устрою. *Конфедерація* – тимчасовий союз суверенних д-в, створений для досягнення певних цілей при збереженні повної незалежності. Може перетворитися у федерацію після досягнення цілей, а може розпастися. Ознаками конфедерації є: договірний хар-р об'єднання, відсутність єдиного суверенітету, вищих органів конфедерації, єдиної конституції, системи законодавства, громадянства, тимчасовий хар-р утворення.

Форма держ.-політ. режиму – елемент форми д-ви, що означає сукупність методів здійснення держ. влади. За держ.-політ. режимом держави можуть бути *демокр.* та *недемокр. (авторитарними* та *тоталітарними). Демокр. режим* – вид держ. режиму, що характеризується широкою участю народу у формуванні й здійсненні держ. влади, зв'язаністю д-ви правом, повагою до прав людини, сприянням вільному

функціонуванню громадян. сусп-ва. Ознаки демокр. режиму: залучення народу до формування і здійснення держ. влади, додержання принципів виборності і змінюваності центр. і місц. органів держ. влади, сприяння розвитку структур громадян. сусп-ва, прийняття усіх важливих для сусп-ва рішень в інтересах більшості з урахуванням меншості, легітимність держ. влади, реальне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, політ. й ідеол. плюралізм. До *недемокр. режимів* відносять *авторитарний* та *тоталітарний* режими. *Авторитарний режим* – стан політ. життя сусп-ва, при якому має місце часткове чи повне відсторонення народу від держ. влади, обмеження і порушення формально проголошених прав і свобод людини і громадянина. Гол. ознаками авторитарного режиму є вузька соц. база держ. влади, надмірна централізація, концентрація влади, відсутність її поділу на гілки, застосування не прав. засобів здійснення влади, домінування в управлінні командних методів. *Тоталітарний режим* – найбільш жорстка форма недемокр. режиму, якому притаманні крайні прояви авторитаризму: народ відсторонений від влади, панування принципу «дозволено тільки те, що прямо передбачене законом», панування д-ви над усіма сферами сусп. життя, знеціненість особистості, яка є засобом для досягнення держ. цілей, ідеол. одноманітність, відкрите застосування д-вою примусу відносно сусп-ва. /*О. Зінченко*/

ФОРМАТИ МІЖНАРОДНИХ ПЕРЕГОРІВ (КОНФЛІКТ В УКРАЇНІ) – форми проведення міжнар. перемовин щодо укр. питання у період після анексії АР Крим і м. Севастополя та початку бойових дій на Донбасі. Осн. формати: 1) *«Женевський»* – за участю США, ЄС, України та Рос. Федерації; 2) *«Нормандський»* – за участю ФРН, Франції, України та Рос. Федерації; 3) *«Мінський»* – за участю Рос. Федерації, України, представників ЄС і ОБСЄ; 4) *«Веймарський»* – за участю членів ЄС: Польщі, ФРН і Франції (т. зв. «Веймарського трикутника»). Мета кожного із форматів – припинення вогню, виведення військ і техніки, звільнення заручників. Є втіленням ін-ту посередництва у міжнар. праві як мирного засобу розв'язання міжнар. спорів.

«Женевський» формат переговорів започаткований у квітні 2014 р. на зустрічі в Женеві за участю представників України, Росії, США і ЄС. Політологи й політики називають його найкращим із погляду України завдяки участі США. У той же час Рос. Федерація вважає цей формат урегулювання укр. кризи без участі представників т. зв. «ДНР» і «ЛНР» «пройденим етапом», який був «корисний до певної міри, коли не було прямого діалогу між Києвом і південно-сходом» (*С. Лавров*).

«Нормандський» формат переговорів з'явився після неофіц. контактів лідерів України, Рос. Федерації, Франції та ФРН 06.06.2014 р. у Бенувілі (Нормандія, Франція) під час відзначення 70-ї річниці висадки союзницького десанту та відкриття Другого фронту Другої світ. війни. Тоді ж уперше відбулася 15-хвилинна зустріч В. Путіна й П. Порошенка. 17.10.2014 р. переговори у цьому питанні відбулися щодо «газового» питання. 12.01.2015 р. відбулися переговори «четвірки» на рівні міністрів закордонних справ (т. зв. «Берлінський формат»). Цей формат критику-

ється Польщею, яка вважає, що переговори щодо укр.-рос. конфлікту повинні відбуватися за її участю.

«Мінський» формат переговорів – мирні переговори Україною за допомогою спец. посланника без диплом. рангу, статусу та офіц. повноважень (екс-президента Л. Кучми) з представниками т. зв. «ДНР» і «ЛНР» за відсутності взаємного визнання сторін і дипломат. відносин за участю однієї із сторін конфлікту (посла Рос. Федерації М. Зурабова).

«Веймарський» формат переговорів – переговори за участю членів «Веймарського трикутника» ЄС: Польщі, ФРН і Франції. Ідея цього формату запропонована головою МЗС Польщі Г. Схетиною в інтерв'ю «Gazeta Wyborcza» 05.11.2014 р. узгоджено із ФРН і під тиском громад. думки Польщі. Базована на тезі про те, що проблеми сусідніх з ЄС регіонів не можуть розглядатись без участі їх сусідів – членів ЄС (конкретно – Польщі). В основі ідеї – досвід вирішення прикордонних проблем між членами «трикутника» й їх роль у виробленні компромісу між В. Януковичем та Євромайданом у лютому 2014 р.

Названі формати є прикладом реалізації поширеної в глобал. політиці з другої половини XX ст. багатосторонньої дипломатії з міжнар. посередництвом. Із боку глобал. акторів заохочення України до таких переговорів є свідченням їх зацікавленості у формалізації та вирішенні конфлікту. Такі формати переговорів стосуються нових вимірів традиц. «жорсткої безпеки» – роззброєння та тероризму. На жаль, жоден із згаданих форматів досі не був достатньо результативним і це зумовлює пошуки нових модифікацій переговорів, напр., міжнар. формат «Гельсінки-2». *(Н. Хома)*

ФРІЛАНСЕР (англ. *freelancer* − вільний списоносець, найманець; у переносному значенні − вільний художник). Поняття **«Ф.»** уперше використовується В. Скоттом у романі «Айвенго» для опису «середньовічного найманого воїна». У суч. розумінні **Ф.** − фахівець (програміст, художник, вчений, дизайнер та ін.), що виконує роботу, не укладаючи труд. договорів чи довгострокових контрактів, найманий тільки для виконання певного переліку робіт або конкретного проекту. **Ф.** працюють у більшості випадків через Інтернет у таких видах діяльності, як журналістика, програмування, адміністрування обладнання через Інтернет, веб та графічний дизайн, переклад, консультування.

Проблему фрілансерства розробляла низка вітчизняних (Н. Солярчук, Д. Стебков, А. Шевчук, М. Гурова та ін.) та закордонних (М. Рой, Дж. Кітчінг, Д. Смалбоун, Т. Малоун, Р. Лаубахер та ін.) вчених. Узагальнюючи різноманітні погляди, **Ф.** можна класифікувати за способом комунікації на три групи: класичні **Ф.**; е-лансери; «комбіновані **Ф.**». Класичний **Ф.** для роботи з клієнтами використовує різноманітні способи комунікації, окрім Інтернету, а саме: рекомендації знайомих та попередніх клієнтів, рекламу. До класичних **Ф.**, які з'явилися до появи Інтернету, можна віднести репетиторів, таксистів, нянь, перукарів, масажистів, стилістів, фотографів, дизайнерів тощо. У зв'язку з розвитком Інтернет-комунікацій к-сть класичних **Ф.** постійно зменшується: вони стають або неконкурентними на

ринку праці, або переходять до нової групи **Ф.** − е-лансерів або «комбінованих **Ф.**». Е-лансер – **Ф.**, який отримує замовлення, виконує його за допомогою комп'ютера й відправляє клієнту через Інтернет. Е-лансери шукають клієнтів та відповідно замовлення на виконання проектів як у своїй країні, так і за кордоном, що надає їм можливість отримувати більший прибуток та суттєво розширювати клієнтську базу. Осн. види діяльності е-лансерів є такими: робота з текстами, копірайтинг, журналістика; Інтернет-реклама і просування сайтів; робота з графікою, дизайном, ілюстраціями; програмування, обслуговування комп'ютерів і мереж; робота з перекладами, іноз. текстами; діяльність менеджера тощо. У е-лансерів можуть виникати труднощі з підписанням договору, оскільки вони здебільшого не знайомі з роботодавцем і не завжди мають можливість для особистої зустрічі. «Комбінований **Ф.**» частково використовує у своїй роботі засоби Інтернет-комунікації, але також спілкується з клієнтом особисто. Він може передавати виконаний проект як через Інтернет, так і особисто клієнту. На сьогодні залишаються деякі напрями роботи у фрілансерстві, які неможливо або неефективно виконувати та передавати за допомогою Інтернету. «Комбінованими **Ф.**» у наш час є репетитори, перукарі, масажисти, дизайнери тощо, які за допомогою Інтернету шукають клієнтів, але надають послуги, безпосередньо працюючи з ними.

Осн. перевагами **Ф.** є: свобода вибору видів виконуваних робіт; вільний графік; відсутність транспортної проблеми − **«Ф»**, як правило, працює вдома; сприятливі умови праці − можна облаштувати робоче місце на свій смак; наявність можливостей для міжнар. співпраці; широкі можливості для самоосвіти та саморозвитку. У свою чергу, недоліками **Ф.** є: не завжди надійні гарантії отримання оплати за виконану роботу; нестабільність прибутків; відсутність соц. пакету; необхідність самому здійснювати фін. діяльність; можливі нестабільні замовлення щодо виконання нових проектів; можлива відсутність перспектив для якісного кар'єрного зростання. /*Ю. Калиновський*/

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ (лат. *fundamentum* – основа) – заг. назва консервативних реліг. течій, що відкидають наук. світогляд, виступають за відмову від використання здобутків модернізації та повернення до своїх первісних витоків. Декларована мета **Ф.** – усунення невідповідності між реліг. догмами та актуальним станом свідомості вірян, нерідко набуває спотворених форм реалізації, коли його послідовники вдаються до радикальних політ. та екон. методів бойкоту, ізоляції, насильства, тероризму. Поняття «**Ф.**» вперше набуло широко вжитку для позначення діяльності консервативних середовищ у протестантських церквах США у першій чверті XX ст. Одним із напрямів класичного реліг. **Ф.** є *католицький* **Ф.**, представлений такими впливовими орг-ціями, як «Opus Dei» («Божа справа»), «Ліга католицької контрреформації» та «Militas Dei» («Воїни Божі»), які займаються активною просвітницькою та благодійною діяльністю.

У суч. наук. та громад.-політ. вжитку найчастіше вживається термін *«ісламський* **Ф.**», яким характеризують течії

всередині цієї релігії, що активно виступають за *повернення до витоків ісламу* (мединської громади) чи його *богословської основи* (усуль ад-дін). Залежно від ставлення до сутності ісламської доктрини фундаменталістські рухи поділяють на *ортодоксію* та *салафізм*. Послідовники ортодоксії («чистого ісламу», «основ віри») вимагають від мусульман суворого виконання приписів шаріату та виступають охоронцями непорушності традиц. суннізму (напр., рух Талібан). Салафізм вимагає «повернення до витоків», закликає орієнтуватися на спосіб життя та віру «праведних пророків», ранні мусульманські громади. Одним із напрямів салафізму є ваххабізм, що позиціонує себе рішучим противником модернізації, сутність якої – секуляризація та зах. експансіонізм – підривають настрої традиц. громади, та, зокрема, набув поширення серед мусульман Чечні, Дагестану та ін. регіонів Північного Кавказу.

Внутрішньодерж. хар-ру набув *«індуїстський»* та *«іудейський»* **Ф.** відповідно в Індії та Ізраїлі, де активно діють численні громад.-політ орг-ції та реліг. політ. партії. *(В. Гулай)*

ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ (лат. *functio* – виконання, здійснення) – напрями діяльності політ. науки, що впливають як на її розвиток, так і на розвиток сусп-ва. До осн. **Ф. п.** слід віднести: *описову* (дескриптивну), сутність якої становить описання політ. явищ та процесів через певні терміни та поняття. Використання термінів та понять необхідне для стислого виразу сутності будь-якого явища або процесу. Внаслідок розробки термінів та понять розширюється категоріальний апарат та політол. дискурс; *пізнавальну* (гносеологічну) – полягає в тому, що політологія пізнає закономірності та тенденції політ. життя, політ. розвитку. На ґрунті пізнання цих закономірностей та тенденцій формулюються закони політ. науки; *прогностичну* (ф-цію передбачення) – втілюється в прогнозуванні політологами розвитку політ. явищ та процесів, виявленні його альтернатив. Політ. прогнозування дає можливість вчасно вносити певні корективи до політ. процесу; *інструментарну* – теорет. та практичні знання, напрацьовані політ. наукою, виступають як інструмент вдосконалення політ. та й взагалі сусп. відносин. Ця ф-ція унаочнюється в рекомендаціях політологів стосовно ухвалення політ. рішень, формування політ. курсу. Проте інстументарну функцію політологія виконує опосередковано, бо вона опосередковується діяльністю практичних політиків. Вона настільки реалізується в політ. житті, наскільки практичні політики прислухаються до рекомендацій політологів; *інтегративну* – політологія інтегрує в собі знання про різні аспекти політ. реальності, що здобуті різними наук. дисциплінами (філософією, екон. наукою, соціологією, правознавством, історією тощо), й через цю інтеграцію виходить на розв'язання практичних проблем; *теорет.* – у межах політології відбувається перманентний процес прирощення теор. знань про політику. З'являються нові концепції та теорії, що пояснюють певні політ. (передусім нові) явища та процеси; *методол.* – у межах політології постійно вдосконалюються методи пізнання політ. та й взагалі сусп. життя; *виховну* – внесення системних знань про політику, напрацьованих політологією, в уми лю-

дей сприяє вихованню їх політ. культури. Потреби виховання політ. культури молодої генерації укр. сусп-ва зумовило те, що політологія є нормативною навчальною дисципліною у вищій школі України; *ціннісну* (аксіологічну) – виявляється в тому, що оцінка політ. явищ та процесів відбувається в контексті демокр. цінностей. Ті явища та процеси, що сприяють становленню та усталенню демократії характеризуються як прогресивні. Натомість ті процеси та явища, що шкодять демокр. розвиткові або ведуть від демократії характеризуються як реакційні. Оскільки Україна є молодою д-вою, то у підґрунті української політології покладені також нац. цінності, в контексті яких ті явища та процеси, що сприяють становленню та зміцненню укр. суверенної державності, характеризуються як позитивні, ті ж, що зашкоджують цьому, характеризуються як негативні.

Проте вирізнення **Ф. п.** є доволі суб'єктивною річчю, тому в політол. літературі можна зустріти різні підходи до вирізнення **Ф. п.** та різні системи їх класифікації. /*О. Романюк*/

ФУТУРОЛОГІЯ (лат. *futurum* – майбутнє та грец. *Λόγος* – вчення, досл. – вчення про майбутнє) – міждисциплінарна галузь наук. знань про майбутнє людства, пов'язана з перспективним прогнозуванням сусп. та світ. розвитку. Галузь дослідження **Ф.** визначена нечітко та поєднує в собі прогностичні напрями різних соц. наук. **Ф.** займається прогнозуванням як перспектив розвитку людства в цілому (глобал. прогнозуванням), так і окремих сфер сусп. життя (науки, техніки, культури, освіти, економіки, політики). У підґрунті методологічної бази **Ф.** лежить моделювання сусп. процесів та розроблення сценаріїв можливого *(пошукова модель)* або бажаного (*нормат. модель*) майбутнього. Прогностичні моделі будуються за допомогою інтегрування статистичних даних, результатів експертних опитувань, «мозкових штурмів», спец. ігрових ситуацій, а також порівняння існуючих систем із бажаними та небажаними ідеальними типами. У межах **Ф.** виникли дві ціннісні орієнтації: *песимістична* (обґрунтування неминучості катастрофи зах. цивілізації та всього людства) та *оптимістична* (обґрунтування подальшого прогресивного розвитку людства), що визначають її вплив на формування світоглядних орієнтацій сучасності.

Термін «**Ф.**» увів у наук. обіг у 1943 р. нім. соціолог О. К. Флехтгейм, який після приходу до влади в Німеччині нацистів емігрував до США. Флехтгейм визначив **Ф.** як науку прогнозів і проектів, теорію програм і планів, а також філософію майбутнього. Відповідно до цього він розрізнив поняття «чиста **Ф.**» (накопичення, упорядкування та координація різного роду прогнозів і проекцій) та «практична **Ф.**». (програмування та планування майбутнього). На думку Флехтгейма практична **Ф.** включає в себе і філософські аспекти, оскільки спрямована на критику ідеології.

Становлення **Ф.** як наук. напряму відбулося в 1950–60-ті рр., що було зумовлене розвитком НТР, значним прискоренням соц. динаміки, поділом світу на дві сусп.-політ. системи, «холодною» війною, яка поставила світ на межу ядерної катастрофи. У цей час з'являються теорії *постіндустріального сусп-ва* (Д. Белл), *технотронного сусп-ва* (Зб. Бжезинський), *технологіч-*

ного оптимізму (Г. Кан)*, стадій екон. зростання* (У. Ростоу), *конвергенції сусп.-політ. систем* (Дж. Гелбрейт), *інформ. цивілізації* (Е. Тоффлер). Розвиток **Ф.** в 1970–80-ті рр. характеризується розробленням комплексних моделей сусп. розвитку, що враховують розвиток економіки, зміну демогр. ситуації, стан навколишнього середовища, наявність енергоресурсів, а також початком підготовки фахівців у цій галузі знань. У 1975 р. у Г'юстонському ун-ті США було відкрито першу аспірантуру з футурологічних досліджень, а рік потому в Гавайському ун-ті засновано магістерську програму з прогнозування держ. управління. Сьогодні понад 40 вищих навчальних закладів по всьому світу ввели до своїх програм викладання футурологічних курсів.

Значну роль у дослідженнях майбутнього відіграють такі інтелектуальні об'єднання та наук. установи, як: «Римський клуб», Стенфордський та Гудзонівський ін-ти, Центри вивчення майбутнього Портленського, Принстонського та Південно-Каліфорнійського ун-тів, Ін-т Майбутнього в Менло-Парк, Ін-т світ. порядку в Нью-Йорку, Т-во світ. майбутнього у Вашингтоні, Ін-т дослідження майбутнього в Копенгагені, Італійський ін.-т майбутнього в Неаполі, Академія Майбутнього Дублінського технологічного ін-ту. Постійно збільшується потік футурологічної літ-ри. На початок XXI ст. к-сть публікацій з футурологічної тематики досягла дві тисячі найменувань на рік. Провідними темами публікацій є: проблеми формування нового світ. екон. та політ. порядку; перспективи нової світ. війни; загострення конфлікту цивілізацій; зростання населення Землі в умовах дефіциту ресурсів та погіршання стану навколишнього середовища. *(О. Романюк)*

Х

ХАКТИВІЗМ (англ. *hacktivism*; від *hack* – розрубати; *activism* – активізм) – синтез соц. активності та хакерства; використання комп'ютерів і комп'ютерних мереж для просування політ. ідей, свободи слова, захисту прав людини та забезпечення свободи інформації. **Х.** – це «перенесення актів громадян. непокори в комп'ютерні мережі» (К. Деннінг), «ненасильницьке легальне та нелегальне використання електронних приладів з політ. метою» (А. Самюель). У багатьох тлумаченнях поняття «**Х.**» акцент робиться на його «ненасильницькому» хар-рі, що відрізняє **Х**. від кіберзлочинності. Появу терміна «**Х.**» пов'язують із хакером Omega, який у 1996 р. уперше використав його на позначення «використання хакерства з політ. метою».

Соц. б-ба в Інтернеті – нове явище XXI ст.: віртуальна мережа поступово стає гол. фронтом майбутніх конфліктів. Традиц. арени зіткнень між народом і урядом (вулиці, площі, підприємства і под.) доповнилися віртуальним середовищем. «Кіберактивісти» намагаються перенести громадян. непокору у кіберпростір через «електронний протест» замість традиц. методів (перекриття автодоріг, блокування уряд. установ і под.). **Х**. є певним тандемом: громад.-політ. активісти опановують методи кіберб-би, а класичні хакери долучаються до соц. б-би. **Х**. як нова форма соц.-політ. протесту синтезувала соц. активність (із метою протесту проти чогось) і хакерство (використання Інтернет-технологій з метою заподіяння шкоди комп'ютерним мережам і їх користувачам). Інтернет виступив віртуальним майданчиком для орг-ції та проведення соц.-політ. протестів. Філософія **Х**. ґрунтується на ідеї про високу ефективність належного використання технологій у протестному русі і, зокрема, акціях громадян. непокори. Саме ідеол. мотивація активістів є основною відмінністю **Х**. від кіберзлочинності. Комп'ютер стає знаряддям протесту особливо починаючи від «Араб. весни» (напр., у січні 2011 р. орг-ція «Anonymous» блокує роботу сайтів урядів Тунісу та Єгипту на підтримку народ. рухів проти діючих політ. режимів**)**, хоч і раніше було чимало акцій **Х**. (напр., у квітні 1998 р. повністю заблоковано роботу сайту президента Мексики). Дебатуються мотиви хактивістів: від кримінальних до некримінально-політ. хар-ру **Х**. В Україні будь-яка хакерська активність отримує кримінально-прав. кваліфікацію: д-ва не розмежовує кіберзлочинність і **Х**., тобто ігнорується його існування саме як неотипу політ. протесту.

Види **Х**.: спотворення (псування) сайтів, переадресування сайтів, відмова в обслуговування, крадіжка інформації, крадіжка та розповсюдження інформації, створення сайтів-пародій, віртуальні страйки та акти саботажу, розробка спец. програмного забезпечення, віддзеркалення сайтів, «бомбування» електронних адрес, анонімні блоги та ін. Для блокування роботи сайтів та орг-ції віртуальних страйків найпоширенішим є використання DDoS атак. Ідеологія **Х**.

охоплює широкий спектр соц.-політ. проблем і відрізняється відповідно до соц. складу орг-цій хактивістів. Відомими орг-ціями хактивістів, політ. акції яких відрізняються масштабністю, є: «Anonymous», «Cult of the Dead Cow», «Jester», «milw0rm», «Chaos Computer Club», «1984 network liberty alliance», «LulzSec», «Telecomix». Прикладом вітчизн. **Х**. служить «Anonymous Ukraine» Серед причин, які змусили хакерів вдатися до «сили мишки», виділяються утиск укр. мови (заява до адміністрації сайту «Вконтакте»), обмеження свободи слова та спроби контролю над Інтернетом з боку д-ви. Серед гучних акцій: атаки на сайти органів влади у відповідь на закриття сайту ex.ua (лютий 2012), реакція на мовний закон Ківалова-Колесніченка і под. Поєднавши традиц. хакерство з політ. активністю, **Х**. є якісно новою формою політ. участі, ефективним інструментом впливу на процес прийняття політ. рішень як на нац. рівні, так і в міжнар. і глобал. масштабі. */Н. Хома/*

ХАЛІФАТ (араб. خالف – спадкоємець, представник) – система ісламської теократичної д-ви, або феодальна арабо-мусульманська д-ва, створена пророком Мухаммедом і згодом очолювана халіфами. **Х.**, як ідея, сформувався у XI–XIV ст. в ісламі, трактуючись перш за все як ф-ція верховенства влади. Це успадкування місії пророка щодо захисту віри та управління земними справами з метою підтримання порядку та справедливості. Представниками ідеї **Х.** вважаються – аль-Мараві (974–1058), аль-Джувейні (1025–1085) та ін. У сунітській доктрині **Х.** суверенітет має народ, що через раду авторитетних теологів обирає собі монарха, первосвященика – халіфа, укладаючи з ним договір і контролюючи його діяльність. Халіф має абс. виконавчу владу, проте обмежений нормами шаріату. Порушення халіфом договору з народом звільняє народ від покори йому. Відповідно до шиїтської доктрини, носієм суверенітету та держ. влади є монарх – первосвященик, який непідзвітний народу, він не обирається, а його влада переходить згідно з принципом спадковості. **Х.**, як д-ва, сформувалася внаслідок перетворення мусульманської громади м. Ясриб (Саудівська Аравія) у д-ву Мухамедом, який у VII ст. сконцентрував у своїх руках дух. та світську владу, проте всі важливі рішення приймав після нарад із шурою. **Х.** вважався всесв. ісламською д-вою. Поступово **Х.** перетворився у спадкову (за заповітом) чи узурповану авторитарну форму правління. Із 1517 по 1923 р. **Х.** вважалася Османська імперія. Османський **Х.** був скасований декретом Президента Турецької республіки у 1924 р. Нині ідея **Х.** як «консультативного управління» використовується для ідеол. обґрунтування різних форм правління (теократії, республіки, конституційної монархії) у країнах, де іслам проголошено держ. релігією. /*В. Бліхар*/

ХАРТЛЕНД (англ. *hartland* – «серцевина», серединна земля, від *hart* – серце, *land* – земля) – масивна північно-східна частина Євразії, яку оточують з півдня і сходу гірські системи, проте її межі визначаються по-різному різними дослідниками. Концепт суч. геополітики, уведений в обіг англ. географами Дж. Фейргрівом і Г. Дж. Маккіндером; фундаментальне поняття

планетарної моделі геополітики Г. Дж. Маккіндера, викладеної у доповіді в Королівському географ. тов-ві, роботах «Геогр. вісь історії» (1904), «Демокр. ідеали та реальність» (1919) і «Земна куля і встановлення миру» (1943). У цій моделі світ є єдиним цілим, функціонування якого забезпечується повторюваними взаємозв'язками між д-вами, демонструє втрату впливовості морських д-в і набуття більш високого геополіт. статусу д-вами суші (що резонувало з ідеями А. Мехена щодо зумовленості істор. долі д-в і народів їх морською могутністю), світ. істор. процес інтерпретується як змінюване співвідношення впливовості морських і континентальних д-в. Також терміном «**Х.**» позначається: 1) центр. регіон заходу США; 2) центр. частина країни або її територ.-адмін. одиниці, котра відіграє домінуючу роль у політиці, економіці, культурі тощо.

У геополіт. концепції Г. Дж. Маккіндера ключова роль надавалася географ. чиннику. Первинне й довічне географ. розташування д-в зумовлює їх долю та долю народів, прямо чи опосередковано спричиняє війни, зумовлює нерівномірність розвитку д-в унаслідок нерівномірності розподілу родючих земель і стратегічних ресурсів. У внутр. і зовн. політиці д-в значення географ. чинника з часом посилюється. Створена Г. Дж. Маккіндером геополіт. ієрархія світу складається з концентричних кіл: 1) **Х.** («географ. вісь історії» або «осьовий ареал» – Pivot Area) – центр. у світ. істор. і політ. процесі територія – простір заг. площею понад 15 млн км^2 від центру Європи, обмеженого гірськими системами з півдня та сходу, до Північного Льодовитого океану (у подальшому межі **Х**. науковцями визначалися різним чином), який фактично збігається з басейнами Північного Льодовитого океану та Центр. Євразії, а також із територіями Рос. імперії та СРСР, Монголії, Тибету. Компонентами **Х.** є найбільша рівнина на Землі, найбільші судноплавні річки та степи. Цивілізаціям **Х**. притаманні авторитарність, ієрархічність, недемократичність і неторговельний хар-р; 2) захисний для **Х.** «внутр. або окраїнний півмісяць» (inner or marginal crescent), який є регіоном, позначеним впливом різних культур і найінтенсивнішим розвитком цивілізації, – величезні простори за Уралом, Китай, Монголія, Середня Азія; його периферією (coastland) є Європа, Аравія, Індія, приморські території Китаю; 3) «зовн. або острівний півмісяць» (outer or insular crescent), який складають морські д-ви – Велика Британія, США, Японія, Північна та Південна Америка, Австралія, а також Океанія та Африка (на південь від Сахари), який має «торговельний хар-р» і тяжіє до демокр. форм політики. **Х**., «внутр. півмісяць» та Африка (за винятком її південної частини) становить т. зв. Світ. острів (World Island).

Особливої значущості Г. Дж. Маккіндер надавав «стратегічному **Х**.» – Східної Європі (з басейнами Чорного та Балтійського морів), у якій розташована «осьова д-ва», контроль над нею дорівнює контролю над **Х**. у цілому. Це відбито у відомій максимі Г. Дж. Маккіндера: «Хто контролює Східну Європу, той командує **Х**. Хто контролює **Х**., той командує Світ. островом. Хто контролює Світ. острів, той володіє світом», пропонує ідею створення бар'єру з нових країн Східної Європи

з метою запобігання об'єднанню сил «стратегічного **Х**.» та Східного **Х**. (Німеччини та Росії).

Х., за винятком виходу до Північного Льодовитого океану, не має виходу до Світ. океану, проте його виняткова геополіт. вага детермінована унікальними природними ресурсами та недосяжністю для морських д-в. На думку науковця, розширення мережі трансконтинентальних залізниць зумовить зростання ролі **Х**. у світ. істор. і політ. процесах, зробить його конкурентом морських д-в і зумовить перевагу над ними д-в континентальних, перемогу влади суші над владою моря, відкриє перспективи для експансії **Х.** у світ. масштабі. З огляду на це, гол. завданням «зовн. півмісяця» є запобігання утворенню концентрації континентальних стратегічних сил навколо **Х.**, його ослаблення та встановлення впливу над «внутр. півмісяцем».

Г. Дж. Маккіндер, з огляду на необхідність збереження балансу сил у Європі, вигідне геополіт. розташування Німеччини, можливість встановлення Німеччиною і Росією контролю над Світовим островом, вважав за потрібне утворення буферної зони незалежних д-в між Німеччиною та Росією, що було здійснено за рішенням Паризької (Версальської) мирної конференції 1919–1920-х рр.

У статті «Земна куля і встановлення миру» містилася «друга географ. концепція»: розширено **Х**. (долучені Сахара, пустині Центр. Азії, субарктичні території Сибіру та Північної Америки), втрачало значення протиставлення морських і сухопутних д-в, статус опорної точки Землі у світ. істор. і політ. процесах надавався Північній Атлантиці – «Середземному океану», якому протистоять мусонні простори Індії та Китаю, потенційне наростання могутності котрих уможливлює їх конкуренцію Північній півкулі.

На думку науковця, заради єдності світ. цивілізації після Другої світ. війни демілітаризована Німеччина мала стати провідником у співробітництві **Х**., Зах. Європи та Північної Америки. За часів «холодної війни» ця ідея була інтерпретована як протиставлення **Х.** і Північно-Атлантичного світу. Г. Дж. Маккіндер і пізніше – Н. Спайкмен фактично ототожнювали територію **Х**. із територією СРСР. Суч. амер. науковець С. Коен розділяє світ на декілька геополіт. регіонів. Один із них – переважно комуністичної орієнтації – складає **Х.** (східна частина СРСР, без Прибалтики та Зах. України, Китай і Корея). Східній Європі відводилася роль «регіону-воріт».

Х. – один із концептів Мюнхенської школи геополітики, стратегії «континентального боку» нім. геополітика К. Хаусхофера і його, одне з базових понять у концепції Д. Мейніга, поглядах амер політика Зб. Бжезинського, фр. геополітика Е. Шопрада та ін.

Засади геополіт. концепції Х. Дж. Маккіндера, концепт **Х.** у подальшому відіграли значну роль у концепції атлантизму. */Уманець О. В.*

ХВИЛЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ – поняття, що відображає міжкраїнний простір-час демокр. процесу. Важливе значення в розробці теорії **Х. д.** належить С. Гантінгтону, який у монографії «Третя хвиля. Демократизація в кінці XX століття» (1991) визначає «демокр. хвилі» (або «**Х. д.**»): «**Х. д.** є перехід групи країн від недемокр. режимів до

демокр., що проходить у певний період часу і за чисельністю істотно перевершує ті країни, в яких за той же період часу розвиток протікає в протилежному напрямі». Мова, таким чином, йде про кількісне переважання демокр. тенденцій у рамках відповідного відрізку часу, які накладають якісний відбиток на хар-р останнього. Історія знає й ін. періоди, коли у великій групі країн переважали протилежні тенденції («хвилі відкату» (відступу) від демократизації). Гантінгтон виділяє такі хвилі демократизації: *перша, тривала* **Х. д.** – 1828–1926 рр. Веде початок від амер. і фр. революцій. Процес демократизації відрізняється двома ознаками: 1) поступове поширення виборчого права на переважну більшість дорослого населення зі скороченням, а потім і скасуванням майнового цензу; 2) становлення і розвиток відповідальних представницьких ін-тів і підзвітних їм виконавчих органів. На стику XIX і XX ст. перехід до демократії був завершений у таких країнах, як США, Велика Британія, Франція, Швейцарія, у заморських брит. домініонах (Австралія, Канада і Нова Зеландія) та низці країн Північної Європи. Незадовго до Першої світ. війни демокр. режими були встановлені в Італії й Аргентині, а в повоєнний період – у двох нових, таких, що здобули незалежність, д-вах Європи – Ісландії й Ірландії; *перша хвиля відкату* – 1922–1942 рр. Умовно бере початок із 1922 р., тобто з походу Б. Муссоліні на Рим із подальшим захопленням влади та встановленням фашистської диктатури. Нестійкі демокр. ін-ти в Польщі, Литві, Латвії і Естонії були ліквідовані в результаті військ. переворотів. У 1926 р. у Португалії в результаті держ. перевороту владу захопили військові. У Німеччині прихід у 1933 р. А. Гітлера до влади і встановлення нацистського режиму ознаменував поразку демокр. Веймарської республіки. Аншлюс Австрії, що стався після цього, супроводжувався відповідно ліквідацією демокр. структур і в цій країні. В Іспанії громадян. війна 1936–1939 рр., що завершилася встановленням диктатури генерала Франка, перервала короткочасний процес демократизації, що почався там у 1932 р. У 30-ті рр. відбулися також військ. перевороти і у низці латиноамер. країн, що обрали шлях демокр. розвитку (Аргентина, Бразилія, Уругвай). Із 17 країн, в яких між 1910 і 1931 рр. встановилися демокр. режими, до кінця 30-х рр. лише чотири д-ви зберегли демокр. форми правління. Особливістю є те, що разом із традиційно автократичними політ. системами з'являється новий соц.-політ. феномен – тоталітаризм. Ця хвиля відкату від демократизації стала одним із гол. джерел Другої світ. війни; *друга коротка* **Х. д.** – 1943–1962 рр. – пов'язана з розгромом нацистської Німеччини, мілітаристської Японії і звільненням зах. союзницькими військами окупованих територій. Відновлені демокр. режими у Франції, Голландії, Данії, Бельгії та ін. країнах Зах. Європи. Присутність окупаційних союзницьких військ у Німеччині, Італії і Японії сприяла не тільки встановленню і зміцненню в цих країнах демокр. політ. інститутів, а й зробила в них демокр. розвиток незворотним. У низці латиноамер. країн (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Перу) були проведені демокр. вибори. Друга **Х. д.** збіглася із процесом деколонізації колишніх коло-

ній і напівколоній. Були встановлені демокр. форми правління в таких країнах, як Індія, Нігерія, Філіппіни, Шрі-Ланка тощо; *друга хвиля відкату* – 1958–1975 рр. 1/3 д-в, в яких у 1958 р. функціонували демокр. режими, до середини 70-х рр. мала авторитарне правління. Ефект глобал. відкату від демократії у «третьому світі» був вражаючим: так, якщо в 1962 р. уряди, сформовані в результаті військ. переворотів, існували в 13 країнах, то до 1975 р. їх налічувалося вже 38. У 1967 р. у Греції в результаті військ. перевороту було перервано демокр. розвиток і встановилася військ. диктатура «чорних полковників». Друга хвиля охопила переважну більшість країн «третього світу», де в результаті військ. переворотів або узурпації влади правлячою елітою встановилися авторитарні режими. Спостерігаються багато кризових процесів і в зах. демократії. У багатьох політол. і соціолог. дослідженнях того часу переважала теза про непридатність демокр. моделі до країн, що розвиваються, а й висловлювалися песимістичні прогнози з приводу життєздатності самої демократії; *третя* **Х. д.** – з 1974 р. У Португалії у квітні 1974 р. покладено кінець диктатурі військ. режиму. Через кілька місяців у Греції влада перейшла в руки цив. осіб із числа лідерів політ. партій демокр. орієнтації. У листопаді 1975 р. в Іспанії смерть Франка поклала кінець 36-річному авторитарному правлінню. З кінця 70-х і упродовж 80-х рр. **Х. д.** переміщується до Латин. Америки і Азії. Наприкінці 80-х рр. суч. **Х. д.** вступає в нову фазу, пов'язану з кризою т. зв. «реального соціалізму».

Відмітною рисою суч. **Х. д.** є її глобальніший характер, оскільки вона охоплює практично всі континенти. Причини глобалізації світ. демокр. процесу, що розширюється, С. Гантінгтон пояснює такими чинниками: 1) криза легітимності авторитарних і тоталітарних систем; 2) безпрецедентне зростання світ. економіки в 60-ті роки, а також зростання освіченості і збільшення міського середнього класу; 3) серйозні зміни в доктрині катол. церкви в 60-ті рр.; 4) зміна політ. курсу провідних світ. політ. сил (США, СРСР, Європ. співтво); 5) демонстраційний ефект, посилений новими засобами міжнар. комунікації, а також первинним досвідом переходу до демократії в рамках третьої хвилі, який відіграв стимулюючу роль і служив моделлю для подальших зусиль щодо зміни режиму в ін. країнах. Гантінгтон вважав, що процес демократизації визначається сукупністю чинників, зокрема: рівень і хар-р екон., соц., культ. і реліг. розвитку, позиція правлячої еліти, міжнар. стан та ін. Визначив він і чинники хвиль «відкату»: це і слабкість демокр. цінностей в елітах і суспві; екон. спад і кризи, що ведуть до соц. конфліктів і зростання популярності ідей авторитарного правління; соц. і екон. поляризація сусп-ва; зовн. вплив тощо.

Дещо ін. підхід характерний для Ф. Шміттера, який виділив чотири **Х. д.** *Перша* бере початок з революцій 1848 р., після яких до 1852 р. багато країн (зокрема, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина) повернулися до автократичних форм правління; *друга* – після Першої світ. війни, коли в Східній і Центр. Європі виникли нові д-ви, у низці яких встановилися демокр. форми правління;

третя хвиля почалася після Другої світ. війни, коли на карті світу з'явилася велика група країн, що поетапно звільнялася від колоніальної і напівколоніальної залежності; *четверта* бере початок з військ. перевороту 1974 р. у Португалії, що привів до демокр. перетворень. *(М. Требін)*

ХУНТА (ісп. *junta* – зібрання, об'єднання) – 1) група військових, яка прийшла до влади насильницьким шляхом у результаті перевороту, і, як правило, здійснює диктаторське правління методами терору; 2) назва сусп.-політ. орг-цій, об'єднань і т. ін. в Іспанії та більшості іспаномовних країн Лат. Америки; 3) виконавчий орган влади в деяких країнах Лат. Америки; 4) у переносному сенсі застосовується щодо урядів клептократичних д-в із високим рівнем корупції; 5) використовується при проведенні інформ. воєн і пропаганди для створення негативного образу діючого уряду; 6) у розмовній мові може застосовуватися щодо групи осіб, які діють за взаємною згодою з непорядними цілями.

У суч. політології найчастіше використовується перший варіант трактування. **Х.** являє собою комітет, що складається з декількох офіцерів, часто з вищого керівництва збройних сил, хоч і не завжди. У минулому **Х.** виправдовували свою владу як спосіб забезпечення політ. стабільності в країні або її порятунок від загрози «небезпечних ідеологій». Напр., у Лат. Америці загроза комунізму часто використовувалася як виправдання виникаючому режиму, а більша частина військових пройшли підготовку в Школі Америк, установі, що забезпечувала у контексті «холодної» війни лояльність проамер. військових відносно зовн. політики США. **Х.**, як правило, схильні представляти себе як «нейтральну» партію, яка може виконувати тимчасове керівництво країною у смутні часи. **Х.** також зображують цив. політиків як корумпованих і неефективних. Однією з майже універс. характеристик **Х.** є ін-т воєнного або постійного надзвичайного стану, який скасовує всі прав. гарантії, що захищають людей від зловживань із боку д-ви. **Х.**, як правило, не рахуються з правами людини і використовують силу і репресії, щоб змусити замовкнути інакомислячих і політ. опонентів. Так було у випадку з генералом Хорхе Рафаелем Віделою, період правління якого в Аргентині після перевороту в 1976 р. характеризується застосуванням сили і екстраправ. заходів (масові викрадення, тортури, знищення без суду і слідства), які самі військові називали «процесом нац. реорганізації». За час **Х.** фізично було знищено 10 тисяч осіб, 30 тисяч зникли безслідно і ще 60 тисяч з політ. мотивів отримали тривалі терміни ув'язнення, тортур і насильства. У Сальвадорі під час громадян. війни у 1980 р. бойовики «ескадронів смерті» вбили бл. 4 000 дисидентів (приблизно 0,8% населення), щоб підірвати діяльність опозиції. У зв'язку з цим амер. політологи Р. Дюваль і М. Стіл розробили в 1983 р. концепцію держ. тероризму, яка, звичайно, стосується не тільки **Х.**

З початку 1990-х рр. **Х.** стала менш поширеним явищем. Причини тому: **Х.** втратила міжнар. легітимність у зв'язку з т. зв. «хвилями демократизації», більшість військових мають невдалий досвід управління д-вою, закінчення «хо-

лодної» війни і розпад Радянського Союзу привели до труднощів для **Х.** при виправданні своїх дій, оскільки загроза комунізму зійшла нанівець. З урахуванням цих фактів багато військових у наш час не схильні брати участь у політ. суперечках. *(М. Требін)*

ХУНТА ФАШИСТСЬКА – 1) група осіб, яка прийшла до влади насильницьким шляхом у результаті перевороту і, як правило, підтримує фашистську ідеологію та здійснює диктаторське правління методами терору; 2) використовується у рамках ведення інформ. війн і пропаганди для створення негативного образу чинного уряду в конкретній країні. У такому випадку це – симулякр, який використовується у ході інформ. б-би і сам по собі він вже ірраціон. і емоційно забарвлений.

Поняття «**Х. ф.**» акцентує увагу на ідеолог. аспекті: підтримці й сповідуванні фашизму в теорії та на практиці силами, що захопили владу. Амер. політолог Л. Брітт у 2003 р. у журналі «Free Inquiry» у статті «Fascism Anyone?», проаналізувавши режими А. Гітлера (Німеччина), Б. Муссоліні (Італія), Ф. Франко (Іспанія), А. Салазара (Португалія), Г. Пападопулоса (Греція), А. Піночета (Чилі), Х. М. Сухарто (Індонезія), дійшов висновку, що всі фашистські режими мають 14 заг. ознак: 1) нав'язлива пропаганда націоналізму (активно використовуються патріотичні девізи, гасла, символи, пісні і пр. Нац. прапори висять всюди – на будівлях, на одязі, на автомобілях – їх прийнято публічно демонструвати); 2) нехтування правами людини (зі страху перед ворогом і під приводом забезпечення безпеки фашистська влада переконує, що права людини можуть ігноруватися у певних випадках заради «необхідності». Людей змушують «думати по-іншому» або навіть схвалювати побиття, вбивства, тривале позбавлення свободи затриманих тощо); 3) згуртування проти призначених загальних ворогів (народи гуртуються у патріотичному русі у б-бі проти спільної небезпеки або противника: конкретної д-ви, расових, реліг. чи нац. меншин, лібералів, комуністів, соціалістів, терористів тощо); 4) домінування силових структур (збройні сили отримують непропорційно велике бюджетне фінансування, а внутр. проблеми залишаються невирішеними. Непропорційно велика роль в управлінні країною належить силовикам. Пропаганда нав'язує привабливий образ військових і військ. служби); 5) розгул сексизму (у фашистських урядах домінують чоловіки. Традиц. гендерні ролі жорстко закріплені. Негативне ставлення до розлучень, абортів і гомофобія); 6) контроль над ЗМІ (контролюються безпосередньо урядом або побічно через співчуваючих журналістів або керівників ЗМІ. Поширена цензура – особливо у воєнний час); 7) одержимість нац. безпекою (дії уряду виправдовуються «нац. інтересами», сумніви у легітимності представляються «непатріотичними» або «зрадницькими». Страх використовується як мотиваційний інструмент уряду для тиску на маси); 8) зрощування релігії з д-вою (уряди використовують релігію як інструмент управління громад. думкою. Реліг. риторика і термінологія використовуються уряд. лідерами, навіть коли гол. принципи релігії діаметрально протилежні діям чи політиці уряду); 9) підтримка олігархії (промислова та ді-

лова аристократія у фашистських д-вах часто є єдиною силою, що приводить лідерів до влади, створюючи взаємовигідні ділові відносини з владною елітою); 10) утиск профспілок (оскільки профспілки становлять єдину реальну загрозу для фашистських урядів, вони або повністю відсутні, або серйозно ущемлені у можливостях); 11) презирство до інтелектуалів і мистецтва (інтелектуали і пов'язана з ними свобода думки та слова піддаються анафемі. Інтелектуальна свобода вважається такою, що суперечить ідеям нац. безпеки і патріотизму. Ун-ти ретельно контролюються. Ті, хто висловлює неортодоксальні ідеї та незгоду, зазнають найсильніших нападок. У цих режимах літ-ра і мистецтво повинні або служити нац. інтересам, або не існувати зовсім); 12) одержимість злочинами і покараннями (поліції даються майже необмежені повноваження. Люди в ім'я патріотизму в багатьох випадках не помічають поліцейських зловживань, навіть порушення своїх громадян. свобод. Часто створюється нац. поліція з необмеженою владою); 13) тотальне кумівство і корупція (фашистськими режимами майже завжди керують клани приятелів і партнерів, які призначають один одного на уряд. посади і використовують владу для захисту членів свого клану від відповідальності. Найчастіше уряд. лідери привласнюють або навіть безпосередньо розкрадають держ. ресурси і казну); 14) фальсифікація виборів (вибори часто перетворюються на фарс. Проводиться наклепницька кампанія проти опозиційних сил, організовуються побиття (або навіть вбивства) кандидатів від опозиції та їх прибічників, законодавство використовується для маніпулювання чисельністю виборців, межами округів, ЗМІ. Фашистські режими часто використовують судову систему для маніпулювання результатами виборів). *(М. Требін)*

Ц

ЦЕНЗИ ВИБОРЧІ – передбачені законодавством спец. умови, за наявності яких особа наділяється виборчим правом. Для активного виборчого права (право обирати) в законодавстві, як правило, встановлюються *віковий ценз* (досягнення певного віку для набуття і реалізації виборчого права) і *ценз громадянства*. Так, за ст. 70 Конституції України право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Законодавством окремих країн передбачено обмеження в реалізації активного виборчого права й на ін. підставах. Так, за Конституцією Бразилії, особи, що проходять військ. службу, протягом цієї служби не можуть бути включені до списків виборців; відповідно до Конституцій Рос. Федерації, Казахстану не мають права обирати громадяни, що знаходяться за вироком суду в місцях позбавлення волі. Що стосується України, то Конституційний Суд своїм Рішенням від 26.02.1997 р. (справа про вибори народ. депутатів України) визнав неконституційною норму, що передбачала припинення виборчого права для осіб, що знаходяться в місцях позбавлення волі, на час перебування в таких місцях, оскільки таке положення суперечить ч. 2 ст. 70 Конституції України, де передбачена лише одна категорія громадян, що можуть бути обмежені в реалізації активного виборчого права, – недієздатні. Щодо реалізації пасивного виборчого права у цьому аспекті, то у ч. 3 ст. 76 Конституції України та у виборчому законі закріплено положення про неможливість бути обраним до Верхов. Ради України громадянина, що має судимість за скоєння умисного злочину, якщо така судимість не погашена і не знята в установленому законом порядку.

Для володіння пасивним виборчим правом (право бути обраним) встановлюються додаткові цензи. Такими умовами, як правило, є досягнення певного віку, що перевищує необхідний для набуття активного виборчого права. Ця вимога пов'язана з досягненням соц. зрілості, з необхідністю мати певний життєвий досвід, навички управління для вирішення держ. справ. Так, згідно з ч. 2 ст. 103 Конституції України Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років; відповідно до ч. 2 ст. 76 Осн. Закону народ. депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг 21 року.

До умов, необхідних для наділення громадянина пасивним виборчим правом, також належить *ценз осілості*, тобто вимога постійного проживання у країні протягом певного терміну (для кандидата у Президенти України такою вимогою є проживання в Україні протягом 10 останніх перед виборами років, для кандидата у народ. депутати України – протягом 5 років). Для кандидата на пост президента в ряді країн до *цензу громадянства* додається вимога набуття громадянства за народженням,

а не в порядку натуралізації (США). У деяких країнах встановлюється *мовний ценз*, тобто як умова для володіння пасивним виборчим правом встановлюється необхідність володіння держ. мовою; *освітній ценз* (його різновидом є ценз грамотності), тобто як умова для володіння пасивним виборчим правом встановлюється наявність певного рівня освіти (Бразилія, Лаос, Туреччина та ін.). Більшість вказаних цензів і обмежень мають природний характер і не є дискримінацією. Однак деякі обмеження можуть використовуватися з дискримінаційною метою. Такими можна вважати *майновий ценз* (володіння майном певної вартості, житлом тощо), *ценз статі*, спрямований проти половини, а частіше й більш ніж половини громадян країни – жінок (вони позбавлені виборчого права в деяких мусульманських країнах), *раси* (до початку 1990-х рр. діяв у ПАР, де чорношкіре населення було позбавлене виборчого права; у США до 1963 р. представники корінних нечисленних народів, що проживали в резервації, не брали участі у виборах; останні обмеження на участь у виборах чорношкірого населення в США знято в законах 1950–70-х рр.), національності тощо. */І. Дахова/*

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ – зосередження дій або влади в одному заг. місці; зосередження управління в одних руках тощо. **Ц.** – умова, при якій право приймати найважливіші рішення залишається за вищими рівнями управління. З політол. точки зору розрізняють два види **Ц.** – політ. і адміністративну. **Ц.** політ. характеризується тим, що центр. влада зосереджує у своїх руках безпосередні справи, що мають загальнодерж. значення. Справи, що мають місц. інтерес (значення), надаються місц. установам, більш-менш незалежним від влади центру. **Ц.** адмін., навпаки, поширює втручання центр. влади в усі справи, включаючи і справи, що мають місц. інтерес. Адмін. **Ц.** не може існувати без **Ц.** політ. **Ц.** політ. є необхідною держ.-прав. передумовою для адмін. **Ц.** Політ. **Ц.** і **Ц.** адмін. можна розглядати або як певну орг-цію (систему установ), або як метод, як сукупність прийомів управління. Визначити межу, де закінчується політ. **Ц.** і починається **Ц.** адмін., практично неможливо. Централізована політико-управл. система є системою, в основу стосунків якої покладений принцип субординації. Усередині централізованої управл. системи вертикальний перерозподіл владних повноважень охоплюється поняттями «концентрація влади» (перехід владних повноважень від низу до верху), «деконцентрація влади» (перехід владних повноважень зверху вниз). Осн. чинниками, що обумовлюють **Ц.** (так само як і децентралізацію), є: 1) розмір території д-ви; 2) чисельність населення; 3) форма держ. устрою; 4) форма правління; 5) політ. режим; 6) сфери діяльності (адмін.-політ., екон., соц.-культ.); 7) чинне законодавство; 8) держ.-прав. традиції; 9) особа глави д-ви (авторитет найвищого органу держ. влади). Осн. ознаки **Ц.:** 1) обумовлена сумою об'єктивних і суб'єктивних чинників; 2) зовні виявляється у підвищенні обсягу владних повноважень елементів централізованої управл. системи, закріпленої у статусному документі; 3) здійснюється завжди відповідно до встановленого законом порядку. У цьому виявляється прав. сторона цього про-

цесу. Винятком є захоплення владних повноважень (нелегітимний перерозподіл). Надмірна **Ц.** неминуче призводить до авторитаризму і тоталітаризму. До осн. рис **Ц.** потрібно віднести: 1) здатність забезпечити цілісність системи; 2) можливість генерувати участь усієї системи в динамічному процесі; 3) концентрація достатніх повноважень для прийняття в центрі рішень, що враховують інтереси вдосконалення державності, усієї системи публічної влади; 4) ієрархічність системних зв'язків і неможливість їх існування на горизонтальній основі; 5) здатність мобілізувати матеріальні, фін., правоохоронні й ін. ресурси на найважливіші для сусп-ва і конкретної людини напрями; 6) наявність оптим. системи ін-тів влади, здатної оперативно реагувати на виклики глобалізації; 7) готовність кадрів здійснювати свої завдання в різних режимах, у т. ч. й гранично жорстких; 8) здатність системи адекватно реагувати на зовн. і внутр. подразники й виклики. **Ц.** разом із різними методами управління багато в чому залежить від стадії зрілості д-ви, громадян. сусп-ва, стану заг. політ. і прав. культури, рівня прав. нігілізму, корупції бюрократії. Протилежною системі **Ц.** є система децентралізації, при якій розмежовуються функції центр. влади і місц. влади, і обсяг прав цих останніх розширюється за рахунок обсягу прав Центру. */В. Зимогляд/*

ЦЕНТРАЛЬНА ВИБОРЧА КОМІСІЯ УКРАЇНИ – постійно діючий колегіальний держ. орган, який діє на підставі Конституції України, законів України і наділений повноваженнями щодо орг-ції підготовки і проведення виборів Президента України, народ. депутатів України, депутатів Верх. Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, всеукр. і місц. референдумів у порядку та в межах, встановлених законами України. Відповідно до вимог Конституції України в листопаді 1997 р. утворено нову держ. інституцію **ЦВК**.

ЦВК є юрид. особою, має печатку із своїм найменуванням. **ЦВК** відповідно до своїх повноважень забезпечує дотримання передбачених Конституцією України та законами України принципів і засад виборчого і референдумного процесів, реалізацію виборчих прав громадян України та права на участь у референдумі, однакове застосування законодавства України про вибори і референдуми на всій території України. **ЦВК** будує свою діяльність на принципах верховенства права, законності, незалежності, об'єктивності, компетентності, професійності, колегіальності розгляду і вирішення питань, обґрунтованості прийнятих рішень, відкритості й публічності. **ЦВК** є колегіальним держ. органом, який здійснює свої повноваження самостійно, незалежно від ін. органів держ. влади, органів місц. самоврядування, їх посадових та службових осіб. Комісія та її члени зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України, законами України. Порядок утворення, склад, повноваження та орг-ція діяльності Комісії визначаються Конституцією України, Законом України: «Про Центр. виборчу комісію», постановою «Про затвердження Регламенту Центр. виборчої комісії» та ін. нормат.-прав. актами.

ЦВК працює на постійній основі. Член **ЦВК** є держ. службовцем. До складу **ЦВК** входять 15 членів; строк повноважень члена **ЦВК** – 7 років. Членом Комісії може бути громадянин України, який на день призначення досяг 25 років, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти останніх років та володіє держ. мовою. Голова Комісії, заступники Голови Комісії, секретар Комісії, а також не менше п'яти ін. членів Комісії повинні мати вищу юрид. освіту. Втручання будь-яких органів, посадових і службових осіб, громадян та їх об'єднань у вирішення питань, що належать до повноважень **ЦВК**, не допускається, крім випадків, передбачених законами України.

ЦВК в установленому порядку забезпечується законодавчими та ін. нормат.-прав. актами, прийнятими Верх. Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, а також офіц. матеріалами, що розповсюджуються центр. органами виконавчої влади та органами судової влади. Діяльність **ЦВК** здійснюється відкрито і публічно. **ЦВК** має друкований орган – «Вісник Центр. виборчої комісії». Верх. Рада України призначає на посаду та припиняє повноваження членів Комісії за поданням Президента України. У поданні Президента України про призначення на посаду членів Комісії враховуються пропозиції депутатських фракцій і груп, утворених у поточному скликанні Верх. Ради України.

Заг. повноваження **ЦВК**: забезпечує реалізацію і захист виборчих прав громадян України та права на участь у референдумах; забезпечує дотримання передбачених Конституцією та законами України принципів і засад виборчого процесу та процесу референдуму; здійснює контроль за додержанням вимог законодавства України про вибори і референдуми; забезпечує однакове застосування законодавства України про вибори і референдуми на всій території України; здійснює консультативно-методичне забезпечення діяльності виборчих комісій та комісій з референдумів, приймає обов'язкові для використання в роботі виборчих комісій та комісій з референдумів роз'яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми; готує пропозиції щодо вдосконалення законів з питань проведення виборів та референдумів; звертається в разі потреби до Конституційного Суду України щодо офіц. тлумачення Конституції України, законів України або окремих їх положень з питань, що стосуються організації підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні; встановлює систему територ. орг-ції загальнодерж. виборів шляхом утворення територ. виборчих округів та виборчих дільниць з особливостями, визначеними відповідним законом про вибори; є розпорядником Держ. реєстру виборців, забезпечує його ведення та функціонування відповідно до закону; здійснює контроль за дотриманням політ. партіями, ін. суб'єктами виборчого процесу та процесу референдуму вимог законодавства про вибори і референдуми; забезпечує на виборах і референдумах акредитацію офіц. спостерігачів від іноз. д-в та міжнар. орг-цій відповідно до закону, видає їм посвідчення; здійснює заходи щодо підвищення прав. культури учасників виборчого процесу та референдумів; публікує інформацію про підготовку та проведення виборів

і референдумів в Україні, матеріали про свою діяльність, а також ін. матеріали, що стосуються виборчого та референдумного процесів; здійснює ін. повноваження, передбачені законами України. *(О. Прудникова)*

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. *civilis* – гідний, вихований) – форма спільного життя людей, якій властиве відтворення власної матеріальної і соц.-політ. структури відносин на основі пріоритету властивих їй дух. норм, цінностей, ідеалів і життєвих сенсів. Поняття «**Ц.**» включене в термінологію багатьох наук, оскільки воно наділене широким полісемантичним змістом, котрий у різних теорет. контекстах визначається як: етап, стадія, цикл, віха, рівень розвитку історії чи сусп-ва; якісний перехід від «передісторії» (варварства) до історії; локальна культура чи локально-істор. тип; у зіставленні з культурою – як тотожність, самоусвідомлення культури, її заперечення, вища, практично втілена культура; соціалізація світ. релігій; якісна різноспрямованість, «роза вітрів» світу (Захід-Схід, Північ-Південь); технологічно вищий етап вир-ва; норма, норматив і етикет поведінки та ін.

Інваріантними в історії поняття «**Ц.**» (виникнення категоріального статусу фіксується в період кризи Римської імперії) є дихотомії «Ц.» – «Варварство», «Ц.» (акцент на самозбереження соціуму) – «Культура» (акцент на розвиток соціуму). Термінологічно поняття «**Ц.**» стало використовуватись у XVIII ст. й мало неоднозначний зміст: для нім. романтизму **Ц.** уособлювала представників консервативної аристократії, яка критикувалась із боку «культури» як втілення свободи й незалежності; для фр. просвітителів **Ц.** була ідеалом сусп-ва, заснованого на засадах розуму й справедливості. Концептуалізація поняття «**Ц.**» у соц. філософії і філософії політики починається з Т. Гоббса, коли **Ц.** розуміється як процес руху від «природного стану» до «сусп. стану», в якому громадяни набувають статусу прав. особи, а сусп-во формується на основі згоди всіх громадян (договір, консенсус). Найпослідовніше в XIX ст. ідеї Т. Гоббса розвинув Р. Дж. Коллінгвуд, котрий доводив, що **Ц.** являє собою процес безкінечного наближення до ідеального стану (сусп-ва громадян, що вільно самовизначаються) і віддалення від ін. ідеального стану, що заперечує зазначений вище (варварства – асоц. спільності). Дихотомія «**Ц.** – Культура» була покладена в основу своїх концепцій М. Данилевським (ідея слов'ян. месіанства як результату зміни культ.-істор. типів) і О. Шпенглером (передбачення загибелі зах. **Ц.** як закономірного наслідку органічних циклів еволюції будь-якої культури, – від сходження (власне культури) до етапу її падіння (**Ц.**). У концепції А. Тойнбі історія постає як «культ.-істор. монадологія», тобто як локальні, ізольовані й самозамкнені **Ц.**, вищі цінності для яких створюються світ. релігіями.

Вітчизн. соц.-філос. і соц.-політ. думка тривалий час керувалась поняттям «сусп.-екон. формація», яке втілилось у поняття «**Ц.**» й зображало історію як єдиний, монологічний, прогресивний процес. Поняття «**Ц.**» дозволяє розуміти історію як поліфонічний, багатовимірний процес, у якому відбувається діалог між різними **Ц.** і культурами. З погляду ж потреб аналізу внутр. проблем розвитку тієї чи ін. спільноти поняття «**Ц.**»

задає гуманіст., ціннісний імператив і дає змогу орієнтуватися на рух до певних моральних (а разом з ними політ., соц. та ін.) цілей. *(Г. Клімова)*

ЦИНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (грец. κυνισμός – безсоромний, нахабний, собачий) – форма політ. поведінки, для якої характерне презирливе ставлення до всіх умовностей, заперечення будь-яких моральних норм та правил. Наук. корінням **Ц. п.** уходить у філос. течію кініків (циніків), яке сформувалося у Стародавній Греції. **Ц. п.** означає, що носій влади (чи будь-який політ. суб'єкт) не виправдовує покладеної на нього відповідальності, віддає перевагу або особистим інтересам, або інтересам партії (групи), використовуючи нелегітимні, часто насильницькі засоби, порушує прав., етичні норми, «правила гри». **Ц. п.** зумовлений об'єктивними і суб'єктивними чинниками. До *об'єктивних чинників* належать одвічні суперечності між політикою і мораллю, перебільшення їх автономності, невідповідність засобів і мети в політ. житті. *Суб'єктивними чинниками* **Ц. п.** є особисті переконання та моральні якості політ. акторів, ієрархія цінностей суб'єктів влади. **Ц. п.** обґрунтований Н. Макіавеллі, а тому інколи називається макіавеллізмом. Засобами протидії **Ц. п.** є публічність, відкритість політ. процесу, незалежність суду, діяльність каналів контролю громадян. сусп-ва (ЗМІ, опозиція та ін.), громад. думка, заг. нетерпимість до аморальності в сусп-ві. */В. Погрібна/*

ЦІННІСТЬ ПОЛІТИЧНА – погляди, переконання суб'єктів політики щодо важливих для них політ. явищ, процесів та ін-тів; складова системи цінностей, що вивчається спец. філос. дисципліною – аксіологією. Цінності – це найважливіші компоненти людської культури, які мають вищу значущість для людини та людства, в різні істор. періоди наповнюються конкретним змістом і обумовлюють зразки та стандарти поведінки. У класифікації цінностей виокремлюються матеріальні, дух., вітальні, соц.-політ. У наук. літ-рі існує думка, яка не виокремлює **Ц. п.**, а ототожнює їх із моральними, що постають як основа дій людей у межах політ. діяльності. Вплив моральних цінностей на окремих політиків та їх рішення є безперечним. **Ц. п.** містять моральні ідеали, моральні настанови, уявлення про добро і зло, справедливість тощо. **Ц. п.** є ідеями, які зумовлені політ. потребами суб'єктів політ. життя (людини, групи, партії, сусп-ва) і становлять обґрунтовану основу їх діяльності. «**Ц. п.**» – поняття, яким позначається сутність політично значимих дій, процесів, явищ щодо їх гармонізації, відповідності (або невідповідності) інтересам людини, груп людей, цілого сусп-ва. **Ц. п.** – це ідеальні уявлення про бажане й належне в політ. житті, ідеальні моделі поведінки, ідеальні кінцеві цілі. Вони сприймаються та засвоюються особистістю у процесі соціалізації і формують політ. настанови, орієнтації, політ. культуру в цілому. В **Ц. п.** виражаються переваги тієї чи ін. форми держ. устрою, типу стосунків між д-вою та людиною, бажані уявлення про ступінь свободи особистості, про справедливість та ін. Поява політично ціннісних суджень зумовлена трансляцією осмисленого позитивного досвіду окремих особистостей. **Ц. п.**, з одного боку,

постають як цілі, ідеї, мотиви, а з другого – як засоби досягнення очікуваних результатів. У суч. сусп-ві існують різні **Ц. п.** (іноді протилежні, взаємовиключні), які розвиваються, вдосконалюються, знаходять своїх прихильників. У різних соц.-політ. та соціокульт. системах формуються певні власні уявлення про **Ц. п.**, із множини соц.-політ. явищ певного істор. періоду обираються найбільш важливі й корисні з точки зору конкретного етапу розвитку. Водночас їх численність не заперечує наявності в них загальнолюдських ціннісних орієнтирів. До осн. **Ц. п.** у суч. світі належать: гуманізм; політ. свободи; рівність; справедливість; права людини; демократія; політ. плюралізм; толерантність; громадянськість; мир; безпека людини; патріотизм тощо. Кожна із названих цінностей є і метою й бажаним для сусп-ва варіантом розв'язання будь-якої проблеми у взаєминах людини (групи) і д-ви. *(О. Стасевська)*

Ч

ЧАС ПОЛІТИЧНИЙ – умовна назва змісту політ. життя сусп-ва на певному етапі його розвитку. **Ч. п.** є багатовимірним, має різні темпи розвитку. Теперішнє в ньому багато в чому залежить від минулого і значно визначає майбутнє. Зміст і межі **Ч. п.** визначаються хар-ром, послідовністю та тривалістю взаємодії суб'єктів і об'єктів політики. **Ч. п.** має насамперед подієву, а не календарну властивість. Дати зразка Жовтень-1917, Квітень-1985, Серпень-1991, Грудень-1991, Грудень-2004, Лютий-2014 – віхи, символічні позначення подій, які змінили перебіг вітчизн. історії або значно вплинули на неї, призвели до перелому політ. життя. Подієва властивість **Ч. п.** – його перша й найважливіша хар-ка. За такої властивості знання й оцінка події як одиниці вимірювання **Ч. п.** стають об'єктами гострої політ. б-би. Напр., оцінка подій Жовтня 1917 р., навіть майже через століття, – це питання про легітимність влади більшовиків, про причини революцій Лютого й Жовтня, про можливість збереження УНР, про підстави білого й червоного терору, реставрації тощо. Знання подій, що відбувалися в Україні протягом 1932–1933 рр., дозволяє нам констатувати факт голодомору укр. народу, хоча дотепер ця трагічна сторінка в історії нашого народу по-різному «читається» істориками ін. країн. Знання секретних протоколів до Договору про дружбу й кордони, підписаного А. Гітлером та І. Сталіним у 1939 р., привело до руйнації політ. концепції про добровільність возз'єднання Литви, Латвії і Естонії з СРСР, знищило будь-яку прав. основу цього «возз'єднання».

Специф. властивістю **Ч. п.**, винайденою ще з давніх часів, є міфологічність. Напр., в істор. хроніках деяких народів час поділявся на *реальний* (коли події відбувалися недавно і добре запам'яталися), *периферійний* (коли події відбувалися на пам'яті деяких поколінь) і, нарешті, *міфічний*, у якому культ. герої жили до тисячі років (напр., біблійні) або навіть до 20 тисяч років (шумерські царі). Для міфічного часу характерна ідеалізація минулого (напр., «золоте століття» у стародавніх греків або час брежнєвського застою). Міфічний час – не тільки ностальгічна мрія, утопія. Це мрія про те, як добре все складеться в майбутньому. Традиц. для періоду політ. незалежності України спрямованість у «світле майбутнє» є лише новим варіантом стародавньої стратегії політ. життя сусп-ва, званої *теодицеєю*: страждання народу нині заради процвітання в майбутньому. Цю ідею добре використовували комуністи в СРСР, коли обіцяли побудувати комунізм через 10–15 років (В. Ленін, 1920), через 4–5 п'ятирічок (І. Сталін, 1946), через 20 років (Хрущов, 1962). Історія незалежної України також сповнена «теодиційними» сюжетами: проведемо приватизацію – економіка почне працювати успішно, вступимо до НАТО – захистимо нац. безпеку, здійснимо конституційну реформу – система влади почне працювати виключно для народу

та в ім'я народу тощо. Ще однією властивістю **Ч. п.** є його зворотність, коли сусп-во може повертатися до того політ., соц., дух., навіть екон. стану, який воно вже начебто проходило. Якщо не повністю, то в якихось аспектах, аналогах. Певна сума подій або незначна подія, навіть випадок, можуть викликати ланцюг лавиноподібних, синергетичних процесів, які, діючи нелінійно, повертають сусп-во до минулого політ. стану. Це відбувається найчастіше за умов захисту етносу від руйнівних дій сучасності. Яскравим доказом цього є приклад аятоли Хомейні, який зробив, мабуть, найзначущу революцію XX ст. (ісламську), повернувши цим іранське сусп-во до фундамент. ісламських цінностей VII–VIII ст. Можна запитати себе: чи нині Україна не повертається також (принаймні в дух. сфері) у попередній **Ч. п.** з його перевагами й недоліками? З одного боку, спостерігається відродження етичних начал релігії в побуті, а з другого – повернення мало не до середньовічного мракобісся: чаклуни, школи гіпнозу, астрологи, «Битви екстрасенсів». Усілякі «народні цілителі», одержимі й шарлатани, екстрасенси й ясновидиці струнким лавами рушили на науку, на той високий дух. рівень, який був цінним надбанням України, як і її активна участь у відкритті космосу (С. Корольов, «Південмаш», «Хартрон» тощо), таємниць атому й ін. поки недостатньо пізнаних сфер буття. Виступаючи однією зі складових просторово-часового континууму буття, **Ч. п.** як умова виникнення, становлення, існування та подальшого розвитку політ. систем відіграє провідну роль у конструюванні існуючих форм розвитку сусп-ва. (*М. Требін)*.

ЧЕТВЕРТА ВЛАДА – термін, за допомогою якого здійснюється оцінка ролі в суч. житті засобів масової інформації, що цілковито володіють механізмами і можливостями політ. комунікації. **Ч. в.** дає змогу спрямовано формувати сусп. думку, вести діалог, зумовлюючи його «сценарій», здійснювати безпосередній політ. контакт без небажаних посередників з акцентованими політ. фігурами.

Термін вперше вжив Т. Карлейль. Іноді авторство приписують Ж. -Ж. Руссо. Перша друкована згадка в суч. розумінні була зроблена Т. Маколеєм. О. Уайльд згадував «журналізм» в значенні **Ч. в.** Уперше стосовно вітчизн. журналістики це словосполучення вжив Є. Додолєв у газетах «Московський комсомолець» і «Московська правда» у 1986 р. (у публікаціях про таке явище, як гласність). За офіц. доктриною в СРСР преса не мала самост. впливу і сприймалася лише як важливий інструмент комуністичної партії.

Не завжди **Ч. в.** розуміє під собою пресу, ЗМІ. Напр., **Ч. в.** називають Прокуратуру Росії. Словосполучення часто застосовувалося і щодо пролетаріату. В Італії термін «**Ч. в.**» журналісти вживали, описуючи масштабні пролетарські маніфестації і страйки на півночі країни (Мілан, Турін) на початку минулого століття. О. Блаватська під **Ч. в.** розуміла владу раси атлантів. У парлам. дебатах 1789 р. брит. парламентарій, полемізуючи з В. Піттом (на той час – міністром), згадав королеву як «**Ч. в.**». На думку Т. Науменка, **Ч. в**. ЗМІ буває тільки у двох випадках: перший – коли вони транслюють обов'язкові для виконання рішення законодавчої, виконавчої та судової влади;

другий – коли власні виступи ЗМІ по законодавчих актах розглядаються як обов'язкові для врахування при прийнятті рішень владою.

За силою впливу на людей **Ч. в**. стала в один ряд із трьома гілками влади – законодавчою, виконавчою та судовою. Щоправда, жодних реальних владних функцій у сусп-ві вона не виконує. Влада ЗМІ над громад. думкою полягає в її переконливості, привабливості, щирості аргументації. Якщо функції перших трьох гілок влади тримаються на силі закону, то ЗМІ спираються на силу моралі.

Відповідальність журналістів має окреслюватися чотирма осн. завданнями, які складають базис функціонування ЗМІ як **Ч. в**. До таких завдань слід віднести: об'єктивне донесення інформації до сусп-ва; виховання громадян. культури і активної громадян. позиції; контроль за діяльністю і рішеннями держ. органів; консолідація сусп-ва навколо об'єднуючих соц. і політ. тем. **Ч. в.** має розділяти ідеї та цілі як сусп-ва, так і д-ви, якщо вони є законними та справедливими, і діяти на їх користь.

Щодо сусп-ва ЗМІ виконують такі функції. Просвітницька функція, спрямована на збагачення знань, задоволення потреб реципієнтів інформації щодо певного кола питань або галузі знань. Аксіологічна оцінка минулих та суч. подій для об'єктивнішої їх інтерпретації. Особливого значення ця функція набуває, коли сусп-во опиняється перед вибором одного з кількох варіантів рішень. За таких обставин ЗМІ повинні спрямувати громад. думку до найоптимальнішого. Контрольно-критична функція спрямована на здійснення сусп. контролю. Реальна дійсність завжди містить підстави для претензій, критичних зауважень на адресу д-ви, її органів, посадових осіб, політ. партій та громад. орг-цій. Бюрократизм, порушення прав громадян, невиконання програмних обіцянок політ. партій, депутатів, ін. ситуації вимагають відповідного реагування. ЗМІ виявляють такі вразливі місця, доводять їх до відома різних структур, посадових осіб, пропонують шляхи подолання проблем, контролюють дієвість критичних сигналів. На жаль, так буває далеко не завжди. Інтегрування критично-контрольної функції ЗМІ може звести їх діяльність нанівець, демонтувати один із найважливіших механізмів громад. контролю і впливу на владу та політику. Функція зворотного зв'язку. Сутність її полягає у з'ясуванні ЗМІ, наскільки своєчасно надходить інформація до реципієнтів, адекватність сприйняття і її тлумачення. Реалізація цієї функції сприяє вдосконаленню самих ЗМІ, значно зміцнює їх позиції у відносинах із владними структурами. Адже одна річ, коли публікація відображає позицію автора чи навіть колективу редакції, інша – коли на їх підтримку виступають широкі верстви населення. Тому аналіз відгуків, публікацій, огляд листів – неодмінна складова роботи ЗМІ. Комунікативна функція спрямована на встановлення та розвиток зв'язків між реципієнтами. ЗМІ надають їм можливість шукати і знаходити однодумців, «спільників», об'єднуватися для досягнення єдиної мети, утворювати формальні та неформальні орг-ції, підтримувати одне одного. Футурологічна (прогностична) функція покликана забезпечити наук. аналіз перспектив сусп.-політ. розвитку. Сутність її полягає в тому, щоб на під-

ставі закономірностей сусп. розвитку, екстраполяції їх у майбутнє визначити осн. риси, контури цього майбутнього, відсікаючи всілякі псевдонаук. спекуляції. Адже тільки обґрунтовані прогнози можуть бути основою для реалізації футурологічної функції ЗМІ. У нинішній час відбувається зміна значущості функцій ЗМІ. В інформ. сусп-ві вони перетворюються на модераторів сусп. думки, усіляко сприяють інтеграції дискурсів окремих політ. сил і різних соц. прошарків.

У ліберально-демокр. д-вах зах. світу і сусп-вах «демокр. транзиту» **Ч. в.** намагається розширити автономність свого статусу. Усвідомлюючи вплив **Ч. в**., владна еліта намагається контролювати її будь-якими засобами; такі прагнення характерні і для політ. контреліт. /*А. Дорошкевич*/

ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНІ – чинники, пов'язані з функціонуванням політ. влади, що суттєво впливають на сусп. процеси та міжнар. відносини. **Ч. п**. класифікуються відповідно до: *сфери детермінації чи впливу*: чинники політ. (такі, що діють всередині політ. системи), екон. (впливають на сферу екон. відносин), культ. (впливають на соціокульт. сферу) тощо розвитку; *їх суб'єкта*: держ. (уряд., парлам. тощо) та міждерж., парт. та міжпарт.; *хар-ру політ. режиму, що їх продукує* (тоталітарні, авторитарні, демокр.); *хар-ру дії*: стабільні (характеризуються постійною або тривалою дією) та нестабільні (характеризуються тимчасовою дією); *соц. наслідків*: прогресивні (викликають позитивні зрушення в сусп. відносинах) та реакційні (викликають негативні процеси в сусп. житті); *тенденцій, що вони зумовлюють*: етатистські (зумовлюють посилення держ. регулювання сусп. відносин) та антиетатистські (зумовлюють послаблення держ. регулювання сусп. відносин), егалітаристські (зумовлюють зменшення соц. нерівності) та антиегалітаристські (зумовлюють зростання соц. нерівності). Дослідження **Ч. п.** є важливим завданням політ. науки. Факторний аналіз (дослідження взаємовпливу різних **Ч. п.** та наслідків їх дії) виступає як є один із провідних методів політ. науки. Урахування впливу різних **Ч. п.** на сусп. процеси лежить в основі соц. та політ. прогнозування. *(О. Романюк)*

«ЧОРНИЙ ЛЕБІДЬ» (англ. *the Black Swan*) – непередбачувана аномальна подія, що стається всупереч очікуваним прогнозам і радикально змінює існуючий сусп.-політ. чи(та) екон. порядок речей. Поняття «**Ч. л.»** уведене Н. Талебом, амер. економістом ліванського походження, для пояснення власної теорії, сутність якої полягає у тому, що будь-які катаклізми, що спричиняють злам і зміну існуючої сусп., екон. та політ. парадигми, не можуть бути передбачувані шляхом застосування істор., інституційного, прогностичного та ін. наук. методів: «Нездатність передбачувати аномалії призводить до нездатності передбачити рух історії, враховуючи долю аномалій у динаміці подій». До відкриття Австралії орнітологи були переконані, що лебедів із чорним опереннням не існує, оскільки така думка не підтверджувалася наук. досвідом. Це наштовхнуло науковця на тезу про відносність пізнання в жорстких межах спостереження і досвіду, оскільки поява **Ч. л.** перекреслила тисячолітню ак-

сіому неможливості існування цього виду птахів. З другого боку, на думку Н. Талеба, парадигмальні зсуви, які стаються внаслідок появи дечого аномального, не виключають використання наявних наук. методів для обґрунтування і пояснення кінцевої ситуації постфактум, шляхом збору та аналізу існуючої інформації. За Н. Талебом, **Ч. л.** характеризується трьома ознаками: по-перше, аномальність (оскільки ніщо в минулому його не віщувало); по-друге, потужна сила дії (значний вплив на існуючий світ. порядок); по-третє, знаходження обґрунтованої аргументації ситуації після того, як вона сталася. Таким чином, згідно з теорією **Ч. л**., світ. історія рухається внаслідок спричинення аномальних, невідомих, малоймовірних, непередбачуваних подій, які мають служити точкою відліку нового світоустрою, а не винятком із правил, яке можна постфактум пояснити емпіричною наукою. Прикладами **Ч. л.** політ. історії є: прихід А. Гітлера до влади, початок Другої світ. війни, розпад СРСР, екон. криза 1987 р., теракти 11.09.2001 р. на території США тощо. **Ч. л.** укр. політ. історії слід вважати анексію Автономної Республіки Крим Рос. Федерацією у 2014 р. *(Л. Харченко)*

Ш

ШАРІАТ (араб. شريعة – букв. [правильний] шлях, образ дії) – комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують реліг. совість і моральні цінності мусульман, доктринальна основа мусульманського права (фікха). Сформульований у VII–X ст. в Араб. халіфаті як загальноприйняті принципи тлумачення, розуміння та застосування Корану і Суни. **Ш.** – кодифікований збірник правил поведінки мусульманина, містить у собі норми конституційного, адмін., цив., кримінального та процесуального права. **Ш.** сформований із норм моралі, поведінки в сусп-ві і родині, реліг. догматів і обрядів, системи покарань тощо. Відповідно до правил **Ш.**, у кожної людини є чотири види обов'язків: 1) обов'язки перед Аллахом – вірити в нього, визнавати, що тільки він – Бог і Господь, вірити у висловлювання «Мухаммад – Посланець Аллаха», підкорятись і дотримуватися закону Суни, поклонятися Аллаху; 2) обов'язки перед собою – не вживати вина, гашишу, опіуму, ін. речовин, що одурманюють, крові, свинини та м'яса ін. «нечистих» тварин, оскільки все це шкідливо впливає на здоров'я людини, її моральність, розум, закривати ті частини тіла, оголення яких вважається аморальністю, виявляти впертість у здобуванні засобів для існування: не сидіти без діла, не жебракувати, не морити себе голодом, не застосовувати сили, не тамувати свої бажання, одружуватися для задоволення пристрасті, не принижуватися, жити в достатку і насолоджуватися життям, не вдаватися до самогубства та ін.; 3) більше того, **Ш.** не тільки визначає низку обов'язків перед своїм тілом і душею, а й зобов'язує зважати на ін., виконуючи їх. Скажімо, заборонено грабіжництво, обман, наклепи і вигадки, оскільки все це завдає шкоди ін. рабам Аллаха. **Ш.** проголошує, що міжособистісні стосунки повинні будуватися на співробітництві у добрих справах, взаємодопомозі заради інтересів усього сусп-ва. Особливе значення **Ш.** приділяє сім'ї, чітко визначаючи обов'язки чоловіка – як глави і захисника сім'ї, розпорядника її справ, жінки – як берегині домашнього затишку; дітей – вони зобов'язані слухатися батьків, шанувати їх і турбуватися про них до старості. **Ш.** визначає також і обов'язки стосовно родичів («кровна спорідненість»), установлює закон спадщини; 4) обов'язки перед ін. створіннями, зважаючи на те, що відповідно до ісламу людина має перевагу над ін. створіннями Бога: їй дозволено повністю розпоряджатися ними, підкоряти своїй силі, використовувати їх. **Ш.** поділяє усі дії людини на п'ять видів: обов'язкові, бажані, дозволені, недостойні (без покарання) та заборонені. **Ш.** розглядається як даний Богом, вічний і незмінний і, урешті решт, саме цим він відрізняється від права (фікха). /*В. Бліхар*/

ШЕНГЕНСЬКА УГОДА – договір «Про скасування паспортного митного контролю між країнами Європ. Союзу», первинно підписаний 14.06.1985 р. сімома європ. д-вами (Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Францією, Німеччиною, Португалією та Іспанією).

Угода набула чинності 26.03.1995 р. Угоду підписано в Шенгені, містечку в Люксембурзі, що знаходиться поблизу стику кордонів Люксембургу, Німеччини й Франції. До **Ш. у.** станом на 2015 р. приєдналися: у 1995 р. – Бельгія, Франція, Монако, Німеччина, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Іспанія; у 1997 р. – Італія, Австрія; у 2000 р. – Греція; у 2001 р. – Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія, Швеція; у 2007 р. – Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Мальта; у 2008 р. Швейцарія; у 2011 р. – Ліхтенштейн. Усі Шенгенські країни, окрім Ісландії, Ліхтенштейну, Норвегії та Швейцарії, є членами ЄС.

Гол. призначенням **Ш. у.** є прогресивне скасування перевірок на кордонах між д-вами – членами ЄС при прийнятті низки заходів компенсаторного хар-ру. Прийняття **Ш. у.**, скасування внутрішньоєвроп. віз – це черговий етап процесу об'єднання європ. д-в у єдиний прав. простір. **Ш. у.** юрид. закріпила режим вільного пересування осіб через кордони країн, які її підписали, визначила порядок реалізації вільного пересування осіб. 1.05. 1999 р. набув чинності Амстердамський договір, який вніс зміни до Європ. союзного договору. Відповідно до V розділу оновленого договору положення **Ш. у.** були включені до законодавства ЄС. 15.03.2006 р. прийнято Шенгенський кодекс про кордони, що змінював Шенгенську конвенцію. /*О. Прудникова*/

ШОВІНІЗМ – перетворена форма нац. свідомості, одна з форм гетерономії і ксенофобії, неприязні і навіть ненависті до чужинців, атавістичного, біологічного в основі, неприйняття іноземців, іновірців, всіх тілесних, колірних, культ., нац., мовних відмінностей, аж до чужорідних звичаїв, костюмів тощо за принципом «не такий – чужий – чужак – ворог», пропагує нац. чванство, розпалює нац. ворожнечу та ненависть. Термін «**Ш.**» виник у Франції в 1831 р. у комедії братів І. і Т. Кон'яр «Триколірна кокарда» («La cocarde tricolore»), одним із героїв якої був агресивно-войовничий новобранець Ніколя Шовен; вважається, що прообразом цього персонажу була реальна особа – ветеран наполеонівських війн Ніколя Шовен (Nicolas Chauvin), вихований у дусі схиляння перед імператором – творцем «величі» Франції. Незважаючи на непопулярність бонапартизму в період Бурбонської реставрації після 1815 р., Шовен, як розповідається, був затятим прихильником Наполеона, носячи в лацкані фіалку, що було знаком відданості його поваленому імператору. Згідно з міфом, Шовен залишався фанатично вірним, незважаючи на бідність, непрацездатність і образи. Він обожнював імператора, вважав його у всьому правим і був готовий воювати з усім світом на його боці. Словом «**Ш.**» пізніше стали позначати різні прояви фанатичного націоналістичного екстремізму, що межує з расизмом. У Великій Британії **Ш.** отримав із кінця 70-х рр. XIX ст. особливе найменування – джингоїзм. Різновид **Ш.** – великодерж. **Ш.** – ідеологія і політика панівних класів нації, що займає чільне (держ.) становище в д-ві, що оголошують свою націю «вищою» нацією. Великодерж. **Ш.** спрямований на поневолення ін. націй, їх дискримінацію в екон., політ. і культ. житті. Найбільш крайній прояв **Ш.** – людиноненависницька ідеологія і політика фашистських д-в. Суч. **Ш.** може мати хар-р масових забобонів, аж до ідеології вкрай правих політ. течій. *(Т. Чернишова)*

Я

ЯДЕРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ (АРСЕНАЛ) – к-сть наявних на озброєнні у тієї чи ін. країни ядерних боєголовок, а також засоби доставки ядерної зброї. Володіння ядерним арсеналом виводить д-ви-володарі на ін. рівень військ. можливостей. За наявними офіц. даними, ядерною зброєю в наш час володіють такі країни (за роком першого ядерного випробування): США (1945), Росія (спочатку Радянський Союз, 1949), Велика Британія (1952), Франція (1960), Китай (1964), Індія (1974), Пакистан (1998) і КНДР (2006). Також вважається, що має ядерну зброю Ізраїль.

США здійснили перший в історії ядерний вибух потужністю 20 кілотонн 16.07.1945 р. на полігоні амер. ВПС у пустелі Аламогоро (штат Нью-Мексико). 6 і 9 серпня 1945 р. ядерні бомби були скинуті, відповідно, на японські міста Хіросіма і Нагасакі. Перше термоядерне випробування (перше в історії) було проведено 1.11.1952 р. на атолі Еніветок. СРСР випробував свій перший ядерний пристрій потужністю 22 кілотонни 29.08.1949 на Семипалатинському полігоні. Перше термоядерне випробування – там же 12.08.1953 р. Росія є єдиний міжнародно визнаний спадкоємець ядерного арсеналу Радянського Союзу. Велика Британія здійснила перший надводний ядерний вибух потужністю бл. 25 кілотонн 03.10.1952 р. у районі островів Монте-Белло (на північний захід від Австралії). Термоядерне випробування – 15.05.1957 р. на острові Різдва у Полінезії. Франція провела наземні випробування ядерного заряду потужністю 20 кілотонн 13.02.1960 р. в оазисі Регган в Алжирі. Термоядерне випробування – 24.08.1968 р. на атолі Мururoa. Китай підірвав ядерну бомбу потужністю 20 кілотонн 16.10.1964 р. у районі озера Лобнор. Там же була випробувана термоядерна бомба 17.06.1967 р. Індія здійснила перше випробування ядерного заряду потужністю 20 кілотонн 18.05.1974 р. на полігоні Покхаран в штаті Раджастхан, але офіційно не визнала себе володарем ядерної зброї. Це було зроблено лише після підземних випробувань п'яти ядерних вибухових пристроїв, включаючи 32-кілотонну термоядерну бомбу, які пройшли на полігоні Покхаран 11–13.05.1998 р. Пакистан провів підземні випробування шести ядерних зарядів 28 і 30.05.1998 р. на полігоні Чагай-Хіллз у провінції Белуджистан як симетрична відповідь на індійські ядерні випробування 1998 р. КНДР заявила про створення ядерної зброї у середині 2005 р. і провела перше підземне випробування ядерної бомби імовірною потужністю близько 1 кілотонни 09.10.2006 р. (мабуть, вибух із неповним енерговиділенням) і друге потужністю приблизно 12 кілотонн 25.05.2009 р. У травні 2012 р. офіційно проголосила себе ядерною д-вою, внісши відповідні поправки до Конституції. Ізраїль не коментує інформацію про наявність у нього ядерної зброї, проте, на думку експертів, володіє ядерними боєзарядами власної розробки з кінця 1960-х – початку 1970-х рр. Свідками ізраїльської ядерної про-

грами і експертами його ядерний арсенал оцінюється в 200 зарядів, хоча існують і ін. оцінки – від 150 до 400 (за даними колишнього президента США Джиммі Картера). За деякими даними, Ізраїль проводив ядерні випробування спільно з ПАР, найвідомішим з яких стало висотно-космічне випробування 1979 р., більш відоме як «Інцидент Вела». Існують припущення, що ядерний арсенал Ізраїлю переробляється у паливо для АЕС у зв'язку з нестачею урану (його вир-во забезпечує лише 28% обсягу його споживання, а решта витягується зі старих ядерних боєголовок).

Дві країни у світі (США і Росія) володіють ядерною тріадою – стратегічними наступальними збройними силами, що включають три компонента: міжконтинентальні балістичні ракети, атомні підводні ракетоносці та стратегічну авіацію. Поділ стратегічних ядерних зарядів д-ви між декількома видами ядерних збройних сил стратегічного призначення забезпечує неможливість знищення всього боєздатного арсеналу ядерної зброї у разі несподіваного нападу противника і надає велику гнучкість у його застосуванні. Навіть при повному знищенні арсеналів двох будь-яких компонентів третій має бути здатен завдати у відповідь удар, який забезпечить знищення противника або заподіяння йому неприйнятного збитку. Основу сухопутного компонента ядерної тріади становлять міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) стаціонарного та мобільного базування. Мала уразливість забезпечується за рахунок високої захищеності стаціонарних шахтних пускових установок, здатних витримати близький (до декількох сотен метрів) ядерний вибух середньої потужності і розосередження їх на місцевості. Мобільні ґрунтові та залізничні пускові установки здатні швидко змінювати позиції і маневрувати у межах всієї дорожньої мережі країни, що ускладнює їх виявлення і знищення. Осн. носієм МБР на флоті є атомні підводні човни. Вони мають великий термін автономності, здатні приховано маневрувати у межах всього Світ. океану і проводити запуски ракет з підводного положення, а також спливаючи з-піді льодів Північного Льодовитого океану, що робить їх виявлення і знищення до моменту запуску ракет дуже складним завданням. Існують підводні човни, здатні нести до 24 МБР, із 14 бойовими частинами індивідуального наведення кожна (човни типу «Огайо»), що робить навіть одиночний підводний човен вкрай небезпечним. Деякі надводні кораблі здатні нести крилаті ракети з ядерними бойовими частинами. Носієм крилатих ракет повітряного базування з ядерними боєголовками і ядерних бомб є стратегічні бомбардувальники, здатні здійснювати далекі перельоти і тривалий час перебувати в повітрі на патрулюванні, у т. ч. й біля кордонів потенційного противника. Це дає можливість політ. тиску на противника, забезпечує швидке нанесення удару в разі початку війни. Також перевагою є можливість оперативного маневру силами і можливість вразити цілі практично в будь-якій точці світу.

За даними журналу «Bulletin of the Atomic Scientists» (видається з 1945 р. амер. фізиками, які створили атомну бомбу), найбільша к-сть ядерних боєзарядів на 2014 р. була у Росії – 8000, США – 7315, у Франції – 300, Китаю –

250, Великій Британії – 225. Крім членів «ядерного клубу» стверджується, що є ядерна зброя у Ізраїлю (80–200), Індії (90–110), КНДР (10), Пакистану (110–120). За експертними оцінками, максим. сумарна потужність ядерних потенціалів світу була досягнута у 1974 р. – 25 000 МТ – в 1,6 мільйона разів більше потужність атомної бомби, скинутої на Хіросиму в серпні 1945-го. А за к-стю ядерних боєголовок пік був досягнутий у 1985 р. – 68 000 боєзарядів у розгорнутих силах. Динаміка зростання й скорочення ядерного потенціалу на планеті виглядає таким чином: 1947 – 32 боєголовки, 1952 – 1055, 1957 – 7124, 1962 – 30 000, 1967 – 39 925, 1972 – 42 000, 1977 – 50 000, 1982 – 57 000, 1987 – 63 484, 1992 – 40 000, 2002 – 29 300, 2010 – 20 850, 2013 – 17 300, 2014 – 16 400 боєголовок. Наприкінці минулого століття низка країн відмовилися від своєї ядерної зброї: у 1993 р. – ПАР (було 6 боєголовок), після підписання Лісабонської угоди – у 1994 – Білорусь (81 боеголовка), в 1996 р. – Казахстан (1 400) і Україна (5000). *(М. Требін)*

ЯДЕРНИЙ УДАР ПРЕВЕНТИВНИЙ (англ. *preventive* – профілактичний) – форма дій у ядерній війні, що застосовується для поразки (руйнування) об'єктів протиборчої сторони ядерною та термоядерною зброєю. **Я. у. п.** припускає напад на ін. д-ву із застосуванням ядерної зброї виходячи із упевненості, що війна, хоча й не є невідворотною, але у перспективі неминуча, й, таким чином, зволікання пов'язане з більшим ризиком. За цією логікою, ліпше напасти, доки противник слабкий, ніж чекати, коли він стане сильним. Фактично це означає «профілактичний» удар зі застосуванням ядерної зброї або ядерний удар «про всяк випадок». Напр., у певній д-ві відбувається масова мобілізація, військ. техніка переміщується ближче до кордонів, лунають заклики керівництва д-ви до початку війни і под. У такому випадку в ін. д-ви є вибір – або дочекатися реального нападу і скористатися правом на самооборону, що передбачено Статутом ООН, або нанести випереджувальний ядерний удар по потенційному агресору. Вперше поняття «**Я. у. п.**» було використано у 1950 р. у документі Ради нац. безпеки США NSC-68, де передбачалась можливість випереджального ядерного удару по СРСР у разі, якщо б стало відомо про підготовку нападу з його боку. Для досягнення цієї мети у США були створені угруповання стратегічних ракет, військ.-повітряних сил, військ.-морського флоту, протиповітряної оборони і сухопутних військ. Осн. ознаками **Я. у. п.** було визначено: знищення військ. потенціалу д-ви – потенційного агресора; наявність об'єктивної та перевіреної інформації про наміри агресії з боку певної д-ви, що є підставою для нанесення превентивного удару; захист прав і свобод мирного населення є другорядною метою і допускаються втрати серед громадян обох д-в; **Я. у. п.** здійснюється поза прав. полем, без отримання резолюції Ради Безпеки ООН, тобто поза межами міжнар. права (прав. регламентація здійснюється тільки на рівні внутр. законодавства д-ви, яка ініціює необхідність нанесення **Я. у. п.**); **Я. у. п.** здійснюється без попередження з метою забезпечення раптового та масованого удару (упередити військ. дії супротивника); **Я. у. п.** здійснюється

в короткий проміжок часу, що також обумовлене потребою забезпечення раптовості та підготовки до військ. дій у відповідь.

У суч. військ.-політ. поглядах нанесенню **Я. у. п.** має передувати проведення інформ. війни, на яку витрачається іноді більше коштів, ніж на сам **Я. у. п.** Можливості суч. інформ. технологій відкривають широку дорогу для дезінформації, виготовлення змонтованих фото- і відеофактів, провокацій та формування упередженої громад. думки. **Я. у. п.** може бути здійснений за рішенням вищого політ. керівництва д-ви або за наказом вищого військ. командування д-ви певною частиною або усім складом ядерних сил. Зі стратегічного погляду **Я. у. п.** є найсприятливішим варіантом щодо забезпечення самооборони країни коли не залишається ін. вибору та часу на роздум. Із політ. погляду нормативно право на **Я. у. п.** не закріплено в міжнар. прав. актах, і дії д-ви, яка завдала такого удару, можуть бути розцінені як акт агресії. Першочерговими цілями **Я. у. п.** є: пункти держ. управління; військ.-морські бази; осн. аеродроми базування стратегічної та тактичної авіації в районах, звідки вона може брати участь у повітряно-наступальній операції. Ударами по них можна, з одного боку, знищити значну частину літаків, з другого – виключити зліт уцілілих за рахунок руйнування зльотно-посадкових смуг, скоротити наявний ресурс за рахунок виведення з ладу системи технічного забезпечення; наземні командні пункти і пункти управління оперативного та тактичного рівня, які відіграють важливу роль в управлінні військами супротивника. Заг. к-сть таких об'єктів, за досвідом війн XXI ст., можна оцінити в 15–20; найбільшими є наземні склади і сховища боєприпасів і паливно-мастильних матеріалів оперативного і стратегічного тилу. /*О. Панфілов*/

ЯКІСНІ МЕТОДИ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ – способи пізнання політ. дійсності, що фокусують увагу не на статистичних показниках, а опираються на пояснення, розуміння, інтерпретацію досліджуваних показників, що є джерелом формування гіпотез, нових ідей. **Я. м. п. д.** дозволяють провести комплексний аналіз політ. проблеми при невеликій к-сті респондентів. **Я. м. п. д.** зазвичай використовуються в тих випадках, коли необхідно отримати первинну інформацію, яка є досить складною або недостатньо визначеною для розуміння респондентів. Такі методи використовуються також і з метою більш глибокого розуміння проблеми, що вивчається, побудови обґрунтованих планів її подальшого дослідження.

Осн. якісними методами, що використовуються при проведенні політ. досліджень, є: інтерв'ю цільових груп (фокус-груп), глибинне інтерв'ю, проектні методи. *Фокус-група* є дискусією певної групи людей, із залученням профес. модератора, що направляє дискусію в потрібне русло. Дискусія проводиться модератором за заздалегідь розробленим сценарієм. Зазвичай роботу групи фіксують за допомогою аудіо- та відео-технічних засобів, а її результати можуть вважатися підставою для проведення кількісних досліджень. Оптим. к-сть учасників фокус-групи коливається в діапазоні 8–12 осіб. За меншої к-сті учасників не створюється необхідна

динаміка для продуктивної роботи групи, і ведучому доводиться докладати масу зусиль для активізації роботи групи. За чисельності групи, що перевищує 12 учасників, важко зав'язати продуктивні дискусії, група може розбитися на підгрупи, в яких можуть вестися розмови на певні теми, а в самій дискусії беруть участь лише декілька осіб. Групу рекомендується формувати, виходячи з принципу гомогенності складу її учасників (за віком, видом діяльності тощо). Вибір учасників групи перш за все визначається метою дослідження, що проводиться. Осн. перевагами методу фокус-груп є: можливість відкрито і вільно викладати свою думку, генерувати свіжі ідеї, особливо якщо при проведенні дискусії використовується метод «мозкової атаки»; можливість для замовника брати участь у формуванні цілей і завдань дискусії, спостерігати за роботою групи, що викликає досить високу довіру до результатів її роботи; можливість вивчати респондентів, які у більш формальних ситуаціях не піддаються дослідженню, не бажаючи, напр., брати участь в анкетуванні. *Глибинне інтерв'ю* полягає в послідовному завданні кваліфікованим інтерв'юером респонденту зондуючих питань, з метою з'ясування мотивів його поведінки або оцінки певної проблеми. Респонденту ставляться питання з досліджуваної теми, на які він відповідає в довільній формі. При використанні *проектних методів* респондентам надають деякі не цілком визначені матеріали з метою отримання від них відповідних підсвідомих відчуттів і установок. Якщо інформація має особистий хар-р або ставить респондентів у неприйнятне для них становище, то їм пропонують малюнок, деяке зображення або фразу і просять висловити думку, що склалася. Як правило, ця думка спроектує дійсне відчуття респондентів, оскільки питання не поставлені прямо. Одночасне використання якісних і кількісних методів при проведенні політ. дослідження називають тріангуляцією. Застосовуючи кількісні і якісні методи при проведенні політ. дослідження, можна отримати більш обґрунтовані способи вирішення проблеми. *(В. Погрібна)*

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЗЧИК

А

Абсентеїзм (*О. Сахань*)
Авантюризм політичний (*Є. Мануйлов*)
Автократія (*Г. Клімова*)
Автономізація (*Т. Панченко*)
Автономія (*О. Волянська*)
Авторитаризм (*М. Требін*)
Авторитарний політичний режим (*І. Поліщук*)
Агент впливу (*О. Волянська*)
Агресія (*О. Волянська*)
Адаптація соціально-політична (*М. Требін*)
Адміністративний ресурс (*О. Волянська*)
Адміністративно-територіальний устрій (*Т. Панченко*)
Адхократія (*О. Стасевська*)
Активність політична (*І. Підкуркова*)
Актор міжнародний (*В. Погрібна*)
Актуалізація інтересів (*І. Поліщук*)
Акціонізм політичний (*Н. Хома*)
Акція політична (*О. Панфілов*)
Алармізм політичний (*В. Погрібна*)
Альтерглобалізм (*Є. Тихомирова*)
Анархія (*В. Воднік*)
Анархізм (*В. Воднік*)
Анексія (*І. Головко)*
Анклав (*Є. Мануйлов*)
Аномія (*О. Сахань*)
Антагонізм (*Ю. Калиновський*)
Антиглобалізм (*Л. Герасіна)*
«Антикрихкість» (*Л. Харченко*)
Антисемітизм (*Т. Чернишова*)
Антитерористична боротьба (діяльність) (*М. Требін*)
Антиутопія (*О. Волянська*)
Апартеїд (*Т. Чернишова*)
Апатризм (*О. Романюк*)
«Арабська весна» (*О. Дзьобань*)
Армія (*М. Требін*)
Армія України (*М. Требін)*
Асиміляція (*О. Стасевська*)
Аспект регіоналізму (*С. Газарян*)
Атлантизм (*О. Уманець*)
«Афганський синдром» (*О. Дзьобань*)

Б

Баланс політичних сил (*Є. Мануйлов*)
Баланс сил у світовій політиці (*Т. Чернишова*)
Балотування (*В. Кривошеїн*)
Банкрутство політичне *Є. Мануйлов*)
Безпека (*Є. Мануйлов*)
Безпека інформаційна (*О. Дзьобань*)
Безпека колективна (*Н. Ржевська)*
Безпека міжнародна (*В. Даніл'ян*)
Безпека національна (*В. Даніл'ян*)
Безпека політична (*О. Волянська*)
Біженець (*М. Требін* (
Біхевіоралізм (*О. Романюк*)
Благо загальне (спільне) (*Т. Панченко*)
Блок партійно-політичний (*О. Романюк*)
Боротьба політична (*Л. Герасіна*)
Бренд політичний (*Г. Куц*)
Брифінг (*В. Воднік*)
Бюлетень (*О. Волянська*)
Бюрократія (*О. Маркозова*)

В

Верховенство права (*О. Петришин*)
Вестернізація (*А. Дорошкевич*)
Вибори політичні (*О. Романюк*)
Виборча система (*Ю. Барабаш*)
Виборча система змішана (*Ю. Барабаш*)
Виборча система мажоритарна (*О. Романюк*)
Виборча система пропорційна (*О. Романюк*)
Відносини міжнародні (*В. Воднік*)
Відповідальність конституційна (*В. Малиновський*)
Відповідальність політична (*О. Сахань*)
Відчуження політичне (*О. Волянська*)
Війна (*М. Требін*)

Війна «гібридна» (*М. Требін*)
Війна громадянська (*В. Кротюк*)
Війна інформаційна (*А. Дорошкевич*)
Війна інформаційно-психологічна (*В. Гулай*)
Війна консціентальна (*М. Требін*)
Війна локальна (*М. Требін*)
Війна мережева (*М. Требін*)
Війна партизанська (*О. Панфілов*)
Війна психологічна (*М. Требін*)
Війна радіоелектронна (*М. Требін*)
Війна холодна (*О. Панфілов*)
Війна шостого покоління (*М. Требін*)
Військова контррозвідка (*О. Зінченко*)
Військовий переворот (*М. Требін*)
Військово-промисловий комплекс (*Є. Мануйлов*)
Влада (*Л. Герасіна*)
Влада державна (*Л. Герасіна*)
Воєнний альянс (*О. Романюк*)
Воєнний стан (*В. Кротюк*)
Вождізм (*М. Требін*)
Волонтери (*О. Бардін*)
Вотум (*В. Кривошеїн*)
Вплив політичний (*О. Волянська*)

Г

Гасло політичне (*О. Панфілов*)
Генерація політична (*В. Бліхар*)
Геноцид (*Т. Чернишова*)
Геополітика (*Л. Герасіна*)
Геополітичний статус держави (*В. Кривошеїн*)
Геостратегія (*Л. Герасіна*)
Гепенінг політичний (*Н. Хома*)
Глобалізація (*Л. Герасіна*)
Глобалізм (*В. Зимогляд*)
Глобальна революція (*О. Кириленко*)
Глобальне громадянське суспільство (*В. Даніл'ян*)
Глобальні проблеми (*В. Зимогляд*)
Глокалізація (*Ю. Золотарьова)*
Гноблення політичне (*О. Кириленко*)
Гноблення соціальне (*Е. Кальницький*)
Громада територіальна *(В. Малиновський*)
Громадська думка (*В. Погрібна*)
Громадська організація (*О. Романюк*)
Громадський рух (*О. Варго*)
Громадянство віртуальне (електронне) (*Н. Хома*)
Громадянське суспільство (*М. Требін*)
Гуманізація політики (*В. Бліхар*)
Гуманізм (*В. Лозовой*)

Д

Дебати політичні (*В. Воднік*)
Девелопменталізм (*Є. Тихомирова*)
Девіз політичний (*О. Волянська*)
Деглобалізації концепція (*А. Дорошкевич*)
Дегуманізація (*О. Сахань*)
Деідеологізація (*О. Маркозова*)
Деінституціоналізація (*О. Кириленко*)
Деконцентрація влади (*Т. Панченко*)
Делегітимація (*О. Сахань*)
Делегування влади (*О. Волянська*)
Делімітація кордону (*О. Романюк*)
Демаркація кордону (*О. Романюк*)
Деміфологізація політична (*О. Кузь*)
Демократизація (*О. Романюк*)
Демократичний цивільний контроль над воєнною організацією (*О. Громико*)
Демократія (*М. Требін*)
Демократія анархістська (*М. Требін*)
Демократія делегативна (*В. Бліхар*)
Демократія дефектна (*О. Романюк*)
Демократія економічна (*М. Требін*)
Демократія електронна (*В. Бліхар*)
Демократія елітарна (*М. Требін*)
Демократія ліберальна (*І. Головко)*
Демократія партисипаторна (*М. Требін*)
Демократія плебісцитарна (*М. Требін*)
Демократія плюралістична (*М. Требін*)
Демократія рефлексуюча (розмірковуюча) (*М. Требін*)
Демократія ринкова (*М. Требін*)

Демократія соціалістична (марксистська) *(М. Требін)*
Демократія субсидіарна (*Т. Панченко*)
Демократія християнська (*В. Бліхар*)
Деперсоналізація (*О. Волянська*)
Дерадянизація (*В. Гулай*)
Держава (*О. Петришин)*
Держава-анклав (*О. Романюк*)
Держава національна (*В. Колісник*)
Держава правова (*О. Петришин)*
Держава регіоналістська (*Т. Панченко*)
Держава соціальна (*Н. Хома*)
Держава теократична (*М. Требін*)
Державна територія (*В. Малиновський)*
Державний кордон (*В. Гулай*)
Деструктивність влади (*О. Сахань*)
Децентралізація (*В. Зимогляд*)
Джерімендерінг (*О. Романюк*)
Джіар (*Є. Тихомирова*)
Диктатура (*О. Маркозова*)
Диктатура військова (*П. Квіткін*)
Дискурс політичний (*Г. Куц*)
Дисперсія влади (*Л. Герасіна*)
Дифамація політична (*М. Требін*)
Договір суспільний (*І. Денисенко*)
Доктрина воєнна (*В. Кротюк*)
Доцільність політична (*О. Зінченко*)
Доцільність революційна (*О. Зінченко*)

Е

Еволюція політична (*О. Романюк)*
Егалітаризм *(М. Требін*)
Екзит-пол (*В. Погрібна*)
Екстремізм (*В. Погрібна*)
Електоральна участь (*В. Кривошеїн*)
Електоральний політичний маркетинг (*В. Кривошеїн*)
Ескалація (*В. Воднік*)
Етатизм (*О. Кузь*)
Етика політична (*О. Прудникова*)
Етнодержавознавство (*Ю. Куц*)
Етнократія (*О. Волянська*)
Етнополітика (*В. Зимогляд*)
Етнополітична дезінтеграція (*В. Погрібна*)
Етнополітична інтеграція (*В. Погрібна*)
Етнополітологія (*В. Зимогляд*)
Ефективність влади (*Н. Осипова*)
Ефективність політичної системи (*О. Кириленко*)

Є

Євразійство (*О. Кузь*)
Європа Регіонів (*Т. Панченко*)
Євромайдан (*М. Бліхар*)
Європейська конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (*М. Бліхар*)
Європейська Хартія місцевого самоврядування (*В. Зимогляд*)
Єврорегіон (*В. Зимогляд*)
Європейський курс України (*М. Бліхар*)
Європейський Союз (ЄС) (*В. Зимогляд*)
Європейські стандарти (*М. Бліхар*)
Європейські цінності (*С. Куцепал*)
Єдність загальнонаціональна (*М. Бліхар*)

Ж

«Жовта» преса (*І. Підкуркова*)

З

Заколотовійна (*М. Требін*)
Закономірності політичні (*Л. Герасіна*)
Закритість влади (*О. Кириленко*)
Засоби масової інформації (ЗМІ) (*І. Підкуркова)*
Західне співтовариство (*М. Бліхар*)
Збройне повстання (*О. Громико*)
Звернення депутатське (*Ю. Барабаш*)
Згода політична (*С. Жданенко*)
Зміни політичні (*Н. Ржевська)*
Зомбування політичне (*О. Дзьобань*)

І

Ідеал політичний (*О. Стасевська*)
Ідентичність (*Н. Осипова*)
Ідентичність територіальна (*А. Дорошкевич*)

Ідентичність цивілізаційна (*А. Дорошкевич*)
Ідеологія (*Г. Клімова*)
Імідж політичний (*В. Воднік*)
Іммобільність політична (*І. Поліщук*)
Імпічмент (*О. Романюк*)
Інвайронменталізм *(Ю. Золотарьова)*
Інвеститура уряду)*В. Малиновський*)
Індивідуалізм (*Ю. Золотарьова)*
Ініціатива законодавча (*В. Малиновський*)
Інсталяція політична (*Н. Хома*)
Інститут політичний (*Л. Герасіна*)
Інститут президентства (*О. Романюк*)
Інституціоналізація *(О. Романюк*)
Інтеграція (*А. Суска*)
Інтеракціонізм (*В. Бліхар*)
Інтерес національний (*М. Требін*)
Інтерес політичний (*О. Стасевська*)
Інтернет-партії (*О. Дзьобань*)
Інтернування (*О. Романюк*)
Інформаційна зброя (*М. Требін*)
Інформаційна політика) *О. Варго*)
Інформаційне суспільство (*В. Даніл'ян*)
Іредентизм (*О. Романюк*)
Іренологія (*О. Уманець*)

К

Капітал політичний (*Ю. Золотарьова)*
Категорії політології (*М. Требін*)
Кваліфікована більшість (*О. Романюк*)
Квота виборча (*В. Кривошеїн*)
Кібервійна (*М. Требін*)
Кібердержава (*Н. Хома*)
Кіберпротезування соціально-політичне (*О. Дзьобань*)
Клановo-олігархічна політична система (*В. Гулай*)
Клептократія (*М. Требін*)
Клієнтелізм (*В. Бліхар*)
Когнітаріат (*Ю. Калиновський*)
Колоніалізм *(О. Романюк)*
Компетентність політична (*О. Сахань*)
Компроміс політичний (*Н. Ржевська)*
Комунітаризм (*О. Кузь*)
Конкуренція політична (*М. Требін*)
Консенсус політичний (*Л. Герасіна*)
Консерватизм (*О. Зінченко*)
Консолідація (*О. Романюк*)
Конституція (*Ю. Барабаш*)
Конституція Пилипа Орлика (*О. Зінченко*)
Консультування політичне (*Т. Панченко*)
Консультації з громадськістю (*В. Малиновський*)
Консумеризм політичний *В. Кривошеїн*)
Контреліта (*О. Романюк*)
Контроль громадський (*В. Малиновський*)
Контрпропаганда (*С. Куцепал*)
Конфлікт етнополітичний (*Ю. Куц*)
Конфлікт міжнародний (*Л. Герасіна*)
Конфлікт політичний (*В. Воднік*)
Конфлікт правовий (*Л. Герасіна*)
Конформізм політичний (*В. Погрібна*)
Конфронтація політична (*О. Романюк)*
Кордон (*В. Кривошеїн*)
Коректність політична (*О. Сахань*)
Корупція (*Л. Герасіна*)
Космополіт (А. *Дорошкевич*)
Космополітизм (*В. Лозовой*)
Краудсорсинг (*Н. Ржевська*)
Креативний клас (*М. Фоломєєв*)
Криза ідентичності (*В. Погрібна*)
Криза політична (*Л. Герасіна*)
«Круглий стіл» (*М. Требін*)
Ксенофобія (*Т. Чернишова*)
Культурна травма (*В. Погрібна)*
Культурний шок (*В. Погрібна)*

Л

Легітимація (*О. Сахань*)
Легітимність (*О. Сахань*)
Лібералізація (*І. Головко)*
Лібералізм (*Г. Куц*)
Ліберальне кредо (*Г. Куц*)
Ліга Націй (*І. Головко)*
Лімітроф (*В. Кривошеїн*)
Лобізм (*І. Головко)*
Люстрація (*Т. Чернишова)*

М

Магдебурзьке право (*О. Зінченко*)
Макіавеллізм)*О. Зінченко*)
Мальтузіанство (*О. Маркозова*)
Мандат (*О. Романюк*)
Мандат депутатський (*О. Романюк*)
Маніпуляція політична (*В. Даніл'ян*)
Маргінал політичний (*О. Кузь*)
Маріонетка політична (*О. Романюк*)
Маркетинг політичний (*О. Кузь*)
Масонство (**франкмасонство**) (*О. Кузь*)
Махновський рух (*В. Кротюк*)
Медіадемократія (*М. Фоломєєв*)
Медіакратія (*С. Куцепал*)
Мерітократія (*В. Бліхар*)
Методи політичної науки (*М. Требін*)
Механізм політичний (*Н. Хома*)
Мир (*І. Денисенко*)
Міграція (*В. Воднік*)
Міжетнічна комунікація (*В. Гулай*)
Міжнародна ізоляція (*М. Бліхар*)
Міжнародна організація (*А. Суска*)
Міжнародний валютний фонд (*А. Дорошкевич*)
Міжнародний порядок (*М. Бліхар*)
Міжнародний трибунал (*М. Бліхар*)
Міністерство (*І. Дахова*)
Місцеве самоврядування (*В. Зимогляд*)
Міська герилья (*М. Требін*)
Міф політичний (*О. Кузь*)
Міфологізація політична (*Л. Герасіна*)
Мобілізація політична (*М. Требін*)
Мобільність політична (*О. Безрук*)
Мова політична (*В. Бліхар*)
Мовна політика (*Н. Осипова*)
Модель голосування (*В. Кривошеїн*)
Модель політичної організації влади міста (*В. Наконечний)*
Модель політичної організації суспільства (*В. Кривошеїн*)
Модернізація політична (*О. Романюк*)
«Мозкові центри» (*Н. Ржевська*)
Монархія (*М. Требін*)
Монархія трудова (*О. Павліченко*)
Мондіалізм)*О. Стасевська*)
Моніторинг політичний (*М. Требін*)
Мультикультуралізм (*В. Лозовой*)
Муніципалізація (*С. Газарян*)
Муніципальна реформа (*С. Газарян*)

Н

Наддержава (*Н. Ржевська)*
Наносуспільство (*О. Дзьобань*)
Напруга соціальна (*В. Воднік*)
Насильство інформаційне (*О. Дзьобань*)
Натовп (*О. Стасевська*)
Наука соціальна (*В. Сухіна*)
Націонал-соціалізм (**нацизм**) (*В. Кротюк*)
Націоналізм (*О. Зінченко*)
Національна меншина (*В. Колісник*)
Національно-культурна ідентифікація (*В. Погрібна*)
Національно-територіальна автономія (*В. Колісник*)
Нація *(Т. Чернишова*)
Невизнані держави (*В. Гулай)*
Незаконні збройні формування (*М. Требін*)
Нейтралітет (*О. Романюк*)
Неоєвразійство (*О. Кузь*)
Неоконсерватизм (*О. Зінченко*)
Неоліберализм (*О. Зінченко* (
Неомарксизм (*О. Зінченко*)
Неофашизм *(І. Головко)*
Непотизм (*М. Требін*)
Нерівність соціально-політична (*О. Кіндратець)*
Нерозповсюдження ядерної зброї (*М. Требін*)
Нетократія (*О. Уманець*)
«Новий курс» (*О. Романюк*)

О

Об'єднання політичне (*М. Бліхар*)
Оборона України (*В. Кротюк*)
Община (*В. Кривошеїн*)
Окупація (*В. Кротюк*)
Олігархія (*І. Головко)*
Опозиція політична (*О. Романюк*)

Органи виконавчої влади (*В. Малиновський*)
Органи місцевого самоврядування (*В. Зимогляд*)
Організація політична (*О. Варго*)
Особистість харизматична (*О. Варго*)
Охлократія (*О. Стасевська*)

П

Пакт політичний (*О. Романюк)*
Парламент європейський (Європарламент) (*І. Головко*)
Партійних систем типи (*О. Романюк*)
Партія кадрова (*Н. Ржевська)*
Партія масова (*Н. Ржевська)*
Партія політична (*М. Требін*)
Партологія (*О. Романюк*)
Патріотизм (*В. Лозовой*)
Патріотизм територіальний (*О. Павліченко*)
Пацифізм (*О. Маркозова*)
Переговорні технології в політиці (*М. Требін*)
Перфоманс політичний (*Н. Хома*)
Планування політичне (*Т. Панченко***)**
Плебісцит (*О. Маркозова*)
Плюралізм політичний (*М. Требін*)
Поведінка політична (*Л. Герасіна*)
Повстанський рух (*В. Кротюк*)
Подвійні стандарти у політиці (*Є. Мануйлов*)
Полемологія (*О. Панфілов*)
Поліархія (*М. Требін*)
Полікратія (*О. Сахань*)
Політика (*Л. Герасіна*)
Політика внутрішня (*В. Воднік)*
Політика воєнна (*Є. Мануйлов*)
Політика зовнішня (*О. Романюк*)
Політика інклюзивна (*О. Кириленко*)
Політика прикордонна (*В. Кривошеїн*)
Політика регіональна (*В. Малиновський*)
Політика світова (*Л. Герасіна*)
Політика соціальна (*В. Бліхар*)
Політика сусідства (*Є. Тихомирова*)
Політико-правові практики (*Л. Герасіна*)
Політична думка античності (*М. Требін*)
Політична думка Давнього Сходу (*М. Требін*)
Політична думка козацько-гетьманської доби (*О. Зінченко*)
Політична думка Нового часу (*М. Требін*)
Політична думка Середньовіччя (*О. Зінченко*)
Політична еліта (*Л. Герасіна*)
Політична культура (*І. Поліщук*)
Політична культура мовленнєва (*С. Пазиніч*)
Політична наука (*О. Романюк*)
Політична наука Великої Британії (*М. Требін*)
Політична наука Італії (*М. Требін*)
Політична наука Німеччини (*О. Романюк*)
Політична наука США (*О. Романюк*)
Політична наука Франції (*О. Романюк*)
Політична стратегія і тактика (*О. Романюк*)
Політичне лідерство (*Т. Чернишова)*
Політичний процес (*Л. Герасіна*)
Поляризація соціальна (*Ю. Золотарьова)*
Популізм (*О. Зінченко*)
Порівняльна політологія (*О. Кіндратець)*
Портрет політичний (*Т. Панченко*)
Посади політичні (*В. Малиновський*)
Постбіхевіоралізм (*О. Романюк*)
Постмодернізм (*Ю. Золотарьова)*
Постструктуралізм (*П. Квіткін*)
Посттоталітаризм (*О. Романюк*)
Права та свободи людини і громадянина (*Н. Осипова*)
Право (*О. Петришин, С. Погребняк)*
Праксеологія політична (*В. Бліхар*)
Представництво політичне (*І. Підкуркова*)
Прем'єр-міністр (*В. Малиновський*)
Прерогатива (*О. Бардін*)

Примирення (*І. Денисенко*)
Принцип поділу влади (*О. Зінченко*)
Прогнозування (*Н. Ржевська)*
Прогнозування глобальне (*Н. Ржевська*)
Прогнозування електоральне (*Н. Ржевська)*
Прогнозування політичне (*Т. Панченко*)
Прогнозування стратегічне (*Н. Ржевська)*
Проектування політичне (*Т. Панченко*)
Пропаганда)*О. Маркозова*)
Пропозиція політична (*В. Малиновський*)
Простір політичний (*В. Малиновський*)
Профайлер (*О. Уманець*)
Псевдореальність політична (*О. Дзьобань*)

Р

Рада Європи (*І. Головко)*
Радикалізм політичний (*О. Маркозова*)
Раціональне і ірраціональне в політиці (*В. Сухіна*)
Революції посткомуністичні (*О. Романюк*)
Революція (*Г. Клімова*)
Революція бульдозерна (*О. Романюк*)
Революція гідності (*О. Романюк*)
Революція жасмінова (*О. Романюк*)
Революція оксамитова (*О. Романюк*)
Революція помаранчева (*О. Романюк*)
Революція посттюльпанова (*О. Романюк*)
Революція твітерна (*Н. Хома*)
Революція трояндова (*О. Романюк*)
Революція тюльпа́нова (*О. Романюк*)
Регіон (*Т. Панченко*)
Регіоналізація (*Т. Панченко*)
Регіоналізм (*Т. Панченко*)
Регіоналістика політична (*Т. Панченко*)
Режим політичний (*О. Зінченко*)
Рейтинг політичний (*Є. Тихомирова*)
Ренкінг політичний (*Є. Тихомирова*)
Репатріація (*В. Бліхар*)
Республіка (*М. Требін*)
Ресталінізація (*В. Гулай*)
Референдум (*Ю. Барабаш*)
Реформа політична (*Л. Герасіна*)
Ризик політичний (*І. Денисенко*)
Ризики соціальні (*В. Погрібна*)
Римленд (*О. Уманець*)
Римський клуб (*І. Головко)*
Ритуал політичний (*В. Гулай)*
Розвиток соціальний, політичний (*М. Требін*)

С

Самоврядування (*О. Варго)*
Самоорганізація політична (*В. Кривошеїн*)
Свідомість політична (*О. Варго)*
Світ-системний підхід (*В. Гулай*)
Свободи політичні (*В. Бліхар*)
Сегрегація (*В. Бліхар*)
Семіотика політики (*О. Безрук*)
Сексизм (*О. Кириленко*)
Секуляризація (*В. Бліхар*)
Сепаратизм (*В. Гулай*)
Сецесія (*Т. Панченко*)
Симулякр (*С. Куцепал*)
Символіка політична (*В. Гулай*)
Система двопартійна (*О. Романюк*)
Система політична (*М. Требін*)
Система стримувань і противаг (*В. Малиновський*)
Системна версія теорії демократії (*М. Требін*)
Сіонізм (*О. Зінченко*)
Солідарність (*В. Бліхар*)
Соціал-демократизм (*О. Кириленко*)
Соціалізація політична (*Л. Герасіна*)
Соціалізм (*Н. Осипова*)
Соціальний капітал (*В. Погрібна*)
Соціальний пакет (*Є. Тихомирова*)
Соціум політичний (*Е. Кальницький*)
Спектр політичних сил (*О. Романюк*)
Спіндокторінг (*В. Гулай)*
Спічрайтинг політичний (*В. Гулай)*
Сталий розвиток (*Н. Осипова*)
Сталінізм (*В. Кротюк*)
Статус політичний (*О. Безрук*)

Стереотип політичний (*Г. Куц*)
«Стокгольмський синдром» (*М. Требін*)
Стратифікація суспільства соціально-політична (*О. Безрук*)
Стріт-арт політичний (*Н. Хома*)
Структуралізм (*П. Квіткін*)
Субкультура політична (*В. Погрібна*)
Субсидіарність (*Т. Панченко*)
Суверенітет (*Г. Клімова*)
Суспільний прогрес (*М. Требін*)
Суспільство (*Н. Осипова*)
Суспільство багатоскладове (*В. Кривошеїн*)

Т

Теорії еліти (елітизм) (*Л. Герасіна*)
Теорії походження держави (*О. Зінченко*)
Тероризм *(М. Требін*)
Тероризм біологічний (*М. Требін*)
Тероризм етнічний (*М. Требін*)
Тероризм інформаційний (*О. Дзьобань*)
Тероризм комп'ютерний (кібертероризм) (*М. Требін*)
Тероризм космічний (*М. Требін*)
Тероризм лівий (*М. Требін*)
Тероризм міжнародний (*М. Требін*)
Тероризм правий (*М. Требін*)
Тероризм релігійний (*М. Требін*)
Тероризм хімічний (*М. Требін*)
Тероризм ядерний (*М. Требін*)
Тетчеризм (*О. Зінченко*)
Терористична діяльність (*М. Требін*)
Технодемократія (*М. Требін*)
Технократія (*О. Стасевська*)
Технології виборчі (*І. Поліщук*)
Технології політичні (*І. Поліщук*)
Тимократія (*О. Маркозова*)
Тиранія (*І. Головко)*
«Тіньовий кабінет» (*О. Романюк*)
Ток-шоу політичне (*Н. Хома*)
Толерантність (*О. Маркозова*)
Тоталітаризм (*Г. Клімова*)
Тоталітарний політичний режим (*М. Требін*)
Традиції політичні (*М. Фоломєєв*)
Транзит демократичний (*О. Романюк*)
Транзитологія (*О. Романюк*)
Транснаціональні корпорації (ТНК) (*Н. Осипова*)
Транскультурація (*Г. Піреєва*)
Трансформація політична (*О. Романюк*)
Тренд політичний (*Н. Ржевська)*
Тролінг політичний (*О. Дзьобань*)

У

Узурпація (*В. Бліхар*)
Ультиматум (*Л. Харченко*)
Управління політичне (*С. Пазиніч*)
Ура-патріот (*В. Кротюк*)
Уряд (*І. Дахова*)
Уряд електронний (*В. Даніл'ян*)
Уряд коаліційний (*І. Дахова*)
Уряд однопартійний (*І. Дахова*)
Уряд технічний (*О. Романюк*)
Уряд тимчасовий (*О. Романюк*)
Уряд України (Кабінет Міністрів України) (*В. Малиновський*)
Утилитаризм (*О. Стасевська*)
Утопія політична (*С. Куцепал*)

Ф

Фабіанство (*О. Уманець*)
Фандрайзинг політичний (*В. Погрібна*)
Фашизм (*В. Кротюк*)
Федералізація)*В. Колісник*)
Федералізм (*Т. Панченко*)
Федерація (*В. Колісник*)
Фейк політичний (*О. Дзьобань*)
Фейкрайтер (*О. Дзьобань*)
Фемінізм «першої хвилі» (*О. Зінченко*)
Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) (*О. Зінченко*)
Фемінізм «третьої хвилі» (*О. Зінченко*)
Філіація (*О. Уманець*)
Флешмоб політичний (*Н. Хома*)
Форма держави (*О. Зінченко*)
Формати міжнародних перегорів (конфлікт в Україні) (*Н. Хома*)
Фрілансер (*Ю. Калиновський*)
Фундаменталізм (*В. Гулай)*
Функції політології (*О. Романюк*)
Футурологія (*О. Романюк*)

Х

Хактивізм (*Н. Хома*)
Халіфат (*В. Бліхар*)
Хартленд (*О. Уманець*)
Хвиля демократизації (*М. Требін*)
Хунта (*М. Требін*)
Хунта фашистська (*М. Требін*)

Ц

Цензи виборчі (*І. Дахова*)
Централізація (*В. Зимогляд*)
Центральна виборча комісія України (*О. Прудникова*)
Цивілізація (*Г. Клімова*)
Цинізм політичний (*В. Погрібна*)
Цінність політична (*О. Стасевська*)

Ч

Час політичний (*М. Требін*)
«Четверта влада» (*А. Дорошкевич*)
Чинники політичні (*О. Романюк*)
«Чорний лебідь» (*Л. Харченко*)

Ш

Шаріат (*В. Бліхар*)
Шенгенська угода *(О. Прудникова*)
Шовінізм (*Т. Чернишова*)

Я

Ядерний потенціал (арсенал) (*М. Требін*)
Ядерний удар превентивний (*О. Панфілов*)
Якісні методи політичних досліджень (*В. Погрібна*)

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

1. **Барабаш Юрій Григорович** – доктор юридичних наук, професор, проректор з навчальної роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України.
2. **Бардін Олександр Миколайович –** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
3. **Безрук Олександр Олександрович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
4. **Бліхар В'ячеслав Степанович** – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України.
5. **Бліхар Марія Миронівна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри теорії та філософії права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
6. **Варго Олександра Миколаївна –** кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Міжнародного Слов'янського університету.
7. **Воднік Валентина Давидівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
8. **Волянська Олена Володимирівна** – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
9. **Газарян Світлана Вікторівна –** доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри регіонального розвитку та місцевого самоврядування Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.
10. **Герасіна Людмила Миколаївна –** доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, перший віце-президент Харківської асоціації політологів.
11. **Головко Ірина Валентинівна** – кандидат політичних наук, асистент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
12. **Громико Олег Васильович –** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.
13. **Гулай Василь Васильович –** доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародної інформації Інституту прикладної математики та фундаментальних наук Національного університету «Львівська політехніка».
14. **Даніл'ян Вадим Олегович –** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології Української державної академії залізничного транспорту.

15. **Дахова Ірина Іванівна –** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

16. **Денисенко Ірина Дмитрівна** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

17. **Дзьобань Олександр Петрович –** доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

18. **Дорошкевич Алла Сергіївна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

19. **Жданенко Світлана Борисівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

20. **Зимогляд Віктор Якович** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

21. **Зінченко Олена Володимирівна –** доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

22. **Золотарьова Юлія Іванівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

23. **Калиновський Юрій Юрійович** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

24. **Кальницький Едуард Анатолійович** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

25. **Квіткін Петро Васильович –** кандидат філософських наук, професор, професор кафедри філософії Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

26. **Кириленко Олеся Миколаївна –** доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

27. **Кіндратець Олена Миколаївна** – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології Запорізького національного університету.

28. **Клімова Галина Павлівна** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

29. **Колісник Віктор Павлович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

30. **Кривошеїн Віталій Володимирович –** доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

31. **Кротюк Василь Андрійович –** кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри філософії Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

32. **Кузь Олег Миколайович –** доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця, член президії Харківської асоціації політологів.

33. **Куц Галина Михайлівна –** доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

34. **Куц Юрій Олексійович –** доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри регіонального розвитку та місцевого самоврядування Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

35. **Куцепал Світлана Вікторівна –** доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Української академії наук.

36. **Лозовой Віктор Олексійович** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Заслужений працівник народної освіти України.

37. **Малиновський Валентин Ярославович –** доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

38. **Мануйлов Євген Миколайович** – кандидат філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

39. **Маркозова Олена Олексіївна –** кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

40. **Наконечний Володимир Васильович –** доктор наук з державного управління, доцент, начальник управління транспортної інфраструктури і зв'язку департаменту економіки і міжнародних відносин Харківської обласної державної адміністрації.

41. **Осипова Наталя Пилипівна** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Заслужений працівник освіти України.

42. **Павліченко Олена Олександрівна –** кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

43. **Пазиніч Станіслав Миколайович –** кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківської державної академії дизайну і мистецтв, академік Української академії політичних наук, віце-президент Харківської асоціації політологів.

44. Панфілов Олександр Юрійович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.

45. Панченко Тетяна Василівна – доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

46. Петришин Олександр Віталійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Заслужений діяч науки і техніки України, перший віце-президент Національної академії правових наук України.

47. Підкуркова Ірина Валеріївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

48. Піреєва Галина Іванівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культури Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.

49. Погребняк Станіслав Петрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

50. Погрібна Вікторія Леонідівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

51. Поліщук Ігор Олексійович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, вчений секретар Харківської асоціації політологів.

52. Прудніkова Олена Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

53. Ржевська Ніна Федорівна – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

54. Романюк Олександр Іванович – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та політології Харківської державної академії культури, член президії Харківської асоціації політологів.

55. Сахань Олена Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

56. Стасевська Оксана Анатоліївна –кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

57. Суска Анастасія Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

58. Сухіна Валентина Феофанівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія».

59. Тихомирова Євгенія Борисівна – доктор політичних наук, професор, завідуюча кафедрою міжнародної інформації Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

60. **Требін Михайло Петрович** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, президент Харківської асоціації політологів.

61. **Уманець Ольга Віталіївна** – кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

62. **Фоломєєв Максим Анатолійович** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних економічних відносин, директор Центру вебкомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

63. **Харченко Людмила Вікторівна –** доктор політичних наук, старший викладач кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

64. **Хома Наталія Михайлівна –** доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

65. **Чернишова Таїсія Олексіївна –** кандидат філологічних наук, доцент кафедри філософії Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

Науково-довідкове видання

Політологічний енциклопедичний словник

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Редактор *С. Пашинська*
Коректори _____
Комп'ютерна верстка *О. Сенько*

Підписано до друку з оригінал-макета _____.
Формат 70×100 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 65,8. Обл.-вид. арк. 61,9. Вид. № 1271.
Тираж ____ прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено

View publication stats